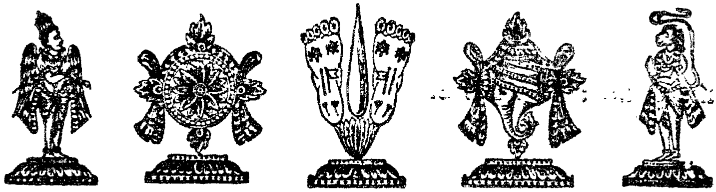
శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్న హనుమత్సమేత
శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీవాల్మీకిమహర్షిప్రణీతం

శ్రీరామాయణమ్

(అయోధ్యాకాణ్డః)

శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యోపేతం

శ్రీరామానుజీయ, తనిశ్లోకీ, తత్త్వదీపికా. తిలకవ్యాఖ్యానస్థైః విశేషాంశైశ్చ
సమలఙ్కృతమ్.

ప్రకాశకః

శ్రీ త్రిదండి శ్రీమన్నారాయణరామానుజజీయర్ స్వామీ

ముద్రణమ్

విజయ ముద్రాశాలా, చిత్తూర్.

Rs 36 00

1971 మూల్యం రూ 18-00

ప్రథమ ముద్రణము : 500 కాపీలు.

గ్రంథప్రాప్తిస్థానములు :

1. శ్రీమత్ ఉభయవేదాంతాచార్యపీఠకార్యాలయము.
294, సతారావీధి,
శ్రీరంగమ్. (తిరుచి జిల్లా)

2. శ్రీవిశిష్టాద్వైతప్రచారకసంఘ కార్యాలయము,
నడిగడ్డపాలెం, తెనాలి తాలూకా,
గుంటూరు జిల్లా.

అయోధ్యాకాండకథానుక్రమణిక

సర్గసంఖ్యా — పృష్ఠసంఖ్యా

వర్గసంఖ్యా పృష్ఠసంఖ్యా

వర్గసంఖ్యా పృష్ఠసంఖ్యా

సర్గసంఖ్యా		పృష్ఠసంఖ్యా

ఇత్యయోధ్యాకాండకథానుక్రమణికా.

హరిః ఓమ్.

శ్రీమద్రామాయణే శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యానవిశిష్టే

అయోధ్యాకాండ ప్రారంభః

* గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదాఽనఘః,
శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృతః. ౧

శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా

అథ అయోధ్యాకాండః

శ్రావంశ్రావం శఠారే శ్శమదమవపుషః ఫుల్లవక్త్రారవిందా
దాలోచ్యాలోచ్య వాచా ప్రకృతిమధురయా ప్రోచ్య విద్వజ్జనేభ్యః.
గోవిందార్య స్సుధీశః కుశికకులమణి ర్గూఢగాఢాశయాఢ్యం
సమ్య క్సాకేతకాండం సరసజనముదే సాదరం వ్యాకరోతి.

ప్రథమే కాండే – 'ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణు' రిత్యాదినా 'యతో వా ఇమానీ' త్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితం జగత్కారణత్వం, 'అహం వేద్మి మహాత్మాన' మిత్యాదినా పురుషసూక్తోక్త మహాపురుషత్వం, 'త్వమనాది రనిర్దేశ్య' ఇత్యాదినా అచింత్యవైభవత్వం ఇత్యేవం సర్వస్మాత్ పరత్వముక్తం, 'అధికం మేనిరే విష్ణు' మిత్యాదినా తదితరేషా మపరత్వంచ. సంప్రతి తస్య హేయప్రత్యనీక

* తనిశ్లోకి. (మాతులకులం) మాతులగృహం - 'కులం జనపదే గృహే' ఇతి నిఘంటుః. భరతస్య మాతులకుల ముద్దేశ్యం, శత్రుఘ్నస్య తు భరతః. యుధాజిత్తు భరత మేవానేతు మాగతః. 'గచ్ఛతేతి' వర్తమాననిర్దేశేన భరతగమనకాలే గంతవ్య మితి మనసి న స్థితం, నచ

కల్యాణైకతానతా ప్రతిపాద్యతే ద్వితీయకాండేన. అథవా, పూర్వం వక్ష్యమాణధర్మానుష్ఠానో పయోగితయా రామాయణపురుషాణాం మహాకులప్రసూతత్వ, మహాగురుకృపాలబ్ధధనుర్వేదరహ స్యత్వ, తత్సంవాదభూతతాటకాతాటకేయాదినిరాస హరధనుర్భంగ వైష్ణవచాపపరిగ్రహప్రభృతి గుణా స్సహధర్మచారిణీయోగశ్చ సప్రపంచం దర్శితాః. అథ తదనుష్ఠితాః పితృవచనపరిపాల నాదిసామాన్యధర్మాః, భగవచ్ఛేషత్వపారతంత్ర్య భాగవతాభిమాననిష్ఠారూపవిశేషధర్మాశ్చ ప్రతి పాద్యంతే. పూర్వకాండే లక్ష్మీయోగో దర్శితః, అత్ర భూమియోగః ప్రదర్శిత ఇత్యపి బ్రువతే. పూర్వం పరత్వ ముక్తం, అత్ర సౌలభ్య మిత్య ప్యాహుః. పూర్వం లక్ష్మీవిశిష్ట ప్రాప్యస్వరూప ముక్తం, ప్రాప్తృరూపజీవస్వరూప మత్ర నిరూప్యతే. తత్ర ప్రథమ మతిరహస్యతయా అవశ్య విజ్ఞాతవ్యాం లఘూపపాదనాం భాగవతాభిమాననిష్ఠాం శత్రుఘ్నానుష్ఠానముఖేన దర్శయతి (గచ్ఛతేతి.) గచ్ఛతా - వర్తమాననిర్దేశేన శత్రుఘ్నగమనస్య భరతగమనే నైకకాలత్వావగమా దపివసనాదివ త్తస్య తదేకపారతంత్ర్యం గమ్యతే. మాతులకులం మాతులగృహం, ద్వితీయయా భరతోద్దేశ్యస్యైవ శత్రుఘ్నోద్దేశ్యత్వావబోధనా చ్ఛేష్యుద్దేశ్యోద్దేశ్యకత్వరూపం పారతంత్ర్యముచ్యతే. భగవత్పారతంత్ర్యరూపం భాగవతత్వ మాహ (భరతేనేతి.) 'భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణా' దితి సహస్రానీకనిర్వహణాత్, రామే వనం గతే, తదనుసారిణి లక్ష్మణే, రాజని చ త్రిదశసదన ముప సేదుషి కేవలరామాజ్ఞయా ప్రాజ్యరాజ్యభారనిర్వాహకరణేనేత్యర్థః. తదా తద్గమనకాల ఏవ, అనేన స్వానుకూలచంద్రతారాబలా ద్యనపేక్షణోక్త్యా పారతంత్ర్యమేవ విశేషితం. (అనఘః) అస్మిన్ ప్రకరణే అఘశబ్దేన కేవలరామభక్తి రుచ్యతే. స్వశేషిభూతభరతోద్దేశ్యతాకారేణ హి శత్రుఘ్నస్య రామభక్తి రుద్దేశ్యా. అతఏవ వక్ష్యతి 'నాహం స్వపిమి జాగర్మి తమేవార్యం విచింతయ' న్నితి 'జగ్రాహ భరతో రశ్మీన్ శత్రుఘ్న శ్ఛత్ర మాదద' ఇతి చ. అనిష్టావహస్య పాపశబ్దవాచ్యత్వాత్ స్వశేషిభరతోద్దేశ్యత్వాకారం వినా రామభక్తే రనిష్టావహత్వా త్తస్యాఘత్వం. 'న సుకృతం న

దశరథేన రామేణ వాఽనుజ్ఞాత ఇతి వ్యజ్యతే. (భరతేన) రామే వనం గతే, లక్ష్మణే తదనువర్తిని, దశరథే స్వర్గతే, అనేనైవ రామరాజ్యం భర్తవ్య మితి భావిజ్ఞానవతో వసిష్ఠా ల్లబ్ధభరతనామధేయేన, తదా స్వస్యాపి రాజపుత్రత్వేన నక్షత్రానుగుణముహూర్తాదికే విచారణీయేపి తన్ముహూర్త ఏవ స్వస్యాపి సుముహూర్త ఇతి గతః. (అనఘః) కామాదిహేతుకవ్యసనరహితః, యద్వా. ఏతదపేక్షయా అయోధ్యాస్థితజన స్సర్వో ప్యఘవానేవ, తస్య రామభక్తిమిశ్ర భరతభక్తిత్వాత్. రామభక్తేః పాపత్వం స్వోద్దేశ్యభరతభక్తివిరోధిత్వాత్. అత్రోద్దేశ్యవిరోధిత్వ మేవ హి పాపత్వం. పాపాపేక్షయా పుణ్యస్యోత్కృష్టత్వేపి స్వోద్దేశ్యమోక్షవిరోధిత్వా త్ఖలు పాపత్వం. ప్రథమావధిర్నిష్ఠా చరమావధి నిష్ఠావిరోధినీ. (శత్రుఘ్నః) జననకాలే సంహననదర్శనేనాయం సకలశత్రుసంహర్తా భవిష్యతీతి

(రామస్య ప్రజానురంజకత్వం)

స తత్ర న్యవస ద్భ్రాత్రా సహ సత్కారసత్కృతః,
మాతులేనాఽశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః. ౨

దుష్కృతం, 'సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తంత' ఇతి శ్రుతౌ సుకృతస్య ముముక్షో రనిష్టావహత్వేన పాప్మత్వ వ్యపదేశాత్. (శత్రుఘ్నః) శత్రూన్ లవణాసురాదీన్ హనిష్యత్యయమితి భావిప్రతిసంధానేన శత్రుఘ్న ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః. (నిత్యశత్రుఘ్నః) నిత్యశత్రవో జ్ఞానేంద్రియాణి, శరీరే నిత్యం సన్నిధాయ విషయాంతరప్రావణ్యరూపవిపరీతకార్యకారిత్వాత్. తాన్ హంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః, ఇంద్రియనిగ్రహవా నిత్యర్థః. పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణ్యపి న మగ్నేంద్రియః. రామవిషయభక్తి స్స్వాధికారవిరుద్ధేతి తన్నివర్తన మస్య కార్య మేవ. (నీత) ఇత్యుక్తం, న తు యయా వితి. తేన అచిద్వ త్పారతంత్ర్య ముక్తం, (ప్రీతి పురస్కృతః) కిం కరోమి? జ్యేష్ఠాఽనువర్తనం కనిష్ఠేన కార్య మితి విధిపరతంత్రో న గతః, అపితు ప్రీతిప్రేరితోఽ గచ్ఛ దిత్యుక్తం. తేనాచితో వ్యావృత్తి రుక్తా. ప్రీతిరేవ హ్యచేతనాపేక్షయా చేతనస్య విశేషః, భగవత్పారతంత్ర్యం తు చేతనాచేతనసాధారణ మేవ. య దత్యంతసారగ్రాహీ పురుష స్స్య త్తదా శత్రుఘ్నవత్ భాగవతపారతంత్ర్యతయా వర్తి తవ్య మితి వ్యంజితం. వ్యంజనావృత్త్యాఽభిమతార్థప్రదర్శనం హ్యుత్తమకావ్యకృత్యం. ౧

రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులే న్యవసది త్యపేక్షాయాం రామాభిమాన విషయభూతశత్రుఘ్నసహవాసా దిత్యాహ (స ఇతి.) సః భరతః, తత్ర మాతులగృహే, అశ్వపతినా మాతులేన యుధాజితా, సత్కారసత్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోపి,

వసిష్ఠేన నామకరణం కృతం. అస్యాఽమనుష్యత్వా దమనుష్యకర్తృకే చేతి ఠక్. (నిత్యశత్రుఘ్నః). నిత్యశత్రూన్ కామాదీ నంతశ్శత్రూన్ హంతీతి తథోక్తః, ఇంద్రియజయవానితి యావత్. నచ పుంసాం చిత్తాపహారిణ మిత్యుక్తవిషయే నిమగ్నేంద్రియః. తథా తద్దర్శనం భరత ప్రీతిఫలత్వేన భరతస్యాతిపావనత్వబుద్ధేః అనఘ ఇత్యుక్తం, అధికభోగ్యత్వం తు నిత్యశత్రుఘ్న ఇతి. తేన న పునరుక్తిః. నీతః, ఛాయావత్. స్వయం ద్రవ్యత్వేపి జాతిగుణవ త్పారతంత్ర్యం ప్రాప్తః. (ప్రీతిపురస్కృతః) జ్యేష్ఠానువర్తిత్వం విధిప్రేరితత్వేన భవతి. అపితు, అయోధ్యాయాం భరత కైంకర్యం బహుభి ర్విభజ్య గృహ్యతే, తత్ర చే దేకేనైవ మయా భోక్తుం శక్యమితి భక్తి ప్రేరితః. ౧

తత్రాపి నివసంతౌ తౌ తర్ప్యమాణౌ చ కామతః,
భ్రాతరౌ *స్మరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపం. ౩

రాజాపి తౌ మహాతేజా స్సస్మార ప్రోషితౌ సుతౌ,
ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేంద్రవరుణోపమౌ. ౪

పుత్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహతుల్యస్నేహేన, లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభరణ ప్రదానాదిభి రుపలాలితోపి సః, భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సహ, న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః, నతు మాతులోపలాలన మాత్రా దితి భావః. యద్వా, సః శత్రుఘ్నః, భ్రాత్రా సహ లాలిత ఇత్యన్వయః. సహ యుక్తేఽప్రధాన ఇతి తృతీయా. అశ్వపతి స్స్వప్రియా దపి శత్రుఘ్న మతిశయేన లాలితవా నిత్యర్థః. అథవా, భ్రాత్రా సహ న్యవసత్ రామేణ సహ న్యవసత్, సదా రామచింతయా తేన సహ వర్తమాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨

(తత్రాపీతి.) తత్ర సర్వోపలాలనభూయిష్ఠే మాతులగృహే. నివసంతా వపి, కామతః కామ్యమానసర్వాభిమతవస్తుభిః, తృతీయార్థే తసిః. తర్ప్యమాణౌ చ సంతోష్యమాణావపి, వీరౌ మహోత్సాహౌ, తౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ, వృద్ధం నృపం జీర్ణం మహీపతిం దశరథం, స్మరతాం అస్మరతాం, అనిత్య మాగమశాసన మిత్యడభావః. దశరథో వృద్ధోభూ న్న రాజ్యభరణే సమ్యక్ క్షమతే, అపీదానీం రామం యువరాజం కారయేది త్యచింతయతా మితి భావః. ౩

(రాజాపీతి.) మహాతేజాః సత్పుత్రలాభకృతనిరవధిక తేజస్కః, రాజా దశరథః, మహేంద్ర వరుణోపమౌ తద్వన్నిరపాయమైత్రీసంపన్నౌ, ప్రోషితౌ దేశాంతరగతౌ, నిరవధికప్రీతివిషయ భూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ, సుతౌ, సస్మార సర్వసంపత్సమృద్ధస్యాపి మే పుత్రద్వయా ఽసన్నిధాన మేవ న్యూనతే త్యస్మర దితి భావః. ఉభా వితి స్మృతివిషయే తారతమ్యాభావోక్తిః. ౪

* వృద్ధం స్మరతా మిత్యత్ర శుశ్రూషాకాలోఽతీత ఇతి ధర్మలోపభియా పితరం స్మృతవంతా వితి తాత్పర్యం ఇతి తత్త్వదీపికా. ౩

(రామస్య ప్రజానురంజకత్వం)

సర్వ ఏవ తు తస్యేష్టా శ్చత్వారః పురుషర్షభాః,
స్వశరీరా ద్వినిర్వృత్తా శ్చత్వార ఇవ బాహవః. ౫

* తేషామపి మహాతేజా రామో రతికరః పితుః,
స్వయంభూరివ భూతానాం బభూవ గుణవత్తరః. ౬

రామలక్ష్మణసన్నిధానే కథ మితరపుత్రస్మరణ మిత్యత్రాహ (సర్వ ఇతి) తు శబ్ద ఉక్తశంకావ్యావృత్త్యర్థః. చత్వారః చతుర్ధావస్థితాః, పురుషర్షభాః పురుషోత్తమాః, సర్వే అవిశేషేణ, తస్య దశరథస్య, శరీరా ద్వినిర్వృత్తాః నిష్పన్నాః, చత్వారో బాహవ ఇవ, ఇష్టాః ప్రియా ఏవాసన్. అభూతోపమా. అయోగవ్యవచ్ఛేదా యైవకారః. లోకే కస్యచి చ్చతుర్షు బాహుషు సత్సు యథా తస్యైకోపి నాప్రియో భవతి, ఏవం తేషు పుత్రేష్వేకోపి నానిష్టో భూ దిత్యర్థః. ఉపమానే స్వశరీర వినిర్వృత్తత్వోక్త్యా ఏతేషు రాజ్ఞ స్స్వశరీర వినిర్వృత్తత్వాభిమానమాత్ర మిత్యుక్తం. ౫

ఏవం చతుర్ణాం ప్రియత్వావిశేషేపి రామే గుణాతిరేకకృతప్రీతివిశేషోస్తీ త్యాహ (తేషా మితి) నిర్ధారణే షష్ఠీ. భూతానాం ప్రాణినాం మధ్యే, స్వయంభూః బ్రహ్మేవ, తేషాం పుత్రాణాం మధ్యే, గుణవత్తరః అతిశయేన గుణవాన్, మహాతేజాః తాదృగ్గుణ ప్రకాశక నిరవధికతేజస్కః, రామః, పితుః రతికరో బభూవ. నిరతిశయా ప్రీతిః రతిః. ౬

* (తేషామితి.) భూతానా మింద్రాదీనాం, స్వయం భూః బ్రహ్మ, పితుః స్వపితు ర్విష్ణోః, జ్యేష్ఠపుత్రత్వాత్ యథా ప్రీతికరః తథైవ, రతికరః ప్రియకరో బభూవ. యద్వా, రామః పితుః, తేషాం భ్రాతృణాం చ ప్రీతికరః. స్వయంభూః పితుః విష్ణో శ్చ భూతానాం చ యథా ప్రీతికరః తథై వేత్యర్థః. విష్ణో ర్బ్రహ్మాదిభూతజనకత్వం 'యతో వా ఇమాని భూతని' తి శ్రుత్యా.'ఆత్మనః ప్రథమం పుత్రం బ్రహ్మాణ మసృజద్విభుః, తత శ్చరాచరం విశ్వం విష్ణు ర్విశ్వజగన్మయ' ఇత్యానుశాసని కోక్తప్రక్రియయా చ సిద్ధమేవ. ఇతి మునిభావప్రకాశికా.

స హి దేవై రుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః,
అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణు స్సనాతనః. ౬

కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా,
యథా వరేణ దేవానా మదితి ర్వజ్రపాణినా. ౭

కథ మితరాపేక్షయా గుణవత్తరత్వమి త్యపేక్షాయాం విష్ణోః ప్రధానావతారత్వా దిత్యాహ- (స హీతి.) హి'త్యజాయమానో బహుధా విజాయత' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి. (దేవైః) నహ్యనన్య ప్రయోజనై రర్థితః, కింతు ప్రయోజనాంతరపరైః, న కేవలం ప్రయోజనాంతరపరైః, అపి త్విశ్వరోహ మహం భోగి త్యేవం దురభిమానిభిః. మదోపి దీర్యతిథాతో రర్థ ఏవ. నరకాసురవధే స్వకార్య నిష్పత్త్యనంతరం పారిజాతనిమిత్తం కృష్ణేనైవ యోద్ధు ముపక్రాంతై రిత్యర్థః. (ఉదీర్ణస్య) ఉద్భటస్య 'ఉదీర్ణ ఉద్భటే' త్యాద్యమరః. నైసర్గికగర్వేణ సర్వం జగ ద్వినాశయత ఇత్యర్థః. వధస్యార్థ్యత్వే హేతు రయం. (రావణస్య) యై ర్వరో దత్త స్తానేవ నిలయా న్నిష్కాసయత ఇత్యర్థః. (వధార్థిభిః) ఏకస్య సంహారేణ రాజ్య మఖిలం సుఖేన వర్తిష్యత ఇతి ప్రపన్నైః, అర్థితః ప్రార్థితః, నోపాసితః. (మానుషే లోకే) యత్ర దేవా అపి మనుష్యగంధ మసహమానా శ్ఛర్దనపూర్వకం కుత్సయంతో యోజనా దుపరి స్థిత్వా హవి రాదదతే, తేపి యస్య మనుష్యస్థానీయా, సోఽస్మిన్ మానుషే లోకే జాతః, హంత కిమిదం సౌలభ్య మితి భావః. (జజ్ఞే) న నృసింహాదివ దావిర్భూతః. (స జజ్ఞే) రామో జజ్ఞే. లోకో హి దశ మాసా గర్భేఽవస్థాయ జాయతే, అయం తు-'తతశ్చ ద్వాదశే మాస' ఇత్యుక్తరీత్యా తతో ప్యధికకాలం గర్భే స్థిత్వా జజ్ఞే. (విష్ణుః) వ్యాపకం వస్తు వ్యాప్త్యైకదేశస్య మత్పుత్రోయ మిత్యభిమాన్య మభూత్. (సనాతనః.) నిత్యవస్త్వేవ మాత్మాన మన్యథా చకార. ౬

న కేవలం పితురేవానందకరః, మాతు రపీత్యాహ (కౌసల్యేతి.) అమితతేజసా అపరిమిత పరాక్రమేణ, తేన రామేణ పుత్రేణ, కౌసల్యా, దేవానాం వరేణ వజ్రపాణినా ఇంద్రేణ, అదితి ర్యథా అదితి రివ, శుశుభే బభౌ. తేన సంతుష్టాసీ దిత్యర్థః. ౭

(రామస్య ప్రజానురంజకత్వమ్)

స హి రూపోపపన్న శ్చ వీర్యవా ననసూయకః,
భూమా వనుపమ స్సూను ర్గుణై ర్దశరథోపమః. ౯

స చ నిత్యం ప్రశాంతాత్మా మృదుపూర్వం తు భాషతే,
ఉచ్యమానోపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యతే ౧౦

కథంచి దుపకారేణ కృతే నైకేన తుష్యతి,
న స్మర త్యపకారాణాం శతమ ప్యాత్మవ త్తయా. ౧౧

గుణవత్తర ఇత్యుక్తం ప్రపంచయతి (స హీత్యాదినా.) సః రామః, రూపోపపన్నః సౌందర్య యుక్తః, చకారేణ రూపౌదార్యగుణై రిత్యుక్త మౌదార్యాదికం సముచ్చీయతే. వీర్యవాః మృగనాభి గంధవ త్స్వయ మవికృత ఏవ పరేషాం వికారకారీ, అనసూయకః. గుణేషు దోషావిష్కరణ మసూయా, అవిద్యమానా అసూయా యస్యాసా వనసూయకః, భూమా వనుపమ స్సూనుః భూమావేవ తత్తుల్యః పుత్రః కౌసల్యాతిరిక్తాయాః కస్యాశ్చి దపి నాస్తీత్యర్థః. దివి త్వదితే ర్వ్రజ పాణి రస్త్యేవేతి భావః. గుణైః ఆకారేంగితచేష్టాభిః, దశరథోపమః దీపా దుత్పన్నప్రదీపవత్. ౯

అథ దశరథా దాధిక్య మాహ (స ఇతి.) తుశబ్దేన దశరథా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే. సః రామః, పరుషం పరుషవచనం, కేనచి దుచ్యమానోపి, ఉత్తరం ఉత్తరవచనం, న ప్రతిపద్యతే న వదతీత్యర్థః. అపిశబ్దేన తద్వ్యక్తృప్రసక్తి రేవ నాస్తీతి గమ్యతే. ఉత్తరాప్రతిపత్తౌ హేతు (ర్నిత్యం ప్రశాంతాత్మేతి.) అక్రోధనస్వభావ ఇత్యర్థః. న కేవల ముత్తరాఽప్రతిపత్తిః, కింతు తం పరుష వక్తారం ప్రతి, మృదుపూర్వం సాంత్వపూర్వం చ భాషతే. ౧౦

అథాస్య కృతజ్ఞత్వ మాహ (కథంచిదతి.) కథంచిత్కృతేన యథాతథావాపీత్యుక్తరీత్యా కృతేన, యద్వా, యాదృచ్ఛికప్రాసంగికతయా కృతేన, యద్వా, ప్రయోజనాంతరపరతయా కృతేన, (కథంచిత్కృతేన) అహృదయతయా కృతేన, (కథంచిత్కృతేన) పత్రపుష్పాద్యన్యతమేన కృతేన, యద్వా, స్వస్మాత్కించిత్ఫలలాభాయ కృతేన. యద్వా. 'సాంకేత్యం పారిహాస్యం వా స్తోభం హేళన మేవవే' త్యేవం కృతేన, ఉపకారేణ, అణ్వపి మహత్త్వేనాభిమన్యమానస్య భగవతోఽభిప్రాయేణోప కారేణే త్యుక్తం. (కృతేన) కర్తు మీప్సితేన, ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి క్తః. ఏకేన సకృత్కృతేన,

శీలవృద్ధై ర్జ్ఞానవృద్ధై ర్వయోవృద్ధైశ్చ సజ్జనైః,
కథయ న్నా స్త వై నిత్య మస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపి. ౧౨

బుద్ధిమా న్మధురాభాషీ పూర్వభాషీ ప్రియంవదః,
వీర్యవా న్న చ వీర్యేణ మహతా స్వేన విస్మితః. ౧౩

తుష్యతి సదా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి. సంతోషఫలస్య కదాచిదపి న క్షయ ఇతి భావః. ఏవ ముపకారేణ తుష్య న్నపకారేణాపి కిం కుప్యతి? నేత్యాహ (న స్మరతీతి.) అపకారాణాం సమ్యక్ కృతాపరాధానాం. శతమపి అసంఖ్యేయమపి, 'శతం సహస్ర మయుతం సర్వ మానంత్యవాచక' మిత్యుక్తేః న స్మరతి న చింతయతి, కః పునః కోపస్యావకాశ? ఇతి భావః. ఉభయత్ర హేతుమాహ (ఆత్మవత్తయేతి) వశీకృతమనస్కతయే త్యర్థః. యద్వా, ఆత్మవత్తయా జ్ఞానవత్తయా, 'ఉదారా స్సర్వ ఏవైతే' 'న కశ్చి న్నాపరాధ్యతి' త్యేవ మధ్యవసాయవత్తయే త్యర్థః. ౧౧

అథాస్య గుణవర్ధకం సత్సంగ మాహ (శీలవృద్ధై రితి.) శీలం సదాచారః, సజ్జనై రితి ప్రతిష్వప్యనుషజ్యతే. శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నైః సజ్జనైః, కథయ న్నాస్త తైస్సహ సూక్ష్మతరాచారవిశేషా న్ప్రతిపాదయ న్నాస్తేత్యర్థః. జ్ఞానవృద్ధైః పరిపక్వమోక్షవిషయిభిః. 'మోక్షేధీర్జ్ఞాన' మిత్యమరః. తాదృశై స్సజ్జనైః, కథయన్నా స్త తైర్వేదాంతరహస్యముద్ఘాటయన్నాస్తేత్యర్థః. వయోవృద్ధైః సజ్జనైః, కథయన్నాస్త క్రమాగత సంప్రదాయవిశేషా న్కథయన్నాస్తేత్యర్థః. సజ్జనై రితి సామాన్యోక్త్యా గ్రామకులావితారతమ్యం న తేనాదృతమి త్యుచ్యతే. తృతీయయా తేషా మప్రధానత్వావగమా త్స్వయ మేవ తేషా మర్థవిశేషం దర్శయతీతి సూచితం నిత్య మిత్యనేన నేదం కాదాచిత్క మిత్యుచ్యతే. విశేషణత్రయాంత చకారేణ జ్ఞానశీలవయోవృద్ధై శ్శీలజ్ఞానవృద్ధైః జ్ఞానవయోవృద్ధై శ్శీలవయోవృద్ధై శ్చేతి సముచ్చీయతే. నేదం నిత్యాగ్నిహోత్రవత్ క్వచి త్సమయ ఇత్యాహ (అస్త్రేతి) అస్త్రాణాం యోగ్యః అభ్యాసః. 'యోగ్యో గుణనికాఽభ్యాస' ఇతి వైజయంతీ. తస్యాంతరేషు అవకాశేష్వపి, అపిశబ్దేన సమయాంతరే తత్కథనం కింపునర్న్యాయసిద్ధ మిత్యుక్తం. సత్సంగతిం వినా క్షణ మపి న తిష్ఠతీత్యర్థః. ౧౨

పరాయత్తసకలవ్యాపారత్వ మాహ (బుద్ధిమానితి.) బుద్ధిమా న్ప్రశస్తబుద్ధిః, కథం సర్వజనా స్సుఖం వసేయు రిత్యేవం సర్వదా లోక సంరక్షణచింతాపర ఇత్యర్థః. మధురాభాషీ

(శ్రీరామస్య ప్రజానురఞ్జకత్వమ్)

న చానృతకథో విద్వాన్ వృద్ధానాం ప్రతిపూజకః,
అనురక్తః ప్రజాభిశ్చ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే. ౧౪

సానుక్రోశో జితక్రోధో బ్రాహ్మణప్రతిపూజకః,
దీనానుకంపీ ధర్మజ్ఞో నిత్యం ప్రగ్రహవాం చ్ఛుచిః. ౧౫

మధురభాషణశీలః, యద్య ద్వక్తి తన్మధురమేవ వదతీత్యర్థః. పూర్వభాషీ అతినీచం ప్రత్యపి స్వయ మేవ పూర్వం భాషమాణ ఇత్యర్థః ప్రియంవదః ప్రియవాగ్వచనశీలః, ప్రియవశే వదః ఖజితి తాచ్ఛీల్యే ఖచ్. ఖిత్యనవ్యయస్యేతి హ్రస్వః. అరుర్ద్విషదజంతస్యేతి ముమాగమః. శత్రువిషయేపి ప్రియవచనశీలః, వీర్యవాన్ ఆశ్రితవిరోధినిరసనక్షమః, పూర్వం వీర్యవానిత్యవికృతత్వ ముక్త మితి న పునరుక్తిః, మహతా స్వేన వీర్యేణ, నవిస్మితః ఆశ్రితసకలవిరోధినిరసనే కృతేపి 'నాతిస్వస్థమనా యయా' విత్యుక్తరీత్యా కిం కృతం మయే త్యపర్యాప్త ఏవ స్థితః. 'గర్వ స్స్వ్య ద్మిస్మయో మద' ఇత్యమరః. వర్తత ఇతి శేషః. ౧౩

(న చేతి.) స ఇతి శేషః. స రామః, అనృతకథో న భవతి, కథా ప్రబంధకల్పనా, అనృతా అసత్యా కథా యస్య స తథా. కల్పితేతివృత్తకాఽసత్యావ్యాలాపవర్జిత ఇత్యర్థః. వేత్తీతి విద్వాన్, విదే శ్శతు ర్వసుః. అనృతకథాభావశ్చ న తదజ్ఞానాత్, కింతు తద్వర్జ్యత్వజ్ఞానా దిత్యర్థః. వృద్ధానాం పూర్వోక్తత్రివిధవృద్ధానాం, ప్రతిపూజకః ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః. 'బ్రాహ్మణ ప్రతిపూజక' ఇతిపాఠే – బాలవృద్ధసాధారణ్యేన బ్రాహ్మణమాత్రపూజాపరః. 'దశవర్షశ్చ బ్రాహ్మణ శ్శతవర్షశ్చ క్షత్రియః పితా పుత్రౌ స్మృతౌ విద్ధి' త్యాపస్తంబః. ప్రజాభిః పండితపామరావిశేషేణ సర్వాభిః ప్రజాభిః, అనురక్తః అనురాగవిషయీకృతః, తత్ర హేతు మాహ (ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే) అనురంజయతీత్యర్థః. అంతర్భావితణ్యంతోఽయం. స్వయం పూర్వం ప్రజా రంజయిత్వా తత స్తాభి రనురక్తో భవతీత్యర్థః. చాదయ స్సర్వత్రోక్తగుణసముచ్చయార్థాః. ౧౪

(సానుక్రోశః) సదయః. 'కృపా దయానుకంపా స్యా దనుక్రోశ' ఇత్యమరః. దయా హి నామ పరదుఃఖాఽసహిష్ణుత్వం. జితక్రోధః వశీకృతకోపః, న త్వవశేన క్రోధ ఉత్పద్యత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ వేదః, తద్విదంతీతి బ్రాహ్మణాః, తదధీతే తద్వేదే త్యణ్. ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః ప్రతి

కులోచితమతిః క్షాత్రం ధర్మం స్వం బహు మన్యతే,
మన్యతే పరయా కీర్త్యా మహ త్స్వర్గఫలం తతః. ౧౬

నాశ్రేయసి రతో విద్వా న్న విరుద్ధకథారుచిః,
ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతి ర్యథా. ౧౭

అరోగ స్తరుణో వాగ్మీ వపుష్మా న్దేశకాలవిత్,
లోకే పురుషసారజ్ఞ స్సాధు రేకో వినిర్మితః. ౧౮

పూజకః, బ్రాహ్మణానాం ప్రతిపూజక ఇతి యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసః. దీనానుకంపీ దీనేషు విశేషతోనుకంపావాన్. విశేషో నామ యత్ర దీనో దృష్ట స్తత్రైవ స్థిత్వా దానమానాదికరణం. ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషధర్మజ్ఞః, ప్రగ్రహవాన్ నియమవాన్, 'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదా మ్యేత ద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యతి. శుచిః పరస్వానాకాంక్షీ 'యోర్థే శుచి స్సహి శుచి ర్న మృద్వారి శుచి శ్శుచి' రితి మనుస్మరణాత్. ౧౫

(కులోచితమతిః) ఇక్ష్వాకువంశోచిత దయాదాక్షిణ్య శరణాగతసంరక్షణాదిధర్మైక ప్రవణ బుద్ధిః, స్వం క్షాత్రం ధర్మం దుష్టనిగ్రహపూర్వకం ప్రజాపరిపాలనరూపం, బహు మన్యతే గౌరవేణ జానాతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మ' ఇతి శ్రవణాత్. పరత్వాపాదకధర్మేభ్యోపి జనిత్వార్జితం క్షత్రధర్మం గౌరవేణ పశ్యతీత్యర్థః. బహుమానే హేతు మాహ (మన్యత ఇతి) తతః క్షత్రధర్మాత్, పరయా కీర్త్యా, మహత్ స్వర్గఫలం భవతీతి, మన్యతే జానాతి. స్వవర్ణస్వాశ్రమోచితధర్మః కీర్తిద్వారా స్వర్గసాధన మితి జ్ఞాత్వా క్షత్రధర్మం విశిష్యానుతిష్ఠతీత్యర్థః. ౧౬

(నేతి.) అశ్రేయసి నిష్ఫలే కర్మణి, న రతః న సక్తః, కాదాచిత్కలీలాకర్మ న దుష్యతీతి భావః. ద్యూతాదిషు న సక్త ఇత్యర్థః. తత్ర హేతు (ర్విద్వానితి.) న విరుద్ధకథారుచిః ధర్మవిరుద్ధ గ్రామ్యాలాపాదిషు రుచిరహితః. ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ లౌకికవైదికవిషయోత్తరోత్తరయుక్తికక్ష్యాయాం, వాచస్పతి ర్యథా బృహస్పతి రివ, వక్తా అప్రతిహతవాగ్వ్యవహారః. ౧౭

(అరోగ ఇతి.) 'యువా స్యా త్సాధు యువాధ్యాయకః, ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ' ఇత్యాది శ్రుత్యర్థోఽనేన ప్రతిపాద్యతే. అరోగః అధివ్యాధిరహితః, అనేన ఆశిష్ఠ ఇత్యుక్త మశనసామర్థ్య మాశీర్వాదవిషయత్వం చోక్తం. తరుణః యువా, వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్, అనేన యువాధ్యాయక

(శ్రీరామస్య ప్రజానురంజకత్వం)

స తు శ్రేష్ఠై ర్గుణై ర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః,
బహిశ్చర ఇవ ప్రాణో బభూవ గుణతః ప్రియః. ౧౯

సమ్య గ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావ త్సాంగవేదవిత్,
ఇష్వస్త్రే చ పితు శ్శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః. ౨౦

ఇత్యుక్త ముక్తం. వపుష్మాన్ ప్రశస్తశరీరః, అనేన బలిష్ఠ ఇత్యుక్తం కాయబలముక్తం. దేశకాలవిత్ అధ్యయనదేశకాలజ్ఞః, అనేన సాధుశబ్దార్థో వివృతః. పురుషసారజ్ఞః సకృద్దర్శన మాత్రేణ పురుషహృదయసర్వస్వజ్ఞః. 'సారో బలే స్థిరాంశే చే' త్యమరః. లోకే ఏకః అద్వితీయ స్సాధు రితి, వినిర్మితః నిశ్చితః, 'అపకారిషు య స్సాధు స్స సాధురితి కీర్తిత' ఇత్యుక్త సాధు విశేషత్వ జ్ఞాపనం. ౧౮

(స ఇతి.) శ్రేష్ఠైః ఉక్తై రన్యైశ్చ గుణై ర్యుక్తః, పార్థివాత్మజః. బహిశ్చరః ప్రాణ ఇవ, ప్రజానాం, గుణతః గుణైః, ప్రియో బభూవ. ౧౯

(సమ్యగితి.) కేచి ద్విద్యామాత్రేణ స్నాతాః, కేచి ద్వ్రతమాత్రేణ స్నాతాః, రామస్తు విద్యా వ్రతాభ్యాం స్నాతః. 'అధీత్య స్నాయా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా సమ్యగ్వేదా నధీత్య వ్రతాని చ కృత్వా కృతసమావర్తన ఇత్యర్థః. యథావత్ తత్త్వతః. సాంగవేదవిత్ సాంగవేదార్థజ్ఞః. అనయా పృథగుక్త్యా అధ్యయన మక్షరరాశిగ్రహణే ఫల మిత్యవగమ్యతే. ఇషవః అమంత్రకా శ్శరాః, అస్త్రాణి సమంత్రకాః, సేనాంగత్వా దేకవద్భావః. ఇష్వస్త్రవిషయే, పితుః దశరథాత్, శ్రేష్ఠః. దశరథా దవరాః ఖల్వితరే ధన్విన ఇతి భావః. భరతాగ్రజః అస్మి న్నర్థే భరతేన నిరూపణీయో రామః, 'మహేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞే భరతే స్వయ మాగత' ఇతి రామస్య వచనాత్. ౨౦

కల్యాణాభిజన స్సాధు రదీన స్సత్యవా గృజుః,
వృద్ధై రభివినీతశ్చ ద్విజై ర్ధర్మార్థదర్శిభిః. ౨౦

ధర్మకామార్థత త్త్వజ్ఞః స్మృతిమా౯ ప్రతిభానవా౯,
లౌకికే సమయాచారే కృతకల్పో విశారదః. ౨౧

నిభృత స్సంవృతాకారో గుప్తమంత్ర స్సహాయవా౯,
అమోఘక్రోధహర్షశ్చ త్యాగసంయమకాలవిత్. ౨౨

(కల్యాణేతి.) అభిజనః మాతృపితృవంశః, కల్యాణః శోభనః, అభిజనః యేన స తథా. తత్ర హేతు (స్సాధు రితి.) నిర్దోష ఇత్యర్థః. అదీనః క్షోభ హేతుషు సత్స్వ వ్యక్షోభ్యాంతఃకరణః. సత్యవాక్ అతిక్రచ్ఛ్రేఽపి సత్యవచననిరతః, ఋజుః స్వారాధ్యః, అభివినీతః సుశిక్షితః. ౨౦

(ధర్మేతి,) ధర్మ కామార్థ తత్త్వజ్ఞః 'న పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నాఽపరాహ్ణా నఫలా౯ కుర్యా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా పూర్వాహ్ణాదిషు కాలేషు కర్తవ్యధర్మార్థకామజ్ఞ ఇత్యర్థః. స్మృతిమా౯ జ్ఞాతార్థవిషయే విస్మరణరహితః, ప్రతిభానవా౯ 'ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు' రితి ప్రోక్తలక్షణప్రతిభానయుక్తః, లౌకికే లోకైక ప్రమాణకే, సమయాచారే సాంకేతికాచారే, 'స్యాత్సంకేతస్తు సమయ' ఇత్యమరః. కృతకల్పః కృతసంస్థాపనః, విశారదః తదాచరణ సమర్థః. ౨౧

(నిభృత ఇతి) నిభృతః వినీతః. 'వశ్యప్రణేయనిభృత వినీత ప్రశ్రితా స్సమా' ఇత్యమరః. సంవృతాకారః హృదిస్థితకర్తవ్యార్థవ్యంజకేంగితాకారగోపనచతురః, సంవృతత్వం గూఢత్వం. గుప్తమంత్రః ఫలపర్యంత మన్యై రవిదితమంత్ర ఇత్యర్థః. సహాయవా౯ ప్రశస్తమంత్రియుక్తః, అమోఘక్రోధహర్షః ఫలపర్యవసాయికోపసంతోషః, త్యాగసంయమకాలవిత్ వస్తుత్యాగ తత్సంగ్రహణకాలవిత్. ౨౨

(శ్రీరామస్య ప్రజానురంజకత్వం)

దృఢభక్తి స్థ్సిరప్రజ్ఞో నాఽసద్గ్రాహీ న దుర్వచాః
నిస్తన్ద్రి రప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవిత్. ౨౪

శాస్త్రజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ పురుషాంతరకోవిదః.
* యః ప్రగ్రహానుగ్రహయో ర్యథాన్యాయం విచక్షణః. ౨౫

సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే స్థానవి న్నిగ్రహస్య చ.
ఆయకర్మ ణ్యుపాయజ్ఞ స్సందృష్టవ్యయకర్మవిత్. ౨౬

(దృఢభక్తి రితి.) దృఢభక్తిః దేవగుర్వాదిషు నిశ్చలభక్తిః, స్థిరప్రజ్ఞః భక్తిజన్యాఽప్రకంప్య తత్త్వజ్ఞానః, అతఏవ నాసద్గ్రాహీ నాసదర్థగ్రాహీ, అసజ్జనసంగ్రహణరహితో వా. న దుర్వచాః న పరుషభాషీ, నిస్తంద్రిః ఆలస్యరహితః. సర్వదా శాస్త్రపరిశీలనపర ఇత్యర్థః. అతఏవా ఽ ప్రమత్తః శాస్త్రార్థే ష్వనవధానరహితః, స్వదోషపరదోషవిత్, లోకే కశ్చిత్ పశ్యతి పరదోష మాత్మదోషం న పశ్యతి, అయంతు న తథా. పరదోషవత్ స్వదోషం చ పశ్యత్యేవ. వక్ష్యతి భరతం ప్రతి – 'శిరసా యాచత స్తస్య వచనం న కృతం మయే' తి. ౨౪

(శాస్త్రజ్ఞ ఇతి.) సాంగవేదాతిరిక్తవిద్యాస్థానజ్ఞః, కృతం కృతాంతం సిద్ధాంతం, జానాతీతి కృతజ్ఞః, అతః – 'కథంచి దుపకారేణ కృతే నైకేన తుష్యతీ' త్యనేన న పునరుక్తిః. పురుషాణా మంతరం తారతమ్యం, తత్ర కోవిదః పండితః, పురుషదర్శనమాత్రేణాఽయం సాధు రయ మసాధు రితి తత్తత్స్వరూపవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః. యః ప్రసిద్ధః, ప్రగ్రహః మిత్రాది స్వీకారః, అనుగ్రహః స్వీకృతపరిపాలనం, తయోః, యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం, విచక్షణః సమర్థః. శాస్త్రమర్యాదా మనతిక్రమ్య మిత్రస్వీకారాదికృ దిత్యర్థః. సుప్సుపేతి సమాసః. ౨౫

(సదితి.) సతాం సంగ్రహే స్వీకారే, ప్రగ్రహణే పరిపాలనే చ, విచక్షణ ఇతి శేషః, నిగ్రహస్య అసన్నిగ్రహస్య చ, స్థానవిత్ అవకాశవిత్, 'అవకాశే స్థితౌ స్థాన' మిత్యమరః. ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్తధనార్జనకర్మణి, ఉపాయజ్ఞః పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవాఽపీడనేన

---

*(య ఇతి) ప్రగ్రహానుగ్రహయోః ప్రగ్రహః శరణాగతస్య ప్రథమస్వీకారః, అనుగ్రహోనామ స్వీకృతస్య పరిపాలనం, తయో ర్యథాన్యాయం న్యాయ మనతిక్రమ్య, విచక్షణః రక్షితుం

శ్రైష్ఠ్యం శాస్త్ర సమూహేషు ప్రాప్తో వ్యామిశ్రకేషు చ,
అర్థధర్మౌ చ సంగృహ్య సుఖతంత్రో న చాలసః. ౨౭

వైహారికాణాం శిల్పానాం విజ్ఞాతార్థవిభాగవిత్,
ఆరోహే వినయే చైవ యుక్తో వారణవాజినాం. ౨౮

ప్రజాభ్యో ధన మాదాతుం చతుర ఇత్యర్థః. సందృష్ట వ్యయకర్మవిత్. 'కశ్చిదాయస్య చార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః, పాదభాగై స్త్రిభి ర్వాపి వ్యయ స్సంశోధ్యతే బుధై' రిత్యాది శాస్త్రావగతవ్యయకర్మజ్ఞః. ౨౬

(శ్రైష్ఠ్యమితి.) శాస్త్రసమూహేషు వేదవేదాంగేషు, శ్రైష్ఠ్యం మహాతాత్పర్యజ్ఞత్వం ప్రాప్తః. వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతభాషాత్మక కావ్యనాటకాలంకారాదిషు చ, శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః. అర్థధర్మౌ సంగృహ్య, సుఖతంత్రః సుఖపరతంత్రః, అర్థధర్మసంగ్రహణ పూర్వక మేవ సుఖసేవీ, నతు కేవలకామపరతంత్ర ఇత్యర్థః. నచాలసః అర్థధర్మసంగ్రహే నిరాలస్యః. ౨౭

(వైహారికాణా మితి.) వైహారికాణాం విహారప్రయోజనానాం, తదస్య ప్రయోజన మితి ఠక్. శిల్పానాం గీతవాదిత్రాణాం చిత్రకర్మాదీనాం చ. విజ్ఞాతా విశేషజ్ఞః. అర్థవిభాగవిత్ 'ధర్మాయ యశసేఽర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయ చ, పంచధా విభజ న్విత్త మిహాముత్ర చ శోభత' ఇత్యుక్త విభాగవిత్. వారణవాజినాం గజానా మశ్వానాం చ, ఆరోహే ఆరోహణే, వినయే ఆరుహ్య శిక్షణే చ, యుక్తః సమర్థః. ౨౮

సమర్థః. యుక్తాయుక్తవిచార మనతిక్రమ్య కరణచతుర ఇత్యర్థః. (సత్సంగ్రహః) సదాచారః. తస్య ప్రకర్షేణ గ్రహణే సమర్థః, స్థానవిత్ నిగ్రహస్య చ దుష్టనిగ్రహస్య స్థానవిత్, చకారాత్ శిష్టపరిపాలనే చ, యద్వా, ప్రగ్రహః కరాదీనాం ప్రగ్రహణం, అనుగ్రహః తస్మి న్సావశేష గ్రహణం, కృతాగసా మపరాధానుసారేణ బంధనస్య మోక్షస్య చ యథాశాస్త్రం అనుష్ఠానే నిపుణః. సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే - సతాం దూరస్థానాం, సంగ్రహే స్వీకారే, ప్రగ్రహణే ప్రకర్షేణ క్షేత్రదానభూషణాదిభిః స్థితికరణే, ప్రణయే వా విచక్షణః, ఇతి మునిభావప్రకాశికా. ౩౬

(శ్రీరామస్య ప్రజానురంజకత్వం)

ధనుర్వేదవిదాం శ్రేష్ఠో లోకేఽతిరథ సమ్మతః,
అభియాతా ప్రహర్తా చ సేనానయవిశారదః.
అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే క్రుద్ధైరపి సురాసురైః. ౨౯

అనసూయో జితక్రోధో న దృప్తో న చ మత్సరీ,
న చావమంతా భూతానాం * నచ కాలవశానుగః. ౩౦

(ధనురి) త్యర్థాధికః. ధనురాదిస్వరూపప్రతిపాదకో వేదో ధనుర్వేదః. ఉపవేదత్వా ద్ధను ర్వేదస్య వేదత్వం. తద్విదాం మధ్యే, శ్రేష్ఠః సమర్మధనుర్వేదవి దిత్యర్థః. లోకే సర్వత్ర, అతిరథానాం అప్రతిహతరథగతీనాం, సమ్మతః పూజితః, మతిబుద్ధీత్యాదినా క్తః, క్తేనచ పూజాయా మితి సమాసప్రతిషేధాభావ ఆర్షః. అభియాతా శత్రుసమాగమానంతరం న ప్రహర్తు మిచ్ఛతి, కింతు స్వయ మేవ యత్ర శత్రవ స్తత్ర గచ్ఛతి. తత్రాపి న దుర్గప్రదేశావలంబనేన యాతి, కిం త్వభియాతా అభిముఖం యాతా. ప్రహర్తా చ, అభిగమ్య న యోద్ధై ర్యోధయతి, కింతు స్వయమేవ నాసీరే స్థిత్వా ప్రథమం ప్రహరతి. సేనానయవిశారదః స్వయం ప్రహరన్నపి న స్వసేనాం ఛేదయతి, కింతు పరదురవగాహచక్రవ్యూహాదివిభాగేన సేనాప్రాపణసమర్థః. అప్రధృష్యశ్చ ప్రధర్ష యితు మశక్యః, సర్వథా విజయీత్యర్థః. సంగ్రామే ప్రణత్యా తు జేతుం శక్య ఇత్యర్థః. న కేవలం మనుష్యైః, సురాసురైః పరస్పర విరోధం విహాయ మిళితైరపి, న చోపశాంతైః, క్రుద్ధైః క్రోధపరశైః. ౨౯

ఏవం కల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వ ముక్తం. అథ హేయప్రత్యనీకత్వ మాహ (అనసూయ ఇతి.) అనసూయః అసూయారహితః, జితక్రోధః క్రోధపారవశ్యరహితః, న దృప్తః న గర్విష్ఠః, న చ మత్సరీ పరసంపద్విషయే ద్వేషరహితః, 'మత్సరోన్యశుభద్వేష' ఇత్యమరః. నచ కాలవశానుగః సత్వరజస్తమఃప్రధాన కాలానుగుణసత్వరజస్తమోగుణో న భవతి, కేవలసత్వమూర్తి రిత్యర్థః. ౩౦

* (నచ కాలవశానుగః) కాలవశః కాలపారతంత్ర్యం, తదనుసారీ నభవతీత్యర్థః 'దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ, వత్స్యామి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీ మిమా' మితి భగవతైవ కాలనియమస్యోక్తత్వాత్. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఏవం శ్రేష్ఠగుణై ర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః,
సమ్మత స్త్రిషు లోకేషు, వసుధాయాః క్షమాగుణైః, ౩౧
బుద్ధ్యా బృహస్పతే స్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః. ౩౨
తథా సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైః పితుః,
గుణై ర్విరురుచే రామో దీప్త స్సూర్య ఇవాంశుభిః. ౩౩
* త మేవం వ్రతసంపన్న మప్రధృష్యపరాక్రమం,
లోకపాలోపమం నాథ మకామయత మేదినీ. ౩౪

ఉక్తగుణోపసంహారపూర్వకం గుణాంతరాణ్యాహ (ఏవమితి.) ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, పార్థివాత్మజః రామః, ప్రజానాం మధ్యే, శ్రేష్ఠైః లోకోత్తరైః, గుణై ర్యుక్తః, త్రిషు లోకేషు, సమ్మతః పూజితః. (క్షమాగుణైః) క్షమారూపగుణైః, బహువచనం ప్రకారభేదాభిప్రాయేణ, వసుధాయాః భూమేః, తుల్య ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. ౩౧౼౩౨

ఉపసంహరతి (తథేతి.) తథా పూర్వోక్తరీత్యా, సర్వప్రజాకాంతైః స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం ప్రియైః, పితుః ప్రీతిసంజననైః, దృష్టాంతార్థమిదం. పితు రివ సర్వేషాం ప్రియై రిత్యర్థః. ఏవంభూతై ర్గుణైః, రామః స్వతస్సుందరః, స్వతో దీప్త స్సూర్యోంఽశుభి రివ, విరురుచే బభౌ. ౩౩

ఏవం రామగుణాన్ ప్రదర్శ్య తత్కృతం భూమ్యుపలక్షితసకలలోకప్రావణ్యం దర్శయతి (తమేవ మితి.) ఏవం గుణసంపన్నత్వవత్, వ్రతసంపన్నం ఆశ్రితసంరక్షణరూపవ్రతసంపన్నం, అప్రధృష్యపరాక్రమం అకుంఠప్రతాపం, సర్వే లోకపాలా ఉపమా యస్య తం, రామం. మేదినీ, నాథం, అకామయత, భూమే ర్నాథత్వోచితోఽభూదిత్యర్థః. అథవా–ఏవం బాలకాండో క్తరీత్యా,

---

* తనిశ్లోకీ. ఏవం వృత్తసంపన్నం సదాచారసంపన్నం, లోకపాల ఉపేంద్రః, తస్య స్థితికర్తృత్వేనాఽవతారాత్. స ఉపమా యస్య తం, నాథత్వేనాకామయత. మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థాయినో జనా లక్ష్యంతే, మంచాః క్రోశంతీతివ దితి కేచిత్. మేదినీ తదధిష్ఠానదేవతా, అకామయత.–

(శ్రీరామస్య ప్రజానురంజకత్వమ్)

ఏతైస్తు బహుభి ర్యుక్తం గుణై రనుపమై స్సుతం,
దృష్ట్వా దశరథో రాజా చక్రే చింతాం పరంతపః. ౩౫

అథ రాజ్ఞో బభూ వైవం వృద్ధస్య చిరజీవినః,
ప్రీతి రేషా కథం రామో రాజా స్యా న్మయి జీవతి. ౩౬

వ్రతసంపన్నం 'రామస్తు సీతయా సార్థ' మిత్యుక్తరీత్యా క్రీడారససంపన్నం, అప్రధృష్య పరాక్రమం విరోధివర్గం నివర్త్య సాత్త్వ్యభోగప్రదం, లోకాన్ పాలయతీతి లోకపాలః, సమస్తోప భోగసాధనసంపన్న ఇత్యర్థః. ఉప సమీపే, మా లక్ష్మీః, సీతారూపా యస్య సః ఉపమః, లోకపాల శ్చాసా వుపమ శ్చేతి సమాసః. తం లక్ష్మ్యా భోగా ననుభవంతం రామం, మేదిన్యపి నాథ మకామయత స్వయంవరేణ కంఠే మాలికాం దాతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః. ౩౪

న కేవలం లోక స్తం నాథ మకామయత, రాజాపీ త్యాహ (ఏతైరితి.) ఏతైః పూర్వోక్తైః, బహుభిః అసంఖ్యేయైః. అనుపమైః లోకే క్వాప్యేతాదృశగుణాదర్శనా దసదృశైః, గుణైః యుక్తం, సుతం దృష్ట్వా, రాజా రాజ్యభరణశ్రాంతః, పరంతపః శత్రుసంహారవ్యగ్రః, దశరథః, చింతాం మనోరథం చక్రే. ౩౫

తామేవ చింతాం స్పష్టయతి అథేత్యాదినా స్వర్గ మవాప్నుయా మిత్యంతేన. (అథేతి.) అథ రామగుణదర్శనానంతరం. చిరజీవినః వృద్ధస్య వయోవృద్ధస్యేతి జ్ఞానవృద్ధవ్యావృత్తిః. వృద్ధత్వాత్ ప్రీతి రిత్యుచ్యతే. ఏవం ఏవంప్రకారేత్యర్థః. మయి జీవతి రామః కథం రాజా స్యా దిత్యేషా ప్రీతి ర్బభూవ. అత్ర కథ మిత్యుక్తిః కైకేయీవరదానకృతవిఘ్నశంకాప్రతిసంధానేన. ౩౬

శిష్టపరిపాలనదుష్టనిగ్రహయో ర్మేదిన్యా ఏవ హర్ష హేతుత్వాత్. తథోక్తం. 'భూమిర్దృప్తనృప వ్యాజదైత్యానీకశతాయుతైః, ఆక్రాంతా భూరిభారేణ బ్రహ్మాణం సా యయా' వితి. ౩౪

ఏషా హ్యస్య పరా ప్రీతి ర్హృది సంపరివర్తతే,
కదా నామ సుతం ద్రక్ష్యా మ్యభిషిక్త మహం ప్రియం. ౩౭

వృద్ధికామో హి లోకస్య సర్వభూతానుకంపనః,
మత్తః ప్రియతరో లోకే పర్జన్య ఇవ వృష్టిమాన్. ౩౮

యమశక్రసమో వీర్యే బృహస్పతిసమో మతౌ,
మహీధరసమో ధృత్యాం మత్తశ్చ గుణవత్తరః. ౩౯

మహీ మహ మిమాం కృత్స్నా మధితిష్ఠంత మాత్మజం,
అనేన వయసా దృష్ట్వా యథా స్వర్గ మవాప్నుయాం. ౪౦

ప్రీతే రౌత్కట్య మాహ (ఏషేతి.) అత్రాంత ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్రక్ష్యామీతి ఏషా, పరా నిరతిశయా, ప్రీతిః, అస్య దశరథస్య, హృది సంపరివర్తతే సమ్యక్ అవిచ్ఛిన్నం అనువర్తతే. ౩౭

అథ రామస్య రాజత్వయోగ్యతానుసంధానం దశరథస్య దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ. (వృద్ధికామ ఇతి.) వృద్ధికామ ఇత్యనేనాఽపూర్వైశ్వర్యప్రదత్వ ముక్తం. సర్వభూతా న్యనుకంపయతీతి సర్వభూతానుకంపనః. కర్తరి ల్యుట్. అనేన భ్రష్టైశ్వర్యసాధకత్వ ముక్తం. మమాత్మజ ఇతి శేషః. దానే సంతాపహారిత్వే చ దృష్టాంత మాహ (వృష్టిమాన్ పర్జన్య ఇవేతి.) లోకే విషయే, మత్తః ప్రియతరః అతిశయేన ప్రీతిమాన్, ప్రీణాతీతి ప్రియః, పచాద్యచ్. ౩౮

పూర్వం ప్రియతరత్వ ముక్తం, అత్ర తద్ధేతుగుణవత్తరత్వ ముచ్యతే. (యమశక్రసమ ఇతి.) ప్రత్యేకం సామ్యాన్వయాత్వా ద్యమశక్రేత్యుక్తం. ౩౯

(మహీమితి.) యథా స్వర్గం స్వసదృశం స్వసుకృతానురూపం స్వర్గమిత్యర్థః. యద్వా, యథాస్వర్గం యథాభూతస్వర్గం, 'య స్త్వయా సహవాసః స స్వర్గ' ఇత్యుక్త రామసౌందర్యానుభవ స్వర్గ మిత్యర్థః ౪౦

(శ్రీరామస్య యౌవరాజ్యాభిషేకప్రస్తావః)

ఇత్యేతై ర్వివిధైస్తై స్తై రన్యపార్థివదుర్లభైః,
శిష్టై రపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరై ర్గుణైః. ౪౧

తం సమీక్ష్య మహారాజో యుక్తం సముదితై శ్శుభైః,
నిశ్చిత్య సచివై స్సార్ధం యువరాజ మమన్యత. ౪౨

దివ్యన్తరిక్షే భూమౌ చ ఘోరముత్పాతజం భయం,
సంచచక్షే చ మేధావీ శరీరే చాత్మనో జరాం. ౪౩

(ఇతీతి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా, వివిధై స్తై స్తైః తత్తత్కార్య భేదేన ప్రసిద్ధైః, అన్యపార్థివదుర్లభైః రామాన్యరాజదుర్లభైః, శిష్టైః ఉక్తవ్యతిరిక్తసౌశీల్యాదిభిః, అపరిమేయైః అసంఖ్యేయైః, కతిపయగుణాః ప్రదర్శితాః, శిష్టా స్త్వపరిమేయా ఇతి భావః. లోకే లోకోత్తరైః లోకే కుత్రా ప్యేవం లోకోత్తరగుణా న సంతీత్యర్థః. సముదితైః స్వాభావికైః. శుభైః కల్యాణతమైః, ఏతై ర్గుణైః యుక్తం తం రామం సమీక్ష్య, మహారాజో దశరథః, సచివై స్సార్ధం నిశ్చిత్య, యువరాజ మమన్యత, అయం యువరాజో భవేదితి నిశ్చితవా నిత్యర్థః. ౪౨

అథ సద్యో రామాభిషేకకర్తవ్యతాహేతుం స్వవిపత్తిసూచకం దుర్నిమిత్త మాత్మనో జరాం చాలోచితవా నిత్యాహ (దివీతి). దివ్యన్తరిక్షే, భూమౌ చ, యాన్యుత్పాతాని, తజ్జం భయ మిత్యర్థః. తాని చోక్తాని జ్యోతిశ్శాస్త్రే - 'స్వర్భాను కేతు నక్షత్ర గ్రహ తారార్క చంద్రజం, దివి చోత్పద్యతే యచ్చ తద్దివ్య మితి కీర్తితమ్. వాయ్వభ్ర సంధ్యా దిగ్దాహ పరివేష తమాంసి చ, ఖపురం చేంద్రచాపం చ తద్విద్యా దంతరిక్షజమ్. భూమా వుత్పద్యతే యచ్చ స్థావరం వాఽథ జంగమమ్. తదైకదేశికం భౌమ ముత్పాతం పరిచక్షత' ఇతి భయావహాని ఘోరాణి దివ్యాద్యుత్పాతానీతి ఫలితార్థః. మేధావీ సూక్ష్మదర్శీ, రాజా సంచచక్షే దృష్టవాన్, సచివాయోక్తవా నితి వా. ఆత్మన శ్శరీరే జరాం చ సంచచక్షే, ఖ్యాఞ్భావ ఆర్షః, ౪౩

పూర్ణచంద్రాననస్యాథ శోకాపనుద మాత్మనః,
లోకే రామస్య బుబుధే సంప్రియత్వం మహాత్మనః. ౪౪

ఆత్మనశ్చ ప్రజానాం చ శ్రేయసే చ ప్రియేణ చ,
ప్రాప్తకాలేన ధర్మాత్మా భక్త్యా త్వరితవా న్నృపః. ౪౫

నానానగరవాస్తవ్యాన్ పృథగ్జానపదా నపి,
సమానినాయ మేదిన్యాః ప్రధానాన్ పృథివీపతీన్. ౪౬

న తు కేకయరాజానం జనకం వా నరాధిపః.
త్వరయా చానయామాస పశ్చా త్తౌ శ్రోష్యతః ప్రియం. ౪౭

ఏవం రామాభిషేకే హేతుద్వయ ముక్తం. సర్వలోకప్రియత్వం చ హేతు మాహ — (పూర్ణచంద్రాననస్యేతి.) అథ ఉత్పాతదర్శనానంతరం, పూర్ణచంద్రాననస్య తద్వ త్సర్వసంతాప హారకస్య, మహాత్మనః మహామతేః రామస్య, లోకే విషయే, సంప్రియత్వం కీదృశం, ఆత్మనః స్వస్య, శోకాపనుదం ఉత్పాతాది భయనివర్తకం, సమ్యక్ ప్రియత్వం, బుబుధే అనుసందధా విత్యర్థః. ౪౪

ఏవ మనుసంధానప్రయోజనమాహ (ఆత్మన ఇతి.) ఆత్మనః ప్రజానాం చ, శ్రేయసే హితార్థాయ, ప్రియేన చ ప్రియాయ చ, చతుర్థ్యర్థే తృతీయా. ధర్మాత్మా ధర్మశీలః, ధర్మేణ ప్రాణిసంరక్షకః, నృపః, ప్రాప్తకాలేనోపలక్షితస్సన్, భక్త్యా ప్రీత్యా, త్వరితవాన్. ప్రాప్తకాలత్వం స్వస్య వృద్ధత్వం, రామయౌవనం, వసంతకాలో వా. ౪౫

(నానేతి.) నానానగరేషు వసంతీతి నానానగరవాస్తవ్యాః, తాన్, వసే స్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యత్ ప్రత్యయః. పృథగ్జానపదాన్ జనపదాంతరస్థాన్, మేదిన్యాః భువః, ప్రధానాన్ న కేవలా నవాంతరనృపతీ నిత్యర్థః. పృథ క్సమానినాయేతి వా. ౪౬

(నేతి.) శ్రోష్యత ఇత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. అనానయనే హేతు మాహ (త్వరయేతి.) దూరవర్తిత్వా దితి భావః. కేకయరాజాన మిత్యత్ర సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః. ౪౭

(శ్రీరామస్య యౌవరాజ్యాభిషేకప్రస్తావః)

తాన్ వేశ్మ నానాభరణై ర్యథార్హం ప్రతిపూజితాన్,
దదర్శాలంకృతో రాజా ప్రజాపతిరివ ప్రజాః. ౪౮

అథోపవిష్టే నృపతౌ తస్మిన్ పరబలార్దనే,
తతః ప్రవివిశు శ్శేషా రాజానో లోకసంమతాః. ౪౯

అథ రాజవితీర్ణేషు వివిధే ష్వాసనేషు చ,
రాజానమే వాభిముఖా నిషేదు ర్నియతా నృపాః. ౫౦

స లబ్ధమానై ర్వినయాన్వితై ర్నృపైః పురాలయై ర్జానపదైశ్చ మానవైః,
ఉపోపవిష్టై ర్నృపతి ర్వృతో బభౌ సహస్రచక్షు ర్భగవా నివామరైః. ౫౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ప్రథమ స్సర్గః.

(తాన్ వేశ్మ నానాభరణైరితి.) ప్రథమం వేశ్మ నానాభరణైః ప్రతిపూజ్య, పశ్చా త్తాన్ దదర్శేత్యర్థః. ౪౮

దర్శనప్రకార మేవాహ (అథేతి.) ప్రవివిశుః. సభామితి శేషః. శేషాః కేకయరాజజనకభిన్నాః. ౪౯

(అథేతి.) రాజవితీర్ణేషు రాజదత్తేషు, నియతాః నియతదేశాధిపత్యాః, అంతరంగా వా, పాదాప్రసారణాదినియమయుక్తా వా. ౫౦

(స ఇతి.) లబ్ధమానైః ప్రాప్తబహుమానైః, పురాలయైః నానానగరవాసిభిః, ఉపోపవిష్టైః రాజవచనశ్రవణాదరేణ మందం మందం సమీపం ప్రాప్తైః, నృపైః మానవైశ్చ వృతో నృపతిః, భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్, సహస్రచక్షుః ఇంద్ర ఇవ, బభౌ. ౫౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ప్రథమ స్సర్గః.

అథ ద్వితీయ స్సర్గః.

తతః పరిషదం సర్వా నామంత్ర్య వసుధాధిపః.
హిత ముద్ధర్షణం చైవ మువాచ ప్రథితం వచః. ౧.

దుందుభిస్వనకల్పేన గంభీరేణాఽనునాదినా,
స్వరేణ మహతా రాజా జీమూత ఇవ నాదయన్. ౨.

రాజలక్షణయుక్తేన కాంతేనాఽనుపమేన చ,
ఉవాచ రసయుక్తేన స్వరేణ నృపతి ర్నృపాన్. ౩.

విదితం భవతా మేత ద్యథా మే రాజ్య ముత్తమం,
పూర్వకై ర్మమ రాజేంద్రై స్సుతవ త్పరిపాలితం. ౪.

అథ ద్వితీయ స్సర్గః.

అథ రామాభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం దర్శయతి ద్వితీయే. (తత ఇత్యాది.) తతః రాజాదినివేశానంతరం, పరిషదం పౌరజానపదసమూహం. ఆమంత్ర్య అభిముఖీకృత్య, హితం శ్రేయస్కరం, ఉద్ధర్షణం ఉత్కూలహర్షజనకం, ప్రథితం ప్రకటార్థం, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా. ౧.

ప్రథిత మువాచే త్యుక్తం విశదయతి. (దుందుభిస్వనకల్పేన) భేరీస్వనసదృశేన. ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ ప్రత్యయః. గంభీరేణ గంభీరార్థేన, అనునాదినా దిశః ప్రతిధ్వనయతా, స్వరేణ మహతా స్వరేణ, నాదయన్, జీమూత ఇవ మేఘ ఇవ, స్థితః. రాజా ఉవాచ, పున స్స్వరః కీదృశః? రాజలక్షణయుక్తేన ప్రభావానురూపేణ, కాంతేన మృదునా, రసయుక్తేన మాధుర్యవతా. ౩.

స్వకృతరాజ్యపాలనస్య పూర్వకృతపాలనా దవిశేషం సూచయన్నాహ (విదితమితి.) అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఉత్తమం విపులం, మే, ఏతద్రాజ్యం, మమ పూర్వకైః పూర్వైః, రాజేంద్రైః రఘుప్రభృతిభిః, సుతవ త్పరిపాలితం అతిప్రేమ్ణా సురక్షిత మిత్యేతత్, భవతాం విదితం, క్తస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. భవద్భి ర్విదిత మిత్యర్థః. ౪.

(శ్రీరామస్య యౌవరాజ్యాభిషేకప్రస్తావః)

సోఽహ మిక్ష్వాకుభి స్సర్వై ర్న రేంద్రైః పరిపాలితం,
శ్రేయసా యోక్తుకామోఽస్మి సుఖార్హ మఖిలం జగత్. ౫

మయా ప్యాచరితం పూర్వైః పంథాన మనుగచ్ఛతా,
ప్రజా నిత్య మనిద్రేణ యథాశ క్త్యభిరక్షితాః. ౬

ఇదం శరీరం కృత్స్నస్య లోకస్య చరతా హితం,
పాండురస్యాతపత్రస్య చ్ఛాయాయాం జరితం మయా. ౭

ప్రాప్య వర్షసహస్రాణి బహూ న్యాయూంషి జీవతః,
జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతి మభిరోచయే. ౮

అస్తు, తతః కిమిత్యత్రాహ (సోఽహమితి) సః తద్వంశ్యోఽహం, ఇక్ష్వాకుభిః ఇక్ష్వాకువంశ్యైః, సర్వైః నరేంద్రైః, పరిపాలితం, అత ఏవ సుఖార్హం, అఖిలం జగత్ రాజ్యం, శ్రేయసా సుఖేన, అధునాపి, యోక్తుం కామయత ఇతి యోక్తుకామః, అస్మి. తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః. యోక్తు మిచ్ఛామీత్యర్థః. ౫

నను భవత్కృతం పాలనమే వాస్మాకం శ్రేయ ఇత్యత్రాహ (మయాపీతి.) పూర్వైః రాజభిః, ఆచరితం క్షుణ్ణం, పంథానం మర్యాదాం, అనుగచ్ఛతా అనుసరతా, నిత్యం, అనిద్రేణ జాగరూకేణ, మయాపి, ప్రజాః యథాశక్త్యభిరక్షితాః, యథాశక్తీతి వినయోక్తిః. ౬

తర్హీదానీ మపి తథైవ రక్ష్యతా మిత్యత్రాహ (ఇద మితి.) కృత్స్నస్య లోకస్య జనస్య, హితం, చరతా కుర్వతా, మయా, ఇదం శరీరం, భవతాం ప్రత్యక్షం హీతి భావః. పాండురస్యాతపత్రస్య శ్వేతస్య ఛత్రస్య, ఛాయాయాం, జరితం సంజాతజరం కృతం, జరాపర్యంతమేకచ్ఛత్రతయా పరాక్రమనిధి ర్భూత్వా మయా నియమేన లోకహిత మాచరిత మిత్యర్థః. ౭

తర్హి సంప్రతి కింకర్తవ్య? మిత్యత్రాహ (ప్రాప్య వర్ష సహస్రాణీతి.) బహూని వర్ష సహస్రాణి షష్టివర్ష సహస్రపరిమితా న్యాయూంషి ప్రాప్య జీవతః, క్రమేణ జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య,

రాజప్రభావజుష్టాం హి దుర్వహా మజితేంద్రియైః,
పరిశ్రాంతోఽస్మి లోకస్య గుర్వీం ధర్మధురం వహన్. ౯

సోఽహం విశ్రమమిచ్ఛామి పుత్రం కృత్వా ప్రజాహితే,
సన్నికృష్టా నిమాన్ సర్వా ననుమాన్య ద్విజర్షభాన్. ౧౦

అనుజాతో హి మాం సర్వై ర్గుణై ర్జ్యేష్ఠో మమాత్మజః,
పురందరసమో వీర్యే రామః పరపురంజయః. ౧౧

విశ్రాంతిం రాజ్యభారా ద్విరతిం, అభిరోచయే ఇచ్ఛామి. ఏతేన యయాతివ ద్విషయచాపలేన న రాజ్యా ద్విరమ్యత ఇతి దర్శితం. ౮

ఇతఃపరం రాజ్యవహనాశక్తౌ నిమిత్త మాహ (రాజేతి.) రాజప్రభావైః శౌర్యాదిభిః, జుష్టాం సేవితు మర్హాం, అజితేంద్రియైః విషయపరైః. దుర్వహాం తాదృశప్రభావరహితై ర్వోఢు మశక్యాం, గుర్వీం బహుసాధననిర్వాహ్యాం, లోకస్య, ధర్మదురం ధర్మస్థాపనరూపభారం, వహ న్నహం పరిశ్రాంతోస్మి. ౯

వివక్షిత మర్థం దర్శయతి (స ఇతి.) సః ఏవం శ్రాంతోహం, ప్రజాహితే ప్రజారక్షణవిషయే పుత్రం, కృత్వా నియమ్య, సన్నికృష్టాన్ అంతరంగభూతాన్, ఇమాన్ సర్వాన్, ద్విజర్షభాన్ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాన్, అనుమాన్య కృతానుమతికాన్ కృత్వా, మానయతే ర్ణ్యంతా ల్ల్యప్. విశ్రమం శ్రాంతినివృత్తిం, ఇచ్ఛామి. ౧౦

కస్తే పుత్రో యౌవరాజ్యే నియోజ్యోభిమతః? తత్రాహ (అనుజాత ఇతి.) వీర్యే విషయే, పురందరసమః ఇంద్రతుల్యః. తౌల్య మేవాహ – పరేషాం శత్రూణాం, పురాణి జయతి స్వాధీనీకరోతీతి పరపురంజయః, అసంజ్ఞాయామపి జేః ఖజార్షః, రామః రామనామకః. మమ జ్యేష్ఠ ఆత్మజః, సర్వై ర్గుణైః శౌర్యాదిభిః, మా మనుజాతః, అనుర్లక్షణ ఇత్యనుః కర్మప్రవచనీయః. తద్యోగా న్మామితి ద్వితీయా. మద్గుణాన్ సర్వా ననుప్రాప్య జాత ఇత్యర్థః. నను 'మత్తశ్చ గుణవత్తరః' 'అపరిమేయైశ్చ లోకే' 'లోకోత్తరై ర్గుణై' రితి పూర్వముక్తం, కథ మిదానీ మనుజాతో హి మాం సర్వై ర్గుణై రిత్యుచ్యతే, పురందరసమ ఇతి చ? ఉచ్యతే – 'అన్యా మధ్యస్థ చింతా హి విమర్దాభ్యధికోదయే' తి న్యాయేన పౌరముఖేన రామస్య సర్వాభ్యధిక గుణతాం వక్తు మేవముక్త మితి ధ్యేయం. అతఏవ వక్ష్యతి 'బహవో నృప కల్యాణగుణాః పుత్రస్య సంతి త' ఇతి. ౧౧

(శ్రీరామస్య యౌవరాజ్యాభిషేకప్రస్తావః)

తం చన్ద్రమివ పుష్యేణ యుక్తం ధర్మభృతాం వరం,
యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి ప్రీతః పురుషపుంగవం. ౧౦

అనురూప స్స వై నాథో లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః,
త్రైలోక్యమపి నాథేన యేన స్యా న్నాథవత్తరం. ౧౧

(తమితి.) తం స్వద్గుణతుల్యగుణం, ధర్మభృతాం ధార్మికాణాం, వరం పురుషపుంగవం, పుష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చన్ద్ర మివ స్థితం, తద్వ దత్యుజ్జ్వలం. యద్వా, పుష్యనక్షత్రేఽభిషేక కరణాత్ పుష్యేణ చన్ద్ర మివేత్యుక్తం. యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి. యద్వా, చన్ద్ర మివ స్థితం తం, శ్వః పుష్యేణ యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మీత్యర్థః. ౧౦

దశరథవచనం వాల్మీకి స్తత్త్వజ్ఞతయా శ్లాఘతే (అనురూప ఇతి) సః రామః, అనురూపః అనుగుణః, నాథః, లోకస్యేతి శేషః. అనురూపత్వే హేతు (ర్లక్ష్మీవా నితి.) అపరిచ్ఛిన్న తేజస్క ఇత్యర్థః. తత్రాపి హేతు (ర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి.) లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధన ఇత్యుక్తం. యద్వా, అనురూపత్వే హేతు ర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి. లక్ష్మణ ఇవ సర్వత్ర స్వాశ్రితే ప్రేమశాలీత్యర్థః. అథవా, (అనురూప ఇత్యాది.) నిత్యానపాయిన్యా లక్ష్మ్యా విశిష్టః పరిజనపర్యంతో రామ స్సర్వస్య నిరుపాధిక శ్శేషీ, దశరథస్తు రాజ్యపాలనోపాధికశేషీ. వై ఇతి శ్రుత్యాది ప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి- 'దాసభూతా స్స్వత స్సర్వే హ్యాత్మానః పరమాత్మన' ఇత్యాద్యుక్తేః. తస్య నిరుపాధికశేషిత్వే నిమిత్త మాహ (త్రైలోక్యమితి.) త్రయో లోకా ఏవ త్రైలోక్యం. చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్. త్రైలోక్య మపి, యేన నాథేన. నాథవత్తరం అతిశయేన నాథవత్, రామస్య రక్షకత్వావలోకనే. కియన్మాత్రం త్రైలోక్యమితి భాతీత్యర్థః. అథవా, అనేన శ్లోకేన రామస్య పరత్వ ముచ్యతే - సః రామః, అనురూపో నాథః సహజశేషీ జగతః, అన్యే తు కర్మానుగుణతయౌపాధికాః. అనుకూలం రూపం యస్య సోఽనురూపః. 'సమ స్సమవిభక్తాంగః' 'చన్ద్రకాంతాననత' మిత్యాద్యుక్త నిరుపమ సౌందర్యశాలిదివ్యమంగళవిగ్రహ ఇత్యర్థః. అనుకూలం స్వరూపం యస్యాసా వనురూపః. శతగుణితోత్తరక్రమేణ నిరతిశయదశాశిరస్కతయాఽభ్యస్యమానానందరూప ఇత్యర్థః. 'ఆనన్దో బ్రహ్మే' తి హ్యుక్తం. అనుగతం రూపం యస్యాసా వనురూపః, సర్వవ్యాపీత్యర్థః. (అనురూపః) అనుప్రవిష్టచరాచరాదికశరీరః, సర్వశరీరీత్యర్థః. (అనురూపః) అనుస్యూతరూపః, పరవ్యూహ

అనేన శ్రేయసా సద్య స్సంయోజ్యైవ మిమాం మహీం,
గతక్లేశో భవిష్యామి సుతే తస్మి న్నివేశ్య వై. ౧౪

యదీదం మేఽనురూపార్థం మయా సాధు సుమంత్రితమ్,
భవంతో మేఽనుమన్యంతాం కథం వా కరవా ణ్యహం. ౧౫

విభవాంతర్యా మ్యర్చావతారరూపేణ నానావతారశాలీత్యర్థః. (అనురూపః) ఓః రుద్రస్య, రూపం శరీరం, తద్విలక్షణశరీరః, 'వపు ర్విరూపాక్ష మలక్ష్యజన్మతా దిగంబరత్వేన నివేదితం వ' స్త్విత్యాద్యుక్తరూపవిలక్షణరూపః. పుండరీకాక్షత్వాదియుక్తః. ఉక్తస్వరూపభిన్న ఇతి త్రిమూర్తిసామ్యం చ నిరస్యతే. వీనాం పక్షిణాం నాథో వినాథః హంసః, తత సంబంధీ వైనాథః, అ ణ్యాదివృద్ధిః హంసవాహనః చతుర్ముఖః, తత్సహితః సవైనాథః. నాభిపద్మ లస్థిత చతుర్ముఖ ఇత్యర్థః. వైనాథో గరుడవాహనో వా. నాథత్వే హేతు (ర్లక్ష్మీవా నితి.) ని త్యయోగే మతుప్. 'హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ' 'అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా' 'వేదాంతా స్తత్త్వచింతాం మురభిదురసి యత్పాదచిహ్నై స్తరంతీ'తి. పత్నీవిశిష్టత్వవత్ పరిజన విశిష్టత్వమాహ (లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి) లక్ష్మణశబ్దః కైంకర్యపరమాత్రోపలక్షణార్థః. అగ్రజ ఇతి తన్నిరూప్యత్వోక్త్యా ఆశ్రితపారతంత్ర్య ముక్తం. నను కథ మయ మనురూపో నాథః? బ్రహ్మరుద్రాదయోపి హి సంతి నాథా, ఇత్యత్రాహ (త్రైలోక్య మపీతి.) 'కృతక మకృతకం కృతకాఽకృతక' మిత్యుక్తం సమస్తం జగదిత్యర్థః. యేన నాథేన నాథవ దిత్యనేనేంద్రాదివ్యావృత్తిః. తరసా బ్రహ్మరుద్రాది వ్యావృత్తిః, తన్నాథత్వ స్యైతన్మూలత్వాత్, 'యుగకోటిసహస్రాణి విష్ణు మారాధ్య పద్మభూః, పున స్త్రైలోక్యధాతృత్వం ప్రాప్తవా నితి శుశ్రుమః.' 'మహాదేవ స్సర్వమేధే మహాత్మా హుత్వాత్మానం దేవదేవో బభూవ.' ఇత్యాదిస్మృతయ స్తత్ర మానం. (త్రైలోక్యం నాథవత్తరం) రక్ష్యాపేక్షయా రక్షకత్వరాఽధికేత్యర్థః ౧౩

(అనేనేతి.) ఇమాం మయా చిరకాలధృతాం మహీం, తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సుతే, నివేశ్య మహీపాలనభారం నిక్షిప్యేత్యర్థః. అనేన తన్నివేశరూపేణ శ్రేయసా చ, మహీ మేవం సద్య స్సంయోజ్య, గతక్లేశః గతరాజ్యభరణక్లేశో, భవిష్యామి. రామాభిషేకస్య ద్వే ఫలే. మహ్యా శ్శ్రేయో మమ విశ్రాంతి శ్చేతి భావః. ౧౪

(యదీతి.) ఇదం రామాభిషేకరూపం కార్యం, మే రాజ్యభరణశ్రాంతస్య వృద్ధస్య మే, యద్యనురూపార్థం ఉచితప్రయోజనకం చేత్, మయా వా సాధు సుమంత్రితం యది

(శ్రీరామస్య యౌవరాజ్యాభిషేకప్రస్తావః)

యద్య ప్యేషా మమ ప్రీతి ర్హిత మన్య ద్విచింత్యతాం,
అన్యా మధ్యస్థచింతా హి విమర్దాభ్యధికోదయా. ౧౬

ఇతి బ్రువంతం ముదితాః ప్రత్యనంద న్నృపా నృపం,
వృష్టిమంతం మహామేఘం నర్దంత ఇవ బర్హిణః. ౧౭

స్నిగ్ధోఽనునాదీ సంజజ్ఞే తత్ర హర్షసమీరితః,
జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివ. ౧౮

సమ్యగ్విచార్యారబ్ధం చేదిత్యర్థః. తదా భవంతః, మే మహ్యం, అనుమన్యంతాం అనుమతిం కుర్వంతు. ఇదం మే అనుకూలార్థం చే త్కథం వాన్య త్కరవాణి? ౧౫

యత్తే ప్రియం త త్క్రియతా మిత్యత్రాహ (యద్యపీతి.) ఏషా రామాభిషేకవిషయా ప్రీతి ర్యద్య ప్యస్తి తథా ప్యన్య ద్ధిత మస్తిచే చ్చింత్యతాం. నను క స్త్వత్తోధికదర్శీ త్యత్రాహ (అన్యేతి.) మధ్యస్థానాం రాగద్వేషరహితానాం, చింతా విచారః, అన్యా అన్యాదృశీ, స్వమాత్ర చింతాతో విలక్షణా. తదేవ వైలక్షణ్య మాహ (విమర్దాభ్యధికోదయేతి.) విమర్దేన పూర్వాపరపక్షసంఘర్షణేన హేతునా, అభ్యధికోదయా అధికార్థ ప్రాదుర్భావా హి. ౧౬

(ఇతీతి.) ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ, బ్రువంతం నృపం దశరథం, నృపాః పరిషద్గతా రాజానః, వృష్టిమంతం వర్షుకం, మహామేఘం, నర్దంతః కేకాం కుర్వంతః, బర్హిణ ఇవ మయూరా ఇవ, ముదితా స్సంతః, ప్రత్యనందన్ ప్రాశంసన్. ౧౭

(స్నిగ్ధ ఇతి.) తత్ర సభాయాం, స్నిగ్ధః స్నేహాభివ్యంజకః, అనునాదీ ప్రతిధ్వనికారీ, జనౌఘోద్ఘుష్టః జనసమూహోత్పాదితః, సన్నాదః సమీచీనశబ్దః, విమానం తదాస్థానమంటప విమానం, కంపయన్నివ సంజజ్ఞే, న కేవలం రాజాన ఏవ, సర్వేపి జనా స్తచ్ఛ్రుత్వా సంతుష్టా ఇత్యర్థః. ౧౮

తస్య ధర్మార్థవిదుషో భావ మాజ్ఞాయ సర్వశః,
బ్రాహ్మణా జనముఖ్యాశ్చ పౌరజానపదై స్సహ. ౧౯

సమేత్య మంత్రయిత్వా తు సమతాగతబుద్ధయః,
ఊచుశ్చ మనసా జ్ఞాత్వా వృద్ధం దశరథం నృపం. ౨౦

అనేకవర్షసాహస్రో వృద్ధ స్త్వమసి పార్థివ,
స రామం యువరాజాన మభిషించస్వ పార్థివం. ౨౧

ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం,
గజేన మహతాఽఽయాంతం రామం ఛత్రావృతాననం. ౨౨

(తస్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బ్రాహ్మణాః వసిష్ఠాద్యాః, జనముఖ్యాః రాజానశ్చ, పౌరై ర్నాగరికై ర్జానపదై శ్చ. సమేత్య సంయుజ్య, మంత్రయిత్వా యుక్తాయుక్తం విచార్య, ధర్మార్థవిదుషః స్వస్య వార్ధకే యువరాజస్థాపనం ధర్మః, ప్రజానా మర్థసాధనం చేతి జానతః, తస్య దశరథస్య, భావం వచనమూలతాత్పర్యం. సర్వశః సర్వప్రకారేణ, దేశకాలేంగితాదిభిః. ఆజ్ఞాయ ఆ సమంతాత్ జ్ఞాత్వా, సమతాం సామ్యం, గతాః బుద్ధయో యేషాం తే తథోక్తాః, ఐకమత్యం ప్రాప్తా స్సంతః, మనసా చ జ్ఞాత్వా ప్రత్యేకం స్వస్వహృదయేన నిశ్చిత్య, వృద్ధం నృపం వక్ష్యమాణవచనార్హం, దశరథం, ఊచుః. ౨౦

వృద్ధం నృప మితి కవినా సూచిత మర్థం దర్శయతి (అనేకేతి) హే పార్థివ, త్వం, అనేకవర్షసాహస్రః-సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి. స్వార్థేఽణ్. అనేకాని వర్షసాహస్రాణి యస్య స తథా, వృద్ధోఽసీతి విశేషణమహిమ్నా అతివృద్ధోఽసీతి గమ్యతే. సః తాదృశ వృద్ధ స్త్వం, పార్థివం పృథివీశాసనార్హం, యువరాజానం యువరాజం, సమాసాంతస్యాఽనిత్యత్వా న్న రాజాహస్సఖి త్యాదినా టచ్. అభిషించస్వ యథా రామో యువరాజో భవతి తథాఽభిషించేత్యర్థః. ౨౧

నను రక్షకే మయి విద్యమానే కిమర్థం రామాభిషేకోఽపేక్ష్యత? ఇత్యాశంకాయాం, నహి వయం రక్షణార్థం త మపేక్షామహే, కింతు సౌందర్యవిశేషానుభవార్థ మిత్యాహుః (ఇచ్ఛామ ఇతి.) ఇచ్ఛామ ఇతి బహువచనేన సర్వేషా మిచ్ఛావైషమ్యాభావ ఉక్తః. (మహాబాహు మితి) ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చే త్యుక్తరీత్యా సహజబాహుసౌందర్యం తత్కాలాంకుశాకర్షణాదివ్యాపాం

(శ్రీరామపట్టాభిషేకే ప్రజానామాదరాతిశయః)

విశేష శ్చోచ్యతే. (ఇచ్ఛామ ఇత్యాది) ఇచ్ఛామః అభిషేకపట్టబంధాదియుక్తతయా స్థితం ద్రష్టు మిచ్ఛామః, ఇచ్ఛామాత్ర మస్మాకం, కార్యనిర్వహణం భవదధీనం. (ఇచ్ఛామః) అస్మాక మిచ్ఛా వర్తతే, శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీ త్యేవంవిధ శ్రేయోఽస్మాకం లభ్యతే కిం? (ఇచ్ఛామః) అభిషేక స్సిద్ధ్యతు వా, న వా. ఇచ్ఛా నిష్ప్రతిబంధా. సుందరవస్తుదర్శనే ఇచ్ఛా ప్రవర్తతే ఖలు. (ఇచ్ఛామః) సర్వప్రకారేణ రక్షకత్వా ద్వాచా ప్రార్థయితు మశక్తా మనసా ఇచ్ఛామః. భవదభిప్రాయజ్ఞానేన ఇదానీ మిచ్ఛామ ఇతి వదామః. కేషాంచి దస్తి, న కేషాంచిదితి న, కింతు సర్వే ఇచ్ఛామః. హి సర్వలోక ప్రసిద్ధం ఖలు. 'జనాఘోషోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివే'తి సర్వజనకోలాహలేన తవ గృహం విశిష్టబంధం ఖలు. (అకామయత మేదినీ) త్వయి నిర్వాహకే సత్యేవ భూమి స్స్వయం వరం వృతవతీ ఖలు. త్వయి కరగ్రహం కుర్వతి రామకామనా న యుక్తేతి ధ్వన్యతే. కాముకినాం న మర్యాదా ఖలు. (లోకపాలోపమం) విష్ణుసదృశం, అతఏవ వృతవతీ, భూమిః మేదినీ, మధుకైటభవసావిస్ర గంధేనోపహతా సర్వగంధ ఇతి రామసౌగంధ్యేన వాసయితు మకామయత, కర్పూరచందనాదికమివ స్వశేషకోటౌ కృతవతీ. (నాథం) సౌగంధ్యాఽసౌగంధ్యయో స్స్వస్యైవ శేషిణో భోగ్యతయా తద్విప్రవాసనానివర్తనేన స్వశేషరక్షకం, (మహాబాహుం) బాహుబలస్యాలక్ష్యా ఖల్వయం—'శక్త స్త్రైలోక్య మప్యేక' ఇతి న కేవలం కోసలరాజ్యం, లంకారాజ్య మపి రక్షితుం శక్తి రస్తి. (మహాబాహుం) ఆయతాశ్చేతి, ఆజానుబాహు రితి చ మహాపురుషలక్షణదర్శనేన న జ్ఞాయతే కిం? విభూతిద్వయనిర్వాహకబాహుః ఖలు. (మహాబాహుం) 'బాహుచ్ఛాయా మవష్టబ్ధ్యేతి' ఛాయా ఽస్మద్రక్షణే న పర్యాప్తా కిం? 'రరక్ష ధర్మేణ బలేన చైవే' తి ధర్మబల మప్యస్తీత్యాహుః. (రఘువీరం) 'దీనాన్ దానేన రాఘవ' ఇతి ప్రసిద్ధః ఖలు. 'అనృశంస్యపరో ధర్మ' ఇతి పరేషా మప్యుపదేశపర్యంతం ఖలు రక్షణం. (రఘువీరం) రఘ్వపేక్షయాఽస్యైవ ధర్మిష్ఠతా జ్ఞాయతే ఖలు. రఘుం ప్రతి క్షుధార్తస్య మరణే తవ పాపం న భవతీత్యుక్తే తూష్ణీం స్థితవాన్, అయం తు 'అప్యహం జీవితం జహ్యా' మితి ఖలూక్తవాన్. (మహాబలం) మనోబలయుక్తం, 'నహి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య' 'న త్యజేయం' 'ఏతద్వ్రతం మమే' తి వక్ష్యతి. (గజేన మహతా యాంతం) (గజేన) త్వయా దత్తకిరీటపట్టబంధాదియుక్త శ్శత్రుంజయేనాగచ్ఛతిచే త్తదా జ్ఞాయతే. (గజేన) రథాదినా 'మత్తమాతంగగామిన' మితి తద్గమనోపమాన గతిమతా. (మహతా) అత్యున్నతేన సర్వశక్తిమతా, (ఆయాంతం) మహావీథీమధ్యే ప్రతిగృహంగత మాగతం (ఆయాంతం) 'ఏక స్స్వాదు న భుంజీతే'తి పుత్రకళత్రాదిభి స్సహానుభవరస మాస్వాదయామః. (రామం) సౌందర్యగుణై స్సకలమనోరంజకం, (ఛత్రావృతాననం) దృష్టిదోషపరిహారాయాఽంతరంగేణ

ఇతి తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా తేషాం మనఃప్రియం,
అజానన్నివ జిజ్ఞాసు రిదం వచన మబ్రవీత్. ౨౩

*శ్రుత్వైవ వచనం య న్మే రాఘవం పతి మిచ్ఛథ,
రాజాన స్సంశయోఽయం మే కిమిదం బ్రూత తత్త్వతః. ౨౪

ఛత్రేణావృతముఖం, దృశ్యాదృశ్యైకదేశతయా సాకల్యేన ముఖదర్శనాభిలాష ముత్పాదయంతం, అంతరంగసుహృద్భి ర్వాతాతపపరిమ్లానతాశంకయా భూచక్రచ్ఛత్రేణాఽఽచ్ఛాదితముఖపంకజం. (ఛత్రావృతాననం) 'ఏకచ్ఛత్రాం మహీం భుజ్క్ష్వ' ఇతి లక్షణశాస్త్రప్రకథితసమవృత్తవిశాలోత్తమాంగత్వవ్యంజకేన నిరంకుశప్రశాసనవశీకృత నిఖిలభూపాలవలయతానిరూపకేణ ఛత్రేణ పాండురేణ పరభాగభావమాపన్నేన నితరాం ప్రకాశితేందీవరసదృశముఖం విశదీకృత ముక్తం. (రఘువీరమితి) గజస్కంధావస్థానసూచితో వీర్యవిశేష ఉచ్యతే. (మహాబలం) మత్తమాతంగమపి తృణీకృత్య గమనసమర్థం, (మహాగజేన) శత్రుంజయేనాయాంతం గచ్ఛంతమి త్యనుభవసాక్షిక స్సుషమావిశేష స్సూచ్యతే. (రామం) స్వసౌందర్యేణ గజ మలంకుర్వాణమివ స్థితం, (ఛత్రావృతాననం) వదనప్రభామండలేనేవ ఛత్రావరణేన జనితసౌందర్యం. ఏతై రభిషేకానంతరభావిభి ర్విశేషణై రభిషేకః కర్తవ్య ఇతి వ్యంజనావృత్త్యా ప్రార్థ్యతే. ౨౨

(ఇతీతి.) ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ, తద్వచనం తేషాం పౌరాదీనాం వచనం, శ్రుత్వా, తద్వచనభంగ్యైవ తేషాం మనఃప్రియం మనస్సంతోషం, జానన్న ప్యజానన్నివ జిజ్ఞాసుః తన్ముఖేనైవ జ్ఞాతుమిచ్ఛుః, ఇదం వక్ష్యమాణం వచన మబ్రవీత్. ౨౩

(శ్రుత్వేతి.) హే రాజానః, మే వచనం శ్రుత్వైవ, నతు పూర్వాపరం పర్యాలోచ్య, రాఘవం రామం. పతిం రాజానం, ఇచ్ఛథేతి యత్ అయం, మే సంశయః సంశయహేతుః, విధేయాపేక్షయా పుంలింగతా. సంశయప్రకారమాహ (కిమిదమితి.) ఇదం రాఘవాభిషేకప్రార్థనం, కిం కిన్నిమిత్తకమితి, తత్త్వతో బ్రూత. అత్ర నిమిత్తం యాథాతథ్యేన కథయతేత్యర్థః. ౨౪

* తనిశ్లోకి. య ద్యస్మాత్కారణాత్. మే వచనం శ్రుత్వైవ సకృ చ్ఛ్రవణమాత్రేణైవేత్యర్థః. రాఘవం, పతిం రాజానం, ఇచ్ఛథ, హింసకహస్తాఽఽపతితాః కదా నిస్తరిష్యామ ఇతివత్ భవతాం. శీఘ్ర మాక్రోశః కిమర్థ? మితి భావః. అతః మే, అయం బు పరివర్తమానస్సంశయో జాతః. ఇయ దిచ్ఛా మత్పాలనవైగుణ్యా ద్వా, తస్య గుణవత్తరతా ద్వేతి సందేహో భవతీతి భావః. ఇదం రామస్య రాజాశంసనం కిన్నిమిత్తక? మిత్యర్థః. త త్త్వతో బ్రూత సంశయవిచ్ఛేదో యథా స్యా త్తథా బ్రూత. ౨౪

(శ్రీరామకల్యాణగుణానాం విస్తారః)

*కథం ను మయి ధర్మేణ పృథివీ మనుశాసతి,
భవంతో ద్రష్టు మిచ్ఛంతి యువరాజం మమాత్మజమ్. ౨౫

†తే తమూచు ర్మహాత్మానం పౌరజానపదై స్సహ,
బహవో నృప కల్యాణా గుణాః పుత్రస్య సంతి తే. ౨౬

పునస్సంశయం విశినష్టి (కథమితి) మయి ధర్మేణ పృథివీ మనుశాసతి సతి, భవంతః, మమాత్మజం అతిముగ్ధం. యువరాజం ద్రష్టుం, కథ మిచ్ఛంతి? మయి చిరం స్వసుఖ నిరభిలాషతయా రాజ్యపరిపాలనజాగరూకే తిష్ఠతి మమాఽపత్యం పతి మభిలషథ. కోవా మేఽపరాధ? ఇతి భావః. ౨౫

న తే కశ్చి దపరాధః, కింతు తవ పుత్రస్య గుణానా మపరాధ ఇత్యాహుః (త ఇతి.) తే రాజానః, పౌర జానపదై స్సహ సంఙిత పామరావిశేషేణ సర్వే ఐకమత్యం ప్రాప్యేత్యర్థః. (మహాత్మానం) మహాబుద్ధిం, (తం) గుణగ్రాహిణం దశరథం, ఊచుః (హే నృపేతి) సంబోధనేన తారతమ్యజ్ఞతోక్తా. తే పుత్రస్య బహవః కల్యాణా గుణా స్సంతి, తవ తు నృపరిపాలన మేకో గుణ ఇతి భావః. రామప్రశంసయా తస్యాఽసూయా మా భూదితి తే పుత్రస్యేత్యుక్తం. తదతిశయ స్సర్వోపి త్వత్సంబంధకృత ఇతి భావః. గుణా ఇతి బహువచనేనైవ బహుత్వే సిద్ధేఽపి (బహవ)

* తనిశ్లోకీ. ఉపక్రాంతకార్యం సమ్యగ్జ్ఞాతం, రాజలోక ఏవ త్వరత ఇత్యతిహృష్టః, తం హర్షం గోపయన్ తైరేవ వాచయితవ్యమితి మనసి కృత్వాహ (కథమితి.) షష్టి ర్వర్ష సహస్రాణి ఆత్మసుఖ మనపేక్ష్య యుష్మద్రక్షణే యత్కర్తవ్యం తదేవాన్వేషితం. బలవాన్ దుర్బలం యథా న బాధతే తథా రక్షితం. మయా కించి దుక్తే 'భవానే వేతఃపర మనుశాధి, క్రమేణ రామాభిషేకో భవిష్యతి, భవతః ప్రియం చే త్తదాపి కర్తవ్య' మిత్యనుక్త్వా కిమేవ ముచ్యత? ఇతి ప్రష్టు రభిప్రాయః. ౨౫

† తనిశ్లోకీ. శత్రుబాణబాధితో న భవతి లోకః, కింతు తవ పుత్రగుణై ర్బద్ధః. గుణజితై రస్మాభి రేవ ముక్తం, న కార్యబుద్ధిభిరి త్యుత్తరమాహుః (త ఇతి.) తే అనుభూతా రామగుణాః,

గుణాన్ గుణవతో దేవ దేవకల్పస్య ధీమతః,
ప్రియా నానందనాన్ కృత్స్నాన్ ప్రవక్ష్యామోఽద్య తాన్ శృణు. ౨౭

ఇత్యుక్త్యా అసంఖ్యేయగుణత్వ ముక్తం. (పుత్రస్య గుణాః) ఇత్యనేన జన్మసిద్ధత్వోక్త్యా గుణానాం స్వాభావికత్వ ముక్తం. (కల్యాణాః) అఖిలహేయ ప్రత్యనీకాః, ఆశ్రయసంబంధేన శుభీభూతా వా, 'గుణాః స్వత్యజ్ఞానప్రభృతయ ఉత త్వద్గతతయా శుభీభూతం యాతా' ఇత్యభియుక్తోక్తేః. అత్ర 'స్వాభావికానవధికాతిశయాఽసంఖ్యేయ కల్యాణగుణగణ' ఇతి యామునాచార్యవచన మను సన్ధేయం. ౨౬

కే తే గుణాః? ఇత్యాకాంక్షాయాం తాన్ వక్తుం ప్రతిజానీతే (గుణానితి.) హే దేవ హే రాజన్, గుణవతః ప్రశస్తబహుగుణకస్య, దేవకల్పస్య దేవతుల్యస్య, ధీమతః రామస్య, ప్రియాన్ ఇష్టాన్, ఆనందనాన్ ప్రీతిజనకాన్, తాన్ ప్రసిద్ధాన్, కృత్స్నాన్ సర్వాన్, అద్య ప్రాప్తకాలే, శృణు. ప్రవక్ష్యామః. గుణవతో గుణా నిత్యనేన గుణానా మనారోపితత్వేన స్వాభావికత్వ ముక్తం. దేవకల్పస్యే త్యనేన గుణానాం సంభావితత్వం. ధీమత ఇత్యనేన గుణానాం మధ్యే జ్ఞానస్య ప్రాధాన్యముక్తం, బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠోఽప్యాగత ఇత్యత్ర వసిష్ఠస్యేవ. ప్రియా నిత్యనేన కల్యాణత్వం, ఆనందనా నిత్యనేన నిరతిశయత్వం. కృత్స్నా నిత్యనేనాఽసంఖ్యేయత్వం చ వివక్షితం. ఏతావత్పర్యంతం కిమర్థం నోక్త మిత్యపేక్షాయాం భవత్ప్రశ్నకాల ఏవాఽస్మదుక్తే రవసర ఇ (త్యద్యే) త్యనేన సూచయంతి. (ప్రవక్ష్యామ ఇతి) ప్రవచనోక్త్యా భగవద్గుణోపదేశే అధికారితారతమ్యం నాస్తి. అజానతా జానద్భిః శ్రోతవ్య మిత్యేవేతి సూచితం. శృణ్వి త్యనేన రామగుణశ్రవణే నిరతిశయానందమగ్నో భవిష్యసి, కథంచి న్మన స్సంస్తభ్య శ్రోతవ్య మిత్యుక్తం. ౨౭

మహాత్మానం ఏతాదృశ పుత్రపితృత్వేన మహానుభావం, కల్యాణాః మంగళైకతానాః, బహువః అసంఖ్యాతాః, తే పుత్రస్యే త్యాశ్రయ వైలక్షణ్యం. (గుణా స్సంతి.) సర్వం వాక్యం సావధారణ మితి న్యాయేన గుణా ఏవ సంతి, నైకోఽపి దోష ఇతి వ్యంజితం.

(శ్రీరామకల్యాణగుణానాం విస్తారః)

దివ్యై ర్గుణై శ్శక్రసమో రామ స్సత్యపరాక్రమః,
ఇక్ష్వాకుభ్యోఽపి సర్వేభ్యో హ్యతిరిక్తో విశాంపతే. ౨౮

రామ స్సత్పురుషో లోకే సత్యధర్మపరాయణః,
సాక్షా ద్రామా ద్వినిర్వృత్తో ధర్మశ్చాపి శ్రియా సహ. ౨౯

ప్రజాసుఖత్వే చంద్రస్య వసుధాయాః క్షమాగుణైః,
బుద్ధ్యా బృహస్పతే స్తుల్యో వీర్యే సాక్షా చ్ఛచీపతేః. ౩౦

ధర్మజ్ఞ స్సత్యసంధశ్చ శీలవా ననసూయకః,
క్షాంత స్సాంత్వయితా శ్లక్ష్ణః కృతజ్ఞో విజితేంద్రియః. ౩౧

(దివ్యైరితి.) దివ్యైః అమానుషైః, గుణైః శౌర్యవీర్యాదిభిః, శక్రసమః ఇంద్రసమః, సత్యపరాక్రమః అమోఘవిక్రమః. ఇక్ష్వాకుభ్యః ఇక్ష్వాకువంశ్యేభ్యః, సర్వేభ్యోఽతిరిక్తః సమధికః, 'అతిరిక్త స్సమధిక' ఇత్యమరః. శౌర్యాదిభిరితి శేషః. రాజ్ఞో మనఃప్రీణనాయ సంబోధయంతి (విశాం పత ఇతి) విశాం ప్రజానాం, పతే. ౨౮

(రామ ఇతి.) లోకే రామ ఏవ సత్పురుషః, రిపూణా మపి వత్సల ఇత్యర్థః. సత్యధర్మావేవ పరాయణం పరమా గతి ర్యస్య స సత్యధర్మపరాయణః, సత్యధర్మైకనిరత ఇత్యర్థః. కించ, ధర్మః, శ్రియా తత్ఫలభూతయా సంపదా సహ, రామాత్, సాక్షాత్ అవ్యవధానేన, నిర్వృత్తః నిష్పన్నః, ధర్మార్థయో రితరనిరపేక్షతయా నిర్వాహక ఇత్యర్థః. ౨౯

రామనిష్ఠగుణసముదాయ స్యైకత్రాసంభవా దేకైకగుణయోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయంతి (ప్రజేతి) ప్రజాసుఖత్వే ప్రజానాం సుఖకరత్వే, చంద్రస్య తుల్యః. క్షమాగుణవిషయే వసుధాయాః భూమేస్తుల్యః, బుద్ధ్యా బుద్ధ్యసాధారణధర్మేణ, బృహస్పతే స్తుల్యః. వీర్యే విషయే, శచీపతేః సాక్షా త్తుల్యః-'సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్యయో' రిత్యమరః. ౩౦

(ధర్మజ్ఞ ఇతి.) ధర్మం సామాన్యవిశేషరూప మశేషం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః, సత్యా అమోఘా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్యాసౌ సత్యసంధః 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే'త్యమరః. శీలవాన్-

మృదుశ్చ స్థిరచిత్తశ్చ సదా భవ్యోఽనసూయకః, ౩౧౪

ప్రియవాదీ చ భూతానాం సత్యవాదీ చ రాఘవః.
బహుశ్రుతానాం వృద్ధానాం బ్రాహ్మణానా ముపాసితా, ౩౨౪

శిలం హి నామ మహతోఽమందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః. తద్వాన్, అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణ మసూయా, తద్రహితః. బహువ్రీహౌ కప్. క్షాంతః క్షమావాన్, క్షమాత్రాశ్రితాపరాధ సహిష్ణుత్వం. క్షమేరూదిత్వాత్ పక్షే సేట్. న కేవలం సహిష్ణు రపరాధిషు, సాంత్వయితా కుపితాన్ దుఃఖితాంశ్చ ప్రతి సాంత్వవాదీ, శ్లక్ష్ణః ప్రియంవదః–'సమౌ శ్లక్ష్ణప్రియంవదా' విత్యమరః- కృతజ్ఞః స్వల్పమపి సకృత్కృత ముపకారం బహుతయా జాన న్నిత్యర్థః. విజితేంద్రియః విషయచాపలరహితః ౩౦

(మృదురితి.) మృదుత్వం సమాశ్రితజన విశ్లేషభీరుత్వం. చిత్తస్థైర్యం నామ అతిసంకటే ఽప్యంగీకృతవిషయపరిత్యాగరాహిత్యం. సదా భవ్యః కుశలః, ఆశ్రితాధీనో వా. ౩౧౪

(ప్రియవాదీతి.) 'సత్యం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయా న్న బ్రూయా త్సత్య మప్రియ' మిత్యుక్తరీత్యా సత్యవాద్యపి ప్రియవాదీత్యర్థః. ప్రియవాదీ చ, చకారోఽవధారణార్థః. ప్రియవాద్యేవ. న తు సత్య మప్యప్రియం వదతీత్యర్థః. 'న బ్రూయా త్సత్యమప్రియ' మితి స్మరణాత్. భూతానాం భవనమాత్రోపాధికానాం సర్వేషాం జనానాం, సత్యవాదీ సత్యం బ్రూయా దితి విహితసత్యవచనః. చకారేణ ప్రియమ ప్యసత్యం న వదతీ త్యవధార్యతే. యద్వా, సత్య మితి పరలోకహిత ముచ్యతే. 'సత్యేన లోకాన్ జయతీ'తి ప్రయోగానుసారాత్. ప్రియ వచనస్య నిషిద్ధసాధారణత్వా దదృష్ట విరోధిప్రియం న వదతీత్యర్థః. రాఘవః రఘు రాక్షస సంవాదాదిషు ప్రియసత్యవచనం ప్రసిద్ధమితి కులాగతో ధర్మ ఇత్యర్థః. ఏతాదృశజ్ఞానవత్త్వం పుస్తకనిరీక్షణాదినా పండితంమన్యతయా వా న భవతీత్యాహ (బహుశ్రుతానా మితి.) బహుభ్య ఆచార్యేభ్యో బహుభి శ్శాస్త్రైః బహుధా బహుప్రకారేణ శ్రుత మేషా మస్తీతి తేషాం, వృద్ధానాం శీలవయోవృద్ధానాం బ్రాహ్మణానాం, ఉక్తలక్షణేషు క్షత్రియేషు సత్స్వపి బ్రాహ్మణానేవ జ్ఞానార్థ ముపాస్త ఇత్యర్థః, (ప్రియవాదీత్యాది) ప్రియవాదీ గ్రీష్మఘర్మసంతప్తస్థలే ప్రవర్షీ వలాహక ఇవ సుశీతళం వచనం వక్తీత్యర్థః. కి మీదృశవచనం దివ్యాంతఃపురస్య మాతాపిత్రాదీనాం వసిష్ఠాదీనాం వా? నేత్యాహ. (భూతానాం) సత్తాయోగిసకలపదార్థానాం చ, ప్రియవాదీ. కిం సర్వత్ర ప్రియ మేవ వదతి? నేత్యాహ. (సత్యవాదీ)

(శ్రీరామకల్యాణగుణానాం విస్తారః)

తేనాస్యేహాఽతులా కీర్తి ర్యశ స్తేజశ్చ వర్ధతే. ౩౩

దేవాసురమనుష్యాణాం సర్వాస్త్రేషు విశారదః,
సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావ త్సాంగవేదవిత్. ౩౪

గాంధర్వే చ భువి శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః,
కల్యాణాభిజన స్సాధు రదీనాత్మా మహామతిః ౩౫

భూతహితాఽదృష్టార్థవచన ఇత్యర్థః. ప్రియహితవాదీతి భావః. కిమిదం విరుద్ధం ద్వయ మఘటితఘటనాసామర్థ్యా? దిత్యపేక్షాయాం, న తథా, కింతు కులప్రభావా దిత్యాహ (రాఘవ ఇతి.) ఏవంవిధగుణః కిం సగర్వో వర్తతే? నేత్యాహ (బహ్వితి.) సంభావితగుణై రతృప్తస్సన్ పునరప్యతిశయాయ జ్ఞానినాం ప్రాంగణం గత్వా తిష్ఠతీత్యర్థః. యత్కించి చ్ఛ్రవణమాత్రేణ తృప్తానాం జ్ఞానాదివృద్ధానాం, 'సర్వత స్సార మాదద్యాత్ పుష్పేభ్య ఇవ షట్పద' ఇత్యుక్తరీత్యా బహుభ్య స్సారగ్రహణం కృతవా నిత్యర్థః. బ్రాహ్మణానాం 'సా విద్యా యా విముక్తయ' ఇత్యుక్త బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠానాం, నతు 'విద్యాఽన్యా శిల్పనైపుణ' మిత్యుక్తాఽన్యవిద్యానిష్ఠానాం. ఉపాసితా తద్గృహం గత్వానువర్తయితా, నతు స్వగృహే తా నానీయ శ్రోతా. ౩౨.

వృద్ధోపాసనసిద్ధాన్ గుణా నాహ (తేనేతి.) తేన సమృద్ధోపాసనేన, కీర్తిః ఔదార్యాదిగుణనిమిత్తా ప్రథా, యశః పరాక్రమాదినిబంధనా ప్రథా, యద్వా, కీర్తిః ప్రథా, యశస్తత్కారణబలాపదానాదికం, తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం. ౩౩

(సమ్యగితి.) విద్యావ్రతస్నాతః 'వేదమధీత్య స్నాయా' దితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావి స్నానకర్మయుక్తః, సమ్యక్ గురుకులవాసాద్యంగసహితతయా, సాంగవేదవిత్ 'శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా, కల్పశ్చేతి వ్యాహృతాని వేదాంగాని మనీషిభి' రిత్యుక్తాంగసహిత వేదార్థజ్ఞః, యథావత్ యథాసంప్రదాయం. ౩౪

(గాంధర్వే చ) సంగీతశాస్త్రేఽపి. సామగానోపయుక్తత్వాదితి భావః. కల్యాణాభిజనః పరిశుద్ధోభయవంశః, సాధుః స్వయంపరిశుద్ధః, అదీనాత్మా క్షోభహేతుష్వక్షోభ్యాంతఃకరణః. ౩౫.

ద్విజై రభివినీతశ్చ శ్రేష్ఠై ర్ధర్మార్థనైపుణైః, ౩౫

యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా.
గత్వా సౌమిత్రిసహితో నాఽవిజిత్య నివర్తతే, ౩౬

సంగ్రామా త్పున రాగమ్య కుంజరేణ రథేన వా.
పౌరాన్ స్వజనవ న్నిత్యం కుశలం పరిపృచ్ఛతి, ౩౭

పుత్రే ష్వగ్నిషు దారేషు ప్రేష్యశిష్యగణేషు చ.
నిఖిలే నానుపూర్వ్యాచ్చ పితా పుత్రా నివౌరసాన్, ౩౮

శుశ్రూషంతే చ వ శ్శిష్యాః కచ్చి త్కర్మసు దంశితాః.
ఇతి నః పురుషవ్యాఘ్ర స్సదా రామోఽభిభాషతే, ౩౯

(ధర్మార్థనైపుణైః) ధర్మార్థప్రతిపాదనకుశలైః, స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. శ్రేష్ఠైః అభిజన విద్యావృత్తయుక్తైః. అభివినీతః సర్వత స్సుశిక్షితః. ౩౫

(యదేతి.) గ్రామార్థ ఇత్యత్ర గ్రామే త్యవిభక్తిక నిర్దేశః. గ్రామస్య నగరస్య వార్థే ప్రయోజనే నిమిత్తే, నావిజిత్య నివర్తత ఇత్యభిధానా ద్రామస్య సుబాహు మారీచవిషయే జేతృత్వవ దన్యత్రాపి శత్రువిషయే జేతృత్వ మభూది త్యవగమ్యతే. ౩౬

(సంగ్రామా దితి) స్ఫుటం. ౩౭

కుశలప్రశ్నప్రకార మాహ (పుత్రేష్వితి.) ప్రేష్యాః భృత్యాః, నిఖిలేన కార్త్స్న్యేన, అనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమేణ, పృచ్ఛతీ త్యనుషజ్యతే. ౩౮

(శుశ్రూషంత ఇతి.) దంశితాః సన్నద్ధాః-'సన్నద్ధో వర్మిత స్సజ్జో దంశిత' ఇత్యమరః. ౩౯

(శ్రీరామకల్యాణగుణానాం విస్తారః)

వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖితః.
ఉత్సవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతి, ४०

సత్యవాదీ మహేష్వాసో వృద్ధసేవీ జితేంద్రియః.
స్మితపూర్వాభిభాషీ చ ధర్మం సర్వాత్మనా శ్రితః, ४०

సమ్యగ్యోక్తా శ్రేయసాం చ నవిగృహ్యకథారుచిః.
ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతి ర్యథా, ४०

సత్పురుషసంభావితగుణా నభిదాయ రామస్యాఽసాధారణగుణా నాహ (వ్యసనేష్వితి.) మనుష్యాణాం దివ్యాంతఃపురస్థితమాతృప్రభృతీనాం న భవతి, కింతు (మనుష్యాణాం) ఆఢ్యదరిద్ర ద్విజాదితారతమ్యానాదరేణ మనుష్యజాత్యాక్రాంతానాం, (వ్యసనేషు) అల్పానల్పవిచార మంతరేణ వ్యసనపదార్థేషు, (భృశం) వ్యసనవతో యాదృశం తాదృశం న, కింతు పంకమగ్నగజ ఇవ స్వమాహాత్మ్యానుగుణం యావత్సత్తాకం చ, (దుఃఖితో భవతి) నతు దినక్రమేణ విస్మరతి. ఇదం దుఃఖం మత్పరిపాలన వైగుణ్యేన ఖ ల్వాగతమితి నితరాం దుఃఖితో భవతి. 'హ్రీరేషా తు మమాతులే'తి వక్ష్యతి. (ఉత్సవేషు) పుత్రజననాదిషు, (సర్వేషు) పుత్రీజననాద్యనాదరవిరహేణ ద్వారి చూతకిసలయమాలాబంధన ముపధీకృత్య ప్రవృత్తేష్వి త్యర్థః. పి వ, పుత్రాదీనాం పుత్రాద్యుత్సవేషు యః పితుః పరితోషో జాయతే స ద్వివిధః-పామరాణా మ లాభలౌకికసహాయ నిమిత్తః, పండితానాం స్వోత్తారకత్వనిమిత్తశ్చ. ఏవ ముభయవిధపరితోషో రామస్యాప్యస్తి. 'ప్రణృత్యంతి పితామహాః, య ద్యేకోఽపి గయాం వ్రజే' దితివత్ 'మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చి ద్యతతి సిద్ధయే' 'బహు జన్మసహస్రాంతే దిష్ట్యా యస్తు ప్రపద్యత' ఇతి ప్రత్యాశాసంభవాత్. అత్ర పరిశబ్దో వీప్సాయాం వర్తతే అత్రాపి భృశమిత్యనువర్తతే. ४०

(సత్యవాదీతి) అతిసంకటావస్థాయా మపి సత్యవచనశీలః. (సర్వాత్మనా ధర్మం శ్రితః) అతిదుర్ఘటదశాయా మపి ధర్మం న త్యజతీత్యర్థః. ४०

(సమ్యగితి.) శ్రేయసాం, సమ్యగ్యోక్తా సంపాదకః, 'నవిగృహ్య కథాం కుర్యా'దితి నిషిద్ధయో ర్జల్పవితండయో ర్నివృత్తరాగః. నివృత్తరాగత్వం కి మవక్తృత్వాత్? నేత్యాహ (ఉత్తరేతి.) ४०

సుభ్రూ రాయతతామ్రాక్షః సాక్షాద్విష్ణురివ స్వయం.
రామో లోకాభిరామోఽయం శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః, ౧౩½

ప్రజాపాలన తత్త్వజ్ఞో న రాగోపహతేంద్రియః.
శక్త స్త్రైలోక్యమ ప్యేకో భోక్తుం కిన్ను మహీ మిమాం. ౧౪½

నాస్య క్రోధః ప్రసాదశ్చ నిరర్థోఽస్తి కదాచన,
హంత్యేవ నియమా ద్వధ్యా నవధ్యే న చ కుప్యతి, ౧౫½

యునక్త్యర్థైః ప్రహృష్టశ్చ త మసౌ యత్ర తుష్యతి. ౧౬

శాంతై స్సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననై ర్నృణాం,
గుణై ర్విరురుచే రామో దీప్త స్సూర్య ఇవాంశుభిః. ౧౭

ఉక్తకల్యాణగుణానురూపాకారసౌభాగ్య మాహ (సుభ్రూ రితి.) శూరస్య భావః శౌర్యం, తచ్చ మరణనిర్భయత్వం- 'శూరో మరణనిర్భయా' దితి వచనాత్. వీర్యం, స్వయ మవికృతస్సన్ పరాన్ వివిధ మీరయతి విద్రావయతీతి వీరః, తస్య భావో వీర్యం. దుష్ప్రవేశచక్రవ్యూహాదివిశిష్టసైన్య యుక్తాన్ దేవాసురానపి యేనోత్సాహేనాక్రామతి స పరాక్రమః. ౧౩½

(ప్రజేతి.)'రామో రాజ్య ముపాసిత్వే'త్యుక్తరీత్యా ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞః, న రాగోపహతేంద్రియః ఇంద్రియచాపలరహిత ఇతి నసమాసః, భోక్తుం పాలయితుం. ౧౪½

(నేతి.) నియమాత్ నియమేన. వధ్యాన్ శాస్త్రతో వధ్యాన్, హంత్యేవ, అవధ్యే శాస్త్రతః అవధ్య విషయే. ౧౫½

(యునక్తీతి) యత్ర యస్మిన్ పురుషే, తుష్యతి, తం, తుష్టోఽసౌ, అర్థై రభిలషితపదార్థైః, యునక్తి యోజయతి. ౧౬

(శాంతై రితి.) శాంతైః శమప్రధానైః, సర్వప్రజానాం, కాంతైః కామ్యమానైః, సర్వజనభోగ్యై రిత్యర్థః. అతఏవ ప్రీతిసంజననైః, దాంత ఇతి పాఠే — యమనియమాదిరూపతపఃక్లేశసహః. 'తపఃక్లేశసహో దాంత' ఇత్యమరః. దీప్తః గ్రీష్మాదికాలికః. ౧౭

(శ్రీరామకల్యాణగుణానాం విస్తారః)

త మేవంగుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమమ్,
లోకపాలోపమం నాథ మకామయత మేదినీ. ౪౮

వత్స శ్రేయసి జాత స్తే దిష్ట్యాసౌ తవ రాఘవ,
దిష్ట్యా పుత్రగుణై ర్యుక్తో మారీచ ఇవ కాశ్యపః. ౪౯

బల మారోగ్య మాయుశ్చ రామస్య విదితాత్మనః,
దేవాసురమనుష్యేషు సగంధర్వోరగేషు చ. ౫౦

ఆశంసతే జన స్సర్వో రాష్ట్రే పురవరే తథా,
అభ్యంతరశ్చ బాహ్యశ్చ పౌరజానపదో జనః. ౫౧

స్త్రియో వృద్ధా స్తరుణ్యశ్చ సాయం ప్రాత స్సమాహితాః,
సర్వా న్దేవా న్నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్వినః. ౫౨

(తమితి.) మేదినీ మేదినీస్థజనతా. ౪౮

(వత్స ఇతి.) తవ, దిష్ట్యా భాగ్యేన, శ్రేయసి శ్రేయోనిమిత్తం, వత్సః పుత్రో జాతః. పుత్రగుణై ర్యుక్తః పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తిసిద్ధ పితృతారకగుణై ర్యుక్తః, మారీచః మరీచేః పుత్రః, కాశ్యపః కశ్యపగోత్రః. ౪౯

(బలమితి.) శ్లోద్వయమేకాన్వయం. దేవాసురమనుష్యేషు సర్వో జనః, రాష్ట్రే ఇతర రాష్ట్రే, పురవరే ఇతరపురవరే చ వర్తమానో జనః. అభ్యంతరః అంతఃపురచారీ జనః, పౌరజానపదః స్వపురస్వజనపదస్థో జనశ్చ, విదితాత్మనః ప్రసిద్ధశీలస్య రామస్య, బలాదికం, ఆశంసతే ప్రార్థయతే, మనుష్యశబ్దోఽత్ర దేవాదిసాహచర్యా దృషివచనః. ౫౧

(స్త్రియ ఇతి) స్త్రియః అతిగంభీరతయా స్వహృదయం వ్యక్త మనావిష్కుర్వంత్యః, వృద్ధాః కరణపాటవ రహితాః అత్యలసతయా సర్వత్రానాదరం కుర్వంత్యః, తరుణ్యః యౌవన మదాంధతయా వివేకశూన్యాః, సాయం ప్రాతరిత్యుపలక్షణం. త్రిసంధ్యమిత్యర్థః. తేన మంగళా

తేషా మాయాచితం. దేవ త్వత్ప్రసాదా త్సమృధ్యతాం, ౨.౨౫.

రామ మిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణం.
పశ్యామో యౌవరాజ్యస్థం తవ రాజోత్తమాత్మజం, ౨.౩౫.

తం దేవదేవోపమ మాత్మజం తే సర్వస్య లోకస్య హితే నివిష్టం,
హితాయ నః క్షిప్ర ముదారజుష్టం ముదాఽభిషేక్తుం వరద త్వ మర్హసి. ౨.౪౫.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వితీయ స్సర్గః

శాసన కాలనియమోక్తిః. సమాహితాః సావధానాః. అనేన రామగుణగృహీతతయా స్వారసిక ప్రేమకత్వేన సమనస్కత్వ ముక్తం. (సర్వాన్ దేవానితి) ప్రేమకలుషితతయా న్యూనాధిక విభాగమంతరేణ లౌకికవైదికవిభాగమంతరేణ చ, (నమస్యంతీతి) రామరక్ష్యానేవ దేవాన్ రామ రక్షకాన్ మన్యంత ఇతి ప్రేమాంధ్యకాష్ఠా దర్శితా (రామస్యార్థే) రామస్య బలారోగ్యాది ప్రయోజనసిద్ధ్యైవ స్వప్రయోజనం నాంతరీయక మితి తస్యైవ ప్రయోజన ముద్దిశ్య, (యశస్వినః) దేవతాంతరనమస్కారస్య రామప్రయోజనపర్యవసితత్వా ద్రామప్రేమపారవశ్యేన కృతత్వాచ్చ స్వరూపవిరుద్ధదేవతాంతరభజనరూప మయశో నాస్తీత్యర్థః. ౨.౨

(తేషామితి.) ఆయాచితం రామాభిషేకరూపాభిమతార్థప్రార్థనం, సమృధ్యతాం సఫలం భవతు. ౨.౨౫

(రామ మితి.) ఇందీవరశ్యామ మితి సముదాయశోభోక్తా, సర్వశత్రునిబర్హణమితి స్వసౌందర్యాతిశయదర్శనమగ్నచిత్తత్వరూప కామాదిశత్రునిబర్హణ మిత్యర్థః. పశ్యామః ద్రక్ష్యామః వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భవిష్యదర్థే లట్. ౨.౩౫.

(తమితి) దేవేతి సంబుద్ధిః, దేవదేవః విష్ణుః, తత్సదృశమితి వా, నివిష్టం దత్తావధాన మిత్యర్థః. ఉదారజుష్టం ఔదార్యయుక్తం. భావప్రధానో నిర్దేశః. ఉదారై ర్జుష్టం సేవిత మి తివా. ౨.౪౫.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వితీయ స్సర్గః.

అథ తృతీయ స్సర్గః

తేషా మంజలిపద్మాని ప్రగృహీతాని సర్వశః,
ప్రతిగృహ్యాబ్రవీ ద్రాజా తేభ్యః ప్రియహితం వచః. ౧

అహోఽస్మి పరమప్రీతః ప్రభావ శ్చాతులో మమ,
యన్మే జ్యేష్ఠం ప్రియం పుత్రం యౌవరాజ్యస్థ మిచ్ఛథ. ౨

ఇతి ప్రత్యర్చ్య తా న్రాజా బ్రాహ్మణా నిద మబ్రవీత్,
వసిష్ఠం వామదేవం చ తేషామే వోపశృణ్వతాం. ౩

చైత్ర శ్శ్రీమా నయం మాసః పుణ్యః పుష్పితకాననః,
యౌవరాజ్యాయ రామస్య సర్వమే వోపకల్ప్యతాం. ౪

అథ తృతీయ స్సర్గః.

ఏవం నిశ్చితాభిషేకస్య సంభారసంభరణప్రవృత్తి స్తృతీయే (తేషామితి.) ప్రగృహీతాని ప్రకర్షేణ గృహీతాని, శిరసి బద్ధానీత్యర్థః. అంజలిరూపాణి పద్మా న్యంజలిపద్మాని, అంజలీనాం పద్మముకుళాకారత్వా దత్రత్య పద్మశబ్దః పద్మముకుళపరః. ప్రతిగృహ్య వీక్షణవచన ప్రత్యంజలిభి ర్యథాయోగ మంజలీనాం ప్రతిగ్రహః. ౧.

(అహో ఇతి.) అహోస్మీతి సంధి రార్షః. ౨

(ఇతతి.) రాజా దశరథః, ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా. తా న్ప్రార్థనాపరా న్బ్రాహ్మణా న్, అభ్యర్చ్య మధురవచనై స్సంమాన్య, తేషా మేవోపశృణ్వతాం తేషు ఉపశృణ్వత్సు సత్స్వేవ, వసిష్ఠం వామదేవం చేద మబ్రవీత్. ౩.

అభిషేకవిషయనిరతిశయాదరేణ తదుచితకాలం ప్రశంసతి (చైత్ర ఇతి.) (చైత్రః.) యథేతరేభ్యః ప్రధానభూతో రామః, తథా మాసాంతరేభ్యోఽయం మాసః. (శ్రీమా న్) యథా సర్వసుఖావహత్వా ద్రామః సర్వేషాం రాజా, తథా సర్వసుఖకరత్వా దసౌ సర్వమాసానాం రాజా. (అయం మాసః.) అభిషేకమనోరథసమయ ఏవ సన్నిహితః. (అయం మాసః).

రాజ్ఞ స్తూపరతే వాక్యే జనఘోషో మహా నభూత్,
శనై స్తస్మి న్ప్రశాంతే చ జనఘోషే జనాధిపః. ౫

వసిష్ఠం మునిశార్దూలం రాజా వచన మబ్రవీత్, ౫½

అభిషేకాయ రామస్య యత్కర్మ సపరిచ్ఛదం.
త దద్య భగవ న్సర్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౬½

త చ్ఛ్రుత్వా భూమిపాలస్య వసిష్ఠో ద్విజసత్తమః.
ఆదిదేశాఽగ్రతో రాజ్ఞ స్స్థితా న్యుక్తా న్కృతాంజలీన్, ౭½

సువర్ణాదీని రత్నాని బలీ న్సర్వౌషధీ రపి. ౮

శుక్లమాల్యాంశ్చ లాజాంశ్చ పృథక్చ మధుసర్పిషీ,
అహతాని చ వాసాంసి రథం సర్వాయుధాన్యపి. ౯

అవతారహేతు రేవాభిషేకహేతుః. (పుణ్యః) రమణీయః, పుణ్యవర్ధనో వా. (పుష్పితకాననః) అస్మత్ప్రయత్నాలంకృతనగరవైలక్షణ్యేన స్వయమే వాలంకృత వనః. యద్వా. రామస్య కనకకిరీటధారణసమయే స్వయం కుసుమమకుటధారీ వనప్రదేశో జాతః. ౪

(రాజ్ఞ ఇతి.) వసిష్ఠశబ్దో వామదేవస్యా ప్యుపలక్షణపరః. వసిష్ఠం వామదేవ మితి ద్వయోః ప్రస్తుతత్వాత్. 'ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రౌ తౌ' విత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ. ప్రాధాన్యా ద్వసిష్ఠస్యోపాదానం. జనఘోషః చిరప్రార్థితరామాభిషేకవిషయోఽస్మన్మనోరథః ఫలిత ఇత్యేవం రూపః. ౫½

(అభిషేకాయేతి.) సపరిచ్ఛదం సోపకరణం. ౬½

(తదితి.) యుక్తా న్రాజకార్యనియుక్తా న్సుమంత్రాదీ నధికారిణ ఇతి యావత్. ౭½

(సువర్ణాదీనీతి) బలీ న్ఉపహారా న్. 'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః. ఓషధయః వ్రీహి ముద్గాదయః, శుక్ల మాల్యాంశ్చేతి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. పృథక్ పృథక్పాత్ర గృహీతే,

(అభిషేకసంభారసంచయః)

చతురంగబలం చైవ గజం చ శుభలక్షణం,
చామరవ్యజనే శ్వేతే ధ్వజం ఛత్రం చ పాండురం. ౧౦

శతం చ శాతకుంభానాం కుంభానా మగ్ని వర్చసాం,
హిరణ్యశృంగ మృషభం సమగ్రం వ్యాఘ్రచర్మ చ. ౧౧

ఉపస్థాపయత ప్రాత రగ్న్యగారం మహీపతేః,
యచ్చాన్య త్కించి దేష్టవ్యం తత్సర్వ ముపకల్ప్యతాం. ౧౨

అంతఃపురస్య ద్వారాణి సర్వస్య నగరస్య చ,
చందనస్రగ్భి రర్చ్యంతాం ధూపైశ్చ ఘ్రాణహారిభిః. ౧౩

ప్రశస్త మన్నం గుణవ ద్దధిక్షీరోపసేచనం,
ద్విజానాం శతసాహస్రే యత్ప్రకామ మలం భవేత్. ౧౪

మధుసర్పిషీ క్షౌద్రఘృతే, అహతాని 'ఈషద్ధౌతం నవం శ్వేతం సదశం యన్న ధారితం, అహతం తద్విజానీయా ద్దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి' త్యుక్త జలప్రక్షాళనాదిగుణయుక్తాని, చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే, శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం, హిరణ్యశృంగం హిరణ్యాలంకృతశృంగం, సమగ్రం సంపూర్ణావయవం, ఉపస్థాపయత ప్రాపయత, అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రగృహం, అన్యత్ గంధపుష్పాదికం, ఏష్టవ్యం అపేక్షణీయం. ౧౨

(అంతఃపురస్య) రాజగృహస్య, సర్వస్య నగరస్య, ద్వారాణి సర్వాణి నగరద్వారాణీ త్యర్థః. ఘ్రాణహారిభిః ఘ్రాణద్వారా పురుషాకర్షకైః. ౧౩

(ప్రశస్తమితి.) సహస్ర మేవ సాహస్రం, శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవచనః, విషయ సప్తమీ. అలం పర్యాప్తం 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. శతసాహస్ర విషయే, ప్రకామం అత్యర్థం, పర్యాప్తం ప్రాశస్త్యాదిగుణవిశిష్టం, యదన్నం భవే త్తత్సంపాద్యతా మిత్యర్థః. ౧౪

సత్కృత్య ద్విజముఖ్యానాం శ్వః ప్రభాతే ప్రదీయతాం,
ఘృతం దధి చ లాజాశ్చ దక్షిణా శ్చాపి పుష్కలాః. ౧౫

సూర్యే ఽభ్యుదితమాత్రే శ్వో భవితా స్వస్తివాచనం,
బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం కల్ప్యంతా మాసనాని చ. ౧౬

ఆబధ్యంతాం పతాకాశ్చ రాజమార్గశ్చ సిచ్యతాం, ౧౬½

సర్వే చ తాళావచరా గణికాశ్చ స్వలంకృతాః.
కక్ష్యాం ద్వితీయా మాసాద్య తిష్ఠంతు నృపవేశ్మనః, ౧౭½

దేవాయతనచైత్యేషు సాన్నభక్షా స్సదక్షిణాః.
ఉపస్థాపయితవ్యా స్స్యు ర్మాల్యయోగ్యాః పృథక్పృథక్, ౧౮½

(సత్కృత్యేతి.) ద్విజముఖ్యానాం ద్విజముఖ్యేభ్యః, సత్కృత్య దీయతాం, తదన్న మితి శేషః, పుష్కలాః సంపూర్ణాః, ౧౫

(సూర్య ఇత్యాది.) సూర్యే అభ్యుదితమాత్రే సూర్యోదయానంతర మేవ, శ్వః పరేద్యుః, స్వస్తివాచనం భవితా, తదర్థం బ్రాహ్మణాశ్చ, నిమంత్ర్యంతాం ఆహూయంతాం, ఆసనాని, తేషా మితి శేషః. ౧౬

(ఆబధ్యంతాం) ప్రతిగృహమితి శేషః. ౧౬½

(సర్వ ఇతి.) తాళై రవచరంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకాదయః, (కక్ష్యాం ద్వితీయా మితి) అంతఃకక్ష్యాయా మభిషేకప్రవృత్తే స్తత్ర చ బ్రాహ్మణై ర్వ్యాప్తత్వా దితి భావః. ౧౭½

(దేవాయతనచైత్యేషు.) దేవగృహేషు చతుష్పథేషు చేత్యర్థః. అన్నభక్షై స్సహవర్తంత ఇతి సాన్నభక్షాః, అన్న మోదకహస్తా ఇతి యావత్. మాల్యప్రదానయోగ్యాః మాల్యయోగ్యాః, మధ్యమపదలోపి సమాసః. మాల్యార్థసాధనాని, పృథక్పృథగితి దేవాయతనచైత్యయో రితి శేషః. బ్రాహ్మణై ర్దేవతాః పూజనీయా ఇత్యర్థః. ౧౮½

(దశరథాహ్వానేన రామాగమనం)

దీర్ఘాసిబద్ధా యోధాశ్చ సన్నద్ధా మృష్టవాససః.
మహారాజాంగణం సర్వే ప్రవిశంతు మహోదయం, ౧౯

ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రౌ తౌ క్రియా స్తత్ర సునిష్ఠితౌ.
చక్రతు శ్చైవ య చ్ఛేషం పార్థివాయ నివేద్య చ, ౨౦

కృతమిత్యేవ చాబ్రూతా మభిగమ్య జగత్పతిం.
యథోక్తవచనం ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ ద్విజర్షభౌ, ౨౧

తత స్సుమంత్రం ద్యుతిమాన్ రాజా వచన మబ్రవీత్.
రామః కృతాత్మా భవతా శీఘ్ర మానీయతా మితి, ౨౨

స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ సుమంత్రో రాజశాసనాత్.
రామం తత్రానయాంచక్రే రథేన రథినాం వరం, ౨౩

(దీర్ఘాసిబద్ధా ఇతి) దీర్ఘాసిబద్ధాః బద్ధదీర్ఘాసయః, ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా సప్తమ్యౌ భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. మహా నుదయో రామాభిషేకరూపాభ్యుదయో యస్మిన్ తం మహోదయం, ౧౯

(ఏవ మితి.) విప్రౌ వసిష్ఠవామదేవౌ, క్రియాః పురోహితకర్తవ్యాః, తత్ర రాజగృహే, వ్యాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, యచ్ఛేషం దాసీపరిజనాద్యానయనం, తదపి పార్థివాయ రాజ్ఞే నివేద్య, చక్రతుః. ౨౦

(కృతమితి.) అథ జగత్పతిం రాజానం అభిగమ్య, యథోక్తవచనం ఉక్తవచన మనతిక్రమ్య, కృత మితి, ప్రీతౌ హర్ష యుక్తౌ, ప్రీతి ర్మనోగతో హర్షః. మానసప్రీతిజన్యరోమాంచాది శరీరవికారో హర్షః, తద్యుక్తౌ, పూర్వశ్లోకే నివేద్యేత్యనేన శేషసంపాదనవిషయనివేదనముక్తం, అబ్రూతా మితి పూర్వోక్తసకలసిద్ధివిషయ మితి న పునరుక్తిః. ౨౧

(తత ఇతి.) కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః, శీఘ్రాగమనహేతు రయం. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ బుద్ధౌ' విత్యమరః. ౨౨-౨౩

అథ తత్ర సమాసీనా స్తదా దశరథం నృపం.
ప్రాచ్యోదీచ్యాః ప్రతీచ్యాశ్చ దాక్షిణాత్యాశ్చ భూమిపాః, ౨౪౺

మ్లేచ్ఛాచార్యాశ్చ యే చాన్యే వనశైలాంతవాసినః.
ఉపాసాంచక్రిరే సర్వే తం దేవా ఇవ వాసవం, ౨౫౺

తేషాం మధ్యే స రాజర్షి ర్మరుతా మివ వాసవః.
ప్రాసాదస్థో రథగతం దదర్శాయాంత మాత్మజం, ౨౬౺

గంధర్వరాజప్రతిమం లోకే విఖ్యాతపౌరుషం.
దీర్ఘబాహుం మహాసత్త్వం మత్తమాతంగగామినం, ౨౭౺

చంద్రకాంతాననం రామ మతీవ ప్రియదర్శనం.
రూపౌదార్యగుణైః పుంసాం దృష్టి చిత్తాపహారిణం, ౨౮౺

(అథేతి.) అథ సుమంత్రనిర్గమనానంతరం, తత్ర ప్రాసాదే, సమాసీనాః సమ్యగుపవిష్టాః, ప్రాచ్యా ఇత్యాదౌ ద్యుప్రాగిత్యాదినా యదాదయ శ్శైషికా భవార్థాః. మ్లేచ్ఛాచార్యాః మ్లేచ్ఛప్రభవః. అంతశబ్దః ప్రదేశవాచీ. ప్రాచ్యేత్యాదినా శైలాంతవాసిన ఇత్యంతేన మూలభృత్యశ్రేణీ సుహృద్ద్విష ద్దాటవిక మితి షడ్విధ బలోపాస్యత్వం సార్వభౌమచిహ్న ముక్తం. ౨౪-౨౬౺

(గంధర్వరాజేత్యాది.) గంధర్వరాజప్రతిమం భోగస్రోతః ప్రావణ్య వేష సౌందర్యేషు గంధర్వరాజౌపమ్యం, న కేవలం భోగధారారసికత్వేన వీరరసానభిజ్ఞత్వ మిత్యాహ (లోకే విఖ్యాత పౌరుషం.) పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ (దీర్ఘబాహు మితి.) న కేవలం శిరీషపుష్ప సుకుమారబాహుత్వేనాంతస్సారరాహిత్య మిత్యాహ (మహాసత్త్వ మితి) తదనుగుణగతివిశేష మాహ (మత్తమాతంగగామిన మితి) సగర్వసలీలగమనం మదాలసగమనం వా వివక్షితం. చంద్రకాంతాననం చంద్రానన మిత్యుక్తే ప్యాహ్లాదకత్వాదిసిద్ధే ర్నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతశబ్దః. చంద్రా త్కాంతానన మితి విగ్రహః. అనేనావయవశోభావత్త్వ ముక్తం. రామం విగ్రహగుణై స్స్వరూపగుణైశ్చ రమయంతం, సముదాయశోభావత్త్వ మాహ (అతీవ ప్రియదర్శన మితి.) నిరంతరదర్శనేపి ప్రతిక్షణం నవనవీభూతదర్శనం. రూపౌదార్యగుణైః- రూపం విగ్రహః, ఔదార్యం అనుభవితృభ్యోనుభవదానం- 'య ఆత్మదా బలదా' ఇతి శ్రుతేః. గుణ్యతే

(దశరథాహ్వానేన రామాగమనం)

ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్యం హ్లాదయన్త మివ ప్రజాః.
న తతర్ప సమాయాన్తం పశ్యమానో నరాధిపః, ౨౯

అవతార్య సుమన్త్ర స్తం రాఘవం స్యందనోత్తమాత్.
పితు స్సమీపం గచ్ఛంతం ప్రాంజలిః పృష్ఠతోన్వగాత్, ౩౦

స తం కైలాసశృంగాభం ప్రాసాదం నరపుంగవః.
ఆరురోహ నృపం ద్రష్టుం సహ సూతేన రాఘవః, ౩౧

స ప్రాంజలి రభిప్రేత్య ప్రణతః పితు రన్తికే.
నామ స్వం శ్రావయ న్రామో వవందే చరణౌ పితుః, ౩౨

సదానుసంధీయత ఇతి గుణః-'గుణ స్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాఽముఖ్యతంతు' ష్వితి నిఘంటుః. తేన సదానుసంధీయమానం సౌశీల్య ముచ్యతే. అహో మహానయ మస్మాదృశేషు క్షుద్రేష్వ ప్యతి సంశ్లేషేణ వర్తత ఇతి సర్వదానుసంధీయమానత్వాత్. (పుంసా మితి.) కఠినచిత్తానా మపి, కిముతస్త్రీణా మితి భావః. యద్వా, పుంశబ్దేన స్త్రీపుంససాధారణ మాత్మ మాత్రముచ్యతే. పుమా నేకో ప్యవస్థిత ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే ప్రయోగాత్. తేన సురనరతిర్యగాదిభేదభిన్నానాం స్త్రీపున్నపుంసక భేదభిన్నానాం సర్వేషాం దృష్టిచిత్తాపహార ఉక్తః. వక్ష్యతి రామవిరహే స్థావరజంగమవస్తుమాత్రం పరిమ్లాన మితి. యద్వా, పుంసా మపి రామం పశ్యతాం స్త్రీభూత్వాఽహ మము మనుభవేయ మిత్యభిలాషో భవతి. యథాహుః-'పాంచాల్యాః పద్మపత్త్రాక్ష్యాః స్నాయంత్యా జఘనం ఘనం. యాః స్త్రియో దృష్టవత్యస్తాః పుంభావం మనసా యయు' రితి. (పశ్యమాన ఇతి.) నిర్నిమేష దర్శన ముక్తం. (న తతర్పేతి.) ప్రతిక్షణ మనుభవేపి నవనవప్రేమాస్పదతయా న తృప్తి రభూ దిత్యర్థః. ౨౯

(అవతార్యేతి.) అవతారణం హస్తప్రదానాదినా. ౩౦-౩౧

(అభిప్రేత్య) ప్రాప్య. ప్రణతః 'దండవ త్ప్రణమే ద్భూమా వుపేత్య గురు మన్వహ' మిత్యుక్తప్రక్రియయా దండవత్ ప్రణత ఇత్యర్థః. స్వం నామ శ్రావయ న్-'శర్మేతి బ్రాహ్మణస్యోక్తం వర్మేతి క్షత్రియస్య చే'తి వచనా ద్రామవర్మాహమస్మి భో ఇతి శ్రావయ న్నిత్యర్థః. ౩౨

తం దృష్ట్వా ప్రణతం పార్శ్వే కృతాంజలిపుటం నృపః.
గృహ్యాంజలౌ సమాకృష్య సస్వజే ప్రియ మాత్మజం, ౩౩

తస్మై చాభ్యుదితం దివ్యం మణికాంచనభూషితం.
దిదేశ రాజా రుచిరం రామాయ పరమాసనం, ౩౪

తదాననవరం ప్రాప్య వ్యదీపయత రాఘవః.
స్వయైవ ప్రభయా మేరు ముదయే విమలో రవిః, ౩౫

తేన విభ్రాజతా తత్ర సా సభాఽభివ్యరోచత.
విమల గ్రహనక్షత్రా శారదీ ద్యౌ రివేందునా, ౩౬

(అంజలౌ గృహ్య) అంజలిం ప్రగృహ్య 'సక్థిని కర్ణే వా గృహీత్వే'తి మహాభాష్యకారవచనా దంజలా వితి కర్మణి సప్తమీ. ౩౩

(అభ్యుదితం) ఉన్నతం. ౩౪

(తదితి.) ఆసనవరం ప్రాప్య, తదాసనం స్వయైవ ప్రభయా వ్యదీపయత్, విమలో రవి రుదయే మేరుం ప్రాప్యేవ, సూర్యస్య ప్రధానమేరుప్రాప్తేః సాక్షా దభావా దత్ర మేరుశబ్దేన అస్తాద్రిసమీపవర్తీ సావర్ణి మేరు రుచ్యతే. ఉదయశ్చ ఉత్తరవర్షస్థితసిద్ధపురవాసిజనాపేక్షయా. ఇయ ముదయాస్తమయవ్యవస్థా సూర్యసిద్ధాంతే ఆర్యభటే చ ప్రసిద్ధా. 'భూవృత్తపాదే పూర్వస్యాం యవకోటీతి విశ్రుతా, భద్రాశ్వ వర్షే నగరీ స్వర్ణప్రాకారతోరణా, యామ్యాయాం భారతే వర్షే లంకా తద్వన్మహాపురీ, పశ్చిమే కేతుమాలాఖ్యే రోమకేతి చ కీర్తితా. ఉదక్సిద్ధపురీ నామ కురువర్షే ప్రతిష్ఠితా, ఉదయో యో లంకాయాం సోఽస్తమయ స్సవితు రేవ సిద్ధపురే, మధ్యాహ్నో యవకోట్యాం రోమకవిషయేఽర్ధరాత్రం స్యాత్. భారతాదిషు వర్షేషు తద్వదేవ పరిభ్రమన్, మధ్యోదయార్ధరాత్రాంస్తు కాలాన్ కుర్యాత్ప్రదక్షిణ' మితి. ౩౫

(తేనేతి) విభ్రాజతా ప్రకాశమానేన విమలగ్రహనక్షత్రేతి దృష్టాంతబలేన దశరథ వసిష్ఠాదిభి రిషత్ప్రకాశితత్వ మవగమ్యతే. ౩౬

(దశరథేన రామాయ నీత్యుపదేశః)

తం పశ్యమానో నృపతి స్తుతోష ప్రియ మాత్మజం.
*అలంకృత మివాత్మాన మాదర్శతల సంస్థితం, ౩౭౹

స తం సస్మిత మాభాష్య పుత్రం పుత్రవతాం వరః.
ఉవాచేదం వచో రాజా దేవేంద్రమివ కాశ్యపః, ౩౮౹

జ్యేష్ఠాయా మసి మే పత్న్యాం సదృశ్యాం సదృశ స్సుతః.
ఉత్పన్న స్త్వం గుణశ్రేష్ఠో మమ రామాత్మజః ప్రియః, ౩౯౹

యత స్త్వయా ప్రజా శ్చేమా స్స్వగుణై రనురంజితాః.
తస్మా త్త్వం పుష్యయోగేన యౌవరాజ్య మవాప్నుహి, ౪౦౹

(తమితి.) పశ్యమానః పశ్యన్, ఆదర్శతలసంస్థిత మిత్యనేన రామస్య ముఖనాసికా చరణాదిసర్వావయవేష పితృసరూపత్వ మావేదితం. ౩౭౹

(స ఇతి.) సస్మిత మితి క్రియావిశేషణం. ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య. ౩౮౹.

రామస్యైవ రాజ్యాభిషేకార్హతా మభివ్యంజయ న్నాహ (జ్యేష్ఠాయా మితి.) ఆత్మజ స్సుతః ఔరస స్సుతః. ౩౯౹.

(యత ఇతి.) పుష్యయోగేనేతి, ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా. పుష్యేణ చంద్రమసో యోగః పుష్యయోగః, తదుపలక్షితకాల ఇత్యర్థః. పుష్యనక్షత్రయుక్తే దివస ఇత్యర్థః. ౪౦౹.

*అలంకృత మాదర్శే స్థిత మాత్మానం దృష్ట్వా యథా తుష్యతి జనః తథా దశరథః శ్రీరామం దృష్ట్వా తుతోషేత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

కామత స్త్వం ప్రకృత్యైవ వినీతో గుణవా నసి.
గుణవత్యపి తు స్నేహాత్ పుత్ర వక్ష్యామి తే హితం, ४०५

భూయో వినయ మాస్థాయ భవ నిత్యం జితేంద్రియః. ४२

కామక్రోధసముత్థాని త్యజేథా వ్యసనాని చ, ४२५

పరోక్షయా వర్తమానో వృత్త్యా ప్రత్యక్షయా తథా. ४३

అమాత్య ప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీ శ్చానురంజయ, ४३५

(కామత ఇతి,) కామతః ప్రకామం, గుణవతి. త్వయీతి శేషః. యద్యపి భవాన్ సర్వ గుణసంపన్నః, తథాపి పుత్రస్నేహాత్ భవతే కించి దుపదిశామీత్యర్థః. ४०५

(భూయ ఇతి.) భూయో వినయం సాతిశయవినయం, కామక్రోధసముత్థాని వ్యసనాని 'స్త్రీద్యూతమృగయామద్యవాక్పారుష్యోఽగ్రదండతాః. అర్థసందూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మిత్యుక్తాని వ్యసనాని. అర్థసందూషణం పిత్రాదిసంచితార్థస్య నాశనం. యద్వా, 'మృగయాఽక్షో దివాస్వాపః పరివాద స్త్రియో మదః, తౌర్యత్రికం వృథాధ్వా చ కామజో దశకో గుణ' ఇత్యేతాని కామజాని. 'పైశున్యం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యాఽసూయాఽర్థదూషణం, వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోపి గుణోష్టక' ఇత్యుక్తాని క్రోధజాని చ వ్యసనాని. ४२५

(పరోక్షయేతి.) అప్రత్యక్షయా వృత్త్యా, తక్షప్రభృతి కర్మాంతికానాం పరోక్షో భూత్వా అధికృతముఖేన యత్కార్యాణి సంవిధత్తే సా పరోక్షవృత్తిః, అవ్యవధానేనామాత్యాదీన్ యయా వృత్త్యానుగృహ్ణాతి సా ప్రత్యక్షవృత్తిః, తాభ్యాం వర్తమానస్సన్ అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీ శ్చానురంజయేతి సంబంధః. యద్వా, పరోక్షయా చారముఖతః పరోక్షానుభవసిద్ధయా, వృత్త్యా స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతవిచారేణ సహ, వర్తమానో భవ, తథా ప్రత్యక్షయా నిత్యం యథాకాల మాస్థాన మాస్థాయ స్వానుభవసిద్ధయథోక్తవృత్తాంతవిచారో భవ, అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీః అమాత్యసేనానీపురరక్షిణః పౌరజానపదా స్సర్వప్రజా శ్చానురంజయ. ४३५

(దశరథేన రామాయ నీత్యుపదేశః)

*కోష్ఠాగారాఽఽయుధాగారైః కృత్వా సన్నిచయాన్ బహూన్. ४४

తుష్టానురక్తప్రకృతి ర్యః పాలయతి మేదినీం,
తస్య నందంతి మిత్రాణి లబ్ధ్వాఽమృత మివాఽమరాః. ४५

తస్మా త్త్వ మపి చాత్మానం నియమ్యైవం సమాచర, ४३५

త చ్ఛ్రుత్వా సుహృద స్తస్య రామస్య ప్రియకారిణః.
త్వరితా శ్శీఘ్ర మభ్యేత్య కౌసల్యాయై న్యవేదయన్, ४६५

సా హిరణ్యం చ గాశ్చైవ రత్నాని వివిధాని చ.
వ్యాదిదేశ ప్రియాఖ్యేభ్యః కౌసల్యా ప్రమదోత్తమా, ४७५

(కోష్ఠాగారేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. కోష్ఠాగారాణి అయుత నియుతాది సంఖ్య ధాన్యరాశి గ్రాహిణి కోష్ఠరూపతయా నిర్మితా న్యగారాణి, ఆయుధాగారాణి సమగ్రనిజబలాపేక్షితా ష్టాదశవిధాయుధప్రతిష్ఠాగారాణి, తైస్సహ, సన్నిచయాన్ నిచీయంతే విష్వితి నిచయాః, నవ రత్నహేమరజతవస్త్రాభరణాదిసంపూర్ణా స్తత్తత్కోశాః. తాన్. (తుష్టానురక్తప్రకృతి రితి) ఉక్తనిచయబలాదితి శేషః. మిత్రాణి సామంతాః, ఆత్మానం మనః. ४३५

(తదితి.) తత్ రామాభిషేకప్రస్తావనం. ४६५

(సేతి.) ప్రియాఖ్యేభ్యః ప్రియం రామాభిషేక మాచక్షంత ఇతి ప్రియాఖ్యాః, చక్షిఙః ఖ్యాఞితి ఖ్యాఞాదేశః. ४७५

* కోష్ఠాగారం అంతర్గృహ మితి కేచిత్.

అథాఽభివాద్య రాజానం రథ మారుహ్య రాఘవః,
యయౌ స్వం ద్యుతిమ ద్వేశ్మ జనౌఘైః ప్రతిపూజితః, ४८॥

తే చాపి పౌరా నృపతే ర్వచ స్త చ్ఛ్రుత్వా తదా లాభమివేష్ట మాశు,
నరేంద్ర మామంత్ర్య గృహాణి గత్వా దేవా న్సమానర్చు రతిప్రహృష్టాః. ४९॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, తృతీయ స్సర్గః

అథ చతుర్థ స్సర్గః

గతే ష్వథ నృపో భూయః పౌరేషు సహ మంత్రిభిః,
మంత్రయిత్వా తత శ్చక్రే నిశ్చయజ్ఞ స్స నిశ్చయం. ౧

శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోభిషేచ్యస్తు మే సుతః,
రామో రాజీవతామ్రాక్షో యౌవరాజ్య ఇతి ప్రభుః. ౨

(అథేతి) ४८॥

(త ఇతి.) అనర్చుః రామాభిషేకవిఘ్ననివారణాయ. ४९॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, తృతీయ స్సర్గః.

అథ చతుర్థ స్సర్గః.

ఏవం పూర్వవిచారిత మపి రామ మాహూయోక్త మపి రామాభిషేకం పున ర్మంత్రిభిః కాలవిశేషనిర్ణయపూర్వకం రామ మాహూయ సవిశేష ముపదిశతి చతుర్థే (గతేష్విత్యాదినా.) శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం, అభిషేచ్య ఇతి నిశ్చయం చక్ర ఇతి సంబంధః. ౨

(పునః శ్రీరామానయనం)

అథాంతర్గృహ మావిశ్య రాజా దశరథ స్తదా,
సూత మామంత్రయామాస రామం పున రిహానయ. ౩

ప్రతిగృహ్య స తద్వాక్యం సూతః పున రుపాయయౌ,
రామస్య భవనం శీఘ్రం రామ మానయితుం పునః. ౪

ద్వార్స్థై రావేదితం తస్య రామాయాఽఽగమనం పునః,
శ్రుత్వైవ చాపి రామ స్తం ప్రాప్తం శంకాఽన్వితోఽభవత్. ౫

ప్రవేశ్య చైనం త్వరితం రామో వచన మబ్రవీత్,
య దాగమనకృత్యం తే భూయ స్తద్బ్రూహ్యశేషతః. ౬

త మువాచ తత స్సూతో రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి,
శ్రుత్వా ప్రమాణ మత్ర త్వం గమనా యేతరాయ వా. ౭

(అథేతి.) అంతర్గృహ మావిశ్యేత్యనేన మంత్రిణా మపి విసర్జనం సిద్ధం, ఆమంత్రయామాస నియోజయామాసేత్యర్థః. ఆనయేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩

(ప్రతిగృహ్యేతి.) ఆనయితుం ఆనేతు మిత్యర్థః. ఇ డార్షః. ౪

(ద్వార్స్థైరితి.) తస్య సుమంత్రస్య, పున రాగమనం రామాయ ద్వార్స్థై రావేదితం, రామశ్చాపి, ప్రాప్తం ఆగతం, సుమంత్రం శ్రుత్వైవ శంకాన్వితోఽభవత్. కి మభిషేకవిఘ్నః కశ్చి దాసీత్? ఉతాఽన్యః కశ్చి దుపప్లవోఽభూ దితి శంకా. ౫

(ప్రవేశ్యేతి.) భూయః పునః, తే య దాగమనకృత్యం తద్బ్రూహీతి సంబంధః. ౬

(తమితి.) సూత శ్శ్రుత్వా, రామవాక్య మితి శేషః. తతః, రామవాక్యశ్రవణానంతరం, రామ మువాచ-కథ మితి? హేరామ, రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి. అత్ర దశరథసమీపే, గమనాయ, ఇతరాయ అగమనాయ చ, త్వం ప్రమాణం కర్తా. శీఘ్రం గచ్ఛేత్యర్థః. ఇతరశబ్దస్య సర్వనామకార్యాభావ ఆర్షః. ౭

ఇతి సూతవచ శ్శ్రుత్వా రామోథ త్వరయాన్వితః,
ప్రయయౌ రాజభవనం పున ర్ద్రష్టుం నరేశ్వరం. ౯

తం శ్రుత్వా సమనుప్రాప్తం రామం దశరథో నృపః,
ప్రవేశయామాస గృహం వివక్షుః ప్రియ ముత్తమం. ౯

ప్రవిశ న్నేవ చ శ్రీమాన్ రాఘవో భవనం పితుః,
దదర్శ పితరం దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలిః. ౧౦.

ప్రణమంతం సముత్థాప్య తం పరిష్వజ్య భూమిపః,
ప్రదిశ్య చాస్మై రుచిర మాసనం పున రబ్రవీత్. ౧౧.

రామ వృద్ధోస్మి దీర్ఘాయు ర్భుక్తా భోగా మయేప్సితాః,
అన్నవద్భిః క్రతుశతై స్తథేష్టం భూరిదక్షిణైః. ౧౨.

(ఇతీతి.) ౮

(తమితి,) ౯

(ప్రవిశ న్నితి.) రాఘవః పితు ర్భవనం ప్రవిశన్నేవ దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలి స్సన్ పితరం దదర్శ. దూరాత్ ప్రణిపాతో వినయాతిశయాత్. ౧౦.

(ప్రణమంతమితి.) సమీపే పునః ప్రణమంత మిత్యర్థః. ౧౧

(రామేతి.) వృద్ధోస్మి త్యనంతరం దీర్ఘాయు రితి వృద్ధత్వవివరణం. యద్వా, జ్ఞానవృద్ధత్వ వ్యావృత్తయే దీర్ఘాయు రితి. 'విధిహీన మసృష్టాన్నం మంత్రహీన మదక్షిణమ్. శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామసం పరిచక్షత' ఇ త్యన్నాదిహీనస్య యజ్ఞస్య నిందనా దన్నవద్భి రిత్యాదివిశేషణం. క్రతుశతైః జ్యోతిష్టోమాద్యశ్వమేధపర్యంతయాగభేదైః, ఇష్టం యజనం కృతం. ౧౨.

(రామాయ అభిషేకకాలనిర్దేశః)

జాత మిష్ట మపత్యం మే త్వ మద్యానుపమం భువి,
దత్త మిష్ట మధీతం చ మయా పురుషసత్తమ. ౧౩

అనుభూతాని చేష్టాని మయా వీర సుఖాన్యపి,
దేవర్షిపితృవిప్రాణా మనృణోస్మి తథాత్మనః. ౧౪

న కించి న్మమ కర్తవ్యం తవాఽన్యత్రాభిషేచనాత్,
అతో య త్త్వా మహం బ్రూయాం త న్మే త్వం కర్తు మర్హసి. ౧౫

అద్య ప్రకృతయ స్సర్వా స్త్వా మిచ్ఛంతి నరాధిపం,
అత స్త్వాం యువరాజాన మభిషేక్ష్యామి పుత్రక. ౧౬

(ఇష్ట మపత్యం) అభిమత మపత్యం, ఇష్టం దత్తం అభిమతం వస్తు దత్తం. ౧౩

(దేవర్షీతి.) దేవానా మనృణః క్రతుశతైః, ఋషీణా మనృణోఽధ్యయనేన, పితౄణా మనృణోఽపత్యోత్పాదనేన, విప్రాణా మనృణో దత్తేన. ఆత్మనోఽనృణ స్సుఖానుభవేన. యద్యపి బ్రహ్మచర్యాదిఋణత్రయం శ్రుతిసిద్ధం - 'జాయమానో వై బ్రాహ్మణ స్త్రిభిర్ఋణవా జాయతే, బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో, యజ్ఞేన దేవేభ్యః, ప్రజయా పితృభ్య' ఇతి. తథాపి ఋణపంచక మితి మతాంతరం. యద్వా, ఋణత్రయవ్యపదేశః ప్రాధాన్యా దితరయో రుపలక్షణత్వా ద్వా. నను దేవాదీనాం పంచానాం కథ ముత్తమర్ణత్వం? అత్రాహుః-దేవానా మింద్రియాధిష్ఠాతౄణాం జితేంద్రియతా కారకత్వేనోపకారకత్వాత్, ఋషీణాం వాగుపకారకత్వాత్, పితౄణాం తనూపకారకత్వాత్, విప్రాణాం కర్మాధీనసర్వసంస్కారసాధనేనాఽఘనాశకత్వాత్. ఆత్మన శ్శరీరేంద్రియసంఘాత రూపస్య జ్ఞానప్రకాశహేతుత్వేనోపకారవత్త్వా చ్చ, త దప్రత్యుపకారః పురుషస్య ఋణ మేవ. అన్యత్ర చోక్తం-'అనిషిద్ధసుఖత్యాగీ పశురేవ న సంశయ' ఇతి. ౧౪

(న కించిదితి.) ౧౫

(అద్యేతి.) స్పష్టం. ౧౬

అపి చాద్యాఽశుభాన్ రామ స్వప్నే పశ్యామి దారుణాన్,
సనిర్ఘాతా దివోల్కా చ పతతీహ మహాస్వనా. ౧౭

అవష్టబ్ధం చ మే రామ నక్షత్రం దారుణై ర్గ్రహైః,
ఆవేదయంతి దైవజ్ఞా స్సూర్యాంగారకరాహుభిః. ౧౮

ప్రాయేణ హి నిమిత్తానా మీదృశానాం సముద్భవే,
రాజా హి మృత్యు మాప్నోతి ఘోరాం వాఽఽపద మృచ్ఛతి ౧౯

తద్యావదేవ మే చేతో న విముంచతి రాఘవ,
తావదే వాభిషించస్వ చలా హి ప్రాణినాం మతిః. ౨౦

అద్య చంద్రోభ్యుపగతః పుష్యా త్పూర్వం పునర్వసూ,
శ్వః పుష్యయోగం నియతం వక్ష్యంతే దైవచింతకాః. ౨౧

(అపి చేతి.) అశుభాన్ అశుభ సూచకాన్, దారుణాన్ భయంకరాన్ నీలవర్ణ స్త్రీపరిష్వంగాదీన్, ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా, నిర్ఘాతః అమేఘాశనిః. ౧౭

(అవష్టబ్ధమితి.) నక్షత్రం జన్మనక్షత్రం, అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం, అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. దైవజ్ఞాః జ్యౌతిషికాః, 'సాంవత్సరో జ్యౌతిషికో దైవజ్ఞగణకా వపి' త్యమరః. సూర్యాంగారక రాహుభిః గ్రహై రవష్టబ్ధ మిత్యావేదయంతీతి సంబంధః. ౧౮

దుర్నిమిత్తఫల మాహ (ప్రాయేణేతి.) ఋచ్ఛతి ఋచ్ఛతి వేత్యర్థః. ౧౯

(తదితి.) చేతః త్వా మభిషేక్ష్యామీతి బుద్ధిః, న విముంచతి, మా మితి శేషః. కుతో బుద్ధి విమోచనప్రసక్తి? రిత్యత్రాహ (చలా హీతి.) మాత్రంతరాది ప్రార్థనాదిభి రితి భావః. ౨౦

(అద్యేతి.) పుష్యయోగం పుష్యేణ చంద్రస్య యోగం, నియతం అభిషేకనియతం, ప్రశస్త మిత్యర్థః. దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః, వక్ష్యంతే వదంతి. ౨౧

(రామాయ అభిషేకనియమనిర్దేశః)

తతః పుష్యేఽభిషించస్వ మన స్త్వరయతీవ మాం,
శ్వ స్త్వాహ మభిషేక్ష్యామి యౌవరాజ్యే పరంతప. ౨౨

తస్మా త్త్వయాఽద్యప్రభృతి నిశేయం నియతాత్మనా,
సహ వధ్వోపవస్తవ్యా దర్భప్రస్తరశాయినా. ౨౩

సుహృద శ్చాప్రమత్తా స్త్వాం రక్షం త్వద్య సమంతతః,
భవంతి బహువిఘ్నాని కార్యా ణ్యేవంవిధాని హి. ౨౪

విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురా దితః,
తావదేవాభిషేక స్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ. ౨౫

కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరత స్థ్సితః,
జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః. ౨౬

(తత ఇతి.) అభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ. త్వరయతీవే తీవశబ్ద ఏవకారార్థః. ౨౨

(తస్మాదితి.) అద్యప్రభృతి ఏతదహ రారభ్య. నిశా ఉపవస్తవ్యా. 'వసే రశ్యర్థస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి భోజననివృత్త్యర్థస్య వసే రకర్మకత్వా త్తద్ర సకర్మకత్వ మార్షం. నిశాయా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః. దర్భప్రస్తరః దర్భాస్తరణం. ౨౩

(సుహృద ఇతి.) ఏవంవిధాని అభిషేకాదిమహాశ్రేయోరూపాణి. ౨౪

కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా కైకేయీవివాహం కృతవాన్. తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ (విప్రోషిత ఇతి.) అయం వృత్తాంత స్సప్తోత్తరశతతమే సర్గే-'పురా భ్రాతః పితా న స్స మాతరం తే సముద్వహన్. మాతామహే సమాశ్రౌషీ ద్రాజ్య శుల్క మనుత్తమ' మితి స్పష్టీ భవిష్యతి. ప్రాప్తకాల ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౫

(కామమితి.) వృత్తే ఆచారే. ౨౬

కింతు చిత్తం మనుష్యాణా మనిత్య మితి మే మతిః,
సతాం తు ధర్మనిత్యానాం కృతశోభి చ రాఘవ. ౨౬

ఇత్యుక్త స్సోఽభ్యనుజ్ఞాత శ్శ్వో భావి న్యభిషేచనే,
వ్రజేతి రామః పితర మభివాద్యాభ్యయా ద్గృహం. ౨౮

ప్రవిశ్య చాత్మనో వేశ్మ రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభిషేచనే,
తత్క్షణేన చ నిర్గమ్య మాతు రంతఃపురం యయౌ. ౨౯

తత్ర తాం ప్రవణా మేవ మాతరం క్షౌమవాసినీం,
వాగ్యతాం దేవతాగారే దదర్శాఽఽయాచతీం శ్రియం. ౩౦

అత్యంతధర్మిష్ఠానా మపి చేత శ్చంచలత్వా న్మిత్రభేదాదినా అన్యథా భవతీత్యాహ (కింత్వితి.) కింతు తథాపీత్యర్థః. యద్యపి 'కామ్యం ఖలు సతాం వృత్త' ఇత్యాదుక్త గుణవిశిష్టతయా స న శంకాస్పదీభూతః, తథాపి మనుష్యాణాం మనుష్యత్వసాధారణ్యేన శంకితం. చిత్తం, అనిత్యం చంచల మితి, మే మతిః మమ నిశ్చయ ఇత్యర్థః. సామాన్యప్రయుక్తదోషో విశేషే న సంక్రమత ఇత్యాహ (సతాం త్వితి.) తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ధర్మనిత్యానాం ధర్మైకనిరతానాం, కృతశోభి, కృతేన పరస్పరోపకారేణ శోభతే, నతు భేదం ప్రాప్నోతి. రాఘవ రఘువంశోత్పన్నస్త్వం స్వవంశప్రభావం న జానాసి కిం? అన్యే త్వేవం వ్యాచక్షతే-ధర్మనిత్యానాం ధర్మనిరతానాం, చిత్తం, కృతశోభి-కృతేన పరకృతమిత్రభేదాదినా శోభితుం శీల మస్యాస్తీతి కృతశోభీతి. అపరే త్వాహుః-సతాం చిత్తం, కృతేన కార్యేణ, శోభతే, నతు కరిష్యమాణేన కృతం కార్య మనుమోదతే, న తు కరిష్యమాణ మితి భావ ఇతి. ౨౬

(ఇతీతి.) అభిషేచనే విషయే, ఇత్యుక్త స్స రామః వ్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబంధః. ౨౮

(ప్రవిశ్య చేతి) రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభిషేచన ఇతి నిమిత్తసప్తమీ. రాజ్ఞోద్దిష్ట మభిషేకం కథయితు మిత్యర్థః. ౨౯

(తత్రేతి.) ప్రవణాం స్వాసాధారణదేవతాసక్తచిత్తాం, క్షౌమవాసినీం వ్రతోపయుక్తక్షౌమవస్త్రధరాం, వాగ్యతాం యతవాచం, మౌనవతీ మిత్యర్థః. శ్రియం సంపదం, ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీం, రామాయేతి శేషః. ౩౦

(రామేణ మాతృదర్శనం)

ప్రాగేవ చాగతా తత్ర సుమిత్రా లక్ష్మణ స్తదా,
సీతా చానాయితా శ్రుత్వా ప్రియం రామాభిషేచనం. ३०

తస్మిన్ కాలే హి కౌసల్యా తస్థా వామీలితేక్షణా,
సుమిత్రయాఽన్వాస్యమానా సీతయా లక్ష్మణేన చ. ३१

శ్రుత్వా పుష్యేణ పుత్రస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనం,
ప్రాణాయామేన పురుషం ధ్యాయమానా జనార్దనం. ३२

తథా సన్నియమామేవ సోఽభిగమ్యాభివాద్య చ,
ఉవాచ వచనం రామో హర్షయం స్తా మిదం తదా. ३४

అంబ పిత్రా నియుక్తోఽస్మి ప్రజాపాలనకర్మణి,
భవితా శ్వోఽభిషేకో మే యథా మే శాసనం పితుః. ३५

సీతయా ప్యుపవస్తవ్యా రజనీయం మయా సహ,
ఏవ మృత్విగుపాధ్యాయై స్సహ మా ముక్తవాన్ పితా. ३६

(ప్రాగితి.) ప్రాక్ రామాగమనాత్ పూర్వమేవ, సుమిత్రా, ప్రియం రామాభిషేచనం, శ్రుత్వా ఆగతా, లక్ష్మణశ్చ, తదా సుమిత్రాగమనకాలే, ఆగతః. సీతా తు పరతంత్రత్వాత్ స్వయం నాగతా, కింతు దాసీభి రానాయితా. (తస్మిన్నితి.) తస్మిన్ రామాగమనకాలే, పుత్రస్య పుష్యేణ యౌవరాజ్యేఽభిషేచనం శ్రుత్వా సుమిత్రాదిభిరన్వాస్యమానా, ప్రాణాయామేన ప్రాణాయామ పూర్వకం, పురుషం పురుషసూక్తప్రతిపాద్యపురుషశబ్దవాచ్యం, జనార్దనం నారాయణం, ధ్యాయమానా ధ్యాయంతీ, అమీలితేక్షణా తస్థౌ. ३२

(తథేతి.) తథా పూర్వోక్తరీత్యా, సన్నియమాం సమీచీననియమాం. ३४

(అంబేతి.) మే పితు శ్శాసనం యథా తథా అభిషేక శ్శ్వో భవితేతి సంబంధః. ३५

(సీతయేతి.) సీతయా మయాపి, సహ తుల్యతయా, ఇయం రజనీ ఏతద్దినరాత్రిః,

యాని యా న్యత్ర యోగ్యాని శ్వోభావి న్యభిషేచనే,
తాని మే మంగళా న్యద్య వైదేహ్యాశ్చైవ కారయ. ౩౭

ఏత చ్ఛ్రుత్వా తు కౌసల్యా చిరకాలాభికాంక్షితం,
హర్షబాష్పకలం వాక్య మిదం రామ మభాషత. ౩౮

వత్స రామ చిరంజీవ హతా స్తే పరిపంథినః,
జ్ఞాతీ& మే త్వం శ్రియా యుక్త స్సుమిత్రాయాశ్చ నందయ. ౩౯

కల్యాణే బత నక్షత్రే మయి జాతోసి పుత్రక,
యేన త్వయా దశరథో గుణై రారాధితః పితా. ౪౦

అమోఘం బత మే క్షాంతం పురుషే పుష్కరేక్షణే,
యేయ మిక్ష్వాకురాజ్యశ్రీః పుత్ర త్వాం సంశ్రయిష్యతి. ౪౧

ఉపవస్తవ్యా, అస్యాం రజన్యా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః. కిం త్వయైవోచ్యతే? నేత్యాహ (ఏవ మితి.) ౩౬

(మంగళాని) మంగళకర్మాణి. ౩౭

(హర్ష బాష్పకలం వాక్యం) హర్ష బాష్పేణ కల మవ్యక్తమధురం, వాక్యం ఈషద్వాక్యం. ౩౮

(వత్సేతి.) హతాః, భవంత్వితి శేషః. జ్ఞాతీ& బంధూ&. ౩౯

(కల్యాణ ఇతి.) కల్యాణే అతిశోభనే, నక్షత్రే మయి జాతోసి, బతేతి సంతోషే. 'ఖేదానుకంపా సంతోషవిస్మయామంత్రణే బతే' త్యమరః. మయేతి పాఠే మయా హేతునేత్యర్థః. యేన యేన కారణేన. ౪౦

(అమోఘ మితి.) పుష్కరేక్షణే పుండరీకాక్షే, పురుషే నారాయణే విషయే, మే క్షాంతం వ్రతోపవాసాదిక్లేశసహనం, అమోఘం సఫలం. సాఫల్యే హేతు మాహ (యేయ మితి)-సా సంశ్రయిష్యతీతి శేషః. ౪౧

(రామేణ మాతృదర్శనం)

ఇత్యేవ ముక్తో మాత్రేదం రామో భ్రాతర మబ్రవీత్,
ప్రాంజలిం ప్రహ్వ మాసీన మభివీక్ష్య స్మయన్నివ. ४२

లక్ష్మణేమాం మయా సార్ధం ప్రశాధి త్వం వసుంధరాం,
ద్వితీయం మేంతరాత్మానం త్వా మియం శ్రీ రుపస్థితా. ४३

సౌమిత్రే భుఙ్క్ష్వ భోగాం స్త్వ మిష్టాన్ రాజ్యఫలాని చ,
జీవితం చ హి రాజ్యం చ త్వదర్థ మభికామయే. ४४

ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామో మాతరా వభివాద్య చ,
అభ్యనుజ్ఞాప్య సీతాం చ జగామ స్వం నివేశనం. ४५

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుర్థ స్సర్గః.

(ఇతీతి.) స్మయన్నివ సమందస్మిత ఇత్యర్థః. సంతోషాతిశయేనాఽబ్రవీ దితి భావః. ४२

(లక్ష్మణేతి.) ద్వితీయ మంతరాత్మానం ద్వితీయం ప్రాణం. ४३

(సౌమిత్ర ఇతి.) భోగాన్ భోగ్య పదార్థాన్, ఇష్టాన్ అభిమతాన్, రాజ్యఫలాని అనర్ఘ్య రత్న వస్త్రాభరణాదీని. ४४

(ఇతీతి.) సీతాం చాభ్యనుజ్ఞాప్య, మాతృభ్యామితి శేషః. ४५

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,

చతుర్థ స్సర్గః.

అథ పంచమ స్సర్గః.

సందిశ్య రామం నృపతి శ్శ్వో భావి న్యభిషేచనే,
పురోహితం సమాహూయ వసిష్ఠ మిద మబ్రవీత్. ౧

గచ్ఛోపవాసం కాకుత్స్థం కారయాద్య తపోధన,
శ్రీయశో రాజ్యలాభాయ వధ్వా సహ యతవ్రతం. ౨

తథేతి చ స రాజాన ముక్త్వా వేదవిదాం వరః,
స్వయం వసిష్ఠో భగవా న్యయౌ రామనివేశనం. ౩

ఉపవాసయితుం రామం మంత్రవ న్మంత్రకోవిదః,
బ్రాహ్మం రథవరం యుక్త మాస్థాయ సుదృఢవ్రతః. ౪

స రామభవనం ప్రాప్య పాండురాభ్రఘనప్రభం,
తిస్రః కక్ష్యా రథేనైవ వివేశ మునిసత్తమః. ౫

అథ పఞ్చమ స్సర్గః.

అథోపవాసస్య పురోహితసంకల్పమంత్రాదిసాధ్యత్వాత్ పురోహితం సందిశతి పంచమే. (సందిశ్యేతి.) వ్రతోపవాసాదికం కుర్వి త్యనుజ్ఞాప్య. ౧

(గచ్ఛేతి.) కాకుత్స్థ ముపవాసం కారయ, హృక్రో రన్యతరస్యా మితి వికల్పేన కాకుత్స్థ శబ్దస్య కర్మసంజ్ఞా. ౨

(తథేతీతి.) బ్రాహ్మం బ్రాహ్మణ వహనయోగ్యం, యుక్తం వాజిభి ర్యుక్తం, ఆస్థాయ యయా వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౪

(స ఇతి.) పాండురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్రమూర్తసదృశప్రభం 'ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరంతర' ఇత్యమరః. ౫

(రామస్య ఉపవాసవిధిః)

తమాగత మృషిం రామ స్త్వరన్నివ ససంభ్రమః,
మానయిష్య న్సమానార్థం నిశ్చక్రామ నివేశనాత్. ౬

అభ్యేత్య త్వరమాణశ్చ రథాభ్యాశం మనీషిణః,
తతోవతారయామాస పరిగృహ్య రథా త్స్వయం. ౭

స చైవం ప్రశ్రితం దృష్ట్వా సంభాష్యాభిప్రసాద్య చ,
ప్రియార్హం హర్షయ న్రామ మిత్యువాచ పురోహితః. ౮

ప్రసన్న స్తే పితా రామ యౌవరాజ్య మవాప్స్యసి,
ఉపవాసం భవా నద్య కరోతు సహ సీతయా. ౯

ప్రాత స్త్వా మభిషేక్తా హి యౌవరాజ్యే నరాధిపః,
పితా దశరథః ప్రీత్యా యయాతిం నహుషో యథా. ౧౦

ఇత్యుక్త్వా స తథా రామ ముపవాసం యతవ్రతం,
మంత్రవత్ కారయామాస వైదేహ్యా సహితం మునిః. ౧౧

(తమితి.) త్వరన్నివ, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. మానయిష్య న్మాననాద్ధేతోః లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. ౬

(అభ్యేత్యేతి.) రథాభ్యాశం రథసమీపం. ౭

(స ఇతి.) ప్రశ్రితం వినీతం 'వినీతప్రశ్రితౌ సమౌ' ఇత్యమరః. సంభాష్య కుశలప్రశ్నం కృత్వా. సభాజ్యేతిపాఠే కుశలప్రశ్నాదినప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః. సభాజ ప్రీతిసేవనయో రిత్యస్మా ద్ధాతో ర్ల్యప్. ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం. ౮

(ప్రసన్న ఇతి.) ౯-౧౧

తతో యథావ ద్విక్రమేణ స రాజ్ఞో గురు రర్చితః,
అభ్యనుజ్ఞాప్య కాకుత్స్థం యయౌ రామనివేశనాత్. ౧౨

సుహృద్భి స్తత్ర రామోపి సహాసీనః ప్రియంవదైః,
సభాజితో వివేశాథ తా ననుజ్ఞాప్య సర్వశః. ౧౩

హృష్టనారీనరయుతం రామవేశ్మ తదా బభౌ,
యథా మత్తద్విజగణం ప్రఫుల్లనళినం సరః. ౧౪

స రాజభవనప్రఖ్యా త్తస్మా ద్రామనివేశనాత్,
నిర్గత్య దదృశే మార్గం వసిష్ఠో జనసంవృతం. ౧౫

బృందబృందై రయోధ్యాయాం రాజమార్గా స్సమంతతః,
బభూవు రభిసంబాధాః *కుతూహలజనై ర్వృతాః. ౧౬

(తత ఇతి.)కాకుత్స్థమభ్యనుజ్ఞాప్య అనుయాంతం రామం నివర్తస్వేత్యుక్త్వా, యయౌ నిర్యయౌ. ౧౨

(సుహృద్భి రిత్యాది.) ౧౩

(హృష్టేతి.) ౧౪

(స ఇతి.) ౧౫

(బృందబృందై రితి.) బృందానుబద్ధాని బృందాని యేషాం తే బృందబృందాః, తైః, కుతూహలజనైః, వృతా రాజమార్గా, అభిసంబాధా నిబిడా బభూవు రితి యోజనా. బృందం బృంద మితి పాఠే-బృందం బృందం యథా భవతి తథాఽవస్థితై రితి శేషః. ౧౬

*కుతూహలజనైః రామాభిషేకదర్శనకుతూహలసంపన్నజనైరితి మధ్యమపదలోపః.

(అయోధ్యాయాం ఉత్సవోత్సాహః)

జనబృందోర్మిసంఘర్ష హర్షస్వనవత స్తదా,
బభూవ రాజమార్గస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః. ౧౭

సిక్తసంమృష్టరథ్యా హి తదహ ర్వనమాలినీ,
ఆసీ దయోధ్యానగరీ సముచ్ఛ్రితగృహధ్వజా. ౧౮

తదా హ్యయోధ్యానిలయ స్సస్త్రీబాలాబలో జనః,
రామాభిషేక మాకాంక్ష న్నాకాంక్ష దుదయం రవేః. ౧౯

ప్రజాలంకారభూతం చ జనస్యానందవర్ధనం,
ఉత్సుకోఽభూ జ్జనో ద్రష్టుం త మయోధ్యామహోత్సవం. ౨౦

(జనబృందేతి.) జనబృందాన్యేవ ఊర్మయః, తేషాం, సంఘర్షః అన్యోన్యఘట్టనం, హర్షః ఆనందోద్రేకః, తాభ్యాం జనితః స్వనోఽస్యా స్తీతి స్వనవాన్, తస్య, ఏతేన సాగరోపమా సమర్థితా. ౧౭

(సిక్తేతి.) తదహః తస్మిన్నహని, వనమాలినీ అలంకారార్థం విరచితక్రముకకదల్యాదివన పఙ్క్తియుక్తేతి యావత్. ౧౮

(తదేతి.) సస్త్రీబాలాబలః-అబలాః బలరహితాః, వృద్ధా ఇతి యావత్. 'రామాభిషేక మాకాంక్ష న్నాకాంక్ష దుదయం రవే' రితి రామాభిషేకార్థం ఉదయ మాకాంక్ష దిత్యర్థః. శ్వో రామాభిషేక ఇతి వార్తా యదా సమజని తదా ప్రభృతి రామాభిషేకాదరాతిశయేన ఆహారనిద్రాది వ్యాపారాన్ విహాయ పరదివససూర్యోదయ మాకాంక్ష దితి భావః. ౧౯

(ప్రజాలంకారభూత మితి.) ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకరణ హేతుభూతం, ప్రజాలంకార ప్రచుర మితి వా. ౨౦

ఏవం తం జనసంబాధం రాజమార్గం పురోహితః,
వ్యూహన్నివ జనౌఘం తం శనై రాజకులం యయౌ. ౨౧

సితాభ్రశిఖరప్రఖ్యం ప్రాసాద మధిరుహ్య సః,
సమీయాయ నరేంద్రేణ శక్రేణేవ బృహస్పతిః. ౨౨

త మాగత మభిప్రేక్ష్య హిత్వా రాజాసనం నృపః,
పప్రచ్ఛ స చ తస్మై త త్కృతమి త్యభ్యవేదయత్. ౨౩

తేన చైవ తదా తుల్యం సహాసీనా స్సభాసదః,
ఆసనేభ్య స్సముత్తస్థుః పూజయంతః పురోహితం. ౨౪

గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాతో మనుజౌఘం విసృజ్య తం,
వివేశాంతఃపురం రాజా సింహో గిరిగుహా మివ. ౨౫

తదగ్ర్యవేషప్రమదాజనాకులం మహేంద్రవేశ్మప్రతిమం నివేశనం,
విదీపయం శ్చారు వివేశ పార్థివ శ్శశీవ తారాగణసంకులం నభః. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచమ స్సర్గః.

(ఏవ మితి.) రాజమార్గం, పశ్యన్నితి శేషః. తం జనౌఘం వ్యూహన్నివ రామాభిషేకజనితానందనిర్భరం జనౌఘం తత్ర తత్ర సమూహీకుర్వ న్నివ, శనైః, రాజకులం రాజగృహం యయౌ. ౨౧-౨౨

(త మితి.) నృపో దశరథః, రాజాసనం స్వాధిష్ఠితం సింహాసనం, హిత్వా ప్రత్యుత్థాయేత్యర్థః. పప్రచ్ఛ కిం రామస్యోపవాసః కారిత? ఇతీతి శేషః. సః వసిష్ఠః, తస్మై దశరథాయ, తత్ ఉపవాసకరణం. ౨౩

(తేనేతి.) తదా దశరథసముత్థానకాలే, తుల్యం యుగపత్. ౨౪-౨౫

(తదితి.) విదీపయన్ తేజోవిశేషేణ ద్యోతయన్. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పఞ్చమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠస్సర్గః.

*గతే పురోహితే రామ స్స్నాతో నియతమానసః,
సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమత్. ౧

ప్రగృహ్య శిరసా పాత్రీం హవిషో విధివ త్తదా,
మహతే దైవతాయాజ్యం జుహావ జ్వలితేఽనలే. ౨

అథ షష్ఠ స్సర్గః

అథ రామస్యాభిషేకసన్నాహం దర్శయతి షష్ఠే (గత ఇత్యాది.) (పురోహితే గతే) ఇత్యసన్నిధానకృతరాజసగుణనిమిత్తకనాస్తిక్యవ్యావృత్తిః. (స్నాత ఇతి) కాయశుద్ధిః. (నియత మానస ఇతి) మనశ్శుద్ధిః. (సహ పత్న్యేతి) శ్రీరంగవిగ్రహానుభవసాగరతరణస్య సహాయోక్తిః. పత్న్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి దీక్షానియమస్య పత్నీసహాయత్వోక్తిశ్చ, తృతీయయా ఆరాధన కాలే సీతాయా ఉపకరణసమర్పణపరతా వ్యజ్యతే. (విశాలాక్ష్యేతి.) రామవిగ్రహానుభవా దపి శ్రీరంగవిగ్రహస్య నిరతిశయప్రియాస్పదత్వేన నిర్నిమేషానుభవ ఉక్తః. (విశాలాక్ష్యా నారాయణ మితి.) సీతానేత్రవాగురాఽనాకృష్టతయా సీతాయా అప్రాధాన్యం, నారాయణస్య స్వాభీప్సితతమత్వేన ప్రాధాన్యం చోక్తం. అత్ర నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయక ఉచ్యతే. ఉత్తరత్ర తస్యైవ విభీషణాయ దానోక్తేః. ౧

(ప్రగృహ్యేతి.) శిరసా పాత్రీం ప్రగృహ్యేతి 'ఉపరి హి దేవేభ్యో ధారయంతీ'తి శ్రుతి రుపబృంహితా. మహతే దైవతాయ నిరతిశయమహిమవతే దైవతాయ, 'తం దేవతానాం పరమం చ దైవత' మితి శ్రుతేః. నారాయణాయేత్యర్థః. నారాయణ ముపాగమ దిత్యుపక్రమాత్. 'ధ్యాయ

*తనిశ్లోకి. అత్ర విశేష్యానుపాదానా ద్విశాలాక్షీశబ్దస్య లక్ష్మ్యాం రూఢిప్రాయత్వం వ్యజ్యతే. అత ఏవ 'ఋతే మాయావిశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహ' మిత్యత్ర విశాలాక్షీశబ్దేన లక్ష్మీరూప విశేష్యం వ్యజ్యతే. అత్ర నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయక ఉచ్యతే. (ఉపాగమ) దిత్యత్ర ఆగమ దిత్యనేన భగవన్మందిరప్రాప్తికథనా దుపశబ్దేన నివేదనపర్యంతభగవదారాధనం వ్యజ్యతే. ౧

శేషం చ హవిష స్తస్య ప్రాశ్యాఽఽశాస్యాఽఽత్మనః ప్రియం,
ధ్యాయ న్నారాయణం దేవం స్వాస్తీర్ణే కుశసంస్తరే. ౩

వాగ్యత స్సహ వైదేహ్యా భూత్వా నియతమానసః,
శ్రీమ త్యాయతనే విష్ణో శ్శిశ్యే నరవరాత్మజః. ౪

ఏకయామావశిష్టాయాం రాత్ర్యాం ప్రతివిబుధ్య సః,
అలంకారవిధిం కృత్స్నం కారయామాస వేశ్మనః. ౫

తత్ర శృణ్వన్ సుఖా వాచ స్సూతమాగధవందినాం,
పూర్వాం సంధ్యా ముపాసీనో జజాప యతమానసః. ౬

న్నారాయణం దేవ' మిత్యుత్తరత్రోక్తేశ్చ. తేన మహతే దైవతాయేతి మహాదేవవాచిత్వభ్రాంతి ర్నిరస్తా. నచ వ్యస్తస్య విభిన్నవిభక్త్యంతస్యైకపదత్వ మేకా ర్థా శక్తి ర స్తి. మహాదేవశబ్దస్యాఽఖండస్య శివే శక్తావపి ఖండపదద్వయస్య ప్రస్తుతపరదేవతావరుద్ధస్యాఽప్రస్తుతాన్య దేవతా వాచకత్వకల్పన మంధతామిస్రనిపాతకదురితాదృష్టం వినా న శక్యతే ౨

(శేష మితి.) ఆత్మనః ప్రియ మాశాస్య శ్రీరంగార్పితహవిశ్శేషం స్వస్యాత్యంతప్రియత్వేనాను సంధాయ. నారాయణం శ్రీరంగనాయకం, ధ్యాయన్, కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే. 'శయనీయే సప్తతంతౌ సంస్తరః పరికీర్తిత' ఇతి నిఘంటుః. (వైదేహ్యా సహేతి) ఉభయోర ప్యేకశయ్యాయాం జితేంద్రియత్వం ధ్వనితం. శ్రీమతి 'విమానం ప్రణవాకార' మిత్యాద్యుక్తవేదత్రయ సారభూత ప్రణవాకారే. 'ఋచ స్సామాని యజూగ్ంషి, సా హి శ్రీ రమృతా సతా' మితి శ్రుతేః. విష్ణో రాయతనే శ్రీరంగధామని, శిశ్యే శయనం కృతవాన్, నరవరాత్మజః స్వస్య సాక్షాద్భగవదవతార త్వేపి శ్రీరంగవిగ్రహోప్యుపసర్జనభావః స్వావతారానుమతక్షత్రియధర్మానుగుణః. ౪

(ఏకయామావశిష్టాయా మితి.) అలంకారవిధిం అలంకారవిధానం-'విధి ర్విధానే దైవేపీ' త్యమరః. ౫

(తత్రేతి.) సూతాః సూతకులోత్పన్నాః పుణ్యశ్లోకదేవతాకీర్తకాః, మాగధా మగధదేశోత్పన్నాః వంశావలికీర్తకాః, వందినః స్తుతి పాఠకాః, సంధ్యాం సంధ్యాధిదేవతాం సూర్యం. ఉపాసీనః ధ్యాయన్, నియతమానసః నియతమనస్కః, అనన్యచిత్త ఇతి యావత్. జజాప గాయత్రీ మితి శేషః. ౬

(శ్రీరామస్య అభిషేకసన్నాహః)

తుష్టావ ప్రణతశ్చైవ శిరసా మధుసూదనం,
విమలక్షౌమసంవీతో వాచయామాస చ ద్విజాన్. ౭

తేషాం పుణ్యాహఘోషోఽథ గంభీరమధుర స్తదా,
అయోధ్యాం పూరయామాస తూర్యఘోషానునాదితః. ౮

కృతోపవాసం తు తదా వైదేహ్యా సహ రాఘవం,
అయోధ్యానిలయ శ్శ్రుత్వా సర్వః ప్రముదితో జనః. ౯

తతః పౌరజన స్సర్వ శ్శ్రుత్వా రామాభిషేచనం,
ప్రభాతాం రజనీం దృష్ట్వా చక్రే శోభయితుం పురీమ్. ౧౦

సితాభ్రశిఖరాభేషు దేవతాయతనేషు చ,
చతుష్పథేషు రథ్యాసు*చైత్యే ష్వట్టాలకేషు చ. ౧౧

(తుష్టావేతి.) సంధ్యోపాసనానంతరం, మధుసూదనం సూర్యాంతర్వర్తినం నారాయణం, తుష్టావ, మిత్రస్యేత్యాదినేతి శేషః. శిరసా ప్రణతః దండవత్ ప్రణతః, విమలక్షౌమసంవీత ఇత్యనేన నూతనవస్త్రపరివృత్యా ప్రాత ర్గౌణస్నాన ముక్తం. వాచయామాస స్వస్తివాచనం కారయామాసే త్యర్థః. ౭

(తేషామితి.) తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధినాదయుక్తః. ౮

(కృతోపవాస మితి.) ప్రముదితః సంతుష్టః అభూత్. ౯

(తత ఇతి) పురీం శోభయితుం చక్రే పురశోభోత్పాదనార్థం సంమార్జనాలేపనవితాన మాలికాబంధన కర్మాదిక మకరోదిత్యర్థః. ౧౦

(సితాభ్రశిఖరాభే ష్విత్యాది) చైత్యేషు బౌద్ధాలయేషు, అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పిత చతుస్తంభమంటపేష్వితి యావత్. అలక్షితేషు ఆ సమంతా ల్లక్షితేషు, సమున్నతత్వాత్

* చైత్యేషు దేవాలయేషు, ఉద్దేశ్యపాదపేషు వా.

నానాపణ్యసమృద్ధేషు వణిజా మాపణేషు చ,
కుటుంబినాం సమృద్ధేషు శ్రీమత్సు భవనేషు చ. ౧౨

సభాసు చైవ సర్వాసు వృక్షే ష్వాలక్షితేషు చ,
ధ్వజా స్సముచ్ఛ్రితా శ్చిత్రాః పతాకా శ్చాభవం స్తదా. ౧౩

నటనర్తకసంఘానాం గాయకానాం చ గాయతాం,
మనఃకర్ణసుఖా వాచ శ్శుశ్రువుశ్చ తత స్తతః. ౧౪

రామాభిషేకయుక్తాశ్చ కథా శ్చక్రు ర్మిథో జనాః,
రామాభిషేకే సంప్రాప్తే చత్వరేషు గృహేషు చ. ౧౫

బాలా అపి క్రీడమానా గృహద్వారేషు సంఘశః,
రామా*భిషవసంయుక్తా శ్చక్రు రేవం మిథః కథాః. ౧౬

కృతపుష్పోపహారశ్చ ధూపగంధాధివాసితః,
రాజమార్గః కృత శ్శ్రీమాన్ పౌరై రామాభిషేచనే. ౧౭

దూరాద ప్యక్షిగోచరే ష్విత్యర్థః. ధ్వజాః సచిహ్నాః, పతాకాః చిహ్నరహితాః, సముచ్ఛ్రితాః బద్ధాః. ౧౧-౧౩

(నటేతి.) నటాః నాటకాః అభినయకర్తారః, నర్తకాః కేవలాంగహారకృతః. మనఃకర్ణసుఖాః 'సంశ్రవే మధురం వాక్య' మిత్యుక్తరీత్యా శ్రవణమాత్రేణ సుఖకరాః, పశ్చా న్మనస శ్చాహ్లాదకా ఇత్యర్థః. శుశ్రువుః, జనా ఇతి శేషః. ౧౪

(రామాభిషేకయుక్తా శ్చేతి.) మిథః అన్యోన్యం 'మిథోన్యోన్య' మిత్యమరః. చత్వరేషు అంగణేషు, గృహేషు స్త్రీభి, ర్బహిరంగణేషు జనైశ్చ కథా శ్చక్రు రితి రామభక్తా వకృత్రిమత్వ ముక్తం. ౧౫-౧౬

(కృతపుష్పోపహార ఇతి.) కృతపుష్పోపహారః కృత పుష్పబలిః. ౧౭

---

* 'భవే దభిషవ స్స్నాన' మితి విశ్వః.

(శ్రీరామాభిషేకసన్నాహః)

ప్రకాశకరణార్థం చ నిశాగమనశంకయా,
దీపవృక్షాం స్తథా చక్రు రనురథ్యాసు సర్వశః. ౧౮

అలంకారం పురస్యైవం కృత్వా తత్పురవాసినః,
ఆకాంక్షమాణా రామస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనం. ౧౯

సమేత్య సంఘశ స్సర్వే చత్వరేషు సభాసు చ,
కథయంతో మిథ స్తత్ర ప్రశశంసు ర్జనాధిపమ్. ౨౦

అహో మహాత్మా రాజాఽయ మిక్ష్వాకుకులనందనః,
జ్ఞాత్వా యో వృద్ధ మాత్మానం రామం రాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి. ౨౧

సర్వే హ్యనుగృహీతా స్స్మ య న్నో రామో మహీపతిః,
చిరాయ భవితా గోప్తా దృష్టలోకపరావరః. ౨౨

అనుద్ధతమనా విద్వాన్ ధర్మాత్మా భ్రాతృవత్సలః,
యథా చ భ్రాతృషు స్నిగ్ధ స్తథాఽస్మాస్వపి రాఘవః. ౨౩

(ప్రకాశకరణార్థ మితి.) ప్రకాశకరణార్థం వితానకముకకదళ్యాదిసమగ్రతాజనితతిమిర తిరోహితవస్తుప్రకాశార్థం. యద్వా, నిశాగమనశంకయా ప్రకాశకరణార్థం, దీపవృక్షాన్ వృక్షాకారదీప స్తంభాన్, అభిషేకానంతరం గజస్కంధాధిరూఢతయా అభిషేకాలంకార ప్రదర్శనార్థం, నిర్గమనాత్పూర్వం యది కార్యవశా న్నిశా స్యా త్తదా రామాలంకారప్రదర్శనార్థం, దీపవృక్షాన్. అనురథ్యాసు రథ్యాసు రథ్యాసు, విభక్తే ర్లుగభావ ఆర్షః. నిశాగమనశంకయా రామస్య ప్రకాశ కరణార్థం, అనురథ్యాసు, సర్వశః సర్వప్రకారాన్, దీపవృక్షాం శ్చక్రుశ్చ. తథాశబ్ద శ్చార్థః. ౧౮

(అలంకార మిత్యాది) శ్లోకద్వయం. ౨౦

ప్రశంసా మేవాహ (అహో ఇత్యాది.) సర్వే హ్యనుగృహీతా స్స్మ, దేవేనేతి శేషః.

చిరం జీవతు ధర్మాత్మా రాజా దశరథోఽనఘః,
యత్ప్రసాదేనాఽభిషిక్తం రామం ద్రక్ష్యామహే వయమ్. ౨౪

ఏవంవిధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువు స్తదా,
దిగ్భ్యోపి శ్రుత వృత్తాంతాః ప్రాప్తా జానపదా జనాః. ౨౫

తే తు దిగ్భ్యః పురీం ప్రాప్తా ద్రష్టుం రామాభిషేచనం,
రామస్య పూరయామాసుః పురీం జానపదా జనాః. ౨౬

జనౌఘైస్తై ర్విసర్పద్భి శ్శుశ్రువే తత్ర నిస్వనః,
పర్వసూదీర్ణ వేగస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః. ౨౭

నః అస్మాకం, గోప్తా భవితేతి సంబంధః. (దృష్టలోకపరావరః) దృష్టే యే లోకే పరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్టవస్తునీ యేన స తథోక్తః. ౨౦-౨౪

(ఏవంవిధమితి.) శ్రుతవృత్తాంతాః శ్రుతరామాభిషేకవార్తాః, అత ఏవ దిగ్భ్యః ప్రాప్తాః, జానపదా జనాః, ఏవంవిధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువుః, ఏవంవిధం వాక్యజాతమి త్యర్థసిద్ధం. ౨౫

(తే త్వితి.) పూర్వదినే సకలజనసన్నిధౌ రామాభిషేకస్య ప్రతిశ్రుతత్వా ద్రామస్య పుర(రీ) మితి నిర్దిష్టవా నృషిః. ౨౬

(జనౌఘై రితి.) విసర్పద్భిః నానాదేశేభ్య ఆగచ్ఛద్భిః, ఉత్పాదిత ఇతి శేషః. ఉదీర్ణవేగస్య ఉజ్జృంభితవేగస్య. ౨౭

(మంథరాయా దుర్బోధః)

తత స్తదింద్రక్షయసన్నిభం పురం దిదృక్షుభి ర్జానపదై రుపాగతైః,
సమంతత స్సస్వన మాకులం బభౌ సముద్రయాదోభి రివార్ణవోదకం. ౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షష్ఠ స్సర్గః

అథ సప్తమ స్సర్గః.

జ్ఞాతిదాసీ యతో జాతా కైకేయ్యాస్తు సహోషితా,
ప్రాసాదం చంద్రసంకాశ మారురోహ యదృచ్ఛయా. ౧

(తత ఇతి.) ఇంద్రక్షయః ఇంద్ర గృహం, 'నివేశ శ్శరణం క్షయ' ఇత్యమరః. అయోధ్యా పురస్యాఽమరావతీసాదృశ్యే వక్తవ్యే తత్సారభూతేంద్రభవనదృష్టాంతీకరణా దయోధ్యాయా అతిరమణీయతా ద్యోత్యతే. జానపదైః స్సమంతతః ఆకుల మితి సంబంధః. సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తి తిమితిమింగిలాదిజంతుభిః, 'యాదాంసి జలజంతవ' ఇత్యమరః. కర్ణావతం సాదిపదవ దవిశ్లేషప్రదర్శనాయ సముద్రశబ్దః. యద్వా, సముద్రయాదోభిః సముద్రగామినీభి ర్నదీభిః, యాదో నపుంసకమితి యాదశ్శబ్దస్య నదీవాచకత్వేపి నపుంసకత్వం పాణినీయలింగానుశాసనోక్తం. ఉదకశబ్దేన సస్వనత్వ ముక్తం. ౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షష్ఠ స్సర్గః.

అథ సప్తమ స్సర్గః.

అథ రావణవధాకాంక్షిభి ర్దేవై రావిష్టమంథరావాక్యా ద్రామాభిషేకవిఘ్నః ప్రతిపాద్యతే (జ్ఞాతిదాసీతి.) పూర్వసర్గే 'గతే పురోహిత' ఇత్యాదినా 'తూర్యఘోషానునాదిత' ఇత్యంతేన పూర్వదివసేఽభిషేకాంగభూతవ్రతోపవాసాదిక మాచరతో రామస్య వృత్తాంత మభిధాయ, 'కృతోపవాసం తు తదే'త్యారభ్య సర్గపర్యంతేన రామాభిషేకశ్రవణజనితానందనిర్భరాణాం పౌరాణాం జానపదానాం చ జనానాం రామాభిషేకదివసప్రాక్తనవృత్తాంత మభిధాయ, వాచః క్రమవర్తిత్వా దృషిః పూర్వదివస ప్రవృత్తకైకేయీవృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే (జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా.) కైకేయ్యాః

సిక్తరాజపథాం కృత్స్నాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరాం,
అయోధ్యాం మంథరా తస్మా *త్ప్రాసాదా దన్వవైక్షత. ౨

పతాకాభి ర్వరార్హాభి ర్ధ్వజైశ్చ సమలంకృతాం,
వృతాం ఛందపథైశ్చాపి శిరస్స్నాతజనై ర్వృతాం. ౩

మాల్యమోదకహస్తైశ్చ ద్విజేంద్రై రభినాదితాం,
శుక్లదేవగృహద్వారాం సర్వవాదిత్రనిస్వనాం. ౪

జ్ఞాతిదాసీ కైకేయీ బంధుదాసీ. 'సగోత్రబాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనా స్సమా' ఇత్యమరః. యతో జాతా యతః కుతశ్చి జ్జాతా. అవిజ్ఞాతదేశమాతాపితృకేత్యర్థః. అతః కైకేయ్యా జ్ఞాతిదాసీత్వ మపి స్వోదరప్రపూరణార్థం కృత మిత్యవగంతవ్యం. సహోషితా సహవస్థితా. మంథరాయాః కైకేయ్యా సహవస్థాన మపి హాస్యహేతుభూతకుబ్జాత్వ నిబంధనం. యదృచ్ఛయా స్వైరతయా 'యదృచ్ఛా స్వైరతే' త్యమరః. యద్వా, యతో జాతా యతః కుతశ్చి జ్జాతా, తాదృశీనా మయోధ్యాయాం జననాసంభవాత్. యద్వా, తన్నామజాతినిరూపణాఽయోగ్యతయా తథా నిర్దేశః. ఆచార్యాస్తు దేవై రేవం స్వకార్యార్థం కైకేయీం భేదయితుం ప్రేషితేతి దేవరహస్యస్య గోప్యతయా తథా నిర్దేశ ఇత్యాహుః. ౧

(సిక్తరాజపథా మితి.) ప్రాసాదా దన్వవైక్షత. పూర్వశ్లోకే ఆరోహణస్యోక్తత్వాత్ ప్రాసాదా దిత్యస్యాన్వవైక్షతేత్యనేన సంబంధః. అధికరణే చోపసంఖ్యానమి త్యధికరణే ల్యబ్లోపే పంచమీ. ప్రాసాదే స్థిత్వా ప్రైక్షతేత్యర్థః. ౨

(పతాకాభి రిత్యాది.) వరార్హాభిః శ్రేష్ఠాభి రిత్యర్థః. ఛందపథై ర్వృతాం స్వచ్ఛందగమన యోగ్యోపవీథీభి రావృతాం, శిరస్స్నాతైః శిరసా స్నాతైః, రామోపాయనార్థం మాల్యమోదకహస్తైః, (శుక్లదేవగృహద్వారా మితి) శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహద్వారాణి యస్యాం, బ్రహ్మఘోషా భినాదితాం - బ్రహ్మఘోషైః వేదపారాయణఘోషైః, అభినాదితాం, 'వేద స్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' త్యమరః. రామాభిషేకస్య తిరశ్చామ ప్యానందావహత్వాత్ (ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దిత

*ప్రాసాదాత్ ప్రాసాద మధిరుహ్యేత్యర్థః. ల్యబ్లోపే పంచమీ. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(మంథరాయా దుర్బోధః)

సంప్రహృష్టజనాకీర్ణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం,
ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషాం. ౫

ప్రహృష్టముదితైః పౌరై రుచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీం,
అయోధ్యాం మంథరా దృష్ట్వా పరం విస్మయ మాగతా. ౬

ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనాం పాండురక్షౌమవాసినీం,
అవిదూరే స్థితాం దృష్ట్వా ధాత్రీం పప్రచ్ఛ మంథరా. ౭

ఉత్తమేనాభిసంయుక్తా హర్షేణాఽర్థపరా సతీ,
రామమాతా ధనం కిన్ను జనేభ్య స్సంప్రయచ్ఛతి. ౮

అతిమాత్రప్రహర్షోయం కిం జనస్య చ శంస మే,
కారయిష్యతి కిం వాపి సంప్రహృష్టో మహీపతిః. ౯

గోవృషా) మిత్యుక్తం. గోవృషాః గోపుంగవాః, ప్రహృష్టముదితైః - ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాది గాత్రవికారాః, ముదితాః మానససంతోషయుక్తాః, తైః. ఉచ్ఛ్రితేత్యత్ర ప్రకృతోత్సవకృత ధ్వజసంబంధ ఉచ్యతే. ధ్వజైశ్చ సమలంకృతా మిత్యత్ర నిత్యబద్ధధ్వజత్వ ముక్తం. ౩-౬

(ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనా మితి.) ధాత్రీం ఉపమాతరం 'ధాత్రీ స్యాదుపమాతే' త్యమరః. ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనా మిత్యాదివిశేషణా దియం రామోపమాతా. ౭

(ఉత్తమేనేతి.) అర్థపరా సతీ అర్థపరా సత్యపి, ఉత్తమేన హర్షేణాభిసంయుక్తా ధనం ప్రయచ్ఛతి కిం? యద్వా, అర్థపరా ఉత్తరోత్తరార్థాభివృద్ధ్యై ధనం ప్రయచ్ఛతి? నామగ్రహణస్యా ఽసహ్యత్వా ద్రామమాతేత్యుక్తిః. ౮

(అతిమాత్రేతి.) జనస్యాయ మత్యంతప్రహర్షశ్చ, కిం కిమర్థం? కిం నిమిత్తం వా? మహీపతిః కిం కర్మ కారయిష్యతి?. ౯

విదీర్యమాణా హర్షేణ ధాత్రీ తు పరయా ముదా,
ఆచచక్షేఽథ కుబ్జాయై భూయసీం రాఘవశ్రియం. ౧౦

శ్వః పుష్యేణ జితక్రోధం యౌవరాజ్యేన రాఘవం,
రాజా దశరథో రామ మభిషేచయితాఽనఘం. ౧౧

ధాత్ర్యాస్తు వచనం శ్రుత్వా కుబ్జా క్షిప్ర మమర్షితా,
కైలాసశిఖరాకారా త్ప్రాసాదా దవరోహత. ౧౨

సా దహ్యమానా కోపేన మంథరా పాపదర్శినీ,
శయానా మేత్య కైకేయీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౩

ఉత్తిష్ఠ మూఢే కిం శేషే భయం త్వా మభివర్తతే,
ఉపప్లుత మఘౌఘేన కి మాత్మానం న బుధ్యసే. ౧౪

(విదీర్యమాణేతి.) హర్షేణ విదీర్యమాణా అంతర్గత హర్షాత్కట్యా ద్దేహ పోషముఖ వికాసాదినా బహిఃప్రసరణా ద్విదీర్యమాణే వోపలక్షితా. పరయా ముదా ఆచచక్షే స్వనిర్భరానందసందోహపరివాహస్య పాత్రభూతా కాచి ల్లబ్ధేతి పరమానందయుక్తా సతీ, ప్రతికూలాయై తస్యై అకథనీయమ ప్యకథయదితి భావః. రాఘవే శ్రియం రాఘవే న్యస్యమానాం రాజ్యలక్ష్మీం. ౧౦

(శ్వ ఇతి.) పుష్యేణ యుక్తే, శ్వః ఉత్తరదినే, జితక్రోధ మనఘ మిత్యభిషేకోపయుక్తగుణజాతోపలక్షణం. యౌవరాజ్యేనాఽభిషేచయితా యౌవరాజ్యార్థ మభిషేచయితే త్యర్థః. ౧౧

(ధాత్ర్యా ఇతి.) అవరోహత అవారుహత్. ౧౨-౧౩

(ఉత్తిష్ఠేతి.) ఉపప్లుతం ఉపహతం, అఘౌఘేన - అఘం దుఃఖం, 'అంహో దుఃఖవ్యసనేష్వఘు' మిత్యమరః. 'ఓఘో బృందేంభసాం రయ' ఇత్యమరః. ౧౪

(మంథరాయా దుర్బోధః)

అనిష్టే సుభగాకారే సౌభాగ్యేన వికత్థసే,
చలం హి తవ సౌభాగ్యం నద్యా స్స్రోత ఇవోష్ణగే. ౧౫

ఏవ ముక్తా తు కైకేయీ రుష్టయా పరుషం వచః,
కుబ్జయా పాపదర్శిన్యా విషాద మగమ త్పరం. ౧౬

కైకేయీ త్వబ్రవీ త్కుబ్జాం కచ్చి త్క్షేమం న మంథరే,
విషణ్ణవదనాం హి త్వాం లక్షయే భృశదుఃఖితాం. ౧౭

మంథరా తు వచ శ్శ్రుత్వా కైకేయ్యా మధురాక్షరం,
ఉవాచ క్రోధసంయుక్తా వాక్యం వాక్యవిశారదా. ౧౮

సా విషణ్ణతరా భూత్వా కుబ్జా తస్యా హితైషిణీ,
విషాదయంతీ ప్రోవాచ భేదయంతీ చ రాఘవం. ౧౯

(అనిష్ట ఇతి.) వస్తుతః రాజ్ఞోఽనిష్టే, సుభగాకారే ఆపాతత స్సౌభాగ్యవతీవ భాసమానే, అసుభగాకార ఇతి వా ఛేదః. సౌభాగ్యేన హేతునా, వికత్థసే మమైవ సౌభాగ్యమస్తీత్యాత్మానం శ్లాఘసే. ఇయ ముక్తిః పూర్వకాలితాత్మశ్లాఘాపరే త్యవగంతవ్యా. ఇదానీం మత్సౌభాగ్యస్య కా హాని? రిత్యత్రాహ (చలం హీతి) ఉష్ణం గచ్ఛతీత్యుష్ణగః గ్రీష్మకాలః, తస్మిన్, నద్యాః స్రోత ఇవ, చలం క్షీణ మిత్యర్థః. ౧౫

(ఏవమితి.) పరుషం వచ ఉక్తా, అప్రధానే దుహాదీనా మిత్యప్రధానే కర్మకారకే నిష్ఠా. ౧౬

(కైకేయీతి.) కచ్చిత్ క్షేమం, మహ్య మితి శేషః. ౧౭

(మంథరేతి.) క్రోధసంయుక్తా రామాభిషేకాఽవిచారణా దితి భావః. ౧౮

(సేతి.) విషాదయంతీ భేదయంతీతి శతృద్వయం హేత్వర్థం. రాజ్ఞ్యాశ్రియో జ్ఞాతిగామిత్వా నిష్టప్రకాశనేన విషాదహేతవే, సామాన్యతః పుత్రత్వప్రయుక్తరామవిషయ స్నేహభేదన హేతవే చేత్యర్థః. ౧౯

అక్షయ్యం సుమహ ద్దేవి ప్రవృత్తం త్వద్వినాశనం,
రామం దశరథో రాజా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి. ౨౦

సా స్త్వగాధే భయే మగ్నా దుఃఖశోకసమన్వితా,
దహ్యమానాఽనలేనేవ త్వద్ధితార్థ మిహాగతా. ౨౦

తవ దుఃఖేన కైకేయి మమ దుఃఖం మహ ద్భవేత్,
త్వద్వృద్ధౌ మమ వృద్ధిశ్చ భవే దత్ర న సంశయః. ౨౨

నరాధిపకులే జాతా మహిషీ త్వం మహీపతేః,
ఉగ్రత్వం రాజధర్మాణాం కథం దేవి న బుధ్యసే. ౨౩

ధర్మవాదీ శఠో భర్తా శ్లక్ష్ణవాదీ చ దారుణః,
శుద్ధభావేన జానీషే తేనైవ మతిసంధితా. ౨౪

(అక్షయ్యమితి.) అక్షయ్యం అశక్యప్రతీకారం, త్వద్వినాశనం త్వద్వినాశః, భావే ల్యుట్. ౨౦

(సేతి.) దుఃఖశోకసమన్వితా - అనభిమతరామాభిషేకశ్రవణజనితవ్యసనజం దుఃఖం, అభిమతభరతాభిషేకరాహిత్యజ శ్శోకః, తాభ్యాం సమన్వితా. ౨౦

నను మమ దుఃఖాదిహేతౌ సతి కుత స్తే దుఃఖప్రసక్తి? రిత్యత్రాహ (తవేతి.) ౨౨

నను రామాభిషేకమాత్రం కథం మే దుఃఖహేతు? రిత్యత్రాహ (నరాధిపేతి.) ఉగ్రత్వం క్రౌర్యం. ౨౩

నను మత్ప్రియః కథ మనిష్టం కరిష్యతీ? త్యత్రాహ (ధర్మవాదీతి.) ధర్మవాదివ ద్భాసమానః, వస్తుత శ్శఠః గూఢవిప్రియకృత్, శ్లక్ష్ణవాదీ కంఠా దుపరి ప్రియవచనశీలః, దారుణః క్రూరకర్మకారీ. ఏవంభూత మేవం శుద్ధస్వభావేన ఉపలక్షితం, జానీషే. తథా న మంతవ్యం, యత స్తేనైవం అతిసంధితా వంచితా. ౨౪

(మంథరాయా దుర్బోధః)

ఉపస్థితం ప్రయుంజాన స్త్వయి సాంత్వ మనర్థకం;
అర్థేనేవాద్య తే భర్తా కౌసల్యాం యోజయిష్యతి. ౨౫

అపవాహ్య స దుష్టాత్మా భరతం తవ బంధుము,
కాల్యే స్థాపయితా రామం రాజ్యే నిహతకంటకే. ౨౬

శత్రుః పతిప్రవాదేన మాత్రేవ హితకామ్యయా,
ఆశీవిష ఇవాంకేన బాలే *పరిహృత స్త్వయా. ౨౭

శఠత్వమేవాహ (ఉపస్థితమితి.) ఉపస్థితం తత్కాలోచితతయా భాషితం, అనర్థకం త్వదర్థనాశనం, త్వయి సాంత్వం అనుసరణం, ప్రయుంజానః, కౌసల్యామర్థేన యోజయిష్యతి. ౨౫

అతిసంధానప్రకార మాహ (అపవాహ్యేతి) అపవాహ్య ఉద్వాస్య, కాల మర్హతీతి కాల్యం, అర్హార్థే యత్. శ్వః ప్రాత రిత్యర్థః. ౨౬

(శత్రురితి.) హే బాలే ముగ్ధే; అగామ్యనర్థానభిజ్ఞే ఇతియావత్, పతిప్రవాదేన పతివ్యపదేశేన, శత్రుః ఛన్నహృదయ శ్శాత్రవః, పతిః, త్వయా ఋజు ప్రకృతికయా, మాత్రేవ సర్పశిశుపోషయిత్ర్యేవ, హితకామ్యయా హితప్రాపణేచ్ఛయా, ఆశీవిష ఇవ ఛన్నవిష స్సర్ప ఇవ, అంకేన ఉత్సంగేన, పరిహృతః పరిధృత ఇత్యర్థః. యద్వా, అంకే న పరిహృతః అంకా న్నపరిహృతః, కిం త్వంక ఏవ ధృత్వోపలాలితః. యథా సర్పపోషయిత్రీ బాలా సర్పస్యాంతర్విష మజ్ఞాత్వా కేవలం హిత కామ్యయా అంకే సర్ప ముపలాలయతి, తథా త్వ మపి బాలా భర్తుః కుటిలహృదయ మజానతి విశ్వస్య త మంకే ఉపలాలయసీత్యర్థః. యథాంకోపలాలిత ఆశీవిషః కదాచి ద్ధితపరామపి పోషయిత్రీం దశేత్. ఏవం తే భర్తాపి విశ్వస్తాం త్వా మర్థహీనాం కారయేత్. అత స్స ఆశీవిష ఇవ నానుసరణీయ స్త్వయేతి భావః. ౨౭

---

*బాలే అపరిహృత ఇతి ఛేదః. పతిరూపస్సాక్షా చ్ఛత్రు స్త్వయా అపరిహృతః, వస్తుతస్తు త్యాజ్య ఏవేతి దుష్బుద్ధి ముపదిశతీతి జ్ఞేయం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

యథా హి కుర్యా త్సర్పో వా శత్రుర్వా ప్రత్యుపేక్షితః,
రాజ్ఞా దశరథేనాద్య సపుత్రా త్వం తథా కృతా. ౨౮

పాపేనాఽనృతసాంత్వేన బాలే నిత్య సుఖోచితే,
రామం స్థాపయతా రాజ్యే సానుబంధా హతా హ్యసి. ౨౯

సా ప్రాప్తకాలం కైకేయి క్షిప్రం కురు హితం తవ,
త్రాయస్వ పుత్ర మాత్మానం మాం చ విస్మయదర్శనే. ౩౦

మంథరాయా వచ శ్శ్రుత్వా శయానా సా శుభాననా,
ఉత్తస్థౌ హర్షసంపూర్ణా చంద్రలేఖేవ శారదీ. ౩౧

అతీవ సా తు సంహృష్టా కైకేయీ విస్మయాన్వితా,
ఏక మాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రదదౌ శుభం. ౩౨

దత్త్వా త్వాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రమదోత్తమా,
కైకేయీ మంథరాం దృష్ట్వా పునరేవాబ్రవీ దిదం. ౩౩

ఏవం గమ్య మర్థం విశదయతి (యథేతి.) ౨౮

(పాపేనేతి.) సానుబంధా పుత్రమిత్రాదిపరికరసహితా. ౨౯

(సేతి.) విస్మయదర్శనే ఆశ్చర్యావహజ్ఞానయుక్తే, తత్తత్కాలోచితకర్తవ్యనిరూపణచతుర ఇత్యర్థః. యద్వా, అనేన హితకరణహేతు దశరథవశీకరణసాధనసౌందర్యం సూచ్యతే. ౩౦

ఏవం దేవావేశవశా ద్విపరీతవాక్యయా మంథరయోక్తాపి కైకేయీ మహాకుల ప్రసూతతయా సత్ప్రకృతి స్సతీ రామాభిషేకం స్వహితం మన్యమానాహ (మంథరాయా ఇతి.) ౩౧-౩౩

(మన్థరాయా దుర్బోధః)

ఇదం తు మన్థరే మహ్య మాఖ్యాపి పరమం ప్రియం,
ఏత న్మే ప్రియ మాఖ్యాతు: కిం వా భూయ: కరోమి తే. ౩౪

రామే వా భరతే వాఽహం విశేషం నోపలక్షయే,
తస్మా త్తుష్టాస్మి య ద్రాజా రామం రాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి. ౩౫

న మే పరం కించి దిత స్త్వయా పున: ప్రియం ప్రియార్హే సువచం వచ: పరం,
తథా హ్యవోచ స్త్వమత: ప్రియోత్తరం పరం వరం తే ప్రదదామి తం వృణు. ౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తమ స్సర్గ:

(ఇదం త్వితి.) ఏతత్ప్రియ మాఖ్యాతుః ఆఖ్యాత్ర్యా స్తే, కింవా కరోమీతి సంబంధః. ఏత న్మే ప్రియమాఖ్యాత మితి పాఠే-ఆఖ్యాతం ఏతత్ ప్రియ ముద్దిశ్య, తే భూయః కిం వా కరోమీతి వా సంబంధః. ౩౪

నను సపత్నీపుత్రే కథం తవై తాదృశీ ప్రీతి? రిత్యత్రాహ (రామ ఇతి.) ౩౫

(నేతి.) హే ప్రియార్హే ప్రియదానార్హే, మే, ఇతఃపరం రామాభిషేక కథనా దన్య త్కించిత్, ప్రియం అభిమతం, పరం వచ స్త్వయా పున ర్న సువచం వక్తుం న శక్యం, హి యస్మా త్కారణాత్, త్వం తథా సర్వ ప్రియేభ్యోఽధికం ప్రియం రామాభిషేకరూపం, అవోచః ఉక్తవతీ, అతః ప్రియోత్తరం ప్రీతివిషయేషు శ్రేష్ఠం 'ఉప ర్యుదీచ్య శ్రేష్ఠేష్వ ప్యుత్తర' ఇత్యమరః. పరం అన్యం, వరం వరణీయం వస్తు విశేషం. తే తుభ్యం, ప్రదదామి, తం వృణీష్వేతి యోజనా. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తమ స్సర్గః.

అథ అష్టమ స్సర్గః.

మంథరా త్వభ్యసూయైనా ముత్సృజ్యాభరణం చ తత్,
ఉవాచేదం తతో వాక్యం కోపదుఃఖసమన్వితా. ౧

హర్షం కిమిద మస్థానే కృతవత్యసి బాలిశే,
శోకసాగరమధ్యస్థ మాత్మానం నాఽవబుధ్యసే. ౨

మనసా ప్రహసామి త్వాం దేవి దుఃఖార్దితా సతీ,
య చ్ఛోచితవ్యే హృష్టాసి ప్రాప్యేదం వ్యసనం మహత్. ౩

శోచామి దుర్మతిత్వం తే కా హి ప్రాజ్ఞా ప్రహర్షయేత్,
అరే స్సపత్నీపుత్రస్య వృద్ధిం మృత్యో రివాగతాం. ౪

అథ అష్టమ స్సర్గః

అథ కుమతిజనసంసర్గవశేన మహతా మపి కదాచి చ్చిత్తచలనం స్యా దిత్యము మర్థం ద్యోతయన్నాహ (మంథరేత్యాది.) అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా, ఏనాం ప్రతీతి శేషః. కోపదుఃఖసమన్వితా - హితం న శృణోతీతి కోపః, ఆగమిష్య త్యనర్థ మితి దుఃఖం. ౧

(హర్షమితి.) హే బాలిశే అజ్ఞే. అస్థానే అనుచితకాలే, హర్షం కృతవత్యసి, కిమిదం? అత్ర కారణం న జానామి. అస్థానకృతత్వ మాహ (శోకేతి.) ౨

(మనసేతి.) ఇదం రామాభిషేకరూపం మహ ద్వ్యసనం, ప్రాప్య, తేనైవ హేతునా శోచితవ్యే విషయే, హృష్టాసీతి యత్ అతోఽహం దుఃఖార్దితా సతీ త్వాం మనసా ప్రహసామి, యథోన్మత్తప్రభుదర్శనే. ౩

ఏవం బాలిశత్వ మన్వయముఖేన దర్శయిత్వా వ్యతిరేకముఖేనాపి దర్శయతి (శోచామీతి.) తే దుర్మతిత్వం దుష్టమతిత్వం, శోచామి. మతే ర్దుష్టత్వ మనర్థ విషయప్రీతిజనకత్వం. మృత్యో రివ సపత్నీపుత్రస్యారే రాగతాం వృద్ధిం, కా హి ప్రాజ్ఞా కా వా ప్రశస్తబుద్ధిః, ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్షసాదనం కుర్యాత్? తత్కరోతీతి ణిచ్. హర్ష ఇతి కరణే ఘఞ్ప్రత్యయః. లాలయే దితి వార్థః. ౪

(మంథరాయా దుర్బోధః)

భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణా ద్భయం,
త ద్విచింత్య విషణ్ణాస్మి భయం భీతాద్ధి జాయతే. ౫

లక్ష్మణో హి మహేష్వాసో రామం సర్వాత్మనా గతః,
శత్రుఘ్న శ్చాపి భరతం కాకుత్స్థం లక్ష్మణో యథా. ౬

ప్రత్యాసన్నక్రమేణాపి భరతస్యైవ భామిని,
రాజ్యక్రమో విప్రకృష్ట స్తయో స్తావ త్కనీయసోః. ౭

ఉక్తాం వ్యసనమహత్తాం దర్శయతి (భరతాదితి.) రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాత్, భరతాదేవ, రామస్య యద్భయం తద్విచింత్య, విషణ్ణాస్మి. రామస్య భయ మస్తు, భరతస్య కి? మిత్యత ఆహ (భయ మితి.) యః యస్మాత్ భీత స్స తస్య భయ మవశ్య ముత్పాదయతి వ్యాఘ్రసర్పాదివిషయే తథా దర్శనా దితి భావః. ౫

యద్యపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయో రపి రాజ్యం సాధారణం, తథాపి తయోః పరతంత్రత్వా న్న భయప్రసక్తి రిత్యాహ (లక్ష్మణ ఇతి.) సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణ, మనోవాక్కాయై రిత్యర్థః. అతో రామస్య న లక్ష్మణాత్ భయ మితి భావః. శత్రుఘ్నస్య భరతపరతంత్రత్వేన న తతః పృథ గ్భయ మిత్యర్థః. ౬

భరతా దేవేత్యత్ర హేత్వంతర మాహ (ప్రత్యాసన్నేతి.) ప్రత్యాసన్నేన సన్నికృష్టేన, క్రమేణ పునర్వసుపుష్యనక్షత్రజననక్రమేణ, భరతస్యైవ రాజ్యం ప్రాప్త మితి శేషః. కనీయసోః కనిష్ఠయోః, రాజ్యక్రమః రాజ్యప్రాప్తిక్రమస్తు, విప్రకృష్టః వ్యవహితః. సత్యపి పారతంత్ర్యే రాజ్యవిషయే సర్వేషా మభిలాష స్తుల్యః, యథా భరతస్యేతి శంకాయాం, ప్రథమం రామస్య రాజ్యం ప్రాప్తం, తతో భరతస్య, తతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః. తథాచ ప్రథమో ద్వితీయం జిఘాంసతి. అతో రామాత్ భయం భరతస్యైవేతి భావః. ౭

విదుషః క్షత్రచారిత్రే ప్రాజ్ఞస్య ప్రాప్తకారిణః,
భయాత్ ప్రవేపే రామస్య చింతయంతీ తవాత్మజం. ౮

సుభగా ఖలు కౌసల్యా యస్యాః పుత్రోభిషేక్ష్యతే,
యౌవరాజ్యేన మహతా శ్వః పుష్యేణ ద్విజోత్తమైః. ౯

ప్రాప్తాం సుమహతీం ప్రీతిం ప్రతీతాం తాం హతద్విషం,
ఉపస్థాస్యసి కౌసల్యాం దాసీవ త్వం కృతాంజలిః. ౧౦

ఏవం చేత్ త్వం సహాస్మాభి స్తస్యాః ప్రేష్యా భవిష్యసి,
పుత్రశ్చ తవ రామస్య ప్రేష్యభావం గమిష్యతి. ౧౧

ఏవం రాజ్యక్రమో భరతస్య సన్నిహితోఽస్తు. తథాపి రామే ప్రథమప్రాప్తిమతి విద్యమానే కా భరతస్య రాజ్యశంకేత్యత్రాహ (విదుష ఇతి.) విదుషః స్వతఏవ వివేకశాలినః, విశిష్య క్షత్రచారిత్రే రాజనీతౌ, ప్రాజ్ఞస్య, ప్రాప్తకారిణః అవిళంబేన కాలోచితకర్తవ్యార్థకారిణః, రామస్య, భయాత్ భావ్యనర్థకరణభయాత్, తవాత్మజ ముక్తవైదుష్యాదిరహితం, చింతయంతీ ప్రవేపే. షష్ఠీ చాత్ర సంబంధసామాన్యే. ౮

కైకేయ్యా ఈర్ష్యోత్పాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి (సుభగేత్యాదినా.) సుభగా భాగ్యశీలా, యౌవరాజ్యేనేతి హేతౌ తృతీయా. ౯

రామతో భరతస్యేవ కౌసల్యాతోఽస్యా అనర్థం దర్శయతి (ప్రాప్తా మితి.) రామాభిషేకేణ సుమహతీం శ్రియం ప్రాప్తాం, ప్రతీతాం ఖ్యాతాం - 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత విత్త విజ్ఞాత విశ్రుతా' ఇత్యమరః. హతద్విషం అధరీకృతసపత్నీకాం, తాం కౌసల్యాం. ఉపస్థాస్యసి సేవిష్యసే. ౧౦

కేవలం తవైకస్యా దాస్యం, కింతు త్వదనుబంధిజనస్యాపీత్యాహ (ఏవ మితి.) తవ దాస్యం ప్రాప్తం చే దిత్యర్థః. ౧౧

(మంథరాయా దుర్బోధః)

హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య *పరమాః స్త్రియః,
అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషా స్తే భరతక్షయే. ౧౨

(హృష్టా ఇతి.) రామమహిష్యా ఏకత్వేపి రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇతి బహువచన నిర్దేశః పరిచారికాభిప్రాయేణ. భరతక్షయే భరతస్య దారిద్ర్యరూపక్షయే సతి, నన్వత్ర స్త్రీశబ్దో భార్యాపర ఏవ, 'స్నుషా స్తే భరతక్షయ' ఇతి స్నుషాశబ్దసాహచర్యాత్. అతఏవ సుందరకాండే సీతయోచ్యతే - 'పితు ర్నిదేశం నియమేన కృత్వా వనా న్నివృత్త శ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిశ్చ మన్యే విపులేక్షణాభి స్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థ' ఇతి. యుద్ధకాండే చ దర్భశయన వర్ణనే – 'భుజైః పరమనారీణా మభిమృష్ట మనేకధే' త్యుక్తం. నహి భుజై ర్భుజాభిమర్శో భార్యాభ్యోఽన్యత్ర సంభవతి. ఉత్తరకాండే చాశ్వమేధోపక్రమే-'మాతరశ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణాని చ, అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛం త్వగ్రే సమాధినే' తి దర్శితం. అత్ర స్త్రీగణ కుమారవ్యపదేశో వినా న సీతాతిరిక్తభార్యాసద్భావం సంభవతి. కించ శ్రుతార్థాపత్తిరపి రామస్య సీతాతిరిక్తధర్మదారసద్భావే ప్రమాణం, న హ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానం సంభవతి. భోగ దారాంతరాసంభవేన రామస్యైకదారవ్రతత్వం భృగుశాపపాలనం చ. సీతాప్రతికృతికరణం తు సీతాస్నేహబహుమానార్థం. అత్రోచ్యతే – రామస్యైకదారవ్రతత్వం సర్వసిద్ధం. తచ్చ పత్న్యంతర సంభవే న సంగచ్ఛతే. న చ యజ్ఞకరణానుపపత్తిః, సీతాప్రతికృతికరణేన తదుపపత్తేః. అతఏవోత్తరకాండే వక్ష్యతి - 'కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి, అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛ త్వగ్రే మహామతి' రితి సీతాప్రతికృతే ర్దీక్షార్హత్వం పత్నీత్వం చ. పునశ్చోత్తరత్ర – 'న సీతాయాః పరం భార్యాం వవ్రే స రఘునందనః, యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీ జానకీ భవ' దితి. నహి వచనవిరోధే న్యాయః ప్రవర్తతే. అనేన వచనేన ప్రత్యక్ష శ్రుత్యవిరుద్ధేన విదూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ భార్యాప్రతికృతిం కృత్వా శ్రౌతస్మార్తకర్మాణి కుర్యా దితి విధి రున్నీయతే. స్మృతిశ్చ తథావిధా పఠ్యతే - యథా హేమాద్రౌ - 'దూర భార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ దర్భపుంజీలై ర్భార్యాప్రతినిధిం విధాయ పార్వణం కుర్యా' దితి. పత్నీకర్తవ్యాని కర్మా ణ్యధ్వర్యు ర్యజమానో వా కుర్యాత్ యథా తస్యా మసమర్థాయాం. పత్ని

*రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇత్యనేన బహువచనేన సీతాసఖ్య ఉచ్యంతే. స్నుషా ఇత్యత్రా ప్యేవమేవేతి జ్ఞేయం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తాం దృష్ట్వా పర మప్రీతాం బ్రువంతీం మంథరాం తతః,
రామస్యైవ గుణా న్దేవీ కైకేయీ ప్రశశంస హ. ౧౩

ధర్మజ్ఞో గురుభి ర్దాంతః కృతజ్ఞ స్సత్యవా ఞ్ఛుచిః,
రామో రాజ్ఞ స్సుతో జ్యేష్ఠో యౌవరాజ్య మతోఽర్హతి. ౧౪

భ్రాతౄన్ భృత్యాంశ్చ దీర్ఘాయుః పితృవ త్పాలయిష్యతి,
సంతప్యసే కథం కుబ్జే శ్రుత్వా రామాభిషేచనం. ౧౫

వినాశాభావా న్నాగ్నే ర్వినాశః యత్తు యేన కేన చిదుక్తం - సీతాప్రతికృతికరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థ మితి, తత్తుచ్ఛం. సంత్యక్తభార్యాయాం స్నేహబహుమానకరణస్యాఽవద్యావహత్వాత్. 'మాతర శ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణాని చే' త్యత్ర మే మాతరః, భరతాదీనాం కుమారాః స్త్రియ శ్చేత్యర్థః. దారాంతరసంభవేపి తేషాం ధర్మార్థత్వేన ప్రజార్థత్వాభావేన రామస్య కుమారాభావా త్తత్సహచరితస్త్రీగణాశ్చ భరతాదీనా మేవేతి సువ్యక్తం. ఏవంచ - 'రామస్య పరమాః స్త్రియః' 'పరమనారీణాం' 'స్త్రీభిశ్చ మన్యే' ఇత్యాదిషు భోగప్రసంజనేన ధర్మదారపరత్వాసంభవాత్ సాధారణాదిపరిగ్రహశంకాఽనవకాశా చ్చాఽన్యపరత్వ మవసేయం. 'పరమాః స్త్రియ' ఇతి పరిచారికాంతర్భావేన, 'స్త్రీభిశ్చ మన్య' ఇతి స్వవినాశే స్త్ర్యంతరసంభావనయా, 'పరమనారీణా' మిత్యస్య కవివచనత్వేన శ్రీభూమ్యా ద్యభిమర్శవిషయత్వా చ్చేతి దిక్. ౧౨

రామ స్యైవంవిధగుణత్వే హి త్వదుక్తా దోషా స్స్యుః, తదేవ నాస్తీతి మూలే కుఠారం విదధాతి తా మిత్యాదినా (తామితి) అప్రీతా మితి పదచ్ఛేదః. క్షోభహేతౌ నితరాం విద్యమానే ప్యక్షోభ్య మనస్కత్వా ద్దేవీతి తా మృషి శ్లాఘతే. ౧౩

మంథరోక్త రాజ్యాసాధారణ్యం నివర్తయతి (ధర్మజ్ఞ ఇతి.) దాంతః దమితః - 'దాంతస్తు దమితే' ఇత్యమరః. శిక్షిత ఇత్యర్థః. ౧౪

అథ భరతానర్థశంకాం పరిహరతి (భ్రాతౄనితి.) ౧౫

(మంథరాయా దుర్బోధః)

భరత శ్చాపి రామస్య ధ్రువం వర్షశతా త్పరం,
పితృపైతామహం రాజ్య మవాప్తా పురుషర్షభః. ౧౬

సా త్వ మభ్యుదయే ప్రాప్తే వర్తమానే చ మంథరే,
భవిష్యతి చ కల్యాణే కిమర్థం పరితప్యసే. ౧౭

యథా మే భరతో మాన్య స్తథా భూయోపి రాఘవః,
కౌసల్యాతోఽతిరిక్తం చ సోను శుశ్రూషతే హి మాం. ౧౮

రాజ్యం యది హి రామస్య భరతస్యాపి తత్తదా,
మన్యతే హి యథాత్మానం తథా భ్రాతౄంస్తు రాఘవః. ౧౯

కైకేయ్యా వచనం శ్రుత్వా మంథరా భృశదుఃఖితా,
దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్వస్య కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౨౦

రాజ్యం చ భరతస్య క్రమాత్ భవిష్యతీత్యాహ (భరత ఇతి.) వర్షశతాత్పరం రామరాజ్యాత్పర మిత్యర్థః. దశవర్షసహస్రాణి రామోరాజ్యం పాలయిష్యతీతి కైకేయీ న జానాతి. అతో లోకరీత్యా వదతీతి జ్ఞేయం. అవాప్తేతి లుట్. స్వానంతరం భరతస్య రాజ్యలాభాయ సంప్రతి తస్మై యౌవరాజ్యం దాస్యతీత్యర్థః. ౧౬

(సేతి.) ప్రాప్తే ఉచితే, అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే శోభనే, వర్తమానే ప్రత్యాసన్నే సతి, కల్యాణే భరతాభిషేకరూపే భవిష్యతి చ, కిమర్థం పరితప్యస? ఇతి సంబంధః. ౧౭

ఏవం పుత్రానర్థశంకాం పరిహృత్య స్వానర్థశంకాం పరిహరతి (యథేతి.) మాన్యః బహుమాన్యః, భూయః భృశం. అత్ర హేతు మాహ (కౌసల్యాత ఇతి.) అతిరిక్తం అభ్యధికం యథా భవతి తథా. ౧౮

మా భూ ద్వర్షశతాత్ పరం భరతస్య రాజ్యలాభః, తథాపి రాజ్యలాభసౌఖ్య మస్తీత్యాహ (రాజ్యమిత్యాదినా.) ౧౯-౨౦

అనర్థ దర్శినీ మౌర్ఖ్యా న్నాత్మాన మవబుధ్యసే,
శోకవ్యసనవి స్తీర్ణే మజ్జంతీ దుఃఖసాగరే. ౨౧

భవితా రాఘవో రాజా రాఘవస్యాను య స్సుతః,
రాజవంశాత్తు కైకేయి భరతః పరిహాస్యతే. ౨౨

నహి రాజ్ఞ స్సుతా స్సర్వే రాజ్యే తిష్ఠంతి భామిని,
స్థాప్యమానేషు సర్వేషు సుమహా ననయో భవేత్. ౨౩

తస్మా జ్జ్యేష్ఠే హి కైకేయి రాజ్యతంత్రాణి పార్థివా.,
స్థాపయం త్యనవద్యాంగి గుణవ త్స్వితరేష్వపి ౨౪

అసా వత్యంతనిర్భగ్న స్తవ పుత్రో భవిష్యతి,
అనాథవ త్సుఖేభ్యశ్చ రాజవంశాచ్చ వత్సలే. ౨౫

(అనర్థదర్శినీతి.) అనర్థదర్శినీ అనర్థమేవార్థత్వేన దర్శనశీలేత్యర్థః, యద్వా, అర్థాదర్శనీ ప్రయోజనానభిజ్ఞే త్యర్థః. మౌర్ఖ్యాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్, శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే-విలాపహేతు శ్శోకః, వ్యసనం విపత్, 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. యద్వా, శోకః ఇష్టవియోగజం దుఃఖం, భరతస్య రాజ్యభ్రంశేన వనప్రాపణజం దుఃఖమితి యావత్. (వ్యసనం) విపత్ స్వస్య సుఖాద్భ్రంశః. దుఃఖసాగరే సపత్నీ సేవారూపే, మజ్జంతీ, తథాభూత మాత్మానం నావబుధ్యసే. ౨౧

వర్ష శతాత్ పర మిత్యుక్తభరతరాజ్యప్రాప్తిం నిరాకరోతి (భవితేతి) రాఘవస్యాను రాఘవానంతరం తస్య య స్సుతః స రాజా భవిష్యతి, పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే. గత్యర్థా ద్ధసే ర్ణిజంతా త్కర్మణి లట్. ౨౨

ఉక్తేర్థే హేతు మాహ (నహీతి.) భామిని కోపనే 'కోపనా సైవ భామినీ' త్యమరః. అనయః నీతివిరోధః. ౨౩

(తస్మాదితి.) రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యపరిపాలనాదివ్యాపారాః - 'తంత్రం స్వరాష్ట్రవ్యాపార' ఇతి వైజయంతీ. ౨౪

ఏవం రాజ్యభ్రంశ ముక్త్వా రాజ్యాలాభేపి రాజ్యసుఖం భరతస్యాస్తీతి కైకేయ్యోక్తం పరిహరతి. (అసావితి.) అత్యంతనిర్భగ్నః సుతరాం ప్రచ్యావితః. వత్సలే పుత్రవత్సలే. ౨౫

(మంథరాయా దుర్బోధః)

సాహం త్వదర్థే సంప్రాప్తా త్వం తు మాం నావబుధ్యసే,
సపత్నివృద్ధౌ యా మే త్వం ప్రదేయం దాతు *మిచ్ఛసి. ౨౬

ధ్రువం తు భరతం రామః ప్రాప్య రాజ్య మకంటకం,
దేశాంతరం వా నయితా లోకాంతర మథాపి వా. ౨౭

బాల ఏవ హి మాతుల్యం భరతో నాయిత స్త్వయా,
సన్నికర్షాచ్చ సౌహార్దం జాయతే స్థావరేష్వపి. ౨౮

భరతస్యా ప్యనువశ శ్శత్రుఘ్నోపి సమాగతః,
లక్ష్మణో హి యథా రామం తథాఽసౌ భరతం గతః. ౨౯

జ్యేష్ఠే వర్తమానే భరతస్య రాజ్యయోగ్యతాభావాత్ కిం కుర్మ? ఇత్యత్రాహ (సేతి.) త్వదర్థే త్వత్పుత్రరాజ్యభ్రంశపరిహారకథనార్థ మిత్యర్థః. (సపత్నివృద్ధా ఏతి.) జ్యాపో రితి హ్రస్వః. యా త్వం, సపత్నివృద్ధౌ, ప్రదేయం పారితోషికం. దాతు మిచ్ఛసి, సా త్వం నావబుధ్యస ఇత్యన్వయః. ౨౬

అసా వత్యంత నిర్భగ్న ఇత్యుక్తం వివృణోతి (ధ్రువ మిత్యాదినా.) ౨౭

రామకర్తృకం భావ్యనిష్టం ప్రదర్శ్య కైకేయీకృతమ ప్యనర్థం దర్శయతి (బాల ఇతి.) మాతుల్యం మాతులసంబంధిగృహ మిత్యర్థః. నాయితో హి ప్రాపితః ఖలు. అనేన కా హాని? రిత్యాశంక్య హాని మేవ దర్శయతి (సన్నికర్షా దితి.) స్థావరేష్వపి వృక్షగుల్మాదిస్థావరేష్వపి, సన్నికర్షాచ్చ అత్యంతసమీపావస్థానాచ్చ, సౌహార్దం జాయతే అన్యోన్యసంశ్లేషరూప స్సుహృద్భావో జాయతే. రాజ్ఞో రామభరతాదిషు కిముత? తాదృశ స్సన్నికర్ష స్త్వయా విఘటిత ఇతి భావః. ౨౮

భరతస్యాఽసన్నిధానేపి శత్రుఘ్నసన్నిధానే భరతే ప్రీతి స్స్యా త్తదపి నాస్తీత్యాహ (భరతస్యాపీతి.) అనువశః విధేయః, సమం భరతేన సహ, అనువశత్వ ముపపాదయతి (లక్ష్మణోహీతి.) హి యస్మాత్, రామం లక్ష్మణ ఇవాసౌ శత్రుఘ్నః, భరతం, గతః ఆశ్రితః. ౨౯

*అర్హసీతి పాఠే అర్హేవాచరసి ఇచ్ఛసీత్యర్థః.

శ్రూయతే హి ద్రుమః కశ్చిచ్ఛేత్తవ్యో వనజీవిభిః,
సన్నికర్షా దిషీకాభి ర్మోచితః పరమా ద్భయాత్. ౩౦

గోప్తా హి రామం సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణం చాపి రాఘవః,
అశ్వినో రివ సౌభ్రాత్రం తయో ర్లోకేషు విశ్రుతం. ౩౧

తస్మా న్న లక్ష్మణే రామః పాపం కించి త్కరిష్యతి,
రామస్తు భరతే పాపం కుర్యాదితి న సంశయః. ౩౨

తస్మా ద్రాజగృహాదేవ వనం గచ్ఛతు తే సుతః,
ఏతద్ధి రోచతే మహ్యం భృశం చాపి హితం తవ. ౩౩

ఏవం తే జ్ఞాతిపక్షస్య శ్రేయ శ్చైవ భవిష్యతి,
యది చే ద్భరతో ధర్మా త్పిత్ర్యం రాజ్య మవాప్స్యతి. ౩౪

స్థావరేష్వపీత్యుక్త ముపపాదయతి (శ్రూయతే హీతి.) వనజీవిభిః వనోద్భూతకాష్ఠజీవిభిః, ఛేత్తవ్యః ప్రాప్తచ్ఛేదనకాలః, కశ్చిత్ ద్రుమః, తస్మా చ్ఛేదనరూపాత్ పరమా ద్భయాత్, ఇషీకాభిః ఇషీకాకంటకబహుళగుల్మైః, సన్నికర్షాత్ పరితః పరివారణరూపాత్, మోచిత ఇతి శ్రూయతే హి. జనపరంపరయేతి శేషః. స్వయ న్నిత్యాంతఃపురవర్తిత్వేన తత్సాక్షాత్కారాభావాత్ శ్రూయత ఇత్యుక్తిః. ౩౦

(గోప్తేత్యాది.) పాపం వధం. ౩౨

(తస్మాత్) పాపకరణా ద్ధేతోః, రాజగృహాత్ కేకయరాజగృహాత్, న త్విహాగత్య మర్తవ్య మితి భావః. ౩౩

(ఏవమితి.) ధర్మాత్ పిత్రనుమతిరూపాత్, భరతో రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి, ఏవం చే త్తే, జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య, శ్రేయశ్చాపి భవిష్యతి. ౩౪

(మంథరాయా దుర్బోధః)

స తే సుఖోచితో బాలో రామస్య సహజో రిపుః,
సమృద్ధార్థస్య నష్టార్థో జీవిష్యతి కథం వశే. ౩౫

అభిద్రుత మివారణ్యే సింహేన గజయూథపం,
ప్రచ్ఛాద్యమానం రామేణ భరతం త్రాతు మర్హసి. ౩౬

దర్పా న్నిరాకృతా పూర్వం త్వయా సౌభాగ్యవత్తయా,
రామమాతా సపత్నీ తే కథం వైరం న యాతయేత్. ౩౭

యదా హి రామః పృథివీ మవాప్స్యతి ప్రభూతరత్నాకరశైలపత్తనాం,
తదా గమిష్య స్యశుభం పరాభవం సహైవ దీనా భరతేన భామిని. ౩౮

యదా హి రామః పృథివీ మవాప్స్యతి ధ్రువం ప్రణష్టో భరతో భవిష్యతి,
అతో హి సంచింతయ రాజ్య మాత్మజే పరస్య చైవాద్య వివాసకారణం. ౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టమ స్సర్గః.

రాజ్యానవాప్తా వనిష్టమాహ (స ఇతి.) సహజో రిపుః సపత్నీపుత్రత్వాత్ సహజః శత్రుః, తే, స బాలః భరతః, రామస్య వశే కథం జీవిష్యతి? ౩౫

ఏవ మనర్థపౌష్కల్యే తత్పరిహారాయ కర్తవ్య మాహ (అభిద్రుత మితి.) ప్రచ్ఛాద్యమానం అభిభూయమానం. ౩౬

(దర్పాదితి.) కథం వైరం న యాతయేత్? వైరయాతనం వైరశుద్ధిః, త్వాం త్వయి దాస్యాపాదనేన సంపాదయే దిత్యర్థః. ౩౭

ఉపసంహరతి (యదేత్యాదినా.) ౩౮

కైకేయ్యనర్థ ముక్త్వా భరతానర్థ మాహ (యదా హీతి.) రాజ్యం రాజ్యకారణం, పరస్య రామస్య. ౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టమ స్సర్గః.

అథ నవమ స్సర్గః.

ఏవ ముక్తా తు కైకేయీ కోపేన జ్వలితాననా,
దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్వస్య మంథరా మిద మబ్రవీత్. ౧

అద్య రామ మితః క్షిప్రం వనం ప్రస్థాపయా మ్యహం,
యౌవరాజ్యే చ భరతం క్షిప్ర మేవాభిషేచయే. ౨

ఇదం త్విదానీం సంపశ్య కేనోపాయేన మంథరే,
భరతః ప్రాప్నుయా ద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన. ౩

ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాపదర్శినీ,
రామార్థ ముపహింసంతీ కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౪

హంతేదానీం ప్రవక్ష్యామి కైకేయి శ్రూయతాం చ మే,
యథా తే భరతో రాజ్యం పుత్రః ప్రాప్స్యతి కేవలం. ౫

అథ నవమ స్సర్గః

అథ రామగుణజ్ఞాపి కైకేయీ కార్యపరైర్దైవైః క్షుబ్ధహృదయా సతీ మంథరావచన మనుమోదితవతీత్యాహ (ఏవ మిత్యాది.) కోపేన దాస్యప్రాప్తిశ్రవణజకోపేన. ౧-౨

మంథరాయా అతికుశలబుద్ధియోగం దృష్ట్వా తా మేవోపాయం పృచ్ఛతి (ఇద మితి.) ఇదం ప్రస్తుత కార్యోపయోగిసాధనం, సంపశ్య సంచింతయ. ౩

(ఏవ మితి.) రామార్థం రామాభిషేకరూపప్రయోజనం. ౪

(హంతేతి.) హంతశబ్దో హర్షే వర్తతే. స్వాభిమతరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకోపాయప్రశ్ననిబంధనోఽత్ర హర్షః. వరస్మరణహేతుకో వా. మే మత్తః. కేవలం రాజ్యం కృత్స్నం రాజ్యం - 'నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలింగం త్వేకకృత్స్నయో' రిత్యమరః. ౫

(మంథరాయా దుర్బోధః)

కిం న స్మరసి కైకేయి స్మరంతీ వా నిగూహసే,
య దుచ్యమాన మాత్మార్థం మత్త స్త్వం శ్రోతు మిచ్ఛసి. ౬

మయోచ్యమానం యది తే శ్రోతుం ఛందో విలాసిని,
శ్రూయతా మభిధాస్యామి శ్రుత్వా చాపి విమృశ్యతాం. ౭

శ్రుత్వైవం వచనం తస్యా మంథరాయాస్తు కైకయీ,
కించి దుత్థాయ శయనాత్ స్వాస్తీర్ణా దిద మబ్రవీత్. ౮

కథయ త్వం మమోపాయం కేనోపాయేన మంథరే,
భరతః ప్రాప్నుయా ద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన. ౯

ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాపదర్శినీ,
రామార్థ ముపహింసంతీ కుబ్జా వచన మబ్రవీత్. ౧౦

తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః,
అగచ్ఛ త్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృత్. ౧౧

(కిమితి.) హే కైకేయి, త్వం, ఉచ్యమానం త్వయా బహుశః కథ్యమానం, ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనం, మత్తః శ్రోతు మిచ్ఛసీతి యత్, అతస్త న్నస్మరసి కిం? స్మరంతీ వా నిగూహసే కి? మితి యోజనా. ౬

(మయేతి.) ఛందః అభిలాషః - 'ఛందః పద్యేఽభిలాషే చే' త్యమరః. ౭

(శ్రుత్వేతి.) కించి దుత్థాన మాదరాతిశయాత్. ఉత్థానహేతు ర్నశయ్యాదోష ఇత్యాశయేనాహ (స్వాస్తీర్ణా దితి.) ౮

(కథయేతి.) కథయ త్వం మమోపాయ మిత్యస్య వివరణం. (కేనేత్యాది.) ౯-౧౦

వరం స్మారయితుం పూర్వకథా మాహ (తవేత్యాది.) శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. హే కైకేయి,

దిశ మాస్థాయ వై దేవి దక్షిణాం దండకా న్ప్రతి,
వైజయంత మితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః. ౧౨

స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసురః,
దదౌ శక్రస్య సంగ్రామం దేవసంఘై రనిర్జితః. ౧౩

తస్మి న్మహతి సంగ్రామే పురుషా న్క్షతవిక్షతా న్,
రాత్రౌ ప్రసుప్తా న్ఘ్నంతి స్మ తరసాఽఽసాద్య రాక్షసాః. ౧౪

తత్రాఽకరో న్మహ ద్యుద్ధం రాజా దశరథ స్తదా,
అసురై శ్చ మహాబాహు శ్శస్త్రైశ్చ శకలీకృతః. ౧౫

అపవాహ్య త్వయా దేవి సంగ్రామా న్నష్టచేతనః,
తత్రాపి విక్షత శ్శస్త్రైః పతి స్తే రక్షిత స్త్వయా. ౧౬

దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని, యుద్ధే, తవ పతిః, దేవరాజస్య, సాహ్యకృత్ సాహాయ్యకృత్స న్, రాజర్షిభి స్సార్వత్రైస్సహ త్వాం చోపాదాయ, దండకా న్ప్రతి, దక్షిణాం దిశం, ఆస్థాయ ప్రాప్య, యత్ర తిమిధ్వజో వర్తతే త ద్వైజయంతాఖ్యం పుర మగచ్ఛ దితి సంబంధః. ౧౧-౧౨

క స్తిమిధ్వజః? స కీదృశః? స క మపరాధం కృతవా? నిత్యత్రాహ (స ఇతి.) దేవసంఘై రనిర్జితః దేవసంఘా న్పరాభూయ, శక్రాయ యుద్ధం దదా విత్యర్థః ౧౩

(తస్మిన్నితి.) క్షతాః బాణశూలాదిభి స్సంజాతవ్రణాః, విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభిర్వివిధం ప్రహృతాః, తా న్, రాత్రౌ ప్రసుప్తా న్ఘ్నంతి స్మేత్యభిధానాత్ పురుషాణాం క్షతవిక్షతత్వం దివా యుద్ధకృత మిత్యవగమ్యతే. రాక్షసాః అసురాః. ౧౪

(తత్రేతి.) తత్ర ప్రసుప్తప్రదేశే, తదా రాత్రౌ, ౧౫

(అపవాహ్యేతి.) హే దేవి, నష్టచేతనః మూర్ఛితః, తే పతిః, త్వయా సారథ్యం కుర్వాణయా, సంగ్రామాత్, అపవాహ్య అన్యత్ర నీత్వా. రక్షితః శీతోపచారై రాప్యాయితః, తత్ర యత్రాపవాహితః

(మంథరాయా దుర్బోధః)

తుష్టేన తేన దత్తౌ తే ద్వౌ వరౌ శుభదర్శనే, ౧౬౹

స త్వయోక్తః పతి ర్దేవి యదేచ్ఛేయం తదా వరౌ,
గృహ్ణీయా మితి తత్తేన తథేత్యుక్తం మహాత్మనా, ౧౭౹

అనభిజ్ఞా హ్యహం దేవి త్వయైవ కథితా పురా.
కథైషా తవ తు స్నేహా న్మనసా ధార్యతే మయా, ౧౮౹

రామాభిషేకసంభారా న్నిగృహ్య వినివర్తయ. ౧౯

తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనం,
ప్రవ్రాజనం తు రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశ. ౨౦

చతుర్దశ హి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనం,
ప్రజాభావగతస్నేహ స్స్థిరః పుత్రో భవిష్యతి. ౨౧

తస్మిన్ స్థలే. శస్త్రై ర్విక్షతః పున ర్యుద్ధే శస్త్రై ర్విక్షతస్సన్, త్వయా రక్షితః, తతోపవాహ్య రక్షిత ఇతి యోజనా. ౧౬

(తుష్టేనేత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. ద్విధా రక్షణాత్ ద్వౌ వరౌ దత్తా వితి భావః. ౧౬౹

(స ఇతి.) ఇచ్ఛేయ మిత్యర్హార్థే లిజ్. తేన దశరథేన, తత్ వరం, తథా ఇచ్ఛయా దదానీత్యుక్తం. ౧౭౹

కథ మిదం త్వయా జ్ఞాత? మిత్యత్రాహ (అనభిజ్ఞేతి.) ౧౮౹

(రామాభిషేకేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. నిగృహ్య బలాత్కృత్య. భర్తార మితి శేషః. రామప్రవ్రాజనభరతాభిషేచనరూపౌ తౌ వరౌ యాచస్వ. ౨౦

చతుర్దశసంఖ్యా కిమర్థేత్యత్రాహ (చతుర్దశేతి.) ప్రజాభావగతస్నేహః - ప్రజానాం భావం అభిప్రాయం, గతః ప్రాప్తః, స్నేహో యస్య స తథోక్తః, స్థిరః అప్రకంప్యః. ౨౧

క్రోధాగారం ప్రవిశ్యాద్య క్రుద్ధేవాఽశ్వపతే స్సుతే,
శేష్వాఽనంతర్హితాయాం త్వం భూమౌ మలినవాసినీ. ౨౨

మా స్మైనమ ప్రత్యుదీక్షేథా మా చైన మభిభాషథాః,
రుదంతీ చాపి తం దృష్ట్వా జగత్యాం శోకలాలసా. ౨౩

దయితా త్వం సదా భర్తు రత్ర మే నాస్తి సంశయః,
త్వత్కృతే స మహారాజో విశేదపి హుతాశనం. ౨౪

న త్వాం క్రోధయితుం శక్తో న క్రుద్ధాం ప్రత్యుదీక్షితుం,
తవ ప్రియార్థం రాజా హి ప్రాణా నపి పరిత్యజేత్. ౨౫

న హ్యతిక్రమితుం శక్త స్తవ వాక్యం మహీపతిః,
మందస్వభావే బుధ్యస్వ సౌభాగ్యబల మాత్మనః. ౨౬

మణిముక్తం సువర్ణాని రత్నాని వివిధాని చ,
దద్యా ద్దశరథో రాజా మా స్మ తేషు మనః కృథాః. ౨౭

ఏవ ముపాయ ముపదిశ్య ఉపాయప్రవర్తనప్రకార మాహ (క్రోధేతి.) ప్రణయకలహాదినా క్రుద్ధాః స్త్రియో యత్ర వసంతి తత్క్రోధాగారం, అనంతర్హితాయాం. అనాస్తృతాయాం ౨౨

(మా స్మేతి) తం దృష్ట్వా రుదంతీ శోకలాలసా చ సతీ, ఏనం మా ప్రత్యుదీక్షేథాః, మా చైన మభిభాషథా ఇత్యన్వయః. జగత్యాం భూమౌ, శయానేతి శేషః. ౨౩

ఏవం కరణే ఝటితి కార్యసిద్ధి ర్భవిష్యతీత్యాహ (దయితేతి.) అత్ర దయితాత్వవిషయే. త్వత్కృతే త్వత్ప్రీతినిమిత్తం. ౨౪-౨౫

(నేతి.) మందస్వభావే అలసస్వభావే, సౌభాగ్యబలం సౌందర్యబలం. ౨౬

వరదానవ్యతిరిక్తం మణ్యాదికం చ న స్వీకుర్వీత్యాహ (మణీతి.) మణయః రత్నాని, ముక్తాశ్చేత్యేకవద్భావః. మణిముక్తం. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని.'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేపి' త్యమరః. ౨౭

(మంథరాయా దుర్బోధః)

యౌ తౌ దైవాసురే యుద్ధే వరౌ దశరథోఽదదాత్,
తౌ స్మారయ మహాభాగే సోఽర్థో మా త్వా మతిక్రమేత్. ౨౮

యదా తు తే వరం దద్యా త్స్వయ ముత్థాప్య రాఘవః,
వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వ మిమం వృణుయా వరం. ౨౯

రామం ప్రవ్రాజయాఽరణ్యే నవ వర్షాణి పంచ చ,
భరతః క్రియతాం రాజా పృథివ్యాః పార్థివర్షభః. ౩౦

చతుర్దశ హి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనం,
రూఢశ్చ కృతమూలశ్చ శేషం స్థాస్యతి తే సుతః. ౩౧

రామప్రవ్రాజనం చైవ దేవి యాచస్వ తం వరం,
ఏవం సిధ్యంతి పుత్రస్య సర్వార్థా స్తవ భామిని. ౩౨

(యౌ తావితి.) యత్తచ్ఛబ్దప్రయోగః ప్రసిద్ధ్యతిశయద్యోతనార్థః. తౌ స్మారయ. దాతవ్యత్వేనేతి శేషః. సోర్థః రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః, మాఽతిక్రమేత్. సర్వథా సిధ్యత్యేవేత్యర్థః. రాజ్ఞ స్సత్యప్రతిజ్ఞత్వా దితి భావః. ౨౮

(యదేతి.) రాఘవః దశరథః, వ్యవస్థాప్య సత్యే స్థాపయిత్వా. ౨౯

(చతుర్దశేతి.) రూఢః ప్రసిద్ధః, అభివృద్ధో వా. కృతమూలః స్వవశీకృతమూలబల ఇత్యర్థః. శేషం చతుర్దశవర్ష వ్యతిరిక్తం పురుషాయుష శేషం. ౩౧

(రామప్రవ్రాజనమితి) రామప్రవ్రాజనం చేతి చకారేణ భరతాభిషేక స్సముచ్చీయతే. ౩౨

ఏవం ప్రవ్రాజితశ్చైవ రామోఽరామో భవిష్యతి,
భరతశ్చ హతామిత్ర స్తవ రాజా భవిష్యతి. 33

యేన కాలేన రామశ్చ వనా త్ప్రత్యాగమిష్యతి,
తేన కాలేన పుత్ర స్తే కృతమూలో భవిష్యతి. 34

సంగృహీత మనుష్యశ్చ సుహృద్భి స్సార్ధ మాత్మవాన్, 35

ప్రాప్తకాలం తు తే మన్యే రాజానం వీతసాధ్వసా.
రామాభిషేకసంభారా న్నిగృహ్య వినివర్తయ, 36

అనర్థ మర్థరూపేణ గ్రాహితా సా తత స్తయా.
హృష్టా ప్రతీతా కైకేయీ మంథరా మిద మబ్రవీత్, 37

సా హి వాక్యేన కుబ్జాయాః కిశోరీవోత్పథం గతా.
కైకేయీ విస్మయం ప్రాప్తా పరం పరమదర్శనా, 38

(ఏవమితి.) రామో రామ ఇత్యత్ర అరామ ఇతి పదచ్ఛేదః. అరామో భవిష్యతి, ఇదానీ మివ ప్రకృతిస్నేహపాత్రం న భవిష్యతీత్యర్థః. యద్వా, రామో భవిష్యతి ఏక ఏవ భవిష్యతీత్యర్థః. 33

(యేనేతి.) కృతమూలః రూఢమూలః, కృతమూల ఇత్యస్యైవ వివరణం సంగృహీతేత్యర్థం. సంగృహీతమనుష్యశ్చేత్యత్ర భవిష్యతీ త్యనుషజ్యతే. సంగృహీతాః అనురంజితాః, మనుష్యాః పౌరజానపదాః, యేన స తథోక్తః. తత్ర హేతు (రాత్మవానితి.) 35

(ప్రాప్తకాలం) అభిమతప్రార్థనోచితకాలం, వీతసాధ్వసా విగతభయా, అముం కాలం ప్రాప్తకాలం మన్యే. తేన వినివర్తయేతి సంబంధః. 36

(అనర్థమితి.) అనర్థం విరుద్ధార్థం, అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ, గ్రాహితా బోధితా, తథైవ ప్రతీతా జ్ఞాతవతీ, అత ఏవ హృష్టా. (సేతి) ప్రతీతేత్యస్యోపపాదన మేతత్. కిశోరీ బడబా, ఉత్పథం అమార్గం, పరమదర్శనా, పురేతి శేషః. 37—38

(మంథరాయా దుర్బోధః)

కుబ్జే త్వాం నాఽభిజానామి శ్రేష్ఠాం శ్రేష్ఠాభిధాయినీం.
పృథివ్యామపి కుబ్జానా ముత్తమా బుద్ధినిశ్చయే, ౩౮

త్వమేవ తు మమార్థేషు నిత్యయుక్తా హితైషిణీ.
నాహం సమవబుధ్యేయం కుబ్జే రాజ్ఞ శ్చికీర్షితం, ౩౯

సంతి దుస్సంస్థితాః కుబ్జా వక్రాః పరమదారుణాః.
త్వం పద్మ మివ వాతేన సన్నతా ప్రియదర్శనా, ౪౦

ఉర స్తేఽభినివిష్టం వై యావ త్స్కంధా త్సమున్నతం.
అధస్తా చ్చోదరం శాతం సునాభ మివ లజ్జితం, ౪౧

పరిపూర్ణం తు జఘనం సుపీనౌ చ పయోధరౌ.
విమలేందుసమం వక్త్ర మహో రాజసి మంథరే, ౪౨

(కుబ్జ ఇతి.) నాభిజానామీతి. ఏతావత్కాల మితి శేషః. (పృథివ్యా మితి) పృథివ్యాం యావత్యః కుబ్జా స్సంతి తాసాం సర్వాసాం మధ్యే త్వ ముత్తమా, బుద్ధినిశ్చయే విషయే. అనేన కుబ్జానాం ప్రాయేణ బుద్ధితైక్ష్ణ్య మస్తీతి ద్యోతితం. ౩౮

(త్వమేవేతి.) సమవబుధ్యేయ మితి శకి లిఙ్. ౩౯

(సంతీతి.) దుస్సంస్థితాః దుస్సన్నివేశాః. ౪౦

(ఉర ఇతి.) తే ఉరః, అభినివిష్టం అభినివేశవ త్సత్, స్కంధాభ్యాం స్పర్ధమానం సత్, యావత్ స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం, సమున్నతమి త్యుత్ప్రేక్షా. అధస్తాత్ ఉరసోధస్తాత్ స్థితం, సునాభం శోభననాభి. యోగవిభాగా దచ్. ఉదరం ఉరస స్సజాతీయస్య ఉన్నతిం దృష్ట్వా లజ్జితమివ. శాతం కృశం. ౪౧

(పరిపూర్ణమితి.) పరిపూర్ణం పృథులం. ౪౨

జఘనం తవ నిర్ఘుష్టం రశనాదామశోభితం,
జంఘే భృశ ముపన్యస్తే పాదౌ చాప్యాయతా వుభౌ, ४३५

త్వ మాయతాభ్యాం సక్థిభ్యాం మంథరే క్షౌమవాసినీ.
అగ్రతో మమ గచ్ఛంతీ రాజహంసీవ రాజసే. ४४५

ఆసన్ యా శ్శంబరే మాయా స్సహస్ర మసురాధిపే.
సర్వా స్త్వయి నివిష్టా స్తా భూయ శ్చాన్యా స్సహస్రశః, ४५५

తవేదం స్థగు యద్దీర్ఘం రథ ఘోణ మివాయతం.
మతయః క్షత్రవిద్యాశ్చ మాయా శ్చాత్ర వసంతి తే, ४६५

అత్ర తే ప్రతిమోక్ష్యామి మాలాం కుబ్జే హిరణ్మయీం.
అభిషిక్తే చ భరతే రాఘవే చ వనం గతే. ४८५

జాత్యేన చ సువర్ణేన సునిష్టప్తేన మంథరే.
లబ్ధార్థా చ ప్రతీతా చ లేపయిష్యామి తే స్థగు, ४७५

(జఘనమితి.) ఉపన్యస్తే సంశ్లిష్టే, సుసన్నివేశే వా. ఆయతౌ దీర్ఘౌ. ४३५

(త్వమితి.) సక్థిభ్యాం ఊరుభ్యాం - 'సక్థి క్లీబే పుమా నూరు' రిత్యమరః, ఉపలక్షణే తృతీయా, ४४५

(ఆసన్నితి.) అన్యాః లౌకిక్యః, మాయాః. ४५५

(తవేతి.) స్థగు ఉరోనిస్సృతోన్నతవికృతావయవ విశేషః. రథఘోణం నాసికాకారరథావయవవిశేషః. 'స్మృతి ర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతే' త్యుక్తవిషయవిభాగేన మతే ర్బాహుళ్యం, క్షత్రవిద్యాః రాజనీతయః, మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః, అత్ర స్థగుని. ४६५-४८५

(జాత్యేనేతి) ఉత్తమస్వర్ణజాతౌ భవం జాత్యం. దిగాదిత్వా ద్యత్. సునిష్టప్తేన సుద్రుతేన.

(మంథరాయా దుర్బోధః)

ముఖే చ తిలకం చిత్రం జాతరూపమయం శుభం.
కారయిష్యామి తే కుబ్జే శుభా న్యాభరణాని చ, ౪౯

పరిధాయ శుభే వస్త్రే దేవతేవ చరిష్యసి. ౫౦

చంద్ర మాహ్వయమానేన ముఖేనాఽప్రతిమాననా,
గమిష్యసి గతిం ముఖ్యాం గర్వయంతీ ద్విషజ్జనం. ౫౧

తవాపి కుబ్జాః కుబ్జాయా స్సర్వాభరణభూషితాః,
పాదౌ పరిచరిష్యంతి యథైవ త్వం సదా మమ. ౫౨

ఇతి ప్రశస్యమానా సా కైకేయీ మిద మబ్రవీత్,
శయానాం శయనే శుభ్రే వేద్యా మగ్ని శిఖా మివ. ౫౩

గతోదకే సేతుబంధో న కల్యాణి విధీయతే,
ఉత్తిష్ఠ కురు కల్యాణి రాజాన మనుదర్శయ. ౫౪

సువర్ణేన లేపయిష్యామి సువర్ణకంచుకేనాఽలంకరిష్యామీత్యర్థః. యద్వా, చందనసంసృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీత్యర్థః. ప్రతీతా సంతుష్టా. ౪౮

(ముఖ ఇతి.) జాతరూపమయం సువర్ణమయం, చిత్రం నానారత్నఖచితతయా నానావర్ణం. తిలకం తిలకాకారం భూషణం. ౫౦

(చంద్రమితి.) ఆహ్వయమానేన స్పర్ధమానేన. స్పర్ధాయా మాఙ ఇత్యాత్మనేపదం. ముఖేన హేతునా, అప్రతిమాననా అప్రతిద్వంద్వముఖీ, ద్విషజ్జనం మత్సపత్నీజనం ప్రతి, గర్వయంతీ గర్వం కుర్వంతీ, గర్వశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్ శత్రాది. స్వార్థేణిజి త్యేకే. ముఖ్యాం తృణీకృత సర్వజనాం, గతిం పాదన్యాసవిశేషం, గమిష్యసి కరిష్యసి. ఓదనపాకం పచతీతివ న్నిర్దేశః. ౫౧-౫౩

(గతోదక ఇతి.) హే కల్యాణి, కురు మదుక్తప్రకార మితి శేషః. రాజాన మనుదర్శయ క్రోధాగార మితి శేషః. యద్వా, అనుదర్శయ ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః. ౫౪

తథా ప్రోత్సాహితా దేవీ గత్వా మంథరయా సహ,
క్రోధాగారం విశాలాక్షీ సౌభాగ్యమదగర్వితా. ౫౫

అనేకశతసాహస్రం ముక్తాహారం వరాంగనా,
అవముచ్య వరార్హాణి శుభా న్యాభరణాని చ. ౫౬

తతో హేమోపమా తత్ర కుబ్జావాక్యవశం గతా,
సంవిశ్య భూమౌ కైకేయీ మంథరా మిద మబ్రవీత్. ౫౭

*ఇహ వా మాం మృతాం కుబ్జే నృపాయావేదయిష్యసి,
వనం తు రాఘవే ప్రాప్తే భరతః ప్రాప్స్యతి క్షితిం. ౫౮

న సువర్ణేన మే హ్యర్థో న రత్నై ర్న చ భూషణైః,
ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౫౯

అథో పునస్తాం మహిషీం మహీక్షితో వచోభి రత్యర్థ మహాపరాక్రమైః,
ఉవాచ కుబ్జా భరతస్య మాతరం హితం వచో రామ ముపేత్య చాహితం. ౬౦

ప్రపత్స్యతే రాజ్య మిదం హి రాఘవో యది ధ్రువం త్వం ససుతాచ తప్స్యసే,
అతో హి కల్యాణి యతస్వ తత్తథా యథా సుత స్తే భరతోభిషేక్ష్యతే. ౬౧

(తథా ప్రోత్సాహితేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం, అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్య మితి యావత్. శతమానవింశతికేత్యాదినా క్రీతార్థేణ్. ౫౫-౫౭

(ఇహేతి.) నృపాయ మదుపేక్షకాయ. ౫౮-౫౯

కైకేయీ నిశ్చయం ద్రఢయతి (అథో ఇతి.) రామ ముపేత్య రామ ముద్దిశ్య. ౬౦-౬౧

*(ఇహేతి.) హే కుబ్జే, రాఘవే వనం ప్రాప్తే సతి భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతీతి, నృపాయ కేకయరాజాయ, ఆవేదయిష్యసి, నోచే దితి శేషః. మా మిహ క్రోధాగారే మృతాం సతీం వా కేకయరాజాయావేదయిష్యసి. యద్వా. మదుపేక్షకాయ దశరథాయావేదయిష్యసి. యది మే సాంత్వనా, తదా రాఘవే వనం ప్రాప్తే భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతి. నతు పక్షాంతర మిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(మంథరాయా ధ్దుర్బోధః)

తథాఽతివిద్ధా మహిషీ తు కుబ్జయా సమాహతా వాగిషుభి ర్ముహు ర్ముహుః,
నిధాయ హస్తౌ హృదయేఽతివిస్మితా శశంస కుబ్జాం కుపితా పునః పునః. ౬౨

యమస్య వా మాం విషయం గతా మితో నిశామ్య కుబ్జే ప్రతివేదయిష్యసి,
వనం గతే వా సుచిరాయ రాఘవే సమృద్ధకామో భరతో భవిష్యతి. ౬౩

అహం హి నైవాస్తరణాని న స్రజో న చందనం నాంజనపానభోజనం,
న కించి దిచ్ఛామి న చేహ జీవితం న చే దితో గచ్ఛతి రాఘవో వనం. ౬౪

అథైత దుక్త్వా వచనం సుదారుణం నిధాయ సర్వాభరణాని భామినీ,
అసంవృతా మాస్తరణేన మేదినీం తదాఽధిశిశ్యే పతితేవ కిన్నరీ. ౬౫

ఉదీర్ణసంరంభతమోవృతాననా తథాఽవముక్తోత్తమమాల్య భూషణా,
సరేంద్రపత్నీ విమనా బభూవ సా తమోవృతా ద్యౌ రివ మగ్నతారకా. ౬౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, నవమ స్సర్గః

(తథేతి.) అతివిద్ధా అతిదుఃఖితా, నిధాయ హస్తౌ హృదయ ఇతి విస్మయాభినయః. అతివిస్మితా అతిస్నిగ్ధః కథం మదనిష్టం కరిష్యతీతి కుపితా, రామాభిషేకప్రవర్తకం భర్తార ముద్దిశ్య కుపితే త్యర్థః. ౬౨-౬౩

(అహమితి.) ఇతో గచ్ఛతీతి వర్తమానసామీప్యే లట్. ౬౪

(అథేతి.) మేదినీ మధిశిశ్యే, అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మేతి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా. ౬౫

(ఉదీర్ణేతి.) ఉదీర్ణః ఉద్భటః, సంరంభః కోపః, స ఏవ తమః, తేన వృతాననా, విమలా పూర్వం విమలా, తమోవృతా నీలాభ్రప్రయుక్తతమోవృతా, మగ్నతారకా అస్తమితతారకా. ౬౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, నవమ స్సర్గః.

అథ దశమ స్సర్గః.

విదర్శితా యదా దేవీ కుబ్జయా పాపయా భృశం,
తదా శేతే స్మ సా భూమౌ దిగ్ధవిద్ధేవ కిన్నరీ. ౧

నిశ్చిత్య మనసా కృత్యం సా సమ్యగితి భామినీ,
మంథరాయై శనై స్సర్వ మాచచక్షే విచక్షణా. ౨

సా దీనా నిశ్చయం కృత్వా మంథరావాక్యమోహితా,
నాగకన్యేవ నిశ్వస్య దీర్ఘ ముష్ణం చ భామినీ. ౩

ముహూర్తం చింతయామాస మార్గ మాత్మసుఖావహం, ౩౺

సా సుహృ చ్చార్థకామా చ తం నిశమ్య సునిశ్చయం.
బభూవ పరమప్రీతా సిద్ధిం ప్రాప్యేవ మంథరా, ౪౺

అథ దశమ స్సర్గః

అథ పూర్వోక్తం కైకేయీక్రోధ మవిచాల్యత్వసూచనాయాఽనువదన్ రాజ్ఞః కైకేయీ దర్శనానునగుణ దర్శయతి (విదర్శితేతి.) విదర్శితా విపరీతం బోధితా, దిగ్ధవిద్ధా విషలిప్తబాణేన ప్రహృతా - 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకౌ' ఇత్యమరః. ౧

(నిశ్చిత్యేతి.) సా కైకేయీ, కృత్యం కర్తవ్యం, పూర్వోక్తరీత్యా మనసా నిశ్చిత్య, సర్వం తదుక్తం సమ్యగితి మంథరాయై అచచక్ష ఇతి సంబంధః. ౨

(సా దీనేత్యర్ధత్రయ) మేకం వాక్యం. దీనా అత్ర స్వోద్యోగః ఫలిష్యతి నవేతి శంకయా దీనా, మార్గం ఉపాయం. ఏతదర్ధత్రయం నిశ్చిత్యేతి పూర్వశ్లోకాత్ పూర్వమేవ నివేశనీయం, అర్థసంగతి స్వారస్యాత్. ౩౺

(సేతి.) తం నిశ్చయం 'ఇహ వా మాం మృతా' మిత్యాదినా పూర్వసర్గాంతోక్తనిశ్చయం, నిశమ్య శ్రుత్వా. సిద్ధిం నిశ్చయఫలం, ప్రాప్యేవ ప్రీతా. ౪౺

(కైకేయ్యాః కోపావేశః)

అథ సా రుషితా దేవీ సమ్యక్కృత్వా వినిశ్చయం.
సంవివేశాఽబలా భూమౌ నివేశ్య భ్రుకుటీం ముఖే, ౫౪

తత శ్చిత్రాణి మాల్యాని దివ్యా న్యాభరణాని చ.
అపవిద్ధాని కైకేయ్యా తాని భూమిం ప్రపేదిరే, ౬౪

తయా తా న్యపవిద్ధాని మాల్యా న్యాభరణాని చ.
అశోభయంత వసుధాం నక్షత్రాణి యథా నభః, ౭౪

క్రోధాగారే నిపతితా సా బభౌ మలినాంబరా.
ఏకవేణీం దృఢం బధ్వా గతసత్త్వేవ కిన్నరీ, ౮౪

అజ్ఞాప్య తు మహారాజో రాఘవస్యాఽభిషేచనం.
ఉపస్థాన మనుజ్ఞాప్య ప్రవివేశ నివేశనం, ౯౪

పున స్సంవేశనాభిధానం రోషసూచకభ్రుకుటీకరణ మాల్యభూషణావవేధాదివిశేషప్రదర్శ నార్థం. (భ్రుకుటిం) క్రోధజనితాకారవిశేషం. ౫౪

పూర్వం త్యక్తభూషణాదీనా మౌదాసీన్యేన భూమౌ విక్షేపం దర్శయతి (తత ఇతి.) యా న్యప విద్ధాని తాని భూమిం ప్రపేదిరే, నతు మంజూషికాం క్రోధాతిశయసూచనాయ భూమా వుత్సర్జనం. ౬౪

వ్యాకీర్ణత్వద్యోతనాయ తాని వర్ణయతి (తయేత్యాదినా.) ౭౪

(క్రోధాగార ఇతి.) గతసత్త్వా క్షీణబలా, విగతాసు రితి వార్థః. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః. ౮౪.

(అజ్ఞాప్యేతి,) అజ్ఞాప్య సుమంత్రాదీ న్నియమ్య, అభిషేచనం అభిషేచనసాధనం ప్రతి, ఉపస్థానం అస్థానం, సద ఇత్యర్థః. అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా, యద్వా, పంచమసర్గే గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తత్వా ద్వసిష్ఠ ఏవోపస్థాన శబ్దేనోచ్యతే. ౯౪

అద్య రామాభిషేకో వై ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్.
ప్రియార్హాం ప్రియ మాఖ్యాతుం వివేశాఽన్తఃపురం వశీ, ౧౦॥

స కైకేయ్యా గృహం శ్రేష్ఠం ప్రవివేశ మహాయశాః.
పాండురాభ్ర మివాకాశం రాహుయుక్తం నిశాకరః, ౧౧॥

శుకబర్హిణసంఘుష్టం క్రౌంచహంసరుతా యుతం.
వాదిత్రరవసంఘుష్టం కుబ్జావామనికాయుతం, ౧౨॥

లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చంపకాశోకశోభితైః.
దాంతరాజతసౌవర్ణవేదికాభి స్సమాయుతం. ౧౩॥

నిత్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై ర్వాపీభి శ్చోపశోభితం.
దాంతరాజతసౌవర్ణై స్సంవృతం పరమాసనైః, ౧౪॥

వివిధై రన్నపానైశ్చ భక్ష్యైశ్చ వివిధై రపి.
ఉపపన్నం మహార్హైశ్చ భూషితై స్త్రిదివోపమం, ౧౫॥

త త్ప్రవిశ్య మహారాజ స్స్వ మంతఃపుర మృద్ధిమత్.
న దదర్శ ప్రియాం రాజా కైకేయీం శయనోత్తమే, ౧౬॥

(అద్యేతి.) రామాభిషేకః, అద్య వై ఇదానీమేవ, ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ ఇతః పూర్వం కైకేయ్యాః శ్రోతు మవకాశో నాస్తీతి జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. సర్వ మన్య వశే వర్తత ఇతి వశీ స్వతంత్రః, అతః స్వయ మేవ ప్రియార్హాం కైకేయీం ప్రతి, ప్రియ మాఖ్యాతుం అంతఃపురం ప్రవివేశ. ౧౦॥

(స ఇతి.) స్వబాధకకైకేయీవచనకర్తవ్యత్వా ద్రాహుయుక్త మిత్యుక్తం. ౧౧॥

అథ దశరథస్య కైకేయీవచనకర్తవ్యత్వాయ రామాభిషేకవిఘ్న మియం కరిష్యతీతి బుద్ధ్యనుత్పాదాయ చ రతిభావోద్దీపనా న్యంతఃపురే దర్శయతి (శుకేత్యాది.) వాదిత్రరవసంఘుష్టం వీణాదిచతుర్విధవాద్యరవానునాదితం, 'తతం వీణాదికం వాద్య మానద్ధం మురజాదికం,

(కైకేయీసాంత్వనమ్)

స కామబలసంయుక్తో రత్యర్థం మనుజాధిపః.
అపశ్యన్ దయితాం భార్యాం పప్రచ్ఛ విషసాద చ. ౧౬

నహి తస్య పురా దేవీ తాం వేళా మత్యవర్తత.
నచ రాజా గృహం శూన్యం ప్రవివేశ కదాచన, ౧౭

తతో గృహగతో రాజా కైకేయీం పర్యపృచ్ఛత.
యథాపుర మవిజ్ఞాయ స్వార్థలిప్సు మపండితాం, ౧౮

ప్రతీహారీ త్వథోవాచ సంత్రస్తా సుకృతాంజలిః.
దేవ దేవీ భృశం క్రుద్ధా క్రోధాగార మభిద్రుతా, ౨౦

వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యం తాళాదికం ఘనం, చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్య నామక' మిత్యమరః. కుబ్జాదీనాం ప్రియానుకూల్యహేతుత్వా ద్రతివృద్ధిహేతుత్వం. లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చోపలక్షితం, దాంతాః దంతనిర్మితాః, (నిత్యపుష్పఫలైరితి.) దోహదవిశేషాదితి జ్ఞేయం. (వివిధైరితి.) భక్ష్యైః అపూపాదిభిః, భూషితైః, స్త్రీజనైరితి శేషః. అతఏవ త్రిదివోపమం. ౧౫

(స ఇతి.) కామబలసంయుక్తః ఉద్దీపనదర్శనా దుచితకాలత్వాచ్చేతి భావః. అతఏవ రత్యర్థం పప్రచ్ఛ క్వ గతాఽసీత్యేవం. ప్రత్యుత్తరాఽభావా ద్విషసాద చ. ౧౬

విషాదహేతు మాహ (న హీతి.) తాం వేళాం రతివేళాం. ౧౭

(తత ఇతి.) కైకేయీం, స్వార్థలిప్సుం స్వప్రయోజనపరాం, అవిజ్ఞాయ, యథాపురం యథాపూర్వం, పర్యపృచ్ఛత, ప్రతిహారీ మితి శేషః. పూర్వ మదర్శనకాలే యథా పృచ్ఛతి తథాఽపృచ్ఛ దిత్యర్థః. ౧౮-౨౦

ప్రతిహార్యా ఎచ శ్శ్రుత్వా రాజా పరమదుర్మనాః.
విషసాద పున ర్భూయో లులితవ్యాకులేంద్రియః, ౨౦౫

తత్ర తాం పతితాం భూమౌ శయానా మతథోచితాం.
ప్రతప్త ఇవ దుఃఖేన సోఽపశ్య జ్జగతీపతిః, ౨౨౫

స వృద్ధ స్తరుణీం భార్యాం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం.
అపాపః పాపసంకల్పాం దదర్శ ధరణీతలే, ౨౩౫

లతా మివ వినిష్కృత్తాం పతితాం దేవతా మివ.
కిన్నరీ మివ నిర్ధూతాం చ్యుతా మప్సరసం యథా, ౨౪౫

మాయామివ పరిభ్రష్టాం హరిణీ మివ సంయతాం.
కరేణుమివ దిగ్ధేన విద్ధాం మృగయునా వనే. ౨౫౫

(ప్రతిహార్యా ఇతి.) భూయః అతిశయేన, అదర్శనవిషాదాదపి క్రోధాగారప్రవేశశ్రవణా దతిశయేన విషసాద. లులితవ్యాకులేంద్రియః-లులితాని ఘూర్ణితాని, వ్యాకులాని స్వస్వవిషయ గ్రహణాసమర్థాని. ఇంద్రియాణి యస్య స తథోక్తః. ౨౦౫

(తత్రేతి.) అతథోచితాం భూమిశయనానర్హాం. ౨౨౫

రామాభిషేకసంరంభే సపత్నీమాతుః క్రోధ స్తన్నిమిత్త ఇతి కుతో రాజా న జ్ఞాతవాన్? నిత్యత్రాహ (స ఇతి.) అకుటిలత్వా ద్వ్యామోహా చ్చ న జ్ఞాతవానితి భావః. తద్దర్శనస్య దుస్సహత్వ మాహ (లతామివేత్యాది.) పతితాం భూగతాం, నిర్ధూతాం, ధూఞ్ కంపనే. వ్యాకులితా మితి యావత్. చ్యుతాం, దివ ఇతి శేషః. (మాయామితి.) వామీమివ పరిభ్రష్టామిత్యపి పాఠః. వామీం బడబాం 'వామ్యశ్వా బడబే' త్యమరః, సంయతాం వాగురయా బద్ధాం, దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకా' విత్యమరః. మృగయునా వ్యాధేన, సమ్యగ్భూగతత్వాఽఽశ్చర్యావహత్వ దయనీయత్వ దర్శనీయత్వ విలులితవర్ణత్వ నిశ్చేష్టత్వ సంతాపవత్త్వాని క్రమా ల్లతాద్యుపమేయేన లభ్యంతే. ౨౫౫

(కైకేయీసాంత్వనమ్)

మహాగజ ఇవారణ్యే స్నేహాత్పరిమమర్శ తాం. ౨౬

పరిమృశ్య చ పాణిభ్యా మభిసంత్రస్తచేతనః,
కామీ కమలపత్రాక్షీ మువాచ వనితా మిదం. ౨౭

న తేహ మభిజానామి క్రోధ మాత్మని సంశ్రితం,
దేవి కేనాఽభిశప్తాసి కేన వాఽసి విమానితా. ౨౮

యదిదం మమ దుఃఖాయ శేషే కల్యాణి పాంసుషు,
భూమౌ శేషే కిమర్థం త్వం మయి కల్యాణచేతసి. ౨౯

భూతోపహతచిత్తేవ మమ చిత్తప్రమాథినీ, ౨౯½

సంతి మే కుశలా వైద్యా స్త్వభితుష్టాశ్చ సర్వశః.
సుఖితాం త్వాం కరిష్యంతి వ్యాధి మాచక్ష్వ భామిని, ౩౦½

కస్య వా తే ప్రియం కార్యం కేన వా విప్రియం కృతం.
కః ప్రియం లభతా మద్య కోవా సుమహ ద్విప్రియం, ౩౧½

(మహాగజ ఇతి.) అభిసంత్రస్తచేతనః - అభితః సమ్యక్, త్రస్తా చేతనా బుద్ధి ర్యస్య, కి మర్థేచ్ఛుః? ఉత రోగగ్రస్తా? ఉత క్రుద్ధేతి త్రాసః, కమలపత్రాక్షీమితి కామిత్వద్యోతనం. ౨౭

(నేతి.) ఆత్మని త్వయి, మయి వా, అభిశప్తా పరుషితా. ౨౮

(యదితి.) పాంసుషు శేష ఇతి యత్, ఇదం, మమ దుఃఖాయేతి సంబంధః. భూతోపహతచిత్తేవ పిశాచగ్రస్తచిత్తేవ. ౨౯½

రోగపక్షం పరిహరతి (సంతిత్యాది.) అభితుష్టాః దానమానాదిభిః. ౩౦½

క్రోధపక్షే పరిహార మాహ (కస్య వేతి.) కస్యేతి తృతీయార్థే షష్ఠీ. కేనవా తేఽప్రియం కృత?

మా రోదీ ర్మా చ కార్షీ స్త్వం దేవి సంపరిశోషణం.
అవధ్యో వధ్యతాం కో వా కో వా వధ్యో విముచ్యతాం, ౩౨౫

దరిద్రః కో భవ త్వాఢ్యో ద్రవ్యవాన్ వా ప్యకించనః. ౩౩

అహం చైవ మదీయాశ్చ సర్వే తవ వశానుగాః,
న తే కించిదభిప్రాయం వ్యాహంతు మహ ముత్సహే, ౩౪

ఆత్మనో జీవితేనాపి బ్రూహి య న్మనసేచ్ఛసి,
బల మాత్మని జానంతీ న మాం శంకితు మర్హసి. ౩౫

కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే, ౩౫౪

యావ దావర్తతే చక్రం తావతీ మే వసుంధరా.
ప్రాచీనా స్సింధుసౌవీరా స్సౌరాష్ట్రా దక్షిణాపథాః, ౩౬౪

వంగాంగమగధా మత్స్యా స్సమృద్ధాః కాశికోసలాః.
తత్ర జాతం బహుద్రవ్యం ధనధాన్య మజావికం, ౩౭౪

తతో వృణీష్వ కైకేయి యద్యత్త్వం మనసేచ్ఛసి. ౩౮

మిత్యర్థః. ప్రియాప్రియకారిణోః ఫల మాహ (కః ప్రియ మితి.) (మా రోదీ రితి) మా రోదీః రోదనం మా కార్షీః. సంపరిశోషణం కాయక్లేశం. ౩౧౫-౩౩.

అర్థేచ్ఛాపక్షం పరిహరతి (అహ మితి) మమ జీవనేనాపి హేతునా, త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహే, త్వత్ప్రియార్థం జీవిత మపి పరిత్యజామీత్యర్థః. ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం వాల్లభ్యబలం. ౩౪-౩౫౪

(చక్రం) సూర్యస్య రథచక్రం, ఆజ్ఞా వా. (ప్రాచీనా ఇత్యాది.) ప్రాచీనాదిదేశాః, యే సంతీతి శేషః. తత్ర తేషు దేశేషు, ధనధాన్యం, యదస్తీతి శేషః. తతః తత్ర. ౩౬౪-౩౮

(కైకేయీసాంత్వనమ్)

కి మాయాసేన తే భీరు ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ శోభనే,
తత్త్వం మే బ్రూహి కైకేయి యత స్తే భయ మాగతం. ౩౯

తత్తే వ్యపనయిష్యామి నీహార మివ రశ్మి (మా)వాన్, ౩౯౪

తథోక్తా సా సమాశ్వస్తా వక్తుకామా తదప్రియం.
పరిపీడయితుం భూయో భర్తార ముపచక్రమే, ౪౦౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, దశమ స్సర్గః.

అథ ఏకాదశ స్సర్గః

తం మన్మథశరై ర్విద్ధం కామవేగవశానుగం,
ఉవాచ పృథివీపాలం కైకేయీ దారుణం వచః. ౧

(కిమితి.) ఆయాసేన భూశయనాయాసేన, తత్ భయనిమిత్తం, రశ్మివాన్ సూర్యః. ౩౯౪

(పరిపీడయితుం) ప్రతిజ్ఞాకరణేన నిర్బంధయితుం. ౪౦౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే దశమ స్సర్గః.

అథ ఏకాదశ స్సర్గః

అథ 'వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వ మిమం వృణుయా వర' మితి మంథరయోపదిష్ట మను క్షిపతి (తమిత్యాదినా.) ౧

నాస్మి విప్రకృతా దేవ కేనచి న్నావమానితా,
అభిప్రాయస్తు మే కశ్చి త్తమిచ్ఛామి త్వయా కృతం. ౨

ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తు మిచ్ఛసి,
అథ త ద్వ్యాహరిష్యామి య దభిప్రార్థితం మయా. ౩

తా మువాచ మహాతేజా: కైకేయీ మీష దుత్స్మితః,
కామీ హస్తేన సంగృహ్య మూర్ధజేషు శుచిస్మితాం. ౪

అవలిప్తే న జానాసి త్వత్తః ప్రియతమా మమ,
మనుజో మనుజవ్యాఘ్రా ద్రామా దన్యో న విద్యతే. ౫

తేనాఽజయ్యేన ముఖ్యేన రాఘవేణ మహాత్మనా,
శపే తే జీవనార్హేణ బ్రూహి య న్మనసేచ్ఛసి. ౬

(నాస్మీతి.) విప్రకృతా రోగగ్రస్తా, నార్థకామాస్మీత్యపి ద్రష్టవ్యం. నిగ్రహానుగ్రహపక్షం మనసి కృత్వాహ (అభిప్రాయస్త్వితి) అభిప్రాయః అభిప్రేతోర్థః, అస్తీతి శేషః. త్వయా కృతం త్వయా ప్రతిశ్రుతం, త మిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨

(ప్రతిజ్ఞా మితి.) ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ శపథం కుర్వి త్యర్థః. ౩

(తామితి.) ఈషదుత్స్మితః భవదాజ్ఞాకారిణి మయి కిం శపథేనేతి కించి దుద్గతస్మితః. యద్వా, అభిప్రేతకరణ మీషత్కరమి త్యుత్స్మితః. యద్వా, శంకితరోగాద్యభావాత్. (హస్తేన మూర్ధజేషు సంగృహ్యేతి) శిరోంకే కృత్వేతి భావః. స్వాభిముఖీకరణాయ వేణీ మవలంబ్యేతి వార్థః, ౪

(అవలిప్త ఇతి.) అవలిప్తే సౌభాగ్యగర్వితే, మమ, త్వత్తః ప్రియతమా స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా, నాస్తి, రామా దన్యో మనుజః ప్రియతమో న విద్యత ఇతి జానాసీతి సంబంధః. ౫

(తేనేతి.) జీవనార్హేణ జీవనాదపి పూజ్యేన. ౬

(కైకేయ్యా వరప్రార్థనం)

యం ముహూర్త మపశ్యం స్తు న జీవేయ మహం ధ్రువం,
తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౬

ఆత్మనా వాఽఽత్మజై శ్చాన్యై ర్వృణే యం మనుజర్షభం,
తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౭

భద్రే హృదయ మప్యేత దనుమృశ్యోద్ధరస్వ మే,
ఏత త్సమీక్ష్య కైకేయి బ్రూహి య త్సాధు మన్యసే. ౯

బల మాత్మని జానంతీ న మా శంకితు మర్హసి,
కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే. ౧౦

సా తదర్థమనా దేవీ త మభిప్రాయ మాగతం,
నిర్మాధ్యస్థ్యాచ్చ హర్షాచ్చ బభాషే దుర్వచం వచః. ౧౧

అస్యైవ వివరణం (య మితి.) తే వచనక్రియాం తవ వచనకరణం, ప్రతీతి శేషః. ౬

(ఆత్మనేతి.) ఆత్మనా స్వదేహేన, ఆత్మజైః భరతాదిభిః, అన్యైః ప్రియబంధుభిశ్చ, మూల్యభూతై రేతైః, యం రామం వృణే సర్వాన్ పరిత్యజ్యాపి రామమేవ పరిగృహ్ణామీతి భావః. ౭

(భద్ర ఇతి.) హే భద్రే, మే హృదయం, ఏతత్ ఏతాదృశ మనుమృశ్య శపథవచనానుసారిత్వేన నిర్ధార్య, ఉద్ధరస్వ ఉజ్జీవయ, ఏతత్ వాఙ్మనసయో రైకరూప్యం, సమీక్ష్య సమ్య గాలోచ్య, యత్సాధు ఇష్టం, మన్యసే, తద్బ్రూహి. త్వదభీష్టకరణ మేవ మజ్జీవనం, అన్యథా న జీవామీత్యర్థః. ౯

(బలమితి.) ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం దృష్టిచిత్తాపహారి సౌభాగ్యబలం. ౧౦

(సేతి.) తదర్థమనాః మంథరోపదిష్టరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకరూపార్థమనాః, అభిప్రాయ మాగతం స్వాభిమతశపథం ప్రాప్తం, నిర్మాధ్యస్థ్యాత్ నిర్గతమధ్యస్థభావాత్, పక్షపాతాదిత్యర్థః. ౧౧

తేన వాక్యేన సంహృష్టా తమభిప్రాయమాగతం,
వ్యాజహార మహాఘోర మభ్యాగత మివాంతకం. ౧౨

యథా క్రమేణ శపసి వరం మమ దదాసి చ,
త చ్ఛృణ్వంతు త్రయస్త్రింశ ద్దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః. ౧౩

చంద్రాదిత్యౌ నభ శ్చైవ గ్రహా రాత్ర్యహనీ దిశః,
జగచ్చ పృథివీ చేయం సగంధర్వా సరాక్షసా. ౧౪

నిశాచరాణి భూతాని గృహేషు గృహదేవతాః,
యాని చాఽన్యాని భూతాని జానీయు ర్భాషితం తవ. ౧౫

సత్యసంధో మహాతేజా ధర్మజ్ఞ స్సుసమాహితః,
వరం మమ దదాత్యేష తన్మే శృణ్వంతు దేవతాః. ౧౬

ఇతి దేవీ మహేష్వాసం పరిగృహ్యాఽభిశస్య చ,
తతః పర మువాచేదం వరదం కామమోహితం. ౧౭

స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే,
తత్ర చాఽచ్యావయ చ్ఛత్రు స్తవ జీవిత మంతరా. ౧౮

ఉక్తమర్థం సవిశేష మాహ (తేనేతి.) తేన వాక్యేన శపథపూర్వకం త్వదభిమతం కరిష్యామీత్యుక్తదశరథవచనేన. ౧౨

దశరథవాక్యం దృఢీకర్తుం నరస్య ధర్మాధర్మసాక్షిభూతా దేవతా శ్శ్రావయతి (యథా క్రమేణేతి.) క్రమేణ ప్రియపుత్ర సుకృతక్రమేణ, యథా శపసి, వరం దదాసి, చ, తథా తచ్ఛృణ్వం త్వితి సంబంధః. (చంద్రాదిత్యా వితి) గ్రహాః నవ గ్రహాః, జగత్ లోకః, 'లోకో విష్టపం భువనం జగది, త్యమరః, లోకశ్చాత్ర స్వర్గ ఏవ. (ఇతీతి.) పరిగృహ్య ధర్మపాశేన సంయమ్య, అభిశస్య సర్వా దేవతా స్సాక్షిత్వేన శృణ్వంత్వి త్యుద్ఘుష్య. ౧౭

(స్మరేతి.) పూర్వవృత్త మేవాహ (తత్రేతి.) తత్ర రాత్రియుద్ధే, అంతరా మధ్యే, తవ జీవితం, అచ్యావయత్ అచాలయత్. శస్త్రప్రహారాదినా మూర్ఛాం ప్రాపితవా నిత్యర్థః. ౧౮

(కైకేయ్యా వరప్రార్థనం)

తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః,
జాగ్రత్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదా వరౌ. ౧౯

తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపౌ మృగయా మ్యహం,
తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగర. ౨౦

తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చే ద్దాస్యసి మే వరం,
అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్విమానితా. ౨౧

వాఙ్మాత్రేణ తదా రాజా కైకేయ్యా స్వవశే కృతః,
ప్రచస్కంద వినాశాయ పాశం మృగ ఇవాత్మనః. ౨౨

(తత్రేతి.) (యతమానాయాః) సారథ్యే యత్నం కుర్వాణాయాః. ౧౯

(తౌ త్వితి.) హే పృథివీపాల, తవ సకాశ ఏవ, నిక్షేపౌ నిక్షేపత్వేన స్థాపితౌ, తౌతు వరౌ తావేవ వరౌ, మృగయామి అన్వేషయామి, ఇచ్ఛామీత్యర్థః. ౨౦

(తదితి.) వర మితి జాత్యేకవచనం. ౨౧

(వాఙ్మాత్రేణేతి.) వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రేణ, కైకేయ్యా స్వవశే కృతః, రాజా, వాఙ్మాత్రేణ మృగశబ్దానుకారిణా లుబ్ధకథితేన, ఆత్మనో వినాశాయ, పాశం మృగ ఇవ వాగురాం మృగ ఇవ, ధర్మపాశం, ప్రచస్కంద గతవాన్, స్కంది ర్గతిశోషణయో రితి ధాతుః. వరప్రదాన మంగీచకారేత్యర్థః. యద్వా, వాగురాం ప్రాప్తో మృగ ఇవ, ప్రచస్కంద శోషణం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౨౨

తత: పర ముచాచేదం వరదం కామమోహితం,
వరౌ యౌ మే త్వయా దేవ తదా దత్తౌ మహీపతే. ౨౩

తౌ తావ దహ మద్యైవ వక్ష్యామి శృణు మే వచ:, ౨౩½

అభిషేకసమారంభో రాఘవ స్యోపకల్పితం.
అనేనైవాఽభిషేకేణ భరతో మేఽభిషిచ్యతాం, ౨౪½

యో ద్వితీయో వరో దేవ దత్త: ప్రీతేన మే త్వయా.
తదా దైవాసురే యుద్ధే తస్య కాలోఽయ మాగత:, ౨౫½

నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రిత:.
చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపస:, ౨౬½

భరతో భజతా మద్య యౌవరాజ్య మకంటకం.
ఏష మే పరమ: కామో దత్త మేవ వరం వృణే, ౨౭½

అద్య చైవ హి పశ్యేయం ప్రయాంతం రాఘవం వనం. ౨౮

(తత ఇత్యాది.) (తావితి.) తౌ వరౌ వక్ష్యామి తౌ వరౌ విభజ్య ప్రదాతుం ప్రకారం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨౩½

(అభిషేకసమారంభ ఇతి.) అభిషేకసమారంభః అభిషేకసామగ్రీ, య ఇతి శేషః. అభిషేకేణ అభిషేకసామగ్ర్యా. ౨౪½-౨౫½

(నవేతి.) చీరం వల్కలం. ౨౬½

విళంబవ్యావృత్త్యర్థ మాహ (భరత ఇత్యాదినా.) దత్తమేవ, నతు నూతనం కించి దర్థయే. ౨౭½-౨౮

(దశరథస్య శోకపారవశ్యం)

స రాజరాజో భవ సత్యసంగరః కులం చ శీలం చ హి రక్ష జన్మ చ,
పరత్ర వాసే హి వదం త్యను త్తమం తపోధనా స్సత్యవచో హితం నృణాం. ౭౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకాదశ స్సర్గః

అథ ద్వాదశ స్సర్గః.

తత శ్శ్రుత్వా మహారాజః కైకేయ్యా దారుణం వచః,
చింతా మభిసమాపేదే ముహూర్తం ప్రతతాప చ. ౧

కిన్ను మే యది వా స్వప్న శ్చిత్తమోహో పి వా మమ,
అనుభూతోపసర్గో వా మనసో వా ప్యుపద్రవః. ౨

సత్యస్యాఽవశ్యకర్తవ్యత్వ మాహ (స ఇతి.) రాజరాజ స్స త్వం, సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః, భవ, తేన సత్యసంగరత్వేన, కులాదిత్రయం రక్ష. సత్యస్య రక్షకత్వ ముపపాదయతి (పరత్రేతి.) నృణాం హితం సత్యవచః, పరత్ర వాసే స్వర్గలోకాదివాసే, అనుత్తమం అత్యంతోత్తమసాధనం, వదంతి. ౭౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,

ఏకాదశ స్సర్గః.

అథ ద్వాదశ స్సర్గః.

అథ సత్యపాశబద్ధస్య రాజ్ఞః శోకం వర్ణయతి (తత ఇతి.) ప్రతతాప ఇత్యుమ్మూర్ఛేతి యావత్. ౧

చింతాం వివృణోతి (కిన్న్వితి.) కిన్న్వితి సామాన్యాకారేణ చింతా, స్వదుఃఖావహస్య రామాభిషేకవిఘ్నస్య సత్స్వభావయా కైకేయ్యా కథనాసంభవా దిదం ఘోరవార్త్తికం న భవతి,

ఇతి సంచిత్య తద్రాజా నాఽధ్యగచ్ఛ త్తదా సుఖం, ౨౫

ప్రతిలభ్య చిరా త్సంజ్ఞాం కైకేయీ వాక్య తాడితః.
వ్యథితో విక్లబశ్చైవ వ్యాఘ్రీం దృష్ట్వా యథా మృగః, ౩౫

అసంవృతాయా మాసీనో జగత్యాం దీర్ఘ ముచ్ఛ్వసన్.
మండలే పన్నగో రుద్ధో మంత్రై రివ మహావిషః, ౪౫

అహో ధిగితి సామర్షో వాచ ముక్త్వా నరాధిపః.
మోహ మాపేదివాన్ భూయ శ్శోకోపహత చేతనః, ౫౫

చిరేణ తు నృప స్సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య సుదుఃఖితః.
కైకేయీ మబ్రవీ త్క్రుద్ధః ప్రదహన్నివ చక్షుషా, ౬౫

నృశంసే దుష్టచారిత్రే కులస్యాస్య వినాశని.
కిం కృతం తవ రామేణ పాపం పాపే మయాపి వా, ౭౫

యదా తే జననీతుల్యాం వృత్తిం వహతి రాఘవః.
తస్యైవ త్వ మనర్థాయ కిం నిమిత్త మిహోద్యతా, ౮౫

స్వప్నో? యది వా అథవేదానీం నిద్రాయా అసంభవా చ్చిత్తమోహః భ్రమో వా? ఇదానీం భ్రమకారణాభావా దనుభూతోపసర్గో వా? జన్మాంతరానుభూతానా మర్థానాం ఉపసర్గః భావనా వా? స్మరణ మితి యావత్. జన్మాంతరే ప్యేవంవిధాఽవస్థాయా అసంభావితత్వా దాహ (మనస ఉపద్రవో వా) రోగజవికారో వా? ఉన్మాద ఇతి యావత్. ప్రతతాప చేత్యేత దనువదతి (ఇతీతి.) ౨౫

(ప్రతిలభ్యేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. వ్యథితఃదుఃఖితః, విక్లబః విహ్వలః-'విక్లబో విహ్వల' ఇత్యమరః. మండలే అహితుండికయంత్రమండలే. ౩౫-౫॥

(నృశంస ఇతి.) కిం పాపం కృత? మిత్యన్వయః. పాపం అపరాధః. ౭౫

(యదేతి.) వృత్తిం శుశ్రూషాం, తస్యైవ తదై వేత్యపి బోధ్యం. తస్యైవ నతు తత్పుత్రాదేః. తదైవ నతు కాలాంతరే శుశ్రూషాభావదశాయాం. ౮౫

(కైకేయీమనఃపరివర్తనయత్నః)

త్వం మయాఽఽత్మవినాశార్థం భవనం స్వం ప్రవేశితా.
అవిజ్ఞానా న్నృపసుతా వ్యాలీ తీక్ష్ణవిషా యథా, ౯౫

జీవలోకో యదా సర్వో రామస్యాఽహ గుణస్తవం.
అపరాధం క ముద్దిశ్య త్యక్ష్యామీష్ట మహం సుతం, ౧౦౫

కౌసల్యాం వా సుమిత్రాం వా త్యజేయమపి వా శ్రియం.
జీవితం వాత్మనో రామం న త్వేవ పితృవత్సలం, ౧౧౫

పరా భవతి మే ప్రీతి ర్దృష్ట్వా తనయ మగ్రజం.
అపశ్యత స్తు మే రామం నష్టా భవతి చేతనా. ౧౨౫

తిష్ఠే ల్లోకో వినా సూర్యం సస్యం వా సలిలం వినా.
నతు రామం వినా దేహే తిష్ఠేత్తు మమ జీవితం, ౧౩౫

త దలం త్యజ్యతా మేష నిశ్చయః పాపనిశ్చయే.
అపి తే చరణౌ మూర్ధ్నా స్పృశా మ్యేష ప్రసీద మే, ౧౪౫

కి మిదం చింతితం పాపే త్వయా పరమదారుణం. ౧౫

అథ జిజ్ఞాససే మాం త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే,
అస్తు య త్త త్త్వయా పూర్వం వ్యాహృతం రాఘవం ప్రతి. ౧౬

(త్వమితి.) నృపసుతేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౯౫-౧౩౫

(త దల మితి) ఏష నిశ్చయః రామవివాసనరూపనిశ్చయః. (అపి తే చరణా వితి.) అపిః ప్రశ్నార్థకః. ౧౫

(అథేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అథేతి ప్రశ్నే. త్వం భరతస్య ప్రియాఽప్రియే విషయే, మాం జిజ్ఞాససే జ్ఞాతు మిచ్ఛసి, తదిదానీ మపి భరతోఽభిషిచ్యతా మితి య త్త దస్తు

స మే జ్యేష్ఠ స్సుత శ్శ్రీమా న్ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతీవ మే,
త త్త్వయా ప్రియవాదిన్యా సేవార్థం కథితం భవేత్. ౧౭

త చ్ఛ్రుత్వా శోకసంతప్తా సంతాపయసి మాం భృశం,
ఆవిష్టాసి గృహం శూన్యం సా త్వం పరవశం గతా. ౧౮

ఇక్ష్వాకూణా ం కులే దేవి సంప్రాప్త స్సుమహా నయం,
అనయో నయసంపన్నే యత్ర తే వికృతా మతిః. ౧౯

న హి కించి దయుక్తం వా విప్రియం వా పురా మమ,
అకరో స్త్వం విశాలాక్షి తేన న శ్రద్దధా మ్యహం. ౨౦

తద్వక్తు ముచితం, త్వయా పూర్వం రాఘవం ప్రతి 'స మే జ్యేష్ఠ స్సుత' ఇత్యాది యద్వ్యాహృతం. తత్ ప్రియవాదిన్యా త్వయా, సేవా ం మమ మనోరంజనార్థం, రామకృత శుశ్రూషార్థం వా, కథితం భవేత్. రామవివాసనోక్తి స్తేన విరు త్యర్థః. పరీక్షార్థ మపి భరతోఽభిషిచ్యతా మిత్యేవ వక్తు ముచితం, నతు రామో వివాస్యతా మిత్యేతత్. పూర్వాపరవిరోధా దితి భావః. రామవివాసనోక్తిశ్చ భరతే ప్రీతిపరీక్షార్థ మేవాస్త్వి త్యత ఆహ (తదితి.) తత్ రామాభిషేచనం, శ్రుత్వా, శోకసంతాప్తా సతీ, మాం, భృశం అతినిర్బంధేన, సంతాపయసి, కించ పరవశం పరబోధనవశం, గతా సతీ, శూన్యం గృహం క్రోధాగారం, ఆవిష్టాసి ప్రవిష్టాసి, ఇదం సర్వం పరీక్షార్థత్వేన నసంగచ్ఛత ఇతి భావః. శూన్యై ర్గృహై రితిపాఠే-శూన్యైర్గృహై రావిష్టా పిశాచాదిభి రావిష్టేత్యర్థః. ౧౮

కులానర్థకరం చేదం వచన మిత్యాహ (ఇక్ష్వాకూణా మితి.) నయసంపన్నే ఏతావత్కాలం నీతిశాలిని, యత్ర ఇక్ష్వాకుకులమధ్యే, తే మతి రేవ మిదానీం, వికృతా విపరీతా జాతా, తత్ర కులే, అయం సన్నిహితః, సుమహా ననయః అనర్థః, సంప్రాప్తః. నను సత్ప్రకృతే ర్విపరీతబుద్ధిః కులస్యానర్థహేతు రితి భావః. ౧౯

పూర్వాపరపర్యాలోచనయా త్వద్వచనం న శ్రద్ధేయం చేత్యాహ (నహీతి.) - అయుక్తం అహిత మితి యావత్. న శ్రద్దధామి, ఇద మహితం విప్రియకరణ మితి శేషః. ౨౦

(కైకేయీమనఃపరివర్తనప్రయత్నః)

నను తే రాఘవ స్తుల్యో భరతేన మహాత్మనా,
బహుశో హి సుబాలే త్వం కథాః కథయసే మమ. ౨౦

తస్య ధర్మాత్మనో దేవి వనే వాసం యశస్వినః,
కథం రోచయసే భీరు నవ వర్షాణి పంచ చ. ౨౨

అత్యంతసుకుమారస్య తస్య ధర్మే ధృతాత్మనః,
కథం రోచయసే వాస మరణ్యే భృశదారుణే. ౨౩

రోచయ స్యభిరామస్య రామస్య శుభలోచనే,
తవ శుశ్రూషమాణస్య కిమర్థం విప్రవాసనం. ౨౪

రామో హి భరతా ద్భూయ స్తవ శుశ్రూషతే సదా,
విశేషం త్వయి తస్మాత్తు భరతస్య న లక్షయే. ౨౫

త్వత్ప్రతివిరుద్ధం చేదం వచన మిత్యాహ (నన్విత్యాది.) తే, రాఘవః, భరతేన, తుల్యో నను. తుల్యః ఖలు, అత్ర త్వద్వచనమేవ ప్రమాణ మిత్యాహ (బహుశ ఇతి.) బహుశ ఇత్యనేనా ఽహృదయత్వవ్యావృత్తిః. సుబాలే ఇ త్యకుటిలత్వవ్యావృత్తిః. ౨౦

(తస్యేతి.) ధర్మాత్మన ఇత్యనేన వనవాసహేతుభూతాఽకృత్యరాహిత్య ముక్తం. భీరు ఇతి తవ చ ధర్మభీరుత్వం క్వ గత? మితి భావః. ౨౨

రామసౌకుమార్యానుచితం చేద మిత్యాహ (అత్యంతేతి.) ౨౩

శుశ్రూషాదర్శనేనాపి రామో న వివాసనార్హ ఇత్యాహ (రోచయసీతి.) తవ శుశ్రూషమాణస్యే త్యత్ర న లోకావ్యయేత్యాదినా నిషిద్ధాపి షష్ఠ్యార్షీ బోధ్యా. ౨౪

శుశ్రూషమాణస్యేత్యేత దుపపాదయతి (రామోహీతి.) ౨౫

శుశ్రూషాం గౌరవం చైవ ప్రమాణం వచనక్రియాం,
కస్తే భూయస్తరం కుర్యా దన్యత్ర మనుజర్షభాత్. ౨౬

బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం బహూనాం చోపజీవినాం,
పరివాదోఽపవాదోవా రాఘవే నోపపద్యతే. ౨౭

సాంత్వయ న్సర్వభూతాని రామ శ్శుద్ధేన చేతసా,
గృహ్ణాతి మనుజవ్యాఘ్రః ప్రియై ర్విషయవాసినః. ౨౮

సత్యేన లోకా న్జయతి దీనా న్దానేన రాఘవః,
గురూ న్శుశ్రూషయా వీరో ధనుషా యుధి శాత్రవా న్. ౨౯

న కేవలం శుశ్రూషైవ వైవంవచనకారణం, అపితు ప్రమాణాదిక మపీత్యాహ (శుశ్రూషా మితి.) గౌరవం ప్రతిపత్తిః, ప్రమాణం పూజా, వచనక్రియా ఉక్తకరణం. ౨౬

పరివాదాదిక మపి రామవివాసకారణం నాస్తీత్యాహ (బహూనా మితి.) స్త్రీసహస్రాణా ముపజీవినాం చ సంబంధి పరివాదో నోపపద్యతే. బహూనా మితి విశేషణేన తన్మధ్యే ఏకయా ఏకేన వా స్త్రీపురుషావిశేషేణ పరివాద స్తత్సంబంధ్యే పరిభవవిషయవాదః. అపవాదః నిందా వా, రాఘవే నోపపద్యతే నదృశ్యతే. ౨౭

అవివాసననిమిత్తభూతా న్భూయో గుణా న్దర్శయతి (సాంత్వయన్నిత్యాది.) అనేన వాఙ్మనఃకాయై ర్జనరంజకత్వ ముక్తం. ప్రియైః అభీష్టప్రదానైః, గృహ్ణాతి సంగృహ్ణాతి. ౨౮

(సత్యేనేతి.) సత్యేన భూతహితేన, లోకా న్స్వర్గాదివైకుంఠ పర్యంతా న్, జయతి స్వాధీనా న్కరోతి, దీనా న్దరిద్రా న్, దానేన ధనప్రదానేన, జయతి వశీకరోతి. గురూ న్, శుశ్రూషయా, జయతి స్వహితోపదేశప్రవణా న్కరోతి, శాత్రవా న్శత్రూ న్, ధనుషా దనుఃప్రదర్శనమాత్రేణ. నతు బాణప్రయోగేణ, యుధి యుద్ధే, నతు కపటవృత్త్యా, జయతి నిరస్యతీత్యర్థః. వీర ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే. దయావీర స్త్యాగవీరో విద్యావీరః పరాక్రమవీర ఇత్యేవం. *చోళమహీపతిః కదాచిత్ సన్నిహితం మధ్యమవీధిభట్టారకం ప్రతి "ఆత్మానం మానుషం మన్యే" ఇతి వద న్రామః కథం జటాయుషో మోక్షం దత్తవా? నితి పప్రచ్ఛ. సోపి "సత్యేన లోకా న్జయతీ" త్యుక్త్వా మహతీం బహుమతి మవాప్తవా నిత్యైతిహ్య మత్ర జ్ఞేయం. ౨౯

(కైకేయీమనఃపరివర్తనప్రయత్నః)

సత్యం దానం తప స్త్యాగో మిత్రతా శౌచ మార్జవమ్,
విద్యా చ గురుశుశ్రూషా ధ్రువా ణ్యేతాని రాఘవే. ౩౦

తస్మి న్నార్జవసంపన్నే దేవి దేవోపమే కథం,
పాప మాశంససే రామే మహర్షిసమతేజసి. ౩౧

న స్మరా మ్యప్రియం వాక్యం లోకస్య ప్రియవాదినః,
స కథం త్వత్కృతే రామం వక్ష్యామి ప్రియ మప్రియం. ౩౨

క్షమా యస్మి న్దమ స్త్యాగః సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా,
అప్యహింసా చ భూతానాం త మృతే కా గతి ర్మమ. ౩౩

సత్యాదీని చ న కాదాచిత్కానీత్యాహ (సత్యమితి) తపః ప్రభృతి గుణషట్కం పూర్వశ్లోకేర్థసిద్ధ మనూద్యతే. దానం పరలోకప్రయోజనం, తపః శాస్త్రవిహితభోజన నివృత్త్యాదిరూపం, త్యాగః ఐహికప్రయోజనః ప్రీత్యర్థః, మిత్రతా సర్వ సుహృత్త్వం, శౌచం స్నానజన్యశుద్ధిః, ఆర్జవం పరచిత్తానువర్తిత్వం, విద్యా తత్త్వజ్ఞానం, గురుశుశ్రూషా - గురో శ్శుశ్రూషా పాదసంవాహనాది పరిచర్యా. ౩౦

(తస్మిన్నితి.) ఆర్జవసంపన్న ఇతి దానాది సంపత్తే రప్యుపలక్షణం. పాపం వివాసనరూపం, ఆశంససే ప్రార్థయసే. ౩౧

(నేతి.) లోకస్య జనమాత్రస్య, ప్రియవాదినః ప్రియవదనశీలస్య, కిముతాస్మాక? మితి భావః. రామస్య సంబంధి, అప్రియం వివాసనవిషయం, వాక్యం, న స్మరామి స్మర్తుమపి న శక్నోమీత్యర్థః. సః తదస్మర్తా అహం, త్వత్కృతే పరుషోక్తిమత్స్త్రీకృతే, రామం సర్వస్య రమయితారం, ప్రియం రమయితృత్వాభావేపి పుత్రత్వేన ప్రియం ప్రతి, కథ మప్రియం వక్ష్యామి? ౩౨

(క్షమేతి.) యస్మిన్ క్షమాదయో వర్తంతే, త మృతే, మమ కా గతిః కోవా రక్షకః? తాదృశం రక్షకం కథం త్యక్ష్యామీతి భావః. ౩౩

మమ వృద్ధస్య కైకేయి గతాంతస్య తపస్వినః,
దీనం లాలప్యమానస్య కారుణ్యం కర్తు మర్హసి. ౩౪

పృథివ్యాం సాగరాంతాయాం యత్కించి దధిగమ్యతే,
త త్సర్వం తవ దాస్యామి మా చ త్వాం మన్యు రావిశేత్. ౩౫

అంజలిం కుర్మి కైకేయి పాదౌ చాపి స్పృశామి తే,
శరణం భవ రామస్య మాఽధర్మో మా మిహ స్పృశేత్. ౩౬

ఇతి దుఃఖాభిసంతప్తం విలపంత మచేతనం,
ఘూర్ణమానం మహారాజం శోకేన సమభిప్లుతం ౩౭

పారం శోకార్ణవస్యాఽఽశు*ప్రార్థయంతం పునఃపునః,
ప్రత్యువాచాఽథ కైకేయీ రౌద్రా రౌద్రతరం వచః. ౩౮

(మమేతి.) గతాంతస్య - గతః ప్రాప్తః, అంతః చరమకాలో యేన తస్య, వృద్ధత్వేపి ప్రాప్తచరమకాలస్యేత్యర్థః. తపస్వినః శోచనీయావస్థస్య. లాలప్యమానస్య పునఃపునఃకథనశీలస్య. మమ మయీత్యర్థః. సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. ౩౪

(పృథివ్యామితి.) సాగరాంతాయా మిత్యనేన కృత్స్నాయా మితి లభ్యతే. యత్కించి ద్ధనం, అధిగమ్యతే లభ్యతే, తత్సర్వం. తవ తుభ్యం, దాస్యామి, మన్యుః రామవిషయక్రోధః. ౩౫

(అంజలి మితి.) కుర్మి కరోమి, అంజలిపూర్వకం పాదవందనం కరోమీత్యర్థః. శరణం రక్షిత్రీ, అధర్మః ప్రతిజ్ఞాభంగరూపః, రామాభిషేక మనుజానీహీత్యర్థః. ౩౬

(ఇతిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అచేతనం మూర్ఛితం, ఘూర్ణమానం ఇతస్తతో వివర్తమానం, శోకేన భావిరామవిరహస్మరణదుఃఖేన. సమభిప్లుతం సమ్యగభివ్యాప్తం, పారం అంతం, రామాభిషేక మితి యావత్. అథ కృత్స్నమితి వచోవిశేషణం. రౌద్రా భయంకరవికారా, రామాభిషేకనివర్తనవిషయే యద్య ద్వక్తవ్యం తత్సర్వ మువాచేత్యర్థః. ౩౮

* ప్రలపంతం. పా.

(కైకేయ్యాః స్వవరదాననిర్బంధః)

యది దత్వా వరౌ రాజ౯ పునః ప్రత్యనుతప్యసే,
ధార్మికత్వం కథం వీర పృథివ్యాం కథయిష్యసి. ౩౯

యదా సమేతా బహవ స్త్వయా రాజర్షయ స్సహ,
కథయిష్యంతి ధర్మజ్ఞ తత్ర కిం ప్రతివక్ష్యసి. ౪౦

యస్యాః ప్రసాదే జీవామి యా చ మా మభ్యపాలయత్,
తస్యాః కృతం మయా మిథ్యా కైకేయ్యా ఇతి వక్ష్యసి. ౪౧

కిల్బిషత్వం నరేంద్రాణాం కరిష్యసి నరాధిప,
యో దత్వా వర మద్యైవ పున రన్యాని భాషసే. ౪౨

శైబ్య శ్శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ,
అలర్క శ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతి ముత్తమాం. ౪౩

(యదీతి.) ధార్మికత్వం స్వీయ మితి శేషః. (యదేతి) కథయిష్యంతి, ఉపకారిణ్యాః కైకేయ్యాః కిం ప్రత్యుపకృత? మితి కదాచి ద్ధర్మప్రసంగే వక్ష్యంతి, తత్ర తదా, కిం ప్రతివక్ష్యసి కీదృశం ప్రత్యుత్తరం దాస్యసి? ౩౯-౪౦

(యస్యా ఇతి.) ప్రసాదే సతి జీవామి ప్రసాదేన జీవామీత్యర్థః. ప్రసాద మేవాహ (యా చేతి) యా చ మాం మూర్ఛితదశాయాం రణా దన్యత్రాపనీయాఽభ్యపాలయత్ శిశిరోపచారాదినా రరక్షేత్యర్థః. తస్యాః, మయా, మిథ్యా అసత్యం, కృత మితి వక్ష్యసి కి? మితి కాకుః. తస్మా దద్య ప్రతిజ్ఞాం నిర్వాహేతి భావః. ౪౧

(కిల్బిషత్వ మితి.) కిల్బిషత్వం అయశోరూపమాలిన్యం, నరేంద్రాణా మిత్యనేన సజాతీయే ష్వేకేన కృత మపయశ స్సర్వా నపి స్పృశతి, సర్వే రాజాన ఏవంవిధా ఇతి. అన్యాని వరప్రదానవిరుద్ధాని. ౪౨

దుష్కరస్యాపి ప్రతిజ్ఞాతస్య కర్తవ్యత్వం పూర్వచక్రవ ర్త్యనుష్ఠానేన దర్శయతి (శైబ్య ఇతి)

సాగర స్సమయం కృత్వా న వేలా మతివర్తతే,
సమయం మాఽనృతం కార్షీః పూర్వం వృత్త మనుస్మరన్. ౪౪

స త్వం ధర్మం పరిత్యజ్య రామం రాజ్యేఽభిషిచ్య చ,
సహ కౌసల్యయా నిత్యం రంతు మిచ్ఛసి దుర్మతే. ౪౫

భవ త్వధర్మో ధర్మో వా సత్యం వా యది వాఽనృతం,
య త్త్వయా సంశ్రుతం మహ్యం తస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః. ౪౬

శైబ్యో రాజా, శ్యేనకపోతీయే శ్యేనకపోతయో ర్వివాదే ప్రాప్తే, పక్షిణే శ్యేనాయ, స్వమాంసం కపోతమాంసప్రతినిధిత్వేన దదౌ, * ఇత్థం కిల పౌరాణికీ గాథా - ఇంద్రాగ్నీ శ్యేనకపోతౌ భూత్వా శైబ్యౌదార్యం పరీక్షితుం భక్షకభక్ష్యభావ మాపన్నౌ శైబ్యసమీప మాగతౌ. తత్ర కపోతోఽభయార్థీ శైబ్యాంక మావివేశ. తస్మై చ సోఽభయం దదౌ. తత శ్శ్యేనేన మద్భక్షణం దేవవిహితం త్యజే త్యుక్తే 'నాహం త్యజేయం. అపితు తత్ప్రతినిధిమాంస మేవ దదామి' త్యుక్తే (శైబ్యేన), తర్హి త్వన్మాంస మేవ ప్రయచ్ఛ, నాన్య దిత్యుక్తే (శ్యేనేన), స్వమాంస మపి సర్వం (శైబ్యః) దత్తవా నితి. అలర్కశ్చ రాజర్షి ర్బ్రాహ్మణాయాఽంధాయ వరం ప్రతిశ్రుత్య తేన రాజచక్షుషా స్వచక్షుః ప్రతిసంధానేఽర్థితే స్వచక్షుషీ దత్వోత్తమాం గతిం జగామ. కించ సాగర స్సముద్రో, దేవైః ప్రార్థితో వేలానతిలంఘ నాయ, తత్తేభ్యః ప్రతిశ్రుత్యాద్యాపి వేలాం నాతివర్తతే. తస్మా త్త్వ మపి పూర్వశైబ్యాదివృత్తాంత మనుస్మరన్, సమయం ప్రతిజ్ఞాం, అనృతం మిథ్యాభూతం, మా కార్షీః. ౪౪

ఏవం న్యాయముక్త్వా తదనుమోదమానం ప్రత్యాహ (స త్వమితి.) ౪౫

స్వసిద్ధాంత మాహ (భవత్వితి.) మదుక్తో రామవివాసనపూర్వకో భరతాభిషేకః, ధర్మో వా అధర్మో వా భవతు, రామం ప్రవ్రాజయారణ్యమిత్యాది మదుక్తం వచనం, సత్యం సమీచీనం వా, అనృతం అసమీచీనం వా భవతు, త్వయా యన్మహ్యం సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం, తస్య వ్యతిక్రమోఽన్యథాభావో, నాస్తీతి యోజనా. ౪౬

(కైకేయ్యాః స్వవరదాననిర్బన్ధః)

అహం హి విష మద్యైవ పీత్వా బహు తవాగ్రతః,
పశ్యత స్తే మరిష్యామి రామో యద్య భిషిచ్యతే. ४६

ఏకాహమపి పశ్యేయం యద్యహం రామమాతరం,
అంజలిం ప్రతిగృహ్ణంతీం శ్రేయో నను మృతి ర్మమ. ४७

భరతేనాత్మనా చాహం శపే తే మనుజాధిప,
యథా నాన్యేన తుష్యేయ మృతే రామవివాసనాత్. ४८

ఏతావ దుక్త్వా వచనం కైకేయీ విరరామ హ,
విలపంతం చ రాజానం న ప్రతి వ్యాజహార సా. ५०

శ్రుత్వా తు రాజా కైకేయ్యా వృతం *పర మశోభనం,
రామస్య చ వనే వాస మైశ్వర్యం భరతస్య చ. ५०

నాభ్యభాషత కైకేయీం ముహూర్తం వ్యాకులేంద్రియః,
ప్రైక్షతాఽనిమిషో దేవీం ప్రియా మప్రియవాదినీం. ५२

వ్యతిక్రమే కిం కరిష్యసీత్యత్రాహ (అహ మితి.) ४६

కౌసల్యాతో ప్యధికం భోగం తవ దాస్యామీత్యత్ర తత్ప్రాధాన్యం న సహ ఇత్యాహ (ఏకాహ మితి.) అంజలిం ప్రతిగృహ్ణంతీం, రాజమాతృత్వేన సర్వేషా మితి శేషః. ४७-५०

(శ్రుత్వేతి.) వనవాసైశ్వర్యరూపం వృతం వర మితి సంబంధః, (ప్రైక్షతాఽనిమిష ఇతి.) నిరంతరచింతావశాత్ క్రోధా ద్వా నిర్నిమేషప్రేక్షణం. ५२

* పరమశోభన మిత్యత్ర అశోభన మితి ఛేదః.

తాం హి వజ్రసమాం వాచ మాకర్ణ్య హృదయాఽప్రియాం,
దుఃఖశోకమయీం ఘోరాం రాజా న సుఖితోఽభవత్. ౫౩

స దేవ్యా వ్యవసాయం చ ఘోరం చ శపథం కృతం,
ధ్యాత్వా రామేతి నిశ్వస్య ఛిన్న స్తరు రివాఽపతత్. ౫౪

నష్టచిత్తో యథోన్మత్తో విపరీతో యథాఽఽతురః,
హృతతేజా యథా సర్పో బభూవ జగతీపతిః. ౫౫

దీనయా తు గిరా రాజా ఇతి హోవాచ కైకయీం, ౫౬

అనర్థ మిమ మర్థాభం కేన త్వ ముపదర్శితా.
భూతోపహతచిత్తేవ బ్రువంతీ మాం న లజ్జసే, ౫౭

శీలవ్యసన మేత త్తే నాఽభిజానా మ్యహం పురా.
బాలాయా స్తత్త్విదానీం తే లక్షయే విపరీతవత్, ౫౮

(తా మితి.) దుఃఖశోకమయీ మితి అనుచితభరతాభిషేకా ద్దుఃఖం, రామవివాసనా చ్ఛోకః. ౫౩

(స ఇతి.) (శపథం కృత మితి) స్వేనేతి శేషః. (నిశ్వస్యేతి) అశక్యప్రతికారత్వా దితి భావః. ౫౪

(నష్టచిత్త ఇతి.) నష్టచిత్తః కలుషితహృదయః, ఉన్మత్తః ఉన్మాదీ, విపరీతః సన్నిపాతాదినా విపరీతప్రకృతిః, ఆతురః వ్యాధితః - 'వ్యాధితో ఽపటు రాతుర' ఇత్యమరః. హృతతేజాః మంత్రాపహృతవీర్యః. ౫౫

(దీనయేతి.) ౫౬

(అనర్థ మిత్యాది.) ఉపదర్శితా బోధితా. శీలవ్యసనం సద్వృత్తభ్రంశం 'వ్యసనం విపది భ్రంశే' ఇత్యమరః. నాభిజానామి, కింతు శీల మేవాఽభిజానామి. తత్ర హేతు మాహ (బాలాయా ఇతి.) ఇదానీం ప్రౌఢతాయాం, తత్ శీలం, విపరీతవత్ విపరీతత్వవత్, భావ ప్రధానో నిర్దేశః. స్వార్థే వతి ర్వా. ౫౮

(కైకేయీదూషణం)

కుతో వా తే భయం జాతం యా త్వ మేవంవిధం వరం.
రాష్ట్రే భరత మాసీనం వృణీషే రాఘవం వనే, ౫౮

విరమైతేన భావేన త్వమేతేనా* ఽనృతేన వా.
యది భర్తుః ప్రియం కార్యం లోకస్య భరతస్య చ, ౫౯

నృశంసే పాపసంకల్పే క్షుద్రే దుష్కృతకారిణి.
కిన్ను దుఃఖ మలీకం వా మయి రామే చ పశ్యసి, ౬౦

న కథంచి దృతే రామా ద్భరతో రాజ్య మావసేత్.
రామా దపి హితం మన్యే ధర్మతో బలవత్తరం, ౬౧

కథం ద్రక్ష్యామి రామస్య వనం గచ్ఛేతి భాషితే.
ముఖవర్ణం వివర్ణం తం యథైవేందు ముపప్లుతం, ౬౨

(కుత ఇతి.) కుతో నిమిత్తాత్. ఏవంవిధ మిత్యస్యైవ వివరణం. (రాష్ట్ర ఇతి.) (వనే రాఘవ మితి) ఆసీన మిత్యనుషంగః. ఏతేన భావేన భరతాభిషేకరూపేణ, విరమ మా ప్రవర్తిష్ఠాః, అనృతేన అనృతపదవాచ్యేన, ఏతేన వా రామవివాసనరూపేణ భావేన వా, విరమేతి సంబంధః. ౫౯

(నృశంస ఇతి.) నృశంసే నిర్దయే. తత్ర హేతుః (పాపసంకల్ప ఇతి.) రామవివాసనరూప పాపసంకల్పే, తత్రాపి హేతుః (క్షుద్ర ఇతి.) అల్పమతికే. తత్రాపి హేతు (ర్దుష్కృత కారిణీతి.) జన్మాంతరే పాపకారిణీత్యర్థః. దుఃఖం దుఃఖనిమిత్తం, అలీకం అప్రియం. 'అలీకం త్వప్రియే ఽనృత' ఇత్యమరః. ౬౦-౬౧

(కథమితి) వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే సతి. వివర్ణం విపరీతవర్ణత్వ మాపాదితం, రామస్య ముఖవర్ణం, ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తమివ, కథం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః. ౬౨

* అనృతేన పాపజనకేన ఇతి తత్త్వదీపికా.

తాం హి మే సుకృతాం బుద్ధిం సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం.
కథం ద్రక్ష్యా మ్యపావృత్తాం పరై రివ హతాం చమూం, ౬౩౪

కిం మాం వక్ష్యంతి రాజానో నానాదిగ్భ్య స్సమాగతాః.
బాలో బతాఽయ మైక్ష్వాక శ్చిరం రాజ్య మకారయత్, ౬౪౪

యదా తు బహవో వృద్ధా గుణవంతో బహుశ్రుతాః.
పరిప్రక్ష్యంతి కాకుత్స్థం వక్ష్యామి కి మహం తదా, ౬౫౪

కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా,
యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్త దసత్యం భవిష్యతి, ౬౬౪

కిం మాం వక్ష్యతి కౌసల్యా రాఘవే వన మాస్థితే.
కిం చైనాం ప్రతివక్ష్యామి కృత్వా విప్రియ మీదృశమ్. ౬౭౪

(తామితి) తాం బుద్ధిస్థాం, సుకృతాం మంత్రిభి స్సహ సుష్ఠు నిశ్చితాం, అథ సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం, బుద్ధిం, అపావృత్తాం అధరోత్తరీకృతాం, కథం ద్రక్ష్యామి అనుభవిష్యామి? ౬౩౪

(కిమితి.) బతేతి ఖేదే. ఐక్ష్వాకః రామః, రాజ్యమకారయత్ కి మకరోత్? ఇతి మాం కిం వక్ష్యంతీతి సంబంధః. యద్వా, బాలః అజ్ఞః దశరథః, ఘుణక్షతలిపిన్యాయేన దైవా చ్చిరం రాజ్యమకరో దితి మాం వక్ష్యంతి కిమితి, ౬౪౪

(యదేతి) యదా శ్వఃప్రాతః, వృద్ధాః, కాకుత్స్థం ప్రక్ష్యంతి క్వ గతో రామః? కుతో నాఽభిషిక్త? ఇతి ప్రక్ష్యంతి, తదాఽహం కిం వక్ష్యామి ప్రత్యుత్తరం? ౬౫౪

కైకేయీ వరప్రదాననిమిత్తం ప్రవ్రాజిత ఇత్యుచ్యతా మిత్యత్రాహ (కైకేయ్యేతి.) కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన పూర్వదత్తౌ వరౌ భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యా విత్యుక్తవత్యా కైకేయ్యా పీడ్యమానేన, మయా ప్రవ్రాజిత ఇత్యేత త్సత్యం యది బ్రవీమి, తదా తత్ రామ మభిషేక్ష్యామీతి వచనం, అసత్యం భవిష్యతి, తద్బాధా న సంభవతి పూర్వప్రవృత్తత్వాదితి భావః. ౬౬౪

(కిమితి.) కిం మాం వక్ష్యతి? మత్పుత్రేణ తే కి మపరాద్ధ మిత్యేవం వక్ష్యతీతి భావః, కిం ప్రతివక్ష్యామి? న కిమపీత్యర్థః. ౬౭౪

(కైకేయీదూషణం)

యదా యదా హ కౌసల్యా దాసీవచ్చ సఖీవ చ.
భార్యావ ద్భగినీవచ్చ మాతృవ చ్చోపతిష్ఠతి, ६८॥

సతతం ప్రియకామా మే ప్రియపుత్రా ప్రియంవదా.
న మయా సత్కృతా దేవీ సత్కారార్హా కృతే తవ, ६९॥

ఇదానీం తత్తపతి మాం య న్మయా సుకృతం త్వయి.
అపథ్యవ్యంజనోపేతం భుక్త మన్న మివాతురం, ७०॥

విప్రకారం చ రామస్య సంప్రయాణం వనస్య చ.
సుమిత్రా ప్రేక్ష్య వై భీతా కథం మే విశ్వసిష్యతి, ७१॥

(యదేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యదాయదా ఉపతిష్ఠతి తత్తదుచితకృత్యేనోపాస్తే, తదాతదా సత్కారార్హా, తవ కృతే, న సత్కృతా, తవ విప్రియం భవిష్యతీతి సా న సత్కృతేత్యర్థః. పరిచర్యాకాలే దాసీవ త్పరిచరతి, న మహిషీత్వం పురస్కరోతి. ద్యూతక్రీడాదిసమయే సఖీవ వ్యవహరతి. ధర్మానుష్ఠానసమయే, భార్యావత్ భార్యయా యథా వర్తితవ్యం తథా వర్తతే, నతు మహిషీత్వాభిమానేన జోషమాస్త ఇత్యర్థః. భార్యాంతరవివాహసమయే, భగినీవత్ సోదరీవ, ఉపలాలయతి. శరీరపోషణాదిదశాయాం మాతృవ ద్ధితపరా తిష్ఠతీతి భావః. ६९॥

(ఇదానీమితి.) ఇదానీం త్వద్దౌర్జన్యదర్శనకాలే, త్వయి విషయే, మయా యత్సుకృతం సుష్ఠూపచరితం, తత్ అపథ్యవ్యంజనోపేతం దధ్యాద్యుపస్కృతమన్నం, ఆతురం వ్యాధితమివ మాం, తపతి తాపయతి. అంతర్భావితణ్యర్థోయం. త్వ య్యుపచారాకరణే సంప్రతి మమ తాప ఏవ న భవేత్, ఏతాదృశవాల్లభ్యాభావాదితి భావః. ७०॥

(విప్రకారమితి.) విప్రకారం విపరీతప్రకారం, అభిషేకతిరస్కార మిత్యర్థః. వనస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. భీతా మత్పుత్రస్య విప్రకారః కిముతేతి భీతా, మే మాం. ७१॥

కృపణం బత వైదేహీ శ్రోష్యతి ద్వయ మప్రియం.
మాం చ పంచత్వ మాపన్నం రామం చ వన మాశ్రితమ్, ౭౨॥

వైదేహీ బత మే ప్రాణా౯ శోచంతీ క్షపయిష్యతి.
హీనా హిమవతః పార్శ్వే కిన్నరేణేవ కిన్నరీ, ౭౩॥

న హి రామ మహం దృష్ట్వా ప్రవసంతం మహావనే.
చిరం జీవితు మాశంసే రుదంతీం చాపి మైథిలీం, ౭౪॥

సా నూనం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి.
నహి ప్రవాజితే రామే దేవి జీవితు ముత్సహే, ౭౫॥

సతీం త్వా మహ మత్యంతం వ్యవస్యా మ్యసతీం సతీం.
రూపిణీం విషసంయుక్తాం పీత్వేవ మదిరాం నరః, ౭౬॥

అనృతై ర్బహు మాం సాంత్వై స్సాంత్వయంతీ స్మ భాషసే.
గీతశబ్దేన సంరుధ్య లుబ్ధో మృగమివాఽవధీః, ౭౭॥

(కృపణమితి.) శ్రోష్యతీతి యత్, తత్ కృపణం కష్టం, బతేతి యోజనా. ౭౨॥-౭౫॥

(సతీ మితి.) పూర్వం సతీత్వేన జ్ఞాతాం త్వా మిదానీ మనేన వ్యాపారేణ, అసతీం సతీం అసతీత్వేన స్థితాం, వ్యవస్యామి. కథ మివ – రూపిణీం దృష్టిప్రియాం, విషసంయుక్తాం, మదిరాం మద్యవిశేషం, పీత్వా, నరః పానానంతరం తా మసతీం దుష్టా మధ్యవస్యతి, తథా కార్యకాలే త్వా మసతీ మధ్యవస్యా మీత్యర్థః. ౭౬॥

(అనృతై రితి.) అనృతై స్సాంత్వై రిష్టవచనైః, మాం సాంత్వయంతీ సతీ భాషసే స్మ, అతః గీతశబ్దేన మృగవశీకరణహేతుగానశబ్దేన, సంరుధ్య, మృగం, లుబ్ధః వ్యాధ ఇవ, మా మవధీః. ౭౭॥

(కైకేయీదూషణం)

అనార్య ఇతి మా మార్యాః పుత్రవిక్రాయికం ధ్రువం.
ధిక్కరిష్యంతి రథ్యాసు సురాపం బ్రాహ్మణం యథా, ౭౮

అహో దుఃఖ మహో కృచ్ఛ్రం యత్ర వాచః క్షమే తవ.
దుఃఖ మేవంవిధం ప్రాప్తం పురాకృత మివాశుభం, ౭౯

చిరం ఖలు మయా పాపే త్వం పాపేనాఽభిరక్షితా.
అజ్ఞానా దుపసంపన్నా రజ్జు రుద్బంధినీ యథా, ౮౦

రమమాణ స్త్వయా సార్ధం మృత్యుం త్వాం నాఽభిలక్షయే.
బాలో రహసి హస్తేన కృష్ణసర్ప మివాఽస్పృశం, ౮౧

మయా హ్యపితృకః పుత్ర స్స మహాత్మా దురాత్మనా.
తం తు మాం జీవలోకోఽయం నూన మాక్రోష్టు మర్హతి, ౮౨

బాలిశో బత కామాత్మా రాజా దశరథో భృశం.
యః స్త్రీకృతే ప్రియం పుత్రం వనం ప్రస్థాపయిష్యతి, ౮౩

(అనార్య ఇతి.) పుత్రవిక్రాయికం పుత్రమూల్యేన స్త్రీసుఖక్రేతారం, మాం, ఆర్యాః సంతః, అయ మనార్యః పుత్రవిక్రయపాపకృ దితి ధిక్కరిష్యంతి. ౭౮

ఏతాదృశదుఃఖస్యాఽననుభూతత్వా ద్విషాదాతిశయేన విస్మయతే (అహో ఇతి.) కృచ్ఛ్రం కష్టం, 'స్యాత్కష్టం కృచ్ఛ్ర' మిత్యమరః. ఏతాదృశదుఃఖకృచ్ఛ్రే కదాచిదపి మయా న ప్రాప్తే ఇత్యర్థః. కించ యస్మిన్ వరప్రదానవిషయే, తవ వాచః క్షమే, ఏవంవిధం దుఃఖం, పురాకృతం అశుభమివ అశుభ ఫలమివ, ప్రాప్తం. ౭౯

సౌఖ్యార్థం కృతం త్వద్రక్షణం స్వనాశాయ పరిణతమితి ఖిద్యతి (చిరమిత్యాదినా.) ౮౦

(రమమాణ ఇతి.) నాభిలక్షయే, కింత్వస్పృశమితి యోజనా. ౮౧

(మయేతి.) అపితృకః పితృకృతరక్షణాదిరహిత ఇత్యర్థః. ఆసీదితి శేషః. తం తథావిధం

వ్రతైశ్చ బ్రహ్మచర్యైశ్చ గురుభి శ్చోపకర్శితః.
భోగకాలే మహ త్కృచ్ఛ్రం పున రేవ ప్రపత్స్యతే, ౨౪॥

నాలం ద్వితీయం వచనం పుత్రో మాం ప్రతిభాషితుం.
స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢ మిత్యేవ వక్ష్యతి. ౨౫॥

యది తే రాఘవః కుర్యా ద్వనం గచ్ఛేతి చోదితః.
ప్రతికూలం ప్రియం మే స్యా న్నతు వత్సః కరిష్యతి, ౨౬॥

శుద్ధభావో హి భావం మే న తు జ్ఞాస్యతి రాఘవః.
స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి, ౨౭॥

మాం, ఆక్రోష్టుం ఆక్రోశం కర్తుం. ఆక్రోశప్రకారమాహ (బాలిశ ఇతి.) బాలిశః మూర్ఖః 'మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః ౨౨॥-౨౩॥

(వ్రతై రితి.) వ్రతైః కాండవ్రతైః, బ్రహ్మచర్యైః మధుమాంసాదివర్జనాది బ్రహ్మచారిధర్మైః, గురుభిః గురుకృతశిక్షాదిభిః, భోగకాలే గార్హస్థ్యావస్థాయాం. ౨౪॥

(నాలమితి.) సః పుత్రః, వనం ప్రవ్రజే త్యుక్తస్సన్, ద్వితీయం వచనం పరిహారవచనం, మాం ప్రతిభాషితుం, నాలం, కింతు బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి, బాఢమి త్యంగీకారోక్తిః. ౨౫॥

(యదీతి.) మే మయా, వనం గచ్ఛేతి చోదితో రామః, ప్రతికూలం వనం ప్రత్యాగమనం, యది కుర్యా త్తదా మే ప్రియం స్యాత్, వత్సస్తు త న్నకరిష్యతి. ౨౬॥

(శుద్ధభావ ఇతి.) శుద్ధభావః శుద్ధహృదయః, మే భావం హృదయం, న జ్ఞాస్యతి, మాం శుద్ధతయా జ్ఞాతస్సన్ మమ వచనహృదయం న జ్ఞాస్యతీతి భావః. అతః బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతీతి సంబంధః. ౨౭॥

(కైకేయీదూషణం)

రాఘవే హి వనం ప్రాప్తే సర్వలోకస్య ధిక్కృతం.
మృత్యు రక్షమణీయం మాం నయిష్యతి యమక్షయం, ౭౭॥

మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే.
ఇష్టే మమ జనే శేషే కిం పాపం ప్రతిపత్స్యసే, ౭౮॥

కౌసల్యాం మాం చ రామం చ పుత్రౌ చ యది హాస్యతి.
దుఃఖా న్యసహతీ దేవీ మా మేవాఽనుమరిష్యతి, ౮౦॥

కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ మాం చ పుత్రై స్త్రిభి స్సహ.
ప్రక్షిప్య నరకే సా త్వం కైకేయి సుఖితా భవ. ౮౧॥

మయా రామేణ చ త్యక్తం శాశ్వతం సత్కృతం గుణైః.
ఇక్ష్వాకుకుల మక్షోభ్య మాకులం పాలయిష్యసి. ౮౨॥

ప్రియం చే ద్భరతస్యైత ద్రామప్రవ్రాజనం భవేత్.
మా స్మ మే భరతః కార్షీత్ ప్రేతకృత్యం గతాయుషః, ౮౩॥

(రాఘవ ఇతి.) సర్వలోకస్య సర్వజనస్య. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. ధిక్కృతం ధిక్కరణం, అక్షమణీయం క్షంతు మశక్యం, కింతు మృత్యు ర్మాం, యమక్షయం యమగృహం, నయిష్యతి. ౭౭॥

(మృత ఇతి.) శేషే కోసల్యాదౌ, కిం పాపం క మన్యాయం, ప్రతిపత్స్యసే చింతయిష్యసి? ౭౮॥

(కౌసల్యా మితి.) పుత్రౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ. దేవీ సుమిత్రా. ౮౦॥

(కౌసల్యా మితి.) అత్ర నరకశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే. ౮౧॥

(మయేతి.) ఆకులం క్షుభితం, పాలయిష్యసి. ౮౨-౮౩॥

హంతాఽనార్యే మమాఽమిత్రే సకామా భవ కైకయి, ౯౪

మృతే మయి గతే రామే వనం పురుషపుంగవే,
సేదానీం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి. ౯౫

త్వం రాజపుత్రీవాదేన న్యవసో మమ వేశ్మని, ౯౫½

అకీర్తి శ్చాతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే.
సర్వభూతేషు చాఽవజ్ఞా యథా పాపకృత స్తథా, ౯౬½

కథం రథై ర్విభు ర్యాత్వా గజాశ్వైశ్చ ముహుర్ముహుః.
పద్భ్యాం రామో మహారణ్యే వత్సో మే విచరిష్యతి, ౯౭½

యస్య త్వాహారసమయే సూదాః కుండలధారిణః.
అహంపూర్వాః పచంతి స్మ ప్రశస్తం పానభోజనం, ౯౮½

స కథన్ను కషాయాణి తిక్తాని కటుకాని చ.
భక్షయన్ వన్య మాహారం సుతో మే వర్తయిష్యతి, ౯౯½

(త్వ) మిత్యాద్యర్ధత్రయ మేకాన్వయం. అకీర్త్యాదిత్రయరూపా త్వం, రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతి వ్యపదేశేన, మమ వేశ్మని న్యవసః, పరిభవః మహాజనసమక్షం ధిక్కారః, అవజ్ఞా క్షుద్రత్వేన ప్రతిపత్తిః. ౯౬½-౯౭½

(యస్యేతి.) సూదాః పాచకాః, అహంపూర్వాః అహమహమికావంతః, ప్రశస్తం - 'ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్య సుఖప్రీతివివర్ధనాః, రస్యాః స్నిగ్ధాః స్థిరా హృద్యా ఆహారా స్సాత్త్వికప్రియా' ఇత్యుక్తప్రకారేణ శ్రేష్ఠం. (స ఇతి.) కషాయాది త్రయరూపం వన్య మాహారం భక్షయన్, కథం వర్తయిష్యతి కేనప్రకారేణ జీవిష్యతి? ౯౯½

(కైకేయీదూషణం)

మహార్హవస్త్రసంవీతో భూత్వా చిరసుఖోషితః.
కాషాయపరిధానస్తు కథం భూమౌ నివత్స్యతి, ౧౦౦౫

కస్యైత ద్దారుణం వాక్య మేవంవిధ మచింతితం.
రామస్యాఽరణ్యగమనం భరతస్యాఽభిషేచనం, ౧౦౧౫

ధిగస్తు యోషితో నామ శఠా స్స్వార్థపరా స్సదా.
న బ్రవీమి స్త్రియ స్సర్వా భరతస్యైవ మాతరం, ౧౦౨౫

అనర్థభావేఽర్థపరే నృశంసే మమానుతాపాయ నివిష్టభావే,
కి మప్రియం పశ్యసి మన్నిమిత్తం హితానుకారిణ్యథవాపి రామే. ౧౦౩౫

పరిత్యజేయుః పితరో హి పుత్రాః భార్యాః పతిం శ్చాపి కృతానురాగాః,
కృత్స్నం హి సర్వం కుపితం జగ త్స్యా ద్దృష్ట్వైవ రామం వ్యసనే నిమగ్నమ్.

(మహార్హేతి.) మహార్హేణ అతిశ్లాఘ్యేన, వస్త్రేణ, సంవీతః సంవృతః, చిరసుఖోషితః చిరకాలం సుఖాస్తరణోషితః, కాషాయపరిధానః - కషాయేణ రక్తం కాషాయం, కాషాయం పరిధానం వస్త్రం యస్య స తథోక్తః. ౧౦౦౫

(కస్యేతి.) 'రామస్యాఽరణ్యగమనం భరతస్యాఽభిషేచన' మిత్యేవంవిధ మేతద్వాక్యం, కస్య కేనోపదిష్ట మిత్యర్థః. యద్వా, కస్య సహ్య మితి శేషః. ౧౦౧౫.

(ధిగితి.) శఠాః గూఢవిప్రియకారిణ్యః. కౌసల్యాదిషు తదసంభవాదాహ (న బ్రవీమితి.)౧౦౨౫.

(అనర్థభావ ఇతి.) మన్నిమిత్తం మత్కారణకం, రామే రామనిమిత్తకం వా. ౧౦౩౫

(పరిత్యజేయు రితి.) కృత్స్నం జగత్, గచ్ఛతీతి వ్యుత్పత్త్యా జగచ్ఛబ్దేన జీవవర్గ ఉచ్యతే. సర్వశబ్దేన స్థావరజాత ముచ్యతే. కుపితం, త్వాం ప్రతీతి శేషః. ౧౦౪౫

అహం పునర్దేవకుమారరూప మలంకృతం తం సుత మావ్రజంతం,
నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వా చ పున ర్యువేవ. ౧౦౫౫

వినాపి సూర్యేణ భవేత్ ప్రవృత్తి రవర్షతా వజ్రధరేణ వాపి,
రామం తు గచ్ఛంత మిత స్సమీక్ష్య జీవేన్న కశ్చిత్త్వితి చేతనా మే. ౧౦౬౫

వినాశకామా మహితా మమిత్రా మావాసయం మృత్యు మివాత్మన స్త్వాం,
చిరం బతాంకేన ధృతాసి సర్పీ మహావిషా తేన హతోస్మి మోహాత్. ౧౦౭౫

మయా స రామేణ చ లక్ష్మణేన ప్రశాస్తు హీనో భరత స్త్వయా సహ,
పురం చ రాష్ట్రం చ నిహత్య బాంధవాన్ మమాహితానాం చ భవాభిహర్షిణీ,

(అహమితి.) అహం పునః అహం తు, మత్స్వభావో లౌకికేభ్యో భిన్నః. దేవకుమారరూపం నిసర్గసుందరం, అలంకృతం అలంకారైరతిశయితశోభం. చంద్రకాంతానన మిత్యస్య హృది విపరివర్తమానత్వా త్త మిత్యుక్తం, సుతం సౌందర్యాద్యభావేపి సుతత్వప్రయుక్త ప్రేమాస్పదం, ఆవ్రజంతం మత్తమాతంగగామిన మిత్యుక్తరీత్యా గమనకాలికసంభ్రమవిశేషశాలినం, దర్శనేన మానసజ్ఞానేన, పశ్యన్నపి నందామి, దృష్ట్వా పున స్సాక్షాత్కృత్య తు, యువేవ భవామి యువవ ద్ధృష్టపుష్టాంగో భవామి. ౧౦౫౫

(వినేతి.) ప్రవృత్తిః సంచారః, చేతనా బుద్ధిః. వజ్రధరపక్షే ప్రవృత్తిశబ్దేన జీవనవిషయ ప్రవృత్తి రుచ్యతే. ౧౦౬౫

(వినాశకామా మితి.) ఆవాసయం, గృహ ఇతి శేషః. సర్పీ సర్పజాతిః, జాతిలక్షణో ఙీష్. త్వం మోహా దంకేన ధృతాఽసి, తేనాంకధారణేన. ౧౦౭౫

(మయేతి.) సలక్ష్మణేన రామేణ మయా చ హీనో భరత స్త్వయా సహ పురం రాష్ట్రం బాంధవాంశ్చ నిహత్య, ప్రశాస్తు పురాదిహననరూపం ప్రశాసనం కరోతు, మమాఽహితానాం శత్రూణాం చాభిహర్షిణీ భవేతి సంబంధః. ౧౦౮౫

(కైకేయీదూషణం)

నృశంసవృత్తే వ్యసనప్రహారిణి ప్రసహ్య వాక్యం య దిహాద్య భాషసే,
న నామ తే కేన ముఖా త్పతంత్యధో విశీర్యమాణా దశనా స్సహస్రధా. ౧౮౫

న కించి దాహాఽహిత మప్రియం వచో న వేత్తి రామః పరుషాణి భాషితుం,
కథన్ను రామే హ్యభిరామవాదిని బ్రవీషి దోషాన్ గుణనిత్యసమ్మతే. ౧౦౦

ప్రతామ్య వా ప్రజ్వల వా ప్రణశ్య వా సహస్రశో వా స్ఫుటితా మహీం వ్రజ,
న తే కరిష్యామి వచ స్సుదారుణం మమాఽహితం కేకయరాజపాంసని. ౧౦౧

క్షురోపమాం నిత్యమసత్ప్రియంవదాం ప్రదుష్టభావాం స్వకులోపఘాతినీం,
న జీవితుం త్వాం విషహేఽమనోరమాం దిధక్షమాణాం హృదయం సబంధనం.

(నృశంసవృత్త ఇతి.) నృశంసవృత్తే క్రూరవ్యాపారే, వ్యసనప్రహారిణి క్షతే ప్రహారన్యాయేన విపది ప్రహరణశీలే, రామవిరహాసహనం విపత్, తత్ర ప్రహారః పునః పున శ్చేదనం. త్వం, ఇహ దేశే, అద్య అస్మిన్ కాలే, ప్రసహ్య పతిస్వాతంత్ర్యం తిరస్కృత్య, య ద్వాక్యం భాషసే. తత్ర, తే ముఖా ద్దశనా స్సహస్రధా విశీర్ణా స్సంతః కేన నామ హేతునా న పతంతీతి సంబంధః. ౧౮౫

(న కించిదితి.) రామః, అహితం అప్రియం చ, కించి ద్వచో నాహ, పరుషాణి భాషితుం న వేత్తి, జ్ఞానపూర్వకత్వాత్ భాషణస్య కుత స్తత్ప్రసక్తిరితి భావః. న కేవలం పరుషావేదనం, ప్రత్యుతాభిరామవాదిని సర్వప్రియభాషిణి, గుణై ర్నిత్యం సంమతే రామే, కథం ను, దోషాన్ ప్రవ్రాజన హేతూన్, బ్రవీషి? ౧౦౦

(ప్రతామ్యేతి.) ప్రతామ్య గ్లానిం భజ, తామ్యతే ర్లో ణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. ప్రజ్వల కుపితా భవ, ప్రణశ్య నష్టా భవ, సహస్రశః స్ఫుటితా భవతి మహీం వ్రజ వా భృగోః పత వేత్యర్థః. కేకయరాజానాం పాంసని దూషణి. ౧౦౧

(క్షురోపమా మితి.) క్షురోపమాం తద్వత్క్రూరాం. అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియవాదినీం, ప్రదుష్టభావాం ప్రకర్షేణ దుష్టహృదయాం, అమనోరమా మితి పదచ్ఛేదః. సబంధనం సమూలం, ప్రాణరూపమూలసహితం, 'ప్రాణబంధనం హి సోమ్య మన' ఇతి శ్రుతేః. సదింధన మితి పాఠే -

న జీవితం మేస్తి పున: కుత స్సుఖం వినాత్మజే నాత్మవత: కుతో రతి:,
మమాఽహితం దేవి న కర్తు మర్హసి స్పృశామి పాదావపి తే ప్రసీద మే. ౧౧౩౫

స భూమిపాలో విలప న్ననాథవత్ స్త్రియా గృహీతో హృదయేతిమాత్రయా,
పపాత దేవ్యా శ్చరణౌ ప్రసారితా వుభౌ వసంస్పృశ్య యథాతుర స్తథా. ౧౧౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వాదశ స్సర్గ:.

హృదయమేవ సదింధనం, దిధక్షమాణాం దగ్ధు మిచ్ఛంతీం, త్వాం, జీవితుం జీవయితుం, న విషహే నోత్సహే. ౧౧౨౫

(నేతి.) రతిః, త్వద్విషయేతి శేషః. యదేవ మత ఆహ (మమాహితమితి.) ఆత్మవతః జీవత ఇత్యర్థః. ౧౧౩౫

(స ఇతి.) అతిమాత్రయా అమర్యాదయా, స్త్రియా. హృదయే గృహీతః తదధీనహృదయ ఇత్యర్థః. భూమిపాలోపి తాం నిగృహీతు మసమర్థ ఇత్యర్థః. అనాథవ ద్విలపన్ 'త్వాం జీవయితుం నోత్సహే' 'తే పాదౌ స్పృశామి' 'ప్రసీదే' త్యనవస్థితవచనాని భాషమాణః, ప్రసారితా విత్యనేనాఽనాదర ఉక్తః. అసంస్పృశ్యే త్యనేన పిస్పృక్షాయామేవ మూర్ఛా జాతేతి గమ్యతే. ౧౧౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే

ద్వాదశ స్సర్గః.

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

అతదర్హం మహారాజం శయాన మతథోచితం,
యయాతి మివ పుణ్యాంతే దేవలోకా త్పరిచ్యుతం. ౧

అనర్థరూపా సిద్ధార్థా హ్యభీతా భయదర్శినీ,
పున రాకారయామాస త మేవ వర మంగనా. ౨

త్వం కత్థసే మహారాజ సత్యవాదీ దృఢవ్రతః,
మమ చేమం వరం కస్మా ద్విధారయితు మిచ్ఛసి. ౩

ఏవ ముక్తస్తు కైకేయ్యా రాజా దశరథ స్తదా,
ప్రత్యువాచ తతః క్రుద్ధో ముహూర్తం విహ్వల న్నివ. ౪

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

న తే కరిష్యామి వచ ఇత్యుక్త్వాపి ధర్మపాశబద్ధతయా పశ్చాత్తప్తః పున స్తాం సాంత్వయతి త్రయోదశే. (అతదర్హమిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అతదర్హం తాదృశదుఃఖానర్హం, అతథోచితం అధశ్శయనానుచితం, అనర్థరూపా పాపరూపా, అసిద్ధార్థా అనిష్పన్నప్రయోజనా, అభీతా లోకాపవాదభీతి రహితా, భయదర్శినీ, దశరథస్యేతి శేషః. యద్వా, అభయదర్శినీ దశరథస్య భయ మపశ్యంతీత్యర్థః. త మేవ వరం పూర్వదత్త మేవ వర ముద్దిశ్య, మహారాజం, ఆకారయామాస సంబోధయామాస. యద్వా, దాతవ్యత్వేన గ్రాహయామాసేత్యర్థః. వస్తుత స్త్వేక వచనస్వారస్యాత్ వరం శ్రేష్ఠం, దశరథం, స్వాభిమతకథనాయాహ్వయామాసేత్యర్థః. ౨

(త్వమితి.) విధారయితుం ఋణత్వేన ధారయితుం, చ్యావయితుం వా, విశేషేణ ధారయితు మాదాతు మితి వార్థః. ౩

(విహ్వలః) మూర్ఛితః. ౪-౫

మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే,
హంతాఽనార్యే మమాఽమిత్రే స కామా సుఖినీ భవ. ౫

స్వర్గేపి ఖలు రామస్య కుశలం దైవతై రహం,
ప్రత్యాదేశా దభిహితం ధారయిష్యే కథం బత. ౬

కైకేయ్యాః ప్రియకామేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా,
యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్త దసత్యం భవిష్యతి. ౭

అపుత్రేణ మయా పుత్రః శ్రమేణ మహతా మహాన్,
రామో లబ్ధో మహాబాహు స్స కథం త్యజ్యతే మయా. ౮

శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ జితక్రోధః క్షమాపరః,
కథం కమలపత్రాక్షో మయా రామో వివాస్యతే. ౯

కథ మిందీవరశ్యామం దీర్ఘబాహుం మహాబలం,
అభిరామ మహం రామం ప్రేషయిష్యామి దండకాన్. ౧౦

(స్వర్గ ఇతి.) రామస్య కుశలం ప్రతి, దైవతైః, ప్రత్యాదేశా దభిహితం ధిక్కారపూర్వ మభిహితం, వాక్యం, కథం ధారయిష్యే సహిష్యే? మూఢ, స్త్రీహేతోః కథం గుణవత్పుత్రం త్యక్తవానసీ త్యభిహితం శ్రుత్వా కథ మాత్మానం ధారయిష్యే? తథా చ రామప్రవాసనే ఇహ పరత్ర చ మమ సౌఖ్యం నాస్తీత్యర్థః. ౬

నను సత్యప్రతిజ్ఞత్వ నిర్వాహార్థం రామః ప్రవాజిత ఇతి వక్తవ్య మిత్యత్రాహ (కైకేయ్యా ఇతి.) మయేత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవం. త దసత్యం భవిష్యతి 'శ్వ స్త్వాహ మభిషేక్ష్యామి యౌవరాజ్యే పరంతపే' తి రామోద్దేశేనోక్తం వాక్య మసత్యం భవిష్యతీత్యర్థః. ౭

అపరిత్యాగే హేత్వంతరాణి దర్శయతి (అపుత్రేణే త్యాది.) ౮-౧౦

(కైకేయీదూషణం)

సుఖానా ముచితస్యైవ దుఃఖై రనుచితస్య చ,
దుఃఖం నామాఽనుపశ్యేయం కథం రామస్య ధీమతః ౧౧

యది దుఃఖ మకృత్వాఽద్య మమ సంక్రమణం భవేత్,
అదుఃఖార్హస్య రామస్య తత స్సుఖ మవాప్నుయాం. ౧౨

నృశంసే పాపసంకల్పే రామం సత్యపరాక్రమం,
కిం విప్రియేణ కైకేయి ప్రియం యోజయసే మమ. ౧౩

అకీర్తి రతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే, ౧౩½

తథా విలపత స్తస్య పరిభ్రమితచేతసః.
అస్త మభ్యగమ త్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత, ౧౪½

(సుఖానామితి.) దుఃఖై రితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. ౧౧

(యదీతి.) అదుఃఖార్హస్య రామస్య, దుఃఖ మకృత్వా మమ సంక్రమణం యది భవేత్, తతః తదా, సుఖ మవాప్నుయాం. సంక్రమణం తృణజలూకాన్యాయేన దేహా ద్దేహాంతరప్రాప్తిః. పంచత్వ మితి యావత్. ౧౨

(నృశంస ఇతి.) మమ ప్రియం రామం, విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన, కిం కిమర్థం, యోజయసే? ౧౩

(అకీర్తి) రిత్యర్ధం. భవిష్యతీతి శేషః. ౧౩½

(తథేతి.) తస్య విలపతః, తస్మిన్ విలపతి సతీత్యర్థః. ౧౪½

*సాఽత్రియామా తథా ర్తస్య చంద్రమండలమండితా.
రాజ్ఞో విలపమానస్య న వ్యభాసత శర్వరీ, ౧౫౪.

తథైవోష్ణం వినిశ్వస్య వృద్ధో దశరథో నృపః.
విలలాపా ర్తవ ద్దుఃఖం గగనాసక్తలోచనః, ౧౬౪.

న ప్రభాతం త్వయేచ్ఛామి నిశే నక్షత్రభూషణే.
క్రియతాం మే దయా భద్రే మయాఽయం రచితోంజలిః, ౧౭౪.

అథవా గమ్యతాం శీఘ్రం నాహ మిచ్ఛామి నిర్ఘృణాం.
నృశంసాం కైకయీం ద్రష్టుం యత్కృతే వ్యసనం మహత్, ౧౮౪.

ఏవ ముక్త్వా తతో రాజా కైకేయీం సంయతాంజలిః.
ప్రసాదయామాస పునః కైకేయీం చేద మబ్రవీత్, ౧౯౪.

(సాఽత్రియామేతి) అత్రియామా యామత్రయవత్త్వం విహాయాతిదీర్ఘేత్యర్థః. ౧౫౪.

(తథేతి.) ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత ఇవ, దుఃఖం విలలాప శృణ్వతాం యథా దుఃఖం భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః. ౧౬౪.

(నేతి.) ప్రభాతం ప్రభాతత్వం, భావే నిష్ఠా. అత్ర ప్రకరణే భర్త్సనప్రసాదనాభ్యాం పునఃపునః క్రియమాణాభ్యాం ధర్మ మపి త్యక్తుం న శక్నోమి, న పుత్ర మపీతి గమ్యతే. ౧౭౪.

(అథవేతి.) నిర్ఘృణాం నిర్దయాం, ప్రత్యుత నృశంసాం క్రూరాం. ౧౮౪-౧౯౪.

* సా త్రియామా రజనీ, విలపతస్తస్య రాజ్ఞః, న వ్యభాసత న ప్రాకాశత, విలాపేనైవ రాత్రికాలో వ్యతీత ఇత్యర్థః. అథ సా శర్వరీ, వ్యభాసత విభాతా చేత్యావర్త్యయోజనా, ఇతి తత్త్వదీపికా.

(కైకేయీదూషణం)

సాధువృత్తస్య దీనస్య త్వద్గతస్య గతాయుషః.
ప్రసాదః క్రియతాం దేవి భద్రే రాజ్ఞో విశేషతః, ౨౦౹

శూన్యేన ఖలు సుశ్రోణి మయేదం సముదాహృతం.
కురు సాధు ప్రసాదం మే బాలే సహృదయా హ్యసి, ౨౧౹

ప్రసీద దేవి రామో మే త్వద్దత్తం రాజ్య మవ్యయం.
లభతా మసితాపాంగే యశః పర మవాప్నుహి, ౨౨౹

మమ రామస్య లోకస్య గురూణాం భరతస్య చ.
ప్రియ మేత ద్గురుశ్రోణి కురు చారుముఖేక్షణే, ౨౩౹

విశుద్ధభావస్య సుదుష్టభావా తామ్రేక్షణస్యాఽశ్రుకలస్య రాజ్ఞః,
శ్రుత్వా విచిత్రం కరుణం విలాపం భర్తు ర్నృశంసా న చకార వాక్యం.

తత స్స రాజా పునరేవ మూర్ఛితః *ప్రియా మదుష్టాం ప్రతికూలభాషిణీం,
సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి క్షితౌ విసంజ్ఞో నిపపాత దుఃఖితః. ౨౫౹

(సాధువృత్తస్యేతి.) త్వద్గతస్య త్వదేకశరణస్యేత్యర్థః. గతాయుషః అల్పావశేష మతీతాయుష ఇత్యర్థః. ౨౦౹

(శూన్య ఇతి) శూన్యే నిర్జనప్రదేశే, ఇదం రామాభిషేచనం, న సముదాహృతం ఖలు కింతు సర్వజనసన్నిధౌ సముదాహృత మిత్యర్థః. యద్వా, శూన్యేన దీనేన, మయేత్యర్థః. ౨౧-౨౩౹

(విశుద్ధ భావస్యేతి.) తామ్రేక్షణస్య, దుఃఖాతిశయేనేతి శేషః. అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య. కలిః కామధేనుః. విచిత్రం ప్రసాదభర్త్సనసహితత్వాత్. ౨౪-౨౫౹

* తద్రాతేః ప్రాక్ నిత్యం ప్రియాం, అదుష్టాం పతివ్రతాం. తత్కాలే దైవాత్ ప్రతికూలభాషిణీం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇతీవ రాజ్ఞో వ్యథితస్య సా నిశా జగామ ఘోరం శ్వసతో మనస్వినః,
విబోధ్యమానః ప్రతిబోధనం తదా నివారయామాస స రాజసత్తమః. ౨౬౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రయోదశ స్సర్గః

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

పుత్రశోకార్దితం పాపా విసంజ్ఞం పతితం భువి,
వివేష్టమాన ముద్వీక్ష్య సైక్ష్వాక మిద మబ్రవీత్. ౧

పాపం కృత్వేవ కిమిదం మమ సంశ్రుత్య సంశ్రవం,
శేషే క్షితితలే సన్న స్థిత్యాం స్థాతుం త్వ మర్హసి. ౨

(ఇతీతి.) ప్రతిబోధనం శంఖపటహవీణాదికం ప్రతిబోదనసాదనం, యద్వా, వైతాళికైః క్రియమాణం ప్రతిబోధనం. ౨౬౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రయోదశ స్సర్గః.

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

అథ రామవివాసననిర్ధారణం దర్శయతి చతుర్దశే (పుత్రేత్యాది.) ౧

(పాప మితి.) సంశ్రవం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం, సంశ్రుత్య కృత్వేత్యర్థః, పాకం పచతీతివ న్నిర్దేశః. పాపం ప్రతిజ్ఞాతాऽకరణరూపం పాపం, కృత్వైవ, క్షితితలే, సన్నః అవసన్నస్సన్, శేషే. కిమిదం ? స్థిత్యాం మర్యాదాయాం సత్యపరిపాలనరూపాయాం – 'మర్యాదా ధారణా స్థితి' రిత్యమరః, స్థాతు మర్హసి. ౨

ఆహు స్సత్యం హి పరమం ధర్మం ధర్మవిదో జనాః,
సత్య మాశ్రిత్య హి మయా త్వం చ ధర్మం ప్రచోదితః. ౩

సంశ్రుత్య శైబ్య శ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః,
ప్రదాయ పక్షిణే రాజ౯ జగామ గతి ముత్తమాం. ౪

తథా హ్యలర్క స్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే,
యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యాఽవిమనా దదౌ. ౫

సరితాం తు పతి స్స్వల్పాం మర్యాదాం సత్య మన్వితః,
సత్యానురోధా త్సమయే స్వాం వేలాం నాఽతివర్తతే. ౬

సత్య మేకపదం బ్రహ్మ సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః,
సత్య మేవాక్షయా వేదా స్సత్యేనైవాప్యతే పరం. ౭

ఇద మేవ యుక్త మితి దర్శయతి (ఆహు రిత్యాదినా.) సత్యరూపం ధర్మ మాశ్రిత్య హి మయా ప్రచోదితః. ౩

ప్రాణసంకటే కథం సత్యం పాలనీయ? మిత్యత్రాహ (సంశ్రుత్యేత్యాదినా.) ౪

(తథేతి.) యాచమానే బ్రాహ్మణే, అవిమనాః సుప్రసన్నమనా స్స౯, నేత్రే దదౌ. తస్మా ఇతి శేషః. ౫

(సరితామితి.) సరితాం పతిః సముద్రః, మర్యాదాం సత్య మన్వితః వేలాం నాతివర్తత ఇతి మర్యాదారూపం, సత్యం ప్రాప్తస్స౯. సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యానువర్తనాత్, సమయే సంకల్పితకాలే, స్వాం వేలాం స్వల్పా మపి నాతివర్తత ఇతి సంబంధః. ౬

(సత్యమితి.) సత్య మేవ ఏకపదం బ్రహ్మ, ఏకం ముఖ్యం - 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః' ఇత్యమరః. పద్యత ఇతి పదం, పరమప్రాప్యం బ్రహ్మేత్యర్థః. యద్వా, ఏకం పదం ప్రణవరూపం

సత్యం సమనువర్తస్వ యది ధర్మే ధృతా మతిః,
సఫల స్స వరో మేఽస్తు వరదో హ్యాసి సత్తమ. ౮

ధర్మ స్యేహాభికామార్థం మమ చైవాభిచోదనాత్,
ప్రవ్రాజయ సుతం రామం త్రిః ఖలు త్వాం బ్రవీ మ్యహం. ౯

సమయం చ మమాఽద్యేమం యది త్వం న కరిష్యసి,
అగ్రత స్తే పరిత్యక్తా పరిత్యక్ష్యామి జీవితం. ౧౦

ఏవం ప్రచోదితో రాజా కైకేయ్యా నిర్విశంకయా,
నాశక త్పాశ మున్మోక్తుం బలి రింద్రకృతం యథా. ౧౧

వాచకం యస్య తత్తథా. 'ఓమి త్యేకాక్షరం బ్రహ్మే' తి స్మృతేః. సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః సత్య మేవ ధర్మస్య పరాకాష్ఠేత్యర్థః. అక్షయా వేదాశ్చ సత్యమేవ ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయంతీ త్యర్థః. పరం ప్రయోజనం సత్యేనై వాఽఽప్యతే. ౭

(సత్యమితి.) అత్రాదౌ తస్మా దిత్యుపస్కార్యం. ధృతా స్థిరా, వరదః సర్వేషాం సర్వవరప్రదః. ౮

(ధర్మస్యేతి.) అధికామార్థం ప్రీత్యర్థం, ధర్మాభివృద్ధ్యర్థ మితి యావత్. మమ, ప్రియాయా ఇతి శేషః. సమనస్కత్వజ్ఞాపనాయ త్రి రిత్యుక్తం. ౯

(సమయ మితి.) సమయం రామవివాసనం, పరిత్యక్తా ఉపేక్షితా. ౧౦

(ఏవ మితి.) ఏవం త్రి ర్బ్రవీమీత్యేవం, పాశం సత్యపాశం, ఉన్మోక్తుం మోచయితుం. బలిః మహాబలిః, ఇంద్రకృతం ఇంద్రద్వారోపేంద్రకృతం, పాశం పదత్రయదానప్రతిజ్ఞారూపం, పదత్రయాదానా న్నిగళం వా. ౧౧

(శ్రీరామవివాసననిర్ధారణం)

ఉద్భ్రాంతహృదయ శ్చాపి వివర్ణవదనోఽభవత్,
స ధుర్యో వై పరిస్పందన్ యుగచక్రాంతరం యథా. ౧౨

విహ్వలాభ్యాం చ నేత్రాభ్యా మపశ్యన్నివ భూపతిః,
కృచ్ఛ్రా ద్ధైర్యేణ సంస్తభ్య కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౧౩

య స్తే మంత్రకృతః పాణి రగ్నౌ పాపే మయా ధృతః,
తం త్యజామి స్వజం చైవ తవ పుత్రం త్వయా సహ. ౧౪

ప్రయాతా రజనీ దేవి సూర్యస్యోదయనం ప్రతి,
అభిషేకం గురుజన స్త్వరయిష్యతి మాం ధ్రువమ్. ౧౫

రామాభిషేకసంభారై స్తదర్థ ముపకల్పితైః,
రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం. ౧౬

(ఉద్భ్రాంతహృదయ ఇతి.) సః రాజా, యుగచక్రయో రంతరం, పరిస్పందన్ గచ్ఛన్, ధుర్యో యథా అనడ్వా నివ, ఉద్భ్రాంతహృదయో వివర్ణవదనశ్చ, అభవత్. ౧౨

(విహ్వలాభ్యా మితి,) విహ్వలాభ్యాం క్షుబ్ధాభ్యాం, అపశ్య న్నివ అంధ ఇవ స్థితః, భూపతిః, కృచ్ఛ్రా ల్లబ్ధేన ధైర్యేణ సంస్తభ్య దుఃఖాతిశయజనితక్షోభం నిరుధ్యేత్యర్థః. ౧౩

(య ఇతి.) హే పాపే, అగ్నౌ అగ్నిసమీపే, సామీప్యే సప్తమీ. మంత్రకృతః మంత్రసంస్కృతః, యః పాణిః మయా ధృతః, తం త్యజామి, తత్ప్రయుక్తవ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః. అతఏవ స్వజం స్వస్మా జ్జాత మపి, తవ పుత్రం, త్వయా సహ త్యజామి. ౧౪

(ప్రయాతేతి.) ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య, త్వరయిష్యతీతి సంబంధః. (రామాభిషేకసంభారై రితి.) తదర్థం రామాభిషేకార్థం, ఉపకల్పితైః, రామాభిషేక సంభారైః రామాభిషేకసామగ్రీభి స్సహ, గురుజన స్త్వరయిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః. యద్వా, అభిషేకసామగ్ర్యేవ సలిల క్రియాసామగ్రీ భవత్విత్యర్థః. ౧౫-౧౬

త్వయా సపుత్రయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియా,
వ్యాహంతా స్యశుభాచారే యది రామాభిషేచనం. ౧౭

న చ శక్నోమ్యహం ద్రష్టుం దృష్ట్వా పూర్వం తథా సుఖం.
హతహర్షం నిరానందం పున ర్జన మవాఙ్ముఖం. ౧౮

తాం తథా బ్రువత స్తస్య భూమిపస్య మహాత్మనః,
ప్రభాతా శర్వరీ *పుణ్యా చంద్రనక్షత్ర శాలినీ. ౧౯

తతః పాపసమాచారా కైకేయీ పార్థివం పునః,
ఉవాచ పరుషం వాక్యం వాక్యజ్ఞా రోషమూర్ఛితా. ౨౦

కి మిదం భాషసే రాజన్ వాక్యం గరరుజోపమం,
ఆనాయయితు మక్లిష్టం పుత్రం రామ మిహార్హసి. ౨౧

స్థాప్య రాజ్యే మమ సుతం కృత్వా రామం వనేచరం,
నిస్సపత్నాం చ మాం కృత్వా కృతకృత్యో భవిష్యసి. ౨౨

(త్వయేతి.) వ్యాహంతాసీతి లుణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. ౧౭

(న చేతి.) తథా సుఖం తాదృశసుఖయుక్తం, జనం దృష్ట్వా, పునః హతహర్షం హతహర్షవికారం, నిరానందం, అతఏవాఽవాఙ్ముఖం జనం ద్రష్టుం న శక్నోమి. ౧౮

(తా మితి.) తస్య బ్రువతః తస్మిన్ బ్రువతీత్యర్థః. పుణ్యేత్యుక్తిః అనంతరం రామదర్శనసంభవాత్. ౧౯

(తత ఇతి.) రోషమూర్ఛితా క్రోధేన వ్యాప్తా. ౨౦

(కిమిదమితి.) గరరుజోపమం విషజనితవ్యాధిసదృశం. అంగరుజోపమమితిపాఠే–సర్వాంగవ్యాప్తమహావ్యాధిసదృశమిత్యర్థః. అంగేతి సంబోధనం వా. అక్లిష్టం అక్లేశం యథా భవతి తథా, ఆనాయయితు మితి సంబంధః. ౨౧-౨౨

* పుణ్యా - నిరంతరరామచింతాసమేతత్వాత్. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామవివాసననిర్ధారణం)

స నున్న ఇవ తీక్ష్ణేన ప్రతోదేన హయోత్తమః,
రాజా ప్రచోదితోఽభీక్ష్ణం కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౨౩

ధర్మబంధేన బద్ధోస్మి నష్టా చ మమ చేతనా,
జ్యేష్ఠం పుత్రం ప్రియం రామం ద్రష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికమ్. ౨౪

తతః ప్రభాతాం రజనీ ముదితే చ దివాకరే,
పుణ్యే నక్షత్రయోగే చ ముహూర్తే చ సమాహితే. ౨౫

వసిష్ఠో గుణసంపన్న శ్శిష్యైః పరివృత స్తదా,
ఉపగృహ్యాఽఽశు సంభారాన్ ప్రవివేశ పురోత్తమం. ౨౬

సిక్తసంమార్జితపథాం పతాకోత్తమభూషితాం,
విచిత్రకుసుమాకీర్ణాం నానాస్రగ్భి ర్విరాజితాం. ౨౭

సంహృష్టమనుజోపేతాం సమృద్ధవిపణాపణాం,
మహోత్సవసమాకీర్ణాం రాఘవార్థే సముత్సుకాం. ౨౮

(స ఇతి.) నున్నః వ్యథితః, ప్రతోదేన తోత్రేణ. అభీక్ష్ణం పునః పునః - 'శశ్వ దభీక్ష్ణమసకృ త్సమా' ఇత్యమరః. ౨౩

(ధర్మబంధేనేతి.) దర్మబంధేన ధర్మపాశేన, బద్ధోఽస్మీత్యనేన రామవివాసనం మనాగనుజ్ఞాతం. ద్రష్టు మిచ్ఛామి, గమనా త్పూర్వ మితి శేషః. ౨౪

(తత ఇత్యాది.) పరమద్విజై రిత్యంత మేకం వాక్యం. ప్రభాతాం రజనీం ప్రభాతాయాం రజన్యాం, సమాహితే సన్నిహితే సతి, ప్రవివేశ పురోత్తమ మిత్యనేన వసిష్ఠో నగరబాహ్యసరయ్వాం స్నానా ద్యనుష్ఠానం కృత్వా పురీం ప్రవిష్టవానితి గమ్యతే. సమృద్ధవిపణాపణాం - సమృద్ధాః

చందనాగరుధూపైశ్చ సర్వత: ప్రతిధూపితాం,
తాం పురీం సమతిక్రమ్య పురందరపురోపమాం. ౨౯

దదర్శాఽంత:పురం శ్రేష్ఠం నానాద్విజగణాయుతం,
పౌరజానపదాకీర్ణం బ్రాహ్మణై రుపశోభితం. ౩౦

యజ్ఞవిద్భి స్సుసంపూర్ణం సదస్యై: పరమద్విజై:, ౩౧

త దంత:పుర మాసాద్య వ్యతిచక్రామ తం జనం.
వసిష్ఠ: పరమప్రీత: పరమర్షి ర్వివేశ చ, ౩౧

స త్వపశ్య ద్వినిష్క్రాంతం సుమంత్రం నామ సారథిం.
ద్వారే మనుజసింహస్య సచివం ప్రియదర్శనం, ౩౨

త మువాచ మహాతేజా స్సూతపుత్రం విశారదం.
వసిష్ఠ: క్షిప్ర మాచక్ష్వ నృపతే ర్మా మిహాగతం, ౩౩

ఇమే గంగోదకఘటా స్సాగరేభ్యశ్చ కాంచనా:.
ఔదుంబరం భద్రపీఠ మభిషేకార్థ మాహృతం, ౩౪

విపణా: విక్రయ్యా యేషాం తే సమృద్ధవిపణా:, ఆపణా: నిషద్యా: యస్యాం తాం, సముత్సుకాం సముత్సుకజనాం. ౨౫-౩౦

(తదితి.) తం జనం పౌరాదిజనం, వ్యతిచక్రామే త్యనేనాఽంత:పురద్వారవేదికాం ప్రాప్త ఇతి గమ్యతే, వివేశ వేదికాయా మితి శేష:. ౩౧

(స ఇతి.) వినిష్క్రాంతం, స్వగృహా దితి శేష:. ద్వారే అంత:పురద్వారే, ప్రియదర్శన మిత్యనేనాఽభిషేకార్థ మాత్మాన మలంకృత్యాఽఽగత ఇత్యుక్తం. ౩౨

(త మితి.) క్షిప్ర మాచక్ష్వేతి వసిష్ఠ: ప్రోవాచేతి సంబంధ:. ౩౩

(ఇమ ఇత్యాది.) కాంచనా: కాంచనమయా:, గంగోదకఘటా: గంగోదకపూర్ణఘటా:, అత్ర ఆహృత మిత్యేత ద్వచనవ్యత్యయేన సంబధ్యతే. ఇమే ఇతి ఛేద మపి. సాగరేభ్య ఆహృతా ఇమే

(వసిష్ఠేన దశరథసమీపే సుమన్త్రస్యప్రేషణం)

సర్వబీజాని గంధాశ్చ రత్నాని వివిధాని చ.
క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భా స్సుమనసః పయః, ౩౫

అష్టౌ చ కన్యా రుచిరా మత్తశ్చ వరవారణః.
చ**తు**రశ్వో రథ శ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధను రుత్తమం, ౩౬

వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రం చ శశిసన్నిభం.
శ్వేతే చ వాలవ్యజనే భృంగారశ్చ హిరణ్మయః, ౩౭

హేమదామపినద్ధశ్చ కకుద్మా న్పాండురో వృషః.
కేసరీ చ చతుర్దంష్ట్రో హరిశ్రేష్ఠో మహాబలః, ౩౮

సింహాసనం వ్యాఘ్రతను స్సమిద్ధశ్చ హుతాశనః.
సర్వవాదిత్రసంఘాశ్చ వేశ్యా శ్చాలంకృతాః స్త్రియః, ౩౯

ఆచార్యా బ్రాహ్మణా గావః పుణ్యాశ్చ మృగపక్షిణః.
పౌరజానపదశ్రేష్ఠా *నైగమాశ్చ గణై స్సహ, ౪౦

ఏతే చాన్యే చ బహవః ప్రీయమాణాః ప్రియంవదాః.
అభిషేకాయ రామస్య సహ తిష్ఠంతి పార్థివైః, ౪౧

ఉదకఘటా ఇత్యధ్యాహారేణ యోజ్యం. క్షౌద్రం మధు. (చతురశ్వో రథ శ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధను రుత్తమ మితి.) అత్ర తు ఇతి గాయత్ర్యా శ్చతుర్థాక్షరం. నిస్త్రింశః ఖడ్గః, భృంగారుః కనకాలుకా, కేసరీ ప్రశస్తకేసరః, హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః, వ్యాఘ్రతనుః వ్యాఘ్రచర్మేత్యర్థః. నైగమా వణిజః 'నైగమో వణిజో వణి' గిత్యమరః. ౪౧

* నైగమాః శ్రేణీముఖ్యాః, అధ్యాపకా వా ఇతి తత్త్వదీపికా.

త్వరయస్వ మహారాజం యథా సముదితేఽహని.
పుణ్యే నక్షత్రయోగే చ రామో రాజ్య మవాప్నుయాత్, ౪౨౫

ఇతి తస్య వచ శ్శ్రుత్వా సూతపుత్రో మహాత్మనః.
స్తువ న్నృపతిశార్దూలం ప్రవివేశ నివేశనం, ౪౩౫

తం తు పూర్వోదితం వృద్ధం ద్వారస్థా రాజసమ్మతం.
న శేకు రభిసంరోద్ధుం రాజ్ఞః ప్రియచికీర్షవః, ౪౪౫

స సమీపస్థితో రాజ్ఞ స్తా మవస్థా మజజ్ఞివాన్.
వాగ్భిః పరమతుష్టాభి రభిష్టోతుం ప్రచక్రమే, ౪౫౫

తత స్సూతో యథాకాలం పార్థివస్య నివేశనే.
సుమంత్రః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తుష్టావ జగతీపతిం, ౪౬౫

యథా నందతి తేజస్వీ సాగరో భాస్కరోదయే.
ప్రీతః ప్రీతేన మనసా *తథా నందఘన స్స్వతః, ౪౭౫

(త్వరయస్వ మహారాజ మితి.) సముదితే సమ్యగ్వ్యక్తే. ౪౨౫-౪౩౫

(తం త్వితి.) పూర్వోదితం అయం సర్వదా అనివార్య ఇతి రాజ్ఞా పూర్వ ముక్తం. ౪౪౫

(స ఇతి.) అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్. ౪౫౫

(తత ఇతి.) యథాకాలం ప్రాతఃకాలార్హం. ౪౬౫

(యథా నందతీత్యాది.) భాస్కరోదయేపి సముద్రవృద్ధి రస్త్యేవ. యద్వా. భాసః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరః చంద్రః. ౪౭౫-౪౮౫

* తథా అనందఘనః ఆనందపూర్ణస్సన్ స్వతో నంద. తథానందఘన ఇత్యత్ర నంద, ఆనందఘన ఇతి తంత్రేణ పదచ్ఛేదః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సుమన్త్రస్య దశరథోద్బోధనం)

ఇన్ద్ర మస్యాం తు వేళాయా మభితుష్టావ మాతలిః.
సోఽజయ ద్దానవా న్సర్వాం స్తథా త్వాం బోధయా మ్యహం, ౪౮½

వేదా స్సహాంగవిద్యాశ్చ యథా హ్యాత్మభువం విభుం.
బ్రహ్మాణం బోధయం త్యద్య తథా త్వాం బోధయా మ్యహం, ౪౯½

ఆదిత్య స్సహ చన్ద్రేణ యథా భూతధరాం శుభాం.
బోధయ త్యద్య పృథివీం తథా త్వాం బోధయా మ్యహం, ౫౦½

ఉత్తిష్ఠాశు మహారాజ కృతకౌతుకమంగళః.
విరాజామానో వపుషా మేరోరివ దివాకరః, ౫౧½

సోమసూర్యౌ చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణా వపి.
వరుణ శ్చాగ్ని రిన్ద్రశ్చ విజయం ప్రదిశన్తు తే, ౫౨½

(వేదా ఇతి.) సహాంగవిద్యాః అంగభూతశిక్షాదివిద్యాసహితాః, బ్రహ్మాణం బోధయన్తి సృష్ట్యుపయోగి తత్తదర్థబోధం జనయన్తి. తథాఽఽహ మనుః 'నామ రూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపంచనం, వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార స' ఇతి. ౪౯½

(ఆదిత్య ఇతి) భూతధరాం సర్వప్రాణిధరాం, పృథివీం, బోధయతి విశేషణద్వారా పృథ్వీబోధనం. అద్య బోధయామీ త్యన్వయః. ౫౦½

(ఉత్తిష్ఠేతి.) కృతకౌతుకమంగళః-కృతం కౌతుకహేతుభూతం మంగళాచరణం యేన స తథోక్తః, సర్వానందోత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః. యద్వా, కౌతుకం ఉత్సవః, కృతోత్సవార్థ మంగళానుష్ఠాన ఇత్యర్థః. మేరో ర్దివాకర ఇవ, దివాకరస్య ప్రధానమేరో రుత్థానం మేరుసంబద్ధరథాక్షద్వారేతి జ్ఞేయం ౫౧½-౫౨½

గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం తవ.
బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం, ౫౩½

ఉదతిష్ఠత రామస్య సమగ్ర మభిషేచనం,
పౌరజానపదై శ్చాపి నైగమైశ్చ కృతాంజలిః, ౫౪½

స్వయం వసిష్ఠో భగవాన్ బ్రాహ్మణై స్సహ తిష్ఠతి.
క్షిప్ర మాజ్ఞాప్యతాం రాజన్ రాఘవస్యాభిషేచనం, ౫౫½

యథా హ్యపాలాః పశవో యథా సేనా హ్యనాయకా.
యథా చంద్రం వినా రాత్రి ర్యథా గావో వినా వృషం, ౫౬½

ఏవం హి భవితా రాష్ట్రం యత్ర రాజా న దృశ్యతే. ౫౭

ఇతి తస్య వచ శ్శ్రుత్వా సాంత్వపూర్వ మివార్థవత్,
అభ్యకీర్యత శోకేన భూయ ఏవ మహీపతిః. ౫౮

తత స్స రాజా తం సూతం సన్నహర్ష స్సుతం ప్రతి,
శోక రక్తేక్షణ శ్శ్రీమా నుద్వీక్ష్యోవాచ ధార్మికః. ౫౯

(గతేతి.) సర్వానందకరరామాభిషేకమహోత్సవోపయుక్తత్వా ద్రాత్రి ర్భగవతీతి స్తూయతే. ౫౩½

(ఉదతిష్ఠతేతి.) ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీ త్యాత్మనేపదం. ఉపస్థిత మిత్యర్థః. అభిషేచనం అభిషేక సాధనం. ఉపతిష్ఠతీతి పాఠాంతరం. ౫౪½-౫౬

(ఇతీతి) సాంత్వపూర్వం సామపూర్వం 'సామ సాంత్వ' మిత్యమరః, అర్థవదితి నిర్దేశః ప్రాతఃకాలప్రబోధస్య సర్వవిజయహేతుత్వాత్. ౫౮

(తత స్స రాజేత్యాది.) సుతం ప్రతి, సన్నహర్షః నష్టహర్షః, భూయో నికృంతసి కైకేయీ వాక్యకృత్తాని మర్మాణి భూయోఽప్యనుచితకాలస్తుతిభి ర్నికృంతసీత్యర్థః. అత్ర ఇతిశబ్దో ధ్యాహార్యః ౫౯½

(శ్రీరామానయనాయ కైకేయ్యాదేశః)

వాక్యైస్తు ఖలు మర్మాణి మమ భూయో నికృంతసి, ౫౯

సుమంత్రః కరుణం శ్రుత్వా దృష్ట్వా దీనం చ పార్థివం.
ప్రగృహీతాంజలిః కించి త్తస్మా ద్దేశా దపాక్రమత్, ౬౦

యదా వక్తుం స్వయం దైన్యా న్న శశాక మహీపతిః.
తదా సుమంత్రం మంత్రజ్ఞా కైకేయీ ప్రత్యువాచ హ, ౬౧

సుమంత్ర రాజా రజనీం రామహర్షసముత్సుకః.
ప్రజాగరపరిశ్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్, ౬౨

త ద్గచ్ఛ త్వరితం సూత రాజపుత్రం యశస్వినం.
రామ మానయ భద్రం తే నాత్ర కార్యా విచారణా, ౬౩

స మన్యమానః కల్యాణం హృదయేన ననంద చ.
నిర్జగామ చ సంప్రీత్యా త్వరితో రాజశాసనాత్, ౬౪

సుమంత్ర శ్చింతయామాస త్వరితం చోదిత స్తయా.
వ్యక్తం రామాభిషేకార్థ మిహాఽఽయాస్యతి ధర్మవిత్, ౬౫

ఇతి సూతో మతిం కృత్వా హర్షేణ మహతా వృతః.
నిర్జగామ మహాబాహో రాఘవస్య దిదృక్షయా, ౬౬

(కరుణం) దీనవాక్యం. ౬౦

(యదేతి.) మంత్రజ్ఞా రాజనీత్యనుసారేణ స్వకార్యోచితవిచారజ్ఞేత్యర్థః. (సుమంత్రేతి.) రజనీమి త్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ప్రజాగరః నిద్రాక్షయః, విచారణే త్యనంతర మితిశబ్దో ఽధ్యాహర్తవ్యః. ఇతి ప్రత్యువాచే త్యన్వయః. ౬౧-౬౩

(స ఇతి) (రాజశాసనా) దిత్యుక్తిః రాజసమ్మత మితి బుద్ధ్యా. ౬౪-౬౬

సాగర హ్రదసంకాశాత్ సుమంత్రోఽంతఃపురా చ్ఛుభాత్.
నిష్క్రమ్య జనసంబాధం దదర్శ ద్వార మగ్రతః, ౬౪

తతః పురస్తా త్సహసా వినిర్గతో మహీపతీన్ ద్వారగతో విలోకయన్,
దదర్శ పౌరాన్ వివిధాన్ మహాధనా నుపస్థితాన్ ద్వారముపేత్య విష్ఠితాన్.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుర్దశ స్సర్గః.

అథ పంచదశ స్సర్గః.

తే తు తాం రజనీ ముష్య బ్రాహ్మణా వేదపారగాః,
ఉపతస్థు రుపస్థానం సహ రాజపురోహితాః. ౧

అమాత్యా బలముఖ్యాశ్చ ముఖ్యా యే నిగమస్య చ,
రాఘవస్యాఽభిషేకార్థే ప్రీయమాణాస్తు సంగతాః. ౨

(సాగరహ్రదసంకాశా దితి.) సాగరహ్రదః సముద్రాంతర్గతహ్రదః. పురాంతర్వర్త్యంతః పురత్వాత్ సముద్రస్థహ్రదోపమ్యం. జనసంబాధం జనై ర్నిబిడం. ౬౪

(తత ఇతి.) పురస్తాత్ అగ్రే, మహీపతీన్ విలోకయన్ పశ్చాత్ పౌరాన్ దదర్శ, మహాధనాన్ ఉపహారపాణీన్, ఉపస్థితాన్ ఉపస్థానం సదః కుర్వతః, ౬౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుర్దశ స్సర్గః.

అథ పంచదశ స్సర్గః

అథ రామాభిషేకసామగ్రిసన్నిధాన మాహ పంచదశే. (తే త్వితి.) ఉష్య ఉషిత్వా. ఉపస్థానం సదః. ౧

(నిగమస్య) పురస్య 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ' ఇతి వైజయంతీ, ౨

(శ్రీరామానయనాయ సుమన్త్రగమనం)

ఉదితే విమలే సూర్యే పుష్యే చాఽభ్యాగతేఽహని,
లగ్నే కర్కటకే ప్రాప్తే జన్మ రామస్య చ స్థితే. ౩

అభిషేకాయ రామస్య ద్విజేంద్రై రుపకల్పితం, ౩౻

కాంచనా జలకుంభాశ్చ భద్రపీఠం స్వలంకృతం.
రథశ్చ సమ్యగాస్తీర్ణో భాస్వతా వ్యాఘ్రచర్మణా, ౪౻

గంగాయమునయోః పుణ్యా త్సంగమా దాహృతం జలం.
యాశ్చాన్యా స్సరితః పుణ్యా హ్రదాః కూపా స్సరాంసి చ, ౫౻

ప్రాగ్వాహా శ్చోర్ధ్వవాహాశ్చ తిర్యగ్వాహా స్సమాహితాః.
తాభ్య శ్చైవాహృతం తోయం సముద్రేభ్యశ్చ సర్వశః, ౬౻

(ఉదిత ఇతి.) ఉపకల్పితం, అభిషేకార్థద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౩౻

ఉపకల్పిత మేవ ప్రపంచయతి (కాంచనా ఇత్యాది.) అత్ర భాంతీ త్యనుషజ్యతే. ౪౻

(గంగేతి) ఆహృతం, వర్తత ఇతి శేషః. యా శ్చాన్యా స్సరిత ఇత్యత్ర తాభ్యశ్చే త్యనుకృష్యాహృత మితి పూర్వేణ సంబంధః. యే చ హ్రదాః కూపాః, యాని సరాంసి, అత్ర తు తేభ్య ఇత్యధ్యాహారః. ఆహృతం జల మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫౻

(ప్రాగ్వాహా ఇతి.) ప్రాగ్వాహాః పూర్వాభిముఖప్రవాహాః గోదావరీకావేర్యాదయః, ఊర్ధ్వవాహాః ఊర్ధ్వోద్గతప్రవాహాః నైమిశారణ్యస్థబ్రహ్మావర్తరుద్రావర్తాదిసరోవిశేషాః. ఊర్ధ్వవాహాః ప్రత్యగ్వాహా ఇత్య ప్యాహుః. ఊర్ధ్వా ద్వహంతీ త్యూర్ధ్వవాహాః, నిర్ఝరా ఇతి కేచిత్. తిర్యగ్వాహాః దక్షిణోత్తరాభిముఖ ప్రవాహాః గండకీశోణభద్రాదయః. ౬౻

సలాజాః క్షీరిభి శ్ఛన్నా ఘటాః కాంచనరాజతాః.
పద్మోత్పలయుతా భాంతి పూర్ణాః పరమవారిణా. ౭౫

క్షౌద్రం దధి ఘృతం *రాజా దర్భా స్సుమనసః పయః.
వేశ్యా శ్చైవ శుభాచారా స్సర్వాభరణభూషితాః, ౮౫

చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం కాంచనం రత్నభూషితం.
సజ్జం తిష్ఠతి రామస్య వాలవ్యజన ముత్తమం, ౯౫

చంద్రమండలసంకాశ మాతపత్రం చ పాండురం.
సజ్జం ద్యుతికరం శ్రీమ దభిషేకపురస్కృతం, ౧౦౫

పాండురశ్చ వృష స్సజ్జః పాండురోఽశ్వశ్చ సుస్థితః.
ప్రసృతశ్చ గజ శ్శ్రీమా నౌపవాహ్యః ప్రతీక్షతే, ౧౧౫

(సలాజా ఇతి.) క్షీరిభిః అశ్వత్థోదుంబరాదిభిః, పూర్వం జలకుంభమాత్ర ముక్తం, అత్ర తద్విశేష ఇతి న పునరుక్తిః. ౭౫

(క్షౌద్రమితి.) క్షౌద్రం మధు, సుమనసః కుసుమాని, శుభాచారాః అంజనస్రగలంకరణాది మంగళవేషయుక్తాః. ౮౫

(చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం) వికచచంద్రాంశుసదృశం, వికచత్వం విస్తృతత్వం. యద్వా. చంద్రాంశవ ఇవ వికచా విస్తృతా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యస్య తత్ తథా, కాంచనం కాంచనదండం, సజ్జం గంధపుష్పాదిభి రలంకృతం. ౯౫

(చంద్రమండలేతి.) అభిషేక పురస్కృతం అభిషేకాయ పురస్కృతం. ౧౦౫

(పాండుర ఇతి.) ప్రసృతః ప్రకర్షేణ స్రవన్మదః, ఔపవాహ్యః రాజవాహ్యః. 'రాజవాహ్య స్త్వౌపవాహ్య' ఇత్యమరః. ౧౧౫

* రాజాః = సర్షపాః.

(శ్రీరామానయనాయ గచ్ఛతః సుమంత్రస్య ప్రతినివర్తనం)

అష్టౌ చ కన్యా మాంగళ్యా సర్వాభరభూషితాః.
వాదిత్రాణి చ సర్వాణి వందినశ్చ తథాఽపరే, ౧౨౫

ఇక్ష్వాకూణాం యథా రాజ్యే సంభ్రియేతాభిషేచనం.
తథాజాతీయ మాదాయ రాజపుత్రాభిషేచనం, ౧౩౫

తే రాజవచనా త్తత్ర సమవేతా మహీపతిం.
అపశ్యంతోఽబ్రువన్ కో ను రాజ్ఞో నః ప్రతివేదయేత్, ౧౪౫

న పశ్యామశ్చ రాజాన ముదితశ్చ దివాకరః.
యౌవరాజ్యేఽభిషేకశ్చ సజ్జో రామస్య ధీమతః, ౧౫౫

ఇతి తేషు బ్రువాణేషు సార్వభౌమాన్ మహీపతీన్.
అబ్రవీ త్తా నిదం సర్వాన్ సుమంత్రో రాజసత్కృతః, ౧౬౫

రామం రాజ్ఞో నియోగేన త్వరయా ప్రస్థితో స్మ్యహం.
పూజ్యా రాజ్ఞో భవంతస్తు రామస్య చ విశేషతః, ౧౭౫

(అష్టౌ చేతి.) మాంగళ్యాః మంగళార్హాః, వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని. ౧౨౫

(ఇక్ష్వాకూణా మితి.) ఇక్ష్వాకూణాం రాజ్యే అభిషేచన ముద్దిశ్య యథా సంభ్రియేత, వస్తుజాత మితి శేషః. తథాజాతీయం అనర్ఘరత్నాది వస్తుజాతం, ఆదాయ, తే మహీపతయః, రాజవచనాత్ రాజపుత్రాభిషేచన ముద్దిశ్య, తత్ర రాజభవనద్వారే, సమవేతాః, మహీపతి మపశ్యంతః, రాజ్ఞః కో ను నః ప్రతివేదయే?దిత్యబ్రువన్నితి యోజనా. ౧౪౫

(నేతి.) సజ్జః సంపన్నసాధన ఇత్యర్థః. ౧౫౫-౧౬౫

(రామమితి.) రామం ప్రస్థితః, ఆనేతు మితి శేషః. యస్మాత్ పూజ్యా స్తస్మా దాయుష్మతాం యుష్మాకం వచనా ద్రాజ్ఞ స్సుఖం పృచ్ఛామి. య చ్చాగమనకారణం దర్శనాయాఽనాగమనహేతుః

అయం పృచ్ఛామి వచనా త్సుఖ మాయుష్మతా మహం.
రాజ్ఞ స్సంప్రతిబుద్ధస్య య చ్చాగమనకారణం, ౧౮౫

ఇత్యుక్త్వాంతఃపుద్వార మాజగామ పురాణవిత్.
సదాఽసక్తం చ తద్వేశ్మ సుమంత్రః ప్రవివేశ హ, ౧౯౫

తుష్టావాఽస్య తదా వంశం ప్రవిశ్య స విశాంపతేః.
శయనీయం నరేంద్రస్య త దాసాద్య వ్యతిష్ఠత, ౨౦౫

సోఽత్యాసాద్య తు తద్వేశ్మ తిరస్కరణి మంతరా.
ఆశీర్భి ర్గుణయుక్తాభి రభితుష్టావ రాఘవం, ౨౧౫

సోమసూర్యౌ చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణా వపి.
వరుణ శ్చాగ్ని రింద్రశ్చ విజయం ప్రదిశంతు తే, ౨౨౫

గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం తవ.
బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం, ౨౩౫

బ్రాహ్మణా బలముఖ్యాశ్చ నైగమా శ్చాగతా నృప.
దర్శనం ప్రతికాంక్షంతే ప్రతిబుధ్యస్వ రాఘవ, ౨౪౫

తం చ, అయ మవిళంబేన పృచ్ఛామి. పురాణవిత్ సామంతరాజానువర్తనరూపపురాతన వృత్తాంతజ్ఞః, సదా అసక్తం సర్వదా అనివారితం. ౧౮౫-౧౯౫

(తుష్టావేతి.) శయనీయం శయనయోగ్యం గృహం. ౨౦౫

(స ఇతి.) అత్యాసాద్య అతిశయేన ప్రాప్య, అతిసమీపం ప్రాప్యేత్యర్థః. తిరస్కరణిమంతరా యవనికామాత్రం వ్యవధానం కృత్వేత్యర్థః. రాఘవం దశరథం, పునః స్తోత్రకరణం సూతస్య విజ్ఞాపనాత్ పూర్వం స్తుతేః కులధర్మత్వాత్. ౨౧౫-౨౪౫

(శ్రీరామానయనాయ సుమంత్రస్య పునర్గమనం)

స్తువంతం తం తదా సూతం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం;
ప్రతిబుధ్య తతో రాజా ఇదం వచన మబ్రవీత్, ౨౫

*రామ మానయ సూతేతి యద స్యభిహితోఽనయా.
కి మి దం కారణం యేన మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే, ౨౬

న చైవ సంప్రసుప్తోఽహ మానయేహాశు రాఘవం.
ఇతి రాజా దశరథ స్సూతం తత్రాన్వశాత్పునః, ౨౭

స రాజవచనం శ్రుత్వా శిరసా ప్రతిపూజ్య తం.
నిర్జగామ నృపావాసా న్మన్యమానః ప్రియం మహత్, ౨౮

ప్రపన్నో రాజమార్గం చ పతాకాధ్వజశోభితం.
హృష్టః ప్రముదిత స్సూతో జగామాశు విలోకయన్, ౨౯

స సూత స్తత్ర శుశ్రావ రామాధికరణాః కథాః.
అభిషేచనసంయుక్తా స్సర్వలోకస్య హృష్టవత్, ౩౦

(స్తువంత మిత్యాది.) ప్రతిబుద్ధ్య జ్ఞాత్వేత్యర్థః. ౨౫-౨౬

కైకేయ్యుక్తం నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞోఽనుమతం న వేతి న సంశయితవ్య మిత్యాహ-(న చేత్యాదినా.) ౨౭-౨౮

(ప్రపన్న ఇతి.) హృష్టః రోమాంచాంచితగాత్రః, ప్రముదితః సంజాతమానసానందః. ౨౯.

(స ఇతి.) రామాధికరణాః రామ మధికృత్య ప్రవృత్తాః, హృష్టవత్ స్వార్థే వతిః.౩౦-౩౧

* (రామ మితి,) హేసూత, రామ మానయే త్యనయాభిహితోసి యత్, అప్రతిషిద్ధ మనుమత మితిన్యాయేన తస్యైవ మదాజ్ఞాత్వాత్, సేయం మమాజ్ఞా, ప్రతిహన్యతే నానుష్ఠీయత ఇతీదం కిం కారణం కింకారణక మిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తతో దదర్శ రుచిరం కైలాసశిఖరప్రభం.
రామవేశ్మ సుమంత్రస్తు శక్రవేశ్మసమప్రభం, ౩౧॥

మహాకవాటవిహితం వితర్దిశతశోభితం.
కాంచన ప్రతి మైకాగ్రం మణివిద్రుమతోరణం, ౩౨॥

శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం దీప్తం మేరుగుహోపమం.
మణిభి ర్వరమాల్యానాం సుమహద్భి రలంకృతం, ౩౩॥

ముక్తామణిభి రాకీర్ణం చందనాగరుధూపితం.
గంధా న్మనోజ్ఞా న్విసృజ ద్దార్దరం శిఖరం యథా. ౩౪॥

సారసైశ్చ మయూరైశ్చ నినదద్భి ర్విరాజితం.
సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుకీర్ణం భక్తిభి స్తథా, ౩౫॥

మన శ్చక్షుశ్చ భూతానా మాదద త్తిగ్మ తేజసా.
చంద్రభాస్కర సంకాశం కుబేరభవనోపమం, ౩౬॥

మహేంద్రధామప్రతిమం నానాపక్షిసమాకులం.
మేరుశృంగసమం సూతో రామవేశ్మ దదర్శ హ, ౩౭॥

(మహాకవాటేత్యాది.) మహాకవాటవిహితం నిర్మితమహాకవాటం, వితర్దిశతశోభితం వేదికాశతశోభితం - 'స్యా ద్వితర్దిస్తు వేదికే'త్యమరః. కాంచనప్రతిమైకాగ్రం-కాంచనప్రతిమాభిః ఏకాగ్రం నిరంతరం, యద్వా, కాంచనప్రతిమాభిః ఏకాని ముఖ్యాని అగ్రాణి శిఖరాణి యస్మిన్ తత్ తథోక్తం, మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమ ప్రచుర బహిర్ద్వారయుక్తం - 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః. శారదాభ్ర ఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రమూర్తి సదృశం - 'ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తౌ నిరంతర' ఇత్యమరః దార్దరం-మలయసన్నికృష్ట శ్చందనోత్పత్తిస్థానభూతో గిరి ర్దర్దరః, తత్సంబంధి దార్దరం. సుకృతేహా మృగాకీర్ణం-ద్వారభిత్తి స్తంభాదిషు సుష్ఠు రచితైః, ఈహామృగైః వృకైః, ఆకీర్ణం. 'కోక స్త్వీహామృగో వృక' ఇత్యమరః. భక్తిభి స్సుకీర్ణం సుష్ఠు రచితం, తిగ్మతేజసా తీవ్రతేజసా – 'తిగ్మం తీవ్రం ఖర' మిత్యమరః. అతిశయిత తేజసేత్యర్థః. రామవేశ్మ దదర్శహేతి

(శ్రీరామానయనాయ సుమంత్రస్య పునర్గమనం)

ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణం జనై రంజలికారిభిః.
ఉపాదాయ సమాక్రాంతై స్తథా జానపదై ర్జనైః, ౩౯౪

రామాభిషేకసుముఖై రున్ముఖై స్సమలంకృతం,
మహామేఘ సమప్రఖ్య ముదగ్రం సువిభూషితం.
నానారత్న సమాకీర్ణం కుబ్జకైరాతకావృతం. ౪౦

స వాజియుక్తేన రథేన సారథి ర్నిరాకులం రాజకులం విలోకయన్,
వరూథినా రామగృహాభిపాతినా పురస్య సర్వస్య మనాంసి రంజయత్. ౪౧

తత స్సమాసాద్య మహాధనం మహత్ ప్రహృష్టరోమా స బభూవ సారథిః,
మృగై ర్మయూరైశ్చ సమాకులోల్బణం గృహం వరార్హస్య శచీపతే రివ. ౪౨

స తత్ర కైలాసనిభా స్స్వలంకృతాః ప్రవిశ్య కక్ష్యా స్త్రిదశాలయోపమాః,
ప్రియా న్నరా న్రామమతే స్థితా న్బహూ నపోహ్య శుద్ధాంత ముపస్థితో రథీ.

పునర్వచనస్య సామాన్యోక్తస్య విశేషణవిశేష కథనార్థత్వా న్న పునరుక్తిః. భగవతో వాల్మీకే రియం హి శైలీ. (ఉపస్థితై రితి.) ఉపాదాయ, ఉపాయనానీతి శేషః. సమాక్రాంతైః సమాగతైః, ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః. ఉదగ్రం ఉన్నతం, కుబ్జకైరాతకావృతం - కిరాతానాం స్వల్పశరీరకాణాం సమూహః కైరాతకం - 'పృశ్ని రల్పశరీర స్స్యాత్ కిరాత స్స చ కథ్యత' ఇతి హలాయుధః. ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణ మిత్యాదిక మపి రామవేశ్మేత్యనేన సంబధ్యతే. ౩౯-౪౦

(స వాజియుక్తేనేతి.) వరూథినా రథగుప్తిమతా, 'రథగుప్తి ర్వరూథో నే' త్యమరః. పురస్య పురస్థజనస్య, రంజయత్ అరంజయత్. ౪౧

(తత ఇతి.) సమాకులోల్బణం ఇత స్తత స్సమాకులై ర్జనై రుల్బణం, అతిశయేనోల్బణం వా. వరార్హస్య శ్రేష్ఠవ స్త్వర్హస్య, రామస్యేతి శేషః. ౪౨

(స ఇతి.) అపోహ్య అతిక్రమ్య, శుద్ధాంతం అంతఃపురం. ౪౩

స తత్ర శుశ్రావ చ హర్షయుక్తా రామాభిషేకార్థకృతా జనానాం,
నరేంద్రసూనో రభిమంగళార్థా స్సర్వస్య లోకస్య గిరః ప్రహృష్టః. ౪౪

మహేంద్రసద్మప్రతిమం తు వేశ్మ రామస్య రమ్యం మృగపక్షిజుష్టం,
దదర్శ మేరో రివ శృంగ ముచ్చం విభ్రాజమానం ప్రభయా సుమంత్రః, ౪౫

ఉపస్థితై రంజలికారకైశ్చ సోపాయనై ర్జానపదైశ్చ మర్త్యైః,
కోట్యా పరార్ధైశ్చ విముక్తయానై స్సమాకులం ద్వార పథం దదర్శ. ౪౬

తతో మహామేఘమహీధరాభం ప్రభిన్న మత్యంకుశ మప్రసహ్యం.
రామౌపవాహ్యం రుచిరం దదర్శ శత్రుంజయం నాగ ముదగ్రకాయం. ౪౭

స్వలంకృతాన్ సాశ్వరథాన్ సకుంజరా నమాత్యముఖ్యాన్ శతశశ్చ వల్లభాన్,
వ్యపోహ్య సూత స్సహితాన్ సమంతత సమృద్ధ మంతఃపుర మావివేశ. ౪౮

(స ఇతి.) రామాభిషేకార్థకృతాః రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః. అభిమంగళార్థాః అభితో మంగళప్రతిపాదనప్రయోజనాః. ౪౪

(మహేంద్రసద్మప్రతిమ మితి.) వేశ్మ రామావాసభూతం గృహరాజం. ౪౫

(ఉపస్థితైరితి.) కోట్యా కోటిసంఖ్యయా, పరార్ధైః పరార్ధసంఖ్యయా చ సంఖ్యేయైః. సర్వాంత సంఖ్యా పరార్ధః. ౪౬

(తత ఇతి.) ప్రభిన్నం మత్తం – 'ప్రభిన్నో గర్జితో మత్త' ఇత్యమరః. ౪౭

(స్వలంకృతా నితి.) వల్లభాన్ రాజప్రియాన్. ౪౮

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

తదద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం మహావిమానోత్తమవేశ్మసంఘవత్,
అవార్యమాణః ప్రవివేశ సారథిః ప్రభూతరత్నం మకరో యథార్ణవం. ౪౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచదశ స్సర్గః

అథ షోడశ స్సర్గః

స తదంతఃపురద్వారం సమతీత్య జనాకులం,
ప్రవివిక్తాం తతః కక్ష్యా మాససాద పురాణవిత్. ౧

ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భి ర్యువభి ర్మృష్టకుండలైః,
అప్రమాదిభి రేకాగ్రై స్స్వనురక్తై రధిష్ఠితాం. ౨

(తదితి.) అద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం అద్రిశిఖరేణ నిశ్చలమేఘేన చ సదృశం, మహావిమానోత్తమ వేశ్మసంఘవత్ మహావిమానసహితోత్తమ వేశ్మసమూహయుక్తం.'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌ చ సద్మనీ'తి నిఘంటుః. ౪౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచదశ స్సర్గః.

అథ షోడశ స్సర్గః

ఏవం సుమంత్రస్య రామోపస్థాన ముక్త్వా రామస్య దశరథోపస్థాన మాహ షోడశే. (స తదిత్యాది.) (జనాకులం) అభిషేకం ద్రష్టు మాగతపౌరజానపదాదిజనసంకులం, అంతఃపుర ద్వారం, సమతీత్య ద్వారస్యాతిభోగ్యతయా క్లేశేన విశ్లేషో వ్యజ్యతే. ౧

తత్ర కాషాయిణో వృద్ధాన్ వేత్రపాణీన్ స్వలంకృతాన్,
దదర్శ విష్ఠితాన్ ద్వారి స్త్ర్యధ్యక్షాన్ సుసమాహితాన్. ౩

తే సమీక్ష్య సమాయాంతం రామప్రియచికీర్షవః,
సహసోత్పతితా స్సర్వే స్వాసనేభ్య స్ససంభ్రమాః. ౪

తా నువాచ వినీతాత్మా సూతపుత్రః ప్రదక్షిణః,
క్షిప్ర మాఖ్యాత రామాయ సుమంత్రో ద్వారి తిష్ఠతి. ౫

తే రామ ముపసంగమ్య భర్తుః ప్రియ చికీర్షవః,
సహభార్యాయ రామాయ క్షిప్ర మేవాచచక్షిరే. ౬

ప్రతివేదిత మాజ్ఞాయ సూత మభ్యంతరం పితుః,
తత్రైవానాయయామాస రాఘవప్రియకామ్యయా ౭

(తత్రేతి.) కాషాయిణః కాషాయ వస్త్రధారిణః. రామప్రీత్యర్థ మలంకారకంచుకాలంకృతా నిత్యర్థః. వృద్ధాన్ పంచనవతి వయస్కాన్, తే ఖ ల్వంతఃపురే స్థాప్యా భవంతి. వేత్రపాణీన్, యథా రామో ధను ర్ధృత్వా లోకం రక్షతి తథా తేపి వేత్రాణి ధృత్వా రామం రక్షంతీతి భావః. (స్వలంకృతాన్) రామ శ్చక్రవర్తిగృహే కృతమజ్జనో భుక్త్వా యదా పున ర్దివ్యాంతఃపుర ముపయాతి తదా చక్రవర్తివ దంతరంగతయా చ త ముత్సంగే నివేశ్య పరిష్వజ్య మూర్ధ్న్యాఘ్రాయ విసర్జయంతి, తేన కుంకుమ పంకైః కస్తూరికాదిదివ్యాంగరాగై శ్చాలంకృతాన్. (స్వలంకృతాన్) రామసీతాలంకారేభ్యో వ్యయ మలంకారోఽతిశయిత ఇతి భావః. ౩-౪

(తానితి.) ప్రకర్షేణ దక్షిణః ప్రదక్షిణః, సేవానిపుణ ఇత్యర్థః. 'దక్షిణే సరళోదారా' విత్యమరః. తిష్ఠతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. తిష్ఠతి త్యాఖ్యాతే త్యన్వయః. ౫-౬

(ప్రతివేదిత మితి.) ప్రతివేదితం ద్వార్స్థై ర్నివేదితం. పితుః, అభ్యంతరం అంతరంగం, తత్రైవ యత్ర సీతయా సహ స్థితః తత్రైవేత్యర్థః. రాఘవప్రియకామ్యయా-రాఘవస్య దశరథస్య ప్రియేచ్ఛయా, రామ ఇత్యధ్యాహారః. ౭

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

తం వైశ్రవణ సంకాశ ముపవిష్టం స్వలంకృతం,
దదర్శ సూత: పర్యంకే సౌవర్ణే సోత్తరచ్ఛదే. ౮

వరాహరుధిరాభేణ శుచినా చ సుగంధినా,
అనులిప్తం పరార్ధ్యేన చందనేన పరంతపం. ౯

స్థితయా పార్శ్వత శ్చాపి వాలవ్యజనహస్తయా,
ఉపేతం సీతయా భూయ శ్చిత్రయా శశినం యథా. ౧౦

(తమితి.) (వైశ్రవణసంకాశం) తద్వ దనవధికైశ్వర్యసంపన్నం. యద్వా, యథా వైశ్రవణో దాతా 'కామేశ్వరో వైశ్రవణో దదా' త్వితిశ్రుతేః. తథా పరిసరవర్తినాం స్వసౌందర్యానుభవ సర్వస్వం దదాతీత్యర్థః. (ఉపవిష్టం) 'సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యానపరతయాఽవస్థితం, (స్వలంకృతం) ధ్యానానుకూలాంజలియుక్తం, దివ్యమాలాలంకృతం వా, (తం సూతో దదర్శ) ఉత్కర్షకాష్ఠాభూమిభూతం రామం నికర్షసీమా భూమిభూతో దదర్శ. కోయం భాగ్యాతిశయ? ఇతి భావః. (పర్యంకే) తాదృశైశ్వర్యసామగ్ర్యనురూపాఽపూర్వసంస్థానప్రతిమావిశేషవిశిష్టపర్యంకే. అతఏవ హ్యుత్తరత్ర - 'పర్యంక మగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితం, తమపీచ్ఛతి వైదేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయీ' తి సుయజ్ఞే తత్ స్థాపయిష్యతి. (సౌవర్ణే) ఉపర్యుపవిష్టసదృశే. కాంచనగిరిః కాళమేఘ మివ రామం భాసయ తీత్యర్థః. (సోత్తరచ్ఛదే) పుష్పహాససుకుమారరామదేహానుగుణమృదుతరాస్తరణయుక్తే, పర్యంక విద్యోక్తరీత్యా ముక్తానుభావ్యదివ్యవేష మహో సూతోఽన్వభూ దితి సౌశీల్యాతిశయోక్తిః. స్రక్చందన వనితా ఇత్యుక్తభోగ్యవస్తు ష్వాదౌ దివ్యమాల్యయోగ ముక్త్వా దివ్యచందనయోగం దర్శయతి (వరాహరుధిరాభేణేతి.) వరాహరుధిర మతిరక్తవర్ణమితి ప్రసిద్ధం. తత్సదృశేన, కుంకుమ మిశ్రతతయేతి భావః. సీతాకరకమలానులిప్తతయా తత్కాంతిమిశ్రత్వ ముచ్యతే. (శుచినా) సీతా కరస్పర్శపూతేన, తత్కరస్పర్శకృతశైత్యవిశేషం సముచ్చినోతి చశబ్దః. (సుగంధినా) సర్వగంధ ఇత్యస్య శ్రియోప్యవిశేషాత్తత్కరస్పర్శజనితనిరవధికగంధేన, (పరార్ధ్యేన) కాంతానులిప్తతయా శ్రేష్ఠేన, చందనేన, అనులిప్తం పశ్చాల్లిప్తం. అనేన సీతాంగరాగకరణానంతరత్వం గమ్యతే. (పరంతపం) ఏతాదృశ సౌందర్యానుభవవిరోధినివర్తకం. అథాఽప్రాకృతవనితాయోగం దర్శయతి

*తం తపంత మివాదిత్య ముపపన్నం స్వతేజసా,
వవందే వరదం వందీ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧

ప్రాంజలిస్తు సుఖం పృష్ట్వా విహారశయనాసనే,
రాజపుత్ర ముువాచేదం సుమంత్రో రాజ సత్కృతః. ౧౨

(స్థితయేతి.) చాపీతి నిపాతః పూర్వోక్తసముచ్చయే. (పార్శ్వతః స్థితయా) చంధనానులిప్తగాత్రం కాంతం కృత్వా వాలవ్యజనం హస్తే కృత్వా పార్శ్వేస్థితయా, సీతయా, (భూయ ఉపేతం) వినయేన పార్శ్వతశ్చామర ముపవీజ్య పున స్తాత్కాలికసుషమావిశేషబలాత్కారేణ గాఢ మాశ్లిష్టం, భూయ ఇత్యత్ర విరాజమాన మితి శేష ఇత్యప్యాహుః. తదానీంతనాతిశయం దృష్టాంతముఖేన స్పష్టీకరోతి (చిత్రయేతి) చైత్రపౌర్ణమాస్యాం చిత్రాఖ్యతారకయోపేతం ఉదితం, శశినమివ స్థితం చిత్రయేత్యనేన తత్కృతాఽతిశయ ఉక్తః, ఉపేత మిత్యనేన రక్తత్వం, శశిన మిత్యనేన సీతాలింగనోత్కృష్ట చందనవక్షస్కత్వ ముక్తం. ఏవంభూతం దదర్శేతి దృష్టిసాఫల్య ముక్తం. ౮-౧౦

శిరసో వాచశ్చ సాఫల్య మాహ (తమితి.) వవంద ఇతి శిరస స్సాఫల్య ముక్తం, వందీతి వాక్సాఫల్యం. వరదం స్వానుభవరూపవరప్రదం. వినీతవత్ వినీతో యథా సాష్టాంగం వందతే తథేత్యర్థః. ౧౧

(ప్రాంజలిరితి.) విహార శయనాసన ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః. విహారః గతిః. ౧౨

* తనిశ్లోకి. ఆదిత్య మిత్యేకత్వ మవివక్షితం, దివి సూర్యసహస్రేతి వాక్యాంతరానురోధాత్. యద్వా, ఆదిత్య మివేత్యుక్తే వివక్షితసిద్ధావపి తపంత మాదిత్యమివేత్యుక్త్యా యుగపదుదితరవి సహస్రసముదితతేజఃపుంజమివ తపంత మితి లభ్యతే. తేనాఽభూతోపమా వ్యజ్యతే. (స్వతేజసేతి) స్వాభావికాఽసాధారణతేజసా, న త్వన్యకృతేన అన్యసాధారణేన చేత్యర్థః. తపంత మాదిత్య మివ తేజసోపపన్న మితి సంబంధః. (ఇందీవరశ్యామ మితి.) స్వభావత శ్శ్యామవర్ణ స్యాదిత్యవర్ణ త్వోక్త్యా ప్రదీపే వర్త్యంతస్థ్సిత నీలవ్యక్తివత్ పరితః ప్రసృతశుక్లభాస్వరతేజఃపుంజవచ్చ విగ్రహకాంత్యో ర్వ్యవస్థితి ర్ద్యోత్యతే. తం వైశ్రవణేత్యారభ్య స్వతేజసేత్యంతేన ధ్యేయ శుభాశ్రయాకారవిశేషో వ్యజ్యతే. ౧౧

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

కౌసల్యా సుప్రజా రామ పితా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి,
మహిష్యా సహ కైకేయ్యా గమ్యతాం తత్ర మా చిరం. ౧౩

ఏవ ముక్తస్తు సంహృష్టో నరసింహో మహాద్యుతిః,
తత స్సంమానయామాస సీతా మిద మువాచ హ. ౧౪

దేవి దేవశ్చ దేవీ చ సమాగమ్య మదంతరే,
మంత్రయేతే ధ్రువం కించి దభిషేచనసంహితం. ౧౫

లక్షయిత్వా హ్యభిప్రాయం ప్రియకామా సుదక్షిణా,
సంచోదయతి రాజానం మదర్థం మదిరేక్షణే. ౧౬

సా ప్రహృష్టా మహారాజం హితకామాఽనువర్తినీ,
జననీ చార్థకామా మే కేకయాధిపతే స్సుతా. ౧౭

(కౌసల్యేతి.) సుప్రజాః, త్వయేతి శేషః. యద్వా. కౌసల్యాయా స్సుప్రజః సుపుత్ర, అసిచ్ ప్రత్యయాంతః. ౧౩

(ఏవమితి.) సంమానయామాస, సూత మితి శేషః ౧౪

(దేవీతి.) మదంతరే మదర్థం–'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేద తాదర్థ్యే' ఇత్యమరః. అభిషేచనసంహితం అభిషేచనసంబంధి, మదర్థం, కించి న్మంత్రయేతే విచారయతః. ౧౫

మహిష్యా సహేత్యుక్త్యన్వేయ మర్థం దర్శయతి (లక్షయిత్వేతి.) సుదక్షిణా సుకుశలా, అతఏవ రాజ్ఞోఽభిప్రాయం లక్షయిత్వా, వృద్ధత్వాత్ భరతాగమనపర్యంతం న విళంబః కార్య ఇతి రాజాశయం జ్ఞాత్వా, మత్ప్రియకామా సతీ, రాజానం ప్రతి, మదర్థం మదభిషేకం, సంచోదయతి. ఏతదానుకూల్యం త్వత్సౌభాగ్యఫల మిత్యాహ (మదిరేక్షణ ఇతి.) ౧౬

సందిగ్ధోక్తి జనితాం సీతాశంకాం వారయతి (సేతి.) ప్రహృష్టా, మయీతి శేషః. హితకామా, లోకస్యేతి శేషః. మహారాజం భర్తార మనువర్తినీ, మే అర్థకామా, భవతీతి శేషః. ౧౭-౧౮

దిష్ట్యా ఖలు మహారాజో మహిష్యా ప్రియయా సహ,
సుమన్త్రం ప్రాహిణో ద్దూత మర్థకామకరం మమ. ౧౮

యాదృశీ పరిష త్తత్ర తాదృశో దూత ఆగతః,
ధ్రువ మద్యైవ మాం రాజా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి. ౧౯

హంత శీఘ్ర మితో గత్వా ద్రక్ష్యామి చ మహీపతిం,
సహ త్వం పరివారేణ సుఖ మాస్స్వ రమస్వ చ. ౨౦

పతిసంమానితా సీతా భర్తార మసితేక్షణా,
ఆద్వార మనువవ్రాజ మంగళా న్యభిదధ్యుషీ. ౨౧

రాజ్యం ద్విజాతిభి ర్జుష్టం రాజసూయాభిషేచనం,
కర్తు మర్హతి తే రాజా వాసవస్యేవ లోకకృత్. ౨౨

(యాదృశీతి.) తత్ర అంతఃపురే, యాదృశీ పరిష త్పరిసరవర్తీ జనః, తాదృశః తత్తుల్యః, దూతః. ౧౯

(హంతేతి.) హంతేతి హర్షే. పరివారేణ పరిచారికాసంఘేన, రమస్వ వృత్తకీర్తనేన రతా భవ. ౨౦

అథ సీతా రామస్య సౌందర్యాలంకృతివిశేషా నాలోక్య కింవా భవిష్యతీతి కలుషితహృదయా తస్మై మంగళ మాశాసానాఽనువ్రజతి (పతిసంమానితేతి.) పతిసమ్మానితా పత్యా స్వకంఠా దున్ముచ్య దత్తముక్తా మాలికేత్యర్థః. పాదపల్లవస్పర్శపూర్వకం సాంత్వితేతి భట్టారకాః. తదర్హత్వజ్ఞాపనాయ తద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి (సీతేతి.) సీతా లాంగలపద్ధతిః, తజ్జత్వా త్సీతా. అయోనిజాభావేన స్వస్మా ద్విలక్షణాయాం తస్యాం తాదృశీ ప్రీతి రుచితైవేతి భావః. (అసితేక్షణా) రామేణ మాలాయాం దత్తాయా మియ మపి లోచనాభ్యాం కువలయమాలాం దత్తవతీ, (భర్తార మాద్వారం మనువవ్రాజ) ఆత్మాన మనవరతం హృదయే బిభ్రతో రామస్య విరహాసహతయా స్వగమనయోగ్యదేశపర్యంత మనుజగామ. మంగళాన్యభిదధ్యుషీ అభిధ్యాయంతీ, కిమస్య

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజినధరం శుచిం,
కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం. ౨౩

పూర్వాం దిశం వజ్రధరో దక్షిణాం పాతు తే యమః,
వరుణః పశ్చిమా మాశాం ధనేశ స్తూత్తరాం దిశం. ౨౪

అథ సీతా మనుజ్ఞాప్య కృతకౌతుకమంగళః,
నిశ్చక్రామ సుమంత్రేణ సహ రామో నివేశనాత్. ౨౫

సౌందర్యస్య హాని ర్భవిష్యతీతి కలుషిత హృదయా మంగళాశాసనపూర్వక మనువవ్రాజ. మంగళాభిధ్యానమేవ దర్శయతి (రాజ్యమితి.) ద్విజాతిభిః బ్రాహ్మణైః, జుష్టం సేవితం, రాజసూయాభిషేచనం రాజసూయయాగే యోఽభిషేకః, అథాభిషిచ్యత ఇత్యుచ్యమానః. తదర్థం, అనేన మహారాజ్యవత్త్వం గమ్యతే. కర్తుం దాతుం, లోకకృత్ బ్రహ్మ, (దీక్షిత మితి.) దీక్షితం సకృష్ణాజినం నవవీతాభ్యక్తం యజమానవేషం. ద్రష్టు మిచ్ఛామీత్యాహ (వ్రతసంపన్నం) ఋషిణోపవస్తవ్య మిత్యుక్తే మమ సౌకుమార్యానుగుణ మేవముక్త మితి మత్వా చతుర్గుణ ముపవాసం కరోతి శ్రద్ధయా. తదాహ (సంపన్న మితి) (వరాజినధరం) వస్త్రధారణాద ప్యజినధారణస్యోత్కర్ష ఉచ్యతే. (శుచిం) ఈ మపి ప్రియం మా స్పృశ, ధర్మపత్నీత్వేన సీతాస్పర్శే న దోష ఇతి మునినోక్తేపి శంకయా సీతావస్త్రదశాస్పర్శేపి స్నానం కరోతి. (కురంగశృంగపాణిం చ) ఏకవస్త్రధరో ధన్వీత్యేతదపేక్షయా కండూయనార్థం కృష్ణవిషాణకృతశోభాతిశయ ఉచ్యతే. (పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం) భావిఫలాపేక్షాయాం కృతాయా మాంతరాళికఫల మర్థసిద్ధ మేవ. అతోఽభిషేకాంతరాయవిరహో న ప్రార్థితః - యథా సావిత్రీ భర్తారం దర్శయిత్వా అనేనాహ మనేకపుత్రా స్యామి త్యర్థితవతీ. తేన సిద్ధం భర్తుః పూర్ణాయుఃప్రార్థనం, తద్వత్. పశ్యంతీతి హేతౌ శతృప్రత్యయః. దర్శనార్థ మిత్యర్థః. దర్శనార్థం హి భగవంతం భజంతే. అత ఇయ మపి తథైవాహ. (పూర్వా మితి.) ఉత్తరాం దిశ మిత్యనంతరం ఇతి మంగళా న్యభిదధ్యుషీతి యోజ్యం. భర్తృవిషయత్వేన న వాచోక్తవతీతి భావః. ౨౦-౨౪

(అథేతి.) కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థమంగళః. ౨౫

పర్వతా దివ నిష్క్రమ్య సింహో గిరిగుహాశయః,
లక్ష్మణం ద్వారి సోఽపశ్యత్ ప్రహ్వాంజలిపుటం స్థితం. ౨౬

అథ మధ్యమకక్ష్యాయాం సమాగమ్య సుహృజ్జనైః,
స సర్వా నర్థినో దృష్ట్వా సమేత్య ప్రతినంద్య చ. ౨౭

తతః పావకసంకాశ మారురోహ రథోత్తమం,
వైయాఘ్రం పురుషవ్యాఘ్రో రాజతం రాజనందనః. ౨౮

మేఘనాద మసంబాధం మణిహేమవిభూషితం,
ముష్ణంత మివ చక్షూంషి ప్రభయా సూర్యవర్చసం. ౨౯

కరేణుశిశుకల్పైశ్చ యుక్తం పరమవాజిభిః,
హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథ మింద్ర ఇవాశుగం. ౩౦

ప్రయయౌ తూర్ణ మాస్థాయ రాఘవో జ్వలిత శ్శ్రియా, ౩౧

స పర్జన్య ఇవాకాశే స్వనవా నభినాదయన్
నికేతా న్నిర్యయౌ శ్రీమాన్ మహేంద్రా దివ చంద్రమాః, ౩౨

(పర్వతా దితి.) ద్వారి ప్రథమద్వారి, ప్రహ్వాంజలిపుటం - అంజలిపుటోఽస్యాస్తీ త్యంజలిపుటః, మత్వర్థీయోచ్ ప్రత్యయః, ప్రహ్వ శ్చాసా వంజలిపుటశ్చేతి కర్మధారయః, తం. ౨౬

(అథేత్యాది) శ్లోకద్వయం. అర్థినః రామదర్శనార్థినః, అభిషేకార్థినో వా, వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మ పరివృతం, ద్వైపవైయాఘ్రా దఞిత్యఞ్. రాజతం రజతవికారం, రాజంత మితి చ పాఠః. ౨౮

(మేఘనాద మిత్యాది.) మేఘస్యేవ నాదో యస్య స మేఘనాదః, తం, అసంబాధం సంబాధరహితం, ఉచితవిస్తార మిత్యర్థః. (కరేణుశిశుకల్పైరితి.) కరేణుశిశుకల్పైః కలభసదృశైః. ౩౦

(స ఇతి.) ఆకాశే, స్వనవాన్ నాదవాన్, పర్జన్య ఇవ మేఘ ఇవ - 'పర్జన్యౌ రసదబ్దేంద్రా' విత్యమరః. అభినాదయన్, రథేన దిశ ఇతి శేషః. మహేంద్రశబ్ద ఉదయాద్రిపరః. ౩౨

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

ఛత్రచామరపాణిస్తు లక్ష్మణో రాఘవానుజః.
జుగోప భ్రాతరం భ్రాతా రథ మాస్థాయ పృష్ఠతః, ౩౨౹

తతో హలహలాశబ్ద స్తుముల స్సమజాయత.
తస్య నిష్క్రమమాణస్య జనౌఘస్య సమంతతః, ౩౩౹

తతో హయవరా ముఖ్యా నాగాశ్చ గిరిసన్నిభాః.
అనుజగ్ము స్తదా రామం శతశోఽథ సహస్రశః, ౩౪౹

అగ్రత శ్చాస్య సన్నద్ధా శ్చందనాగరురూషితాః.
ఖడ్గచాపధరా శ్శూరా జగ్ము రాశంసవో జనాః, ౩౫౹

తతో వాదిత్రశబ్దాశ్చ స్తుతిశబ్దాశ్చ వందినాం.
సింహనాదాశ్చ శూరాణాం తదా శుశ్రువిరే పథి, ౩౬౹

హర్మ్యవాతాయనస్థాభి ర్భూషితాభి స్సమంతతః.
కీర్యమాణ స్స పుష్పౌఘై ర్యయౌ స్త్రీభి రరిందమః, ౩౭౹

(ఛత్రచామరపాణి రితి.) ఏకహస్తేన ఛత్రం చాపరహస్తేన చామరం చ ధారయ న్నిత్యర్థః. జుగోప ఆతపాదిభ్య ఇతి భావః. ౩౨౹

(తత ఇతి.) హలహలాశబ్దః కలకలశబ్దః, తస్య నిష్క్రమమాణస్య తస్మి న్నిష్క్రమమాణే సతి, జనౌఘస్య హలహలాశబ్ద ఇత్యన్వయః. ౩౩౹

(తత ఇతి.) హయనాగశబ్దౌ తదాఽఽరూఢపరౌ. ౩౪౹

(అగ్రత ఇతి.) రూషితాః లిప్తాః, ఆశంసవః రామశ్రేయ ఆశంసమానాః, ౩౫౹

(తత ఇతి.) తతః తత్ర వీథ్యాం, తదా నిర్గమనకాలే. ౩౬౹

(హర్మ్యవాతాయన స్థాభిరితి) హర్మ్యవాతాయనస్థాభిః ప్రాసాదగవాక్షస్థాభిః. ౩౭౹

రామం సర్వానవద్యాంగ్యో రామపిప్రీషయా తతః.
వచోభి రగ్ర్యై ర్హర్మ్యస్థాః క్షితిస్థాశ్చ వవందిరే, ౩౮౫.

నూనం నందతి తే మాతా కౌసల్యా మాతృనందనా.
పశ్యంతీ సిద్ధయాత్రం త్వాం పిత్ర్యం రాజ్య మవస్థితం, ౩౯౫.

సర్వసీమంతినీభ్యశ్చ సీతాం సీమంతినీవరాం.
అమన్యంత హి తా నార్యో రామస్య హృదయప్రియాం, ౪౦౫.

తయా సుచరితం దేవ్యా పురా నూనం మహ త్తపః.
రోహిణీవ శశాంకేన రామ సంయోగమాప యా, ౪౧౫.

ఇతి ప్రాసాదశృంగేషు ప్రమదాభి ర్నరోత్తమః.
శుశ్రావ రాజమార్గస్థః ప్రియా వాచ ఉదాహృతాః, ౪౨౫

స రాఘవ స్తత్ర కథాప్రపంచాన్ శుశ్రావ లోకస్య సమాగతస్య.
ఆత్మాధికారా వివిధాశ్చ వాచః ప్రహృష్ట రూపస్య పురో జనస్య, ౪౩౫

(రామమితి.) రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా, వవందిరే తుష్టువుః, వది అభివాదన స్తుత్యో రితి ధాతుః. ౩౮౫.

స్తుతిప్రకార మేవాహ (నూన మిత్యాది) నందతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. తస్య వవందిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం, అతఏవ పిత్ర్యం రాజ్యం, అవస్థితం అధిష్ఠితం. ౩౯౫

ఉత్తరశ్లోకార్థం హేతుత్వేనాహ (సర్వేతి.) హి యస్మా త్కారణాత్. ఏవం, తస్మాత్, తయా సుచరిత మిత్యుక్తరీత్యా ప్రమదాభి రుదీరితా ఇతి యోజనా. ౪౦౫–౪౨౫

(స ఇతి) కథాప్రపంచాన్ లౌకికకథావిస్తారాన్, ఆత్మాధికారాః ఆత్మాన మధికృత్య ప్రవృత్తాః, పురః పురస్య సంబంధినః, జనస్య. ౪౩౫.

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

ఏష శ్రియం గచ్ఛతి రాఘవోఽద్య రాజప్రసాదా ద్విపులాం గమిష్యన్,
ఏతే వయం సర్వసమృద్ధకామా యేషా మయం నో భవితా ప్రశాస్తా. ౪౪౫

లాభో జనస్యాఽస్య యదేష సర్వం ప్రపత్స్యతే రాష్ట్ర మిదం చిరాయ,
న హ్యప్రియం కించన జాతు కశ్చిత్ పశ్యే న్న దుఃఖం మనుజాధిపేఽస్మిన్. ౪౫౫

స ఘోషవద్భి శ్చ హయై ర్మతంగజైః పురస్సరైః స్వస్తికసూతమాగధైః.
మహీయమానః ప్రవరైశ్చ వాదకై రభిష్టుతో వైశ్రవణో యథా యయౌ. ౪౬౫

కరేణుమాతంగరథాశ్వసంకులం మహాజనౌఘప్రతిపూర్ణచత్వరం,
ప్రభూతరత్నం బహుపుణ్యసంచయం దదర్శ రామో రుచిరం మహాపథం. ౪౭౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షోడశ స్సర్గః.

(ఏష ఇతి.) శ్రియం గమిష్యన్ గచ్ఛతి శ్రియం ప్రాప్తుం గచ్ఛతి. ౪౪౫

(లాభ ఇతి.) అస్య జనస్యాఽయమేవ లాభః. యదేష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యతే, అస్మిన్ మనుజాధిపే సతి, కశ్చిత్, జాతు కదాచిత్. కించనా ప్యప్రియం ప్రియాభావం, దుఃఖం అనిష్టం చ, న పశ్యేత్. ౪౫౫

(స ఘోషవద్భి రితి.) స్వస్తికసూతమాగధైః-స్వస్తికాః జయజయేతి మంగళం ప్రయుంజానాః, వందిన ఇత్యర్థః. సూతాః బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా జ్జాతాః, సారథ్యే స్తుతికర్మణి చ నియుక్తాః- 'బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా త్సూత' ఇత్యమరః, మాగధాః క్షత్రియాయాం వైశ్యా జ్జాతాః, రాజ్ఞాం ప్రబోధన కర్మణి నియుక్తాః - 'మాగధః క్షత్రియావిశో' రిత్యమరః. ౪౬౫

(కరేణ్వితి) రామో మహాపథం దదర్శేత్యన్వయః. ౪౭౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

స రామో రథ మాస్థాయ సంప్రహృష్టసుహృజ్జనః,
పతాకాధ్వజసంపన్నం మహార్హాగరుధూపితం,
అపశ్య న్నగరం శ్రీమా న్నానాజనసమాకులం, ౧౼

స గృహై రభ్రసంకాశైః పాండురై రుపశోభితం.
రాజమార్గం యయౌ రామో మధ్యేనాఽగరుధూపితం, ౨౼

చందనానాం చ ముఖ్యానా మగరూణాం చ సంచయైః.
ఉత్తమానాం చ గంధానాం క్షౌమకోశాంబరస్య చ, ౩౼

అవిద్ధాభిశ్చ ముక్తాభి రుత్తమై స్స్ఫాటికై రపి.
శోభమాన మసంబాధై స్తం రాజపథ ముత్తమం, ౪౼

సంవృతం వివిధైః పణ్యై ర్భక్ష్యై రుచ్చావచై రపి.
దదర్శ తం రాజపథం దివి దేవపథం యథా, ౫౼

అథ సప్తదశ స్సర్గః

అథ రామస్య రాజసమీప గమనం సప్తదశే. (స రామ ఇత్యాది.) పతాకాధ్వజసంపన్నం- పతాకాః అనామాంకితాః, తదంకితాని ధ్వజాని. ౧౼

(స గృహైరితి.) మధ్యేన వీథీమధ్యేన, ప్రకృత్యాదిత్వా త్తృతీయా. ౨౼

కీదృశం రాజమార్గం యయౌ? ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ (చందనానా మిత్యాదినా.) క్షౌమ కోశాంబరస్య - క్షౌమం దుకూలం, 'క్షౌమం దుకూల' మిత్యమరః. కోశాంబరం కౌశేయం, అవిద్ధాభిః అకృతరంధ్రాభిః, నూతనాభి రితి యావత్. స్ఫాటికైః స్ఫటికైః, స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. తం రాజపథం, సకలభాగ్యయుక్తం రాజమార్గ మిత్యర్థః. యద్వా, ప్రథమస్య రాజపథస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః, ద్వితీయస్య వక్ష్యమాణేన యయా విత్యనేన సంబంధః. ౩౼-౫౼

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

దధ్యక్షతహవిర్లాజై ర్ధూపై రగరుచందనైః.
నానామాల్యోపగంధైశ్చ సదాఽభ్యర్చితచత్వరం, ౬౪

ఆశీర్వాదాన్ బహూన్ శృణ్వన్ సుహృద్భి స్సముదీరితాన్.
యథార్హం చాపి సంపూజ్య సర్వా నేవ నరాన్ యయౌ, ౬౫

పితామహై రాచరితం తథైవ ప్రపితామహైః.
అద్యోపాదాయ తం మార్గ మభిషిక్తోఽనుపాలయ, ౭౪

యథా స్మ లాలితాః పిత్రా యథా పూర్వైః పితామహైః.
తత స్సుఖతరం రామే వత్స్యామ స్సతి రాజని. ౯౪

అల మద్య హి భుక్తేన పరమార్థై రలం చ నః.
యథా పశ్యామి నిర్యాంతం రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం, ౧౦౦

తతో హి నః ప్రియతరం నాఽన్యత్ కించి ద్భవిష్యతి.
యథాఽభిషేకో రామస్య రాజ్యేనాఽమితతేజసః, ౧౧౪

(దధ్యక్షతహవి రితి.) అభ్యర్చితచత్వరం ప్రతిపూజితాంగణం - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. (యథార్హ మితి.) వీక్షణభ్రూక్షేపవచనాంజలిప్రణామాదిభి రిత్యర్థః. ౬౪

(పితామహై రితి.) అద్యాభిషిక్త స్త్వం, పితామహాదిభిః, ఆచరితం పాలితం, తం ప్రసిద్ధం, మార్గం మర్యాదాం, అనుపాలయ. ౭౨

(యథేతి.) రామే రాజని సతి, సర్వే వయం, తతః పూర్వస్మాత్, సుఖతరం యథా భవతి తథా, వత్స్యామః ౯౪

(అల మితి.) భుక్తేన భోజనేన, పరమార్థైః పరమపురుషార్థసాధనభూతైః జపహోమ ధ్యానాదిభి రిత్యర్థః. రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం, పున స్స్వగృహాయ నిర్యాంతం. యథా

ఏతా శ్చాన్యాశ్చ సుహృదా ముదాసీనః కథా శ్శుభాః.
ఆత్మసంపూజనీ శ్శృణ్వ౯ యయౌ రామో మహాపథమ్, ౧౨౫

నహి తస్మా న్మనః కశ్చి చ్చక్షుషీ వా నరోత్తమాత్.
నర శ్శక్నో త్యపాక్రష్టు మతిక్రాంతేపి రాఘవే, ౧౩౫

యశ్చ రామం న పశ్యే త్తు యం చ రామో న పశ్యతి.
నిందిత స్స వసే ల్లోకే స్వాఽఽత్మా ప్యేనం విగర్హతే, ౧౪౫

సర్వేషాం హి స ధర్మాత్మా వర్ణానాం కురుతే దయామ్.
చతుర్ణాం హి వయస్థ్సానాం తేన తే త మనువ్రతాః, ౧౫౫

యథావత్, పశ్యామ, ప్రార్థనాయాం లోట్, (తత ఇతి.) రాజ్యేనాభిషేకః రాజ్యాయాభిషేకః, స యథా ప్రియతరః తథా తతోఽన్య త్ప్రియతరం కించి న్నాస్తి. (ఏతా ఇతి.) ఉదాసీనః స్తుతిశ్రవణేన నిర్వికారః, ఆత్మసంపూజనీః ఆత్మసంపూజాజననీః, మనోహర్షజననీర్వా, మహాపథం రాజమార్గం. ౧౨౫

(న హీతి.) కశ్చి దపి నరః, మనశ్చక్షుషీ వా, తస్మాత్, అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం, న శక్నోతి, కిముత నారీజన ఇతి భావః. అతిక్రాంతే దూరగతేపి, కిముత సన్నిహిత ఇత్యాశయః.౧౩౫

(యశ్చేతి.) చకారో భిన్నక్రమః. (రామం చ) దర్శనకాల ఏవ పరిపూర్ణామృతసరసి మజ్జయంత మపి, (యస్తు) అతిశయితవై లక్షణ్యసంపన్నోపి, (న పశ్యేత్) స్తుతిసల్లాపసత్కారాద్యభావేపి అచేతన విలక్షణాకారేణ చక్షుర్విషయం న కరోతి. అతఏవ (యం రామోపి న పశ్యతి) నరస్యాభిముఖ్యే హి భగవా౯ కటాక్షయితి. (సః) రామ మదృష్ట్వా తత్కటాక్షాఽవిషయః. (నిందితో వసేత్) యావత్కాలం నిందిత స్స్యాత్, (లోకే నిందిత స్స్యాత్.) తం నిందితు మనర్హః కోపి జనో నాస్తీతి భావః. లోకే విషయప్రవణః కశ్చిత్ సత్యా మపి లోకగర్హాయాం స్వయం సంతుష్టో భవతి. న తథేత్యాహ (స్వాత్మా ప్యేనం విగర్హత ఇతి) స్వాంతఃకరణమ ప్యేనం విశేషేణ గర్హతే. రామాఽదర్శనా ల్లోకగర్హయా చేతి భావః. ౧౪౫

(సర్వేషా మితి.) సః రామః, చతుర్ణాం వర్ణానాం, సర్వేషా మపి జనానాం, సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. వయః స్థానం ప్రమాణం యస్యా స్తాం, వయోనురూపాం దయాం, హి యస్మా త్కారణాత్

(శ్రీరామస్య పితుస్సమీప ప్రస్థానం)

చతుష్పథాం దేవపథాం శ్చైత్యా న్యాయతనాని చ,
ప్రదక్షిణం పరిహరన్ జగామ నృపతే స్సుతః, ౧౬

స రాజకుల మాసాద్య మేఘసంఘోపమై శ్శుభైః,
ప్రాసాదశృంగై ర్వివిధైః కైలాసశిఖరోపమైః, ౧౭

ఆవారయద్భి ర్గగనం విమానై రివ పాండురైః,
వర్ధమానగృహైశ్చాపి రత్నజాల పరిష్కృతైః, ౧౮

తత్ పృథివ్యాం గృహవరం మహేంద్రభవనోపమం,
రాజపుత్రః పితు ర్వేశ్మ ప్రవివేశ శ్రియా జ్వలన్, ౧౯

స కక్ష్యా ధన్విభి ర్గుప్తా స్తిస్రోఽతిక్రమ్య వాజిభిః,
పదాతి రపరే కక్ష్యే ద్వే జగామ నరోత్తమః, ౨౦

కురుతే, తేన కారణేన, తే త మనువ్రతా ఇత్యన్వయః. వయస్థానాం వృద్ధానా మితి వా సర్వవిశేషణం. ౧౫

(చతుష్పథా నితి.) చతుష్పథాన్ శృంగాటకాని, దేవపథాన్ దేవాలయాన్, చైత్యాని చైత్య వృక్షస్థానాని, ఆయతనాని సభాదీని చ, పరిహరన్ అప్రదక్షిణం పరిహరన్, ప్రదక్షిణం యథా భవతి తథా జగమేతి సంబంధః. ౧౬

(స ఇత్యాది.) రాజకులం రాజగృహం - 'కులం గృహే పి' త్యమరః. వర్ధమానగృహైః వర్ధమానలక్షణాధిష్ఠాన సమేతగృహైః, పృథివ్యాం గృహవరం పృథివ్యా మద్వితీయ మిత్యర్థః. పితు ర్వేశ్మ పితు ర్వాసస్థానం. ౧౯

(స ఇతి.) వాజిభిః రథయుక్తై ర్వాజిభిః, పదాతిః పాదచారీ. ౨౦

స సర్వా స్సమతిక్రమ్య కక్ష్యా దశరథాత్మజః,
సన్నివర్త్య జనం సర్వం శుద్ధాన్తం పున రభ్యగాత్. ౨౦౮

తతః ప్రవిష్టే పితు రన్తికం తదా జన స్స సర్వో ముదితో నృపాత్మజే,
ప్రతీక్షతే తస్య పునశ్చ నిర్గమం యథోదయం చన్ద్రమస స్సరిత్పతిః. ౨౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాణ్డే, సప్తదశ స్సర్గః

అథ అష్టాదశ స్సర్గః

స దదర్శాసనే రామో నిషణ్ణం పితరం శుభే,
కైకేయీసహితం దీనం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧

స పితు శ్చరణౌ పూర్వ మభివాద్య వినీతవత్,
తతో వవన్దే చరణౌ కైకేయ్యా స్సుసమాహితః. ౨

రామేత్యుక్త్వా చ వచనం బాష్పపర్యాకులేక్షణః,
శశాక నృపతి ర్దీనో నేక్షితుం నాఽభిభాషితుం. ౩

(స ఇతి.) శుద్ధాన్తం అన్తఃపురం. ౨౦౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
సప్తదశ స్సర్గః.

అథ అష్టాదశ స్సర్గః

(స ఇతి.) ఆసనే పర్యంకే-'మూర్ఛితో న్యపత త్తస్మి న్ పర్యంకే హేమభూషిత'. ఇత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్. ముఖేనే త్యుపలక్షణే తృతీయా. ౧-౨

(రామేతి.) నాభిభాషితుం, రామేత్యస్మా దధిక మిత్యర్థః. ౩

(కైకేయ్యా శ్రీరామాయ దశరథాశయ జ్ఞాపనం)

త దపూర్వం నరపతే ర్దృష్ట్వా రూపం భయావహం,
రామోపి భయ మాపన్నః పదా స్పృష్ట్వేవ పన్నగం. ४

ఇంద్రియై రప్రహృష్టై స్తం శోకసంతాపకర్శితం,
నిశ్వసంతం మహారాజం వ్యథితాకులచేతసం. ౫

ఊర్మిమాలిన మక్షోభ్యం క్షుభ్యంత మివ సాగరం,
ఉపప్లుత మివాదిత్య ముక్తానృత మృషిం యథా. ౬

అచింత్యకల్పం హి పితు స్తం శోక ముపధారయన్,
బభూవ సంరబ్ధతర స్సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౭

చింతయామాస చ తదా రామః పితృహితే రతః,
కింస్విద్ దద్యైవ నృపతి ర్న మాం ప్రత్యభినందతి. ౮

అన్యదా మాం పితా దృష్ట్వా కుపితోపి ప్రసీదతి,
తస్య మా మద్య సంప్రేక్ష్య కి మాయాసః ప్రవర్తతే. ౯

(తదితి.) అపూర్వం అదృష్టపూర్వం. రామోపీ త్యపిశబ్దేన దుఃఖసహస్రసద్భావేప్యక్షుభితో రామో దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వ మాశంక్య భయ మాపన్న ఇత్యవగంతవ్యం. ४

(ఇంద్రియై రిత్యాది) శ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేత దనుకృష్య సంబధ్యతే. ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం, ఉక్తానృత మృషిం యథా ఋషిమివ స్థితం, నిస్తేజస్క మిత్యర్థః. ౬

(అచింత్యకల్పమితి.) అచింత్యకల్పం అసంభావిత మిత్యర్థః. ఉపధారయన్ విచారయన్, సంరబ్ధతరః సంభ్రాంతతరః. ౭

(చింతయామాసేతి,) కింస్విత్ కిం వా, అద్యైవే త్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్య మాహ (అన్యదేతి) ఆయాసః చిత్తక్లేశః, ఇతి చింతయామాసేత్యన్వయః. ౯-౧౦

స దీన ఇవ శోకార్తో విషణ్ణవదనద్యుతిః,
కైకేయీ మభివాద్యైవ రామో వచన మబ్రవీత్. ౧౦

కచ్చి న్మయా నాపరాద్ధ మజ్ఞానా ద్యేన మే పితా,
కుపిత స్త న్మమాచక్ష్వ త్వం చైవైనం ప్రసాదయ. ౧౧

అప్రసన్నమనాః కిన్ను సదా మాం ప్రతి వత్సలః,
వివర్ణవదనో దీనో నహి మా మభిభాషతే. ౧౨

శారీరో మానసో వాపి కచ్చి దేనం న బాధతే,
సంతాపోఽవా భితాపో వా దుర్లభం హి సదా సుఖం. ౧౩

కచ్చి న్న కించి ద్భరతే కుమారే ప్రియదర్శనే,
శత్రుఘ్నే వా మహాసత్త్వే మాతౄణాం వా మమాఽశుభం. ౧౪

అతోషయ న్మహారాజ మకుర్వ న్వా పితు ర్వచః,
ముహూర్త మపి నేచ్ఛేయం జీవితం కుపితే నృపే. ౧౫

యతోమూలం నరః పశ్యేత్ ప్రాదుర్భావ మిహాత్మనః,
కథం తస్మి న్న వర్తేత ప్రత్యక్షే సతి దైవతే. ౧౬

(కచ్చిదితి.) నాపరాద్ధం అపరాధో న కృతః, అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్. ౧౧

(శారీర ఇతి.) శారీరః సంతాపో వ్యాధిః, మానసోఽభితాప అధిః, (దుర్లభం హీతి.) పుణ్యపాపారబ్ధత్వా న్మానుషశరీరస్యేతి భావః. ౧౩

(కచ్చిదితి.) మాతౄణా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. కచ్చి దితి ప్రశ్నే. కించి దశుభం న కచ్చి? దితి సంబంధః. ౧౪-౧౫

(యత ఇతి.) ఇహ జగతి, నరః ఆత్మనః దేహస్య, ప్రాదుర్భావం ఉత్పత్తిం, యతోమూలం యత్కారణకం, పశ్యేత్, ప్రత్యక్షే దైవతే, సతి సిద్ధే, తస్మిన్ పితరి, కథం న వర్తేత? తద్వశ ఏవ వర్తేతేత్యర్థః. ౧౬

(కైకేయ్యా శ్రీరామాయ దశరథాశయజ్ఞాపనం)

కచ్చి త్తే పరుషం కించి దభిమానాత్ పితా మమ,
ఉక్తో భవత్యా కోపేన యత్రాఽస్య లులితం మనః. ౧౭

ఏత దాచక్ష్వ మే దేవి తత్త్వేన పరిపృచ్ఛతః,
కిన్నిమిత్త మపూర్వోఽయం వికారో మనుజాధిపే. ౧౮

ఏవ ముక్తా తు కైకేయీ రాఘవేణ మహాత్మనా,
ఉవాచేదం సునిర్లజ్జా ధృష్ట మాత్మహితం వచః. ౧౯

న రాజా కుపితో రామ వ్యసనం నాఽస్య కించన,
కించి న్మనోగతం త్వస్య త్వద్భయా న్నాభిభాషతే. ౨౦

ప్రియం త్వా మప్రియం వక్తుం వాణీ నాఽస్యోపవర్తతే,
త దవశ్యం త్వయా కార్యం య దనేనాశ్రుతం మమ. ౨౧

ఏష మహ్యం వరం దత్త్వా పురా మా మభిపూజ్య చ,
స పశ్చా త్తప్యతేఽరాజా యథాన్యః ప్రాకృత స్తథా. ౨౨

(కచ్చి త్త ఇతి.) తే అభిమానాత్ తవ వాల్లభ్యాత్, కోపేన వా, మమ పితా, భవత్యా కించి త్పరుష ముక్తః కచ్చిత్? యత్ర యేన, అస్య మనః, లులితం కలుషితం. ౧౭

(ఏత దితి.) కిన్నిమిత్త మిత్యా ద్యాచక్ష్వేతి పూర్వోక్తస్య సర్వస్య సంగ్రహః. ౧౮

(ఏవమితి.) ఏవం ఇతి, ధృష్టం ప్రత్యక్షతో రామానిష్టవచన విషయవైక్లబ్య రహితం. ౧౯

(న రాజేతి.) త్వద్భయా దిత్యస్య వివరణం (ప్రియ మితి) అశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం. ౨౧

తత్కి మిత్యపేక్షాయాం సామాన్యతో దర్శయతి (ఏష ఇత్యాదినా.) ౨౨

అతిసృజ్య దదానీతి వరం మమ విశాంపతిః,
స నిరర్థం గతజలే సేతుం బంధితు మిచ్ఛతి. ౨౩

ధర్మమూల మిదం రామ విదితం చ సతామపి,
త త్సత్యం న త్యజే ద్రాజా కుపిత స్త్వత్కృతే యథా. ౨౪

యది త ద్వక్ష్యతే రాజా శుభం వా యది వాఽశుభం,
కరిష్యసి తత స్సర్వ మాఖ్యాస్యామి పున స్త్వహం. ౨౫

యది త్వభిహితం రాజ్ఞా త్వయి త న్న విపత్స్యతే,
తతోఽహ మభిధాస్యామి న హ్యేష త్వయి వక్ష్యతి. ౨౬

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా కైకేయ్యా సముదాహృతం,
ఉవాచ వ్యథితో రామ స్తాం దేవీం నృపసన్నిధౌ. ౨౭

(అతిసృజ్యేతి.) అతిసృజ్య ప్రతిజ్ఞాయ, గతజలే సేతుం బంధితు మిచ్ఛతీతి. దానస్య పూర్వమేవ కృతత్వాత్ ఇదానీం తత్పరిహారవ్యాపారో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౨౩

(ధర్మమూల మితి.) ఇదం జగ ద్ధర్మమూలం, ఇదం చ సతాం విదితం సద్భి ర్విదితం, క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. తత్ తస్మాత్, సత్యం సత్యరూపధర్మం, రాజా, త్వత్కృతే త్వత్ప్రయోజనాయ, మయి కుపిత స్సన్, యథా న త్యజేత్ తథా కుర్విత్యర్థః. ౨౪

తర్హి త ద్విశేషతో వక్తవ్య మిత్యత్రాహ (యదీతి.) శుభ మశుభం వా త త్ప్రతిజ్ఞాతం రాజా య ద్వక్ష్యతి తత్ త్వం కరిష్యసి యది, తదా రాజ్ఞో వివక్షిత మహమేవాఽఽఖ్యాస్యామీత్యర్థః. ౨౫

రాజైవ కుతో న వదతీత్యత్రాహ (యదీతి.) న విపత్స్యతే యది విఫలం న భవిష్యతి చే దిత్యర్థః. ౨౬

(ఏత దితి.) వ్యథితః గురువచనం కరిష్యతి న వేతి సందేహస్య విషయోఽస్మీతి సంతప్త ఇత్యర్థః. ౨౭

(కైకేయ్యా శ్రీరామాయ దశరథాశయజ్ఞాపనం)

అహో ధిఙ్నార్హసే దేవి వక్తుం మా మీదృశం వచః
అహం హి వచనా ద్రాజ్ఞః పతేయమపి పావకే. ౨౮

భక్షయేయం విషం తీక్ష్ణం మజ్జేయ మపి చాఽర్ణవే, ౨౮½

నియుక్తో గురుణా పిత్రా నృపేణ చ హి తేన చ. ౨౯

తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో య దభికాంక్షితం,
కరిష్యే ప్రతిజానే చ రామో ద్వి ర్నాభిభాషతే. ౩౦

త మార్జవ సమాయుక్త మనార్యా సత్యవాదినం,
ఉవాచ రామం కైకేయీ వచనం భృశదారుణమ్. ౩౧

పురా దైవాసురే యుద్ధే పిత్రా తే మమ రాఘవ,
రక్షితేన వరౌ దత్తౌ సశల్యేన మహారణే. ౩౨

తత్ర మే యాచితో రాజా భరతస్యాఽభిషేచనం,
గమనం దండకారణ్యే తవ చాద్యైవ రాఘవ. ౩౩

వృథామేవాహ (అహో ఇత్యాదినా.) ౨౮½

(నియుక్త ఇతి) గురుత్వపితృత్వనృపత్వహితపరత్వాని వచనకరణహేతవః. కరిష్యే తది త్యనుకర్షః. ౨౯

(తదితి.) యత్ కార్య మభికాంక్షితం, తద్వచనం తద్విషయవచనం, బ్రూహి. తత్కార్యం కరిష్యే, ప్రతిజానే చ ప్రతిజ్ఞాం కరోమి చ, (రామో ద్వి ర్నాభిభాషతే) వినా ప్రతిజ్ఞయా రామో ద్విరుక్తిం న కరోతీత్యర్థః, ౩౦-౩౨

(తత్ర) వరప్రదాననిమిత్తం. ౩౩-౩౪

యది సత్యప్రతిజ్ఞం త్వం పితరం కర్తు మిచ్ఛసి,
ఆత్మానం చ నరశ్రేష్ఠ మమ వాక్య మిదం శృణు. ౩౪

సన్నిదేశే పితు స్తిష్ఠ యథా తేన ప్రతిశ్రుతమ్,
త్వయాఽరణ్యం ప్రవేష్టవ్యం నవ వర్షాణి పంచ చ. ౩౫

భరత స్త్వభిషిచ్యేత యదేత దభిషేచనం,
త్వదర్థే విహితం రాజ్ఞా తేన సర్వేణ రాఘవ. ౩౬

సప్త సప్త చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః,
అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వస. ౩౭

భరతః కోసలపురే ప్రశాస్తు వసుధా మిమాం,
నానారత్నసమాకీర్ణాం సవాజిరథకుంజరాం. ౩౮

ఏతేన త్వాం నరేంద్రోఽయం కారుణ్యేన సమాప్లుతః,
శోకసంక్లిష్టవదనో న శక్నోతి నిరీక్షితుం. ౩౯

ఏత త్కురు నరేంద్రస్య వచనం రఘునందన,
సత్యేన మహతా రామ తారయస్వ నరేశ్వరం. ౪౦

(సన్నిదేశ ఇతి.) సన్నిదేశే నియమనే. ౩౫

(భరత ఇతి.) యదేత దభిషేచనం అభిషేకసాధనం, త్వదర్థే విహితం, తేన సర్వేణ రాజ్ఞా భరతోఽభిషిచ్యేతేతి యోజనా. ౩౬—౩౮

(ఏతేనేతి.) ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన. ౩౯—౪౦

(శ్రీరామేణ కైకేయ్యాజ్ఞానుమోదనం)

ఇతీవ తస్యాం పరుషం వదంత్యాం నచైవ రామః ప్రవివేశ శోకం,
ప్రవివ్యథే చాపి మహానుభావో రాజా తు పుత్రవ్యసనాభితప్తః. ౪౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టాదశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

త దప్రియ మ మిత్రఘ్నో వచనం మరణోపమమ్,
శ్రుత్వా న వివ్యథే రామః కైకేయీం చేద మబ్రవీత్. ౧

ఏవ మస్తు గమిష్యామి వనం వస్తు మహం త్వితః,
జటాజినధరో రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౨

ఇదం తు జ్ఞాతు మిచ్ఛామి కిమర్థం మాం మహీపతిః,
నాఽభినందతి దుర్ధర్షో యథాపుర మరిందమః. ౩

(ఇతీతి.) ఇవశబ్దేనాఽన్యాన్యపి పరుషాణి బహూ న్యుక్తానీతి గమ్యతే. శోకం ముఖవైవర్ణ్యాది బాహ్యవికారం, ప్రవివ్యథే చాపి రామవికారాదర్శనేనా ప్యధికం వివ్యథ ఇత్యర్థః. ౪౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టాదశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

(తదతి.) మరణోపమ మితి లోకదృష్ట్యా. ౧

(ఏవ మితి.) ఇతః అస్మా న్నగరాత్. ౨

(ఇదం త్వితి.) యద్యప్యేతేన కారుణ్యేన సమాప్లుత ఇ త్యనభినందనే హేతు రుక్తః, తథాపి మత్స్వభావం జానన్ కిమర్థం నాభినందతీ త్యాహేతి బోధ్యం. (యథాపురం) యథాపూర్వం. ౩

మన్యు ర్న చ త్వయా కార్యో దేవి బ్రూమి తవాఽగ్రతః,
యాస్యామి భవ సుప్రీతా వనం చీరజటాధరః. ౪

హితేన గురుణా పిత్రా కృతజ్ఞేన నృపేణ చ,
నియుజ్యమానో విస్రబ్ధః కిం న కుర్యా మహం ప్రియం. ౫

అలీకం మానసం త్వేకం హృదయం దహతీవ మే,
స్వయం య న్నాహ మాం రాజా భరతస్యాఽభిషేచనం. ౬

అహం హి సీతాం రాజ్యం చ ప్రాణా నిష్టా న్ధనాని చ,
హృష్టో భ్రాత్రే స్వయం దద్యాం భరతాయాఽప్రచోదితః. ౭

కిం పున ర్మనుజేంద్రేణ స్వయం పిత్రా ప్రచోదితః,
తవ చ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౮

త దాశ్వాసయ హీమం త్వం కిన్విదం య న్మహీపతిః,
వసుధాసక్తనయనో మంద మశ్రూణి ముంచతి. ౯

(మన్యు రితి.) మన్యుర్దైన్యం – 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః, బ్రూమి బ్రవీమి. ౪

(హితేనేతి.) హితేన హితపరేణ, గురుణే త్యనేన రామస్య తస్మా న్మంత్రవిశేషస్వీకారోస్తీతి గమ్యతే. కృతజ్ఞేన స్వకృత వరప్రదానాభిజ్ఞేన. ౫

(అలీకమితి.) అలీకం అప్రియం, మానసం మనసి వర్తమానం. ౬

తవాఽప్రీతి ర్భవిష్యతీతి నోక్త్వా నిత్యాశంక్యాహ (అహం హీతి.) సీతాం, ధనుర్భంగ కాల ఇతి భావః. (కిం పునరితి.) పిత్రా చోదిత స్తవ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయం శ్చ, దద్యా మితి కిం పునః? ౮

(తదితి.) ఇమం రాజానం, త్వ మాశ్వాసయ, అశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను? నిర్హేతుక మిత్యర్థః. ౯-౧౦

(శ్రీరామేణ కైకేయ్యాజ్ఞానుమోదనం)

గచ్ఛంతు చైవాఽఽనయితుం దూతా శ్శీఘ్రజవై ర్హయైః,
భరతం మాతులకులా దద్యైవ నృపశాసనాత్. ౧౦

దండకారణ్య మేషోఽహ మితో గచ్ఛామి సత్వరః,
అవిచార్య పితు ర్వాక్యం సమా వస్తుం చతుర్దశ. ౧౧

సా హృష్టా తస్య తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామస్య కైకయీ,
ప్రస్థానం శ్రద్దధానా హి త్వరయామాస రాఘవం. ౧౨

ఏవం భవతు యాస్యంతి దూతా శ్శీఘ్రజవై ర్హయైః,
భరతం మాతులకులా దుపావర్తయితుం నరాః. ౧౩

తవ త్వహం క్షమం మన్యే నోత్సుకస్య విలంబనం,
రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం త్వం గంతు మర్హసి. ౧౪

వ్రీడాన్విత స్స్వయం యచ్చ నృప స్త్వాం నాఽభిభాషతే,
నైతత్ కించి న్నరశ్రేష్ఠ మన్యు రేషోఽపనీయతాం. ౧౫

(దండకేతి) పితుర్వాక్య మవిచార్య వనం గచ్ఛేతి పిత్రా నోక్త మితి విచార మకృత్వేత్యర్థః. సమాః సంవత్సరాః. ౧౧-౧౩

అయం యావద్భరతాగమనం విళంబిష్యతే చే న్మహా ననయ స్స్యాత్, భరతస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృభక్తత్వాదితి మత్వాఽఽహ (తవ త్వితి.) ఉత్సుకస్య భరతాభిషేక దర్శనోత్సుకస్య గమనోత్సుకస్య వా. ౧౪

(వ్రీడాన్విత ఇతి.) నృపో వ్రీడాన్విత స్సన్ స్వయం నాభిభాషత ఇతి యత్, ఏతత్, న కించిత్ విచారానర్హం, వ్రీడాం వినా కారణాంతరాభావాత్. మన్యుః స్వయం నాభిభాషత ఇత్యాగ్రహః, దైన్యం వా. ౧౫-౧౬

యావ త్త్వం న వనం యాత: పురా దస్మా దభిత్వరన్,
పితా తావ న్న తే రామ స్నాస్యతే భోక్ష్యతేపి వా. ౧౬

ధి క్కష్ట మితి నిశ్శ్వస్య రాజా శోకపరిప్లుత:,
మూర్ఛితో న్యపత త్తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషితే. ౧౭

రామో ప్యుత్థాప్య రాజానం కైకేయ్యాఽభిప్రచోదిత:,
కశయేవాఽఽహతో వాజీ వనం గంతుం కృతత్వర:. ౧౮

త దప్రియ మనార్యాయా వచనం దారుణోదయం,
శ్రుత్వా గతవ్యథో రామ: కైకేయీం వాక్య మబ్రవీత్. ౧౯

నాహ మర్థపరో దేవి లోక మావస్తు ముత్సహే,
విద్ధి మా మృషిభి స్తుల్యం కేవలం ధర్మ మాస్థితం. ౨౦

య దత్రభవత: కించి చ్ఛక్యం కర్తుం ప్రియం మయా,
ప్రాణానపి పరిత్యజ్య సర్వథా కృత మేవ తత్. ౨౧

న హ్యతో ధర్మచరణం కించి దస్తి మహత్తరం.
యథా పితరి శుశ్రూషా తస్య వా వచనక్రియా. ౨౨

(ధిగితి.) ఉక్తాసత్యవచనం శ్రుత్వేతి భావ: ౧౭

(రామ ఇతి.) కృతత్వర:, అభూదితి శేష: ౧౮-౧౯

(నేతి) లోక మావస్తుం, ఉపాన్వధ్యాఙ్ వస ఇతి కర్మత్వం. ధర్మం, ఆస్థితం ఆశ్రితం. అనేన రాజ్యాయ భరతాగమనం ప్రతీక్షతే రామ ఇతి కైకేయీశంకా వారితా. ౨౦

(యదితి.) అత్రభవత: పూజ్యస్య, పితు: కృత మేవ, ఇతి విద్ధీతి శేష:. ౨౧

(న హీతి) శుశ్రూషా పాదసంవాహనాది:, వచన క్రియా వచనకరణం. ౨౨-౨౩

(శ్రీరామేణ కైకేయ్యాజ్ఞానుమోదనం)

అనుక్తో ప్యత్రభవతా భవత్యా వచనా దహం,
వనే వత్స్యామి విజనే వర్షాణీహ చతుర్దశ. ౨౩

న నూనం మయి కైకేయి కించి దాశంససే గుణం,
య ద్రాజాన మవోచ స్త్వం మమేశ్వరతరా సతీ. ౨౪

యావ న్మాతర మాపృచ్ఛే సీతాం చానునయా మ్యహం,
తతోఽద్యైవ గమిష్యామి దండకానాం మహ ద్వనం. ౨౫

భరతః పాలయే ద్రాజ్యం శుశ్రూషేచ్చ పితు ర్యథా,
తథా భవత్యా కర్తవ్యం స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౨౬

స రామస్య వచ శ్శ్రుత్వా భృశం దుఃఖహతః పితా,
శోకా దశక్నువ న్బాష్పం ప్రరురోద మహాస్వనం. ౨౭

(నేతి.) గుణం ఆర్జవౌదార్యాదిగుణం, నాశంససే న జానీష ఇత్యర్థః. ఈశ్వరతరా అత్యంతనియంత్రీ. ౨౪

అద్యైవ గంతవ్య మిత్యుక్తం. తత్ర యత్కించి ద్విళంబం యాచతే (యావ దితి) మాతరం యావ దాపృచ్ఛే, సీతాం చానునయామి, తావ దనుజ్ఞాం కుర్వితి శేషః. తతః తదనంతరం, అద్యైవ దివే. దండకానాం మహద్వనం-దండో నామేక్ష్వాకు సుతః. తస్య రాష్ట్రం శుక్రశాపా త్పాంసువర్షేణ వినాశితం స దరణ్య మభూత్, తద్రాష్ట్రం తన్నామ్నా దండక మిత్యుచ్యతే. సంజ్ఞాయాం క న్నితి కన్ ప్రత్యయః. ప్రదేశభేదా ద్బహువచనం. ౨౫

(భరత ఇతి.) ధర్మ స్సనాతన ఇత్యత్ర ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. ౨౬

(స ఇతి.) బాష్ప మశక్నువన్, నిరోద్ధు మితి శేషః. ౨౭

వందిత్వా చరణౌ రామో విసంజ్ఞస్య పితు స్తథా,
కైకేయ్యా శ్చా ప్యనార్యాయా నిష్పపాత మహాద్యుతిః. ౨౮

స రామః పితరం కృత్వా కైకేయీం చ ప్రదక్షిణం,
నిష్క్రమ్యాఽంతఃపురా త్తస్మాత్ స్వం దదర్శ సుహృజ్జనం. ౨౯

తం బాష్పపరిపూర్ణాక్షః పృష్ఠతోఽనుజగామ హ,
లక్ష్మణః పరమక్రుద్ధ స్సుమిత్రానందవర్ధనః. ౩౦

అభిషేచనికం భాండం కృత్వా రామః ప్రదక్షిణం,
శనై ర్జగామ సాపేక్షో దృష్టిం తత్రాఽవిచాలయన్. ౩౧

న చాస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి,
లోకకాంతస్య కాంతత్వా చ్ఛీతరశ్మే రివ క్షపా. ౩౨

న వనం గంతుకామస్య త్యజత శ్చ వసుంధరాం,
సర్వలోకాతిగ స్యేవ లక్ష్యతే చిత్తవిక్రియా. ౩౩

(వందిత్వేతి.) నిష్పపాత నిర్జగామ. ౨౮-౩౦

(అభిషేచనిక మితి.) అభిషేచనికం అభిషేకప్రయోజనకం, భాండం ఉపకరణజాతం. ప్రదక్షిణకరణం 'ప్రశస్తమ్మాంగల్యదేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణ మావర్తయే' దిత్యాది ధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్, నతు తదాసక్త్యా. దృష్టిం తత్రాఽవిచాలయన్ స్వయం తత్ర నిరపేక్ష ఇత్యర్థః. సాపేక్షః భరతస్యాఽనేనాభిషేకోస్త్వితి ప్రార్థనాసహితః. శనై ర్జగామ, తత్ర దేవతా సాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః. ౩౧

(న చేతి) లక్ష్మీం ముఖవికాసం, రాజ్యనాశః రాజ్యభ్రంశః. ౩౨

రామస్య ముఖవైవర్ణ్యాది శరీరవికారాభావ మభిధాయ మానసవికారాభావ మప్యాహ **(న వన మితి.)** సర్వలోకాతిగస్య తుల్యమానావమానస్య, పరమయోగీశ్వర స్యేత్యర్థః. ౩౩

(శ్రీరామస్య కౌసల్యాగృహప్రస్థానమ్)

ప్రతిషిధ్య శుభం ఛత్రం వ్యజనే చ స్వలంకృతే,
విసర్జయిత్వా స్వజనం రథం పౌరాం స్తథా జనాన్. 34

ధారయన్ మనసా దుఃఖ మింద్రియాణి నిగృహ్య చ,
ప్రవివేశాత్మవాన్ వేశ్మ మాతు రప్రియశంసివాన్. 35

సర్వో హ్యభిజన శ్రీమాన్ శ్రీమత స్సత్యవాదినః,
నాఽలక్షయత రామస్య కించి దాకారమాననే. 36

ఉచితం చ మహాబాహు ర్న జహౌ హర్ష మాత్మనః,
శారద స్సముదీర్ణాంశు శ్చంద్ర స్తేజ ఇవాత్మజం. 37

వాచా మధురయా రామ స్సర్వం సమ్మానయన్ జనం,
మాతు స్సమీపం ధీరాత్మా ప్రవివేశ మహాయశాః. 38

తం గుణై స్సమతాం ప్రాప్తో భ్రాతా విపులవిక్రమః,
సౌమిత్రి రనువవ్రాజ ధారయన్ దుఃఖ మాత్మజం. 39

(ప్రతిషిధ్యేత్యాది.) వ్యజనే వాలవ్యజనే. (ధారయన్నితి.) రామస్య పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వా ద్దుఃఖశబ్దేన సుహృజ్జనదుఃఖదర్శనజం దుఃఖ ముచ్యతే. అప్రియశంసివాన్ అప్రియ మభిధాతుకామః, క్వసుసమాసాభ్యాసలోప ఆర్షః. 35

(సర్వ ఇతి.) ఆకారం వికృతాకారం, శ్రీమాన్ రామాభిషేకార్థం కృతాలంకారః. 36

(ఉచితమితి.) ఉచితం యోగ్యం. సహజ మిత్యర్థః. 37

ఏతాదృశదుర్దశాయా మపి రమయితృత్వరూపం రామశబ్దార్థం ప్రకటయతి (వాచేతి.) 38

(తమితి.) గుణైః సుఖదుఃఖాదిభిః, సమతాం ప్రాప్తః సమానదుఃఖ ఇత్యర్థః. 39

ప్రవిశ్య వేశ్మాతిభృశం ముదాఽన్వితం సమీక్ష్య తాం చార్థవిపత్తి మాగతాం,
న చైవ రామోఽత్ర జగామ విక్రియాం సుహృజ్జన స్యాత్మవిపత్తిశంకయా. ४०

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

అథ వింశ స్సర్గః

తస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రే నిష్క్రామతి కృతాంజలౌ,
ఆర్తశబ్దో మహాన్ జజ్ఞే స్త్రీణా మంతఃపురే తదా. ౧

కృత్యే ష్వచోదితః పిత్రా సర్వస్యాంతఃపురస్య చ,
గతి ర్య శ్శరణం చాపి స రామోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౨

కౌసల్యాయాం యథా యుక్తో జనన్యాం వర్తతే సదా,
తథైవ వర్తతేఽస్మాసు జన్మప్రభృతి రాఘవః. ౩

(ప్రవిశ్యేతి.) అర్థవిపత్తిం అర్థనాశం, సుహృజ్జనస్య. ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశ శంకయా, విక్రియాం న జగామ స్వవిక్రియాస్ఫురణే సుహృజ్జనో నశ్యేదితి శంకయా స్వవిక్రియాం రాజ్య నాశజాం నాఽదర్శయ దిత్యర్థః. ४०

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

అథ వింశ స్సర్గః

(తస్మిన్నితి.) ఆర్తశబ్దః ఆర్తానాం యాదృశ శ్శబ్దః తాదృశ ఇత్యర్థః. ౧

(కృత్యేష్వితి.) అంతఃపురస్య, కృతేషు కర్తవ్యేషు విషయే. గతిః కర్తృత్వేన ప్రాప్యః, శరణం రక్షితా-'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః ౨

(కౌసల్యాయా మితి.) యుక్తః సావధానః, వర్తతే శుశ్రూషతే. ౩

(శ్రీరామస్య కౌసల్యాగృహగమనం)

న క్రుద్ధ్య త్యభిశప్తోపి క్రోధనీయాని వర్జయన్,
క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ స ఇతోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౪

అబుద్ధి ర్బత నో రాజా జీవలోకం చర త్యయం,
యో గతిం సర్వభూతానాం పరిత్యజతి రాఘవం. ౫

ఇతి సర్వా మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః,
పతి మాచుక్రుశు శ్చైవ సస్వరం చాపి చుక్రుశుః. ౬

స హి చాంతఃపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహీపతిః,
పుత్రశోకాభిసంతప్త శ్శ్రుత్వా వ్యాలీయతాఽఽసనే. ౭

రామ స్తు భృశ మాయస్తో నిశ్శ్వసన్నివ కుంజరః,
జగామ సహితో భ్రాత్రా మాతు రంతఃపురం వశీ. ౮

(న క్రుద్ధ్యతీతి.) యః అభిశప్తోపి పరుష ముక్తోపి, న క్రుద్ధ్యతి, క్రోధనీయాని క్రోధహేతుకర్మాణి, వర్జయన్, క్రుద్ధాన్ కేవల మాగ్రహేణ కుపితాన్, ప్రసాదయం శ్చ వర్తతే, సః, ఇతః అస్మాద్దేశాత్, ప్రవత్స్యతి, హంతేతి శేషః, ౪

(అబుద్ధిరితి.) య స్సర్వభూతానాం గతిం రాఘవం పరిత్యజతి స నో రాజా అబుద్ధిస్సన్ లోకాన్ చరతి భక్షయతి, నాశయతీత్యర్థః. చర గతిభక్షణయోరితి ధాతుః. ౫

(ఇతీతి.) ఆచుక్రుశుః నిందంతి స్మ. చుక్రుశుః రురుదుః. ౬

(స ఇతి.) వ్యాలీయత లజ్జాదుఃఖభరేణ శయ్యాయాం విలీనోఽభూదిత్యర్థః. ౭

(రామ ఇతి.) భృశ మాయస్తః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తగుణవత్తయాఽంతఃపురార్తస్వన శ్రవణేనాతిశయేన సంజాతదుఃఖః. నిశ్శ్వసన్నివ కుంజరః పరదుఃఖస్యాపరిహార్యతాం మత్వా గుప్తదుఃఖస్సన్ కుంజర ఇవ నిశ్వస న్నిత్యర్థః. వశీ స్వాయత్తీకృతేంద్రియః. ౮

సోఽపశ్య త్పురుషం తత్ర వృద్ధం పరమపూజితం,
ఉపవిష్టం గృహద్వారి తిష్ఠతశ్చాఽపరాన్ బహూన్. ౯

దృష్ట్వైవ తు తదా రామం తే సర్వే సహసోత్థితాః,
జయేన జయతాం శ్రేష్ఠం వర్ధయంతి స్మ రాఘవం. ౧౦

ప్రవిశ్య ప్రథమాం కక్ష్యాం ద్వితీయాయాం దదర్శ సః,
బ్రాహ్మణాన్ వేదసంపన్నాన్ వృద్ధాన్ రాజ్ఞాఽభిసత్కృతాన్. ౧౧

ప్రణమ్య రామ స్తాన్ విప్రాన్ తృతీయాయాం దదర్శ సః,
స్త్రియో వృద్ధా స్తథా బాలా ద్వారరక్షణతత్పరాః ౧౨

వర్ధయిత్వా ప్రహృష్టా స్తాః ప్రవిశ్య చ గృహం స్త్రియః,
న్యవేదయంత త్వరితా రామమాతుః ప్రియం తదా. ౧౩

కౌసల్యాపి తదా దేవీ రాత్రిం స్థిత్వా సమాహితా,
ప్రభాతే త్వకరోత్ పూజాం విష్ణోః పుత్రహితైషిణీ. ౧౪

సా క్షౌమవసనా హృష్టా నిత్యం వ్రత పరాయణా,
అగ్నిం జుహోతి స్మ తదా మంత్రవ త్కృతమంగళా. ౧౫

(స ఇతి.) పురుషం ద్వారపాలాధ్యక్షం. ౯

(దృష్ట్వేతి.) జయేన విజయస్వేతి జయాశిషా. ౧౦-౧౨

(వర్ధయిత్వేతి.) వర్ధయిత్వా, జయాశిషేతి శేషః. ౧౩

(కౌసల్యేతి.) రాత్రిం రాత్రౌ, కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా. సమాహితా నియమయుక్తా. ౧౪

(సేతి.) జుహోతి హావయతి. అతఏవ హావయంతీ మితి వక్ష్యతి. బ్రాహ్మణైరితి శేషః. ౧౫

(శ్రీరామస్య కౌసల్యాగృహప్రవేశః)

ప్రవిశ్య చ తదా రామో మాతు రంతఃపురం శుభం,
దదర్శ మాతరం తత్ర హావయంతీం హుతాశనం. ౧౬

దేవకార్యనిమిత్తం చ తత్రాఽపశ్య త్సముద్యతం; ౧౬½

దధ్యక్షతం ఘృతం చైవ మోదకా న్హవిష స్తథా. ౧౭

లాజా న్మాల్యాని శుక్లాని పాయసం కృసరం తథా,
సమిధః పూర్ణకుంభాంశ్చ దదర్శ రఘునందనః. ౧౮

తాం శుక్లక్షౌమసంవీతాం వ్రతయోగేన కర్శితాం,
తర్పయంతీం దదర్శాఽద్భి ర్దేవతాం దేవవర్ణినీం. ౧౯

సా చిరస్యాత్మజం దృష్ట్వా మాతృనందన మాగతం,
అభిచక్రామ సంహృష్టా కిశోరం బడబా యథా. ౨౦

స మాతర మభిక్రాంతా ముపసంగృహ్య రాఘవః,
పరిష్వక్తశ్చ బాహుభ్యా ముపాఘ్రాతశ్చ మూర్ధని. ౨౧

(ప్రవిశ్యేత్యాది.) (దేవకార్యనిమిత్తమితి.) ద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౧౬½

(దధీత్యాది.) హవిషః హవీంషి. (లాజానితి.) కృసరం తిలోదనం, దధ్యక్షతేత్యారభ్య వాక్యాంతరం. అతో న క్రియాద్వయవిరోధః. పూర్వం దేవకార్యనిమిత్త మితి ద్రవ్యాణి సామాన్యేనోక్తాని, అథ విశేషేణేతి వివేకః. ౧౮

(తామితి.) తర్పయంతీం ప్రీణయంతీం. ౧౯

(సేతి.) అభిచక్రామ అభిముఖం జగామ. కిశోరం అశ్వబాలం, బడబా అశ్వస్త్రీ. ౨౦

(స ఇతి.) ఉపసంగృహ్య అభివాద్య, స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧-౨౨

త మువాచ దురాధర్షం రాఘవం సుత మాత్మనః,
కౌసల్యా పుత్రవాత్సల్యా దిదం ప్రియహితం వచః. ౨౨

వృద్ధానాం ధర్మశీలానాం రాజర్షీణాం మహాత్మనాం,
ప్రాప్ను హ్యాయుశ్చ కీర్తిం చ ధర్మం చోపహితం కులే. ౨౩

సత్యప్రతిజ్ఞం పితరం రాజానం పశ్య రాఘవ,
అద్యైవ హి త్వాం ధర్మాత్మా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి. ౨౪

దత్త మాసన మాలభ్య భోజనేన నిమంత్రితః,
మాతరం రాఘవః కించిత్ వ్రీడాత్ ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౨౫

స స్వభావవినీత శ్చ గౌరవాచ్చ తదా నతః,
ప్రస్థితో దండకారణ్య మాప్రష్టు ముపచక్రమే. ౨౬

(వృద్ధానా మితి.) ధర్మం చోపహితం కుల ఇతి పాఠః. ౨౩

(సత్యప్రతిజ్ఞ మితి.) అభిషేక్ష్యతీత్యత్ర హేతుః. ఇదానీమ ప్యభిషేకో నారబ్ధ ఇతి నాశంకనీయ మితి భావః. పశ్య జానీహి. ౨౪

(దత్త మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స రాఘవః, భోజనేన నిమంత్రిత స్సన్, దత్త మాసనం, ఆలభ్య స్పృష్ట్వా, దండకారణ్యం ప్రస్థితోఽహం, ఆప్రష్టుం గమనం నిమంత్రయితుం, ఉపచక్రమే ఉద్యోగ మకార్షం, ఇతి మాతర మబ్రవీ దితి సంబంధః. యద్వా (దత్తమితి.) భోజనేన నిమంత్రితః భోజనార్థం నిమంత్రితః, భోజనార్థం దత్త మాసన మాలభ్య తిష్ఠన్, దత్తాసనే ఉపవేశనాభావేపి స్పర్శమాత్రం కార్య మిత్యాగమాత్. కించి ద్వ్రీడాత్ ఏవం బ్రువంత్యై మాత్రే కథం మయా ప్రస్థానం కథనీయ? మితి లజ్జయా, అబ్రవీత్. కిమర్థ మాసన ముపలభ్య నోపవిష్టవా నిత్యత్రాహ (స ఇతి.) గౌరవాత్ మాతరి బహుమానాత్, ప్రస్థితః ప్రస్థాతు ముద్యతః, ఆప్రష్టుం అనుజ్ఞాం కారయితుం, ఉపచక్రమే ఉపక్రాంతవాన్. ౨౫-౨౬

(శ్రీరామస్య కౌసల్యాగృహప్రాప్తిః)

దేవి నూనం న జానీషే మహ ద్భయ ముపస్థితం,
ఇదం తవ చ దుఃఖాయ వైదేహ్యా లక్ష్మణస్య చ. ౨౭

గమిష్యే దండకారణ్యం కి మనేనాసనేన మే,
విష్టరాసనయోగ్యో హి కాలోఽయం మా ముపస్థితః. ౨౮

చతుర్దశ హి వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే,
మధుమూలఫలై ర్జీవ& హిత్వా మునివ దామిషం. ౨౯

భరతాయ మహారాజో యౌవరాజ్యం ప్రయచ్ఛతి,
మాం పున ర్దండకారణ్యే వివాసయతి తాపసం. ౩౦.

స షట్చాష్టౌ చ వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే,
ఆసేవమానో వన్యాని ఫలమూలైశ్చ వర్తయ&. ౩౧.

అబ్రవీ దిత్యుక్త మాహ (దేవీత్యాది.) భయం, తవేతి శేషః. ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం దుఃఖాయ, తథాపి వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨౭

ఇదం శబ్దార్థ మాహ (గమిష్య ఇతి.) అనేన రత్నమయేన (విష్టరేత్యాది.) విష్టరో నామ పంచవింశతిదర్భనిర్మితః తాపసాసనవిశేషః. 'పంచాశద్భి ర్భవే ద్బ్రహ్మా తదర్ధేన తు విష్టర' ఇతి స్మృతేః. ౨౮

(చతుర్దశేతి.) మునివ ద్వత్స్యామీతి సంబంధః. అత్ర ఆమిషశబ్దేన సూదై స్సంస్కృతం మాంస ముచ్యతే. కేవల మాంసస్వీకారస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్-'ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్టప్త మిద మగ్ని నే'తి. ౨౯

కుత ఏవ మిత్యత్రాహ (భరతాయేతి.) ౩౦

(స ఇతి.) సోఽహ మిత్యర్థః. లఘుత్వప్రదర్శనాయ షట్చాష్టౌ చేత్యుక్తం. చతుర్దశేత్యుక్తే హి

సా నికృత్తేవ సాలస్య యష్టిః పరశునా వనే,
పపాత సహసా దేవీ దేవతేవ దివ శ్చ్యుతా. ౩౨

తా మదుఃఖోచితాం దృష్ట్వా పతితాం కదళీ మివ,
రామ స్తూత్థాపయామాస మాతరం గతచేతసం. ౩౩

ఉపావృ త్త్యోత్థితాం దీనాం బడబా మివ వాహితాం,
పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం విమమర్శ చ పాణినా. ౩౪

సా రాఘవ ముపాసీన మసుఖార్తా సుఖోచితా,
ఉవాచ పురుషవ్యాఘ్ర ముపశృణ్వతి లక్ష్మణే. ౩౫

యది పుత్ర న జాయేథా మమ శోకాయ రాఘవ,
న స్మ దుఃఖ మతో భూయః పశ్యేయ మహ మప్రజాః. ౩౬

గౌరవం గమ్యతే. వన్యాని వనసంబంధీని, వానప్రస్థయోగ్యకర్మాణీతి యావత్. ఆసేవమానః ఆచరన్, వర్తయన్ జీవనం కుర్వన్. ౩౧

(సేతి.) సా పుత్రోక్తం శ్రుతవతీ, సాలస్య వృక్షస్య-'అనోకహః కుట స్సాల' ఇత్యమరః. పరశునేతి హఠా చ్ఛేదనజ్ఞాపనాయ. నగరే తథా ఛేదనాఽభావా ద్వన ఇత్యుక్తం. ౩౨

(తామితి.) గతచేతసం మూర్ఛితాం. ౩౩

(ఉపావృత్త్యేతి.) ఉపావృత్త్యోత్థితాం శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వోత్థితాం, వాహితాం భారవహనం ప్రాపితాం. ౩౪

(సేతి.) అసుఖార్తా దుఃఖార్తా. ౩౫

(యదీతి) హే పుత్ర, త్వం యది న జాయేథాః, అతః అజననాత్, భూయః అతిశయితం, దుఃఖం ఇషపుత్రవిశ్లేషజం. న పశ్యేయం, అప్రజాః వంధ్యా. ౩౬

ఏక ఏవ హి వంధ్యాయా శ్శోకో భవతి మానసః,
అప్రజాఽస్మీతి సంతాపో న హ్యన్యః పుత్ర విద్యతే. ౩౭

న దృష్టపూర్వం కల్యాణం సుఖం వా పతిపౌరుషే,
అపి పుత్రేపి పశ్యేయ మితి రామాఽఽస్థితం మయా. ౩౮

సా బహూ న్యమనోజ్ఞాని వాక్యాని హృదయచ్ఛిదాం,
అహం శ్రోష్యే సపత్నీనా మవరాణాం వరా సతీ. ౩౯

అతో దుఃఖతరం కిన్ను ప్రమదానాం భవిష్యతి,
మమ శోకో విలాపశ్చ యాదృశోఽయ మనంతకః. ౪౦

ఇద మేవోపపాదయతి (ఏక ఇతి.) అన్యః విశ్లేషజః, భూలుంఠనాదిః కాయికశ్చ, అప్రజాస్మీతి, అసిజభావ అర్థః. ౩౭

(సేతి.) పతిపౌరుషే సత్యపి, కల్యాణం జ్యేష్ఠపత్నీత్వోచితగ్రామాభరణాద్యైశ్వర్యరూపం శుభం, సుఖం వా భర్తృసంమాననాదిజనితసౌఖ్యం వా, (అపి పుత్ర ఇతి.) అపి స్సంభావనాయాం. పుత్రే సతి తద్బలాత్ పశ్యేయ మితి మయాఽఽస్థిత మిత్యర్థః. ౩౮

భూతదుఃఖ ముక్త్వా భవిష్యద్దుఃఖమాహ (సేతి.) సా ఏవం సుఖ మలభమానా, బహూనీత్యుక్తేః పూర్వ మపి స్వల్పాని సంతీతి గమ్యతే. అమనోజ్ఞాని పరుషాణి, పరుషాణీత్యుక్తే మనోజ్ఞమిశ్రత్వ మపి ప్రతీయేత. వాక్యాని నతు సూచకపదాని, హృదయచ్ఛిదాం భర్తృహృదయవైకల్యకారిణీనాం, అవరాణాం స్వేనైవ తథా వక్తు ముచితానాం, సపత్నీనాం నతు స్వాధీనానాం, వరా సతీ, స్వస్యా ప్యవరత్వే న కించి ద్దుఃఖ మితి భావః. క్రోధేన సపత్నీనా మితి బహువచనోక్తిః. అత్ర హఠాత్ స్వగృహం మా గచ్ఛేత్యుక్తిః, కోపేన భర్తృసకాశా న్నిర్యాహీత్యుక్తిః, అపుత్రాయాః కిముత్సవేనేత్యేవమాదిని సపత్నీవాక్యాని బోధ్యాని. ౩౯

(అత ఇతి.) అతః సపత్నీవాక్యశ్రవణజా ద్దుఃఖాత్, ప్రమదానాం, కిన్ను దుఃఖతరం? తస్మాన్మమాఽయం శోకో విలాపశ్చ, యాదృశః ఇయత్తయా వక్తు మశక్యః, అనంతకః దుష్పారః. ౪౦

త్వయి సన్నిహితే ప్యేవ మహ మాసం నిరాకృతా,
కిం పున: ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణ మేవ మే. ౪౦

అత్యంతం నిగృహీతాస్మి భర్తు ర్నిత్య మతంత్రితా,
పరివారేణ కైకేయ్యా స్సమా వా ప్యథవాఽవరా. ౪౨

యో హి మాం సేవతే కశ్చి దథవా ప్యనువర్తతే,
కైకేయ్యా: పుత్ర మన్వీక్ష్య స జనో నాభిభాషతే. ౪౩

నిత్యక్రోధతయా తస్యా: కథం ను ఖరవాది తత్,
కైకాయ్యా వదనం ద్రష్టుం పుత్ర శక్ష్యామి దుర్గతా. ౪౪

*దశ సప్త చ వర్షాణి తవ జాతస్య రాఘవ,
అసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దు:ఖపరిక్షయం. ౪౫

ఉక్తం దుఃఖం నిదర్శయతి (త్వయీతి.) బలవతి త్వయి సన్నిహితేపి, ఏవం భవదనుభూతప్రకారేణ, నిరాకృతా, త్వయి ప్రోషితే కిం పునః? అతో మే మరణం ధ్రువ మితి యోజనా. ౪౦

(అత్యంతమితి.) భర్తుః భర్త్రా, నిగృహీతాఽహం, అతంత్రితా అప్రధానీకృతాస్మి- 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇతి నిఘంటుః. అతః, కైకేయ్యాః, పరివారేణ దాసీజనేన, సమా కృతాస్మి. అథవా విచార్యమాణే, అవరా న్యూనా కృతాస్మి. ౪౨

దుఃఖాంతర మాహ (య ఇతి) త్వయి ప్రోషితే, య స్స్వజనః, మాం సేవతే పరిచరతి, అనువర్తతే ప్రియోక్తిం కరోతి, సోపి కైకేయ్యాః పుత్రం భరత మన్వీక్ష్య, తద్భయా దిత్యర్థః. నాభిభాషతే నాఽభిభాషేత. ౪౩

(నిత్యక్రోధతయేతి.) ఖరవాది పరుషవచనశీలం, తత్ పూర్వానుభూతం, దుర్గతా అగతికా. ౪౪

(దశేతి.) తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి, దశ సప్త చ వర్షాణి, దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా తవ యౌవరాజ్యేనేతి భావః. మయా, సుఖ మాసితాని అస్థితాని. నను 'ఊనషోడశవర్షో మే రామో

*'నను ఊనషోడశ వర్షో మే రామో రాజీవలోచన' ఇతి విశ్వామిత్ర ముద్దిశ్య దశరథేనోక్తత్వాత్,

(కౌసల్యావిలాపః)

త దక్షయం మహ ద్దుఃఖం నోత్సహే సహితుం చిరం,
విప్రకారం సపత్నీనా మేవం జీర్ణాపి రాఘవ. ४८

రాజీవలోచన' ఇతి విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథవచనాత్. వివాహానంతరం 'ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాచ్చ రామస్యాష్టావింశతివర్షాణి వర్తంతే. తత్కథం దశ సప్త చ వర్షాణీత్యుచ్యత? ఇతి చేత్ - నైష దోషః. అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః ద్వితీయ జన్మాపేక్షయా. 'గర్భైకాదశేషు రాజన్య' మితి బహువచనేన గర్భనవమ మారభ్య క్షత్రియ స్యోపనయనకాలత్వోక్తేః. వయసా పంచవింశక ఇతి సీతావచనాత్. వచనాంతర విరోధపరిహా రాదికం బాలకాండ ఏవ కృతం 'ఊనషోడశవర్షో మ' ఇత్యత్ర. ४७

(తదితి.) సహితుం సోఢుం, చిరం నోత్సహే, జీర్ణాపి సపత్నీదుర్వాక్య శ్రవణదుఃఖేన జీర్ణాపి, విప్రకారం అపకారరూపం దుఃఖ మిత్యన్వయః. ४८

వివాహానంతరం 'ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా అనసూయాం ప్రతి వక్ష్యమాణ త్వాచ్చ రామస్యాష్టావింశతివర్షాణి వర్తంతే. తత్ కథం సప్తదశ వర్షాణీ త్యుచ్యత? ఇతి చేత్—న. అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః 'గర్భైకాదశేషు రాజన్య' మిత్యుక్తోపనయన ప్రాప్తద్వితీయ జన్మవివక్షయా, నతు ప్రథమజన్మతః, ఉపనయనకర్మణా ద్విజానాం ద్వితీయ జన్మత్వం యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తం. 'మాతు ర్యదగ్రే జాయంతే ద్వితీయం మౌంజిబంధనాత్, అత్రాస్య మాతా సావిత్రీ పితా త్వాచార్య ఉచ్యతే. బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశ స్తస్మా దేతే ద్విజాతయ' ఇతి యద్వా, తవ జాతస్య త్వయి జాతే, ఉపనయనానంతరం, దశ సప్త చ వర్షాణి, దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా, అసితాని. ఉపనయనప్రభృతి సుతాః పరిణమంత ఇతి మాతౄణాం మనసో నిర్వృతి ర్భవతి. ఉపనయనం తు గర్భైకాదశేషు రాజన్య మితి సూత్రవ్యాఖ్యానే గర్భైకా దశేష్వితి బహువచనేన గర్భనవమ గర్భదశమ గర్భైకాదశాని గృహీతాని. రాజవర్యస్య రఘునాథస్య తు గర్భనవమే శుద్ధాష్ట మే వర్షే ఉపనయనం కృతం. అతః ఉపనయనానంతరం సప్తదశవర్షాణి జాతాని. అత్ర వివాహా త్పూర్వం ద్వాదశ, వివాహానంతరం ద్వాదశ, పంచవింశే వన ప్రవేశ ఇతి వివేకః. కుత ఏవం సంఖ్యానిర్ణయ? ఇతి చేత్ — రామస్య వనప్రవేశసమయే పంచవింశతివర్షత్వాత్. తథాహి-విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథేన-'ఊనషోడవర్షో మే రామో రాజీవ లోచన' ఇత్యుక్తస్య ఊనషోడశవర్షత్వస్య ద్వాదశవర్షే పర్యవసానాత్. కుతః? 'బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి తదనురూపేణ రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్. పాణిగ్రహణసమయే రామో ద్వాదశవార్షికః. సీతయాపి రావణ న్న్యాసినం ప్రతి - 'ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుక్తత్వాత్. 'తతః త్రయోదశే వర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభు' రితి తయైవోక్తత్వాచ్చ, వనవాసారంభ సమయ మభి తృ 'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక' ఇత్యుక్తత్వాచ్చ, రామస్య వనప్రవేశః పంచవింశ ఇతి సిద్ధం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అపశ్యంతీ తవ ముఖం పరిపూర్ణశశిప్రభం,
కృపణా వర్తయిష్యామి కథం కృపణజీవికాం. ౪౭

ఉపవాసైశ్చ యోగైశ్చ బహుభిశ్చ పరిశ్రమైః,
దుఃఖం సంవర్ధితో మోఘం త్వం హి దుర్గతయా మయా. ౪౮

స్థిరం తు హృదయం మన్యే మమేదం యన్న దీర్యతే,
ప్రావృషీవ మహానద్యాః స్పృష్టం కూలం నవాంభసా. ౪౯

మమైవ నూనం మరణం న విద్యతే న చావకాశోఽస్తి యమక్షయే మమ,
యదంతకోఽద్యైవ న మాం జిహీర్షతి ప్రసహ్య సింహో రుదతీం మృగీమివ. ౫౦

స్థిరం హి నూనం హృదయం మమాయసం న భిద్యతే యద్భువి నావదీర్యతే,
అనేన దుఃఖేన చ దేహమర్పితం ధ్రువం హ్యకాలే మరణం న విద్యతే. ౫౧

ఇదం తు దుఃఖం యదనర్థకాని మే వ్రతాని దానాని చ సంయమాశ్చ హి,
తపశ్చ తప్తం యదపత్యకారణాత్ సునిష్ఫలం బీజమివోప్తమూషరే. ౫౨

(అపశ్యంతీతి) కృపణజీవికాం దీనజీవనం, వర్తయిష్యామి కరిష్యామీత్యర్థః. 'ఆజీవో జీవికా వార్తా వృత్తిర్వర్తన జీవనే' ఇత్యమరః. ౪౭

(ఉపవాసైరితి.) యోగైః దేవతాధ్యానైః, పరిశ్రమైః వ్రతైః, మోఘం నిష్ఫలం యథా భవతి తథా, దుర్గతయా భాగ్యరహితయేతి యావత్. ౪౮–౫౦

(స్థిరం హీతి.) అనేన దుఃఖేన, అర్పితం ఆహతం, మమ హృదయం న భిద్యత ఇతి యత్ అతః, స్థిరం హి నాశరహితమేవ. దేహం చ నావదీర్యత ఇతి యత్, అతః, ఆయసం అయోనిర్మితం, నూనం. తథాహి, అకాలే అవిహితకాలే, మరణం న విద్యతే, ధ్రువం. ౫౧

(ఇదంత్వితి.) ఇదం వక్ష్యమాణం దుఃఖం తు, పూర్వదుఃఖేభ్యో విలక్షణం. తదేవాహ **(యదితి.)** యస్మాన్మే అపత్యకారణాత్, కృతాని వ్రతాని దానాని, సంయమాః ధ్యానాని చ,

(కౌసల్యా విలాపః)

యది హ్యకాలే మరణం స్వయేచ్ఛయా లభేత కశ్చి ద్గురుదుఃఖకర్శితః,
గతాఽహ మద్యైవ పరేతసంసదం వినా త్వయా ధేను రివాత్మజేన వై. ౫౩

అథాపి కిం జీవిత మద్య మే వృథా త్వయా వినా చంద్రనిభాననప్రభ,
అనువ్రజిష్యామి వనం త్వయైవ గౌ స్సుదుర్బలా వత్స మివాఽనుకాంక్షయా. ౫౪

భృశ మసుఖ మమర్షితా తదా బహు విలలాప సమీక్ష్య రాఘవం,
వ్యసన ముపనిశామ్య సా మహత్ సుత మివ బద్ధ మవేక్ష్య కిన్నరీ. ౫౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, వింశ స్సర్గః

అనర్థకాని జాతాని. సామాన్యే నపుంసక మితి నపుంసకత్వం. తప్తం తపశ్చ; ఊషరే ఉప్తం బీజమివ సునిష్ఫల మాసీత్. ఇదం తు దుఃఖ మిత్యన్వయః. ౫౨

ధ్రువం హ్యకాలే మరణం న విద్యత ఇత్యేత త్స్వకార్యం దర్శయతి (యది హీతి.) యది లభేత తదాహం, పరేతసంసదం యమసభాం, గత స్యా మిత్యన్వయః. ౫౩

(అథేతి.) అథాపి అకాలమరణాభావేపి, కింజీవితం కుత్సితజీవితం, వృథా, సుదుర్బలా, అధీరేతి యావత్. అనుకాంక్షయా వాత్సల్యేన. ౫౪

(భృశమితి.) అసుఖం దుఃఖం, అమర్షితా సోఢు మశక్తా, వ్యసనం రామ విశ్లేషభవం వ్యసనం, ఉపనిశామ్య ఆలోచ్య. ౫౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,

వింశ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

తథా తు విలపంతీం తాం కౌసల్యాం రామమాతరం,
ఉవాచ లక్ష్మణో దీన స్తత్కాలసదృశం వచః. ౧

న రోచతే మమాప్యేత దార్యే య ద్రాఘవో వనం,
త్యక్త్వా రాజ్యశ్రియం గచ్ఛేత్ స్త్రియా వాక్య వశంగతః. ౨

విపరీతశ్చ వృద్ధశ్చ విషయైశ్చ ప్రధర్షితః,
నృపః కిమివ న బ్రూయా చ్చోద్యమాన స్సమన్మథః. ౩

*నాస్యాపరాధం పశ్యామి నాపి దోషం తథావిధం,
యేన నిర్వాస్యతే రాష్ట్రా ద్వనవాసాయ రాఘవః.
(అహం హనిష్యే పితరం వృద్ధం కామవశం గతం,
స్త్రియా యుక్తం చ నిర్లజ్జం ధర్మాయుక్తం నృపం యథా.) ౪

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

ఏవ ముపక్రాంతస్య పితృవచన పరిపాలనస్య స్థైర్య మస్మిన్ సర్గే ప్రతిపాద్యతే. (తథేతి.) తత్కాలసదృశం కౌసల్యాదుఃఖకాలోచితం, ఏతేన వక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనం కేవలం కౌసల్యాశోకశాంత్యర్థం, నతు సహృదయ మితి గమ్యతే. ౧

(న రోచత ఇతి.) మమాపి మహ్య మపి, స్త్రియాః కైకేయ్యాః, ౨

నను నాహం కైకేయీవచనాత్ గచ్ఛామి, కింతు రాజవచనా దిత్యాశంక్యాహ (విపరీత ఇతి.) విపరీతః విపరీతవయోధర్మా, తత్ర హేతుః వృద్ధత్వం విషయప్రధర్షితత్వం చ. విషయాః శబ్దాదయః. నను పరిశుద్ధం ప్రతి శబ్దాదివిషయాః కిం కుర్యు? రిత్యత్రాహ (సమన్మథ ఇతి.) చోద్యమానః. కైకేయ్యేతి శేషః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩

నను రామదోషాదేవాస్తు వివాసనం, తత్రాహ (నాస్యేతి.) అపరాధం రాజద్రోహం, దోషం మహాపాతకాదికం, తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం. ౪

*(నేతి.) అపరాధం రాజద్రోహం, దోషం మహాపాతకాదిదోషం, తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం. ఏతచ్ఛ్లోకానంతరం న తం పశ్యామీతి శ్లోకః. ౪

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

న తం పశ్యా మ్యహం లోకే పరోక్షమపి యో నరః,
స్వమిత్రోపి నిరస్తోపి యోఽస్య దోష ముదాహరేత్. ౫

దేవకల్ప మృజుం దాంతం రిపూణా మపి వత్సలం,
అవేక్షమాణః కో ధర్మం త్యజేత్ పుత్ర మకారణాత్. ౬

తదిదం వచనం రాజ్ఞః పున ర్బాల్య ముపేయుషః,
పుత్రః కో హృదయే కుర్యా ద్రాజవృత్త మనుస్మరన్. ౭

యావదేవ న జానాతి కశ్చి ద మిమం నరః,
తావదేవ మయా సార్ధ మాత్మ ం కురు శాసనం. ౮

దోషాభావే కింప్రమాణ? మిత్యాశంక్య న తావ చ్ఛబ్దః ఇత్యాహ (నేతి.) స్వమిత్రోపి సుతరాం శత్రురపి, నిరస్తోపి కేనచి దపరాధేన తిరస్కృతోపి, (నరః) అసురశ్చే ద్వదేత్. (పరోక్ష మపి) ప్రత్యక్షే కా కథేతి భావః. దోషం యం కంచి దపి, ఉదాహరే ద్వదేత్, తం, లోకే కుత్రాపి న పశ్యామి. ౫

నా ప్యనుమానం ప్రత్యక్షం చేత్యాహ (దేవకల్పమితి.) దేవకల్పం ఈషదసమాప్తా విత్యాదినా కల్పప్రత్యయః. దేవసమానం నిత్యశుద్ధమితి యావత్. ఋజుం కరణత్రయార్జవయుక్తం, ప్రజా చ్ఛందానువర్తినం వా, దాంతం దమితం, గురుభి శ్శిక్షిత మిత్యర్థః. నిగృహీతేంద్రియం వా, రిపూణాం కైకేయ్యాదీనా మపి, వత్సలం, ధర్మం ధర్మస్వరూపం, పుత్రం కారణే సత్యపి త్యాగానర్హసంబంధం, అవేక్షమాణః పశ్యన్. యద్వా, ధర్మమవేక్షమాణః ధార్మికః, అకారణాత్ దోషం వినాపి, త్యజేత్? ౬

(తదితి.) బాల్యం బాలభావం, కామపారవశ్య మిత్యర్థః. రాజవృత్తిం రాజనీతిం. ౭

(యావదితి.) శాస్యత ఇతి శాసనం రాజ్యం, ఆత్మస్థం కురు స్వాధీనం కుర్విత్యర్థః. ౮

మయా పార్శ్వే సధనుషా తవ గుప్తస్య రాఘవ,
క స్సమర్థోఽధికం కర్తుం కృతాంతస్యేవ తిష్ఠతః. ౯

నిర్మనుష్యా మిమాం కృత్స్నా మయోధ్యాం మనుజర్షభ,
కరిష్యామి శరై స్తీక్ష్ణై ర్యది స్థాస్యతి విప్రియే. ౧౦

భరతస్యాఽథ పక్ష్యో వా యో వాఽస్య హిత మిచ్ఛతి,
సర్వా నేతాన్ వధిష్యామి మృదు ర్హి పరిభూయతే. ౧౧

ప్రోత్సాహితోఽయం కైకేయ్యా స దుష్టో యది నః పితా,
అమిత్రభూతో నిస్సంగం పధ్యతాం బధ్యతా మపి. ౧౨

గురోర ప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః,
ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసనం. ౧౩

బల మేష కి మాశ్రిత్య హేతుం వా పురుషర్షభ,
దాతు మిచ్ఛతి కైకేయ్యై రాజ్యం స్థిత మిదం తవ. ౧౪

(మయేతి.) తవాధికం కర్తుం తవ పౌరుషాదధికం పౌరుషం కర్తు మిత్యర్థః. ౯

(నిర్మనుష్యామితి.) విప్రియే ప్రాతికూల్యే. ౧౦

(భరతస్యేతి.) పక్ష్యః సహాయభూతో వర్గః. ౧౧

(ప్రోత్సాహిత ఇతి.) అమిత భూతో యది శత్రుపక్షసహాయభూతశ్చే దిత్యర్థః. ౧౨

స్వోక్తార్థే ధర్మశాస్త్రం ప్రమాణయతి (గురో రితి.) అపలిప్తస్య గర్వితస్య, ఉత్పథం అమర్యాదాం. ౧౩

(బలమితి.) బలం రాజత్వప్రయుక్తబలం, హేతుం వరదానరూపహేతుం వా. ౧౪-౧౫

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

త్వయా చైవ మయా చైవ కృత్వా వైర మనుత్తమం,
కాఽస్య శక్తి శ్శ్రియం దాతుం భరతాయాఽరిశాసన. ౧౫

అనురక్తోఽస్మి భావేన భ్రాతరం దేవి తత్త్వతః,
సత్యేన ధనుషా చైవ దత్తేనేష్టేన తే శపే. ౧౬

దీప్త మగ్ని మరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి,
ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వ మవధారయ. ౧౭

హరామి వీర్యా ద్దుఃఖం తే తమ స్సూర్య ఇవోదితః,
దేవీ పశ్యతు మే వీర్యం రాఘవ శ్చైవ పశ్యతు. ౧౮

ఏత త్తు వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య మహాత్మనః
ఉవాచ రామం కౌసల్యా రుదంతీ శోకలాలసా. ౧౯

*భ్రాతు స్తే వదతః పుత్ర లక్ష్మణస్య శ్రుతం త్వయా,
య దత్రాఽనంతరం †కార్యం కురుష్వ యది రోచతే. ౨౦

న చాఽధర్మ్యం వచ శ్శ్రుత్వా సపత్న్యా మమ భాషితం,
విహాయ శోకసంతప్తాం గంతు మర్హసి మా మితః. ౨౧

(అనురక్త ఇతి.) దత్తేన దానేన, ఇష్టేన దేవతార్చనాదినా. ౧౬-౧౯

(భ్రాతురితి.) శ్రుతం. వాక్యజాతమితిశేషః. పరమధార్మిక రామమాతృత్వాచ్చాపలం విహాయ యదిరోచత ఇత్యుక్తవతీ. ౨౦

పితృవచనపరిపాలకస్య రామస్య లక్ష్మణవచన మసహ్యామితి జ్ఞాత్వాహ (నచేత్యాదినా.) ౨౧

* రామానుజీయం (భ్రాతు రితి.) శ్రుతం వాక్యజాత మితిశేషః. యదత్రానంతరం కార్య మితి పాఠ స్సమ్యక్. పరమధార్మిక రామమాతృత్వాచ్చాపలం విహాయ 'యది రోచత' ఇత్యుక్తవతీ.

† తత్త్వం ఇతి పా.

ధర్మజ్ఞ యది ధర్మిష్ఠో ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి,
శుశ్రూష మా మిహస్థ స్త్వం చర ధర్మ మనుత్తమమ్. ౨౨

శుశ్రూషు ర్జననీం పుత్ర స్స్వగృహే నియతో వసన్,
పరేణ తపసా యుక్తః కాశ్యప స్త్రిదివం గతః. ౨౩

యథైవ రాజా పూజ్య స్తే గౌరవేణ తథా హ్యహం,
త్వాం నాహ మనుజానామి న గంతవ్య మితో వనం. ౨౪

త్వద్వియోగా న్న మే కార్యం జీవితేన సుఖేన వా,
త్వయా సహ మమ శ్రేయ స్తృణానా మపి భక్షణమ్. ౨౫

యది త్వం యాస్యసి వనం త్యక్త్వా మాం శోకలాలసామ్,
అహం ప్రాయ మిహాఽఽసిష్యే న హి శక్ష్యామి జీవితుమ్. ౨౬

తత స్త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్ర నిరయం లోకవిశ్రుతం,
బ్రహ్మహత్యా మివాఽధర్మాత్ సముద్ర స్సరితాం పతిః. ౨౭

(ధర్మజ్ఞేతి.) పిత్రో ర్మాతా గరీయసీతి వచనం హృది నిధాయాహ (శుశ్రూష మా మితి.) ౨౨

(శుశ్రూషురితి.) కశ్యపపుత్రో ష్యేకః స్వగృహే మాతృశుశ్రూషారూపమహాతపసా త్రిదివం ప్రాప్తవా నితి గమ్యతే. ౨౩

(యథేతి.) నానుజానామి అనుజ్ఞాం న కరోమి. ౨౪-౨౫

(యదీతి.) ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం, అనశనదీక్షా మితి యావత్. ౨౬

(తత ఇతి.) నిరయశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే. (బ్రహ్మహత్యామివాధర్మా త్సముద్ర స్సరితాం పతిః.) అధర్మాత్ పిప్పలాదవిషయే కృతా దపకారాత్, బ్రహ్మహత్యా మివ- బ్రాహ్మణనిమిత్తకా హింసా బ్రహ్మహత్యేతి వ్యుత్పత్త్యా పిప్పలాదోత్పాదితకృత్యయా సముద్రస్య ప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యే త్యుచ్యతే. పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ 'పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యే

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

విలపంతీం తథా దీనాం కౌసల్యాం జననీం తతః,
ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా వచనం ధర్మసంహితం. ౨౮

నాస్తి శక్తిః పితు ర్వాక్యం సమతిక్రమితుం మమ,
ప్రసాదయే త్వాం శిరసా గంతు మిచ్ఛా మ్యహం వనం. ౨౯

ఋషిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా,
గౌ ర్హతా జానతా ధర్మం కందునాపి విపశ్చితా. ౩౦

అస్మాకం చ కులే పూర్వం సగరస్యాఽఽజ్ఞయా పితుః,
ఖనద్భి స్సాగరై ర్భూమి మవాప్త స్సుమహాన్ వధః. ౩౧

జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం,
కృత్తా పరశునాఽరణ్యే పితు ర్వచనకారిణా. ౩౨

ఏతై రన్యైశ్చ బహుభి ర్దేవి దేవసమైః కృతం,
పితు ర్వచన మక్లీబం కరిష్యామి పితు ర్హితం. ౩౩

లోకభయంకరి, పాషాణం తే మయా దత్త మాహారార్థం ప్రకల్పిత' మితి ప్రసిద్ధం. సాక్షాత్సముద్ర కర్తృకబ్రహ్మహత్యాయా అశ్రవణా దేవం వ్యాఖ్యాతం. యద్వా, (శుశ్రూషు) రిత్యత్ర కాశ్యపః పూర్వజన్మని మాతృశుశ్రూషాం కృత్వా తత్ఫలత్వేన దివం గత్వా ప్రజాపతిత్వం గతవానితి పురాణకథా. ఉత్తరత్ర, సముద్రః కిల, మాతృదుఃఖజననరూపాఽధర్మాత్, బ్రహ్మహత్యాం బ్రహ్మహత్యాప్రాప్యనరకవిశేషాన్ ప్రాప్తవానితి పౌరాణికీ కథా. ౨౬-౨౮

(నాస్తీతి.) శక్తిః ఉత్సాహః, పితృవచనస్య త్వద్వచనాపేక్షయా ప్రాథమికత్వాదితి భావః. ౨౯

మద్విపత్తికరం కథం కరిష్యసీత్యత్రాహ (ఋషిణేత్యాదినా.) ౩౦-౩౨

(ఏతై రితి.) అక్లీబం అకాతరం, అక్లిష్ట మితి యావత్. ౩౩-౩౪

న ఖ ల్వేత న్మయైకేన క్రియతే పితృశాసనం,
ఏతై రపి కృతం దేవి యే మయా తవ కీర్తితాః. ౩౪

నాఽహం ధర్మ మపూర్వం తే ప్రతికూలం ప్రవర్తయే,
పూర్వై రయ మభిప్రేతో గతో మార్గోఽనుగమ్యతే. ౩౫

త దేతత్తు మయా కార్యం క్రియతే భువి నాఽన్యథా,
పితు ర్హి వచనం కుర్వ న్న కశ్చి న్నామ హీయతే. ౩౬

తా మేవ ముక్త్వా జననీం లక్ష్మణం పున రబ్రవీత్,
వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠ శ్శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం. ౩౭

తవ లక్ష్మణ జానామి మయి స్నేహ మనుత్తమం,
విక్రమం చైవ సత్త్వం చ తేజశ్చ సుదురాసదం. ౩౮

(నేతి.) **అపూర్వం అభినవం, అభిప్రేతః అంగీకృత ఇత్యర్థః.** సర్వసమ్మత ఇతి వార్థః. **తేన** చంద్రకృత తారాగమనాదివ్యావృత్తిః. నను 'దృష్టోధర్మవ్యతిక్రమ స్సాహసం చ (మహతాం) పూర్వేషా' మితి మాతృవధాదికం సాహసత్వేన నిందిత మితి చే న్న. సాహసస్య పితృనియుక్త వ్యతిరిక్త విషయత్వాత్. వ్యాఖ్యాతృభి స్తదుదాహరణ మజ్ఞానవిజృంభితం. 'పితు శ్శతగుణం మాతా గౌరవేణాఽతిరిచ్యత' ఇతి తు శుశ్రూషామాత్రే, నతు వచనకరణే, పితురేవ నియంతృత్వాత్, 'అత ఏవ మాతా భస్త్రా పితుః పుత్రో యస్మా జ్జాత స్స ఏవ స' ఇతి వచనేనా ప్యవిరోధః. ౩౫

(తదితి.) త త్తస్మాత్కారణాత్, భువి, కార్యం కర్తవ్యం, ఏత త్పితృవచనం. మయా త్వన్యథా న క్రియత ఇతి సంబంధః. హి యస్మా, త్పితృవచనం కుర్వ న్కశ్చి న్న హీయతే నామ. నామేతి ప్రసిద్ధౌ. ౩౬

(తామితి.) పునః అనంతర మిత్యర్థః. ౩౭—౩౮

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

మమ మాతు ర్మహ ద్దుఃఖ మతులం శుభలక్షణ,
అభిప్రాయ మవిజ్ఞాయ సత్యస్య చ శమస్య చ. ౩౯

ధర్మో హి పరమో లోకే ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠితం,
ధర్మసంశ్రిత మేతచ్చ పితు ర్వచన ముత్తమం. ౪౦

సంశ్రుత్య చ పితు ర్వాక్యం మాతు ర్వా బ్రాహ్మణస్య వా,
న కర్తవ్యం వృథా వీర ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా. ౪౧

సోఽహం న శక్ష్యామి పితు ర్నియోగ మతివర్తితుం,
పితుర్హి వచనా ద్వీర కైకేయ్యాఽహం ప్రచోదితః. ౪౨

(మమేతి.) సత్యస్య ధర్మస్య, అభిప్రాయం రహస్యం, అనుజ్ఞాయ, మమ మాతుః, అతులం మహ ద్దుఃఖం, జాయత ఇతి శేషః. ధర్మరహస్యం జాన న్నపి త్వం కిమర్థ మేవం వదసీతి భావః ౩౯

ధర్మతత్త్వ మాహ (ధర్మో హీతి.) లోకే పురుషార్థేషు ధర్మః, పరమః ప్రాథమికః ప్రధాన భూతః. తతః కిమిత్యత్రాహ (ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి.) ధర్మైకపర్యవసాయి సత్య మిత్యర్థః. ఉత్తమం మాతృవచనాపేక్షయా ఉత్కృష్టం, ఏతత్పితృవచనం చ. ధర్మసంశ్రితం ధర్మైక ఫలకం. ౪౦

ఏవం సత్యవచనం పితృవచనకరణం చ ద్వయ మపి ధర్మనిమిత్తమిత్యుక్తం. తత్ర సత్యస్య కర్తవ్యత్వ మాహ (సంశ్రుత్యేతి.) ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా ధర్మరూపఫల మిచ్ఛతా. ౪౧

పితృవచనకరణస్య కర్తవ్యత్వ మాహ (సోఽహమితి.) ప్రతిజ్ఞాతవా నహ మిత్యర్థః. నియోగం ఆజ్ఞాం, పితృవచనత్వాభావం పరిహరతి (పితుర్హీతి.) పితృవచనకరణం సత్యం చ ఏకైక మేవ ధర్మమూలం కార్యం, కింపున ర్మిళిత? మితి భావః. ౪౨

త దేనాం విసృజాఽనార్యాం క్షత్రధర్మాశ్రితాం మతిం,
ధర్మ మాశ్రయ మా తైక్ష్ణ్యం మద్బుద్ధి రనుగమ్యతాం. ౪౩

త మేవ ముక్త్వా సౌహార్దా ద్భ్రాతరం లక్ష్మణాగ్రజః,
ఉవాచ భూయః కౌసల్యాం ప్రాంజలి శ్శిరసా నతః. ౪౪

అనుమన్యస్వ మాం దేవి గమిష్యంత మితో వనం. ౪౪½

శాపితాసి మమ ప్రాణైః కురు స్వస్త్యయనాని మే. ౪౫

తీర్ణప్రతిజ్ఞ శ్చ వనాత్ పున రేష్యా మ్యహం పురీం,
యయాతి రివ రాజర్షిః పురా హిత్వా పున ర్దివం. ౪౬

శోక స్సంధార్యతాం మాత ర్హృదయే సాధు మా శుచః,
వనవాసా దిహైష్యామి పునః కృత్వా పితు ర్వచః. ౪౭

ఏవం సత్యరహస్య ముక్త్వా శమస్య తత్త్వ మాహ (తదితి.) అనార్యాం దుష్టాం. పితర మపి హత్వా రాజ్యం కుర్యా మిత్యేవం రూపాం, క్షత్రదర్మాశ్రితాం కేవలశూరధర్మాశ్రితాం. రౌద్రశౌర్య సహితక్షత్రధర్మాశ్రితామితి వాఽర్థః. క్షత్రధర్మస్య తథాత్వం ప్రతిపాదితం మహాభారతే రాజధర్మే- 'క్షత్రధర్మో మహారౌద్ర శ్శతకృత్య ఇతి స్మృత' ఇతి. తాదృశీం మతిం విసృజ. కింతు ధర్మమ ప్యాశ్రయ. మా తైక్ష్ణ్యం ఇతః పర మపి క్రౌర్యం మా శ్రయ, మద్బుద్ధిః మమ బుద్ధిః, అనుగమ్యతాం అనువర్త్యతాం. లోకాయతమతకేవలనీతి ర్నాశ్రయణీయా, కింతు ధర్మమాశ్రితా నీతి రిత్యర్థః. అస్మిన్ హి శాస్త్రే ధర్మస్థాపన ముచ్యతే. స్థాపనం చ ధర్మ మంతరేణ కేవల నీతి రేవాఽర్థసాధన మితి లోకాయత మత నిరాసేన ప్రవర్తనం. తేన తత్ర తత్ర లక్ష్మణముఖేన లోకాయత ప్రవర్తనే ఉపన్యస్తే, తన్నిరాసేన రామేణ ధర్మః స్థాప్యత ఇతి రహస్యం. ౪౩–౪౫

కిం తే మద్వచనం న కర్తవ్య? మిత్యాశంక్య ప్రథమప్రవృత్త పితృవచనకరణానంతరం క్రియత ఇత్యాహ (తీర్ణప్రతిజ్ఞ ఇతి.) యయాతిః స్వర్గాత్ భ్రష్టః పున స్స్వర్గం గత ఇతి మహాభారతే ప్రసిద్ధం. ౪౬–౪౭

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

త్వయా మయా చ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన సుమిత్రయా,
పితు ర్నియోగే స్థాతవ్య మేష ధర్మ స్సనాతనః. ౪౮

అంబ సంహృత్య సంభారా న్దుఃఖం హృది నిగృహ్య చ,
వనవాసకృతా బుద్ధి ర్మమ ధర్మ్యాఽనువర్తతాం. ౪౯

ఏత ద్వచ స్తస్య నిశమ్య మాతా సుధర్మ్య మవ్యగ్ర మవిక్లబం చ,
మృతేవ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య దేవీ సమీక్ష్య రామం పున రిత్యువాచ. ౫౦

యథైవ తే పుత్ర పితా తథాఽహం గురు స్స్వధర్మేణ సుహృత్తయా చ,
న త్వాఽనుజానామి న మాం విహాయ సుదుఃఖితా మర్హసి గంతు మేవం. ౫౧

కిం జీవితేనేహ వినా త్వయా మే లోకేన వా కిం స్వధయాఽమృతేన,
శ్రేయో ముహూర్తం తవ సన్నిధానం మమేహ కృత్స్నా దపి జీవలోకాత్. ౫౨

న కేవలం మమైవాయం భారః. కింతు యుష్మాక మపీత్యాహ (త్వయేత్యాది) శ్లోకేన. ౪౮

(అంబేతి.) సంభారా న్పూజాద్రవ్యాణి. ౪౯

(ఏతదితి.) అవ్యగ్రం అనాకులం 'వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల' ఇత్యమరః. అవిక్లబం అవిహ్వలం, దృఢనిశ్చయప్రతిపాదక మిత్యర్థః. మృతేవ మూర్ఛితేతి యావత్. ౫౦

(యథేతి) సుహృత్తయా స్నేహేన, ఏవం సుదుఃఖితా మితి సంబంధః. ౫౧

నమూక్తం రాజనియోగ స్త్వయా ప్యనువర్తనీయ ఇతి. తత్రాహ (కిమితి.) లోకేన పరలోకేన, స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధయా, కిం ప్రయోజన? మిత్యర్థః. అమృతేన స్వర్గలోకప్రాప్తిసిద్ధేనాఽమృతేన, కిం ప్రయోజనం? కృత్స్నాదపి జీవలోకా దానందహేతుభూతమనుష్యలోకా ద్యుపరితనలోకాంతర్వర్తి జీవవర్గాత్, సన్నిహితా దితి శేషః. ౫౨

నరై రివోల్కాభి రపోహ్యమానో మహాగజోఽధ్వాన మనుప్రవిష్టః,
భూయః ప్రజజ్వాల విలాప మేనం నిశమ్య రామః కరుణం జనన్యాః. ౨౩

స మాతరం చైవ విసంజ్ఞకల్పా మార్తం చ సౌమిత్రి మభిప్రతప్తం,
ధర్మే స్థితో ధర్మ్య మువాచ వాక్యం యథా స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుం. ౨౪

అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్య మేవ జానామి భక్తిం చ పరాక్రమం చ,
మమ త్వభిప్రాయ మసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహాఽభ్యర్దసి మాం సుదుఃఖం. ౨౫

ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయేషు,
తే తత్ర సర్వే స్స్యు రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాఽభిమతా సుపుత్రా. ౨౬

ఏవం మాతృకారుణ్యేపి ధర్మ ఏవ స్థిరోఽభూ దిత్యాహ (నరై రితి.) నరైః గజగ్రాహిభిః, ఉల్కాభిః సాధనైః, అపోహ్యమానః నివార్యమాణోపి, అధ్వానం మార్గం, అనుప్రవిష్టో మహాగజ ఇవ, మాత్రాదివాక్యేన వార్యమాణోపి ధర్మ మనుప్రవిష్టో రామః, భూయః ప్రజజ్వాల సంరబ్ధోఽభూత్, స్వమార్గ ఏవ స్థితోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర నరై రిత్యుపమానగతబహువచనేన పున స్సౌమిత్రిణాపి తథైవోక్త మితి గమ్యతే. అత ఏవ మాతరం సౌమిత్రిం చేత్యుక్తం. ౨౩

(స ఇతి.) తత్ర తస్మిన్ ధర్మసంకటే, అతికృచ్ఛ్రావస్థాయా మేతాదృశధర్మైకనిష్ణాత పురుషాంతరస్యాభావాత్ 'స ఏవాఽర్హతీ'తి వాల్మీకిః స్తౌతి. ౨౪

(అహమితి.) అభ్యర్దసి వ్యథయసి. ౨౫

'ధర్మోహి పరమో లోకే' ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి (ధర్మేతి.) తాతేతి సాంత్వసంబోధనే. కిలేతి ప్రసిద్ధౌ. లోక ఇతి మోక్షవ్యావృత్తిః. ధర్మఫలోదయేషు—ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానా ముదయేషు ప్రాప్తిషు, సమీక్షితాః ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః, యే ధర్మార్థకామాః తే, సర్వే, తత్ర ధర్మే, స్యుః. ధర్మ ఏవాఽనుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయప్రదానస్వభావా స్సర్వే పురుషార్థా స్సిధ్యంతీతి భావః. అత్రాఽర్థే, మే, అసంశయం సంశయో నాస్తి, అర్థాభావే అవ్యయీభావః. ఉక్తార్థే దృష్టాంత మాహ (భార్యేత్యాది.) యథా భార్యా, వశ్యా అనుకూలా సతీ ధర్మం జనయతి, అభిమతా ప్రియా, కామం, సుపుత్రా సతీ అర్థం, సులక్షణసులగ్నప్రసవపుత్రే

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

యస్మింస్తు సర్వే స్యు రసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్స్యా త్త దుపక్రమేత,
ద్వేష్యో భవ త్యర్థపరో హి లోకే కామాత్మతా ఖల్వపి న ప్రశస్తా. ౫౭

గురుశ్చ రాజా చ పితా చ వృద్ధః క్రోధాత్ ప్రహర్షా ద్యది వాపి కామాత్,
య ద్వ్యాదిశేత్ కార్య మవేక్ష్య ధర్మం క స్తం న కుర్యా దనృశంసవృత్తిః. ౫౮

జాతే హి పితు రర్థా స్సిద్ధ్యంతీతి. తథా, సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ నిదానం. తథాహి-ధర్మో హి ధర్మహేతు రర్థహేతుః, కామ్యమాన స్రక్చందనవనితాదిహేతు శ్చ. అతో ధర్మ ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. యద్వా, లోకే ధర్మాదయః, ఫలసాధనత్వేన సమీక్షితాః శాస్త్రాదిభి రవగతాః, తే సర్వే, తత్ర ఫలోదయేషు, స్యుః సమర్థాః స్యుః, మే అసంశయం మయా నిశ్చిత మిత్యర్థః. యథా ఉక్తగుణవిశిష్టా భార్యా ఫలసాధనం తథేతి. అస్మిన్ పక్షే అధ్యాహారాదిక్లేశో నాస్తి, ఉత్తరశ్లోకానురూప్యం చ. ౫౬

ఏవం దర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం నిర్ణీతం. తేష్వవిశేషా దన్యతమస్యాశ్రయణీయత్వే ప్రాప్తే ఆహ (యస్మి న్నితి.) యస్మిన్ కర్మణ్యాశ్రయమాణే, సర్వే అర్థాదయ స్త్రయః, అసన్నివిష్టాః న ప్రవిశంతి, న సంభవంతీతి యావత్. కింతు యతో దర్మః యస్మా ద్ధర్మ ఏవ స్యాత్, త దారభేత. అథవా, యస్మిన్ కర్మణి, సర్వే ధర్మార్థకామాః, అసన్నివిష్టా స్స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః, తత్కర్మ నోపక్రమేత. యతః యస్మా త్కర్మణః, ధర్మ స్స్యాత్, త దుపక్రమేత. ప్రథమయోజనాయా మర్థకామయో స్సన్నివేశే కో దోష? ఇత్యత్రాహ (ద్వేష్య ఇతి.) తస్మాదర్థకామౌ పరిత్యజ్య కేవలధర్మపరో భవే దిత్యర్థః. ౫౭

యతో ధర్మ ఏవ కర్తవ్యః, అత ఆహ (గురు రితి.) గురుః ధనుర్వేదనీతిశాస్త్రాద్యుపదేశాత్ యదివే త్యేకనిపాతో వార్థే అపిచేతివత్. దర్మం సత్యప్రతిజ్ఞత్వరూప మపేక్ష్య, తత్పరిపాలనా యేత్యర్థః. య త్కార్యం వ్యాదిశే న్నియుంజీత, త త్కర్మ, అనృశంసవృత్తిః, కో న కుర్యాత్? యో న కరోతి స కేవలం నృశంస ఇతి భావః. ౫౮

స వై న శక్నోమి పితుః ప్రతిజ్ఞా మిమా మకర్తుం సకలాం యథావత్,
స హ్యావయో స్తాత గురు ర్నియోగే దేవ్యాశ్చ భర్తా స గతి స్స ధర్మః. ౨౯

తస్మిన్ పున ర్జీవతి ధర్మరాజే విశేషత స్స్వే పథి వర్తమానే,
దేవీ మయా సార్ధ మితోఽపగచ్ఛేత్ కథం స్వి దన్యా విధవేవ నారీ. ౩౦

సా మాఽనుమన్యస్వ వనం వ్రజంతం కురుష్వ న స్స్వస్త్యయనాని దేవి,
యథా సమాప్తే పున రావ్రజేయం యథా హి సత్యేన పున ర్యయాతిః. ౩౧

(స ఇతి.) సోహం అనృశంసోఽహం. పితుః ప్రతిజ్ఞాం వరదానహేతుకభరతాభిషేక మద్వివాసనరూపాం ప్రతిజ్ఞాం, అకర్తుం న శక్నోమి అవశ్యం కుర్యా మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (స హీతి.) ఆవయోః మమ భరతస్య చేత్యర్థః. నియోగే, గురుః ప్రభు రిత్యర్థః. దేవ్యాః కౌసల్యాయాః, తథా చ దేవ్యాపి తద్వచనం నాతిక్రమణీయ మితి భావః. ధర్మః అలౌకిక శ్రేయస్సాధనం. ౨౯

దేవ్యా శ్చేత్యాశయ ముద్ఘాటయతి (తస్మి న్నితి.) ధర్మరాజే ధర్మ వర్తకే, విశేషతః పూర్వరాజాపేక్షయా విశిష్య, స్వే పథి స్వాసాధారణే పథి ధర్మమార్గే, వ మానే స్వమర్యాదా ఽనతిలంఘినీ త్యర్థః. తస్మిన్ గతిభూతే భర్తరి జీవతి, దేవీ కృతాభిషేకా హిషీ, సహధర్మ చారిణీతి యావత్. మయా పుత్రేణ సహ, అన్యేవ యా కాచిత్ స్త్రీవ, కథం స్వి త్కథం వా, వనం అపగచ్ఛేత్? అభర్తృకాయా ఏవ పుత్రేణ సహ వనగమన ముచిత మితి భావః. ౩౦

(సేతి.) సా జీవద్భర్తృకా త్వం, మా మాం, అనుమన్యస్వ అనుజానీహి. ఇతః పూర్వం వనగమనం ప్రతి సీతాభిప్రాయస్యాఽపరిజ్ఞాతత్వాత్, 'దీప్త మగ్నిమరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి, ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వ ముపధారయే' త్యుక్త్యా లక్ష్మణాభిప్రాయస్య జ్ఞాతత్వా చ్చ, న ఇత్యేత దావయో రిత్యస్మి న్నర్థే వర్తతే. అస్మదో ద్వయోశ్చేతి ద్వివచనే బహువచనాదేశా దేవం వ్యాఖ్యాతం. ఏవం చ సతి - 'అనుజ్ఞాత శ్చ భవతా పూర్వ మేవ యద స్మ్యహ' మితి వక్ష్యమాణ లక్ష్మణవచనం చోపపద్యతే. స్వస్త్యయనాని శోభనప్రాప్తి ప్రార్థనాని, సమాప్తే చతుర్దశవర్షాచరణీయే వ్రతే సమాప్తే, యథా పున రాగచ్ఛేయం తథా స్వస్త్యయనాని కురుష్వ. పున రాగమనే నిదర్శన మాహ (యథేతి.) స్వర్గా చ్చ్యుతో యయాతిః, యథా సత్యేన

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

యశో హ్యహం కేవల రాజ్యకారణా న్న పృష్ఠతః కర్తు మలం మహోదయం,
అదీర్ఘకాలే న తు దేవి జీవితే వృణేఽవరా మద్య మహీ మధర్మతః. ౬౨

ప్రసాదయ న్నరవృషభ స్స మాతరం పరాక్రమా జ్జిగమిషు రేవ దండకాన్,
అథాఽనుజం భృశ మనుశాస్య దర్శనం చకార తాం హృది జననీం ప్రదక్షిణం.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకవింశ స్సర్గః.

సత్యవచనేన, అష్టకాదిదౌహిత్రోక్తసత్యవచనేన, పున స్స్వర్గ మగచ్ఛత్, తథేత్యర్థః. తథోక్తం మహాభారతే – 'అతిష్ఠస్వ రథం రాజన్ విక్రమస్వ విహాయసం, వయ మప్యత్ర యాస్యామో యత్ర లోకో భవిష్య తి' త్యాదినా. ౬౧

(యశ ఇతి.) కేవలరాజ్యకారణాత్ ధర్మవిరహితరాజ్యహేతోః, మహోదయం మహాఫలం, యశః, పృష్ఠతః కర్తుం ఉపేక్షితుం, అహం నాలం న సమర్థోస్మి. కించ, అదీర్ఘకాలే చంచలే, జీవితే ప్రాణధారణే. నిమిత్తసప్తమీయం. తటిద్వచ్చంచలజీవితనిమిత్తం. అవరాం తుచ్ఛప్రయోజనభూతాం, మహీం, అధర్మతః, న వృణే న స్వీకరోమి. ౬౨

(ప్రసాదయన్నితి.) పరాక్రమాత్ – 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసీ' త్యుక్త కైకేయీప్రేరణాత్, అనుజం, దర్శనం స్వమతం, అనుశాస్య ప్రదర్శ్యేత్యర్థః. శాసి ర్ద్వికర్మకః. హృది ప్రదక్షిణం చకార ప్రదక్షిణం కర్తుం సంకల్పితవా నిత్యర్థః. లోకప్రసిద్ధా స్త్రయ పురుషార్థాః, తేషు సర్వ మూలత్వా, దితరయో స్సాపాయత్వా చ్చ ధర్మ ఏవాశ్రయణీయ ఇతి స్థాపితం భవతి. ౬౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకవింశ స్సర్గః

అథ ద్వావింశస్సర్గః.

అథ తం వ్యథయా దీనం సవిశేష మమ తం,
శ్వసంత మివ నాగేంద్రం రోషవిస్ఫారి తేక్షణం. ౧

ఆసాద్య రామ స్సౌమిత్రిం సుహృదం భ్రాతరం ప్రియం,
ఉవాచేదం స ధైర్యేణ ధారయ న్సత్త్వ మాత్మవాన్. ౨

నిగృహ్య రోషం శోకం చ ధైర్య మాశ్రిత్య కేవలం,
అవమానం నిరస్యేమం గృహీత్వా హర్షముత్తమం. ౩

ఉపక్లప్తం హి యత్కించి దభిషేకార్థ మద్య మే,
సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయం. ౪

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

అథ రామ స్సౌమిత్రేః కైకేయీవిషయం రోష ముపశమయతి. (అథేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సవిశేషం అంతరంగజనాపేక్షయా సాతిశయం, అమర్షితం ప్రాప్తాఽసహనం, రోషవిస్ఫారితేక్షణం క్రోధవిస్తారితనయనం. ఆసాద్య అభిముఖీకృత్య, సుహృత్త్వాదివిశేషణం కోపే ప్యనుపేక్షణీయత్వాయ, సత్త్వం సర్వవిషయకం స్వం బలం, ధైర్యేణ, ధారయన్ అప్రకటయన్, ఆత్మవాన్ ప్రశస్తమనాః, వశ్యమనస్క ఇత్యర్థః. ౨

(నిగృహ్యే త్యుపక్లప్త మితి చ) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. రోషం పిత్రాదివిషయం, శోకం మద్విషయం, రోషశోకయో ర్నిగ్రహే హేతు మాహ (ధైర్య మాశ్రిత్యేతి.) కేవల మితి ధైర్యనైరంతర్య ముచ్యతే, అవమానం ఆరబ్ధాభిషేకత్యాగపూర్వకవనగమనం, నిరస్య నిజదౌర్బల్యకృతత్వాభావా న్నివార్య, ఉత్తమం హర్షం సత్యపరిపాలనేన పితరం తారయిష్యామ ఇతి బుద్ధిజన్యం, మే అభిషేకార్థం ఉపక్లప్తం సంపాదితం, యత్కించి దలంకారాదికం తత్సర్వం, విసర్జయ, నిరత్యయం నిరపాయం సత్యపరిపాలనోపయుక్తం, కార్యం వల్కలధారణాదికం, కురు. ౪

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

సౌమిత్రే యోఽభిషేకార్థే మమ సంభారసంభ్రమః,
అభిషేకనివృత్త్యర్థే సోఽస్తు సంభారసంభ్రమః. ౫

యస్యా మదభిషేకార్థే మానసం పరితప్యతే,
* మాతా మే సా యథా న స్యాత్ సవిశంకా తథా కురు. ౬

తస్యా శ్శంకామయం దుఃఖం ముహూర్త మపి నోత్సహే,
మనసి ప్రతిసంజాతం సౌమిత్రేఽహ ముపేక్షితుం. ౭

న బుద్ధిపూర్వం నాఽబుద్ధం స్మరామీహ కదాచన,
మాతౄణాం వా పితు ర్వాహం కృత మల్పం చ విప్రియం. ౮

(సౌమిత్ర ఇతి.) సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనవిషయ ఉత్సాహః, అభిషేక నివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిరూపవనవాసార్థే, స సంభారసంభ్రమోస్తు వనవాసోచితసాధన సంపాదన విషయో భవత్విత్యర్థః. ౫

(యస్యా ఇతి.) మదభిషేకార్థే మదభిషేకప్రయోజనవిషయే. మాతా కైకేయీ. సవిశంకా లక్ష్మణేన సమ్మంత్ర్య రాజ్యం పునః కిం రామో గ్రహిష్యతీతి శంకావతీ. ౬

(తస్యా ఇతి.) తస్యాః కైకేయ్యాః, శంకామయం శంకారూపం, స్వార్థే మయట్, ప్రాచుర్యే వా. ౭

(నేతి.) మాతౄణాం పితుర్వా విషయే, కదాచన కృతం బుద్ధిపూర్వ మపి, విప్రియం న స్మరామి, అబుద్ధం అబుద్ధిపూర్వక మపి, విప్రియం నస్మరామి. ౮

---

* మే మాతా కౌసల్యా. యద్వా చేత్ సవిశంకా న స్యాత్ తథా కురు. పితృవాక్య పరిపాలనస్య రామకర్తవ్యస్య అల్పకాలసాధ్యత్వాత్ తద్విషయే త్వయా న విషేత్తవ్య మిత్యుపదేశేనేత్యర్థః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

సత్య స్సత్యాభిసంధశ్చ నిత్యం సత్యపరాక్రమ:,
పరలోకభయా ద్భీతో నిర్భయోఽస్తు పితా మమ. ౯

తస్యాపి హి భవే ద్దస్మిన్ కర్మ ణ్యప్రతిసంహృతే,
* సత్యం నేతి మనస్తాప స్తస్య తాప స్తపేచ్చ మాం. ౧౦

అభిషేకవిధానం తు తస్మాత్ సంహృత్య లక్ష్మణ,
అన్వగేవాఽహ మిచ్ఛామి వనం గంతు మిత: పున:. ౧౧

మమ ప్రవ్రాజనా దద్య కృతకృత్యా నృపాత్మజా,
సుతం భరత మవ్యగ్ర మభిషేచయితా తత:. ౧౨

మయి చీరాజినధరే జటామండలధారిణి,
గతేఽరణ్యం చ కైకేయ్యా భవిష్యతి మన స్సుఖం. ౧౩

(సత్య ఇతి.) సత్య: సత్యవచన:, సత్యాభిసంధ: సత్యప్రతిజ్ఞ:, సత్యపరాక్రమ: అమోఘపరాక్రమ:, పరలోకభయాత్ పరలోకసంబంధిభయహేతో:, పరలోకహానే రితి యావత్. నిర్భయోస్తు. ప్రతిష్ఠిత సత్యత్వా దితి భావ:. ౯

(తస్యేతి.) తస్య దశరథస్యాపి, అస్మిన్ అభిషేకకర్మణి, అప్రతిసంహృతే అనివర్తితే సతి, సత్యం నేతి మమ వరదానవిషయసత్యం నేతి, మనస్తాపో భవేత్. తస్య తాప:, మాం, తపేత్ తాపయేదిత్యర్థ:. ౧౦

(అభిషేకేతి.) అన్వక్ అనుపదమేవ-'అన్వ గన్వక్ష మనుగేనుపద' మిత్యమర:. ఇత: అస్మా న్నగరాత్. ౧౧

(మమేతి.) అభిషేచయితా, లుట్. ౧౨

(మయీతి.) స్పష్టం. ౧౩

* (సత్యం నేతి) సత్యం భవిష్యతి నవేతి. ఇతి తత్త్వదీపికా

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాన్త్వనం)

బుద్ధిః ప్రణీతా యేనేయం మనశ్చ సుసమాహితం,
తం తు నార్హామి సంక్లేష్టుం ప్రవ్రజిష్యామి మా చిరం. ౧౪

కృతాంత స్త్వేవ సౌమిత్రే ద్రష్టవ్యో మత్ప్రవాసనే,
రాజ్యస్య చ వితీర్ణస్య పున రేవ నివర్తనే. ౧౫

*కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తి ర్హి కథం స్యా న్మమ పీడనే,
యది భావో న దైవోఽయం కృతాంతవిహితో భవేత్. ౧౬

(బుద్ధిరితి.) యేన మయా, ఇయం బుద్ధిః వనవాసబుద్ధిః, ప్రణీతా శిక్షితా, మనశ్చ, సుసమాహితం స్థిరీకృతం, తం మాం, సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం, నార్హామి. అతః ప్రవ్రజిష్యామి. మా చిరం మాఽస్తు విళంబః. ౧౪

పూర్వసర్గే ధర్మోఽస్తీత్యుక్తం, అధునా ప్రసంగా ద్ధర్మాతిరిక్తం దైవం కించి దస్తి ఫలప్రద మితి దర్శయన్ అస్మత్ప్రవాసే న కైకేయీ నిమిత్తం. అత స్సా న నిందితవ్యేత్యాహ (కృతాంత ఇత్యాదినా.) కృతాంతః దైవం – 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతదైవాఽకుశలకర్మస్వి' తి నిఘంటుః. దైవం చ ప్రాక్తనాఽదృష్ట మిత్యేకే. ఈశ్వర ఏవేత్యాచార్యాః. ద్రష్టవ్యః, కారణత్వేనేతి శేషః. వితీర్ణస్య దత్తస్య. ౧౫

కృతాంత ఏవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్య మాహ (కైకేయ్యా ఇతి.) దైవః దేవీసంబంధీ కైకేయీ సంబంధీ. అయం భావః అయ మభిప్రాయః, కృతాంతవిహితో యది న భవేత్, తదా మమ పీడనే, కైకేయ్యాః, ప్రతిపత్తిః బుద్ధిః, కథం స్యాత్? పీడన మితి లక్ష్మణబుద్ధ్యా ౧౬

* రామానుజీయం. (కైకేయ్యా ఇతి.) కృతాంతవిహితః - కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాల ఉచ్యతే. తేన విహితః కాలచోదిత ఇత్యర్థః. అయం భావః అయ మభిప్రాయః, దైవః దేవ సంబంధీ, న భవే ద్యది, మమ పీడనే కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిః కథం స్యా? దితి యోజనా. ౧౬

జానాసి హి యథా సౌమ్య న మాతృషు మమాఽన్తరం,
భూతపూర్వం విశేషో వా తస్యా మయి సుతేపి వా. ౧౭

సోఽభిషేకనివృత్త్యర్థైః ప్రవాసార్థైశ్చ దుర్వచైః,
ఉగ్రై ర్వాక్యై రహం తస్యా నాన్య ద్దైవాత్ సమర్థయే. ౧౮

కథం ప్రకృతిసంపన్నా రాజపుత్రీ తథాగుణా,
బ్రూయా త్సా ప్రాకృతేవ స్త్రీ మత్పీడాం భర్తృసన్నిధౌ. ౧౯

య దచిన్త్యం తు తద్దైవం భూతేష్వపి న హన్యతే,
వ్యక్తం మయి చ తస్యాం చ పతితో హి విపర్యయః. ౨౦

(జానాసీతి.) హే సౌమ్య, మాతృషు, మే, అన్తరం భేదః 'అన్తర మవకాశావధిపరిధా నాన్తర్ధి భేదతాదర్థ్యే' ఇతి నిఘంటుః. యథా న భూతపూర్వం తథా జానాసి, తస్యా అపి కైకేయ్యా అపి, మయి వా, సుతే భరతే వా, విశేషో యథా న భూతపూర్వః, తథా జానాసి హి. ౧౭

(స ఇతి.) సోఽహం ఏవమనుభూతతద్వాత్సల్యోఽహం, వాక్యై రితి హేతౌ తృతీయా దైవా దన్యాత్, బుద్ధిభేదకారణం, న సమర్థయే న నిశ్చినోమి. ౧౮

(కథ మితి.) ప్రకృతిః సాధుస్వభావః – 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే' ఇతి నిఘంటుః. ప్రకృతిసంపన్నా సాధుస్వభావసంపన్నా, రాజపుత్రీ మహాకులప్రసూతా, తథాగుణా పూర్వానుభూతదయాదిసద్గుణా, సా కైకేయీ, ప్రాకృతేవ స్త్రీ దుష్ప్రకృతికా దుష్కులా గుణలేశశూన్యా క్షుద్రా స్త్రీవ, భర్తృసన్నిధౌ, నతు యస్య కస్యచి త్సన్నిధౌ. నతు దూత్యాది ముఖేన. మత్పీడాం మమ నిరవధికస్నేహపాత్రస్య పీడాం, న త్వప్రియమాత్రం. కథం బ్రూయాత్ వ్యక్తం వదేత్? నతు సూచయేత్. తస్మాత్ దైవ మేవాఽత్ర కారణ మితి. ౧౯

(యదితి.) య దచిన్త్యం అచిన్త్యప్రభావం, దైవం, తదేవ, సర్వేష్వపి, భూతేషు, న హన్యతే సర్వత్రా ప్యప్రతిహతఫలప్రదాన స్వభావం వర్తతే. వ్యక్తం అత్ర సంశయో నాస్తి. అత ఏవ హి. మయి తస్యాం చ, విపర్యయః వైపరీత్యం. మయి హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః, తస్యాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః, పతితః ప్రాప్తః. ౨౦

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

కశ్చ దైవేన సౌమిత్రే యోద్ధు ముత్సహతే పుమాన్,
యస్య న గ్రహణం కించిత్ కర్మణోఽన్యత్ర దృశ్యతే. ౨౧

సుఖదుఃఖే భయక్రోధౌ లాభాలాభౌ భవాభవౌ,
యచ్చ కించి త్తథాభూతం నను దైవస్య కర్మ తత్. ౨౨

ఋషయో హ్యుగ్రతపసో దైవేనాఽభిప్రపీడితాః,
ఉత్సృజ్య నియమాం స్తీవ్రాన్ భ్రంశ్యంతే కామమన్యుభిః. ౨౩

అసంకల్పిత మేవేహ య దకస్మాత్ప్రవర్తతే,
నివర్త్యాఽఽరంభ మారబ్ధం నను దైవస్య కర్మ తత్. ౨౪

ఏవం ప్రబల మపి దైవం పౌరుషేణ నివర్త్యతా మిత్యత్రాహ (క ఇతి.) క్రియత ఇతి కర్మ కార్యం. ఫలరూపకార్యతోఽన్యత్ర, యస్య గ్రహణం జ్ఞానసాధనం, న దృశ్యతే, కార్యైకాఽనుమేయం యస్య స్వరూప మిత్యర్థః. తేన ఫలాత్ పూర్వ మజ్ఞాయమానేన దైవేన, కః పుమాన్ యోద్ధు ముత్సహతే? కస్త న్నివారయితుం సమర్థ? ఇత్యర్థః. ౨౧

నను కర్మణోఽన్యత్రేత్యుక్తం, కిం తత్కర్మ? తత్రాహ (సుఖదుఃఖే ఇతి.) అత్ర భయశబ్దేన శాంతి రుచ్యతే. భవాభవౌ ఉత్పత్తివినాశౌ, యచ్చ కించి త్తథా భూతం అచింత్యకారణకం, లోకే దృశ్యతే, తత్సర్వం, దైవస్య కర్మ కార్యం నను హీత్యర్థః. ౨౨

దైవప్రాబల్య మేవ ప్రథయతి (ఋషయ ఇతి.) ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః, నియమాన్ వ్రతోపవాసాదీన్. (కామమన్యుభి రితి.) వ్యక్తిబహుత్వా ద్బహువచనం. భ్రంశ్యంతే, ఋషిత్వాదితి శేషః. ౨౩

యచ్చ కించి త్తథాభూతమిత్యేత ద్విశదయతి (అసంకల్పిత మితి.) ఇహ అస్మిన్ లోకే, ఆరబ్ధం ఉపక్రాంతం, ఆరంభం కార్యం, నివర్త్య, అసంకల్పితం అచింతింత మేవ య త్కార్యం, అకస్మాత్ ఝటితి, ప్రవర్తతే, తత్ దైవస్య కర్మ. ౨౪

ఏతయా తత్త్వయా బుద్ధ్యా సంస్తభ్యాఽఽత్మాన మాత్మనా,
వ్యాహతేఽప్యభిషేకే మే పరితాపో న విద్యతే. ౨౫

తస్మా దపరితాప స్త్వం త్వమ ప్యనువిధాయ మాం,
ప్రతిసంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీం క్రియాం. ౨౬

ఏభి రేవ ఘటై స్సర్వై రభిషేచన సంభృతైః,
మమ లక్ష్మణ తాపస్యే వ్రతస్నానం భవిష్యతి. ౨౭

అథవా కిం మమైతేన రాజద్రవ్యమతేన తు,
ఉద్ధృతం మే స్వయం తోయం వ్రతాదేశం కరిష్యతి. ౨౮

మా చ లక్ష్మణ సంతాపం కార్షీ ర్లక్ష్మ్యా విపర్యయే,
రాజ్యం వా వనవాసో వా వనవాసో మహోదయః. ౨౯

ఉపదేశఫల మాహ (ఏతయేత్యాది) శ్లోకద్వయేన. తత్త్వయా అబాధితయా. ఏతయా బుద్ధ్యా, ఆత్మానం అంతఃకరణం, ఆత్మనా స్వయ మేవ, ఉపదేశం వినేత్యర్థః. సంస్తభ్య నిశ్చలీకృత్య, స్థితస్య మే, అభిషేకే వ్యాహతేపి, పరితాపో న విద్యతే. తస్మా త్తత్త్వస్యైవం రూపత్వాత్. అనువిధాయ అనుసృత్య, అభిషేచనకీం అభిషేకప్రయోజనికాం, క్రియాం అలంకరణాది, ప్రతిసంహారయ నివర్తయ. ౨౬

(ఏభిరితి.) తాపస్యే తాపసయోగ్యే కర్మణీత్యర్థః. అభిషేచనసంభృతైః అభిషేచనాయ సంపాదితైః. ౨౭

ఘటస్థజలైః తాపస్యవ్రతస్నానే క్రియమాణేపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవానితి కైకేయ్యా శ్శంకా మా భూదితి స్నానం నిషేధతి (అథవేతి.) రాజద్రవ్యమతేన రాజద్రవ్యత్వేన సమ్మతేన. రాజ్య ద్రవ్యమయేనేతి పాఠే-రాజ్యార్థమంగళద్రవ్యప్రచురేణే త్యర్థః. వ్రతాదేశం వ్రతనియమం. ౨౮

(మా చేతి.) రాజ్యం వా వనవాసోపి వా ఉభావపి తుల్యౌ, విచార్యమాణే వనవాస ఏవ, మహోదయః మహా ఫలః, రాజవ్యాపారక్లేశాభావాత్ అపూర్వదర్శనసౌఖ్యా చ్చేతి భావః. ౨౯

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

న లక్ష్మణాఽస్మిన్ ఖలు కర్మవిఘ్నే మాతా యవీయ స్యతిశంకనీయా,
దైవాభిపన్నా హి వద త్యనిష్టం జానాసి దైవం చ తథాప్రభావం. ౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వావింశ స్సర్గః.

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః

ఇతి బ్రువతి రామే తు లక్ష్మణోఽధశ్శిరా ముహుః,
శ్రుత్వా మధ్యం జగామేవ మనసా దుఃఖహర్షయోః. ౧

మహతా ప్రబంధేనోక్తం సంగ్రహేణ దర్శయతి (నేతి.) యవీయసీ కనిష్ఠా, కానిష్ఠ్యం మహిషీత్రయాపేక్షయా. న తేంబా మధ్యమేత్యత్ర మధ్యమాత్వం సర్వరాజపత్న్యపేక్షయా. దైవాభిపన్నా దైవావిష్టా, తథాప్రభావం తాదృశ ప్రభావయుక్తం. అప్రతిహతప్రభావ మిత్యర్థః. ౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వావింశ స్సర్గః.

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః

పూర్వం, దైవస్య ప్రబలత్వేన రాజ్యవిపర్యయే న సంతాపః కార్యః, ధర్మస్య సర్వశ్రేయ స్సాధనత్వా త్తన్మూలభూతే పితృవచనకరణసత్యే అవశ్యం కర్తవ్యే, మాతృవచనం చ పశ్చా త్తనత్వా త్పశ్చా త్పాలనీయ మిత్యేతావత్ సయుక్తిక ముపపాదితం. తత్ర పౌరుష మేవ బలం బలీయః, దైవబలం తు దుర్బలానుసరణీయం. ధర్మ శ్చార్థ కామవిరోధే న కర్తవ్య ఇతి పూర్వపక్షం పూర్వం సంగ్రహేణ లక్ష్మణవాక్యేనోక్తం పున స్తన్ముఖేన ప్రపంచయన్ సంగ్రహేణ సిద్ధాంతం చ దర్శయతి(ఇతీత్యాదినా.)రామే ముహు ర్బ్రువతి సతి, లక్ష్మణ స్స్వాఽనభ్యుపగమ సూచనాయాఽధశ్శిరాస్సన్ శ్రుత్వా, దుఃఖహర్షయో ర్మధ్యం - ధర్మే స్థిరోభూ దితి హర్షం, రాజ్య-

తదా (థా) తు బద్ధ్వా భ్రుకుటీం భ్రువో ర్మధ్యే నరర్షభః,
నిశశ్వాస మహాసర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః. ౨

తస్య దుష్ప్రతివీక్షం తత్ భ్రుకుటీసహితం తదా,
బభౌ క్రుద్ధస్య సింహస్య ముఖస్య సదృశం ముఖం ౩

అగ్రహస్తం విధూన్వంస్తు హస్తిహస్త మివాత్మనః,
తిర్య గూర్ధ్వం శరీరే చ పాతయిత్వా శిరోధరాం. ౪

అగ్రాక్ష్ణా వీక్షమాణ స్తు తిర్య గ్భ్రాతర మబ్రవీత్, ౪౽

అస్థానే సంభ్రమో యస్య జాతో వై సుమహా నయం.
ధర్మదోషప్రసంగేన లోకస్యాఽనతిశంకయా, ౫౽

త్యక్ష్యతీతి దుఃఖం చ, మనసా జగామ, నతు వాచా ప్రతిపాదితవాన్. ఇవ శబ్దేనాఽస్థిరత్వ ముచ్యతే. ఉత్తరక్షణే మాధ్యస్థ్యత్యాగస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౧

(తదేతి.) తుశబ్దేన పూర్వావస్థాతో విలక్షణావస్థా సూచ్యతే. భ్రువో ర్మధ్యే లలాటే, లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వేత్యర్థః. బిలస్థః పేటికాబిలస్థః, నతు వల్మీకస్థః, తదానీం రోషాసంభవాత్. ౨

(తస్యేతి.) దుష్ప్రతివీక్షం అభిముఖతయా దుర్నిరీక్షం, తస్య ముఖం. ౩

క్రోధవికారం దర్శయతి (అగ్రహస్త మిత్యాది) సార్ధశ్లోకః. అగ్రం హస్తస్య అగ్రహస్తః, ఏకదేశసమాసః పూర్వాపరాదివ్యతిరిక్తస్థలేపి క్వచి దస్తి. అగ్రం చాసౌ హస్తశ్చ అగ్రహస్తః – 'హస్తశబ్దో హస్తావయవే ఉపచర్యత' ఇతి వామనః. శరీరే ఉరసి, అధ ఇత్యర్థః. యద్వా, శిరోధరాం శరీరే తిర్యగూర్ధ్వం, చకారా దధశ్చ పాతయిత్వా, క్రోధాతిశయేన వివిధం శిరో విధూననం కృత్వేత్యర్థః. అగ్రాక్ష్ణా కటాక్షేణ, తిర్య గ్వీక్షమాణ స్సన్, అబ్రవీత్. ౪౽

(అస్థాన ఇతి.) ధర్మదోషప్రసంగేన, పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మహానిప్రసక్త్యా, లోకస్య అనతిశంకయా అతిశంకాపరిహారాయ, మయాఽననుష్ఠితే లోకో ధర్మం త్యజతీతి శంకాపరిహారాయ చేత్యర్థః. ఏవంవిధకార్యద్వయార్థం. యస్య ప్రసిద్ధస్య తే, జాతోఽయం, సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా, అస్థానే అనవకాశే, అయుక్త ఇత్యర్థః, 'అవకాశే స్థితౌ స్థాన' మిత్యమరః. ౫౽

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

కథం హ్యేత దసంభ్రాంత స్త్వద్విధో వక్తు మర్హతి.
యథా దైవ మశౌండీరం శౌండీర క్షత్రియర్షభ, ౬౫

కిం నామ కృపణం దైవ మశక్త మభిశంససి.
పాపయో స్తే కథం నామ తయోశ్శంకా న విద్యతే. ౭౫

సంతి ధర్మోపధా శ్శ్లక్ష్ణా ధర్మాత్మన్ కిం న బుధ్యసే.
తయో స్సుచరితం స్వార్థం శాఠ్యాత్ పరిజిహీర్షతోః, ౮౫

తథాత్వ మేవోపపాదయతి (కథ మిత్యాదినా.) హే శౌండీర సమర్థ, దైవ మపి నిరాకర్తుం క్షమేత్యర్థః. క్షత్రియర్షభ క్షత్రియశ్రేష్ఠ, త్వం, అశౌండీరం అశూరం, ఏతత్ దైవం, యథా సమర్థం వదసి, ఏవ మసంభ్రాంత స్త్వద్విధః. కథం వక్తు మర్హతి? న కథ మపి. అశూర స్సంభ్రాంతః క్షత్రబంధు రేవాసమర్థం దైవ మనుసర్తు మర్హతీ త్యర్థః. అస్థాన ఇత్యాది శ్లోకద్వయ స్యైవం వాఽర్థః - ధర్మహానిప్రసక్త్యా లోకస్యానతిశంకయా—అనతిః పూజా, తద్విషయే శంకయా, లోకో మా మధర్మిష్ఠ ఇతి న పూజయే దితి శంకయేత్యర్థః. యస్య తే, అయుక్తః సుమహాన్, సంభ్రమో భ్రాంతి ర్జాతః, ధర్మహాని ర్లోకానత్యభావో వా సర్వాతిశాయిన స్తే కింకరిష్యతీతి భావః. భ్రమసద్భావం వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి (కథ మితి.) ౬౫

దైవాలంబనస్య భ్రమత్వ ముపపాదయతి (కిమితి.) కృపణం – 'బుద్ధిపౌరుషహీనానాం జీవికేతి బృహస్పతి' రిత్యుక్తరీత్యా దుర్బలైకపరిగ్రాహ్యతయా శోచ్యం, అశక్తం శక్తిహీనం, పౌరుషం తిరస్కృత్య, కార్యకరణాక్షమం దైవం, కిం నామ అభిశంససి అభిష్టౌషి? అశక్తత్వా దేవ న కార్యానుమేయో దైవసద్భావః. అసద్భావా దేవ తదవలంబనం తే భ్రమ ఇత్యర్థః. ఏవం దైవకృతస్యాఽనతిలంఘనీయత్వం పరిహృతం, పితృవాక్యపరిపాలనరూప దర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి (పాపయోరితి.) పాపయోః కైకేయీదశరథయో ర్విషయే, తే శంకా పాపిత్వశంకా, కథం నామ న విద్యతే? పాపినౌ తౌ త్వయి పాపం కర్తు మిచ్ఛతః, అత స్తద్వచనాఽకరణే న దర్మహాని రితి భావః. ౭౫

నను ధర్మిష్ఠయో స్తయోః కథం పాపిత్వశంకేత్యత్రాహ (సంతీతి.) దర్మః ఉపధా వ్యాజో యేషాం తే ధర్మోపధాః, శ్లక్ష్ణాః దర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధానచతురాః, సంతి, లోక ఇతి

యది నైవం వ్యవసితం స్యా ద్ధి ప్రాగేవ రాఘవ.
తయోః ప్రాగేవ దత్తశ్చ స్యా ద్వరః ప్రకృతశ్చ సః, ౯౫

లోకవిద్విష్ట మారబ్ధం త్వదన్యస్యాఽభిషేచనం.
నోత్సహే సహితుం వీర తత్ర మే క్షంతు మర్హసి, ౧౦౫

యేనేయ మాగతా ద్వైధం తవ బుద్ధి ర్మహామతే.
స హి ధర్మో మమ ద్వేష్యః ప్రసంగా ద్యస్య ముహ్యసి, ౧౧౫

శేషః. హే ధర్మాత్మన్ ధర్మైకప్రవణస్వభావ, శాఠ్యా ద్గూఢవిప్రియకారిత్వాత్, స్వార్థం అభిషేక రూప మస్మత్ప్రయోజనం, పరిజిహీర్షతోః పరిహర్తు మిచ్ఛతోః, తయోః కైకేయీదశరథయోః, సుచరితం సుష్ఠు మంత్రితం, కిం న బుధ్యసే? ౮౫

విపర్యయేఽనిష్టం ప్రసంజయతి (యదీతి.) హే రాఘవ, ప్రాగేవ అభిషేకా త్పూర్వ మేవ, ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, తయోః కైకేయీదశరథయోః, వ్యవసితం నిశ్చయః, యది న స్యాత్, తదా ప్రకృతః పూర్వ మేవ ప్రసక్తః, స వరశ్చ ప్రాగేవ దత్త స్స్యాత్. కించేతి చార్థః. అయం భావః — భరతాయాఽవశ్యం రాజ్యం దేయం, రామస్య జ్యేష్ఠత్వేన తద్విషయోఽభిషేక ఆరభ్యతే. తదానీం త్వయా వరద్వయం ప్రష్టవ్యం, తద్వ్యాజేన రామో వివాస్యతే, భరతోఽభిషిచ్యత ఇతి కైకేయీదశరథాభ్యాం సంకేతితం. అన్యథా సా వరద్వయం కి మేతావత్పర్యంతం న యాచేత? అయాచిత మపి తన్నీతిజ్ఞో రాజా వా కుతో న పూర్వమేవ పరిహరే దితి. ౯౫

అస్తు తథా, తతః కిమిత్యత్రాహ (లోకవిద్విష్టమితి.) లోకవిద్విష్టం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య కనిష్ఠస్యాభిషేచనా ల్లోకవిద్వేషవిషయమి త్యారంభక్రియావిశేషణం. మే, తత్ర అసహనవిషయే, క్షంతు మర్హసి. ౧౦౫

యథాకథంచి త్పితృవచనం కర్తవ్య మేవేతి మన్వానం రామం ప్రత్యాహ—(యేనేతి.) ఇయం తే బుద్ధిః, యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మేణ, ద్వైధం భేదం, ఆగతా ప్రాప్తా, నాభిషిచ్యే వనం ప్రవేక్ష్యామీతి, యస్య ప్రసంగా త్ప్రస్తావాత్, ముహ్యసి అకరణే ప్రత్యవాయ స్స్యా దితి మోహం ప్రాప్నోషి, స ధర్మో మమ ద్వేష్యః. ౧౧౫

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

కథం త్వం కర్మణా శక్తః కైకేయీవశవర్తినః.
కరిష్యసి పితు ర్వాక్య మధర్మిష్ఠం విగర్హితం, ౧౨౫

య ద్యయం కిల్బిషా ద్భేదః కృతో ప్యేవం న గృహ్యతే.
జాయతే తత్ర మే దుఃఖం ధర్మసంగశ్చ గర్హితః, ౧౩౫

మనసాపి కథం కామం కుర్యా స్త్వం కామవృత్తయోః.
తయో స్త్వహితయో ర్నిత్యం శత్ర్వోః పిత్రభిధానయోః, ౧౪౫

యద్యపి ప్రతిపత్తి స్తే దైవీ చాపి తయో ర్మతం.
తథా ప్యుపేక్షణీయం తే న మే తదపి రోచతే. ౧౫౫

మోహం విశదయతి (కథ మితి.) కర్మణా పౌరుషకర్మణా, శక్తః ప్రతీకారసమర్థ ఇత్యర్థః. త్వం, కైకేయీవశవర్తిత్వా దేవాఽధర్మిష్ఠం విగర్హితం చ వాక్యం, కథం కేన ప్రకారేణ, మోహం వినా కరిష్యసి? ౧౨౫.

త్వన్మోహాదేవ మే దుఃఖమిత్యాహ (యదీతి.) అయం భేదః అభిషేకవిఘాతాత్మా విపర్యాసః, కిల్బిషాత్ మృషావరకల్పనాత్, కృతోపి ఏవం కిల్బిషకల్పిత ఇతి. యది న గృహ్యతే, తత్ర అగ్రహణనిమిత్తే, మే దుఃఖం జాయతే. ధర్మసంగశ్చ ఏతాదృశధర్మసంగశ్చ, విగర్హితః. ౧౩౫.

తస్మా న్మనసాపి త న్నకర్తవ్య మిత్యాహ (మనసేత్యాదినా.) ౧౪౫.

మమ వివాసనం దైవకృతం. నతు కైకేయీకృత మితి పూర్వం రామోక్త మనూద్య పరిహరతి (యద్యపీత్యాదినా.) తయోః పిత్రోః, ప్రతిపత్తిః అభిషేకవిఘటనవిషయా బుద్ధిః, దైవీ చాపి దైవకృతైవేతి, తే మతం యద్యపి, తథాపి, తే త్వయా. తత్ ఉపేక్షణీయం, తదపి దైవ మపి, మమ న రోచతే. ౧౫౫.

విక్లబో వీర్యహీనో ఽయ స్స దైవ మనువర్తతే.
వీరా స్సంభావితాత్మానో న దైవం పర్యుపాసతే, ౧౬౪

దైవం పురుషకారేణ య స్సమర్థః ప్రబాధితుం.
న దైవేన విపన్నార్థః పురుష స్సోఽవసీదతి, ౧౭౪

ద్రక్ష్యంతి త్వద్య దైవస్య పౌరుషం పురుషస్య చ.
దైవమానుషయో రద్య వ్యక్తా వ్యక్తి ర్భవిష్యతి, ౧౮౪

అద్య మత్పౌరుషహతం దైవం ద్రక్ష్యంతి వై జనాః.
యద్దైవా దాహతం తేఽద్య దృష్టం రాజ్యాభిషేచనం, ౧౯౪

ఉపేక్షణీయతాయాం హేతు మాహ (విక్లబ ఇతి.) విక్లబః కాతరః, వీర్యహీన ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం వీరా ఇతి. విక్లబ ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం సంభావితాత్మాన ఇతి సంభావితః సమ్యక్ ప్రాపితః, దృఢ ఇతియావత్. ఆత్మా మనో యేషాం తే తథా, ధీరా ఇత్యర్థః. నోపాసతే నాశ్రయంతి. ౧౬౪

కుతో నాశ్రయంతి త్యపేక్షాయాం పౌరుషవతో దైవేన ప్రయోజనహాన్యభావా దిత్యాహ (దైవమితి) పురుషకారేణ పురుషబలేన, దైవం, బాధితుం అతిక్రమ్య ప్రవర్తితుం, య స్సమర్థః, సః, దైవేన విపన్నార్థః విహతప్రయోజన స్సన్, నావసీదతి న క్లిశ్యతి. ౧౭౪

పురుషకారాపేక్షయా దైవస్య దుర్బలత్వే ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (ద్రక్ష్యంతీతి.) పౌరుషం సామర్థ్యం, వ్యక్తిః ప్రబలదుర్బల వివేకః, వ్యక్తా స్పష్టా. భవిష్యతి. ౧౮౪

త దేవ స్పష్ట మాహ (అద్యేతి.) య ద్దైవాత్ యస్మా ద్దైవాత్, ఆహతం విఘ్నితం, తే రాజ్యాభిషేచనం దృష్టం, త ద్దైవం మత్పౌరుషహతం ద్రక్ష్యంతి. ౧౯౪

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

అత్యంకుశ మివోద్దామం గజం మదబలోద్ధతం.
ప్రధావిత మహం దైవం పౌరుషేణ నివర్తయే, ౨౦౫

లోకపాలా స్సమస్తా స్తే నాఽద్య రామాభిషేచనం.
న చ కృత్స్నా స్త్రయో లోకా విహన్యుః కిం పునః పితా, ౨౧౫

యై ర్వివాస స్తవాఽరణ్యే మిథో రాజన్ సమర్థితః.
అరణ్యే తే వివత్స్యంతి చతుర్దశ సమా స్తథా, ౨౨౫

అహం తదాశాం ఛేత్స్యామి పితు స్తస్యాశ్చ యా తవ.
అభిషేకవిఘాతేన పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే, ౨౩౫

మద్బలేన విరుద్ధాయ న స్యా ద్దైవబలం తథా.
ప్రభవిష్యతి దుఃఖాయ యథోగ్రం పౌరుషం మమ, ౨౪౫

అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం. ఉద్దామం ఛిన్నసిగళం, మదబలోద్ధతం మదబలాభ్యాం గర్విష్ఠం, ప్రధావితం దుర్నివారం, స్వచ్ఛందగమనం గజ మివ, దుర్నివారత్వేన త్వభిమతం దైవం, పౌరుషేణ నివర్తయే. ౨౦౫

(లోకపాలా ఇతి.) తే ప్రసిద్ధాః, హే రామ, తవాభిషేచనమితి వా. న విహన్యుః న విహంతుం శక్తాః, కృత్స్నాః అన్యూనాః. ౨౧౫

(యైరితి.) రాజత్వం సిద్ధవత్కృత్యాహ (రాజన్నితి) మిథః రహసి-'మిథోఽన్యోన్యరహస్యయో' రితి వైజయంతీ. తథా త్వాం ప్రత్యుక్తప్రకారేణ. ౨౨౫

(అహమితి.) తత్ తస్మాత్, యా తవాభిషేకవిఘాతేన ద్వారేణ పుత్రరాజ్యాయ, వర్తతే ప్రవర్తతే, తస్యాః పితుశ్చ, ఆశాం అతితృష్ణాం, 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రితి వైజయంతీ. ౨౩౫

(మద్బలేనేతి.) మద్బలేన, విరుద్ధాయ జనాయ, మమోగ్రం పౌరుషం, దుఃఖాయ యథా ప్రభవిష్యతి తథా, దైవబలం, న స్యాత్ సుఖాయ న భవేత్. ౨౪౫

ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే ప్రజాపాల్య మనంతరం.
ఆర్యపుత్రాః కరిష్యంతి వనవాసం గతే త్వయి, ౨౫॥

పూర్వం రాజర్షివృత్త్యా హి వనవాసో విధీయతే.
ప్రజా నిక్షిప్య పుత్రేషు పుత్రవ త్పరిపాలనే, ౨౬॥

స చేద్రాజ న్యనేకాగ్రే రాజ్యవిభ్రమశంకయా.
నైవ మిచ్ఛసి ధర్మాత్మ న్రాజ్యం రామ త్వ మాత్మని, ౨౭॥

ప్రతిజానే చ తే వీర మా భూవం వీరలోకభాక్.
రాజ్యం చ తవ రక్షేయ మహం వేలేవ సాగరం, ౨౮॥

మంగళై రభిషించస్వ తత్ర త్వం వ్యాపృతో భవ.
అహ మేకో మహీపాలా నలం వారయితుం బలాత్. ౨౯॥

న కదాచి దపి భరతస్య రాజ్యప్రాప్తి రస్తీత్యాహ (ఊర్ధ్వ మితి.) ఊర్ధ్వ మిత్యస్య వివరణం వర్షసహస్రాంత ఇతి. ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం, స్వార్థే యత్ప్రత్యయః. ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే, త్వయి వనం గతే సతి వానప్రస్థాశ్రమస్థే వసతి, అనంతరం ప్రజాపాల్యం ఆర్యస్య తే, పుత్రాః కరిష్యంతి. ౨౫॥

మదుక్త ఏవ వనవాసః పూర్వసమ్మత ఇత్యాహ (పూర్వేతి.) పుత్రేషు ప్రజాః పుత్రవత్ పరిపాలన నిమిత్తం నిక్షిప్య, పూర్వరాజర్షి వృత్త్యా తదాచారేణ, వనవాసో విధీయతే. ౨౬॥

(స చేదిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హే రామ, స త్వం, రాజని దశరథే, ఏవ మనేకాగ్రే చలచిత్తే, అవ్యవస్థితచిత్తే సతి, రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా, ఆత్మని రాజ్యం నేచ్ఛసి చేత్, అహం తవ రాజ్యం చ రక్షేయం. కథ మివ? వేలా సాగర మివ, నో చే ద్వీరలోకభాక్ మా భూవం, తే తుభ్యం, ప్రతిజానే చ. ౨౮॥

(మంగళై రితి.) మంగళైః మంగళద్రవ్యయుక్తై ర్జలైః, అభిషించస్వ, ఆత్మానం వసి దిభి రితి శేషః. తత్ర అభిషేకకర్మణి, వ్యాపృతో భవ వ్యాసక్తచిత్తో భవేత్యర్థః. అలం పర్యాప్తః, వారయితుం నివారయితుం, ౨౯॥

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

న శోభార్థా విమౌ బాహూ న ధను ర్భూషణాయ మే.
నాసి రాబంధనార్థాయ న శరా స్తంభహేతవః, ౩౦౹

అమిత్ర దమనార్థం మే సర్వ మేత చ్చతుష్టయం. ౩౧

న చాహం కామయేఽత్యర్థం య స్స్యా చ్ఛత్రు ర్మతో మమ,
అసినా తీక్ష్ణధారేణ విద్యుచ్చలితవర్చసా. ౩౨

ప్రగృహీతేన వై శత్రుం వజ్రిణం వా న కల్పయే,

ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టై ర్గహనా దుశ్చరా చ మే.
హస్త్యశ్వనరహస్తోరుశిరోభి ర్భవితా మహీ, ౩౩౹

ఖడ్గధారాహతా మేద్య దీప్యమానా ఇవాద్రయః.
పతిష్యంతి ద్విపా భూమౌ మేఘా ఇవ సవిద్యుతః, ౩౪౹

(న శోభార్థా విత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. (నేతి) ఆబంధనార్థాయ ఆపాతతః వీరభూషణతయా కట్యాం బంధనరూపప్రయోజనాయేత్యర్థః. స్తంభహేతవః కేవలం లక్ష్యభూత స్తంభహేతవః, తూణ్యాం స్థాపనహేతవ ఇతి వా. ౩౧

(న చాహ మిత్యాది) సార్ధశ్లోకః. యః, మమ అత్యర్థం, శత్రుః శాతయితా, మతః స్యాత్, పరీక్షకై రితి శేషః త మహం న కామయే తస్య స్థితిం న సహ ఇత్యర్థః. కిం త్వసినా వజ్రిణ మపి శత్రుం, న కల్పయే న స్థాపయామి, హన్మీ త్యర్థః. తీక్ష్ణధారేణ తీక్ష్ణాగ్రేణ, విద్యుచ్చలిత వర్చసా విద్యుదివ చలితం నిర్గతం వర్చ స్స్ఫులింగరూపం యస్య, తేన. ౩౨౹

(ఖడ్గేతి.) ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతైః, గహనా కానన మివ నిరంతరా, అతఏవ దుశ్చరా సంచారా ఽయోగ్యా చ, భవితా భవిష్యతి. ౩౩౹

(ఖడ్గధారేతి.) మే ఖడ్గధారయా ఖడ్గకోట్యా, హతాః, అత ఏవ సవిస్ఫులింగత్వాత్

బద్ధగోధాఙ్గుళిత్రాణే ప్రగృహీతశరాసనే.
కథం పురుషమానీ స్యాత్ పురుషాణాం మయి స్థితే, ౩౫

బహుభి శ్చైక మత్యస్యన్నే కేన చ బహూన్ జనాన్.
వినియోక్ష్యా మ్యహం బాణాన్ నృవాజిగజమర్మసు, ౩౬

అద్య మేఽస్త్రప్రభావస్య ప్రభావః ప్రభవిష్యతి.
రాజ్ఞ శ్చాప్రభుతాం కర్తుం ప్రభుత్వం తవ చ ప్రభో, ౩౭

అద్య చన్దనసారస్య కేయూరామోక్షణస్య చ.
వసూనాం చ విమోక్షస్య సుహృదాం పాలనస్య చ, ౩౮

దీప్యమానాః జ్వలితాః, అద్రయ ఇవ, సవిద్యుతో మేఘా ఇవ చ. స్థితాః, ద్విపాః శత్రుగజాః, భూమౌ పతిష్యన్తి. ౩౪

(బద్ధేతి.) గోధా జ్యాఘాతవారణం - 'గోధా తలం జ్యాఘాతవారణ' ఇత్యమరః. గోధారూపాఙ్గుళిరక్షకకవచవతి మయి స్థితే సతి, పురుషాణాం మధ్యే కశ్చిత్, కథం పురుషమానీ శూరమానీ స్యాత్? సర్వే స్త్రీప్రాయా భవిష్యన్తీత్యర్థః. ౩౫

(బహుభి రితి.) అహం బహుభి ర్బాణైః. ఏకం శూరం, అత్యస్యన్ ప్రకర్షేణ క్షిపన్ — 'ప్రకర్షే లఙ్ఘనే ప్యతి' త్యమరః. ఏకేన బాణేన, బహూన్ క్షుద్రాన్ అత్యస్యన్. అనేక ప్రకారేణ, నృవాజిగజానాం, మర్మసు మర్మస్థలేషు, బాణాన్, వినియోక్ష్యామి విసర్జయిష్యామి, అతః కథమేకో బహూన్ హనిష్యతీతి న చిన్తనీయ మితి భావః. ౩౬

(అద్యేతి.) అస్త్రప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య, ప్రభావః ప్రతాపః - 'ప్రతాపమహాత్మ్యయోః ప్రభావ స్స్యా' దితి వైజయన్తీ. ౩౭

(అద్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చన్దనసారస్య చన్దనపఙ్కస్య, కేయూరామోక్షణస్య అఙ్గద ధారణస్య-'కేయూర మఙ్గద' మిత్యమరః. వసూనాం ధనానాం, విమోక్షస్య త్యాగస్య, సుహృదాం, పాలనస్య శత్రుభ్యో రక్షణస్య చ, అనురూపా రాజపుత్రత్వేన

(కౌసల్యాలక్ష్మణయోః సాంత్వనం)

అనురూపావిమౌ బాహూ రామ కర్మ కరిష్యతః.
అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం తే నివారణే, ३८५

బ్రవీహి కోఽద్యైవ మయా వియుజ్యతాం తవాసుహృత్ప్రాణయశస్సుహృజ్జనైః,
యథా తవేయం వసుధా వశే భవే త్తథైవ మాం శాధి తవాస్మి కింకరః, ४०५

విమృజ్య బాష్పం పరిసాంత్వ్య చాసకృత్స లక్ష్మణం రాఘవవంశవర్ధనః,
ఉవాచ పిత్ర్యే వచనే వ్యవస్థితం నిబోధ మా మేష హి సౌమ్య సత్పథః. ४१५

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

యోగ్యావపి, ఇమౌ బాహూ, హే రామ, తత్సర్వం విహాయ, తే అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం, నివారణే విషయే, కర్మ కరిష్యతః. ३८५

త్వదాజ్ఞాతు ఏకాఽవశ్యంభావినీ త్యాహ (బ్రవీహీతి.) బ్రవీహి బ్రూహి. వియుజ్యతాం మయా వియోజ్యతాం. ४०५

ఏవం విస్తరేణ పూర్వపక్ష ముపన్యస్తవంతం లక్ష్మణం ప్రతి పూర్వం విస్తృతం సిద్ధాంతం సంగ్రహేణాహ (విమృజ్యేతి.) బాష్పం రామాసమ్మతిజం, రాఘవవంశవర్ధనః — రఘోస్సంబంధీ రాఘవః, రాఘవ శ్చాసౌ వంశశ్చేతి విశేషణసమాసః. సత్పథే పిత్ర్యే వచనే, వ్యవస్థితం నిశ్చలం మాం, నిబోధ జానీహి, సర్వదాఽహం పితృవచనం న త్యజామీత్యర్థః. 'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్. గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతే' తి స్మరణా దితిభావః. ४१५

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః.

తం సమీక్ష్య త్వవహితం పితు ర్నిర్దేశపాలనే,
కౌసల్యా బాష్పసంరుద్ధా వచో ధర్మిష్ఠ మబ్రవీత్. ౧

అదృష్టదుఃఖో ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః,
మయి జాతో దశరథాత్ కథ ముంఛేన వర్తయేత్. ౨

యస్య భృత్యాశ్చ దాసాశ్చ మృష్టా న్యన్నాని భుంజతే,
కథం స భోక్ష్యతేఽనాథో వనే మూలఫలా న్యయం. ౩

క ఏత చ్ఛ్రద్దధే చ్ఛ్రుత్వా కస్య వా న భవే ద్భయం,
గుణవా న్దయితో రాజా రాఘవో య ద్వివాస్యతే. ౪

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ ధర్మస్య రామనిశ్చయస్యాఽనుమోదం కౌసల్యా కరోతి (తం సమీక్ష్యేత్యాదినా.) తం రామం, సమీక్ష్య నిశ్చిత్య. అవహితం సావధానం, నిర్దేశః నియోగః. ౧

(అదృష్టదుఃఖ ఇతి.) ఉంఛో నామ దైవాత్ ప్రకీర్ణానాం వ్రీహ్యాదిధాన్యానా మంగుళ్యా ఏకైకశో గ్రహణం. కణిశగ్రహణం తు శిల మేవ. ఇదం ఫలమూలా ద్యాహరణం లక్షయతి. వర్తయేత్ జీవేత్. ౨

(యస్యేతి.) భృత్యాః భటాః, దాసాః దాస్యకరాః, మృష్టాని శ్లాఘ్యాని. ౩

(క ఇతి.) వివాస్యత ఇతి యత్, ఏతత్, క శ్శ్రద్దధేత్? గుణవత్పుత్రవివాసనస్యాసంభావితత్వాత్. శ్రద్ధేయత్వే వా కస్య భయం న భవేత్? మమాప్యేవం వివాసనం భవిష్యతీతి. ౪

(కౌసల్యాయాః ప్రయాణనివర్తనం)

నూనం తు బలవాన్ లోకే కృతాంత స్సర్వ మాదిశన్,
లోకే రామాభిరామ స్త్వం వనం యత్ర గమిష్యసి. ౫

అయం తు మా మాత్మభవ స్తవాఽదర్శనమారుతః,
విలాపదుఃఖసమిధో రుదితాశ్రుహుతాహుతిః. ౬

చింతాబాష్పమహాధూమ స్తవాఽదర్శనచిత్తజః,
కర్శయిత్వా భృశం పుత్ర నిశ్వాసాయాససంభవః. ౭

త్వయా విహీనా మిహ మాం శోకాగ్ని రతులో మహాన్,
ప్రధక్ష్యతి యథా కక్షం చిత్రభాను ర్హిమాత్యయే. ౮

కథం హి ధేను స్స్వం వత్సం గచ్ఛంతం నాఽనుగచ్ఛతి,
అహం త్వాఽనుగమిష్యామి యత్ర పుత్ర గమిష్యసి. ౯

(నూన మితి.) సర్వం సుఖదుఃఖాదికం, ఆదిశన్ ప్రదిశన్, కృతాంతః దైవం, యత్ర దైవే నిమిత్తే. ౫

(అయం త్విత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అత్ర శ్లేషజనితస్య శోకస్యాఽగ్నిసమాధి రుచ్యతే. ఆత్మభవః దేహజః, అదర్శనమారుతః శోకాగ్నే రదర్శనజత్వా త్తస్య మారుతత్వనిరూపణం. విలాపదుఃఖం ప్రలాపజం దుఃఖం, తదేవ సమిధా యస్య, తస్య తద్వర్ధకత్వాత్. 'అపం చైవ హలంతానా' మితి సమిచ్ఛబ్దా ట్టాప్. రుదితాశ్రూణి, తాన్యేవ హుతా క్షిప్తా ఆహుతి ర్యస్య, చింతాబాష్పః చింతోష్మా, స ఏవ మహాధూమో యస్య, తవాఽదర్శనేన హేతునా, చిత్తజ ఇతి హేతుమాత్రోక్తిః. అగమనచిత్తజ ఇతి పాఠాంతరం. నిశ్వాస ఏవాయాసః పురుషప్రయత్నః, సమిదాది జన్యాగ్నేః పురుషప్రయత్నజత్వా త్తథా నిరూపణం. త్వయా జలాస్థానీయేన, విహీనాం మాం, శోక ఏవాగ్నిః శోకాగ్నిః, వైతానికాగ్నిః, కర్శయిత్వా శుష్కీకృత్య, హిమాత్యయే శిశిరర్తౌ, కక్షం గుల్మం, చిత్రభానుః వన్యోఽగ్ని రివ, మాం ప్రధక్ష్యతి భస్మీకరిష్యతి. ౮

(కథం హీతి.) ఉత్తరార్ధాదౌ తథే త్యుపస్కార్యం. ౯

తథా నిగదితం మాత్రా తద్వాక్యం పురుషర్షభః,
శ్రుత్వా రామోఽబ్రవీ ద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖితాం. ౧౦

కైకేయ్యా వంచితో రాజా మయి చాఽరణ్య మాశ్రితే,
భవత్యా చ పరిత్యక్తో న నూనం వర్తయిష్యతి. ౧౧

భర్తుః కిల పరిత్యాగో నృశంసః కేవలం స్త్రియాః,
స భవత్యా న కర్తవ్యో మనసాపి విగర్హితః. ౧౨

యావ జ్జీవతి కాకుత్స్థః పితా మే జగతీపతిః,
శుశ్రూషా క్రియతాం తావత్ స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౧౩

ఏవ ముక్తా తు రామేణ కౌసల్యా శుభదర్శనా,
తథే త్యువాచ సుప్రీతా రామ మక్లిష్టకారిణం. ౧౪

ఏవ ముక్తస్తు వచనం రామో ధర్మభృతాం వరః,
భూయ స్తా మబ్రవీ ద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖితాం. ౧౫

(తథేతి.) తథా నిగదిత మితి స్వవాచో ప్యవిషయత్వం దర్శయతి మునిః. ౧౦

(కైకేయ్యేతి.) న వర్తయిష్యతి న జీవిష్యతీత్యర్థః. ౧౧

(భర్తురితి.) నృశంసః నృశంసత్వం, సిధ్యతీతి శేషః. మనసాపి, న కర్తవ్యః న చింతనీయ ఇత్యర్థః. ౧౨

(యావదితి.) సః శుశ్రూషా, ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. ౧౩

(ఏవమితి.) శుభదర్శనా ధర్మ్యబుద్ధి రిత్యర్థః. ౧౪

దార్ఢ్యార్థం పునరాహేత్యాహ (ఏవ మిత్యాదినా.) ౧౫

(కౌసల్యాయాః ప్రయాణనివర్తనం)

మయా చైవ భవత్యా చ కర్తవ్యం వచనం పితుః,
రాజా భర్తా గురుశ్శ్రేష్ఠ స్సర్వేషా మీశ్వరః ప్రభుః. ౧౬

ఇమాని తు మహారణ్యే విహృత్య నవ పంచ చ,
వర్షాణి పరమప్రీత స్థ్సాస్యామి వచనే తవ. ౧౭

ఏవ ముక్తా ప్రియం పుత్రం బాష్పపూర్ణాననా తదా,
ఉవాచ పరమార్తా తు కౌసల్యా పుత్రవత్సలా. ౧౮

అసాం రామ సపత్నీనాం వస్తుం మధ్యే న మే క్షమం,
నయ మామపి కాకుత్స్థ వనం వన్యాం మృగీం యథా. ౧౯

యది తే గమనే బుద్ధిః కృతా పితు రపేక్షయా, ౧౯½

తాం తథా రుదతీం రామో రుదన్ వచన మబ్రవీత్. ౨౦

జీవంత్యా హి స్త్రియా భర్తా దైవతం ప్రభురేవ చ,
భవత్యా మమ చైవాద్య రాజా ప్రభవతి ప్రభుః. ౨౧

(మయేతి.) ఉత్తరార్ధాదౌ స ఇత్యుపస్కార్యం. ౧౬

ప్రాథమికపితృవచనపరిపాలనానంతరం తవ వచనం కరిష్యామీత్యాహ (ఇమానీతి) ఇమానీ త్యల్పత్వజ్ఞాపనాయ. విహృత్యేత్యనేన క్లేశరాహిత్య ముక్తం. ౧౭-౧౮

ఏవ మనుమతరామవనగమనస్వనగరవర్తనాపి పున స్సపత్నీస్మరణా దనుగమన మర్థయతే (అసా మితి.) వన్యాం మృగీ మివ, యథా వన్యా మృగీ వనే సంతుష్టా వర్తతే తథాఽహ మపి వర్తే, న భవంతం క్లేశయిష్యామీతి భావః. పితు రపేక్షయా పితు రిచ్ఛయా. ౧౯½

(తామితి.) రుదన్ 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టోపి రామో మాతృ వ్యసనం దృష్ట్వా పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మవిఘ్నభయాత్ ధైర్యేణ స్థితవాన్,

న హ్యనాథా వయం రాజ్ఞా లోకనాథేన ధీమతా,
భరతశ్చాపి ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః. ౨౨

భవతీ మనువర్తేత స హి ధర్మరత స్సదా, ౨౨½

యథా మయి తు నిష్క్రాంతే పుత్రశోకేన పార్థివః,
శ్రమం నాఽవాప్నుయా త్కించి దప్రమత్తా తథా కురు, ౨౩½

దారుణశ్చా ప్యయం శోకో యథైనం న వినాశయేత్.
రాజ్ఞో వృద్ధస్య సతతం హితం చర సమాహితా, ౨౪½

వ్రతోపవాసనిరతా యా నారీ పరమోత్తమా.
భర్తారం నానువర్తేత సా తు పాపగతి ర్భవేత్, ౨౫½

భర్తు శ్శుశ్రూషయా నారీ లభతే స్వర్గ ముత్తమం.
అపి యా నిర్నమస్కారా నివృత్తా దేవపూజనాత్, ౨౬½

ఇదానీం వనగమనానుమతిం లబ్ధ్వా స్వస్నేహప్రదర్శనేన మాతృవ్యసనం నివర్తయితుం రుదితవా నిత్యవగమ్యతే. ౨౦-౨౧

(న హీతి.) రాజ్ఞా, సనాథా ఇతి శేషః. రాజ్ఞా సనాథా వయం, న హ్యనాథా ఇత్యర్థః. సపత్నీమధ్యవాసదోషం పరిహరతి (భరత శ్చాపీతి.) ౨౨½-౨౩½

(దారుణ ఇతి.) హితం చరేత్యత్ర తథేతి శేషః. ౨౪½

పతిశుశ్రూషణ మేవ పత్న్యాః పరమో ధర్మ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్లోకద్వయేన దర్శయతి (వ్రతేతి.) పాపస్య గతిః ఫల మివ ఫలం యస్యా స్సా తథా, నిర్నమస్కారాపి భర్తృభిన్నద్విజాదివిషయనమస్కారరహితాపి. ౨౫½-౨౬½

(కౌసల్యాయాః ప్రయాణనివర్తనం)

శుశ్రూషా మేవ కుర్వీత భర్తుః ప్రియహితే రతా.
ఏష ధర్మః పురా దృష్టో లోకే వేదే శ్రుతః స్మృతః, ౨౭

అగ్నికార్యేషు చ సదా సుమనోభిశ్చ దేవతాః.
పూజ్యా స్తే మత్కృతే దేవి బ్రాహ్మణా శ్చైవ సువ్రతాః, ౨౮

ఏవం కాలం ప్రతీక్షస్వ మమాగమనకాంక్షిణీ.
నియతా నియతాహారా భర్తృశుశ్రూషణే రతా, ౨౯

ప్రాప్స్యసే పరమం కామం మయి ప్రత్యాగతే సతి.
యదిధర్మ భృతాం శ్రేష్ఠో ధారయిష్యతి జీవితం, ౩౦

ఏవ ముక్తా తు రామేణ బాష్పపర్యాకులేక్షణా.
కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా రామం వచన మబ్రవీత్, ౩౧

ఉపసంహరతి (శుశ్రూషా మితి.) లోకే పురా దృష్టః పురాతనలోకాచారసిద్ధ ఇత్యర్థః. వేదే శ్రుతః వేదావగత ఇత్యర్థః. స్మృతః స్మృత్యవగతశ్చే త్యర్థః. ౨౭

తూష్ణీ మవస్థానే ఏనాం దుఃఖ మాక్రమిష్యతీతి ధియా దుఃఖవిచ్ఛేదనార్థం కాలక్షేపసాధనం విధత్తే (అగ్నీతి.) అగ్నికార్యేషు శాంతిపౌష్టికహోమాదిషు, సుమనోభి శ్చేత్యత్ర చకారేణ చందన తాంబూలాదీని సముచ్చియంతే. అగ్నికార్యేషు క్రియమాణేషు, సుమనఃప్రభృతిభిః దేవతా బ్రాహ్మణాశ్చ పూజ్యా ఇత్యర్థః. ౨౮

(ఏవమితి.) నియతా స్నానాదినియమయుక్తా, నియతాహారా మధుమాంసాదివర్జనేన శుద్ధాహారా. ౨౯

(ప్రాప్స్యస ఇతి.) భర్తృజీవన పుత్రాగమనయో స్సతో రేవ హి పరమకామప్రాప్తిసంభవ ఇతి భావః. ౩౦-౩౧

గమనే సుకృతాం బుద్ధిం న తే శక్నోమి పుత్రక.
వినివర్తయితుం వీర నూనం కాలో దురత్యయః, ౩౨౫

గచ్ఛ పుత్ర త్వ మేకాగ్రో భద్రం తేఽస్తు సదా విభో.
పున స్త్వయి నివృత్తే తు భవిష్యామి గతక్లమా, ౩౩౫

ప్రత్యాగతే మహాభాగే కృతార్థే చరితవ్రతే,
పితు రానృణ్యతాం ప్రాప్తే త్వయి లప్స్యే పరం సుఖం, ౩౪౫

కృతాంతస్య గతిః పుత్ర దుర్విభావ్యా సదా భువి.
య స్త్వాం సంచోదయతి మే వచ ఆచ్ఛిద్య రాఘవ, ౩౫౫

గచ్ఛేదానీం మహాబాహో క్షేమేణ పున రాగతః.
నందయిష్యసి మాం పుత్ర సామ్నా వాక్యేన చారుణా, ౩౬౫

అపీదానీం స కాల స్స్యా ద్వనాత్ ప్రత్యాగతం పునః.
య త్త్వాం పుత్రక పశ్యేయం జటావల్కలధారిణం, ౩౭౫

(గమన ఇతి.) సుకృతాం సుదృఢామిత్యర్థః. ౩౨౫

(గచ్ఛేతి.) గతక్లమా గతక్లేశా. ౩౩౫

(ప్రత్యాగత ఇతి.) మహాభాగే మహాభాగధేయే ఆనృణ్యతాం అనృణతాం, స్వార్థేష్యఞ్. ౩౪౫

(కృతాంతస్యేతి.) ఆచ్ఛిద్య ఛిత్వా, అన్యథా కృత్వేత్యర్థః. ౩౫౫

(గచ్ఛేతి.) సామ్నా సాంత్వరూపేణ. ౩౬౫

క్షణమాత్రమ ప్యదర్శనాఽసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీ మేవ సంభవే దితి ప్రార్థయతే (అపీతి.) యత్ యేన చతుర్దశవర్షాంతేన కాలేన, వనాత్ ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం, స కాల ఇదానీ మేవాపి స్యాత్. అపిశబ్ద స్సంభావనాయాం. 'అపి స్సంభావనా ప్రశ్న గర్హా శంకా సముచ్చయ' ఇతి వైజయంతీ. యత్ యత్రేతి వాఽర్థః. ౩౭౫

(కౌసల్యాయాః మంగళాశాసనం)

తథా హి రామం వనవాసనిశ్చితం సమీక్ష్య దేవీ పరమేణ చేతసా,
ఉవాచ రామం శుభలక్షణం వచో బభూవ చ స్వస్త్యయనాభికాంక్షిణీ. ३८५

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ పంచవింశ స్సర్గః

సాఽపనీయ తమాయాస ముపస్పృశ్య జలం శుచి,
చకార మాతా రామస్య మంగళాని మనస్వినీ. ౧

న శక్యసే వారయితుం గచ్ఛేదానీం రఘూత్తమ,
శీఘ్రం చ వినివర్తస్వ వర్తస్వ చ సతాం క్రమే. ౨

(తథేతి.) వనవాసనిశ్చితం నిశ్చితవనవాసం, పరమేణ చేతసా ఆదరేణేతి యావత్. స్వస్త్యయనం మంగళం అభికాంక్షితుం శీల మస్యా అస్తీతి తథా. ३८५

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుర్వింశ స్సర్గః

అథ పంచవింశ స్సర్గః

తాన్యేవ స్వస్త్యయనాని దర్శయతి (సేత్యాది.) ఆయాసం క్లేశం, అపనీయ త్యక్త్వా, జల ముపస్పృశ్య ఆచమ్యేత్యర్థః, 'ఉపస్పర్శ స్త్వాచమన' మిత్యమరః. రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వా ద్దేవతాప్రార్థనస్య శుచినా కర్తవ్యత్వా దుపస్పర్శన ముక్తం. అత ఏవ శుచి రిత్యుచ్యతే. మంగళాని మంగళాశాసనాని. ౧

(నేతి.) శీఘ్రం వినివర్తస్వ, చతుర్దశవర్షాంత ఇతి శేషః. సతాం క్రమే అభిషేచనే. ౨

యం పాలయసి ధర్మం త్వం ధృత్యా చ నియమేన చ,
స వై రాఘవశార్దూల ధర్మ స్త్వా మభిరక్షతు. ౩

యేభ్యః ప్రణమసే పుత్ర చైత్యే ష్వాయతనేషు చ,
తే చ త్వా మభిరక్షంతు వనే సహ మహర్షిభిః. ४

యాని దత్తాని తేఽస్త్రాణి విశ్వామిత్రేణ ధీమతా,
తాని త్వా మభిరక్షంతు గుణై స్సముదితం సదా. ౫

పితృశుశ్రూషయా పుత్ర మాతృశుశ్రూషయా తథా,
సత్యేన చ మహాబాహో చిరంజీవాఽభిరక్షితః. ౬

సమిత్కుశ పవిత్రాణి వేద్య శ్చాయతనాని చ,
స్థండిలాని విచిత్రాణి శైలా వృక్షాః క్షుపా హ్రదాః. ౭

పతంగాః పన్నగా స్సింహా స్త్వాం రక్షంతు నరోత్తమ, ౮

(య మితి.) పాలయసి అప్రచ్యుత మనుతిష్ఠసి, ధృత్యా ప్రీత్యా, నియమేన సమగ్రతయా. స వై ప్రసిద్ధో ధర్మః, రాఘవశార్దూల రఘుకులశ్రేష్ఠ, అభిరక్షతు అభితో రక్షతు, పునర్ధర్మపద ప్రయోగాత్ స ఏవ రక్షత్వి త్యుచ్యతే. ౩

(యేభ్య ఇతి.) చైత్యేషు చతుష్పథేషు, ఆయతనేషు దేవతాగృహేషు, తే దేవా ఇతి సిద్ధం.४

(యానీతి.) సముదితం శ్రేష్ఠం. ౫-౬

(సమిదిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వన్యా స్సమిత్కుశాదయః, ప్రమాదకృతప్రత్యవాయ సహిష్ణవ స్సంతో వనే చరంతం భవంతం రక్షంత్వితి వాక్యార్థః. పవిత్రాణి దర్భగ్రంథయః, వేద్యః అగ్నిధిష్ణ్యాని, స్థండిలాని దేవపూజాస్థలాని, తేషా మలంకారభేదాత్ సంస్థానభేదా చ్చ వైచిత్ర్యం. వృక్షగ్రహణం లతాదేర ప్యుపలక్షణం. క్షుపాః హ్రస్వశాఖాశిఫాయుక్తాః వృక్షవిశేషాః — 'హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుప' ఇత్యమరః. వృక్షవిశేషణం వా – 'హ్రస్వశాఖావృక్షేష్వేవ ప్రాయశో దేవతా స్సన్నిదధత' ఇత్యైతిహ్యాత్. పతంగాః పక్షిణః, ౭౫

(కౌసల్యాయాః మంగళాశాసనం)

స్వస్తి సాధ్యాశ్చ విశ్వే చ మరుతశ్చ మహర్షయః.
స్వస్తి *ధాతా విధాతా చ స్వస్తి పూషా భగోఽర్యమా, ౮½

లోకపాలాశ్చ తే సర్వే వాసవప్రముఖా స్తథా.
ఋతవశ్చైవ పక్షాశ్చ మాసా స్సంవత్సరాః క్షపాః, ౯½

దినాని చ ముహూర్తాశ్చ స్వస్తి కుర్వంతు తే సదా. ౧౦

స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః, ౧౦½

స్కందశ్చ భగవాన్ దేవ స్సోమశ్చ స బృహస్పతిః.
సప్తర్షయో నారదశ్చ తే త్వాం రక్షంతు సర్వతః, ౧౦½

(స్వస్తీత్యాది.) కుర్వంత్వి త్యనుషంగః. స్వస్తి ధాతేత్యాదౌ కరోత్వి త్యధ్యాహారః. సాధ్యాః దేవతావిశేషాః, విశ్వే విశ్వేదేవాః, మరుతః వాయవః, ధాతృవిధాతృశబ్దౌ దేవతావిశేషవాచకౌ. పూషాదిశబ్దాః ద్వాదశసంఖ్యాకాఽఽదిత్యాఽవాంతరభేదవాచకాః. ముహూర్తః దినస్య త్రింశో భాగః, ౧౦

(స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః.) స్మృతిః ధ్యానం, ధృతిః ఐకాగ్ర్యం, నిష్పన్నో యోగ ఇతి యావత్. ధర్మః శ్రుతిస్మృత్యుదితః, యం పాలయసీ త్యత్ర పితృవాక్య పరిపాలనజ ఏవోక్త ఇతి న పునరుక్తిః. ౧౦½

(స్కంద ఇతి.) స్కందః సనత్కుమారః, 'తం స్కంద ఇత్యాచక్షత' ఇతి దహర విద్యాయాం తథాఽభిధానాత్. కుమారో వా. ౧౦½

* ధాతా ఆధారకర్మప్రధానో భగవాన్ విరా డ్విష్ణుః, విధాతా స్రష్టా, స ఏవ సర్గవిధాయకః ప్రజాపత్యాత్మా. పూషా భగోఽర్యమేతి రేవత్యాదినక్షత్రాధిదేవతాః, అస్మి న్ప్రకరణే పునరుక్తయః పుత్రప్రేమపారవశ్యా దిత్యవగంతవ్యాః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

యా శ్చాపి సర్వత స్సిద్ధా దిశశ్చ సదిగీశ్వరాః.
స్తుతా మయా వనే తస్మిన్ పాంతు త్వాం పుత్ర నిత్యశః, ౧౨౫

శైలా స్సర్వే సముద్రాశ్చ రాజా వరుణ ఏవ చ.
ద్యౌ రంతరిక్షం పృథివీ నద్య స్సర్వా స్తథైవ చ, ౧౩౫

నక్షత్రాణి చ సర్వాణి గ్రహాశ్చ సహదేవతాః.
అహోరాత్రే తథా సంధ్యే పాంతు త్వాం వన మాశ్రితం, ౧౪౫

ఋతవ శ్చైవ షట్పుణ్యా మాసా స్సంవత్సరా స్తథా.
కలాశ్చ కాష్ఠాశ్చ తథా తవ శర్మ దిశంతు తే, ౧౫౫

మహావనే విచరతో మునివేషస్య ధీమతః.
తవాఽఽదిత్యాశ్చ దైత్యాశ్చ భవంతు సుఖదా స్సదా, ౧౬౫

రాక్షసానాం పిశాచానాం రౌద్రాణాం క్రూరకర్మణాం.
క్రవ్యాదానాం చ సర్వేషాం మా భూత్ పుత్రక తే భయం. ౧౭౫

(యాశ్చాపీతి.) సర్వత స్సిద్ధాః ప్రసిద్ధాః. ౧౨౬

(శైలా ఇతి.) శైలాః కులపర్వతాః, సముద్రసన్నిధానాత్. 'శైలా వృక్షా' ఇత్యత్ర క్షుద్ర పర్వతాః. రాజా కుబేరః, గ్రహాః కుజాదయః, సహదేవతాః తదభిమానిదేవతాసహితాః, అహోరాత్రే తదభిమానిదేవతే, అతో న పునరుక్తిః. ౧౪౫

(ఋతవ ఇతి.) ఋతుమాసాదిశబ్దా స్తదధిదేవతాపరాః, కేచి దాహుః - అస్మిన్ ప్రకరణే ప్రాయశః పునరుక్తయః పుత్రరక్షణవిషయప్రేమపారవశ్యకృతా ఇతి. శర్మ సుఖం - 'శర్మ శాతసుఖానిచే' త్యమరః. ౧౫౫

(మహావన ఇతి.) ఆదిత్యాః దేవాః. ౧౬౫

(రాక్షసానా మితి.) రాక్షసాదిసంబంధి భయం సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. తేభ్యో భయ మిత్యర్థః, ౧౭౫

(కౌసల్యాయాః మంగళాశాసనం)

ప్లవగా వృశ్చికా దంశా మశకా శ్చైవ కాననే.
సరీసృపాశ్చ కీటాశ్చ మా భూవన్ గహనే తవ, ౧౮౹

మహాద్విపాశ్చ సింహాశ్చ వ్యాఘ్రా ఋక్షాశ్చ దంష్ట్రిణః.
మహిషా శ్శృంగిణో రౌద్రా న తే ద్రుహ్యంతు పుత్రక, ౧౯౹

నృమాంసభోజనా రౌద్రా యే చాన్యే సత్త్వజాతయః.
మా చ త్వాం హింసిషుః పుత్ర మయా సంపూజితా స్త్విహ, ౨౦౹

ఆగమా స్తే శివా స్సంతు సిధ్యంతు చ పరాక్రమాః.
సర్వసంపత్తయే రామ స్వస్తిమాన్ గచ్ఛ పుత్రక, ౨౧౹

స్వస్తి తేఽస్త్వాంతరిక్షేభ్యః పార్థివేభ్యః పునః పునః.
సర్వేభ్య శ్చైవ దేవేభ్యో యే చ తే పరిపంథినః, ౨౨౹

(ప్లవగా ఇతి.) ప్లవగాః వానరాః, దంశాః వనమక్షికాః - 'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః. సరీసృపాః గిరిసర్పాః, గహనే వనే, మా భూవన్ హింసకాః మా భూవ న్నిత్యర్థః. ౧౮౹

(మహాద్విపా ఇతి.) ఋక్షాః భల్లూకాః, న తే ద్రుహ్యంతు, క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీ. ౧౯౹

(నృమాంసభోజనా ఇతి.) సత్త్వజాతయః—సత్త్వస్య జాతి ర్జన్మ యేషు తే సత్త్వజాతయః, క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః. ౨౦౹

(ఆగమా ఇతి.) ఆగమ్యంత ఇత్యాగమాః మార్గాః, సర్వసంపత్తయే వన్యఫలమూలాది సంపత్తయే. ౨౧౹

(స్వస్తీతి.) అంతరిక్షేభ్యః అంతరిక్షచారిభ్యః, పార్థివేభ్యః పృథివీవర్తిభ్య స్సకాశాత్, పరిపంథినః శత్రవః. ౨౨౹

గురు స్సోమశ్చ సూర్యశ్చ ధనదోఽథ యమ స్తథా.
పాంతు త్వా మర్చితా రామ దండకారణ్యవాసినం, ౨౩॥

అగ్ని ర్వాయు స్తథా ధూమో మంత్రా శ్చర్షిముఖా చ్చ్యుతాః.
ఉపస్పర్శనకాలే తు పాంతు త్వాం రఘునందన, ౨౪॥

సర్వలోకప్రభు ర్బ్రహ్మా భూతభర్తా తథర్షయః.
యే చ శేషా స్సురా స్తే త్వాం రక్షంతు వనవాసినం, ౨౫॥

ఇతి మాల్యై స్సురగణాన్ గంధై శ్చాపి యశస్వినీ.
స్తుతిభి శ్చానురూపాభి రానర్చాఽఽయతలోచనా, ౨౬॥

జ్వలనం సముపాదాయ బ్రాహ్మణేన మహాత్మనా.
హావయామాస విధినా రామమంగళకారణాత్, ౨౭॥

ఘృతం శ్వేతాని మాల్యాని సమిధ శ్శ్వేతసర్షపాన్.
ఉపసంపాదయామాస కౌసల్యా పరమాంగనా, ౨౮॥

(గురురిత్యాది.) పృథక్పృథక్ మిళితా శ్చ రక్షంత్వి త్యర్థః. ఇతి న పునరుక్తిః. ౨౩॥

(ఋషిముఖాత్ చ్యుతాః) నిర్గతాః, త్వయా గృహీతాశ్చేతి శేషః. ౨౪॥

(సర్వలోక ప్రభు రితి.) భూతభర్తా నారాయణః. ౨౫॥

(ఇతీతి.) ఇతిత్యక్త మత్వేతి శేషః. ౨౬-౨౭॥

(ఘృత మితి.) ఉపసంపాదయామాస, హోమాయేతి శేషః. ౨౮॥

(కౌసల్యాయాః మంగళాశాసనం)

ఉపాధ్యాయ స్స విధినా హుత్వా శాంతి మనామయం.
హుతహవ్యావశేషేణ బాహ్యం బలి మకల్పయత్, ౨౯

మధుదధ్యక్షతఘృతైః స్స్వస్తి వాచ్య ద్విజాం స్తతః.
వాచయామాస రామస్య వనే స్వస్త్యయనక్రియాః, ౩౦

తత స్తస్మై ద్విజేంద్రాయ రామమాతా యశస్వినీ.
దక్షిణాం ప్రదదౌ కామ్యాం రాఘవం చేద మబ్రవీత్, ౩౧

యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే.
వృత్రనాశే సమభవ త్తత్తే భవతు మంగళం, ౩౨

యన్మంగళం సుపర్ణస్య వినతాఽకల్పయ త్పురా.
అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళం, ౩౩

అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్.
అదితి ర్మంగళం ప్రాదా త్తత్తే భవతు మంగళం, ౩౪

(ఉపాధ్యాయ ఇతి.) శాంతిం సర్వోపద్రవశాంతిం, అనామయం ఆరోగ్యం చ, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. హుతహవ్యావశేషేణ హుతహవిశ్శేషేణ, బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం. ౨౯

(మధ్వితి.) మధ్వాది ద్రవ్యదక్షిణాదిభి ర్దత్తాభిః, ద్విజాన్, స్వస్తి వాచ్య పుణ్యాహం వాచయిత్వేత్యర్థః. స్వస్త్యయన క్రియాః స్వస్త్యయనక్రియాప్రతిపాదకమంత్రా నిత్యర్థః. ౩౦

(తత ఇతి.) కామ్యాం అభీష్టాం. ౩౧

(య న్మంగళ మితి.) వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్తే. ౩౨-౩౪

త్రీన్ విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణో రమితతేజసః.
యదాసీన్మంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళమ్, ౩౫.

ఋతవ స్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే
మంగళాని మహాబాహో దిశంతు శుభమంగళాః, ౩౬.

ఇతి పుత్రస్య శేషాంశ్చ కృత్వా శిరసి భామినీ.
గంధై శ్చాపి సమాలభ్య రామ మాయతలోచనా, ౩౭.

ఓషధీం చాపి సిద్ధార్థాం విశల్యకరణీం శుభాం.
చకార రక్షాం కౌసల్యా మంత్రై రభిజజాప చ, ౩౮.

ఉవాచాఽతి ప్రహృష్టేవ సా దుఃఖవశవర్తినీ.
వాఙ్మాత్రేణ న భావేన వాచా సంసజ్జమానయా, ౩౯.

ఆనమ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినీ.
అవదత్ పుత్ర సిద్ధార్థో గచ్ఛ రామ యథాసుఖమ్, ౪౦.

(త్రీనితి.) విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్. ౩౫.

(ఋతవ ఇతి.) శుభమంగళాః మంగళానా మపి మంగళాః, మంగళద్రవ్యాణా మప్యతిశయాధాయకా ఇత్యర్థః. ౩౬.

(ఇతీతి.) శేషాన్ అక్షతాని, గంధైశ్చ, సమాలభ్య విలిప్య - 'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. సిద్ధార్థాం దృష్టఫలాం, విశల్యకరణీం చ అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీం చ, ఓషధీం మూలికాం, మంత్రై రభిమంత్ర్య. రక్షాం చకార రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః. పున ర్జజాప చ. ౩౮.

(ఉవాచేతి.) అతిప్రహృష్టేవ దుఃఖవశవర్తిన్యపి పుత్రముఖోల్లాసార్థ మతిసంతుష్టేవ భావయంతీత్యర్థః. అసంసజ్జమానయా స్ఖలంత్యేత్యర్థః. ౩౯.

కేన ప్రకారేణోవాచే త్యత్రాహ (ఆనమ్యేతి.) ఆనమయ్య, సిద్ధార్థః సిద్ధప్రయోజనః, గచ్ఛేత్య త్రేతికరణం ద్రష్టవ్యమ్. ౪౦.

(కౌసల్యాయాః మంగళాశాసనం)

అరోగం సర్వసిద్ధార్థ మయోధ్యాం పునరాగతం.
పశ్యామి త్వాం సుఖం వత్స సుస్థితం రాజవర్త్మని, ४०

ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా హర్షవిద్యోతితాననా.
ద్రక్ష్యామి త్వాం వనాత్ప్రాప్తం పూర్ణచంద్ర మివోదితం, ४१

భద్రాసనగతం రామ వనవాసా దిహాగతం.
ద్రక్ష్యామి చ పున స్త్వాం తు తీర్ణవంతం పితు ర్వచః, ४३

మంగళై రుపసంపన్నో వనవాసా దిహాగతః.
వధ్వా మమ చ నిత్యం త్వం కామాన్ *సంవర్ధ యాహి భో, ४४

మయార్చితా దేవగణా శ్శివాదయో మహర్షయో భూతమహాసురోరగాః,
అభిప్రయాతస్య వనం చిరాయ తే హితాని కాంక్షంతు దిశశ్చ రాఘవ. ४५

ఇతీవ చాఽశ్రుప్రతిపూర్ణలోచనా సమాప్య చ స్వస్త్యయనం యథావిధి,
ప్రదక్షిణం చైవ చకార రాఘవం పునః పున శ్చాపి నిపీడ్య సస్వజే. ४६

(అరోగమితి,) సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం, పశ్యామి ద్రక్ష్యామి. ४०

(ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పేతి.) ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా, సంకల్పః మానసం కర్మ, వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్మక ఇత్యర్థః. ४१-४३

(మంగళై రితి) వధ్వాః స్నుషాయాః సీతాయాః, కామాన్ కామ్యమానవస్త్రాభరణాదీని. ४४-४५

తదా కౌసల్యోక్తస్య వాచా మగోచరత్వా దాహ (ఇతీవేత్యాది.) ఇతీవ ఏవంవిధ మిత్యర్థః. ప్రదక్షిణం అనుకూలం, రక్షా మితి యావత్. ४६

* సంవర్ధ సంవర్ధయ, యాహి గచ్ఛభో. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తథా చ దేవ్యాః స కృతప్రదక్షిణో నిపీడ్య మాతు శ్చరణౌ పునః పునః,
జగామ సీతానిలయం మహాయశా స్స రాఘవః ప్రజ్వలిత స్స్వయా శ్రియా. ४२५

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచవింశ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

అభివాద్య చ కౌసల్యాం రామ స్సంప్రస్థితో వనం,
కృత స్వస్త్యయనో మాత్రా ధర్మిష్ఠే వర్త్మని స్థితః. ౧

విరాజయ న్రాజసుతో రాజమార్గం నరై ర్వృతం,
హృదయా న్యామమంథేవ జనస్య గుణవత్తయా. ౨

వైదేహీ చాపి తత్సర్వం న శుశ్రావ తపస్వినీ,
తదేవ హృది తస్యాశ్చ యౌవరాజ్యాభిషేచనం. ౩

(తథేతి.) నిపీడ్య నిపీడనపూర్వక మభివాద్యేత్యర్థః. స్వయా స్వతస్సిద్ధయా. ४२५

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచవింశ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

ఏవం మాతర మనుమాన్య సీతామనుమానయితుం నిర్గచ్ఛతి. (అభివాద్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనం సంప్రస్థితః వనం గంతుం ప్రవృత్తః, ధర్మిష్ఠే అతిశయితధర్మే, అమమంథేవ విలోళయామాసేత్యర్థః. గుణవత్తయా పూర్వభాషీ ప్రియవాదీ చేత్యాద్యుక్తగుణ విశిష్టతయా. ౧-౨

(వైదేహీతి.) తత్సర్వం అభిషేకవిఘాతాదికం, తపస్వినీ రామాభిషేకార్థవ్రతోపవాసాది నియమవిశిష్టా, యౌవరాజ్యాభిషేచనం, వర్తత ఇతి శేషః. ౩

(రామస్య సీతాసాధగమనం)

దేవకార్యం స్వయం కృత్వా కృతజ్ఞా హృష్టచేతనా,
అభిజ్ఞా రాజధర్మాణాం రాజపుత్రం ప్రతీక్షతే. ౪

ప్రవివేశాఽథ రామస్తు స్వం వేశ్మ సువిభూషితం,
ప్రహృష్టజనసంపూర్ణం హ్రియా కించి దవాఙ్ముఖః. ౫

అథ సీతా సముత్పత్య వేపమానా చ తం పతిం,
అపశ్య చ్ఛోకసంతప్తం చింతావ్యాకులితేంద్రియం. ౬

తాం దృష్ట్వా స హి ధర్మాత్మా న శశాక మనోగతం,
తం శోకం రాఘవ స్సోఢుం తతో వివృతతాం గతః. ౭

వివర్ణవదనం దృష్ట్వా తం ప్రస్విన్న మమర్షణం,
ఆహ దుఃఖాభిసంతప్తా కి మిదానీ మిదం ప్రభో. ౮

(దేవకార్య మితి) దేవకార్యం దేవపూజాం, కృతజ్ఞా అభిషిక్తభర్తృవిషయే పట్టమహిషీభిః గంధపుష్పాదినా కృతపాదార్చనాదిసమాచారజ్ఞేత్యర్థః. హృష్టచేతనా హృష్టమనస్కా, రాజధర్మాణా మభిజ్ఞా అభిషిక్తరాజాఽసాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ, ప్రతీక్షతే స్మ ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా కదా సమాగమిష్యతీ త్యపేక్షయా స్థితవతీత్యర్థః. ౪

(ప్రవివేశేతి.) హ్రియా గృహాలంకారజనప్రహర్ష జయా. ౫

(అథేతి.) సముత్పత్య స్వాసనాదుత్థాయ, వేపమానా భర్తు ర్విగతహర్షత్వాఽవాఙ్ముఖత్వాది దర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః. ౬

(తామితి.) తతః సోఢు మశక్తత్వా దేవ, వివృతతాం వ్యక్తదుఃఖతాం, ఏతావత్పర్యంతం శోకలేశహీనస్య రామస్యేదానీం శోకావిర్భావ స్సీతాయా భావి దుఃఖస్మరణేనేతి బోధ్యం. ౭

(వివర్ణవదన మితి.) ప్రస్విన్నం హస్తగత రాజ్యస్యాఽన్యగామిత్వం స్వవనప్రవ్రాజనం చ

అద్య బార్హస్పతః శ్రీమా నుక్తః పుష్యోను రాఘవ,
ప్రోచ్యతే బ్రాహ్మణైః ప్రాజ్ఞైః కేన త్వ మసి దుర్మనాః. ౯

న తే శతశలాకేన జలఫేననిభేన చ,
ఆవృతం వదనం వల్గు ఛత్రేణాపి విరాజతే. ౧౦

వ్యజనాభ్యాం చ ముఖ్యాభ్యాం శతపత్రనిభేక్షణం,
చంద్రహంసప్రకాశాభ్యాం వీజ్యతే న తవాననం. ౧౧

వాగ్మినో వందిన శ్చాపి ప్రహృష్టా స్త్వాం నరర్షభ,
స్తువంతో నాఽత్ర దృశ్యంతే మంగళై స్సూతమాగధాః. ౧౨

న తే క్షౌద్రం చ దధి చ బ్రాహ్మణా వేదపారగాః,
మూర్ధ్ని మూర్ధాభిషిక్తస్య దధతి స్మ విధానతః. ౧౩

కథ మస్యై నివేదయిష్యామీతి శోకేన ప్రస్వేదః. అమర్షణం సంజాతదుఃఖం నియంతు మశక్తం, ఇదానీం హర్షకాలే, ఇదం దౌష్ట్యం. ౮

(అద్యేతి.) బార్హస్పతః బృహస్పతిదైవత్యః, ఉక్తః అభిషేకార్హత్వేన విహితః. యుక్త ఇతి పాఠే అభిషేకార్హః. శ్రీమాన్ కర్మారబ్ధవతాం శ్రీకరః, పుష్యః పుష్యనక్షత్రం, అద్యేతి బ్రాహ్మణైః, ప్రోచ్యతే ను ప్రోచ్యతే ఖల్విత్యర్థః. అన్వితి ఛిత్వా అనుప్రోచ్యత ఇతి వా సంబంధః. ౯

(నేతి.) శతం శలాకాః యస్య తేన, స్థలస్థత్వేన మాలిన్యం వ్యావర్తయితుం జలపదం, వల్గు సుందరం, ఆవృతం స న్నవిరాజత ఇతి సంబంధః. ౧౦

(వ్యజనాభ్యామితి.) వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనాభ్యాం. శతపత్రం పద్మం. ౧౧

(వాగ్మిన ఇతి.) వందినః స్తుతి పాఠకాః - 'వందిన స్స్తుతిపాఠకా' ఇత్యమరః. మంగళైః మంగళవచనైః, సూతాః పురావృత్తకథాశంసినః, మాగధాః వంశశంసకాః. ౧౨

(నేతి.) క్షౌద్రం మధు, మూర్ధ్ని న దధతి స్మ నాభిషించంతి స్మేత్యర్థః. ౧౩

(శ్రీరామేణ సీతాయై స్వవనగమనకథనం)

న త్వాం ప్రకృతయ స్సర్వా *శ్రేణీముఖ్యాశ్చ భూషితాః.
అనువ్రజితు మిచ్ఛంతి పౌరజానపదా స్తథా. ౧౪

చతుర్భి ర్వేగసంపన్నై ర్హయైః కాంచనభూషితైః,
ముఖ్యః పుష్యరథో యుక్తః కిం న గచ్ఛతి తేఽగ్రతః. ౧౫

న హస్తీ చాగ్రత శ్శ్రీమాం స్తవ లక్షణపూజితః,
ప్రయాణే లక్ష్యతే వీర కృష్ణమేఘగిరిప్రభః. ౧౬

న చ కాంచనచిత్రం తే పశ్యామి ప్రియదర్శన,
భద్రాసనం పురస్కృత్య యాతం వీరపురస్కృతం. ౧౭

అభిషేకో యథా సజ్జః కి మిదానీ మిదం తవ,
అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ న ప్రహర్షశ్చ లక్ష్యతే. ౧౮

(నేతి.) ప్రకృతయః అమాత్యాదయః, శ్రేణీముఖ్యాః వీధిప్రధానాః. ౧౪

(చతుర్భి రితి.) పుష్యరథః ఉత్సవాయ కల్పితో రథ ఇత్యర్థః-'అసౌ పుష్యరథ శ్చక్రయానం న సమరాయ య' దిత్యమరః. స హి రాజ్ఞా మగ్రతో నీయతే కేవలం సంభ్రమాయ. ౧౫

(నేతి.) కృష్ణమేఘగిరిప్రభః కృష్ణమేఘయుక్తగిరిప్రభః, ఉభయో రుపమానత్వే వైషమ్యాపత్తిః. ౧౬

(న చ కాంచనచిత్ర మితి.) వీరపురస్కృతం భద్రాసనం పురస్కృత్య, తే, యాతం గమనం, న పశ్యామీత్యన్వయః. ౧౭

(అభిషేక ఇతి.) యథా అభిషేకః సజ్జః సన్నద్ధః, ఇదానీం తథైవేత్యర్థః. తవాఽపూర్వో ముఖవర్ణో దృశ్యతే, ప్రహర్షశ్చ న లక్ష్యతే, కి మిదమితి సంబంధః. ౧౮

* శ్రేణీముఖ్యాః పరిషన్ముఖ్యాః.

ఇతీవ విలపంతీం తాం ప్రోవాచ రఘునందనః,
సీతే తత్రభవాం స్తాత: ప్రవ్రాజయతి మాం వనం. ౧౯

కులే మహతి సంభూతే ధర్మజ్ఞే ధర్మచారిణి,
శృణు జానకి యేనేదం క్రమేణాఽభ్యాగతం మమ. ౨౦

రాజ్ఞా సత్యప్రతిజ్ఞేన పిత్రా దశరథేన చ,
కైకేయ్యై మమ మాత్రే తు పురా దత్తౌ మహావరౌ. ౨౧

తయాఽద్య మమ సజ్జేఽస్మి న్నభిషేకే నృపోద్యతే,
ప్రచోదిత స్స సమయో ధర్మేణ ప్రతినిర్జిత:. ౨౨

చతుర్దశ హి వర్షాణి వస్తవ్యం దండకే మయా,
పిత్రా మే భరతశ్చాపి యావరాజ్యే నియోజిత:. ౨౩

సోఽహం త్వా మాగతో ద్రష్టుం ప్రస్థితో విజనం వనం, ౨౩½

(ఇతీతి.) విలపంతీం వివిధం లపంతీం, తత్రభవాన్ పూజ్యః, 'తత్రభవా స్తత్రభవా నితి శబ్దో వృద్ధైః ప్రయుజ్యతే పూజ్యే' ఇతి హలాయుధః. ప్రవ్రాజయతీ త్యనంతర మితీతి శేషః. ౧౯

మహతః అప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః కిం భవిష్యతీతి భయా చ్చిత్తదార్ఢ్యార్థం వివిధగుణకీర్తనేన సంబోధయతి (కుల ఇత్యాది.) ఇదం ప్రవ్రాజనం, యేన క్రమేణ యేన మార్గేణ. ౨౦-౨౧

(తయేతి.) అద్య నృపోద్యతే మమాభిషేకే సజ్జే సతి, ప్రచోదితః పూర్వదత్తం వరద్వయం దేహీతి ప్రకర్షేణ ప్రేరితః, స సమయః త్వదపేక్షితం కరిష్యామీతి కృతశపథ ఇత్యర్థః. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః కర్తృభూతధర్మేణ స్వాయత్తీకృత ఇత్యర్థః. ౨౨

తతః కి? మిత్యత్రాహ (చతుర్దశేతి) మయా, పితృచోదితేనేత్యర్థః. ౨౩½

(శ్రీరామేణ సీతాయై స్వవనగమనకథనమ్)

భరతస్య సమీపే తు నాఽహం కథ్యః కదాచన. ౨౪

బుద్ధియుక్తా హి పురుషా న సహంతే పరస్తవం,
తస్మాన్న తే గుణాః కథ్యా భరతస్యాఽగ్రతో మమ. ౨౫

నాపి త్వం తేన భర్తవ్యా విశేషేణ కదాచన,
అనుకూలతయా శక్యం సమీపే త్వస్య వర్తితుం. ౨౬

తస్మై దత్తం నృపతినా యౌవరాజ్యం సనాతనం,
స ప్రసాద్య స్త్వయా సీతే నృపతిశ్చ విశేషతః. ౨౭

అహం చాపి ప్రతిజ్ఞాం తాం గురో స్సమనుపాలయన్,
వన మద్యైవ యాస్యామి స్థిరా భవ మనస్వినీ. ౨౮

యాతే చ మయి కల్యాణి వనం మునినిషేవితం,
వ్రతోపవాసపరయా భవితవ్యం త్వయాఽనఘే. ౨౯

సీతాహృదయం జ్ఞాతుం బుద్ధ్యుపదేశవ్యపదేశేన ప్రణయరోషముత్పాదయ న్నాహ (భరతస్యేతి.) త్వయా న కథ్యః న శ్లాఘనీయః, త్వత్ప్రియాగమనదశాయా మితి శేషః. ౨౪-౨౫

(నేతి.) తేన భరతేన, విశేషేణ న భర్తవ్యా, బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః. అశనాదిభరణం లక్ష్మణశత్రుఘ్నభార్యాభ్యాం విశేషేణ న కాంక్షణీయ మితి భావః. అనుకూలతయా స్వజనసాధారణతయా, శక్యం యోగ్యం. ౨౬

తదనుకూలాచరణం కి మర్థ? మిత్యత ఆహ (తస్మా ఇతి.) నృపతినా దశరథేన. ౨౭

(అహ మితి.) గురోః దశరథస్య, స్థిరా భవ మయి స్థిరానురాగా భవేత్యర్థః. తత్ర హేతు ర్మనస్వినీతి. దృఢమనస్కేత్యర్థః. ౨౮-౨౯

కాల్య ముత్థాయ దేవానాం కృత్వా పూజాం యథావిధి,
వందితవ్యో దశరథః పితా మమ నరేశ్వరః. ౨౯

మాతా చ మమ కౌసల్యా వృద్ధా సంతాపకర్శితా,
ధర్మమేవాఽగ్రతః కృత్వా త్వత్త స్సంమాన మర్హతి. ౩౦

వందితవ్యాశ్చ తే నిత్యం యా శ్శేషా మమ మాతరః,
స్నేహప్రణయసంభోగై స్సమా హి మమ మాతరః. ౩౧

భ్రాతృపుత్రసమౌ చాపి ద్రష్టవ్యౌ చ విశేషతః,
త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరౌ మమ. ౩౨

విప్రియం న చ కర్తవ్యం భరతస్య కదాచన,
స హి రాజా ప్రభుశ్చైవ దేశస్య చ కులస్య చ. ౩౩

(కాల్య మితి) కాల్యం అహర్ముఖే 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః. ౨౯

(మాతేతి.) ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా. స్థితాయా ఇతి శేషః. ౩౦

(వందితవ్యా ఇతి.) స్నేహః ప్రీతిః, ప్రణయః సౌహృదం-'ప్రణయ స్స్యాత్ పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి చే' తి వైజయంతీ. భోగః పాలనం-'భోగో రాజ్యే ధనే సౌఖ్యే పాలనా భ్యవహారయో' రితి వైజయంతీ. మయి స్నేహాదిత్రయ మవిశేషేణ కుర్వంతి. అత స్తా స్తుల్యతయా వంద్యా ఇతి భావః. ౩౧

(భ్రాతృపుత్రసమా విత.) భ్రాతృపుత్రసమౌ భ్రాత్రా పుత్రేణ చ సమౌ, ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౩౨

(విప్రియ మితి.) రాజత్వే స్వప్రభుత్వ మనియంతృత్వం కస్యచిత్ సంభవ తీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రభు రిత్యుక్తం. దేశపతే రకులపతిత్వదర్శనా దాహ (దేశస్య చ కులస్య చేతి.) ౩౩

(శ్రీరామేణ సీతాయై స్వవనగమనకథనం)

ఆరాధితా హి శీలేన ప్రయత్నైశ్చోపసేవితాః,
రాజానస్సంప్రసీదంతి ప్రకుప్యంతి విపర్యయే. ౩౫

ఔరసానపి పుత్రాన్ హి త్యజంత్యహితకారిణః,
సమర్థాన్ సంప్రగృహ్ణంతి జనానపి నరాధిపాః. ౩౬

సా త్వం వసేహ కల్యాణి రాజ్ఞస్సమనువర్తినీ,
భరతస్య రతా ధర్మే సత్యవ్రతపరాయణా. ౩౭

అహం గమిష్యామి మహావనం ప్రియే త్వయా హి వస్తవ్యమిహైవ భామిని,
యథా వ్యళీకం కురుషే న కస్యచి త్తథా త్వయా కార్యమిదం వచో మమ. ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షడ్వింశస్సర్గః.

(ఆరాధితా ఇతి.) శీలేన అనుకూలవృత్త్యా. ప్రయత్నైః అలస్యత్యాగాదిభిః, విపర్యయే శీలాద్యభావే. ౩౫

(ఔరసా నితి.) జనాన్ అబంధూన్. ౩౬

(సా త్వ మితి.) సత్యవ్రతం అమోఘవ్రతం. ౩౭

(అహ మితి.) వ్యళీకం అప్రియం, కస్యచిదపి జనస్య యథా వ్యళీకం న కురుషే తథా త్వయా వర్తితవ్యం, ఇదం మమ వచశ్చ కార్యం అత్రైవ స్థాతవ్య మితి మమ వచశ్చ కార్యమితి. యద్వా, యథా కస్యచి దపి వ్యళీకం న కురుషే, తథా ఇద మపి మమ వచస్త్వయా కార్య మిత్యర్థః. ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
షడ్వింశస్సర్గః

— ః —

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ ప్రియార్హా ప్రియవాదినీ,
ప్రణయాదేవ సంక్రుద్ధా భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧

కిమిదం భాషసే రామ వాక్యం లఘుతయా ధ్రువం,
త్వయా య దపహాస్యం మే శ్రుత్వా నరవరాత్మజ. ౨

(వీరాణాం రాజపుత్రాణాం శస్త్రాస్త్రవిదుషాం నృప,
అనర్హ మయశస్యం చ న శ్రోతవ్యం త్వయేరితం.)
ఆర్యపుత్ర పితా మాతా భ్రాతా పుత్ర స్తథా స్నుషా,
స్వాని పుణ్యాని భుంజానా స్స్వం స్వం భాగ్య ముపాసతే. ౩

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

ఏవం రామాయణపురుషేషు రామకర్తవ్యం సామాన్యధర్మానుష్ఠానం దర్శితం. అథ సీతానుష్ఠేయం పాతివ్రత్యధర్మం సంక్షేపేణోపక్షిపతి (ఏవ ముక్తేత్యాది.) అప్రియవాదిన్యపి, ప్రియార్హా ప్రియభాషణార్హా, తదుపరి ప్రియవాదినీ. తథా ప్యేవముక్తా అప్రియ ముక్తా, ప్రణయా దేవ సౌహృదాదేవ, నతు వైరాత్, సంక్రుద్ధా. ౧

(కిమితి.) హే రామ, త్వయా, లఘుతయా, ధ్రువం నిశ్చితం, అత్యంతనిస్సార మిత్యర్థః. 'ధ్రువోపభేదే క్లీబం తు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిష్వి' త్యమరః. లఘుత్వమేవాహ (యదితి.) యద్వాక్యం శ్రుత్వా, మే ప్రియా అపి, అపహాస్యం భవతి తద్వాక్యం భాషసే. కి మిదం అయ మపూర్వప్రకారః. ఇతః పూర్వం న దృష్టచరః. నరవరాత్మజే త్యనేనాఽస్యాఽసంభావితత్వ ముచ్యతే. త్వామిహ స్థాప్య వనం గమిష్యామీ త్యేతద్వచన మేతావత్పర్యంత మనుసృతాయాః ప్రణయధారాయాః పంథానం నాఽఽరోహతీతి భావః. ౨

కథం మమ వాక్యస్య పరిహాసాస్పదత్వ మిత్యత్రాహ (ఆర్యపుత్రేతి.) భర్తారం ప్రతి భార్యాయా స్సంబోధనం ఆర్యపుత్రేతి. భర్తృసంబంధిపిత్రాదయః, స్వాని పుణ్యాని స్వకృతపుణ్యఫలాని, ఏతత్పాపఫలస్యా ప్యుపలక్షణం. భుంజానాః అనుభవంతః, స్వం స్వం స్వస్యైవ ఫలప్రదం, భాగ్యం శుభాశుభం కర్మ, ఉపాసతే ఆచరంతి—'భాగ్యం కర్మ శుభాశుభ' మిత్యమరః. ౩

(సీతయా సహనయనప్రార్థనం)

భర్తు ర్భాగ్యం తు భార్యైకా ప్రాప్నోతి పురుషర్షభ,
అత శ్చైవాహ *మాదిష్టా వనే వస్తవ్య మిత్యపి. ౪

న పితా నాఽఽత్మజో నాఽఽత్మా న మాతా న సఖీజనః.
ఇహ ప్రేత్య చ నారీణాం పతి రేకో గతి స్సదా. ౫

యది త్వం ప్రస్థితో దుర్గం వన మద్యైవ రాఘవ,
అగ్రత స్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాన్. ౬

ఈర్ష్యారోషౌ బహిష్కృత్య భుక్తశేష మివోదకం,
నయ మాం వీర విస్రబ్ధః పాపం మయి న విద్యతే. ౭

పూర్వోక్తాస్సర్వే స్వకీయకర్మఫలా న్యనుభవంతి, భర్తు రర్ధశరీరభూతా భార్యా భర్తృకృత భాగ్యఫలమేవాఽనుభవతీత్యాహ (భర్తు రితి.) భార్యైకా భార్యైవ తు, భర్తు ర్భాగ్యం ప్రాప్నోతి, సహాధికృతత్వాత్. యస్మాదేవం తస్మాదేవాఽహమపి, వనే వస్తవ్య మిత్యాదిష్టైవ త్వదాదేష్టృభిః అవయో స్సహధర్మచారిత్వా త్త్వదాదేశేనైవ మమాప్యాదేశ స్సిద్ధ ఇతి భావః. ౪

ఏవం భర్తృసమానభాగ్యత్వం స్వగమనహేతు రుక్తః, తదేకగతికత్వ మపి గమనహేతు రిత్యాహ (నేతి,) ప్రేత్య పరలోక ఇత్యర్థః. ౫

ఫలితార్థ మాహ (యదీతి.) అగ్రతో గమనే హేతు మాహ (మృద్నంతీతి) మర్దయంతీ మృదూకుర్వంతీత్యర్థః. కుశరూపకంటకాన్. ౬

(ఈర్ష్యేతి.) పరాతిశయాఽక్షమా ఈర్ష్యా, త్వదనువర్తనేన చరితార్థేయం భవిష్యతీ త్యేవం రూపా. అత్రైవ సుఖ మాస్వేతి మయోక్తాపి త్వయ మనుగమిష్యామీతి బ్రూత ఇతి రోషః.

* 'అర్ధోవా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ' త్యుక్తప్రక్రియయా త్వదర్ధశరీరభూతాయా మమా ప్యాదేశ ఇత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ప్రాసాదాగ్రై ర్విమానై ర్వా వైహాయసగతేన వా,
సర్వావస్థాగతా భర్తుః పాదచ్ఛాయా విశిష్యతే. ౮

*అనుశిష్టాఽస్మి మాత్రా చ పిత్రా చ వివిధాశ్రయం,
నాస్మి సంప్రతి వక్తవ్యా వర్తితవ్యం యథా మయా. ౯

అహం దుర్గం గమిష్యామి వనం పురుషవర్జితం,
నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం. ౧౦

తౌ, భుక్తశేషం శాస్త్రనిషిద్ధతయోక్త ముదక మివ, బహిష్కృత్య నిశ్శేషం నిరస్య, విస్రబ్ధః నిశ్శంకస్సన్, 'మాం నయ వీరే' త్యనేన ప్రియ మేకాకీ కాంతారం కథం నయేయ? మితి శంకా న కర్తవ్యేత్యుక్తం. పాపం మయి న విద్యతే భవద్వియోగే జీవనహేతుపాపం న విద్యత ఇత్యర్థః. పాపాంతరస్యాత్ర ప్రసక్త్యభావాత్. ౭

ప్రాసాదవాసం విహాయ కిమర్థం వనవాసం గచ్ఛసీత్యత్రాహ (ప్రాసాదాగ్రైరితి.) పంచమ్యర్థే తృతీయా. ప్రాసాదాగ్రైః సార్వభౌమవాసప్రాసాదాగ్రేభ్యః, విమానై ర్వా స్వర్లోకాదిస్థిత విమానాగ్రేభ్యో వా, వైహాయసగతేన అణిమాద్యష్టైశ్వర్య సిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధి గమనాద్వా, సర్వావస్థాగతా దురవస్థాపన్నాపీత్యర్థః. యద్వా, సర్వావస్థాసు, గతా అనుగతా, స్థాయినీ స్వరూపప్రాప్తేతి యావత్. పాదచ్ఛాయా పాదసేవా, విశిష్యతే అతిరిచ్యతే. ౮

ఉపదేశానుసారాదపి మయానుగంతవ్య మిత్యాహ (అనుశిష్టేతి) యథా మయా భర్తృవిషయే వర్తితవ్యం తథా మాత్రా పిత్రా చ, వివిధాశ్రయం వివిధప్రకారం, అనుశిష్టాస్మి. సంప్రతీదానీం, న వక్తవ్యాస్మి న శిక్షణీయాస్మీతి యావత్. ౯

ఉపదేశఫల మాహ (అహ మిత్యాది.) దుర్గత్వాదివిశేషణవిశిష్ట మపీత్యర్థః. ౧౦

* రామానుజీయం (అనుశిష్టేతి.) మాత్రా పిత్రా చ, వివిధాశ్రయం వివిధై ర్వర్ణై రాశ్రమిభి శ్చాశ్రీయత ఇతి వివిధాశ్రయం, శ్రేయస్సాధనత్వేన సర్వై రనుష్ఠేయ మాచార మితి యావత్ అనుశిష్టాస్మి సుశిక్షితాస్మి. తస్మా ద్యథా మయా, వర్తితవ్యం ఆచరితవ్యం, తథా సంప్రతి న వక్తవ్యాస్మి, పూర్వమేవ సర్వం విదితవత్యస్మీత్యర్థః.

(సీతయా సహనయన ప్రార్థనం)

సుఖం వనే నివత్స్యామి యథైవ భవనే పితుః,
అచింతయంతీ త్రీ౯ లోకా౯ చింతయంతీ పతివ్రతం. ౧౧

శుశ్రూషమాణా తే నిత్యం నియతా బ్రహ్మచారిణీ,
సహ రంస్యే త్వయా వీర వనేషు మధుగంధిషు. ౧౨

త్వం హి శక్తో వనే కర్తుం రామ సంపరిపాలనం,
అన్యస్యాపి జనస్యేహ కిం పున ర్మమ మానద. ౧౩

సహ త్వయాఽఽగమిష్యామి వన మద్య న సంశయః,
నాహం శక్యా మహాభాగ నివర్తయితు ముద్యతా. ౧౪

ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః,
న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా. ౧౫

ఇచ్ఛామి సరిత శ్శైలా౯ పల్వలాని వనాని చ,
ద్రష్టుం సర్వత్ర నిర్భీతా త్వయా నాథేన ధీమతా. ౧౬

దుఃఖావహేయం ప్రవృత్తి రిత్యత్రాహ (సుఖమితి.) త్రీ౯ లోకా౯ అచింతయంతీ త్రైలోక్యైశ్వర్యమ ప్యగణయంతీత్యర్థః. పతివ్రతం పతివిషయం వ్రతం, పతిశుశ్రూషణ మిత్యర్థః ౧౧

(శుశ్రూషమాణేతి.) నియతా నియమయుక్తా, బ్రహ్మచారిణీ నియతేంద్రియేత్యర్థః. కామభోగ వర్జితా వా. రంస్యే అపూర్వదర్శనేన సంతుష్టా భవిష్యామీత్యర్థః. మధుగంధిషు పుష్పరసగంధిషు 'మద్యే పుష్పరసే మధ్వి' తి వైజయంతీ. ౧౨-౧౩

(సహేతి.) ఉద్యతా వనగమనోద్యుక్తా. ౧౪

(ఫలమూలాశనేతి.) దుఃఖం అశనపానాభ్యర్థనరూపం. ౧౫-౧౬

హంసకారండవాకీర్ణాః పద్మినీ స్సాధుపుష్పితాః,
ఇచ్ఛేయం సుఖినీ ద్రష్టుం త్వయా వీరేణ సంగతా. ౧౭

అభిషేకం కరిష్యామి తాసు నిత్యం యతవ్రతా,
సహ త్వయా విశాలాక్ష రంస్యే పరమనందినీ. ౧౮

ఏవం వర్షసహస్రాణాం శతం వాఽహం త్వయా సహ,
వ్యతిక్రమం న వేత్స్యామి స్వర్గోపి న హి మే మతః. ౧౯

స్వర్గేపి చ వినా వాసో భవితా యది రాఘవ,
త్వయా మమ నరవ్యాఘ్ర నాఽహం తమపి రోచయే. ౨౦

అహం గమిష్యామి వనం సుదుర్గమం మృగాయుతం వానరవారణై ర్యుతం,
వనే నివత్స్యామి యథా పితు ర్గృహే తవైవ పాదా వుపగృహ్య సంయతా. ౨౧

(హంసేతి.) కారండవాః జలకుక్కుటాః, 'మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః. ౧౭-౧౮

(ఏవ మితి.) వ్యతిక్రమం వ్యతిక్రాంతం, వర్షసహస్రాణాం శతమపి, న వేత్స్యామి క్షణ మివ నేష్యామి, కిం పున శ్చతుర్దశ సమా ఇతి భావః. స్వర్గోపి న హి మే మతః, త్వయా వినేతి శేషః. ౧౯

ఏత దేవ వివృణోతి (స్వర్గేపి చేతి.) ౨౦

(అహమితి.) మృగైః ఆయుతం ఆసమంతా ద్యుక్తం, మృగైః అయుతం నాఽమిశ్రితం, మిశ్రిత మిత్యర్థః. యు మిశ్రణామిశ్రణయో రితి ధాతుః. అత్రేద మవధేయం - వనే మారీచమృగో భవిష్యతి. తత్ప్రసంగేనాఽఽవయో ర్వియోగ స్స్యాత్. తత్ర కోవా పున ర్ఘటకః? కథం త్వం, తు మయా వినా స్థాతుం శక్తాఽసీ? తి చింతయంతం రామం ప్రతి సీతా సూచయతి (వానరవారణై ర్యుక్త్యాది.) తథాహి - మృగో మారీచః, వానరవారణైః వానరశ్రేష్ఠైః సుగ్రీవాదిభిః, పున ర్వన్నగ్రహణా ద్వనేపి అశోకవనేపి, వత్స్యామి, పున స్తవైవ పాదా వుపగృహ్య, సంయతా నియతా, భవిష్యామీతి. ౨౧

(సీతయా సహనయనప్రార్థనం)

అనన్యభావా మనురక్తచేతసం త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితాం,
నయస్వ మాం సాధు కురుష్వ యాచనాం న తే *మయాతో గురుతా భవిష్యతి.

తథా బ్రువాణా మపి ధర్మవత్సలో న చ స్మ సీతాం నృవరో నినీషతి,
ఉవాచ చైనాం బహు సన్నివర్తనే వనే నివాసస్య చ దుఃఖితాం ప్రతి. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తవింశ స్సర్గః.

(అనన్యభావా మితి.) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వానురక్తే త్యుచ్యతే అత ఏవ త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితాం త్వయా వియుక్తత్వే మరణాయ నిశ్చితా మిత్యర్థః. మాం నయస్వ. పరమార్థస్తు, రావణగృహీతా మపి త్వయ్యేవాఽఽసక్తచిత్తా, మథ వేణ్యుద్గ్రథనేన మరణాయ నిశ్చితాం, హనుమత్ప్రేషణాదికముఖేన నయస్వ. యాచనాం దేవకృతరావణవధాభ్యర్థనం, సాధు కురుష్వ. మయా కృతాత్, అతోఽనుగమనాత్, తే గురుతా భారః, న భవిష్యతి క్లేశో న భవిష్యతీత్యర్థః. ౨౨

(తథేతి.) ధర్మవత్సలః కాంతాక్లేశాఽసహిష్ణుః, నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి, బహ్వితి క్రియావిశేషణం. సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తవింశస్సర్గః.

---

* అతః 'ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః, న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా' - ఇత్యాద్యుక్తా ద్ధేతో ర్మయా నిమిత్తేన. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

స ఏవం బ్రువతీం సీతాం ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః,
న నేతుం కురుతే బుద్ధిం వనే దుఃఖాని చింతయన్. ౧

సాంత్వయిత్వా పున స్తాం తు బాష్పదూషితలోచనాం,
నివర్తనార్థే ధర్మాత్మా వాక్య మేత దువాచ హ. ౨

సీతే మహాకులీనాసి ధర్మే చ నిరతా సదా,
ఇహాఽఽచరస్వ ధర్మం త్వం మా యథా మనస స్సుఖం. ౩

సీతే యథా త్వాం వక్ష్యామి తథా కార్యం త్వయాఽబలే,
వనే దోషా హి బహవో వదత స్తా న్నిబోధ మే. ౪

సీతే విముచ్యతా మేషా వనవాసకృతా మతిః,
బహుదోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే. ౫.

హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో మయైత దభిధీయతే,
సదా సుఖం న జనామి దుఃఖ మేవ సదా వనం. ౬

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

వనే నివాసస్య చ దుఃఖితా మిత్యుక్తం వివృణోతి (స ఏవ మిత్యాదినా.) ౧-౨

(సీత ఇతి.) మా యథా మనస స్సుఖం మనసో యథా సుఖం భవతి తథా మా చరేత్యర్థః. ౩-౪

(సీత ఇతి.) బహుదోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే – బహుదోషం అహికంటకాది యుక్తత్వాత్, కాంతారం మహారణ్యం – 'మహారణ్యే దుర్గపథే కాంతారం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. ౫

(హితబుద్ధ్యేతి:) హితబుద్ధ్యా, నతు త్వద్భరణక్లేశేన. ౬

(శ్రీరామస్య సీతానివారణయత్నః)

గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరికందరవాసినాం,
సింహానాం నినదా దుఃఖా శ్శ్రోతుం దుఃఖ మతో వనం. ౭

క్రీడమానాశ్చ విస్రబ్ధా మత్తా శ్శూన్యే మహామృగాః,
దృష్ట్వా సమభివర్తంతే సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౮

సగ్రాహా స్సరిత శ్చైవ పంకవత్యశ్చ దుస్తరాః,
మత్తై రపి గజై ర్నిత్య మతో దుఃఖతరం వనం. ౯

లతాకంటకసంకీర్ణాః కృకవాకూపనాదితాః,
నిరపా శ్చ సుదుర్గాశ్చ మార్గా దుఃఖ మతో వనం. ౧౦

మహావనే విద్యమానా౯ దోషా నాహ (గిరినిర్ఝరేత్యాది.) గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరినిర్ఝరేషు ప్రవృద్ధాః, శ్రోతుం, దుఃఖాః దుఃఖకరాః, అతో వనం, దుఃఖం దుఃఖకరం. ౭

(క్రీడమానా ఇతి) శూన్యే నిర్మానుషే ప్రదేశే, విస్రబ్ధాః నిశ్శంకా స్సంతః, క్రీడమానాః క్రీడంతః, అతఏవ మత్తాః, మహామృగాః సింహశార్దూలాదయః, అస్మా౯ దృష్ట్వా అపూర్వదర్శనాత్, సమభివర్తంతే హంతు మభిముఖ మాగచ్ఛేయుః. ౮

(సగ్రాహా ఇతి.) సగ్రాహాః సనక్రాః, పంకవత్యః బహుపంకాః, మత్తై ర్గజై రుపలక్షితాశ్చ, అతఏవ దుస్తరా స్సరిత స్సంతి. అతో దుఃఖతరం పూర్వోక్తదుఃఖసంమేళనాదతిశయేన దుఃఖవత్. ౯

యత్ర న నిర్ఝరాదయః తేనైవ మార్గేణ గమిష్యామ ఇత్యత్రాహ (లతా ఇతి.) లతాః పదాకర్షిణ్యః, కంటకాః పాదవేధకాః, కృకవాకవః వనకుక్కుటాః, తై రుపనాదితాః తన్నాదయుక్తా ఇత్యర్థః. తన్నాదా అశ్రుతపూర్వత్వాత్ భయావహా ఏవ. నిరపాః నిర్గతజలాః, ఋక్పూరబ్ధూ రిత్యాదినా సమాసాంతః అప్రత్యయః. ౧౦

సుప్యతే పర్ణశయ్యాసు స్వయం భగ్నాసు భూతలే,
రాత్రిషు శ్రమఖిన్నేన తస్మా ద్దుఃఖతరం వనం. ౧౧

అహోరాత్రం చ సంతోషః కర్తవ్యో నియతాత్మనా,
ఫలై ర్వృక్షావపతితై స్సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౧౨

ఉపవాసశ్చ కర్తవ్యో యథాప్రాణేన మైథిలి,
జటాభారశ్చ కర్తవ్యో వల్కలాంబరధారిణా. ౧౩

దేవతానాం పితౄణాం చ కర్తవ్యం విధిపూర్వకం,
ప్రాప్తానా మతిథీనాం చ నిత్యశః ప్రతిపూజనం. ౧౪

కార్య స్త్రి రభిషేకశ్చ కాలేకాలే చ నిత్యశః,
చరతా నియమేనైవ తస్మా ద్దుఃఖతరం వనం. ౧౫

(సుప్యత ఇతి.) భూతలే, నతు పర్యంకే. తత్రాపి పర్ణశయ్యాసు, నతు మృదుతూలాస్తరణేషు, తత్రాపి స్వయం భగ్నాసు జీర్ణతయా స్వయమేవ పతితాసు, రాత్రిషు, న త్వహస్సు. శ్రమఖిన్నేన ఫలమూలాద్యాహరణ శ్రమదుఃఖితేన, వనవాసినా సుప్యతే. అతోఽస్మాభి రపి తథా స్వపితవ్య మితి భావః. ౧౧

(అహోరాత్ర మితి.) అహోరాత్రం సాయంప్రాతశ్చ, వృక్షావపతితైః వృక్షాత్ స్వయం పతితైః, ఫలైః, నియతాత్మనా నియతమనస్కేన. ఇతరాఽనభిలాషిణేత్యర్థః. వనవాసినా, సంతోషః భోజనతృప్తిః, కర్తవ్యః. ౧౨

(ఉపవాస ఇతి.) యథాప్రాణేన యథాశక్త్యా. ౧౩-౧౪

(కార్య ఇతి.) త్రి రభిషేకశ్చ నైకకాల ఇత్యాహ (కాలేకాల ఇతి.) ప్రాతర్మధ్యాహ్న సాయాహ్నేష్విత్యర్థః. ఏతచ్చ న కతిపయదినేషు, కింతు ప్రతిదిన మిత్యాహ (నిత్యశ ఇతి.) ౧౫

(సీతానుగమన నివారణప్రయత్నః)

ఉపహారశ్చ కర్తవ్యః కుసుమై స్స్వయ మాహృతైః,
*ఆర్షేణ విధినా వేద్యాం బాలే దుఃఖ మతో వనం. ౧౬

యథాలబ్ధేన సంతోషః కర్తవ్య స్తేన మైథిలి,
యతాహారై ర్వనచరై ర్నిత్యం దుఃఖ మతో వనం. ౧౭

అతీవ వాతా స్తిమిరం బుభుక్షా చాత్ర నిత్యశః,
భయాని చ మహాం త్యత్ర తతో దుఃఖతరం వనం. ౧౮

సరీసృపాశ్చ బహవో బహురూపాశ్చ భామిని,
చరంతి పృథివీం దర్పా త్తతో దుఃఖతరం వనం. ౧౯

నదీనిలయనా స్సర్పా నదీకుటిలగామినః,
తిష్ఠం త్యావృత్య పంథానం తతో దుఃఖతరం వనం. ౨౦

(ఉపహార ఇతి.) ఉపహారః బలిః - 'ఉపహారో బలి ర్మత' ఇతి హలాయుధః. ఆర్షేణ ఋషిప్రోక్తేన, విధినా కల్పేన ౧౬

(యథేతి.) యథాలబ్ధేన యావల్లబ్ధేన, తేన ఫలాదినా ఆహారేణ, సంతోషః తృప్తిః, యతాహారైః నియతాహారైః. ౧౭

(అతీతి) అత్ర వనే, వాతాశ్చ అతీవ బహులాః, తిమిరం చ రాత్రి ష్వతీవాస్తి. బుభుక్షా చాతీవ భవతి, భయాని పూర్వోక్తాని. ౧౮

(సరీసృపా ఇతి.) సరీసృపాః గిరిసర్పాః, బహురూపాః పృథుశరీరాః, ౧౯

(నదీనిలయనా ఇతి.) నదీకుటిలగామినః నదీవత్ కుటిలగామినః. ౨౦

* ఆర్షేణ విధినా వానప్రస్థోచితవిధానేన. ఇతి తత్త్వదీపికా.

పతంగా వృశ్చికా: కీటా దంశాశ్చ మశకై స్సహ,
బాధంతే నిత్య మబలే సర్వం దు:ఖతరం వనం. ౨౧

ద్రుమా: కంటకిన శ్చైవ కుశకాశాశ్చ భామిని,
వనే *వ్యాకులశాఖాగ్రా స్తేన దు:ఖతరం వనం. ౨౨

కాయక్లేశాశ్చ బహవో భయాని వివిధాని చ,
అరణ్యవాసే వసతో దు:ఖమేవ తతో వనం. ౨౩

క్రోధలోభౌ విమోక్తవ్యౌ కర్తవ్యా తపసే మతి:,
న భేతవ్యం చ భేతవ్యే నిత్యం దు:ఖ మతో వనం. ౨౪

తదలం తే వనం గత్వా క్షమం న హి వనం తవ,
విమృశ న్నిహ పశ్యామి బహుదోషతరం వనం. ౨౫

(పతంగా ఇతి.) పతంగాః శలభాః, దంశాః వనమక్షికాః-'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః ౨౧

(ద్రుమా ఇతి) కుశకాశయో శ్శాఖాః కుశకాశపర్ణాన్యేవ. ౨౨

(కాయక్లేశా ఇతి.) కాయక్లేశాః వ్రతోపవాసాదయః, అరణ్యవాసే అరణ్యరూపవాసస్థానే. ౨౩

(క్రోధలోభా ఇతి.) భేతవ్యే భయహేతువిషయే ప్రాగుక్తసర్పాదౌ, న భేతవ్యం భయం న కార్యం. ౨౪

(తదితి.) వనం గత్వాఽల మితి అలం ఖల్వో రితి నిషేధార్థాలముపపదే క్త్వా. న గంతవ్య మిత్యర్థః. ౨౫

* (ద్రుమా ఇతి.) వ్యాకులశాఖాః వ్యాకులాగ్రా శ్చేత్యుభయత్ర క్రమాద్ద్రుమకుశవిశేషణం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతాయాః స్వానుగమననిర్బంధః)

వనం తు నేతుం న కృతా మతి స్తదా బభూవ రామేణ యదా మహాత్మనా,
న తస్య సీతా వచనం చకార త త్తతోఽబ్రవీ ద్రామ మిదం సుదుఃఖితా. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టావింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సీతా రామస్య దుఃఖితా,
ప్రసక్తాశ్రుముఖీ మంద మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧

యే త్వయా కీర్తితా దోషా వనే వస్తవ్యతాం ప్రతి,
గుణా నిత్యేవ తాన్ విద్ధి తవ స్నేహపురస్కృతాన్. ౨

(వనమితి) రామేణ వనం నేతుం మతి ర్యదా న కృతా బభూవ, తదా సీతా తస్య వచనం, న చకార నాంగీచకార. ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టావింశ స్సర్గః

అథ ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

(ఏతదితి.) పూర్వసర్గాంతే ఇద మిత్యుక్తావపి పున రిద మిత్యుక్తి ర్విశేషణవిశేషాభిధానార్థా. ప్రసక్తాశ్రుముఖీ ఈషదశ్రుముఖీ త్యర్థః. ౧

(య ఇతి.) వస్తవ్యతాం వాసిత్వం, తాన్ దోషాన్, తవ స్నేహపురస్కృతాన్ గుణా నిత్యేవ విద్ధి ప్రేయసా త్వయా సహ వర్తమానాయాః పుమ కోకిలాలాప చందన మలయమారుతవత్ సుఖకరాన్ జానీహీత్యర్థః. అము మర్థ ముపరితనసర్గే కుశకాశేత్యాదిశ్లోకై ర్వివరిష్యతి. ౨

మృగా స్సింహా గజా శ్చైవ శార్దూలా శ్శరభా స్తథా,
పక్షిణ స్సృమరా శ్చైవ యే చాన్యే వనచారిణః. ౩

అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ సర్వే తే తవ రాఘవ,
రూపం దృష్ట్వాఽపసర్పేయు ర్భయే సర్వే హి బిభ్యతి. ౪

త్వయా చ సహ గంతవ్యం మయా గురుజనాజ్ఞయా,
త్వద్వియోగేన మే రామ త్యక్తవ్య మిహ జీవితం. ౫

న చ మాం త్వత్సమీపస్థా మపి శక్నోతి రాఘవ,
సురాణా మీశ్వర శ్శక్రః ప్రధర్షయితు మోజసా. ౬

పతిహీనా తు యా నారీ న సా శక్ష్యతి జీవితుమ్,
కామ మేవంవిధం రామ త్వయా మమ విదర్శితం. ౭

(మృగా ఇత్యాది.) శరభాః అష్టపాదమృగాః, సృమరాః గవయాః, భయే భయహేతౌ, అస్మాన్ దృష్ట్వా అభిముఖ మాయాస్యంతీ త్యుక్తవాన్ రామః, ఇయం త్వపసర్పేయు రితి త త్పరిజహార. ౪

(త్వయేతి.) గురుజనాజ్ఞయా పిత్రో రాజ్ఞయా, త్వయా సహ మయా గంతవ్యం – 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ' తి శ్రుత్యుక్తప్రక్రియయా జాయాపత్యో రేకాత్మత్వాత్ త్వద్విషయాదేశ ఏవ మద్విషయాదేశ ఇత్యర్థః. త్వద్వియోగేన హేతునా, మే మయా. ౫

(న చేతి.) అపిశబ్దో భిన్నక్రమః, సురాణా మీశ్వరోపీ త్యర్థః. ౬

(పతిహీనేతి.) యా నారీ, పతిహీనా పతివియుక్తా, సా జీవితుం న శక్ష్యతీ త్యేవంవిధం, త్వయా, మమ, కామం అత్యర్థం, విదర్శితం ఉపదిష్టం. ౭

(సీతాయాః స్వానుగమననిర్బంధః)

అథ చాపి మహాప్రాజ్ఞ బ్రాహ్మణానాం మయా శ్రుతం,
పురా పితృగృహే సత్యం వస్తవ్యం కిల మే వనే. ౮

లక్షణిభ్యో ద్విజాతిభ్యః శ్రుత్వాఽహం వచనం పురా,
వనవాసకృతోత్సాహా నిత్య మేవ మహాబల. ౯

ఆదేశో వనవాసస్య ప్రాప్తవ్య స్స మయా కిల,
సా త్వయా సహ తత్రాఽహం యాస్యామి ప్రియ నాన్యథా. ౧౦

కృతాదేశా భవిష్యామి గమిష్యామి సహ త్వయా,
కాలశ్చాఽయం సముత్పన్న స్సత్యవా గ్భవతు ద్విజః. ౧౧

వనవాసేఽభిజానామి దుఃఖాని బహుధా కిల,
ప్రాప్యంతే నియతం వీర పురుషై రకృతాత్మభిః. ౧౨

(అథేతి.) అథచాపి అపిచే త్యర్థః. హే మహాప్రాజ్ఞ, పురా పితృగృహే వసంత్యా మయా, బ్రాహ్మణానాం బ్రాహ్మణేభ్యః జ్యోతిర్విద్భ్యః, మే మయా. వనే వస్తవ్యం కిలేతి సత్యం వచనం మయా శ్రుతం. ౮

(లక్షణిభ్య ఇతి.) లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః, లక్షణజ్ఞాన మస్త్యేషా మితి ఇనిః. ౯

(ఆదేశ ఇతి.) సః బ్రాహ్మణోక్తో, వనవాసస్యాదేశః ఆదిష్టో వనవాస ఇత్యర్థః. మయా ప్రాప్తవ్యః కిల. లలాట లిఖితస్య అపరిత్యాజ్యత్వా చితి భావః. సా ఏవ మాదిష్టాఽహం, త్వయా సహ యాస్యామి. నాన్యథా కేవలం స్వేచ్ఛయా న యాస్యామీత్యర్థః. ౧౦

ఫలిత మాహ (కృతాదేశేత్యాది) అయం కాలః వనవాసకాలః, ద్విజః లక్షణవాదీ, జాత్యేకవచనం. ౧౧

(వనవాస ఇతి.) వనవాసే దుఃఖాని జానామి. తాని, అకృతాత్మభిః అశిక్షితమనస్కైః. ప్రాప్యంతే, నతు మాదృశై ర్జనై రితి భావః. ౧౨

కన్యయా చ పితు ర్గేహే వనవాస శ్శ్రుతో మయా,
భిక్షిణ్యా స్సాధు వృత్తాయాః మమ మాతు రిహాఽగ్రతః. ౧౩

ప్రసాదితశ్చ వై పూర్వం త్వం వై బహువిధం ప్రభో,
గమనం వనవాసస్య కాంక్షితం హి సహ త్వయా. ౧౪

కృతక్షణాఽహం భద్రం తే గమనం ప్రతి రాఘవ,
వనవాసస్య శూరస్య చర్యా హి మమ రోచతే. ౧౫

శుద్ధాత్మన్ ప్రేమభావా ద్ధి భవిష్యామి వికల్మషా,
భర్తార మనుగచ్ఛంతీ భర్తా హి మమ దైవతం. ౧౬

ప్రేత్యభావేపి కల్యాణ స్సంగమో మే సహ త్వయా, ౧౭

(కన్యయేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః, వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః. వనవాసః, శ్రుతః భావీతి శ్రుతః, ఇహ గృహే, త్వయా సహ, వనవాసస్య గమనం లీలార్థం జాహ్నవీతీరతపోవనాదిగమనం, కాంక్షితం హి. త్వం చ బహువిధం, ప్రసాదితో వై ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః. ౧౪

(కృతక్షణేతి.) కృతక్షణా కృతోత్సవా, 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యమరః. వనవాసస్య వనే వాసో యస్యేతి వనవాసః, తస్య. శూరస్య తవ, చర్యా పరిచర్యా, మమ మహ్యం, రోచతే. ౧౫

(శుద్ధాత్మన్నితి.) శుద్ధాత్మన్ ఈర్ష్యాదిరహిత, ప్రేమభావాత్ ప్రేమస్వభావాత్, హిః ప్రసిద్ధౌ. భర్తారం త్వా మనుగచ్ఛంతి, వికల్మషా విగతకల్మషా, భవిష్యామి. నన్వత్రైవ స్థిత్వా కులదేవతా మారాధ్య విశుద్ధా భవేత్యత్రాహ (భర్తా హి మమ దైవత మితి.) ౧౬

(ప్రేత్యభావ ఇతి.) ప్రేత్యభావేపి పరలోకేపి, త్వయా సహ సంగమః, కల్యాణః శోభనః. ౧౭

(సీతాయాః స్వానుగమననిర్బంధః)

*శ్రుతి ర్హి శ్రూయతే పుణ్యా బ్రాహ్మణానాం యశస్వినాం. ౧౬

ఇహ లోకే చ పితృభి ర్యా స్త్రీ యస్య మహామతే,
అద్భి ర్దత్తా స్వధర్మేణ ప్రేత్యభావేపి తస్య సా. ౧౮

ఏవ మస్మా త్స్వకాం నారీం సువృత్తాం హి పతివ్రతాం,
నాభిరోచయసే నేతుం త్వం మాం కేనేహ హేతునా. ౧౯

భక్తాం పతివ్రతాం దీనాం మాం సమాం సుఖదుఃఖయోః,
నేతు మర్హసి కాకుత్స్థ సమానసుఖదుఃఖినీం. ౨౦

యది మాం దుఃఖితా మేవం వనం నేతుం న చేచ్ఛసి,
విష మగ్నిం జలం వాఽహ మాస్థాస్యే మృత్యుకారణాత్. ౨౧

అత్ర ప్రమాణ మాహ (శ్రుతిర్హీత్యాది) సార్ధశ్లోకేన. పితృభి రితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా. శ్రుతి మేవాహ (ఇహేతి.) మహామత ఇత్యనేన న త్వాం బోధయామీతి సూచ్యతే. స్వధర్మేణ స్వస్వవర్ణోక్తబ్రాహ్మాదివివాహవిధినా. ౧౮

(ఏవమితి.) ఏవం పూర్వోక్తశ్రుతిరూపప్రబలప్రమాణసద్భావేపీత్యర్థః. అస్మాత్ నగరాత్, నేతు మిత్యనేనాన్వయః. యద్వా, అస్మాత్ అద్భి ర్దానా ద్ధేతోః. ౧౯

(భక్తామితి.) సుఖదుఃఖయో స్సమాం ప్రాప్తయో స్సుఖదుఃఖయో రేకరూపాం, సమానసుఖదుఃఖినీం త్వత్సమానసుఖదుఃఖాం. ౨౦

(యదీతి.) ఆస్థాస్యే స్వీకరిష్యే. ౨౧

---

* శ్రుతిః బ్రాహ్మణానాం సకాశా చ్ఛ్రూయత ఇతి సంబంధః.

ఏవం బహువిధం తం సా యాచతే గమనం ప్రతి,
నాఽనుమేనే మహాబాహు స్తాం నేతుం విజనం వనం. ౨౨

ఏవ ముక్తా తు సా చింతాం మైథిలీ సముపాగతా,
స్నాపయంతీవ గా ముష్ణై రశ్రుభి ర్నయనచ్యుతైః. ౨౩

చింతయంతీం తథా తాం తు నివర్తయితు మాత్మవాన్,
తామ్రోష్ఠీం స తదా సీతాం కాకుత్స్థో బహ్వసాంత్వయత్. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

(ఏవమితి.) యాచతే అయాచత, విజనం బంధుజన రహితం. ౨౨

(ఏవమితి.) గాం భువం. ౨౩

(చింతయంతీ మితి.) తామ్రోష్ఠీ మిత్యనేన సాంత్వాదినా స్థాతు మశక్యత్వ ముచ్యతే. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,

ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

(సీతాయాః స్వానుగమననిర్బంధః)

అథ త్రింశస్సర్గః

సాంత్వ్యమానా తు రామేణ మైథిలీ జనకాత్మజా,
వనవాస నిమిత్తాయ భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧

సా త ముత్తమసంవిగ్నా సీతా విపులవక్షసం,
ప్రణయా చ్చాభిమానా చ్చ పరిచిక్షేప రాఘవం. ౨

*కిం త్వా మన్యత వైదేహః పితా మే మిథిలాధిపః,
రామ జామాతరం ప్రాప్య స్త్రియం పురుషవిగ్రహం. ౩

అథ త్రింశస్సర్గః

(సాంత్వ్యమానేతి.) జనకాత్మజేతి విశేషణం స్వకులోచితాచారదార్ఢ్యాయ, వనవాసనిమిత్తాయ-వనవాస ఏవ నిమిత్తం ప్రయోజనం. తస్మై. ౧

(సేతి.) ఉత్తమసంవిగ్నా ఉత్తమ మత్యంతం కంపమానా, విపులవక్షసం శూర మితి యావత్. శూర మపి కథం చిక్షేపేత్యత్రాహ (ప్రణయా దిత్యాది.) ప్రణయాత్ స్నేహాత్, అభిమానాత్ మదీయోయ మిత్యభిమానాత్, కోపా ద్వా. ప్రణయకోపా దితి సంపిండితోర్థః. పరిచిక్షేప నినింద. ౨

(కింత్వేతి.) మాం త్యక్త్వా వనం గతం త్వాం యది మే పితా శృణుయాత్, తదా త్వాం స్త్రీయేవ కాచిత్ పురుషవేషం ధృత్వా మత్కన్యా ముపయేమే ఇతి మన్యేతేత్యర్థః. హే రామ సౌందర్యమాత్రేణ పరభ్రామక, వైదేహః విదేహవంశ్యః, 'కర్మణైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతి కర్మప్రధానతయా కదాచి దపి పత్నీవిరహ మసహమాన ఇత్యర్థః. మిథిలాధిపః

* (కింత్వేతి.) హే రామ, త్వా త్వాం, పురుషవిగ్రహం ఆకారమాత్రేణ పురుషం, స్త్రియ మేవ సంతం, జామాతరం, ప్రాప్య, కి మమన్యత? తత్త్వం న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. యది జానాతి, తర్హి మాం తుభ్యం న ప్రయచ్ఛే దిత్యాక్షేపశేషః. యద్వా, 'స ఏవ వాసుదేవోఽయం సాక్షాత్ పురుష

*అనృతం బత లోకోఽయ మజ్ఞానా ద్య ద్ధి వక్ష్యతి,
తేజో నాస్తి పరం రామే తపతీవ దివాకరే. ४

జనపదస్య సమ్యగ్రక్షకః మే పితా, త్వా మామేకాం రక్షితు మశక్త్యా మాం పత్నీం త్యక్త్వా గతం త్వాం, ప్రాప్య జ్ఞాత్వా, గత్యర్థో జ్ఞానార్థః. స్త్రియం అంతః స్త్రీస్వభావం, పురుషవిగ్రహం బహిఃపురుషవేషం, జామాతరం, అమన్యత కిం మన్యతే కిం? అవశ్య మిత్థం మన్యేతే త్యర్థః. (స్త్రియం పురుషవిగ్రహ మితి) పురుషత్వేపి మోహినీరూపగ్రహమకృత్త్వం పూర్వకృతం సూచయతీతి. ३

(అనృత మితి.) బతేతి ఖేదే. అయం లోకః, తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో స్తీతి, అజ్ఞానాత్, య ద్వక్ష్యతి వదతి, త దనృతం. కుతః? నాస్తి అనుపలభ్యమానత్వా త్తాదృశం తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః. యద్వా, అయం లోకః, యద్వక్ష్యతి యద్వదతి, రామే పరం తేజో స్తీ త్యర్థసిద్ధం.

ఉచ్యతే, స్త్రీప్రాయ మేత త్త త్సర్వం జగద్బ్రహ్మపురస్సర' మితి విష్ణుపురాణోక్తేః. వైదేహో మే పితా, త్వాం జామాతరం ప్రాప్య, లోకే త్వద్వ్యతిరిక్తం పురుషవిగ్రహం పురుషాకృతిం సర్వ మపి, స్త్రియ మమన్యత. కిం కి మర్థం అమన్యత? ఏతాదృశ కాతరం త్వాం తథా మన్వానో భ్రాంత ఇత్యర్థః. యద్వా, (కింత్వితి) రామజ - అమాతరం - ప్రాప్య - స్త్రియం - పురుష - విగ్రహం ఇతి పదచ్ఛేదః. హే రామజ రమయితుం జాత అవతీర్ణేతి, హే పురుష క్రీడార్థ మవతీర్ణపరమపురుషే త్యర్థః. అమాతరం స్త్రియం మాతృవ్యతిరిక్తాం సపత్నీమాతరం కైకేయీం, ప్రాప్య ఉద్దిశ్య, వైదేహో మే పితా, విగ్రహం కలహం, అమన్యత కిం? నాఽమన్యతైవ. కైకేయ్యా సహ ఏతాదృశ కలహ అయాస్యతీతి న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. తథాపి న మాం విహాయ త్వయా వనం గంతవ్య మితి భావః. యద్వా, రామజామాతర మిత్యేకం పదం. పురుషవిగ్రహం పురుషాః భక్తాః విశేషేణ గృహ్ణాతి స్వవశీకరోతీతి తథా. రామజామాతరం – 'రమంతే యోగినోఽనంత' ఇతి శ్రుతేః ఆనంద రూపజామాతరం, త్వాం ప్రాప్య, వైదేహో మే పితా, స్త్రియం స్వ స్థియం. స్థియమి త్యుపలక్షణం. పుత్రమిత్రకళత్రాదిక మాముష్మికం చ, సత్య మమన్యత కిం? కింతు సర్వం తుచ్ఛ మితి జ్ఞాత్వా పరమానందపూర్ణోఽభూత్. ఏతాదృశసర్వానందకర స్త్వం మాం కథం వ్యథయసీతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* అజ్ఞానా దాక్షేపం కృతవత్యస్మీతి భీత్యా లోక ఏవం వదిష్యతీతి స్వాపరాధం పరిహరతి (అనృత మితి) య న్మా మనాదాయ గచ్ఛసీతి శ్లోకాదా వధ్యాహృత్య యోజనీయః. అయం

(సీతాయాః స్వానుగమననిర్బంధః)

కిం హి కృత్వా విషణ్ణ స్త్వం కుతో వా భయ మస్తి తే,
య త్పరిత్యక్తుకామ స్త్వం మా మనన్యపరాయణాం. ౫

ద్యుమత్సేనసుతం వీర సత్యవంత మనువ్రతాం,
సావిత్రీ మివ మాం విద్ధి త్వ మాత్మవశవర్తినీం. ౬

న త్వహం మనసా ప్యన్యం ద్రష్టాస్మి త్వదృతేఽనఘ,
త్వయా రాఘవ గచ్ఛేయం యథాఽన్యా కులపాంసనీ. ౭

తత్, అజ్ఞానాత్. అతోఽనృతం బత. తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తి. వ్యతిరేక దృష్టాంతః. య ద్యస్తి, దివాకర ఇవ ఉపలభ్యేత ఇతి భావః. యద్వా, అజ్ఞానాత్ రామస్వరూపాఽజ్ఞానాత్, లోకోఽయం య ద్వదతి, తదనృతం కిం వదతీత్యత్రాహ (తేజ ఇతి.) రామ ఇవ తపతి దివాకరే పరం తేజో నాస్తీతి య ద్వదతి, త దనృత మితి పూర్వేణాన్వయః. ౪

(కిమితి.) కిం హి కృత్వా కి మకార్యం కృత్వా, విషణ్ణః – 'అప్యకార్యశతం కృత్వా భర్తవ్యా మను రబ్రవీ' దిత్యుక్తాఽవశ్యభరణీయవిషయే విషాదప్రాప్తి ర్న యుక్తేతి భావః. తే కాలాగ్ని సదృశక్రోధస్య తవ, యత్ యస్మాత్ కారణాత్, మాం పరిత్యక్తు కామోసి తాదృశం కారణం నాస్తీత్యర్థః. యద్వా, కిం హి కృత్వా కిం మనసి కృత్వా, కిం విచార్యేత్యర్థః. యత్ యస్మాత్ విషాదాత్ భయా చ్చ, మాం పరిత్యక్తుకామోఽసి. ౫-౬

(న త్వితి.) హే రాఘవ, అన్యా కులపాంసనీ యథా కులపాంసనీవ, అహం త్వదృతే అన్యం మనసాపి, న ద్రష్టాస్మి న ద్రక్ష్యా మ్యేవ. అత స్త్వయాఽఽగచ్ఛేయ మితి యోజనా. ౭

లోకః, తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తీతి అజ్ఞానా దవిచారా దనృతం యద్వక్ష్యతి తత్, బతేతి యోజనా. ఏత దహం న సహ ఇతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

*స్వయం తు భార్యాం కౌమారీం చిర మధ్యుషితాం సతీం,
శైలూష ఇవ మాం రామ పరేభ్యో దాతు మిచ్ఛసి. ౮

యస్య పథ్యం చ రామాఽత్థ యస్య చార్థేఽవరుధ్యసే,
త్వం తస్య భవ వశ్యశ్చ విధేయశ్చ సదాఽనఘ. ౯

దృఢపాతివ్రత్యప్రదర్శనేపి వనగమనాఽసమ్మతిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి (స్వయ మితి.) కౌమారీం కుమారావస్థాయా మేవ పరిణతాం, శైలూష ఇవ జాయాఽఽజీవ ఇవ - 'శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవాః కృశాశ్వినః' ఇత్యమరః. పరేభ్యః స్వయం దాతు మిచ్ఛసి? ౮

మాతరం శుశ్రూషస్వేతి యదుక్తం తత్ర పరిహార మాహ (యస్యేతి.) యస్య మాతృజనస్య, పథ్యం హితం, అత్థ, యస్య చార్థే, అవరుధ్యసే మాం నివారయసే, తస్య జనస్య, త్వ మేవ, వశ్యః అనుకూలః, విధేయః ప్రేష్యశ్చ, భవ. అహం తు త్వామనుయాస్యామీత్యర్థః. యద్వా. యస్య మద్రూపస్య జనస్య, పథ్యం చాత్థ, ఏతావత్పర్యంతం, యస్య చార్థే, అవరుధ్యసే క్లిశ్యసి, తస్య జనస్య త్వం వశ్యో విధేయశ్చ భవ త్వమేవ మద్వచనం శృణ్విత్యర్థః. అథవా, యస్య భరతస్య పథ్య మాత్థ, యస్య చార్థే యస్యాభిషేకరూప ప్రయోజననిమిత్తే, అవరుధ్యసే నిగృహీతోసి, తస్య, వశ్యః ఇచ్ఛానుసారీ, విధేయ శ్చ ప్రేష్యశ్చ, భవేతి సంబంధః. ౯

* భరతాయ రామకర్తృకరాజ్యదాన మసహమానాహ (స్వే రామ.) భార్యాం భర్తుం యోగ్యాం, కుతః? సతీం అనశ్వరాం, కుతః? చిర మధ్యుషితాం పితృపితామహాద్యాగతాం, కౌమారీం కుమార వయస్యేవ త్వయా ప్రాప్యాం, యౌవరాజ్యరూపా మిత్యర్థః. మాం రాజ్యలక్ష్మీం, శైలూష ఇవ వేషధారీ సన్, పరేభ్యో భరతాదిభ్యో, దాతు మిచ్ఛసి. ఇదం తవ నోచిత మితి భావః. 'భరతస్య సమీపే తు నాఽహం కథ్యః కదాచనే' తి పూర్వ ముక్తవతో రామస్య ఉత్తరమాహ (యస్యేతి) యస్య భరతస్య, పథ్యం హితం అత్థ, యస్య చార్థే యస్య భరతస్య అభిషేకరూపప్రయోజననిమిత్తే, అవరుధ్యసే నిగృహీతోసి, తస్య వశ్యః ఇచ్ఛానుసారీ, విధేయశ్చ నియోజ్యశ్చ, భవ. నాహం తదిష్టానువర్తినీ తద్విధేయా చ వసామీ త్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతాయాః స్వానుగమననిర్బంధః)

స మా మనాదాయ వనం న త్వం ప్రస్థాతు మర్హసి,
తపో వా యది వాఽరణ్యం స్వర్గో వా మే సహ త్వయా. ౧౦

న చ మే భవితా తత్ర కశ్చిత్ పథి పరిశ్రమః,
పృష్ఠత స్తవ గచ్ఛంత్యా విహారశయనేష్వివ. ౧౧

కుశకాశశరేషీకా యే చ కంటకినో ద్రుమాః,
తూలాజినసమస్పర్శా మార్గే మమ సహ త్వయా. ౧౨

మహావాతసముద్ధూతం య న్మా మపకరిష్యతి,
రజో రమణ త న్మన్యే పరార్థ్య మివ చందనం. ౧౩

శాద్వలేషు యథా శిశ్యే వనాంతే వనగోచర,
కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాత్ సుఖతరం తతః. ౧౪

(స ఇతి.) వశ్యో విధేయశ్చ త్వం, తపో వా తపశ్చరణం వా, అరణ్యం అరణ్యవాసో వా, స్వర్గో వా స్వర్గగమనం వా, త్వయా సహ భవత్వితి శేషః, ౧౦

(న చేతి) పథి తవ పృష్ఠతో గచ్ఛంత్యా మే, విహారశయనేష్వివ - విహారః పరిక్రమః, ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్, 'విహారస్తు పరిక్రమ' ఇత్యమరః. ౧౧

(కుశేతి.) త్వయా సహ గచ్ఛంత్యా మమ, తూలాజినసమస్పర్శాః - తూలం తూలపిండః, అజినం కందల్యాద్యజినం - 'కదలీ కందలీ చీనచమూరుప్రియకా అపి, సమూరు శ్చేతి హరిణా అమీ అజినయోనయ' ఇత్యభిదానాత్. భవంతీతి శేషః. ౧౨

(మహావాతేతి.) పరార్ధ్యం శ్రేష్ఠం, చందనం వాసితం చందనచూర్ణ మిత్యర్థః. ౧౩

(శాద్వలేష్వితి.) శాద్వలేషు బాలతృణవత్ప్రదేశేషు, శిశ్యే, త్వయా సహేతి శేషః. కుథాః చిత్రకంబళాః, ఆస్తరణాని కౌసుంభోత్తరచ్ఛదాః, తై ర్యుక్తేషు తల్పేషు. ౧౪-౧౫

పత్రం మూలం ఫలం య త్త్వ మల్పం వా యది వా బహు,
దాస్యసి స్వయ మాహృత్య తన్మేఽమృతరసోపమం. ౧౫

న మాతు ర్న పితు స్తత్ర స్మరిష్యామి న వేశ్మనః,
ఆర్తవా న్యుపభుంజానా పుష్పాణి చ ఫలాని చ. ౧౬

న చ తత్ర గతః కించి ద్ద్రష్టు మర్హసి విప్రియం,
మత్కృతే న చ తే శోకో న భవిష్యామి దుర్భరా. ౧౭

య స్త్వయా సహ స స్స్వర్గో నిరయో య స్త్వయా వినా,
ఇతి జానన్ పరాం ప్రీతిం గచ్ఛ రామ మయా సహ. ౧౮

అథ మా మేవ మవ్యగ్రాం వనం నైవ నయిష్యసి,
విష మద్యైవ పాస్యామి మా విశం ద్విషతాం వశం. ౧౯

(నేతి) మాతు రిత్యాదౌ అధిగర్థేతి షష్ఠీ. ఆర్తవాని తత్తదృతుసముత్పన్నాని. ౧౬

(నచేతి.) తత్ర వనే, గత స్త్వం, మత్కృతే మన్నిమిత్తం, కించి ద్విప్రియం దుఃఖం, ద్రష్టుం నార్హసి, తే శోక శ్చ న భవేత్. అతో దుర్భరా దుఃఖేన భర్తవ్యా, న భవిష్యామి ౧౭

కిం బహునోక్తేన? నిశ్చిత మేకం సంక్షేపత శ్శృణ్విత్యాహ (య ఇతి.) త్వయా సహ యో వాసః, స స్వర్గః మే స్వర్గసమః, త్వయా వినా యో వాసః, స నిరయః నరకోపమః, త్వత్సంశ్లేష విశ్లేషా దన్యే న మే సుఖదుఃఖే స్త ఇతి భావః. ఇతి ఏవం, పరాం విశ్లేషాసహాం, ప్రీతిం, జానన్ పూర్వ మపి బహుశోఽను భవన్, మయా సహ గచ్ఛ. ౧౮

(అథేతి.) ప్రశ్నే. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, అవ్యగ్రాం వనగమనవిషయభీతిరహితాం, అద్యైవ త్వత్సన్నిధావేవ, ద్విషతాం భరతాదీనాం, వశం, మా విశం న ప్రాప్నుయాం, విరహో వా ద్విషంతః. ౧౯

(సీతాయాః స్వానుగమననిర్బంధః)

పశ్చా దపి హి దుఃఖేన మమ నైవాఽస్తి జీవితం,
ఉజ్ఝితాయా స్త్వయా నాథ తదైవ మరణం వరం. ౨౦

ఇమం హి సహితుం శోకం ముహూర్త మపి నోత్సహే,
కిం పున ర్దశవర్షాణి త్రీణి చైకం చ దుఃఖితా. ౨౧

ఇతి సా శోకసంతప్తా విలప్య కరుణం బహు,
చుక్రోశ పతి మాయస్తా భృశమాలింగ్య సస్వరం. ౨౨

సా విద్ధా బహుభి ర్వాక్యై ర్దిగ్ధై రివ గజాంగనా,
చిరసన్నియతం బాష్పం ముమోచాఽగ్ని మివాఽరణిః. ౨౩

తస్యా స్స్ఫటికసంకాశం వారి సంతాపసంభవం,
నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ పంకజాభ్యా మివోదకం. ౨౪

(పశ్చాదితి.) పశ్చా దపి త్వద్గమనానంతర మపి, ఉజ్ఝితాయాః త్యక్తాయాః, తదైవ త్వత్సన్నిధానకాల ఏవ. ౨౦

విషయకృతదుర్మరణా ద్దుఃఖేన మరణం జ్యాయ ఇత్యాశంక్యాహ (ఇమ మితి.) ఆదౌ దశవర్షాణి, మధ్యే త్రీణి వర్షాణి, అంతే ఏకవర్షం చ, తుల్యతయా భాతి విరహిణ్యా ఇత్యావేదయితుం విభజ్యోక్తిః. ౨౧

(ఇతీత్యాది.) ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా, ప్రశిథిలగాత్రీత్యర్థః. సస్వరం సతారధ్వనీత్యర్థః. ౨౨

(సేతి.) విద్ధా తాడితా. వాక్యైః పూర్వం రామోక్తైః, దిగ్ధైః విషలిప్తైః, బాణైః, చిరసన్నియతం వార్తాప్రసంగేన చిరా త్సన్నిరుద్ధం, అరణి రిత్యత్రాపి విద్ధే త్యనుషంజనీయం ౨౩

(తస్యా ఇతి.) స్ఫటికసంకాశ మిత్యనేన వికజ్జలతావగమా చ్చిరవిగలితధారత్వ మవగమ్యతే, ఉదకం మకరందరూపం, తద్ధ్యుష్ణం నిర్మలం చ. ౨౪

తచ్చైవాఽమల చంద్రాభం ముఖ మాయతలోచనం,
పర్యశుష్యత బాష్పేణ జలోద్ధృత మివాంబుజం. ౨౫

తాం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం విసంజ్ఞా మివ దుఃఖితాం,
ఉవాచ వచనం రామః పరివిశ్వాసయం స్తదా. ౨౬

న దేవి తవ దుఃఖేన స్వర్గమ ప్యభిరోచయే,
న హి మేఽస్తి భయం కించిత్ స్వయంభోరివ సర్వతః. ౨౭

తవ సర్వ మభిప్రాయ మవిజ్ఞాయ శుభాననే,
వాసం న రోచయేఽరణ్యే శక్తిమా నపి రక్షణే. ౨౮

య త్సృష్టాసి మయా సార్ధం వనవాసాయ మైథిలి,
న విహాతుం మయా శక్యా కీర్తి రాత్మవతా యథా. ౨౯

(తదితి.) అమలసంకాశ మితి పాఠే-అమలతయా ప్రకాశమానం, బాష్పేణ సంతాపసంభవేనోష్ణేన. అంబుజపక్షే ఊష్మణేత్యర్థః - 'బాష్ప ఊష్మే' త్యమరః. ౨౫

(తామితి.) విసంజ్ఞామివే త్యనేన మూర్ఛాభావ స్సూచ్యతే. పరివిశ్వాసయన్ సమ్యగ్విశ్వాసయన్. ౨౬

(నేతి.) తవ దుఃఖేన హేతునా, ప్రాప్యం స్వర్గ మపి న రోచయే. త్వయి దుఃఖితాయాం స్వర్గ మపి నేచ్ఛామీత్యర్థః. స్వయంభోః నారాయణస్య, న తు చతుర్ముఖస్య, తస్య మధుకైటభాదిభ్యో భయసంభవాత్. ఆర్షో డుప్రత్యయః. సర్వతః సర్వజంతుభ్యః. ౨౭

(తవేతి.) తవ విరహదుఃఖాసహిష్ణు రపి, నిర్భయోపి శక్తిమా నపి, తవాంతరాభిప్రాయాఽనభిజ్ఞానా దేతావత్పర్యంతం త్వాం వనం నేతుం నేచ్ఛామీతి భావః. ౨౮

(యదితి.) సృష్టా, దేవేనేతి శేషః. ఆత్మవతా శీలవతా, అతికృచ్ఛ్రావస్థాయామ ప్యక్షుభితమనస్కేన వా, యచ్ఛబ్దయోగా త్త దితి పూరణీయం. ౨౯

(సీతాయాః అనుగమనాంగికారః)

ధర్మస్తు గజనాసోరు సద్భి రాచరితః పురా,
తం చాఽహ మనువర్తేఽద్య యథా సూర్యం సువర్చలా. ౩౦

నఖ ల్వహం న గచ్ఛేయం వనం జనకనందిని,
వచనం త న్నయతి మాం పితు స్సత్యోపబృంహితం. ౩౧

ఏష ధర్మస్తు సుశ్రోణి పితు ర్మాతుశ్చ వశ్యతా,
అతశ్చ తం వ్యతిక్రమ్య నాఽహం జీవితు ముత్సహే. ౩౨

అస్వాధీనం కథం దైవం ప్రకారై రభిరాధ్యతే,
స్వాధీనం సమతిక్రమ్య మాతరం పితరం గురుం. ౩౩

ఇదం పత్న్యా సహ వనగమనం రాగప్రాప్తం న భవతి, అపితు శిష్టాచార సిద్ధ మిత్యాహ (ధర్మ ఇతి.) ధర్మః వానప్రస్థధర్మః, సద్భిః సపత్నీకైః రాజర్షిభిః, 'యథా సూర్యం సువర్చలేతి' భిన్నలింగయో రప్యుపమ్య మార్షం. యథా సూర్యం సువర్చలా దేవీ తద్వ న్మా మను వర్తస్వేతి వాఽర్థః. ౩౦

(న ఖల్వితి.) సత్యోపబృంహితం పితృవచనం మాం నయతి ఖలు. త త్తస్మాత్ కారణాత్, అహం న గచ్ఛేయ మితి న. అద్యైవ గచ్ఛేయ మేవేత్యర్థః. ౩౧

(ఏష ఇతి.) పితు ర్మాతుశ్చ వశ్యతే త్యేష ఏవ ధర్మః. వశ్యతా విధేయతా, అహం పితృవచనపరిపాలనోద్యుక్తోఽహం, తం వ్యతిక్రమ్య మాతాపితృవిధేయత్వరూపధర్మం వ్యతిక్రమ్య, అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. ౩౨

మా భూత్ పితృవచనకరణం, దైవ మారాధ్యాఽస్మాభి రత్రైవ స్థాతవ్య మిత్యత్రాహ (అస్వాధీన మితి.) అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం, స్వతంత్ర మితి యావత్. యద్వా, అస్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా అనాజ్ఞాపయత్, స్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా నియోజయంతం, గురుం గురుం చేత్యర్థః. ప్రకారైః ఆరాధన ప్రకారైః. ౩౩

† ꠸ * య త్త్రయం త త్త్రయో లోకాః పవిత్రం తత్సమం భువి,
నాన్య దస్తి శుభాపాంగే తేనేద మభిరాధ్యతే. ౩౪

న సత్యం దానమానౌ వా న యజ్ఞా శ్చాప్తదక్షిణాః,
తథా బలకరా స్సీతే యథా సేవా పితు ర్హితా. ౩౫

(యదితి.) యత్ గుర్వాదిత్రయం, తత్ త్రయో లోకాః, లోకత్రయమపి తదారాధనసాధ్య మిత్యర్థః. భువి తత్సమం పవిత్ర మన్య న్నాస్తి - 'గగనం గగనాకార' మితివత్ స్వస్య స్వేనౌపమ్యాసంభవా త్తద్వ్యావృత్త్యర్థ మన్యపదం. తేన కారణేన, ఇదం గుర్వాదిత్రయం, అభిరాధ్యతే. ౩౪

పితృవాక్యస్య సత్యాదివైలక్షణ్యమాహ (న సత్య మితి.) హితా హితకరీ, పితు స్సేవా, యథా బలకరీ, తథా సత్యాదయః, న బలకరాః న పరలోకబలకరాః, న పారత్రికాభ్యుదయసాధకా ఇత్యర్థః. ౩౫

* రామానుజీయం. (యత్రేతి.) యత్రయత్ర పూర్వోక్తా మాతాపితృగురవో వర్తంతే తత్రతత్ర త్రయో లోకాః, తత్సమం తత్త్రయసమం, యత్ పవిత్రం, భు వ్యన్య న్నాస్తి. తేన కారణేన, ఇదం మాతాపితృగురురూపం త్రయం, అభిరాధ్యత ఇతి యోజనా.

꠸ (యత్ర త్రయ మితి.) యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం, తత్ర త్రయో లోకా వర్తంతే మాతాపితృగురుశుశ్రూషయా లోకత్రయాంతర్వ ర్త్యశేషదేవతాద్యారాదనఫలప్రాప్తి ర్భవతీత్యర్థః. అతః తత్సమం, పవిత్రం మేధ్యం, నాస్తి. తేన కారణేన, ఇదం మాతాపితృగురురూపత్రయ మభిరాధ్యత ఇతి యోజనా. యద్వా, పవిత్రం - పవి ర్మహాభయలక్షణ స్సంసారః, తస్మా త్త్రాయత ఇతి పవిత్రం, సంసారనివర్తకమితి యావత్. 'పవి ర్వజ్రే మహాభయ' ఇత్యభిధానాత్. పాఠాంతర స్తు-య త్త్రయ మితి. యత్ యత్ర, పితృమాతృగురురూపం త్రయం, తత్ తత్ర; త్రయో లోకా వర్తంతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† యత్ర త్రయం త్రయో లోకా ఇతి రామానుజీయ తత్త్వదీపికయోః పాఠః.

(సీతాయాః అనుగమనాంగీకారః)

స్వర్గో ధనం వా ధాన్యం వా విద్యాః పుత్రా స్సుఖాని చ,
గురువృత్త్యనురోధేన న కించి దపి దుర్లభం. ౩౬

దేవగంధర్వగోలోకాన్ బ్రహ్మలోకాం స్తథా నరాః,
ప్రాప్నువంతి మహాత్మానో మాతాపితృపరాయణాః. ౩౭

స మా పితా యథా శాస్తి సత్యధర్మపథే స్థితః,
తథా వర్తితు మిచ్ఛామి స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౩౮

మమ సన్నా మతి స్సీతే త్వాం నేతుం దండకావనం,
వసిష్యామీతి సా త్వం మా మనుయాతుం సునిశ్చితా. ౩౯

*సా హి సృష్టాఽనవద్యాంగి వనాయ మదిరేక్షణే,
అనుగచ్ఛస్వ మాం భీరు సహధర్మచరీ భవ. ౪౦

(స్వర్గ ఇతి.) స్వర్గాదీని గురువృత్త్యనురోధేన. సిధ్యంతీతి శేషః. గురూణాం మాత్రాదీనాం, వృత్తిః శుశ్రూషణం, తదనురోధేన తదనువర్తనేన, 'అనురోధోఽనువర్తన' మిత్యమరః. వ్యతిరేకేణా ప్యాహ (న కించి దితి.) ౩౬

(దేవగంధర్వేతి.) క్రమేణ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువంతీతి భావః. నరా ఇతి సర్వవర్ణ సాధారణ్యోక్తిః మహాత్మానః దృఢమనస్కాః, (మాతేతి,) తచ్ఛుశ్రూషణైకరతా ఇత్యర్థః. ౩౭

(స ఇతి.) మా మాం, సః స్వతంత్రః, వర్తితుం అనుష్ఠాతుం, సః వర్తనం, ధర్మాపేక్షయా పుంస్త్వం. ౩౮

(మమేతి) సన్నా త్వద్భావాఽపరిజ్ఞానాత్ క్షీణా, సా త్వం, మయా సహ వసిష్యామీతి మా, మనుయాతుం సునిశ్చితా, తేన ఇదానీం జ్ఞాతాసీతి భావః ౩౯

(సేతి.) సృష్టా, దైవేనేతి శేషః. ౪౦

* సా హి దిష్టా. సాతిదిష్టా ఇతి పాఠద్వయం. దిష్టా అతిదిష్టా అనుజ్ఞాతా ఇత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

సర్వథా సదృశం సీతే మమ స్వస్య కులస్య చ,
వ్యవసాయ మతిక్రాంతా కాంతే త్వ మతిశోభనం. ४०

ఆరభస్వ శుభశ్రోణి వనవాసక్షమాః క్రియాః,
నేదానీం త్వదృతే సీతే స్వర్గోపి మమ రోచతే. ४२

బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ రత్నాని భిక్షుకేభ్య శ్చ భోజనం,
దేహి చాఽఽశంసమానేభ్య స్సంత్వరస్వ చ మా చిరం. ४३

భూషణాని మహార్హాణి వరవస్త్రాణి యాని చ,
రమణీయాశ్చ యే కేచిత్ క్రీడార్థా శ్చాప్యుపస్కరాః. ४४

శయనీయాని యానాని మమ చాన్యాని యాని చ,
దేహి స్వభృత్యవర్గస్య బ్రాహ్మణానా మనంతరం. ४५

అనుకూలం తు సా భర్తు ర్జ్ఞాత్వా గమన మాత్మనః,
క్షిప్రం ప్రముదితా దేవీ దాతు మేవోపచక్రమే. ४६

(సర్వథేతి.) వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం, అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా 'ప్రకర్షే లంఘనే ప్యతి' త్యమరః. ४०

(ఆరభస్వేతి.) వనవాసక్షమాః వనవాసహితాః - 'క్షమం శక్తే హితే త్రి' ష్విత్యమరః. క్రియాః దానాది క్రియాః. ४२

(బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి.) ఆశంసమానేభ్యః అర్థయమానేభ్యః. ४३

(భూషణానీతి.) క్రీడార్థాశ్చా ప్యుపస్కరాః జాతరూపమయకృత్రిమపుత్రికాలీలాపాకభాజనాది విచిత్రోపకరణాని, బ్రాహ్మణానా మనంతరం, స్వభృత్యవర్గస్య దేహీతి సంబంధః. ४५

(అనుకూల మితి.) అనుకూలం సమ్మతం. ४६

(లక్ష్మణేన స్వానుగమనప్రార్థనం)

తతః ప్రహృష్టా ప్రతిపూర్ణమానసా యశస్వినీ భర్తు రవేక్ష్య భాషితం,
ధనాని రత్నాని చ దాతు మంగనా ప్రచక్ర మే ధర్మభృతాం మనస్వినీ. ४८

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

ఏవం శ్రుత్వా తు సంవాదం లక్ష్మణః పూర్వ మాగతః,
బాష్పపర్యాకులముఖ శ్శోకం *సోఢు మశక్నువన్. ౧

స భ్రాతు శ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః,
సీతా మువాచాఽతియశా రాఘవం చ మహావ్రతం. ౨

(తత ఇతి.) ప్రతిపూర్ణమానసా నిశ్చింతే త్యర్థః. అవేక్ష్య ఆలోచ్య, ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః, మనస్వినీ నిశ్చితమనస్కా. ४८

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

ఏవం రామేణ సీతాగమనే అంగీకృతే లక్ష్మణస్యాఽనుగమనప్రార్థన ముపక్షిపతి (ఏవ మిత్యాదినా.) శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ఏవం సంవాదం పూర్వోక్తం సీతారామయో స్సంవాదం, పూర్వ మాగతః కౌసల్యాగృహా ద్రామేణ సహ పూర్వమేవాగతః, శోకం అర్ధశరీరభూతాయా స్సీతాయా అపి వనానుగమనం కృచ్ఛ్రా దప్యంగీకృతం, మమ కథం తత్సంభవిష్యతీతి విచారణం శోకం, స్వానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ సీతాపురుషకారేణ రామే శరణాగతిం విధత్తే. (స భ్రాతు రితి.) సః రామానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ ఉపాయాంతరశూన్యః, (భ్రాతురి,) త్యవర్జనీయ సంబంధకథనా చ్ఛరణ్యత్వ ముక్తం. (చరణౌ నిపీడ్యేతి) శరణాగత్యుక్తిః. (గాఢ) మిత్యశ్లథత్వోక్త్యా

* వోఢు మశక్నువన్. పా.

యది గంతుం కృతా బుద్ధి ర్వనం మృగగజాయుతం,
అహం త్వాఽనుగమిష్యామి వన మగ్రే ధనుర్ధరః. ౬

మయా సమేతోఽరణ్యాని బహూని విచరిష్యసి,
పక్షిభి ర్మృగయూథైశ్చ సంఘుష్టాని సమంతతః. ౭

న దేవలోకాక్రమణం నామరత్వ మహం వృణే,
ఐశ్వర్యం వాపి లోకానాం కామయే న త్వయా వినా. ౮

మహావిశ్వాస ఉక్తః. (రఘునందనః) లక్ష్మణః, (అతియశాః) అనుకూల్యసంకల్పప్రాతికూల్యవర్జనవాన్, ఆదౌ సీతాం పురుషకారత్వేన పరిగృహ్యోవాచ, పశ్చాత్ తత్పురుషకారేణ. (మహావ్రతం) 'న త్యజేయం కథంచన' 'ఏత ద్వ్రతం మమ' ఇత్యుక్తగురుతరవ్రతయుక్తం, (రాఘవం) రఘురాక్షససంవాదాదిప్రసిద్ధకులధర్మశరణాగతరక్షణం చ, (ఉవాచ) శరణాగతేః సర్వఫలప్రదత్వేన స్వాభిమత ఫలం విజ్ఞాపయామాస. నిపీడ్యేత్యంతేన ద్వయస్య పూర్వఖండోక్తశరణాగతి రనూదితా, రాఘవ మువాచేత్యనేన ఉత్తరఖండోక్తఫలప్రార్థనోక్తా, సీతా మువాచేత్యుభయత్ర పురుషకారపరిగ్రహోక్తిః. ౫

కైంకర్యప్రార్థన మేవాహ (యదీతి.) యదీత్యనేన రామస్య వనగమనం స్వాఽనభిమత మిత్యుక్తం. కైంకర్యసాధన మాహ (ధనుర్ధర ఇతి.) ధనుర్ధరత్వే హేతు మాహ (మృగేతి.) అహం త్వా, అను పశ్చాత్, అగ్రే చ వనం గమిష్యామి. తవాగ్రే పశ్చా ద్వా యత్ర దుష్టమృగశంకా తత్ర సావధానో గమిష్యామిత్యర్థః. అతఏవ మయా సమేత ఇతి వక్ష్యతి. మయా ధనుర్ధరేణ మయా. త్వదీయం ధను ర్వహతేతి వాఽర్థః. బహూని త్యనేన సర్వదేశసర్వకాల సర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్య ప్రార్థనం కృతం. ౭

అనన్యోపాయత్వవ దనన్యప్రయోజనత్వ మాహ (నేతి.) దేవలోకాక్రమణం 'దేవానాం పూరయోధ్యే' త్యుక్త పరమపదప్రాప్తిం, త్వయా వినా న వృణే త్వత్కైంకర్యవినాకృతం మోక్ష మపి న వాంఛామీ త్యర్థః. అమరత్వం 'జరామరణమోక్షాయే'త్యుక్తం కైవల్యాఖ్యం మోక్ష మపి, న వృణే. లోకానా మైశ్వర్యం త్రిలోకాధిపతిత్వం, బ్రహ్మత్వ మితి యావత్. మోక్షమ ప్యకామయమానోఽహం కథం కైవల్యాదికం కామయేయేతి భావః. యద్వా, అవరోహక్రమేణ త్రైలోక్యైశ్వర్యాదిక మపి

(లక్ష్మణేన స్వానుగమనప్రార్థనం)

ఏవం బ్రువాణ స్సౌమిత్రి ర్వనవాసాయ నిశ్చితః,
రామేణ బహుభి స్సాంత్వై ర్నిషిద్ధః పున రబ్రవీత్. ౧

అనుజ్ఞాతశ్చ భవతా పూర్వ మేవ యద స్మ్యహం,
కిమిదానీం పున రిదం క్రియతే మే నివారణం. ౨

యదర్థం ప్రతిషేధో మే క్రియతే గంతు మిచ్ఛతః,
ఏత దిచ్ఛామి విజ్ఞాతుం సంశయో హి మమాఽనఘ. ౩

తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా రామో లక్ష్మణ మగ్రతః,
స్థితం ప్రాగ్గామినం వీరం యాచమానం కృతాంజలిం. ౪

నకామయ ఇతి. అతో న పతత్ప్రకర్షదోషః. దేవలోకగమనం దేవత్వం ఇంద్రత్వం వా, న కామయ ఇతి వాక్యార్థ స్తుచ్ఛః. ౫-౬

(అనుజ్ఞాత ఇతి.) అనుజ్ఞాతశ్చ అనుజ్ఞాత ఏవ 'ఉపక్లృప్తం చ యత్ కించి దభిషేకార్థ మద్య మే, సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయ' మితి వచనాత్. అన్యత్ర చ - 'తస్మా దపరితాప స్సః త్వమ ప్యనువిధాయ మామ్, ప్రతి సంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీః క్రియా' ఇతి. అపరత్ర చ - 'భ్రాతృపుత్రసమౌ చాపి ద్రష్టవ్యౌ చ విశేషతః, త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరౌ మమే' తి భరతశత్రుఘ్నయో రేవానుసరణీయత్వోక్తే రనుజ్ఞా సిద్ధా. ౨

(యదర్థ మితి.) అనుజ్ఞాతత్వేపి ప్రతిషేధాత్ కి మద్య మయాఽపరాద్ధ? మితి సంశయః. ౩

(తత ఇతి.) స్థితం అగ్రత స్స్థితం, ప్రాగ్గామినం ప్రాగేవ గంతు ముద్యుక్తం. వీరం ప్రాగ్గమనోచితవీర్యవంతం, యాచమానం గమనాజ్ఞాం యాచమానం. కృతాంజలిం యాచ్ఞా వ్యంజకాంజలియుక్తం ౪

స్నిగ్ధో ధర్మరతో వీర స్సతతం సత్పథే స్థితః,
ప్రియః ప్రాణసమో వశ్యో భ్రాతా చాసి సఖా చ మే. ౧౦

మయాఽద్య సహ సౌమిత్రే త్వయి గచ్ఛతి తద్వనం,
కో భరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం వా యశస్వినీం. ౧౧

అభివర్షతి కామైర్యః పర్జన్యః పృథివీమివ,
స కామపాశపర్యస్తో మహాతేజా మహీపతిః. ౧౨

సా హి రాజ్యమిదం ప్రాప్య నృపస్యాఽశ్వపతే స్సుతా,
దుఃఖితానాం సపత్నీనాం న కరిష్యతి శోభనం. ౧౩

న స్మరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం చ సుదుఃఖితాం,
భరతో రాజ్యమాసాద్య కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః. ౧౪

తామార్యాం స్వయమేవేహ రాజానుగ్రహణేన వా,
సౌమిత్రే భర కౌసల్యా ముక్తమర్థ మిమం చర. ౧౫

(స్నిగ్ధ) ఇత్యాదివిశేషణాని స్వకార్యకరణార్హతానుగుణాని. ౧౦

ప్రతిషేధనిమిత్త మాహ (మయేతి) కౌసల్యాదిభరణార్థ మేవ త్వం వారితోఽసి, పూర్వానుజ్ఞా తు తాత్కాలికపరిహారాయేతి భావః. ౧౧

రాజైవ భరిష్యతీ త్యత్రాహ (అభివర్ష తీతి.) కామపాశపర్యస్తః పరాభిలాషరూప పాశేన సంయత ఇత్యర్థః. ౧౨

తర్హి భరతో భరిష్యతీ త్యపేక్షయాం సోపి కైకేయీపరవశో న భరిష్యతీ త్యాశయేనాహ (సా హీత్యాది) ౧౩-౧౪

మయా వా కథం భర్తుం శక్య? మిత్యత అహ (తా మితి.) రాజానుగ్రహణేన రాజానుమత్యా. తదభావే స్వయమేవ వా, భరేత్యర్థః .అస్యోత్తరం మా వదేత్యాహ (ఉక్తమర్థ మిమం చరేతి.) ౧౫

(లక్ష్మణేన స్వానుగమనప్రార్థనం)

ఏవం మమ చ తే భక్తి ర్భవిష్యతి సుదర్శితా,
ధర్మజ్ఞ గురుపూజాయాం ధర్మ శ్చాఽప్యతులో మహాన్. ౧౬

ఏవం కురుష్వ సౌమిత్రే మత్కృతే రఘునందన,
అస్మాభి ర్విప్రహీణాయా మాతు ర్నో న భవే త్సుఖం. ౧౭

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ శ్శ్లక్ష్ణయా గిరా,
ప్రత్యువాచ తదా రామం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం. ౧౮

తవైవ తేజసా వీర భరతః పూజయిష్యతి,
కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ ప్రయతో నాఽత్ర సంశయః. ౧౯

(యది దుష్టో న రక్షేత భరతో రాజ్య ముత్తమం,
ప్రాప్య దుర్మనసా వీర గర్వేణ చ విశేషతః.
త మహం దుర్మతిం క్రూరం వధిష్యామి న సంశయః,
తత్పక్ష్యా నపి యాన్ సర్వాన్ త్రైలోక్య మపి కిన్ను సా.)

కౌసల్యా బిభృయా దార్యా సహస్ర మపి మద్విధాన్,
యస్యా స్సహస్రం గ్రామాణాం సంప్రాప్త ముపజీవినాం. ౨౦

త్వత్కైంకర్యపరస్య మే కి మనేనే త్యత ఆహ (ఏవ మితి.) ఏవం చ సతీ త్యర్థః. మమ మయీ త్యర్థః. గురుపూజా మాతృశుశ్రూషణం. ౧౬

(ఏవ మితి.) అస్మాభిః అవాభ్యాం సీతయా చేత్యర్థః. నః నౌ, అస్మదోః ద్వయో శ్చేతి ద్వివచనస్య బహువచనం. ౧౭

(ఏవ మితి.) (వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిద మితి.) 'ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతి ర్యథా' త్యుక్త వక్తృత్వవిశిష్టం రామమపి ప్రతివచనరచనాచాతుర్యేణ తోషయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౧౮

పూర్వం రామోక్తానుపపత్తిం పరిహరయతి (తవై వేత్యాదినా.) ౧౯-౨౦-౨౧

తథాఽఽత్మభరణే చైవ మమ మాతు స్తథైవ చ,
పర్యాప్తా మద్విధానాం చ భరణాయ యశస్వినీ. ౨౦

*కురుష్వ మా మనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే,
కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పతే. ౨౨

ఏవం రామోక్తం పరిహృత్య ప్రస్తుతం స్వాభిమత కైంకర్యం ప్రపంచయతి. (కురుష్వేత్యాది.) మాం శేషభూతం, అనుచరం శేషత్వానుగుణకైంకర్యయుక్తం, కురుష్వ. తత్ కరణ మపి తవైవ ప్రయోజనమి త్యాత్మనేపదా ల్లభ్యతే. (వైదర్మ్యం నేహ విద్యతే.) ఇహాఽనుచరత్వకరణే, వైధర్మ్యం సేవ్యసేవకదర్మరాహిత్యం, నాస్తి. తవ సేవ్యధర్మః పర్యాప్తః, స్వామిత్వాత్. మమ సేవకధర్మ శ్చ పూర్ణః, స్వాభావిక శేషత్వాత్. యద్వా, వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం, న విద్యతే, త్వదుక్తహేతో రన్యథా సిద్ధే రుక్తత్వా దిత్యాశయః. అనుచరణస్య కిం ప్రయోజన? మి త్యపేక్షాయా మాహ (తవేతి.) తవార్థః స్వాయాసం వినా ఫలమూలాద్యాహరణం, ప్రకల్పతే సిద్ధ్యతి, అహం చ కృతార్థః లబ్ధ త్వత్కైంకర్యఫలో భవిష్యామి. యద్వా, మాం స్వాభావికశేషభూతం మాం, అనుచరం స్వరూపానురూప శేషవృత్తియుక్తం, కురుష్వ. ఇహ అస్మిన్ జనే మయి, వైధర్మ్యం శేషత్వవిపర్యాసః, నాస్తి. అనేన శేషత్వస్య స్వాభావికత్వం, తద్జ్ఞానవతః ఫలం కైంకర్యం చే త్యుక్తం. కైంకర్యాఽకరణే తవ కా హాని? రిత్యత్రాహ (కృతార్థోఽహం భవిష్యామీతి.) అకించిత్కుర్వత శ్శేషత్వానుపపత్తే రితి భావః. తచ్చ ప్రాప్యం కైంకర్యం నిష్కృష్య దర్శయతి. (తవ చేతి.) చోఽవధారణే, తవై వార్థః, నతు మమ. పరార్థకైంకర్యస్యైవ పురుషార్థత్వా దితి భావః. శేషత్వాధ్యవసాయ ఉపాయః, అస్వార్థ శేషి కైంకర్య మేవ ఫల మిత్యుపాయోపేయనిష్కర్షోఽనేన కృత ఇతి రహస్యం. వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్. ఆవయో శ్శ్రేయ శ్చాస్తీత్యాహ (కృతార్థ ఇతి) తి కేచి ద్వ్యాచక్షతే. ౨౨

---

* రామానుజీయం. (కురుష్వేతి.) వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠ భ్రాతుః పితృసమత్వాత్. ఆవయోః శ్రేయ శ్చాస్తీత్యాహ (కృతార్థ ఇతి.)

(లక్ష్మణేన స్వానుగమనప్రార్థనం)

ధను రాదాయ సశరం ఖనిత్రపిటకాధరః,
అగ్రత స్తే గమిష్యామి పంథాన మనుదర్శయన్. ౨౩

ఆహరిష్యామి తే నిత్యం మూలాని చ ఫలాని చ,
వన్యాని యాని చాఽన్యాని స్వాహారాణి తపస్వినాం. ౨౪

భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే,
అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రత స్స్వపత శ్చ తే. ౨౫

రామ స్త్వనేన వాక్యేన సుప్రీతః ప్రత్యువాచ తం,
వ్రజాఽఽపృచ్ఛస్వ సౌమిత్రే సర్వ మేవ సుహృజ్జనం. ౨౬

స్వకృతార్థత్వం ప్రపంచయతి (ధను రితి.) ధనురాద్యాదానం హింస్రనివారణాయ, ఖనిత్రం మూలకందఖనన సాధనం కుద్దాలాది, పిటకా, అల్పార్థే కప్రత్యయః. ఫలమూలాద్యాహరణ యోగ్యాల్పకండోలః. 'కండోలపిటా' విత్యమరః. ౨౩

ఏవం మార్గే సంభావితం కైంకర్య ముక్త్వా, స్థానే సంభావిత మాహ (ఆహరిష్యామీతి.) అన్యాని శాకప్రియాలబీజక్షౌద్రాదీని స్వాహారాణి సుఖేనాహర్తుం భోక్తుం యోగ్యాని. ౨౪

ఏవం సర్వదేశకర్తవ్యకైంకర్యా ణ్యుక్తాని. కైంకర్యస్య విశిష్టవిషయస్యైవ రస్యత్వా ద్విశిష్టవిషయత్వ మాహ (భవాం స్త్వితి.) జాగ్రత స్స్వపతశ్చ త ఇత్యనేన సర్వకాలసర్వావస్థోచిత కైంకర్య ముక్తం. సర్వం కరిష్యామీత్యనేన సర్వవిధకైంకర్య ముక్తం, తథాచ, దేవీవిశిష్టస్య శేషిణః సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థాసు సర్వవిధకైంకర్యం శేషభూతేన కర్తవ్య మితి దర్శితం. ౨౫

(రామ స్త్వితి.) అనేనాఽనుగమనాజ్ఞా వ్యంజితా. ౨౬

యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణ స్స్వయం,
జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే. ౨౭

అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాఽక్షయసాయకౌ,
ఆదిత్యవిమలౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ. ౨౮

సత్కృత్య నిహితం సర్వ మేత దాచార్య సద్మని,
స త్వ మాయుధ మాదాయ క్షిప్ర మావ్రజ లక్ష్మణ. ౨౯

స సుహృజ్జన మామంత్ర్య వనవాసాయ నిశ్చితః,
ఇక్ష్వాకుగురు మాగమ్య జగ్రాహాఽఽయుధ ముత్తమం. ౩౦

త ద్దివ్యం రాజశార్దూల సత్కృతం మాల్యభూషితం,
రామాయ దర్శయామాస సౌమిత్రి స్సర్వ మాయుధం. ౩౧

త మువాచాఽఽత్మవాన్ రామః ప్రీత్యా లక్ష్మణ మాగతం,
కాలే త్వమాగత స్సౌమ్య కాంక్షితే మమ లక్ష్మణ. ౩౨

(యేచే త్యాది.) జనకస్య రాజ్ఞో మహాయజ్ఞే మహాత్మా వరుణ స్స్వయ మేవ మహ్యం య ద్ధనురాదికం దదౌ, ఆచార్య సద్మని ఆచార్యస్య గృహే, పూజార్థం నిహితం, తదేత త్సర్వం ఆయుధ మాదాయ, సః ఆపృష్టసుహృజ్జనః త్వం, క్షిప్ర మావ్రజేత్యన్వయః. అత్ర ధనురాదిషు సర్వత్ర ద్వివచనా దావయో ర్దదా వితి సిద్ధం. బాలకాండేఽనుక్తో ప్యయం వృత్తాంతోఽనువాదాత్ సిద్ధః. యథా సుందరకాండేఽభిహితం మణిబంధనం-'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యా శ్శ్వశురేణ మే, వధూకాలే తథా బద్ధ మధికం మూర్ధ్ని శోభత' ఇతి. యథాచాఽరణ్యకాండేఽనభిహితోపి వాయసవృత్తాంత స్సుందరకాండేఽనూద్యతే 'స పిత్రా చ పరిత్యక్త స్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీ౯ లోకా౯ సంపరిక్రమ్య త మేవ శరణం గత' ఇతి. ఆచార్యః వసిష్ఠః-'ఇక్ష్వాకుగురు మాగమ్యే త్యుత్తరత్రాఽనువాదాత్, న హీక్ష్వాకుకులగురు ర్వసిష్ఠా దన్యోస్తి. ౩౧

(తమితి.) ప్రీత్యోవాచే త్యన్వయః. ౩౨

(లక్ష్మణానుగమనాంగీకృతిః)

అహం ప్రదాతు మిచ్ఛామి యదిదం మామకం ధనం,
బ్రాహ్మణేభ్య స్తపస్విభ్య స్త్వయా సహ పరంతప. ౩౩

వసంతీహ దృఢం భక్త్యా గురుషు ద్విజసత్తమాః,
తేషా మపి చ మే భూయ స్సర్వేషాం చోపజీవినాం. ౩౪

వసిష్ఠపుత్రం తు సుయజ్ఞ మార్యం త్వ మానయాశు ప్రవరం ద్విజానాం,
అభిప్రయాస్యామి వనం సమస్తా నభ్యర్చ్య శిష్టా నపరాన్ ద్విజాతీన్. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకత్రింశ స్సర్గః.

కాంక్షితత్వ మేవాహ (అహ మిత్యాదినా.) ౩౩

(వసంతీతి.) యచ్ఛబ్దోఽర్థసిద్ధః. ఇహ నగరే, గురుషు భక్త్యా యే దృఢం వసంతి నిత్యం గురుశుశ్రూషణం కుర్వంతీత్యర్థః. తేషా మపి మే సర్వేషాం ఉపజీవినాం చ, భూయః అతిశయేన, నిత్యదేయా దధికతయా దాతు మిచ్ఛామి, తా నానయేతి శేషః. ౩౪

(వసిష్ఠపుత్రమితి.) వసిష్ఠపుత్రం ఆర్యం ద్విజానాం ప్రవరం సుయజ్ఞం, అన్యానపి శిష్టా నానయ, సుయజ్ఞం తాంశ్చాభ్యర్చ్యాఽభిప్రయాస్యామీ త్యర్థః. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,

ఏకత్రింశ స్సర్గః

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

తత శ్శాసన మాజ్ఞాయ భ్రాతు శ్శుభతరం ప్రియం,
గత్వా స ప్రవివేశాఽఽశు సుయజ్ఞస్య నివేశనం. ౧

తం విప్ర మగ్న్యగారస్థం వందిత్వా లక్ష్మణోఽబ్రవీత్,
సఖేఽభ్యాగచ్ఛ పశ్య త్వం వేశ్మ దుష్కరకారిణః. ౨

తత స్సంధ్యా ముపాస్యాఽఽశు గత్వా సౌమిత్రిణా సహ,
జుష్టం తత్రావిశ ల్లక్ష్మ్యా రమ్యం రామనివేశనం. ౩

త మాగతం వేదవిదం ప్రాంజలి స్సీతయా సహ,
సుయజ్ఞ మభిచక్రామ రాఘవోఽగ్ని మివార్చితం. ౪

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

ఏవం నిశ్చితసీతాలక్ష్మణానుయాత్రస్య రామస్య యాత్రాదానం ప్రస్తూయతే ద్వాత్రింశే (తత ఇత్యాది.) ఆజ్ఞాయ అంగికృత్య, శుభతరం బ్రాహ్మణోపకారత్వాత్, ప్రియం ఆత్మనోఽనుగమనాంగికారఫలత్వాత్ ౧

(తమితి.) అగ్న్యగారస్థం అగ్నిహోత్రశాలాస్థం, దుష్కరకారిణః దుష్కరకర్మకారిణః, వేశ్మాఽభ్యాగచ్ఛ, కృత్యం చ పశ్యేత్యర్థః. ౨

(తత ఇతి.) సంధ్యోపాసనం మాధ్యాహ్నికం. అథవా, సంధ్యా నియతాగ్నిహోత్రం, అగ్న్యగారస్థమి త్యుక్తేః. ౩

(తమితి.) అర్చితం హుతం. ౪

(శ్రీరామస్య సుయజ్ఞపూజనం)

జాతరూపమయై ర్ముఖ్యై రంగదై: కుండలై శ్శుభై:,
సహేమసూత్రై ర్మణిభి: కేయూరై ర్వలయై రపి. ౫

అన్యైశ్చ రత్నై ర్బహుభి: కాకుత్స్థ: ప్రత్యపూజయత్, ౫౹

సుయజ్ఞం స తదోవాచ రామ స్సీతాప్రచోదిత:. ౬

హారం చ హేమసూత్రం చ భార్యాయై సౌమ్య హారయ,
రశనాం చాఽధునా సీతా దాతు మిచ్ఛతి తే సఖే. ౭

అంగదాని విచిత్రాణి కేయూరాణి శుభాని చ,
ప్రయచ్ఛతి సఖే తుభ్యం భార్యాయై గచ్ఛతీ వనం. ౮

పర్యంక మగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితం,
త మపీచ్ఛతి వైదేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయి. ౯

(జాతరూపమయై రిత్యాది.) జాతరూపమయైః స్వర్ణమయైః. అంగదైః కూర్పరోపరిధార్యైః బాహుభూషణైః, సహేమసూత్రై ర్మణిభిః హేమసూత్రప్రోతైః వైడూర్యపద్మరాగముక్తాదిమణిభిః 'రత్నం మణి ర్ద్వయో రశ్మజాతౌ ముక్తాదికేపి చే' త్యమరః. కేయూరైః భుజశిరోవ్యాపిఫణాకార శిఖరయుక్తబాహుభూషణైః. అథవా, అంగదకేయూరయో స్స్థూలత్వసూక్ష్మత్వాభ్యాం భేదః. కటకైః వలయైః, 'కటకం వలయోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. రత్నైః భూషణప్రకరణాత్ భూషణశ్రేష్ఠై రిత్యర్థః - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీ' త్యమరః. ౫౹-౬

(హారమితి.) హేమసూత్రం హేమమయం కంఠసూత్రం, రశనాం చ, తే భార్యాయై సీతా దాతు మిచ్ఛతి తత్సర్వం హారయ దాపయేత్యర్థః. ౭

(అంగదానీతి.) భార్యాయై భార్యాధారణార్థం, తుభ్యం ప్రతిగ్రహీత్రే, ప్రయచ్ఛతి గచ్ఛతీత్యత్ర నుమభావ ఆర్షః. ౮

(పర్యంక మితి.) త్వయి ప్రతిష్ఠాపయితుం తుభ్యం దాతు మిత్యర్థః. ౯

నాగ శ్శత్రుంజయో నామ మాతులో యం దదౌ మమ,
తం తే గజసహస్రేణ దదామి ద్విజపుంగవ. ౧౦

ఇత్యుక్త స్స హి రామేణ సుయజ్ఞః ప్రతిగృహ్య తత్,
రామలక్ష్మణసీతానాం ప్రయుయోజాఽఽశిష శ్శుభాః. ౧౧

అథ భ్రాతర మవ్యగ్రం ప్రియం రామః ప్రియంవదః,
సౌమిత్రిం త మువాచేదం బ్రహ్మేవ త్రిదశేశ్వరం. ౧౨

అగస్త్యం కౌశికం చైవ తావుభౌ బ్రాహ్మణోత్తమౌ,
అర్చయాఽఽహూయ సౌమిత్రే రత్నై స్సస్య మివాంబుభిః. ౧౩

తర్పయస్వ మహాబాహో గోసహస్రైశ్చ మానద,
సువర్ణై రజతైశ్చైవ మణిభి శ్చ మహాధనైః. ౧౪

కౌసల్యాం చ య ఆశీర్భి ర్భక్తః పర్యుపతిష్ఠతి,
ఆచార్య స్తైత్తిరీయాణా మభిరూపశ్చ వేదవిత్. ౧౫

(నాగ ఇతి.) మాతులో యం దదా వితి దశరథీయశత్రుంజయవ్యావృత్తిః. ౧౦

(ఇతీతి.) ప్రతిగృహ్యే త్యనేన న్యాసభూతత్వం వ్యావర్త్యతే ౧౧

(అథేతి.) త్రిదశేశ్వరం ఇంద్రం. ౧౨

(అగస్త్య మితి.) అగస్త్యం అగస్త్యపుత్రం, కౌశికం విశ్వామిత్రపుత్రం, రత్నైః శ్రేష్ఠవస్తుభిః. ౧౩

రత్నై రర్చనం వివృణోతి (తర్పయస్వేతి.) ౧౪

(కౌసల్యామిత్యాది) శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తైత్తిరీయాణాం తిత్తిరిసంబంధిశాఖాధ్యేతౄణాం, ఆచార్యః అధ్యాపయితా, అభిరూపః బుధః- 'ప్రాప్తరూప సురూపాభిరూపా బుధమనోజ్ఞయోః' ఇతి.

(శ్రీరామాదీనాం యథాదానవిశేషాః)

తస్య యానం చ దాసీశ్చ సౌమిత్రే సంప్రదాపయ,
కౌశేయాని చ వస్త్రాణి యావ త్తుష్యతి స ద్విజః. ౧౬

సూత శ్చిత్రరథ శ్చార్య స్సచివ స్సుచిరోషితః,
తోషయైనం మహార్హైశ్చ రత్నై ర్వస్త్రై ర్ధనై స్తథా.
పశుకాభిశ్చ సర్వాభి ర్గవాం దశశతేన చ, ౧౭

యే చేమే కఠకాలాపా బహవో దండమాణవాః,
నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వా న్నాన్య త్కుర్వంతి కించన, ౧౮

అలసా స్స్వాదుకామాశ్చ మహతాం చాపి సమ్మతాః.
తేషా మశీతియానాని రత్నపూర్ణాని దాపయ, ౧౯

శాలివాహసహస్రం చ ద్వే శతే భద్రకాం స్తథా.
వ్యంజనార్థం చ సౌమిత్రే గోసహస్ర ముపాకురు, ౨౦

విశ్వా. కౌశేయాని క్రిమికోశోత్థాని- 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ' మిత్యమరః. యావత్, యావత్పర్యంతం, తుష్యతి, తావత్ సంప్రదాపయేతి సంబంధః. ౧౫-౧౬

(సూత ఇత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సూతః సుమంత్రతుల్యః కశ్చి చ్చిత్రరథనామా, సుచిరోషితః చిరకాల మస్మద్గృహే స్థితః, పశుకాభిః, అల్పార్థే కప్రత్యయః. అజాదిభి రిత్యర్థః. ౧౭

(యే చేత్యాది) ఉపాకు ర్విత్యంత మేకం వాక్యం. కఠేన ప్రోక్త మధీయతే కఠాః, కఠశబ్దాత్ ప్రో వైశంపాయనాంతేవాసిత్వా ణ్ణినిః. తస్య కఠచరకాది లుక్. తతః తదధీతే తద్వేదే త్యణ్, త స్య ప్రోక్తా ల్లుగితి లుక్. కలాపినా ప్రోక్త మధీయతే కాలాపాః, కలాపిశబ్దా ప్రోక్తార్థే కలాపినోఽణి త్యణ్. స బ్రహ్మచారీ పీఠసర్పిత్యాదినా టిలోపః. తతః తదధీత ఇత్యా ద్యణ్.

మేఖలీనాం మహాసంఘః కౌసల్యాం సముపస్థితః.
తేషాం సహస్రం సౌమిత్రే ప్రత్యేకం సంప్రదాపయ, ౨౦౫

అంబా యథా చ సా నందేత్ కౌసల్యా మమ దక్షిణాం.
తథా ద్విజాతీం స్తాన్ సర్వాన్ లక్ష్మణాఽర్చయ సర్వశః, ౨౨౫

తత స్స పురుషవ్యాఘ్ర స్తద్ధనం లక్ష్మణ స్స్వయం.
యథోక్తం బ్రాహ్మణేంద్రాణా మదదా ద్ధనదో యథా, ౨౩౫

తస్య ప్రోక్తా ల్లుక్. కఠప్రోక్తశాఖాధ్యాయినః కలాపిప్రోక్తశాఖాధ్యాయినశ్చేత్యర్థః, కఠాశ్చ కాలాపాశ్చ కఠకాలాపాః, దండప్రధానాః మాణవాః దండమాణవాః ఇతి కాశికాయాం. సదా పలాశదండధారిణో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యర్థః. కించన ఆహారార్థయత్నాదికం, న కేవలం నిత్యస్వాధ్యాయ శీలత్వాత్ కించి న్న కుర్వంతి, కిం త్వాలస్యాచ్చే త్యాశయేనాహ (అలసా ఇతి.) గోసహస్ర ప్రదానహేతుత్వేనాహ (స్వాదుకామా శ్చేతి.) రసవత్పదార్థకాంక్షిణ ఇత్యర్థః. మహతాం చాపి సమ్మతాః అతీవ సాధ్వాచారా ఇత్యర్థః. రత్నపూర్ణాని రత్నాలంకారపూర్ణాని, అశీతియానా నీత్యుక్త్యా దండమాణవా శ్చాశీతిసంఖ్యాకా ఇతి గమ్యతే. రత్నవహా నుష్ట్రా నితి వా. శాలివాహసహస్రం శాలిధాన్య వాహకబలీవర్దసహస్రం, భద్రకాన్, అల్పార్థే కప్రత్యయః. కర్షణయోగ్యా ననడుహ ఇత్యర్థః. ధాన్యవిశేషా నిత్యపరే. వ్యంజనార్థం క్షీరదధిఘృతార్థం, ఉపాకురు దదస్వేత్యర్థః. ౨౦౫

(మేఖలీనా మితి.) మేఖలా మౌంజీ, తద్వతాం బ్రహ్మచారిణా మిత్యర్థః. ఆర్షో దీర్ఘః సహస్రం గోసహస్రం, ప్రకృతత్వా త్తాసాం. మమాంబే త్యన్వయః. దక్షిణాం పూర్వోక్త దానాంగ భూతాం, సర్వశః వస్త్రధాన్యాది సర్వప్రకారైః. ౨౨౫

(తత ఇతి.) యథోక్తం రామోక్త మనతిక్రమ్య, అదదాత్. (ధనదో యథేతి.) దనదస్య దాతృత్వం 'ధనదేన సమ స్త్యాగ' ఇతి బాలరామాయణ ఏవోక్తం. బ్రాహ్మణేంద్రాణా మితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౨౩౫

(శ్రీరామాదీనాం యాత్రాదానవిశేషః)

అథాఽబ్రవీ ద్బాష్పకలాం స్తిష్ఠత శ్చోపజీవినః.
సంప్రదాయ బహు ద్రవ్య మేకైకస్యోపజీవనం, ౨౪

లక్ష్మణస్య చ యద్వేశ్మ గృహం చ య దిదం మమ.
అశూన్యం కార్య మేకైకం యావ దాగమనం మమ, ౨౫

ఇత్యుక్త్వా దుఃఖితం సర్వం జనం త ముపజీవినం.
ఉవాచేదం ధనాధ్యక్షం ధన మానీయతామితి, ౨౬

తతోఽస్య ధన మాజహ్రు స్సర్వ మేవోపజీవనః.
స రాశి స్సుమహాం స్తత్ర దర్శనీయో హ్యదృశ్యత, ౨౭

తత స్స పురుషవ్యాఘ్ర స్తద్ధనం సహలక్ష్మణః.
ద్విజేభ్యో బాలవృద్ధేభ్యః కృపణేభ్యో హ్యదాపయత్, ౨౮

తత్రాసీత్ పింగళో గార్గ్య స్త్రిజటో నామ వై ద్విజః.
ఉంఛవృత్తి ర్వనే నిత్యం ఫాలకుద్దాలలాంగలీ, ౨౯

(అథేతి.) బాష్పం కలంతి ముంచంతీతి బాష్పకలాః, తాన్, లళయో రభేదః. బాష్పగళా నితి వా పాఠః. (ఉపజీవనం ఇతి.) ఏకైకస్యోపజీవినో బహు ద్రవ్యం సంప్రదాయాఽబ్రవీత్-అశూన్యం కార్యం యథా పూర్వం భవద్భి రుపవిశ్య రక్షణీయ మిత్యర్థః. ఏకైకం పృథక్పృథక్. ౨౪-౨౫

(ఇతీతి.) ధనాధ్యక్షం కోశగృహాధికృతం. ౨౬

(తత ఇతి.) అస్య రామస్య. ౨౭

(తత ఇతి.) బాలవృద్ధేభ్యః బాలేభ్యో వృద్ధేభ్య శ్చేత్యర్థః. ౨౮

(తత్రేతి.) తత్ర తస్మిన్ కాలే, దేశే వా. పింగళః పింగళవర్ణ ఇతి దారిద్ర్యలక్షణోక్తిః, పింగళకేశో వా. గార్గ్యః గర్గమునివంశ్యః, ఉంఛ వృత్తిః ఉంఛేన ఏకైకశో ధాన్యగ్రహణేన, వృత్తి

తం వృద్ధం తరుణీ భార్యా బాలానాదాయ దారకాన్.
అబ్రవీద్బ్రాహ్మణం వాక్యం దారిద్ర్యేణాఽభిపీడితా, ౩౦

అపాస్య ఫాలం కుద్దాలం కురుష్వ వచనం మమ.
రామం దర్శయ ధర్మజ్ఞం యది కించి దవాప్స్యసి. ౩౧

స భార్యావచనం శ్రుత్వా శాటీ మాచ్ఛాద్య దుశ్ఛదాం.
స ప్రాతిష్ఠత పంథానం యత్ర రామనివేశనం, ౩౨

భృగ్వంగిరసమం దీప్త్యా త్రిజటం జనసంసది.
ఆపంచమాయాః కక్ష్యాయా నైనం కశ్చి దవారయత్, ౩౩

ర్జీవనం యస్య తథా. క్షతవృత్తిరితి పాఠే-క్షతేన ఖననేన జీవనం యస్యేత్యర్థః. ఖననలబ్ధకంద మూలాదిజీవన ఇత్యర్థః. ఫాలకుద్దాలలాంగలీ - ఫల్యతేఽనేనేతి ఫాలః ద్వైధీకరణసాధనం, కుఠారశంకులాదికం. కుద్దాలః ఖననసాధనం, ఖనిత్ర మితి యావత్. లాంగలం హలాకారః ఫలాకర్షణసాధనభూతో దండవిశేషః, తద్వాన్, ఏవం వనవాసీ కశ్చి ద్దరిద్రో గృహస్థః దైవా త్తత్ర నగరే తదానీం సంగతోఽభూదితి భావః. ౨౯

(త మితి.) దారకాన్ పుత్రకాన్. ౩౦

(అపాస్యేతి.) కుద్దాల మితి లాంగలస్యాప్యుపలక్షణం. (దర్శయేతి.) భార్యాపుత్రసహిత మాత్మాన మిత్యర్థః. గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. యది దర్శయసి తదా కించి దవాప్స్యసీ త్యర్థః. కించి దితి స్వభాగ్యహాన్యపేక్షయోక్తం. ౩౧

(స ఇతి.) దుశ్ఛదాం అతిజీర్ణత్వా దాచ్ఛాదయితు మశక్యాం, రామదర్శనార్థ మాచ్ఛాదన యత్నః. యత్ర యన్మార్గాశ్రితవీథ్యాం. ౩౨

(భృగ్వంగిరేతి.) అంగిరేత్యత్ర అకారాంతత్వ మార్షం. ౩౩

(శ్రీరాఘవాదీనాం యాత్రాదానవిశేషాః)

స రాజపుత్ర మాసాద్య త్రిజటో వాక్య మబ్రవీత్.
నిర్ధనో బహుపుత్రోస్మి రాజపుత్ర మహాయశః, ౩౪౮

ఉంఛవృత్తి ర్వనే నిత్యం ప్రత్యవేక్షస్వ మా మితి. ౩౫

త మువాచ తతో రామః పరిహాస సమన్వితమ్,
గవాం సహస్ర మప్యేకం న తు విశ్రాణితం మయా. ౩౬

పరిక్షిపసి దండేన యావ త్తావ దవాప్స్యసి, ౩౬౪

స శాటీం త్వరితః కట్యాం సంభ్రాంతః పరివేష్ట్య తామ్.
ఆవిద్ధ్య దండం చిక్షేప సర్వప్రాణేన వేగితః, ౩౭౪

స తీర్త్వా సరయూపారం దండ స్తస్య కరా చ్చ్యుతః.
గోవ్రజే బహుసాహస్రే *పపాతోక్షణ సన్నిధౌ, ౩౮౪

(స ఇత్యాది.) ప్రత్యవేక్షస్వ కటాక్షయేత్యర్థః. ౩౫

(త మితి.) పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితసమన్వితం, బహుకుటుంబినో దరిద్రస్యాఽస్య కియతీ ధనాశేతి జిజ్ఞాసయా సస్మిత ఇత్యర్థః. (గవా మితి.) అనేకగోసహస్రాణాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం న విశ్రాణిత మిత్యర్థః. యద్వా, అసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం, మయా న విశ్రాణితం న దత్తం, తుభ్య మితి శేషః. అపితు దండేన యావ త్పరిక్షిపసి గవాకీర్ణం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి, తావ దవాప్స్యసి తావద్దేశస్థం గోజాత మవాప్స్యసీత్యర్థః. ఏకం గోసహస్రమాత్రం న దత్తం, అన్య త్సర్వం దత్తమితి వాఽర్థః. బహుసాహస్ర ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణేన విరోధాత్, అపిశబ్దాఽస్వారస్యాచ్చ. ౩౬౪

(స ఇతి.) కట్యాం పరివేష్టనం బలోత్తంభనాయ. ఆవిద్ధ్య భ్రామయిత్వా, సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-'శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ' ఇత్యమరః. ౩౭౪

(స ఇతి.) ఉక్షణసన్నిధౌ ఉక్షసన్నిధౌ, వష్టి వాగురి రిత్యాది రీత్యా అకారాంతత్వం. ౩౮౪

* పపాతోక్షాణసన్నిధౌ. పా.

తం పరిష్వజ్య ధర్మాత్మా ఆ తస్మా త్సరయూతటాత్.
ఆనయామాస తా గోపై స్త్రిజటాయాశ్రమం ప్రతి, ౩౯

ఉవాచ చ తతో రామ స్తం గార్గ్య మభిసాంత్వయన్.
మన్యు ర్న ఖలు కర్తవ్యః పరిహాసో హ్యయం మమ, ౪౦

ఇదం హి తేజ స్తవ య ద్దురత్యయం తదేవ జిజ్ఞాసితు మిచ్ఛతా మయా,
ఇమం భవా నర్థ మభిప్రచోదితో వృణీష్వ కిం చే దపరం వ్యవస్యసి. ౪౧

బ్రవీమి సత్యేన న తేఽస్తి యంత్రణా ధనం హి య ద్య న్మమ విప్రకారణాత్,
భవత్సు సమ్య క్ప్రతిపాదనేన త న్మయార్జితం ప్రీతియశస్కరం భవేత్. ౪౨

తత స్సభార్య స్త్రిజటో మహాముని ర్గవా మనీకం ప్రతిగృహ్య మోదితః,
యశోబలప్రీతిసుఖోపబృంహణీ స్తదాశిషః ప్రత్యవద న్మహాత్మనః. ౪౩

(త మితి.) ఆ తస్మా దిత్యత్ర అభివిధివాచకస్యాఙః స్సరయూతటా దిత్యనేన సంబంధః. ఆనయామాస నాయయామాసే త్యర్థః. ౩౯

(ఉవాచేతి.) పరిహాసో హ్యయం మమ – అయం దండక్షేపణప్రచోదనా, పరిహాసః వినోదార్థ ఇత్యర్థః. ౪౦

పరిహాస మేవ వివృణోతి (ఇద మితి.) తేజః బలం, దురత్యయం నిరతిశయ మిత్యర్థః. జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతు మిత్యర్థః. యద్వా, జిజ్ఞాసితుం మీమాంసితుం, మానే ర్జిజ్ఞాసాయా మితి మీమాంసార్థే జిజ్ఞాసాశబ్దప్రయోగాత్. ఇమ మర్థం దండప్రక్షేపణరూపం, అపరం కించిత్, వ్యవస్యతి అభిలషతి చేత్, త ద్వృణీష్వ. ౪౧

ఇదం చ పూర్వవ న్న పరిహాసరూప మిత్యాహ (బ్రవీమీతి.) యంత్రణా నిరోధ ఇత్యర్థః. మమ య ద్య ద్ధన మస్తి త త్సర్వం, విప్రకారణాత్ విప్రార్థ మేవ, అర్జితం, భవత్సు భవాదృశేషు విప్రేషు, సమ్యక్ కరణత్రయపూర్వకం, ప్రదానేన మమ ప్రీతియశస్కరం భవేత్. ౪౨

(తత ఇతి.) మోదిత ఇత్యనేన గోభ్యోఽన్య న్నాఽపేక్షితవా నితి గమ్యతే. ఉపబృంహణీః వర్ధనీః, తదా గమనకాలే, మహాత్మనో రామస్య. ౪౩

(శ్రీరామస్య పునర్దశరథోపగమనం)

స చాపి రామః ప్రతిపూర్ణమానసో మహ ద్ధనం ధర్మబలై రుపార్జితం,
నియోజయామాస సుహృజ్జనే చిరా ద్యథార్హ సంమానవచఃప్రచోదితః. ౪౪

ద్విజస్సుహృద్భృత్యజనోఽథవా తదా దరిద్రభిక్షాచరణశ్చ యోఽభవత్,
న తత్ర కశ్చి న్న బభూవ తర్పితో యథార్హసంమాననదానసంభ్రమైః. ౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

దత్త్వా తు సహ వైదేహ్యా బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం బహు,
జగ్మతుః పితరం ద్రష్టుం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧

(స ఇతి.) ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్త పరాక్రమైః, నియోజయామాస ప్రతిపాదయామాస, సుహృజ్జనే విషయే, యథార్థసంమానవచఃప్రచోదితః అహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. తత్తదౌచిత్యేనాభిహితసంమానవాక్య ఇత్యర్థః. ౪౪

(ద్విజ ఇతి.) ద్విజః బ్రాహ్మణః, సుహృత్ ద్విజత్వాభావేపి సుహృత్, ద్విజత్వసుహృత్త్వాభావేపి భృత్యజనః, తథాత్వాభావేపి దరిద్రభిక్షాచరణః, భిక్షాం చరతీతి భిక్షాచరణః. కృత్యల్యుటో బహుళమితి కర్తరి ల్యుట్. కర్మధారయసమాసః. తత్ర తేషు మధ్యే, కశ్చిదపి, యథార్హసంమానన దానసంభ్రమైః - సంభ్రమ స్త్వరా 'ఆరంభ స్సంభ్రమ స్త్వరే' త్యమరః. న తర్పితో న బభూవ, త్వరయా క్రియమాణై రపి సంమానదానై స్సర్వోపి తర్పితా బభూవు రిత్యర్థః. ౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

పూర్వం పిత్రాఽనుజ్ఞాతోపి సీతాలక్ష్మణయో రనుజ్ఞాపనాయ పునః రామో దశరథసమీపం గచ్ఛతి (దత్త్వేత్యాది.) ౧

తతో గృహీతే దుష్ప్రేక్షే త్వశోభేతాం తదాయుధే,
మాలాదామభి రాబద్ధే సీతయా సమలంకృతే. ౨

తతః ప్రాసాదహర్మ్యాణి విమానశిఖరాణి చ,
అధిరుహ్య జన శ్శ్రీమా నుదాసీనో వ్యలోకయత్. ౩

న హి రథ్యా స్స్మ శక్యంతే గంతుం బహుజనాకులాః,
ఆరుహ్య తస్మా త్ప్రాసాదాన్ దీనాః పశ్యంతి రాఘవం. ౪

పదాతిం వర్జితచ్ఛత్రం రామం దృష్ట్వా జనా స్తదా,
ఊచు ర్బహువిధా వాచ శ్శోకోపహతచేతసః. ౫

యం యాంత మనుయాతి స్మ చతురంగబలం మహత్,
తమేకం సీతయా సార్ధ మనుయాతి స్మ లక్ష్మణః. ౬

(తత ఇతి.) తదాయుధే తయో రాయుధే, ధనుషీ ఇతి యావత్. ఖడ్గాదీనా ముపలక్షణ మేతత్. మాలాదామభిః మాలానిచయై రిత్యర్థః. అలంకృతే చందనాదిభి రలంకృతే. ౨

(తత ఇతి.) ప్రాసాదహర్మ్యాణి ప్రాసాదో దేవతానాం భూభుజాం చాఽఽవాసః, హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి - 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. విమాన శిఖరాణి - విమానం సప్తభూమిసహితం సద్మ 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌ చ సద్మనీ'తి వైజయంతీ. ఉదాసీనః నిరుత్సుకః, నిర్విణ్ణ ఇతి యావత్. ౩

(న హీతి.) తస్మాత్ రథ్యాగమనస్యాఽశక్యత్వాత్, ప్రాసాదా నితి పాఠః. *ప్రాసాదా దితి పాఠే ల్యబ్లోపే పంచమీ క్లిష్టా. ౪

దీనత్వే హేతు మాహ (పదాతి మిత్యాదినా.) ౫

(యమితి.) ఏకం ముఖ్యం. ౬

* ప్రాసాదాత్ ప్రాసాదారోహణరూపోపాయాదేవ. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య పునర్దశరథోపగమనం)

ఐశ్వర్యస్య రసజ్ఞ స్సః కామినాం చైవ కామదః,
నేచ్ఛత్యేవాఽనృతం కర్తుం పితరం ధర్మగౌరవాత్. ౭

యా న శక్యా పురా ద్రష్టుం భూతై రాకాశగై రపి,
తా మద్య సీతాం పశ్యంతి రాజమార్గగతా జనాః. ౮

అంగరాగోచితాం సీతాం రక్తచందనసేవినీం,
వర్ష ముష్ణం చ శీతం చ నేష్యంత్యాశు వివర్ణతాం. ౯

అద్య నూనం దశరథ స్సత్త్వ మావిశ్య భాషతే,
న హి రాజా ప్రియం పుత్రం వివాసయితు మిచ్ఛతి. ౧౦

నిర్గుణస్యాపి పుత్రస్య కథం స్యా ద్విప్రవాసనం,
కిం పున ర్యస్య లోకోఽయం జితో వృత్తేన కేవలం. ౧౧

(ఐశ్వర్యస్యేతి.) రసజ్ఞః సంగ్రహసుఖజ్ఞః, కామినాం అర్థకాంక్షిణాం, కామదః అభీష్టధనప్రదః, అనృతం అనృతవచనం, కర్తుం, ధర్మగౌరవాత్ పితృశుశ్రూషణవచనకరణవిధేయత్వాదిరూప ధర్మవిషయక బహుమానాత్. ౭-౮-౯

(అద్యేతి.) సత్త్వం జంతుం 'సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతుష్వి' త్యమరః. పిశాచ మితి యావత్. ఆవిశ్య ప్రాప్య. ౧౦

(నిర్గుణస్యాపీతి.) వృత్తేన కేవలం చరిత్రమాత్రేణ - 'వృత్తం పద్యే చరిత్రే చే' త్యమరః. వృత్తేన కేవల మిత్యుక్తిః దానమానాదౌ విద్యమానేపి చరిత్రప్రాధాన్యాత్. ౧౧

అనృశంస్య మనుక్రోశః శ్రుతం శీలం దమ శ్శమః,
రాఘవం శోభయం త్యేతే షడ్గుణాః పురుషోత్తమం. ౧౨

తస్మా త్తస్యోపఘాతేన ప్రజాః పరమపీడితాః,
ఔదకానీవ సత్త్వాని గ్రీష్మే సలిలసంక్షయాత్. ౧౩

పీడయా పీడితం సర్వం జగ దస్య జగత్పతేః,
మూలస్యే వోపఘాతేన వృక్షః పుష్పఫలోపగః. ౧౪

మూలం హ్యేష మనుష్యాణాం ధర్మసారో మహాద్యుతిః,
పుష్పం ఫలం చ పత్రం చ శాఖాశ్చాఽస్యేతరే జనాః. ౧౫

తే లక్ష్మణ ఇవ క్షిప్రం సపత్న్య స్సహబాంధవాః,
గచ్ఛంత మనుగచ్ఛామో యేన గచ్ఛతి రాఘవః. ౧౬

(అనృశంస్యం) అహింసకత్వం, అనుక్రోశో దయా -'కృపా దయాఽనుకంపా స్యా దనుక్రోశ' ఇత్యమరః. దమః ఇంద్రియనిగ్రహః, శమః చిత్తప్రశాంతిః, 'శమః చిత్తప్రశాంతి స్స్యా ద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహ' ఇతి నిర్వవచనాత్. ౧౨

(తస్మాదితి.) తస్మాత్ షాడ్గుణ్యయుక్తత్వాత్, తస్య రామస్య, ఉపఘాతేన హింసనేన, ఔదకాని ఉదకజీవనాని, శైషికోఽణ్. ౧౩

(పీడయేతి.) అస్య జగత్పతేః రామస్య, పీడయా వివాసనరూపయా, పుష్పఫలై రుపగమో యస్య స పుష్పఫలోపగః, వృక్ష ఇవ, అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః. ౧౪

(మూల మితి.) మనుష్యాణాం ప్రాణినాం, ఉపలక్షణ మేతత్. ధర్మ ఏవ సారో యస్య సః ధర్మసారః. ౧౫

(త ఇతి.) తే వయం, సపత్న్యః సపత్నికాః, సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వేన నద్యృత శ్చేతి కబభావః. యేన మార్గేణ గచ్ఛతి, తేనేతి శేషః. ౧౬

(పౌరాణాం చింతాప్రకారః)

ఉద్యానాని పరిత్యజ్య క్షేత్రాణి చ గృహాణి చ,
ఏకదుఃఖసుఖా రామ మనుగచ్ఛామ ధార్మికం. ౧౭

సముద్ధృతనిధానాని పరిధ్వస్తాజిరాణి చ,
ఉపాత్తధనధాన్యాని హృతసారాణి సర్వశః ౧౮

రజసాఽభ్యవకీర్ణాని పరిత్యక్తాని దైవతైః,
మూషకైః పరిధావద్భి రుద్బిలై రావృతాని చ, ౧౯

అపేతోదకధూమాని హీనసంమార్జనాని చ,
ప్రణష్టబలికర్మేజ్యామంత్ర హోమజపాని చ. ౨౦

దుష్కాలేనేవ భగ్నాని భిన్నభాజనవంతి చ,
అస్మత్త్యక్తాని వేశ్మాని కైకేయీ ప్రతిపద్యతాం. ౨౧

వనం నగరమేవాఽస్తు యేన గచ్ఛతి రాఘవః,
అస్మాభిశ్చ పరిత్యక్తం పురం సంపద్యతాం వనం. ౨౨

బిలాని దంష్ట్రిణ స్సర్వే సానూని మృగపక్షిణః,
త్యజం త్వస్మద్భయా ద్భీతా గజా స్సింహా వనాన్యపి. ౨౩

(ఉద్యానానీతి.) ఉద్యానాని రాజార్హోద్యానసదృశ క్రీడావనాని, ఏకదుఃఖసుఖాః సమాన సుఖదుఃఖాః. ౧౭

(సముద్ధృతనిధానానీ త్యాది.) సముద్ధృతనిధానాని సమ్యగుద్ధృతనిక్షేపాణి, పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. ఉపాత్తధనధాన్యాని - అత్ర ధన శబ్దేన గవాదికం అనిక్షిప్తప్రమూషణ నిష్కాధికం చోచ్యతే. సారాణి శయ్యాసనాదీని, దైవతైః గృహదైవతైః, ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబిలైః. ఉదకం ఉదకసేచనం, హీనసంమార్జనాని సమ్మార్జనహీనాని, దుష్కాలేన క్షామక్షోభయుక్తకాలేన, భాజనం భాండాది ౧౮-౨౦

(వన మితి.) యేన వనేన హేతునా. ౨౨

(బిలానీతి.) దంష్ట్రిణః సర్పాద్యాః, అస్మద్భయాత్ అస్మత్ప్రయుక్తభయహేతోః. ౨౩

అస్మత్త్యక్తం ప్రపద్యంతాం సేవ్యమానం త్యజంతు చ, ౨౩½

తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజం. ౨౪

ప్రపద్యతాం హి కైకేయీ సపుత్రా సహబాంధవైః,
రాఘవేణ వనే సర్వే సహ వత్స్యామ నిర్వృతాః. ౨౫

ఇత్యేవం వివిధా వాచో నానాజనసమీరితాః,
శుశ్రావ రామః శ్రుత్వా చ న విచక్రేఽస్య మానసం. ౨౬

స తు వేశ్మ పితు ర్దూరాత్ కైలాసశిఖరప్రభం,
అభిచక్రామ ధర్మాత్మా మత్తమాతంగవిక్రమః. ౨౭

వినీతవీరపురుషం ప్రవిశ్య తు నృపాలయం,
దదర్శావస్థితం దీనం సుమంత్ర మవిదూరతః. ౨౮

ప్రతీక్షమాణోపి జనం తదార్త మనార్తరూపః ప్రహసన్నివాఽథ,
జగామ రామః పితరం దిదృక్షుః పితు ర్నిదేశం విధివ చ్చికీర్షుః. ౨౯

(అస్మత్త్యక్త మితి.) అస్మాభి స్త్యక్తం పురం, సేవ్యమానం వనమిత్యర్థసిద్ధం. అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తదంష్ట్ర్యాదయః. ౨౩½

(తృణేతి.) తృణమాంస ఫలాదానాం – తృణాదాః హరిణాదయః, మాంసాదాః వ్యాఘ్రాదయః, ఫలాదాః వాయసాదయః, వ్యాళమృగద్విజం – వ్యాళాః క్రూరాః, మృగద్విజాః యస్మిం స్తాదృశం దేశం, ఇదమేవ నగరం తాదృశం భవిష్యతీతి భావః. నిర్వృతాః సుఖితాః. ౨౫

(ఇతీతి.) శ్రుత్వా, అవస్థితస్యేతి శేషః. న విచక్రే న వికారం ప్రాప. ౨౬-౨౮

(ప్రతీక్షమాణ ఇతి.) నిదేశం నియోగం. ౨౯

(దశరథస్య దుఃఖాలాపః)

తత్పూర్వ మైక్ష్వాకసుతో మహాత్మా రామో గమిష్య న్వన మార్తరూపం,
వ్యతిష్ఠత ప్రేక్ష్య తదా సుమంత్రం పితు ర్మహాత్మా ప్రతిహారణార్థం. ౩౦

పితు ర్ని దేశేన తు ధర్మవత్సలో వనప్రవేశే కృతబుద్ధినిశ్చయః,
స రాఘవః ప్రేక్ష్య సుమంత్ర మబ్రవీ న్ని వేదయ స్వాగమనం నృపాయ మే. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

అథ చతుస్త్రింశ స్సర్గః

తతః కమలపత్రాక్షః శ్శ్యామో నిరుదరో మహాన్,
ఉవాచ రామ స్తం సూతం పితు రాఖ్యాహ మా మితి. ౧

స రామప్రేషితః క్షిప్రం సంతాపకలుషేంద్రియః,
ప్రవిశ్య నృపతిం సూతో నిశ్శ్వసంతం దదర్శ హ. ౨

(తత్పూర్వ మితి.) తత్పూర్వం తత్ప్రథమం, మహాత్మా మహాధైర్యః. ప్రతిహారణార్థం స్వాగమననివేదనార్థం. ౩౦

(పితు రితి.) అస్యాఽంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

అథ చతుస్త్రింశ స్సర్గః

పూర్వసర్గాంతోక్త మర్థం వక్ష్యమాణసంఘట్టనార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి - (తత ఇతి.) విశేషణై ర్నిర్వికారత్వం సూచ్యతే. నిరుదరః తనుమధ్య ఇత్యర్థః. ౧-౨

ఉపరక్త మివాదిత్యం భస్మచ్ఛన్న మివానలం,
తటాకమివ నిస్తోయ మపశ్య జ్జగతీపతిం. ౩

ఆలోక్య తు మహాప్రాజ్ఞః పర మాకులచేతసం,
రామ మేవాఽనుశోచంతం సూతః ప్రాంజలి రాసదత్. ౪

తం వర్ధయిత్వా రాజానం సూతః పూర్వం జయాశిషా,
భయవిక్లబయా వాచా మందయా శ్లక్ష్ణ మబ్రవీత్. ౫

అయం స పురుషవ్యాఘ్రో ద్వారి తిష్ఠతి తే సుతః,
బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం దత్త్వా సర్వం చైవోపజీవినాం. ౬

స త్వా పశ్యతు భద్రం తే రామ స్సత్యపరాక్రమః,
సర్వాన్ సుహృద ఆపృచ్ఛ్య త్వా మిదానీం దిదృక్షతే. ౭

గమిష్యతి మహారణ్యం తం పశ్య జగతీపతే,
వృతం రాజగుణై స్సర్వై రాదిత్యమివ రశ్మిభిః. ౮

స సత్యవాదీ ధర్మాత్మా గాంభీర్యా త్సాగరోపమః,
ఆకాశ ఇవ నిష్పంకో నరేంద్రః ప్రత్యువాచ తం. ౯

సుమంత్రాఽఽనయ మే దారాన్ యే కేచి దిహ మామకాః,
దారైః పరివృత స్సర్వై ర్ద్రష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికం. ౧౦

(ఉపరక్త మితి.) ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం, విశేషణాంతరకథనార్థం పున రపశ్య దిత్యుక్తిః. ౩-౪

(త మితి.) భయవిక్లబయా భయేన కాతరయా, దుఃఖితోఽయం కిం వదే? దితి భయం అత ఏవ మందయా. ౫

(అయ మిత్యాది.) సర్వం గృహోపకరణాదికం. ౬-౭

(స ఇతి.) నిష్పంకః నిర్లేపః. ౯-౧౦

(సాంతఃపురస్య దశరథస్య దర్శనం)

సోఽన్తఃపుర మతీత్యైవ స్త్రియ స్తా వాక్య మబ్రవీత్,
ఆర్యా హ్వయతి వో రాజా గమ్యతాం తత్ర మా చిరం. ౧౧

ఏవ ముక్తాః స్త్రియ స్సర్వా స్సుమన్త్రేణ నృపాజ్ఞయా,
ప్రచక్రము స్తద్భవనం భర్తు రాజ్ఞాయ శాసనం. ౧౨

అర్ధసప్తశతా స్తా స్తు ప్రమదా స్తామ్రలోచనాః,
కౌసల్యాం పరివార్యాఽథ శనై ర్జగ్ము ర్ధృతవ్రతాః. ౧౩

ఆగతేషు చ దారేషు సమవేక్ష్య మహీపతిః,
ఉవాచ రాజా తం సూతం సుమన్త్రాఽఽనయ మే సుతం. ౧౪

స సూతో రామ మాదాయ లక్ష్మణం మైథిలీం తదా,
జగామాఽభిముఖ స్తూర్ణం సకాశం జగతీపతేః. ౧౫

స రాజా పుత్ర మాయాన్తం దృష్ట్వా దూరాత్ కృతాంజలిం,
ఉత్పపాతాఽఽసనా త్తూర్ణ మార్తః స్త్రీజనసంవృతః. ౧౬

సోఽభిదుద్రావ వేగేన రామం దృష్ట్వా విశాంపతిః,
త మసంప్రాప్య దుఃఖార్తః పపాత భువి మూర్ఛితః. ౧౭

(సోఽన్తఃపుర మితి.) హ్వయతి ఆహ్వయతి. ౧౧-౧౨

(అర్ధసప్తశతా ఇతి.) అర్ధసప్తశతాః - అర్ధం సప్తశతస్యేతి విగ్రహః, అర్ధం నపుంసక మితి సమాసః. తామ్రలోచనాః సదా రామవివాసననిమిత్తరోదనా దితి భావః. ౧౩-౧౫

(స ఇతి.) ఉత్పపాత ఉదతిష్ఠత్. ౧౬

(స ఇతి.) అభిదుద్రావ అభిముఖ మాజగామ. ౧౭

తం రామోఽభ్యపతత్ క్షిప్రం లక్ష్మణశ్చ మహారథః,
విసంజ్ఞ మివ దుఃఖేన సశోకం నృపతిం తదా. ౧౮

స్త్రీసహస్రనినాదశ్చ సంజజ్ఞే రాజవేశ్మని,
హా హా రామేతి సహసా భూషణధ్వనిమూర్ఛితః ౧౯

తం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం తా వుభౌ రామలక్ష్మణౌ,
పర్యంకే సీతయా సార్ధం రుదంత స్సమవేశయన్. ౨౦

అథ రామో ముహూర్తేన లబ్ధసంజ్ఞం మహీపతిం,
ఉవాచ ప్రాంజలి ర్భూత్వా శోకార్ణవపరిప్లుతం. ౨౧

ఆపృచ్ఛే త్వాం మహారాజ సర్వేషా మీశ్వరోసి నః,
ప్రస్థితం దండకారణ్యం పశ్య త్వం కుశలేన మాం. ౨౨

లక్ష్మణం చాఽనుజానీహి సీతా చాన్వేతి మాం వనం,
కారణై ర్బహుభి స్తథ్యై ర్వార్యమాణౌ న చేచ్ఛతః. ౨౩

(తమితి.) అభ్యపతత్, ఉత్థాపనార్థ మితి భావః. ఇవశబ్ద ఏవకారార్థః. ౧౮

(స్త్రీ సహస్రనినాద ఇతి.) భూషణధ్వనిభిః, మూర్ఛితః వ్యాప్తః ౧౯

(త మితి.) రామలక్ష్మణౌ సీతయా సార్ధం తం బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య పర్యంకే సమవేశయ న్నిత్యర్థః. ౨౦

(అథేతి.) ముహూర్తస్యేతి పాఠే - ముహూర్తేనేత్యర్థః. ౨౧

(ఆపృచ్ఛ ఇతి.) కుశలేన, చక్షుషేతి శేషః. హేతౌ తృతీయా వా. ౨౨

(లక్ష్మణ మితి.) (సీతా చేతి.) తామ ప్యనుజానీహీతి భావః. తౌ నివర్తయే త్యాశంక్యాహ (కారణై రితి.) కారణైః దుఃఖాదికారణైః, తథ్యైః పరమార్థైః, న చేచ్ఛతః, అననుగమన మితి శేషః. ౨౩

(దశరథస్య దుఃఖాలాపః)

అనుజానీహి సర్వా న్న శ్శోక ముత్సృజ్య మానద,
లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ప్రజాపతి రివ ప్రజాః. ౨౪

ప్రతీక్షమాణ మవ్యగ్ర మనుజ్ఞాం జగతీపతేః,
ఉవాచ రాజా సంప్రేక్ష్య వనవాసాయ రాఘవమ్. ౨౫

అహం రాఘవ కైకేయ్యా వరదానేన మోహితః,
అయోధ్యాయా స్త్వ మేవాఽద్య భవ రాజా నిగృహ్య మాం. ౨౬

ఏవ ముక్తో నృపతినా రామో ధర్మభృతాం వరః,
ప్రత్యువాచాఽంజలిం కృత్వా పితరం వాక్యకోవిదః. ౨౭

భవాన్ వర్షసహస్రాయ పృథివ్యా నృపతే పతిః,
అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి న మే కార్యం త్వయాఽనృతం. ౨౮

నవ పంచ చ వర్షాణి వనవాసే విహృత్య తే,
పున: పాదౌ గ్రహీష్యామి ప్రతిజ్ఞాంతే నరాధిప. ౨౯

(అనుజానీహీతి.) లక్ష్మణం సీతాం మాం చ సర్వా న్నః అనుజానీహీ త్యన్వయః. త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య మిత్యేక శేషః ౨౪

(ప్రతీక్షమాణ మితి.) వనవాసాయ జగతీపతే స్స్వస్యానుజ్ఞాం ప్రతీక్షమాణ మిత్యన్వయః ౨౫

(అహ మితి.) మోహితః వంచిత ఇత్యర్థః. ౨౬-౨౭

(భవానితి.) వర్ష సహస్రాయ అనేకవర్షాణీ త్యర్థః, మే మహ్యం, అనృతం అనృతవచనం. ౨౮

(న వేతి.) ప్రతిజ్ఞాంతే ప్రతిజ్ఞావసానే. ౨౯

రుద న్నార్తః ప్రియం పుత్రం సత్యపాశేన సంయతః,
కైకేయ్యా చోద్యమానస్తు మిథో రాజా త మబ్రవీత్. ౩౦

శ్రేయసే వృద్ధయే తాత పున రాగమనాయ చ,
గచ్ఛ స్వారిష్ట మవ్యగ్రః పన్థాన మకుతోభయం. ౩౧

న హి సత్యాత్మన స్తాత ధర్మాభిమనస స్తవ,
వినివర్తయితుం బుద్ధి శ్శక్యతే రఘునందన. ౩౨

అద్య త్విదానీం రజనీం పుత్ర మా గచ్ఛ సర్వథా,
ఏకాహదర్శనేనాపి సాధు తావ చ్చరా మ్యహం. ౩౩

మాతరం మాం చ సంపశ్యన్ వసేమా మద్య శర్వరీం,
తర్పిత స్సర్వకామై స్త్వం శ్వః కాలే సాధయిష్యసి. ౩౪

దుష్కరం క్రియతే పుత్ర సర్వథా రాఘవ త్వయా.
మత్ప్రియార్థం ప్రియాం స్త్యక్త్వా య ద్యాసి విజనం వనం. ౩౫

(రుదన్నితి.) మిథః రహసి, కైకేయ్యా చోద్యమానః అద్యైవ ప్రస్థాపయేతి ప్రేర్యమాణః. ౩౦

(శ్రేయస ఇతి.) శ్రేయసే పారలౌకికఫలాయ, వృద్ధయే ఐహికఫలాయ, గచ్ఛస్వ గచ్ఛ అరిష్టం శుభం 'అరిష్టే తు శుభాఽశుభే' ఇత్యమరః, అకుతోభయం కుతశ్చిదపి జంతో ర్భయరహితం. ౩౧

(నేతి.) సత్యాత్మనః సత్యస్వభావస్య. 'ఆత్మా దేహే ధృతౌ జీవే స్వభావ' ఇతి వైజయంతీ. ధర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః. ౩౨

(అద్యేతి.) అద్య అస్మిన్ దినే, ఇదానీం ఆసన్నా మిత్యర్థః. సాధు సుఖం, చరామి వసామి. ౩౩

(మాతర మితి.) సాధయిష్యసి గమిష్యసి, కాలే ప్రాతఃకాలే ౩౪

(దుష్కరమితి.) మత్ప్రియార్థం మమ పరలోకప్రియార్థ మిత్యర్థః. అన్యథా ఉత్తరశ్లోక విరోధాత్ ప్రియాన్ అభిమతవర్గాన్. ౩౫

(దశరథస్య దుఃఖలాపః)

న చైత న్మే ప్రియం పుత్ర శపే సత్యేన రాఘవ,
ఛన్నయా *చలిత స్త్వస్మి స్త్రియా ఛన్నాగ్నికల్పయా. ౩౬

వంచనా యా తు లబ్ధా మే తాం త్వం నిస్తర్తు మిచ్ఛసి,
అనయా వృత్తసాదిన్యా కైకేయ్యాఽభిప్రచోదితః. ౩౭

న చైత దాశ్చర్యతమం య స్త్వం జ్యేష్ఠ స్సుతో మమ,
అపాఽనృతకథం పుత్ర పితరం కర్తు మిచ్ఛసి. ౩౮

అథ రామ స్తథా శ్రుత్వా పితు రార్తస్య భాషితం,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా దీనో వచన మబ్రవీత్. ౩౯

(నేతి) ఛన్నయా గూఢాభిప్రాయయా, చలితః స్వాధీనత్వా చ్చలనం ప్రాప్తః, పాఠాంతరే తు-వంచిత ఇత్యర్థః. ఛన్నాగ్నికల్పయా భస్మచ్ఛన్నాఽంగారతుల్యయా. ౩౬

(వంచనేతి.) యా వంచనా సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతయో ర్వరయోః భరతాభిషేచన త్వద్వివాసన రూపవిశేషపర్యవసాయిత్వరూపా, మే మయా, లబ్ధా, తామపి వంచనాం, వృత్తసాదిన్యా కులోచితాఽఽచారనాశిన్యా, అనయా, ప్రచోదిత స్త్వం, నిస్తర్తు మిచ్ఛసి సమాపయితు మిచ్ఛసి, అహో తే గుణ ఇతి భావః. ౩౭

(న చేతి.) అపానృతకథం అపగతాసత్యవచనం. ౩౮

(అథేతి) భాషితం ఏకాహదర్శనేనాపీత్యా ద్యుక్తం, దీనః ఏకాహ మపి పితృదర్శనసౌఖ్యం న లబ్ధ మితి దీనః. ౩౯

* ఛలితః. పా.

ప్రాప్స్యామి యా నద్య గుణా న్కో మే శ్వ స్తా న్ప్రదాస్యతి,
అపక్రమణ మేవా౽త స్సర్వకామై రహం వృణే. ౪౦

ఇయం సరాష్ట్రా సజనా ధనధాన్యసమాకులా,
మయా నిసృష్టా వసుధా భరతాయ ప్రదీయతాం. ౪౧

వనవాసకృతా బుద్ధి ర్న చ మే౽ద్య చలిష్యతి, ౪౧౪

య స్తుష్టేన వరో దత్తః కైకేయ్యై వరద త్వయా.
దీయతాం నిఖిలేనైవ సత్య స్త్వం భవ పార్థివ, ౪౨౪

అహం నిదేశం భవతో యథోక్త మనుపాలయన్.
చతుర్దశ సమా వత్స్యే వనే వనచరై స్సహ, ౪౩౪

మా విమర్శో వసుమతీ భరతాయ ప్రదీయతాం.
నహి మే కాంక్షితం రాజ్యం సుఖ మాత్మని వా ప్రియం, ౪౪౪

తర్పిత స్సర్వకామై రిత్యస్యోత్తర మాహ (ప్రాప్స్యామీతి.) గుణాన్ గుణవిశిష్టాభిమత పదార్థాన్. సర్వకామై రపక్రమణమేవ వృణే సర్వకామప్రతినిధిత్వేనా౽పక్రమణమేవ వరయ ఇత్యర్థః. ౪౦

(ఇయ మితి.) నిసృష్టా త్యక్తా. ౪౧

(వనవాసే త్యర్ధ) మేకం వాక్యం ౪౧౪

(య ఇతి.) అత్ర స ఇత్యధ్యాహార్యః. నిఖిలేన సర్వాత్మనా, అత స్త్వం, సత్యః సత్యవచనో, భవ. ౪౨౪

(అహ మితి.) నిదేశం శాసనం - 'నిదేశ శ్శాసన' మిత్యమరః. వనచరైః తపస్విభిః ౪౩౪

'భవ రాజా నిగృహ్య మా' మిత్యస్యోత్తరమాహ (మా విమర్శ ఇతి.) మా విమర్శః విచారో

(శ్రీరామస్య దశరథసాంత్వనం)

యథానిదేశం కర్తుం వై తవైవ రఘునందన. ౪౭

అపగచ్ఛతు తే దుఃఖం మా భూ ర్బాష్పపరిప్లుతః,
న హి క్షుభ్యతి దుర్ధర్ష స్సముద్ర స్సరితాం పతిః. ౪౮

నైవాహం రాజ్య మిచ్ఛామి న సుఖం న చ మైథిలీం,
నైవ సర్వా నిమాన్ కామాన్ న స్వర్గం నైవ జీవితం. ౪౯

త్వా మహం సత్య మిచ్ఛామి నాఽనృతం పురుషర్షభ,
ప్రత్యక్షం తవ సత్యేన సుకృతేన చ తే శపే. ౫౦

న చ శక్యం మయా తాత స్థాతుం క్షణ మపి ప్రభో,
న శోకం ధారయస్వైనం నహి మేఽస్తి విపర్యయః. ౫౧

అర్థితో హ్యస్మి కైకేయ్యా వనం గచ్ఛేతి రాఘవ,
మయా చోక్తం వ్రజామీతి త త్సత్య మనుపాలయే. ౫౨

మా భూత్. ఆత్మని మనసి. సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిశ్య రాజ్యం న కాంక్షితం, అపితు తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం, యథాకర్తు మేవ యథావ త్కర్తుమేవే త్యర్థః. ౪౭-౪౯

(త్వా మహ మితి.) అహం త్వాం, సత్యం సత్యయుక్త మిచ్ఛామి, అనృతం అనృతయుక్తం, నేచ్ఛామి. తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షదైవభూతస్య తవ సన్నిధౌ, సత్యేన సుకృతేన చ, తే తుభ్యం, శప ఇత్యన్వయః. శ్లాఘ హ్నుఙ్స్థేత్యాదినా చతుర్థీ. ౫౦

(న చేతి.) స్థాతుం, ఇహ నగర ఇతి శేషః. విపర్యయః సంకల్పిత వనగమనోద్యోగ నివృత్తిః. ౫౧

న కేవలం త్వదాజ్ఞాపరిపాలనార్థ మేవ గచ్ఛామి, కింతు మత్ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనార్థమపీత్యాహ అర్థిత ఇతి.) ౫౨

మా చోత్కంఠాం కృథా దేవ వనే రంస్యామహే వయం,
ప్రశాంతహరిణాకీర్ణే నానాశకుననాదితే. ౫౧

పితా హి దైవతం తాత దేవతానా మపి స్మృతం,
తస్మా ద్దైవత మిత్యేవ కరిష్యామి పితు ర్వచః. ౫౨

చతుర్దశసు వర్షేషు గతేషు నరసత్తమ,
పున ర్ద్రక్ష్యసి మాం ప్రాప్తం సంతాపోఽయం విముచ్యతాం. ౫౩

యేన సంస్తంభనీయోఽయం సర్వో బాష్పగళో జనః,
స త్వం పురుషశార్దూల కిమర్థం విక్రియాం గతః. ౫౪

పురం చ రాష్ట్రం చ మహీ చ కేవలా మయా నిసృష్టా భరతాయ దీయతాం,
అహం నిదేశం భవతోఽనుపాలయన్ వనం గమిష్యామి చిరాయ సేవితుం. ౫౫

మయా నిసృష్టాం భరతో మహీ మిమాం సశైలషండాం సపురాం సకాననాం,
శివాం సుసీమా మనుశాస్తు కేవలం త్వయా య దుక్తం నృపతే తథాఽస్తు తత్.

(మా చేతి.) ఉత్కంఠాం ఉత్కలికాం-'ఉత్కంఠోత్కలికే సమే' ఇత్యమరః. శోకాతురతయా స్మరణ మితి యావత్. ౫౧

(పితేతి.) దేవతానా మపి దైవత మితి స్మృతం, కిముత మనుష్యాణా? మితి భావః, దైవత మిత్యేవ పితా పరమదైవత మితి మత్వేత్యర్థః. ౫౨-౫౩

(యేనేతి.) సంస్తంభనీయః నివృత్తబాష్పః కరణీయః. ౫౪

సద్య శ్శ్లోకనివృత్తయే పునః పున రాహ (పురం చేత్యాది.) మయా నిసృష్టం పురం చ దీయతాం, మయా నిసృష్టం రాజ్యం చ దీయతా మితి ప్రత్యేక మన్వయః. సేవితుం న పున రద్యైవాఽఽగంతుం. ౫౫

(మయేతి.) శివా మిత్యనేన రాజ్యస్య దుర్భరత్వా న్న త్యజామీతి గమ్యతే. ఇదం చ స్వేచ్ఛయా న కరోమి, కింతు త్వదనుజ్ఞయైవేత్యాహ (త్వయా యదితి.) ౫౬

(శ్రీరామస్య దశరథసాంత్వనం)

న మే తథా పార్థివ ధీయతే మనో మహత్సు కామేషు న చాత్మనః ప్రియే,
యథా నిదేశే తవ శిష్టసంమతే వ్యపైతు దుఃఖం తవ మత్కృతేఽనఘ. ౫౭

త దద్య నైవానఘ రాజ్య మవ్యయం న సర్వకామా న్న సుఖం న మైథిలీం,
న జీవితం త్వా మనృతేన యోజయన్ వృణీయ సత్యం వ్రత మస్తు తే తథా. ౫౮

ఫలాని మూలాని చ భక్షయన్ వనే గిరీం శ్చ పశ్యన్ సరిత స్సరాంసి చ,
వనం ప్రవిశ్యైవ విచిత్రపాదపం సుఖీ భవిష్యామి తవాఽస్తు నిర్వృతిః. ౫౯

ఏవం స రాజా వ్యసనాభిపన్న శ్శోకేన దుఃఖేన చ తామ్య మానః,
ఆలింగ్య పుత్రం సువినష్టసంజ్ఞో మోహం గతో నైవ చిచేష్ట కించిత్. ౬౦

దేవ్య స్తత స్సంరురుదు స్సమేతా స్తాం వర్జయిత్వా నరదేవపత్నీం,
రుదన్ సుమంత్రోపి జగామ మూర్ఛాం హాహాకృతం తత్ర బభూవ సర్వం. ౬౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

(నేతి.) ధీయతే స్థాప్యతే. ౫౭

(త దితి.) త్వా మనృతేన యోజయన్ సన్ రాజ్యాదికం న వృణీయ. తవ వ్రతం యథా సత్యం తథాఽస్త్వి త్యన్వయః. ౫౮

మమ దుఃఖం భవిష్యతీతి త్వయా న క్లేష్టవ్య మిత్యాహ (ఫలానీతి.) నిర్వృతి స్సుఖం. ౫౯

(ఏవమితి.) ఏవం, ఉక్తవంత మితి శేషః. త్వద్గాహోత్పాదక శ్శోకః, దుఃఖ మంతర్వ్యథోత్పాదకం, న చిచేష్ట న చేష్టతే స్మ. ౬౦

(దేవ్య ఇతి,) తాం 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసి' త్యాద్యుక్తక్రౌర్యయుక్తాం కైకేయీం, హాహాకృతం - హాహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిం స్త త్తథా, సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం. ౬౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

అథ చతుస్త్రింశ స్సర్గః

తతో నిర్ధూయ సహసా శిరో నిశ్వస్య చాఽసకృత్,
పాణౌ పాణిం వినిష్పిష్య దంతాన్ కటకటాప్య చ. ౧

లోచనే కోపసంరక్తే వర్ణం పూర్వోచితం జహత్,
కోపాభిభూత స్సహసా సంతాప మశుభం గతః. ౨

మన స్సమీక్షమాణశ్చ సూతో దశరథస్య సః,
కంపయ న్నివ కైకేయ్యా హృదయం వాక్శరై శ్శితైః. ౩

వాక్యవజ్రై రనుపమై ర్నిర్భింద న్నివ చాఽశుభైః,
కైకేయ్యా స్సర్వమర్మాణి సుమంత్రః ప్రత్యభాషత. ౪

యస్యా స్తవ పతి స్త్యక్తో రాజా దశరథ స్స్వయం,
భర్తా సర్వస్య జగత స్థావరస్య చరస్య చ. ౫

న హ్యకార్యతమం కించి త్తవ దేవీహ విద్యతే, ౫౺

అథ పంచత్రింశ స్సర్గః

సుమంత్రస్య కైకేయీవిషయ కోపానుభవం దర్శయతి (తత ఇత్యాది.) కటకటాప్య. కటాకటాశబ్దయుక్తాన్ కృత్వా, కటాకటాశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్ల్యప్. కోపసంరక్తే, కృత్వేతి శేషః. వర్ణం దేహకాంతిం, పూర్వోచితం పూర్వాభ్యస్తం, స్వాభావిక మిత్యర్థః. జహత్ త్యజన్, కోపరక్తాంగ ఇత్యర్థః. అశుభం తీవ్ర మిత్యర్థః. మన స్సమీక్షమాణః కైకేయీవిషయస్నేహరహితం జాన న్నిత్యర్థః. సూతః సారథిః, ఆశుగై రివ బాణై రివ స్థితైః, వాక్యవజ్రైః వాక్సారైః, మర్మాణి మర్మతుల్యాన్ దోషాన్, నిర్భిందన్ ప్రకాశయన్. ౪

(యస్యా ఇత్యాది.) యస్యా స్తవ, యయా త్వయేత్యర్థః. తవేత్యత్ర తస్యా ఇత్యుపస్కార్యం. ౫౺

(సుమంత్రేణ కైకేయ్యాం కోపప్రకాశనం)

పతిఘ్నీం త్వా మహం మన్యే కులఘ్నీ మపి చాంతతః. ౭

య స్త్వమహేంద్ర మివాఽజయ్యం దుష్ప్రకంప్య మివాఽచలం,
మహోదధి మివాఽక్షోభ్యం సంతాపయసి కర్మభిః. ౭

మాఽవమంస్థా దశరథం భర్తారం వరదం పతిం,
భర్తు రిచ్ఛా హి నారీణాం పుత్రకోట్యా విశిష్యతే. ౮

యథావయో హి రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి నృపక్షయే,
ఇక్ష్వాకుకులనాథేఽస్మిం స్త ల్లోపయితు మిచ్ఛసి. ౯

రాజా భవతు తే పుత్రో భరత శ్శాస్తు మేదినీం,
వయం తత్ర గమిష్యామో యత్ర రామో గమిష్యతి. ౧౦

న హి తే విషయే కశ్చి ద్బ్రాహ్మణో వస్తు మర్హతి,
తాదృశం త్వ మమర్యాద మద్య కర్మ చికీర్షసి. ౧౧

(పతిఘ్నీ మితి.) అంతతః పర్యవసానగత్యా, పతిహననద్వారా సర్వేషాం వినాశనా దితి భావః. తత్రైవ యుక్త్యంతర మాహ (యదితి.) ౭

(మాఽవమంస్థా ఇత్యాది.) భర్తు రిచ్ఛా హి భర్తు రిచ్ఛానుసరణమేవ, పుత్రకోట్యా ఇతి పంచమీ. పుత్రానుసరణం త్యక్త్వాపి భర్తు రిచ్ఛాఽనుసర్తవ్యేతి భావః. ౮

(యథేతి.) యథావయః వయఃక్రమ మనతిక్రమ్య, జ్యేష్ఠానుక్రమేణే త్యర్థః. ప్రాప్నువంతి, పుత్రా ఇతి శేషః. ఇక్ష్వాకుకులనాథే, వర్తమాన ఇతి శేషః. తత్ పూర్వోక్తరాజధర్మ ద్వయం, ౯

(రాజేతి.) శాస్తు శాస్తు చ. ౧౦

(నేతి) విషయే దేశే. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయా' విత్యమరః. (బ్రాహ్మణ ఇతి.) సత్పురుష

ఆశ్చర్య మివ పశ్యామి యస్యా స్తే వృత్త-మీదృశం,
ఆచరంత్యా న వివృతా సద్యో భవతి మేదినీ. ౧౨

మహాబ్రహ్మర్షిజుష్టా వా జ్వలంతో భీమదర్శనాః,
ధిగ్వాగ్దండా న హింసంతి రామప్రవ్రాజనే స్థితాం. ౧౩

ఆమ్రం ఛిత్వా కుఠారేణ నింబం పరిచరే త్తు యః,
య శ్చైనం పయసా సించే న్నైవాఽస్య మధురో భవేత్. ౧౪

అభిజాతం హి తే మన్యే యథా మాతు స్తథైవ చ,
న హి నింబాత్ స్రవేత్ క్షౌద్రం లోకే నిగదితం వచః. ౧౫

మాత్రోపలక్షణం. తత్ర హేతు మాహ (తాదృశ మితి.) తాదృశం బ్రాహ్మణనిర్గమనార్థం, అమర్యాదం జ్యేష్ఠాభిషేకాదిమర్యాదాశూన్యం. ౧౧

(ఆశ్చర్య మితి.) ఈదృశం అమర్యాదం, వృత్త మాచారం, ఆచరంత్యా యస్యా స్తే, మేదినీ, న వివృతా న విదీర్ణా, తస్యా స్తే, ఇద మవిదారణం. ఆశ్చర్యమివ పశ్యామి. ౧౨

(మహాబ్రహ్మర్షీతి.) మహాబ్రహ్మర్షిభిః వసిష్ఠాదిభిః, జుష్టాః ప్రయుక్తాః, జ్వలంతః తీవ్రాః, ధిగ్వాగ్దండాః ధిగి త్యేవంరూపాః వాగ్దండాః, రామప్రవ్రాజనే, స్థితాం స్థిరబుద్ధిం త్వాం, న హింసంతి. వాశబ్ద వికారార్థః. 'వా స్యా ద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః. ౧౩

అథ కైకేయీదశరథా వన్యాపదేశేన నిందతి (ఆమ్ర మితి.) ఆమ్రం మధురఫలదం, కుఠారేణ, సద్యః బుద్ధిపూర్వకం ఛిత్వా, నింబం కటుఫలకం, యః పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్, యశ్చేత్యపి స ఏవోచ్యతే. ఏనం నింబం, పయసా క్షీరేణ, సించేత్, అస్య ఆమ్రం ఛిత్వా నింబం పయసా సించతః, స ఇతి శేషః. స నింబః, మధురః మధురఫలదః. నైవ భవేత్. అనేన సుగుణం రామం వరవ్యాజేన వివాస్య కైకేయీచిత్తానుసరణం న యుక్త మిత్యుక్తం. తేన చ సర్వథా కైకేయీ కటురేవే త్యుక్తం. ౧౪

(అభిజాత మితి.) అభిజాతం అభిజననం, స్వభావ ఇతి యావత్. తే మాతు ర్యాదృశీ తాదృశీ తవాపి ప్రకృతి రిత్యర్థః. కారణానుసారికార్యసంభవే లౌకికవాక్యం నిదర్శయతి (న హీతి) క్షౌద్రం మధు, స్రవే దిత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౫

(సుమంత్రేణ కైకేయ్యాం కోపప్రకాశనం)

తవ మాతు రసద్గ్రాహం విద్మః పూర్వం యథా శ్రుతం, ౧౫

పితు స్తే వరదః కశ్చి ద్దదౌ వర మనుత్తమం. ౧౬

సర్వభూతరుతం తస్మా త్సంజజ్ఞే వసుధాధిపః,
తేన తిర్యగ్గతానాం చ భూతానాం విదితం వచః. ౧౭

తతో జృంభస్య శయనే విరుతా ద్భూరివర్చసః,
పితు స్తే విదితో భావ స్స తత్ర బహుధాఽహసత్. ౧౮

తత్ర తే జననీ క్రుద్ధా మృత్యు పాశ మభీప్సతీ,
హాసం తే నృపతే సౌమ్య జిజ్ఞాసామీతి చాఽబ్రవీత్. ౧౯

నృప శ్చోవాచ తాం దేవీం దేవి శంసామి తే యది,
తతో మే మరణం సద్యో భవిష్యతి న సంశయః. ౨౦

కైకేయ్యాః పతిఘ్నత్వస్వభావో మాతృసంబంధ ప్రయుక్త ఇతి ప్రస్తావం కృత్వా తన్మాతు వృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే (తవ మాతు రిత్యాదినా.) అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం, పూర్వం, యథా యేన ప్రకారేణ, శ్రుతం, తథా విద్మః. ౧౫

(పితు రితి.) కశ్చి ద్యోగీ, గంధర్వ ఇతి శ్రుతం. తస్మాత్ వరదానాత్, రుతం శబ్దం. 'తిరశ్చాం వాశితం రుత' మిత్యమరః. సంజజ్ఞే సమ్యక్జ్ఞాతవాన్, తేన సర్వభూతరుతజ్ఞేన రాజ్ఞా, తిర్యగ్గతానాం తిర్యగ్గమనానాం. ౧౭

(తత ఇతి.) జృంభస్య పిపీలికావిశేషస్య. శయనే శయనసమీపే. పర్యంకాధఃప్రదేశ ఇత్యర్థః. భూరివర్చస ఇతి పితు ర్విశేషణం. వరలాభేనాఽధికతేజస ఇత్యర్థః. జృంభవిశేషణం వా. తదా సువర్ణవర్చస ఇత్యర్థః. 'స్వర్ణేపి భూరీ' త్యమరః. సః పితా, తత్ర రుతే విషయే, బహుధా ద్విత్రిః, అహసత్. ౧౮

(తత్రేతి.) తత్ర హాసవిషయే, క్రుద్ధా మాం పరిహసతీతి క్రుద్ధా, హే నృపతే, హాసం హాస నిమిత్తం, జిజ్ఞాసామి జ్ఞాతు మిచ్ఛామి. ౧౯-౨౦

మాతా తే పితరం దేవి తత: కేకయ మబ్రవీత్,
శంస మే జీవ వా మా వా న మా మపహసిష్యసి. ౨౦

ప్రియయా చ తథోక్త స్స కేకయ: పృథివీపతి:,
తస్మై తం వరదాయాఽర్థం కథయామాస తత్త్వత:. ౨౨

తత స్స వరద స్సాధ్వీ రాజానం ప్రత్యభాషత,
మ్రియతాం ధ్వంసతాం వేయం మా కృథా స్త్వం మహీపతే. ౨౩

స త చ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య ప్రసన్నమనసో నృప:,
మాతరం తే నిరాస్యాఽశు విజహార కుబేరవత్. ౨౪

తథా త్వ మపి రాజానం దుర్జనాచరితే పథి,
అసద్గ్రాహ మిమం మోహాత్ కురుషే పాపదర్శిని. ౨౫

సత్య శ్చాద్య ప్రవాదోఽయం లౌకిక: ప్రతిభాతి మా,
పితౄన్ సమనుజాయంతే నరా మాతర మంగనా:. ౨౬

(మాతేతి.) జీవ వా, మా వేత్యనేన కైకేయీమాతు: పతిఘ్నీత్వ ముక్తం. ౨౦

(ప్రియయేతి.) వరదాయ తత్త్వత: కథయమాస అత్యంతసంకటేపి విమృశ్యకారీ సన్ వరదాయ కథయామాసేత్యర్థ:. ౨౨

(తత ఇతి.) ధ్వంసతాం స్వాధికారాత్ ప్రచ్యుతా స్యాత్. ౨౩-౨౪

ఉక్తమర్థం ప్రకృతే నిగమయతి **(తథేతి.)** దుర్జనాచరితే పథి, స్థితేతి శేష:. అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం. ౨౫

(సత్య ఇతి.) సత్య ఇతి, మా మాం, ప్రతిభాతీ త్యన్వయ:. అభిత: పరిత ఇత్యాదినా ప్రతియోగే ద్వితీయా. 'పితౄన్ సమనుజాయంతే' అత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. పితృసమాన లక్షణా జాయంత ఇత్యర్థ:. అంగనా: పుత్ర్య:. ౨౬

(సుమంత్రేణ కైకేయ్యాం కోపప్రకాశనం)

నైవం భవ గృహాణేదం యదాహ వసుధాధిపః,
భర్తు రిచ్ఛా ముపాస్వేహ జనస్యాఽస్య గతి ర్భవ. ౨౭

మా త్వం ప్రోత్సాహితా పాపై ర్దేవరాజసమప్రభమ్,
భర్తారం లోకభర్తార మసద్ధర్మ ముపాదధాః. ౨౮

న హి మిథ్యా ప్రతిజ్ఞాతం కరిష్యతి తవాఽనఘః,
శ్రీమాన్ దశరథో రాజా దేవి రాజీవలోచనః. ౨౯

జ్యేష్ఠో వదాన్యః కర్మణ్యః స్వధర్మపరిరక్షితా,
రక్షితా జీవలోకస్య బలీ రామోఽభిషిచ్యతామ్. ౩౦

(నేతి.) నైవం భవేతి పాఠః. నేయా భవేతి పాఠే - నేయా నేతుం యోగ్యా, విధేయా భవేత్యర్థః. వసుధాధిపః, యదాహ - 'శ్వ ఏవ పుష్యే భవితా శ్వోఽభిషిచ్యేత మే సుత' ఇతి యద్వచన మాహ, ఇదం గృహాణ, అస్య జనస్య పౌరజానపదస్య, గతి శ్శరణ మితి సాంత్వోక్తిః. ౨౭

(మేతి.) అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేక పూర్వకజ్యేష్ఠవివాసనరూపం, మోపాదధాః మా గ్రాహయ. ఏవం క్రియమాణే మమ వరస్య కాగతి? రిత్యాశంక్య ప్రకారాంతరేణ గతి ర్భవిష్యతీత్యాహ - (న హీతి.) ప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిశ్రుతం వరద్వయం, త న్మిథ్యా న కరిష్యతి, రాజ్యాద ప్యధికమూల్యరత్న భూషణసంమానాదిభి స్సఫలం కరిష్యతీత్యర్థః. ౨౯

రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హతాసాధనగుణా నాహ (జ్యేష్ఠ ఇతి.) కర్మణ్యః కర్మణి సాధుః, సదాచారపర ఇత్యర్థః. వదాన్యః ఉదారః, స్వధర్మ పరిరక్షితా-స్వధర్మస్య దుష్టనిగ్రహపూర్వక శిష్టపరిపాలనరూపక్షత్రియధర్మస్య, పరిరక్షితా, బలీ రామోఽభిషిచ్యతాం, త్వయేతి శేషః. అభిషేకానుమతిః క్రియతా మిత్యర్థః. ౩౦

పరివాదో హి తే దేవి మహాన్ లోకే చరిష్యతి,
యది రామో వనం యాతి విహాయ పితరం నృపం. ౩౧

స రాజ్యం రాఘవః పాతు భవ త్వం విగతజ్వరా,
న హి తే రాఘవా దన్యః క్షమః పురవరే వసేత్. ౩౨

రామే హి యౌవరాజ్యస్థే రాజా దశరథో వనం,
ప్రవేక్ష్యతి మహేష్వాసః పూర్వవృత్త మనుస్మరన్. ౩౩

ఇతి సాంత్వైశ్చ తీక్ష్ణైశ్చ కైకేయీం రాజసంసది,
సుమంత్రః క్షోభయామాస భూయ ఏవ కృతాంజలిః. ౩౪

నైవ సా క్షుభ్యతే దేవీ న చ స్మ పరిదూయతే,
న చాస్యా ముఖవర్ణస్య విక్రియా లక్ష్యతే తదా. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచత్రింశ స్సర్గః.

(పరివాద ఇతి.) పరివాదః అపవాదః, దోషవాద ఇత్యర్థః. ౩౧

(స ఇతి.) తే పురవరే, హి యస్మాత్ కారణాత్, క్షమో రాఘవా దన్యో న వసేత్, అత స్స రాఘవో రాజ్యం పాత్వితి సంబంధః. యద్వా, రాఘవా దన్యః పురవరే రాజతయా వసన్ భరతః, తే, న క్షమః న యుక్తః. కనిష్ఠ స్త్వయా రాజ్యే స్థాపయితుం న యుక్త ఇత్యర్థః. హితే హితకరణే, న క్షమ ఇతి వా. ౩౨

(రామ ఇతి.) పూర్వవృత్తం ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతవృత్తం. ౩౩-౩౪

(నేతి.) ముఖవర్ణస్య ఉగ్రముఖ వర్ణస్య. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచత్రింశ స్సర్గః

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః.

తత స్సుమంత్ర మైక్ష్వాకః పీడితోఽత్ర ప్రతిజ్ఞయా,
సబాష్ప మతినిశ్శ్వస్య జగాదేదం పునః పునః. ౧

సూత రత్నసుసంపూర్ణా చతుర్విధబలా చమూః,
రాఘవస్యాఽనుయాత్రార్థం క్షిప్రం ప్రతివిధీయతాం. ౨

రూపాజీవాశ్చ వాదిన్యో వణిజశ్చ మహాధనాః,
శోభయంతు కుమారస్య వాహినీం సుప్రసారితాః. ౩

యే చైవ ముపజీవంతి రమతే యైశ్చ వీర్యతః,
తేషాం బహువిధం దత్వా తాన ప్యత్ర నియోజయ. ౪

ఆయుధాని చ ముఖ్యాని నాగరా శ్శకటాని చ,
అనుగచ్ఛంతు కాకుత్స్థం వ్యాధా శ్చాఽరణ్యగోచరాః. ౫

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

(తత ఇత్యాది.) తతః కైకేయీసమ్మ త్యభావానంతరం, అత్ర వరదానవిషయే. ౧

(సూతేతి.) అనుయాత్రార్థం, ప్రతివిధీయతాం ప్రేష్యతాం. ౨

(రూపాజీవా ఇతి.) రూపాజీవాః వేశ్యాః - 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవే' త్యమరః. వాదిన్యః పరచిత్తాకర్ష ణచతురవచనాః, సుప్రసారితాః శిబిరదేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః. ౩

(య ఇతి.) ఏనం రామం, బహువిధం సువర్ణరత్నవస్త్రాదికం, అత్ర వాహిన్యాం. ౪

(ఆయుధానీతి.) ఆయుధాని ఆయుధధరాః, నాగరాః నగరజాః శ్రేష్ఠినః, శకటాని తైలఘృతాదిప్రాపకాణి, వ్యాధాః వనే మార్గదర్శినః. ౫

నిఘ్నన్ మృగాన్ కుంజరాంశ్చ పిబం శ్చారణ్యకం మధు,
నదీశ్చ వివిధాః పశ్య న్న రాజ్యస్య స్మరిష్యతి. ౬

ధాన్యకోశశ్చ యః కశ్చి ద్ధనకోశశ్చ మామకః,
తౌ రామ మనుగచ్ఛేతాం వసంతం నిర్జనే వనే. ౭

యజన్ పుణ్యేషు దేశేషు విసృజం శ్చాప్తదక్షిణాః,
ఋషిభిశ్చ సమాగమ్య ప్రవత్స్యతి సుఖం వనే. ౮

భరతశ్చ మహాబాహు రయోధ్యాం పాలయిష్యతి,
సర్వకామైః స్సహ శ్రీమాన్ రామ స్సంసాధ్యతా మితి. ౯

ఏవం బ్రువతి కాకుత్స్థే కైకేయ్యా భయ మాగతం,
ముఖం చా ప్యగమ చ్ఛోషం స్వరశ్చాపి న్యరుధ్యత. ౧౦

సా విషణ్ణా చ సంత్రస్తా ముఖేన పరిశుష్యతా,
రాజాన మేవాఽభిముఖీ కైకేయీ వాక్య మబ్రవీత్. ౧౧

(నిఘ్నన్నితి.) రాజ్యస్యేతి అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి షష్ఠీ. ౬

(ధాన్యకోశ ఇతి.) కోశో వాసస్థానం, అనుగచ్ఛేతాం, గోబ్యుష్ట్రాదిముఖేనేతి శేషః. ౭

(యజ న్నితి.) విసృజన్, దద దితి యావత్. దక్షిణాః యజ్ఞదక్షిణాః. ౮

(భరత ఇతి.) అయోధ్యాం పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః సర్వకామైః స్సహ, సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతాం, ఇతిశబ్దో నియోగసమాప్తివాచకః. ౯-౧౦

(సేతి.) ముఖేనే త్యుపలక్షణే తృతీయా. ౧౧

(కైకేయ్యా పరివారప్రేషణనిరోధనం)

రాజ్యం గతజనం సాధో పీతమండాం సురామివ,
నిరాస్వాద్యతమమ్ శూన్యం భరతో నాఽభిపత్స్యతే. ౧౨

కైకేయ్యాం ముక్తలజ్జాయాం వదంత్యా మతిదారుణం,
రాజా దశరథో వాక్య మువాచాఽయతలోచనాం. ౧౩

వహంతం కిం తుదసి మాం నియుజ్య ధురి మాఽహితే.
అనార్యే కృత్య మారబ్ధం కిన్న పూర్వ ముపారుధః. ౧౪

తస్యైత త్క్రోధసంయుక్త ముక్తం శ్రుత్వా వరాంగనా,
కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౧౫

(రాజ్యమితి.) పీతమండాం, 'మండం దధిభవం మస్త్వి' తి మండశబ్దో యథా దధిసార వాచకః తద్వ దత్రాపి మండశబ్దేస సురాసార ఉచ్యతే. సాధో ఇతి సహాసోక్తిః. నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతభోగ్యవస్తుయుక్తం. ౧౦-౧౨

(కైకేయ్యా మితి.) ఆయతలోచనా మితి దైన్యోక్తిమూలసౌందర్యోక్తిః. ౧౩

(వహంత మితి) హే అహితే అహితకారిణి, ధురి వరదానహేతుకభరతాభిషేచనరామవివాసన రూప దుర్వహభారే, నియుజ్య, తథా వహంతం మాం, వత్సతర మివ, కిం తుదసి వ్యథయసి? త్వదాజ్ఞప్తరామవివాసనకారిణం కిమర్థం పునరపి పీడయసీ? త్యర్థః. కిమధునా పీడ్యతే? పూర్వ మేవ బవతా దత్తం ఖల్విత్యత్రాహ (అనార్య ఇతి.) హే అనార్యే, ఆరబ్ధం కృత్యం సేనాప్రేషణాదికం, పూర్వం వరప్రార్థనకాలే, కిమర్థం నోపారుధః నోపరుద్ధవతీ? న ప్రార్థితవతీతి యావత్. వరయాచనా కాలే అనుద్ఘాటితత్వాత్ సేనాప్రేషణాదికం న నివర్తితవ్య మితి భావః. ౧౪

(తస్యేతి.) ద్విగుణం క్రుద్ధా ప్రకారాంతరేణ మదభిమతం విఘటయతీతి బహుతరం క్రుద్ధేత్యర్థః. ౧౫

తవైవ వంశే సగరో జ్యేష్ఠపుత్ర ముపారుధత్,
అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం తథాఽయం గంతు మర్హతి. ౧౬

ఏవ ముక్తో ధిగిత్యేవ రాజా దశరథోఽబ్రవీత్,
వ్రీడితశ్చ జన స్సర్వ స్సా చ తం నాఽవబుధ్యత. ౧౭

తత్ర వృద్ధో మహామాత్ర స్సిద్ధార్థో నామ నామతః,
శుచి ర్బహుమతో రాజ్ఞః కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౧౮

అసమంజో గృహీత్వా తు క్రీడతః పథి దారకాన్,
సరయ్వాః ప్రక్షిప న్నప్సు రమతే తేన దుర్మతిః. ౧౯

తం దృష్ట్వా నాగరా స్సర్వే క్రుద్ధా రాజాన మబ్రువన్,
అసమంజం వృణీష్వైక మస్మాన్ వా రాష్ట్రవర్ధన. ౨౦

తా నువాచ తతో రాజా కిన్నిమిత్త మిదం భయం, ౨౦½

తా శ్చాపి రాజ్ఞా సంపృష్టా వాక్యం ప్రకృతయోఽబ్రువన్. ౨౧

యద్యపి పూర్వ మిదం న వృత్తం, తథా ప్యర్థసిద్ధ మిత్యాశయేనాహ (తవైవేతి.) ఉపారుధ దితి నిష్కాసన మేవోచ్యతే, గంతుమర్హతీతి నిర్దేశాత్. (తథాఽయ మితి) నిర్ధన ఏవేత్యర్థః ౧౬

(ఏవ మితి.) ప్రతిజ్ఞాతాతిరిక్తేపి చాపలవతీం నిందతి (ధిగితి.) సా కైకేయీ, తం వ్రీళితం జనం, నాఽవబుద్ధ్యత నాజీగణత్. ౧౭

(తత్రేతి.) మహామాత్రః ప్రధానః, శుచిః అకుటిలః. ౧౮

(అసమంజ ఇతి.) దారకాన్ బాలకాన్, తేన ప్రక్షేపేణ, సశబ్దబుద్బుదజననేన, హసన్ రమత ఇత్యర్థః. ౧౯

(తమితి.) వృణీష్వ అత్ర నగరే స్థాపయ. ౨౦

(తానితి.) భయ మిత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౦½

(తా ఇతి.) ప్రకృతయః ప్రజాః ౨౧

(కైకేయ్యా పరివారప్రేషణనిరోధనం)

క్రీడత స్త్వేష నః పుత్రాన్ బాలా నుద్భ్రాంతచేతనః,
సరయ్వాం ప్రక్షిప న్మౌర్ఖ్యా దతులాం ప్రీతి మశ్నుతే. ౨౨

స తాసాం వచనం శ్రుత్వా ప్రకృతీనాం నరాధిపః,
తం తత్యాజాఽహితం పుత్రం తేషాం ప్రియచికీర్షయా. ౨౩

తం యానం శీఘ్ర మారోప్య సభార్యం సపరిచ్ఛదం,
యావజ్జీవం వివాస్యోఽయ మితి స్వా నన్వశా త్పితా. ౨౪

స ఫాలపిటకం గృహ్య గిరిదుర్గా ణ్యలోళయత్,
దిశ స్సర్వా స్త్వనుచరన్ స యథా పాపకర్మకృత్. ౨౫

ఇత్యేవ మత్యజ ద్రాజా సగరో వై సుధార్మికః,
రామః కి మకరో త్పాపం యేనైవ ముపరుధ్యతే. ౨౬

నహి కంచన పశ్యామో రాఘవస్యాఽగుణం వయం,
దుర్లభో హ్యస్య నిరయ శ్శశాంక స్యేవ కల్మషం. ౨౭

అథవా దేవి దోషం త్వం కంచి త్పశ్యసి రాఘవే,
త మద్య బ్రూహి తత్త్వేన తతో రామో వివాస్యతాం. ౨౮

అదుష్టస్య హి సంత్యాగ స్సత్పథే నిరతస్య చ,
నిర్దహే దపి శక్రస్య ద్యుతిం ధర్మనిరోధనాత్. ౨౯

(క్రీడత ఇతి.) ఉద్భ్రాంతచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః. ౨౨

(తమితి) అన్వశాత్ అనుశిష్టవాన్. ౨౪

(స ఫాలేతి.) ఫాలం కందమూలాదిఖననసాధనం, పిటకా తద్ధారణపాత్రం, ఏకవద్భావః. గృహ్య గృహీత్వా అలోళయత్, కందమూలాద్యర్థ మఖన దిత్యర్థః. యథా పాపకృ త్తథా చర న్నలోళయ దిత్యన్వయః ౨౫

(ఇతీతి.) ఉపరుధ్యతే వివాస్యతే. ౨౬

(న హీతి.) నిరయః నిరయహేతుభూతో దోషః ౨౭-౨౯

త దలం దేవి రామస్య శ్రియా విహతయా త్వయా,
లోకతోపి హి తే రక్ష్యః పరివాద శ్శుభాననే. 30

శ్రుత్వా తు సిద్ధార్థవచో రాజా శ్రాంతతరస్వనః,
శోకోపహతయా వాచా కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. 31

ఏత ద్వచో నేచ్ఛసి పాపవృత్తే హితం న జానాసి మమాఽఽత్మనో వా,
అస్థాయ మార్గం కృపణం కుచేష్టా చేష్టా హి తే సాధుపథా దపేతా. 32

అనువ్రజిష్యా మ్యహ మద్య రామం రాజ్యం పరిత్యజ్య సుఖం ధనం చ,
సహైవ రాజ్ఞా భరతేన చ త్వం యథా సుఖం భుఙ్క్ష్వ చిరాయ రాజ్యం. 33

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షట్త్రింశ స్సర్గః.

(తదితి.) విహతయా శ్రియా అలం అభిషేకవిఘాతం మా కుర్వి త్యర్థః. రక్ష్యః పరిహరణీయః, పరివాదః నిందా. 30

(శ్రుత్వేతి.) శ్రాంతతరః హీనతరః. 31

(ఏతదితి.) ఏతద్వచః సిద్ధార్థవచః, కృపణం కుత్సిత మిత్యర్థః 'కదర్యే కృపణక్షుద్రే' త్యమరః. కుచేష్టే త్యేత దుపపాదయతి (చేష్టా హీతి.) 32-33

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షట్త్రింశ స్సర్గః

(శ్రీరామాదీనాం వల్కలాదిగ్రహణం)

అథ సప్తత్రింశస్సర్గః

మహామాత్రవచ శ్శ్రుత్వా రామో దశరథం తదా,
అభ్యభాషత వాక్యం తు వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧

త్యక్తభోగస్య మే రాజ౯ వనే వన్యేన జీవతః,
కిం కార్య మనుయాత్రేణ త్యక్తసంగస్య సర్వతః. ౨

యో హి దత్వా ద్విపశ్రేష్ఠం కక్ష్యాయాం కురుతే మనః,
రజ్జుస్నేహేన కిం తస్య త్యజతః కుంజరోత్తమం. ౩

తథా మమ సతాం శ్రేష్ఠ కిం ధ్వజిన్యా జగత్పతే,
సర్వాణ్యేవాఽనుజానామి చీరాణ్యేవాఽనయంతు మే. ౪

అథ సప్తత్రింశస్సర్గః

(మహామాత్రేత్యాది.) మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః, వినీతవత్ వినీత ఇవ, అభ్యభాషత సవినయ మాహేత్యర్థః. ౧

(త్యక్తభోగస్యేతి.) అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన. భోగత్యాగేపి సంగో వర్తతే లౌకికానాం, సోఽపి నాస్తీత్యాహ (త్యక్తసంగస్య సర్వత ఇతి.) ౨

(య ఇతి.) కక్ష్యాయాం ఇభబంధనరజ్జౌ. 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదౌ కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే' ఇత్యమరః. ౩

(తథేతి.) ధ్వజిన్యా సేనయా, సర్వాణి త్వయా మహ్యం దాతు ముద్యుక్తాని, అనుజానామి ప్రదదామి, భరతాయేతి శేషః. సర్వాణి కార్యాణి సమ్యక్ జానామీతి వాఽర్థః. చీరాణి వల్కలవస్త్రాణి, ఆనయంతు, పరిచారకా ఇతి శేషః. ౪

ఖనిత్రపిటకే చోభే సమానయత గచ్ఛత.
చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వస్యతో మమ. ౫

అథ చీరాణి కైకేయీ స్వయ మాహృత్య రాఘవం,
ఉవాచ పరిధత్స్వేతి జనౌఘే నిరపత్రపా. ౬

స చీరే పురుషవ్యాఘ్రః కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య తే,
సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య మునివస్త్రా ణ్యవస్త హ. ౭

లక్ష్మణ శ్చాపి తత్రైవ విహాయ వసనే శుభే,
తాపసాచ్ఛాదనే చైవ జగ్రాహ పితు రగ్రతః. ౮

అథాఽఽత్మపరిధానార్థం సీతా కౌశేయవాసినీ,
సమీక్ష్య చీరం సంత్రస్తా పృషతీ వాగురా మివ. ౯

సా వ్యపత్రపమాణేవ ప్రగృహ్య చ సుదుర్మనాః,
కైకేయీకుశచీరే తే జానకీ శుభలక్షణా. ౧౦

అశ్రుసంపూర్ణనేత్రా చ ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ,
గంధర్వరాజప్రతిమం భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧౧

కథం ను చీరం బధ్నంతి మునయో వనవాసినః, ౧౨

(ఖనిత్రపిటకే ఇతి.) ఖనిత్రం అవదారణం, పిటకం, అల్పార్థే కప్రత్యయః. ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః. 'కండోలపిటా' విత్యమరః. వాసం వసతః వాసం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౪-౫

(స ఇతి.) స శ్రీరామః, కైకేయ్యా స్సకాశాత్ మునివస్త్రాణి పరిగృహ్య, తేషు ద్వే చీరే ఉత్తరీయాంతరీయరూపే, సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య, అవస్త హ అదీధర దిత్యర్థః. ౭

(అథేతి.) సంత్రస్తా, అభవదితి శేషః. పృషతీ మృగీ, వాగురాం మృగబంధనీం, 'వాగురా మృగబంధనీ' త్యమరః. ౯

(సేతి.) వ్యపత్రపమాణా విశేషేణ లజ్జమానా, కైకేయీకుశచీరే కైకయీ సంబంధినీ కుశచీరే, ధర్మజ్ఞా పాతివ్రత్యధర్మజ్ఞా, ధర్మదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్యధర్మదర్శినీ, బధ్నంతిదమబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౦-౧౧

(శ్రీరామాదీనాం వల్కలాదిగ్రహణం)

ఇతి హ్యకుశలా సీతా సా ముమోహ ముహుర్ముహుః. ౧౨

కృత్వా కంఠే చ సా చీర మేక మాదాయ పాణినా,
తస్థౌ హ్యకుశలా తత్ర వ్రీళితా జనకాత్మజా. ౧౩

తస్యా స్తత్ క్షిప్ర మాగమ్య రామో ధర్మభృతాం వరః,
చీరం బబంధ సీతాయాః కౌశేయస్యోపరి స్వయం. ౧౪

రామం ప్రేక్ష్య తు సీతాయా బధ్నంతం చీర ముత్తమం,
అంతఃపురగతా నార్యో ముముచు ర్వారి నేత్రజం. ౧౫

ఊచుశ్చ పర మాయస్తా రామం జ్వలితతేజసం,
వత్స నైవం నియుక్తేయం వనవాసే మనస్వినీ. ౧౬

పితు ర్వాక్యానురోధేన గతస్య విజనం వనం,
తావ ద్దర్శన మస్యాం న స్సఫలం భవతు ప్రభో. ౧౭

లక్ష్మణేన సహాయేన వనం గచ్ఛస్వ పుత్రక,
నేయ మర్హతి కల్యాణీ వస్తుం తాపసవ ద్వనే. ౧౮

(ఇతీత్యర్ధం.) ముమోహ స్తబ్ధా బభూవేత్యర్థః. ౧౨

తదేవ వివృణోతి (కృత్వేతి.) ౧౩-౧౪

(ఊచురితి.) ఏవం త్వ మివ, ఇయం సీతా, (వనవాసే న నియుక్తేతి) పిత్రేతి యావత్. ౧౬

(పితురితి.) తావ త్తవాగమనపర్యంతం. పితు ర్వాక్యానురోధేన విజనం వనం గతస్య తవ దర్శనం, అస్యాం సఫలం భవతు త్వా మివైనాం ద్రక్ష్యామ ఇతి భావః. ౧౭-౧౮

కురు నో యాచనాం పుత్ర సీతా తిష్ఠతు భామినీ,
ధర్మనిత్య స్స్వయం స్థాతుం న హి దాసీం త్వ మిచ్ఛసి. ౧౯

తాసా మేవంవిధా వాచ శ్శృణ్వన్ దశరథాత్మజః,
బబంధైవ తదా చీరం సీతయా తుల్యశీలయా. ౨౦

చీరే గృహీతే తు తయా సమీక్ష్య నృపతే ర్గురుః,
నివార్య సీతాం కైకేయీం వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౧

అతిప్రవృత్తే దుర్మేధే కైకేయి కులపాంసని,
వంచయిత్వా చ రాజానం న ప్రమాణేఽవతిష్ఠసే. ౨౨

న గంతవ్యం వనం దేవ్యా సీతయా శీలవర్జితే,
అనుష్ఠాస్యతి రామస్య సీతా ప్రకృతమాసనం. ౨౩

ఆత్మా హి దారా స్సర్వేషాం దారసంగ్రహవర్తినాం,
ఆత్మేయ మితి రామస్య పాలయిష్యతి మేదినీం. ౨౪

అథ యాస్యతి వైదేహీ వనం రామేణ సంగతా,
వయమ ప్యనుయాస్యామః పురం చేదం గమిష్యతి. ౨౫

(తాసా మితి.) సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. (బబంధై వేతి.) కైకేయ్యనుజ్ఞాభావాదితి భావః. ౧౯-౨౦

(అతీతి.) అతిప్రవృత్తే అతిక్రమ్య ప్రవర్తమానే, ప్రమాణే మర్యాదాయాం - 'ప్రమాణం హేతుమర్యాదా శాస్త్రేయత్తాప్రమాతృష్వి' త్యమరః. ౨౨

(న గంతవ్య మితి.) ప్రకృతం ప్రస్తుతం, ఆసనం సింహాసనం, అనుష్ఠాస్యతి అధిష్ఠాస్యతి. ౨౩

(ఆత్మేతి.) దారసంగ్రహవర్తినాం గృహస్థానాం, (ఆత్మేయ మితి) 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ' తి శ్రుతే రితి భావః. ౨౪-౨౫

(శ్రీరామాదీనాం వల్కలాదిగ్రహణం)

అంతపాలాశ్చ యాస్యంతి సదారో యత్ర రాఘవః,
సహోపజీవ్యం రాష్ట్రం చ పురం చ సపరిచ్ఛదం. ౨౬

భరతశ్చ సశత్రుఘ్న శ్చీరవాసా వనేచరః,
వనే వసంతం కాకుత్స్థ మనువత్స్యతి పూర్వజం. ౨౭

తత శ్శూన్యాం గతజనాం వసుధాం పాదపైస్సహ,
త్వ మేకా శాధి దుర్వృత్తా ప్రజానా మహితే స్థితా. ౨౮

న హి త ద్భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో న భూపతిః,
త ద్వనం భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో నివత్స్యతి. ౨౯

న హ్యదత్తాం మహీం పిత్రా భరత శ్శాస్తు మర్హతి,
త్వయి వా పుత్రవ ద్వస్తుం యది జాతో మహీపతేః. ౩౦

యద్యపి త్వం క్షితితలా ద్గగనం చోత్పతిష్యసి,
పితృవంశచరిత్రజ్ఞ స్సోఽన్యథా న కరిష్యతి. ౩౧

తత్త్వయా పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రస్య కృత మప్రియం,
లోకే హి స న విద్యేత యో న రామ మనువ్రతః ౩౨

(అంతపాలా ఇతి,) అంతపాలాః రాష్ట్రాంతపాలకాః దండనాయకాః, సహోపజీవ్యం జీవాజీవరూపధనసహితం, సపరిచ్ఛదం దాసదాసీశకటాదిపరికరయుక్తం. ౨౬-౨౯

(నేతి.) అదత్తాం ప్రీతిపూర్వక మదత్తాం. ౩౦-౩౧

(తదితి.) పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రవిషయస్నేహయుక్తయా. ౩౨

ద్రక్ష్యన్త్యద్యైవ కైకేయి పశువ్యాళమృగద్విజాః,
గచ్ఛత స్సహ రామేణ పాదపాంశ్చ తదున్ముఖాన్. ३३

అథోత్తమా న్యాభరణాని దేవి దేహి స్నుషాయై వ్యపనీయ చీరం,
న చీర మస్యాః ప్రవిధీయతేతి న్యవారయ త్తద్వసనం వసిష్ఠః ३४

ఏకస్య రామస్య వనే నివాస స్త్వయా వృతః కేకయరాజపుత్రి,
విభూషితేయం ప్రతికర్మనిత్యా వస త్వరణ్యే సహ రాఘవేణ. ३५

యానైశ్చ ముఖ్యైః పరిచారకైశ్చ సుసంవృతా గచ్ఛతు రాజపుత్రీ,
వస్త్రైశ్చ సర్వై స్సహితై ర్విధానై ర్నేయం వృతా తే వరసంప్రదానే. ३६

తస్మిం స్తథా జల్పతి విప్రముఖ్యే గురౌ నృపస్యాఽప్రతిమప్రభావే,
నైవ స్మ సీతా వినివృత్తభావా ప్రియస్య భర్తుః ప్రతికారకామా. ३७

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తత్రింశ స్సర్గః.

(ద్రక్ష్యసీతి.) (పాదపాంశ్చ తదున్ముఖా నితి) వృక్షాణాం తదున్ముఖత్వం నామ రామవిషయ స్నేహసక్తత్వం. తథోపరిష్టాత్ స్పష్టీభవిష్యతి – 'అపి వృక్షాః పరిమ్లానా స్సపుష్పాంకురకోరకాః' ఇతి. ३३

ఏవం వసిష్ఠో భావ్యర్థ ముక్త్వా ప్రకృతమాహ (అథేత్యాది.) వ్యపనీయ నిరస్య, ప్రవిధీయత ఇతీతి వక్తవ్యే ప్రవిధీయతేతి సంధి రార్షః. ३४

న ప్రవిధీయత ఇత్యేత దుపపాదయతి (ఏకస్యేతి.) ప్రతికర్మనిత్యా అలంకారనియతా, నిత్య మలంకరణయోగ్యేత్యర్థః. ३५

(యానై రితి.) విధానైః భృంగారాద్యుపకరణైః. ३६

(తస్మిన్నితి.) ప్రతికారకామా ప్రతికారం సదృశకరణం, కామయమానా, భర్తృసదృశతయా వనవాసకరణ మిచ్ఛంతీత్యర్థః. వినివృత్తభావా చీరపరిధానా ద్వినివృత్తభావా, న బభూవేతి. ३७

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

తస్యాం చీరం వసానాయాం నాథవత్యా మనాథవత్,
ప్రచుక్రోశ జన స్సర్వో ధి క్త్వాం దశరథం త్వితి. ౧

తేన తత్ర ప్రణాదేన దుఃఖిత స్స మహీపతిః,
చిచ్ఛేద జీవితే శ్రద్ధాం ధర్మే యశసి చాత్మనః, ౨

స నిశ్వస్యోష్ణ మైక్ష్వాక స్తాం భార్యా మిద మబ్రవీత్,
కైకేయి కుశచీరేణ న సీతా గంతు మర్హతి. ౩

సుకుమారీ చ బాలా చ సతతం చ సుఖోచితా,
నేయం వనస్య యోగ్యేతి సత్యమాహ గురు ర్మమ. ౪

ఇయం హి కస్యాఽపకరోతి కించి త్తపస్వినీ రాజవరస్య కన్యా,
యా చీర మాసాద్య జనస్య మధ్యే స్థితా విసంజ్ఞా శ్రమణీవ కాచిత్. ౫

చీరా ణ్యపాస్యా జ్జనకస్య కన్యా నేయం ప్రతిజ్ఞా మమ దత్తపూర్వా,
యథాసుఖం గచ్ఛతు రాజపుత్రీ వనం సమగ్రా సహ సర్వరత్నైః. ౬

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

(తస్యా మిత్యాది.) త్వాం ధిగితి దశరథం చుక్రోశేత్యర్థః. ౧

(తేనేతి.) శ్రద్ధాం ఆదరం. ౨-౪

(ఇయ మితి.) తపస్వినీ పాతివ్రత్యతపో యుక్తా. విసంజ్ఞా ముగ్ధా, శ్రమణీవ తపస్వినీవ. శ్రము తపసి ఖేదే చేతి ధాతుః. ౫

(చీరాణీతి.) అపాస్యాత్ త్యజతు, ఇయం ప్రతిజ్ఞా, సీతాయా శ్చీరధారణపూర్వక వన

అజీవనార్హేణ మయా నృశంసా కృతా ప్రతిజ్ఞా నియమేన తావత్,
త్వయా హి బాల్యాత్ప్రతిపన్న మేత త్తన్మాం దహే ద్వేణు మివాత్మపుష్పం. ౬

రామేణ యది తే పాపే కించి త్కృత మశోభనం,
అపకారః క ఇహ తే వైదేహ్యా దర్శితోఽథ మే. ౭

మృగీవోత్ఫుల్లనయనా మృదుశీలా తపస్వినీ,
అపకారం క మిహ తే కరోతి జనకాత్మజా. ౮

నను పర్యాప్త మేత త్తే పాపే రామవివాసనం,
కి మేభిః కృపణై ర్భూయః పాతకై రపి తే కృతైః. ౧౦

గమనరూపప్రతిజ్ఞా, మమ మయా, తృతీయార్థే షష్ఠీ. సమగ్రా వస్త్రాలంకారసంపూర్ణా, సర్వరత్నైః సర్వశ్రేష్ఠవస్తుభిః. ౬

(అజీవనార్హేణేతి.) అజీవనార్హేణ జీవనానర్హేణ, ఆసన్నమరణేనేతి యావత్. మయా, నృశంసా క్రూరా, ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రార్థితం కరిష్యామీతి శపథపూర్వికా ప్రతిజ్ఞా, తావత్ ప్రథమం, కృతా, త్వయా హి దత్తవరద్వయయా, బాల్యాత్ బాలిశత్వాత్, ఏత త్ప్రతిజ్ఞానం, నియమేన భరతాభిషేకరామవివాసనరూపవిషయవ్యవస్థయా, ప్రతిపన్నం నిశ్చితం, తత్ మత్కృతప్రతిజ్ఞానం, ఆత్మపుష్పం వేణుమివ మాం దహేదితి యోజనా. ౬

కోపేన రామాపరాధ మభ్యుపేత్యాహ (రామేణేతి.) అశోభనం అపరాధః, ఇహ వివాసే, దర్శితః. సంపాదిత ఇతి యావత్. ౭

(మృగీతి.) మృగీవోత్ఫుల్లనయనే త్యనేన మౌగ్ధ్య ముక్తం. మృదుశీలే త్యనేన అపరాధభీరుత్వ ముక్తం. ౮

(నన్వితి.) పర్యాప్తం యావదాత్మభావినరకానుభవాయాఽలం. ౧౦

(సీతాయా శ్చీరధారణే దశరథాక్రోశః)

ప్రతిజ్ఞాతం మయా తావ త్త్వయోక్తం దేవి శృణ్వతా,
రామం య దభిషేకాయ త్వ మిహాగత మబ్రవీః. ౧౧

తత్త్వేతత్ సమతిక్రమ్య నిరయం గంతు మిచ్ఛసి,
మైథిలీ మపి యా హి త్వ మీక్షసే చీరవాసినీం. ౧౨

ఇతీవ రాజా విలప న్మహాత్మా శోకస్య నాంతఌ స దదర్శ కించిత్,
భృశాతురత్వా చ్చ పపాత భూమౌ తేనైవ పుత్రవ్యసనే నిమగ్నః. ౧౩

ఏవం బ్రువంతం పితరం రామ స్సంప్రస్థితో వనం,
అవాక్ఛిరస మాసీన మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౪

ఇయం ధార్మిక కౌసల్యా మమ మాతా యశస్వినీ,
వృద్ధా చాఽక్షుద్రశీలా చ న చ త్వాం దేవ గర్హతే. ౧౫

మయా విహీనాం వరద ప్రపన్నాం శోకసాగరం,
అదృష్టపూర్వవ్యసనాం భూయ స్సంమంతు మర్హసి. ౧౬

(ప్రతిజ్ఞాత మితి.) అభిషేకాయ ఇహాగతం రామం త్వం య దబ్రవీః - 'సప్త సప్త చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాచీరధరో వసే'తి యదబ్రవీః, త్వయోక్తం త చ్ఛృణ్వతా మయా, తావ ద్రామవివాసనమాత్రమేవ, ప్రతిజ్ఞాతం, నతు సీతా ప్రవ్రాజన మితి భావః. ౧౧

(తదితి.) మయా ప్రతిజ్ఞాత మతిక్రమ్య, నిరయం నరకం, గంతు మిచ్ఛసి. కుతః? హి యస్మాత్, యా త్వం, మైథిలీ మపి చీరవాసినీం. ఈక్షసే వాంఛసి. ౧౨-౧౩

(ఏవమితి.) సంప్రస్థితో గంతు ముద్యతః. ౧౪

(ఇయ మిత్యాది.) ప్రపన్నాం ప్రాప్తాం, భూయః అతిశయేన, సంమంతుం సంమానయితుం, జ్యేష్ఠపత్నీత్వేన పూర్వ మేవ సంమానితా, అద్య విశేషేణ మద్వ్యాఖ్యాతయేతి భావః. ౧౬

పుత్రశోకం యథా నర్ఛే త్త్వయా పూజ్యేన పూజితా,
మాం హి సంచింతయంతీ సా త్వయి జీవే త్తపస్వినీ. ౧౭

ఇమాం మహేంద్రోపమ జాతగర్ధినీం తథా విధాతుం జననీం మమార్హసి,
యథా వనస్థే మయి శోకకర్శితా న జీవితం న్యస్య యమక్షయం వ్రజేత్. ౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోన చత్వారింశ స్సర్గః.

రామస్య తు వచ శ్శ్రుత్వా మునివేషధరం చ తం,
సమీక్ష్య సహ భార్యాభీ రాజా విగతచేతనః. ౧

నైనం దుఃఖేన సంతప్తః ప్రత్యవైక్షత రాఘవం,
నచైవ మభిసంప్రేక్ష్య ప్రత్యభాషత దుర్మనాః. ౨

(పుత్రశోక మితి.) పుత్రశోకం యథా నర్ఛే త్తథా సంమంతు మర్హసీతి పూర్వేణ సంబంధః. యద్వా, ఉత్తరేణైవాన్వయః. మాం సంచింతయంతీయం తపస్వినీ అపి, జీవేత్. తదా త్వయా పూజితా సతీ పుత్రశోకం, యథా, నర్ఛేత్ న గచ్ఛేత్, తథా కుర్వీత్యర్థః. 'న మచ్ఛోకా ద్యథా నశ్యే త్త్వయా పూజ్యేన పూజితా, మాం హి సంచింతయంతీయం త్వయి జీవే త్తపస్వినీ' త్యపి పాఠః. పూర్వార్ధస్య పూర్వేణాన్వయః. త్వయి విషయే జీవేత్ మాం చింతయంత్యపి త్వదుపలాలనేన జీవేదిత్యర్థః. యద్వా, మాం సంచింతయంతీ మచ్ఛోకా ద్యథా న నశ్యే త్తథా త్వయా పూజితా త్వయి జీవే దిత్యేకం వాక్యం. ౧౭

(ఇమా మితి.) జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీ మిత్యర్థః న్యస్య త్యక్త్వా. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టత్రింశ స్సర్గః

అథ ఏకోన చత్వారింశ స్సర్గః.

(రామస్యేతి.) విగతచేతనః, అభూదితి శేషః. ౧-౨

(దశరథస్య దుఃఖావేశః.)

స ముహూర్త మివాఽసంజ్ఞో దుఃఖితశ్చ మహీపతిః,
విలలాప మహాబాహూ రామ మేవాఽనుచింతయన్. ౩

మన్యే ఖలు మయా పూర్వం వివత్సా బహవః కృతాః,
ప్రాణినో హింసితా వాపి తస్మా దిద ముపస్థితం. ౪

న త్వేవాఽనాగతే కాలే దేహా చ్చ్యవతి జీవితం,
కైకేయ్యా క్లిశ్యమానస్య మృత్యు ర్మమ న విద్యతే. ౫

యోఽహం పావకసంకాశం పశ్యామి పురత స్స్థితం,
విహాయ వసనే సూక్ష్మే తాపసాచ్ఛాద మాత్మజం. ౬

ఏకస్యాః ఖలు కైకేయ్యాః కృతేఽయం క్లిశ్యతే జనః,
స్వార్థే ప్రయతమానాయా స్సంశ్రిత్య నికృతిం త్విమామ్. ౭

ఏవ ముక్త్వా తు వచనం బాష్పేణ పిహితేంద్రియః,
రామేతి సకృదేవోక్త్వా వ్యాహర్తుం న శశాక హ. ౮

(మన్య ఇతి.) వివత్సాః, ధేనవ ఇతి శేషః. ఉపస్థిత మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౪

(నేతి) కాలే దేహారంభకకర్మవినాశకాలే. ౬

(ఏకస్యా ఇతి.) నికృతి శ్శాఠ్యం 'కుసృతి ర్నికృతి శ్శాఠ్య' మిత్యమరః. నికృతిం సంశ్రిత్య స్వార్థే ప్రయతమానాయా ఇత్యన్వయః. ౭-౮

సంజ్ఞాం తు ప్రతిలభ్యైవ ముహూర్తా త్స మహీపతిః,
నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుమన్త్ర మిద మబ్రవీత్. ౯

ఔపవాహ్యం రథం యుక్త్వా త్వ మాయాహి హయోత్తమైః,
ప్రాపయైనం మహాభాగ మితో జనపదా త్పరం. ౧౦

ఏవం మన్యే గుణవతాం గుణానాం ఫల ముచ్యతే,
పిత్రా మాత్రా చ యత్సాధు ర్వీరో నిర్వాస్యతే వనం ౧౧

రాజ్ఞో వచన మాజ్ఞాయ సుమంత్ర శ్శీఘ్రవిక్రమః,
యోజయిత్వా యయౌ తత్ర రథ మశ్వై రలంకృతం ౧౨

తం రథం రాజపుత్రాయ సూతః కనకభూషితం,
ఆచచక్షేఽంజలిం కృత్వా యుక్తం పరమవాజిభిః. ౧౩

రాజా సత్వర మాహూయ వ్యాపృతం విత్తసంచయే.
ఉవాచ దేశకాలజ్ఞం నిశ్చితం సర్వత శ్శుచిం. ౧౪

(సంజ్ఞాం త్వితి.) నేత్రాభ్యా మిత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౯

(ఔపవాహ్య మితి.) ఔపవాహ్యం ఉపవహనమాత్ర యోగ్యం, యుద్ధానర్హ మిత్యర్థః. రాజయోగ్య మితివాఽర్థః. యుక్త్వా యోజయిత్వా. ౧౦

(ఏవ మితి.) గుణవతాం పుంసాం సంబంధిగుణానాం ఫలం యదుచ్యతే తత్, ఏవం ఏవంవిధం, మన్యే అననురూపం మన్యే. ఏవంశబ్దార్థ మాహ (పిత్రేతి.) యస్మాత్ సాధు ర్వీరః పిత్రా మాత్రా చ వనం ప్రతి నిర్వాస్యతే, అతో గుణా నార్జనీయా ఏవేతి భావః. ౧౧

(రాజ్ఞ ఇతి.) శీఘ్రవిక్రమః శీఘ్రపదవిక్షేపః, యోజయిత్వాయయా విత్యత్ర ఆయయావితి పదచ్ఛేదః. ౧౨-౧౩

(రాజేతి.) విత్తసంచయే కోశగృహే, వ్యాపృతం అధ్యక్షత్వేన వ్యాపృతం, ధనాధ్యక్ష మిత్యర్థః. నిశ్చితం యావ దవస్థిత తత్తద్వస్తువిషయ నిశ్చితజ్ఞానవంతం, శుచిం బాహ్యాంతర శుద్ధియుక్తం. ౧౪

(కౌసల్యయా సీతాయై ధర్మబోధనం)

వాసాంసి చ మహార్హాణి భూషణాని వరాణి చ,
వర్షా ణ్యేతాని సంఖ్యాయ వైదేహ్యాః క్షిప్ర మానయ. ౧౫

నరేంద్రేణైవ ముక్తస్తు గత్వా కోశగృహం తతః,
ప్రాయచ్ఛ త్సర్వ మాహృత్య సీతాయై సమమేవ తత్. ౧౬

సా సుజాతా సుజాతాని వైదేహీ ప్రస్థితా వనం,
భూషయామాస గాత్రాణి తై ర్విచిత్రై ర్విభూషణైః. ౧౭

వ్యరాజయత వైదేహీ వేశ్మ తత్సువిభూషితా,
ఉద్యతోఽంశుమతః కాలే ఖం ప్రభేవ వివస్వతః. ౧౮

తాం భుజాభ్యాం పరిష్వజ్య శ్వశ్రూ ర్వచన మబ్రవీత్,
అనాచరంతీం కృపణం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ మైథిలీం. ౧౯

(వాసాంసీతి.) వర్షా ణ్యేతాని, సంఖ్యాయ గణయిత్వా, చతుర్దశవర్షపర్యాప్తా న్యానయే త్యర్థః. ౧౫

(నరేంద్రే ణేతి.) ప్రాయచ్ఛత్, కోశాధ్యక్ష ఇతి శేషః. సమం యుగపత్, తత్సర్వ మిత్యన్వయః. ౧౬

(సా సుజాతేతి.) సుజాతా సుజన్మా, అయోనిజేతి యావత్. సుజాతాని, 'సమ స్సమ విభక్తాంగ' ఇతివత్ సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని. ౧౭

(వ్యరాజయతేతి.) అంశుమతః ప్రశ స్తకిరణస్య. ౧౮

(తా మితి.) శ్వశ్రూః కౌసల్యా, కృపణం క్షుద్రం, అనాచరంతీం అకుర్వంతీం. ౧౯

అసత్య స్సర్వలోకేఽస్మిన్ సతతం సత్కృతాః ప్రియైః,
భర్తారం నాఽనుమన్యంతే వినిపాతగతం స్త్రియః. ౨౦

ఏష స్వభావో నారీణా మనుభూయ పురా సుఖం,
అల్పా మప్యాపదం ప్రాప్య దుష్యంతి ప్రజహత్యపి. ౨౧

అసత్యశీలా వికృతా దుర్గ్రాహ్యహృదయా స్సదా,
యువత్యః పాపసంకల్పాః క్షణమాత్రా ద్విరాగిణః. ౨౨

న కులం న కృతం విద్యా న దత్తం నాపి సంగ్రహః,
స్త్రీణాం గృహ్ణాతి హృదయ మనిత్యహృదయా హి తాః. ౨౩

సాధ్వీనాం హి స్థితానాం తు శీలే సత్యే శ్రుతే శమే,
స్త్రీణాం పవిత్రం పరమం పతి రేకో విశిష్యతే. ౨౪

(అసత్య ఇతి.) అసత్యః కులటాః, వినిపాతగతం స్వస్థానాత్ ప్రచ్యుతిం ప్రాప్త మిత్యర్థః. నానుమన్యంతే న గణయంతి. ౨౦

(ఏష ఇతి.) దుష్యంతి వికృతా భవంతీత్యర్థః. ప్రజహతి. అదభ్యస్తా దిత్యదాదేశః. ౨౧

(అసత్యశీలా ఇతి.) విరాగిణః, జీబభావ ఆర్షః. ౨౨

(నేతి.) కులం ఆభిజాత్యం, కృత ముపకారం, దత్తం సమ్మానపూర్వకవస్త్రాభరణాదిదానం, సంగ్రహః అగ్నిసాక్షికపాణిగ్రహణం, అనిత్యహృదయా శ్చంచలహృదయాః, అసతీనాం భర్తుః కులాదికం న సంతోషాయ, కిన్తు ధన మేవేతి భావః. ఏవం కైకేయీ వ్యాజేన నిందితా. ౨౩

స్థూణానిఖననన్యాయేన పాతివ్రత్యదృఢీకరణార్థ మసతీనాం స్వభావ ముక్త్వా సతీనాం స్వభావ మాహ (సాధ్వీనా మితి.) శీలే కులోచితచరిత్రే, శ్రుతే గురుజనకృతోపదేశే, శమే శాంతౌ చ, స్థితానాం సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం, స్త్రీణాం, పరమం పవిత్రం పరమం పావనం, పతి రేకః పతిరేవ, విశిష్యతే ఉత్కృష్టో భవతి. ౨౪

(కౌసల్యయా సీతాయై ధర్మబోధనం)

స త్వయా నావమంతవ్యః పుత్రః ప్రవాజితో మమ,
తవ దైవత మస్త్వేష నిర్ధన స్సధనోపి వా. ౨౫

విజ్ఞాయ వచనం సీతా తస్యా ధర్మార్థసంహితం,
కృతాంజలి రువాచేదం శ్వశ్రూ మభిముఖే స్థితాం. ౨౬

కరిష్యే సర్వ మేవాఽహ మార్యా యదనుశాస్తి మాం,
అభిజ్ఞాఽస్మి యథా భర్తు ర్వర్తితవ్యం శ్రుతం చ మే. ౨౭

న మా మసజ్జనేనాఽఽర్యా సమానయితు మర్హతి,
ధర్మా ద్విచలితుం నాఽహ మలం చంద్రా దివ ప్రభా. ౨౮

నాఽతంత్రీ వాద్యతే వీణా నాఽచక్రో వర్తతే రథః,
నాఽపతి స్సుఖ మేధేత యా స్యా దపి శతాత్మజా. ౨౯

మితం దదాతి హి పితా మితం మాతా మితం సుతః,
అమితస్య హి దాతారం భర్తారం కా న పూజయేత్. ౩౦

(స ఇతి.) స్పష్టం. ౨౫

(విజ్ఞాయేతి.) ధర్మార్థసంహితం ధర్మరూపప్రయోజనసహితం, అభిముఖే అగ్ర ఇత్యర్థః. ౨౬

(కరిష్య ఇతి.) భర్తుః భర్తరి విషయే, వర్తితవ్యం శుశ్రూషితవ్యం, మే మయా, శ్రుతం చ, మాతా పితృభ్యా మితి శేషః. ౨౭

(నేతి.) సమానయితుం సమానాం కర్తుం, నాఽలం అశక్తేత్యర్థః. ౨౮

(నాఽతంత్రీతి.) తంత్రీ వీణాసిరా, శతాత్మజా పుత్రశతవతీ. ౨౯

(మిత మితి.) మితం అల్పం, ఐహికమాత్ర మిత్యర్థః. అమితస్య ఐహికాముష్మికఫలస్య. ౩౦

సాఽహ మేవం గతా శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా,
ఆర్యే కి మవమన్యేఽహం స్త్రీణాం భర్తా హి దైవతం. ౩౦

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా కౌసల్యా హృదయంగమం,
శుద్ధసత్త్వా ముమోచాశ్రు సహసా దుఃఖహర్షజం. ౩౨

తాం ప్రాంజలి రభిక్రమ్య మాతృమధ్యేఽతిసత్కృతాం,
రామః పరమధర్మాత్మా మాతరం వాక్య మబ్రవీత్. ౩౩

అంబ మా దుఃఖితా భూ స్త్వం పశ్య త్వం పితరం మమ,
క్షయో హి వనవాసస్య క్షిప్ర మేవ భవిష్యతి. ౩౪

సుప్తాయా స్తే గమిష్యంతి నవ వర్షాణి పంచ చ,
సా సమగ్ర మిహ ప్రాప్తం మాం ద్రక్ష్యసి సుహృద్వృతం. ౩౫

(సేతి.) ఏవం గతా ఏవంవిధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా, శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా శ్రేష్ఠాభ్యో మాత్రాదిపతివ్రతాభ్య స్సమ్యక్ శ్రుతసామాన్యవిశేషరూపధర్మోత్కర్షా, కి మవమన్యే? భర్తార మితి సిద్ధం. ౩౧

(సీతాయా ఇతి.) శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా, దుఃఖహర్షజం- రామారణ్యగమన ప్రయుక్తం దుఃఖం, దృఢపాతివ్రత్యయుక్తసీతావచశ్శ్రవణజో హర్షః. ౩౨

(తామితి.) అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య. ౩౩

(అంబేతి.) వనవాసస్య వనవాసకాలస్య. ౩౪

(సుప్తాయా ఇతి.) సుప్తాయాః ఏకస్యాం రాత్రౌ సంప్రాప్తస్వాపాయా ఇవేత్యర్థః. సమగ్రం నిర్వర్తితపితృవచనం, సంపూర్ణమనోరథం వా. ౩౫

(శ్రీరామాదీనాం ప్రస్థానానుమతియాచనం)

ఏతావ దభిసీతార్థ ముక్త్వా స జననీం వచః,
* త్రయ శ్శతశతార్ధాశ్చ దదర్శాఽవేక్ష్య మాతరః. ౩౬

తాశ్చాపి స తథైవార్తా మాతౄ ర్దశరథాత్మజః,
ధర్మయుక్త మిదం వాక్యం నిజగాద కృతాంజలిః. ౩౭

సంవాసా త్పరుషం కించి దజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతం,
తన్మే సమనుజానీత సర్వా శ్చామంత్రయామి వః. ౩౮

వచనం రాఘవస్యైత ద్ధర్మయుక్తం సమాహితం,
శుశ్రువు స్తాః స్త్రియ స్సర్వా శ్శోకోపహతచేతసః. ౩౯

జజ్ఞేఽథ తాసాం సన్నాదః క్రౌంచీనా మివ నిస్వనః,
మానవేంద్రస్య భార్యాణా మేవం వదతి రాఘవే. ౪౦

(ఏతావ దితి.) అభిసీతార్థం క్రోడీకృతసర్వార్థ మిత్యర్థః. త్రయశ్శతశతార్ధాశ్చ- త్రయశ్శతం త్రిశతం, త్రేస్త్రయసాదేశః. శతార్ధం పంచాశత్. త్రయశ్శతం శతార్ధం ప్రమాణం యాసాం తా స్తథోక్తాః, మాతరః మాతౄః, ద్వితీయార్థే ప్రథమా. అవేక్ష్య వక్తవ్య మాలోచ్య, దదర్శేతి సంబంధః. ౩౬

(తా ఇతి.) తథైవార్తాః కౌసల్యేవ దుఃఖితాః. ౩౭

(సంవాసా దితి.) సంవాసాత్ ఏకత్ర సహవాసాత్, చిరపరిచయా దిత్యర్థః. సమనుజానీత క్షాంత మిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః. ఆమంత్రయామి ఆపృచ్ఛామి. ౩౮

(వచన మితి.) సమాహితం సమీచీనార్థయుక్త మిత్యర్థః. ౩౯-౪౦

* త్రయ ఇతి ఛాందస ఇతి తత్త్వదీపికా.

మురజపణవ మేఘఘోషవ ద్దశరథవేశ్మ బభూవ యత్పురా,
విలపితపరిదేవనాకులం వ్యసనగతం తదభూ త్సుదుఃఖితం. ౪౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే. ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ రామశ్చ సీతా చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః,
ఉపసంగృహ్య రాజానం చక్రు ర్దీనాః ప్రదక్షిణం. ౧

తం చాపి సమనుజ్ఞాప్య ధర్మజ్ఞ స్సీతయా సహ,
రాఘవ శ్శోకసంమూఢో జననీ మభ్యవాదయత్. ౨

(మురజపణవేతి.) మురజపణవా ఏవ మేఘాః, తేషాం ఘోషా స్తద్వత్, యద్వా, మురజాది సహపాఠాత్ మేఘోపి వాద్యవిశేషః. మురజశ్చ పణవశ్చ మేఘశ్చ మురజపణవమేఘం, ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాంగానా మిత్యేకవద్భావః. తద్ఘోషవత్. విలపిత పరిదేవనాకులం- వివిధాని లపితాని రామగుణకైకేయీదుర్గుణ ప్రతిపాదక వాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం, పరిదేవనం రోదనశబ్దః. తేన ఆకులం. వ్యసనగతం ఆపద్గతం, అత ఏవ దుఃఖిత మభూత్. ౪౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే.

ఏకోనచత్వారింశ సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః.

(అథేతి.) ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య, దీనాః వృద్ధయో ర్మాతాపిత్రోః శుశ్రూషా న లబ్ధేతి దీనాః. ౧-౨

(శ్రీరామాదీనాం ప్రస్థానానుమతియాచనం

అన్వక్షం లక్ష్మణో భ్రాతుః కౌసల్యా మభ్యవాదయత్,
అథ మాతుః సుమిత్రాయాః జగ్రాహ చరణౌ పునః. ౩

తం వందమానం రుదతీ మాతా సౌమిత్రి మబ్రవీత్,
హితకామా మహాబాహుం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ లక్ష్మణం. ౪

* సృష్ట స్త్వం వనవాసాయ స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే.
రామే ప్రమాదం మా కార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతి. ౫

(అన్వక్ష మితి.) అన్వక్షం అనుపదం-'అన్వ గన్వక్ష మనుగేఽనుపద' మిత్యమరః. ౩-౪

(సృష్ట ఇతి.) సృష్ట స్త్వం, దైవేనేతి శేషః. భ్రాతరి, గచ్ఛతి దేవ్యా సహ పుష్పితవనదర్శన-పారవశ్యేన గచ్ఛతి సతీత్యర్థః. ప్రమాదం అనవధానం, మా కార్షీః, సావధానో భవేత్యర్థః. (సృష్ట ఇతి) యదా కౌసల్యా లోకరక్షణార్థం పుత్రం ప్రాసూత, ఏవం మయా సుహృజ్జనే రామే స్వనురక్త స్త్వం, వనవాసాయ సృష్టః. వనే రామానువర్తనాయోత్పాదితః. అతో రామే గచ్ఛతి ప్రమాదం మా కార్షీః రామగమనసౌందర్యాకృష్టమనస్కతయా రక్షణకర్మ ణ్యనవహితో మా భూరిత్యర్థః. యద్వా, రామే వనం గచ్ఛతి త్వ మత్రైవ మా తిష్ఠేతి భావః. ౫

* తనిశ్లోకి (సృష్ట స్త్వం.) నైరపేక్ష్యేణ రామచరణాసక్తః ఖలు భవాన్, మయా వక్తవ్యం కిం? దాస్యకరణే చక్షుశ్శ్రవా స్త్వం. (వనవాసాయ) రామేణ సహ త్వయా వనం గమ్యతే చేత్ మత్త ఉత్పత్తిప్రయోజనం లబ్ధం. తత్సహాయార్థం ఖలు మయోత్పాదితః. (స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే) సుహృజ్జనమాత్రే స్వనురక్త స్త్వం, తత స్సర్వోపజీవ్యే రామేఽనురక్తో భవ. యద్వా, (సుహృజ్జనే రామే) భవత స్తస్మి న్నతీవ ప్రీతి రస్తి ఖలు ఇదానీం గంతవ్య మితి మయా వక్తవ్యం కిం? తథాపి నియమనీయం కించి దస్తి. రామే ప్రమాదం మా కార్షీః. కోఽయం ప్రమాద? ఇత్యత ఆహ (పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతీతి.) శ్రీరామగమనవిశేషే దృష్టిం దత్వా రక్ష్యవస్తుభ్రంశం మా కురు. ౫

వ్యసనీ వా సమృద్ధో వా గతి రేష తవాఽనఘ,
ఏష లోకే సతాం ధర్మో య జ్జ్యేష్ఠవశగో భవేత్. ౬

ఇదం హి వృత్త ముచితం కులస్యాఽస్య సనాతనం,
దానం దీక్షా చ యజ్ఞేషు తనుత్యాగో మృధేషు చ. ౭

లక్ష్మణం త్వేవ ముక్త్వా సా సంసిద్ధం ప్రియరాఘవం,
సుమిత్రా గచ్ఛ గచ్ఛేతి పున: పున రువాచ తం. ౮

* రామం దశరథం విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజాం,
అయోధ్యా మటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథా సుఖం. ౯

రామగమనే గంతవ్యతాయాం నిమిత్తమాహ (వ్యసనీతి.) గతిత్వే ధర్మశాస్త్రానుమతిం దర్శయతి (ఏష ఇతి.) ౬

జ్యేష్ఠానువర్తనా దపి పరమధర్మం కులోచితం దర్శయతి (ఇద మితి.) మృధేషు యుద్ధేషు, తనుత్యాగేనాపి రామో రక్షణీయ ఇతి భావః. ౭

(లక్ష్మణ మితి.) సంసిద్ధం, షిధు గత్యా మిత్యస్మా ద్ధాతో ర్నిష్ఠాయాం రూపం. గమనోద్యుక్త మిత్యర్థః. గచ్ఛ గచ్ఛేతి వీప్సయా సుమిత్రాయా అపి రామానువర్తనే మహా నాదరో ద్యోత్యతే. ౮

వనవాసే పితృమాతృనగరస్మరణే మనశ్చాంచల్యం భవిష్యతీతి ధియా తత్రైవ ప్రతినిధిం కల్పయతి (రామ మితి.) యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. (రామం దశరథం విద్ధి) పితర మవగచ్ఛేత్యర్థః. (జనకాత్మజాం మాం విద్ధి.) మాతరం విద్ధీత్యర్థః. (అటవీ మయోధ్యాం) తద్వద్భోగస్థానం విద్ధి. (గచ్ఛ తాత యథా సుఖం) తదనువర్తన మేవ ఉచితం సుఖ మిత్యర్థః. యద్వా, (రామం దశరథం విద్ధి.)

*తనిశ్లోకి. (రామం దశరథం విద్ధి) సోపాధికపితరి దశరథే అతిస్నేహం విహాయ నిరుపాధిక పితరి రామే ప్రీతిం కుర్విత్యర్థః. (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం) సోపాధికమాతరం మాం విహాయ నిరుపాధికమాతరి సీతాయాం భక్తిం కుర్విత్యర్థః. (అయోధ్యా మటవీం విద్ధి) సోపాధికా మయోధ్యాం విహాయ రామనివాసత్వేన నిరుపాధికప్రాప్యదేశే వనే ప్రీతిం కుర్విత్యర్థః. యద్వా,

(శ్రీరామాదీనాం ప్రస్థానం)

తత స్సుమంత్రః కాకుత్స్థం ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్,
వినీతో వినయజ్ఞశ్చ మాతలి ర్వాసవం యథా. ౧౦.

దశతి మత్స్యకచ్ఛపోరగాదీన్ దంష్ట్రావ్యాపారవిషయాన్ కరోతీతి దశః పక్షీ, దంశ దశన ఇతి ధాతుః. దశనం దంష్ట్రావ్యాపారః. పచాద్యచ్. పృషోదరాదిత్వా దనునాసికలోపః. స గరుడః, రథో యస్య తం విష్ణుం, విద్ధీత్యర్థః. జనకాత్మజాం, మాం లక్ష్మీం, విద్ధి, అటవీం, అయోధ్యాం అపరాజితాఖ్యాం వైకుంఠనగరీం, విద్ధి, తద్వాసస్థాన మితి భావః. యద్వా, (రామం దశరథం చ విద్ధి.) ఉభయో స్తారతమ్యం పశ్యేత్యర్థః. (మాం జనకాత్మజాం చ విద్ధి.) గుణతః ఆలోచయ, మదపేక్షయా సీతైవ తవ హితపరేతి భావః. (అయోధ్యా మటవీం చ విద్ధి.) ఏతన్నగరాపేక్షయా వన మేవ తవ కైంకర్యైకాంతస్థానతయా ఉత్కృష్ట మిత్యర్థః. యద్వా, దశరథం, రామం ఉపరతం, విద్ధి, మాం జనకస్య పితు రాత్మజాం విద్ధి కైకేయీవివాసితతయా పితృగృహ వర్తినీం విద్ధీత్యర్థః. (అయోధ్యా మటవీం విద్ధి.) నిర్జనేయం భవిష్యతీత్యర్థః. ఏవం తాత్పర్యాంతరా ణ్యూహ్యాని.

(రామం) దశరథసమం విద్ధి. 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇతి స్మరణాత్, (జనకాత్మజాం) మాతృసమాం విద్ధి. అటవీ (మయోధ్యాం) తద్వద్భోగ్యతమాం, విద్ధి. అథవా, (రామం) దశరథసదృశగుణం విద్ధి, 'గుణై ర్దశరథోపమ' ఇత్యుక్తేః. (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం.) గుణవతీం సీతాం మా మివ సేవ్యాం విద్ధి, రమణీయవస్తుసంపన్నతయా అటవీ మయోధ్యావ ద్భోగ్యతమాం విద్ధి. (రామం దశరథం విద్ధి.) దశరథమివ స్త్రీపరవశం విద్ధి, తచ్చ మృగానుసారిత్వాదిషు వక్ష్యతే. (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం.) అహం యథా రామ మనుగచ్ఛేతి వదామి ఏవమేవ వదిష్యతి. తచ్చ తత్రైవ స్పష్టం. (అటవీ మయోధ్యాం విద్ధి.) అటవీ మపి విహాయాన్యత్ర గచ్ఛేత్. సర్వత్ర సావధానో భవేతి తాత్పర్యం. యద్వా, (రామం దశరథ మివాతిశూరం విద్ధి.) దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య శౌర్యం ప్రసిద్ధం, అహం యథా భర్తృ విషయే అభినందామి జనకాత్మజా ప్యేవ మభినందిష్యతి. తచ్చ 'తం దృష్ట్వా శత్రుహంతార' మిత్యత్ర స్పష్టీ భవిష్యతి. (అయోధ్యా మటవీం విద్ధి) వ్యాఘ్రావాసం గుల్మమివ, అటవీ

మయోధ్యా మివ విద్ధి. (రామం దశరథం విద్ధి.) దశరథో రామవిశ్లేషం యథా న సహతే తథా రామో యుష్మద్విశ్లేషం న సహతే, (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం.) అహం యథా భవద్విశ్లేషం న సహామి తథా సీతా చ భవద్విశ్లేషం న సహతే, (అయోధ్యా మటవీం విద్ధి.) రామవిశ్లేషేణాయోధ్యా యథా 'అప్రభ్రష్టమనుష్యా చే' త్యాద్యవస్థాం ప్రాప్తా తథా అటవ్యపి 'అపి వృక్షాః పరిమ్లానా' ఇత్యాద్యవస్థాం ప్రాప్నోతి. (రామం దశరథం విద్ధి) దశరథో యథా సమ్రాడ్బభూవ తథా రామోపి సమ్రాడ్భవిష్యతి. (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం.) అహం యథా సమ్రాణ్మహిషీ తథా సీతాపి భవిష్యతి. (అయోధ్యా మటవీం విద్ధి) అటవీ అయోధ్యావ త్సమృద్ధపుష్పఫలా భవిష్యతి. యద్వా, (రామం) పదాతి రితి మాఽవమంస్థాః. (దశరథం.) పుష్పకాదిబహురథసంచారిణం, విద్ధి. దశ రథాః యస్య, దశసు దిశా స్వప్రతిహతో రథో యస్యేతి చ విగ్రహః. (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం.) దేవాసురాదియుద్ధేషు దశరథేన సహ యథాఽహం సంచరామి తథా సీతా రామేణ సంచరిష్యతి. (అయోధ్యా మటవీం విద్ధి) ఇదానీ మటవ్యాం యథా నిత్యసంచార స్తథా అయోధ్యాయాం నిత్యసంచారో భవిష్యతి. యద్వా, (దశరథం రామం విద్ధి) రామే యథా పితృత్వబుద్ధిపూర్తిః తథా దశరథేపి కురు. 'అహం తావ న్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవ' ఇత్యుక్తరీత్యా దశరథే అవజ్ఞా మకృత్వా, రామస్య దశరథే పితృత్వబుద్ధిపూర్తి మనుసృత్య త్వయాపి తాదృశబుద్ధిః కార్యా. (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం) దశరథపాణిగ్రహణకృతదోషం మన స్యకృత్వా రామసపత్నీ మాతృత్వప్రయుక్తబహుమానం వాఽనుసృత్య మయి సీతాయా మివ మాతృత్వబుద్ధిపూర్తిః కార్యా. (అయోధ్యా మటవీం విద్ధి) 'వనం నగర మేవాస్తు యేన గచ్ఛతి రాఘవ' ఇత్యుక్తరీత్యా అయోధ్యావమతి ర్న కార్యా, రామపాదుకాసనాథత్వేనాయోధ్యా వ్యపదేశ్యతయాఽనుసంధేయా. యద్వా, (రామం) దశరథం పక్షిరథం గరుడరథ మితి యావత్, 'దశః పక్షీ విహంగమ' ఇతి నిఘంటుః. (జనకాత్మజాం)మాం లక్ష్మీం, విద్ధి. 'ఇందిరా లోకమాతా మే'తి నిఘంటుః. 'సీతా లక్ష్మీ ర్భవాన్ విష్ణు' రితి వక్ష్యతి. (అటవీ మయోధ్యాం విద్ధి) దేవానాం పురం పరమపదాఖ్యాం విద్ధి 'దేవానాం పూ రయో'ధ్యేతి శ్రుతేః. యద్వా, (రామం విద్ధి దశరథం విద్ధి) సావకాశనిరవకాశయోః కో వాఽనువర్తనీయ ఇతి సమ్యజ్నిశ్చిన్విత్యర్థః. (మాం విద్ధి జనకాత్మజాం విద్ధి) దాసీపరిజనసహిత తద్రహితయోః కా వాఽనువర్తనీయేతి విచారయ, (అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి) దృష్టఫలాదృష్టఫలయో ర్బుద్ధిమతా కింవాఽపేక్షణీయం? ఏవం బహుగుణలాభా త్తాత్కాలికదుఃఖానుసంధానం న కర్తవ్య మిత్యాహ (గచ్ఛేతి.) రామో యేన యేన పథా గచ్ఛతి తేన తేన పథా, 'కామరూ ప్యనుసంచర' న్నిత్యాద్యుక్తరీత్యా కైంకర్యం కర్తుం గచ్ఛ. 'ఏత త్సామ గాయన్నాస్త' ఇత్యుక్తరీత్యా పరమపద ఇవైకత్ర స్థితిం మా కురు. రామ మనుసృత్యానుసృత్య కైంకర్యం కురు. (తాత) భగవత్కైంకర్యాన్వయబహుమానబుద్ధ్యా తాతేత్యుక్తిః. తవ మాతాఽహం కైకేయీ వాఽపకీర్తిం యథా న గచ్ఛామి తథా మాం తారయ

(శ్రీరామాదీనాం ప్రస్థానం)

రథ మారోహ భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః,
క్షిప్రం త్వా ప్రాపయిష్యామి యత్ర మాం రామ వక్ష్యసి. ౧౧

చతుర్దశ హి వర్షాణి వస్తవ్యాని వనే త్వయా,
తా న్యుపక్రమితవ్యాని యాని దేవ్యాఽసి చోదితః. ౧౨

తం రథం సూర్యసంకాశం సీతా హృష్టేన చేతసా,
ఆరురోహ వరారోహా కృత్వాఽలంకార మాత్మనః. ౧౩

అథో జ్వలనసంకాశం చామీకరవిభూషితం,
త మారురుహతు స్తూర్ణం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౪

(రథమితి.) యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశవిషయే. ౧౧

(చతుర్దశ హి వర్షాణీతి.) చతుర్దశవర్షే ష్వేకదివసాపనయన మపి మహాన్ లాభ ఇతి ధియా త్వరయతి (తాన్యుపక్రమితవ్యానీతి.) దేవ్యాసి చోదితః అద్యైవ గచ్ఛేతి కైకేయ్యా చోదితత్వా దిత్యర్థః. ౧౨

(త మితి.) అలంకారం కృత్వా, శ్వశురదత్తవస్త్రాభరణాదిభి రితి శేషః. ౧౩

ఏతచ్ఛ్లోకానంతర 'మథో జ్వలనేతి' శ్లోకః పఠితవ్యః. (అథో ఇతి.) జ్వలనసంకాశం, ఆయుధపూర్ణత్వా దితి భావః. ౧౪

(యథాసుఖం) 'అహం సర్వం కరిష్యామీ'త్యుక్తరీత్యా కైంకర్యసుఖం కరలబ్ధం, యద్వా, రామస్య యథా సుఖం భవతి తథా. వక్ష్యతి - 'భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణే'తి. యద్వా. అయోధ్యాయాం యథా సుఖం తథా వనే చ. 'కామయే న త్వయా వినే'త్యుక్త రామసంశ్లేషసుఖం ఖలు త్వయాఽపేక్షితం. యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౯-౧౦

వనవాసం హి సంఖ్యాయ వాసాం స్యాభరణాని చ,
భర్తార మనుగచ్ఛంత్యై సీతాయై శ్వశురో దదౌ. ౧౫

తథైవాయుధజాలాని భ్రాతృభ్యాం కవచాని చ,
రథోపస్థే ప్రతిన్యస్య సచర్మ కఠినం చ తత్. ౧౬

సీతాతృతీయా నారూఢాన్ దృష్ట్వా ధృష్ట మచోదయత్,
సుమంత్ర స్సమ్మతా నశ్వాన్ వాయువేగసమాన్ జవే. ౧౭

ప్రతియాతే మహారణ్యం చిరరాత్రాయ రాఘవే,
బభూవ నగరే మూర్చా బలమూర్చా జనస్య చ. ౧౮

తత్సమాకులసంభ్రాంతం మత్తసంకుపితద్విపం,
హయశింజితనిర్ఘోషం పుర మాసీ న్మహాస్వనం. ౧౯

(వనవాసం హీతి శ్లోక స్తథైవేతి శ్లోక స్సీతాతృతీయా నితి శ్లోక) శ్చైకం వాక్యం. శ్వశురో దశరథః, సీతాయై యాని దదౌ తాని చ రథోపస్థే ప్రతిన్యస్య, తథా భ్రాతృభ్యాం దత్తా న్యాయుధ జాలాని, కవచాని, సచర్మ చర్మపినద్ధం అల్పకండోలం, కఠినం చ తత్ ఖనిత్రం చ, రథమధ్యే ప్రతిన్యస్య, సీతాతృతీయా నారూఢాన్ దృష్ట్వా అశ్వా నచోదయ దితి యోజనా. ధృష్టం సధైర్యం, సమ్మతాన్ శ్రేష్ఠా నిత్యర్థః. యథాన్యాసమేవ వాఽస్తు, తదా (తం రథ మితి శ్లోకో వనవాసమితి శ్లోక స్తథైవేతి శ్లోకశ్చైకం వాక్యం.) సీతా ఆత్మనోలంకారం కృత్వా, యాని శ్వశురో దదౌ, యాని భ్రాతృభ్యా మానీతాని ఆయుధజాలాని కవచాని, సచర్మ కఠినం చ తత్సర్వం, రథోపస్థే ప్రతిన్యస్యారురోహే త్యన్వయః. ౧౫-౧౭

(ప్రతియాత ఇతి.) చిరరాత్రాయ చిరకాలం, నగరే మూర్చా బభూవ నగరస్థస్త్రీబాలాదిషు దుఃఖాతిశయేన విసంజ్ఞతా బభూవేత్యర్థః. బలమూర్చా అశ్వగజాదిమోహః, జనస్య ఉత్సవార్థ మాగతజానపదస్య. ౧౮

(తదితి.) సమాకులం అంతఃకరణక్షోభయుక్తం. సంభ్రాంతం బాహ్యేంద్రియక్షోభయుక్తం, సర్వేంద్రియక్షోభవత్పౌరజనయుక్తమిత్యర్థః. మత్తసంకుపితద్విపం వ్యసనాతిశయేన సంకుపిత

(శ్రీరామాదీనాం ప్రస్థానం)

తత స్సబాలవృద్ధా సా పురీ పరమపీడితా,
రామమేవాఽభిదుద్రావ ఘర్మార్తా సలిలం యథా. ౨౦

పార్శ్వతః పృష్ఠత శ్చాపి లంబమానా స్తదున్ముఖాః,
బాష్పపూర్ణముఖా స్సర్వే త మూచు ర్భృశనిస్వనాః. ౨౧

సంయచ్ఛ వాజినాం రశ్మీన్ సూత యాహి శనైశ్శనైః,
ముఖం ద్రక్ష్యామ రామస్య దుర్దర్శం నో భవిష్యతి. ౨౨

ఆయసం హృదయం నూనం రామమాతు రసంశయం,
య ద్దేవగర్భప్రతిమే వనం యాతి న భిద్యతే. ౨౩

కృతకృత్యా హి వైదేహీ ఛాయేవానుగతా పతిం,
న జహాతి రతా ధర్మే మేరు మర్కప్రభా యథా. ౨౪

అహో లక్ష్మణ సిద్ధార్థ స్సతతం ప్రియవాదినం,
భ్రాతరం దేవసంకాశం య స్త్వం పరిచరిష్యసి. ౨౫

...మత్తద్విప మిత్యర్థః. హయశింజితనిర్ఘోషం పరితాపాతిశయేన తత ఇత శ్చలతాం హయానాం భూషణరవేణ సంజాతఘోషమిత్యర్థః. 'భూషణానాం తు శింజిత' మిత్యమరః. అత ఏవ మహా...స్వన మాసీత్. ౧౯

(తత ఇతి.) పరమపీడితా, రామవిరహదుఃఖేనేతి శేషః. ౨౦

(పార్శ్వత ఇతి.) లంబమానాః, రథైకదేశ మాశ్రిత్యేతి శేషః. ౨౧

(ఆయస మితి.) దేవగర్భప్రతిమే దేవకుమారసదృశే. ౨౨-౨౩

(కృతకృత్యేతి.) మేరు మర్కప్రభా యథేతి సూర్యస్య ప్రాదక్షిణ్యేన మేరుగమనమితి సర్వథా తస్య మేరుసంబంధోఽస్త్యేవ. ౨౪-౨౫

మహ త్యేషా హి తే సిద్ధి రేష చాఽభ్యుదయో మహా౯,
ఏష స్వర్గస్య మార్గశ్చ యదేన మనుగచ్ఛసి. ౨౬

ఏవం వదంత స్తే సోఢుం న శేకు ర్బాష్పమాగతం,
నరా స్త మనుగచ్ఛంత: ప్రియ మిక్ష్వాకునందనం ౨౭

అథ రాజా వృత: స్త్రీభి ర్దీనాభి ర్దీనచేతన:,
నిర్జగామ ప్రియం పుత్రం ద్రక్ష్యామీతి బ్రువ౯ గృహాత్. ౨౮

శుశ్రువే చాఽగ్రత స్త్రీణాం రుదంతీనాం మహాస్వన:,
యథా నాద: కరేణూనాం బద్ధే మహతి కుంజరే. ౨౯

పితా హి రాజా కాకుత్స్థ శ్శ్రీమా౯ సన్న స్తదాఽభవత్,
పరిపూర్ణ శ్శశీ కాలే గ్రహేణోపప్లుతో యథా. ౩౦

స చ శ్రీమా నచింత్యాత్మా రామో దశరథాత్మజ:,
సూతం సంచోదయామాస త్వరితం వాహ్యతా మితి ౩౧

రామో యాహీతి సూతం తం తిష్ఠేతి స జన స్తదా,
ఉభయం నాఽశక త్సూత: కర్తు మధ్వని చోదిత:. ౩౨

నిర్గచ్ఛతి మహాబాహౌ రామే పౌరజనాశ్రుభి:,
పతితై రభ్యవహితం ప్రశశామ మహీరజ:. ౩౩

(పితేతి.) సన్న: అవసన్నతేజా ఇత్యర్థః. ౩౦

(స ఇతి.) అచింత్యాత్మా ఇయత్తయా పరిచ్ఛేత్తు మశక్యధైర్య ఇత్యర్థః. ౩౧

(రామ ఇతి.) యాహి తిష్ఠేతి ఉభయత్రాచోదయ దితి శేషః. ఉభయం యానం స్థానం చాఽధ్వని రామజనాభ్యాం చోదిత స్స౯, కర్తుం నాఽశకత్. ౩౨

(నిర్గచ్ఛతీతి.) అభ్యవహితం సిక్తం. ౩౩

(శ్రీరామాదీనాం ప్రస్థానం)

రుదితాశ్రుపరిద్యూనం హాహాకృత మచేతనం,
ప్రయాణే రాఘవస్యాసీత్ పురం పరమపీడితం. ౩౪

సుస్రావ నయనైః స్త్రీణా మాస్ర మాయాససంభవం,
మీనసంక్షోభచలితై స్సలిలం పంకజై రివ. ౩౫

దృష్ట్వా తు నృపతి శ్శ్రీమా నేకచిత్తగతం పురం,
నిపపాతైవ దుఃఖేన హతమూల ఇవ ద్రుమః. ౩౬

తతో హలహలాశబ్దో జజ్ఞే రామస్య పృష్ఠతః,
నరాణాం ప్రేక్ష్య రాజానం సీదంతం భృశదుఃఖితం. ౩౭

హా రామేతి జనాః కేచి ద్రామమాతేతి చాఽపరే,
అంతఃపురం సమృద్ధం చ క్రోశంతః పర్యదేవయన్. ౩౮

(రుదితాశ్రుపరిద్యూన మితి) హాహాకృతం హాహాకారవత్, మత్వర్థీయలోపః. అచేతనం మూఢం, రాఘవస్య దశరథస్య, పురం పురస్థజనాః. ౩౪

(సుస్రావేతి.) నయనైః నయనేభ్యః, ఆయాససంభవం ఖేదజనితం, సంక్షోభః ఉల్లలనం. సలిలం మకరందరూపం. ౩౫

(దృష్ట్వేతి.) ఏకచిత్తగతం ఏకచిత్తతాం గతం. ౩౬

(తత ఇతి.) ప్రేక్ష్య, స్థితానా మితి శేషః. ౩౭

(హా రామేతి.) హా రామేతి పరిదేవనప్రకారః. రామమాతేత్యత్రాపి హే త్యనుషంజనీయం. సంధి రార్షః. రామమాత రిత్యర్థః, జనాః క్రోశంత స్సంతః, పర్యదేవయన్ అరుదన్. సమృద్ధం అంతఃపురం అంతఃపురజనశ్చ, పర్యదేవయ దితి విపరిణామేనానుషంగః. ౩౮

అన్వీక్షమాణో రామస్తు విషణ్ణం భ్రాంతచేతసం,
రాజానం మాతరం చైవ దదర్శాఽనుగతౌ పథి. ౩౯

స బద్ధ ఇవ పాశేన కిశోరో మాతరం యథా,
ధర్మపాశేన సంక్షిప్తః ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత. ౪౦

పదాతినౌ చ యానార్హౌ అదుఃఖార్హౌ సుఖోచితౌ,
దృష్ట్వా సంచోదయామాస శీఘ్రం యాహీతి సారథిం. ౪౧

నహి త త్పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖదం దర్శనం పితుః,
మాతుశ్చ సహితుం శక్త స్తోత్రార్దిత ఇవ ద్విపః ౪౨

ప్రత్యగార మివాయాంతీ వత్సలా వత్సకారణాత్,
బద్ధవత్సా యథా ధేనుః రామమాతాఽభ్యధావత. ౪౩

తథా రుదంతీం కౌసల్యాం రథం త మనుధావతీం,
క్రోశంతీం రామరామేతి హా సీతే లక్ష్మణేతి చ. ౪౪

రామలక్ష్మణసీతార్థం స్రవంతీం వారి నేత్రజం,
అసకృత్ ప్రైక్షత స తాం నృత్యంతీ మివ మాతరం. ౪౫

(అన్వీక్షమాణ ఇతి.) ఆక్రోశానుసారేణ పశ్చా త్సామస్యేత ఈక్షమాణః, ౩౯

(స ఇతి.) కిశోరోఽశ్వబాలః, సంక్షిప్తః బద్ధ ఇతి యావత్. ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత అపాంగే నాభ్యుదైక్షతేత్యర్థః. ౪౦-౪౧

(న హీతి.) సహితుం సోఢుం. తోత్రార్దితః వైణుకేన పీడితః. 'తోత్రం వైణుక' మిత్యమరః. ౪౨

(ప్రత్యగార మితి.) బద్ధవత్సా వత్సకారణాత్ అగారం ప్రత్యాయాంతీ ధేను రివ, వత్సలా రామమాతా, అభ్యధావత, రథమితి శేషః. ౪౩

(తథేత్యాది.) నృత్యంతీ మితి తద్వ దిత స్తతః పరిభ్రమంతీ మిత్యర్థః. ౪౪-౪౫

(శ్రీరామాదీనాం ప్రస్థానం)

తిష్ఠేతి రాజా చుక్రోశ యాహి యాహీతి రాఘవ.,
సుమంత్రస్య బభూవాఽఽత్మా చక్రయో రివ చాంతరా. ౪౬

నాశ్రౌష మితి రాజాన ముపాలబ్ధోపి వక్ష్యసి,
చిరం దుఃఖస్య పాపిష్ఠ మితి రామ స్త మబ్రవీత్. ౪౭

రామస్య స వచః కుర్వ న్ననుజ్ఞాప్య చ తం జనం,
వ్రజతోపి హయాఞ్ శీఘ్రం చోదయామాస సారథిః. ౪౮

న్యవర్తత జనో రాజ్ఞో రామం కృత్వా ప్రదక్షిణం,
మనసా ప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తత మానుషం. ౪౯

(**తిష్ఠేతి.**) సుమంత్రస్య, **ఆత్మా** మనః, చక్రయో రంత రివ రథపూర్వపశ్చాద్భాగస్థితయో శ్చక్రయో ర్మధ్యగతః పురుష ఇవ, బభూవ. దశరథరామవచనాభ్యా మతిసంకటం ప్రాప్త **ఇత్యర్థః.** ౪౬

రాజవచనాతిక్రమణే మహాఞ్ దోషో భవిష్యతీ త్యాశంకాయా మాహ (నాశ్రౌష మితి.) పునరాగమనానంతరం రాజ్ఞా కిమర్థం మద్వాక్యే న స్థితోఽసీతి నిందితోపి నాశ్రౌషం తద్వచన మితి వక్ష్యసి, కిమర్థ మేవ మసత్య వచనం? తత్రాహ (చిర మితి) దుఃఖస్య ఇదానీ మనుభూయమాన **దుఃఖస్య**, చిరం విళంబః, పాపిష్ఠం అతిదుస్సహం. ౪౭

(రామస్యేతి.) తం జనం, కౌసల్యాం పరివేష్ట్యాగత మవరోధజనం, అనుజ్ఞాప్య, రామే ణానుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః. ౪౮

(న్యవర్తతేతి.) రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధ్యవరోధజనః, మానుషం మానుషాణాం సమూహః, సమూహార్థేణ్ ప్రత్యయః. మనసా అశ్రువేగైశ్చ నివృత్తావరోధజనస్య మనసా అశ్రువేగైశ్చ సహ, **న న్యవర్తతేతి సంబంధః.** ౪౯

యమిచ్ఛేత్ పున రాయాంతం నైనం దూర మనువ్రజేత్,
ఇత్యమాత్యా మహారాజ మూచు ర్దశరథం వచః. ౩౦

తేషాం వచ స్సర్వగుణోపపన్నం ప్రస్విన్నగాత్రః ప్రవిషణ్ణరూపః,
నిశమ్య రాజా కృపణ స్సభార్యో వ్యవస్థిత స్తం సుత మీక్షమాణః. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

తస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రే వినిర్యాతి కృతాంజలౌ,
ఆర్తశబ్దోఽథ సంజజ్ఞే స్త్రీణా మంతఃపురే మహాన్. ౧

అనాథస్య జనస్యాఽస్య దుర్బలస్య తపస్వినః,
యో గతి శ్శరణం చాసీ త్స నాథః క్వను గచ్ఛతి. ౨

కాలోచితకర్తవ్యజ్ఞా స్సచివా శ్శాస్త్రార్థకథనేన రాజానం నివర్తయంతి (య మిచ్ఛే దితి.) ౩౦

(తేషామితి.) వ్యవస్థితః స్థితవాన్. ౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
చత్వారింశ సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

(తస్మి న్నిత్యాది.) కృతాంజలౌ మాతృపరివేష్టితం పితర ముద్దిశ్య కృతాంజలౌ, అంతఃపురే స్త్రీణాం దశరథేన సమాగతానా మంతఃపురవాసినీనాం స్త్రీణాం. ౧

(అనాథస్యేతి.) తపస్వినః శోచ్యస్య, గమ్యత ఇతి గతిః, ప్రాప్య ఇతి యావత్. శరణం రక్షితా 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. ౨

(అంతఃపురజనస్య శోకావేశః)

న క్రుద్ధ్య త్యభిశప్తోపి క్రోధనీయాని వర్జయన్,
క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ సమదుఃఖః క్వచి ద్గతః. ౩

కౌసల్యాయాం మహాతేజా యథా మాతరి వర్తతే,
తథా యో వర్తతేఽస్మాసు మహాత్మా క్వను గచ్ఛతి. ౪

కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రాజ్ఞా సంచోదితో వనం,
పరిత్రాతా జనస్యాఽస్య జగతః క్వను గచ్ఛతి. ౫

అహో నిశ్చేతనో రాజా జీవలోకస్య సంప్రియం,
ధర్మ్యం సత్యవ్రతం రామం వనవాసే ప్రవత్స్యతి. ౬

ఇతి సర్వా మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః,
రురుదు శ్చైవ దుఃఖార్తా స్సస్వరం చ విచుక్రుశుః. ౭

స త మంతఃపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహీపతిః,
పుత్రశోకాభిసంతప్త శ్శ్రుత్వా చాసీ త్సుదుఃఖితః. ౮

*నాగ్నిహోత్రా ణ్యహూయంత నాఽపచన్ గృహమేధినః,
అకుర్వ న్న ప్రజాః కార్యం సూర్య శ్చాఽంతరధీయత. ౯

(నేతి.) **అభిశప్తః** మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః. క్వచి దిత్యస్య న క్రుధ్యతీత్యనేన సంబంధః. ౩-౫

(అహో ఇతి.) నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః, ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి. ౬-౮

(నాగ్నిహోత్రాణీతి.) నాహూయంత అగ్నినా మంతర్ధానా ద్ధోతౄణాం వ్యసనా చ్చేతి భావః. అంతరధీయత నిస్తేజస్కో భూదిత్యర్థః. ౯

* రామానుజీయం (నాగ్నీత్యాది.) అగ్నిహోత్రాణి నాహూయంత అగ్నినా మంతర్ధానా ద్ధోతౄణాం వ్యసనాతిశయాచ్చ నాహూయంతేత్యర్థః. సూర్య శ్చాంతరధీయత సూర్య శ్చాస్తంగత

వ్యసృజన్ కబళాన్ నాగాః గావో వత్సా న్న పాయయన్,
†పుత్త్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత. ౧౦

త్రిశంకు ర్లోహితాంగశ్చ బృహస్పతిబుధావపి,
దారుణా స్సోమ మభ్యేత్య గ్రహా స్సర్వే వ్యవస్థితాః. ౧౧

నక్షత్రాణి గతార్చీంషి గ్రహాశ్చ గతతేజసః,
¶ విశాఖాస్తు సధూమాశ్చ నభసి ప్రచకాశిరే. ౧౨

(వ్యసృజన్నితి.) పాయయన్ అపాయయన్, ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వా దడభావః. ౧౦

(త్రిశంకు రితి.) త్రిశంకు రిక్ష్వాకుకులకూటస్థః, లోహితాంగోఽంగారకః, బృహస్పతిబుధయో ర్దారుణత్వం దారుణాంగారకసంయోగాత్. క్రూరస్థానగతత్వా ద్వా. త్రిశంకో ర్గ్రహత్వాభావేపి ఛత్రిణో గచ్ఛంతీతివ ద్వ్యపదేశః. త్రిశంకో స్సోమప్రాప్తిః ఋజుదేశత్వేన జ్ఞేయా. నను 'పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం భరతాగ్రజ' ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా తత్రైవ కదాచిత్ పుష్యయోగ సంభావనయా చ పంచమ్యా మభిషేక ఇతి సిద్ధం. తస్మిన్నేవ చ నిర్గతః, తథాచ కర్కటస్థే చంద్రే కథం బుధసమాగమః? తస్య సూర్యసమీపత్వాత్. ఉచ్యతే - ప్రాప్తి రత్ర నైకరాశిస్థితిః. కింతు క్వచి త్ప్రాప్తిః క్వచిద్దృష్టి రితి న దోషః. వక్రగత్యా సమాగమ ఇత్య ప్యాహుః. ౧౧

(నక్షత్రాణీతి.) విశాఖాః ఇక్ష్వాకుదేశనక్షత్రం, సధూమా ఇత్యనేన భావి రాజవిపత్ సూచ్యతే. ౧౨

ఇతి వక్తవ్యే అంతరధీయతే త్యభిధానా ద్రామవనగమనవ్యసన కర్శిత స్సన్ దివసశేషే సత్యంతర్ధానం ప్రాప్తవాని త్యవగమ్యతే. అత్ర చకారోఽగ్నినా మంతర్ధానం సముచ్చినోతి, ౯

† తనిశ్లోకీ. (పుత్రమితి) జననీ నాభ్యనందతేతి 'ఉత్సవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతి' త్యాదుక్తరీత్యా పుత్రజనన మారభ్య పితృవ దంక మారోప్య లాలయితరి వనం గచ్ఛతి కిమనేనేతి వ్యజ్యతే. (ప్రథమజ మితి.) గుణవాన్ జ్యేష్ఠో రామః కిల ప్రవ్రాజితః. అన్య కా గతి? రితి. (లబ్ధ్వేతి.) షష్టివర్షసహస్రపర్యంత మపుత్రేణ రాజ్ఞాఽతిక్లేశేన సంపాదితో ప్యేవం నిర్వాసితః వ్రతోపవాసాదినియమేన బహుకాలా ల్లబ్ధో మత్పుత్రః కిం వా భవిష్యతీతి. ౧౦

¶ విశాఖానక్షత్రా దుత్పన్న సూర్యవంశజత్వా దిక్ష్వాకో రిత్యాశయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(పురజనస్య శోకావేశః)

కాళికానిలవేగేన మహోదధి రివోత్థితః,
రామే వనం ప్రవ్రజితే నగరం ప్రచచాల తత్. ౧౩

దిశః పర్యాకులా స్సర్వా స్తిమిరేణేవ సంవృతాః,
న గ్రహో నాఽపి నక్షత్రం ప్రచకాశే న కించన. ౧౪

అకస్మా న్నాగర స్సర్వో జనో దైన్య ముపాగమత్,
ఆహారే వా విహారే వా న కశ్చి దకరో న్మనః. ౧౫

శోకపర్యాయసంతప్త స్సతతం దీర్ఘ ముచ్ఛ్వసన్,
అయోధ్యాయాం జన స్సర్వ శ్శుశోచ జగతీపతిం. ౧౬

బాష్పపర్యాకులముఖో రాజమార్గగతో జనః,
న హృష్టో లక్ష్యతే కశ్చిత్ సర్వ శ్శోకపరాయణః. ౧౭

న వాతి పవన శ్శీతో న శశీ సౌమ్యదర్శనః,
న సూర్య స్తపతే లోకం సర్వం పర్యాకులం జగత్. ౧౮

(కాళికేతి.) కాళికానిలవేగేన మేఘజాలయుక్త ప్రభంజనవేగేన-'మేఘజాలే చ కాళికే' త్యమరః. ప్రచచాల వ్యసనాతిశయాత్ ప్రకంపిత మభూత్. ౧౩

(దిశ ఇతి.) గ్రహః జాత్యేకవచనం. నవ గ్రహా ఇత్యర్థః. నక్షత్ర మశ్విన్యాది, న కించిత్ ప్రచకాశే సప్తర్షిధ్రువాదికం న ప్రచకాశ ఇత్యర్థః. ౧౪

(అకస్మాదితి.) అకస్మాత్ రామప్రవ్రాజనవ్యతిరిక్తబంధువిశ్లేషణాదికారణం వినేత్యర్థః. ౧౫

(శోకేతి.) శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరాసంతప్తః. ౧౬-౧౮

*అనర్థిన స్సుతా స్త్రీణాం భర్తారో భ్రాతర స్తథా,
సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామమేవాఽన్వచింతయన్. ౧౯

యే తు రామస్య సుహృద స్సర్వే తే మూఢచేతసః,
శోకభారేణ చాక్రాంతా శ్శయనం న జహు స్తదా. ౨౦

(అనర్థిన ఇతి.) సుతాః స్త్రీణా మనర్థినః మాతౄణాం స్తన్యం నాపేక్షంత ఇత్యర్థః. భర్తారః స్త్రీణా మనర్థినః, భ్రాతరః అనర్థినః, అన్యోన్య మితి శేషః. సర్వే అనురక్తా స్సర్వే. ౧౯

(యేత్వితి) శయనం మూర్చ్ఛాశయన మిత్యర్థః. యేత్విత్యనేన పూర్వేభ్యో వైలక్షణ్య ముచ్యతే. చక్రవర్తి గతి మనుమేనే, శ్రీకౌసల్యా మంగళాశాసన మకరోత్, తథా న భవంతి సుహృదః. తేషా మేకోపి న కించి దకార్షీత్ (రామస్య సుహృదః) పిత్రో రపి గోప్యం రామో యేభ్యః ప్రకాశయతి తాదృశాః, సుశోభనహృదయా స్సుహృదః, ఆత్మానం త్యక్త్వా రామ మేవ రక్షంత ఇత్యర్థః. (సర్వే త ఇతి.) తేషు కశ్చి దప్యన్యాదృశో నాస్తీతి భావః. యది సుహృదః తర్హి పాదౌ సంగృహ్య రామో నివర్త్యతా మిత్యత్రాహ (మూఢచేతసః) ప్రసన్నబుద్ధిభిః కర్తవ్యం కథం బుద్ధిహీనాః కుర్వంతీతి భావః. జ్ఞానభ్రంశస్య హేతు మాహ (శోకేతి) పర్వతేనేవ శోకభారేణా క్రాంతాః, శయనం న జహుః, పర్వతాక్రాంతాః కథ ముత్తిష్ఠేయుః? రితి భావః తదా పారవశ్యకాలే, నతు స్వయం, స్వబుద్ధ్యా శయానా స్యుత్తిష్ఠంతి. ౨౦

* అయ మర్థః-వనం గచ్ఛంతం రామం దృష్ట్వా కౌసల్యా న నివారితవతీతి కృత్వా మాతరో నిష్ప్రయోజనా ఇతి సుతా జననీ రత్యజన్. రామోపి మాతరం ముక్త్వా వనం గత ఇతి కృత్వా పుత్రేణ నార్త ఇతి మాతర స్సుతా నత్యజన్, భర్తారః పత్యుపద్రవకారిణీం కైకేయీ మవేక్ష్య స్వభార్యా అత్యజన్. భార్యా అపి కౌసల్యా ముపేక్ష్య తత్పుత్రం వనం గమయంతం రాజాన మవేక్ష్య స్వభర్తౄ నత్యజన్. భ్రాతరోపి భరతం రామరాజ్యాపహారహేతుం మత్వా భ్రాతౄ నత్యజన్. ఏవం కనీయాంసోపి జ్యేష్ఠా నత్యజ న్నితి. తత స్సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామ ఏవ సర్వేషాం నో బంధుః, కిమన్యైః? రితి తమేవాఽన్వచింతయన్. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(దశరథస్య శోకపారవశ్యం)

తత స్త్వయోధ్యా రహితా మహాత్మనా పురందరేణేవ మహీ సపర్వతా,
చచాల ఘోరం భయశోకపీడితా సనాగయోధాశ్వగణా ననాద చ. ౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్వీచత్వారింశ స్సర్గః

యావత్తు నిర్యత స్తస్య రజోరూప మదృశ్యత,
నైవేక్ష్వాకువర స్తావత్ సంజహారాఽఽత్మచక్షుషీ. ౧

యావ ద్రాజా ప్రియం పుత్రం పశ్య త్యత్యంతధార్మికం,
తావ ద్వ్యవర్ధతేవాఽస్య ధరణ్యాం పుత్రదర్శనే. ౨

(తత ఇతి.) పురందరేణేవ మహీతి త్రైలోక్యాధిపతిత్వా దుక్తం. యద్వా, పురందరేణ గోత్రభిదా హేతునా, పర్వతసహితా మహీ యథా చలతి తద్రక్షకరామవిశ్లేషేణ గజాశ్వసహితాఽయోధ్యా భయేన చచాలేత్యర్థః. ౨౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏక చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్వీచత్వారింశ స్సర్గః.

(యావ త్త్విత్యాది.) నిర్యతః నిర్గచ్ఛతః, తస్య రామస్య సంబంధి, రజోరూపం రజస్స్వరూపం, యావదదృశ్యత, తావ న్న సంజహార న నివర్తితవాన్. ౧

(యావద్రాజేతి.) పశ్యతి, రజోద్వారేణేతి శేషః. పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం, ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధత మన్నిమిత్తకేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచిత్కాల మాప్యాయితో భవే దితి మత్వేవ రజో వ్యవర్ధతేత్యర్థః, అథవా, అస్య దేహో వ్యవర్ధత పుత్రదర్శనాయ ఉత్థాయ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨

న పశ్యతి రజో ప్యస్య యదా రామస్య భూమిపః,
తదా ఽఽర్తశ్చ విషణ్ణశ్చ పపాత ధరణీతలే.

తస్య దక్షిణ *మన్వాగాత్ కౌసల్యా బాహు మఙ్గనా,
వామం చాస్యాఽన్వగా త్పార్శ్వం కైకేయీ భరతప్రియా. ౪

తాం నయేన చ సంపన్నో ధర్మేణ వినయేన చ,
ఉవాచ రాజా కైకేయీం సమీక్ష్య వ్యథితేన్ద్రియః. ౫

కైకేయి మా మమాఙ్గాని స్ప్రాక్షీ స్త్వం దుష్టచారిణి,
నహి త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛామి న భార్యా న చ బాన్ధవీ. ౬

యే చ త్వా మనుజీవన్తి నాఽహం తేషాం న తే మమ,
కేవలార్థపరాం హి త్వాం త్యక్తధర్మాం త్యజా మ్యహం. ౭

అగృహ్ణాం యచ్చ తే పాణి మగ్నిం పర్యణయం చ యత్,
అనుజానామి తత్సర్వ మస్మిన్ లోకే పరత్ర చ. ౮

(న పశ్యతీతి.) ఆర్తః పీడితశరీరః, విషణ్ణః దుఃఖితః. ౩

(తస్యేతి.) బాహు మన్వగాత్, ఉద్ధరణార్థ మితి భావః. భరతప్రియా ప్రియభరతా, పార్శ్వ మిత్యనేన కౌసల్యావత్ బాహుం నాఽఽలంబితవతీతి గమ్యతే. ౪

(తామితి.) నయేన నీత్యా, వినయేన సదాచారేణ. ౫

(కైకేయీతి.) న భార్యా నచ బాన్ధవీ, త్వ మితి శేషః. న చ బాన్ధవీ-పత్నీత్వ సంబన్ధోపి నాస్తీత్యర్థః. అణన్తత్వాత్ జీప్. న కేవలం త్వయి సంబన్ధాభావః, త్వత్సంబన్ధిష్వపి మమ సంబన్ధో నాస్తీత్యాహ (యే చేతి.) (నాహం తేషా మితి) ప్రభు రితి శేషః, న తే మమ శేష భూతా ఇత్యర్థః, అగ్నిసాక్షిక మూఢా కథం న భార్యా స్యా? మిత్యత్రాహ (అగృహ్ణా మితి,) పర్యణయం ప్రదక్షిణ మనయం. అనుజానామి పరిత్యజామీత్యర్థః. ఇహ లోకే పరత్ర చ ఐహిక మాముష్మికం చ సర్వం త్వత్సంబన్ధేనాగతం త్యజేయ మిత్యర్థః. ౮

* ముద్ధృత్య ఇతి పా. ఉద్ధృత్య=గృహీత్వా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(దశరథస్య శోకపారవశ్యం)

భరత శ్చే త్ప్రతీత స్స్యా ద్రాజ్యం ప్రాప్యేద మవ్యయం,
య న్మే స దద్యా త్పిత్రర్థం మాం మా త ద్దత్త మాగమత్. ౯

అథ రేణుసముధ్వస్తం త ముత్థాప్య నరాధిపం.
న్యవర్తత తదా దేవీ కౌసల్యా శోకకర్శితా. ౧౦

హత్వేవ బ్రాహ్మణం కామాత్ స్పృష్ట్వాఽగ్ని మివ పాణినా,
*అన్వతప్యత ధర్మాత్మా పుత్రం సంచింత్య తాపసం. ౧౧

నివృత్త్యైవ నివృత్త్యైవ సీదతో రథవర్త్మసు,
రాజ్ఞో నాతిబభౌ రూపం గ్రస్తస్యాంఽశుమతో యథా. ౧౨

విలలాప చ దుఃఖార్తః ప్రియం పుత్ర మనుస్మరన్,
నగరాంత మనుప్రాప్తం బుధ్వా పుత్ర మథాఽబ్రవీత్. ౧౩

వాహనానాం చ ముఖ్యానాం వహతాం తం మమాత్మజం,
పదాని పథి దృశ్యంతే స మహాత్మా న దృశ్యతే. ౧౪

(భరత ఇతి.) ప్రతీతః ప్రముదిత ఇత్యర్థః. పిత్రర్థం య దుదకాదికం దద్యాత్ త ద్దత్తం, మాం, మా గమత్ నోపతిష్ఠే దిత్యర్థః. ౯

(అథేతి.) న్యవర్తత, తేన సహేతి శేషః. ౧౦

(హత్వేతి.) తాపసం తాపసవేషధారిణం. ౧౧

(నివృత్త్యేతి.) గ్రస్తస్య రాహుగ్రస్తస్య. ౧౨–౧౪

---

* యథా పాణినాఽగ్నిం స్పృష్ట్వా స్వకర్తృకదోషేణ తత్పీడయాఽనుతప్తో భవతీతి తథా స్వకృత మేత ద్దుఃఖ మిత్యనుతాపః. ఇతి తిలకం. ౧౧

య స్సుఖేషూపధానేషు శేతే చందనరూషిత:,
వీజ్యమానో మహార్హాభి స్త్రీభి ర్మమ సుతోత్తమ:. ౧౫

స నూనం క్వచిదేవాఽద్య వృక్షమూల ముపాశ్రిత:,
కాష్ఠం వా యది వాఽశ్మాన ముపధాయ శయిష్యతే. ౧౬

ఉత్థాస్యతి చ మేదిన్యా: కృపణ: పాంసుకుంఠిత:,
వినిశ్వసన్ ప్రస్రవణాత్ కరేణూనా మివర్షభ:. ౧౭

ద్రక్ష్యంతి నూనం పురుషా: దీర్ఘబాహుం వనేచరా:,
రామ ముత్థాయ గచ్ఛంతం లోకనాథ మనాథవత్. ౧౮

సా నూనం జనకస్యేష్టా సీతా సుఖసదోచితా,
కంటకాక్రమణాక్రాంతా వన మద్య గమిష్యతి. ౧౯

అనభిజ్ఞా వనానాం సా నూనం భయ ముపైష్యతి,
శ్వాపదానర్దితం శ్రుత్వా గంభీరం రోమహర్షణం. ౨౦

సకామా భవ కైకేయి విధవా రాజ్య మావస,
న హి తం పురుషవ్యాఘ్రం వినా జీవితు ముత్సహే. ౨౧

(య ఇతి.) వీజ్యమాన:, చామరవ్యజనాదిభిరితి శేష:. స్త్రీభి: పరిచారికాభి:, ౧౫

(ఉత్థాస్యతీతి.) ప్రస్రవణాత్ నిర్ఝరాత్, తత్సమీపా దిత్యర్థ:. 'ఉత్స: ప్రస్రవణం వారి ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరు' ఇత్యమర:. ౧౭

(ద్రక్ష్యంతీతి) అనాథవత్ గచ్ఛంత మిత్యన్వయ:. ౧౮

(సేతి.) సుఖసదోచితా - సుఖస్య సదా ఉచితా, కంటకే ష్వాక్రమణం పదవిక్షేప:. ౧౯

(అనభిజ్ఞేతి.) శ్వాపదానర్దితం - శ్వాపదా: వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశవ:, తేషాం అనర్దితం శబ్దం. ౨౦-౨౧

(దశరథస్య శోకపారవశ్యం)

ఇత్యేవం విలప౯ రాజా జనౌఘేనాఽభిసంవృతః,
అపస్నాత ఇవాఽరిష్టం ప్రవివేశ పురోత్తమమ్ ౨౨

శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాం సంవృతాపణదేవతాం,
క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం నాత్యాకీర్ణమహాపథాం. ౨౩

తా మవేక్ష్య పురీం సర్వాం రామ మేవానుచింతయ౯,
విలప౯ ప్రావిశ ద్రాజా గృహం సూర్య ఇవాంబుదం. ౨౪

మహాహ్రదమివాఽక్షోభ్యం సుపర్ణేన హృతోరగం,
రామేణ రహితం వేశ్మ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౨౫

(ఇతీతి.) అపస్నాతో మృతస్నాతః 'అపస్నాతో మృతస్నాత' ఇత్యమరః. అరిష్ట మశుభం - 'అరిష్టే తు శుభాశుభే' ఇత్యమరః. నను రామ మనుగమ్య పునః పురప్రవేశసమయే, 'అపస్నాతోఽరిష్ట' మితి కథ మశ్లీల ముక్తం? సత్యం, దశరథో హి తదానీం నూనం భయ ముపైష్యతీత్యాదినా సీతావిపత్తిం శంకమాన స్తద్ద్వారా రామవిపత్తిం, తన్ముఖేన స్వస్యాపి వినాశం శంకితవా౯, అతఏవ సీతాద్వారా రామవిపత్తిశంకయా 'సకామా భవ కైకేయీ' త్యుక్తవా౯, స్వవినాశాభిప్రాయేణ 'విధవా రాజ్య మావసే' త్యుపదర్శితవాంశ్చ. తేనాఽపస్నాత ఇవేత్యుక్తిః రాజబుద్ధ్యనుసారా దుచితైవ. ౨౨

(శూన్యేత్యాది.) శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాం నిర్జనచతుష్పథ గృహద్వారాం. సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతాగృహద్వారాం, క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం - చింతాతిరేకేణ క్లాంతాః రామవిరహేణ నిస్సత్త్వాః దుఃఖార్తాశ్చ జనాః యస్యాం తథా, అనేన సంచారక్షమా స్సర్వే రామ మనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే. నాత్యాకీర్ణ మహాపథాం క్వచి త్క్వచి ద్దృశ్యమాన జనయుక్తమహాపథా మిత్యర్థః. అవాంతరమార్గాస్తు కేవలం నిర్జనా ఇతి భావః. ౨౪

కీదృశం ప్రావిశ? దిత్యపేక్షాయా మాహ (మహాహ్రద మితి.) అక్షోభ్యం సోరగతయా. ప్రావిశది త్యనుషంగః. ౨౫

అథ గద్గదశబ్దస్తు విలపన్ మనుజాధిపః,
ఉవాచ మృదు మందార్థం వచనం దీన మస్వరం. ౨౬

కౌసల్యాయా గృహం శీఘ్రం రామమాతు ర్నయంతు మాం,
న హ్యన్యత్ర మమాశ్వాసో హృదయస్య భవిష్యతి. ౨౭

ఇతి బ్రువంతం రాజాన మనయన్ ద్వారదర్శినః,
కౌసల్యాయా గృహం తత్ర న్యవేశ్యత వినీతవత్. ౨౮

తత స్తస్య ప్రవిష్టస్య కౌసల్యాయా నివేశనం,
అధిరుహ్యాపి శయనం బభూవ లుళితం మనః. ౨౯

పుత్రద్వయవిహీనం చ స్నుషయాపి వివర్జితం,
అపశ్య ద్భవనం రాజా *నష్టచంద్ర మివాంబరం. ౩౦

తచ్చ దృష్ట్వా మహారాజో భుజ ముద్యమ్య వీర్యవాన్,
ఉచ్చై స్స్వరేణ చుక్రోశ హా రాఘవ జహాసి మాం. ౩౧

(అథేతి) గద్గద శ్శబ్దో యస్య స తథోక్తః, మృదు ఉపాంశు, మందార్థ మల్పార్థం, శబ్దప్రపంచవ దిత్యర్థః. అస్వరం కంఠస్వరరహితం. ౨౬

(కౌసల్యాయా ఇతి.) నయంతు, ద్వారదర్శిన ఇతి శేషః అన్యత్ర తద్వ్యతిరిక్తస్త్రీగృహే. ౨౭

(ఇతీతి.) ద్వారదర్శినః మార్గప్రదర్శకాః ద్వారపాలకాః, న్యవేశ్యత నివేశితః, వినీతవత్ వినీతార్హం. ౨౮

(తత ఇతి.) లుళితం కలుషిత మితి యావత్. ౨౯

(పుత్రేతి.) నష్టచంద్రం, ఉపలక్షణ మేతత్. చంద్రనక్షత్రతారాహీన మిత్యర్థః. ౩౦-౩౧

* తనిశ్లోకి దృష్టాంతాఽవిరోధాయ నష్టనక్షత్ర తారక మిత్యధ్యాహార్యం.

(దశరథస్య శోకపారవశ్యం)

సుఖితా బత తం కాలం జీవిష్యంతి నరోత్తమాః,
పరిష్వజంతో యే రామం ద్రక్ష్యంతి పున రాగతం. ౩౨

అథ రాత్ర్యాం ప్రపన్నాయాం కాళరాత్ర్యా మివాత్మనః,
అర్ధరాత్రే దశరథః కౌసల్యా మిద మబ్రవీత్. ౩౩

* రామం మేఽనుగతా దృష్టి రద్యాపి న నివర్తతే,
న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మాం పాణినా స్పృశ. ౩౪

(సుఖితా ఇతి.) తం కాలం తస్మిన్ కాలే, తావత్కాల మితి వా. ౩౨

(అథేతి) కాళరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం, ప్రపన్నాయాం ప్రాప్తాయాం. ౩౩

(రామ మితి.) రామ మనుగతా దృష్టిః, సముద్రగృహీతం వునః కిం నివర్తతే? (మే దృష్టిః) షష్టివర్షసహస్రం కృతోపవాసాదికం నివర్తతే. (అద్యాపి న నివర్తతే) తద్దర్శనాభావేపి తన్మాతృ త్వద్దర్శనం కర్తు ముచితే కాలేపి న నివర్తతే. (న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే) రామదర్శనం వినా కైకేయీముఖదర్శనపాపనివృత్తయే త్వన్ముఖం ద్రష్టు ముత్సుకోఽస్మి, తదపి న లబ్ధం. (సాధు మాం పాణినా స్పృశ) నిత్యానుమేయానీంద్రియాణి కార్యకల్ప్యాని. రూపగ్రహణాభావా చ్చక్షురింద్రియం గత మిత్యవగతం, త్వగింద్రియ మస్తి న వేతి సంప్రతి జానీహి. (సాధు) కైకేయ్యా కృతసంకేతో రామం నిర్యాపితవాన్, అద్య కించి దభినయం కరోతీతి న మన్యేథాః. అయ మజ్ఞానా దేవం కృతవా నితి సమనస్కతయా స్పృశ. యద్వా. (మాం పాణినా స్పృశ) రామ మాతృత్వా త్తవ పాణిస్పర్శనం రామస్పర్శన మితి భావః. ౩౪

* తనిశ్లోకే పంచేంద్రియాణాం ప్రత్యేక మనన్యార్హ శేషత్వ ముచ్యతే (రామ మితి.) రామం గుణసాగరం. (న నివర్తతే) సముద్రగృహీతం పున రాయాతి కిం? 'సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే గుణానా మాకరో మహా' నితి సముద్ర స్థానత్వ ముక్తం. యద్వా. (రామం మేఽనుగతా దృష్టిః) 'రామం రమయతాం వర' మితి చేతనాచేతనవిభాగాఽనాదరేణ రమయితృత్వగుణ స్స ఖలు. సర్వత్ర చక్షుః ఖలు రూపగ్రాహకం, అత్ర తు రామే రూపం చక్షుర్గ్రాహకం, అనుగతపదార్థ దర్శనసమర్థం

చక్షు రధునా సంచారక్షమం జాతం. 'కామరూ ప్యనుసంచర' న్నిత్యాద్యుక్తచేతసకృత్య మచేతనం కరోతి. దేశవిశేషే పరమపదే క్రియమాణ మనుసంచరణం సంసారచక్రే రామం ప్రతి క్రియతే. యద్వా, (దృష్టిః రామ మనుగతా) 'చక్షు ర్దేవానా ముత మర్త్యానా' మితి దేవమనుష్యాదిదృష్టి భూతో రామః పురతో గచ్ఛతి, అహం తిష్ఠామివే త్యనుగతా. (దృష్టిః) దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇతి నిష్పన్నా సారాసారవివేకశాలినీ విశేషగ్రహణశక్తా, రామ మనుగతా. మమ హితకారిణీ స్వహితం న కరోతి కిం? అస్వతంత్రా మే దృష్టిః కథ మేవం స్వాతంత్ర్యం కృతవతీ? శేష్యతిశయాధానం ఖలూచితం శేషవస్తునః. యద్వా, (మే దృష్టిః రామ మనుగతా) మమ చిరపరిచితా మాం విహాయ రామ మనుగతే త్యభిసారికాసమాధిః. యద్వా, (మే దృష్టిః) కైకేయీమంథరాది దృష్టిశ్చే దేవం న కరోత్యేవ. 'నందామి పశ్య న్నపి దర్శనేనే' త్యేవం చిరపరిచయం సంపాదితవా నహం ఖలు. యద్వా, (మే దృష్టిః.) సర్వత్ర విషయేషు చపలస్య మమ దృష్టిః, కథం చాపల్యాగ న గచ్ఛతి? విహాయ గతా మపి మే దృష్టి రిత్యహ మనురక్తిం కరోమి, మాతరం విహాయ పతి మనుసృతాం కన్యాం మమేయ మిత్యభిమానవత్. మమేంద్రియంచే న్మా మనుసృత్య తిష్ఠేత్, కథ మన్య మనుసరేత్? స్వవిషయానుసరణం న దోష ఇతిచే త్తత్రాహ (అద్యాపి న నివర్తతే). (అతిక్రాంతేపి రాఘవ ఇతి) స్వగోచరాతిక్రమేపి న నివర్తతే కైకేయీముఖనిరీక్షణవ్రీడయా కిం? యద్వా 'న చ పునరా వర్తత' ఇత్యుక్తాఽపున రావృత్తిం ప్రాప్తా కిం? అనివర్తనే యుక్తి మాహ (న త్వాం పశ్యామీతి) పున రాగతా చే త్తవ దర్శనం మమ కథం న స్యాత్? (త్వాం న పశ్యామి.) స్వరేణ త్వా మితి పురోవస్థితాం నిర్దిశామి 'న చక్షుషా పశ్యతీ'తి శ్రుత్యా తన్ముఖదర్శనాలాభేపి తన్మాతు స్తవ ముఖం వా పశ్యామీ త్యభిలషితం, తచ్చ న లబ్ధం, (రామ మనుగతా దృష్టిః, న త్వాం పశ్యామి) రామే నిమగ్నా దృష్టిః అన్యం స్పృశతి కిం? చక్షురింద్రియనాశేపి వాగింద్రియేణ ప్రాణిమీ త్యాశయేనాహ (కౌసల్యే ఇతి.) 'ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే' ఇతి వ్యతిరేకకాష్ఠభూతాయాః కైకేయ్యాః 'కిం పునః ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణ మేవ మే' ఇత్యన్వయకాష్ఠభూతా ఖలు త్వం, (కౌసల్యే) 'కౌసల్యా లోక భర్తారం సుషువే యం మనస్వినీ'తి చిరకాలప్రార్థనయా లోకసంరక్షణార్థం సంపాదనం కృతం. తదిదానీం తవ దుఃఖాయ జాతం ఖలు, యద్వా (కౌసల్యే త్వాం న పశ్యామి.) అనర్థకర కైకేయీం పశ్య చ్చక్షు స్తద్దుఃఖనివారణాయ త్వాం పశ్యతి కిం? రామవిశ్లేషాసహనేన సీదంత్యాః దశరథవిశ్లేషోఽపి భవిష్యతి వేతి భీత్యా నికట మాగతా మాహ (సాధ్వితి) మమ కృత్స్నక్లేశనివారణాయ పాణినా మాం సమ్మృజ్య ఆశ్వాసయ. తవాఽదర్శనేన చక్షురింద్రియం గత మితి నిశ్చినోమి, తవ వాక్య శ్రవణేన శ్రోత్రేంద్రియం తిష్ఠతీతి జానామి, కౌసల్యే ఇత్యుక్త్యా వాగింద్రియ మపి తిష్ఠతీతి నిశ్చినోమి, గంధగ్రహణాభావేన రామమూర్ధోపాఘ్రాణాయ ఘ్రాణేంద్రియం గతమితి నిశ్చినోమి, మహావిషయలాభేన తదితర విషయస్యాఽతితుచ్ఛత్వా త్స్పర్శేంద్రియం గతం వా తిష్ఠతి వేతి నిశ్చేతవ్యం. తస్కరః గృహం

(కౌసల్యాయా విలాపః)

తం రామ మేవాను విచింతయంతం సమీక్ష్య దేవీ శయనే నరేంద్రం,
ఉపోపవిశ్యాధిక మార్తరూపా వినిశ్వసంతీ విలలాప కృచ్ఛ్రం. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

తత స్సమీక్ష్య శయనే సన్నం శోకేన పార్థివం,
కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా త మువాచ మహీపతిం. ౧

(తమితి.) ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్విచత్వారింశ సర్గః.

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

(తత ఇత్యాది.) ౧

ప్రవిశ్య కానిచిద్వస్తూని గృహీత్వా (గచ్ఛేచ్చేత్తస్య) గమనానంతరం యజమానోఽంధకారే కిం కిం గతమితి తత్తద్వస్తు స్పృశన్ పత్న్యాదీన్ పృచ్ఛతి. తత్సమాధి రత్ర ద్యోత్యతే. (సాధు స్పృశ) ప్రకృతిసంబంధకృతం కాలుష్య మిదం స్థిరం న భవతి. అతః అజుగుప్సనేన స్పృశ (ప్రాణినా స్పృశ) అగ్నిసాక్షికం ప్రీతి పూర్వకం యథా స్పృష్టం తథా స్పృశ, రామసంస్పర్శా న్వయ వ్యతిరేకానుసంధానజీవనం మాం తత్ప్రతినిధితయా తన్మాతా త్వం స్పృశ. భగవత్స్పర్శా ఽలాభే తత్సంబంధిస్పర్శేనాపి జీవితుం శక్యం, 'వాహి వాత యతః కాంతే' తివత్. జన్మాంతర సుకృతవశేన శ్రీరామే అతీవ పరత్వజ్ఞాన మస్తి వా దశరథస్య కౌసల్యాయాశ్చ? కథ ముభయోః రామపరత్వానుసంధానపూర్వకసంభాషణ మిత్యుక్త్వా ఋషిరేవ దశరథాదివచనరీత్యా పునః పునః పరత్వానుసంధానం కరోతీతి సంప్రదాయః. ౩౪

రాఘవే నరశార్దూలే విష ముప్త్వా విజిహ్మతాం,
విచరిష్యతి కైకేయీ నిర్ముక్తేవ హి పన్నగీ. ౨

వివాస్య రామం సుభగా లబ్ధకామా సమాహితా,
త్రాసయిష్యతి మాం భూయో దుష్టాఽహిరివ వేశ్మని. ౩

అథ స్మ నగరే రామ శ్చరన్ భైక్షం గృహే వసేత్,
కామకారో వరం దాతు మపి దాసం మమాత్మజం. ౪

*పాతయిత్వా తు కైకేయ్యా రామం స్థానా ద్యథేష్టత:.
ప్రదిష్టో రక్షసాం భాగ: పర్వణీవాఽఽహితాగ్నినా. ౫

(రాఘవ ఇతి.) విజిహ్మతాం విషం కౌటిల్యరూపం విషం, రాఘవే, ఉప్త్వా నిక్షిప్య, నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకి - 'నిర్ముక్తో ముక్తకంచుక' ఇత్యమరః. అనేన క్రౌర్యాతిశయ ఉక్తః. ౨-౩

(అథ స్మేతి.) అథాపి భరతే రాజ్యదానస్యాఽఽవశ్యకత్వేపి, రామో నగరే భైక్షం చరన్ సన్ గృహే వసేత్, వనే వివాసనం కిమర్థం? రాజ్యాభావేఽపి మమాత్మజం భరతస్య దాసం దాతుం, కామకారః ఇచ్ఛా, వరం వనవాసా చ్ఛ్రేష్ఠతమః. ౪

(పాతయిత్వేతి.) రామం స్వస్థానాత్, యథేష్టతః స్వేచ్ఛయా, అమర్యాదయా పాతయిత్వా త్వయా రామాయ ప్రదేయో రాజ్యభాగః. కైకేయ్యాః ప్రదిష్టః. కథ మివ? ఆహితాగ్నినా పర్వణి దేవేభ్యో దేయః, హవిర్భాగః పురోడాశైకదేశః, రక్షసా మివ. సర్వథాఽనుచితం త్వయా కృత మితి భావః. ౫-౬.

* కైకేయ్యా రామం స్థానా ద్రాజ్యాత్, స్వగృహావస్థానా ద్వా, యథేష్టతః యథేచ్ఛం, పాతయిత్వా, రక్షసాం భాగః, ప్రదిష్టః ప్రక్షిప్త ఇత్యర్థః. త్వయేతి శేషః. యద్వా (పాతయిత్వేతి) కైకేయ్యా కర్త్ర్యా, రామః స సానా ద్రాజ్యాత్, పాతయిత్వా భ్రంశయిత్వా, రక్షసాం భాగస్సన్, యథేష్టతః యథేచ్ఛం. ప్రది ః వినియుక్తః, ప్రవిద్ధ ఇతి పాఠే-క్షిప్త ఇత్యర్థః-అత్ర దృష్టాంత మాహ (పర్వణీతి) పర్వణి ద పూర్ణమాసరూపపర్వణి, ఆహితాగ్నినా, వ్రీహిగతతుషజాల మితి శేషః. (రక్షసాం భాగ ఇవేతి) పర్వణ్యాహితాగ్నినా వ్రీహిగతతుషజాలం యథా రక్షోభాగత్వేన ప్రదిష్టం. తథా కైకేయ్యాపి రామో రాక్షసభాగత్వేన వినియుక్త ఇతి భావః. అతఏవ-దర్శపూర్ణమాసానుక్రమణికాయాం-'రక్షోభ్య స్స్వాహా రక్షోభ్య ఇదం న మమే' త్యుద్దేశ్యత్యాగః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(కౌసల్యాయాః విలాపః)

గజరాజగతి ర్వీరో మహాబాహు ర్ధనుర్ధరః,
వన మావిశతే నూనం సభార్య స్సహలక్ష్మణః. ౬

వనే త్వదృష్టదుఃఖానాం కైకేయ్యానుమతే త్వయా,
త్యక్తానాం వనవాసాయ కా న్వవస్థా భవిష్యతి. ౭

తే రత్నహీనా స్తరుణాః ఫలకాలే వివాసితాః,
కథం వత్స్యంతి కృపణాః ఫలమూలైః కృతాశనాః. ౮

అపీదానీం స కాల స్స్యా న్మమ శోకక్షయ శ్శివః,
సభార్యం యత్ సహ భ్రాత్రా పశ్యేయ మిహ రాఘవం. ౯

సుప్త్వైవోపస్థితౌ వీరౌ కదాఽయోధ్యాం గమిష్యతః,
యశస్వినీ హృష్టజనా సూచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీ. ౧౦

(వన ఇతి.) వనే అదృష్టదుఃఖానాం - అదృష్టవనదుఃఖానా మిత్యర్థః. కైకేయ్యానుమతే కైకేయ్యా అనుమతే, స్థితేనేతి శేషః. సవర్ణదీర్ఘ ఆర్షః. త్యక్తానాం సీతారామలక్ష్మణానాం. ౭

(త ఇతి.) రత్నహీనాః శ్రేష్ఠవస్తుహీనాః - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠే పీ'త్యమరః. ప్రవర శయ్యాసనాదిహీనా ఇత్యర్థః. తరుణీ చ తరుణౌ చ తరుణాః, పుమాన్ స్త్రియే త్యేకశేషః. ఫలకాలే ఫలభోగకాలే. ౮

(అపీతి.) స కాలః వనాత్ప్రత్యాగమనకాలః, అపి స్సంభావనాయాం. ఇదానీం అద్య దినే. అపి స్యాత్ స్యా త్కి మిత్యర్థః? శోకక్షయః శోకక్షయకరః, యత్ యస్మిన్ కాలే. ౯

(సుప్త్వేతి.) ఉపస్థితౌ నగరసమీప మాగతౌ. ౧౦

కదా ప్రేక్ష్య నరవ్యాఘ్రా వరణ్యా త్పున రాగతౌ,
నందిష్యతి పురీ హృష్టా సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౧౧

కదాఽయోధ్యాం మహాబాహుః పురీం వీరః ప్రవేక్ష్యతి,
పురస్కృత్య రథే సీతాం వృషభో గోవధూమివ. ౧౨

కదా ప్రాణిసహస్రాణి రాజమార్గే మమాఽఽత్మజౌ,
లాజై రవకిరిష్యంతి ప్రవిశంతా వరిందమౌ. ౧౩

ప్రవిశంతౌ కదాఽయోధ్యాం ద్రక్ష్యామి శుభకుండలౌ,
ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ సశృంగా వివ పర్వతౌ. ౧౪

కదా సుమనసః కన్యాః ద్విజాతీనాం ఫలాని చ,
ప్రదిశంత్యః పురీం హృష్టాః కరిష్యంతి ప్రదక్షిణం. ౧౫

కదా పరిణతో బుద్ధ్యా వయసా చాఽమరప్రభః,
అభ్యుపైష్యతి ధర్మజ్ఞ స్త్రివర్ష ఇవ *లాలయన్. ౧౬

(కదేతి.) పురీ పౌరజనః. ౧౧-౧౩

(ప్రవిశంతా వితి.) ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధశబ్దేనాత్ర ధను రుచ్యతే, నిస్త్రింశః ఖడ్గః 'ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ' ఇత్యమరః. ౧౪

(కదేతి.) ద్విజాతీనాం బ్రాహ్మణానాం, కన్యాః, సుమనసః పుష్పాణి, ఫలాని చ, ప్రదిశంత్య స్సత్యః, పురీం కదా ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి? అయ మౌత్తరాణాం మంగళాచారః. ౧౫

(కదేతి.) బుద్ధ్యా పరిణతః జ్ఞానవృద్ధ ఇత్యర్థః. వయసా చాఽమరప్రభః పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః. అమరా హి సదా పంచవింశతివర్షాః. లాలయన్ లాలనాం జనయన్. ౧౬

* మా లలన్ ఇతి. పా. మా మాం ప్రతి, లలన్ క్రీడాం కుర్వన్నితి తత్త్వదీపికా.

(కౌసల్యాయాః విలాపః)

నిస్సంశయం మయా మన్యే పురా వీర కదర్యయా,
పాతుకామేషు వత్సేషు మాతౄణాం శాతితా స్తనాః. ౧౮

సాఽహం గౌ రివ సింహేన వివత్సా వత్సలా కృతా,
కైకేయ్యా పురుషవ్యాఘ్ర బాలవత్సేవ గౌ ర్బలాత్. ౧౯

నహి తావ ద్గుణై ర్జుష్టం సర్వశాస్త్రవిశారదం,
ఏకపుత్రా వినా పుత్ర మహం జీవితు ముత్సహే. ౧౯

నహి మే జీవితే కించి త్సామర్థ్య మిహ కల్ప్యతే,
అపశ్యంత్యాః ప్రియం పుత్రం మహాబాహుం మహాబలం. ౨౦

అయం హి మాం దీపయతే సముత్థిత స్తనూజశోకప్రభవో హుతాశనః,
మహీ మిమాం రశ్మిభి రుద్ధతప్రభో యథా నిదాఘే భగవా న్దివాకరః. ౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

(నిస్సంశయ మితి.) కదర్యయా క్షుద్రయా, పాతుకామేషు స్తన్యపానకామేషు, శాతితాః వియోజితా ఇతి యావత్. ౧౮

(సాఽహ మితి.) బాలవత్సా గౌ రివ వత్సలా, సాఽహం సింహేన గౌరివ కైకేయ్యా బలాద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః ౧౯

(న హీతి.) తావ ద్గుణై ర్జుష్టం యావంతః కల్యాణగుణా స్సంతి తావద్భి ర్గుణై ర్యుక్త మిత్యర్థః. ౧౯

(న హీతి.) కల్ప్యతే, దైవేనేతి శేషః. కల్పత ఇతి పాఠే విద్యత ఇత్యర్థః. ౨౦

(అయ మితి.) దీపయతే సంతాపయతి, ఉద్ధతప్రభః ఉత్కటకిరణః. ౨౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే. త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

* విలపంతీం తథా తాం తు కౌసల్యాం ప్రమదోత్తమాం,
ఇదం ధర్మే స్థితా ధర్మ్యం సుమిత్రా వాక్య మబ్రవీత్. ౧

† తవార్యే సద్గుణై ర్యుక్తః పుత్ర స్స పురుషోత్తమః,
కిం తే విలపితేనైవం కృపణం రుదితేన వా. ౨

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

(విలపంతీ మిత్యాది.) ఇదం వక్ష్యమాణం. ౧

సత్పురుషాచరితం ధర్మ మాచరంతం రామం ప్రతి సంతోషే కర్తవ్యే కి మర్థో విషాదః కృత? ఇతి కౌసల్యాం సమాశ్వాసయతి (తవేత్యాదినా.) ౨

* తనిశ్లోకీ. సుమిత్రాముఖేన పరత్త్వం శ్రీరామస్యాభివ్యనక్తి (విలపంతీ మిత్యాది.) ఇదం వక్ష్యమాణం, జన్మాంతరసుకృతవశేన తారామందోదర్యో రివ సుమిత్రాయాః పరత్త్వజ్ఞాన మస్తీతి సంప్రదాయః. వక్త్రృవైలక్షణ్యాచ్చ ధ్వనిభేదః. స చాఽఽలంకారికై రంగీకృతః. ధర్మే స్థితా సిద్ధధర్మే రామే లగ్నచిత్తా. యద్వా, ధర్మే జన్మాంతర సుకృతే, ధర్మ్యం విశిష్టధర్మా దనపేతం. ౧

† తనిశ్లోకీ. ఆర్యే మహాభాగే, తవ పుత్రః, సః వేదాంతవేద్యః, పురుషోత్తమో నారాయణః, తత్ర హేతు మాహ (సద్గుణై ర్యుక్తః.) అనితరసాధారణానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణ గుణైర్యుక్తః. 'శ్రీపతిః పురుషోత్తమ' ఇతి నిఘంటుః. తచ్ఛబ్దస్య సన్నిహితపురుషోత్తమవిశేషణత్వేన వేదాంతప్రసిద్ధిద్యోతకత్వాత్. అతః పుత్రబుద్ధ్యా న శోచ్య ఇత్యాహ (కిం త ఇతి) ౨

(సుమిత్రాకృతం కౌసల్యాసాంత్వనం)

య స్తవార్యే గతః పుత్ర స్త్యక్త్వా రాజ్యం మహాబలః,
సాధు కుర్వ౯ మహాత్మానం పితరం సత్యవాదినం. ౩

¶ శిష్టై రాచరితే సమ్య క్ఛశ్వ(త్ప్రేత్య ఫలోదయే,
రామో ధర్మే స్థిత శ్శ్రేష్ఠో న స శోచ్యః కదాచన. ౪

* వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్మి౯ సదాఽనఘః,
దయావా౯ సర్వభూతేషు లాభ స్తస్య మహాత్మనః. ౫

(య ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. (శిష్టై రితి.) ప్రేత్య ఫలోదయే ఆముష్మికఫలకారణే౹

పితృవచనపరిపాలకే రామే శోకో న కార్య ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణసీతయోరపి స్వస్వధర్మనిష్ఠత్వా త్తద్విషయేఽపి శోకో న కార్యః. అపితు ప్రాప్తలాభత్వాత్ సంతోష ఏవ కార్య ఇత్యాహ (వర్తత ఇత్యాదినా.) అత్ర వ ఇతి గాయత్ర్యాః పంచమాక్షరం. వర్తతే కరోతి, వృత్తిం శుశ్రూషాం, అస్మి౯ రామే, తస్య లక్ష్మణస్య. ౫

¶ తనిశ్లోకి నను పురుషోత్తమ శ్చే త్కథం కర్మ ప్రావణ్యం? తత్రాహ (శిష్టై రాచరిత ఇతి.) అనేన లోకానుగ్రహార్థత్వ ముక్తం. ప్రేత్య ఫలోదయే దశరథస్య పరలోకహితే. లోకానుగ్రహార్థత్వం ప్రదర్శయతి (శ్రేష్ఠ ఇతి) శ్రేష్ఠాచరణ మితరానుగ్రాహక మితి భావః. 'యద్య దాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతరో జన' ఇతి గీతావచనాత్. వక్ష్యతి చ - 'కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్న స్సముప వర్తతే, యద్వృత్తా స్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తా స్సంతి హి ప్రజా' ఇతి. ౪

* తనిశ్లోకి. శేషస్వరూపానుగుణకైంకర్యనిష్ఠతయా లక్ష్మణోఽపి న శోచ్య ఇత్యాహ. (ఉత్తమాం) నిరతిశయపురుషార్థరూపాం, వృత్తిం కైంకర్యకాష్ఠాం, వర్తతే అనుతిష్ఠతి. అనఘః ప్రమాదరహితః, సర్వభూతేషు దయావా౯ సమత్వబుద్ధ్యా సర్వత్ర కృపామైత్ర్యాదియుక్తః, తస్య మహాత్మనః మహానుభావస్య, లాభః కైంకర్య మేవ పురుషార్థః. ౫

* అరణ్యవాసే య ద్దుఃఖం జానతీ వై సుఖోచితా,
అనుగచ్ఛతి వైదేహీ ధర్మాత్మానం తవాత్మజం. ౬

† కీర్తిభూతాం పతాకాం యో లోకే భ్రమయతి ప్రభుః,
ధర్మసత్యవ్రతధనః కిం న ప్రాప్త స్తవాత్మజః. ౭

‡ వ్యక్తం రామస్య విజ్ఞాయ శౌచం మాహాత్మ్య ముత్తమం,
న గాత్ర మంశుభి స్సూర్య స్సంతాపయితు మర్హతి. ౮

(అరణ్యేతి.) అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం తద్దుఃఖం, జానతీ వై జానంత్యేవ, తవాత్మజ మనుగచ్ఛతి 'స్త్రీణాం భర్తా హి దైవత' మిత్యుక్తరీత్యాఽనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ౬

(కీర్తీతి.) కీర్తిభూతాం పతాకాం కీర్తిరూపం ధ్వజం, భ్రమయతి సంచారయతి. సర్వభూతవిదితప్రఖ్యాతిక ఇత్యర్థః. తవాత్మజః, కిం శ్రేయః న ప్రాప్తః? సర్వస్యాపి శ్రేయసో యోగ్య ఇత్యర్థః. అతో న శోచ్య ఇతి భావః. ౭

తదేత ద్విశినష్టి (వ్యక్త మిత్యాది.) శౌచం త్రివిధకరణశుచిత్వం, మాహాత్మ్యం సర్వోత్తమత్వం. ౮

* తనిశ్లోకి. సహధర్మచారిణీ చ న శోచ్యేత్యాహ (వైదేహీ) విదేహవంశోత్పన్నా. అనేన అయోనిజత్వం వ్యజ్యతే. వైదేహస్తు విదేహత ఇతి పౌరాణికోక్తిః. ౬

† తనిశ్లోకి. 'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి శ్రుత్యర్థం వ్యంజయతి (కీర్తీతి.) దమః జితహృషీకత్వం, వ్రతం ఆశ్రితాఽపరిత్యాగః. ౭

‡ తనిశ్లోకి. సర్వదేవానాం తదాజ్ఞాకారిత్వేన అనుకూల్య మాహ. (రామస్య ఉత్తమం మాహాత్మ్యం) నిస్సీమాభ్యధికమాహాత్మ్యం. విజ్ఞాయ, సంతాపయితుం నార్హతి. తత్సంభావనైవ నాస్తీత్యర్థః. అనేన 'భీషోదేతి సూర్య' ఇతి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః. ౮

(సుమిత్రాకృతం కౌసల్యాసాంత్వనం)

* శివ స్సర్వేషు కాలేషు కాననేభ్యో వినిస్సృతః,
రాఘవం యుక్తశీతోష్ణ స్సేవిష్యతి సుఖోఽనిలః. ౯

† శయాన మనఘం రాత్రౌ పితేవాఽభిపరిష్వజన్,
రశ్మిభి స్సంస్పృశన్ శీతై శ్చంద్రమా హ్లాదయిష్యతి. ౧౦

‡ దదౌ చాస్త్రాణి దివ్యాని తస్మై బ్రహ్మా మహౌజసే,
దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా తిమిధ్వజసుతం రణే. ౧౧

(శివ ఇతి.) సర్వేషు కాలేషు వసంతాది కాలేషు, యుక్తశీతోష్ణః తత్తత్కాలోచితద్రవ్య సంస్పర్శనేన సంపాదితశీతోష్ణస్పర్శ ఇత్యర్థః. ౯

(దదావితి.) తిమిధ్వజ శ్శంబరః-'వైజయంత మితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః, స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసుర' ఇత్యుక్తత్వాత్. తత్సుతం దానవేంద్రం. హతం దృష్ట్వా యస్మై రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదౌ, 'యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా, గత్వా సౌమిత్రిసహితో నాఽవిజిత్య నివర్తత' ఇత్యాభిధానాత్, కదాచి ద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతపురం నిరుధ్య దశరథవిరోధీభూత శంబరసుతం హతవాన్, తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదా విత్యవగమ్యతే. ౧౧

* తనిశ్లోకీ. 'భీషాస్మాద్వాతః పవత' ఇతి శ్రుత్యర్థ మభివ్యనక్తి, (శివ) ఇత్యనుద్వేగకారిత్వేన మాంద్య ముక్తం. (కాననేభ్య ఇతి) సౌరభ్యముక్తం. (వినిస్సృత ఇతి) శైత్య ముక్తం. ౯

† తనిశ్లోకీ. (పరిష్వజన్) పితేవ చంద్రమా రశ్మిభిః సంస్పర్శయన్ దయిష్యతీత్యన్వయః. పితేన - 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే సూర్యా చంద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత' ఇతి శ్రుత్యర్థో వ్యంజితః. ౧౦

‡ తనిశ్లోకీ. చతుర్ముఖకించిత్కార మాహ (దదా వితి.) ౧౧

స శూరః పురుషవ్యాఘ్ర స్స్వబాహుబల మాశ్రితః,
అసంత్రస్తోఽప్యరణ్యస్థో వేశ్మనీవ నివత్స్యతి. ౧౨

* యస్యేషుపథ మాసాద్య వినాశం యాంతి శత్రవః,
కథం న పృథివీ తస్య శాసనే స్థాతు మర్హతి. ౧౩

యా శ్రీ శ్శౌర్యం చ రామస్య యా చ కళ్యాణసత్త్వతా,
నివృత్తారణ్యవాస స్స క్షిప్రం రాజ్య మవాప్స్యతి. ౧౪

¶ సూర్యస్యాపి భవే త్సూర్యో హ్యగ్నే రగ్నిః ప్రభోః ప్రభుః,
శ్రియ శ్శ్రీశ్చ భవే దగ్ర్యా కీర్తిః కీర్త్యాః క్షమాక్షమా. ౧౫

(స శూర ఇతి.) అరణ్యస్థోఽపీ త్యన్వయః. ౧౨

వనే రామస్య సౌఖ్యం భవతు, భరతస్య రూఢమూలత్వా ద్రామస్య రాజ్యం న సిద్ధ్యతీత్యా. శంక్యాహ (యస్యేతి.) ౧౩

(యేతి.) రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నా గాత్రశోభా, యచ్చ శౌర్యం - శూరో జేతా తస్య భావః శౌర్యం, 'శూరో వీరశ్చ విక్రాంతో జేతే' త్యమరః. యా చ కల్యాణసత్త్వతా ప్రశస్త బలయుక్తతా, ఏతై రసాధారణహేతుభిః, స రామః క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతీతి సంబంధః. ౧౪

(సూర్యస్యేత్యాది.) సూర్యస్యాపి సూర్యో భవేత్, సకలజగత్ప్రకాశకస్య సూర్యస్యాపి ప్రకాశకో భవేత్, అగ్నే రగ్నిః దాహకస్యాప్యగ్నే ర్దాహకః, ప్రభోః ప్రభుః సర్వనియంతు రపి నియంతా, శ్రియః శ్రీః సంపదోఽపి సంపత్, యద్వా, కాంతే రపి కాంతిః, కాంతే రప్యతిశయావహ

---

* తనిశ్లోకీ. యస్య రామస్య ఇషుపథం ప్రాప్య శత్రవో నాశం యాంతి, తస్య శాసనే ఇయం పృథివీ స్థాతుం కథం నార్హతి? అర్హత్యేవ. ౧౩

¶ తనిశ్లోకీ. 'త మేవ భాంత మనుభాతి సర్వ' మితి శ్రుత్యర్థ ముపపాదయతి. సూర్యస్య సకలలోకప్రకాశకస్యాపి ప్రకాశకః, సవితృమండలాంతర్వర్తీ సః స్ఫటికముకురాంతస్స్థిత

(సుమిత్రాకృతం కౌసల్యాసాంత్వనం)

దైవతం దైవతానాం చ భూతానాం భూతసత్తమః,
తస్య కే హ్యగుణా దేవి రాష్ట్రే వా ప్యథవా పురే. ౧౬

పృథివ్యా సహ వైదేహ్యా శ్రియా చ పురుషర్షభః,

ఇత్యర్థః. క్షమాక్షమా క్షమాయా అప్యతిశయోఽనేనేతి భావః దైవతం దైవతానాం చ దైవతానా మపి సకలకార్యనిర్వహణక్షమ ఇత్యర్థః. భూతానాం భూతసత్తమః ఉత్తమభూత మిత్యర్థః. భూతత్వం సత్తా. సర్వేషాం సత్తా తత్సత్తాధీనేతి భావః. తస్యైవంభూతస్య సర్వగుణసంపన్నస్య, దేశేఽనే వా పురే వా, కే అగుణాః? న కోఽపీత్యర్థః. అగుణః ప్రతిబంధకీభూత ఇతి యావత్. ౧౫-౧౬

(పృథివ్యేతి.) సహేత్యత్ర స ఇతి పదచ్ఛేదః, స రామః, పృథివ్యా వైదేహ్యా, శ్రియా

దీపన్యాయేన ప్రకాశయతీతి పరమార్థః. అగ్నే రగ్నిః - అగ్నే ర్వస్తుపరిపాకదాహకత్వాదికం తత్సం కల్పాధీన మిత్యర్థః. 'అహం వైశ్వానరో భూత్వే'త్యాదిశ్రవణాత్. ప్రభోః ప్రభుః - బ్రహ్మరుద్రాదేః సృష్ట్యాదిసామర్థ్యప్రదానేన నిర్వాహకః, శ్రియః శ్రీః - బ్రహ్మాదీనాం యత్కటాక్షవీక్షాయత్త మీశ్వరత్వం, నారాయణస్యాపి యదపాంగభూయస్త్వనిబంధనం పరబ్రహ్మత్వం, తస్యా అపి యదాశ్రయణాత్ శ్రీత్వం సిద్ధ్యతీతి స్వస్మిన్నీశ్వరత్వపూర్తినిమిత్తాయా లక్ష్మ్యా అపి స్వరూప నిర్వాహక ఇత్యర్థః. కీర్త్యాః కీర్తిః 'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి యత్సంబంధా న్మహత్త్వ మనితరసాధారణ మితి కృత్వా కీర్త్యా అపి కీర్త్యావహః, క్షమాక్షమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమే రాధార ఇత్యర్థః. 'యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్ష' మిత్యాదిశ్రుతేః. దైవతానాం దైవత మిత్యనేన 'తం దేవతానాం పరమం చ దైవత' మితి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః. భూతానాం భూతసత్తమః, సత్తామాత్రవతాం సత్తానిర్వాహకః. ఏవం కల్యాణగుణాకరత్వ మభివ్యజ్య హేయగుణవిరోధికత్వం వ్యంజయతి (తస్య క ఇతి.) రాష్ట్రే వా ప్యథవా పురే ఇతి విభూతిద్వయ సంబంధేఽపి అజహత్స్వరూపత్వం వ్యంజితం. దోషవిరోధిత్వం అపహతపాప్మేత్యాదిశ్రుతి ప్రసిద్ధ మితి ద్యోతయితుం హిశబ్దప్రయోగః. ౧౫-౧౬

క్షిప్రం తిసృభి రేతాభి స్సహ రామోఽభిషేక్ష్యతి. ౧౭

దుఃఖజం విసృజంత్యాఽస్రం నిష్క్రామంత ముదీక్ష్య యం,
అయోధ్యాయాం జనా స్సర్వే శోకవేగసమాహతాః. ౧౮

కుశచీరధరం దేవం గచ్ఛంత మపరాజితం,
సీతేవాఽనుగతా లక్ష్మీ స్తస్య కిం నామ దుర్లభం. ౧౯

ధనుర్గ్రహవరో యస్య బాణఖడ్గాస్త్రభృ త్స్వయం,
లక్ష్మణో వ్రజతి హ్యగ్రే తస్య కిం నామ దుర్లభం. ౨౦

నివృత్తవనవాసం తం ద్రష్టాసి పునరాగతం,
జహి శోకం చ మోహం చ దేవి సత్యం బ్రవీమి తే. ౨౧

శిరసా చరణా వేతౌ వందమాన మనిందితే,
పున ర్ద్రక్ష్యసి కల్యాణి పుత్రం చంద్ర మివోదితం. ౨౨

పునః ప్రవిష్టం దృష్ట్వా త మభిషిక్తం మహాశ్రియం,
సముత్స్రక్ష్యసి నేత్రాభ్యాం క్షిప్ర మానందజం పయః. ౨౩

విజయలక్ష్మ్యా చ ఏతాభి స్తిసృభి స్సహ క్షిప్రం అభిషేక్ష్యతి హేతి సంబంధః. (దుఃఖజ మితి.) అస్య శ్లోకస్య పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన స రామోఽభిషేక్ష్యతీత్యనేన సంబంధః. ౧౭-౧౮

(కుశచీరేతి.) లక్ష్మీరివ స్థితా సీతానుగతేత్యన్వయః. అనేన రాజ్యశ్రీ రన్యం న పరిగృహ్ణాతీతి ద్యోత్యతే. ౧౯

(ధనుర్గ్రహేతి.) ధనుర్గ్రహవరః దనుర్ధరశ్రేష్ఠః. ౨౦-౨౧

(శిరసేతి.) ఏతౌ పరిదృశ్యమానసర్వలక్షణసంపన్నౌ. ఉదితం చంద్రం ప్రతిపచ్చంద్రం. ౨౨-౨౩

(సుమిత్రాకృతం కౌసల్యాసాంత్వనం)

మా శోకో దేవి దుఃఖం వా న రామే దృశ్యతేఽశివం,
క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి పుత్రం త్వం ససీతం సహలక్ష్మణం. ౨౪

త్వయా శేషో జనశ్చైవ సమాశ్వాస్యో యదాఽనఘే,
కిమిదానీ మిదం దేవి కరోషి హృది విక్లబం. ౨౫

నార్హా త్వం శోచితుం దేవి యస్యా స్తే రాఘవ స్సుతః,
న హి రామా త్పరో లోకే విద్యతే సత్పథే స్థితః. ౨౬

అభివాదయమానం తం దృష్ట్వా ససుహృదం సుతం,
ముదాశ్రు మోక్ష్యసే క్షిప్రం మేఘలేఖేవ వార్షికీ. ౨౭

పుత్ర స్తే వరదః క్షిప్ర మయోధ్యాం పున రాగతః,
పాణిభ్యాం మృదుపీనాభ్యాం చరణౌ పీడయిష్యతి. ౨౮

అభివాద్య నమస్యంతం శూరం ససుహృదం సుతం,
ముదాస్త్రైః ప్రోక్ష్యసి పున ర్మేఘరాజి రివాచలం. ౨౯

(మా శోక ఇతి.) హే దేవి, రామే అశివ మశుభం, న దృశ్యతే, అతః శోకః ప్రలాపాదిః. దుఃఖం మనోవ్యథా వా, మా న కార్య మిత్యర్థః. ౨౪

(త్వయేతి.) విక్లబం, భావప్రధానో నిర్దేశః. ౨౫-౨౬

(అభివాదయమానమితి.) మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః. ౨౭-౨౮

(అభివాద్యేతి.) అభివాద్య నమస్యంతం అభివాదన పూర్వకం ప్రణమంతం. ౨౯

అశ్వాసయంతీ వివిధైశ్చ వాక్యై ర్వాక్యోపచారే కుశలాఽనవద్యా,
రామస్య తాం మాతర మేవ ముక్త్వా దేవీ సుమిత్రా విరరామ రామా. ౩౨

నిశమ్య తల్లక్ష్మణమాతృవాక్యం రామస్య మాతు ర్నరదేవపత్న్యాః,
సద్య శ్శరీరే వివనాశ శోక శ్శరద్గతో మేఘ ఇవాల్పతోయః. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పంచచత్వారింశ స్సర్గః

అనురక్తా మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్,
అనుజగ్ముః ప్రయాంతం తం వనవాసాయ మానవాః. ౧

నివర్తితేఽపి చ బలా త్సుహృద్వర్గే చ రాజని,
నైవ తే సన్న్యవర్తంత రామస్యానుగతా రథమ్. ౨

అయోధ్యానిలయానాం హి పురుషాణాం మహాయశాః,
బభూవ గుణసంపన్నః పూర్ణచంద్ర ఇవ ప్రియః. ౩

(అశ్వాసయంతీతి.) వాక్యోపచారే వాక్యై రుపచారవిషయే. ౩౦-౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పంచచత్వారింశ స్సర్గః

ఏవం సుమిత్రయా కౌసల్యాశ్వాసనపర్యంతం కథాసంఘట్టనం పరిసమాప్య, సంప్రతి రామగమన వృత్తాంతం ప్రస్తౌతి (అనురక్తా ఇత్యాది.) ౧

(నివర్తిత ఇతి.) సుహృద్వర్గే రాజసుహృద్భూతాఽవరోధవర్గే, రాజని చ సచివసహితే రాజని చ, తే పౌరజనాః. ౨-౩

(పౌరాణాం శ్రీరామనివర్తనప్రయత్నః)

స యాచ్యమానః కాకుత్స్థ స్స్వాభిః ప్రకృతిభి స్తదా,
కుర్వాణః పితరం సత్యం వన మేవాన్వపద్యత. ౪

అవేక్షమాణ స్స స్నేహం చక్షుషా ప్రపిబన్నివ,
ఉవాచ రామ స్స్నేహేన తాః ప్రజా స్స్వాః ప్రజా ఇవ. ౫

యా ప్రీతి ర్బహుమాన శ్చ మయ్యయోధ్యానివాసినాం,
మత్ప్రియార్థం విశేషేణ భరతే సా నివేశ్యతాం. ౬

స హి కల్యాణచారిత్రః కైకేయ్యానందవర్ధనః,
కరిష్యతి యథావ ద్వః ప్రియాణి చ హితాని చ ౭

జ్ఞానవృద్ధో వయోబాలో మృదు ర్వీర్యగుణాన్వితః,
అనురూప స్స వో భర్తా భవిష్యతి భయాపహః. ౮

స హి రాజగుణై ర్యుక్తో యువరాజ స్సమీక్షితః,
అపి చాపి మయా శిష్టైః కార్యం వో భర్తృ శాసనమ్.౯

(స ఇతి.) యాచ్యమానః నివర్తస్వ నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః, సత్యం సత్యప్రతిజ్ఞం. ౪

(అవేక్షమాణ ఇతి.) స్వాః ప్రజా ఇవ స్వా న్యపత్యానీవ. ౫

స్వేన పితృవచన పరిపాలనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్ ప్రజానురాగేణ తాభ్యో హిత ముపదిశతి (యా ప్రీతి రిత్యాదినా.) ౬-౮

(స హీతి) హి యస్మాత్కారణాత్, భరతః, వః యుష్మాకం, యువరాజః సమీక్షితః రాజ్ఞేతి శేషః. అతో మయా, శిష్టై రవశిష్టైః, లక్ష్మణశత్రుఘ్నాదిభిః సర్వైరపి. భర్తృశాసనం కార్యం, అపిచేతి వక్తవ్యాంతరసముచ్చయే. ౯

నచ తప్యేద్యథా చాసౌ వనవాసం గతే మయి,
మహారాజ స్తథా కార్యో మమ ప్రియచికీర్షయా. ౧౦

యథా యథా దాశరథి ర్ధర్మ ఏవాస్థితోఽభవత్,
తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతి మకామయన్. ౧౧

బాష్పేణ పిహితం దీనం రామ స్సౌమిత్రిణా సహ,
చకర్షేవ గుణై ర్బద్ధ్వా జనం పురనివాసినమ్. ౧౨

తే ద్విజా స్త్రివిధం వృద్ధా జ్ఞానేన వయసౌజసా,
వయఃప్రకంపశిరసో దూరా దూచు రిదం వచః. ౧౩

వహంతో జవనా రామం భో భో జాత్యా స్తురంగమాః,
నివర్తధ్వం న గంతవ్యం హితా భవత భర్తరి. ౧౪

కర్ణవంతి హి భూతాని విశేషేణ తురంగమాః,
యూయం తస్మా న్నివర్తధ్వం యాచనాం ప్రతివేదితాః ౧౫

(నేతి.) మయి వనం గతే సతి అసౌ మహారాజః యథా న సంతప్యేత్, మమ ప్రియచికీర్షయా తథా కార్యః. ౧౦

(యథేతి.) ధర్మే పితృవచనపరిపాలనరూపే ధర్మే, తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతి మకామయన్. ఆదౌ రాజా జ్యేష్ఠం భవంత మేవాస్మత్సంరక్షణార్థం యువరాజత్వేన కల్పితవాన్, అయ మర్థో భవతా అస్మాభిశ్చ కర్తవ్య ఇతి రామ మేవ పునః పునః పతి మకామయంతేత్యర్థః. ౧౧

(బాష్పేణేతి.) సౌమిత్రిణా సహేత్యనేన రామస్యేవ లక్ష్మణస్యాపి గుణపౌష్కల్య మస్తీతి ద్యోత్యతే. గుణైరేవ గుణైః పాశై రితి శ్లిష్టరూపకమ్. ౧౨

(త ఇతి.) త్రివిధ మితి క్రియావిశేషణం. ఓజసా తపోబలేన, వయసా ప్రకంపం చంచలం శిరో యేషాం తే తథా. ౧౩—౧౪

(కర్ణవంతీతి.) యాచనాం ప్రతివేదితాః ప్రార్థనాం జ్ఞాపితాః, అస్మాభి రితి శేషః. ౧౫

(పౌరాణాం శ్రీరామనివర్తనప్రయత్నః)

ధర్మత స్స విశుద్ధాత్మా వీర శ్శుభదృఢవ్రతః,
ఉపవాహ్యస్తు వో భర్తా నాపవాహ్యః పురా ద్వనం. ౧౬

ఏవ మార్తప్రలాపాం స్తాన్ వృద్ధాన్ ప్రలపతో ద్విజాన్,
అవేక్ష్య సహసా రామో రథా దవతతార హ. ౧౭

పద్భ్యా మేవ జగామాఽథ ససీత స్సహలక్ష్మణః,
సన్నికృష్ట పదన్యాసో రామో వనపరాయణః. ౧౮

ద్విజాతీంస్తు పదాతీం స్తాన్ రామ శ్చారిత్రవత్సలః,
న శశాక ఘృణాచక్షుః పరిమోక్తుం రథేన సః. ౧౯

గచ్ఛంత మేవ తం దృష్ట్వా రామం సంభ్రాంతచేతసః,
ఊచుః పరమసంతప్తాః రామం వాక్య మిదం ద్విజాః. ౨౦

(ధర్మత ఇతి.) ఉపవాహ్యః పురసమీపే వాహ్యః. ౧౬

(ఏవమితి) ఆర్తప్రలాపాన్ ప్రలపతః ఆర్తవాక్యాని ప్రయుంజానా నిత్యర్థః. ౧౭

(పద్భ్యా మితి.) (సన్నికృష్టపదన్యాసః పద్భ్యాం జగామేతి.) బ్రాహ్మణవాక్యశ్రవణా నంతరం రథగమనే దోషో భవతీతి. ప్రతినివృత్త్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభంగో భవతీతి దియా రథా దవతీర్య తదాగమనపర్యంతం మందం మందం జగామేత్యర్థః. ౧౮

రథా దవతీర్య కిమర్థం పాద గమనం కృతవా నిత్యాశంక్యాహ (ద్విజాతీ నితి.) రథేన ద్విజాతీన్ పరిమోక్తుం న శశాక రథేనోపలక్షితస్సన్ సావరోధం దశరథమివాఽగజిల్యాదినా ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం న శశాకేత్యర్థః. ఘృణాచక్షుః దయార్ద్రచక్షు రిత్యర్థః. ౧౯

(గచ్ఛంత మితి.) గచ్ఛంత మేవ బహుశో నివృత్తిహేతు ప్రదర్శనేఽపి పితృవచనచికీర్షయా గచ్ఛంత మేవేత్యర్థః. ౨౦

బ్రాహ్మణ్యం సర్వ మేత త్త్వాం బ్రహ్మణ్య మనుగచ్ఛతి,
ద్విజస్కంధాధిరూఢా స్త్వా మగ్నయోఽప్యనుయాం త్యమీ. ౨౧

వాజపేయసముత్థాని ఛత్రా ణ్యేతాని పశ్య నః,
పృష్ఠతోఽనుప్రయాతాని మేఘానివ జలాత్యయే. ౨౨

అనవాప్తాతపత్రస్య రశ్మిసంతాపితస్య తే,
ఏభి శ్ఛాయాం కరిష్యామః స్వై శ్ఛత్త్రై ర్వాజపేయికైః. ౨౩

యా హి న స్సతతం బుద్ధి ర్వేదమంత్రానుసారిణీ,
త్వత్కృతే సా కృతా వత్స వనవాసానుచారిణీ. ౨౪

హృదయే ష్వేవ తిష్ఠంతి వేదా యే నః పరం ధనం,
వత్స్యంత్యపి గృహేష్వేవ దారా శ్చారిత్రరక్షితాః. ౨౫

దుఃఖప్రలాపాదినా ప్యనివృత్తం రామం సహవనగమనలక్షణం మహాభార మారోప్య నివర్తయింతు ముద్యుంజతే (బ్రాహ్మణ్య మిత్యాదినా.) బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసమూహః, బ్రాహ్మణమాణవబాడబా ద్యన్నితి యన్ప్రత్యయః. బ్రహ్మసు బ్రాహ్మణేషు సాధుః బ్రహ్మణ్యః. తం అగ్నయః అరణ్యారోపితాః, కేవలానాం ద్విజస్కంధాధిరూఢత్వాసంభవాత్. ౨౧

(వాజపేయేతి.) వాజపేయసముత్థాని వాజపేయానుష్ఠాన సంభృతాని, జలాత్యయే శరది ౨౨

(అనవాప్తేతి.) వాజపేయికైః వాజపేయప్రాప్తైః, 'యావజ్జీవం న కంచన ప్రత్యవరోహేత్. బృహస్పతిసవేన వా ప్రత్యవరోహణీయేన యజేత శ్వేతచ్ఛత్రీ భవతీతి విజ్ఞాయత' ఇతి వాజపేయయాజినాం శ్వేతచ్ఛత్రధారణవిధానా దితి భావః. ౨౩

అస్మాకం బుద్ధి రేతావంతం కాలం నిశ్చింతతయా మంత్రవిషయాభూత్, ఇదానీం త్వత్కృత వనవాసవిషయాఽభూదితి రామే మహాంతం భార మారోపయంతి (యా హీత్యాదినా.) ౨౪

బ్రాహ్మణానాం ధనభూతం వేదం పరిత్యజ్య సహధర్మచారి దారసంరక్షణ మప్యకృత్వా కథ మస్మాభి స్సహాఽఽగమ్యత? ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ (హృదయేష్వితి.) నః పరం దనం ఉత్కృష్ట ధనభూతా యే వేదా స్తే, హృదయే ష్వేవ తిష్ఠంతి, అనుచ్చారణే తేషాం న కాపి హాని

(పౌరాణాం శ్రీరామనివర్తనప్రయత్నః)

న పున ర్నిశ్చయః కార్య స్త్వద్గతౌ సుకృతా మతిః,
త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే తు కిం స్యా ద్ధర్మ మపేక్షితుం. ౨౮

యాచితో నో నివర్తస్వ హంసశుక్లశిరోరుహైః,
శిరోభి ర్నిభృతాచార మహీపతనపాంసులైః. ౨౯

బహూనాం వితతా యజ్ఞా ద్విజానాం య ఇహాగతాః,
తేషాం సమాప్తి రాయత్తా తవ వత్స నివర్తనే. ౩౦

రితి భావః. చారిత్రేణ పాతివ్రత్యేన, రక్షితా దారాశ్చ గృహే ష్వేవ తిష్ఠంతి. చారిత్రాణామేవ తద్రక్షకత్వా న్నాఽస్మద్రక్ష్యా స్త ఇతి భావః. ౨౭

అద్య మత్వాఽర్థసయా నివర్తధ్వ మిత్యత్రాహ (నేతి.) త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతౌ. మతిః, సుకృతా సుష్ఠు కృతా. నిశ్చయః వనగమననిశ్చయః, పున ర్న కార్యః, త్వయేతి శేషః. త్వయి, ధర్మవ్యపేక్షే పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మసాపేక్షే సతి, అస్మాభిః ధర్మం, అపేక్షితుం పాలయితుం, కిం నిమిత్తం స్యాత్? త్వయి వనం గతే అస్మాభిః ధర్మ ఏవ త్యక్తవ్య ఇతి భావః. యద్వా. త్వయి తు ధర్మపరాయణే త్వయి తు, ధర్మవ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షే సతి, కిం భూతం ధర్మ మపేక్షితుం స్యాత్? న కిమ పీత్యర్థః. ౨౮

జ్ఞానవయస్తపోవృద్ధా అపి ద్విజాః విశ్లేషాసహిష్ణుతయా ప్రణామేనాపి రామం నివర్తయితు ముద్యుంజతే (యాచిత ఇతి.) హే నిభృతాచార నిశ్చలధర్మానుష్ఠాన, హంసశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః, మహీపతనపాంసులైః కృతసాష్టాంగప్రణామైః, నః అస్మాకం, శిరోభిః యాచితో నివర్తస్వ. వృద్ధబ్రాహ్మణానాం క్షత్రియకుమారప్రణామః పరత్వబుద్ధ్యా. ౨౯

(బహూనామితి.) యే ద్విజా ఇహాగతాః, తేషాం యే యజ్ఞాః. వితతా విస్తృతాః, సంభృతసంభారా ఇతి యావత్. తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తి స్తవ నివర్తనే ఆయత్తా, త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః. ఏవం న కృతం చేత్ సర్వే యజ్ఞా స్త్వయైవ విఘ్నితాః స్యు రితి భావః. ౩౦

భక్తిమంతి హి భూతాని జంగమాఽజంగమాని చ,
యాచమానేషు రామ త్వం భక్తిం భక్తేషు దర్శయ. ౨౯

అనుగంతు మశక్తా స్త్వాం మూలై రుద్ధతవేగినః,
ఉన్నతా వాయువేగేన విక్రోశంతీవ పాదపాః. ౩౦

నిశ్చేష్టాహారసంచారా వృక్షైకస్థానవిష్ఠితాః,
పక్షిణోఽపి ప్రయాచంతే సర్వభూతానుకంపినం. ౩౧

ఏవం విక్రోశతాం తేషాం ద్విజాతీనాం నివర్తనే,
దదృశే తమసా తత్ర వారయంతీవ రాఘవం. ౩౨

న కేవలం వయమేవ, తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తి మపేక్షంత ఇత్యాహ (భక్తిమంతీతి.) **భక్తిం స్నేహం.** దర్శయ సఫలయేత్యర్థః. ౨౯

(అనుగంతు మితి.) మూలైః పాదస్థానీయై స్త్వా మనుగంతు మశక్తాః, ఉద్ధతవేగినః ప్రతిహతవేగినః, వాయువేగేన ఉన్నతాః ఊర్ధ్వబాహవ ఇవ స్థితా ఇతి భావః. పాదపాః విక్రోశంతీవ క్రందంతీవ, వాయువేగోత్థశబ్దై రితి భావః. ఉద్ధతవేగిభి రిత్యపి పాఠః. ౩౦

(నిశ్చేష్టేతి.) చేష్టా చలనాదికం. ఆహారః సంచారాశ్చ యేభ్యో నిర్గతా స్తే తథోక్తాః, ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే, నివృత్తమితి శేషః. ఏవం తిర్యక్స్థావరాణా మపి ఖేదో రామస్య సర్వశరీరిత్వాత్. శరీరిణో వైపరీత్యే హి శరీరవ్యథా దృష్టా. ౩౧

(ఏవ మితి,) నివర్తనే విషయే. యద్వా, ద్విజాతీనా మితి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. **ద్విజాతిభిః** ప్రార్థ్యమాన రామనివర్తన **ఇత్యర్థః.** ౩౨

(సపౌరస్య శ్రీరామస్య తమసాతీరే రాత్రియాపనం)

తత స్సుమంత్రోఽపి రథా ద్విముచ్య శ్రాంతాన్ హయాన్ సంపరివర్త్య శీఘ్రం,
పీతోదకాం స్తోయపరిప్లుతాంగా నచారయఽద్వై తమసా విదూరే. ౩౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ షట్చశ్చత్వారింశ స్సర్గః

తతస్తు తమసా తీరం రమ్య మాశ్రిత్య రాఘవః,
సీతా ముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧

ఇయ మద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా వనం,
వనవాసస్య భద్రం తే స *నోత్కంఠితు మర్హసి. ౨

(తత ఇతి.) సంపరివర్త్య అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం పరివేష్టనం కారయిత్వా. ౩౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచచత్వారింశ సర్గః.

అథ షట్చత్వారింశ స్సర్గః

(తత స్తిత్యాది.) (సీతా ముద్వీక్ష్యేతి.) సీతా ముద్వీక్ష్య లక్ష్మణం ప్రతి కథనం వక్ష్యమాణస్యాఽనుత్కంఠాకారణస్య సీతావిషయేఽపి తుల్యత్వజ్ఞాపనాయ. ౧

(ఇయ మితి.) వనవాసస్య, పూర్వా ప్రథమా, అద్యేయం నిశా ఇదానీ ముపస్థితా రాత్రిః, ప్రహితా గతప్రాయా. అతః స త్వం ఉత్కంఠితుం నార్హసి. సీతా ముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి మబ్రవీ దిత్యస్యైవం వాఽభిప్రాయః - అతిసుకుమారా సీతా కథం పద్భ్యా మేవ వనం గచ్ఛే దితి నోత్కంఠితు మర్హసీతి. ౨

* ఉత్కంఠితుం గృహసౌఖ్యాదివాంఛాం కర్తుం, నార్హసి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

పశ్య శూన్యా న్యరణ్యాని రుదంతీవ సమంతతః,
యథానిలయ మాయద్భి ర్నిలీనాని మృగద్విజైః. ౩

అద్యాఽయోధ్యా తు నగరీ రాజధానీ పితు ర్మమ,
సస్త్రీపుంసా గతా నస్మా≈ శోచిష్యతి న సంశయః. ౪

అనురక్తా హి మనుజా రాజానం బహుభి ర్గుణైః.
త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర శత్రుఘ్నభరతౌ తథా. ౫

పితరం చాఽనుశోచామి మాతరం చ యశస్వినీం,
అపి వాఽంధౌ భవేతాం తు రుదంతౌ తా వభీక్ష్ణశః. ౬

భరతః ఖలు ధర్మాత్మా పితరం మాతరం చ మే,
ధర్మార్థకామసహితై ర్వాక్యై రాశ్వాసయిష్యతి. ౭

భరతస్యాఽనృశంసత్వం విచింత్యాహం పునః పునః,
నానుశోచామి పితరం మాతరం చాపి లక్ష్మణ. ౮

(పశ్యేతి.) శూన్యాని నిష్ప్రభాణి, యథానిలయం యథాస్థానం, ఆయద్భిః ఆగచ్ఛద్భిః, మృగద్విజైః, నిలీనాని వ్యాప్తాని, తాత్కాలిక తచ్ఛబ్దైః రుదంతీవ. నిష్ప్రభత్వేన రోదనోత్ప్రేక్షా. ౩

వనరోదనోత్ప్రేక్షయోద్బుద్ధసంస్కారో నగరవృత్తాంతం స్మరతి (అద్యేతి.) (సస్త్రీపుంసేతి) అచతురవిచతురస్త్రీపుంసేత్యాదినా నిపాతనా దకారాంతత్వం. ౪

శోచనహేతు మాహ (అనురక్తా ఇతి) గుణైః హేతుభిః, రాజానం ప్రత్యనురక్తా హి, రాజాన మిత్యుపాదాన మౌద్ధత్యపరిహారాయ. ౫

(పితర మితి.) రుదంతా వితి - సంతతరోదనవశేనాఽంధౌ స్యాతా మిత్యర్థః. ౬

ఏవ మపి కాచిత్ప్రత్యాశాఽస్తీత్యాహ (భరత ఇతి.) ౭-౮

(సపౌరస్య శ్రీరామస్య తమసాతీరే రాత్రియాపనం)

త్వయా కార్యం నరవ్యాఘ్ర మా మనువ్రజతా కృతం,
అన్వేష్టవ్యా హి వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా. ౯

అద్భి రేవ తు సౌమిత్రే వత్స్యా మ్యద్య నిశా మిమాం,
ఏత ద్ధి రోచతే మహ్యం వన్యేఽపి వివిధే సతి. ౧౦

ఏవ ముక్త్వా తు సౌమిత్రిం సుమంత్ర మపి రాఘవః,
అప్రమత్త స్త్వ మశ్వేషు భవ సౌమ్యే త్యువాచ హ. ౧౧

సోఽశ్వా న్సుమంత్ర స్సంయమ్య సూర్యేఽస్తం సముపాగతే,
ప్రభూతయవసా న్కృత్వా బభూవ ప్రత్యనంతరః. ౧౨

ఉపాస్య తు శివాం సంధ్యాం దృష్ట్వా రాత్రి ముపస్థితాం,
రామస్య శయనం చక్రే సూత స్సౌమిత్రిణా సహ. ౧౩

త్వయా చోచిత మేవ కృత మిత్యాహ (త్వయేతి.) కార్యం అవశ్యకర్తవ్యం, తత్ర హేతుః (అన్వేష్టవ్యేతి.) ౯

(అద్భి రేవ వత్స్యామి) అప వివాహరీకృత్య వత్స్యామి, వనవాసోపక్రమదివసత్వా దస్య పుణ్యక్షేత్రత్వా చ్చోపవాసః. ఏత ద్ధి రోచతే, నాన్యత్. అనురక్తజనదుఃఖస్మరణా దితి భావః. ౧౦-౧౧

(స ఇతి.) ప్రభూతయవసా న్పర్యాప్తతృణా న్-'యవసం తృణ' మిత్యమరః. ప్రత్యనంతరః ప్రతిగత మనంతరకృత్యం యేన స తథోక్తః, అవగతానంతరకార్య ఇత్యర్థః. సన్నిహిత ఇత్యర్థ ఇత్యేకే. ౧౨

(ఉపాస్యేతి.) ఉపాసనం నమస్కారః. సూతజాతే రపి నమస్కారమాత్రం సంభవతి, ౧౩

తాం శయ్యాం తమసాతీరే వీక్ష్య వృక్షదళైః *కృతాం,
రామ స్సౌమిత్రిణా సార్ధం సభార్య స్సంవివేశ హ. ౧౪

సభార్యం సంప్రసుప్తం తం భ్రాతరం వీక్ష్య లక్ష్మణః,
కథయామాస సూతాయ రామస్య వివిధాన్ గుణాన్. ౧౫

జాగ్రతో హ్యేవ తాం రాత్రిం సౌమిత్రే రుదితో రవిః,
సూతస్య తమసాతీరే రామస్య బ్రువతో గుణాన్. ౧౬

గోకులాకులతీరాయా స్తమసాయా విదూరతః,
అవస త్తత్ర తాం రాత్రిం రామః ప్రకృతిభి స్సహ. ౧౭

ఉత్థాయ చ మహాతేజాః ప్రకృతీ స్తా నిశామ్య చ,
అబ్రవీ ద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం పుణ్యలక్షణం. ౧౮

అస్మద్వ్యపేక్షాన్ సౌమిత్రే నిరపేక్షాన్ గృహేష్వపి,
వృక్షమూలేషు సంసుప్తాన్ పశ్య లక్ష్మణ సాంప్రతం. ౧౯

(తా మితి.) వృక్షదళై స్సౌమిత్రిణా సార్ధం సూతేన కృతాం వీక్ష్యేత్యన్వయః. ౧౪-౧౫

(జాగ్రత ఇతి.) తాం రాత్రి మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. సర్వాం రాత్రిం జాగ్రతః, సూతస్య సూతాయ, రామస్య గుణాన్ కాలక్షేపార్థం బ్రువతః సౌమిత్రేః సౌమిత్రౌ బ్రువతి సతి, రవి రుదితః ఉదితు మారబ్ధః, ఉషఃకాలోఽభూ దిత్యర్థః. యద్వా, ఉదయపర్యంతం, గమనకాలేఽపి గుణా న్నబ్రవీ దితి భావః. ౧౬

పూర్వకథాశేషం ప్రస్తౌతి (గోకులేతి.) విదూరతః అదూరతః, ప్రకృతిభిః పౌరశ్రేణిభిః 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చే' త్యమరః. ౧౭

(ఉత్థాయేతి.) నిశామ్య దృష్ట్వా. ౧౮

(అస్మదితి.) అస్మద్వ్యపేక్షాన్ అస్మాస్వేవ విశేషేణాఽపేక్షావతః. ౧౯

* వృతాం ఇతి. పా.

(శ్రీరామస్య తమసాతీరాత్ అపసరణం)

యథైతే నియమం పౌరాః కుర్వంత్యస్మ న్నివర్తనే,
అపి ప్రాణా నసిష్యంతి న తు త్యక్ష్యంతి నిశ్చయం. ౨౦

యావదేవ తు సంసుప్తా స్తావదేవ వయం లఘు,
రథ మారుహ్య గచ్ఛామ పంథాన మకుతోభయం. ౨౧

అతో భూయోఽపి నేదానీ మిక్ష్వాకుపురవాసినః,
స్వపేయు రనురక్తా మాం వృక్షమూలాని సంశ్రితాః. ౨౨

పౌరా హ్యాత్మకృతా ద్దుఃఖా ద్విప్రమోక్ష్యా నృపాత్మజైః,
న తే ఖల్వాత్మనా యోజ్యా దుఃఖేన పురవాసినః. ౨౩

అబ్రవీ ల్లక్ష్మణో రామం సాక్షా ద్ధర్మ మివ స్థితం,
రోచతే మే తథా ప్రాజ్ఞ క్షిప్ర మారుహ్యతా మితి. ౨౪

అథ రామోఽబ్రవీ చ్ఛ్రీమాన్ సుమంత్రం యుజ్యతాం రథః,
గమిష్యామి తతోఽరణ్యం గచ్ఛ శీఘ్ర మితః ప్రభో. ౨౫

సూత స్తత స్సంత్వరిత స్స్యందనం తై ర్హయోత్తమైః,
యోజయిత్వాఽథ రామాయ ప్రాంజలిః ప్రత్యవేదయత్. ౨౬

(యథేతి.) పౌరాః అస్మన్నివర్తనే, యథా యేన ప్రకారేణ, నియమం కుర్వంతి, తేనప్రకారేణ ప్రాణాన ప్యసిష్యంతి త్యక్ష్యంతి. నిశ్చయం తు నివర్తననిశ్చయం తు, న త్యంక్ష్యంతీతి సంబంధః.౨౦

(యావ దితి.) యావ దేవ యావత్యేవ కాలే, తావ దేవ తావత్యేవ కాలే, లఘు క్షిప్రం, రథ మారుహ్య గచ్ఛామ – 'లఘు క్షిప్ర మరం ద్రుత' మిత్యమరః. (అత ఇతి) ఇక్ష్వాకుపుర వాసినః మా మనురక్తాః ఇదానీ మివ, భూయః పునః, వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయుః, అతో రథ మారుహ్య గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౨

(పౌరా ఇతి.) ఆత్మకృతాత్ స్వకృతాత్, ఆత్మనా స్వేన. ౨౩-౨౬

అయం యుక్తో మహాబాహో రథ స్తే రథినాం వర,
త్వ మారోహస్వ భద్రం తే ససీత స్సహలక్ష్మణః. ౨౬

తం స్యందన మధిష్ఠాయ రాఘవ స్సపరిచ్ఛదః,
శీఘ్రగా మాకులావర్తాం తమసా మతర న్నదీం. ౨౭

స సంతీర్య మహాబాహు శ్శ్రీమాఞ్ శివ మకంటకమ్,
ప్రాపద్యత మహామార్గ మభయం భయదర్శినాం. ౨౮

మోహనార్థం తు పౌరాణాం సూతం రామోఽబ్రవీ ద్వచః,
ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి త్వం రథ మాస్థాయ సారథే, ౨౯

ముహూర్తం త్వరితం గత్వా నివర్తయ రథం పునః,
యథా న విద్యుః పౌరా మాం తథా కురు సమాహితః. ౩౦

(అయమితి.) యుక్తః సజ్జః. ౨౬

(తమితి.) సపరిచ్ఛదః ధనుఃకవచాదిసహితః, ఆకులావర్తాం ఆవర్తాకులాం ౨౭

(స సంతీర్యేతి.) మహామార్గం ప్రాపద్యత జలస్థితరథా దవతీర్య పద్భ్యా మేవ మహామార్గం ప్రాప దిత్యర్థః. భయదర్శినాం శ్వాపదాదీనా మభయం తత్సంబంధిభయరహిత మిత్యర్థః. ౨౮

(మోహనార్థ మితి.) మోహనం వంచనం. నను సదయస్య స్వవిరహాఽసహిష్ణూనాం స్వస్మి న్నిరతిశయప్రేమభాజాం వంచన మనుచితం? ఉచ్యతే-నేదం వంచనం. వ్రణచికిత్సా న్యాయేన నాగరికాణా మున్మత్తకానందేన సత్తా న భవేదితి సుసాత్మ్యానుభవప్రదానార్థం వనవాసవ్యాజేన విశ్లేషస్య సంకల్పితతయా హితవ్యాపారత్వేన వంచనత్వాఽసంభవాత్. యది రామస్య తథా సంకల్పో న భవే త్తర్హి కథం నిశ్శేషసర్వజననిద్రాకరణం? సుమంత్రలక్ష్మణవ త్తేష్వేకస్యాపి నిర్నిద్రత్వాపత్తేః. మోహన మేవాహ (ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాది.) పౌరాణాం మోహనార్థ ముదఙ్ముఖః ప్రయాహి అయోధ్యాం ప్రతి రామో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతి ముత్పాదయితు ముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః. స్వస్య రథేనోదఙ్ముఖం గత్వా మార్గాంతరేణ వనగమనస్య కర్తుం శక్యత్వే ప్యయోధ్యాభిముఖగమనే వ్రతభంగ స్స్యా దితి ధియా సుమంత్ర మభిముఖో యాహీ త్యుక్తవాఞ్. తథా కుర్వితి పౌరాణాం మోహనార్థం సూత మబ్రవీదితి సంబంధః. ౩౦

(శ్రీరామస్య తమసాతీరాత్ అపసరణం)

రామస్య వచనం శ్రుత్వా తథా చక్రే స సారథిః,
ప్రత్యాగమ్య చ రామస్య స్యందనం ప్రత్యవేదయత్. ౩౨

తౌ సంప్రయుక్తం తు రథం సమాస్థితౌ తదా ససీతౌ రఘువంశవర్ధనౌ,
ప్రచోదయామాస తత స్తురంగమాన్ స సారథి ర్యేన పథా తపోవనం. ౩౩

తత స్సమాస్థాయ రథం మహారథ స్ససారథి ర్దాశరథి ర్వనం యయౌ,
ఉదఙ్ముఖం తం తు రథం చకార ప్రయాణ మాంగళ్య నిమిత్త దర్శనాత్. ౩౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

(రామస్యేతి.) (ప్రత్యాగమ్యేతి.) మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్యే త్యర్థః. ౩౨

(తా వితి.) సంప్రయుక్తం సమ్య గానీతం, రథం సమాస్థితౌ, అభూతా మితి శేషః. యేన పథా తపోవనం ప్రాప్యతే తేన ప్రచోదయామాస ౩౩

(తత ఇతి.) సః సుమంత్రః, ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్త దర్శనాత్ ప్రయాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్తదర్శనా ద్ధేతోః, రథ ముదఙ్ముఖం చకార నిమిత్తస్వీకారార్థ ముదఙ్ముఖం చకారేత్యర్థః. తతః నిమిత్తస్వీకారానంతరం, రథ మాస్థాయ వనం యయా వితి సంబంధః. ప్రయాణే దక్షిణపాదోద్ధారవ దుదఙ్ముఖగమనం మంగళాయేతి భావః. ౩౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం పౌరా స్తే రాఘవం వినా,
శోకోపహత నిశ్చేష్టా బభూవు ర్హతచేతసః. ౧

శోకజాశ్రుపరిద్యూనా వీక్షమాణా స్తత స్తతః,
ఆలోక మపి రామస్య న పశ్యంతి స్మ దుఃఖితాః. ౨

తే విషాదార్తవదనా రహితా స్తేన ధీమతా,
కృపణాః కరుణా వాచో వదంతి స్మ మనస్వినః. ౩

ధిగస్తు ఖలు నిద్రాం తాం యయాఽపహృతచేతసః,
నాద్య పశ్యామహే రామం పృథూరస్కం మహాభుజం. ౪

కథం నామ మహాబాహు స్స తథాఽవితథక్రియః,
భక్తం జనం పరిత్యజ్య ప్రవాసం రాఘవో గతః. ౫

యో న స్సదా పాలయతి పితా పుత్రా నివౌరసాన్,
కథం రఘూణాం స శ్రేష్ఠ స్త్యక్త్వా నో విపినం గతః. ౬

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ పౌరవృత్తాంతం దర్శయతి (ప్రభాతాయా మిత్యాది.) శోకోపహతనిశ్చేష్టాః శోకోపహతత్వా న్నిశ్చేష్టాః, హతచేతసః మూఢాః. ౧

(శోకజేతి.) శోకజాశ్రుభిః, పరిద్యూనాః పరిక్లాంతాః, ఆలోక మపి రామస్య రామసంబంధ్యాలోక మపి, ఆలోక్యత ఇత్యాలోకః, తం. ఆలోక సాధనం రథరేణ్వాదిక మపీత్యర్థః. ౨

(త ఇతి.) విషాదార్తవదనాః దుఃఖేన మ్లానముఖాః. కృపణాః దీనవేషాః, కరుణా వాచః దీనవచాంసి, వదంతి స్మ, అన్యోన్య మితి శేషః. ౩-౪

(కథ మితి.) అవితథక్రియః అమోఘానువృత్తిః. ౫-౬

(పౌరాణాం శోకప్రకారః)

ఇహైవ నిధనం యామో మహాప్రస్థాన మేవ వా,
రామేణ రహితానాం హి కిమర్థం జీవితం హి నః. ౭

సంతి శుష్కాణి కాష్ఠాని ప్రభూతాని మహాంతి చ,
తైః ప్రజ్వాల్య చితాం సర్వే ప్రవిశామోఽథ పావకం. ౮

కిం వక్ష్యామో మహాబాహు రనసూయః ప్రియంవదః,
నీత స్స రాఘవోఽస్మాభి రితి వక్తుం కథం క్షమం. ౯

సా నూనం నగరీ దీనా దృష్ట్వాఽస్మాన్ రాఘవం వినా,
భవిష్యతి నిరానందా సస్త్రీబాలవయోధికా. ౧౦

నిర్యాతా స్తేన వీరేణ సహ నిత్యం జితాత్మనా,
విహీనా స్తేన చ పునః కథం పశ్యామ తాం పురీం. ౧౧

ఇతీవ బహుధా వాచో బాహు ముద్యమ్య తే జనాః,
విలపంత స్స్మ దుఃఖార్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః. ౧౨

తతో మార్గానుసారేణ గత్వా కించిత్ క్షణం పునః,
మార్గనాశా ద్విషాదేన మహతా సమభిప్లుతాః ౧౩

(ఇహైవేతి.) ఇహైవ నిధనం ప్రాయోపవేశనేన మరణం, మహాప్రస్థానం మరణదీక్షాపూర్వక ముత్తరాభిముఖగమనం. హిః ప్రసిద్ధౌ. ౭

(సంతీతి.) ప్రవిశామోఽథేతి, అథవేత్యర్థః. ౮

(కిం వక్ష్యామ ఇతి.) న కిమపి వక్తుం శక్య మిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (మహాబాహు రిత్యాదినా.) నీతః, వన మితి శేషః. ౯-౧౨

(తత ఇతి.) మార్గానుసారేణ కించిత్ కించిద్దూరం, మార్గనాశాత్ రథమార్గాఽదర్శనాత్. తచ్చ వీరుత్తృణపటలపిహితప్రదేశే రథచారణాదితి జ్ఞేయం. సమభిప్లుతాః వ్యాప్తా ఇత్యర్థః. ౧౩

రథస్య మార్గనాశేన న్యవర్తంత మనస్వినః,
కి మిదం కిం కరిష్యామో దైవేనోపహతా ఇతి. ౧౪

తతో యథాగతేనైవ మార్గేణ క్లాంతచేతసః,
అయోధ్యా మగమన్ సర్వే పురీం వ్యథితసజ్జనాం. ౧౫

ఆలోక్య నగరీం తాం చ క్షయవ్యాకులమానసాః,
అవర్తయంత తేఽశ్రూణి నయనైః శోకపీడితైః. ౧౬

ఏషా రామేణ నగరీ రహితా నాతిశోభతే,
ఆపగా గరుడేనేవ హ్రదా దుద్ధృతపన్నగా. ౧౭

చంద్రహీన మివాకాశం తోయహీన మివార్ణవం,
అపశ్య న్నిహతానందం నగరం తే విచేతసః. ౧౮

తే తాని వేశ్మాని మహాధనాని దుఃఖేన దుఃఖోపహతా విశంతః,
నైవ ప్రజజ్ఞు స్స్వజనం జనం వా నిరీక్షమాణాః ప్రవినష్టహర్షాః. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

(రథస్యేతి.) దైవేనోపహతా ఇతి, ప్రలపంత ఇతి శేషః. ౧౪-౧౫

(ఆలోక్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అంతే ఇతికరణం బోధ్యం. క్షయవ్యాకుల మానసాః సంమార్జనలేపనాదిక్షయేన వ్యథితమనస్కాః. అవర్తయంత అముంచన్. ౧౬-౧౮

(తే తానీతి.) దుఃఖేన దుఃఖేన సహితం, స్వజనం, జనం వా పౌరజనం వా, న ప్రజజ్ఞుః నాఽజ్ఞాసిషుః. ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

తేషా మేవం విషణ్ణానాం పీడితానా మతీవ చ,
బాష్ప విప్లుత నేత్రాణాం సశోకానాం ముమూర్షయా. ౧

అనుగమ్య నివృత్తానాం రామం నగరవాసినాం,
ఉద్గతానీవ సత్త్వాని బభూవు రమనస్వినాం. ౨

స్వం స్వం నిలయ మాగమ్య పుత్రదారై స్సమావృతాః,
అశ్రూణి ముముచు స్సర్వే బాష్పేణ పిహితాననాః. ౩

న చాఽహృష్య న్న చాఽమోద న్వణిజో న ప్రసారయ న్,
నచాఽశోభంత పుణ్యాని నాఽపచ న్గృహమేధినః. ౪

నష్టం దృష్ట్వా నాఽభ్యనంద న్విపులం వా ధనాగమం,
పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత. ౫

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

(తేషా మిత్యాది.) ముమూర్షయా మర్తు మిచ్ఛయా ఉపలక్షితానాం, సత్త్వాని ప్రాణాః 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ' మిత్యమరః. ఉద్గతానీవ బభూవుః, ముమూర్ఛు రిత్యర్థః. అమనస్వినాం ధైర్యహీనానాం. ౧-౩

(నేతి.) న చాఽహృష్య న్ సుహృద్దర్శనేనాపి హర్షం న ప్రాపుః, న చాఽమోద న్ అపూర్వవస్తు లాభేపి మోదం న ప్రాపుః, ప్రసారయ న్ ప్రాసారయ న్, పణ్యానీతి శేషః. పుణ్యాని పుణ్యఫలభూత పుత్రకళత్రాదీని, (నాఽపచన్నితి) గృహమేధినః గృహస్థాః, తేషాం పచిక్రియాసంబంధ స్త్వర్థశరీర భూతపత్నీద్వారా. ౪

(నష్ట మితి.) నష్టం చిరకాలనష్టం, రత్నాదికం, ధనాగమం నిధ్యాదిలాభం. ౫

గృహే గృహే రుదంత్యశ్చ భర్తారం గృహ మాగతం,
వ్యగర్హయంత దుఃఖార్తా వాగ్భి స్తోత్త్రై రివ ద్విపాన్, ౬

కిన్ను తేషాం గృహైః కార్యం కిం దారైః కిం ధనేన వా,
పుత్త్రై ర్వా కిం సుఖై ర్వాపి యే న పశ్యంతి రాఘవం. ౭

ఏక స్సత్పురుషో లోకే లక్ష్మణ స్సహ సీతయా,
యోఽనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం రామం పరిచరన్ వనే. ౮

ఆపగాః కృతపుణ్యా స్తాః పద్మిన్యశ్చ సరాంసి చ,
యేషు స్నాస్యతి కాకుత్స్థో విగాహ్య సలిలం శుచి. ౯

శోభయిష్యంతి కాకుత్స్థ మటవ్యో రమ్యకాననాః,
ఆపగాశ్చ మహానూపా స్సానుమంతశ్చ పర్వతాః. ౧౦

కాననం వాపి శైలం వా యం రామోఽభిగమిష్యతి,
ప్రియాతిథి మివ ప్రాప్తం నైనం శక్ష్యం త్యనర్చితుం. ౧౧

(గృహే గృహ ఇతి.) రుదంత్య స్సర్వాః స్త్రియః, భర్తారం స్వస్వభర్తారం, వ్యగర్హయంత కిమర్థం భవద్భి రాగత మిత్యేవం నిందంతి స్మ, తోత్త్రై రంకుశైః. గర్హాం విశదయతి (కిన్న్విత్యాదిశ్లోకేన.) ఇతి వ్యగర్హయంతే త్యన్వయః. ౬-౭

(ఏక ఇతి.) సీతయా సహ రామం సీతాసహితం రామ మిత్యర్థః. ౮-౯

(శోభయిష్యంతీతి.) రమ్యకాననాః తత్ర తత్ర రమ్యవృక్షరాజియుక్తాః, మహానూపాః రమ్యకచ్ఛప్రదేశాః. 'జలప్రాయ మనూపం స్యాత్ పుంసి కచ్ఛ' ఇత్యమరః. ౧౦

(కానన మితి.) నైనం శక్ష్యం త్యనర్చితుం అర్చితుం శక్ష్యంత్యేవేత్యర్థః. ౧౧

(పౌరాణాం శోకప్రకారః)

విచిత్ర కుసుమాపీడా బహుమంజరిధారిణః,
రాఘవం దర్శయిష్యంతి నగా భ్రమరశాలినః. ౧౨

అకాలే చాపి ముఖ్యాని పుష్పాణి చ ఫలాని చ,
దర్శయిష్యం త్యనుక్రోశా ద్గిరయో రామ మాగతం. ౧౩

ప్రస్రవిష్యంతి తోయాని విమలాని మహీధరాః,
విదర్శయంతో వివిధాన్ భూయ శ్చిత్రాంశ్చ నిర్ఝరాన్. ౧౪

పాదపాః పర్వతాగ్రేషు రమయిష్యంతి రాఘవం, ౧౪½

యత్ర రామో భయం నాత్ర నాస్తి తత్ర పరాభవః.
స హి శూరో మహాబాహుః పుత్రో దశరథస్య చ, ౧౫½

పురా భవతి నో దూరా దనుగచ్ఛామ రాఘవం. ౧౬

(విచిత్రేతి.) విచిత్రకుసుమాపీడాః విచిత్రపుష్పశేఖరాః, మంజరీత్యత్ర ఛాందసో హ్రస్వః. దర్శయిష్యంతి, ఆత్మాన మితి శేషః, నగాః వృక్షాః. ౧౨

(అకాల ఇతి.) దర్శయిష్యంతి, వృక్షలతాది ద్వారేతి భావః. అనుక్రోశాత్ ఆదరా దిత్యర్థః. ౧౩-౧౪½

(యత్రేతి.) యత్ర దేశే, రామో వర్తతే అత్ర భయం నాస్తి, తత్ర పరాభవోపి నాస్తి ౧౫½

(పురేతి.) దూరాత్, పురా భవతి భవిష్యతి. తతః పూర్వ మేవాఽనుగచ్ఛామ ఇత్యర్థః. యావత్పురానిపాతయో ర్లడితి లట్. ౧౬

పాదచ్ఛాయా సుఖా భర్తు స్తాదృశస్య మహాత్మనః,
స హి నాథో జనస్యాస్య ష గతి స్స పరాయణం. ౧౬

వయం పరిచరిష్యామ స్సీతాం యూయం తు రాఘవం, ౧౭

ఇతి పౌరస్త్రియో భర్తౄ౯ దుఃఖార్తా స్తత్ర దబ్రువ౯. ౧౮

యుష్మాకం రాఘవోఽరణ్యే యోగక్షేమం విధాస్యతి,
సీతా నారీజనస్యాస్య యోగక్షేమం కరిష్యతి. ౧౯

కో న్వనేనాఽప్రతీతేన సోత్కంఠితజనేన చ,
సంప్రీయేతాఽమనోజ్ఞేన వాసేన హృతచేతసా. ౨౦

కైకేయ్యా యది చే ద్రాజ్యం స్యా దధర్మ్య మనాథవత్,
నహి నో జీవితేనార్థః కుతః పుత్రైః కుతో ధనైః. ౨౧

యయా పుత్రశ్చ భర్తా చ త్యక్తా వైశ్వర్యకారణాత్,
కం సా పరిహరే దన్యం కైకేయీ కులపాంసనీ. ౨౨

(పాదచ్ఛాయేతి.) పాదసేవా లక్ష్యతే, సుఖా సుఖసాధనభూతా. గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యః, పరాయణం పర మయనమ్, సర్వప్రకారేణాధారభూత ఇత్యర్థః. ౧౬-౧౯

(కోన్వనేనేతి.) అప్రతీతేన అప్రశస్తేన, సతా మయోగ్యేనేతి యావత్. ఉత్కంఠయా శోకస్మరణేన సహిత స్సోత్కంఠః, సోత్కంఠః కృతః సోత్కంఠితః, తాదృశో జనో యస్య తేన. అమనోజ్ఞేన ఉద్వేగకారిణా, హృతచేతసా చిత్తనాశకేన, అనేన వాసేన, నగరేణేత్యర్థః. కోను జన స్సంప్రీయేత? న కోపీత్యర్థః. తస్మా దయం వాస స్త్యాజ్య ఇతి భావః. ౨౦

(కైకేయ్యా ఇతి.) అధర్మ్యం, ధర్మా దపేత మిత్యర్థః. అనాథవత్ నాథశూన్యం, భావి ప్రతిసంధానేనేద ముక్తం. (కుత ఇతి.) పుత్రధనకృతపురుషార్థస్య జీవితమూలత్వా దిత్యర్థః. ౨౧

(యయేతి.) పుత్రో రామః. పరిహరేత్. విపద్భ్య ఇతి శేషః. రక్షే దితి యావత్. ౨౨

(పౌరాణాం శోకప్రకారః)

కైకేయ్యా న వయం రాజ్యే భృతకా నివసేమహి,
జీవంత్యా జాతు జీవంత్యః పుత్త్రై రపి శపామహే. ౨౩

యా పుత్రం పార్థివేంద్రస్య ప్రవాసయతి నిర్ఘృణా,
క స్తాం ప్రాప్య సుఖం జీవే దధర్మ్యాం దుష్టచారిణీం. ౨౪

ఉపద్రుత మిదం సర్వ మనాలంబ మనాయకం,
కైకేయ్యా హి కృతే సర్వం వినాశ ముపయాస్యతి. ౨౫

న హి ప్రవ్రజితే రామే జీవిష్యతి మహీపతిః,
మృతే దశరథే వ్యక్తం విలాప స్తదనంతరం. ౨౬

తే విషం పిబతాఽఽలోడ్య క్షీణపుణ్యా స్సుదుర్గతాః,
రాఘవం వానుగచ్ఛధ్వ మశ్రుతిం వాపి గచ్ఛత. ౨౭

మిథ్యాప్రవ్రాజితో రామ స్ససీత స్సహలక్ష్మణః,
భరతే సన్నిసృష్టా స్మ స్సౌనికే పశవో యథా. ౨౮

(కైకేయ్యా ఇతి.) జీవంత్యాః, కైకేయ్యా రాజ్యే, భృతకాః భృతిభుజః. 'భృతకో భృతిభు' గిత్యమరః. కైకేయీజీవనపర్యంతం వ తస్యా రాజ్యే నివసేమహీతి జీవంతీశబ్దస్య భావః. ౨౩-౨౪

(ఉపద్రుత మితి.) కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం. ౨౫

వినాశప్రకార ముపపాదయంతి (న హీతి.) విలాపో వినాశః. ౨౬

(త ఇతి.) తే యూయం, ఆలోడ్య అము మర్థ మాలోచ్య, సుదుర్గతాః సుదరిద్రాః, రామరూపధనహీనా ఇత్యర్థః. అశ్రుతిం యత్ర గతే నామాపి న శ్రూయతే తం దేశ మిత్యర్థః. ౨౭

పితృవచననిర్దేశేన కైకేయీప్రియచికీర్షయా చ క్రియమాణే ప్రవ్రజనే కో దోషః? ఇత్యత్రాహ

పూర్ణచంద్రానన శ్శ్యామో గూఢజత్రు రరిందమః,
ఆజానుబాహుః పద్మాక్షో రామో లక్ష్మణపూర్వజః. ౨౯

పూర్వాభిభాషీ మధుర స్సత్యవాదీ మహాబలః;
సౌమ్యశ్చ సర్వలోకస్య చంద్రవ త్ప్రియదర్శనః. ౩౦

నూనం పురుషశార్దూలో మత్తమాతంగవిక్రమః,
శోభయిష్య త్యరణ్యాని విచరన్ స మహారథః. ౩౧

తా స్తథా విలపంత్యస్తు నగరే నాగరస్త్రియః,
చుక్రుశు ర్దుఃఖసంతప్తా మృత్యోరివ భయాగమే. ౩౨

ఇత్యేవం విలపంతీనాం స్త్రీణాం వేశ్మసు రాఘవం,
జగామాఽస్తం దినకరో రజనీ చాఽభ్యవర్తత. ౩౩

నష్టజ్వలనసంపాతా ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా,
తిమిరేణాఽభిలిప్తేవ తదా సా నగరీ బభౌ. ౩౪

(మిథ్యాప్రవ్రాజిత ఇతి.) కపటేన ప్రవ్రాజితః, సన్నిసృష్టాః నిక్షిప్తాః. రాజ్ఞేతి శేషః. సౌనికే పశుమారకే. ౨౮

విశ్లేషాసహిష్ణుతయా రామ స్త్వకార్యం కృతవా నిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాఽఽప్యాయనం కుర్వంతి (పూర్ణేత్యాదినా.) గూఢజత్రుః - గూఢే నిమగ్నే జత్రుణీ అంససంధీ యస్య స తథోక్తః. 'స్కంధో భుజశిరోంసోఽ స్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ' ఇత్యమరః. పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః. ౩౦

(తా ఇతి.) మృత్యో ర్భయాగమే మరణసమయే. ౩౨

(ఇతీతి.) విలపంతీనాం విలపంతీషు సతీ ష్విత్యర్థః. రాఘవం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩౩

(నష్టేతి.) నష్టజ్వలనసంపాతా నష్టాగ్నిప్రణయనా, ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా - అధ్యాయో వేదః, సత్కథా పురాణాదిః, నివృత్తవేదాధ్యయనపురాణపాఠేత్యర్థః. ౩౪

(పౌరాణాం శోకప్రకారః)

ఉపశాంతవణిక్పణ్యా నష్టహర్షా నిరాశ్రయా,
అయోధ్యానగరీ చాసీ న్నష్టతార మివాంబరం. ౩౫

తథా స్త్రియో రామనిమిత్త మాతురా యథా సుతే భ్రాతరి వా వివాసితే,
విలప్య దీనా రురుదు ర్విచేతస స్సుతై ర్హి తాసా మధికో హి సోఽభవత్. ౩౬

ప్రశాంతగీతోత్సవనృత్తవాదనా వ్యపాస్తహర్షా పిహితాపణోదయా,
తదా హ్యయోధ్యా నగరీ బభూవ సా మహార్ణవ స్సంక్షిపితోదకో యథా. ౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

(ఉపశాంతేతి.) ఉపశాంతవణిక్పణ్యా - ఉపశాంతాని వణిజాం పణ్యాని యస్యాం సా పణ్యకల్పనాశూన్యేత్యర్థః. ౩౫

(తథేతి.) సుతైః సుతేభ్యః, పంచమ్యర్థే తృతీయా. భ్రాతృభ్యశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. ౩౬

(ప్రశాంతేతి.) పిహితాపణోదయా - పిహితః ఆపణోదయః ఆపణస్థవస్తుసమృద్ధి ర్యస్యాస్సా తథోక్తా. ఆపణోదయస్య పిహితత్వ మాపణాఽవిధానాత్. సంక్షిపితోదకః సంశోషితోదక ఇత్యర్థః. ౩౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనపంచాశ స్సర్గః

రామోపి రాత్రిశేషేణ తేనైవ మహ దంతరం,
జగామ పురుషవ్యాఘ్రః పితు రాజ్ఞా మనుస్మరన్. ౧

తత్రైవ గచ్ఛత స్తస్య వ్యపాయా ద్రజనీ శివా,
ఉపాస్య స శివాం సంధ్యాం విషయాంతం వ్యగాహత. ౨

గ్రామాన్ వికృష్టసీమాంతాన్ పుష్పితాని వనాని చ,
పశ్య న్నతియయా శీఘ్రం శనై రివ హయోత్తమైః. ౩

శృణ్వన్ వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం. ౩౪

అథ ఏకోనపంచాశ స్సర్గః

అథ రామవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి (రామోపీతి.) తేనైవ రాత్రిశేషేణ యేన రాత్రి శేషేణ పౌరాన్ విహాయ గతః తేనైవ, మహదంతరం మహదవకాశం, మహద్దూరమితి యావత్. ౧

(తత్రేతి.) గచ్ఛతః గచ్ఛతి సతి, వ్యపాయాత్ నిరగాత్. విషయాంతం ఉత్తరకోసలదేశదక్షిణావధిం. ౨

(గ్రామా నితి.) వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణ కృష్టసీమాంతాన్, బీజావాపార్థం సజ్జీకృతక్షేత్రా నిత్యర్థః. శనై రివ యయౌ ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరామణీయకదర్శనపారవశ్యాచ్చాతిశీఘ్ర మపి గమనం శనై రివ జానన్ యయా విత్యర్థః, (శృణ్వ న్నితి.) గ్రామసంవాసవాసినాం - గ్రామాః మహాగ్రామాః, సంవాసా అల్పగ్రామాః, తేషు వాసినాం, శృణ్వ న్నతియయా విత పూర్వేణ సంబంధః. ౩౪

(శ్రీరామాదీనాం వేదశ్రుతిగోమత్యాదినదీతరణం)

రాజానం ధి గ్ధశరథం కామస్య వశ మాస్థితం.
హా నృశంసాఽద్య కైకేయీ పాపా పాపానుబంధినీ, ౪

తీక్ష్ణా సంభిన్నమర్యాదా తీక్ష్ణకర్మణి వర్తతే.
యా పుత్ర మీదృశం రాజ్ఞః ప్రవాసయతి ధార్మికం, ౫

వనవాసే మహాప్రాజ్ఞం సానుక్రోశం జితేంద్రియం.
కథం నామ మహాభాగా సీతా జనకనందినీ, ౬

సదా సుఖే ష్వభిరతా దుఃఖా న్యనుభవిష్యతి.
అహో దశరథో రాజా నిస్స్నేహ స్స్వసుతం ప్రియం, ౭

ప్రజానా మనఘం రామం పరిత్యక్తు మిహేచ్ఛతి.
ఏతా వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం, ౮

శృణ్వ న్నతియయౌ వీరః కోసలాన్ కోసలేశ్వరః. ౯

తతో వేదశ్రుతిం నామ శివవారివహాం నదీం,
ఉత్తీర్యాఽభిముఖః ప్రాయా దగస్త్యాధ్యుషితాం దిశం. ౧౦

గత్వా తు సుచిరం కాలం తత శ్శివజలాం నదీం,
గోమతీం గోయుతానూపా మతర త్సాగరంగమాం. ౧౧

వాచ ఏవ ప్రపంచయతి (రాజాన మిత్యాది.) పాపా పాపస్వభావా, పాపానుబంధినీ నైరంతర్యేణ పాపకారిణీత్యర్థః. తీక్ష్ణా క్రూరా, వనవాసే వనవాసనిమిత్తం. ప్రవాసయతీత్యన్వయః. అతియయౌ అతిక్రమ్య యయౌ. ౯-౧౦

(గత్వేతి.) గోయుతానూపాం గోయుక్తకచ్ఛప్రదేశాం, సాగరంగమా మితి గమే స్సుప్యుప సంఖ్యాన మితి ఖచి ముమ్. ౧౦-౧౨

గోమతీం చాప్యతిక్రమ్య రాఘవ శ్శీఘ్రగై ర్హయైః,
మయూరహంసాభిరుతాం తతార స్యందికాం నదీం. ౧౨

స మహీం మనునా రాజ్ఞా దత్తా మిక్ష్వాకవే పురా,
స్ఫీతాం రాష్ట్రావృతాం రామో వైదేహీ మన్వదర్శయత్. ౧౩

సూత ఇత్యేవ చాభాష్య సారథిం త మభీక్ష్ణశః,
హంసమత్తస్వర శ్శ్రీమా నువాచ పురుషర్షభః. ౧౪

కదాఽహం పున రాగమ్య సరయ్వాః పుష్పితే వనే,
మృగయాం పర్యటిష్యామి మాత్రా పిత్రా చ సంగతః. ౧౫

రాజర్షీణాం హి లోకేఽస్మి న్రత్యర్థం మృగయా వనే,
కాలే వృతాం తాం మనుజై ర్ధన్వినా మభికాంక్షితాం. ౧౬

నాత్యర్థ మభికాంక్షామి మృగయాం సరయూవనే,
రతి ర్హ్యేషాఽతులా లోకే రాజర్షిగణసమ్మతా. ౧౭

(స ఇతి) మహీం కోసలదేశం, రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం యద్యపి 'ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాననే'తి భూమిమాత్ర మిక్ష్వాకో రేవ, తథాపి తస్య జన్మభూమి రియం ఇతరజనపదస్థాః కరదా ఇతి బోధ్యం. ౧౩

(సూత ఇతీతి.) సూత ఇతీత్యత్ర గుణాభావో వాక్యసంధే రనిత్యత్వాత్. హంసమత్తస్వరః- హంసస్యేవ మత్తః కలః స్వరః యస్య స తథా. ౧౪

భావిపితృవియోగసూచక మౌత్కంఠ్య మాహ (కదేతి.) పర్యటిష్యామి చరిష్యామి. ౧౫

నను - 'స్త్రీద్యూతమృగయామద్యవాక్పారుష్యోగ్రదండతాః, అర్థస్య దూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మితి నిందితా మృగయా కథం కాంక్ష్యతే? ఇత్యాశంక్య హింస్రమృగనివృత్త్యర్థా కాదాచిత్కా న గర్హితా, కింతు నిరంతరైవ. యథా రాజసూయే 'తస్యా స్సభాయా మధ్యేఽధిదేవన ముద్ధృత్యా వోక్ష్యాక్షాంతర్నివపే'దితి విహితం ద్యూత మిత్యాహ (రాజర్షీణా మితి.) హి యస్మాత్-

(శ్రీరామాదీనాం శృంగిబేరపురగమనం)

స త మధ్వాన మైక్ష్వాక స్సూతం మధురయా గిరా,
తం త మర్థ మభిప్రేత్య యయా వాక్య ముదీరయన్. ౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

అథ పంచాశ స్సర్గః

విశాలాన్ కోసలాన్ రమ్యాన్ యాత్వా లక్ష్మణపూర్వజః,
అయోధ్యాభిముఖో ధీమాన్ ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౧

కారణాత్, రాజర్షీణాం వనే మృగయా రత్యర్థం. అస్తీతి శేషః. కాలే శ్రాద్ధాదికాలే, మనుజై స్సదాచారపరైః, వృతాం స్వీకృతాం, ధన్వినా మభికాంక్షితాం చలలక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభి రభికాంక్షితాం, తాం మృగయాం, నాత్యర్థ మభికాంక్షామి కించిత్ కాంక్షామీత్యర్థః. రతిః క్రీడా. ౧౭

(స ఇతి.) ఐక్ష్వాకః దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః. స రామః, సూతం ప్రతి, తం త మర్థం రాజ గుణాదిరూపం, అభిప్రేత్య హృదయే కృత్వా, మధురయా గిరా వాక్య ముదీరయన్ సన్ అధ్వానం యయౌ. అము మర్థ ముత్తరత్ర దశరథం ప్రతి సూతో వ్యక్తీకరిష్యతి. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

అథ పంచాశ స్సర్గః

(విశాలా నితి.) కోసలాన్ యాత్వా అంతపర్యంతదక్షిణకోసలాన్ యాత్వేత్యర్థః. ౧

అపృచ్ఛే త్వాం పురి శ్రేష్ఠే కాకుత్స్థపరిపాలితే,
దైవతాని చ యాని త్వాం పాలయన్త్యావసంతి చ. ౨

నివృత్తవనవాస స్త్వా మనృణో జగతీపతేః,
పున ర్ద్రక్ష్యామి మాత్రా చ పిత్రా చ సహ సంగతః. ౩

తతో రుధిరతామ్రాక్షో భుజ ముద్యమ్య దక్షిణం,
అశ్రుపూర్ణముఖో దీనోఽబ్రవీ జ్జానపదం జనం. ౪

అనుక్రోశో దయా చైవ యథార్హం మయి వః కృతః,
చిరం దుఃఖస్య పాపీయో గమ్యతా మర్థసిద్ధయే. ౫

తేఽభివాద్య మహాత్మానం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం,
విలపంతో నరా ఘోరం వ్యతిష్ఠంత క్వచిత్క్వచిత్. ౬

నిర్గమనావసరే శిష్టాచారప్రాప్తస్య పురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వా దిదానీ మయోధ్యారాజ్యసీమాంతే స్థిత్వా ఆరబ్ధస్య చతుర్దశవర్షావధికవ్రతస్య నిర్విఘ్నేన పరిసమాప్త్యర్థం పురదేవతానమస్కారపూర్వక మభ్యనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే (అపృచ్ఛ ఇత్యాదినా.) (యానీతి.) తాన్య ప్యాపృచ్ఛ ఇత్యర్థసిద్ధం. ౩

(తత ఇతి.) భుజోద్యమనం రథవేగేన దూరగమనాత్, అశ్రుపూర్ణముఖత్వం తదశ్రుదర్శనాత్, జనం దర్శనార్థ మాగతం. ౪

(అనుక్రోశ ఇతి.) అనుక్రోశః ఆదరః. దయా అనుకంపా, యథార్హం స్వామిత్వానుగుణం, వః యుష్మాభిః, కృతః కృతా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. దుఃఖస్య అనుభూయమానదుఃఖస్య, చిరం చిరకాలవిశిష్టత్వం, పాపీయః అశోభనం. మద్దర్శనే భవతాం దుఃఖ మభివర్ధతే. అతో గమ్యతాం అర్థసిద్ధయే గృహకృత్యాదికరణాయ. ౫

(త ఇతి.) వ్యతిష్ఠంత రామదర్శనాశయా శీఘ్రం న జగ్ము రిత్యర్థః. ౬

(శ్రీరామాదీనాం శృంగిబేరపురగమనం)

తథా విలపతాం తేషా మతృప్తానాం చ రాఘవః,
అచక్షుర్విషయం ప్రాయా ద్యథార్క్తః క్షణదాముఖే. ౭

తతో ధాన్యధనోపేతా న్దానశీలజనా న్శివా న్,
అకుతశ్చిద్భయా న్రమ్యాం శ్చైత్యయూపసమావృతా న్. ౮

ఉద్యానామ్రవణోపేతా న్సంపన్నసలిలాశయా న్,
తుష్టపుష్టజనాకీర్ణా న్గోకులాకులసేవితా న్. ౯

లక్షణీయా న్నరేంద్రాణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితా న్.
రథేన పురుషవ్యాఘ్రః కోసలా నత్యవర్తత. ౧౦

మధ్యేన ముదితం స్ఫీతం రమ్యోద్యానసమాకులం,
రాజ్యం భోగ్యం నరేంద్రాణాం యయౌ ధృతిమతాం వరః. ౧౧

(తథేతి.) విలపతా మిత్యనాదరే షష్ఠీ అచక్షుర్విషయం చక్షుర్విషయతాభావం, క్షణదాముఖే నిశాముఖే. ౭

దుస్త్యజా మపి రాజ్యశ్రియం తృణీకృత్య గతవా న్రామ ఇతి ద్యోతయితు మృషిః కోసలా నభివర్ణయతి. (తత ఇత్యాదినా.) ధనధాన్యయోః ప్రయోజన మాహ (దానేతి.) **చైత్యయూప సమావృతా న్** - చైత్యాని దేవతాయతనాని, యూపా స్సర్వతోముఖాదియాగప్రఖ్యాపకాః యూపాకారత్వేన స్థాపితాః స్తంభాః, ఉద్యానాని పుష్పవాటికాః, సంపన్నాః సంపూర్ణాః, గోకులై రాకులం నిబిడం యథా భవతి తథా, సేవితా న్, నరేంద్రాణాం లక్షణీయా న్ఏకైకశో నగరసదృశత్వేన లక్షయితుం యోగ్యా న్. కోసలా న్కోసలదేశస్థగ్రామాన్. ౧౦

(మధ్యేనేతి) మధ్యేన మార్గేణ, భోగ్యస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగ మృషి ర్విస్మయతే (ధృతిమతాం వర ఇతి.) ౧౧

తత్ర త్రిపథగాం దివ్యాం శివతోయా మశైవలాం,
దదర్శ రాఘవో గంగాం పుణ్యా మృషినిషేవితాం. ౧౨

ఆశ్రమై రవిదూరస్థై శ్శ్రీమద్భి స్సమలంకృతాం,
కాలేఽప్సరోభి ర్హృష్టాభి స్సేవితాంభో హ్రదాం శివాం. ౧౩

దేవదానవగంధర్వైః కిన్నరై రుపశోభితాం,
నానాగంధర్వపత్నీభి స్సేవితాం సతతం శివాం. ౧౪

దేవాక్రీడశతాకీర్ణాం దేవోద్యానశతాయుతాం,
దేవార్థ మాకాశగమాం విఖ్యాతాం దేవపద్మినీం. ౧౫

జలాఘాతాట్టహాసోగ్రాం ఫేననిర్మలహాసినీం,
క్వచి ద్వేణీకృతజలాం క్వచి దావర్తశోభితాం. ౧౬

క్వచిత్ స్తిమితగంభీరాం క్వచి ద్వేగజలాకులాం,
క్వచి ద్గంభీరనిర్ఘోషాం క్వచి ద్భైరవనిస్స్వనాం. ౧౭

(తత్రే త్యాది.) తత్ర కోసలా ద్దక్షిణదేశే, త్రిభిః పథిభి ర్గచ్ఛతీతి త్రిపథగా, తాం, స్వర్గమర్త్య పాతాళలోకగామినీ మిత్యర్థః. శివతోయా మచ్ఛతోయాం. ౧౨

(ఆశ్రమై రిత్యాది.) శ్రీమద్భిః ధర్మసమృద్ధిమద్భిః, కాలే క్రీడాకాలే, ఉచితకాలే వా, సేవితాని ప్రాప్తాని అంభాంసి యేషాం, తాదృశా హ్రదాః యస్యాం సా, శివాం క్రీడార్థం సేవనేఽపి పావనాం, నానాగంధర్వపత్నీభిః, గంధర్వాణాం నానాత్వం దేవగంధర్వమనుష్యగంధర్వభేదాత్. సేవితాం శివా మితి పూర్వవత్. సేవితృభేదేఽప్యేకరూపపావనత్వకథనా న్నానర్థక్యం, దేవాక్రీడాః దేవార్హక్రీడాపర్వతాః, దేవోద్యానాని దేవార్హోద్యానాని. దేవార్థ మాకాశగమాం దేవపూజనార్థ మాకాశం ప్రాప్తాం, దేవపద్మినీం దేవర్హాంభోజయుక్తా మిత్యర్థః. గంగాం స్త్రీత్వేన రూపయతి (జలాఘాతేత్యాదినా.) జలాఘాతః శిలాసు జలపతనం, తేన తచ్ఛబ్దో లక్ష్యతే. స ఏవాట్టహాసః మహాఘోషహాసః, తేనోగ్రాం, ఫేన మేవ నిర్మలహాసః, తద్వతీం వేణీకృతజలాం, నిమ్నోన్నత శిలాపతనేన వేణ్యాకారతయా కృతజలాం. క్వచిత్ అగాధస్థలే, స్తిమితగంభీరాం నిశ్చలగంభీరాం, గంభీర

(శ్రీరామాదీనాం శృంగిబేరపురగమనం)

దేవసంఘాప్లుతజలాం నిర్మలోత్పలశోభితాం,
క్వచి దాభోగపులినాం క్వచి న్నిర్మలవాలుకాం. ౧౮

హంససారససంఘుష్టాం చక్రవాకోపకూజితాం,
సదామదైశ్చ విహగై రభిసన్నాదితాంతరాం. ౧౯

క్వచి త్తీరరుహై ర్వృక్షై ర్మాలాభి రభిశోభితాం,
క్వచిత్ ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నాం క్వచి త్పద్మవనాకులాం. ౨౦

క్వచి త్కుముదషండైశ్చ కుట్మలై రుపశోభితాం,
నానాపుష్పరజోధ్వస్తాం సమదా మివ చ క్వచిత్. ౨౧

వ్యపేతమలసంఘాతాం మణినిర్మలదర్శనాం,
దిశాగజై ర్వనగజై ర్మత్తై శ్చ వరవారణైః. ౨౨

దేవోపవాహ్యైశ్చ ముహు స్సన్నాదితవనాంతరాం,
ప్రమదా మివ యత్నేన భూషితాం భూషణోత్తమైః, ౨౩

ఫలైః పుష్పైః కిసలయై ర్వృతాం గుల్మై ర్ద్విజై స్తథా,
శింశుమారైశ్చ నక్రైశ్చ భుజంగైశ్చ నిషేవితాం, ౨౪

నిర్ఘోషో మృదంగాదే రివ, భైరవనిస్వనోఽశన్యాదే రివ. ఆభోగపులినాం పరిపూర్ణతాయుక్తపులినాం, విశాలసైకతా మిత్యర్థః 'అభోగః పరిపూర్ణతే' త్యమరః. నిర్మలవాలుకాం నిర్మలసికతాం. సారసో హంసవిశేషః. విహగైః హంసాదిభిన్నైః పక్షివిశేషైః, (క్వచి త్ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నా మితి.) పూర్వ ముత్పలశోభోక్తా, అత్ర తచ్ఛన్నత్వ మితి విశేషః కుట్మలైః కల్హారాదికుట్మలైః, నానాపుష్పరజోభిః, ధ్వస్తాం వర్ణాంతరం ప్రాప్తా మిత్యర్థః. ఏవం రక్తవర్ణత్వాత్ సమదా మివ స్థితాం, వ్యపేతమలసంఘాతాం, అతఏవ మణినిర్మలదర్శనాం వైడూర్యమణివ న్నిర్మలదర్శనాం, వరవారణైః రాజగజైః, దేవోపవాహ్యైః దేవానాం వాహనభూతైః, ఫలైః పుష్పైః కిసలయై రేవ భూషణోత్తమైరితి వ్యస్తరూపకం. యద్వా, ఫలపుష్పాదిభి ర్వృతాం. అతఏవ

విష్ణుపాదచ్యుతాం దివ్యా మపాపాం పాపనాశనీం,
(తాం శంకరజటాజూటా ద్భ్రష్టాం సాగరతేజసా)
సముద్రమహిషీం గంగాం సారసక్రౌంచనాదితాం.
ఆససాద మహాబాహు శ్శృంగిబేరపురం ప్రతి, ౨౫

తా మూర్మికలిలావర్తా మన్వవేక్ష్య మహారథః.
సుమంత్ర మబ్రవీ త్సూత మిహైవాఽద్య వసామహే, ౨౬

అవిదూరా దయం నద్యా బహుపుష్పప్రవాళవాన్.
సుమహా నింగుదీవృక్షో వసామోఽత్రైవ సారథే, ౨౭

ద్రక్ష్యామ స్సరితాం శ్రేష్ఠాం సమ్మాన్యసలిలాం శివాం.
దేవదానవగంధర్వమృగమానుషపక్షిణాం, ౨౮

లక్ష్మణశ్చ సుమంత్రశ్చ బాఢ మిత్యేవ రాఘవం.
ఉక్త్వా త మింగుదీవృక్షం తదోపయయతు ర్హయైః, ౨౯

భూషితాం ప్రమదా మివ స్థితా మితి వార్థః. ద్విజైః పక్షిభిః, శింశుమారైః నక్రవిశేషైః. యద్వా, శింశుమారై ర్జలకపిభిః–'శింశుమార స్త్వంబు కపి'రితి వైజయంతీ. అత్ర విష్ణుపాదచ్యుతా మిత్యుక్త్యా బాలకాండే హిమవత్ప్రభవత్వం తత్ర ప్రాదుర్భావ మాత్రేణేతి జ్ఞేయం. సారసక్రౌంచనాదితాం-సరో నివాసో యేషాం తే సారసాః పక్షివిశేషాః, సోఽస్య నివాస ఇత్యణ్. అతో హంససారస సంఘుష్టా మిత్యనేన న పౌనరుక్త్యం. శృంగిబేరపురం ప్రతి గంగా మాససాద. శృంగిబేరపురం ప్రతి గచ్ఛన్ గంగా మాససాదే త్యర్థః. యద్వా, శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపురసమీపే, గంగా మాససాదే త్యర్థః. ౧౩–౨౫

(తామితి.) ఊర్మి కలిలావర్తాం. ఊర్మిమిశ్రావర్తాం, (అవిదూరా దితి.) అవిదూరాత్ సమీపే, ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః. (ద్రక్ష్యామ ఇతి.) సంమాన్యేత్యస్య దేవేత్యాదినా సంబంధః. (లక్ష్మణ ఇతి.) బాఢ మిత్యంగికారే. ౨౬-౨౯

(శ్రీరామాదీనాం శృంగిబేరపురగమనం)

రామోఽభియాయ తం రమ్యం వృక్ష మిక్ష్వాకునందనః.
రథా దవాతర త్తస్మా త్సభార్య స్సహలక్ష్మణః. ౩౦౫

సుమంత్రోఽప్యవతీర్యాస్మా న్మోచయిత్వా హయోత్తమాన్.
వృక్షమూలగతం రామ ముపతస్థే కృతాంజలిః, ౩౧౫

తత్ర రాజా గుహో నామ రామస్యాత్మసమ స్సఖా.
నిషాదజాత్యో బలవాన్ స్థపతి శ్చేతి విశ్రుతః, ౩౨౫

స శ్రుత్వా పురుషవ్యాఘ్రం రామం విషయ మాగతం.
వృద్ధైః పరివృతోఽమాత్యై ర్జ్ఞాతిభి శ్చాప్యుపాగతః, ౩౩౫

తతో నిషాదాధిపతిం దృష్ట్వా దూరా దుపస్థితం.
సహ సౌమిత్రిణా రామ స్సమాగచ్ఛ ద్గుహేన సః, ౩౪౫

(రామ ఇతి,) అభియాయ ప్రాప్య. ౩౦౫

(తత్రేత్యాది.) తత్ర దేశే, రాజా తద్దేశాధిపతిః, ఆత్మసమః ప్రాణసమః, నిషాదజాత్యః నిషాదజాతౌ భవః, దిగాదిత్వాద్యత్. బలవాన్ చతురంగబలవాన్. స్థపతిః నిషాదాధిపతిః. 'స్థపతిః పునః స్థాపత్యేఽధిపతౌ తక్ష్ణీ'తి వైజయంతీ, నను 'హీనప్రేష్యం, హీనసఖ్యం, హీనగేహనిషేవణ' మిత్యుపపాతకపరిగణితం హీనజాతిసఖ్యం మహాకులప్రసూతస్య రామస్య కథ ముపపద్యతే? ఇతి చేత్, సత్యం. 'నిషాదస్థపతిం యాజయే' దితి నిషాదాధిపతే ర్యజ్ఞసంబంధశ్రవణా దత్యంతానుచితం న భవతీత్యవగంతవ్యం. వస్తుతస్తు 'న శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతా స్స్మృతాః. సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యా రామభక్తోఽయ మత్యుత్తమ ఏవ. గుహస్య భగవత్ప్రియత్వం 'గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయే'తి దర్శితం. ౩౨౫-౩౩౫

(తత ఇతి.) దూరా దుపస్థితం దృష్ట్వా సమాగచ్ఛదిత్యనేన ప్రత్యుత్థానాభిగమనోక్తిః. లక్ష్మణేన సహ సమాగచ్ఛత్ లక్ష్మణఇవ తస్మిన్ భ్రాతృత్వబుద్ధి మకరో దిత్యర్థః. సమిత్యేకీభావే. ౩౪౫

త మార్త స్సంపరిష్వజ్య గుహో రాఘవ మబ్రవీత్.
యథాఽయోధ్యా తథేయం తే రామ కిం కరవాణి తే, ౩౫½

ఈదృశం హి మహాబాహో కః ప్రాప్స్య త్యతిథిం ప్రియం. ౩౬

తతో గుణవ దన్నాద్య ముపాదాయ పృథగ్విధం,
అర్ఘ్యం చోపానయ త్క్షిప్రం వాక్యం చేద మువాచ హ. ౩౭

స్వాగతం తే మహాబాహో తవేయ మఖిలా మహీ,
వయం ప్రేష్యా భవా౯ భర్తా సాధు రాజ్యం ప్రశాధి నః. ౩౮

భక్ష్యం భోజ్యం చ పేయం చ లేహ్యం చేద ముపస్థితం,
శయనాని చ ముఖ్యాని వాజినాం ఖాదనం చ తే. ౩౯

గుహ మేవం బ్రువాణం తు రాఘవః ప్రత్యువాచ హ,
అర్చితా శ్చైవ హృష్టాశ్చ భవతా సర్వథా వయం. ౪౦

పద్భ్యా మభిగమాచ్చైవ స్నేహసందర్శనేన చ, ౪౦½

(త మితి.) ఆర్తః ధృతవల్కలదర్శనేన తప్తః. అనేన రామస్య పూర్వ మేవ మృగయావ్యాపారాదినా సఖ్య మస్తీతి గమ్యతే. ఇయం అస్మత్పురీ. ౩౬

(తత ఇతి.) అద్యశబ్దేన పేయాదిక ముచ్యతే. పృథగ్విధం మాంసాదిభేదేన బహువిధం. ౩౭

(స్వాగత మితి.) ఇయం మహీ అటవీరాజ్యం. ౩౮

(భక్ష్య మితి.) భక్ష్యం ఖాద్యం వ్యంజనాది, భోజ్యం అన్నం, పేయం పానకాది, లేహ్యం రసాయనాది, ఖాదనం ఘాసః. ౩౯

(గుహమితి.) అర్చితత్వేఽపి కేచి న్న తన్మాత్రేణ తుష్యంతి. న తథా వయ మిత్యాహ (హృష్టా శ్చేతి.) స్నేహసందర్శనేన రాజ్యం ప్రశాధీతి వాక్యకృతేన స్నేహప్రదర్శనేన. ౪౦½

(శ్రీరామాదీనాం శృంగిబేరపురగమనం)

భుజాభ్యాం సాధు పీనాభ్యాం పీడయన్ వాక్య మబ్రవీత్.
దిష్ట్యా త్వాం గుహ పశ్యామి అరోగం సహ బాంధవైః, ४०५

అపి తే కుశలం రాష్ట్రే మిత్రేషు చ ధనేషు చ. ४२

యత్త్విదం భవతా కించిత్ ప్రీత్యా సముపకల్పితం,
సర్వం త దనుజానామి నహి వర్తే ప్రతిగ్రహే. ४३

కుశచీరాజినధరం ఫలమూలాశినం చ మాం,
విద్ధి ప్రణిహితం ధర్మే తాపసం వనగోచరం. ४४

అశ్వానాం ఖాదనేనాఽహ మర్థీ నాఽన్యేన కేనచిత్,
ఏతావతాఽత్రభవతా భవిష్యామి సుపూజితః. ४५

ఏతే హి దయితా రాజ్ఞః పితు ర్దశరథస్య మే,
ఏతైస్తు విహితై రశ్వై ర్భవిష్యా మ్యహ మర్చితః. ४६

(భుజాభ్యామితి) సాధు పీడయన్ సమ్యగాలింగన్, పీనాభ్యా మితి సుఖహేతుత్వ ముచ్యతే. ४२

(యత్త్వితి.) అనుజానామి మమ సర్వం సమ్యక్కృత మిత్యనుజానామి. ప్రతిగ్రహే న వర్తే ప్రతిగ్రహధర్మం నాశ్రితవా నస్మీతి భావః. ४३

రాజాన్నాద్యపరిగ్రహే హేతుం దర్శయతి (కుశచీరాజినధర మితి.) కుశం పవిత్రమేఖలాది రూపం. చీరం వల్కలం, అజినం కృష్ణాజినం, ధర్మే ప్రణిహితం పితృవాక్యపరిపాలనాదిధర్మే సావధానం, వనం గోచర స్సంచారవిషయో యస్య, తం. ४४

(అశ్వానామితి.) అశ్వానాం ఖాదనేన గ్రాసేన, అర్థీ ప్రయోజనవాన్, అశ్వఘాస ఏవ ప్రయోజన మిత్యర్థః. అత్ర అస్మిన్ సమయే. ४५

(ఏతే హీతి) సువిహితైః పోషితైః. ४६

అశ్వానాం ప్రతిపానం చ ఖాదనం చైవ సోఽన్వశాత్,
గుహ స్తత్రైవ పురుషాం స్త్వరితం దీయతా మితి. ౪౭

తత శ్చీరోత్తరాసంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం,
జల మేవాఽఽదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాఽఽహృతం స్వయం. ౪౮

తస్య భూమౌ శయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః,
సభార్యస్య తతోఽభ్యేత్య తస్థౌ వృక్ష ముపాశ్రితః. ౪౯

గుహోఽపి సహ సూతేన సౌమిత్రి మను భాషయన్,
అన్వజాగ్ర త్తతో రామ మప్రమత్తో ధనుర్ధరః. ౫౦

తథా శయానస్య తతోఽస్య ధీమతో యశస్వినో దాశరథే ర్మహాత్మనః,
అదృష్టదుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతియాయ చిరేణ శర్వరీ. ౫౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచాశ స్సర్గః.

(అశ్వానా మితి.) స గుహః, తత్రైవ తదానీ మేవ, పురుషాన్ స్వభృత్యాన్ ప్రతి, అశ్వానాం ఖాదనం, ప్రతిపానం క్షీ (సు) రాదికం చ, త్వరితం దీయతా మిత్యన్వశాత్. ౪౭

(తత ఇతి.) ఉత్తరాసంగః ఉత్తరీయం, అన్వాస్య ఉపాస్య, అనేన స్నాన మాక్షిప్యతే, భోజ్య మాహారం. ౪౮

(తస్యేతి.) శయ్యాకాలే పాదప్రక్షాళనం రాజోపచారత్వా ద్వా, స్వశేషవృత్త్యనురూపత్వా ద్వా. యద్వా. ప్రక్షాళనం రామకర్తృకం, త దాచమనస్యా ప్యుపలక్షణం. ప్రక్షాళ్యాచమ్య. శయానస్య శయానే సతీత్యర్థః. భావలక్షణే షష్ఠీ. తతః తస్మాత్ శయనప్రదేశాత్, అభ్యేత్య గుహాభిముఖ మేత్య, వృక్ష మేవోపాశ్రిత స్తస్థౌ. ౪౯

(గుహోఽపీతి.) సౌమిత్రి మనుభాషయన్ రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయ న్నిత్యర్థః. అన్వజాగ్రత్ జాగ్రతం సౌమిత్రి మన్వజాగ్రత్. కిమర్థం? రామ ముద్దిశ్య రామం సంరక్షితు మిత్యర్థః. ధనుర్ధర ఇత్యనేన లక్ష్మణేఽప్యతిశంకా గుహస్య ద్యోత్యతే ౫౦-౫౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకపంచాశ స్సర్గః

తం జాగ్రత మదంభేన భ్రాతు రర్థాయ లక్ష్మణం,
గుహ స్సంతాపసంతప్తో రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్. ౧

ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థ ముపకల్పితా,
ప్రత్యాశ్వసిహి సాధ్వస్యాం రాజపుత్ర యథాసుఖం. ౨

ఉచితోఽయం జన స్సర్వః క్లేశానాం త్వం సుఖోచితః,
గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామః కాకుత్స్థస్య వయం నిశాం. ౩

† నహి రామా త్ప్రియతమో మమాఽస్తి భువి కశ్చన,
బ్రవీమ్యేత *దహం సత్యం సత్యేనైవ చ తే శపే. ౪

అథ ఏకపంచాశ స్సర్గః

(తం జాగ్రత మిత్యాది.) అదంభేన అకృత్రిమేణ. అర్థాయ రక్షణాయ, సంతాపసంతప్తః రామదుర్దశాదర్శనసంతాపేన సంతప్తః, రాఘవం లక్ష్మణం. ౧

(ఇయ మితి.) ప్రత్యాశ్వసిహి విశ్రాంతో భవేతి యావత్. ౨

(ఉచిత ఇతి.) అయం జనః వనచారిత్వేన క్లేశసహో జనః. ౩

† రామానుజీయం. (నహీతి.) బ్రవీమ్యేత దహం సత్య మితి పాఠ స్సాధుః. ౪

* దయం ఇతి పా. అయం జనః అటవికోఽహం ఇతి తత్త్వదీపికా.

అస్య ప్రసాదా దాశంసే లోకేఽస్మిన్ సుమహ ద్యశః,
ధర్మావాప్తిం చ విపులా మర్థావాప్తిం చ కేవలాం. ౫

సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా,
రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి స్సర్వతో జ్ఞాతిభి స్సహ. ౬

నహి మేఽవిదితం కించి ద్వనేఽస్మిన్ చరత స్సదా,
చతురంగం హ్యపి బలం సుమహ త్ప్రసహేమహి. ౭

లక్ష్మణ స్తం తదోవాచ రక్ష్యమాణా స్త్వయాఽనఘ,
నాఽత్ర భీతా వయం సర్వే ధర్మమేవాఽనుపశ్యతా. ౮

కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహ సీతయా,
శక్యా నిద్రా మయా లబ్ధుం జీవితం వా సుఖాని వా. ౯

యో న దేవాసురై స్సర్వై శ్శక్యః ప్రసహితుం యుధి,
తం పశ్య సుఖసంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౦

(అస్యేతి.) ఆశంసే ప్రార్థయే, కేవలా మర్థావాప్తిం అర్థావాప్తి మేవేత్యర్థః. కేచిత్తు కేవల మితి పఠిత్వా కేవలం ప్రసాదా దితి యోజయంతి. ౫

(స ఇతి,) సర్వతః సర్వదిక్షు ౬

(న హీతి.) అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః. కించిత్ విరోధ్యాగమనస్థానం, బలం పరకీయం, ప్రసహేమహీ త్యేత దాత్మని బహువచనం జ్ఞాత్యపేక్షయా. ౭-౮

భీత్యభావే కిమర్థం జాగరణ? మిత్యాహ (కథ మితి.) నిద్రా న లభ్యత ఇతి భావః. జీవితం ఆశ్వాసనం, నిద్రైవ న లభ్యతే జీవితసుఖానాం కా కథేతి భావః. ౯

(య ఇతి.) ప్రసహితు మితి తీషసహేత్యాదినా పాక్షిక ఇట్. సంవిష్టం శయానం. ౧౦

(రాత్రౌ గుహలక్ష్మణయో స్సంభాషణం.)

యో మంత్రతపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః,
ఏకో దశరథస్యేష్టః పుత్ర స్సదృశలక్షణః. ౧౦

అస్మిన్ ప్రవ్రాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి,
విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్ర మేవ భవిష్యతి. ౧౨

వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతా స్త్రియః,
నిర్ఘోషోపరతం చాఽతో మన్యే రాజనివేశనం ౧౩

కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ,
నాఽఽశంసే యది జీవన్తి సర్వే తే శర్వరీ మిమాం. ౧౪

జీవేదపి హి మే మాతా శత్రుఘ్నస్యాఽన్వవేక్షయా,
త ద్దుఃఖం యత్తు కౌసల్యా వీరసూ ర్వినశిష్యతి. ౧౫

(య ఇతి.) మంత్రతపసా మంత్రయుక్తతపసా, మంత్రతపోభ్యా మిత్యర్థః. పరిశ్రమైః యజ్ఞాదిభిః, ఏకః ముఖ్యః - 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః, సదృశలక్షణః స్వసదృశలక్షణః. (అస్మిన్నితి.) వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి, విధవా పతిరహితా. ౧౨

(వినద్యేతి.) ఉపరతాః, భవిష్యంతీతి శేషః. అతఏవ నిర్ఘోషోపరతం ఉపరతనిర్ఘోషం, భవిష్యతీతి మన్యే. ౧౩

(కౌసల్యేతి.) తే సర్వే, జీవంతి జీవిష్యంతీతి, నాఽఽశంసే, యది జీవంతి ఇమాం శర్వరీ మేవ. ౧౪

(జీవే దితి.) శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా శత్రుఘ్నస్నేహేనేత్యర్థః, పునః పునర్దర్శనేన వా, వీరసూః వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా, కౌసల్యా వినశిష్యతీతి యద్దుఃఖం త ద్దుస్సహ మిత్యర్థః. ౧౫

అనురక్తజనాకీర్ణా సుఖా లోకప్రియావహా,
రాజవ్యసనసంసృష్టా సా పురీ వినశిష్యతి. ౧౬

కథం పుత్రం మహాత్మానం జ్యేష్ఠం ప్రియ మపశ్యతః,
శరీరం ధారయిష్యంతి ప్రాణా రాజ్ఞో మహాత్మనః. ౧౭

వినష్టే నృపతౌ పశ్చాత్ కౌసల్యా వినశిష్యతి,
అనంతరం చ మాతాపి మమ నాశ ముపైష్యతి. ౧౮

అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం,
రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి. ౧౯

సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మి న్కాలే హ్యుపస్థితే,
ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపం. ౨౦

(అనురక్తజనాకీర్ణేతి.) రాజవ్యసనసంసృష్టా రాజమరణనిమిత్తవ్యసనసంయుక్తేత్యర్థః. ౧౬—౧౮

(అతిక్రాంత మితి.) మే పితా రామే రాజ్యమనిక్షిప్య, అతఏవ మనోరథ మనవాప్య, వినశిష్యతీతి యత్, తస్మాత్ అతిక్రాంతం అతిక్రాంతం, సర్వం ప్రయోజన మతీత్య గత మిత్యర్థః. అథవా, అతిక్రాంత మతిక్రాంతం మనోరథ మనవాప్య పునః పున ర్వర్ధమానం మనోరథ మనవాప్య, రామో జాతః, వర్ధిష్యతే. ఉద్వాహం కరిష్యతి, రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యేవ మభివృద్ధం మనోరథ మిత్యర్థః మనోరథాతిక్రాంతి మేవాహ (రాజ్యే రామ మనిక్షిప్యేతి.) ౧౯

(సిద్ధార్థా ఇతి.) తస్మిన్ కాలే మరణకాలే ఉపస్థితే. ప్రేతకార్యేష్వ వ్యుపస్థితేషు, వృత్తం అతీతం, మృత మితి యావత్ - 'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢనిస్తుల' ఇత్యమరః. భూమిపం పితరం, సిద్ధార్థాః కృతార్థాః, సంస్కరిష్యంతి. వయం త్వకృతార్థా ఇతి భావః. ౨౦

(రాత్రౌ గుహలక్ష్మణయో స్సంభాషణం)

రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథాం,
హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం గణికావరశోభితాం. ౨౦

రథాశ్వగజసంబాధాం తూర్యనాద వినాదితాం,
సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులాం. ౨౨

ఆరామోద్యానసంపన్నాం సమాజోత్సవ శాలినీం,
సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితు ర్మమ. ౨౩

అపి జీవే ద్దశరథో వనవాసా త్పున ర్వయం,
ప్రత్యాగమ్య మహాత్మాన మపి పశ్యేమ సువ్రతం. ౨౪

అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయం,
నివృత్తవనవాసేఽస్మి న్నయోధ్యాం ప్రవిశేమహి. ౨౫

(రమ్యచత్వరసంస్థానా మితి) రమ్యచత్వరసంస్థానాం రమణీయాంగణసంస్థానాం, సువిభక్తమహాపథాం గృహపఙ్క్తిభి స్సమ్యగ్విభక్తరాజమార్గాం, హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం హర్మ్యై ర్ధనినాం వాసైః, ప్రాసాదై-ర్దేవభూభుజాం వాసైశ్చ, సంపూర్ణాం - 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. గజాశ్వరథసంబాధాం—సంబాధాం నిబిడాం, నాదితాం సంజాతనాదాం, సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం—సర్వైః పుత్రజన్మోత్సవ ప్రభృతిభి స్సంపన్నాం, ఆరామోద్యానసంపన్నాం—ఆరామాః ఉద్యానాని చ, ఉపవనాని రాజ్ఞః క్రీడార్థవనాని చ, సమాజోత్సవశాలినీం-సమాజై స్సంఘైః క్రియమాణ ఉత్సవ స్సమాజోత్సవః, దేవోత్సవ ఇత్యర్థః. ౨౩

(అపీతి.) అపి స్సంభావనాయాం. ౨౪

(అపి సత్యప్రతిజ్ఞేనేతి.) సత్యప్రతిజ్ఞేన, పిత్రేతి శేషః. అస్మిన్ రామే, ప్రవిశేమహ్యాశంసాయాం లిఙ్. ౨౫

పరిదేవయమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః,
తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాఽత్యవర్తత. ౨౬

తథాహి సత్యం బ్రువతి ప్రజాహితే నరేంద్రపుత్రే గురుసౌహృదా ద్గుహః,
ముమోచ బాష్పం వ్యసనాఽభిపీడితో జ్వరాతురో నాగ ఇవ వ్యథాతురః. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకపంచాశ స్సర్గః.

అథ ద్విపంచాశ స్సర్గః

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం పృథువక్షా మహాయశాః,
ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం శుభలక్షణం. ౧

(పరిదేవయమానస్యేతి.) పరిదేవయమానస్యేత్యాదౌ సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. ఏవ మితి శేషః. ౨౬

(తథేతి.) సత్యం వాస్తవం, నరేంద్రపుత్రే లక్ష్మణే, గురుసౌహృదాత్ - గురుషు పిత్రాదిషు, సౌహృదాత్ స్నేహాత్, జ్వరాతురో నాగో గజ ఇవ వ్యథాతురో గుహ ఇత్యన్వయః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకపంచాశ స్సర్గః

అథ ద్విపంచాశ స్సర్గః

(ప్రభాతాయా మితి.) పృథువక్షా ఇత్యుత్సాహాతిరేకోక్తిః. మహాయశా ఇతి ధర్మవ్యతిక్రమాఽభావ స్సూచితః. సౌమిత్రి మితి రామం దశరథం విద్ధీత్యాదినోక్తార్థానుష్ఠాయిత్వం సూచితం, శుభలక్షణ మిత్యనేన స్వభక్తి రుక్తా. ౧

(గుహేన నౌకాయా ఆనయనం)

భాస్కరోదయకాలోఽయం గతా భగవతీ నిశా,
అసౌ సుకృష్ణో విహగః కోకిల స్తాత కూజతి. ౨

బర్హిణానాం చ నిర్ఘోషః శ్రూయతే నదతాం వనే,
తరామ జాహ్నవీం సౌమ్య శీఘ్రగాం సాగరంగమాం. ౩

విజ్ఞాయ రామస్య వచ స్సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః,
గుహ మామంత్ర్య సూతం చ సోఽతిష్ఠ ద్భ్రాతు రగ్రతః. ౪

స తు రామస్య వచనం నిశమ్య ప్రతిగృహ్య చ,
స్థపతి స్తూర్ణ మాహూయ సచివా నిద మబ్రవీత్. ౫

అస్య వాహనసంయుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం శుభాం,
సుప్రతారాం దృఢాం తీర్థే శీఘ్రం నావ ముపాహర. ౬

(భాస్కరోదయకాల ఇతి,) భాస్కరశబ్దోయం తత్సంబం ధ్యరుణవాచీ. గతా గతప్రాయా, భగవతీ కామవర్ధినీ - 'భగః శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్క కీర్తిష్వి'త్యమరః. సుకృష్ణో విహగః భరద్వాజః, కోకిలః కోకిల శ్చేత్యర్థః. ౨

(బర్హిణానా మితి.) వనే నదతా మితి నగరస్థక్రీడామయూరవ్యావృత్తగంభీరధ్వని రుక్తా. (శీఘ్రగా మితి.) నావం వినా దుస్తరత్వోక్తిః. (సాగరంగమా మితి) మహత్త్వోక్తిః. (విజ్ఞాయేతి.) వచో విజ్ఞాయ, నదీతరణసాధనం శీఘ్రమానేతవ్యమి త్యేవంరూపం వచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా, గుహం సూతం చామంత్ర్య, యువాభ్యా మపి రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం కి? మితి సంబోధ్య, భ్రాతు రగ్రతోఽతిష్ఠత్. ౩-౪

(స త్వితి.) ప్రతిగృహ్య శిరోనతిపూర్వకం తథైవ కరిష్యా మిత్యంగీకృత్య. ౫

(అస్యేతి.) అస్య రామస్య, వాహనసంయుక్తాం వాహ్యతే నీయతేఽనేనేతి వాహనం అరిత్రాది. తేన సంయుక్తాం, కర్ణగ్రాహవతీం - కర్ణ మరిత్రం గృహ్ణాతీతి కర్ణగ్రాహః కర్ణధారః, తద్వతీం-'కర్ణం

తం నిశమ్య సమాదేశం గుహామాత్యగణో మహాన్,
ఉపోహ్య రుచిరాం నావం గుహాయ ప్రత్యవేదయత్. ౭

తత స్స ప్రాంజలి ర్భూత్వా గుహో రాఘవ మబ్రవీత్,
ఉపస్థితేయం నౌ ర్దేవ భూయ: కిం కరవాణి తే. ౮

తవామరసుతప్రఖ్య తర్తుం సాగరగాం నదీం,
నౌ రియం పురుషవ్యాఘ్ర తాం త్వ మారోహ సువ్రత. ౯

అథోవాచ మహాతేజా రామో గుహ మిదం వచ:,
కృతకామోఽస్మి భవతా శీఘ్ర మారోప్యతా మితి. ౧౦

తత: కలాపాన్ సన్నహ్య ఖడ్గౌ బధ్వా చ ధన్వినౌ,
జగ్మతు ర్యేన తౌ గంగాం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧౧

రామ మేవ తు ధర్మజ్ఞ ముపగమ్య వినీతవత్,
కి మహం కరవాణీతి సూత: ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౧౨

స్త్రీ శ్రోత్ర మరిత్రం చేతి నిఘంటు:. సుప్రతారాం సుష్ఠు తారయితుం సమర్థాం, దృఢాం సుశ్లిష్టసంధిబంధాం, తీర్థే అవతారమార్గే, ఉపాహరే త్యేకవచనం సచివగణాభిప్రాయేణ. ౭-౮

(తవేతి.) (నౌరియ మితి.) ఉపస్థితేతి శేష:. ౯

(అథేతి.) (ఆరోప్యతా మితి.) ఖనిత్రపిటకవైదేహీవస్త్రాభరణాదిక మితి శేష:. ౧౦

(తత ఇతి.) తౌ రాఘవౌ, సన్నహ్య కవచౌ ధృత్వా. కలాపాన్ తూణీరాన్, ఖడ్గౌ చ బధ్వా. ధన్వినౌ. జనా: యేన మార్గేణ గంగాం ప్రాప్నువంతి తేన మార్గేణ, జగ్మతు:. ౧౧

(రామ మితి.) ధర్మజ్ఞం భృత్యధర్మజ్ఞం, వినీతవత్ సవినయ మితి క్రియావిశేషణం. ౧౨

(శ్రీరామేణ సుమంత్రనివర్తనం)

తతోఽబ్రవీ ద్దాశరథి స్సుమంత్రం స్పృశ న్ కరేణోత్తమ దక్షిణేన,
సుమంత్ర శీఘ్రం పున రేవ యాహి రాజ్ఞ స్సకాశే భవ చాఽప్రమత్తః. ౧౩

నివర్తస్వే త్యువాచైవ మేతావ ద్ధి కృతం మమ,
రథం విహాయ పద్భ్యాం తు గమిష్యామో మహావనం. ౧౪

ఆత్మానం త్వభ్యనుజ్ఞాత మవేక్ష్యార్త స్స సారథిః,
సుమంత్రః పురుషవ్యాఘ్ర మైక్ష్వాక మిద మబ్రవీత్. ౧౫

నాతిక్రాంత మిదం లోకే పురుషేణేహ కేనచిత్,
తవ సభ్రాతృభార్యస్య వాసః ప్రాకృతవ ద్వనే. ౧౬

న మన్యే బ్రహ్మచర్యేఽస్తి స్వధీతే వా ఫలోదయః,
మార్దవార్జవయో ర్వాపి త్వాం చే ద్వ్యసన మాగతం. ౧౭

(**తత ఇతి.**) **ఉ**త్తమేతి సంబోధనం. ౧౩

యా**హీ**తి సామాన్యేనోక్తం సోపపత్తిక మాహ (నివర్తస్వేతి.) మమ **ఏ**తావత్ కృతం హి గంగా**తీ**రపర్యంతం రథేన ప్రాపణం కృతం హి, **హీ**తి రాజాజ్ఞాద్యోతనం. అతఃపరం యానం విహాయ పద్భ్యామేవ మహావనం గమిష్యామః. అత స్త్వం నివర్తస్వే త్యేవ మువాచ. ౧౪

(**ఆత్మాన మితి.**) అవేక్ష్య బుద్ధ్వా, ఆర్తః అనుగమనేఽభ్యనుజ్ఞా న కృతేతి దుఃఖితః. ౧౫

(నాతిక్రాంత మితి.) తవ సభ్రాతృభార్యస్య, వనే, ప్రాకృతవత్ క్షుద్రస్యేవ, యోఽయం వాసః, తదిదం, లోకే కేనచి దపి పురుషేణ, నాతిక్రాంతం నాంగికృతం, సర్వాసంమతోఽయం తవ వనే వాస ఇత్యర్థః. కిం పున ర్మమేతి భావః. ౧౬

(న మన్య ఇతి.) త్వాం బ్రహ్మచర్యస్వాధ్యాయమార్దవార్జవయుక్తం త్వాం, వ్యసన మాగతం చేత్, బ్రహ్మచర్యే అధశ్శయనాదిలక్షణే అధ్యయనకాలకృతే, స్వధీతే స్వాధ్యాయా

సహ రాఘవ వైదేహ్యా భ్రాత్రా చైవ వనే వసన్,
త్వం గతిం ప్రాప్స్యసే వీర త్రిలోకాంస్తు జయన్నివ. ౧౮

వయం ఖలు హతా రామ యే త్వయా హ్యుపవంచితాః,
కైకేయ్యా వశ మేష్యామః పాపాయా దుఃఖభాగినః. ౧౯

ఇతి బ్రువ న్నాత్మసమం సుమంత్ర స్సారథి స్తదా,
దృష్ట్వా దూరగతం రామం దుఃఖార్తో రురుదే చిరం. ౨౦

తతస్తు విగతే బాష్పే సూతం స్పృష్టోదకం శుచిం,
రామస్తు మధురం వాక్యం పునః పున రువాచ తం. ౨౧

ఇక్ష్వాకూణాం త్వయా తుల్యం సుహృదం నోపలక్షయే,
యథా దశరథో రాజా మాం న శోచే త్తథా కురు. ౨౨

శోకోపహతచేతాశ్చ వృద్ధశ్చ జగతీపతిః,
కామభారావసన్నశ్చ తస్మా దేత ద్బ్రవీమి తే. ౨౩

ఉద్యయనే, మార్దవే దయాళుత్వ ఇతి యావత్. ఆర్జవే అకౌటిల్యే చ, ఫలోదయః ఫలసిద్ధిః, నాస్తీతి మన్యే. యది బ్రహ్మచర్యాదికం ఫలదం స్యాత్ తత్ త్వయి దృశ్యేత. న దృశ్యతే. ప్రత్యుత వనవాస ఏవ దృష్టః. అతో న తత్ ఫలదమితి మన్య ఇతి భావః. ఖేదాతిశయా దేవ ముక్తం. ౧౭

(స హేతి.) త్రీన్ లోకాన్ జయన్నివ, విష్ణు రివేత్యర్థః. గమ్యత ఇతి గతిః కీర్తిః, తాం ప్రాప్స్యసే, అతులాం కీర్తిం ప్రాప్స్యస ఇత్యర్థః. సుమంత్రః పురవాసి ష్వాత్మాన మంతర్భావ్య వదతి (వయ మితి.) వయం త్వా మనుగతా వయం, త్వయా హ్యుపవంచితాః ఖలు రాత్రౌ నిద్రాసమయే అవిదితగమనేన ఉపవంచితా ఏవ, అపిశబ్దా దభిషేకవిఘటనేన కైకేయ్యాపి వంచితా ఇతి ద్యోత్యతే. ఉపవంచితాః సమీపే వంచితాః, వనం ప్రాప్యమానా ఇవ త్యక్తా ఇతి వాఽర్థః. అత ఏవ పాపాయాః కైకేయ్యాః వశం, దుఃఖభాగిన స్సంతః ఏష్యామః, అతో వయం హతా ఇత్యన్వయః. ౨౦

(తత ఇతి.)రోదనస్యాఽశుచితాహేతుత్వాత్ స్పృష్టోదకం ఆచాంతం, అతిఏవ శుచిం. ౨౧-౨౩

(శ్రీరామేణ సుమన్త్రనివర్తనం)

యద్య దాజ్ఞాపయే త్కించి త్స మహాత్మా మహీపతిః,
కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం కార్యం త దవికాంక్షయా. ౨౪

ఏతదర్థం హి రాజ్యాని ప్రశాసతి నరేశ్వరాః,
య దేషాం సర్వకృత్యేషు మనో న ప్రతిహన్యతే. ౨౫

య ద్యథా స మహారాజో నాఽలీక మధిగచ్ఛతి,
నచ తామ్యతి దుఃఖేన సుమన్త్ర కురు తత్తథా. ౨౬

అదృష్టదుఃఖం రాజానం వృద్ధ మార్యం జితేంద్రియం,
బ్రూయా స్త్వ మభివాద్యైవ మమ హేతో రిదం వచః. ౨౭

నైవాఽహ మనుశోచామి లక్ష్మణో న చ మైథిలీ,
అయోధ్యాయా శ్చ్యుతాశ్చేతి వనే వత్స్యామహేతి చ. ౨౮

గురవ స్స్వామిన శ్చ న నియమ్యాః, అపితు సర్వప్రకారేణాఽనువర్తనీయా ఇత్యాశయే నాహ (యద్యదితి.) వికాంక్షా అనాదరః, తదభావేన ఆదరేణే త్యర్థః. ౨౪

(ఏత దితి.) ఏతచ్ఛబ్దార్థ మాహ (య దేషా మితి.) ప్రశాసతీతి అభ్య స్తత్వా దదాదేశః. సర్వకృత్యేషు కామాత్ క్రోధా ద్వా ప్రవృత్తే ష్విత్యర్థః. ౨౫

(యదితి) అలీక మప్రియం. 'అలీకం త్వప్రియేఽనృత' ఇత్యమరః. ౨౬

(అదృష్టదుఃఖ మితి.) మమ హేతోః మదర్థం, మమ ప్రతినిధిత్వేనే త్యర్థః. ౨౭

స్వవిశ్లేషజనితదుఃఖేన రాజా న నిర్వహే దితి భియా తదాఽఽశ్వాసకాని వాక్యా న్యాహ (నైవాఽహ మితి.) లక్ష్మణో న చ మైథిలీత్యత్ర శోచతీతి విపరిణామః కర్తవ్యః. వత్స్యామహే త్యత్ర ఆర్ష స్సంధిః. ౨౮

చతుర్దశసు వర్షేషు నివృత్తేషు పునః పునః,
లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ద్రక్ష్యసి క్షిప్ర మాగతాన్. ౨౯

ఏవ ముక్త్వా తు రాజానం మాతరం చ సుమంత్ర మే,
అన్యాశ్చ దేవీ స్సహితాః కైకేయీం చ పునః పునః. ౩౦

ఆరోగ్యం బ్రూహి కౌసల్యా మథ పాదాభివందనం,
సీతాయా మమ చార్యస్య వచనా ల్లక్ష్మణస్య చ. ౩౧

బ్రూయాశ్చ హి మహారాజం భరతం క్షిప్ర మానయ,
ఆగత శ్చాపి భరత స్థ్సాప్యో నృపమతే పదే. ౩౨

భరతం చ పరిష్వజ్య యౌవరాజ్యేఽభిషిచ్య చ,
అస్మత్సంతాపజం దుఃఖం న త్వా మభిభవిష్యతి. ౩౩

(చతుర్దశస్వితి.) పునః పునర్ద్రక్ష్యసి, నిత్యవీప్సయో రితి ద్వివచనం. ఆదరాతిశయేన సదా ద్రక్ష్యసీ త్యర్థః. ౨౯

(ఏవ మిత్యాది.) రాజానం, మే మాతరం, అన్యాః దేవీః, సహితాః కౌసల్యయా సహ వర్తమానాః, కైకేయీం చ, పునః పున రేవ ముక్త్వా, అథ కౌసల్యా మారోగ్యం పాదాభివందనం చ బ్రూహీత్యన్వయః. ఆర్యస్య శాస్త్రవిహితజ్యేష్ఠానువర్తనరూపపరమధర్మవేదిత్వా ల్లక్ష్మణస్యార్యత్వోక్తిః, కౌసల్యాం ప్రత్యేవ పాదాభివందనకథనం. అన్యత్ర నిషేధాత్. 'ఆచార్యవ దాచార్యదారే వృత్తిః పాదసంవాహనవర్జ' మితి నిషేధస్య సపత్నీమాతృష్వపి తుల్యత్వాత్. ౩౦-౩౧

(బ్రూయా ఇతి.) నృపమతే రాజ్ఞా మభిమతే పదే, యౌవరాజ్య ఇత్యర్థః. అభిషిచ్య, స్థిత మితి శేషః. నాభిభవిష్యతీ త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. అస్య బ్రూయా ఇత్యనేన సంబంధః. ౩౨-౩౩

(శ్రీరామేణ సుమంత్రనివర్తనం)

భరతశ్చాపి వక్తవ్యో యథా రాజని వర్తసే,
తథా మాతృషు వర్తేథా స్సర్వాస్వేవాఽవిశేషతః. ౩౪

యథా చ తవ కైకేయీ సుమిత్రా చ విశేషతః,
తథైవ దేవీ కౌసల్యా మమ మాతా విశేషతః. ౩౫

తాతస్య ప్రియకామేన యౌవరాజ్య మవేక్షతా.
లోకయో రుభయో శ్శక్యం నిత్యదా సుఖమేధితుం. ౩౬

నివర్త్యమానో రామేణ సుమంత్ర శ్శోకకర్శితః.
త త్సర్వం వచనం శ్రుత్వా స్నేహా త్కాకుత్స్థ మబ్రవీత్. ౩౭

యదహం నోపచారేణ బ్రూయాం స్నేహా దవిక్లబః,
భక్తిమా నితి త త్తావ ద్వాక్యం త్వం క్షంతు మర్హసి. ౩౮

కథం హి త్వద్విహీనోఽహం ప్రతియాస్యామి తాం పురీం,
తవ తావ ద్వియోగేన పుత్రశోకాకులా మివ. ౩౯

భరత ఇత్యాదిశ్లోకేనోక్త మర్థం వివృణోతి (యథేతి.) సుమిత్రోక్తి శ్శత్రుఘ్నపక్షపాతాత్. అవేక్షతా అంగీకుర్వతా, త్వయేతి శేషః. నిత్యదా సర్వదా, ఛాందసో దాప్రత్యయః. ఇతి భరత శ్చాపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౩౬-౩౭

(యదితి.) అహ మవిక్లబః ధృష్టస్సన్, యద్వాక్యం బ్రూయాం త న్నోపచారేణ, కింతు స్నేహాత్. తద్వాక్యం త్వం తావత్ సాకల్యేన క్షంతు మర్హసీతి సంబంధః. పాఠభేదః – తవ స్నేహా దవిక్లబో నిర్భయః, య ద్వచః, ఉపచారేణ న బ్రూయాం సేవాధర్మం విహాయ బ్రూయాం, తద్వాక్యం, భక్తిమా నితి హేతోః క్షంతు మర్హసి. ౩౮

(కథ మితి.) తవ తావ ద్వియోగేనేతి పాఠః. తవ తాతేతి పాఠే తాత స్వామిన్నిత్యర్థః.

సరామ మపి తావ న్మే రథం దృష్ట్వా తదా జనః,
వినా రామం రథం దృష్ట్వా విదీర్యేతాపి సా పురీ. ౪౦

దైన్యం హి నగరీ గచ్ఛే ద్దృష్ట్వా శూన్య మిమం రథం,
సూతావశేషం స్వం సైన్యం హతవీర మివాహవే. ౪౧

దూరేపి నివసంతం త్వాం మానసేనాఽగ్రత స్స్థితం,
చింతయంత్యోఽద్య నూనం త్వాం నిరాహారాః కృతాః ప్రజాః. ౪౨

దృష్టం తద్ధి త్వయా రామ యాదృశం త్వత్ప్రవాసనే,
ప్రజానాం సంకులం వృత్తం త్వచ్ఛోకక్లాంతచేతసాం. ౪౩

ఆర్తనాదో హి యః పౌరై ర్ముక్త స్త్వద్విప్రవాసనే,
సరథం మాం నిశామ్యైవ కుర్యు శ్శతగుణం తతః. ౪౪

వృద్ధత్వా ద్వత్సేతి సంబోధనం వా. పుత్రవియోగజ శ్శోకః పుత్రశోకః. తేనాఽఽకులా మివ స్థితాం పురీ మిత్యన్వయః. ౩౯

(సరామ మితి.) పూర్వం సరామం రథం దృష్ట్వా, ఇదానీం రామం వినా స్థితం రథం దృష్ట్వా, జనః, సా పుర్యపి. విదీర్యేత దుఃఖేన భిద్యేత. పురీశబ్దోఽత్ర జనవ్యతిరిక్తపశ్వాదిపరః. ౪౦

(దైన్య మితి.) ఆహవే, హతవీరం హతం వీరం, దృష్ట్వా, స్వసైన్య మివ, సూతావశేషం, శూన్యం రామరహితం, రథం దృష్ట్వా నగరీ దైన్యం గచ్ఛేత్. ౪౧

(దూర ఇతి.) ప్రజాః అయోధ్యావాసిన్యః, దూరే నివసంత మపి, త్వాం మానసేనాగ్రతః స్థితం త్వాం, చింతయంత్యః. భావనాప్రకర్షేణ పురతః స్థిత మివ పశ్యంత్యః, నిరాహారాః. కృతాః, ఆహారేఽప్యాదరం న కుర్వంతీ త్యర్థః, ౪౨

అత్రార్థే పూర్వానుభవం ప్రమాణయతి (దృష్టమితి.) త్వత్ప్రవాసనే ప్రజానాం యాదృశం, సంకులం వృత్తం సంక్షోభో జాతః, తాదృశం త్వయా దృష్టం హి. ౪౩

(ఆర్తనాద ఇతి.) తతః ప్రవాసకాలికనాదా దిత్యర్థః. ౪౪

(శ్రీరామేణ సుమన్త్రనివర్తనమ్)

అహం కిం చాపి వక్ష్యామి దేవీం తవ సుతో మయా,
నీతోఽసౌ మాతులకులం సంతాపం మా కృథా ఇతి. ౪౫

అసత్య మపి నైవాఽహం బ్రూయాం వచన మీదృశం,
కథ మప్రియ మేవాఽహం బ్రూయాం సత్య మిదం వచః ౪౬

మమ తావ న్నియోగస్థా స్త్వద్బంధుజనవాహినః,
కథం రథం త్వయా హీనం ప్రవక్ష్యంతి హయోత్తమాః. ౪౭

త న్నశక్ష్యా మ్యహం గంతు మయోధ్యాం త్వదృతేఽనఘ,
వనవాసానుయానాయ మా మనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౪౮

యది మే యాచమానస్య త్యాగ మేవ కరిష్యసి,
సరథోఽగ్నిం ప్రవేక్ష్యామి త్యక్తమాత్ర ఇహ త్వయా. ౪౯

యది ప్రియం బ్రూయాం తదసత్యం భవతి, యది చ సత్యం బ్రూయాం త దప్రియం భవతి, అతః కౌసల్యాం ప్రతి కిమపి వక్తుం న శక్య మిత్యభిప్రాయేణాహ (అహ మిత్యాదినా.) దేవీ మహం కిం వా వక్ష్యామి? న కి మపి వక్తుం శక్నోమీత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (తవేత్యాదినా.) తవాఽసౌ సుతో మయా మాతులకులం నీతః, తస్మాత్ సంతాపం మా కృథా ఇతీదృశ మసత్యవచన మప్యహం నైవ బ్రూయాం, అసత్యవచనప్రతిషేధా దితి భావః. సత్యమేవ వదే త్యత్రాహ (కథ మితి.) అప్రియ మిదం వనప్రాపణరూపం, సత్యం వచనం కథం బ్రూయాం? దేవ్యా హాని ప్రసంగా దితిభావః. ౪౬

(మమేతి.) త్వద్బంధుజనాః త్వద్వంశ్యాః యద్వా, త్వం త్వద్బంధుభూతసీతాలక్ష్మణ రూపజనాశ్చ త్వద్బంధుజనాః, తద్వాహినః, ప్రవక్ష్యంతి వోఢారో భవిష్యంతి. వహే ర్లృట రూపం. ౪౭-౪౮

(యదీతి.) త్యక్తమాత్రః తత్క్షణ ఏవ త్యక్తః. ౪౯

భవిష్యంతి వనే యాని తపో విఘ్నకరాణి తే,
రథేన ప్రతిబాధిష్యే తాని సత్త్వాని రాఘవ. ౨౦

త్వత్కృతే న మయాఽవాప్తం రథచర్యాకృతం సుఖం,
ఆశంసే త్వత్కృతేనాఽహం వనవాసకృతం సుఖం. ౨౧

ప్రసీదేచ్ఛామి తేఽరణ్యే భవితుం ప్రత్యనంతరః,
ప్రీత్యాఽభిహిత మిచ్ఛామి భవ మే ప్రత్యనంతరః ౨౨

ఇమే చాపి హయా వీర యది తే వనవాసినః,
పరిచర్యాం కరిష్యంతి ప్రాప్స్యంతి పరమాం గతిం. ౨౩

తవ శుశ్రూషణం మూర్ధ్నా కరిష్యామి వనే వసన్,
అయోధ్యాం దేవలోకం వా సర్వథా ప్రజహా మ్యహం ౨౪

(భవిష్యంతీతి.) రథేన సాధనేన, ప్రతిబాధిష్యే అహ మేవ రథీ భూత్వా నివర్తయిష్యా మీత్యర్థః. తాని సత్త్వానీతి పాఠః. సర్వాణీతి పాఠే సత్త్వానీతి శేషః. ౨౦

(త్వదితి.) త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం, రథచర్యాకృతం సుఖం, మయా నాఽవాప్తం రాజ్యాభి షిక్తత్వద్రథచర్యాకృత సుఖం మయా భాగ్యహీనేన న లబ్ధం, తథాపి త్వత్కృతేన త్వత్సాహాయ్య కరణేన. వనవాసకృత మపి సుఖం, ఆశంసే ఇచ్ఛామి. రాజ్యే రథచర్యాకృతసుఖాభావేపి వనే సారథిత్వేన పరిచర్యాకరణకృతం వాఽపి సుఖం మమ భవత్వితి భావః. యద్వా, త్వత్కృతేన త్వయా కృతేనాఽనుగ్రహేణే త్యర్థః. రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం, సుఖం మయా అవాప్తం, ఏవం త్వత్కృతేనాఽనుగ్రహేణ వనవాసకృతం సుఖ మప్యహ మాశంస ఇతి. ౨౧

(ప్రసీదేతి.) ప్రత్యనంతరః సమీపవర్తీ. మే ప్రత్యనంతరో భవేతి ప్రీత్యాఽభిహిత మిచ్ఛామి, త్వత్కర్తృక మభిధాన మిచ్ఛామీత్యర్థః. 'క్రియతా మితి మాం వదే'తివత్. ౨౨

(ఇమ ఇతి.) పరమాం గతిం స్వామిశుశ్రూషణా దితి భావః. ౨౩

(తవేతి.) మూర్ధ్నేత్యస్య సోపచార మితి ఫలితార్థః. సర్వథా సర్వప్రకారేణ. ౨౪

(శ్రీరామేణ సుమంత్రనివర్తనం)

నహి శక్యా ప్రవేష్టుం సా మయాఽయోధ్యా త్వయా వినా,
రాజధానీ మహేంద్రస్య యథా దుష్కృతకర్మణా. ౫౫

వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే మమైష హి మనోరథః,
య దనేన రథేనైవ త్వాం వహేయం పురీం పునః. ౫౬

చతుర్దశ హి వర్షాణి సహితస్య త్వయా వనే,
క్షణభూతాని యాస్యంతి శతసంఖ్యా న్యతోఽన్యథా. ౫౭

భృత్యవత్సల తిష్ఠంతం భర్తృపుత్రగతే పథి,
భక్తం భృత్యం స్థితం స్థిత్యాం త్వం న మాం హాతు మర్హసి. ౫౮

ఏవం బహువిధం దీనం యాచమానం పునః పునః,
రామో భృత్యానుకంపీ తు సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౫౯

(న హీతి.) మహేంద్రస్య రాజధానీ స్వర్గః. ౫౫

(వనవాస ఇతి.) వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే వనవాసే సమాప్తే సతీత్యర్థః. వహేయ మితి యత్, అయం మే మనోరథ ఇతి సంబంధః. ౫౬

(చతుర్దశేతి.) త్వయా సహితస్యేతి, మమేతి శేషః. క్షణభూతాని క్షణతుల్యాని. అతోఽన్యథా త్వద్విరహ ఇత్యర్థః. శతసంఖ్యాని భవేయు రితి శేషః. శతగుణితాని భవిష్యంతీతి భావః. ౫౭

(భృత్యేతి.) హే భృత్యవత్సల, భక్తం భృత్యం, అతఏవ స్థిత్యాం మర్యాదాయాం, స్థితం అస్ఖలితమర్యాదం. అతఏవ భర్తృపుత్రగతే స్వామిపుత్రేణ త్వయా గతే, పథి వనగమనే, తిష్ఠంతం నిశ్చిత త్వదనుగమనం, మాం, త్వం హాతుం నాఽర్హసి. ౫౮-౬౦

జానామి పరమాం భక్తిం మయి తే భర్తృవత్సల,
శృణుచాపి యదర్థం త్వాం ప్రేషయామి పురీ మితః. ౬౦

నగరీం త్వాం గతం దృష్ట్వా జననీ మే యవీయసీ,
కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛే దితి రామో వనం గతః. ౬౧

పరితుష్టా హి సా దేవీ వనవాసం గతే మయి,
రాజానం నాతిశంకేత మిథ్యావాదీతి ధార్మికం. ౬౨

ఏష మే ప్రథమః కల్పో యదంబా మే యవీయసీ,
భరతారక్షితం స్ఫీతం పుత్రరాజ్య మవాప్నుయాత్. ౬౩

మమ ప్రియార్థం రాజ్ఞశ్చ సరథ స్త్వం పురీం వ్రజ,
సందిష్ట శ్చాసి యా నర్థాం స్తాం స్తాన్ బ్రూయా స్తథా తథా. ౬౪

ఇత్యుక్త్వా వచనం సూతం సాంత్వయిత్వా పునః పునః,
గుహం వచన మక్లీబో రామో హేతుమ దబ్రవీత్. ౬౫

నేదానీం గుహ యోగ్యోఽయం వాసో మే సజనే వనే,
అవశ్యం హ్యాశ్రమే వాసః కర్తవ్య స్తద్గతో విధిః. ౬౬

(నగరీ మిత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. రామో వనం గత ఇతి కైకేయీ, ప్రత్యయం విశ్వాసం, గచ్ఛేత్. ధార్మికం రాజానం మిథ్యావాదీతి నాతిశంకేత. భరతారక్షితం భరతేన అనమంతా ప్రక్షితం, పుత్రరాజ్యం అవాప్నుయా దితి చ యత్, ఏషః మే, ప్రథమః కల్పః కర్తవ్యేషు ప్రయోజనేషు ముఖ్యం. 'ముఖ్య స్స్యాత్ ప్రథమః కల్పః, ఇత్యమరః. ౬౧-౬౩

(మమేతి.) యా నర్థాన్ సందిష్టోఽసి, తా నర్థాన్ దశరథాదీ నుద్దిశ్య తథా తథా బ్రూయా ఇతి సంబంధః. ౬౪

(ఇతీతి.) హేతుమత్ యుక్తిమత్, నే దానీ మిత్యనేన ఇహ వస్తవ్య మితి గుహప్రార్థనం ద్యోతితం. మే, సజనే సజనప్రదేశే, అయం వాసో న యోగ్యః, తద్గతో విధిః ఆశ్రమవాసగతః,

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః జటాధారణం)

సోఽహం గృహీత్వా నియమం తపస్విజనభూషణం,
హితకామః పితు ర్భూయ స్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ. ౮౬

జటాః కృత్వా గమిష్యామి న్యగ్రోధక్షీర మానయ, ౮౭½

తత్ క్షీరం రాజపుత్రాయ గుహః క్షిప్ర ముపాహరత్.
లక్ష్మణస్యాత్మన శ్చైవ రామ స్తేనాఽకరో జ్జటాః, ౮౮½

దీర్ఘబాహు ర్నరవ్యాఘ్రో జటిలత్వ మధారయత్. ౮౯

తౌ తదా చీరవసనౌ జటామండలధారిణౌ,
అశోభేతా మృషిసమౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౯౦

తద్విషయ ఇత్యర్థః. విధిః పితృనియమనం, సోఽహం 'సప్త సప్త చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వసే'తి కైకేయ్యా నియుక్తోఽహం, తపస్విజనభూషణం తపస్విజనాతిశయావహం, నియమం అధశ్శయనాదికం, గృహీత్వా అంగీకృత్య, పితు స్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ, భూయో హితకామః, అతిశయేన పరలోకసాధనపుణ్యకామ స్సన్. జటాః కృత్వా గమిష్యామి, తదర్థం న్యగ్రోధక్షీర మానయ. జటాకరణస్య సీతాలక్ష్మణయోః ప్రియత్వాభావేఽపి హితత్వ మస్త్యేవ, తయో రపి తేన ధర్మాతిశయాత్. రామజటాకరణే హి సహధర్మచారిణ్యా స్సీతాయా అపి ధర్మ స్సిద్ధః. లక్ష్మణస్య చ తదనురోధేన జటాకరణా ద్ధర్మః. యద్వా, హితకామః నతు ప్రియకామ ఇత్యర్థః. ౮౭½

(తత్క్షీర మితి.) (లక్ష్మణస్య చేతి.) తేనాపి భ్రాతృవ దవస్థానస్య సంకల్పితత్వా దితి భావః. అకరో దితి లక్ష్మణే ప్రయోజ్యకర్తృత్వం బోధ్యం. ఋషిః భిద్యతి (దీర్ఘబాహు రితి.) జటిలత్వం జటావత్త్వం, తుందాదిత్వా దిలచ్. ౮౯

తస్యామ వ్యవస్థాయాం దర్శనీయతమత్వ మాహ (తా విత్యాది) శ్లోకేన. ౯౦

తతో వైఖానసం మార్గ మాస్థిత స్సహ లక్ష్మణః,
వ్రత మాదిష్టవా౯ రామః సహాయం గుహ మబ్రవీత్. ౨౧

అప్రమత్తో బలే కోశే దుర్గే జనపదే తథా,
భవేథా గుహ రాజ్యం హి దురారక్షతమం మతం. ౨౨

తత స్తం సమనుజ్ఞాయ గుహ మిక్ష్వాకునందనః.
జగామ తూర్ణ మవ్యగ్ర స్సభార్య స్సహలక్ష్మణః. ౨౩

స తు దృష్ట్వా నదీతీరే నావ మిక్ష్వాకునందనః,
తితీర్షు శ్శీఘ్రగాం గంగా మిదం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨౪

(తత ఇతి.) విఖనా నామ బ్రహ్మనఖోత్పన్నః కశ్చిన్మునిః 'యే నఖాః తే వైఖానసాః, యే వాలాః తే వాలఖిల్యా' ఇత్యుక్తేః. సింహాదిశబ్దవ ద్వర్ణవిపర్యయః. తేన ప్రోక్తం వైఖానసం, ప్రోక్తార్థే అణ్. మార్గం ధర్మ మిత్యర్థః. వానప్రస్థధర్మమితి యావత్. ఆస్థితః ఆశ్రితః, వ్రతం బ్రహ్మచర్యాదినియమం, ఆదిష్టవా౯ అంగీకృతవా౯, నన్వత్ర సర్వో వానప్రస్థధర్మోఽంగీకృతః? ఉత, యః కశ్చిత్? నాద్యః-తస్య పున ర్గార్హస్థ్యగ్రహణాఽయోగాత్. ఆరూఢపతితో హి స ఇత్యుత్తరాశ్రమప్రాప్తస్య పునః పూర్వాశ్రమాపరోహో హి నిందితః. న ద్వితీయః-గృహస్థస్య వనస్థాఽసాధారణజటాధారణాదికరణే శాఖారండవ దాశ్రమరండతాప త్తేః. మైవం. పితృనియోగకృతసాంకల్పికనియమవిశేషస్య యుధిష్ఠిరాదిసన్న్యాసధర్మవ దవిరుద్ధత్వాత్. ఉక్తం హి మనునా-'సమ్యక్ సంకల్పజః కామో ధర్మమూల మిదం స్మృత'మితి. సహాయం గంగావతరణసహాయం. సఖాయ మితి పాఠః. ౨౧

(అప్రమత్త ఇతి.) బలే చతురంగ బలే, కోశే అర్థౌఘే - 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః. దురారక్షం దుఃఖేన ఆసమంతా ద్రక్షితుం శక్యం, పాఠభేదః - దుఃఖేన ఆరక్షా రక్షణం యస్య తద్దురారక్షం, అతిశయేన దురారక్షం దురారక్షతమం. భవేథా ఇత్యార్ష మాత్మనేపదమ్. ౨౨

(తత ఇతి.) అవ్యగ్రః అవ్యాసక్తః 'వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల' ఇత్యమరః. ౨౩-౨౪

(శ్రీరామాదీనాం గంగాతరణం)

ఆరోహ త్వం నరవ్యాఘ్ర స్థితాం నావ మిమాం శనైః,
సీతాం చాఽఽరోపయాఽన్వక్షం పరిగృహ్య మనస్వినీం. ౭౫

స భ్రాతు శ్శాసనం శ్రుత్వా సర్వ మప్రతికూలయన్,
ఆరోప్య మైథిలీం పూర్వ మారురోహాఽఽత్మవాం స్తతః. ౭౬

అథాఽరురోహ తేజస్వీ స్వయం లక్ష్మణపూర్వజః,
తతో నిషాదాధిపతి ర్గుహో జ్ఞాతీ నచోదయత్. ౭౭

రాఘవోఽపి మహాతేజా నావ మారుహ్య తాం తతః,
* బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ చ్చైవ జజాప హిత మాత్మనః. ౭౮

(ఆరోహేతి.) స్థితా మిమాం నావం పరిగృహ్య సీతాం శనై రారోపయ, అన్వక్షం అనుపదం, త్వం చారోహేతి సంబంధః. యద్వా, త్వం ప్రథమ మారోహ, అన్వక్షం మనస్వినీం సీతాం, పరిగృహ్య కరాగ్రయో ర్గృహీత్వా, ఆరోపయే త్యుపచారోక్తిః. మనస్వినీ మితి నిందాయాం మతుప్. భీరుమితి యావత్. పూర్వారోహణేఽసౌ బిభీయా దితి భావః. ౭౫

లక్ష్మణస్తు నిపుణతయా ప్రథమం సీతా మారోప్య పశ్చాత్ స్వయ మారూఢ ఇత్యాహ (స భ్రాతు రితి.) అప్రతికూలయన్ యథా తథా వా ప్యారోహణశాసన మనుతిష్ఠన్, ఆత్మవాన్ రామాశయజ్ఞ ఇత్యర్థః. పూర్వం మనస్వినీ మిత్యుక్తం, ఇదానీ మాత్మవా నిత్యుక్తం. ఉభాభ్యాం ఆరోపణే దోషశంకారాహిత్యం చోక్తం. ౭౬

(అథేతి.) జ్ఞాతీన్ బంధూన్, అచోదయత్ నౌః పారం నీయతా మిత్యచోదయత్. ౭౭

(రాఘవ ఇతి.) బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ దిత్యర్హార్థే వతిప్రత్యయః. బ్రాహ్మణార్హం క్షత్రియార్హం ఆత్మనో హితం జజాప 'దైవీం నావ' మిత్యాది బ్రహ్మక్షత్రసాధారణమంత్రం జజాపేత్యర్థః. యద్వా,

* బ్రాహ్మణక్షత్రియార్హం నావారోహణమంత్ర మాత్మనో హిత ముద్దిశ్య జజాపేత్యన్వయః, 'సుత్రామాణ మృచా నావ మారోహే దప ఉత్తరే' దితి క్షత్రియాధికారేణ స్మరణాత్, దైవీం నావ మిత్యాది బ్రహ్మక్షత్రసాధారణం మంత్రం జజా పేత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఆచమ్య చ యథాశాస్త్రం నదీం తాం సహ సీతయా,
ప్రాణమత్ ప్రీతిసంహృష్టో లక్ష్మణ శ్చామితప్రభః. ౭౯

అనుజ్ఞాయ సుమంత్రం చ సబలం చైవ తం గుహం,
ఆస్థాయ నావం రామస్తు చోదయామాస నావికాన్. ౮౦

తత స్తై శ్చోదితా సా నౌః కర్ణధారసమాహితా,
శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా శీఘ్రం సలిల మత్యగాత్. ౮౧

మధ్యం తు సమనుప్రాప్య భాగీరథ్యా స్త్వనిందితా,
వైదేహీ ప్రాంజలి ర్భూత్వా తాం నదీ మిద మబ్రవీత్. ౮౨

పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః,
నిదేశం పారయిత్వేమం గంగే త్వదభిరక్షితః. ౮౩

చతుర్దశ హి వర్షాణి సమగ్రా ణ్యుష్య కాననే,
భ్రాత్రా సహ మయా చైవ పునః ప్రత్యాగమిష్యతి. ౮౪

తత స్త్వాం దేవి సుభగే క్షేమేణ పున రాగతా,

బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయుక్తం మంత్రం జజాపేత్యర్థః. స చ మంత్ర 'స్సుత్రామాణ' మిత్యాదిః. తత్ర హ్యరిష్టనేమిః పృతనాజి దితి బ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌ శ్రుతౌ. ౭౮

పూర్వోక్తం నావారోహణం వివృణ్వ న్నాహ (ఆచమ్యేత్యాదినా.) ౭౯-౮౦.

(తత ఇతి.) కర్ణధారసమాహితా సమాహితకర్ణధారా, శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా - శుభానాం స్ఫ్యానాం అరిత్రాణాం, వేగేన అభిహతా ప్రణున్నా. ౮౧-౮౨

(పుత్ర ఇతి.) నిదేశం చతుర్దశవర్షావధికవనవాసవిషయనియోగం, పారయిత్వా నిర్విఘ్నం పరిసమాపయిత్వా. ఉష్య ఉషిత్వా, ప్రత్యాగమిష్యతి, యదేతి శేషః. (తత ఇతి.) తతః తదా, సుభగే సుకీర్తే, 'భగ శ్శ్రీకామమాహాత్మ్య వీర్యయత్నార్కకీర్తిష్వి'త్యమరః. క్షేమేణ కుశలేన సహ, యక్ష్యే పూజయిష్యామి, సర్వకామసమృద్ధినీతి ప్రీహ్యాదిత్వా దిసః. ౮౪-౮౫

(శ్రీరామాదీనాం గంగాతరణం)

యత్స్యే ప్రముదితా గంగే సర్వకామసమృద్ధినీ. ౮౫

త్వం హి త్రిపథగా దేవి బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే,
భార్యా చోదధిరాజస్య లోకేఽస్మిన్ సంప్రదృశ్యతే. ౮౬

సా త్వాం దేవి నమస్యామి ప్రశంసామి చ శోభనే,
ప్రాప్తరాజ్యే నరవ్యాఘ్రే శివేన పున రాగతే, ౮౭

గవాం శతసహస్రాణి వస్త్రా ణ్యన్నం చ పేశలం,
బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రదాస్యామి తవ ప్రియచికీర్షయా. ౮౮

సురాఘటసహస్రేణ మాంసభూతౌదనేన చ,
యక్ష్యే త్వాం ప్రయతా దేవి పురీం పున రుపాగతా. ౮౯

యాని త్వత్తీరవాసీని దైవతాని వసంతి చ,
తాని సర్వాణి యక్ష్యామి తీర్థా న్యాయతనాని చ. ౯౦

పున రేవ మహాబాహు ర్మయా భ్రాత్రా చ సంగతః,
అయోధ్యాం వనవాసాత్తు ప్రవిశ త్వనఘోఽనఘే. ౯౧

(త్వమితి.) బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే బ్రహ్మకమండల్వాం ద్రవీభూతధర్మరూపతయా స్థిత్వా బ్రహ్మప్రక్షాళితవిష్ణుపాదోద్భవత్వా దితి భావః. అతఏవ విష్ణుపాదోద్భవ మితి పూర్వ ముక్తం. ౮౬

(సేతి.) ప్రశంసామి స్తౌమి, శివేన క్షేమేణ, పేశలం రమ్యం, తవ ప్రియచికీర్షయా, బ్రాహ్మణముఖేన హి దేవతానాం గ్రహణమితి భావః, ౮౭-౮౮

(సురాఘటసహస్రేణేతి.) మాంసభూతౌదనేన మాంసరూపాన్నేనేతి యావత్. ౮౯

(యానీతి.) తీర్థాని మణికర్ణికాదీని, ఆయతనాని కాశ్యాదీని, ౯౦-౯౧

తథా సంభాషమాణా సా సీతా గంగా మనిందితా,
దక్షిణా దక్షిణం తీరం క్షిప్ర మేవాఽభ్యుపాగమత్. ౯౨

తీరం తు సమనుప్రాప్య నావం హిత్వా నరర్షభః,
ప్రాతిష్ఠత సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చ పరంతపః. ౯౩

అథాఽబ్రవీ న్మహాబాహు స్సుమిత్రానందవర్ధనం,
భవ సంరక్షణార్థాయ సజనే విజనేఽపి వా. ౯౪

అవశ్యం రక్షణం కార్య మదృష్టే విజనే వనే,
అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వా మనుగచ్ఛతు. ౯౫

పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్,
అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభ. ౯౬

నహి తావ దతిక్రాంతా సుకరా కాచన క్రియా,
అద్య దుఃఖం తు వైదేహీ వనవాసస్య వేత్స్యతి. ౯౭

ప్రణష్టజనసంబాధం క్షేత్రారామవివర్జితం,
విషమం చ ప్రపాతం చ వన మద్య ప్రవేక్ష్యతి. ౯౮

శ్రుత్వా రామస్య వచనం ప్రతస్థే లక్ష్మణోఽగ్రతః,
అనంతరం చ సీతాయా రాఘవో రఘునందనః. ౯౯

(అథేతి.) (భవేతి.) సావధాన ఇతి శేషః. అదృష్టే అదృష్టపూర్వే. నః ఆవయోః, అస్మదో ద్వయో శ్చేతి బహువచనం. తావచ్ఛబ్ద స్సాకల్యార్థకః, అన్యోన్యస్య సాకల్యేన రక్షా కర్తవ్యేతి సంబంధః. యత్నస్యాఽవశ్యకర్తవ్యత్వే యుక్తి మాహ (నహీతి.) అతిక్రాంతా అతిక్రాంతకాలా, కాచన క్రియా. న సుకరా హి పున స్సంధాతుం న శక్యా హీత్యర్థః. తస్మాత్ కాలే సావధాన తయాఽస్మాభి స్థాతవ్య మితి భావః. సంబాధ సంమర్దః, క్షేత్రం శాల్యాదివృద్ధిస్థలం, విషమం నిమ్నోన్నతప్రదేశయుక్తం, ప్రపతం త్యస్మి న్నితి ప్రపాతః గర్తః, హి యస్మాత్. దద్య ప్రవేక్ష్యతి తస్మా ద్దుఃఖం వేత్స్యతీతి సంబంధః. ఇతి సుమిత్రానందవర్ధన మబ్రవీ దిత్యన్వయః, ౯౪-౯౯

(శ్రీరామాదీనాం గంగాతరణం)

గతం తు గంగాపరపార మాశు రామం సుమంత్రః ప్రతతం నిరీక్ష్య,
అధ్వప్రకర్షాద్వినివృత్తదృష్టి ర్ముమోచ బాష్పం వ్యథిత స్తపస్వీ. ౧౦౦

స లోకపాల ప్రతిమప్రభావవాం స్తీర్త్వా మహాత్మా వరదో మహానదీం,
తత సమృద్ధాఞ్ శుభ సస్యమాలినః క్రమేణ వత్సా న్ముదితా నుపాగమత్. ౧౦౧

తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహామృగాఞ్ వరాహ మృశ్యం పృషతం మహారురుం,
ఆదాయ మేధ్యం త్వరితం బుభుక్షితౌ వాసాయ కాలే యయతు ర్వనస్పతిం. ౧౦౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్విపంచాశ స్సర్గః.

(గత మితి,) గంగాఽపరపారం గంగాయా అపరం పారం, ప్రతతం నిరీక్ష్య అవిచ్ఛిన్నం నిరీక్ష్యేఽత్యర్థః. తపస్వీ సంతాపయుక్తః, తప సంతాప ఇతి ధాతుః. ప్రతపన్నితి పాఠే తాపవా నిత్యర్థః. తపస్వీ శోచనీయః, అధ్వప్రకర్షాత్ మార్గప్రకర్షాత్, వినివృత్త దృష్టిః వినివృత్త దృష్టివ్యాపారః. ౧౦౦

(స ఇతి.) వత్సాఞ్ వత్సదేశాఞ్. మత్స్యా నితి పాఠో లేఖకప్రమాదకృతః. ఇత్థం హి దేశవ్యవస్థా దృశ్యతే–గంగాయమునయో ర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణతీరే శూరసేనదేశః, తస్మాత్ పశ్చిమతో మత్స్యదేశ ఇతి. స లోక పాలప్రతిమప్రభావవా నితి పాఠః. అన్యథా వృత్తభంగ స్స్యాత్. ౧౦౨

(తా వితి.) చాతుర్విధ్య మేవాహ (వరాహ మిత్యాది.) ఋష్యాదయో హరిణభేదాః, ఋశ్యం పృషతం మహారురుం చ, ఆదాయ స్వీకృత్యేత్యర్థః. మేధ్యమితి ఋశ్యాది సర్వవిశేషణం. కాలే సాయంకాలే, త్వరితత్వోక్తి స్సాయంకాలత్వాత్ బుభుక్షితత్వా చ్చ. ద్వివచనేన సీతాం క్వచి ద్వనస్పతిమూలే నిక్షిప్య మృగగ్రహణార్థం గత్వా పున రాగతా వితి గమ్యతే. ౧౦౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్విపంచాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం,
రామో రమయతాం శ్రేష్ఠ ఇతి హోవాచ లక్ష్మణం. ౧

అద్యేయం ప్రథమా రాత్రి ర్యాతా జనపదా ద్బహిః,
యా సుమంత్రేణ రహితా తాం నోత్కంఠితు మర్హసి. ౨

జాగ ర్తవ్య మతంద్రిభ్యా మద్యప్రభృతి రాత్రిషు,
యోగక్షేమం హి సీతాయా వర్తతే లక్ష్మణాఽఽవయోః. ౩

రాత్రిం కథంచిదే వేమాం సౌమిత్రే వర్తయామహే,
ఉపావర్తామహే భూమా వాస్తీర్య స్వయ మార్జితైః. ౪

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

(స త మిత్యాది.) అత్ర మృగమాంసాదన మస్తమయాత్ ప్రా గర్థసిద్ధం. అన్వాస్య ఉపాస్య. ౧

(అద్యేతి.) యాతా ప్రాప్తా, అద్యేత్యస్య నోత్కంఠితు మర్హసీ త్యనేనాన్వయః. ఉత్కంఠా దుఃఖస్మరణం, తాం ప్రతీతి శేషః. ౨

(జాగర్తవ్య మితి.) యోగక్షేమం, పాలన మితి యావత్. ఆవయో ర్వర్తతే అస్మదధీన మిత్యర్థః. ౩

(రాత్రి మితి.) (కథంచిదే వేమా మితి.) ప్రాథమికత్వా దితి భావః. ఇమాం శయ్యా సంపాదనాత్ పూర్వ మేవ ప్రాప్తాం, స్వయ మార్జితైః, తృణపర్ణై రితి శేషః. ఉపావర్తామహే శయిష్యామహే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్భావః, ౪

(శ్రీరామస్య పిత్రాదిచింతాప్రకారః)

స తు సంవిశ్య మేదిన్యాం మహార్హశయనోచితః,
ఇమా స్సౌమిత్రయే రామో వ్యాజహార కథా శ్శుభాః. ౫

ధ్రువ మద్య మహారాజో దుఃఖం స్వపితి లక్ష్మణ,
కృతకామా తు కైకేయీ తుష్టా భవితు మర్హతి. ౬

సా హి దేవీ మహారాజం కైకేయీ రాజ్యకారణాత్,
అపి న చ్యావయే త్ప్రాణాన్ దృష్ట్వా భరత మాగతం. ౭

అనాథశ్చ హి వృద్ధశ్చ మయా చైవ వినాకృతః,
కిం కరిష్యతి కామాత్మా కైకేయీవశ మాగతః. ౮

ఇదం వ్యసన మాలోక్య రాజ్ఞశ్చ మతివిభ్రమం,
కామ ఏవాఽర్థధర్మాభ్యాం గరీయా నితి మే మతిః. ౯

(స ఇతి.) సంవిశ్య శయనం సంకల్ప్యేషిత్వా, శయనస్య సర్గాంతే వక్ష్యమాణత్వాత్. కథాః వార్తాః. ౫

(ధ్రువ మితి.) కృతకామా ఫలితేచ్ఛా. ౬

(సా హీతి.) రాజ్యకారణాత్ రాజ్యస్థైర్యకారణాత్. నను 'న తేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన, తా మేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కు'ర్వితి వదతో రామస్య సర్వపురుషార్థ నిస్స్పృహస్య కథ మేవంవిధాః కైకేయీనిందాప్రధానా స్స్వలాభగర్భా ఉక్తయో యుజ్యంతే? ఉచ్యతే. 'అయోధ్యా మిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణే'తి వక్ష్యతి. అత స్తస్మత మనువర్తితు మేవ ముక్త మితి జ్ఞేయం. ౭-౮

(ఇద మితి) వ్యసనం మదీయం, మతివిభ్రమం అర్థధర్మౌ విహాయ కామైకసేవిత్వం. పాఠభేదః - వ్యసనం మదీయం, అనేన ధర్మస్యాఽప్రాధాన్య ముక్తం. మతివిభ్రమం అతినిస్పృహత్వం, అనేనార్థాప్రాధాన్య ముక్తం. ౯

కో హ్యవిద్వానపి పుమాన్ ప్రమదాయాః కృతే త్యజేత్,
ఛందానువర్తినం పుత్రం తాతో మా మివ లక్ష్మణ. ౧౦

సుఖీ బత సభార్యశ్చ భరతః కైకయీసుతః,
ముదితాన్ కోసలా నేకో యో భోక్ష్య త్యధిరాజవత్. ౧౧

స హి సర్వస్య రాజ్యస్య ముఖ మేకం భవిష్యతి,
తాతే చ వయసాఽతీతే మయి చారణ్య మాస్థితే. ౧౨

అర్థధర్మౌ పరిత్యజ్య యః కామ మనువర్తతే,
ఏవ మాపద్యతే క్షిప్రం రాజా దశరథో యథా. ౧౩

మన్యే దశరథాంతాయ మమ ప్రవ్రాజనాయ చ,
కైకేయీ సౌమ్య సంప్రాప్తా రాజ్యాయ భరతస్య చ. ౧౪

అపీదానీం న కైకేయీ సౌభాగ్యమదమోహితా,
కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ సంప్రబాధేత మత్కృతే. ౧౫

కామస్య గరీయస్త్వ ముపపాదయతి (క ఇతి.) ఛందానువర్తినం స్వేచ్ఛానువర్తినం. ౧౦-౧౧

(స హీతి.) ముఖమేకం అద్వితీయం. ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. ౧౨

ప్రసంగాత్ కేవలకామం నిందతి (అర్థధర్మా వితి.) దశరథో యథా, వ్యసనీతి శేషః. ౧౩

(మన్య ఇతి.) సంప్రాప్తే త్యత్రేతికరణం బోధ్యం. ౧౪

(అపీతి.) కైకేయీ న సంప్రబాధేతేత్యత్ర కాకుః. మత్కృతే మత్సంబంధా దిత్యర్థః. ౧౫

(శ్రీరామస్య మాత్రాదిచింతాప్రకారః)

మా స్మ మత్కారణా ద్దేవీ సుమిత్రా దుఃఖ మావసేత్,
అయోధ్యా మిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణ. ౧౬

అహ మేకో గమిష్యామి సీతయా సహ దండకాన్,
అనాథాయా హి నాథ స్త్వం కౌసల్యాయా భవిష్యసి. ౧౭

క్షుద్రకర్మా హి కైకేయీ ద్వేష్య మన్యాయ్య మాచరేత్,
పరిదద్యా హి ధర్మజ్ఞే భరతే మమ మాతరం. ౧౮

నూనం జాత్యంతరే కస్మిన్ స్త్రియః పుత్రై ర్వియోజితాః,
జనన్యా మమ సౌమిత్రే తస్మా దేత దుపస్థితం. ౧౯

మయా హి చిరపుష్టేన దుఃఖసంవర్ధితేన చ,
విప్రాయుజ్యత కౌసల్యా ఫలకాలే ధిగస్తు మాం. ౨౦

మా స్మ సీమంతినీ కాచి జ్జనయే త్పుత్ర మీదృశం,
సౌమిత్రే యోఽహ మంబాయా దద్మి శోక మనంతకం. ౨౧

(మా స్మేతి.) ఇతఏవ సమీపప్రదేశా దేవ. ౧౬

(అహ మితి.) నాథః రక్షకః. ౧౭

(క్షుద్రకర్మేతి.) డాబుభాభ్యా మితి డాప్. ద్వేష్యం ద్వేషార్హం, స్వకృతద్వేషోచిత మిత్యర్థః. అన్యాయ్యం అవమాన మిత్యర్థః. ద్వేషా దితి చ పాఠః, పరిదద్యాః - పరిదానం నామ రక్ష్యతయా ప్రదానం. ౧౮

(నూన మితి.) కస్మింశ్చి జ్జాత్యంతరే కస్మింశ్చి జ్జన్మని, ఏతత్ పుత్రవియోజనం. ౧౯

(మయేతి.) ఫలకాలే పుత్రోత్పత్తిఫలస్య మాతృశుశ్రూషణస్య కాలే. ౨౦-౨౧

మన్యే ప్రీతివిశిష్టా సా మత్తో లక్ష్మణ శారికా,
యస్యా స్తచ్ఛ్రూయతే వాక్యం శుక పాద మరే ర్దశ. ౨౩

అంబయా వర్ధిత తిర్యగ్జంతుకృత ప్రీతిమాత్ర మపి న మయా కృత మిత్యాహ (మన్య ఇతి.) హే లక్ష్మణ, సా పూర్వ మావాభ్యా మనుభూతా శారికా, మత్తః అస్మదపేక్షయా, ప్రీతివిశిష్టేతి మన్యే ప్రీత్యాఽధికేతి మన్యే. మద పేక్షయాఽధికాం ప్రీతిం కౌసల్యాయాః జనయతీ త్యర్థః. యద్వా, మదపేక్షయా కౌసల్యాయాం అధికప్రీతియుక్తే త్యర్థః. ఉభయత్ర హేతు మాహ (యస్యా ఇతి.) యస్యా శ్శారికాయాః, హే శుక. అరేః అరిభూతస్య బిడాలస్య, పాదం, దశ ఖండయ ఇతి, తత్ అనుభూతసదృశం. ప్రీతిసంజననం వాక్యం, శ్రూయతే, అంబయేతి శేషః. లోకే హి కాచిత్ పోషితా శారికా సమీపవర్తినం శుకం ప్రతి బిడాలం దశ దశేతి కూజంతీ దృశ్యతే. యద్వా, అరేః కౌసల్యా శత్రోః, పాదం దశేతి వాక్యం శ్రూయతే. పోషితత్వాఽవిశేషేఽపి శారికావ దరినివర్తనవాచమ ప్యనుక్తవతో మమ జన్మ ధిగిత్యర్థః. అత్ర ప్రకరణబలేన భగవద్భజనాద ప్యాచార్య సమాశ్రయణస్య సుకరోపాయత్వం దర్శితం భవతి. 'న హ్యమ్మయాని తీర్థాని న దేవా మృచ్ఛిలామయాః, తే పునం త్యురుకాలేన దర్శనా దేవ సాధవ' ఇత్యుక్తేః. తథాహి - శారికేత్య నేన జ్ఞానకర్మరూపపక్షద్వయవా నాచార్యో లక్ష్యతే. స్త్రీలింగేన'స్త్రీప్రాయ మితరత్సర్వ' మిత్యుక్తం భగవత్పారతంత్ర్య ముచ్యతే. ఆచార్యో భగవదపేక్షయా మోక్షానందజననే అధికసుకరోపాయ ఇత్యర్థః. 'పశు ర్మనుష్యః పక్షీ వా యే చ వైష్ణవసంశ్రయాః, తేనైవ తే ప్రయాస్యంతి తద్విష్ణోః పరమం పద' మితి వచనాత్. కోయ మాచార్య? ఇత్యత ఆహ (యస్యా ఇతి.) యస్యా ఇతి పంచమీ. యస్మాత్, తత్ గురుపరంపరయా ప్రాప్తం వాక్యం రహస్యమంత్రరూపం శ్రూయతే, కీదృశం వాక్య? మిత్యత్రాహ (శుకేతి) హే శుక శుకసమాన వర్ణ భగవన్, అరేః విరోధిభూతస్య సంసారస్య, పాదం ఆధారం, సంసారబీజభూతాహంకార మమకారావిత్యర్థః. 'అనాత్మ న్యాత్మబుద్ధిర్యా అస్వే స్వమితి యా మతిః, అవిద్యాతరుసంభూతబీజ మేత ద్ద్విధా స్థిత' మిత్యుక్తేః. దశ నివర్తయేత్యర్థః. ఏవంరూపం వాక్యం యత్సకాశా చ్ఛ్రూయతే, స మత్త శ్శ్రేష్ఠ ఇతి సంబంధః. ప్రకరణేనా ప్యయ మర్థోఽభివ్యజ్యతే. తథాహి-అయోధ్యాపురపర్యాయా ద్వైకుంఠా న్నిర్గత్య విరజాం తీర్త్వా సంసారకాననం ప్రవిశ్య, 'ద్వాసు పర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే, తయో రన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీ'తి వేదాంతోక్త ప్రక్రియయా శరీరాఖ్య

(శ్రీరామస్య మాత్రాదిచింతాప్రకాశః)

శోచంత్యా అల్పభాగ్యాయాః న కించి దుపకుర్వతా,
పుత్రేణ కి మపుత్రాయా మయా కార్య మరిందమ. ౨౩

అల్పభాగ్యా హి మే మాతా కౌసల్యా రహితా మయా,
శేతే పరమదుఃఖార్తా పతితా శోకసాగరే. ౨౪

ఏకో హ్యహ మయోధ్యాం చ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ,
తరేయ మిషుభిః క్రుద్ధో నను వీర్య మకారణం. ౨౫

అధర్మభయభీతశ్చ పరలోకస్య చాఽనఘ,
తేన లక్ష్మణ నాఽద్యాహ మాత్మాన మభిషేచయే. ౨౬

మేకం వృక్షం జీవేన సహాస్థాయ 'ఋతం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే' ఇత్యుక్తరీత్యా కర్మఫలం భోజయన్, స్వానుభవాలాభక్లిష్టసూరిజనోత్కంఠయా వర్తమానః, సంసారిషు స్వాగమన ప్రయోజనాఽలాభేన చరమోపాయనిష్ఠా మేవ పరమోపాయం నిశ్చికాయే త్యుచ్యతే ౨౨

(శోచంత్యా ఇతి.) అల్పభాగ్యాయాః, అతఏవ అపుత్రాయాః పుత్రకృత ప్రయోజనరహితాయాః, అతఏవ శోచంత్యాః, అంబాయాః, కించి దపి నోపకుర్వతా మయా పుత్రేణ, కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం? ౨౩

న కేవలం ప్రయోజనాలాభః, ప్రత్యుత దుఃఖితై వేత్యాహ (అల్పభాగ్యేత్యాది) శ్లోకేన. ౨౪

తర్హి మాతృదుఃఖనివారణాయ రాజ్య మాక్రమ్యతా మిత్యత్రాహ (ఏక ఇత్యాది) శ్లోకద్వయేన. తరేయం తరితుం శక్నుయాం, ఆక్రమితుం శక్నుయా మిత్యర్థః. తర్హి కిమర్థం తథా న కృత? మిత్యత ఆహ (నను వీర్య మకారణ మితి.) ధర్మహానికరే కృత్యే వీర్యం సాధకత్వేన నావలంబనీయం ఖల్విత్యర్థః. ౨౫

వీర్యస్యానవలంబనే హేతు మాహ (అధర్మేతి.) అధర్మభయభీతః, అధర్మా దుత్పన్నం

ఏత దన్యచ్చ కరుణం విలప్య విజనే వనే,
* అశ్రుపూర్ణముఖో రామో నిశి తూర్ణ ముపావిశత్. ౨౭

విలప్యోపరతం రామం గతార్చిష మివాఽనలం,
సముద్ర మివ నిర్వేగ మాశ్వాసయత లక్ష్మణః. ౨౮

ధ్రువ మద్య పురీ రాజ న్నయోధ్యాఽఽయుధినాం వర,
నిష్ప్రభా త్వయి నిష్క్రాంతే గతచంద్రేవ శర్వరీ. ౨౯

నైత దౌపయికం రామ యదిదం పరితప్యసే,
విషాదయసి సీతాం చ మాం చైవ పురుషర్షభ. ౩౦

భయం లోకాపవాదః, తస్మాత్ భీతః, పరలోకస్య, నాశాత్ భీత ఇతి శేషః. అహమితి చ శేషః. తేన అధర్మపరలోకభీతత్వేన హేతునా. ౨౬

(ఏత దితి.) **ఏతత్ పూర్వోక్తమర్థ జాతం, అన్యదిత్యనేన** తాదాత్వికవిలాపస్య వాచామగోచరత్వ ముక్తం. విజనే వన ఇతి శోకహేతుత్వోక్తిః. ఉపావిశత్, అతిష్ఠ దిత్యర్థః. ౨౭

(విలప్యేతి,) విలప్యోపరత మిత్యనేన మధ్యే సమాశ్వాసాఽనర్హ త్వోక్తిః. ౨౮

(ధ్రువ మితి.) అయుధినాం ఆయుధవతాం, వర, శూరేత్యర్థః. నిష్ప్రభా, భవే దితిశేషః ౨౯

(నైతదితి.) పరితప్యస ఇతి యదిద మస్తి, ఏతత్ పరిదేవనం, నౌపయికం న యుక్తం. 'యుక్త మౌపయిక' మిత్యమరః. ఉపాయాద్ధ్రస్వశ్చేతి ఠక్. ఆకారస్య హ్రస్వశ్చ. అయుక్తత్వ మేవాహ (విషాదయసీతి,) పురుషర్షభేత్యనేన పురుషధౌరేయస్య తవ నైత ద్యుక్తం. అనేన విలాపో న యుక్త ఇత్యర్థః. ౩౦

* అశ్రుపూర్ణముఖ ఇత్యస్యాఽయం భావః. శ్రీరామస్య పరమకరుణాశాలిత్వేన స్వానురక్త జనదుఃఖాసహిష్ణుత్వా దశ్రుపూర్ణముఖత్వం, నతు వస్తుతః. 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తే రితి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య న్యగ్రోధమూలే రాత్రియాపనం)

* నచ సీతా త్వయా హీనా నచాఽహ మపి రాఘవ,
ముహూర్త మపి జీవావో జలా న్మత్స్యా వివోద్ధృతౌ. ౩౧

నహి తాతం న శత్రుఘ్నం న సుమిత్రాం పరంతప,
ద్రష్టు మిచ్ఛేయ మద్యాహం స్వర్గం వాపి త్వయా వినా. ౩౨

తత స్తత్ర సుఖాసీనౌ నాతిదూరే నిరీక్ష్య తాం,
న్యగ్రోధే సుకృతాం శయ్యాం భేజాతే ధర్మవత్సలౌ. ౩౩

'అయోధ్యా మితఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణే'తి యదుక్తం, తత్రోత్తరమాహ (నచ సీతేతి.) త్వయా హీనా సీతా చ న. న జీవతీత్యర్థః. త్వద్విహీనోఽహమపి న చ. చ ఏవకారార్థః. అహ మపి న జీవామ్యేవేత్యర్థః. దృష్టాంతార్థం సీతా గ్రహణం. యద్వా, 'సీతాసమక్షం కాకుత్స్థ మిదం వచన మబ్రవీ'దితి సీతాపురుషకారేణ శరణాగతికరణాత్ స్వస్య శరణాగతిఫలాభావే పురుషకారభూతా సీతాపి నేతి భావః. అపి జీవావః యది జీవావః, తదా జలా దుద్ధృతౌ మత్స్యావివ, ముహూర్తం స్వల్పకాలం, జీవావః. యథా జలోద్ధృతౌ మత్స్యౌ యావజ్జలసంసర్గం జీవిత్వా తద్విలయే వినశ్యతః తథా ఆవా మపి త్వద్వచనహృదయజ్ఞానపర్యంతమితి భావః. తథా వక్ష్యతి సుందరకాండే 'న చాఽస్య మాతా న పితా న చాన్యః స్నేహా ద్విశిష్టోఽస్తి మయా సమో వా, తావ ద్ధ్యహం దూత జిజీవిషేయం యావత్ ప్రవృత్తిం శృణుయాం ప్రియస్యే'తి. ౩౧

అథ నోత్కంఠితు మర్హసీత్యుక్త స్యోత్తరమాహ (నహి తాత మిత్యాది) శ్లోకేన. ౩౨

(తత ఇతి.) తతః లక్ష్మణవచనానంతరం, తత్ర పూర్వాశ్రితవృక్షమూలే, భుక్తిస్థానే, సుఖాసీనౌ సుఖోపవిష్టౌ, సుఖాసీనా చ సుఖాసీనశ్చ సుఖాసీనౌ. సర్వత్ర పుమాన్ స్త్రియే త్యేకశేషః.

* అత్ర నకారద్వయం తృతీయనకారస్యా ప్యుపలక్షణం. హే రాఘవ త్వయా హీనా సీతా చ, త్వయా హీనోఽహం చ, ఏతా వుభా వావామపి, జలా దుద్ధృతౌ మత్స్యా వివ ముహూర్త మాత్రమపి న జీవావ ఇతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

స లక్ష్మణస్యోత్తమపుష్కలం వచో నిశమ్య చైవం వనవాస మాదరాత్,
సమా స్సమస్తా విదధే పరంతపః ప్రపద్య ధర్మం సుచిరాయ రాఘవః. ౩౪

తతస్తు తస్మిన్ విజనే వనే తదా మహాబలౌ రాఘవవంశవర్ధనౌ,
న తౌ భయం సంభ్రమ మభ్యుపేయతు ర్యథైవ సింహౌ గిరిసానుగోచరౌ. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రిపంచాశ స్సర్గః.

సీతారామౌ, న్యగ్రోధే న్యగ్రోధమూలే, సుకృతాం లక్ష్మణేన సుష్ఠు కృతాం, శయ్యాం నిరీక్ష్య, తాం భేజాతే ఇతి సంబంధః. (స లక్ష్మణస్యేతి.) ఉత్తమం చ తత్ పుష్కలం చ ఉత్తమపుష్కలం, అతీవ భ్రాతృస్నేహ పురస్కృతత్వా దుత్తమం, వక్తవ్యస్య సర్వస్యోక్తేః పుష్కలం పూర్ణార్థం. లక్ష్మణస్య వచనం, ఆదరా న్నిశమ్య. చిరాయ ధర్మం వానప్రస్థధర్మం అధశ్శయనాదికం. ప్రతిపద్య, సమ స్తా స్సమాః, వనవాసం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. విదధే లక్ష్మణేన సహ విధాతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః. అన్యథా భూతార్థాऽసంభవః. కవినా ప్యాదౌ తథా వక్తు మయుక్తం. లక్ష్మణస్య సమస్తా స్సమాః ప్రత్యనుమతిం విదధ ఇతి కేచి దాహుః. ౩౪

(తత ఇతి) భయం వ్యాఘ్రాదిభ్యః, సంభ్రమం వ్యాకులత్వం, భయహేతుశంకయా ఇత స్తతో నిరీక్షణ మితి యావత్. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిపంచాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃపంచాశస్సర్గః

తే తు తస్మిన్ మహావృక్షే ఉషిత్వా రజనీం శివాం,
విమలేఽభ్యుదితే సూర్యే తస్మా ద్దేశాత్ ప్రతస్థిరే. ౧

యత్ర భాగీరథీం గంగాం యమునాఽభిప్రవర్తతే,
జగ్ము స్తం దేశ ముద్దిశ్య విగాహ్య సుమహ ద్వనం. ౨

తే భూమిభాగాన్ వివిధాన్ దేశాం శ్చాపి మనోరమాన్,
అదృష్టపూర్వాన్ పశ్యంత స్తత్ర తత్ర యశస్వినః. ౩

యథాక్షేమేణ గచ్ఛన్ స పశ్యం శ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్,
నివృత్తమాత్రే దివసే రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్ ౪

అథ చతుఃపంచాశస్సర్గః

(తేత్వితి.) మహావృక్షే మహావృక్షమూలే, సామీప్యే సప్తమీ. విమలేఽభ్యుదితే స్పష్ట ముదిత ఇత్యర్థః. ౧

(యత్రేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భూమిభాగాన్ వనప్రదేశాన్, దేశాన్ వత్సదేశా వాంతరదేశాన్, ఏతదేవ నానాత్వ మాహ (తత్ర తత్రేతి.) యశస్విన ఇత్యనేన తత్తద్దేశియై రర్చితత్వ ముక్తం. ౩

(యథాక్షేమేణేతి.) యథాక్షేమేణ క్షేమానతిక్రమేణ, యథాసాదృశ్య ఇతి పదార్థానతివృత్తా వవ్యయీభావః. తృతీయాసప్తమ్యో ర్బహులమి త్యలుక్. క్షేమహేత్వవధాన మనతిక్రమ్యేత్యర్థః. నివృత్తమాత్రే అర్ధమండలకాల ఇత్యర్థః. ౪

ప్రయాగ మభితః పశ్య సౌమిత్రే ధూమ మున్నతం,
అగ్నే ర్భగవతః కేతుం మన్యే సన్నిహితో మునిః. ౫

నూనం ప్రాప్తా స్స్మ సంభేదం గంగాయమునయో ర్వయం,
తథా హి శ్రూయతే శబ్దో వారిణో వారిఘట్టితః. ౬

దారూణి పరిభిన్నాని వనజై రుపజీవిభిః,
భరద్వాజాశ్రమే చైతే దృశ్యంతే వివిధా ద్రుమాః. ౭

ధన్వినౌ తౌ సుఖం గత్వా లంబమానే దివాకరే,
గంగాయమునయో స్సంధౌ ప్రాపతు ర్నిలయం మునేః. ౮

రామ స్త్వాశ్రమ మాసాద్య త్రాసయన్ మృగపక్షిణః,
గత్వా ముహూర్త మధ్వానం భరద్వాజ ముపాగమత్. ౯

(ప్రయాగ మితి.) ప్రయాగ మభితః ప్రయాగస్యాఽభితః, అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కేతుం ధ్వజీభూతం, ధూమ మితి సంబంధః. అతః సన్నిహితో ముని రితి మన్యే. ౫

(నూన మితి.) సంభేదం సంగమం 'సంభేద స్సింధుసంగమ' ఇత్యమరః, వారిఘట్టితో వారిణశ్శబ్దః వారిజనితో వారిశబ్దః. వారిణో రన్యోన్య ఘట్టనజ శ్శబ్ద ఇత్యర్థః. ౬

(దారూణీతి.) వనజై రుపజీవిభిః వనోత్పన్నైః ఫలమూలకాష్ఠాద్యుపజీవిభిః, దారూణీత్యత్రాపి దృశ్యంత ఇత్యనుషజ్యతే. ౭

(ధన్వినా వితి.) లంబమానే అస్తగిరౌ లంబమాన ఇవ దృశ్యమానే, సంధౌ సంగమే వర్తమానం, నిలయం ఆశ్రమం తత్సమీపప్రదేశం. ప్రాపతుః. ౮

(రామ ఇతి.) త్రాసయన్ అపూర్వదర్శనేన త్రాసం జనయన్. ముహూర్తం ముహూర్త గమ్యం, భరద్వాజం భరద్వాజసమీపం. ౯

(శ్రీరామస్య భరద్వాజాశ్రమగమనం)

తత స్త్వాశ్రమ మాసాద్య మునే ర్దర్శనకాంక్షిణౌ,
సీతయాఽనుగతౌ వీరౌ దూరాదేవాఽవతస్థతుః. ౧౦

స ప్రవిశ్య మహాత్మాన మృషిం శిష్యగణై ర్వృతం,
సంశితవ్రత మేకాగ్రం తపసా లబ్ధచక్షుషం. ౧౧

హుతాగ్నిహోత్రం దృష్ట్వైవ మహాభాగం కృతాంజలిః,
రామ స్సౌమిత్రిణా సార్ధం సీతయా చాఽభ్యవాదయత్. ౧౨

న్యవేదయత చాత్మానం తస్మై లక్ష్మణపూర్వజః,
పుత్రౌ దశరథస్యావాం భగవ న్రామలక్ష్మణౌ. ౧౩

భార్యా మమేయం వైదేహీ కల్యాణీ జనకాత్మజా,
మాం చానుయాతా విజనం తపోవన మనిందితా. ౧౪

పిత్రా ప్రవ్రాజ్యమానం మాం సౌమిత్రి రనుజః ప్రియః,
అయ మన్వగమ ద్భ్రాతా వన మేవ దృఢవ్రతః. ౧౫

(తత స్త్వాశ్రమ మితి.) దూరాదేవాఽవతస్థతుః సాయంతనసమయత్వా దగ్నిహోత్రావసానం ప్రతీక్షమాణా వవతస్థతు రిత్యర్థః. ౧౦

(స ప్రవిశ్యేత్యాది) శ్లోకద్వయం. ప్రవిశ్య దైవా న్నిర్గతశిష్యముఖేనేతి శేషః. సంశితవ్రతం తీక్ష్ణవ్రతం, ఏకాగ్రం ఏకప్రధానం, ధ్యానపర మితి యావత్. తపసా తపోవైభవేన, లబ్ధచక్షుషం లబ్ధజ్ఞానం, అతీతానాగతవర్తమానయావదర్థగోచరజ్ఞానయుక్త మిత్యర్థః. దృష్ట్వైవ, దర్శనోత్తరకాల మేవేత్యర్థః. ౧౨

(న్యవేదయతేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సీతాలక్ష్మణయో స్స్వాత్మనా పరతంత్రత్వా దాత్మాన మిత్యనేన తయోరపి గ్రహణం. కల్యాణీ పతివ్రతేత్యర్థః. అనుయాతేతి న్యవేదయతేతి సంబంధః. ౧౪-౧౫

పిత్రా నియుక్తా భగవ౯ ప్రవేక్ష్యామ స్తపోవనం,
ధర్మమేవ చరిష్యామ స్తత్ర మూలఫలాశనాః. ౧౬

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః,
ఉపానయత ధర్మాత్మా గా మర్ఘ్య ముదకం తతః. ౧౭

నానావిధా నన్నరసా౯ వన్యమూలఫలాశ్రయా౯,
తేభ్యో దదౌ తప్తతపా వాసం చైవాఽభ్యకల్పయత్. ౧౮

మృగపక్షిభి రాసీనో మునిభిశ్చ సమన్తతః,
రామ మాగత మభ్యర్చ్య స్వాగతేనాఽఽహ తం మునిః. ౧౯

ప్రతిగృహ్య చ తా మర్చా ముపవిష్టం స రాఘవం,
భరద్వాజోఽబ్రవీద్వాక్యం ధర్మయుక్త-మిదం తదా. ౨౦

(పిత్రేతి.) ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం. ౧౬

(తస్యేతి.) గాం మధుపర్కాంగభూతమహోక్షం, తథా చ స్మృతిః – 'గోమధుపర్కార్హో వేదాధ్యాయీ ఆచార్య ఋత్విక్ స్నాతకో రాజా వా ధర్మయుక్త' ఇతి, అర్ఘ్యం పూజావిధే రంగం, అన్నరసా౯ అదనీయరసాన్, రసప్రధానా౯ పదార్థవిశేషా నిత్యర్థః. వన్యమూలఫలాశ్రయా౯ వన్యమూలఫల ప్రకృతికా౯. ౧౭-౧౮

(మృగపక్షిభిరితి.) మృగపక్షిభి రాసీనో మునిభి శ్చేత్యనేన మునివై భవా త్తిర్యంచోపి మునినిర్విశేషం సంజాతవిశ్వాసా స్సేవన్త ఇతి గమ్యతే. స్వాగతే నాహ స్వాగత మాహేత్యర్థః. యద్వా, మృగపక్షిభిః, సహేతి శేషః. స్వాగతేనాఽభ్యర్చ్యేతి సంబన్ధః. ౧౯

ముని రాహే త్యేత ద్వివృణోతి (ప్రతిగృహ్యేతి.) ౨౦

(భరద్వాజాశ్రమగమనం)

చిరస్య ఖలు కాకుత్స్థ పశ్యామి త్వా మిహాగతం,
శ్రుతం తవ మయా చేదం వివాసన మకారణం. ౨౧

అవకాశో వివిక్తోఽయం మహానద్యో స్సమాగమే,
పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ వస త్విహ భవా౯ సుఖం. ౨౨

ఏవ ముక్తస్తు వచనం భరద్వాజేన రాఘవః,
ప్రత్యువాచ శుభం వాక్యం రామ స్సర్వహితే రతః. ౨౩

* భగవ న్నిత ఆసన్నః పౌరజానపదో జనః,
సుదర్శ మిహ మాం ప్రేక్ష్య మన్యేఽహ మిమ మాశ్రమం. ౨౪

ఆగమిష్యతి వైదేహీం మాం చాపి ప్రేక్షకో జనః,
అనేన కారణేనాఽహ మిహ వాసం న రోచయే. ౨౫

(చిరస్య) చిరం. ౨౧-౨౩

(భగవన్నిత్యాది.) ఇతః ఏతదాశ్రమాపేక్షయా, ఇహ ఆశ్రమే, సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం, ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా, వైదేహీం మాం చ ప్రేక్షకో జనః, ఇమ మాశ్రమ మాగమిష్యతీ త్యహం

* భగవన్నిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య వాస్తవార్థస్తు - భగవ౯ సర్వజ్ఞ, రావణవధార్థం గూఢతయాఽవతీర్ణం మాం యద్యేవం ప్రకటీకరోషి, తదా సర్వోపి జనః, మాం, సుదర్శం సుష్ఠు ద్రష్టుం యోగ్యం, సుదర్శం విష్ణుంచ, 'దృశ్యతే త్వగ్ర్యయే'తి శ్రుతేః, వైదేహీం, మాం చ లక్ష్మీం చ, జ్ఞాత్వా, ప్రేక్షకః దిదృక్షు స్స౯, ఇహ ఆగమిష్యతి. తేనైవంవిధప్రకటవాసం ప్రకటావస్థానం, న రోచయే. అతో యత్ర పరమానందైకతానే మయి వైదేహీ రమతే 'యో మృగ్యతే హస్తగృహీతపద్మయా శ్రియేతరై రంగ విమృగ్యమాణయే' త్యాదిరీత్యా సర్వై రాశ్రయణీయాపి లక్ష్మీః అనవరతానుభవేప్యద్యారబ్ధానుభవేన నిత్యానురక్తా భవతి, తం, ఆశ్రియత ఇత్యాశ్రమం జగత్,

ఏకాంతే పశ్య భగవ న్నాశ్రమస్థాన ముత్తమం,
రమేత యత్ర వైదేహీ సుఖార్హా జనకాత్మజా. ౨౬

ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరద్వాజో మహామునిః,
రాఘవస్య తతో వాక్య మర్థగ్రాహక మబ్రవీత్. ౨౭

దశక్రోశ ఇత స్తాత గిరి ర్యత్ర నివత్స్యసి,
మహర్షిసేవితః పుణ్య స్సర్వత స్సుఖదర్శనః, ౨౮

గోలాంగూలానుచరితో వానరర్క్షనిషేవితః,
చిత్రకూట ఇతి ఖ్యాతో గంధమాదనసన్నిభః. ౨౯

యావతా చిత్రకూటస్య నర శ్శృంగా ణ్యవేక్షతే,
కల్యాణాని సమాధత్తే న పాపే కురుతే మనః. ౩౦

మన్యే. అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయ ఇత్యన్వయః. మాం ప్రేక్షక ఇత్యత్ర అకేనో ర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో రితి షష్ఠీప్రతిషేధః. ఏకాంతే పౌరజనాఽవిదితే, పశ్య చింతయ. ౨౬

(ఏతదితి.) అర్థగ్రాహకం అర్థబోధకం యథా భవతి తథా, యద్వా, అర్థగ్రాహకం జహ్వర్థవత్, అబ్రవీత్. ౨౭

(దశక్రోశ ఇత్యాది.) యస్మిన్ గిరౌ నివత్స్యసి, స గిరి రితో దశక్రోశః దశక్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః. గంధమాదనసన్నిభః గంధమాదనపర్వతసన్నిభః, అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః 'గోలాంగూలానుచరితో వానరర్క్షనిషేవిత' ఇతి కేవలత్రివర్గాభిధానేన ఏతత్సజాతీయా ఏవ రామస్య సహాయా అపి భవిష్యంతీతి సూచితవా నితి గమ్యతే. ౨౯

(యావతేతి.) నరః, యావతా దూరేణ, చిత్రకూటస్య శృంగా ణ్యవేక్షతే, తావతా, కల్యాణాని పుణ్యకర్మాణి, సమాధత్తే ప్రాప్నోతి, యద్వా, సమాధత్తే ఆచరతి, పాపే మనో న కురుతే. తత్ర వసన్ కిముతేతి భావః. యద్వా, యావతా కాలేన. ౩౦

తస్య స్థానం ఆధారభూతం, సర్వోత్తమం స్వరూపగుణవిభవై ర్బ్రహ్మరుద్రాదిభ్యః శ్రేష్ఠతమం, మాం, మమాతిప్రియతమా స్త్వమేవైకాంతే పశ్య, గుహ్యా ద్గుహ్యతమం మత్స్వరూపం న ప్రకటయేతి రహస్యోపదేశః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య భరద్వాజసత్కారః)

ఋషయ స్తత్ర బహవో విహృత్య శరదాం శతం,
తపసా దివ మారూఢాః కపాలశిరసా సహ. ౩౦

ప్రవివిక్త మహం మన్యే తం వాసం భవత స్సుఖం,
ఇహ వా వనవాసాయ వస రామ మయా సహ. ౩౧

స రామం సర్వకామై స్తం భరద్వాజః ప్రియాతిథిం,
సభార్యం సహ చ భ్రాత్రా ప్రతిజగ్రాహ ధర్మవిత్. ౩౩

తస్య ప్రయాగే రామస్య తం మహర్షి ముపేయుషః,
ప్రపన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః. ౩౪

సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంత స్సుఖోచితః,
భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రి మవస త్సుఖం. ౩౫

(ఋషయ ఇతి.) తత్ర చిత్రకూటే, శరదాం శతం, తపసా విహృత్య, క్రీడంత ఇవ మహత్తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః. కపాలశిరసా సహ దివ మారూఢాః తపశ్చరణేన నిరంతరకపాలాసనేన ప్రక్షీణత్వక్ఛిరోరుహతయా కపాలావశిష్టశిరసా సహ దివ మారూఢా ఇత్యర్థః. కపాలశిరసేత్యేతచ్ఛరీరోపలక్షణం. సశరీరా స్స్వర్గం గతా ఇత్యర్థః. యద్వా, కపాలశిరా ఇతి కస్యచి దృషే స్సంజ్ఞా. కపాలశిరసా కపాలరూపశిరోయుక్తే నేత్యధ్యాహృతశరీరపదవిశేషణ మిత్యేకే. కపాలమాత్రావశిష్టం శిరో యస్మి న్నితి తపోవిశేషణ మిత్యేకే. ౩౦

(ప్రవివిక్తమితి.) ప్రవివిక్తం ప్రకర్షేణ విజనం. ౩౧

(స రామ మితి.) సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ అతిథియోగ్యసత్కారై ర్వశీకృతవా నిత్యర్థః. పాఠభేదః – ప్రతిజగ్రాహ ఉపచచార. ౩౩

(తస్యేతి.) ప్రపన్నా ప్రాప్తా. ౩౪-౩౫

ప్రభాతాయాం రజన్యాం తు భరద్వాజ ముపాగమత్,
ఉవాచ నరశార్దూలో మునిం జ్వలితతేజసం. ౩౬

శర్వరీం భగవ న్నద్య సత్యశీల తవాశ్ర మే,
ఉషితాః స్మేహ వసతి మనుజానాతు నో భవా౯. ౩౭

రాత్ర్యాం తు తస్యాం వ్యుష్టాయాం భరద్వాజోఽబ్రవీ దిదం,
మధుమూలఫలోపేతం చిత్రకూటం వ్రజేతి హ. ౩౮

వాస మౌపయికం మన్యే తవ రామ మహాబల,
నానానగగణోపేతః కిన్నరోరగసేవితః. ౩౯

మయూరనాదాభిరుతో గజరాజనిషేవితః,
గమ్యతాం భవతా శైల శ్చిత్రకూట స్స విశ్రుతః,
పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ బహుమూలఫలాయుతః. ౪౦

తత్ర కుంజరయూథాని మృగయూథాని చాఽభితః,
విచరంతి వనాంతేఽస్మి౯ తాని ద్రక్ష్యసి రాఘవ. ౪౧

సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థా౯ దరీకందరనిర్ఝరా౯,
చరత స్సీతయా సార్ధం నందిష్యతి మన స్తవ. ౪౨

(శర్వరీ మితి.) వసతి మనుజానాతు పూర్వోక్తాం వసతిం ప్రతి గంతు మనుజ్ఞాం కరో త్విత్యర్థః. ౩౭

(రాత్ర్యా మితి.) వ్రజే త్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. హేతి పాదపూరణే. హర్షే వా. ౩౮

(వాస మితి.) తత్రేతి శేషః. ఔపయికం యుక్తం. 'యుక్త మౌపయిక' మిత్యమరః. నానానగగణోపేతః నానావృక్షనిచయోపేతః. ౩౯-౪౧

(సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థా నితి.) సరితో నద్యః, ప్రస్రవణాని తనుతరజలప్రవాహాః, ప్రస్థా

(శ్రీరామాదీనాం చిత్రకూటయాత్రా)

ప్రహృష్టకోయష్టికకోకిలస్వనై ర్వినాదితం తం వసుధాధరం శివం,
మృగైశ్చ మత్తై ర్బహుభిశ్చ కుంజరై స్సురమ్య మాసాద్య సమావసాశ్రమం. ౪౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుఃపంచాశ స్సర్గః.

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

ఉషిత్వా రజనీం తత్ర రాజపుత్రా వరిందమౌ,
మహర్షి మభివాద్యాఽథ జగ్మతు స్తం గిరిం ప్రతి. ౧

తేషాం చైవ స్వస్త్యయనం మహర్షి స్స చకార హ,
ప్రస్థితాం శ్చైవ తాన్ ప్రేక్ష్య పితా పుత్రా నివాన్వగాత్. ౨

స్సానవః, తాః, దరీకందరనిర్ధరాః-దర్యః పాషాణసంశ్లేషస్థానాని, కందరాః గుహాః, నిర్ఝరా విదీర్ణపాషాణసంధయః, తాః. ౪౨

(ప్రహృష్టేతి.) కోయష్టికాః టిట్టిభకాః 'కోయష్టిక ష్టిట్టిభక' ఇత్యమరః. ౪౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతుఃపంచాశ స్సర్గః.

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

(ఉషిత్వేత్యాది.) ౧

(తేషా మితి.) తేషాం ప్రస్థాతు ముద్యుక్తానాం, అన్వగా దితి పాఠః. అన్వశా దితి పాఠే-అనుశిష్టవాన్, మార్గోపదేశ మకరో దిత్యర్థః. ౨

తతః ప్రచక్రమే వక్తుం వచనం స మహామునిః,
భరద్వాజో మహాతేజా రామం సత్యపరాక్రమం. ౩

గంగాయమునయో స్సంధి మాసాద్య మనుజర్షభౌ,
కాళిందీ మనుగచ్ఛేతాం నదీం పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం. ౪

అథాసాద్య తు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతస మాపగాం,
తస్యా స్తీర్థం ప్రచలితం పురాణం ప్రేక్ష్య రాఘవౌ. ౫

తత్ర యూయం ప్లవం కృత్వా తరతాంఽశుమతీం నదీం,
తతో న్యగ్రోధ మాసాద్య మహాంతం హరితచ్ఛదం. ౬

వివృద్ధం బహుభి ర్వృక్షైః శ్యామం సిద్ధోపసేవితం,
తస్మై సీతాఽంజలిం కృత్వా ప్రయుంజీతాశిష శ్శివాః. ౭

సమాసాద్య తు తం వృక్షం వసే ద్వాఽతిక్రమేత వా,
క్రోశమాత్రం తతో గత్వా నీలం ద్రక్ష్యథ కాననం. ౮

పలాశబదరీమిశ్రం రమ్యం వంశైశ్చ యామునైః,
స పంథా శ్చిత్రకూటస్య గత స్సుబహుశో మయా. ౯

రమ్యో మార్దవయుక్తశ్చ వనదావై ర్వివర్జితః,
ఇతి పంథాన మావేద్య మహర్షి స్సన్యవర్తత,
అభివాద్య తథేత్యుక్త్వా రామేణ వినివర్తితః. ౧౦౪

తదేవ వివృణోతి. (తత ఇతి.) ౩

(గంగాయమునయో రితి.) ప్రథమం గంగాయమునయో స్సంధి మాసాద్య, పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం గంగాజలవేగాభిహత్యా కించిత్ పశ్చాన్ముఖప్రవాహాం ప్రాప్తాం, కాళిందీం నదీం, అనుగచ్ఛేతాం అనుసృత్య గచ్ఛేతాం, పశ్చిమాభిముఖౌ భూత్వా గచ్ఛేతాం, భవంతా వితి శేషః. పాఠభేదః - అభిగచ్ఛేతాం అభిముఖం గచ్ఛేతాం, కాళింద్యా అభిముఖీభూయ గచ్ఛేతా మిత్యర్థః. శీఘ్రస్రోతస

(శ్రీరామాదీనాం యమునాతరణం)

ఉపావృత్తే మునౌ తస్మిన్ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
కృతపుణ్యా స్స్మ సౌమిత్రే ముని ర్యన్నోఽనుకంపతే. ౧౧౫

ఇతి తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ మంత్రయిత్వా మనస్వినౌ,
సీతామేవాఽగ్రతః కృత్వా కాళిందీం జగ్మతు ర్నదీం. ౧౨౫

అథాసాద్య తు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతోవహాం నదీం,
చింతా మాపేదిరే సర్వే నదీజలతితీర్షవః, ౧౩౫

తౌ కాష్ఠసంఘాట మథో చక్రతు స్సుమహాప్లవం,
శుష్కై ర్వంశై స్సమా స్తీర్ణ ముశీరైశ్చ సమావృతం. ౧౪౫

మిత్యనేన గంగాజలవేగప్రతిహతస్తిమితజలవ్యతిరిక్తప్రదేశ ఉచ్యతే తీర్థం అవతరణప్రదేశం, ప్రచరితం గమనాగమనాభ్యా మతిక్షుణ్ణ మిత్యర్థః. అంశుమతీం అంశుమతః సూర్యస్యాఽపత్యభూతాం, తతః తరణానంతరం, న్యగ్రోధం తీరస్థం, హరితచ్ఛదం శ్యామళపత్రం, అతఏవ శ్యామం శ్యామనామకం, వృక్షైస్సహ వివృద్ధం. యద్వా, వృక్షైః శ్యామం వృక్షసహితత్వా ద్విశేషేణ శ్యామళం, వృక్షైరి త్యుపలక్షణే తృతీయా. ఆశిషః మనోరథాన్, ప్రయుంజీత ప్రార్థయేత్. సీతేతి శేషః. వసే ద్వాఽతిక్రమేత వా - సీతా శ్రాంతా చేత్ కించిత్ కాలం వసేత్, నోచే దతిక్రమేతేత్యర్థః. తతః దక్షిణతటస్థన్యగ్రోధాత్, యామునైః యమునాసంబంధిభిః, యమునాతీరజై రిత్యర్థః. సః కాననం, పథిశబ్దాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. మార్దవయుక్తః సూక్ష్మసికతావత్త్వాత్. వనదావైః వనాగ్నిభిః 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ' ఇత్యమరః. తథాప్యత్ర దావశబ్దోఽగ్నిమాత్రపరః విశిష్టవాచకానా మితి న్యాయాత్. అభివాద్యే త్యర్ధేన మహర్షిం విశేషయతి. తథైవ గమిష్యామ ఇత్యుక్త్వా అభివాద్య త్వ మాశ్రమం గచ్ఛేతి రామేణ వినివర్తితో మహర్షిః న్యవర్తతేతి సంబంధః. ౪-౧౧౫

(ఇతీతి.) మంత్రయిత్వా పూర్వోక్తరీత్యా కృతార్థతా మనుసంధాయ. ౧౨౫-౧౩౫

(తౌ కాష్ఠసంఘాట మితి.) కాష్ఠసంఘాటః కాష్ఠనిచయః, ఉశీరైః వీరణతృణమూలైః "మూలేఽస్యోశీర మస్త్రియా' మిత్యమరః. ౧౪౫-౧౫౫

తతో వేతసశాఖాశ్చ జంబూశాఖాశ్చ వీర్యవాన్.
చకార లక్ష్మణ శ్ఛిత్త్వా సీతాయా స్సుఖ మాసనం, ౧౫౪

తత్ర శ్రియ మివాచింత్యాం రామో దాశరథిః ప్రియాం.
ఈషత్సంలజ్జమానాం తా మధ్యారోపయత ప్లవం, ౧౬౪

పార్శ్వే చ తత్ర వైదేహ్యా వసనే భూషణాని చ.
ప్లవే కఠినకాజం చ రామ శ్చక్రే సహాయుధైః, ౧౭౪

ఆరోప్య ప్రథమం సీతాం సంఘాటం ప్రతిగృహ్య తౌ.
తతః ప్రతేరతు ర్యత్తౌ వీరౌ దశరథాత్మజౌ, ౧౮౪

కాళిందీమధ్య మాయాతా సీతా త్వేనా మవందత.
స్వస్తి దేవి తరామి త్వాం పారయే న్మే పతి ర్వ్రతం, ౧౯౪

యక్ష్యే త్వాం గోసహస్రేణ సురాఘటశతేన చ.
స్వస్తి ప్రత్యాగతే రామే పురీ మిక్ష్వాకుపాలితాం, ౨౦౪

కాళిందీ మథ సీతా తు యాచమానా కృతాంజలిః,
తీర మేవాభిసంప్రాప్తా దక్షిణం వరవర్ణినీ. ౨౧౪

(తత్రేతి.) అచింత్యాం అచింత్యసౌందర్యాం, కాంతకరగ్రహాత్ అవశ్యకత్వా చ్చేషల్లజ్జావతీం. ౧౬౪

(పార్శ్వ ఇతి.) తత్రైవ వైదేహ్యాః పార్శ్వే, కఠినకాజం–కఠినకం కందమూలఖననసాధవ మాయసాగ్రం దారు, అజం అజచర్మపినద్ధం పిటకం, ద్వంద్వైకవద్భావః. చక్రే స్థాపితవా నిత్యర్థః. ౧౭౪

(ఆరోప్యేతి.) సంఘాటం ప్లవం, యత్తౌ ప్లవచాలనే యతమానౌ. ౧౮౪

(కాళిందీమధ్య మిత్యాది.) మే పతిః, వ్రతం వనవాససంకల్పం, పారయేత్ సమాపయేత్, గోసహస్రేణ త్వా ముద్దిశ్య గోసహస్రప్రదానేన, సురాఘటశతేన చ నైవేద్యేన, స్వస్తి యథా

(శ్రీరామాదిభిః న్యగ్రోధవృక్షదర్శనం)

తతః ప్లవేనాఽంశుమతీం శీఘ్రగా మూర్మిమాలినీం,
తీరజై ర్బహుభి ర్వృక్షైః సంతేరు ర్యమునాం నదీం. ౨౨॥

తే తీర్ణాః ప్లవ ముత్సృజ్య ప్రస్థాయ యమునావనాత్,
శ్యామం న్యగ్రోధ మాసేదు శ్శీతలం హరితచ్ఛదం. ౨౩॥

న్యగ్రోధం త ముపాగమ్య వైదేహీ వాక్య మబ్రవీత్. ౨౪॥

నమస్తేఽస్తు మహావృక్ష పారయే న్మే పతి ర్వ్రతం,
కౌసల్యాం చైవ పశ్యేయం సుమిత్రాం చ యశస్వినీం,
ఇతి సీతాఽంజలిం కృత్వా పర్యగచ్ఛ ద్వనస్పతిం. ౨౫॥

అవలోక్య తత స్సీతా మాయాచంతీ మనిందితాం,
దయితాం చ విధేయాం చ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨౬॥

భవతి తథా ప్రత్యాగతే సతి గోసహస్రప్రదానేన సురాఘటశతేన చ త్వాం యక్ష్య ఇత్యాది యాచమానా తీరం ప్రాప్తే త్యన్వయః. ౨౧॥

(తత ఇతి.) వృక్షై రిత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౨౨॥

(తే తీర్ణా ఇతి) యమునావనాత్ యమునాతీరవనాత్. ౨౩-౨౪॥

(నమస్త ఇత్యాది.) పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణం చకార. ౨౫॥

(అవలోక్యేతి) అవలోక్య సీతాయాః శ్రాంత్యశాంతిం పరీక్ష్యేత్యర్థః. అయాచంతీం మనోరథా న్ప్రార్థయంతీం. ౨౬॥

సీతా మాదాయ గచ్ఛ త్వ మగ్రతో భరతాగ్రజ,
పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి సాయుధో ద్విపదాం వర. ౨౬

యద్య త్ఫలం ప్రార్థయతే పుష్పం వా జనకాత్మజా,
తత్తత్ ప్రదద్యా వైదేహ్యా యత్రాఽస్యా రమతే మనః, ౨౭

గచ్ఛతో స్తు తయో ర్మధ్యే బభూవ జనకాత్మజా,
మతంగయో ర్మధ్యగతా శుభా నాగవధూరివ. ౨౮

ఏకైకం పాదపం గుల్మం లతాం వా పుష్పశాలినీం,
అదృష్టపూర్వాం పశ్యంతీ రామం పప్రచ్ఛ సాఽబలా. ౩౦

రమణీయా న్బహువిధా న్పాదపా న్కుసుమోత్కటా న్,
సీతావచనసంరబ్ధ ఆనయామాస లక్ష్మణః. ౩౧

విచిత్రవాలుకజలాం హంససారసనాదితాం,
రేమే జనకరాజస్య తదా ప్రేక్ష్య సుతా నదీం. ౩౨

(సీతా మాదాయేతి.) భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః. అగ్రతో గచ్ఛే త్యనేన సీతాయాః పురతో గచ్ఛేత్యుక్తం. ౨౬

అగ్రతో గమనఫల మాహ (యద్యత్ ఫల మిత్యాది) శ్లోకేన. ౨౭-౨౯

(ఏకైక మితి.) పప్రచ్ఛ కైషాం సంజ్ఞేతి పృష్టవతీత్యర్థః. ౩౦

(రమణీయా నితి.) పాదపా నిత్యనేన స్తబకవిశిష్టాః పాదపావయవా ఉచ్యంతే, సీతావచన సంరబ్ధః సీతావచనేన త్వరితః. ౩౧

(విచిత్రవాలుకజలా మితి.) నదీం యమునాం, సుదూరం తత్తీరేగమనా త్తద్దర్శనం. ౩౨

(శ్రీరామాదీనాం చిత్రకూటగమనం)

క్రోశమాత్రం తతో గత్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
బహూన్ మేధ్యాన్ మృగాన్ హత్వా చేరతు ర్యమునావనే. ౩౩

విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే,
సమం నదీవప్ర ముపేత్య సమ్మతం నివాస మాజగ్ము రదీనదర్శనాః. ౩౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచపంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మవసుప్త మనంతరం,
ప్రబోధయామాస శనై ర్లక్ష్మణం రఘునందనః. ౧

(క్రోశమాత్ర మితి.) మేధ్యాన్ శుచీన్, భక్ష్యానితి యావత్. చేరతుః భక్షితవంతౌ. చర గతిభక్షణయోః. ౩౩.

(విహృత్యేతి.) పూగ స్సమూహః. సమం అనిమ్నోన్నతం, నదీవప్రం నదీతీరం, సమ్మతం నివాసం సీతాభిమతం వాసస్థానం. ౩౪.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచపంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

(అథేతి.) అనంతరం స్వప్రబోధానంతరం. అవసుప్తం ఈషత్సుప్త మిత్యర్థః. ౧

సౌమిత్రే శృణు వన్యానాం వల్గు వ్యాహరతాం స్వనం,
సంప్రతిష్ఠామహే కాలః ప్రస్థానస్య పరంతప. ౨

స సుప్త స్సమయే భ్రాత్రా లక్ష్మణః ప్రతిబోధితః,
జహౌ నిద్రాం చ తంద్రీం చ ప్రసక్తం చ పథిశ్రమం. ౩

తత ఉత్థాయ తే సర్వే స్పృష్ట్వా నద్యా శ్శివం జలం,
పంథాన మృషిణాఽఽదిష్టం చిత్రకూటస్య తం యయుః. ౪

తత స్సంప్రస్థితః కాలే రామ స్సౌమిత్రిణా సహ,
సీతాం కమలపత్రాక్షీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫

ఆదీప్తా నివ వైదేహి సర్వతః పుష్పితా న్నగాన్,
స్వైః పుష్పైః కింశుకాన్ పశ్య మాలిన శ్శిశిరాత్యయే. ౬

పశ్య భల్లాతకాన్ ఫుల్లా న్నరై రనుపసేవితాన్,
ఫలపత్రై రవనతా న్నూనం శక్ష్యామి జీవితుమ్. ౭

(సౌమిత్ర ఇతి.) వన్యానాం శుకపికశారికాదీనాం, వల్గు సుందరం, కాలః, ప్రాప్త ఇతి శేషః. ౨

(స సుప్త ఇతి) సమయే ప్రబోధనసమయే, తంద్రీం జాడ్యం, తదాప్రభృతీతి శేషః. పథిశ్రమం తత్కృతోపచార మిత్యర్థః. ౩

(తత ఉత్థాయేతి.) నద్యాః కాళింద్యాః, స్పృష్ట్వే త్యుపలక్షణం ప్రాతఃకాలికస్నానాది కృత్యానాం. తం పంథానం పలాశవనరూపం. ౪-౫

(ఆదీప్తా నితి.) ఆదీప్తా నివ ఆసమంతాత్ జ్వలత ఇవ, నగాన్ వృక్షాన్, స్వైః పుష్పైః, మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్, శిశిరాత్యయే వసంతసమయే. ౬

(పశ్యేతి.) భల్లాతకాన్ వీరవృక్షాన్, ఫుల్లాన్ ఫుల్లపుష్పాన్, అనుపసేవితాన్, దుర్గమత్వా దితి భావః. జీవితుం శక్ష్యామి, ఏవమాది జీవనసాధనస్య విద్యమానత్వా దితి భావః. ౭

(శ్రీరామాదీనాం చిత్రకూటగమనం)

పశ్య ద్రోణప్రమాణాని లంబమానాని లక్ష్మణ,
మధూని మధుకారీభి స్సంభృతాని నగే నగే. ౮

ఏష క్రోశతి నత్యూహ స్తం శిఖీ ప్రతికూజతి,
రమణీయే వనోద్దేశే పుష్పసంస్తరసంకటే. ౯

మాతంగయూథానుసృతం పక్షిసంఘానునాదితం,
చిత్రకూట మిమం పశ్య ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిం. ౧౦

సమభూమితలే రమ్యే ద్రుమై ర్బహుభి రావృతే,
పుణ్యే రంస్యామహే తాత చిత్రకూటస్య కాననే. ౧౧

తత స్తౌ పాదచారేణ గచ్ఛంతౌ సహ సీతయా,
రమ్య మాసేదతు శ్శైలం చిత్రకూటం మనోరమం. ౧౨

(పశ్యేతి.) ద్రోణప్రమాణాని-ద్రోణం ఆఢకద్వయం, తత్ప్రమాణాని తత్ప్రమాణమధుపూరితాని, మధూని కుర్వంతీతి మధుకార్యః, కర్మణ్యణ్. జీప్. తాభిః మధుమక్షికాభి రితి యావత్, సంభృతాని నిర్మితాని, నగే నగే-వృక్షే వృక్షే. లంబమానాని, మధూని మధుపటలాని, పశ్య. ౮

(ఏష ఇతి.) నత్యూహః దాత్యూహః, వనోద్దేశే వనప్రదేశే, పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పమయాస్తరణేన నిబిడే. ౯

(మాతంగయూథానుసృత మితి.) మాతంగయూథానుసృతం గజకులై ర్వ్యాప్తం, ప్రవృద్ధ శిఖరం ఉన్నతశిఖరం. ౧౦-౧౨

తం తు పర్వత మాసాద్య నానాపక్షిగణాయుతం,
బహుమూలఫలం రమ్యం సంపన్నం సరసోదకమ్. ౧౩

మనోజ్ఞోఽయం గిరి స్సౌమ్య నానాద్రుమలతాయుత:,
బహుమూలఫలో రమ్య స్స్వాజీవ: ప్రతిభాతి మే. ౧౪

మునయశ్చ మహాత్మానో వసం త్యస్మిన్ శిలోచ్చయే,
అయం వాసో భ వేత్తావ దత్ర సౌమ్య ర మేమహి. ౧౫

ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలి:,
అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకి మభివాదయన్. ౧౬

తాన్ మహర్షి: ప్రముదిత: పూజయామాస ధర్మవిత్,
ఆస్యతా మితి చోవాచ స్వాగతం తు నివేద్య చ. ౧౭

తతోఽబ్రవీ న్మహాబాహు ర్లక్ష్మణం లక్ష్మణాగ్రజ:,
సన్ని వేద్య యథాన్యాయ మాత్మాన మృషయే ప్రభు:. ౧౮

లక్ష్మణాఽఽనయ దారూణి దృఢాని చ వరాణి చ,
కురుష్వాఽఽవసథం సౌమ్య వాసే మేఽభిరతం మన:. ౧౯

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సౌమిత్రి ర్వివిధాన్ ద్రుమాన్,
ఆజహార తత శ్చక్రే పర్ణశాలా మరిందమ:. ౨౦

(తంత్విత్యారభ్యాభివాదయన్నిత్యంత) మేకం వాక్యం. (తంత్వితి.) సరసోదకం స్వాదూదకం. స్వాజీవః-శోభనః ఆజీవో జీవికా యస్మిన్ స తథోక్తః, శిలోచ్చయే పర్వతే, ఇతి ఇతినిశ్చిత్య, ఆశ్రమం వాల్మీకీయం, అభివాదయన్ అభ్యవాదయన్, తదానీం చిత్రకూటే వాల్మీకే ర్వాసః, భరతాగమనానంతర మృషి నిర్గమనకథనా త్తత్ప్రభృతి తమసాతీర ఇతి జ్ఞేయం. అతో న బాలకాండకథావిరోధః. ౧౬-౧౭

(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యథాన్యాయం యథాక్రమం, ఆత్మాన

(శ్రీరామాదీనాం చిత్రకూటే పర్ణశాలాప్రవేశః)

తాం నిష్ఠితాం బద్ధకటాం దృష్ట్వా రామ స్సుదర్శనాం,
శుశ్రూషమాణ మేకాగ్ర మిదం వచన మబ్రవీత్. ౨౧

ఐణేయం మాంస మాహృత్య శాలాం యక్ష్యామహే వయం,
* కర్తవ్యం వాస్తుశమనం సౌమిత్రే చిరజీవిభిః. ౨౨

మృగం హత్వాఽఽనయ క్షిప్రం లక్ష్మణేహ శుభేక్షణ,
కర్తవ్య శ్శాస్త్రదృష్టో హి విధి ర్ధర్మ మనుస్మర. ౨౩

మృషయే సన్నివేద్య అముకస్య పుత్రోఽహం, అయ మస్మద్భ్రాతా, ఇయ మస్మద్భార్యా, ఏతా దృశకార్యర్థ మాగతా వయ మిత్యేవ ముక్త్వా, వరాణి, జంబూప్రభృతీని గృహనిర్మాణార్హాణి, తింత్రిణీమధూకాదే స్త్యాజ్యత్వాత్. ఆనయ, ఆవసథం కురుష్వేతి లక్ష్మణ మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౯-౨౦

(తా మితి.) నిష్ఠితాం నిశ్చలాం, వాతాదినా చాలయితు మశక్యాం, భిత్తిసహితాం పరినిష్పన్నాం, బద్ధకటాం కుడ్యార్థే కల్పితాస్తరణాం, బద్ధబాహ్యావరణాం వా, కటే వర్షావరణయో రితి ధాతుః. సుదర్శనాం శోభనదర్శనాం, శుశ్రూషమాణం పరిచర్యాం కుర్వంతం, ఏకాగ్రం ఇతఃపరం కిం వా ఆజ్ఞాపయిష్యతీతి సావధానం. ౨౧

(ఐణేయ మితి.) ఐణేయం ఏణసంబంధి, ఏణాఢ్ఢఞ్. శాలాం శాలాధిష్ఠాత్రీ స్తత్తద్దిగ్వాసినీ

---

* (కర్తవ్యం వాస్తుశమన మితి.) వాస్తుశబ్దో గృహపరపర్యాయః. 'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనంచ సదనం వస్త్యం చ వాస్తు క్షయ' ఇతి నిఘంటుః. వాస్తుశబ్దేన గృహాధిష్ఠితశిఖిపర్జన్య ప్రభృతి పంచచత్వారింశద్దేవతా ఉచ్యంతే. తాసాం శమనం హోమనైవేద్యబలిభిః పూజనం. బోధాయ నేనోక్తాం యజ్ఞార్థపశువధదోషశంకాం నివర్తయతి (కర్తవ్య ఇతి) శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రచోదితో, విధిః కర్తవ్య ఏవ. తం ధర్మ మేవానుస్మర. నాత్ర హింసాదిదోషప్రసంగః, యజ్ఞవినియుక్తపశూనా ముత్తమలోకభాగిత్వేన వధస్య తేషా మనుగ్రహత్వాచ్చ-'న వా ఉ వేతన్మ్రియసే న రిష్యసి దేవాగ్ం ఇదేషి పథిభి స్సుగేభిః, యత్ర యంతి సుకృతో నాపి దుష్కృత స్తత్ర త్వా దేవ స్సవితా దధా' త్వితి హి శ్రూయతే. తస్మా ద్యజ్ఞేవధోఽవధ ఇతి చ స్మర్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

భ్రాతు ర్వచన మాజ్ఞాయ లక్ష్మణః పరవీరహా,
చకార స యథోక్తం చ తం రామః పున రబ్రవీత్. ౨౪

ఐణేయం శ్రపయస్వైత చ్ఛాలాం యక్ష్యామహే వయం,
త్వర సౌమ్య ముహూర్తోఽయం ధ్రువశ్చ దివసో ప్యయం. ౨౫

స లక్ష్మణః కృష్ణమృగం హత్వా మేధ్యం ప్రతాపవాన్,
అథ చిక్షేప సౌమిత్రి స్సమిద్ధే జాతవేదసి. ౨౬

తం తు పక్వం సమాజ్ఞాయ నిష్టప్తం ఛిన్నశోణితం,
లక్ష్మణః పురుషవ్యాఘ్ర మథ రాఘవ మబ్రవీత్. ౨౭

ర్దేవతాః, తాస్తు శయ్యాదేశే కామలింగేన, దేహళ్యా మంతరిక్షలింగేనేత్యాదినగరఖండప్రతిపాద్యాః-తాదృశయాగార్థం, పూర్వం వాస్తుశమనం వాస్తుశాంతిః. గృహప్రవేశార్హం కర్మ, కర్తవ్యం, గృహదేశే వర్తమానభూతపిశాచాదీనాం శమనం కర్తవ్య మిత్యర్థః. కర్తవ్యం చిరజీవిభి రిత్యనేన అకరణే ఆయుఃక్షయో దర్శితః. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే - 'న చ వ్యాధిభయం తస్య న చ బంధుజనక్షయః, జీవే ద్వర్షశతం స్వర్గకల్ప మేవం వసే న్నర' ఇతి. కథం కర్తవ్య మిత్యపేక్షాయామాహ (కర్తవ్య ఇతి) శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రేషు నిర్ణీతః, విధిః ప్రకారః, కర్తవ్యః, ధర్మం తదనుకూలధర్మశాస్త్రం, అనుస్మర అవధేహీ త్యర్థః. ౨౩-౨౪

(ఐణేయం శ్రపయస్వేతి.) శ్రపయస్వ పచ, అయం ముహూర్తః శుభముహూర్తః, ధ్రువః స్థిరః, అయం శోభనతిథినక్షత్రయుక్తో, దివసో వాసరశ్చ, ధ్రువః స్థిర ఇత్యర్థః పాఠభేదః-అయం సౌమ్యముహూర్తః శుభముహూర్తః, అయం దివసశ్చ ధ్రువః యజమానస్థైర్యకారీ. ౨౫

(స లక్ష్మణ ఇతి.) సమిద్ధే సమ్యగ్దీప్తే, జాతవేదసి అగ్నౌ, చిక్షేప, పపాచేత్యర్థః. ౨౬

(తంత్వితి.) నిష్టప్తం సోష్ణం, ఛిన్నశోణితం క్షీణశోణితం. ౨౭

(శ్రీరామస్య పర్ణశాలాప్రవేశః)

అయం కృష్ణ స్సమాప్తాంగ శ్శృతః కృష్ణమృగో యథా,
దేవతాం దేవసంకాశ యజస్వ కుశలో హ్యసి. ౨౮

రామ స్స్నాత్వా తు నియతో గుణవాన్ జప్యకోవిదః,
సంగ్రహేణాఽకరో త్సర్వాన్ మంత్రాన్ సత్రావసానికాన్. ౨౯

ఇష్ట్వా దేవగణాన్ సర్వాన్ వివేశాఽఽవసథం శుచిః,
బభూవ చ మనోహ్లాదో రామస్యాఽమితతేజసః. ౩౦

వైశ్వదేవబలిం కృత్వా రౌద్రం వైష్ణవ మేవ చ,
వాస్తుసంశమనీయాని మంగళాని ప్రవర్తయన్. ౩౧

(అయమితి.) కృష్ణః కృష్ణమృగః, సమాప్తాంగః పరిపూర్ణావయవః, శృతః పక్వః, కృష్ణమృగో యథా పూర్ణావయవత్వాత్ పాకతః శ్యామత్వాచ్చ పూర్వావస్థ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః, కుశలోఽసి యజనే సమర్థోఽసి ౨౮

(రామ ఇతి.) గుణవాన్ ప్రాయత్యాదిగుణవాన్, జప్యకోవిదః జప్యమంత్రేషు సమర్థః, సంగ్రహేణ సంక్షేపేణ, సత్రావసానికాన్-సత్రం వాస్తుయాగః యైర్మంత్రై రవసీయతే పరిసమాప్యతే తే సత్రావసానాః, సత్రావసానా ఏవ సత్రావసానికాః, వినయాదే రాకృతిగణత్వాత్ స్వార్థే ఠక్. ఛాందసో వృద్ధ్యభావః, అకరోత్ యావతా వాస్తుశాంతికర్మ సమాప్యతే తావ న్మంత్రాన్ జజాపేత్యర్థః. మంత్రజపపూర్వకం కర్మా ణ్యకరో దిత్యర్థః. ౨౯

(ఇష్ట్వా దేవగణా నితి) దేవగణాన్ వాస్తుదేవతాః, హ్లాద స్తుష్టిః ౩౦

(వైశ్వదేవబలి మితి.) వైశ్వదేవబలిం, వైశ్వదేవబలిహరణే రౌద్రం రుద్రదేవతాకం, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకం చ యాగం, వాస్తుసంశమనీయాని గ్రహారిష్టశామకాని, మంగళాని మంగళకరాణి పుణ్యాహవాచనశాంతిజపాదీని (స్నాత్వేతి) పునః స్నానకరణం-'తతస్సర్వౌషధీస్నానం యజమానస్య కారయే' దితి స్మరణా దిత్యాహుః. వస్తుతస్తు రౌద్రయాగకరణాత్ పున

జపం చ న్యాయతః కృత్వా స్నాత్వా నద్యాం యథావిధి,
పాపసంశమనం రామ శ్చకార బలి ముత్తమం. ౩౨

వేదిస్థలవిధానాని చైత్యా న్యాయతనాని చ,
ఆశ్రమస్యాఽనురూపాణి స్థాపయామాస రాఘవః. ౩౩

వన్యై ర్మాల్యైః ఫలై ర్మూలైః పక్వై ర్మాంసై ర్యథావిధి,
అద్భి ర్జపైశ్చ వేదోక్తై ర్దర్భైశ్చ ససమిత్కుశైః. ౩౪

తౌ తర్పయిత్వా భూతాని రాఘవౌ సహ సీతయా,
తదా వివిశతు శ్శాలాం సుశుభాం శుభలక్షణౌ. ౩౫

తాం వృక్షపర్ణ చ్ఛదనాం మనోజ్ఞాం యథాప్రదేశం సుకృతాం నివాతాం,
వాసాయ సర్వే వివిశు స్సమేతా స్సభాం యథా దేవగణా స్సుధర్మాం. ౩౬

స్నానం. 'రౌద్రకర్మ కరణే అప ఉపస్పృశ్యే'తి విధానా దితి జ్ఞేయం. పాపసంశమనం, పాపశబ్దేన పాపప్రధానాని దివాచరనక్తంచరాణి క్రూరభూతా న్యుచ్యంతే. తేషాం సంశమనం. యద్వా, పాపసంశమనం 'పంచసూనా గృహస్థస్యే' త్యాద్యుక్తరీత్యా సూనారూపపాపశమనం. వైశ్వదేవబలి మిత్యత్ర భూతబలిమాత్రోక్తిః, అత్ర తద్వ్యతిరిక్తః పిత్రాదివిషయః. యద్వా, పూర్వం వైశ్వదేవరూపబలి మిత్యర్థః, అత్ర సర్వభూతబలిః. యద్వా, పూర్వోక్తస్య సర్వస్యోపసంహారః ౩౨

(వేదిస్థలవిధానా నీతి) బలిహరణాదివేదిస్థలసంస్థాని 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః. చైత్యాని గంధర్వాద్యావాసస్థానాని, ఆయతనాని విష్ణ్వాద్యావాసస్థలాని, పాఠభేదః - చైత్యాని దేవతాస్థానాని, ఆయతనాని అగ్న్యగారాణి, అనురూపాణి ఆశ్రమస్యానురూపాణి, సూక్ష్మాణీత్యర్థః. స్థాపయామాస మంత్రతత స్తత్తద్దేవతానాం తత్రతత్రాఽవస్థానం కల్పితవానిత్యర్థః. ౩౩-౩౫.

(తామితి) వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం వృక్షపర్ణరూపాచ్ఛాదనపటలయుక్తాం, యథాప్రదేశం శాస్త్రోక్త ప్రదేశ మనతిక్రమ్య, ఆగ్నేయ్యాం పాకశాలేత్యాదిశాస్త్రం. సుధర్మాం దేవసభాం - 'స్యా త్సుధర్మా దేవసభే' త్యమరః. ౩౬

అనేకనానామృగపక్షిసంకులే విచిత్రపుష్పస్తబకై ర్ద్రుమై ర్యుతే,
వనోత్తమే వ్యాళమృగానునాదితే తదా విజహ్రు స్సుసుఖం జితేంద్రియాః. ౩౭

సురమ్య మాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం,
ననంద హృష్టో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌ చ దుఃఖం పురవిప్రవాసాత్. ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షట్పంచాశ సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

కథయిత్వా సుదుఃఖార్త స్సుమంత్రేణ చిరం సహ,
రామే దక్షిణకూలస్థే జగామ స్వగృహం గుహః. ౧

(అనేకేతి.) పుష్పస్తబకపదం కర్ణావతంసాదిపదవ న్నిర్వాహ్యం. వ్యాళాః సర్పాః, గజా వా. జితేంద్రియా ఇత్యనేన విహారో గ్రామ్యభిన్నజలక్రీడా పుష్పావచయాది రితి సూచ్యతే. ౩౭

(సురమ్య మితి.) తాం ప్రసిద్ధాం. సుతీర్థాం శోభనజలావతరణప్రదేశాం, హృష్టః పులకితః. పురవిప్రవాసాత్, జనిత మితి శేషః. ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

ఏవం రామస్య చిత్రకూటగమనపర్యంత వృత్తాంత మభిధాయ, గుహసుమంత్రాదివృత్తాంత మృషిః ప్రస్తౌతి (కథయిత్వేతి.) గుహో, రామే దక్షిణకూలస్థే సతి, సుదుఃఖార్తస్సన్ సుమంత్రేణ సహ, చిరం కథయిత్వా యావ ద్రామోఽక్షిపథ మతిక్రామతి తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వేత్యర్థః. స్వగృహం జగామ తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః. ౧

భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనం,
ఆగిరే ర్గమనం తేషాం తత్రస్థై రుపలక్షితం. ౨

అనుజ్ఞాత స్సుమన్త్రోఽథ యోజయిత్వా హయోత్తమాన్,
అయోధ్యా మేవ నగరీం ప్రయయౌ గాఢదుర్మనాః. ౩

స వనాని సుగంధీని సరితశ్చ సరాంసి చ,
పశ్య న్నతియయౌ శీఘ్రం గ్రామాణి నగరాణి చ. ౪

తత స్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః,
అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శ హ. ౫

స శూన్యా మివ నిశ్శబ్దాం దృష్ట్వా పరమదుర్మనాః,
సుమన్త్ర శ్చింతయామాస శోకవేగసమాహతః. ౬

(భరద్వాజాభిగమన మితి.) తేషాం రామాదీనాం, భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజసేవనం. ప్రయాగే భరద్వాజేన సహాసనం, ఆగిరే శ్చిత్రకూటపర్యంతం, గమనం చ, తత్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థై శ్చారైః, అభిలక్షితం నివేదితం, సుమన్త్రేణ సమ్య గ్విదిత మిత్యర్థః. గంగోత్తరణదివసనిశా వనస్పతిమూలే, ద్వితీయా భరద్వాజాశ్రమే, తృతీయా యమునాతీరే, చతుర్థేఽహని చిత్రకూటగమనం, పంచమే పునరాగమ్య చారై ర్నివేదనం. ౨

(అనుజ్ఞాత ఇతి.) అథ రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం, అనుజ్ఞాతః, గుహేనేతి శేషః. గాఢదుర్మనాః అత్యంతదుర్మనాః. ౩

(స వనానీతి.) గ్రామాణి గ్రామాన్. ౪

(తత ఇతి.) తతః గ్రామనగరాతిక్రమణానంతరం, తృతీయేఽహని శృంగిబేరపురా న్నిర్గమాపేక్షయా తృతీయదివసే, యద్వా, అహని తృతీయే సాయాహ్నసమయే, అహ్నః తృతీయకాలభూతే సాయాహ్నకాలే, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య, నిరానందాం తాం దదర్శ. ౫-౬

(సుమంత్రస్య ప్రత్యాగమనం)

కచ్చిన్న సగజా సాశ్వా సజనా సజనాధిపా,
రామసంతాపదుఃఖేన దగ్ధా శోకాగ్నినా పురీ. ౭

ఇతి చింతాపర స్సూతో వాజిభి శ్శీఘ్రపాతిభిః,
నగరద్వార మాసాద్య త్వరితః ప్రవివేశ హ. ౮

సుమంత్ర మభియాంతం తం శతశోఽథ సహస్రశః,
క్వ రామ ఇతి పృచ్ఛంత స్సూత మభ్యద్రవ న్నరాః. ౯

తేషాం శశంస గంగాయా మహ మాపృచ్ఛ్య రాఘవం,
అనుజ్ఞాతో నివృత్తోఽస్మి ధార్మికేణ మహాత్మనా. ౧౦

తే తీర్ణా ఇతి విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖా జనాః,
అహో ధిగితి నిశ్వస్య హా రామేతి చ చుక్రుశుః. ౧౧

శుశ్రావ చ వచ స్తేషాం బృందం బృందం చ తిష్ఠతాం,
హతాః స్మ ఖలు యే నేహ పశ్యామ ఇతి రాఘవం. ౧౨

(ఇతీతి.) త్వరితః ప్రవివేశ నగరం జనసంచారశూన్యం నిశ్శబ్దం వర్తతే. రాజా కా మవస్థాం ప్రాప్తః ఇతి జ్ఞాతుం త్వరితః ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ౮-౯

(తేషా మితి.) గంగాయాం గంగాతీరే, నివృత్తోఽస్మీతి తేషాం శశంసేతి సంబంధః. ౧౦

(త ఇతి.) తే రామాదయః. ౧౧

(శుశ్రావేతి.) బృందం బృందం చ తిష్ఠతాం సంఘశ స్తిష్ఠతాం, (హతా ఇతి.) యే వయం, ఇహ అస్మిన్ రథే, రాఘవం న పశ్యామః, ఇతి అస్మాద్ధేతోః, తే హతా స్స్మేతి సంబంధః. (దానయజ్ఞవివాహేష్వితి.) దానాదిషు, అంతరా మధ్యే, నాయకమణివ ద్వర్తమానం రామం, పునః జాతు కదాచిదపి, న ద్రక్ష్యామః కిమితి కాకుః. యేన కేనాపి దానే క్రియమాణే రామ స్స్వయం

దానయజ్ఞవివాహేషు సమాజేషు మహత్సు చ,
న ద్రక్ష్యామః పున ర్జాతు ధార్మికం రామ మంతరా. ౧౩

కిం సమర్థం జనస్యాఽస్య కిం ప్రియం కిం సుఖావహం,
ఇతి రామేణ నగరం పితృవ త్పరిపాలితం. ౧౪

వాతాయనగతానాం చ స్త్రీణా మన్వంతరాపణం,
రామశోకాభితప్తానాం శుశ్రావ పరిదేవనం ౧౫

స రాజమార్గమధ్యేన సుమంత్రః పిహితాననః,
యత్ర రాజా దశరథ స్తదేవోపయయౌ గృహం. ౧౬

సోఽవతీర్య రథా చ్ఛీఘ్రం రాజవేశ్మ ప్రవిశ్య చ,
కక్ష్యా స్సప్తాభిచక్రామ మహాజనసమాకులాః. ౧౭

తత్ర గత్వా తిష్ఠతి. కిమర్థం ? దేశే కాలే పాత్రే చ దాపయితుం. యజ్ఞేఽసి గచ్ఛతి. కిమర్థం ? న్యాయార్జితధనైః కారయితుం. తత్తత్కర్మసందేహవిచ్ఛేదవిస్మృతజ్ఞాపనాదికం కర్తుం చ. వివాహే చ మధ్యే గచ్ఛతి. కిమర్థం? ఉభయవర్గసంఘటనాయ, అసమ్మతానా మభిమతద్రవిణప్రదానాయ, అస్ఖలితం కర్మణా మనుష్ఠాపనాయ చ. సమాజేషు మహత్సు అన్యత్రాపి మహాసదస్సు, దీర్ఘసత్రేష్వ పీత్యర్థః. యత్రకుత్రా ప్యదృష్టకార్యేష్వితి వా. అత్ర సర్వత్ర హేతు ర్ధార్మిక మితి. (కిమితి.) అస్య జనస్య, కిం సమర్థం కిం క్షేమంకరం వస్తు? కిం ప్రియం కిం సుఖావహమితి, రామేణ తత్తదభిమతవస్తుప్రదాత్రా రామేణ, పిత్రేవ నగరం పరిపాలితం, నగరశబ్దేన నగరస్థజనా లక్ష్యంతే. ఇతి వద శ్శుశ్రావేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౨-౧౪

(వాతాయనగతానా మితి.) అన్వంతరాపణం శుశ్రావ ఉభయపార్శ్వస్థానా మాపణానాం మధ్యే మధ్యే శుశ్రావే త్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. ౧౫

(స రాజమార్గమధ్యేనేతి.) పిహితాననః, జనదర్శనాక్షమతయా. ౧౬

(సోఽవతీర్యేతి.) రాజనిర్గమాభావేన మహాజన సమాకులత్వం. ౧౭

(సుమంత్రస్య ప్రత్యాగమనం)

హర్మ్యై ర్విమానైః ప్రాసాదై రవేక్ష్యాఽథ సమాగతం,
హాహాకారకృతా నార్యో రామాదర్శనకర్శితాః. ౧౮

ఆయతై ర్విమలై ర్నేత్రై రశ్రువేగపరిప్లుతైః,
అన్యోన్య మభివీక్షంతే వ్యక్త మార్తతరాః స్త్రియః. ౧౯

తతో దశరథస్త్రీణాం ప్రాసాదేభ్య స్తత స్తతః,
రామశోకాభితప్తానాం మందం శుశ్రావ జల్పితం. ౨౦

సహ రామేణ నిర్యాతో వినా రామ మిహాగతః,
సూతః కిన్నామ కౌసల్యాం శోచంతీం ప్రతి వక్ష్యతి. ౨౧

యథా చ మన్యే దుర్జీవ మేవం న సుకరం ధ్రువం,
ఆచ్ఛిద్య పుత్రే నిర్యాతే కౌసల్యా యత్ర జీవతి. ౨౨

సత్యరూపం తు తద్వాక్యం రాజ్ఞః స్త్రీణాం నిశామయన్,
ప్రదీప్త మివ శోకేన వివేశ సహసా గృహం. ౨౩

(హర్మ్యైరితి.) హర్మ్యైః ధనినాం వాసైః, విమానైః సప్తభూమిగృహైః - 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమిగృహేఽపి చే' తి వైజయంతీ. ప్రాసాదైః మహారాజార్హగృహవిశేషైః ఉపలక్షితాః, నార్యః, సమాగతం రామేణ వినా సమాగతం, సుమంత్ర మవేక్ష్య, హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః, బభూవు రితి శేషః. ౧౮

(ఆయతై రితి.) అవ్యక్తం అస్పష్టమితి క్రియావిశేషణం. ౧౯-౨౦

(సహ రామేణేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. (యథేతి.) యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః ప్రథమార్థే వర్తతే, యథా 'క ఇత్థా వేద యత్ర స' ఇత్యత్ర. యథా యేన ప్రకారేణ, అస్మజ్జీవితం, దుర్జీవం దుఃఖేన జీవనార్హం, మన్యే, ఏవ మేవ కౌసల్యా, పుత్రే నిర్యాతే సతి, ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య, జీవతి యత్ర జీవతీతి యత్, తత్, న సుకరం దుస్సంపాదం, ధ్రువం మన్య

స ప్రవిశ్యాఽష్టమీం కక్ష్యాం రాజానం దీన మాతురం,
పుత్రశోకపరిద్యూన మపశ్యత్ పాండురే గృహే. ౨౪

అభిగమ్య త మాసీనం నరేంద్ర మభివాద్య చ,
సుమంత్రో రామవచనం యథోక్తం ప్రత్యవేదయత్. ౨౫

స తూష్ణీ మేవ తచ్ఛ్రుత్వా రాజా విభ్రాంతచేతనః,
మూర్ఛితో న్యపత ద్భూమౌ రామశోకాభిపీడితః, ౨౬

తతోఽంతఃపుర మావిద్ధం మూర్ఛితే పృథివీపతౌ,
ఉద్ధృత్య బాహూ చుక్రోశ నృపతౌ పతితే క్షితౌ. ౨౭

సుమిత్రయా తు సహితా కౌసల్యా పతితం పతిం,
ఉత్థాపయామాస తదా వచనం చేద మబ్రవీత్. ౨౮

ఇమం తస్య మహాభాగ దూతం దుష్కరకారిణః,
వనవాసా దనుప్రాప్తం కస్మా న్న ప్రతిభాషసే. ౨౯

ఇత్యేకైక వ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం. విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం వా. (సత్యరూప మితి) నిశామయణ నిశమయణ, దీర్ఘ శ్ఛందసః, శృణ్వ న్నిత్యర్థః. ౨౧-౨౩

(స ప్రవిశ్యేతి.) పరిద్యూనం క్షీణం, దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం. పాండుర ఇతి విశేషణా ద్రాజ్యలక్ష్మీ ర్నాస్తీ త్యుచ్యతే. ౨౪-౨౫

(స తూష్ణీ మితి.) తూష్ణీంభావహేతు ర్విభ్రాంతచేతన ఇతి. ౨౬

(తత ఇతి.) ఆవిద్ధం శోకేనాఽభిహతం, అభూ దితి శేషః. మూర్ఛితే ఆవిద్ధ మాసీత్, పతితే బాహూ ఉద్ధృత్య చుక్రోశేతి విశేషః. ౨౭-౨౮

(ఇమ మితి.) దూతం సందేశహరం, దుష్కరకారిణః దుష్కరకార్యకారిణః. ౨౯

(సుమంత్రస్య ప్రత్యాగమనం)

అద్యేమ మనయం కృత్వా వ్యపత్రపసి రాఘవ,
ఉత్తిష్ఠ సుకృతం తేఽస్తు శోకే న స్యాత్సహాయతా ౩౦

దేవ యస్యా భయా ద్రామం నానుపృచ్ఛసి సారథిం,
నేహ తిష్ఠతి కైకేయీ విస్రబ్ధం ప్రతిభాష్యతాం. ౩౧

సా తథోక్త్వా మహారాజం కౌసల్యా శోకలాలసా,
ధరణ్యాం నిపపాతాశు బాష్పవిప్లుతభాషిణీ. ౩౨

ఏవం విలపతీం దృష్ట్వా కౌసల్యాం పతితాం భువి,
పతిం చావేక్ష్య తా స్సర్వా స్సుస్వరం రురుదుః స్త్రియః. ౩౩

తత స్త మంతఃపురనాద ముత్థితం సమీక్ష్య వృద్ధా స్తరుణాశ్చ మానవాః,
స్త్రియశ్చ సర్వా రురుదు స్సమంతతః పురం తదాసీత్ పునరేవ సంకులం. ౩౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తపంచాశ స్సర్గః.

(అద్యేమ మితి.) ఇమ మనయం పుత్రవివాసనం, సుకృతం శోభనం, శోకే విషయే సహాయతా న స్యాత్ శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః. ౩౦

వ్యసనానుశయకృతతూష్ణీంభావే హేత్వంతరం కల్పయతి (దేవేతి.) కైకేయీ, నేతి శేషః. విస్రబ్ధం సవిశ్వాసం, నిశ్శంక మితి యావత్. ౩౧

(సేతి.) బాష్పేణ, విప్లుతం విలుప్తం, సగద్గదం యథా భవతి తథా భాషిణీ. ౩౨

(ఏవమితి.) పతిత మితి శేషః. ౩౩

(తత ఇతి.) సమీక్ష్య శ్రుత్వా, పునరేవ సంకులం రామగమనకాల ఇవ వ్యాకుల మాసీత్. ౩౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తపంచాశ స్సర్గః.

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

ప్రత్యాశ్వస్తో యథా రాజా మోహాత్ ప్రత్యాగతం పునః,
అథాఽఽజుహావ తం సూతం రామవృత్తాంతకారణాత్. ౧

అథ సూతో మహారాజం కృతాంజలి రుపస్థితః,
రామ మేవానుశోచంతం దుఃఖశోకసమన్వితమ్. ౨

వృద్ధం పరమసంతప్తం నవగ్రహమివ ద్విపం,
వినిశ్వసంతం ధ్యాయంత మస్వస్థ మివ కుంజరం. ౩

రాజా తు రజసా సూతం ధ్వస్తాంగం సముపస్థితం,
అశ్రుపూర్ణముఖం దీన మువాచ పరమార్తవత్. ౪

క్వను వత్స్యతి ధర్మాత్మా వృక్షమూల ముపాశ్రితః,
సోఽత్యంతసుఖిత స్సూత కి మశిష్యతి రాఘవః. ౫

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

(ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి.) ప్రత్యాగతః సూతస్యాభిముఖాగతః, ౧

(అథేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నవగ్రహం సద్యో గృహీతం, అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం ౩

(రాజేతి.) ధ్వస్తాంగం రజసా ధూసరితాంగం, ధూతం కంపితం, పరమార్తవత్ పరమార్త ఇవ, దీన ఇత్యర్థః. ౪

పూర్వసర్గే యథోక్త మిత్యుక్తం వివరీతుం ప్రశ్న మవతారయతి (క్వను వత్స్యతీత్యాదినా.) దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం. శయనోచితః మహార్హశయనోచితః, వ్యాళై రజగరాదిభిః, మృగైః సింహవ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగైః, ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ, ఆసిత మిత్యాదౌ భావే నిష్ఠా. ఆసితం ఆసనం,

(సుమన్త్రేణ శ్రీరామవృత్తాంతనివేదనం)

దుఃఖస్యాఽనుచితో దుఃఖం సుమన్త్ర శయనోచితః,
భూమిపాలాత్మజో భూమౌ శేతే కథ మనాథవత్. ౬

యం యాన్త మనుయాన్తి స్మ పదాతిరథకుంజరాః,
స వత్స్యతి కథం రామో విజనం వన మాశ్రితః. ౭

వ్యాళై ర్మృగై రాచరితం కృష్ణసర్పనిషేవితం,
కథం కుమారౌ వైదేహ్యా సార్ధం వన ముపస్థితౌ. ౮

సుకుమార్యా తపస్విన్యా సుమన్త్ర సహ సీతయా,
రాజపుత్రౌ కథం పాదై రవరుహ్య రథా ద్గతౌ. ౯

సిద్ధార్థః ఖలు సూత త్వం యేన దృష్టౌ మమాత్మజౌ,
వనాన్తం ప్రవిశన్తౌ తా వశ్వినా విప మందరం. ౧౦

కి ముపాచ వచో రామః కి ముపాచ చ లక్ష్మణః,
సుమన్త్ర వన మాసాద్య కి ముపాచ చ మైథిలీ. ౧౧

ఆసితం శయితం భుక్తం సూత రామస్య కీర్తయ,
జీవిష్యా మ్యహ మేతేన యయాతిరివ సాధుషు. ౧౨

శయితం శయనం, భుక్తం భోజనం చ, కీర్తయ. ఏతేన రామసంబన్ధ్యాసనాదికీర్తనేన, అహం సాధుషు యయాతిరివ జీవిష్యామి యయాతి స్సత్సు పతేయ మితీన్ద్రం ప్రార్థ్య స్వర్గాత్ భ్రష్ట స్సాధుసమాగమం ప్రాప్య యథా నివృత్తదుఃఖోఽభూత్ తద్వ దహమపి నివృత్తదుఃఖో భవిష్యామీత్యర్థః. ౧౨

ఇతి సూతో నరేంద్రేణ చోదితస్సజ్జమానయా,
ఉవాచ వాచా రాజానం సబాష్పపరిరబ్ధయా. ౧౩

అబ్రవీ న్మాం మహారాజ ధర్మ మేవానుపాలయన్,
అంజలిం రాఘవః కృత్వా శిరసాఽభిప్రణమ్య చ. ౧౪

సూత మద్వచనా త్తస్య తాతస్య విదితాత్మనః,
శిరసా వందనీయస్య వంద్యౌ పాదౌ మహాత్మనః. ౧౫

సర్వ మంతఃపురం వాచ్యం సూత మద్వచనా త్త్వయా,
ఆరోగ్య మవిశేషేణ యథార్హం చాఽభివాదనం. ౧౬

మాతా చ మమ కౌసల్యా కుశలం చాభివాదనం,
అప్రమాదం చ వక్తవ్యా బ్రూయా శ్చైనా మిదం వచః. ౧౭

ధర్మనిత్యా యథాకాల మగ్న్యగారపరా భవ,
దేవి దేవస్య పాదౌ చ దేవవత్ పరిపాలయ. ౧౮

(ఇతీతి.) బాష్పపరిరబ్ధయా కంఠగతబాష్పరుద్ధయే త్యర్థః. అతఏవ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా, షస్జ గతా వితి ధాతుః. ధాతో రనేకార్థత్వా దత్ర స్ఖలనార్థకః. ౧౩

(సూతేతి.) వంద్యౌ వందనీయౌ. ౧౪-౧౫

(సర్వమితి.) అంతఃపురం, ఆరోగ్య మభివాదనం చ వాచ్యం. బ్రూఞో ద్వికర్మకత్వా ద్నప్రధానకర్మ ణ్యంతఃపురే ప్రథమా, కృతాఽభిహితత్వాత్. ఏవ ముత్తరశ్లోకేపి. ౧౬

(మాతేతి.) అప్రమాదం ధర్మే భర్తరి చ, ఇదం వక్ష్యమాణం. ౧౭

(ధర్మనిత్యేత్యాది.) అభిమానం గర్వం 'గర్వోభిమానోఽహంకార' ఇత్యమరః. కులాభిమాన మిత్యర్థః. మానః చిత్తసమున్నతిః, జ్యేష్ఠపత్నీత్వనిబంధనాం చిత్తసమున్నతి మిత్యర్థః.

(సుమంత్రేణ శ్రీరామవృత్తాంతనివేదనం)

అభిమానం చ మానం చ త్యక్త్వా వర్తస్వ మాతృషు,
అను రాజాన మార్యాం చ కైకేయీ మంబ కారయ. ౧౯

కుమారే భరతే వృత్తి ర్వర్తితవ్యా చ రాజవత్,
అర్థజ్యేష్ఠా హి రాజానో రాజధర్మ మనుస్మర. ౨౦

భరతః కుశలం వాచ్యో వాచ్యో మద్వచనేన చ,
సర్వాస్వేవ యథాన్యాయం వృత్తిం వర్తస్వ మాతృషు. ౨౧

వక్తవ్యశ్చ మహాబాహు రిక్ష్వాకుకులనందనః,
పితరం యౌవరాజ్యస్థో రాజ్యస్థ మనుపాలయ. ౨౨

అతిక్రాంతవయా రాజా మా స్మైనం వ్యవరోరుధః,
కుమారరాజ్యే జీవ త్వం తస్యై వాఽఽజ్ఞాప్రవర్తనాత్. ౨౩

అను రాజాన మార్యాం చ కారయ అనుకారయేత్యర్థః. వ్యవహితా శ్చేతి వ్యవహిత ప్రయోగః. అన్వితి తుల్యార్థే - 'పశ్చా త్సాదృశ్యయో ర' న్వి త్యమరః. రాజానం కైకేయీం చ తుల్య మనువర్తస్వేత్యర్థః. రాజవత్ రాజ్ఞీవ, వృత్తి ర్వర్తితవ్యా, ఉపచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. అర్థజ్యేష్ఠాః అర్థేనైవ జ్యేష్ఠాః, న తు వయసేత్యర్థః. ౨౦

(భరత ఇతి.) భరతః కుశలం వాచ్యః, త్వయేతి శేషః. వాచ్యో మద్వచనేన చ మయోక్త మిత్యపి వాచ్య ఇత్యర్థః. యద్వా, భరతః మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః. సర్వాస్వేవ మాతృషు, యథాన్యాయం యథాక్రమం, వృత్తిం వర్తస్వ వృత్తిం కురు, శుశ్రూషస్వేత్యర్థః. ఇతి వాచ్య శ్చేతి ద్వితీయవాచ్యపదాన్వయః. ౨౧

(వక్తవ్య ఇతి.) రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం, మా వ్యవరోరుధః అవరుద్ధం మా కార్షీః, అతిక్రాంతవయస్కత్వా దితి తత్ర హేతుః. కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే, జీవ భోగాన్ భుజ్క్ష్వేత్యర్థః. ఇతి చ వక్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౨౨-౨౩

అబ్రవీచ్చాపి మాం భూయో భృశ మశ్రూణి వర్తయన్,
మాతేవ మమ మాతా తే ద్రష్టవ్యా పుత్రగర్ధినీ. ౨౪

ఇత్యేవం మాం మహారాజ బ్రువ న్నేవ మహాయశాః,
రామో రాజీవతామ్రాక్షో భృశ మశ్రూ ణ్యవర్తయత్. ౨౫

లక్ష్మణస్తు సుసంక్రుద్ధో నిశ్వసన్ వాక్య మబ్రవీత్,
కేనాఽయ మపరాధేన రాజపుత్రో వివాసితః. ౨౬

రాజ్ఞా తు ఖలు కైకేయ్యా లఘు త్వాశ్రిత్య శాసనం,
కృతం కార్య మకార్యం వా వయం యేనాఽభిపీడితాః. ౨౭

యది ప్రవ్రాజితో రామో లోభకారణకారితం,
వరదాననిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతం. ౨౮

ఇదం తావ ద్యథా కామ మీశ్వరస్య కృతే కృతం,
రామస్య తు పరిత్యాగే న హేతు ముపలక్షయే. ౨౯

అసమీక్ష్య సమారబ్ధం విరుద్ధం బుద్ధిలాఘవాత్,
జనయిష్యతి సంక్రోశం రాఘవస్య వివాసనం. ౩౦

(అబ్రవీ దితి.) అశ్రూణి వర్తయన్, కరిష్యమాణమాతృవిషయపీడాస్మరణా దితి హృదయం, స్వస్య మాతృవిషయశుశ్రూషాయా అలాభాద్వా అశ్రువర్తనం. మమ మాతా స్వమాతేవ త్వయా ద్రష్టవ్యా, ఇతి భరత ముద్దిశ్య మాం బ్రువన్నేవ భృశ మశ్రూ ణ్యవర్తయత్. శోకజనితరక్తిమాన మాహ (రాజీవతామ్రాక్ష ఇతి.) అనంతర మశ్రుమోచనం తతో వక్తవ్యస్యానుచితత్వాత్. అము మాశయ ముత్తరత్ర సీతాపహరణానంతర ముద్ఘాటయిష్యతి సుప్తప్రమత్తకుపితానాం వచనై ర్భావజ్ఞానం ద్రష్టవ్య మితి న్యాయేన. ౨౫

(లక్ష్మణస్త్వితి.) తుశబ్దేన రామవ న్న సర్వథా హృదయం జుగోపేత్యుక్తం. (రాజ్ఞేతి) యేన వివాసనేన, వయ మభిపీడితాః - తద్వివాసనం, అకార్యం తు అకార్యమేవ. రాజ్ఞాతు కైకేయ్యాః లఘుశాసన మాశ్రిత్య, కార్యం వా కార్య మివ, కృతం ఖలు. యద్వా, రాజ్ఞా ఖలు,

(సుమన్త్రేణ శ్రీరామవృత్తాంతనివేదనం)

అహం తావ న్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే,
భ్రాతా భర్తా చ బన్ధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవః. ౩౦

సర్వలోకప్రియం త్యక్త్వా సర్వలోకహితే రతం,
సర్వలోకోఽనురజ్యేత కథం త్వాఽనేన కర్మణా. ౩౧

సర్వప్రజాభిరామం హి రామం ప్రవ్రాజ్య ధార్మికం,
సర్వలోకం విరుధ్యేమం కథం రాజా భవిష్యసి. ౩౨

లఘు తుచ్ఛం. కైకేయ్యా శ్శాసన మాశ్రిత్యాకార్య మేవ కార్యం కృతం. యేన కార్యేణ వయ మభిపీడితాః, ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రదానస్య కథ మకార్యత్వం? తత్రాహ (యదీతి.) రామః ప్రవ్రాజితో యది ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్, ఏతత్, లోభకారణకారితం, వరదాననిమిత్తం వా కైకేయ్యాః ప్రతిశ్రుత వరదాన నిమిత్తం వా, సర్వదా దుష్కృతం కృతం. వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేక రామనిష్కాసనరూపేణ వినియోగాభావాత్. యదిశబ్దస్వారస్యానురోధేనేత్థం వా యోజనీయం - లోభకారణకారిత మితి క్రియావిశేషణం. రామః లోభకారణకారితం వా వరదాననిమిత్తంవాపి యది ప్రవ్రాజితః, తథాపి సర్వథా, దుష్కృతం అకార్యం, రాజ్ఞా కృతం. న రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతుం శక్యత్వాత్, జ్యేష్ఠపుత్రవివాసనస్యానుచితత్వా చ్చేతి భావః. 'న త్వేకపుత్రం దద్యా న్న త్వేవ జ్యేష్ఠపుత్ర' మితి హి స్మర్యతే. లోభకారణకారిత ఇతి పాఠే-రామవిశేషణం. లోభరూప కారణేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః. (ఇద మితి.) రామస్య పరిత్యాగే హేతుం, నోపలక్షయే. కింతు ఈశ్వరస్య కృతే స్వతంత్రవ్యాపారే స్థితేన, రాజ్ఞేతి శేషః - ఇదం రామప్రవ్రాజనం, యథాకామం తావత్ యథేచ్ఛ మేవ, కృతం. యద్వా, ఇదం రామవివాసనం, ఈశ్వరస్య కృతే ఈశ్వర ప్రయోజనాయ, యథాకామం కృతం కేవల మీశ్వరప్రేరణేన శాస్త్ర మనపేక్ష్య కృతమిత్యర్థః. హి యస్మా, ద్రామస్య పరిత్యాగే హేతుం నోపలక్షయే. పరిత్యాగహేతుదోషసద్భావే హి పుత్ర వివాసనం శాస్త్రీయం స్యాత్. అయం చోపసంహారశ్లోకః. యథేష్టకరణం చేత్ కథ మనుతప్తవా న్రాజేత్యత్రాహ (అసమీక్ష్యేతి.) విరుద్ధం, అతఏవ అసమీక్ష్య అనాలోచ్య, బుద్ధిలాఘవాత్, సమారబ్ధం కృతం, రాఘవస్య వివాసనం. సంక్రోశం దుఃఖం, జనయిష్యతి జనయతి. అతో రాజ్ఞోఽనుతాప ఇతి భావః. పితా కథం నింద్య? ఇత్యత్రాహ (అహ మితి.) 'గురో రప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత' ఇతి వచనా దితిభావః.

జానకీ తు మహారాజ నిశ్వసంతీ తపస్వినీ,
భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా. ౩౪

అదృష్టపూర్వవ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ,
తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించి దబ్రవీత్. ౩౫

భ్రాతా రాఘవ ఏవ మమ పితా 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇత్యుక్తేః. తస్య పితృత్వాభావేఽపి భర్తృత్వ మస్త్యేవే త్యాశంక్యాహ (భర్తాచేతి.) స్వామీ త్యర్థః. కిం బహునా, బంధు స్సర్వవిధోఽపి రాఘవ ఏవ. ఏతేన పరమైకాంతిభిః ప్రాకృతపిత్రాదయః పరిత్యాజ్యాః, భగవానేవ నిరుపాధికః పితా భర్తా బంధుశ్చే త్యుక్తం భవతి. కథం ముఖ్యం పితరం విహాయ గౌణ మనువర్తసే ? త్యాహ (సర్వలోక ప్రియమితి.) అనేన కర్మణా ప్రియపుత్రప్రవ్రాజనరూపక్రూరకర్మణా, సర్వలోకహితే రతం సర్వలోకప్రియం, రామం త్యక్త్వా, అనేన కర్మణోపలక్షితం సర్వలోకాహితే రతం సర్వలోకాప్రియ మిత్యర్థః. త్వా త్వాం ప్రతి, సర్వలోకః కథ మనురజ్యేత ? కశ్చిత్ భరతతుల్యోఽనురజ్యతాం, నతు సర్వోఽపీతి భావః. సర్వలోకనిరుపాధికబంధుం త్యక్త్వా సోపాధికబంధుం త్వాం కథ మాశ్రయేయ ? మితి హృదయం. అనేనై త్యుక్తం ప్రపంచయతి (సర్వప్రజాభిరామ మితి.) కథం రాజా భవిష్యసి ? త్యేవం రాజానం బ్రూహీ త్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః. సుమంత్రప్రేషణవేళాయాం లక్ష్మణాదివాక్యాశ్రవణేఽపి అత్ర సిద్ధవ దనువాదసామర్థ్యా త్తదానీమేవ ముక్త మిత్యవగంతవ్యం. ౩౩

(జానకీత్వితి.) తుశబ్దేన లక్ష్మణా ద్వైషమ్య ముచ్యతే. లక్ష్మణో రామశోకవికార మాలక్ష్య హృదయనిహితం వచసోద్ఘాటితవాన్, సీతా తు న తథేతి. మయోచ్యమానం సీతాశోకానుభావ మాకర్ణ్య క్షుబ్ధహృదయేన త్వయా న భవితవ్య మితి ద్యోతయితుం మహారాజేతి సంబోధనం. హృదయశోకాతిరేకేణ నిశ్వసంతీ, మనస్వినీ గంభీరమనస్కా. భూతోపహతచిత్తేవ, విష్ఠితా స్తిమితా, విస్మితా విస్మితేవోత్ఫుల్లనయనా, స్థితా. ౩౪

(అదృష్టపూర్వవ్యసనేతి.) అదృష్టపూర్వవ్యసనా అననుభూతపూర్వవ్యసనా, తత్ర హేతుః (రాజపుత్రీతి.) (యశస్వినీతి.) తదానీమ ప్యనుదిత కైకేయీనిందాత్వేన కీర్తిమతీ, తేన దుఃఖేన భర్తృదుఃఖదర్శనజదుఃఖేన, రుదతీ రోదనానుభావవతీ సతీ. మాం కించి దపి నైవాఽబ్రవీత్, కేనచిత్ సంభాషణస్యా ప్యసహ్యత్వాత్. ౩౫

(సుమంత్రేణ శ్రీరామవృత్తాంతనివేదనమ్)

ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా,
ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంత ముదీక్ష్య సా. ౩౬

తథైవ రామోఽశ్రుముఖః కృతాంజలిః స్థితోఽభవ ల్లక్ష్మణ బాహుపాలితః,
తథైవ సీతా రుదతీ తపస్వినీ నిరీక్షతే రాజరథం తథైవ మాం. ౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టపంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

* (ఇతి బ్రువంతం తం సూతం సుమంత్రం మంత్రిసత్తమం,
బ్రూహి శేషం పున రితి రాజా వచన మబ్రవీత్.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రో బాష్పవిక్లబః,
కథయామాస భూయోఽపి రామసందేశవిస్తరం.

(ఉద్వీక్షమాణేతి.) తతో భర్తార మశ్రుముఖ ముద్వీక్షమాణా సతీ, పరిశుష్యతా ముఖేనోప లక్షితా, మాం ప్రయాంత ముద్వీక్ష్య సహసా బాష్పం ముమోచ. రథే గతే కథం పద్భ్యా మేవ క్రూరం కాంతారం చరిష్యతి రామ? ఇతి హృదయం ధారయితు మశక్తా అశ్రూణి ముమో చేత్యర్థః. ౩౬-౩౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టపంచాశ స్సర్గః.

* ఇతి బ్రువంత మిత్యాదిసార్ధచత్వార శ్లోకాః బహుషు కోశేషు విద్యమానత్వా దత్రత్రోద్ధృతాః.

జటాః కృత్వా మహారాజ చీరవల్కలధారిణౌ,
గంగా ముత్తీర్య తౌ వీరౌ ప్రయాగాభిముఖౌ గతౌ.

అగ్రతో లక్ష్మణో యాతః పాలయన్ రఘునందనం,
అనంతరం చ సీతాఽథ రాఘవో రఘునందనః.
తాంస్తథా గచ్ఛతో దృష్ట్వా నివృత్తోఽస్మ్యవశస్తదా.)

మమ త్వశ్వా నివృత్తస్య న ప్రావర్తంత వర్త్మని,
ఉష్ణ మశ్రు ప్రముంచంతో రామే సంప్రస్థితే వనం. ౧

ఉభాభ్యాం రాజపుత్రాభ్యా మథ కృత్వాఽహ మంజలిం,
ప్రస్థితో రథ మాస్థాయ తద్దుఃఖ మపి ధారయన్. ౨

గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి *దివసాన్ బహూన్,

అథ ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

(మమేతి.) మమ వర్త్మని మత్సంబంధిని మార్గే. న ప్రావర్తంత నవవియోగక్లేశా దితి భావః. ౧

(ఉభాభ్యామితి.) రాజపుత్రాభ్యా మితి చతుర్థీ. తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం. ౨

(గుహేనేతి.) గుహేనసార్ధం, తత్స్నేహితజనసందర్శన మపి క్లేశాపహ మితి భావః. తత్రైవ, సతు వర్త్మని. దివసా ఇతి బహువచనేన కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వసిద్ధి రిత్యాహ. వస్తుతస్తు వనస్పతిమూలే ఏకం దినం, భరద్వాజాశ్రమే ద్వితీయం, యమునాతీరే తృతీయం.

* అయ మర్థః - సీతారామలక్ష్మణై స్సహ గంగాం ప్రాప్య గుహేన సహ స్థిత దివస స్త్వేకః, రామస్య గంగోత్తరణానంతరం వటమూలావస్థానదివస స్త్వేకః, రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే భరద్వాజాశ్రమా ద్యావ త్స్వప్రేషితచారాగమనం తావ ద్దివస స్త్వేకః.

(సుమంత్రేణ స్వానుభవనివేదనం)

ఆశయా యది మాం రామః పున శ్శబ్దాపయే దితి. ౩

విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః,
అపి వృక్షాః పరిమ్లానా స్సపుష్పాంకురకోరకాః. ౪

చతుర్థే చిత్రకూట ప్రవేశః, పంచమే గుహచారై స్తత్ సర్వం నివేదితం, షష్ఠే సూతనిర్గమః. యద్వా, ద్వితీయదినే భరద్వాజాశ్రమే రామస్య చిత్రకూట గమనవ్యవసాయాత్, తృతీయదినే చారై ర్నివేదనం. చతుర్థే సూతనిర్గమః. అతః త్రీన్ దివసాన్ గంగాకూలే స్థితోఽస్మీత్యర్థః. బహూ నితి విశేషణా ద్రామవియోగేన ఏకైకస్య దివసస్య కల్పవత్ ప్రతిభాన మితి దర్శితం. పునశ్శబ్దాపయేత్ పునరాహ్వయేత్, వనచరముఖేనేతి హృదయం. శబ్దశబ్దా ణ్ణౌ తత్కృతాపుగంతో ప్యయ మస్తి. అతోంకాపయతీత్యాదివత్ సిద్ధం. ౩

అథ రామస్య సర్వాంతర్యామితాదాత్మ్యం సూచయితుం సర్వేషాం రామవిరహక్లేశం వర్ణయతి. యద్వా, కైకేయీప్రియార్థ మవిచారేణ సహసా కృతం కార్యం సర్వక్షోభనిమిత్త మభూ దిత్యాహ (విషయ ఇత్యాది.) విషయే దేశే 'దేశవిషయౌ తూపవర్తన' మిత్యమరః. అపిశబ్దేన లతాదయ స్సముచ్చీయంతే. వ్యాధ్యాదినా ఏకదేశగ్లానిం వ్యావర్తయితుం (సపుష్పేత్యాది.) సపుష్పాంకురకోరకాః - పుష్పాణి అభినవవికసితాని, అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవోద్భేదాః, కోరకాః కలికాః 'కలికా కోరకః పుమా' నిత్యమరః. తైస్సహితాః, వృక్షా అపి పరిమ్లానాః, కఠినకోమలవిభాగ మంతరేణ సర్వ మేకదైవ పరిమ్లాన మభూ దిత్యర్థః. ౪

ఏవ మాహత్య త్రిదివసాః. అతః బహుత్వస్య త్రిత్వే పర్యవసానాత్ 'స్థితోఽస్మి దివసా న్బహూ' నిత్యస్యాఽవిరోధః. కించ రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే, భరద్వాజాశ్రమా చ్చారాగమనా నంతరం, తస్మి న్నేవ దివసే శృంగిబేరపురా న్నిర్గత్య తృతీయదివససాయంకాలే సుమంత్ర స్యాయోధ్యాప్రవేశ సంభవాత్. 'తతః సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శ హే' తి పూర్వసర్గోక్తస్యా ప్యవిరోధ ఇతి సర్వం సమంజసం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఉపతప్తోదకా నద్యః పల్వలాని సరాంసి చ,
పరిశుష్కపలాశాని వనా న్యుపవనాని చ. ౫

న చ సర్పంతి సత్త్వాని వ్యాళా న ప్రచరంతి చ,
రామశోకాభిభూతం త న్నిష్కూజ మభవ ద్వనం. ౬

లీనపుష్కరపత్రాశ్చ నరేంద్ర కలుషోదకాః,
సంతప్తపద్మాః పద్మిన్యో లీనమీనవిహంగమాః. ౭

జలజాని చ పుష్పాణి మాల్యాని స్థలజాని చ,
నాఽద్య భాం త్యల్పగంధీని ఫలాని చ యథాపురం. ౮

(ఉపతప్తోదకా ఇతి.) అకార్త్స్న్యేనోపతప్తత్వవ్యుదాసాయోదకపదం. తేనాతపకార్యోపతాప వ్యావృత్తిః. పల్వలాని సరాంసి చ, పల్వలానీతి దృష్టాంతార్థం. ఏవం వనానీత్యపి. అనేనాల్పాధిక విభాగ మంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే. ఉపతప్తోదకా ఇతి పదం లింగవిపరిణామేన పల్వలాదౌ యోజనీయం. వనాని సంతతజలసేక మంతరేణ ప్రవృద్ధాని కఠినాకారాణి, ఉపవనాని జలసేకేన ప్రవృద్ధా న్యతికోమలాని, పరిశుష్కపలాశాని ఏకరూపేణ శుష్కపత్రాణి 'పత్రం పలాశ' మిత్యమరః. ౫

(నేతి.) న సర్పంతి న గచ్ఛంతి, కింతు స్తబ్ధతయా తిష్ఠంతి. సత్త్వాని జంతవః, వ్యాళాః హింస్రపశవః సర్వదా సంచారస్వభావాః, గజా వా, న ప్రచరంతి ఆహారార్థ మపి న సంచరంతీ త్యర్థః. గమనవచ్ఛబ్దోఽపి నాస్తీత్యాహ (నిష్కూజ మితి.) నిష్కూజం నిశ్శబ్దం. ౬

(లీనపుష్కరపత్రా ఇతి.) లీనపుష్కరపత్రాః గ్లాన్యతిశయేన జలాంతర్విలీనపద్మపత్రాః, లీనా స్సంచారరహితాః, విహంగమాః జలకాకాదయః. ౭

(జలజానీతి.) మాల్యాని పుష్పాణి 'మాల్యం పుష్పే పుష్పదామ్నీ'తి వైజయంతీ. యథాపురం యథాపూర్వం, అల్పగంధీనీతి మత్వర్థీయ ఇనిః. స్వభావస్య దుస్త్యజత్వా దల్పత్వం. ఫలాని రసాలపనసాదీని. ౮

(సుమంత్రేణ స్వానుభవనివేదనమ్)

అత్రో ద్యానాని శూన్యాని ప్రలీనవిహగాని చ,
న చాఽభిరామా నారామాన్ పశ్యామి మనుజర్షభ. ౯

ప్రవిశంత మయోధ్యాం మాం న కశ్చి దభినందతి,
నరా రామ మపశ్యంతో నిశ్శ్వసంతి ముహుర్ముహుః. ౧౦

దేవ రాజరథం దృష్ట్వా వినా రామ మిహాగతం,
దుఃఖా దశ్రుముఖ స్సర్వో రాజమార్గగతో జనః. ౧౧

హర్మ్యై ర్విమానైః ప్రాసాదై రవేక్ష్య రథ మాగతం,
హాహాకారకృతా నార్యో రామాదర్శనకర్శితాః. ౧౨

ఆయతై ర్విమలై ర్నేత్రై రశ్రువేగపరిప్లుతైః,
అన్యోన్య మభివీక్షంతేఽవ్యక్త మార్తతరాః స్త్రియః. ౧౩

(అత్రేతి.) ఉద్యానాని ఆక్రీడాః - 'పుమా నాక్రీడ ఉద్యాన' మిత్యమరః. శూన్యాని నిర్జనాని, ప్రలీనాః నీడేషు మూర్ఛితాః, విహగా శ్శుకపికశారికాదయః యేషు తాని తథోక్తాని. ఆరామాన్ కృత్రిమవనాని 'ఆరామ స్స్యా దుపవనం కృత్రిమం వన మేవ య' దిత్యమరః. న చాభిరామాన్, కింతు నిశ్శ్రీకాన్ పశ్యామీత్యర్థః. ౯

(దేవ రాజరథ మితి.) దేవరాజరథ మిత్యత్ర దేవేతి సంబోధనం. ౧౧

(హర్మ్యై రిత్యాది) శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః, ఆయతై రిత్యశ్రువేగాతిశయో_క్త్యర్థః. నిరంజనత్వం ద్యోతయితుం విమలై రిత్యుక్తం. అభివీక్షంతే వ్యక్త మిత్యత్ర అవ్యక్త మితి పదచ్ఛేదః. ౧౨-౧౩

నాఽమిత్రాణాం న మిత్రాణా ముదాసీనజనస్య చ,
అహ మార్తతయా కించి ద్విశేష ముపలక్షయే. ౧౪

అప్రహృష్టమనుష్యా చ దీననాగతురంగమా,
ఆర్తస్వరపరిమ్లానా వినిశ్శ్వసితనిస్వనా. ౧౫

నిరానందా మహారాజ రామప్రవ్రాజనాతురా,
కౌసల్యా పుత్రహీనేవ అయోధ్యా ప్రతిభాతి మా. ౧౬

సూతస్య వచనం శ్రుత్వా వాచా పరమదీనయా,
బాష్పోపహతయా రాజా తం సూత మిద మబ్రవీత్. ౧౭

కైకేయ్యా వినియుక్తేన పాపాభిజనభావయా,
మయా న మంత్రకుశలై ర్వృద్ధై స్సహ సమర్థితం. ౧౮

(నాఽమిత్రాణా మితి.) ఉదాసీనేత్యత్రాపి న ఇత్యనుషజ్యతే. అమిత్రాణాం, తవేతి శేషః, రామస్యాఽమిత్రప్రసంగాభావాత్. యద్వా, పౌరజనస్యాఽమిత్రాణాం పౌరజనస్య మిత్రాణాం చ, ఉదాసీనజనస్య ఉదాసీనజనాపేక్షయా, ఆర్తతయా హేతునా, విశేషం నోపలక్షయే, క్వచిత్ పురుషే మిత్రాణి చ న స్వకార్యాణి కుర్వంతి, నాపి శత్రవోఽపీతి భావః. ౧౪

(అప్రహృష్టమనుష్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వినిశ్వసితనిస్వనా దీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా. యద్వా, వినిశ్వసితస్యేవ నిస్వనో యస్యా స్సా, వ్యాధివిశేషోపరుద్ధనిశ్వాసజనవదవిరతహాహాకారయుక్తేత్యర్థః. సన్నిహితత్వేన కౌసల్యాం దృష్టాంతీకరోతి (పుత్రహీనా) పుత్రవియుక్తా. ఏతావతా ప్రబంధేన రామస్య సర్వాత్మకతా ఋషిణాఽనుసంహితేతి ప్రబంధగతవస్తుధ్వనిః. ౧౫-౧౬

సుమంత్రే పృష్టస్యోత్తర మభిధాయ తతోఽధికం రాజ్యపురుషక్షోభాదికం కథయతి సతి తన్మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థ మితి బుధ్వాంగీకారేణోత్తర మాహ (కైకేయ్యేతి.) వినియుక్తేన ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తు మిచ్ఛసి, అథ త ద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం మయే'

(దశరథస్య శోకోద్రేకః)

న సుహృద్భి ర్న చాఽమాత్యై ర్మంత్రయిత్వాచ నైగమైః,
మయాఽయ మర్థ స్సంమోహాత్ స్త్రీహేతో స్సహసా కృతః. ౧౯

భవితవ్యతయా నూన మిదం వా వ్యసనం మహత్,
కులస్యాఽస్య వినాశాయ ప్రాప్తం సూత యదృచ్ఛయా. ౨౦

సూత యద్యస్తి తే కించి న్మయా తు సుకృతం కృతం,
త్వం ప్రాపయాశు మాం రామం ప్రాణా స్సంత్వరయంతి మాం. ౨౧

య ద్యద్యాపి మమైవాజ్ఞా నివర్తయతు రాఘవం,
న శక్ష్యామి వినా రామం ముహూర్తమపి జీవితుం. ౨౨

త్యుత్క్రమేణ విశేషేణ నియోగం ప్రాపితేనేత్యర్థః. పాపాభిజనభావయా పాపవిషయ జన్మభూమ్యభిప్రాయయుక్తయా. యద్వా, పాపో యోఽభిజనభావః కులక్రమాగతోఽభిప్రాయ, స్స యస్యా స్తయా 'కులేఽప్యభిజనో జన్మభూమా' విత్యమరః. 'శంస మే జీవ వా మా వా న మా మపహసిష్యసీ' త్యుక్తవత్యా మాతృతుల్యస్వభావయేత్యర్థః. న సమర్థితం న విచారితం. ౧౮

(న సుహృద్భి రితి.) నిగమః పురం 'పురం వణిక్పథో వేదో నిగమ' ఇత్యమరః. తత్ర భవాః నైగమాః, తైః. అత్రాపి నేత్యమపజ్యతే. అయ మర్థః రామప్రవాసనరూపార్థః, సుహృద్భి ర్మంత్రయిత్వా న కృతః, అమాత్యైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః, నైగమైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః. కింతు స్త్రీహేతో స్సంమోహాత్ సహసా కృతః. ౧౯

(భవితవ్యతయేతి.) అథవా ఇదం వ్యసనం, యదృచ్ఛయా దృష్టహేతుం వినా, భవితవ్యతయా, పాపేన ప్రాప్తమితి సంబంధః. ౨౦

(సూతేతి.) తే తుభ్యం, సుకృత ముపకారః, సంత్వరయంతి నిర్జిగమిషంతీ త్యర్థః. ౨౧

(యదీతి.) అద్యాపి అస్యాం విపద్యపి, మమైవాఽఽజ్ఞా యది ప్రవర్తతే తదా రాఘవం నివర్తయ. తుశబ్దోఽవధారణే. ౨౨-౨౩

అథవాపి మహాబాహు ర్గతో దూరం భవిష్యతి,
మామేవ రథ మారోప్య శీఘ్రం రామాయ దర్శయ. ౨౩

వృత్తదంష్ట్రో మహేష్వాస: క్వాఽసౌ లక్ష్మణపూర్వజ:,
యది జీవామి సాధ్వేనం పశ్యేయం సీతయా సహ. ౨౪

లోహితాక్షం మహాబాహు మాముక్తమణికుండలం,
రామం యది న పశ్యేయం గమిష్యామి యమక్షయం. ౨౫

అతో ను కిం దు:ఖతరం యోఽహ మిక్ష్వాకునందనం,
ఇమా మవస్థా మాపన్నో నేహ పశ్యామి రాఘవం. ౨౬

హా రామ రామానుజ హా హా వైదేహి తపస్విని,
న మాం జానీత దు:ఖేన మ్రియమాణ మనాథవత్. ౨౭

స తేన రాజా దు:ఖేన భృశ మర్పితచేతన:,
అవగాఢ స్సుదుష్పారం శోకసాగర మబ్రవీత్. ౨౮

(వృత్తదంష్ట్ర ఇతి.) వృత్తదంష్ట్ర: కుందకుట్మలాకారదంష్ట్ర:, యది పశ్యేయం జీవామీతి సంబంధ:. ౨౪

(లోహితాక్ష మితి,) అముక్తమణికుండలం ధృతరత్నకుండలం. ౨౫

(అతో న్వితి.) న పశ్యామీతి యత్, అత: అదర్శనాత్, దు:ఖతరం కిం ను ? కి మపి దు:ఖతరం నాస్తీత్యర్థ:. ౨౬-౨౭

(స తేనేతి.) దు:ఖేన తప్తాయ:పిండస్థానీయేన, అర్పితచేతన: వ్యాప్తచిత్త:. అవగాఢ: ప్రవిష్ట:. ౨౮

(దశరథస్య శోకోద్రేకః)

రామశోకమహాభోగ స్సీతావిరహపారగః,
శ్వసితోర్మిమహావర్తో బాష్పఫేనజలావిలః. ౨౯

బాహువిక్షేపమీనౌఘో విక్రందితమహాస్వనః,
ప్రకీర్ణకేశశైవాలః కైకేయీబడబాముఖః. ౩౦

మమాఽశ్రువేగప్రభవః కుబ్జావాక్య మహాగ్రహః,
వరవేలో నృశంసాయా రామప్రవ్రాజనాయతః. ౩౧

యస్మిన్ బత నిమగ్నోఽహం కౌసల్యే రాఘవం వినా,
దుస్తరో జీవితా దేవి మయాఽయం శోకసాగరః. ౩౨

అశోభనం యోఽహ మిహాద్య రాఘవం దిదృక్షమాణో న లభే సలక్ష్మణం,
ఇతీవ రాజా విలపన్ మహాయశాః పపాత తూర్ణం శయనే స మూర్చ్ఛితః. ౩౩

అనుభూయమానస్వశోకస్య అపరిమేయత్వా త్తం సాగరత్వేన రూపయతి (రామశోక మహాభోగ ఇత్యాదినా.) రామశోక ఏవ మహా నాభోగో వైపుల్యం యస్య స తథా, సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా, అశ్రువేగస్య ప్రభవో మూలహేతుః, సాగరో హి వర్షస్య నిదానం, మహాగ్రహః మహాగ్రాహః, అనేన కుబ్జావాక్యమేవ రామప్రవాసనమూల మితి రాజ్ఞా జ్ఞాత మిత్యవగమ్యతే. నృశంసాయాః కైకేయ్యాః, వర ఏవ వేలా జలవృద్ధి ర్యస్య, రామప్రవ్రాజన మేవాయత మాయామో దైర్ఘ్యం యస్య తథా. సాగరత్వ రూపణ ప్రయోజన మాహ (యస్మి న్నిత్యాది శ్లోకేన.) ౩౨

(అశోభన మితి.) న లభ ఇతి యత్, ఇద మశోభన మిత్యన్వయః, కవినాపి వక్తు మశక్యత్వా దివేత్యుక్తం. ౩౩

ఇతి విలపతి పార్థివే ప్రణష్టే కరుణతరం ద్విగుణం చ రామహేతోః,
వచన మను నిశమ్య తస్య దేవీ భయ మగమత్ పునరేవ రామమాతా. ౩౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షష్టితమ స్సర్గః

తతో భూతోపసృష్టేవ వేపమానా పునఃపునః,
ధరణ్యాం గతసత్త్వేవ కౌసల్యా సూత మబ్రవీత్. ౧

నయ మాం యత్ర కాకుత్స్థ స్సీతా యత్ర చ లక్ష్మణః,
తాన్ వినా క్షణమ ప్యత్ర జీవితుం నోత్సహే హ్యహం. ౨

నివర్తయ రథం శీఘ్రం దండకా న్నయ మామపి,
అథ తా న్నానుగచ్ఛామి గమిష్యామి యమక్షయం. ౩

(ఇతీతి.) ఇతి ఉక్తప్రకారేణ, రామహేతోః కరుణతరం యథా తథా ద్విగుణం విలపతి పార్థివే, ప్రణష్టే మూర్ఛితే సతి, దేవీ పునరేవ భయ మగమత్ పూర్వం రామస్య కిం భవిష్యతీతి, ఇదానీం భర్తుః కింభవిష్యతీతి భయ మగమ దిత్యర్థః. ౩౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షష్టితమ స్సర్గః

(తత ఇతి.) భూతోపసృష్టేవ ధరణ్యాం వేపమానా భూతగృహీతేవ భూమౌ పతిత్వా వివర్తమానేత్యర్థః. గతసత్త్వేవ గతప్రాణేవ 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతుషు' ఇత్యమరః. ౧-౨

(వివర్తయేతి.) అథ తా న్నానుగచ్ఛామి చేత్. ౩

(కౌసల్యాయా ఆశ్వాసనం)

బాష్పవేగోపహతయా స వాచా సజ్జమానయా,
ఇద మాశ్వాసయ న్దేవీం సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౪

త్యజ శోకం చ మోహం చ సంభ్రమం దుఃఖజం తథా,
వ్యవధూయ చ సంతాపం వనే వత్స్యతి రాఘవః. ౫

లక్ష్మణశ్చాపి రామస్య పాదౌ పరిచర న్వనే,
ఆరాధయతి ధర్మజ్ఞః పరలోకం జితేంద్రియః. ౬

విజనేఽపి వనే సీతా వాసం ప్రాప్య గృహేష్వివ,
విస్రంభం లభతేఽభీతా రామే సన్న్యస్తమానసా. ౭

నాఽస్యా దైన్యం కృతం కించి త్సుసూక్ష్మ మపి లక్ష్యతే,
ఉచితేవ ప్రవాసానాం వైదేహీ ప్రతిభాతి మా. ౮

నగరోపవనం గత్వా యథా స్మ రమతే పురా,
తథైవ రమతే సీతా నిర్జనేషు వనేష్వపి. ౯

(బాష్పవేగేతి.) సజ్జమానయా విక్లబయా. ౪

(త్యజేతి.) మోహం రామస్య కిం భవిష్యతీ త్యజ్ఞానం, సంభ్రమం వ్యాకులత్వం, సంతాపం శోకజనితదేహసంతాపం, రామో దుఃఖితో భవిష్యతీతి సంతాప మిత్యర్థః. యస్మా ద్రాఘవ స్సంతాపం వ్యవధూయ వత్స్యతి తస్మా చ్ఛోకాదికం త్యజే త్యన్వయః. ౫

(లక్ష్మణ ఇతి.) పరలోక మారాధయతి పరలోకం సాధయతి, రాధ సాధ సంసిద్ధా వితి ధాతుః. (విజన ఇతి.) లభతే భీతేత్యత్ర అభీతేతి పదచ్ఛేదః. విస్రంభం ప్రణయం, 'విస్రంభః ప్రణయేఽపి చే' త్యమరః. ౭

(నాఽస్యా ఇతి.) కృతం వనవాసకృతం, కించి దిత్యస్య వివరణం సుసూక్ష్మ మితి. ప్రవాసానా ముచితేవ ప్రవాసానాం యోగ్యేవ, అభ్యస్తవనవాసప్రయాసేవే త్యర్థః. ౮-౯

బాలేవ రమతే సీతాఽబాలచంద్రనిభాననా,
రామా రామే హ్యధీనాత్మా విజనేఽపి వనే సతీ. ౧౦

తద్గతం హృదయం హ్యస్యా స్తదధీనం చ జీవితం,
అయోధ్యాపి భవే త్తస్యా రామహీనా తథా వనం. ౧౧

పథి పృచ్ఛతి వైదేహీ గ్రామాంశ్చ నగరాణి చ,
గతిం దృష్ట్వా నదీనాం చ పాదపా న్వివిధా నపి. ౧౨

రామం వా లక్ష్మణం వాపి పృష్ట్వా జానాతి జానకీ,
అయోధ్యాక్రోశమాత్రే తు విహార మివ సంశ్రితా. ౧౩

ఇద మేవ స్మరా మ్యస్యా స్సహసై వోపజల్పితం,
కైకేయీసంశ్రితం వాక్యం నేదానీం ప్రతిభాతి మా. ౧౪

(బాలేతి.) క్రీడైకరసత్వాత్ బాలాదృష్టాంతః. దుఃఖాఽపరిజ్ఞానే వా బాలాదృష్టాంతః. అబాలచంద్రనిభాననేతి పదచ్ఛేదః. రామే అధీనాత్మా సక్తచిత్తే త్యర్థః. యద్వా, రామారామే రామరూపాఽఽరామే. ౧౦

(తద్గత మితి.) య ద్యస్మాత్ కారణాత్, అస్యా స్సీతాయాః, హృదయం, తద్గతం రామగతం, జీవితం చ తదధీనం, తస్మాత్ వనం రామసహితం వనం, అయోధ్యా భవేత్, రామహీనా అయోధ్యాపి, తథా వనం భవే దిత్యర్థః. ౧౧

(పథీత్యాదినా) సీతాయా ఉల్లాస ఉచ్యతే. దృష్ట్వేతి సర్వత్రాన్వేతి. రామం లక్ష్మణం వా, పృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతి చ. అయోధ్యాయాః క్రోశమాత్రే. విహారం క్రీడాం, సంశ్రితేవ స్థితా. యద్వా, విహరం త్యస్మి న్నితి విహారః, తం, అధికరణే ఘఞ్. ఉద్యాన మిత్యర్థః, ౧౨-౧౩

అయోధ్యానిర్గమకాలికం కైకేయీవిషయకం సీతాయాః పరుషం వచనం కౌసల్యాయాః ప్రియ మితి వక్తు ముపక్రమ్య, తస్య వృద్ధయో ర్జీవననిరాశాహేతుత్వం మత్వా, నోచిత మిదం వక్తుమి త్యస్మరణవ్యాజేనోపారమతే త్యాహ (ఇద మేవేత్యాది.) అస్యాస్సీతాయా స్సంబంధి.

(కౌసల్యాయా ఆశ్వాసనం)

ధ్వంసయిత్వా తు తద్వాక్యం ప్రమాదా త్పర్యుపస్థితం,
హ్లాదనం వచనం సూతో దేవ్యా మధుర మబ్రవీత్. ౧౫

ఇదమేవ స్మరామి ప్రస్తుతవృత్తాంత మేవ స్మరామి. కైకేయీసంశ్రితం కైకేయీ ముద్దిశ్య ప్రవృత్తం. సహసా ఉపజల్పితం హఠాత్ సీతయోక్తం వాక్యం, ఇదానీం, మా మాం ప్రతి, న భాతీతి. సూతః ప్రమాదాత్ ఇదం గోపనీయ మిత్యవధానాభావాత్, పర్యుపస్థితం సీతావచనత్వేన వక్తు ముపక్రాంతం, తద్వాక్యం, ధ్వంసయిత్వా ప్రచ్యావ్య, దేవ్యాః, హ్లాదనం ఆహ్లాదనకరం ఉపక్రాంత వాక్యవ ద్దేవ్యా స్సంతాపాహేతుభూతం, మధురం వచన మబ్రవీ దితి పదయోజనా. సహసా త్వరయా, ఉపజల్పితం అక్రమేణోక్త మిత్యస్మరణహేతూపదర్శనం. కైకేయీసంశ్రితమి త్యుప క్రాంతాంశః. (ఇదం స్మరామీతి.) పునః స్మరేతి చోదనావకాశాఽప్రదానం. ఇదానీం భవద్దుఃఖ దర్శనసమయే, మా మాం ప్రతి, న భాతీతి ధ్వంసనప్రకారః. ధ్వంసనహేతుం కవి రనువదతి (ధ్వంసయిత్వా తు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్ పర్యుపస్థిత మితి) హ్లాదన మిత్యనేనోపస్థితవచనస్య తాపహేతుత్వం ద్యోత్యతే. నను కైకేయీనిందారూపత్వేఽపి దేవ్యా స్తాపకారణ మవశ్యం గోప నీయం, కీదృశం తద్వాక్యం స్యాత్? కించి దిద మిత్యుక్తౌ తత్ర కిం ప్రమాణం స్యాత్? ఉచ్యతే. అవధేహి - ఏవం విధం హి కార్యవశాత్ గుప్తం కుత్రచి త్కవి ర్న వివృణోతి చేత్ సర్వజ్ఞోఽపి తత్కథ మిద మిత్యభిదధ్యాత్? అత్రేమం చ ప్రమాదా దుపస్థితం ధ్వంసితం వృద్ధయో స్సంతాపకరం కైకేయీవిషయకం వృత్తాంతం కవి రుత్తరత్ర వ్యక్తీకరిష్యతి. యుద్ధకాండే సీతామధికృత్య - 'విజగర్హేఽత్ర కైకేయీం క్రోశంతీ కురరీ యథే' త్యుక్త్వా కైకేయీవిషయకం సీతావచన మేవాహ - 'సకామా భవ కైకేయి హతోఽయం కులనందన' ఇతి. ఇదం సీతా హృదయం - కైకేయ్యాః రాజ్యలాభేనైవాభీష్టసిద్ధేః రామవివాసనాభ్యర్థనస్యేద మాకూతం - రామవివాసనే హి తద్వియోగం క్షణ మపి సోఢు మక్షమా సీతా ప్యేన మనుగచ్ఛేత్. సా చ లోకోత్తరసుందరీ కేనా ప్యపహ్రియేత. తస్యాం చ హృతాయాం రామ స్స్వత ఏవ నశ్యేత్. తతో మే రాజ్యం సుప్రతిష్ఠితం స్యాత్. అన్యథా లబ్ధేనాపి రాజ్యేన న కించి త్ప్రయోజనం, యతో రామగుణపరవశ స్సర్వోఽపి జన స్తద్విధేయ స్స్యాత్. తస్మా ద్రామోఽపి వినాశాయ వివాసనీయ ఇతి. ఇద మేవ సీతోక్తం రామోఽప్యారణ్యకాండే సుప్తప్రమత్తకుపితానాం వచనై ర్భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన వక్ష్యతి 'కచ్చి త్సకామా కైకేయీ సుఖితా సా భవిష్యతి, యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ' తి. అన్యత్ర చ-'యదభిప్రేత మస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్,

అధ్వనా వాతవేగేన సంభ్రమేణాతపేన చ,
న విగచ్ఛతి వైదేహ్యా శ్చంద్రాంశుసదృశీ ప్రభా. ౧౬

సదృశం శతపత్రస్య పూర్ణచంద్రోపమప్రభం,
వదనం త ద్వదాన్యాయాః వైదేహ్యా న వికంపతే. ౧౭

అలక్తరసరక్తాభా వలక్తరసవర్జితౌ,
అద్యాపి చరణౌ తస్యాః పద్మకోశసమప్రభౌ. ౧౮

కైకేయ్యా స్త త్సుసంవృత్తం క్షిప్ర మద్యైవ లక్ష్మణే' తి. ఇమ మేవార్థం పూర్వసర్గాంతే సూచితవాన్-'జానకీ తు మహారాజ నిశ్వసంతీ తపస్వినీ, భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా. అదృష్టపూర్వ వ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ, తేన దుఃఖేన రుదతీ నైన మాం కించి దబ్రవీత్. ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా, ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంత ముదీక్ష్య సే' తి. అత్ర రోదన మవచనం పరిశుష్యతా ముఖేన భర్తృవీక్షణం పున స్సుమంత్ర వీక్షణం బాష్పమోచనం కుర్వంత్యా పూర్వోక్తార్థస్మరణం. తత ఏవ స్తబ్ధతా, భర్తృముఖ వీక్షణేన వక్తు మనర్హత్వజ్ఞానం, బాష్పమోచనేన సూతవీక్షణేన చ శ్వశ్రూంప్ర త్యకథనీయత్వ ద్యోతనం చేతి వ్యజ్యతే, తత్ర సీతయోక్తం ప్రామాదిక మితి జుగోప. అత్ర తు స్వస్యైవ ప్రమాదోక్తం వ్యాజేన పరిహృతవాన్. ౧౫

(అధ్వనేతి.) అధ్వనా అధ్వగమనేన, సంభ్రమేణ వ్యాఘ్రాదిదర్శనజన్యవ్యాకులత్వేన, న విగచ్ఛతి న వికరోతి. ౧౬

(సదృశ మితి.) శతపత్రస్య పద్మస్య, పూర్ణచంద్రోపమప్రభం పూర్ణచంద్రసదృశప్రభం, వదాన్యాయాః వల్గువాచః 'వదాన్యో వల్గువా గపీ' త్యమరః. న వికంపతే న విచలతి, స్వాభావిక ప్రభాం న జహాతీత్యర్థః. ౧౭

(అలక్తరసరక్తాభా వితి.) అద్యాపి వనగమనేఽపి. ౧౮

(కౌసల్యాయా ఆశ్వాసనం)

నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ ఖేలం గచ్ఛతి భామినీ,
ఇదానీ మపి వైదేహీ తద్రాగా న్న్యస్తభూషణా. ౧౯

గజం వా వీక్ష్య సింహం వా వ్యాఘ్రం వా వన మాశ్రితా,
నాఽఽహారయతి సంత్రాసం బాహూ రామస్య సంశ్రితా. ౨౦

న శోచ్యా స్తేన చాత్మాన శ్శోచ్యో నాపి జనాధిపః,
ఇదం హి చరితం లోకే ప్రతిష్ఠాస్యతి శాశ్వతం. ౨౧

విధూయ శోకం పరిహృష్టమానసా మహర్షియాతే పథి సువ్యవస్థితాః,
వనే రతా వన్యఫలాశనాః పితు శ్శుభాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయంతి తే. ౨౨

(నూపురేతి.) తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్. న్యస్తభూషణా చరణావ్యవయవే ష్వర్పిత భూషణా, వైదేహీ, నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురోత్పన్నస్వనానుకారిలీలాయుక్తేవ, ఖేలం సలీలం, గచ్ఛతి, సీతాయా స్సర్వదా సాభరణత్వం. 'మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాఽస్మిన్ శయనోత్తమే' ఇత్యుత్తరత్ర భరతవచనా దవగమ్యతే. యద్వా, తద్రాగాత్ రామేణ సహ గమనకౌతుకాత్, న్యస్తభూషణా ఉత్సృష్టనూపురాపి, నూపురోత్కృష్టహేలేవ నూపురసంచితవిలాసేవ. ౧౯

(గజ మితి.) గజం దర్శనమాత్రేణ భీషణమహాకాయం, వీక్ష్య, నతు శ్రుత్వా, సింహం హింసంతమపి తృణాయ మత్వా, వ్యాఘ్రం వా జంతుమాత్ర హింసకతయా సింహాద ప్యతి క్రూరం, సింహదర్శనా దపి వ్యాఘ్రదర్శన మతిక్రూర మితి న పతత్ప్రకర్షః. వన మాశ్రితా వినాపి సింహాదీన్ స్వత ఏవ భయంకరం ప్రదేశ మవగాహమానాపి, నాహారయతి నారోపయతి, ఆహారయతే రారోపార్థకత్వాత్, భయభావనామాత్ర మపి న కరోతీ త్యర్థః. నాహారయతి సంత్రాసం- స్త్రీత్వ ప్రయుక్తస్వాభావికభీతి రపి నిర్గతా. తత్ర హేతు మాహ (బాహూ రామస్య సంశ్రితా.) పరిఘాంతర్గతా జనాః కిం బిభ్యతీతి భావః. ౨౦

(న శోచ్యా ఇతి.) తే రామాదయః. ఆత్మానో వయం, ఇదం చరితం పితృవచనపరిపాలన రూపం చరిత్రం, శాశ్వతం అచంద్రార్కం. ౨౧

(విధూయేతి.) మహర్షియాతే మహర్షిభిః ప్రాప్తే. ౨౨

తథాపి సూతేన సుయుక్తవాదినా నివార్యమాణా సుతశోకకర్శితా,
నచైవ దేవీ విరరామ కూజితాత్ ప్రియేతి పుత్రేతి చ రాఘవేతి చ. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః

వనం గతే ధర్మపరే రామే రమయతాం వరే,
కౌసల్యా రుదతీ స్వార్తా భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧

యద్యపి త్రిషు లోకేషు ప్రథితం తే మహ ద్యశః,
సానుక్రోశో వదాన్యశ్చ ప్రియవాదీ చ రాఘవః. ౨

(తథాపీతి.) **తథాపీ** త్యుక్తం వివృణోతి (**సూతేనే** త్యాదినా.) సుయుక్తవాదినా **సూతేన**, తథా నివార్యమాణాపి, సుతశోకకర్శితత్వాత్. దేవీ ప్రియేత్యాదికూజితా న్న విరరామ. ౨౩.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః

(వనమితి.) స్వార్తా సుతరా మార్తా. ౧

(యద్యపీతి.) రాఘవః దశరథః, సానుక్రోశః వదాన్యశ్చ ప్రియవాదీ చేతి - తే మహద్యశః త్రిషులోకేషు ప్రథితం యద్యపి, తథాపి అతిశయితాఽపయశస్కరం కృత్యం కృతమితి వాక్యశేషః. తథాపి దుఃఖితౌ మార్గే దుఃఖితా, తౌ వనే కథం దుఃఖం సహిష్యత? ఇతి వక్ష్యమాణేనాన్వయో వా. యద్వా, వార్ధకే నానావ్రతోపవాసాదిమహాప్రయాసలబ్ధం జ్యేష్ఠ మపి పుత్ర మభిషేకకాలే త్యక్త్వాపి ప్రతిజ్ఞాం నిరూఢవానితి తే మహ ద్యశ స్త్రిషు లోకేషు యద్యపి ప్రథితం భవతి. రాఘవశ్చ,

(కౌసల్యాయా దశరథదూషణం)

కథం నరవరశ్రేష్ఠ పుత్రౌ తౌ సహ సీతయా,
దుఃఖితౌ సుఖసంవృద్ధౌ వనే దుఃఖం సహిష్యతః. ౩

సా నూనం తరుణీ శ్యామా సుకుమారీ సుఖోచితా,
కథ ముష్ణం చ శీతం చ మైథిలీ ప్రసహిష్యతే. ౪

భుక్త్వాఽశనం విశాలాక్షీ సూపదంశాన్వితం శుభం,
వన్యం నైవార మాహారం కథం సీతోపభోక్ష్యతే ౫

గీతవాదిత్రనిర్ఘోషం శ్రుత్వా శుభ మనిందితా,
కథం క్రవ్యాదసింహానాం శబ్దం శ్రోష్య త్యశోభనం. ౬

మహేంద్రధ్వజసంకాశః క్వను శేతే మహాభుజః,
భుజం పరిఘసంకాశ ముపధాయ మహాబలః. ౭

వదాన్యతయా దయయా ప్రియవచనశీలతయా మహ్యం వాచా పూర్వం దత్తం రాజ్యం న త్యజామీతి వక్తు మక్షమతయా చ రాజ్యం దత్తవాన్, అత స్తస్యాపి మహ ద్యశ ఇతి యువయో రిదం యుక్త మస్తు. తథాపి తౌ కథం దుఃఖం సహిష్యత? ఇతి యోజనా. ౩

(సా నూన మితి.) తరుణీ ఆరబ్ధయౌవనా, శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా. ఏతత్పదద్వయోపాదానేన ఈషన్న్యూనయౌవనమధ్యం ప్రాప్తే త్యవగమ్యతే. పాఠభేదః - శ్యామా తరుణీ యౌవనమధ్యస్థా తరుణీ, నతు యౌవనారంభస్థా తరుణీత్యర్థః. ౪

(భుక్త్వాఽశన మితి.) సూపదంశాన్వితం శోభనవ్యంజన సహితం, నైవారం నీవార సంబంధినం. ౫

(గీతవాదిత్రనిర్ఘోష మితి.) క్రవ్యాదాః మాంసభక్షకాః. ౬

(మహేంద్రధ్వజసంకాశ ఇతి.) మహేంద్రధ్వజో నామ ఇంద్రధనుః. కదాచిత్ ధ్వజాకారేణ పరమాభ్యుదయనిమిత్తతయా ప్రతిభాతీ త్యాహుః.

పద్మవర్ణం సుకేశాంతం పద్మనిశ్శ్వాస ముత్తమం,
కదా ద్రక్ష్యామి రామస్య వదనం పుష్కరేక్షణం. ౮

వజ్రసారమయం నూనం హృదయం మే న సంశయః,
అపశ్యంత్యా న తం యద్వై ఫలతీదం సహస్రధా. ౯

యత్త్వయా కరుణం కర్మ వ్యపోహ్య మమ బాంధవాః,
నిరస్తాః పరిధావంతి సుఖార్హాః కృపణా వనే. ౧౦

యది పంచదశే వర్షే రాఘవః న రేష్యతి,
జహ్యా ద్రాజ్యం చ కోశం చ భ తేనోపభుజ్యతే. ౧౧

(పద్మవర్ణ మితి.) పద్మవర్ణం పద్మపత్రవర్ణం. పద్మనిశ్వాసం పద్మగంధినిశ్వాసం. ౮

(వజ్రసారమయ మితి.) న ఫలతి న స్ఫుటతి, ఞిఫలా విశరణ ఇతి ధాతుః. ౯

(యత్త్వయేతి.) త్వయా నిరస్తాః, మమ బాంధవాః రామాదయః, వ్యపోహ్య నగరం త్యక్త్వా, వనే పరిధావంతీతి యత్, ఏతత్, అకరుణం కర్మ కరుణారాహిత్యేన కృతం కర్మేత్యర్థః. ౧౦

చతుర్దశవర్షానంతరం రామో రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యాశంక్య పరిహరతి (యదీతి.) పంచదశే వర్షే రాఘవో యది పున రేష్యతి తథాపి రాజ్యం కోశం చ, జహ్యాత్ త్యజేత్, కుతః? యస్మాత్కారణాత్ భరతేనోపభుజ్యతే, భరతేనోపభుక్తతయా తేన పున ర్దత్త మపి రాజ్యం రామ స్త్యజే దిత్యర్థః. భరతో నోపలక్ష్యత ఇతి పాఠాంతరం - రాజ్యం కోశం చ భరతో జహ్యాత్, ఇదం తు నోపలక్ష్యతే య ద్రామః పున ర్భరతదత్తం రాజ్యం ప్రతిగృహ్ణీయా దితి. యద్వా. యది రాఘవః పున రేష్యతి తదా భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యా దితి నోపలక్ష్యతే. కరస్థరాజ్యత్యాగస్యాఽసంభావితత్వా దిత్యర్థః. భరతో యది భోక్ష్యత ఇతి చ పాఠః. ౧౧

(కౌసల్యాయాః భర్తృదూషణం)

భోజయంతి కిల శ్రాద్ధే కేచి త్స్వా నేవ బాంధవాన్,
తతః పశ్చా త్సమీక్షంతే కృతకార్యా ద్విజర్షభాన్. ౧౨

తత్ర యే గుణవంతశ్చ విద్వాంసశ్చ ద్విజాతయః,
న పశ్చా త్తేఽభిమన్యంతే సుధా మపి సురోపమాః. ౧౩

బ్రాహ్మణేష్వపి తృప్తేషు పశ్చా ద్భోక్తుం ద్విజర్షభాః,
నాఽభ్యుపైతు మలం ప్రాజ్ఞా శ్శృంగచ్ఛేద మివర్షభాః. ౧౪

భరతేనోపభుక్తతయా పున స్తత్త మపి రాజ్యం రామో న భోక్ష్యత ఇత్యత్ర దృష్టాంత మాహ (భోజయంతీత్యాదినా.) కిలేతి వార్తాయాం. లోకే కేచి ద్బ్రాహ్మణాః విద్యాగుణవయోభ్యధికేషు విప్రేషు విద్యమానేషు సత్సు దక్షిణావిశేషప్రాపణలోభేన స్వా నేవ బాంధవాన్ శ్రాద్ధే భోజయంతి. తతః పశ్చా త్తదనంతరం, కృతకార్యాః కృతశ్రాద్ధకార్యా స్సంతః, శ్రాద్ధావసానే. ద్విజర్షభాన్ పూర్వభుక్తవిప్రాపేక్షయా విద్యావృత్తవయోభిః శ్రేష్ఠాన్, సమీక్షంతే ఇష్టపంక్తౌ భోజయితు మిచ్ఛంతి. తత్ర తదానీం, యే, గుణవంతః వృత్తవంతః, విద్వాంసః విద్యావంతః, సురోపమాః దేవవత్పూజ్యతమాః, వృద్ధా ద్విజాతయః, తే పశ్చా దిష్టపంక్తౌ, సుధా మపి అమృతతుల్యాన్న మపి, నాఽభిమన్యంతే నాద్రియంతే. నను కుతో నాఽఽద్రియంతే, బ్రాహ్మణశేషభోజనే శూద్రశేషవ న్నిషేధాభావా ? దిత్యత్రాహ (బ్రాహ్మణేష్విత్యాదినా.) తృప్తేష్వపి బ్రాహ్మణేషు పూర్వభుక్తానాం బ్రాహ్మణత్వేపీ త్యర్థః. ప్రాజ్ఞాః ద్విజర్షభాః, ఋషభాః శృంగచ్ఛేద మివ, నిజావమానహేతుం పశ్చా ద్భోక్తుమిచ్ఛాం, అభ్యుపైతుం, నాలం న క్షమంత ఇత్యర్థః. యద్వా, శృంగ మగ్రం, శృంగే చ్ఛేదో యస్య త చ్ఛృంగచ్ఛేదం ఛిన్నాగ్రం తృణం. యథా వృషభాః వృషభాంతరజగ్ధాగ్రం తృణం భోక్తుం నాలం, తద్వది త్యర్థః. శృంగచ్ఛేద మితి వృషభభక్షితాగ్ర తృణనామేత్య ప్యాహుః. ౧౪

ఏవం కనీయసా భ్రాత్రా భుక్తం రాజ్యం విశాంపతే,
భ్రాతా జ్యేష్ఠో వరిష్ఠశ్చ కిమర్థం నాఽవమంస్యతే. ౧౫

న పరేణాఽఽహృతం* భక్ష్యం వ్యాఘ్రః ఖాదితు మిచ్ఛతి,
ఏవ మేవ నరవ్యాఘ్రః పరలీఢం న మన్యతే. ౧౬

హవి రాజ్యం పురోడాశః కుశా యూపాశ్చ ఖాదిరాః,
నైతాని యాతయామాని కుర్వంతి పున రధ్వరే. ౧౭

తథా హ్యాత్త మిదం రాజ్యం హృతసారాం సురామివ,
నాఽభిమంతు మలం రామో నష్టసోమ మివాఽధ్వరం. ౧౮

ఉక్తమర్థం దార్ష్టాంతికే యోజయతి (ఏవ మిత్యాదినా.) ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్, కనీయసా కనిష్ఠేన, విశాంపతే హే ప్రజానాథ, వరిష్ఠః గుణైః శ్రేష్ఠః, కిమర్థం నావమంస్యతే కస్మై ప్రయోజనాయ న తిరస్కరిష్యతి? సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవే త్యర్థః. ౧౫

(న పరేణేతి.) పరేణ అన్యేన వృకగోమాయ్వాదినా, ఆహృతం భక్షితశేషత్వేనానీతం. పరలీఢం పరేణాస్వాదితం. పరభుక్తశేష మితి యావత్. న మన్యతే న బహుమన్యతే ౧౬

(హవి రితి.) హవిః చరుప్రముఖం, పురోడాశాః పిష్టాదివికారాః, ఖాదిరా ఇత్యేత త్పాలాశాదీనా ముపలక్షణం. యాతయామాని పరిభుక్తాని, యాగే వినియుక్తానీతి యావత్. 'జీర్ణం చ పరిభుక్తం చ యాతయామ మిదం ద్వయ' మిత్యమరః. అధ్వరే యాగాంతరే, పున ర్నకుర్వంతి న వినియుంజతే, 'మంత్రాః కృష్ణాజినం దర్భా' ఇత్యా ద్యయాతయామత్వబోధకవచనేషు దర్భాదిశబ్దాః కుశాది వ్యతిరిక్తపరాః. ౧౭

(తథేతి.) ఆత్తం ఉపభుక్తపూర్వం. హృతసారాం గృహీతసారాంశాం, అభిమంతుం అభిలషితుం (నష్టసోమ మివాధ్వర మితి.) అన్యేన సోమపానే కృతే స్వత్రరూపమధ్వరం తదక్ష మతాయాం యథాఽన్యో నాభిలషతి తద్వ దిత్యర్థః. ౧౮

* ఆసితం. పా. భక్షితశేషత్వేన స్థాపితం. తత్త్వదీపికా.

(కౌసల్యాయాః భర్తృదూషణం)

(న చేమాం ధర్షణాం రామ స్సంగచ్ఛే దత్యమర్షణః,
దారయే న్మందర మపి స హి క్రుద్ధ శ్శితై శ్శరైః.

త్వాం తు నోత్సహతే హంతుం మహాత్మా పితృగౌరవాత్,
ససోమార్కగ్రహగణం నభ స్తారావిచిత్రితం.

పాతయే ద్యో దివం క్రుద్ధ స్స త్వాం న వ్యతివర్తతే,
ప్రక్షోభయే ద్వారయే ద్వా హిమశైలశతాచితాం)

నైవంవిధ మసత్కారం రాఘవో మర్షయిష్యతి,
బలవా నివ శార్దూలో వాలధే రవమర్శనం. ౧౯

నైతస్య సహితా లోకా భయం కుర్యు ర్మహామృధే,
అధర్మం త్విహ ధర్మాత్మా లోకం ధర్మేణ యోజయేత్. ౨౦

న న్వసౌ కాంచనై ర్బాణై ర్మహావీర్యో మహాభుజః,
యుగాంత ఇవ భూతాని సాగరా నపి నిర్దహేత్. ౨౧

(నైవంవిధ మితి.) వాలధేః పుచ్ఛస్య, అవమర్శనం అవమత్య స్పర్శనం. ౧౯

నను వయం కిం కుర్మః? పౌరుషధర్మబలాభ్యాం హీన స్స్వయ మేవ గత ఇత్యత్రాహ (నైతస్యేతి.) సహితాః మిళితాః, లోకాః చతుర్దశభువనస్థా స్సురాసురాదయః, మహామృధే మహాయుద్ధే, ఏతస్య రామస్య, భయం న కుర్యుః భయం కర్తుం న శక్నుయు రిత్యర్థః. కింతు అధర్మం అధర్మమార్గస్థం, లోకం జనం, ధర్మేణ యోజయేత్ - 'చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేఽస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతి' త్యుక్తో రామః స్వయ మధర్మం కథం కుర్యా? దిత్యర్థః. ౨౦

(నన్వితి.) యుగాంతః యుగాంతకాలః, భూతాని పంచమహాభూతాని. ౨౧

స తాదృశ స్సింహబలో వృషభాక్షో నరర్షభః,
స్వయ మేవ హతః పిత్రా జలజేనాఽఽత్మజో యథా. ౨౨

* ద్విజాతిచరితో ధర్మ శ్శాస్త్రదృష్ట స్సనాతనః,
యది తే ధర్మనిరతే త్వయా పుత్రే వివాసితే. ౨౩

గతి రేకా పతి ర్నార్యా ద్వితీయా గతి రాత్మజః,
తృతీయా జ్ఞాతయో రాజం శ్చతుర్థీ నేహ విద్యతే. ౨౪

(స తాదృశ ఇతి.) తాదృశః అవాఙ్మనసగోచరపరాక్రమయుక్తః. జలజేన మత్స్యేన. మత్స్యో హ్యాత్మజానేవ భక్షయతీతి ప్రసిద్ధం. ౨౨

ఇయతా ప్రబంధేనోక్త ముపసంహరతి (ద్విజాతిచరిత ఇతి.) ధర్మనిరతే పుత్రే త్వయా వివాసితే సతి, ద్విజాతిచరితః శిష్టత్రైవర్ణికాచరితః, శాస్త్రదృష్టః సనాతనో ధర్మః తే యది? అస్తి కి మిత్యర్థేఽవ్యయ మిదం. ఏవం రాజకృతాఽనీత్యా స్వహాని మాహ (గతి రిత్యాది.) ఏకా ముఖ్యా, ప్రథమేత్యర్థః. ద్వితీయా భర్త్రభావే గతి రిత్యర్థః. జ్ఞాతయః పిత్రాదయః, తృతీయా భర్తృపుత్రాభావే గతిరిత్యర్థః. చతుర్థీ స్వాతంత్ర్యరూపా. తథా చ స్మృతిః 'పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతి యౌవనే, వార్ధకే తనయో రక్షే న్న స్త్రీ స్వాతంత్ర్య మర్హతీ' తి. ౨౩-౨౪

---

* శాస్త్రదృష్టః ద్విజాతిచరితః సనాతనో ధర్మః, తే తవ, యది స్యాత్, తద్వివాసనయుక్తః సోపి ధర్మో న దృశ్యత ఇతి భావః. యద్వా, నకారోఽత్రాఽధ్యాహర్తవ్యః. తే ధర్మనిరత ఇత్యత్ర అధర్మ నిరత ఇతి చ్ఛేదః. శాస్త్రదృష్టో ద్విజాతిచరితో రాజర్షిభిరాచరిత స్సనాతనో ధర్మః తే పుత్రే యది న స్యాత్, తర్హ్యధర్మనిరతే తస్మిన్ త్వయా వివాసితే, తద్యుక్తం భవేత్. న చైవ మితి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(కౌసల్యాయాః భర్తృదూషణం)

* తత్ర త్వం చైవ మే నాస్తి రామశ్చ వన మాశ్రితః,
న వనం గంతు మిచ్ఛామి సర్వథా నిహతా త్వయా. ౨౫

హతం త్వయా రాజ్య మిదం సరాష్ట్రం హత స్తథాఽఽత్మా సహ మంత్రిభిశ్చ,
హతా సపుత్రాఽస్మి హతాశ్చ పౌరా స్సుతశ్చ భార్యా చ తవ ప్రహృష్టౌ. ౨౬

ఇమాం గిరం దారుణశబ్దసంశ్రితాం నిశమ్య రాజాపి ముమోహ దుఃఖితః,
తత స్స శోకం ప్రవివేశ పార్థివ స్స్వదుష్కృతం చాపి పున స్తదా స్మరన్. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

(తత్రేతి.) తత్ర తాసు గతిషు, త్వం న త్వం భర్తా న భవసి, సపత్నీపరతంత్రత్వాత్, మే జ్ఞాతి రపి నాస్తి, దూరస్థత్వా దితి భావః, న వనం గంతు మిచ్ఛామి, సభర్తృకత్వాత్. నిహతా, అస్మీతి శేషః. ౨౫

న కేవల మహ మేకా హతా అన్యేఽపీ త్యాహ (హత మితి.) రాజ్యం కోసలరాజ్యం, రాష్ట్రాణి అన్యాని త్వన్మిత్రపాలితాని. సుతః భరతః, తత్రైవ తవ సుతాభిమానాత్. భార్యా కైకేయీ. తద్వచనకరణాత్. ౨౬

(ఇమా మితి.) ప్రవివేశ. తత్ర మగ్న ఇత్యర్థః. దుష్కృతం స్మరన్ ఏతాదృశ దుఃఖస్య నిదానభూతం కిం కర్మ పూర్వం కృత? మితి స్మర న్నిత్యర్థః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం (త్వత్రేతి.) తత్ర గతిత్వేన పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి, అస్తీతి విభక్తి ప్రతిరూపక మవ్యయం. మే నాస్తీతి పాఠ స్సమ్యక్.

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

ఏవం తు క్రుద్ధయా రాజా రామమాత్రా సశోకయా,
శ్రావితః పరుషం వాక్యం చింతయామాస దుఃఖితః. ౧

చింతయిత్వా స చ నృపో ముమోహ వ్యాకులేంద్రియః,
అథ దీర్ఘేణ కాలేన సంజ్ఞా మాప పరంతపః. ౨

స సంజ్ఞా ముపలభ్యైవ దీర్ఘ ముష్ణం చ నిశ్శ్వసన్,
కౌసల్యాం పార్శ్వతో దృష్ట్వా పున శ్చింతా ముపాగమత్. ౩

తస్య చింతయమానస్య ప్రత్యభా త్కర్మ దుష్కృతం,
య దనేన కృతం పూర్వ మజ్ఞానా చ్ఛబ్దవేధినా. ౪

అమనా స్తేన శోకేన రామశోకేన చ ప్రభుః,
ద్వాభ్యా మపి మహారాజ శ్శోకాభ్యా మన్వతప్యత. ౫

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

(ఏవ మితి.) చింతయామాస అనయా సత్యమేవ కథితం. మయా చాన్యై రకృతపూర్వం మహ దకృత్యం కృతం, కి మతఃపరం కరోమీతి చింతయామాసేత్యర్థః. ౧-౨

(స సంజ్ఞామితి.) పున శ్చింతా ముపాగమత్ 'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవ ఫల మశ్నుత' ఇతి న్యాయేన ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహ ద్దుఃఖ మనుభవామి, ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మ కృత? మితి పున శ్చింతాం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౩

(తస్యేతి.) దుష్కృతం కర్మ మునికుమారవధరూపం కర్మ, ప్రత్యభాత్ ప్రతీత మభూత్. శబ్దవేధినా శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ, రాజా, బాణో వా. ౪

(అమనా ఇతి.) అమనాః అస్వస్థచిత్తః, క్షుభితాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. తేన మునికుమారవధ జనితేన. ౫

(కౌసల్యాయా దశరథానునయః)

దహ్యమాన స్స శోకాభ్యాం కౌసల్యా మాహ భూపతిః,
వేపమానోఽఞ్జలిం కృత్వా ప్రసాదార్థ మవాఙ్ముఖః. ౬

ప్రసాదయే త్వాం కౌసల్యే రచితోఽయం మయాఽఞ్జలిః,
వత్సలా చాఽనృశంసా చ త్వం హి నిత్యం పరేష్వపి. ౭

భర్తా తు ఖలు నారీణాం గుణవా న్నిర్గుణోపి వా,
ధర్మం విమృశమానానాం ప్రత్యక్షం దేవి దైవతం. ౮

సా త్వం ధర్మపరా నిత్యం దృష్టలోకపరావరా,
నాఽర్హసే విప్రియం వక్తుం దుఃఖితాపి సుదుఃఖితం. ౯

త ద్వాక్యం కరుణం రాజ్ఞ శ్శ్రుత్వా దీనస్య భాషితం,
కౌసల్యా వ్యసృజ ద్బాష్పం ప్రణాళీవ నవోదకం. ౧౦

(దహ్యమాన ఇతి.) అవాఙ్ముఖః అవనతముఖః, స్వకృతకౌసల్యావిషయాప్రియజన్యయా లజ్జయా భీత్యా చేతి భావః. ౬

(ప్రసాదయ ఇతి.) పరేష్వపి ప్రతికూలే ష్వపి. ౭-౮

(సా త్వ మితి.) దృష్టలోకపరావరా దృష్టౌ లోకే జనే పరావరౌ ఉత్కర్షాపకర్షౌ యయా సా తథోక్తా. సుదుఃఖితం, మాం ప్రతీతి శేషః. ౯

(తద్వాక్య మితి.) ప్రణాళీ ప్రాసాదాదిషు దార్వాదినిర్మితజలనిర్గమమార్గః. నవోదకం వర్షజలం. ౧౦

సా మూర్ధ్ని బధ్వా రుదతీ రాజ్ఞః పద్మ మివాఽంజలిం,
సంభ్రమా దబ్రవీ త్త్రస్తా త్వరమాణాక్షరం వచః. ౧౧

ప్రసీద శిరసా యాచే భూమౌ నిపతితాస్మి తే,
యాచితాఽస్మి హతా దేవ హంతవ్యాఽహం నహి త్వయా. ౧౨

నైషా హి సా స్త్రీ భవతి శ్లాఘనీయేన ధీమతా,
ఉభయో ర్లోకయో ర్వీర పత్యా యా సంప్రసాద్యతే. ౧౩

జానామి ధర్మం ధర్మజ్ఞ త్వాం జానే సత్యవాదినం,
పుత్రశోకార్తయా తత్తు మయా కి మపి భాషితం. ౧౪

శోకో నాశయతే ధైర్యం శోకో నాశయతే శ్రుతం,
శోకో నాశయతే సర్వం నాస్తి శోకసమో రిపుః. ౧౫

శక్య ఆపతిత స్సోఢుం ప్రహారో రిపుహస్తతః,
సోఢు మాపతిత శ్శోక స్సుసూక్ష్మోపి న శక్యతే ౧౬

(సేతి.) రాజ్ఞః అంజలిం పద్మ మివ, మూర్ధ్ని బధ్వా పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బధ్వేత్యర్థః. త్రస్తా ధర్మాత్ భీతా. ౧౧

(ప్రసీదేతి.) భూమౌ నిపతితాస్మి ప్రణతాస్మీత్యర్థః. యతః తే యాచితా త్వయా యాచితాహం హతాఽస్మి, అత స్త్వయాఽహం హంతవ్యా నహి ప్రహర్తవ్యా నహి. ఏతదపరాధశాంతయే మత్ప్రహార ఏవ త్వయా కర్తవ్యో దాస్యా ఇవేత్యర్థః. ౧౨

(నైషేతి.) శ్లాఘనీయేన స్వయం ప్రసాద్యేన పత్యా, లోకే యా సంప్రసాద్యతే, సా స్త్రీ ఉభయో ర్లోకయోః న భవతి ఐహికాఽఽముష్మికసుఖభాగినీ న భవతీత్యర్థః. ౧౩

(జానామీతి.) కి మపి అవిచారితం అనుచితం చ, తత్ క్షంతవ్య మితి శేషః. ౧౪-౧౫

(శక్య ఇతి.) ఆపతితః హతాత్ ప్రాప్తః. ౧౬

(కౌసల్యాయా దశరథానునయః)

(ధర్మజ్ఞా శ్శ్రుతిమంతోపి ఛిన్నధర్మార్థసంశయా:,
యతయో వీర ముహ్యంతి శోకసంమూఢచేతస:.)

వనవాసాయ రామస్య పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే,
య శ్శోకహతహర్షాయా: పంచవర్షోపమో మమ. ౧౭

శోకస్య నూతనత్వా దశక్యత్వ మాహ (వనవాసాయేతి.) వనవాసాయ వనే వాసం కర్తుం, ప్రస్థితస్య రామస్య, పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే వనే పంచరాత్రో వాసో గణ్యతే, అత్ర కేచిత్ - ప్రథమాయాం రాత్రౌ తమసాతీరే, ద్వితియరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే, తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థే వనస్పతౌ, చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే, పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే, తత స్సుమంత్ర షష్ఠదివసే రామ శ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి వృత్తాంతం జ్ఞాత్వా తదహ స్సాయాహ్నసమయే అయోధ్యాం ప్రాప్తవాన్. తతోఽత్ర పంచరాత్రగణన ముపపద్యత ఇత్యూచిరే. అన్యే త్వాహుః - గంగావతరణపర్యంతం వనవాసత్వాభావా త్తతఃపరం వనస్పతిభరద్వాజాశ్రమయమునాతీరచిత్రకూటేషు చతస్రో రాత్రయః, చతుర్థ్యాం సుమంత్రస్య నిర్గమః, పంచమ్యా మిదం వచన మితి. ఏవం స త్యద్య పదస్వారస్య మితి. సప్తపంచాశే సర్గే – 'భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనం, ఆగిరే ర్గమనం తేషాం తత్రస్థై రభిలక్షితం, అనుజ్ఞాత స్సుమంత్రోఽథ యోజయిత్వా హయోత్తమా' నిత్యాద్యనంతరం–'తత స్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శహే' త్యుక్త్వా, అయోధ్యానిర్గమదివస మారభ్య షష్ఠేఽహని కిల రామస్య చిత్రకూట ప్రవేశః? అథ చారేభ్య స్సప్తమే అష్టమే వా సూతస్య తద్వృత్తాంతశ్రవణం. తత స్తృతీయేఽహని సూతస్యాఽయోధ్యాప్రవేశః. తత్ కథం పంచరాత్రయ ఇతి పరిగణ్యతే? ఉచ్యతే- తృతీయేఽహనీ త్యత్ర అహ్న స్తృతీయభాగ ఇత్యర్థః. ఆగిరే ర్గమన మిత్యత్ర గమనోద్యోగ మిత్యర్థః. తథా చ - 'గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి దివసాన్ బహూన్, ఆశయా యది మాం రామః పున శ్శబ్దాపయే ది' తీత్యత్ర బహూ నిత్యుక్త్యా దినత్రయం శృంగిబేరపురే సూతస్య వాసః, చతుర్థే దినే ఋజుమార్గేణ దివారాత్ర మాగతచారముఖా ద్రామస్య చిత్రకూటప్రవేశోద్యోగం నిశమ్య తద్దివససాయంకాలే వేగేనాఽయోధ్యాప్రవేశః. తస్మిన్ దినే కౌసల్యాఽఽహ-'పంచరాత్రోద్య గణ్యత' ఇతి. అతో న కించి దనుపపన్నం. ౨౭

తం హి చింతయమానాయా శ్శోకోఽయం హృది వర్ధతే,
నదీనా మివ వేగేన సముద్రసలిలం మహత్. ౧౮

ఏవం హి కథయంత్యా స్తు కౌసల్యాయా శ్శుభం వచః,
మందరశ్మి రభూ త్సూర్యో రజనీ చాఽభ్యవర్తత. ౧౯

తథా ప్రసాదితో వాక్యై ర్దేవ్యా కౌసల్యయా నృపః,
శోకేన చ సమాక్రాంతో నిద్రాయా వశ మేయివాన్. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

ప్రతిబుద్ధో ముహూర్తేన శోకోపహతచేతనః,
అథ రాజా దశరథ స్స చింతా మభ్యపద్యత. ౧

(త మితి.) నదీవేగేన సముద్రవృద్ధి రితి లోకవాదః. ౧౮

(ఏవ మితి.) కథయంత్యాః కథయంత్యా మిత్యర్థః. శుభం వచః, అతిదుఃఖితావస్థాయా మపి పత్యనునయపరత్వా ద్వచస శ్శుభత్వం. ౧౯-౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

(ప్రతిబుద్ధ ఇత్యాది.) ౧

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

రామలక్ష్మణయో శ్చైవ వివాసా ద్వాసవోపమం,
అవివేశోపసర్గ స్తం తమ స్సూర్య మివాఽఽసురం. ౨

సభార్యే నిర్గతే రామే కౌసల్యాం కోసలేశ్వరః,
వివక్షు రసితాపాంగాం స్మృత్వా దుష్కృత మాత్మనః. ౩

స రాజా రజనీం షష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనం,
అర్ధరాత్రే దశరథ స్సంస్మర& దుష్కృతం కృతం. ౪

స రాజా పుత్రశోకార్తః స్మృత్వా దుష్కృత మాత్మనః,
కౌసల్యాం పుత్రశోకార్తా మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫

య దాచరతి కల్యాణి శుభం వా యది వాఽశుభం,
తదేవ లభతే భద్రే కర్తా కర్మజ మాత్మనః. ౬

(రామలక్ష్మణయో రితి.) రామలక్ష్మణయో ర్వివాసాత్, ఉపసర్గః మహోపద్రవః పుత్రశోకరూపః, ఆసురం అసురసంబంధి, తమః రాహుః, ౨

(సభార్య ఇతి.) వివక్షుః, అభూదితి శేషః. అసితాపాంగా మిత్యనేన నివృత్తక్రోధత్వ ముక్తం. ౩

(స రాజేతి.) రజనీ మితి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా. షష్ఠీం రజనీం, ప్రాప్యేతి శేషో వా. సంస్మర&, స్థిత ఇతి శేషః. ౪-౫

స్మృత మాత్మదుష్కృతం వక్తుం తదనుకూలాం లోకస్థితిం దర్శయతి (యదితి.) కల్యాణీతి సాంత్వోక్తిః. లోకే పురుష శ్శుభం వా అశుభం వా య దాచరతి పరస్య, కర్మజం పరశుభాశుభప్రాపక పుణ్యాపుణ్యాత్మకకర్మజం, తదేవ శుభం వా అశుభం వా ఫలం, ఆత్మనోపి లభతే. తథా చ ఋషేః పుత్రవియోగకరణేన మమాపి పుత్రవియోగః ప్రాప్తః ఇతి భావః. ౬

గురులాఘవ మర్థానా మారంభే కర్మణాం ఫలం,
దోషం వా యో న జానాతి స బాల ఇతి హోచ్యతే. ౭

కశ్చి దామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ నిషించతి,
పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్ను స్స శోచతి ఫలాగమే. ౮

అవిజ్ఞాయ ఫలం యో హి కర్మ త్వేవాఽనుధావతి,
స శోచే త్ఫలవేళాయాం యథా కింశుకసేచకః. ౯

సోఽహ మామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ న్యషేచయం,
రామం ఫలాగమే త్యక్త్వా పశ్చా చ్ఛోచామి దుర్మతిః. ౧౦

అన్యామపి లోకస్థితి మాహ (గురులాఘవ మితి.) కర్మణా మారంభే ఆరంభసమయే, అర్థానాం ఫలానాం, గురులాఘవం గురుత్వం లఘుత్వం చ, ఫలం దోషం వా ఫలం ఫలహానిం వా. యద్వా, సుఖరూపతాం దుఃఖరూపతాం వా, యో న జానాతి, సః బాలః అజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే. అల్పఫలకం బహు కర్మ నిష్ఫలం చ కర్మాఽఽరభమాణో బుద్ధిహీనః. బహుఫలక మల్పం కర్మ, సఫలం కర్మ చారభమాణ స్సుబుద్ధి రిత్యర్థః. తథా చాత్మవినోదరూపాల్పఫలం పుత్రవియోగరూపమహాఫలహానికరం మృగయాకర్మ కుర్వ న్నహ మజ్ఞ ఏవాస్మీతి భావః. ౭

ఫలతారతమ్యవిచార మంతరేణ కర్మణి ప్రవృత్తస్యోక్తం బాలిశత్వం దృష్టాంతముఖేన వివృణోతి (కశ్చిదితి.) లోకే కశ్చిత్ పురుషః పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే, గృధ్నుస్సాభిలాషస్సన్, అధికవర్ణ మహాపుష్పవత్త్వా త్తదనుగుణమహాఫలం భవిష్యతీతి సాభిలాష ఇత్యర్థః. ఆమ్రవణం చూతవనం, అల్పనిర్వర్ణపుష్పకం, ఛిత్త్వా పలాశోపరోధపరిహారార్థం ఛిత్త్వా, పలాశాంశ్చ కింశుకానేవ, నిషించతి జలసేచనాదినా పోషయతి, సః, ఫలాగమే ఫలప్రాప్తికాలే సతి, అనుపభోగ్యఫలదర్శనా చ్ఛోచతి. ౮

దృష్టాంతోక్తం దార్ష్టాంతికే దర్శయతి (అవిజ్ఞాయేతి.) భావిఫలమవిజ్ఞాయ, కర్మ త్వేవానుధావతి కర్మైవాఽనుసరతి, తదనుకూలహింసాం తు న పశ్యతీ త్యర్థః. ౯

ఏవం సదృష్టాంత ముక్తస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (సోఽహ మితి.) ఆమ్రవణచ్ఛేదనపూర్వక పలాశసేచకతుల్యోఽహ మిత్యర్థః. ఆమ్రవణం ఛిత్త్వేత్యనేనాభిషేకవిఘాతపూర్వకరామ

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

లబ్ధశబ్దేన కౌసల్యే కుమారేణ ధనుష్మతా,
కుమార శ్శబ్దవేధీతి మయా పాప మిదం కృతం. ౧౦

తదిదం మేఽనుసంప్రాప్తం దేవి దుఃఖం స్వయం కృతం,
సంమోహా దిహ బాలేన యథా స్యా ద్భక్షితం విషం. ౧౧

యథాఽన్యః పురుషః కశ్చి త్పలాశై ర్మోహితో భవేత్,
ఏవం మమా ప్యవిజ్ఞాతం శబ్దవేధ్యమయం ఫలం. ౧౨

దే వ్యనూఢా త్వ మభవో యువరాజో భవా మ్యహం,
తతః ప్రావృ డనుప్రాప్తామదకామవివర్ధనీ. ౧౪

ఏవాసనం లక్ష్యతే. పలాశాం శ్చ న్యషేచయ మిత్యనేన కైకేయీ ప్రియకరణం లక్ష్యతే. ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తు ముపక్రమతే (లబ్ధశబ్దేనేతి.) కుమారః శబ్దవేధీతి, లబ్ధశబ్దేన ప్రాప్తఖ్యాతినా మయా, ఇదం వక్ష్యమాణం, పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ, కృత మితి సంబంధః. యద్వా లబ్ధశబ్దేన లబ్ధగజతుల్యమునిపుత్రశబ్దేన, మయా, శబ్దవేధీ కుమార ఇత్యభిమానేన, ఇదం వక్ష్యమాణం మునికుమారవధరూపం, పాపం కృతం. ౧౦

శుభం వా అశుభం వా పురుషకృతం కర్మ లోకాంతరే జన్మాంతరే వా ఫలాయ భవేత్, మత్కృతకర్మణ స్త్వత్యుత్కటత్వా దిహైవ తత్ఫలం ప్రాప్త మిత్యాహ (తదిద మితి.) ఇహ లోకే, బాలేన సంమోహాత్ భక్షితం విషం యథా దుఃఖరూపం స్యా త్తథైవ స్వయం కృతం తదిదం దుష్కృతం మే దుఃఖరూపం, అనుసంప్రాప్తం జాత మిత్యర్థః. ౧౧

ఉక్త మర్థం సంగ్రహేణ దర్శయ న్నుపసంహరతి (యథాఽన్య ఇత్యాదినా.) అన్యః ప్రాకృతః కశ్చిత్, పలాశైః పలాశపుష్పైః, ఫలే లుక్. యథా మోహితో భవేత్ యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్, ఏవం మమాపి మయాపి, శబ్దో వేధ్యో లక్ష్యం యస్య స శబ్దవేధ్య శ్శరః. శబ్దవేధ్యమయం శబ్దవేధ్యవికారభూతం, తద్ధేతుక

ఉపాస్య హి రసా౯ భౌమాం స్తప్త్వా చ జగ దంశుభిః,
పరేతాచరితాం భీమాం రవి రావిశతే దిశం. ౧౫

ఉష్ణ మంతర్దధే సద్య స్స్నిగ్ధా దదృశిరే ఘనాః,
తతో జహృషిరే సర్వే భేకసారంగబర్హిణః. ౧౬

క్లిన్నపక్షోత్తరా స్స్నాతాః కృచ్ఛ్రాదివ పతత్రిణః,
వృష్టివాతావధూతాగ్రా౯ పాదపా నభిపేదిరే. ౧౭

పతితేనాఽంభసా చ్ఛన్నః పత మానేన చాఽసకృత్,
ఆబభౌ మత్తసారంగ స్తోయరాశి రివాఽచలః. ౧౮

మిత్యర్థః, ఫల మవిజ్ఞాతం శబ్దవేధిత్వఖ్యాతిమాత్ర మేవ జానతా మయా భావ్యనర్థఫలం న విజ్ఞాత మిత్యర్థః. ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రాప్తఽ? మిత్యాకాంక్షాయా మాహ (దేవీత్యాదినా.) అనూఢా అకృతవివాహా. యువత్వే సతి రాజా యువరాజః, భవామి అభవం, ప్రావృట్ వర్షాకాలః. ౧౪

(ఉపాస్యేతి.) ఉపాస్య గృహీత్వా, రసా౯ జలాని, జగత్ భూమిం, పరేతాచరితాం ప్రేతాచరితాం, అతఏవ భీమాం దిశం దక్షిణా మిత్యర్థః, ఆవిశతే ఆవిశతే స్మ. ౧౫

(ఉష్ణమితి.) స్నిగ్ధా శ్శీతలాః, భేకాః మండూకాః, సారంగాః హరిణాః చాతకా వా. ౧౬

(క్లిన్నపక్షోత్తరా ఇతి.) క్లిన్నపక్షోత్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగాః, అతఏవ స్నాతా ఇవ స్థితాః. వృష్టివాతావధూతాగ్రా౯ వృష్టివాతాభ్యాం కంపితాగ్రానపి, పాదపా౯, కృచ్ఛ్రాత్ క్లిన్నపక్షత్వేన యత్నాత్, అభిపేదిరే ఆరూఢాః. ౧౭

(పతితేనేతి.) పతితేన పతమానేన చ. నిరంతరేణే త్యర్థః. అంభసా వర్షజలేన, ఛన్నః, మత్తసారంగః మత్తగజః 'సారంగో హరిణే భృంగే చాతకే కబళే గజ' ఇతి నిఘంటుః. అచలో గిరిః, అచలో నిశ్చలః నిస్తరంగః, తోయరాశి స్సముద్ర ఇవాబభౌ. అచలపదస్యాఽఽవృత్త్యా ఏకస్య గిరిపరస్య విశేష్యత్వం, అన్యస్య తోయరాశివిశేషణత్వ మితి ధ్యేయం. ౧౮

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

పాండురారుణవర్ణాని స్రోతాంసి విమలా న్యపి,
సుస్రువు ర్గిరిధాతుభ్య స్సభస్మాని భుజంగవత్. ౧౯

(ఆకులారుణతోయాని స్రోతాంసి విమలా న్యపి,
ఉన్మార్గజలవాహీని బభూవు ర్జలదాగమే.)

తస్మి న్నతిసుఖే కాలే ధనుష్మా నిషుమా న్రథీ,
వ్యాయామకృతసంకల్ప స్సరయూ మన్వగాం నదీం. ౨౦

నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాఽభ్యాగతం నదీం,
అన్యం వా శ్వాపదం కంచి జ్జిఘాంసు రజితేంద్రియః. ౨౧

(తస్మిం స్తత్రాఽహ మేకాంతే రాత్రౌ వివృతకార్ముకః,
తత్రాఽహం సంవృతం వన్యం హతవాం స్తీర మాగతం.
అన్యం చాపి మృగం హింస్రం శబ్దం శ్రుత్వాఽభ్యుపాగతం.)

అథాంధకారే త్వశ్రౌషం జలే కుంభస్య పూర్యతః,
అచక్షుర్విషయే ఘోషం వారణస్యేవ నర్దతః. ౨౨

(పాండురారుణవర్ణానీతి.) గిరిధాతుభ్యో హేతుభ్యః, విమలా న్యపి స్రోతాంసి, పాండురారుణవర్ణాని పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని, సభస్మాని దావానలభస్మసహితాని. భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ, కుటిలాని సుస్రువుః, ౧౯

(తస్మి న్నిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారే కృతసంకల్ప ఇత్యర్థః. నిపీయతేఽస్మి న్నితి నిపానం నద్యవతారస్థలం, తస్మిన్, శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగం. ౨౦-౨౧

(అథాంధకార ఇతి.) పూర్యత ఇతి శత్రంతత్వ మార్షం. ౨౨

తతోఽహం శర ముద్ధృత్య దీప్త మాశీవిషోపమం,
శబ్దం ప్రతి గజప్రేప్సు రభిలక్ష్య త్వపాతయం. ౨౩

అముంచం నిశితం బాణ మహ మాశీవిషోపమం.
తత్ర వా గుషసి వ్యక్తా ప్రాదురాసీ ద్వనౌకసః,
హా హేతి పతత స్తోయే బాణాభిహతమర్మణః. ౨౪౫

తస్మి న్నిపతితే బాణే వా గభూ త్తత్ర మానుషీ. ౨౫

కథ మస్మద్విధే శస్త్రం నిపతే త్తు తపస్విని,
ప్రవివిక్తాం నదీం రాత్రా వుదాహారోఽహ మాగతః. ౨౬

ఇషుణాఽభిహతః కేన కస్య వా కిం కృతం మయా,
ఋషే ర్హి న్యస్తదండస్య వనే వన్యేన జీవతః. ౨౭

కథం ను శస్త్రేణ వధో మద్విధస్య విధీయతే,
జటాభారధరస్యైవ వల్కలాజినవాససః. ౨౮

కో వధేన మమార్థీ స్యా త్కింవాఽస్యాఽపకృతం మయా,
ఏవం నిష్ఫల మారబ్ధం కేవలానర్థసంహితం. ౨౯

(**తతోఽహ మితి.**) గజప్రేప్సుః గజరూపవేధ్యం ప్రాప్తు మిచ్ఛుః, హననేచ్ఛు రిత్యర్థః. శబ్దం ప్రతిశబ్దం, లక్ష్యం కృత్వా అభిలక్ష్య, శబ్దకర్తృభూతో గజ ఏతావన్మాత్రే తిష్ఠతీతి లక్షీకృత్యే త్యర్థః, శర మపాతయ మితి సంబంధః. ౨౩

(**అముంచ మితి.**) యత్ర బాణ మముంచం తత్ర. వనౌకసః వనం ఓకః స్థానం యస్య తస్య, తపస్విన ఇతి యావత్. వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీ దితి సంబంధః. ౨౪౫

విశిష్య వాగుదితేత్యాహ (**తస్మిన్నిత్యాది.**) అస్మ ద్విధే అజాతశత్రౌ, ప్రవివిక్తాం ప్రకర్షేణ నిర్జనాం, రాత్రౌ అపరరాత్రౌ, ఉదకమాహరతీ త్యుదాహారః. మంథౌదనేత్యాదినా ఉదకశబ్దస్యోదా దేశః. యద్యపి హారశబ్దే పరే ఉదాదేశో విహితః, తథాప్యేకదేశవికృత మనన్యవ ద్భవతీతి దీర్ఘః,

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

న కశ్చి త్సాధు మన్యేత యథైవ గురుతల్పగం,
నాఽహం తథాఽనుశోచామి జీవితక్షయ మాత్మనః. ౩౦

మాతరం పితరం చోభా వనుశోచామి మద్వధే,
తదేత న్మిథునం వృద్ధం చిరకాలభృతం మయా. ౩౧

మయి పంచత్వ మాపన్నే కాం వృత్తిం వర్తయిష్యతి,
వృద్ధౌ చ మాతాపితరా వహం చైకేషుణా హతః.
కేన స్మ నిహతా స్సర్వే సుబాలేనాఽకృతాత్మనా, ౩౨

తాం గిరం కరుణాం శ్రుత్వా మమ ధర్మానుకాంక్షిణః.
కరాభ్యాం సశరం చాపం వ్యథితస్యాఽపత ద్భువి, ౩౩

తస్యాఽహం కరుణం శ్రుత్వా నిశి లాలపతో బహు.
సంభ్రాంత శ్శోక వేగేన భృశ మాసం విచేతనః, ౩౪

ఛాందసో వా. కిం కృతం కిమనిష్టం కృతం ? న్యస్తదండస్య ఉపరతవాఙ్మనఃకాయసంబంధిపర హింసస్య 'దండో స్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం దమసైన్యయో' రితి విశ్వః. అర్థీ ప్రయోజనవాన్, గురుతల్పగం గురుదారగం, 'తల్పం శయ్యాట్టదారే ష్వి' త్యమరః. హత ఇత్యేత న్మాతాపితరా విత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం. సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తి ర్మాతాపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్. అకృతాత్మనా అనిశ్చితబుద్ధినా, ఇతి వాగభూ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౨

(తా మితి.) సశరం చాప మిత్యనేన శరే ముక్తేపి హస్తలాఘవా చ్ఛరాంతరం ధనుషి సంహితవా నిత్యవగమ్యతే. కరుణాం గిరం శ్రుత్వా కరుణాజనకం వచ శ్శ్రుత్వా, స్థితస్యేతి శేషః. ౩౩

(తస్యేతి.) లాలపత ఇతి యఙ్లుగంతా చ్ఛతృప్రత్యయః, ప్రలపత ఇత్యర్థః. విలపన మిత్యర్థసిద్ధం. ౩౪

తం దేశ మహ మాగమ్య దీనసత్త్వ స్సుదుర్మనాః.
అపశ్య మిషుణా తీరే సరయ్వా స్తాపసం హతం, ౩౫

అవకీర్ణజటాభారం ప్రవిద్ధకలశోదకం,
పాంసుశోణితదిగ్ధాంగం శయానం శల్యపీడితం, ౩౬

స మా ముద్వీక్ష్య నేత్రాభ్యాం త్రస్త మస్వస్థచేతసం.
ఇత్యువాచ తతః క్రూరం దిధక్షు న్నివ తేజసా. ౩౭

కిం తవాఽపకృతం రాజ న్వనే నివసతా మయా.
జిహీర్షు రంభో గుర్వర్థం య దహం తాడిత స్త్వయా, ౩౮

ఏకేన ఖలు బాణేన మర్మ ణ్యభిహతే మయి.
ద్వా వంధౌ నిహతౌ వృద్ధౌ మాతా జనయితా చ మే. ౩౯

తౌ కథం దుర్బలా వంధౌ మత్ప్రతీక్షౌ పిపాసితౌ.
చిర మాశాకృతాం తృష్ణాం కష్టాం సంధారయిష్యతః, ౪౦

(తమితి.) దీనసత్త్వః దీనహృదయః, సుదుర్మనాః అత్యంతదుఃఖితమనాః, ప్రవిద్ధకలశోదకం పర్యస్తకలశోదక మిత్యర్థః. నతు ధ్వస్తకలశోదక మితి. 'తత స్తం ఘట మాదాయ పూర్ణం పరమ వారిణేతి' వక్ష్యమాణవిరోధాత్. పాంసుశోణితదిగ్ధాంగం పాంసువిశిష్టశోణితేన లిప్తాంగం, శల్య పీడితం శరాగ్రపీడితం. ౩౫-౩౬

(స మా ముద్వీక్ష్యేతి.) త్రస్తం భీతం, అత ఏవ అస్వస్థచేతసం వ్యాకులచిత్తం. ౩౭

(కిం తవేతి.) జిహీర్షుః ఆహర్తు మిచ్ఛుః, గుర్వర్థం మాతాపితృనిమిత్తం. ౩౮-౩౯

(తా వితి.) ఆశాకృతాం పుత్రో మే జల మాహరిష్యతీత్యాశాసహితాం. తృష్ణాం పిపాసాం, కష్టాం దుస్సహాం. ౪౦

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

న నూనం తపసో వాఽస్తి ఫలయోగ శ్శ్రుతస్య వా.
పితా య న్మాం న జానాతి శయానం పతితం భువి, ౪౧

జానన్నపి చ కిం కుర్యా దశక్తి రపరిక్రమః.
భిద్యమాన మివాఽశక్త స్త్రాతు మన్యో నగో నగం, ౪౨

పితు స్త్వమేవ మే గత్వా శీఘ్ర మాచక్ష్వ రాఘవ.
న త్వా మనుదహే త్క్రుద్ధో వనం వహ్ని రివైధితః, ౪౩

ఇయ మేకపదీ రాజన్ యతో మే పితు రాశ్రమః.
తం ప్రసాదయ గత్వా త్వం న త్వాం స కుపిత శ్శపేత్, ౪౪

విశల్యం కురు మాం రాజన్ మర్మ మే నిశిత శ్శరః.
రుణద్ధి మృదు సోత్సేధం తీర మంబురయో యథా, ౪౫

సశల్యః క్లిశ్యతే ప్రాణై ర్విశల్యో వినశిష్యతి.
ఇతి మా మవిశ చ్చింతా తస్య శల్యాపకర్షణే, ౪౬

(న నూన మితి.) తపసః శ్రుతస్య వేత్యత్ర మామకస్యేతి విశేషణం దేయం. ౪౧

(జాన న్నితి.) అపరిక్రమః అసంచారః, పంగురితి యావత్. భిద్యమానం, వాతాదినేతి శేషః. ౪౨

(పితు రితి.) రాఘవేతి సంబోధనాత్ సరయూతీరే బహుశో మృగయాపర్యటనేన పూర్వమేవ దశరథం జ్ఞాతవా నిత్యవగమ్యతే. (న త్వా మనుదహే దితి) అన్యథా దహే దితి భావః. ౪౩

(ఇయ మితి.) ఏకపదీ ఏకపదన్యాసమాత్రయుక్తా సరణి రిత్యర్థః. 'వర్త్మ న్యేకపదీ' త్యమరః. యతః యత్రైకపద్యాం. ౪౪

(విశల్య మితి.) మర్మ, రుణద్ధి పీడయతీ త్యర్థః. మృదు సికతామయం, సోత్సేధం ఔన్నత్యవత్, అంబురయః నదీవేగః. ౪౫-౪౬

దుఃఖితస్య చ దీనస్య మమ శోకాతురస్య చ.
లక్షయామాస హృదయే చింతాం మునిసుత స్తదా, ౪౬½

తామ్యమాన స్స మాం కృచ్ఛ్రా దువాచ పరమార్తవత్.
సీదమానో వివృత్తాంగో వేష్టమానో గతః క్షయం. ౪౭½

సంస్తభ్య శోకం ధైర్యేణ స్థిరచిత్తో భవా మ్యహం,
బ్రహ్మహత్యా కృతం పాపం హృదయా దపనీయతాం, ౪౯½

న ద్విజాతి రహం రాజ న్మా భూత్తే మనసో వ్యథా,
శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిప, ౫౦½

ఇతీవ వదతః కృచ్ఛ్రా ద్బాణాభిహతమర్మణః.
విఘూర్ణతో విచేష్టస్య వేపమానస్య భూతలే, ౫౧½

తస్య త్వానమ్యమానస్య తం బాణ మహ ముద్ధరం,
స మా ముద్వీక్ష్య సంత్రస్తో జహౌ ప్రాణాం స్తపోధనః. ౫౨½

(దుఃఖితస్యేతి.) దుఃఖితస్య మహ దకృత్యం ప్రాప్త మితి దుఃఖితస్య, శోకాతురస్య బ్రహ్మహత్యా భవిష్యతీతి భియా శోకేన పీడితస్య. ౪౬½

(తామ్యమాన ఇతి.) క్షయం గతః నాశం ప్రాప్తు ముపక్రాంతః, (సంస్తభ్యేత్యాది) శ్లోకద్వయస్య ఇతి మా మువాచేత్యనేనాన్వయః. స్థిరచిత్తో భవామ్యహ మిత్యత్ర స్థిరచిత్తో భవాఽనఘేతి చ పాఠః. శూద్రాయాం వైశ్యేన జాతః కరణ ఇత్యర్థః. 'శూద్రావిశో స్తు కరణ' ఇత్యమరః. ౪౭½-౫౦½

(ఇతీతి.) విఘూర్ణతః, కదాచి దతీవ వేపమానస్యే త్యర్థః. విచేష్టస్య, కదాచిదితి శేషః. వేపమానస్య కదాచిత్ ఈషత్ కంపమానస్యే త్యర్థః. అనమ్యమానస్య వ్యథయా సంకుచితాంగస్యే త్యర్థః. నావద్యమానస్యేతి పాఠే-అతిశయేన నదత ఇత్యర్థః. ఉద్ధరం ఉదహరం. అడభావో ఽనిత్యత్వాత్. ౫౧½-౫౨½

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

జలార్ద్రగాత్రం తు విలప్య కృచ్ఛ్రా న్మర్మవ్రణం సంతత ముచ్ఛ్వసంతం,
తత స్సరయ్వాం త మహం శయానం సమీక్ష్య భద్రేఽస్మి భృశం విషణ్ణః.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

వధ మప్రతిరూపం తు మహర్షే స్తస్య రాఘవః,
విలపన్నేవ ధర్మాత్మా కౌసల్యాం పున రబ్రవీత్. ౧

తదజ్ఞానా న్మహత్పాపం కృత్వాహం సంకులేంద్రియః,
ఏక స్త్వచింతయం బుద్ధ్యా కథం ను సుకృతం భవేత్. ౨

(జలార్ద్రగాత్ర మితి.) అయం శ్లోకః ప్రథమదృష్టానువాదః. మర్మణి ప్రాణస్థానే వ్రణః యస్య తం, సరయ్వాం సరయూతీరే, విషణ్ణోఽస్మి విషణ్ణోఽభవం. ౫౩౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

(వధ మితి) విలపన్నేవ మధ్యే స్వవృత్తం విలపన్నేవ. ౧

(తదితి.) సంకులేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః, సుకృతం సుష్ఠు కృతం, మునికుమారవచన మితి శేషః. ఇత్యచింతయ మిత్యుపస్కార్యం, యద్వా, అస్య వధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః కిం శుభోదర్కం భవే దిత్యచింతయ మిత్యర్థః. ౨

తత స్తం ఘట మాదాయ పూర్ణం పరమవారిణా,
ఆశ్రమం త మహం ప్రాప్య యథాఽఽఖ్యాతపథం గతః. ౩

తత్రాఽహం దుర్బలా వంధౌ వృద్ధా వపరిణాయకౌ,
అపశ్యం తస్య పితరౌ లూనపక్షావివ ద్విజౌ. ౪

తన్నిమిత్తాభి రాసీనౌ కథాభి రపరిక్రమౌ,
తా మాశాం మత్కృతే హీనా వుదాసీనా వనాథవత్. ౫

శోకోపహతచిత్తశ్చ భయసంత్రస్తచేతనః,
తచ్చాశ్రమపదం గత్వా భూయ శ్శోక మహం గతః. ౬

పదశబ్దం తు మే శ్రుత్వా ముని ర్వాక్య మభాషత,
కిం చిరాయసి మే పుత్ర పానీయం క్షిప్ర మానయ. ౭

యన్నిమిత్త మిదం తాత సలిలే క్రీడితం త్వయా,
ఉత్కంఠితా తే మాతేయం ప్రవిశ క్షిప్ర మాశ్రమం. ౮

(తత స్తం ఘట మితి.) తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపన మేవ శ్రేయస్కర మితి నిశ్చయానంతరం, యథాఽఽఖ్యాత పథం ప్రాప్య ఆశ్రమం గత ఇతి సంబంధః. ౩

(తత్రేత్యాది.) పరితో నయతి సంచారయతీతి పరిణాయకః, తద్రహితౌ, తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః, కథాభి రుపలక్షితౌ, అపరిక్రమౌ పంగుభూతౌ, మత్కృతే మన్నిమిత్తం, తా మాశాం హీనౌ జలానయనాశారహితౌ, పుత్రవిషయాశారహితౌ వా, ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యౌ, తస్య పితరా వపశ్య మితి సంబంధః. ౫

(శోకోపహతచిత్త ఇతి.) పుత్రవధేన పూర్వ మేవ శోకోపహతచిత్తః, భూయ శ్శోకం గతః తద్దర్శనా దతిశయితశోకం గతః. ౬

(పదశబ్దం) చరణవిన్యాసజశబ్దం, చిరాయసి విళంబసే, తత్కరోతీతి ణిచ్. యన్నిమిత్తం కిన్నిమిత్త మిత్యర్థః. యద్వా, యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితం, ఇదం బ్రూహీతి శేషః.

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

యద్వ్యలీకం కృతం పుత్ర మాత్రా తే యది వా మయా,
న త న్మనసి కర్తవ్యం త్వయా తాత తపస్వినా.

త్వం గతి స్త్వగతీనాం చ చక్షు స్త్వం హీనచక్షుషాం.
సమాసక్తా స్త్వయి ప్రాణాః కిం త్వం నో నాఽభిభాషసే. ౧౦

ముని మవ్యక్తయా వాచా త మహం సజ్జమానయా,
హీనవ్యంజనయా ప్రేక్ష్య భీతో భీత ఇవాబ్రవం. ౧౧

మనసః కర్మ చేష్టాభి రభిసంస్తభ్య వాగ్బలం,
ఆచచక్షే త్వహం తస్మై పుత్రవ్యసనజం భయం. ౧౨

యన్న దత్త మితి పాఠే-ఇదానీం పానీయం న దత్త మితి యత్, తస్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడిత మిత్యన్వయః. ఉత్కంఠితా శోకస్మరణవ త్యభూత్, వ్యలీకం అప్రియం. అలీక మితి పాఠే-అలీక మపరాధః 'అలీక మపరాధ' ఇతి హలాయుధః. (త్వ మితి.) నః అస్మాకం, ఇతి ముని ర్వాక్య మభాషతే త్యన్వయః. ౧౦

(ముని మితి,) సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా, హీనవ్యంజనయా అస్పష్టాక్షరయా 'వ్యంజనం శ్మశ్రునిష్ఠాన చిహ్నేష్వవయవేఽక్షర' ఇతి వైజయంతీ. అవ్యక్తయా వాచా అబ్రవ మితి సంబంధః. భీతోపి సన్ భీతః భీతభీతః, అత్యంతభీత ఇత్యర్థః. పాఠభేదః - భీతోపిస న్నభీత ఇవాబ్రవం, ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౧

ఉక్త మేవ విశదం దర్శయతి (మనస ఇతి.) మనసః కర్మ ఊహాపోహాత్మకం, చేష్టాః ఇంద్రియనియమనరూపవ్యాపారాః, తాభిః, వాగ్బలం అభిసంస్తభ్య స్ఖలితాం వాచం బలాత్ దృఢీకృత్యే త్యర్థః. తస్మై భయ మాచచక్ష ఇతి సంబంధః, యద్వా, వాగ్బల మభిసంస్తభ్య లజ్జాభీతిప్రభృతిభి ర్మందవచనో భూత్వేత్యర్థః. ఆచచక్ష ఇతి లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం. ౧౨

క్షత్రియోఽహం దశరథో నాఽహం పుత్రో మహాత్మనః,
సజ్జనాఽవమతం దుఃఖ మిదం ప్రాప్తం స్వకర్మజం. ౧౩

భగవం శ్చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః,
జింఘాంసు శ్శ్వాపదం కంచి న్నిపానే చాగతం గజం. ౧౪

తత శ్శ్రుతో మయా శబ్దో జలే కుంభస్య పూర్యతః,
ద్విపోఽయ మితి మత్వాఽయం బాణేనాఽభిహతో మయా. ౧౫

గత్వా నద్యా స్తత స్తీర మపశ్య మిషుణా హృది,
వినిర్భిన్నం గత ప్రాణం శయానం భువి తాపసం. ౧౬

భగవ న్ఛబ్ద మాలక్ష్య మయా గజజిఘాంసునా,
విసృష్టోఽంభసి నారాచ స్తత స్తే విహత స్సుతః. ౧౭

తత స్తస్యైవ వచనా దుపేత్య పరితప్యతః,
స మయా సహసా బాణ ఉద్ధృతో మర్మత స్తదా. ౧౮

స చోద్ధృతేన బాణేన తత్రైవ స్వర్గ మాస్థితః,
భవంతౌ పితరౌ శోచ న్నంధా వితి విలప్య చ. ౧౯

(క్షత్రియ ఇతి.) మహాత్మనః, తవేతి శేషః. సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయభూతం, సత్పురుషగర్హిత మిత్యర్థః. ౧౩

(భగవ న్నితి.) నిపానే జలావతారే, ఆగతం గజం, శ్వాపదం హింస్రశార్దూలాదికం చ, జిఘాంసుః చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః. ౧౪

(తత్రేతి.) పూర్యతః పూర్యమాణస్య, ద్విప ఇతి మత్వా, అయం శబ్దహేతుః పదార్థః, మయా అభిహతః. ౧౫-౧౭

(స ఇతి.) ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా, అంధౌ, పితరౌ మాతాపితరౌ ఇతి, భవంతావేవ శోచన్ విలప్య చ స్వర్గ మాస్థితః. ౧౯

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

అజ్ఞానా ద్భవతః పుత్ర స్సహసాఽభిహతో మయా,
శేష మేవం గతే యత్స్యా త్తత్ప్రసీదతు మే మునిః. ౨౦

స త చ్ఛ్రుత్వా వచః క్రూరం మయోక్త మఘశంసినా,
నాఽశక త్తీవ్ర మాయాస మకర్తుం భగవా నృషిః. ౨౧

స బాష్పపూర్ణవదనో నిశ్శ్వస౯ శోకకర్శితః,
మా మువాచ మహాతేజాః కృతాంజలి ముపస్థితం. ౨౨

యద్యేత దశుభం కర్మ న త్వం మే కథయే స్స్వయం,
ఫలే న్మూర్ధా స్మ తే రాజ౯ సద్య శ్శతసహస్రధా. ౨౩

క్షత్రియేణ వధో రాజ౯ వానప్రస్థే విశేషతః,
జ్ఞానపూర్వం కృత స్స్థానా చ్చ్యావయే దపి వజ్రిణం. ౨౪

సప్తధా తు ఫలే న్మూర్ధా మునౌ తపసి తిష్ఠతి,
జ్ఞానా ద్విసృజత శ్శస్త్రం తాదృశే బ్రహ్మవాదిని. ౨౫

అజ్ఞానా ద్ధి కృతం యస్మా దిదం తేనైవ జీవసి,
అపి హ్యద్య కులం న స్యా దిక్ష్వాకూణాం కుతో భవా౯. ౨౬

(అజ్ఞానా దితి.) ఏవం గతే ఏవం ప్రాప్తే సతి, యచ్ఛేషం కర్తవ్యం స్యా చ్ఛాపానుగ్రహాదికం, తత్ప్రతి, మే మయి, ప్రసీదతు శాపో వా అనుగ్రహో వా యః కర్తవ్యః తం కరోత్వి త్యర్థః. ౨౦

(స ఇతి.) అఘశంసినా దుఃఖశంసినా, ఆయాసం వ్యసనం, అకర్తుం నాఽశకత్, కృతవానే వేత్యర్థః. ౨౧

(స ఇత్యాది.) స్మేతి వాక్యాలంకారే. ఫలేత్ విశీర్యేత్, ఞిఫలా విశరణ ఇతి ధాతుః. మచ్ఛాపేనేతి శేషః, క్షత్రియేణ పాలకేన, వానప్రస్థే, అజ్ఞానతః కృతో వధః, వజ్రిణ మింద్ర మపి.

నయ నౌ నృప తం దేశ మితి మాం చాభ్యభాషత,
అద్య తం ద్రష్టు మిచ్ఛావః పుత్రం పశ్చిమదర్శనం. ౨౭

రుధిరేణాఽవసిక్తాంగం ప్రకీర్ణాజినవాససం,
శయానం భువి నిస్సంజ్ఞం ధర్మరాజవశంగతం. ౨౮

అథాఽహ మేక స్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ,
అస్పర్శయ మహం పుత్రం తం మునిం సహ భార్యయా. ౨౯

తౌ పుత్ర మాత్మన స్స్పృష్ట్వా త మాసాద్య తపస్వినౌ,
నిపేతతు శ్శరీరేఽస్య పితా చాఽస్యేద మబ్రవీత్. ౩౦

నాఽభివాదయసే మాఽద్య న చ మా మభిభాషసే,
కిం ను శేషే తు భూమౌ త్వం వత్స కిం కుపితో హ్యసి. ౩౧

న త్వహం తే ప్రియః పుత్ర మాతరం పశ్య ధార్మిక,
కిన్ను నాలింగసే పుత్ర సుకుమార వచో వద. ౩౨

స్థానా చ్చ్యావయేత్. జ్ఞానపూర్వం కృతః జ్ఞానకృతస్తు, విశేషత శ్చ్యావయేత్. అవిళంబో విశేషః. సప్తధే త్యుపలక్షణం, బహుధే త్యర్థః. బ్రహ్మవాదిని పరమాత్మజ్ఞే. బ్రహ్మచారిణీతి పాఠే-చరతే ర్గత్యర్థత్వాత్, సర్వే గత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మతత్త్వం చరితుం జ్ఞాతుం శీల మస్యాస్తీతి బ్రహ్మచారీ, తస్మిన్-'జ్ఞానే తత్త్వే తపోధ్యాత్మవేదేషు బ్రహ్మ చోచ్యత' ఇతి నిఘంటుః. యస్మాత్ కారణా దిదం దుష్కృత మజ్ఞానాత్ కృతం, తేన త్వం జీవసి. అపిచ, అద్య, జ్ఞానపూర్వకత్వే వధస్య రాఘవాణాం కులం న స్యాత్. భవాన్ కుత స్స్యాత్ జీవేత్?, ఇతి మా మువాచే త్యన్వయః. ౨౬

(నయేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధర్మరాజవశం గతం పుత్రం ద్రష్టు మిచ్ఛావః. అతః, నౌ తం దేశం నయేతి మా మభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౨౮

(అథేతి.) అహం తౌ నీత్వా, అహం త మస్పర్శయ మితి సంబంధేనాఽహంశబ్దద్వయాఽవైయర్థ్యం. ౨౯-౩౦

(న త్వితి.) అహం తే ప్రియః, నతు చేత్, మాతరం పశ్యే త్యన్వయః. ౩౨

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

కస్య వాఽపరరాత్రేఽహం శ్రోష్యామి హృదయంగమమ్,
అధీయానస్య మధురం శాస్త్రం వాఽన్య ద్విశేషతః. ౩౩

కో మాం సంధ్యా ముపాస్యైవ స్నాత్వా హుతహుతాశనః,
శ్లాఘయిష్య త్యుపాసీనః పుత్రశోకభయార్దితం. ౩౪

కందమూలఫలం హృత్వా కో మాం ప్రియ మివాఽతిథిం,
భోజయిష్య త్యకర్మణ్య మప్రగ్రహ మనాయకం. ౩౫

ఇమా మంధాం చ వృద్ధాం చ మాతరం తే తపస్వినీం,
కథం వత్స భరిష్యామి కృపణాం పుత్రగర్ధినీం. ౩౬

(కస్యేతి.) హృదయంగమం మనోహరస్వరం, అధీయానస్య పఠతః, అన్యద్వా ఇతిహాస పురాణాదికం వా. ౩౩

(క ఇతి.) సంధ్యా ముపాస్య నమస్కారపూర్వకం తాంత్రికం సంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః. హుతహుతాశనః కృతహోమః, నను వైశ్యా చ్ఛూద్రాయాం జాతో హి కరణః, తస్య కథం హోమాధికార? ఇతి. మైవం, 'నమస్కారేణ మంత్రేణ పంచయజ్ఞాన్ సమాపయే' దితి చతుర్థ వర్ణస్యాపి పంచమహాయజ్ఞాదికార స్స్మర్యతే. తతో ప్యధికస్య కరణస్య స్వోచితమంత్రై ర్హోమాధి కారస్య కైముత్యన్యాయసిద్ధత్వాత్. శ్లాఘయిష్యతి ఉపచరిష్యతీ త్యర్థః. ౩౪

(కందమూలఫల మితి.) కందం జలోద్భవానాం పద్మాదీనాం, మూలం స్థలోద్భవానాం, అకర్మణ్యం కర్మానుష్ఠానాఽక్షమం, అప్రగ్రహం నీవారాదిసంగ్రహరహితం, అనాయకం అనాథం రక్షకరహితం, యష్టిం గృహీత్వా మార్గదర్శక రహిత మితి వాఽర్థః. ౩౫-౩౬

తిష్ఠ మాం మా గమః పుత్ర యమస్య సదనం ప్రతి,
శ్వో మయా సహ గంతాసి జనన్యా చ సమేధితః. ౩౭

ఉభా వపి చ శోకార్తా వనాథౌ కృపణౌ వనే,
క్షిప్ర మేవ గమిష్యావ స్త్వయా హీనౌ యమక్షయం. ౩౮

తతో వైవస్వతం దృష్ట్వా తం ప్రవక్ష్యామి భారతీం,
క్షమతాం ధర్మరాజో మే బిభృయా త్పితరా వయం. ౩౯

దాతు మర్హతి ధర్మాత్మా లోకపాలో మహాయశాః,
ఈదృశస్య మమాఽక్షయ్యా మేకా మభయదక్షిణాం. ౪౦

అపాపోఽసి యదా పుత్ర నిహతః పాపకర్మణా,
తేన సత్యేన గచ్ఛాఽఽశు యే లోకా శ్శస్త్రయోధినాం. ౪౧

యాంతి శూరా గతిం యాం చ సంగ్రామే ష్వనివర్తినః,
హతా స్త్వభిముఖాః పుత్ర గతిం తాం పరమాం వ్రజ. ౪౨

యాం గతిం సగర శ్శైబ్యో దిలీపో జనమేజయః,
నహుషో దుందుమారశ్చ ప్రాప్తా స్తాం గచ్ఛ పుత్రక. ౪౩

(తిష్ఠేతి.) తిష్ఠ మాం మాం ప్రతి తిష్ఠ, మా గమః మా గచ్ఛ. సమేధితః సహిత ఇత్యర్థః. ౩౭—౩౮

(తత ఇతి.) వైవస్వతం యమం, ధర్మరాజః క్షమతాం మత్పుత్రస్య స్వపరిసరాగమన విళంబం సహతాం, మే మత్సంబంధీ. అయం పుత్రః, పితరౌ బిభృయాదితి భారతీం ప్రవక్ష్యామితి సంబంధః. ౩౯—౪౦

రాజ్ఞా స్వహస్తకృతం హననం పూర్వకృతస్య పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్వేన ప్రాప్తమితి మత్వా వదతి (అపాప ఇతి.) పాపకర్మణా రాజ్ఞా యదా నిహతః తద్రైవాఽపాపోసి. తేన అపాపత్వేన హేతునా, సత్యేన మమ సత్యేన, శస్త్రయోధినాం యే లోకా స్తాన్ ఆశు గచ్ఛేతి యోజనా. నన్వస్య

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

యా గతి స్సర్వసాధూనాం స్వాధ్యాయా త్తపసా చ యా,
యా భూమిదస్యాऽऽహితాగ్నే రేకపత్నీవ్రతస్య చ. ४४

గోసహస్ర ప్రదాతౄణాం యా యా గురుభృతా మపి,
దేహన్యాసకృతాం యా చ తాం గతిం గచ్ఛ పుత్రక. ४५

నహి త్వస్మిన్ కులే జాతో గచ్ఛ త్యకుశలాం గతిం,
స తు యాస్యతి యేన త్వం నిహతో మమ బాన్ధవః. ४६

ఏవం సకృపణం తత్ర పర్యదేవయతాऽసకృత్,
తతోऽస్మై కర్తు ముదకం ప్రవృత్త స్సహ భార్యయా. ४७

తపస్వినో బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రేవ వక్తవ్యా. శస్త్రహననమాత్రేణ శస్త్రయోధినాం లోకం ప్రాప్య త్వేన వదతి. ఏతత్ కథ ముపపద్యతే? ఉచ్యతే - 'ద్వా విమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినౌ పరివ్రా డ్యోగయుక్త శ్చ శరేణాऽభిముఖో హత' ఇతి శస్త్రయోధినా ముత్కృష్టలోక ప్రాప్తిశ్రవణా న్న దోషః. ४२-४३

(యా గతిరితి.) (ఏకపత్నీవ్రతస్యేతి.) ఇదం చ వ్రత మనుకూలాయాం పుత్రిణ్యాం పత్న్యాం బోధ్యం. (గోసహస్రప్రదాతౄణా మితి.) యా యేతి ఏకస్య యచ్ఛబ్దస్య పూర్వేణాన్వయః. గురుభృతాం గురుశుశ్రూషాకారిణాం, దేహన్యాసకృతాం, మహాప్రస్థానాదినేతి శేషః, యద్వా, పరలోకప్రాప్తిసంకల్పపూర్వకం గంగాయమునాసంగమాదౌ జలేऽగ్నౌ వా తనుం త్యజతా మిత్యర్థః. ४४-४५

(నేతి.) అస్మి న్కులే తపోనిష్ఠానా మస్మాకం కులే, జాతః, అకుశలాం అశుభాం, గతిం న గచ్ఛేత్, అపితు మమ బాంధవః పుత్రః, త్వం యేన నిహతః, స ఏవాకుశలాం గతిం యాస్యతి. ४६

(ఏవ మితి.) ఉదకం నమస్కారపూర్వోదక క్రియాః. ४७

స తు దివ్యేన రూపేణ మునిపుత్ర స్స్వకర్మభి:,
స్వర్గ మధ్యారుహ త్క్షిప్రం శక్రేణ సహ ధర్మవిత్. ౪౮

ఆబభాషే చ తౌ వృద్ధౌ సహ శక్రేణ తాపస:,
ఆశ్వాస్య చ ముహూర్తం తు పితరౌ వాక్య మబ్రవీత్. ౪౯

స్థాన మస్మి మహ త్ప్రాప్తో భవతో: పరిచారణాత్,
భవంతా వపి చ క్షిప్రం మమ మూల ముపైష్యత: ౫౦

ఏవ ముక్త్వా తు దివ్యేన విమానేన వపుష్మతా,
ఆరురోహ దివం క్షిప్రం మునిపుత్రో జితేంద్రియ:. ౫౧

స కృత్వా తూదకం తూర్ణం తాపస స్సహ భార్యయా,
మా మువాచ మహాతేజా: కృతాంజలి ముపస్థితం. ౫౨

అద్యైవ జహి మాం రాజ న్మరణే నాస్తి మే వ్యథా,
య చ్ఛరేణైకపుత్రం మాం త్వ మకార్షీ రపుత్రకం. ౫౩

(స త్వితి.) శక్రేణ సహ స్వర్గ మధ్యారుహ దిత్యనేన మునిపుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్ర స్సమాగత ఇతి గమ్యతే. ౪౮

సంగ్రహేణోక్తం స్వర్గారోహణం వివృణోతి (ఆబభాష ఇతి.) తాపస: శక్రేణ సహ తౌ వృద్ధౌ ఆబభాషే. అభాషణేపి వృద్ధయో ర్విశ్రవణా త్పున రాహేత్యాహ (ఆశ్వాస్య చేతి.) ౪౯

(స్థాన మితి.) మూలం సమీపం. 'ఆద్యే శిఫాయాం నక్షత్రే మూలం కుల సమీపయో' రితి నిఘంటు:. ౫౦

(ఏవ మితి.) వపుష్మతా ప్రశస్తాకారేణ, ప్రశంసాయాం మతుప్. ౫౧-౫౨

(అద్యేతి.) జహి ప్రాణా న్మోచయ, హంతే ర్జ ఇతి జాదేశ:. కథం మారణం? దు:ఖాకరత్వా దిత్యత్రాహ (మరణే నాస్తి మే వ్యథేతి.) వ్యథాభావహేతు మాహ (యదితి.) అతోపి కిం వ్యథాఽస్తీతి భావ:. ౫౩

(దశరథేన స్వపూర్వశాపకథనం)

త్వయా తు య దవిజ్ఞానా న్నిహతో మే సుత శ్శుచిః,
తేన త్వా మభిశప్స్యామి సుదుఃఖ మతిదారుణం. ౫౪

పుత్రవ్యసనజం దుఃఖం యదేత న్మమ సాంప్రతం,
ఏవం త్వం పుత్రశోకేన రాజ న్కాలం కరిష్యసి. ౫౫

అజ్ఞానాత్తు హతో యస్మాత్ క్షత్రియేణ త్వయా మునిః,
తస్మా త్త్వాం నాఽఽవిశత్యాశు బ్రహ్మహత్యా నరాధిప. ౫౬

త్వా మప్యేతాదృశోభావః క్షిప్ర మేవ గమిష్యతి,
జీవితాంతకరో ఘోరో దాతార మివ దక్షిణా. ౫౭

(త్వయేతి.) అభిశప్స్యామి. న తు భస్మీకరోమీతి భావః. సుదుఃఖ మతిదారుణ మితి క్రియావిశేషణం. ౫౪

(పుత్రవ్యసనజ మితి.) యద్యస్మాత్కారణాత్, మమ ఏత న్మరణపర్యవసాయి, పుత్రవ్యసనజం దుఃఖం, అభూదితి శేషః. ఏవం పుత్రశోకేన, కాలం కరిష్యసి మృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః. "కాలో మృత్యౌ చ సమయ' ఇతి వైజయంతీ. ౫౫

(అజ్ఞానా దితి.) బ్రహ్మహత్యా బహుపాతక మిత్యర్థః. అన్యథా వైశ్యా చ్ఛూద్రాయాం జాతస్య కరణాఖ్యసంకరజాతిత్వేన బ్రహ్మహత్యాప్రసక్త్యభావాత్. ౫౬

(త్వా మితి.) ఏతాదృశః పుత్రశోకరూపః, భావః స్వభావః, దాతార మివ దక్షిణా యథా విప్రాయ దక్షిణా దత్తా దాతారం స్వసదృశఫలం ప్రాపయతి, తథేత్యర్థః. పుత్రశోకాతిశయేన ఇహ జన్మన్యేవ ఫల మనుభవిష్యసీతి ధియా క్షిప్ర మిత్యుక్తవాన్. దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే, ౫౭

ఏవం శాపం మయి న్యస్య విలప్య కరుణం బహు,
చితా మారోప్య దేహం త న్మిథునం స్వర్గ మభ్యయాత్. ౫౮

తదేత చ్చింతయానేన స్మృతం పాపం మయా స్వయం,
తదా బాల్యా త్కృతం దేవి శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా. ౫౯

తస్యాఽయం కర్మణో దేవి విపాక స్సముపస్థితః,
అపథ్యై స్సహ సంభుక్తే వ్యాధి రన్నరసే యథా. ౬౦

తస్మా న్మా మాగతం భద్రే తస్యోదారస్య తద్వచః,
యదహం పుత్రశోకేన సంత్యక్ష్యా మ్యద్య జీవితం. ౬౧

చక్షుర్భ్యాం త్వాం న పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మా స్పృశ,
ఇత్యుక్త్వా స రుదం స్త్రస్తో భార్యా మాహ చ భూమిపః. ౬౨

(ఏవ మితి.) దేహ మిత్యేకవచనేన చితారోహణకాలే దేహయో ర్గాఢబద్ధత్వం లక్ష్యతే. ౫౮

(తదితి.) శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా శబ్దవేధినం బాణం ప్రయుంజానేన, యద్వా, శబ్దవేధినం బాణం ముక్త్వా పున స్తచ్ఛరీరప్రోతశల్య మనుకృష్టవతే త్యర్థః. చింతయానేన మరణపర్యవసాయీ పుత్రశోకః ప్రాప్తః, అస్య కిం నిదాన? మితి చింతయానేన, ఏతత్ పాపం స్మృతం మునికుమారవధ రూపం స్మృతివిషయ మభూ దిత్యర్థః. ౫౯

(తస్యేతి.) అపథ్యైః వ్యాధివివర్ధకైః, వ్యంజనై స్సహ సంభుక్తః అన్నరసః, వ్యాధిం ఉల్బణయ న్నితి శేషః. సముపస్థితో భవతి బాధకత్వేన ప్రాప్తో భవతి. 'అపథ్యై స్సహ సంభుక్తే వ్యాధి రన్నరసే యథే' తి చ పాఠః. ౬౦

(తస్మా దితి.) ఉదారస్య శాపప్రదాతుః, ఉదారత్వోక్తి రపుత్రస్య పుత్రసంపాదన పరత్వాత్. యద్వా, ఉదారస్య మహతః - 'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యమరః. వచో మా మాగతం శాపరూప వచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౬౧

(చక్షుర్భ్యా మితి.) మా మాం. ౬౨

ఏత న్మే సదృశం దేవి య న్మయా రాఘవే కృతం,
సదృశం తత్తు తస్యైవ య దనేన కృతం మయి. ౬౩

దుర్వృత్తమపి కః పుత్రం త్యజే ద్భువి విచక్షణః,
కశ్చ ప్రవ్రాజ్యమానో వా నాఽసూయే త్పితరం సుతః. ౬౪

యది మాం సంస్పృశే ద్రామ స్సకృ దద్య లభేత వా,
యమక్షయ మనుప్రాప్తా ద్రక్ష్యంతి న హి మానవాః. ౬౫

చక్షుషా త్వాం న పశ్యామి స్మృతి ర్మమ విలుప్యతే,
దూతా వైవస్వత స్యైతే కౌసల్యే త్వరయంతి మాం. ౬౬

అతస్తు కిం దుఃఖతరం య దహం జీవితక్షయే,
న హి పశ్యామి ధర్మజ్ఞం రామం సత్యపరాక్రమం. ౬౭

తస్యాఽదర్శనజ శ్శోక స్సుతస్యాఽప్రతికర్మణః,
ఉచ్ఛోషయతి మే ప్రాణా న్వారి స్తోక మివాతపః. ౬౮

'ఇత్యుక్త్వా స రుదం స్త్రస్తో భార్యా మాహ చ భూమిప' ఇత్యర్ధానంతరం 'ఏత న్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతం, సదృశం తత్తు తస్యైవ య దనేన కృతం మయీ' తి క్రమః. ౬౩-౬౪

(యదీతి.) యది రామ స్సకృద ప్యద్య మాం సంస్పృశేత్, లభేత వా చక్షుర్విషయతాం ప్రాప్నుయా ద్వా, తదా జీవేయ మితి గమ్యమానత్వా త్తదనుక్తిః. కిమర్థమేవ మనర్థం కరోషీ త్యత్రాహ (యమేతి.) యమక్షయం యమగృహం, మనుప్రాప్తా మానవాః బాంధవాన్ న ద్రక్ష్యంతి హీత్యర్థః. తస్మా జ్జీవనకాల ఏవ దర్శన మపేక్ష్యత ఇతి భావః. ౬౫-౬౭

(తస్యేతి.) అప్రతికర్మణః ప్రతిక్రియారహితస్య, స్తోకం అల్పం - 'స్తోకాల్పక్షుల్లకా' ఇత్యమరః. ౬౮

న తే మనుష్యా దేవా స్తే యే చారుశుభకుండలం,
ముఖం ద్రక్ష్యంతి రామస్య వర్షే పంచదశే పునః. ౧౯

పద్మపత్రేక్షణం సుభ్రు సుదంష్ట్రం చారునాసికం,
ధన్యా ద్రక్ష్యంతి రామస్య తారాధిపనిభం ముఖం. ౨౦

సదృశం శారదస్యేందోః ఫుల్లస్య కమలస్య చ,
సుగంధి మమ నాథస్య ధన్యా ద్రక్ష్యంతి తన్ముఖం. ౨౧

నివృత్తవనవాసం త మయోధ్యాం పున రాగతం,
ద్రక్ష్యంతి సుఖినో రామం శుక్రం మార్గగతం యథా. ౨౨

కౌసల్యే చిత్తమోహేన హృదయం సీదతీవ మే,
వేదయే న చ సంయుక్తాన్ శబ్దస్పర్శరసా నహం. ౨౩

(నేతి.) మనుష్యాః జరాయుక్తా న భవంతి, కింతు దేవాః నిత్యయౌవనాః - 'అహం పునర్దేవకుమారరూప మలంకృతం తం సుత మావ్రజంతం, నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వా చ పున ర్యువేవే' తి హి పూర్వ ముక్తవాన్. చారుశుభకుండలం తన్ముఖసంయోగాత్ కుండల మతీవ శోభాం ప్రాప్త మిత్యుచ్యతే, ౧౯-౨౧

(నివృత్తవనవాస మితి.) మార్గగతం శుక్రం యథా మౌఢ్యం విహాయ స్వస్థానగతం శుక్ర మివ. ౨౨

(కౌసల్య ఇతి.) చిత్తమోహేన-చిత్తస్య మోహో దుఃఖాతిశయప్రాప్తా మూర్ఛా, తయే త్యర్థః. 'మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహ' ఇత్యమరః. హృదయం మనసోఽధిష్ఠానం, సీదతీవ విశీర్యతీవ, సంయుక్తాన్ ఇంద్రియసంయుక్తాన్, న వేదయే న జానే. ౨౩

(దశరథమరణం)

చిత్తనాశా ద్విపద్యంతే సర్వాణ్యే వేంద్రియాణి మే,
క్షీణస్నేహస్య దీపస్య సంసక్తా రశ్మయో యథా. ౭౪

అయ మాత్మభవ శ్శోకో మా మనాథ మచేతనం,
సంసాదయతి వేగేన యథా కూలం నదీరయః. ౭౫

హా రాఘవ మహాబాహో హా మమాఽఽయాసనాశన,
హా పితృప్రియ మే నాథ హాఽద్య క్వాసి గత స్సుత. ౭౬

హా కౌసల్యే న శిష్యామి హా సుమిత్రే తపస్విని,
హా నృశంసే మమాఽమిత్రే కైకేయి కులపాంసని. ౭౭

ఇతి రామస్య మాతు శ్చ సుమిత్రాయా శ్చ సన్నిధౌ,
రాజా దశరథ శ్శోచ౯ జీవితాం త ముపాగమత్. ౭౮

యదా తు దీనం కథయ న్నరాధిపః ప్రియస్య పుత్రస్య వివాసనాతురః,
గతేఽర్ధరాత్రే భృశదుఃఖపీడిత స్తదా జహౌ ప్రాణ ముదార దర్శనః. ౭౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

హృదయవిశరణేన శబ్దాద్యజ్ఞానే హేతు మాహ (చిత్తనాశా దితి.) సంసక్తాః దీపావినాభూతాః, యథా స్నేహనాశకృతదీపనాశా ద్రశ్మినాశః ఏవం శరీరశైథిల్యకృతచిత్తనాశా దింద్రియనాశ ఇతి సూచితం. ౭౫

(హేతి.) ఆయాసనాశన దుఃఖనాశన. ౭౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ పంచషష్టితమ స్సర్గః

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవా పరేఽహని,
వందినః పర్యుపాతిష్ఠ౯ తత్ పార్థివనివేశనం. ౧

సూతాః పరమసంస్కారా మంగళా శ్చోత్తమశ్రుతాః,
గాయకాః స్తుతిశీలాశ్చ నిగదంతః పృథ క్పృథక్. ౨

రాజానం స్తువతాం తేషా ముదాత్తాభిహితాశిషాం,
ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణ స్స్తుతిశబ్దో హ్యావర్తత. ౩

తత స్తు స్తువతాం తేషాం సూతానాం పాణివాదకాః,
అపదానా న్యుదాహృత్య పాణివాదా నవాదయ౯. ౪

అథ పంచషష్టితమ స్సర్గః

(అథేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాత్ర్యాం రాత్రిశేషే, పరమసంస్కారాః వ్యాకరణా ద్యుత్తమసంస్కారయుక్తాః, శ్రేష్ఠాలంకారయుక్తా వా, వందిన ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ సూతాః వంశావళికీర్తకాః, మంగళాః మంగళపాఠకాః, ఉత్తమం శ్రుతం గాంధర్వశాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే ఉత్తమశ్రుతాః, ఏతద్విశేషణద్వయం గాయకమాత్రవిశేషణం. అన్యత్ సర్వవిశేషణం. సర్వత్ర పర్యుపాతిష్ఠ న్నితి క్రియాపదం. ౨

(రాజాన మితి.) ఉదాత్తాభిహితాశిషాం – ఉదాత్తేన ఉచ్చైస్స్వరేణ, అభిహితాః ప్రయుక్తాః, ఆశిషో యై స్తేషాం, ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః – ప్రాసాదేషు అభోగః పరిపూర్ణతా, తయా విస్తీర్ణః 'ఆభోగః పరిపూర్ణ తే' త్యమరః ౩

(తత ఇతి.) స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు, పాణివాదకాః. తాళగత్యా వివిధం పాణిభ్యాం వాదయంతీతి పాణివాదకాః, అపదానాని వృత్తా న్యద్భుతకర్మాణి. పాణివాదా నవాదయ౯ పాణివాదా నకుర్వన్నిత్యర్థః. ౪

(దశరథమరణం)

తేన శబ్దేన విహగాః ప్రతిబుద్ధా విసస్వనుః,
శాఖాస్థాః పంజరస్థా శ్చ యే రాజకులగోచరాః. ౫

వ్యాహృతాః పుణ్యశబ్దా శ్చ వీణానాం చాపి నిస్స్వనాః,
ఆశీర్గేయం చ గాథానాం పూరయామాస వేశ్మ తత్. ౬

తత శ్శుచిసమాచారాః పర్యుపస్థానకోవిదాః,
స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠా ఉపతస్థు ర్యథాపురం. ౭

హరిచందనసంపృక్త ముదకం కాంచనై ర్ఘటైః,
ఆనిన్యు స్స్నానశిక్షాజ్ఞాః యథాకాలం యథావిధి. ౮

మంగళాలంభనీయాని ప్రాశనీయా న్యుపస్కరాన్,
ఉపనిన్యు స్తథా ప్యన్యాః కుమారీబహుళా స్స్త్రియః. ౯

(తేనేతి.) శాఖాస్థాః గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః, రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః, విహగాః శకునాదయః. ౫

(వ్యాహృతా ఇతి.) వ్యాహృతాః బ్రాహ్మణై రుక్తాః, పుణ్యశబ్దాః పుణ్యపురుషక్షేత్రతీర్థకీర్తనాది రూపాః, పూరయామాసు రితి విపరిణామేన యోజనీయం. గాథానాం దశరథవిషయప్రబంధ విశేషాణాం సంబంధి, ఆశీర్గేయం ఆశీర్వాదరూపం గానం. ౬

(తత ఇతి.) పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః, స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః షండై శ్చ సమృద్ధాః, పరిచారకా ఇతి శేషః. ౭

(హరిచందన సంపృక్తమితి.) హరిచందనసంపృక్తం హరిచందనసంమిశ్రం, స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానప్రకారజ్ఞాః, యథావిధి యథానియమం. ౮

(మంగళాలంభనీయానీతి.) మంగళాలంభనీయాని మంగళరూపానులేపనాని, తైలోద్వర్తనా

సర్వలక్షణసంపన్నం సర్వం విధివ దర్చితం,
సర్వం సుగుణలక్ష్మీవ త్త ద్బభూవాభిహారికం. ౧౧

తత్తు సూర్యోదయం యావ త్సర్వం పరిసముత్సుకం,
తస్థా వనుపసంప్రాప్తం కిం స్వి దిత్యుపశంకితం. ౧౨

అథ యాః కోసలేంద్రస్య శయనం ప్రత్యనంతరాః,
తా స్స్త్రియస్తు సమాగమ్య భర్తారం ప్రత్యబోధయన్. ౧౩

దీని స్పర్శనీయాని గవాదీనీత్యేకే. ప్రాశనీయాని దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాని సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాద్రివ్యాణి, ఔషధవిశేషా నితి వాఽర్థః. గంగాదితీర్థోదకానీతి వాఽర్థః. అనుదినమఖిలదురితహరణాయాఖిలకర్మణా మధికారాపాదనాయ చ ప్రాశనీయాని కులారాధనభూత శ్రీరంగనాథ చరణారవిందసమర్పితతీర్థోదకతుళస్యాదీనీతి వాఽర్థః. తీర్థోదకభాజనావరణపేటికాదే రేవ పరిచారకై రానయనం జ్ఞేయం. ఉపస్కరాన్ దర్పణవస్త్రాభరణ కుసుమాదీని, కుమారీబహులాః కుమారీప్రాయాః, స్త్రియః ఇతి ద్వితీయా. వారయోషిత ఇతి యావత్. ౧౦

(సర్వలక్షణసంపన్న మితి.) అభిహారికం రాజ్ఞే ప్రాత ర్య దాహర్తవ్యం మంగళార్థ మానేతవ్యం, తత్సర్వం సర్వలక్షణసంపన్నత్వాదిధర్మవిశిష్టం బభూవ సుగుణం చ తత్ లక్ష్మీవ చ్చేతి సమాసః. ౧౧

(తదితి.) తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం, సూర్యోదయం యావత్ సూర్యోదయాత్ పూర్వ మేవ, పరిసముత్సుకం రాజసేవాసముత్సుకం, అనుపసంప్రాప్తం అనాగతం, రాజానం ప్రతి కిం స్వి దిత్యుపశంకితం సత్ తస్థౌ రాజా నాగతః తస్య కిం హ స్యాదితి శంకాసంయుక్తం తస్థా విత్యర్థః. ౧౨

(అథేతి.) యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః, శయనం ప్రత్యనంతరాః శయనసన్నికృష్టా ఇత్యర్థః. ప్రత్యబోధయన్ ప్రబోధనోచితసవినయమృదువాక్యైః ప్రాబోధయ న్నిత్యర్థః ౧౩

(దశరథమరణం)

తథా ప్యుచితవృత్తా స్తా వినయేన నయేన చ.
న హ్యస్య శయనం స్పృష్ట్వా కించి ద ప్యుపలేభిరే. ౧౩

తా స్స్త్రియ స్స్వప్న శీలజ్ఞా శ్చేష్టాసంచలనాదిషు, ౧౩౹

తా వేపథుపరీతాశ్చ రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితాః.
ప్రతిస్రోత స్తృణాగ్రాణాం సదృశం సంచకాశిరే, ౧౪౹

అథ సంవేపమానానాం స్త్రీణాం దృష్ట్వా చ పార్థివం.
య త్త దాశంకితం పాపం తస్య జజ్ఞే వినిశ్చయః, ౧౫౹

కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకపరాజితే.
ప్రసుప్తే న ప్రబుధ్యేతే యథా కాలసమన్వితే, ౧౬౹

(తథేతి.) తథాపి ప్రబోధయిత్వాపి, ఉచితవృత్తాః స్పర్శనాదివ్యాపారోచితాః, వినయేన ప్రశ్రయేణ, నయేన యుక్త్యా చ, అస్య శయనం శయనస్థానం, స్పృష్ట్వా, కించి దపి నిద్రాలక్షణం ఉచ్ఛ్వాసాదికం, న లేభిరే న జ్ఞాతవత్యః. ౧౩

ఏతదేవోపపాదయతి (తా ఇతి.) స్వప్నశీలజ్ఞాః స్వాపస్వభావజ్ఞాః, తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః. చేష్టాసంచలనాదిషు - చేష్టా హస్తపాదాదిచలనం, సంచలనం హృదయాదిస్పందనం, ఆదిశబ్దేన నిశ్వాసాదికం గృహ్యతే. తేషు కించి న్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబంధః. ౧౩౹

(తా ఇతి.) వేపథునా కంపేన, పరీతా వ్యాప్తాః, తాః స్త్రియః, రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితా స్సత్యః, ప్రతిస్రోత స్తృణాగ్రాణాం నదీప్రవాహాభిముఖవేతసాదితృణాగ్రాణాం. సదృశం తుల్యం యథా తథా, సంచకాశిరే సంచకంపిర ఇత్యర్థః, ౧౪౹

(అథేతి.) యత్ పాపం మరణరూప మాశంకితం, తస్య నిశ్చయః, తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧౫౹

(కౌసల్యేతి.) పుత్రశోకేన, పరాజితే ఆక్రాంతే, అత ఏవ, యథా కాలసమన్వితే మృతే ఇవ, ప్రసుప్తే న ప్రబుధ్యేతే. ౧౬౹

నిష్ప్రభా చ వివర్ణా చ సన్నా శోకేన సన్నతా
న వ్యరాజత కౌసల్యా తారేవ తిమిరావృతా, ౧౭½

కౌసల్యానంతరం రాజ్ఞ స్సుమిత్రా తదనంతరం.
న స్మ విభ్రాజతే దేవీ శోకాశ్రులులితాననా, ౧౮½

తే చ దృష్ట్వా తథా సుప్తే ఉభే దేవ్యౌ చ తం నృపం.
సుప్త మేవోద్గతప్రాణ మంతఃపుర మదృశ్యత. ౧౯½

తతః ప్రచుక్రుశు ర్దీనా స్సస్వరం తా వరాంగనాః.
కరేణవ ఇవారణ్యే స్థానప్రచ్యుతయూథపాః. ౨౦½

తాసా మాక్రందశబ్దేన సహసోద్గతచేతనే.
కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ త్యక్తనిద్రే బభూవతుః. ౨౧½

కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ దృష్ట్వా స్పృష్ట్వా చ పార్థివం.
హా నాథేతి పరిక్రుశ్య పేతతు ర్ధరణీతలే, ౨౨½

సా కోసలేంద్రదుహితా వేష్టమానా మహీతలే.
న బభ్రాజ రజోధ్వస్తా తారేవ గగనా చ్చ్యుతా, ౨౩½

(నిష్ప్రభేతి.) నిష్ప్రభా నిశ్శ్రీకా, వివర్ణా పూర్వవర్ణా ద్విపరీతవర్ణా శోకేన సన్నా కృశా, సన్నతా కార్శ్యేన నమ్రా, తిమిరావృతా - ఉత్పాతకాలోత్థ ధూమ స్తిమిరం, తేనావృతా, తారేవ తారకేవ, న వ్యరాజత. ౧౭½

(కౌసల్యానంతర మితి.) ప్రథమం రాజా న విభ్రాజతే స్మ, రాజ్ఞోఽనంతరం కౌసల్యా శోకాశ్రులులితాననా సతీ న విభ్రాజతే స్మ, తదనంతరం దేవీ తథావిధా సుమిత్రా న విభ్రాజతే స్మ, మృతాఽద్దశరథాజ్జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయో ర్విశేషో నాసీ దిత్యర్థః. ౧౮½

(తే ఇతి,) సుప్తే తే ఉభే దేవ్యౌ చ దృష్ట్వా, సుప్త మేవ సంత ముద్గతప్రాణం తం నృపం చ, అంతఃపురం అంతఃపురజనః, అదృశ్యత అపశ్యత్. ౧౯½-౨౦½

(తాసా మితి.) సహసోద్గతచేతనే సహసోత్పన్నప్రబోధే. ౨౧½-౨౩½

(దశరథమరణం)

నృపే శాంతగుణే జాతే కౌసల్యాం పతితాం భువి,
అపశ్యం స్తాః స్త్రియ స్సర్వా హతాం నాగవధూ మివ, ౨౪౹

తత స్సర్వా నరేంద్రస్య కైకేయీప్రముఖా స్త్రియః.
రుదంత్యః శోకసంతప్తా నిపేతు ర్గతచేతనాః. ౨౫౹

తాభి స్స బలవా న్నాదః క్రోశంతీభి రనుద్రుతః.
యేన స్థిరీకృతం భూయ స్తద్గృహం సమనాదయత్, ౨౬౹

తచ్చ సంత్ర స్తసంభ్రాంతం పర్యుత్సుకజనాకులం,
సర్వత స్తుములాక్రందం పరితాపార్తబాంధవం, ౨౭౹

సద్యోనిపతితానందం దీనవిక్లబదర్శనం.
బభూవ నరదేవస్య సద్మ దిష్టాంత మీయుషః. ౨౮౹

(నృప ఇతి.) శాంతగుణే శాంతదేహోష్ణస్పందనాదిగుణే. ౨౪-౨౫౹

(తాభి రితి.) స నాదః కౌసల్యాప్రభృతీనాం నాదః, క్రోశంతీభి స్తాభిః పశ్చాత్ ప్రవిష్టకైకేయీప్రభృతిభిః, అనుద్రుతః అనుసృతోఽభూత్, యేనానంతరక్రోశానుద్రుతేన పూర్వనాదేన, స్థిరీకృతం వ్యాప్తం, తత్ సర్వం గృహం, సమనాదయత్ మహాంతం ప్రతిధ్వని మజనయ దిత్యర్థః. ౨౬౹

(తదిత్యాది.) పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనాకులం, సద్మ, నరదేవస్య దిష్టాంతమేయుషః నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి, సముత్త్రస్తసంభ్రాంతం-సముత్త్రస్తం ఉద్విగ్నం, సంభ్రాంతం అనవస్థితం చ, ఇత్యేవమాదివిశేషణ యుక్తం బభూవేతి సంబంధః. ౨౭-౨౮౹

అతీత మాజ్ఞాయ తు పార్థివర్షభం యశస్వినం సంపరివార్య పత్న యః,
భృశం రుదంత్యః కరుణం సుదుఃఖితాః ప్రగృహ్య బాహూ వ్యలప న్న నావథవత్.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

త మగ్ని మివ సంశాంత మంబుహీన మివార్ణవం,
హతప్రభ మివాదిత్యం స్వర్గస్థం ప్రేక్ష్య పార్థివం. ౧

కౌసల్యా బాష్పపూర్ణాక్షీ వివిధం శోకకర్శితా,
ఉపగృహ్య శిరో రాజ్ఞః కైకేయీం ప్రత్యభాషత. ౨

సకామా భవ కైకేయి భుఙ్క్ష్వ రాజ్య మకంటకం,
త్యక్త్వా రాజాన మేకాగ్రా నృశంసే దుష్టచారిణి. ౩

విహాయ మాం గతో రామో భర్తా చ స్వర్గతో మమ,
విపథే సార్థహీనేవ నాఽహం జీవితు ముత్సహే. ౪

(అతీత మితి.) ఆజ్ఞాయ సమ్యక్ జ్ఞాత్వా, పత్నయః పత్న్యః, బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వే త్యర్థః. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

(త మిత్యాది.) రాజ్ఞ శ్శిరః, ఉపగృహ్య అంకే కృత్వేత్యర్థః. ౧-౩

(విహాయేతి.) విపథే దుర్మార్గే, సార్థహీనా సహాయభూతపథికసంఘరహితే త్యర్థః. ౪

(కౌసల్యాయాః దుఃఖాలాపాః)

భర్తారం తం పరిత్యజ్య కా స్త్రీ దైవత మాత్మనః,
ఇచ్ఛే జ్జీవితు మన్యత్ర కైకేయ్యా స్త్యక్తధర్మణః. ౫

న లుబ్ధో బుధ్యతే దోషా& కింపాకమివ భక్షయ&,
కుబ్జానిమిత్తం కైకేయ్యా రాఘవాణాం కులం హతం. ౬

అనియోగే నియుక్తేన రాజ్ఞా రామం వివాసితం,
సభార్యం జనక శ్శ్రుత్వా పరితప్స్యత్యహం యథా. ౭

స మా మనాథాం విధవాం నాఽద్య జానాతి ధార్మికః,
రామః కమలపత్రాక్షో జీవనాశ మితో గతః. ౮

విదేహరాజస్య సుతా తథా సీతా తపస్వినీ,
దుఃఖస్యాఽనుచితా దుఃఖం వనే పర్యుద్విజిష్యతి. ౯

(భర్తార మితి.) త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః, ధర్మా దనిచ్ కేవలాది త్యనిచ్. ౫

(నేతి.) లుబ్ధః అర్థలిప్సుః, కింపాకం కుత్సితపాకం, విషమిశ్రపాక మిత్యర్థః. కింపాకో నామ కాకమర్దనామకవిషఫలవిశేష ఇతి కేచిత్. కుబ్జానిమిత్తం కుబ్జాహేతోః, నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన మితి హేతౌ ప్రథమా. ౬

(అనియోగే నియుక్తేనేతి.) అనియోగే వరప్రదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావే సతి, నియుక్తేన ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపే చ కైకేయ్యా నియుక్తేన, అనుచిత నియోగే నియుక్తేనేతి వాఽర్థః. జనకో వైదేహః. ౭

(స ఇతి.) ఇతః అత్ర దేశే, రాజ్ఞా జీవనాశం గతః ప్రాప్తః, స రామః, అనాథాం పుత్ర విరహేణ రక్షకాంతరరహితాం, విధవాం మాం న జానాతి. ౮

(విదేహరాజస్యేతి.) తపస్వినీ శోచనీయా, దుఃఖ మితి క్రియావిశేషణం. పర్యుద్విజిష్యతి భయం ప్రాప్స్యతీ త్యర్థః. ౯

నదతాం భీమఘోషాణాం నిశాసు మృగపక్షిణాం,
నిశమ్య నూనం సంత్రస్తా రాఘవం సంశ్రయిష్యతి. ౧౦

వృద్ధ శ్చైవాఽల్పపుత్రశ్చ వైదేహీ మనుచింతయన్,
సోపి శోకసమావిష్టో నను త్యక్ష్యతి జీవితం. ౧౧

సాఽహ మద్యైవ దిష్టాంతం గమిష్యామి పతివ్రతా,
ఇదం శరీర మాలింగ్య ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౧౨

తాం తత స్సంపరిష్వజ్య విలపంతీం తపస్వినీం,
వ్యపనీయ సుదుఃఖార్తాం కౌసల్యాం వ్యావహారికాః. ౧౩

తైలద్రోణ్యా మథాఽమాత్యా స్సంవేశ్య జగతీపతిం,
రాజ్ఞ స్సర్వా ణ్యథాఽఽదిష్టా శ్చక్రుః కర్మాణ్యనంతరం. ౧౪

(నదతా మితి.) నదతాం నదత్సు, నిశమ్య, నాదమి త్యర్థసిద్ధం. ౧౦

(వృద్ధ ఇతి.) అల్పపుత్రః దుహితృమాత్రపుత్రః. సోపి జనకోపి. ౧౧

(సాఽహ మితి.) దిష్టాంతం మరణం, పతివ్రతా 'అర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే' త్యుక్తపాతివ్రత్యవిశిష్టా. ౧౨

(తా మితి.) వ్యావహారికాః వ్యవహారే బాహ్యాభ్యంతర సకలరాజకృత్యే, నియుక్తాః, తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్. అమాత్యా ఇత్యర్థః. కౌసల్యాం, భర్త్రాలింగనా ద్వ్యపనీయ విమోచ్య, అన్యతో ఽపనీయేత్యర్థః. తైలద్రోణ్యాం తైలపూరితకటాహే, జగతీపతిం భూపతిం, సన్నివేశ్య, రాజ్ఞో ఽనంతర కర్తవ్యాని సర్వాణి కర్మాణి దుఃఖాపనోదనాదీని, చక్రుః. అపనిన్యు రితి పాఠే - వ్యావహారికాః వ్యవహారవిదో లౌకికాః, అపనిన్యు రిత్యేకం వాక్యం. తైలద్రోణ్యా మిత్యారభ్య వాక్యాంతరం. ఆదిష్టాః రాజకృత్యే ష్వాదిష్టాః, అమాత్యాః, కర్మాణి ప్రజాశాసనాదీని, చక్రుః. ౧౪

(అంతఃపురస్త్రీణాం దుఃఖాలాపాః)

న తు సంకలనం రాజ్ఞో వినా పుత్రేణ మంత్రిణః,
సర్వజ్ఞాః కర్తు మీషు స్తే తతో రక్షంతి భూమిపం. ౧౫

తైలద్రోణ్యాం తు సచివై శ్శాయితం తం నరాధిపం,
హా మృతోఽయ మితి జ్ఞాత్వా స్త్రియ స్తాః పర్యదేవయ౯. ౧౬

బాహూ నుద్యమ్య కృపణా నేత్రప్రస్రవణై ర్ముఖైః,
రుదంత్య శ్శోకసంతప్తాః కృపణం పర్యదేవయ౯. ౧౭

హా మహారాజ రామేణ సతతం ప్రియవాదినా,
విహీనా స్సత్యసంధేన కిమర్థం విజహాసి నః. ౧౮

కైకేయ్యా దుష్టభావాయాః రాఘవేణ వియోజితాః,
కథం పతిఘ్న్యా వత్స్యామ స్సమీపే విధవా వయం. ౧౯

స హి నాథ స్సదాఽస్మాకం తవ చ ప్రభు రాత్మవా౯,
వనం రామో గత శ్శ్రీమా౯ విహాయ నృపతి శ్శ్రియం. ౨౦

త్వయా తేన చ వీరేణ వినా వ్యసనమోహితాః,
కథం వయం నివత్స్యామః కైకేయ్యా చ విదూషితాః. ౨౧

సంస్కారం కుతో న చక్రు రిత్యత్రాహ (న త్వితి.) సర్వజ్ఞాః సర్వధర్మజ్ఞాః, అతో న ధర్మలోప ఇతి భావః. అనేన గమ్యతే తైలమిశ్రత్వే శవస్య పర్యుషితత్వదోషో నాస్తీతి. సంకలనం సంస్కారం. ౧౫

(తైలద్రోణ్యా మితి.) తైల ద్రోణ్యాం శాయితం నృపం జ్ఞాత్వా, తత్ర నివేశకాలే, రాజదర్శనా భావాత్, హా మృతోఽయ మితి భూయోపి పర్యవారయ న్నిత్యర్థః. ౧౬

(బాహూ నితి.) నేత్రాణాం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యేషు తథా. ౧౭-౨౦

యయా తు రాజా రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ మహాబలః,
సీతయా సహ సంత్యక్తా స్సాక మన్యం న హాస్యతి. ౨౨

తా బాష్పేణ చ సంవీతా శ్శోకేన విపులేన చ,
వ్యవేష్టంత నిరానందా రాఘవస్య వరస్త్రియః. ౨౩

నిశా చంద్రవిహీనేవ స్త్రీవ భర్తృవివర్జితా,
పురీ నాఽరాజతాఽయోధ్యా హీనా రాజ్ఞా మహాత్మనా. ౨౪

బాష్పపర్యాకులజనా హాహా భూతకులాంగనా,
శూన్యచత్వరవేశ్మాంతా న బభ్రాజ యథాపురం. ౨౫

గతే తు శోకా త్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ,
నివృత్తచార స్సహసా గతో రవిః ప్రవృత్తచారా రజనీ హ్యుపస్థితా. ౨౬

ఋతే తు పుత్రా ద్దహనం మహీపతే ర్న రోచయంతే సుహృద స్సమాగతాః,
ఇతీవ తస్మిన్ శయనే న్యవేశయన్ విచింత్య రాజాన మచింత్యదర్శనం. ౨౭

(త్వయేతి.) విదూషితాః రాజ్యగర్వా త్తిరస్కృతాః. ౨౦-౨౪

(బాష్పపర్యాకులజనేతి.) **(శూన్యచత్వరేతి.)** సంమార్జనానులేపనబల్యాదిశూన్యచత్వరాది యుక్తేతి యావత్. యథాపురం యథాపూర్వం. ౨౫

(గతే త్వితి.) శోకాత్ పుత్రశోకాత్, నివృత్తచారః నివృత్తకిరణప్రచారః, (గత ఇతి.) అస్త మితి శేషః. ప్రవృత్తచారా ప్రవృత్తతమఃప్రచారా. ౨౬

(ఋతే త్వితి.) సమాగతా స్సుహృదః బాంధవాః. పుత్రా దృతే మహీపతే ర్దహనం న రోచయంతే. అనేన అతిబలపరాక్రమయుక్తసత్పుత్రసద్భావేఽప్యస్మిన్ కాలే దైవవశా దేకో ప్యసన్నిహితః. తూష్ణీ మవస్థాన మయుక్తం. అతో యేన కేనాపి ప్రకారేణ సంస్కారః కర్తవ్య ఇతి కైశ్చి ద్యత్నః కృత ఇతి గమ్యతే. తస్మిన్ శయనే పూర్వోక్తతైలద్రోణ్యాం. ౨౭

(ద్విజాతీనాం భరతాభిషేకప్రార్థనం)

గతప్రభా ద్యౌ రివ భాస్కరం వినా వ్యపేతనక్షత్రగణేవ శర్వరీ,
పురీ బభాసే రహితా మహాత్మనా న చాస్రకంఠాకులమార్గచత్వరా. ౨౮

నరాశ్చ నార్యశ్చ సమేత్య సంఘశో విగర్హమాణా భరతస్య మాతరం,
తదా నగర్యాం నరదేవ సంక్షయే బభూవు రార్తా న చ శర్మ లేభిరే. ౨౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః

ఆక్రందితనిరానందా సాస్రకంఠజనాకులా,
అయోధ్యాయా మవతతా సా వ్యతీయాయ శర్వరీ. ౧

(గతప్రభేతి.) వ్యపేతనక్షత్రగణా చంద్రాదిసకలతేజోహీనా, రామాదిసకలరాజరహితస్యోపమా, అస్రకంఠైః కంఠస్తంభితబాష్పైః, ఆకులాని మార్గచత్వరాణి యస్యాః సా తథోక్తా. ౨౮-౨౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః

అథ అరాజకదోషవర్ణనం. (ఆక్రందితనిరానందేతి.) ఆక్రందితేన హేతునా నిరానందా, అవతతా దీర్ఘా, దుఃఖవశా దతిదీర్ఘ భూతే త్యర్థః. ౧

వ్యతీతాయాం తు శర్వర్యా మాదిత్య స్యోదయే తత:,
సమేత్య రాజకర్తార స్సభా మీయుర్ద్విజాతయ:. ౨

మార్కండేయోఽథ మౌద్గల్యో వామదేవశ్చ కాశ్యప:,
కాత్యాయనో గౌతమశ్చ జాబాలిశ్చ మహాయశా:, ౩

ఏతే ద్విజా స్సహామాత్యై: పృథ గ్వాచ ముదీరయన్,
వసిష్ఠ మేవాభిముఖా శ్శ్రేష్ఠం రాజపురోహితం. ౪

అతీతా శర్వరీ దు:ఖం యా నో వర్షశతోపమా,
అస్మిన్ పంచత్వ మాపన్నే పుత్రశోకేన పార్థివే. ౫

స్వర్గతశ్చ మహారాజో రామ శ్చారణ్య మాశ్రిత:,
లక్ష్మణ శ్చాపి తేజస్వీ రామేణైవ గత స్సహ. ౬

ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ కేకయేషు పరంతపౌ,
పురే రాజగృహే రమ్యే మాతామహనివేశనే. ౭

ఇక్ష్వాకూణా మిహాద్యైవ కశ్చి ద్రాజా విధీయతాం,
అరాజకం హి నో రాష్ట్రం న వినాశ మవాప్నుయాత్. ౮

(వ్యతీతాయా మితి.) రాజకర్తార: రాజాభిషేకకార్యకర్తార:. ౨-౪

(అతీతేతి.) అస్మిన్ పార్థివే పుత్రశోకేన పంచత్వ మాపన్నే సతి, యా శర్వరీ, న: అస్మాకం, వర్షశతోపమా ఆసీత్, సా శర్వరీ, దు:ఖం యథా తథా అతీతా. ౫-౬

(ఉభా వితి.) రాజగృహే రాజగృహనామని పురే, వర్తేతే ఇతి శేష:. ౭

(ఇక్ష్వాకూణా మితి.) నిర్ధారణే షష్ఠీ. రామాదీనాం చతుర్ణాం మధ్య ఇత్యర్థ:. అద్యైవ రాజావిధానే దోష: (అరాజకం హీతి.) ౮

(ద్విజాతీనాం భరతాభిషేకప్రార్థనం)

నాఽరాజకే జనపదే విద్యున్మాలీ మహాస్వనః,
అభివర్షతి పర్జన్యో మహీం దివ్యేన వారిణా. ౯

నాఽరాజకే జనపదే బీజముష్టిః ప్రకీర్యతే,
నాఽరాజకే పితుః పుత్రో భార్యా వా వర్తతే వశే. ౧౦

నాఽరాజకే ధనం చాస్తి నాస్తి భార్యా ప్యరాజకే,
ఇద మత్యాహితం చాన్య త్కుతః సత్య మరాజకే. ౧౧

నాఽరాజకే జనపదే కారయంతి సభాం నరాః,
ఉద్యానాని చ రమ్యాణి హృష్టాః పుణ్యగృహాణి చ. ౧౨

నాఽరాజకే జనపదే యజ్ఞశీలా ద్విజాతయః,
సత్రా ణ్యన్వాసతే దాంతా బ్రాహ్మణా స్సంశితవ్రతాః. ౧౩

అరాజకత్వస్య వినాశహేతుత్వం ప్రపంచయతి (నాఽరాజక ఇత్యాదినా.) విద్యున్మాలీత్యాది విశేషణై ర్మహావర్షో దుర్లభ ఇతి భావః. దివ్యేనే త్యనేన శిలావర్ష స్తు భవిష్యతీతి భావః. ౯

(నేతి) బీజముష్టిః, న ప్రకీర్యతే, ఫలలాభనిశ్చయాభావా దితి భావః. భార్యా వశే న వర్తతే, వ్యభిచారే శిక్షకాభావా దితి భావః. ౧౦

(నాఽరాజక ఇతి.) ధనం నాస్తి, చోరభయా దితి భావః. భార్యా నాస్తి, బంధునిగ్రహాదితి భావః. ఇదం వక్ష్యమాణం, అన్యత్ పూర్వోక్తభయాత్ అన్యత్, అత్యాహితం మహాభీతి రస్తి. 'అత్యాహితం మహాభీతి' రిత్యమరః. తదేవాహ (కుత ఇతి.) సత్యం క్రయవిక్రయాదిలక్షణం. ౧౧

(నేతి.) సభాం న కారయతి, మనస్స్వాస్థ్యాభావాత్. ఉద్యానాని న కారయంతి, ఛేదనభయాత్. పుణ్యగృహాణి దేవతాయతనాదీని, న కారయంతి, దుర్గనిర్మాణభయా దితి భావః. ౧౨

(నేతి.) బ్రహ్మ వేదః, తదధ్యేతారో బ్రాహ్మణాః. తదధీతే తద్వేదే త్యణ్, సత్రాణి మహాయజ్ఞాః, యత్ర సర్వే యజమానా స్సర్వే ఋత్విజః, నాన్వాసతే నానుతిష్ఠంతి, విఘ్నభయాత్. ౧౩

నాఽరాజకే జనపదే మహాయజ్ఞేషు యజ్వనః,
బ్రాహ్మణా వసుసంపూర్ణా విసృజంత్యాప్తదక్షిణాః. ౧౦

నాఽరాజకే జనపదే ప్రభూతనటనర్తకాః,
ఉత్సవాశ్చ సమాజాశ్చ వర్ధంతే రాష్ట్రవర్ధనాః. ౧౫

నాఽరాజకే జనపదే సిద్ధార్థా వ్యవహారిణః,
కథాభి రనురజ్యంతే కథాశీలాః కథాప్రియైః. ౧౬

నాఽరాజకే జనపదే ఉద్యానాని సమాగతాః,
సాయాహ్నే క్రీడితుం యాంతి కుమార్యో హేమభూషితాః. ౧౭

(నాఽరాజక ఇతి.) యజ్వనః యజ్వానః, వసుసంపన్నా అపి ధనసంపన్నా అపి, ఆప్తదక్షిణాః భూరిదక్షిణాః, న విసృజంతి న దిశంతి, అధ్యత్వవ్యంజనేన దండభయా దితి భావః. ౧౪

(నేతి.) నటాః నాట్యాభినయసమర్థాః. నర్తకాః నర్తనమాత్రసమర్థాః, ప్రభూతాః బహులాః, నటనర్తకాః యేషు తే తథోక్తాః, ఉత్సవాః దేవతోత్సవాః, సమాజాః తీర్థయాత్రాః. ఏతదుభయాభావే రాష్ట్రహాని రిత్యభిప్రాయేణాహ (రాష్ట్రవర్ధనా ఇతి.) ౧౫

(నేతి.) వ్యవహారిణః కమ ప్యర్థ ముద్దిశ్యాన్యోన్యం వివదమానాః, సిద్ధార్థాః లబ్ధప్రయోజనాః, న భవంతి, నిరూపణనియమనకర్తు రభావాత్. ఉక్తోక్తప్రాయత్వాచ్చేతి భావః. యద్వా, వ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణ వ్యాపారేణ జీవంతః, కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణాదికథావదనశీలాః, కథాప్రియైః కథాసు తత్పరైః. శ్రోతృభిః, కథాభిః హేతుభిః, నానురజ్యంతే అనురక్తా న క్రియంతే, శ్రోతౄణాం స్వాస్థ్యాభావాదితి భావః, యద్వా, కథాశీలాః వావదూకాః, కథాభిః వాదజల్ప వితండాభిః, కథాప్రియైః సామాజికైః స్సహ, నానురజ్యంతే న తుష్యంతి. తత్పారితోషికాదిప్రద రాజాభావాత్, ౧౬

(నేతి.) సమాగతాః సంఘీభూతాః, న యాంతి పుష్పాపచయాద్యర్థం సఖీభి స్సహ న యాంతి, చోరభయా దితి భావః. ౧౭

(ద్విజాతీనాం భరతాభిషేకప్రార్థనం)

నాఽరాజకే జనపదే వాహనైశ్శీఘ్రగామిభిః,
నరా నిర్యాంత్యరణ్యాని నారీభిస్సహ కామినః. ౧౮

నాఽరాజకే జనపదే ధనవంతస్సురక్షితాః.
శేరతే వివృతద్వారాః కృషిగోరక్షజీవినః. ౧౯

నాఽరాజకే జనపదే బద్ధఘంటా విషాణినః,
అటంతి రాజమార్గేషు కుంజరాష్షష్టిహాయనాః. ౨౦

నాఽరాజకే జనపదే శరాన్ సతతమస్యతాం,
శ్రూయతే తలనిర్ఘోష ఇష్వస్త్రాణాముపాసనే. ౨౧

నాఽరాజకే జనపదే వణిజో దూరగామినః,
గచ్ఛంతి క్షేమమధ్వానం బహుపణ్యసమాచితాః. ౨౨

(నేతి.) శీఘ్రగామిభిర్వాహనైః రథైరిత్యర్థః. న నిర్యాంతి పరిభవశంకయేతి భావః. ౧౮

(నేతి.) వివృతద్వారా న శేరతే, కింతు బద్ధకవాటా ఏవ. ౧౯

(నేతి.) విషాణినః ప్రశస్తదంతాః, షాష్టిహాయనాః షష్టివర్షాః. ౨౦

(నేతి.) అస్యతాం క్షిపతాం. ఉపాసనే అభ్యాసే 'స్యాదుపాసనమభ్యాస' ఇత్యమరః. తలనిర్ఘోషః జ్యాకరతలనిర్ఘోషః. ౨౧

(నేతి.) క్షేమం క్షేమావహం, బహుపణ్యైః, సమాచితాః సమృద్ధాః. యద్వా, పణ్యానాం క్రయ్యద్రవ్యాణాం, సమాచితాః దశభారాః 'ఆచితో దశభారస్స్యా' దిత్యమరః. బహవః పణ్యసమాచితాః యేషాం తే తథోక్తాః. ౨౨

నాఽరాజకే జనపదే చర త్యేకచరో వశీ,
భావయ న్నాత్మనాఽఽత్మానం యత్ర సాయంగృహో మునిః. ౨౩

నాఽరాజకే జనపదే యోగక్షేమం ప్రవర్తతే,
న చా ప్యరాజకే సేనా శత్రూ న్విషహతే యుధి. ౨౪

నాఽరాజకే జనపదే హృష్టైః పరమవాజిభిః,
నరా స్సంయాంతి సహసా రథైశ్చ పరిమండితాః. ౨౫

నాఽరాజకే జనపదే నరా శ్శాస్త్రవిశారదాః,
సంవదంతోఽవతిష్ఠంతే వనే షూపవనేషు చ. ౨౬

నాఽరాజకే జనపదే మాల్యమోదకదక్షిణాః,
దేవతాభ్యర్చనార్థాయ కల్ప్యంతే నియతై ర్జనైః. ౨౭

నాఽరాజకే జనపదే చందనాగరురూషితాః,
రాజపుత్రా విరాజంతే వసంత ఇవ శాఖినః. ౨౮

(నేతి.) ఏకోఽసహాయ శ్చరతీ త్యేకచరః. వశీ జితేంద్రియః, ఆత్మనా అంతఃకరణేన, ఆత్మానం పరమాత్మానం, భావయన్ చింతయన్, యత్ర సాయంగృహః యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి తత్ర గృహం నివాసో యస్య తథా స, న్న చరతి, అన్నప్రదాత్రభావా దితి భావః. ౨౩

(నేత.) యోగక్షేమం – అలబ్ధలాభో యోగః, లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః. యోగః క్షేమశ్చ యోగక్షేమం, ద్వంద్వైకవద్భావః. విషహతే జయతి. ౨౪

(నేతి,) పరిమండితాః భూషితాః. ౨౫

(నేతి.) సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః, వనేషు మునీనా మావాసభూతవనేషు. ౨౬

(నేతి.) కల్ప్యంతే సంపాద్యంతే. ౨౭

(నేతి.) రూషితాః లిప్తాః. ౨౮

(ద్విజాతీనాం భరతాభిషేకప్రార్థనం)

యథా హ్యనుదకా నద్యో యథా వా ప్యతృణం వనం,
అగోపాలా యథా గావ స్తథా రాష్ట్ర మరాజకం. ౨౯

ధ్వజో రథస్య ప్రజ్ఞానం ధూమో జ్ఞానం విభావసోః,
తేషాం యో నో ధ్వజో రాజా స దేవత్వ మితో గతః. ౩౦

నాఽరాజకే జనపదే స్వకం భవతి కస్యచిత్,
మత్స్యా ఇవ నరా నిత్యం భక్షయంతి పరస్పరం. ౩౧

యే హి సంభిన్నమర్యాదా నాస్తికా శ్ఛిన్నసంశయాః,
తేపి భావాయ కల్పంతే రాజదండనిపీడితాః. ౩౨

యథా దృష్టి శ్శరీరస్య నిత్య మేవ ప్రవర్తతే,
తథా నరేంద్రో రాష్ట్రస్య ప్రభవ స్సత్యధర్మయోః. ౩౩

(యథేతి.) (తథా రాష్ట్ర మితి,) న శోభత ఇతి శేషః. ౨౯

(ధ్వజ ఇతి.) ధ్వజో రథస్యేత్యాది దృష్టాంతార్థం వచః. ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞాపకం, జ్ఞానం లింగం, ధ్వజః ప్రకాశకః, ఇతః అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్య, దేవత్వం గత ఇత్యర్థః. ౩౦-౩౧

(యే హీతి.) సంభిన్నమర్యాదాః ఉల్లంఘిత స్వస్వ జాతివర్ణాశ్రమమర్యాదాః, అతఏవ పూర్వం రాజదండనిపీడితాః, యే నాస్తికా స్తే ఇదానీం, ఛిన్నసంశయాః రాజదండశంకారహితా స్సంతః, భావాయ సద్భావాయ, ప్రభావాయ వా, కల్పంతే సమస్తదైష్టికపీడాసమర్థా భవంతీ త్యర్థః. ౩౨

(యథేతి.) దృష్టిః శరీరస్య యథా, ప్రవర్తతే హితసాధకత్వేనాఽహితనివారకత్వేన చ సదైవ ప్రవర్తతే, సత్యధర్మయోః, ప్రభవః కారణం, రాజాపి రాష్ట్రస్య తథా ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౩౩

రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చ రాజా కులవతాం కులం,
రాజా మాతా పితా చైవ రాజా హితకరో నృణాం. ౩౪

యమో వైశ్రవణ శ్శక్రో వరుణశ్చ మహాబలః,
విశేష్యంతే నరేంద్రేణ వృత్తేన మహతా తతః. ౩౫

అహో తమ ఇవేదం స్యా న్న ప్రజ్ఞాయేత కించన,
రాజా చే న్న భవే ల్లోకే విభజ న్సాధ్వసాధునీ. ౩౬

జీవత్యపి మహారాజే తవైవ వచనం వయం,
నాఽతిక్రమామహే సర్వే వేలాం ప్రాప్యేవ సాగరః. ౩౭

(రాజేతి.) కులవతాం క్షేత్రబీజశుద్ధి మతాం, కులం కులాచారప్రవర్తకః. ౩౪

(యమ ఇతి.) నరేంద్రేణ, మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ, విశేష్యంతే. **అధః** క్రియంతే. యకి గుణ శ్ఛాందసః. యమస్య దండనమాత్రం, కుబేరస్య ధనదత్వమేవ. ఇంద్రస్య పాలనమేవ, వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ, ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వా న్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః. యద్వా, యతో మహతా వృత్తేన యుక్తః, **తతో హేతోః**, ఏకైకదిగ్వర్తిప్రజారక్షక యమాదిభ్యః, విశేష్యతే అతిశయతే. ౩౫

(అహో ఇతి.) సాధ్వసాధునీ లోకే, విభజ న్వ్యవస్థాపయ న్, రాజా న స్యా చ్చేత్, ఇద మరాజకత్వం, అహో తమ ఇవ స్యాత్. యతః, కించన కించిదపి, న ప్రజ్ఞాయేత. యద్వా. సాధ్వసాధునీ విభజ న్రాజా లోకే న భవేచ్చేత్, ఇదం జగత్, కించన కించిదపి, న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత. కింతు తమ ఇవ స్యాత్ సూర్యాభావ ఇవ తమోరూప మేవ స్యాత్. ౩౬

(జీవతీతి.) మహారాజే జీవత్యపి, వయం తవ వచనం నాతిక్రమామహే. ఇదానీం కిముతేతి భావః. ౩౭

(భరతానయనాయ దూతగమనం)

స న స్సమీక్ష్య ద్విజవర్యవృత్తం నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతం,
కుమార మిక్ష్వాకుసుతం వదాన్యం త్వమేవ రాజాన మిహాఽభిషించ. ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః

తేషాం హి వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ,
మిత్రామాత్యగణా న్సర్వా న్బ్రాహ్మణాం స్తా నిదం వచః. ౧

య దసౌ మాతులకులే పురే రాజగృహే సుఖీ,
భరతో వసతి భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సమన్వితః, ౨

(స ఇతి.) హే ద్విజవర్య వసిష్ఠ, స త్వం, నః అస్మాకం, వృత్తం అరాజకత్వ ప్రముషితం సర్వం కృత్యం, సమీక్ష్య, నృపం వినా రాజ్య మరణ్యభూతం స్యా దిత్యపి సమీక్ష్య, ఇక్ష్వాకుసుతం దశరథతనయం అభిషించేతి యోజనా. ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః

(తేషా మిత్యాది.) మిత్రామాత్యగణాన్ మిత్రభూతామాత్యగణాన్ సుమంత్రాదీన్, బ్రాహ్మణాన్ మార్కండేయాదీన్, ౧

(యదిత్యాది) రాజగృహే రాజగృహాఖ్యే, పురే, యత్ యస్మాత్, వసతి, తస్మాత్,

తచ్ఛీఘ్రం జవనా దూతా గచ్ఛంతు త్వరితై ర్హయైః,
ఆనేతుం భ్రాతరౌ వీరౌ కిం సమీక్షామహే వయం. ౩

గచ్ఛం త్వితి తత స్సర్వే వసిష్ఠం వాక్య మబ్రువన్,
తేషాం త ద్వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౪

ఏహి సిద్ధార్థ విజయ జయంతాఽశోకనందన,
శ్రూయతా మితికర్తవ్యం సర్వానేవ బ్రవీమి వః. ౫

పురం రాజగృహం గత్వా శీఘ్రం శీఘ్రజవై ర్హయైః,
త్యక్తశోకై రిదం వాచ్య శ్శాసనా ద్భరతో మమ. ౬

పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణః,
త్వరమాణ శ్చ నిర్యాహి కృత్య మాత్యయికం త్వయా. ౭

జవనాః వేగవంతః, దూతాః గచ్ఛంత్వితి సంబంధః. కిం సమీక్షామహే, కిం విచారయామః ? రాజ్ఞైవ భరతాయ రాజ్యస్య దత్తత్వా దితి భావః. ౨-౩

తథై వామాత్యా అనుజానంతి (గచ్ఛం త్వితి.) ౪

(ఏహీతి.) సిద్ధార్థవిజయజయంతాశోకాఖ్యాః మంత్రిసమాననామానో దూతాః, నతు మంత్రిణః. మంత్రివ్యతిరిక్త నందనశబ్దసహపాఠాత్. 'పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణ' ఇత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వా చ్చ. ఇతికర్తవ్యం కార్యకలాపం. ౫

(పుర మితి.) త్యక్తశోకైః, భవద్భి రితి శేషః. ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం, మమ శాసనాత్ భరతో వాచ్యః. ౬

(పురోహిత ఇతి.) మంత్రిణః ప్రాహు రితి విపరిణామః. అత్యయః కాలాతిపాతః, తం ప్రాప్త మాత్యయికం, వినయాదిభ్య స్ఠగితి ఠక్. తాదృశం కృత్య మస్తి. అత స్త్వరమాణో నిర్యాహీతి వాచ్య ఇత్యనుకర్షః. యద్వా, అత్యయః కృచ్ఛ్రం, తత్ర భవ మాత్యయికం-'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్ర' ఇత్యమరః. కృత్యం, అస్తీతి శేషః. ౭

(భరతానయనాయ దూతగమనం)

మా చాస్మై ప్రోషితం రామం మా చాస్మై పితరం మృతం,
భవన్త శ్శంసిషు ర్గత్వా రాఘవాణా మిమం క్షయం. ౮

కౌశేయాని చ వస్త్రాణి భూషణాని వరాణి చ,
క్షిప్ర మాదాయ రాజ్ఞశ్చ భరతస్య చ గచ్ఛత. ౯

దత్తపథ్యశనా దూతా జగ్ము స్స్వం స్వం నివేశనం,
కేకయాం స్తే గమిష్యన్తో హయా నారుహ్య సమ్మతాన్. ౧౦

తతః ప్రాస్థానికం కృత్వా కార్యశేష మనన్తరం,
వసిష్ఠేనాఽభ్యనుజ్ఞాతా దూతా స్సన్త్వరితా యయుః. ౧౧

న్యన్తేనాఽపరతాలస్య ప్రలమ్బస్యోత్తరం ప్రతి,
నిషేవమాణా స్తే జగ్ము ర్నదీం మధ్యేన మాలినీం. ౧౨

(మా చేతి.) మా శంసిషు రిత్యన్వయః. రాఘవాణాం క్షయం అపచయం, తేజఃక్షయ మిత్యర్థః - 'నిలయాపచయౌ క్షయ' ఇత్యమరః. ౮

(కౌశేయానీతి.) కౌశేయాని పట్టవస్త్రవిశేషాన్, రాజ్ఞః కేకయరాజస్య. ౯

(దత్తపథ్యశనా ఇతి.) దత్తపథ్యశనాః దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యా ఇత్యర్థః. స్వనివేశగమనం స్త్రీప్రభృతీనాం స్వప్రయాణం కథయితుం. సంమతాన్ జవనత్వేనాఽధ్వశ్రమసహత్వేన చ సంమతాన్. ౧౦

(తత ఇతి.) ప్రాస్థానికం ప్రస్థానప్రయోజనకం, అనన్తరం కార్యశేషం, పాథేయాదికం చ, కృత్వా. పున ర్వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞానం స్వవిళంబస్యాల్పత్వం ద్యోతయితుం. ౧౧

(న్యంతేనేతి.) అపరతాలస్య - అపరతాలో నామ గిరిః, తస్య, న్యంతేన నితరా మంతేన, చరమప్రదేశేనే త్యర్థః. 'అంతో జఘన్యం చరమ' మిత్యమరః, ప్రలంబస్య ప్రలంబాఖ్యగిరేః,

తే హస్తినపురే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః,
పాంచాలదేశ మాసాద్య మధ్యేన కురుజాంగలం. ౧౩

సరాంసి చ సుపూర్ణాని నదీశ్చ విమలోదకాః,
నిరీక్షమాణా స్తే జగ్ము ర్దూతాః కార్యవశా ద్ద్రుతం. ౧౪

తే ప్రసన్నోదకాం దివ్యాం నానావిహగసేవితాం,
ఉపాతిజగ్ము ర్వేగేన శరదండాం జనాకులాం. ౧౫

నికూలవృక్ష మాసాద్య దివ్యం సత్యోపయాచనం,
అభివాద్యాభివాద్యం తం కులింగాం ప్రావిశ న్పురీం. ౧౬

ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగ ముద్దిశ్య, తయో ర్మధ్యేన మాలినీం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః. అపరతాలః పురస్తా ద్దక్షిణోత్తరాయతః, ప్రలంబః పశ్చాద్భాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూర్వాపరాయత శ్చేతి పర్వతసన్నివేశః. ప్రథమ మయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛంతః, తయో ర్మధ్యేన ఉదఙ్ముఖాః కియంత మధ్వానం మాలినీతీరమార్గేణ గత్వా, తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౨

(తే హస్తిన పుర ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హస్తినపురే హస్తినపురసమీపే, గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా స్సంతః జగ్ముః. తే దూతాః, మధ్యేన కురుజాంగలం కురుజాంగలస్య మధ్యమార్గేణ, ఏనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా. కురుదేశైకదేశో జాంగలః. హస్తినపురస్య కురుదేశ స్థత్వా త్తదంతర్గతజాంగలాఖ్యదేశమధ్యేన పాంచాలదేశ మాసాద్య, తత్ర దేశే సరఃప్రభృతీ న్నిరీక్షమాణా జగ్ముః. ౧౪

(త ఇతి.) శరదండాం శరదండాఖ్యాం నదీం, ఉపాతిజగ్ముః ఉపగమ్యాతీత్య జగ్ముః. ౧౫

(నికూలవృక్ష మితి.) నికూలవృక్షం శరదండాయాః పశ్చిమకూలస్థం పుణ్యవృక్షం, దివ్యం దేవాధిష్ఠానవత్, సత్యం ఉపయాచనం ప్రార్థనం యస్మా దిత్యన్వర్థనామ సత్యోపయాచన మితి. అర్థితార్థప్రద మిత్యర్థః. అభివాద్యం సర్వనమస్కార్యం, అభిగమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య, కులింగాం పురీం ప్రావిశన్. ౧౬

(భరతానయనాయ దూతగమనం)

అభికాళం తతః ప్రాప్య *తే బోధిభవనా చ్చ్యుతాం,
పితృపైతామహీం పుణ్యాం తేరు రిక్షుమతీం నదీం. ౧౭

అవేక్ష్యాంజలిపానాంశ్చ బ్రాహ్మణా న్వేదపారగా న్,
యయు ర్మధ్యేన బాహ్లీకా న్సుదామానం చ పర్వతం. ౧౮

విష్ణోః పదం ప్రేక్షమాణా † విపాశాం చాపి శాల్మలీం,
నదీ ర్వాపీ స్తటాకాని పల్వలాని సరాంసి చ. ౧౯

పశ్యంతో వివిధాం శ్చాపి సింహవ్యాఘ్రమృగద్విపా న్,
యయుః పథాఽతిమహతా శాసనం భర్తు రీప్సవః. ౨౦

(అభికాళ మితి.) అభికాళం తదాఖ్యగ్రామం, కులింగాసాహచర్యాత్, బోదిభవనాత్ తదాఖ్యాత్ పర్వతాత్. నదీమూలత్వోక్తేః. పితృపైతామహీం దశరథవంశ్యానుభూతాం, తత్తీర ప్రదేశగ్రామా ఇక్ష్వాకూణా మితి భావః. ౧౭

(అవేక్ష్యేతి.) అంజలిపానా న్ అంజలిప్రమాణజలమాత్రాహారా న్, బ్రాహ్మణా న్ ఇక్షుమతీ తీరవాసినః, మధ్యేన బాహ్లీకా న్ బాహ్లీకదేశానాం మధ్యేన. ఏనపా ద్వితీయా. సుదామానం సుదామాఖ్యం ౧౮

(విష్ణోః పద మిత్యాది.) విష్ణోః పదం విష్ణోః పదాంతం స్థానం. ఇదం చ స్థానం సుదామాఖ్య పర్వతవర్తి, సాన్నిధ్యాత్, విపాశాం సుదామపర్యంత నదీం, శాల్మలీం తత్తీరవర్తిశాల్మలీవృక్షం, అత్ర మార్గవిశేషవర్ణనం పుణ్యభూమిత్వేన నరాణాం సేవనీయత్వద్యోతనార్థం. ౨౦

* తేజోభిభవనాత్ ఇతి పా. అభికాళతేజోభిభవనౌ గ్రామా వితి తత్త్వదీపికా,

† విపాశాశాల్మల్యౌ నద్యౌ ఇతి తత్త్వదీపికా.

తే శ్రాంతవాహనా దూతా వికృష్టేన పథా తతః,
గిరివ్రజం పురవరం శీఘ్ర మాసేదు రంజసా. ౨౧

భర్తుః ప్రియార్థం కులరక్షణార్థం భర్తుశ్చ వంశస్య పరిగ్రహార్థం,
అహేడమానా స్త్వరయా స్మ దూతా రాత్ర్యాం తు తే తత్పుర మేవ యాతాః.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

యా మేవ రాత్రిం తే దూతాః ప్రవిశంతి స్మ తాం పురీం,
భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నో దృష్టోఽయ మప్రియః. ౧

(త ఇతి.) వికృష్టేన విప్రకృష్టేన, అతిదూరేణే త్యర్థః. గిరివ్రజ మితి కేకయపురస్య నామాంతరం. శీఘ్రశబ్దసాన్నిధ్యేనాఽఽంజసాశబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే. అంజసా అర్జవేనేతి వాఽర్థః. ౨౧

(భర్తు రితి,) భర్తుః దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్. కులరక్షణార్థం సనాథీకరణేన కులజాతానాం సంరక్షణార్థం, భర్తు ర్వంశస్య ఇక్ష్వాకువంశస్య, పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం. యద్వా. భర్తు ర్వంశో భరతాదిః, తస్య పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం, పిత్రౌర్ధ్వదైహికకర్మనిర్వర్తనేన సజ్జనపరిగ్రహార్థం వా. అహేడమానాః- హేడృ అనాదర ఇత్యస్మా ద్ధాతో శ్శానచ్. అనాదర మకుర్వాణాః. సాదరా ఇతి యావత్. అత ఏవ త్వరయా యుక్తాః దూతాః, రాత్ర్యా మేవ అస్తమయానంతర మపి కియత్కాలం గత్వా రాత్ర్యా మేవ, తత్ పురం యాతాః. ౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

(యా మితి.) యా మేవ యస్యా మేవ, సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా ఛాందసీ. తాం తస్యాం, అయం వక్ష్యమాణః. ౧

(భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనం)

వ్యుష్టా మేవ తు తాం రాత్రిం దృష్ట్వా తం స్వప్న మప్రియం,
పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశం పర్యతప్యత. ౧

తప్యమానం సమాజ్ఞాయ వయస్యాః ప్రియవాదినః,
ఆయాసం హి వినేష్యంత స్సభాయాం చక్రిరే కథాః. ౩

వాదయంతి తథా శాంతిం లాసయంత్యపి చాపరే,
నాటకా న్యపరే ప్రాహు ర్హాస్యాని వివిధాని చ. ౪

స తై ర్మహాత్మా భరత స్సఖిభిః ప్రియవాదిభిః,
గోష్ఠీహాస్యాని కుర్వద్భి ర్న ప్రాహృష్యత రాఘవః. ౫

త మబ్రవీ త్ప్రియసఖో భరతం సఖిభి ర్వృతం,
సుహృద్భిః పర్యుపాసీనః కిం సఖే నాఽనుమోదసే. ౬

ఏవం బ్రువాణం సుహృదం భరతః ప్రత్యువాచ హ,
శృణు త్వం యన్నిమిత్తం మే దైన్య మేత దుపాగతం. ౭

(వ్యుష్టామితి.) వ్యుష్టాం ప్రభాతాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ప్రభాతస్వప్న స్సద్యఃఫలద ఇతి ద్యోతయితు మిద ముక్తం. ౧

(తప్యమాన మితి.) వయస్యాః సుహృదః, ఆయాసం మనఃఖేదం. ౩

(వాదయంతీతి.) శాంతిం భరతస్య దుఃఖశాంతి ముద్దిశ్య, వాదయంతి, వీణాదిక మితి శేషః. లాసయంతి లాస్యం కుర్వంతి, లాస్యం సుకుమారనృత్తం. నాటకాని సంస్కృతప్రాకృతపైశాచ మాగధాదిమిశ్రగద్యపద్యరూపాణి, హాస్యాని హాసజనకవాక్యాని. ౪

(స తై రితి.) గోష్ఠీహాస్యాని - గోష్ఠీ సభా, సభ్యహాస్యాని త్యర్థః. ౫

(త మితి.) ప్రియసఖః అంతరంగసుహృత్, రాజాహస్సఖిభ్య ష్ట జితి టచ్. ౬-౭

స్వప్నే పితర మద్రాక్షం మలినం ముక్తమూర్ధజం,
పతంత మద్రిశిఖరా త్కలుషే గోమయహ్రదే. ౮

ప్లవమానశ్చ మే దృష్ట స్స తస్మిన్ గోమయహ్రదే,
పిబ న్నంజలినా తైలం హసన్నపి ముహుర్ముహు: ౯

తత స్తిలోదనం భుక్త్వా పున:పున రధశ్శిరా:,
తైలేనాఽభ్యక్తసర్వాంగ స్తైల మేవాఽన్వవగాహత. ౧౦

స్వప్నేపి సాగరం శుష్కం చంద్రం చ పతితం భువి,
ఉపరుద్ధాం చ జగతీం తమసేవ సమావృతాం. ౧౧

ఔపవాహ్యస్య నాగస్య విషాణం శకలీకృతం,
సహసా చాపి సంశాంతం జ్వలితం జాతవేదసం. ౧౨

అవతీర్ణాం చ పృథివీం శుష్కాంశ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్,
అహం పశ్యామి విధ్వస్తాన్ సధూమాం శ్చాపి పర్వతాన్. ౧౩

పీఠే కార్ష్ణాయసే చైనం విషణ్ణం కృష్ణవాససం,
ప్రహసంతి స్మ రాజానం ప్రమదా: కృష్ణపింగళా:. ౧౪

(ప్లవమాన ఇతి.) ప్లవమాన:, మండూకవత్. ౯

(తత ఇతి.) తిలమిశ్ర ఓదన స్తిలోదన:. ౧౦

(స్వప్నేపీతి.) తమసా సమావృతా మివ, ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం, ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య, 'ఔపవాహ్యో రాజవాహ్య' ఇతి హలాయుధ:. నాగస్య గజస్య, జాతవేదసా అగ్నినా. (అవతీర్ణా మితి.) అవతీర్ణాం అధ:పతితాం, పశ్యామీతి సర్వత్రాన్వయ:. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగ:. ౧౧-౧౩

(పీఠ ఇతి.) కృష్ణాశ్చ పింగళాశ్చ కృష్ణపింగళా:. ౧౪-౧౬

(భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనం)

త్వరమాణశ్చ ధర్మాత్మా రక్తమాల్యానులేపనః,
రథేన ఖరయుక్తేన ప్రయాతో దక్షిణాముఖః. ౧౫

ప్రహసంతీవ రాజానం ప్రమదా రక్తవాసినీ,
ప్రకర్షంతీ మయా దృష్టా రాక్షసీ వికృతాననా. ౧౬

ఏవ మేత న్మయా దృష్ట మిమాం రాత్రిం భయావహం,
అహం రామోఽథవా రాజా లక్ష్మణో వా మరిష్యతి. ౧౭

నరో యానేన య స్స్వప్నే ఖరయుక్తేన యాతి హి,
అచిరా త్తస్య ధూమాగ్రం చితాయాం సంప్రదృశ్యతే. ౧౮

ఏతన్నిమిత్తం దీనోఽహం త న్న వః ప్రతిపూజయే,
శుష్యతీవ చ మే కంఠో న స్వస్థ మివ మే మనః. ౧౯

న పశ్యామి భయస్థానం భయం చైవోపధారయే,
భ్రష్టశ్చ స్వరయోగో మే ఛాయా చోపహతా మమ. ౨౦

ఉక్తస్వప్నదర్శనఫల మాహ (ఏవ మిత్యాదినా.) ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రౌ, అహం మరిష్యామీతి విపరిణామః కార్యః. ౧౭

(నర ఇతి.) ధూమాగ్రం ధూమశిఖా. ౧౮

(ఏతదితి.) ఏతన్నిమిత్తం ఉక్తస్వప్నదర్శనహేతునా. ౧౯

(నేతి.) భయస్థానం భయకారణం, అథ చ భయ ముపధారయే అవశతో బిభేమి, ఛాయా కాంతిః 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ' ఇతి వైజయంతీ. ౨౦

జుగుప్స న్నివ చాత్మానం న చ పశ్యామి కారణం. ౨౦౪

ఇమాం హి దుస్స్వప్నగతిం నిశామ్య తా మనేకరూపా మవితర్కితాం పురా,
భయం మహ త్తద్ధృదయా న్న యాతి మే విచింత్య రాజాన మచింత్యదర్శనం.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తతితమ స్సర్గః

భరతే బ్రువతి స్వప్నం దూతా స్తే క్లాంతవాహనాః,
ప్రవిశ్యాఽసహ్యపరిఘం రమ్యం రాజగృహం పురం. ౧

(జుగుప్స న్నితి) జుగుప్స న్నివ, అస్మీతి శేషః. కారణం జుగుప్సాకారణం. ౨౦౪

(ఇమా మితి.) తా మిమాం, దుస్స్వప్నగతిం దుస్స్వప్నభేదం, నవితర్కితాం పూర్వ మవిచారితాం, అమోఘామితి భావః. పూర్వచింతాకృతత్వేహి వైఫల్యం. అచింత్యదర్శనం అసంభావ్య దర్శనం. అత్ర సర్గే 'అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదంతం పశ్యతి ఖరై ర్వరాహై' రిత్యాది శ్రుతి రుపబృంహితా. స్వప్నశ్చ పూర్వచింతాపురస్కృతో న ఫలతి, ప్రత్యూషే చ ఫలతి సద్యః. యామవిళంబాత్ ఫలవిళంబః. ఫలం చ ద్రష్టుః దృష్టస్య తత్సంబంధినో వా భవిష్యతీత్యాదిక ముక్తం. ౨౦౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తతితమ స్సర్గః

(భరత ఇతి.) అసహ్యపరిఘం పరై రప్రధృష్యపరిఘం, రాజ్ఞా కేకయరాజేన, రాజపుత్రేణ యుధాజితా, అర్చితాః ఆనీతోపాయననిరీక్షణేన సంమానితాః, రాజ్ఞః భరతస్య, భరతస్య పరమ ప్రకృత్వాత్త్ర మితి నిర్దేశః. ౧-౨

(రాజదూతానాం భరతసందర్శనం)

సమాగమ్య తు రాజ్ఞా చ రాజపుత్రేణ చాఽర్చితాః,
రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వా తు త మూచు ర్భరతం వచః. ౨

పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణః,
త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్య మాత్యయికం త్వయా. ౩

ఇమాని చ మహార్హాణి వస్త్రా ణ్యాభరణాని చ,
ప్రతిగృహ్య విశాలాక్ష మాతులస్య చ దాపయ. ౪

అత్ర వింశతికోట్యస్తు నృపతే ర్మాతులస్య తే,
దశకోట్యస్తు సంపూర్ణా స్తథైవ చ నృపాత్మజ. ౫

ప్రతిగృహ్య తు తత్సర్వం స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే,
దూతా నువాచ భరతః కామైః సంప్రతిపూజ్య తాన్. ౬

(పురోహిత ఇతి.) ఆత్యయికం దుష్కరం. అత్యయః కృచ్ఛ్రం 'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్రే మరణే దండదోషయో' రితి వైజయంతీ. త్వయా కృత్యం కర్తవ్యం, అతో నిర్యాహీ త్యన్వయః. ౩

(ఇమానీతి.) (విశాలాక్షేతి) విభూషణాలోకనజనిత విస్మయోత్ఫుల్లాక్షత్వ మాహ. (మాతులస్య చ దాపయేతి) సముచ్చయాత్ ప్రథమం మాతామహస్య దాపయ, అథ మాతులస్య దాపయేత్యర్థః. ౪

(అత్రేతి.) అత్ర వస్త్రాభరణాదిమహార్హవస్తుజాతే, నృపతేః, వింశతికోట్యః వింశతికోటిమూల్యాని వస్త్రాభరణాదీని, మాతులస్య, దశకోట్యః దశకోటిమూల్యాని, సంపూర్ణా అన్యూనా ఇత్యుభయవిశేషణం. తథైవ తదర్హ మేవ. అన్యథా రాజతుల్యతయా రాజపుత్రదానే తస్య బహుమాన ఏవ న భవతీతి భావః. ౫

(ప్రతిగృహ్యేతి.) సుహృజ్జనే మాతులాదౌ, స్వనురక్తః, ప్రదాప్యేతి శేషః. కామైః అభీష్టాన్నపానాదిభిః ౬

కచ్చి త్సకుశలీ రాజా పితా దశరథో మమ,
కచ్చిచ్చాఽరోగతా రామే లక్ష్మణే చ మహాత్మని. ౭

ఆర్యా చ ధర్మనిరతా ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ,
అరోగా చాపి కౌసల్యా మాతా రామస్య ధీమతః. ౮

కచ్చి త్సుమిత్రా ధర్మజ్ఞా జననీ లక్ష్మణస్య యా,
శత్రుఘ్నస్య చ వీరస్య సాఽరోగా చాపి మధ్యమా. ౯

ఆత్మకామా సదా చండీ క్రోధనా ప్రాజ్ఞమానినీ,
అరోగా చాపి మే మాతా కైకేయీ కి ముపాచ హ. ౧౦

(కచ్చి దితి.) అరోగతా ఆరోగ్యం. ఆరోగ్యతేతి పాఠే - స్వార్థే ష్యఞ్. ౭

(ఆర్యేతి.) ఆర్యా జ్యేష్ఠమాతృత్వేన పూజ్యా. ధర్మనిరతా ధర్మానుష్ఠానపరా, ధర్మజ్ఞా జ్ఞాత్వాఽనుష్ఠాన మితి న్యాయేన అనుష్ఠానమూలజ్ఞానయుక్తా, ధర్మ మేవ జనేషు పశ్యతీతి ధర్మదర్శినీ, గుణగ్రాహిణీ, నతు దోషదర్శినీ త్యర్థః. అప్యరోగే త్యన్వయః. అపిః ప్రశ్నే ధీమత ఇత్యనేన పుత్రకృతాతిశయ ఉచ్యతే. ౮

(కచ్చిదితి.) సేతి ధర్మజ్ఞాత్వ స్మరణాభినయః, మధ్యమేత్యనేన 'న తేంబా మధ్యమా తాత' ఇత్యత్ర కైకేయ్యా మధ్యమమాతృత్వ మితరస్త్ర్యపేక్షయా. ౯

(ఆత్మకామేతి.) ఆత్మానం కామయత ఇత్యాత్మకామా, స్వప్రయోజన పరేత్యర్థః. ప్రజ్ఞైవ ప్రాజ్ఞా, ప్రాజ్ఞా మాత్మానం మన్యత ఇతి ప్రాజ్ఞమానినీ, మన ఇతి ణినిః. క్యఙ్మానినో శ్చేతి పుంవద్భావః. చండీ ఉగ్రా, క్రోధనా క్రోధవతీ, మే మాతా, అప్యరోగా ? కైకేయీ కి ముపాచ? స్వబంధువిషయే కిముపాచేత్యర్థః. దుస్స్వప్నదర్శన దూతాగమనాభ్యాం కైకేయ్యా కించిత్ కృతం భవే దిత్యూహితవా౯ భరత ఇతి సూచయ త్యాత్మకామే త్యాదిభిః. ౧౦

(భరతస్య అయోధ్యాప్రస్థానం)

ఏవ ముక్తాస్తు తే దూతా భరతేన మహాత్మనా,
ఊచు స్సప్రశ్రయం వాక్య మిదం తం భరతం తదా. ౧౧

కుశలా స్తే నరవ్యాఘ్ర యేషాం కుశల మిచ్ఛసి,
శ్రీ శ్చ త్వాం వృణుతే పద్మా యుజ్యతాం చాపి తే రథః. ౧౨

భరత శ్చాపి తా న్దూతా నేవముక్తోఽభ్యభాషత,
ఆపృచ్ఛేఽహం మహారాజం దూతా స్సంత్వరయంతి మాం. ౧౩

ఏవ ముక్త్వా తు తా న్దూతా న్భరతః పార్థివాత్మజః,
దూతై స్సంచోదితో వాక్యం మాతామహ మువాచ హ. ౧౪

(ఏవ మితి.) మహాత్మనా మహాబుద్ధినా. ఏతేనాఽయోధ్యావృత్తాంతోఽనేన జ్ఞాత ఇతి సూచితం. సప్రశ్రయం సవినయం. అనేన సర్వాత్మనాఽయోధ్యావృత్తాంతగోపనం సూచ్యతే. తదేత్యనేన కించిద్విళంబోక్తా భరతోఽన్యథా మన్యేతేతి ఝుటి త్యుత్తర ముక్తమి త్యుచ్యతే. ౧౧

(కుశలా ఇతి.) కుశలా ఇతి సామాన్యోక్తిః ప్రత్యేకోక్త్యా సందేహానుత్పాదాయ. శ్రీః లక్ష్మీః, పద్మా పద్మహస్తా. అర్శ ఆద్యచ్. రాజ్యశ్రీ రితి హార్దో భావః. అమంగళ్యవ్యావృత్తి ర్భరత ప్రత్యాయ్యా. ౧౨

(భరత ఇతి.) ఏవ ముక్తో భరతః దూతాః మాం సంత్వరయంతీతి మహారాజ మాపృచ్ఛ ఇతి తా న్దూతా నభ్యభాషతేతి యోజనా. ౧౩

(ఏవమితి.) దూతై స్సంచోదితో భరతః, తా న్దూతా నేవ ముక్త్వా మాతామహం వాక్య మువాచ. ౧౪

రాజన్ పితు ర్గమిష్యామి సకాశం దూతచోదిత:,
పున రప్యహ మేష్యామి యదా మే త్వం స్మరిష్యసి. ౧౫

భరతే నైవ ముక్తస్తు నృపో మాతామహ స్తదా,
త మువాచ శుభం వాక్యం శిర స్యాఘ్రాయ రాఘవం. ౧౬

గచ్ఛ తాతాఽనుజానే త్వాం కైకేయీ సుప్రజా స్త్వయా,
మాతరం కుశలం బ్రూయా: పితరం చ పరంతప. ౧౭

పురోహితం చ కుశలం యే చాన్యే ద్విజసత్తమా:,
తౌ చ తాత మహేష్వాసౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౮

తస్మై హస్త్యుత్తమాం శ్చిత్రాన్ కంబళా నజినాని చ,
అభిసత్కృత్య కైకేయో భరతాయ ధనం దదౌ. ౧౯

రుక్మనిష్కసహస్రే ద్వే షోడశాశ్వశతాని చ,
సత్కృత్య కైకయీపుత్రం కేకయో ధన మాదిశత్. ౨౦

(రాజన్నితి.) మే మాం, యదా స్మరిష్యసి యదా ఆగంతవ్య మితి స్మరిష్యసి, తదైష్యామి ఆగంతవ్య మితి భవత్స్మరణం యదా జానామి తదా ఆగమిష్యా మీత్యర్థః. మే ఇత్యత్ర అధిగర్థ దయేశామితి షష్ఠీ. ౧౫

(భరతేనేత్యాది) రామలక్ష్మణా విత్యంతం స్పష్టం. ౧౬–౧౮

(తస్మా ఇతి) అస్యాదా విత్యుక్త్వే త్యుపస్కార్యం. తస్మై భరతాయ, అభిసత్కృత్య దదౌ శ్లాఘాపూర్వం దదా విత్యర్థః. ౧౯

(రుక్మనిష్కసహస్రే ఇతి.) నిష్కాః వక్షోభూషణాని 'నిష్కోఽస్త్రీ హేమ్ని దీనారే సాష్టే కర్షశతే పలే, వక్షోవిభూషణే కర్ష' ఇతి వైజయంతీ. ధనం ఉక్తరూపం, ఆదిశత్ ఆదాయ గచ్ఛతేతి భృత్యా నాజ్ఞాపయామాస. ౨౦

(భరతస్య అయోధ్యాప్రస్థానం)

తథాఽమాత్యా నభిప్రేతాన్ విశ్వాస్యాం శ్చ గుణాన్వితాన్,
దదా వశ్వపతిః క్షిప్రం భరతాయాఽనుయాయినః. ౨౧

ఐరావతా నైంద్రశిరా న్నాగాన్వై ప్రియదర్శనాన్,
ఖరాన్ శీఘ్రాన్ సుసంయుక్తా న్మాతులోఽస్మై ధనం దదౌ. ౨౨

అంతఃపురేఽతి సంవృద్ధాన్ వ్యాఘ్రవీర్యబలాన్వితాన్,
దంష్ట్రాయుధా న్మహాకాయాన్ శున శ్చోపాయనం దదౌ. ౨౩

స దత్తం కేకయేంద్రేణ ధనం త న్నాభ్యనందత,
భరతః కైకయీపుత్రో గమనత్వరయా తదా. ౨౪

బభూవ హ్యస్య హృదయే చింతా సుమహతీ తదా,
త్వరయా చాపి దూతానాం స్వప్నస్యాపి చ దర్శనాత్. ౨౫

స స్వవేశ్మాఽభ్యతిక్రమ్య నరనాగాశ్వసంవృతం,
ప్రపేదే సుమహ చ్ఛ్రీమాన్ రాజమార్గ మనుత్తమం. ౨౬

(తథేతి.) అమా సహ ప్రాణాన్ త్యజంతి త్యమాతాః, తాన్, అభిప్రేతాన్ సహాయభూతా నిత్యర్థః, విశ్వాస్యాన్ విశ్వసనీయాన్, అశ్వపతిః కేకయః. ౨౧

మాతామహకృత సత్కారప్రకార ముక్త్వా మాతులకృతసత్కారప్రకార మాహ (ఐరావతా నిత్యాదినా.) ఐరావతాన్ ఇరావత్పర్వతభవాన్, ఐంద్రశిరాన్ ఇంద్రశిరాఖ్యపర్వతభవాన్, శీఘ్రాన్ వేగవతః, సుసంయుక్తాన్ పరిచితాన్. ౨౨

(అంతఃపుర ఇతి.) మాతుల ఇత్యనుజష్యతే. ౨౩-౨౫

(స ఇతి.) స్వవేశ్మ వ్యతిక్రమ్యేత్యనేన స్వవేశ్మ ప్రవేశోఽర్థసిద్ధః. తథాచ రాజ్ఞా మాతులేన చ స్వగృహ ఏవ కృతసత్కారో మాతామహ్యాదిదర్శనార్థ మంతఃపురం గతవానితి బోద్ధ్యం.

అభ్యతీత్య తతోఽపశ్య దంతఃపుర ముదారధీః,
తత స్త ద్భరత శ్శ్రీమా నావివేశాఽనివారితః. ౨౭

స మాతామహ మాపృచ్ఛ్య మాతులం చ యుధాజితం,
రథ మారుహ్య భరత శ్శత్రుఘ్న సహితో యయౌ. ౨౮

రథా న్మండలచక్రాంశ్చ యోజయిత్వా పరశ్శతం,
ఉష్ట్రగోశ్వఖరై ర్భృత్యా భరతం యాంత మన్వయుః ౨౯

బలేన గుప్తో భరతో మహాత్మా సహార్యక స్యాత్మసమై రమాత్యైః,
ఆదాయ శత్రుఘ్న మపేతశత్రు ర్గృహా ద్యయౌ సిద్ధ ఇవేంద్రలోకాత్. ౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తతితమ స్సర్గః.

అథవా భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనదుఃఖ దూతాగమన వృత్తాంతశ్రవణేన కేకయమాతులౌ స్వగృహ మేవాగతా వితి ద్రష్టవ్యం. సుమహచ్ఛ్రీమా న్సుమహాశ్రీమా న్. ౨౬

(అభ్యతీత్యేతి.) రాజమార్గ మితి శేషః. ౨౭

(స ఇతి.) మాతామహం, స్వేనైవ సహాంతఃపుర మాగతం, మాతులం చ. తథాభూతం. ౨౮

(రథా నితి.) మండలచక్రా న్వర్తులచక్రయుక్తా న్, పరశ్శతం శతాత్ పరా న్, పఙ్క్తివింశతి త్యాదిసూత్రే నిపాతనా దేకవచనం. రథా నుష్ట్రాదిభి స్సంయోజ్య భృత్యాః యాంతం భరత మన్వయుః. ౨౯

(బలేనేతి.) మహాత్మా మహాధైర్యో భరతః, ఆర్యకస్య మాతామహస్య, బలేన గుప్తః, ఆత్మసమైః స్వప్రభావసదృశైః, అమాత్యై స్సహ, శత్రుఘ్న మాదాయ, అపేతశత్రుః నిష్కంటక స్సన్, ఇంద్రలోకాత్, సిద్ధో దేవజాతి రివ, గృహా ద్యయౌ. ౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః

స ప్రాఙ్ముఖో రాజగృహా దభినిర్యాయ రాఘవః,
తత స్సుదామాం ద్యుతిమా౯ సంతీర్యాఽవేక్ష్య తాం నదీం, ౧

హ్లాదినీం దూరపారాం చ ప్రత్యక్స్రోత స్తరంగిణీం,
శతద్రూ మతర చ్ఛ్రీమా న్నదీ మిక్ష్వాకునందనః. ౨

ఏలా (ల) ధానే నదీం తీర్త్వా ప్రాప్య * చాపరపర్పటా౯,
శిలా మాకుర్వతీం తీర్త్వా అగ్నేయం శల్యకర్తనం. ౩

సత్యసంధ శ్శుచి శ్శ్రీమా౯ ప్రేక్షమాణ శ్శిలావహాం,
అత్యయా త్స మహాశైలా న్వనం చైత్రరథం ప్రతి. ౪

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః

(స ప్రాఙ్ముఖ ఇత్యాది.) అత్ర దూతా ఋజుదుర్గమార్గేణ త్వరితం గిరివ్రజ మాగతాః, భరతస్తు చతురంగబలయుక్తతయా వక్రమపి మహామార్గ మాశ్రిత్య యయౌ. అతో నదీపర్వతాది భేదకీర్తనమితి బోధ్యం. సుదామాం సుదామాఖ్యాం నదీం, అవేక్ష్య తాం సంతీర్య, దూరే పారం పరతీరం యస్యా స్తాం దూరపారాం, విశాలా మిత్యర్థః. హ్లాదినీం హ్లాదిన్యాఖ్యాం నదీం, సంతీర్య, శతద్రూం శతద్ర్వాఖ్యాం, ప్రత్యక్స్రోతస్తరంగిణీం పశ్చిమాభిముఖప్రవాహతరంగయుక్తాం చ, నదీ మతరత్. ౧-౨

(ఏలాధాన ఇతి.) ఏలానాం ఏలకానాం అధాన ముత్పత్తిస్థానం, తద్వత్త్వా దేలాధానాఖ్యే నగరే, నదీం పూర్వోక్తాం శతద్రూం. తీర్త్వే త్యనువాదః. అపరపర్పటా౯-పర్పటానా మదూరభవో గ్రామః పర్పటాః, పర్పటా ఓషధివిశేషాః. అదూరభవశ్చేతి ప్రాప్తస్యాణో వరణాదిభ్య శ్చేతి లుప్. లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనతా. పూర్వపర్పటాః అపరపర్పటాశ్చేతి గ్రామద్వయ మస్తి. తత్రాపరపర్పటా౯

* అపరపర్పటా౯ అపరపర్పటాఖ్యదేశవిశేషా౯. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* సరస్వతీం చ గంగాం చ యుగ్మేన ప్రత్యపద్యత,
ఉత్తరం వీరమత్స్యానాం భారుండం ప్రావిశ ద్వనం. ౫

వేగినీం చ కులింగాఖ్యాం హ్లాదినీం పర్వతావృతాం,
యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణో బల మాశ్వాసయ త్తదా. ౬

విశ్రాంత్యర్థం ప్రాప్య, శిలామాకుర్వతీం శిలా మాసమంతాత్ కుర్వతీం, శిలాకర్షణస్వభావాం. అత ఏవ శిలావహా మిత్యన్వర్థసంజ్ఞాం నదీం, తీర్త్వా, తస్యాః ఆగ్నేయ్యాం దిశి భవ మాగ్నేయం, శల్యం హృదయశల్యం దుఃఖం, కర్తయతి ఛేదయతీతి శల్యకర్తనం నామ నగరం, ప్రేక్షమాణ స్సన్, అత్యయాత్. సత్యసంధ శ్శుచి రిత్యాభ్యాం తత్రత్య జనేభ్య ఈతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ తథైవ కృతవా నిత్యుచ్యతే. పాఠభేదః-భీతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ, చైత్రరథం చైత్రరథతుల్యత్వా త్తదాఖ్యం వనం, ప్రతి ఉద్దిశ్య, మహాశైలా నత్యయాత్ తద్దర్శనకుతూహలేన మహాపర్వతా నత్యగా దిత్యర్థః. ౩-౪

(సరస్వతీ మితి.) సరస్వతీం తదాఖ్యాం నదీం, గంగాం గంగాఖ్యాం కాంచి న్నదీం, పశ్చిమ సముద్రగామినీం గంగాస్రోతోభేదం వా, యుగ్మేన సంగమేన, ప్రత్యపద్యత యయౌ. యద్వా, యుగ్మేన ద్వంద్వతయా, పార్శ్వద్వయే. ప్రవహంతీ మితి శేషః. వీరమత్స్యానాం వీరమత్స్యాఖ్య దేశానాం, ఉత్తరం, భారుండం భారుండాఖ్యం వనం, ప్రావిశత్. ౫

(వేగినీ మితి.) వేగినీం వేగయుక్తాం, హ్లాదినీం సంతోషకారిణీం, పర్వతై రావృతాం, కులింగాఖ్యాం నదీం, యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణః యమునాసమీపే సంతీర్ణ ఇత్యర్థః. అన్యత్రాతి వేగత్వా దన్యత్ర పర్వతావృతత్వా చ్చేతి భావః. ఆతపఖిన్నం బలం మధ్యాహ్నే ఆశ్వాసయత్ ౬

* రామానుజీయం. (సరస్వతీ మితి.) గంగాం - 'సుచక్షు శ్చైవ సీతా చ సింధుశ్చైవ మహానదీ, తిస్ర స్త్వేతా దిశం జగ్ముః ప్రతీచీం చ శుభోదకా' ఇతి బాలకాండోక్తప్రకారేణ గంగాశబ్దేన గంగాభేదస్సింధు రుచ్యతే, యమునాతరణానంతరం భాగీరథీతరణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. యుగ్మేన సంగమేన, ప్రతిపద్య, వీర్యమత్స్యానా ముత్తరప్రదేశాత్ భారుండవనం చ ప్రావిశ దితి సంబంధః. ఉత్తరం వీరమత్స్యానా మితి పాఠే - ఉత్తర మిత్యేతత్ భారుండవనస్య విశేషణం.

(భరతస్య అయోధ్యాప్రయాణం)

శీతీకృత్య తు గాత్రాణి క్లాంతా నాశ్వాస్య వాజినః,
తత్ర స్నాత్వా చ పీత్వా చ ప్రాయా దాదాయ చోదకం. ౭

రాజపుత్రో మహారణ్య మనభీక్ష్ణోపసేవితం,
భద్రో భద్రేణ యానేన మారుతః ఖ మివాఽత్యయాత్. ౮

భాగీరథీం దుష్ప్రతరా మంశుధానే మహానదీం.
ఉపాయా ద్రాఘవ స్తూర్ణం ప్రాగ్వటే విశ్రుతే పురే. ౯

స గంగాం ప్రాగ్వటే తీర్త్వా సమాయా * త్కుటికోష్ఠికాం,
సబల స్తాం స తీర్త్వాఽథ సమాయా ద్ధర్మవర్ధనం. ౧౦

ఆశ్వాసనప్రకార మాహ (శీతీకృత్యేతి.) తత్ర కుళింగాయమునాసంభేదే, దూరగమనేన క్లాంతాః వాజినః కంచిత్ కాలం ఛాయాసు ఆశ్వాస్య, తేషాం గాత్రాణి, శీతీకృత్య ఆర్ద్రపృష్ఠాని కృత్వా, స్వయం స్నాత్వా, ఉదకం చ పీత్వా, ఉత్తరత్ర గంతవ్యదేశస్య నిర్జలదేశత్వా త్తత్ర పానార్థ ముదక మాదాయ చ ప్రాయాత్. ౭

(రాజపుత్ర ఇతి.) రాజపుత్రత్వేన. భద్రః మంగళాచారయుక్తః, అనభీక్ష్ణోపసేవితం అత్యంతం జనై రనుపసేవితం, మహారణ్యత్వా ద్రప్రహత మిత్యర్థః. మహారణ్యం దుర్గమం వనం, భద్రేణ భద్రగజరూపేణ యానేన, అరణ్యసంచారనిపుణో భద్రజాతీయః మారుతః ఖ మివాత్యయాత్ అతివేగేనాఽతిక్రాంతవాన్, భూమౌ హి మారుతః పర్వతాదినా మందీభవతి. ౮

(భాగీరథీ మితి.) అంశుధానే నగరే, దుష్ప్రతరాం భాగీరథీం, విశ్రుతే తరణస్థలత్వేన ప్రసిద్ధే, ప్రాగ్వటే పురే, ఉపాయాత్ ఆగచ్ఛత్, తత్తరణార్థ మితి శేషః. ౯

(స ఇతి.) సబల స్స భరతః, ప్రాగ్వటే తత్సమీపే, గంగాం తీర్త్వా, కుటికోష్ఠికాం నదీం, సమాయాత్, సః తాం తీర్త్వా ధర్మవర్ధనం గ్రామం, సమాయాత్ ప్రాప. ౧౦

* కోటికోష్ఠికాం ఇతి పా.

తోరణం దక్షిణార్ధేన జంబూప్రస్థ ముపాగమత్,
వరూథం చ యయౌ రమ్యం గ్రామం దశరథాత్మజః. ౧౧

తత్ర రమ్యే వనే వాసం కృత్వాఽసౌ ప్రాఙ్ముఖో యయౌ,
ఉద్యాన ముజ్జిహానాయాః ప్రియకా యత్ర పాదపాః. ౧౨

సాలాం స్తు ప్రియకాన్ ప్రాప్య శీఘ్రా నాస్థాయ వాజినః,
అనుజ్ఞాప్యాఽథ భరతో వాహినీం త్వరితో యయౌ. ౧౩

వాసం కృత్వా సర్వతీర్థే తీర్త్వా చోత్తానికాం నదీం,
అన్యా నదీశ్చ వివిధాః పార్వతీయై స్తురంగమైః. ౧౪

హస్తిపృష్ఠక మాసాద్య కుటికా మత్యవర్తత,
తతార చ నరవ్యాఘ్రో లౌహిత్యే స కపీవతీం. ౧౫

(**తోరణ మితి.**) తోరణం దక్షిణార్ధేన తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన. **జంబూప్రస్థం** గ్రామం **ఉపాగమత్.** తతో వరూథాఖ్యం గ్రామం యయౌ. ౧౧

(**తత్రేతి.**) తత్ర తత్సమీపే, రమ్యే వనే, వాసం రాత్రివాసం, కృత్వా, ప్రభాతే ప్రాఙ్ముఖ స్సన్, ఉజ్జిహానాయాః నగర్యాః, ఉద్యానం యయౌ. యత్ర ఉద్యానే, ప్రియకాః బంధూకాః, కదంబా వా, సంతి. ౧౨

(సాలా నితి.) సాలాన్ వృక్షాన్ - 'అనోకహః కుట స్సాల' ఇత్యమరః. పూర్వోక్తవనస్థాన్ ప్రియకవృక్షాన్, ప్రాప్య, శీఘ్రాన్ వాజినః, ఆస్థాయ రథే బద్ధ్వా, వాహినీ మనుజ్ఞాప్య త్వరితో యయౌ, ఉజ్జిహానాయాః పరం స్వదేశత్వా న్నిర్భయం మంద మాగమ్యతా మితి సేనా మనుజ్ఞాప్య స్వయం త్వరితో యయౌ. ౧౩

(వాస మితి.) సర్వతీర్థే గ్రామే, వాసం ఏకరాత్రివాసం, కృత్వా, పాఠభేదః – సర్వతీర్థే సర్వతీర్థాఖ్యే గ్రామే. ఉత్తానికాం ఉన్నతజలత్వేన తదాఖ్యాం, అన్యాః నదీః స్వల్పజలాః, పార్వతీయైః పర్వతదేశోత్పన్నైః, తురంగమైః రథాశ్వైః, తీర్త్వే త్యనుషంగః. హస్తిపృష్ఠక

(భరతస్య అయోధ్యాప్రయాణం)

ఏకసాలే స్థాణుమతీం వినతే గోమతీం నదీం,
కళింగనగరే చాపి ప్రాప్య సాలవనం తదా.
భరతః క్షిప్ర మాగచ్ఛ త్సుపరిశ్రాంతవాహనః, ౧౬.

వనం చ సమతీ త్యాశు శర్వర్యా మరుణోదయే.
అయోధ్యాం మనునా రాజ్ఞా నిర్మితాం సందదర్శ హ, ౧౭.

తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్ర స్సప్తరాత్రోషితః పథి.
అయోధ్యా మగ్రతో దృష్ట్వా సారథిం వాక్య మబ్రవీత్, ౧౮.

ఏషా నాతిప్రతీతా మే పుణ్యోద్యానా యశస్వినీ,
అయోధ్యా దృశ్యతే దూరా త్సారథే పాండుమృత్తికా, ౧౯.

దున్నతత్వాత్ హస్తిపృష్ఠకాఖ్యం గ్రామ మాసాద్య. కుటికాం నదీ మత్యవర్తత హ స్తిపృష్ఠకసమీపే కుటికా మతర దిత్యర్థః. లౌహిత్యే లోహితమృత్త్వా ల్లౌహిత్యనామ్ని నగరే, కపీవతీం బహుకపివత్వా త్తన్నామ్నీం నదీం, అన్యేషా మపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః. ౧౪-౧౫

(ఏకసాల ఇతి.) ఏకసాలాఽదూరభవత్వా దేకసాలాఖ్యే గ్రామే, స్థాణుమతీం సంతతజలప్రవాహేన స్థాణుభూతవృక్షత్వాత్ స్థాణుమతీం నామ నదీం, నిమ్నప్రదేశత్వా ద్వినతాఖ్యే నగరే. బహుజలవత్త్వేన గోమత్యాఖ్యాం నదీం చ, తతార. భరత స్సుపరిశ్రాంతవాహన స్సన్ కళింగనగర సమీపస్థం, సాలవనం సర్జకవనం, ప్రాప్య విశ్రమార్థం గత్వా, తత స్తదా స్వల్పకాల ఏవాఽగచ్ఛత్. ౧౬.

(వన మితి.) సాలవనం చ శర్వర్యా మాశు సమతీత్య అరుణోదయే అయోధ్యాం దదర్శ. ౧౭.

(తా మితి.) పథి సప్తరాత్రోషితః అష్టమదివసే త్వరాతిశయేన రాత్రావపి గత్వా అరుణోదయసమయే అయోధ్యాం దదర్శ. దృష్ట్వా సారథి మబ్రవీచ్చ ౧౮.

(ఏషేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పాండుమృత్తికా గోమయానులేపనాద్యాచరణాభావాచ్ఛ్వేతమృత్తికా. ఏషాఽయోధ్యా, నాతిప్రతీతా మే దృశ్యతే నాతిసంతుష్టా దృశ్యతే. సుష్ఠు పేతి

యజ్వభి ర్గుణసంపన్నై ర్బ్రాహ్మణై ర్వేదపారగైః.
భూయిష్ఠ మృద్ధై రాకీర్ణా రాజర్షిపరిపాలితా, ౨౦౺

అయోధ్యాయాం పురా శబ్దశ్శ్రూయతే తుములో మహాన్.
సమంతా న్నరనారీణాం త మద్య న శృణో మ్యహం, ౨౧౺

ఉద్యానాని హి సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతై ర్నరైః.
సమంతా త్పరిధావద్భిః ప్రకాశంతే మమాఽన్యథా, ౨౨౺

తా న్యద్యాఽనురుదంతీవ పరిత్యక్తాని కామిభిః. ౨౩

అరణ్యభూతేవ పురీ సారథే ప్రతిభాతి మే, ౨౩౺

న హ్యత్ర యానై ర్దృశ్యంతే న గజై ర్నచ వాజిభిః,
నిర్యాంతో వాఽభియాంతో వా నరముఖ్యా యథాపురం. ౨౪౺

సమాసః. 'ప్రతీతో హృషితే ఖ్యాతే జ్ఞాతే ప్రత్యయితే బుధ' ఇతి వైజయంతీ. యజ్వభిః విధివేష్ట వద్భిః, గుణసంపన్నైః శమదమాదిగుణసమృద్ధైః, భూయిష్ఠం భృశం, ఋద్ధైః ధనికైః. ౧౯౺-౨౦౺

(అయోధ్యాయా మితి.) శ్రూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశ స్స్మృతౌ వర్తమానవద్భావాత్. నరవిశిష్టా నార్యో నరనార్యః, తాసాం. ౨౧౺

(ఉద్యానా నీతి) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఉద్యానాని సాయాహ్నే, గతే త్వితి శేషః, రాత్రౌ క్రీడిత్వా ఉపరతైః, ప్రాత ర్విప్రధావద్భిః గృహం ప్రతి గచ్ఛద్భిః, నరైః, అన్యథా పూర్వం ప్రకాశంతే, అద్య త్వాహతానీతి. ౨౨-౨౩

ప్రకారాంతర మప్యాహ (అరణ్యేతి.) ౨౩౺

(న హీతి.) యానైః శిబికాదిభిః, నిర్యాంతః నగరా న్నిర్గచ్ఛంతః, అభియాంతః ప్రవిశంతః. ౨౪౺

(భరతస్య అయోధ్యాప్రవేశః)

ఉద్యానాని పురా భాంతి మత్తప్రముదితాని చ.
జనానాం రతిసంయోగే ష్వత్యంతగుణవంతి చ, ౨౫

* తాన్యేతా న్యద్య పశ్యామి నిరానందాని సర్వశః.
స్రస్తపర్ణై రనుపథం విక్రోశద్భి రివ ద్రుమైః, ౨౬

నాఽద్యాపి శ్రూయతే శబ్దో మత్తానాం మృగపక్షిణాం.
సంరక్తాం మధురాం వాణీం కలం వ్యాహరతాం బహు, ౨౭

చందనాగరుసంపృక్తో ధూపసంమూర్ఛితోఽతులః.
ప్రవాతి పవనః శ్రీమాన్ కిన్ను నాఽద్య యథాపురం, ౨౮

(ఉద్యానా నీతి.) మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదేన మత్తశుకకోకిలభ్రమరాదియుక్తత్వా న్మత్తాని, ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహళసేచనాదినా కందళితాని, రతిసంయోగేషు రత్యర్థ సంయోగేషు, అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమలతాగృహదీర్ఘికా క్రీడాపర్వతాదిగుణయుక్తాని, అద్య త్వాహతానీతి - ద్రుమై రుపలక్షితాని పశ్యామి త్యన్వయః, ౨౫-౨౬

(నేతి.) అద్యాపి సూర్యోదయేఽపి, మత్తానాం స్వస్వాభీష్టఫలభోజనేన మత్తానాం, అతఏవ సంరక్తాం రాగయుక్తాం, మధురాం రమణీయాం, వాణీం, కలం యథా భవతి తథా, వ్యాహరతాం, మృగపక్షిణాం క్రీడామృగశుకశారికాప్రభృతీనాం, శబ్దో న శ్రూయతే. ౨౭

(చందనాగరుసంపృక్త ఇతి) చందనాగరుగంధ సంపృక్తః, ధూపసంమూర్ఛితః ధూప వ్యాప్తః, శ్రీమాన్ రమణీయః, ౨౮

* ఆహతాన్యద్య ఇతి పా.

భేరీమృదంగవీణానాం కోణసంఘట్టితః పునః.
కి మద్య శబ్దో విరత స్సదాఽదీనగతిః పురా, ౨౮౫

అనిష్టాని చ పాపాని పశ్యామి వివిధాని చ.
నిమిత్తా న్యమనోజ్ఞాని తేన సీదతి మే మనః, ౨౯౫

సర్వథా కుశలం సూత దుర్లభం మమ బంధుషు,
తథా హ్యసతి సమ్మోహే హృదయం సీదతీవ మే, ౩౦౫

విషణ్ణ శ్శ్రాంతహృదయ స్త్రస్త స్స లుళితేంద్రియః.
భరతః ప్రవివేశాశు పురీ మిక్ష్వాకుపాలితాం. ౩౧౫

ద్వారేణ * వైజయంతేన ప్రావిశ చ్ఛ్రాంతవాహనః.

(భేరీమృదంగవీణానామితి.) కోణసంఘట్టితః భేరీమృదంగవీణావాదనసాధనభూతదండహస్తతలాంగుళ్యాద్యాహతి జనితః, సదా అదీనగతి రితి పదచ్ఛేదః. పురా అదీనగతి శ్శబ్దః, అద్య పునః, కిమర్థం, విరతః ఉపరతః ? ౨౮౫

(అనిష్టానీతి.) అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని, పాపాని క్రూరాణి - 'పాపం స్యాత్ క్రూరపాప్మనో' రితి వైజయంతీ. అమనోజ్ఞాని దర్శనమాత్రేణ దుఃఖకరాణి, నిమిత్తాని అశుభసూచకాని-శివాశివాదీని. ౨౯౫

(సర్వథేతి.) సంమోహే సంమోహకారణే. ౩౦౫

(విషణ్ణ ఇతి.) విషణ్ణః దుఃఖితః, శ్రాంతహృదయః కలుషితమనస్కః, లుళితేంద్రియః క్షుభితబాహ్యేంద్రియః. ౩౧౫

(ద్వారేణేతి.) వైజయంతేన వైజయంతాఖ్యేన, ద్వారేణ నగరపశ్చిమద్వారేణ, అత్ర రే ఇతి గాయత్ర్యక్షరం. పంచసహస్రాణి శ్లోకానాం గతాని. ౩౨౫

* వైజయంతేనే త్యుక్తి రింద్రప్రాసాదసదృశత్వేన నిర్మితత్వాత్. యద్వా, విజయప్రద-

(భరతస్య అయోధ్యాప్రవేశః)

ద్వాస్థై రుత్థాయ విజయం పృష్టై స్సహితో యయౌ, ౩౩౹

స త్వనేకాగ్రహృదయో ద్వార్స్థం ప్రత్యర్చ్య తం జనం.
సూత మశ్వపతేః క్లాంత మబ్రవీ త్తత్ర రాఘవః. ౩౪౹

కి మహం త్వరయాఽఽనీతః కారణేన వినాఽనఘ,
అశుభాశంకి హృదయం శీలం చ పతతీవ మే. ౩౫౹

శ్రుతా నో యాదృశాః పూర్వం నృపతీనాం వినాశనే,
ఆకారాం స్తా నహం సర్వా నిహ పశ్యామి సారథే. ౩౬౹

సంమార్జనవిహీనాని పరుషా ణ్యుపలక్షయే.
అసంయతకవాటాని శ్రీవిహీనాని సర్వశః, ౩౭౹

బలికర్మవిహీనాని ధూపసంమోదనేన చ.
అనాశితకుటుంబాని ప్రభాహీనజనాని చ, ౩౮౹

అలక్ష్మీకాని పశ్యామి కుటుంబిభవనా న్యహం. ౩౯

(సత్వితి.) అనేకాగ్రహృదయః వ్యాకులమనాః, ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య. ౩౪౹

(కిమితి.) కారణేన వినా ఆహ్వానకారణోక్తిం వినా, త్వరయాఽఽనీతః ద్రుతం వసిష్ఠేనానీతః. అనఘేతి చింతాసమర్థతోక్తిః. ౩౫౹

(శ్రుతా ఇతి.) నః అస్మాభిః, ఆకారాన్ వక్ష్యమాణాన్, తాన్ తాదృశాన్, ఇహ నగరే. ౩౬౹

ఆకారా నేవ దర్శయతి (సంమార్జనవిహీనానీత్యాదినా.) సంమార్జనవిహీనాని, కానిచిత్ విన్యాసవిశేషవత్త్వేన, యద్వా, వైజయంతీ పతాకాఽస్యా స్తీతి వైజయంతం, అర్శఆద్యచ్. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అపేతమాల్యశోభాన్య ప్యసంమృష్టాజిరాణి చ,
దేవాగారాణి శూన్యాని న చాభాంతి యథాపురం. ౪౦

దేవతార్చాః ప్రవిద్ధాశ్చ యజ్ఞగోష్ఠ్య స్తథావిధాః,
మాల్యాపణేషు రాజంతే నాద్య పణ్యాని వా తథా. ౪౧

దృశ్యంతే వణిజోఽప్యద్య న యథాపూర్వ మత్ర వై,
ధ్యానసంవిగ్నహృదయా నష్టవ్యాపారయంత్రితాః. ౪౨

దేవాయతనచైత్యేషు దీనాః పక్షిగణా స్తథా,
మలినం చాఽశ్రుపూర్ణాక్షం దీనం ధ్యానపరం కృశం,
సస్త్రీపుంసం చ పశ్యామి జన ముత్కంఠితం పురే. ౪౩౫

కుటుంబిభవనానీతి శేషః. (బలికర్మవిహీనానీతి.) ధూపసంమోదనేన ధూమపరిమళేన, విహీనానీ త్యనుకర్షః. అనాశితకుటుంబాని అభోజితకుటుంబాని. ణ్యంతప్రయోగో భోజయితౄణా మపి దుఃఖాక్రాంతతయా పాకయత్నాభావాత్. ౩౯

(అపేతమాల్యశోభానీతి.) అపేతా మాల్యశోభా ద్వారి బద్ధపుష్పదామశోభా యేభ్య స్తాని, శూన్యాని పూజకపరిచారకాదిరహితాని. ౪౦

(దేవతార్చా ఇతి.) దేవతార్చాః దేవపూజాః, ప్రవిద్ధా లుప్తాః – 'అర్చా పూజా ప్రతిమయో' రితి వైజయంతీ, యజ్ఞగోష్ఠ్యః యజ్ఞసభాః, తథావిధాః ప్రవిద్ధా ఇత్యర్థః. పణ్యాని క్రయపుష్పాణి. ౪౧

(దృశ్యంత ఇతి.) ధ్యానసంవిగ్నహృదయాః ధ్యానాసక్తహృదయాః, నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారాః, యంత్రితాః నిరుద్ధాశ్చ. యంత్రి సంకోచ ఇతి ధాతుః. ౪౨

(దేవాయతనచైత్యేష్విత్యాది.) స్త్రీపుంసేతి నిపాతనాత్ సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః. సముదాయ సముదాయినో ర్భేదవివక్షయా జనవిశేషణత్వం. ౪౩౫

(భరతస్య రాజగృహప్రవేశః)

ఇత్యేవ ముక్త్వా భరత స్సూతం తం దీనమానసః,
తా న్యనిష్టా న్యయోధ్యాయాం ప్రేక్ష్య రాజగృహం యయౌ. ౪౪౹

తాం శూన్యశృంగాటకవేశ్మరథ్యాం రజోరుణద్వారకవాటయంత్రాం,
దృష్ట్వా పురీ మింద్రపురప్రకాశాం దుఃఖేన సంపూర్ణతరో బభూవ. ౪౫౹

బహూని పశ్యన్ మనసోఽప్రియాణి యా న్యన్యదా నాఽస్య పురే బభూవుః.
అవాక్ఛిరా దీనమనా న హృష్టః పితు ర్మహాత్మా ప్రవివేశ వేశ్మ. ౪౬౹

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకసప్తతితమ స్సర్గః

(ఇతీతి.) తా న్యరిష్టాని ప్రేక్ష్య తం సూత మిత్యేవ ముక్త్వే త్యన్వయః.. ౪౪౹

(తామితి) శూన్యాః జనరహితాః, శృంగాటకవేశ్మరథ్యాః చతుష్పథ గృహవీథయో యస్యాం, రజోఽరుణద్వారకవాటయంత్రాం-రజోభిః అరుణాని మలినాని, ద్వారస్థకవాటానాం యంత్రాణి దారుబంధాదీని యస్యాం, సంమార్జనాద్యభావా దితి భావః. ౪౫౹

(బహూనీతి.) అన్యదా పూర్వకాలే, అస్య భరతస్య, యా న్యప్రియాణి న బభూవుః, తాని మనసోఽప్రియాణి పశ్యన్ సన్. అవాక్ఛిరాః అవనతశిరాః, న హృష్టః అహృష్టః, మహాత్మా మహాధైర్యః. ౪౬౹

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

అపశ్యంస్తు తత స్తత్ర పితరం పితు రాలయే,
జగామ భరతో ద్రష్టుం మాతరం మాతు రాలయే. ౧

అనుప్రాప్తం తు తం దృష్ట్వా కైకేయీ ప్రోషితం సుతం,
ఉత్పపాత తదా హృష్టా త్యక్త్వా సౌవర్ణమాసనం. ౨

స ప్రవిశ్యైవ ధర్మాత్మా స్వగృహం శ్రీవివర్జితం,
భరతః ప్రతిజగ్రాహ జనన్యా శ్చరణౌ శుభౌ. ౩

సా తం మూర్ధ న్యుపాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినం,
అంకే భరత మారోప్య ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౪

అద్య తే కతిచి ద్రాత్ర్య శ్చ్యుతస్యాఽఽర్యకవేశ్మనః,
అపి నాఽధ్వశ్రమ శ్శీఘ్రం రథేనాఽఽపతత స్తవ. ౫

ఆర్యక స్తే సుకుశలీ యుధాజి న్మాతుల స్తవ,
ప్రవాసాచ్చ సుఖం పుత్ర సర్వం మే వక్తు మర్హసి. ౬

ఏవం పృష్టస్తు కైకేయ్యా ప్రియం పార్థివనందనః,
ఆచష్ట భరత స్సర్వం మాత్రే రాజీవలోచనః. ౭

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

(అపశ్యన్నిత్యాది.) ౧-౪

(అద్యేతి.) కతిచి దితి ప్రశ్నే. పృథ జ్నిపాతో వా. చ్యుతస్య నిర్గతస్య, ఆర్యకః మాతామహః, అపిః ప్రశ్నే. ౫

(ఆర్యక ఇతి.) ఆర్యకః, సుకుశలీ, కి మితిశేషః. ప్రవాసాత్ ఇతో నిర్గమా దారభ్య. అపి సుఖ మిత్యనుషక్తాపినాఽన్వయః. ఏతత్ సర్వం మే వక్తు మర్హ సీతి యోజనా. ౬-౭

(భరతేన పితృమరణాదిశ్రవణం)

అద్య మే సప్తమీ రాత్రి శ్చ్యుతస్యాఽఽర్యకవేశ్మనః,
అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజి న్మాతుల శ్చ మే. ౮

య న్మే ధనం చ రత్నం చ దదౌ రాజా పరంతపః,
పరిశ్రాంతం పథ్యభవ త్తతోఽహం పూర్వ మాగతః. ౯

రాజవాక్యహరై ర్దూతై స్త్వర్యమాణోఽహ మాగతః,
య దహం ప్రష్టు మిచ్ఛామి తదంబా వక్తు మర్హతి. ౧౦

శూన్యోఽయం శయనీయ స్తే పర్యంకో హేమభూషితః,
న చాఽయ మిక్ష్వాకుజనః ప్రహృష్టః ప్రతిభాతి మా. ౧౧

రాజా భవతి భూయిష్ఠ మిహాంబాయా నివేశనే,
త మహం నాఽద్య పశ్యామి ద్రష్టు మిచ్ఛ న్నిహాగతః. ౧౨

పితు ర్గ్రహీష్యే చరణౌ తం మమాఽఽఖ్యాహి పృచ్ఛతః.
ఆహోస్వి దంబ జ్యేష్ఠాయాః కౌసల్యాయా నివేశనే. ౧౩

(అద్యేతి.) అద్య రాత్రిః అస్మా దహ్నః పూర్వరాత్రిః, సప్తమీ. అత స్సప్తరాత్రోషితః పథీత్యనేన న విరోధః. ౮

(య దితి.) రాజా మాతామహః, ధనం ప్రాగుక్తాశ్వాది, య ద్దదౌ, తత్, పరిశ్రాంతం పరిశ్రాంత వాహనం, అతఏవ పథ్యభవత్. ౯-౧౦

(శూన్య ఇతి.) శూన్యః పితృశూన్యః, శయనీయః శయనార్హః, ఇక్ష్వాకుజనః దశరథజనః ౧౧

(రాజేతి.) భవతీ త్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ. ౧౨

(పితు రితి.) కౌసల్యాయా నివేశనే, భవతి కిమ్? ఇత్యనుషంజనీయం. ౧౩

తం ప్రత్యువాచ కైకేయీ ప్రియవ ద్ఘోర మప్రియం,
అజానన్తం ప్రజానంతీ రాజ్యలోభేన మోహితా. ౧౪

యా గతి స్సర్వభూతానాం తాం గతిం తే పితా గతః,
రాజా మహాత్మా తేజస్వీ యాయజూక స్సతాం గతిః. ౧౫

త చ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం ధర్మాభిజనవా ఞ్ఛుచిః,
పపాత సహసా భూమౌ పితృశోకబలార్దితః. ౧౬

హా హతోఽస్మీతి కృపణాం దీనాం వాచ ముదీరయ౯,
నిపపాత మహాబాహు ర్బాహూ విక్షిప్య వీర్యవా౯. ౧౭

తత శ్శోకేన సంవీతః పితు ర్మరణదుఃఖితః,
విలలాప మహాతేజాః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮

ఏత త్సురుచిరం భాతి పితు ర్మే శయనం పురా,
శశినేవాఽమలం రాత్రౌ గగనం తోయదాత్యయే. ౧౯

(త మితి.) అజానన్తం రాజవృత్తాంత మజానన్తం, ప్రియవత్ ప్రియ మివ, ప్రజానంతీ అప్రియ మువాచే త్యన్వయః. తత్ర హేతుః (రాజ్యలోభేన మోహితేతి.) ౧౪

అస్య దుఃఖ మనుత్పాదయంతీ మృదూక్త్యా మరణ మాహ (యేతి.) యాయజూకః ఇజ్యాశీలః, 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇతి హలాయుధః. ౧౫–౧౭

(తత ఇతి.) శోకేన సంవీతః శోకేనావృతః, మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః, భ్రాంతా అనవస్థితా, ఆకులితా ఖిన్నా, చేతనా యస్య సః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮

విలాప మేవాహ (ఏత దిత్యాదినా.) ౧౯

(భరతేన పితృమరణాది శ్రవణం)

తదిదం న విభాత్యద్య విహీనం తేన ధీమతా,
వ్యోమేవ శశినా హీన మప్పుష్క ఇవ సాగరః. ౨౦

బాష్ప ముత్సృజ్య కంఠేన స్వార్తః పరమపీడితః,
ప్రచ్ఛాద్య వదనం శ్రీమ ద్వస్త్రేణ జయతాం వరః. ౨౧

త మార్తం దేవసంకాశం సమీక్ష్య పతితం భువి,
నికృత్త మివ సాలస్య స్కంధం పరశునా వనే. ౨౨

మత్తమాతంగసంకాశం చంద్రార్కసదృశం భువః,
ఉత్థాపయిత్వా శోకార్తం వచనం చేద మబ్రవీత్. ౨౩

ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే రాజ న్నత్ర మహాయశః,
త్వద్విధా న హి శోచంతి సంత స్సదసి సమ్మతాః. ౨౪

దానయజ్ఞాధికారా హి శీలశ్రుతివచోనుగా,
బుద్ధి స్తే బుద్ధిసంపన్న ప్రభేవార్కస్య మందిరే. ౨౫

స రుదిత్వా చిరం కాలం భూమౌ విపరివృత్య చ,
జననీం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్బహుభి రావృతః. ౨౬

(తదితి.) అప్పుష్కః శుష్కాపః, అహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ఉచ్ఛుష్క ఇతి పాఠాంతరం. ౨౦

(బాష్పమితి.) కంఠేన కంఠస్వరేణ, స్వార్తః సుతరా మార్తః, అభవ దితి శేషః. పరమపీడితః మానసవ్యథాయుక్తః. ౨౧-౨౩

(ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠేతి.) రాజన్నితి భరతశోకనివర్తనార్థ మిత్యుక్తవతీ, సదసి సంమతాః సభ్యా ఇత్యర్థః. దానయజ్ఞౌ అధిక్రియేతేఽనయేతి దానయజ్ఞాధికారా, తత్ర హేతుః (శీలేతి.) శీలం

అభిషేక్ష్యతి రామం ను రాజా యజ్ఞం ను యక్ష్యతే,
ఇత్యహం కృతసంకల్పో హృష్టో యాత్రా మయాసిషం. ౨౮

త దిదం హ్యన్యథాభూతం వ్యవదీర్ణం మనో మమ,
పితరం యో న పశ్యామి నిత్యం ప్రియహితే రతం. ౨౯

అంబ కేనాఽత్యగా ద్రాజా వ్యాధినా మ య్యనాగతే,
ధన్యా రామాదయ స్సర్వే యైః పితా సంస్కృత స్స్వయం. ౩౦

న నూనం మాం మహారాజః ప్రాప్తం జానాతి కీర్తిమాన్,
ఉపజిఘ్రే ద్ధి మాం మూర్ధ్ని తాత స్సన్నమ్య సత్వరం. ౩౧

క్వ స పాణి స్సుఖస్పర్శ స్తాతస్యాఽక్లిష్టకర్మణః,
యేన మాం రజసా ధ్వస్త మభీక్ష్ణం పరిమార్జతి. ౩౨

సద్వృత్తం, శ్రుతివచో వేదవాక్యం, తే అనుగచ్ఛతీతి తదనుగా తదనుసారిణీ, బుద్ధిః అధ్యవసాయః, అర్కస్య ప్రభా మందిర ఇవ సూర్యప్రభా యథా స్వస్థానే నిశ్చలా భవతి తథా, తే బుద్ధి ర్నిశ్చలా భాతీ త్యర్థః. మందర ఇతి పాఠే - అర్కస్య ప్రభా మందర ఇవేత్యుక్తిరత్యున్నత మందరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాంతరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్. పాఠభేదః - మందర ఇతి పాఠే - మందరశిఖరే స్థితస్యాఽర్కస్య ప్రభేవాధికప్రకాశవతీ త్యర్థః. ఉత్తరాయణే హి మందరగతస్య సూర్యస్య ప్రభా అధికం ప్రకాశత ఇతి ప్రసిద్ధం. ౨౪-౨౬

(అభిషేక్ష్యతీతి.) (యజ్ఞం యక్ష్యత ఇతి) యజ్ఞం కరిష్యత ఇత్యర్థః. యాత్రా మయాసిషం యాత్రా మకార్ష మిత్యర్థః. ౨౮

(తదితి.) వ్యవదీర్ణం భిన్నం. ౨౯-౩౦

(భరతేన పితృమరణాదిశ్రవణం)

యో మే భ్రాతా పితా బంధు ర్యస్య దాసోఽస్మి ధీమతః,
తస్య మాం శీఘ్ర మాఖ్యాహి రామస్యాఽక్లిష్టకర్మణః. ౩౨

పితా హి భవతి జ్యేష్ఠో ధర్మ మార్యస్య జానతః,
తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి స హీదానీం గతి ర్మమ. ౩౩

ధర్మవి ద్ధర్మనిత్యశ్చ సత్యసంధో దృఢవ్రతః,
ఆర్యః కి మబ్రవీ ద్రాజా పితా మే సత్యవిక్రమః. ౩౪

పశ్చిమం సాధు సందేశ మిచ్ఛామి శ్రోతు మాత్మనః,
ఇతి పృష్టా యథాతత్త్వం కైకేయీ వాక్య మబ్రవీత్. ౩౫

రామేతి రాజా విలపన్ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ,
స మహాత్మా పరం లోకం గతో గతిమతాం వరః. ౩౬

ఇమాం తు పశ్చిమాం వాచం వ్యాజహార పితా తవ,
కాలధర్మపరిక్షిప్తః పాశై రివ మహాగజః. ౩౭

(క్వేతి.) పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి, మాం, ఆగత మితి శేషః. క్వ స పాణిః, గతః? ఇతి శేషః. ౩౧-౩౪

(పశ్చిమ మితి.) ఆత్మన స్సంవేశం మద్విషయసందేశం. ౩౫

ఏవం పృష్టవంతం భరతం ప్రతి త్వాం రాజా న స్మృతవాన్, కిం తు రామ మేవ స్మరన్ స్వర్గ మగా దితి పితృవిషయస్నేహనివర్తనాభిప్రాయేణోత్తర మాహ (రామేత్యాదినా.) ౩౬

(ఇమా మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సిద్ధార్థాః కృతార్థాః, పున రాగతం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః. ౩౭-౩౮

సిద్ధార్థా స్తే నరా రామ మాగతం సీతయా సహ,
లక్ష్మణం చ మహాబాహుం ద్రక్ష్యంతి పున రాగతం. ౩౮

త చ్ఛ్రుత్వా విషసాదైవ ద్వితీయాఽప్రియశంసనాత్,
విషణ్ణవదనో భూత్వా భూయః పప్రచ్ఛ మాతరం. ౩౯

క్వ చే దానీం స ధర్మాత్మా కౌసల్యానందవర్ధనః,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ సమం గతః. ౪౦

తథా పృష్టా యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే,
మాతాఽస్య సుమహ ద్వాక్యం విప్రియం ప్రియశంకయా. ౪౧

స హి రాజసుతః పుత్ర చీరవాసా మహావనం.
దండకాన్ సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణానుచరో గతః. ౪౨

త చ్ఛ్రుత్వా భరత స్త్రస్తో భ్రాతు శ్చారిత్రశంకయా,
స్వస్య వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౪౩

(తదితి) ద్వితీయాఽప్రియశంసనాత్ రాజమరణాపేక్షయా రామస్య దేశాంతర గమనరూపాఽప్రియస్య ద్వితీయత్వం ౩౯-౪౦

(తథేతి.) యథాతథ మితి సమ్యక్పాఠః. యథా చాఽయ మితి పాఠే-అయం వృత్తాంతః యథా తథాఽఽఖ్యాతు మిత్యన్వయః. విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం, ప్రియశంకయా-ఏతచ్ఛ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి వితర్కేణ 'శంకా వితర్కభయయో' రితి వైజయంతీ. యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాల మేవ. యద్వా, యుగప దాఖ్యాతు ముపచక్రమ ఇత్యుపక్రమస్య వక్ష్యమాణపరత్వాత్, 'యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసన' మితి వక్ష్యమాణవాక్యార్థాభిప్రాయేణ యౌగపద్యం. ౪౧

(స **హీతి.**) దండకాః మహావన మితి 'వేదాః ప్రమాణ' మితివ న్నిర్దేశః. ౪౨

(తదితి.) చారిత్రశంకయా చారిత్రం కి మభూ దితి శంకయా, వంశస్య మాహాత్మ్యాత్, అసదాచారవైముఖ్య పూర్వక సదాచారనిరతత్వం వంశస్య మాహాత్మ్యం. ౪౩

(భరతేన పితృమరణాదిప్రశ్నం)

కచ్చి న్న బ్రాహ్మణధనం హృతం రామేణ కస్యచిత్,
కచ్చి న్నాఽఽఢ్యో దరిద్రో వా తేనాఽపాపో విహింసితః. ४४

కచ్చి న్న పరదారా న్వా రాజపుత్రోఽభిమన్యతే,
కస్మా త్స దణ్డకారణ్యే * భ్రూణహేవ వివాసితః. ४५

¶ అథాఽస్య చపలా మాతా తత్స్వకర్మ యథాతథం,
తేనైవ స్త్రీస్వభావేన వ్యాహర్తు ముపచక్రమే. ४६

(కచ్చిదితి.) బ్రాహ్మణధన మిత్యత్రాఽవిభక్తికో నిర్దేశః, కస్యచి ద్బ్రాహ్మణస్యే త్యర్థః. యద్వా, కస్యచిత్ కస్మాచ్చి ద్ధేతో రిత్యర్థః. ४४

(కచ్చిదితి.) భ్రూణః శ్రుతాధ్యయనసంపన్నః'అనూచానో గుణై ర్యుక్తో వ్రతస్వాధ్యాయవాఞ్ శుచిః, భ్రూణ ఇత్యుచ్యతే సద్భి స్త్వేష యో విజితేంద్రియ' ఇతి స్మృతేః. (తస్య హంతా ఇవ) ४५

(అథేతి.) యథాతథం యథావృత్తం నిపాతనా త్సాధుః. స్త్రీస్వభావేన చాపలేనే త్యర్థః. వ్యాహర్తు ముపచక్రమే వక్తుం వ్యవసితవతీ త్యర్థః. అథాఽస్యేతి శ్లోకో మునేః ఖేదాభినయః, ఏవ మితి శ్లోకః క్రమిక ఇతి కేచిత్. ४६

* ఏకశాఖాధ్యాయీ శ్రోత్రియః, సర్వశాఖాధ్యాయీ భ్రూణః, తస్య హంతా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

¶ రామానుజీయం. 'భ్రూణహేవ వివాసిత' ఇత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం 'ఏవముక్తే' తి శ్లోకశ్చేత్ సుసంగతం భవతి. మధ్యే అథాఽస్యేతి శ్లోకో వర్తతే. స్థితస్య గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయేనాఽస్య వ్యాఖ్యా క్రియతే. వ్యాహర్తు ముపచక్రమే వక్తుం వ్యవసితవతీ త్యర్థః.

ఏవ ముక్తా తు కైకేయీ భరతేన మహాత్మనా,
ఉవాచ వచనం హృష్టా మూఢా పండితమానినీ. ౪౭

న బ్రాహ్మణధనం కించి ద్ధృతం రామేణ కస్యచిత్,
కశ్చి న్నాఢ్యో దరిద్రో వా తేనాఽపాపో విహింసితః.
న రామః పరదారాంశ్చ చక్షుర్భ్యా మపి పశ్యతి. ౪౮

మయా తు పుత్ర శ్రుత్వైవ రామస్యైవాఽభిషేచనం,
యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసనం. ౪౯

స స్వవృత్తిం సమాస్థాయ పితా తే త త్తథాఽకరోత్,
రామశ్చ సహ సౌమిత్రిః ప్రేషిత స్సీతయా సహ. ౫౦

త మపశ్యన్ ప్రియం పుత్రం మహీపాలో మహాయశాః,
పుత్రశోకపరిద్యూనః పంచత్వ ముపసేదివాన్. ౫౧

(ఏవ మితి.) అయం శ్లోకః పూర్వానువాదార్థః. ౪౭

(న బ్రాహ్మణేత్యాది.) రామః పరదారాన్ చక్షుర్భ్యా మపి న పశ్యతి. ఏవం సతి న స్పృశతీత్యత్ర కిం వక్తవ్య? మితి భావః. ౪౮

(మయేతి.) తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా, యాచితః పూర్వ దత్తవరద్వయే విషయత్వేన యాచిత ఇత్యర్థః. ౪౯

(స ఇతి.) స్వవృత్తిం స్వప్రతిజ్ఞారూపాం వృత్తిం. ౫౦

(త మితి.) పుత్రశోకపరిద్యూనః - పుత్రశోకేన పరిద్యూనః తప్తః, విలపన్నిత్యర్థో వా. దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం. ౫౧

త్వయా త్విదానీం ధర్మజ్ఞ రాజత్వ మవలంబ్యతాం.
త్వత్కృతే హి మయా సర్వ మిద మేవంవిధం కృతం, ౨౨౫.

మా శోకం మా చ సంతాపం ధైర్య మాశ్రయ పుత్రక.
త్వదధీనా హి నగరీ రాజ్యం చైత దనామయం, ౨౩౫.

త త్పుత్ర శీఘ్రం విధినా విధిజ్ఞై ర్వసిష్ఠముఖ్యై స్సహితో ద్విజేంద్రైః.
సంకాల్య రాజాన మదీనసత్త్వ మాత్మాన ముర్వ్యా మభిషేచయస్వ. ౨౪౫.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ త్రిసప్తతితమ స్సర్గః

శ్రుత్వా తు పితరం వృత్తం భ్రాతరౌ చ వివాసితౌ,
భరతో దుఃఖసంతప్త ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౧

(త్వయేతి.) ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ. ౨౨౫.

(మా శోక మితి.) అనామయం నిరుపద్రవం. ౨౩౫.

(తదితి.) సంకాల్య సంస్కృత్య. ౨౪౫.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

అథ త్రిసప్తతితమ స్సర్గః

(శ్రుత్వేత్యాది.) వృత్తం అతీతం. మృత మితి యావత్. ౧

కిన్ను కార్యం హతస్యేహ మమ రాజ్యేన శోచతః,
విహీనస్యాఽథ పిత్రా చ భ్రాత్రా పితృసమేన చ ౨

దుఃఖే మే దుఃఖ మకరో ర్వ్రణే క్షార మివాఽఽదధాః,
రాజానం ప్రేతభావస్థం కృత్వా రామం చ తాపసం. ౩

కులస్య త్వ మభావాయ కాళరాత్రి రివాఽఽగతా,
అంగార ముపగూహ్య స్మ పితా మే నాఽవబుద్ధవాన్. ౪

మృత్యు మాపాదితో రాజా త్వయా మే పాపదర్శిని,
సుఖం పరిహృతం మోహా త్కులేఽస్మిన్ కులపాంసని. ౫

త్వాం ప్రాప్య హి పితా మేఽద్య సత్యసంధో మహాయశాః,
తీవ్రదుఃఖాభిసంతప్తో వృత్తో దశరథో నృపః. ౬

వినాశితో మహారాజః పితా మే ధర్మవత్సలః,
కస్మా త్ప్రవ్రాజితో రామః కస్మా దేవ వనం గతః. ౭

కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకాభిపీడితే,
దుష్కరం యది జీవేతాం ప్రాప్య త్వాం జననీం మమ. ౮

(కిన్న్వితి.) కార్యం ప్రయోజనం, హతస్య భాగ్యహీనస్య. ౨

(దుఃఖ ఇతి.) దుఃఖే దుఃఖకరణాత్ వ్రణక్షారాధానసాదృశ్యం. ౩

(కులస్యేతి.) కాళరాత్రిః ప్రళయకాలోత్థితసర్వసంహారశక్తిః. ఉపగూహ్య ఆలింగ్య. ౪-౬

(వినాశిత ఇతి.) మహారాజః కస్మాద్వినాశితః? రామః కస్మాత్ ప్రవ్రాజితః? ఇతి సంబంధః. త్వయా సర్వం నిష్ఫలమేవ కృత మితి భావః. ౭

(కౌసల్యేతి.) యది జీవేతాం తదా దుష్కరం జీవేతా మితి సంబంధః, ౮

(భరతస్య మాతృగర్హణా)

నను త్వార్యోపి ధర్మాత్మా త్వయి వృత్తి మనుత్తమాం,
వర్తతే గురువృత్తిజ్ఞో యథా మాతరి వర్తతే. ౯

తథా జ్యేష్ఠా హి మే మాతా కౌసల్యా దీర్ఘదర్శినీ,
త్వయి ధర్మం సమాస్థాయ భగిన్యా మివ వర్తతే. ౧౦

తస్యాః పుత్రం కృతాత్మానం చీరవల్కలవాససం,
ప్రస్థాప్య వనవాసాయ కథం పాపే న శోచసి. ౧౧

అపాపదర్శనం శూరం కృతాత్మానం యశస్వినం,
ప్రవ్రాజ్య చీరవసనం కిన్ను పశ్యసి కారణం. ౧౨

లుబ్ధాయా విదితో మన్యే న తేఽహం రాఘవం ప్రతి,
తథా హ్యనర్థో రాజ్యార్థం త్వయా నీతో మహా నయం. ౧౩

(నను త్వితి.) ఆర్యః జ్యేష్ఠః, వృత్తిం శుశ్రూషాం, వర్తతే కరోతీత్యర్థః. మాతరి వర్తతే మాతరి శుశ్రూషతే. ౯

(తథేతి.) దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీ 'దూరానర్థస్య సందర్శీ దీర్ఘదృష్టిః ప్రకీర్త్యత' ఇతి. ౧౦

(తస్యా ఇతి.) తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః. ౧౧

(అపాపదర్శన మితి.) కిం ను పశ్యసి కారణం? కిం ఫలం పశ్యసీ త్యర్థః. ఫలం హి ప్రయోజకతయా కారణం. న కిమపీ త్యర్థః. ౧౨

(లుబ్ధాయా ఇతి.) అహం రాఘవం ప్రతి, యథా యాదృశప్రకారయుక్తః తథా, లుబ్ధాయా స్తే లుబ్ధయా త్వయా, న విదిత ఇతి మన్యే. అవిదితత్వే హేతు మహ (తథాహీతి.) రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం, మహా నయ మనర్థ స్త్వయా, ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు, సంపాదితః ఖలు. ౧౩

అహం హి పురుషవ్యాఘ్రా వపశ్యన్ రామలక్ష్మణౌ.
కేన శక్తిప్రభావేన రాజ్యం రక్షితు ముత్సహే. ౧౪

తం హి నిత్యం మహారాజో బలవంతం మహాబలః,
అపాశ్రితోఽభూ ద్ధర్మాత్మా మేరు ర్మేరువనం యథా. ౧౫

సోఽహం కథ మిమం భారం మహాధుర్యసముద్ధృతం,
దమ్యో ధుర మివాసాద్య వహేయం కేన చౌజసా. ౧౬

అథవా మే భవే చ్ఛక్తి ర్యోగై ర్బుద్ధిబలేన వా.
సకామాం న కరిష్యామి త్వా మహం పుత్రగర్ధినీం. ౧౭

రాఘవం ప్రత్యహం యాదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి (అహ మితి.) అపశ్యన్ హి అపశ్య న్నేవ 'హి హేతా వవధారణే' ఇత్యమరః. కేన శక్తిప్రభావేన శక్త్యతిశయేన. భ్రాతృసంపత్తి రేవ మమ శక్త్యతిశయ ఇతి భావః. ౧౪

న కేవలం మమైవ రామాపేక్షా, పితు రపీత్యాహ (త మితి.) మేరు ర్మేరువనం యథా మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పరై రాక్రమితు మశక్యత్వ సంపాదనేన ౧౫

కేన శక్తిప్రభావేనే త్యుక్త మర్థం సదృష్టాంత మాహ (స ఇతి.) అహం బాలః, ఇమం ప్రబుద్ధపితృధృతం, భారం రాజ్యభారం. మహాధుర్యో మహాబలీవర్దః, ధురం వహతీతి ధుర్యః. ధురో యడ్ఢకా వితి యత్ప్రత్యయః. తేన సముద్ధృతం, ధురం భారం, పుంస్త్వ మార్షం. దమ్యః తరుణవత్స ఇవ - 'తర్ణక స్స్మర్యతే వత్సో దమ్యో వత్సతరశ్చ స' ఇతి హలాయుధః, 'దమ్య వత్సతరౌ సమౌ' విత్యమరశ్చ. కేనౌజసా కేనావష్టంభేన - 'ఓజోవష్టంభబలయో' రితి వైజయంతీ. కథం కేన ప్రకారేణ, వహేయం. ౧౬

(అథవేతి.) యోగైః సామదానాద్యుపాయైః 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' త్యమరః, బుద్ధిబలేన గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన వా, మే శక్తి ర్భవేత్, రాజపుత్రత్వేన సంభావితత్వాత్. తథాపి పుత్రగర్ధినీం పుత్రప్రయోజనాభిలాషవతీం, త్వాం, సకామాం న కరిష్యామి, గర్హితాభిలాషత్వా దితి భావః. ౧౭

(భరతస్య మాతృగర్హణా)

న మే వికాంక్షా జాయేత త్యక్తుం త్వాం పాపనిశ్చయాం,
యది రామస్య నాఽపేక్షా త్వయి స్యా న్మాతృవ త్సదా. ౧౮

ఉత్పన్నా తు కథం బుద్ధి స్తవేయం పాపదర్శిని,
సాధుచారిత్రవిభ్రష్టే పూర్వేషాం నో విగర్హితా. ౧౯

అస్మిన్ కులే హి పూర్వేషాం జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే,
అపరే భ్రాతర స్తస్మిన్ ప్రవర్తంతే సమాహితాః. ౨౦

న హి మన్యే నృశంసే త్వం రాజధర్మ మవేక్షసే,
గతిం వా న విజానాసి రాజవృత్తస్య శాశ్వతీం. ౨౧

సతతం రాజవృత్తే హి జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే,
రాజ్ఞా మేత త్సమం త త్స్యా దిక్ష్వాకూణాం విశేషతః. ౨౨

(నేతి.) రామస్య త్వయి, మాతృవత్ మాతరీవ, సదా అపేక్షా భక్తిపూర్వకేక్షణం. యది న స్యాత్ తదానీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మే, వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం, న జాయేత. కాంక్షా జాయేతైవ. రామస్య త్వయి మాతృవత్ ప్రతిపత్తిసద్భావా త్త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామీ త్యర్థః. ౧౮

(ఉత్పన్నేతి.) నః పూర్వేషాం పూర్వైః, విగర్హితా, ఇయం బుద్ధిః జ్యేష్ఠే విద్యమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనావిషయా బుద్ధిః, తవ కథ ముత్పన్నా? ౧౯

(అస్మిన్నితి.) పూర్వేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః, తస్మిన్ సమాహితాః ప్రవర్తంతే, పితృవ త్తచ్చిత్తానువర్తనే సావధానా జీవంతీత్యర్థః. తథాహ మనుః - 'జ్యేష్ఠ ఏవ తు గృహ్ణీయాత్ పిత్ర్యం ధన మశేషతః, శేషా స్త మనుజీవేయు ర్యథైవ పితరం తథే' తి. ౨౦

(నేతి.) రాజధర్మం రాజ్ఞాం విహితం ధర్మం. నావేక్షసే నాద్రియసే, అథవా, రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య, గతిం ప్రకారం వా, న జానాసీతి మన్యే. ౨౧

న కేవల మస్మాక మేవాఽయం ధర్మః, కింతు సర్వేషా మపీ త్యాహ. (సతత మితి)

తేషాం ధర్మైకరక్షాణాం కులచారిత్రశోభినాం,
అత్ర చారిత్రశౌండీర్యం త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం. ౨౩

తవాపి సుమహాభాగా జనేంద్రాః కులపూర్వగాః,
బుద్ధే ర్మోహః కథ మయం సంభూత స్త్వయి గర్హితః. ౨౪

న తు కామం కరిష్యామి తవాఽహం పాపనిశ్చయే,
త్వయా వ్యసన మారబ్ధం జీవితాంతకరం మమ. ౨౫

ఏష త్విదానీ మేవాఽహ మప్రియార్థం తవాఽనఘం,
నివర్తయిష్యామి వనా ద్భ్రాతరం స్వజనప్రియం. ౨౬

రాజవృత్తే, విచార్యమాణ ఇతి శేషః. ఏతద్రాజ్ఞాం సర్వేషాం సమం, ఇక్ష్వాకూణాం తు, తత్ జ్యేష్ఠా ఽభిషేచనం, విశేషత స్స్యాత్, అస్ఖలితాచారత్వాదితి భావః. ౨౨

(తేషా మితి.) ధర్మేణ ఏకా రక్షా యేషాం తే తథా, కులచారిత్రశోభినాం కులక్రమాగత చరిత్రశోభినాం - 'చరిత్రం చరితం శీలం చారిత్రం చ సమం మత' మితి హలాయుధః. చారిత్ర శౌండీర్యం చరిత్రగర్వితత్వం, చరిత్రజనితసమున్నతత్వ మితి యావత్. త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం త్వత్సంబంధా న్నివృత్త మిత్యర్థః. ౨౩

స్వకులచారిత్రక్రమ మభిధాయ మాతృకులాచారక్రమ మప్యాహ (తవేతి.) జనేంద్రాః రాజానః, కులపూర్వగాః కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠాః, తాన్ గచ్ఛంతీతి కులపూర్వగాః, జ్యేష్ఠాభిషేచనశీలా ఇత్యర్థః. సుమహాభాగాః సుచరిత్రాః. ౨౪

ఫలిత మాహ (న త్విత్యాదినా.) ౨౫

న కేవల మిష్టాఽకరణం, అనిష్ట మపి తవ కరోమీ త్యాహ (ఏష ఇతి.) ఏష ఇత్యవిళంబోక్తిః, తవ మద్వ్యాజేన రాజ్యం భోక్తుకామాయాః. ౨౬

(భరతస్య మాతృగర్హణా)

నివర్తయిత్వా రామం చ తస్యాఽహం దీప్తతేజసః,
దాసభూతో భవిష్యామి సుస్థితేనాఽన్తరాత్మనా. ౨౭

ఇత్యేవ ముక్త్వా భరతో మహాత్మా ప్రియేతరై ర్వాక్యగణై స్తుదం స్తాం,
శోకాతుర శ్చాపి ననాద భూయ స్సింహో యథా పర్వతగహ్వరస్థః. ౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

తాం తథా గర్హయిత్వా తు మాతరం భరత స్తదా,
రోషేణ మహతాఽఽవిష్టః పున రేవాఽబ్రవీ ద్వచః. ౧

న కేవలం నివర్తనం, దాసశ్చ తస్య స్యా మిత్యాహ (నివర్తయిత్వేతి.) దాసభూతః ఛత్ర-చామరాదిధారణేన కింకరవృత్తి ర్భవిష్యామి. ఇదం చ న త్వయి కోపాత్, కింతు స్వరూపేణే త్యాశయేనాహ (సుస్థితేనేతి.) సుప్రతిష్ఠితేనాఽన్తఃకరణేనే త్యర్థః. ౨౭

(ఇతీతి.) తుదన్ వ్యథయన్, పర్వతగహ్వరస్థః పర్వతగుహాస్థః, గుహాస్థత్వే సంతోషాతి-శయాత్ సింహస్య నాదాతిశయ ఇత్యభిప్రాయేణ విశేషణ మిదం. ౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

ఏవం సామాన్యతో మృదుతయా నిందిత్వా, పున స్తదపరాధస్మరణేన ప్రవృద్ధరోషః క్రూరం నిందతి (తా మిత్యాదినా.) తథా మృదుతయా ౧

రాజ్యా ద్భ్రంశస్వ కైకేయి నృశంసే దుష్టచారిణి,
పరిత్యక్తా చ ధర్మేణ మా మృతం రుదతీ భవ. ౨

కిన్ను తేఽదూషయ ద్రాజా రామో వా భృశధార్మికః.
యయో ర్మృత్యు ర్వివాసశ్చ త్వత్కృతే తుల్య మాగతౌ. ౩

భ్రూణహత్యా మసి ప్రాప్తా కులస్యాఽస్య వినాశనాత్,
కైకేయి నరకం గచ్ఛ మా చ భర్తు స్సలోకతాం. ౪

య త్త్వయా హీదృశం పాపం కృతం ఘోరేణ కర్మణా,
సర్వలోక ప్రియం హత్వా మమాప్యాఽపాదితం భయం. ౫

త్వత్కృతే మే పితా వృత్తో రామ శ్చారణ్య మాశ్రితః,
అయశో జీవలోకే చ త్వయాఽహం ప్రతిపాదితః. ౬

(రాజ్యా దితి.) భ్రంశస్వ భ్రష్టా భవ, త్వన్మాతృవ త్త్వ మపి వనం ప్రవిశేత్యర్థః. మా మృతం రుదతీ భవ ప్రాణహానికరకార్యకారణా న్మాం మృతం మత్వా రోదనం కుర్విత్యర్థః. యద్వా, మృతం భర్తార ముద్దిశ్య, రుదతీ చ మా భవ, పతిభార్యాభావస్య గతత్వా దితి భావః. ౨

(కిమితి.) తే కిన్న్వదూషయత్ తవ సంబంధి కిం ను గుణచారిత్రాదిక మదూషయత్? తుల్యం యుగపత్. ౩

(భ్రూణహత్యా మితి.) భ్రూణహత్యాం భ్రూణహత్యాతుల్యపాపం, సలోకతాం సమాన లోకత్వం. ౪

(యదితి.) ఘోరేణ కర్మణా ఘోరేణ వ్యవసాయేన. ఈదృశం రామవివాసనభర్తృమరణరూపం, యత్ పాపం కృతం, తేన సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా స్థితస్య మమాపి భయ మాపాదితం, త్వత్కృతం పాపం మమాపి భయ మజనయత్, న తు రాజ్య మితి భావః. ౫

(త్వత్కృత ఇతి.) అయశః మాతృముఖేన జ్యేష్ఠం వివాస్య రాజానం నాశితవా నిత్యేవం విధం, ప్రతిపాదితః ప్రాపితః. ౬

(భరతస్య మాతృగర్హణా)

మాతృరూపే మమాఽమిత్రే నృశంసే రాజ్యకాముకే,
న తేఽహ మభిభాష్యోఽస్మి దుర్వృత్తే పతిఘాతిని. ౭

కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా మమ మాతరః,
దుఃఖేన మహతాఽఽవిష్టా స్త్వాం ప్రాప్య కులదూషిణీం. ౮

న త్వ మశ్వపతేః కన్యా ధర్మరాజస్య ధీమతః,
రాక్షసీ తత్ర జాతాసి కుల ప్రధ్వంసినీ పితుః. ౯

య త్త్వయా ధార్మికో రామో నిత్యం సత్యపరాయణః,
వనం ప్రస్థాపితో దుఃఖా త్పితా చ త్రిదివం గతః. ౧౦

య త్ప్రధానాఽసి తత్పాపం మయి పిత్రా వినా కృతే,
భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే సర్వలోకస్య చాఽప్రియే. ౧౧

(మాతృరూప ఇతి.) రాజ్యకాముక ఇతి అమైథునేచ్ఛాఽతో న జీప్. నతేఽహ మభిభాష్య ఇతి కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ. మత్సంభాషణం త్వయా న కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౭

(కౌసల్యేతి.) యా శ్చాన్యా ఇత్యత్ర తా ఇత్యధ్యాహారః. ౮

(నేతి.) న త్వ మశ్వపతేః కన్యా తత్కులోచితకన్యా న భవసీ త్యర్థః. ధర్మరాజస్య ధర్మప్రధానరాజస్య, తత్ర కేకయరాజే, ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ (యదిత్యాదినా.) ౯-౧౦

(యత్ప్రధానేతి.) య త్ప్రధానం యస్యా స్సా యత్ప్రధానా, యత్పాపకర్మప్రధానాఽసి త్వం, తత్ పాపం తత్కర్మజనితం పాపం, పిత్రా వినాకృతే, భ్రాతృభ్యాం పరిత్యక్తే మయి, సంక్రాంత మితి శేషః. సంక్రాంతకార్యం విశేషణద్వయేన దర్శితం. అప్రియే ఇతి సంబుద్ధిః. ౧౧

కౌసల్యాం ధర్మసంయుక్తాం వియుక్తాం పాపనిశ్చయే,
కృత్వా కం ప్రాప్స్యసే త్వద్య లోకం నిరయగామిని. ౧౨

కిం నాఽవబుధ్యసే క్రూరే నియతం బంధుసంశ్రయం,
జ్యేష్ఠం పితృసమం రామం కౌసల్యాయాఽత్మసంభవం, ౧౩

అంగప్రత్యంగజః పుత్రో హృదయాచ్చాపి జాయతే,
తస్మా త్ప్రియతమో మాతుః ప్రియత్వా న్న తు బాంధవః. ౧౪

(కౌసల్యా మితి.) వియుక్తాం గుణవత్పుత్రవియుక్తాం, కృత్వా, నిరయగామిని, త్వం, కం లోకం ప్రాప్స్యసే ? నిరయం వినా కం లోకం ప్రా యస? ఇత్యర్థః. కం లోకం కం నరకం, నిరయగామినీతి సిద్ధవత్కారాత్ కిమితి క్షేపోక్త్యా వృ సృష్టౌ అపర్యాప్తా ఇత్యుచ్యతే. విశేషణ ద్వయం సంబోధనం. ౧౨

(కిమితి.) బంధుసంశ్రయం బంధూనా మాశ్రయభూతం. కౌసల్యాయా అత్మసంభవ మిత్యత్ర కౌసల్యాయాత్మసంభవ మిత్యార్ష స్సంధిః. యద్వా, పృషోదరాదిత్వేనాఽకారలోపః 'గూఢోఽత్మా న ప్రకాశత' ఇతి వత్, తేన సమ్యక్ సంధిః, నియతం కిం నావబుధ్యసే, ప్రాకృతవత్ బంధువిఘాతక మవగతాసీతి భావః. ౧౩

ఔరసపుత్రవిశ్లేషో మాతు రసహ్య ఇతి దర్శయితు మంగాదంగా దితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధాయాహ (అంగేతి.) అంగాని ముఖకంఠవక్షఃకుక్షిహస్తపాదాః, ప్రత్యంగాని నేత్రనాసాంగుల్యా దీని, తజ్జః తత్తేజోజః, 'అంగా దంగాత్ సంభవసి హృదయా దధిజాయసే, ఆత్మా వై పుత్ర నామాసీ'తి శ్రుతావపి విప్సయాఽంగప్రత్యంగగ్రహః, అంగప్రత్యంగజత్వం చ సర్వాంగతేజ స్సంభూతత్వం. 'య దేత ద్రేత స్తదేతత్ సర్వేభ్యోఽంగేభ్య స్తేజ స్సంభూత' మితి శ్రుతేః. ప్రియా స్తు శోణిత మేవ రేతః. హృదయాత్ హృదయపుండరీకాత్, ప్రత్యగాత్మస్థానా చ్చ జాయతే, తస్మాత్ పుత్రః మాతుః ప్రియతమో భవతి. బాంధవో భ్రాత్రాదిః, న ప్రియతమః, కింతు ప్రియ ఏవ, ఏవ మతిశయిత ప్రియత్వాత్ పుత్రస్య తద్వియోగాదిదుఃఖం దుస్సహ మితి భావః. సురభి ర్బంధుమాత్రే దుఃఖితవతీ, కిం పునః పుత్రే కౌసల్యేతి సూచయతి (నతు బాంధవ ఇతి.) ౧౪

(భరతస్య మాతృగర్హణా)

అన్యదా కిల ధర్మజ్ఞా సురభి స్సురసమ్మతా,
వహమానౌ దదర్శోర్వ్యాం పుత్రౌ విగతచేతసౌ. ౧౫

తా వర్ధదివసే శ్రాంతౌ దృష్ట్వా పుత్రౌ మహీతలే,
రురోద పుత్రశోకేన బాష్పపర్యాకులేక్షణా. ౧౬

అధస్తా ద్వ్రజత స్తస్యా స్సురరాజ్ఞో మహాత్మనః,
బిందవః పతితా గాత్రే సూక్ష్మా స్సురభిగంధినః. ౧౭

ఇంద్రో ప్యశ్రునిపాతం తం స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం,
సురభిం మన్యతే దృష్ట్వా భూయసీం తాం సురేశ్వరః. ౧౮

నిరీక్షమాణ శ్శక్ర స్తాం దదర్శ సురభిం స్థితాం,
ఆకాశే విష్ఠితాం దీనాం రుదంతీం భృశదుఃఖితాం, ౧౯

పుత్రశోకో మాతు ర్దుస్సహ ఇత్యత్రేతిహాసం ప్రమాణయతి (అన్యదేత్యాదినా.) అన్యదా పూర్వకాలే, కిలే త్యైతిహ్యే. తథా వదంతి కిలేత్యర్థః, ధర జ్ఞా కర్షణకాలదర్మజ్ఞా, సురభిః కామధేనుః, సురసంమతా దేవపూజితా, వహమానౌ, హలమితి శేషః. విగతచేతసౌ మూర్ఛితౌ ఇత్యర్థః పుత్రౌ సాక్షాత్పుత్రౌ, కించి న్నిమిత్తవశాత్ భూమిం గ . యద్వా, పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రవ్యపదేశ్యౌ. ౧౫

(తావితి.) అర్ధదివసే దివసస్యార్ధే, మధ్యాహ్న ఇత్యర్థః. అర్ధదివస మితి పాఠే – కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా. సర్వథా ఏకదేశిసమాసః. మధ్యాహ్నపర్యంత మిత్యర్థః. ౧౬

(అధస్తా దితి.) సురరాజ్ఞః సురరాజస్య, సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః. ౧౭

(ఇంద్రోపీతి.) ఇంద్రోపి స్వగాత్రే, పుణ్యగంధినం రమ్యగంధం, అశ్రుపాతం దృష్ట్వా, తాం సురభిం, భూయసీం శ్రేష్ఠాం, అమన్యత. ౧౮

(నిరీక్షమాణ ఇతి.) నిరీక్షమాణః ఉపరి నిరీక్షమాణః. ౧౯-౨౦

తాం దృష్ట్వా శోకసంతప్తాం వజ్రపాణి ర్యశస్వినీం,
ఇంద్రః ప్రాంజలి రుద్విగ్న స్సురరాజోఽబ్రవీ ద్వచః. ౨౮

భయం కచ్చి న్న చాఽస్మాసు కుత శ్చి ద్విద్యతే మహత్,
కుతోనిమిత్త శ్శోక స్తే బ్రూహి సర్వహితైషిణి. ౨౯

ఏవ ముక్తా తు సురభి స్సురరాజేన ధీమతా,
ప్రత్యువాచ తతో ధీరా వాక్యం వాక్యవిశారదం. ౩౦

శాంతం పాపం న వః కించి త్కుతశ్చి దమరాధిప,
అహం తు మగ్నా శోచామి స్వపుత్రౌ విషమే స్థితౌ. ౩౧

ఏతౌ దృష్ట్వా కృశౌ దీనౌ సూర్యరశ్మిప్రతాపితౌ,
అర్ద్యమానౌ బలీవర్దౌ కర్షకేణ సురాధిప. ౩౨

మమ కాయా త్ప్రసూతౌ హి దుఃఖితౌ భారపీడితౌ,
యౌ దృష్ట్వా పరితప్యేఽహం నాస్తి పుత్రసమః ప్రియః. ౩౩

(భయ మితి) అస్మాసు సురేషు మధ్యే కుతశ్చిదపి భూతాత్ మహద్భయం నవిద్యతే కచ్చిత్ ? ప్రాయశః త్వదశ్రుమోచనస్య భయసూచకత్వాదితి భావః. కుతోనిమిత్త ఇత్యత్ర అద్యాదిత్వాత్ ప్రథమాంత విహితతసికస్య కుతశ్శబ్దస్య నిమిత్తశబ్దేన సమానాధికరణేన బహువ్రీహిః, కిన్నిమిత్తక? ఇత్యర్థః. యద్వా, సార్వవిభక్తిక స్తసి రిత్యనుశాసనా దత్ర ప్రథమార్థే తసిల్ ప్రత్యయః. ౨౯

(శాంత మితి.) శాంతం పాపం ప్రతిహత మమంగళ మిత్యాదిక మనుచితప్రసంగ శ్రవణ దోషనివర్తకవచనవిశేషః. వః యుష్మాకం మధ్యే, కుతశ్చిదపి పురుషాత్ కించి ద్భయం నాస్తి. కింతు, మగ్నా దుఃఖమగ్నా, విషమే సంకటే, స్థితౌ స్వపుత్రౌ ప్రతి శోచామి (ఏతా వితి.) ఏతౌ దృష్ట్వేతి శ్లోకస్య పూర్వశ్లోక స్యోత్తరార్ధేనాఽన్వయః. ౩౧-౩౨

పుత్రం విశేషయతి (మమేతి.) యౌ దృష్ట్వా అహం పరితప్యే తౌ మమ కాయాత్ ప్రసూతౌ, ప్రసూతత్వం పరంపరయా. తస్మాత్ పుత్రసమః ప్రియో నాస్తీతి యోజనా. ౩౩

(భరతస్య మాతృగర్హణా)

యస్యాః పుత్రసహస్రాణి స్తు కృత్స్నం వ్యాప్త మిదం జగత్,
తాం దృష్ట్వా రుదతీం శక్రో న సుతా న్మన్యతే పరం. ౩౬

సదాఽప్రతిమవృత్తాయా లోకధారణకామ్యయా,
శ్రీమత్యా గుణనిత్యాయా * స్స్వభావపరివేషయా. ౩౭

యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్,
కిం పున ర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి. ౩౮

ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయా కృతా,
తస్మా త్త్వం సతతం దుఃఖం ప్రేత్య చేహ చ లప్స్యసే. ౩౯

కవి రాహ (యస్యా ఇతి.) మన్యతే అమన్యత. ౩౬

భరత వచనం. (సదేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అప్రతిమం నిస్తులం. వృత్తం చరిత్రం యస్యా స్తస్యాః. శ్రీమత్యాః సమృద్ధిమత్యాః, గుణనిత్యాయాః నిత్యగుణాయాః, యస్యా స్సురభేః, స్వభావపరివేషయా స్వభావేన స్త్రీపుంస్వభావేన మైథునేన, పరివేషః ఆవృత్తి ర్యస్యాస్తాదృశయా, లోకధారణకామ్యయా లోకధారణేచ్ఛయా, పుత్రసహస్రాణి సంతి, సంతానపరంపరయా బహవః పుత్రా స్సంతీత్యర్థః. సాపి కామధుక్ ధేనుః, యథేష్టసృష్టిక్షమా, శోచతి అశోచత్, యా రామ మేకం వినా వర్తయిష్యతి సా హి శోచితీతి కిం పునః? ౩౭-౩౮

(ఏకపుత్రేత్యాది.) వివత్సా పుత్రవిరహితా, తస్మాత్ వివత్సాత్వకరణాత్, లప్స్యసే తత్ఫలత్వేన. ౩౯

* స్వభావపరివేషయా-స్వభావః శీలం, పరివేషః పర్యావరణం, స్వభావ పరివేషయా శీలపర్యావరణయా శీలపరిపూర్ణయా ఇత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అహం హ్యపచితిం భ్రాతుః పితుశ్చ సకలా మిమాం,
వర్ధనం యశస శ్చాపి కరిష్యామి న సంశయః. ౩౦

ఆనాయయిత్వా తనయం కౌసల్యాయా మహాబలం,
స్వయ మేవ ప్రవేక్ష్యామి వనం మునినిషేవితం. ౩౧

న హ్యహం పాపసంకల్పే పాపే పాపం త్వయా కృతం,
శక్తో ధారయితుం పౌరై రశ్రుకంఠై ర్నిరీక్షితః. ౩౨

సా త్వ మగ్నిం ప్రవిశ వా స్వయం వా దండకా న్విశ,
రజ్జుం బధాన వా కంఠే న హి తేఽన్యత్ పరాయణం. ౩౩

అహ మప్యవనిం ప్రాప్తే రామే సత్యపరాక్రమే,
కృతకృత్యో భవిష్యామి విప్రవాసితకల్మషః. ౩౪

(అహ మితి.) అపచితిం పూజాం 'పూజా నమస్యాఽపచితి' రిత్యమరః. భ్రాతు రపచితిం రాజ్యప్రదానరూపాం, పితు రిమాం సకలా మపచితిం ఔర్ధ్వదైహికాహికాత్మికాం. ౩౦

భ్రాతు రపచితి మాహ (ఆనాయయిత్వేత్యాదినా.) ౩౧

(న హీతి.) పాపం రామవివాసనరూపం, ధారయితుం సోఢుం, అశ్రుకంఠైః గద్గదకంఠైః. ౩౨

అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినా నివర్తకాంతరం నాస్తీ త్యభిప్రాయేణాహ (సేతి.) సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ, కంఠే రజ్జుం బధాన, బధ్వా మ్రియస్వే త్యర్థః, పరాయణం గతిః. ౩౩

(అహ మితి.) విప్రవాసితకల్మషః అపనీతకల్బిషః. ౩౪

(భరతస్య కౌసల్యాదర్శనం)

ఇతి నాగ ఇవాఽఽరణ్యే తోమరాంకుశచోదితః,
పపాత భువి సంక్రుద్ధో నిశ్శ్వస న్నివ పన్నగః. ౩౭

సంరక్తనేత్ర శ్శిథిలాంబర స్తథా విధూతసర్వాభరణః పరంతపః,
బభూవ భూమౌ పతితో నృపాత్మజ శ్శచీపతేః కేతు రివోత్సవక్షయే. ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

అథ పంచసప్తతితమ స్సర్గః

దీర్ఘకాలాత్ సముత్థాయ సంజ్ఞాం లబ్ధ్వా చ వీర్యవాన్,
నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం దీనా ముద్వీక్ష్య మాతరం,
సోఽమాత్యమధ్యే భరతో జననీ మభ్యకుత్సయత్. ౧

(ఇతీతి.) ఇతి సంక్రుద్ధః, పన్నగ ఇవ నిశ్వసన్, ఆరణ్యే అరణ్యగర్తే. తోమరాంకుశచోదితః- తోమరై రంకుశైశ్చ విద్ధో, నాగ ఇవ భువి పపాత, భరత ఇతి శేషః. ౩౭

(సంరక్తనేత్ర ఇతి.) శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః, ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే. ౩౮

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పంచసప్తతితమ స్సర్గః

(దీర్ఘకాలా దితి.) దీనాం ప్రతిహతేచ్ఛత్వాత్. (స ఇతి.) అమాత్యమధ్యే సుమంత్రాదిమధ్యే- అనేన భరతాగమనం శ్రుత్వా సుమంత్రాదయ ఇతఃపూర్వ మాగతా ఇతి గమ్యతే. అభ్యకుత్సయత్ మంత్రిణాం జ్ఞాపనాయ పునర ప్యనింద దిత్యర్థః. ౧

రాజ్యం న కామయే జాతు మంత్రయే నాపి మాతరం,
అభిషేకం న జానామి యోఽభూ ద్రాజ్ఞా సమీక్షిత:.
విప్రకృష్టే హ్యహం దేశే శత్రుఘ్న సహితోఽవసం. ౩

వనవాసం న జానామి రామస్యాఽహం మహాత్మన:,
వివాసనం వా సౌమిత్రే స్సీతాయా శ్చ యథాఽభవత్. ౪

తథైవ క్రోశత స్తస్య భరతస్య మహాత్మన:,
కౌసల్యా శబ్ద మాజ్ఞాయ సుమిత్రా మిద మబ్రవీత్. ౫

ఆగత: క్రూరకార్యాయా: కైకేయ్యా భరత స్సుత:,
త మహం ద్రష్టు మిచ్ఛామి భరతం దీర్ఘదర్శినం. ౬

ఏవ ముక్త్వా సుమిత్రాం సా వివర్ణా మలినా కృశా,
ప్రతస్థే భరతో యత్ర వేపమానా విచేతనా. ౭

కైకేయ్యా కృతం స్వేష్టం నేత మంత్రిభ్యో జ్ఞాపయతి (రాజ్యమితి.) జాతు కదాచి దపి, ఏత న్న కామయే న మంత్రయే ఇత్యు భయత్రాపి సంబద్యతే. మంత్రయే, రాజ్యార్థ మితి శేష:. మంత్రణం విచార:. న జానామి మదనుజ్ఞాపూర్వకోఽయం న భవతీత్యర్థ:. యో మదర్థోఽభిషేకో రాజ్ఞా. సమీక్షిత: చింతితోఽభూత్, త మభిషేకం న జానామి. అజ్ఞానే హేతు మాహ (విప్రకృష్ట ఇతి.) ౧-౩

(వనవాస మితి.) వివాసనం వేత్యత్ర న జానామీ త్యనుకర్ష:. ౪-౫

(ఆగత ఇతి.) దీర్ఘదర్శిన మిత్యనేన రామనిర్గమనం భరతో న సంమన్యత ఇతి కౌసల్యా హృదయ మితి సూచితం. ౬

(ఏవ మితి.) భరతో యత్ర స్థిత: తత్ర ప్రతస్థే. ౭

(భరతస్య కౌసల్యాదర్శనం)

స తు రామానుజ శ్చాపి శత్రుఘ్నసహిత స్తదా,
ప్రతస్థే భరతో యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం. ౮

తత శ్శత్రుఘ్నభరతౌ కౌసల్యాం ప్రేక్ష్య దుఃఖితౌ,
పర్యష్వజేతాం దుఃఖార్తాం పతితాం నష్టచేతనాం,
రుదంతౌ రుదతీం దుఃఖా త్సమేత్యాఽఽర్యాం మనస్వినీం. ౯

భరతం ప్రత్యువాచేదం కౌసల్యా భృశదుఃఖితా. ౧౦

ఇదం తే రాజ్యకామస్య రాజ్యం ప్రాప్త మకంటకం,
సంప్రాప్తం బత కైకేయ్యా శ్శీఘ్రం క్రూరేణ కర్మణా. ౧౧

ప్రస్థాప్య చీరవసనం పుత్రం మే వనవాసినం,
కైకేయీ కం గుణం తత్ర పశ్యతి క్రూరదర్శినీ. ౧౨

క్షిప్రం మా మపి కైకేయీ ప్రస్థాపయితు మర్హతి,
హిరణ్యనాభో యత్రాఽఽస్తే సుతో మే సుమహాయశాః. ౧౩

(స ఇతి) యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం స్థితం తత్ర ప్రతస్థే. (తత ఇత్యాది.) ఆర్యాం జ్యేష్ఠాం మాతరం. ౯-౧౦

(ఇద మితి.) కథం రాజ్యం ప్రాప్తం? తత్రాహ (సంప్రాప్త మితి.) క్రూరేణ రామవివాసనపూర్వకేణ, కర్మణా వరాభ్యర్థనేన. ౧౧

(ప్రస్థాప్యేతి.) తత్ర ప్రస్థాపనే, కం గుణం అతిశయం, పశ్యతి ? న క మపి గుణం. రామప్రస్థాపనం వినాపి రాజ్యలాభసంభవాత్. ౧౨

(క్షిప్ర మితి.) కైకేయీ మా మపి ప్రస్థాపయితు మర్హతి, సర్వస్య రాజ్యస్య తదాయత్తత్వాదితి భావః. హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్ స్పృహణీయనాభియుక్తః, నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం. ౧౩

అథవా స్వయ మే వాహం సుమిత్రానుచరా సుఖం,
అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్య ప్రస్థాస్యే యత్ర రాఘవః. ౧౪

కామం వా స్వయ మేవాఽద్య తత్ర మాం నేతు మర్హసి,
యత్రాఽసౌ పురుషవ్యాఘ్రః పుత్రో మే తప్యతే తపః. ౧౫

ఇదం హి తవ విస్తీర్ణం ధనధాన్యసమాచితం,
హస్త్యశ్వరథసంపూర్ణం రాజ్యం నిర్యాతితం తయా. ౧౬

ఇత్యాదిబహుభి ర్వాక్యైః క్రూరై స్సంభర్త్సితోఽనఘః,
వివ్యథే భరత స్తీవ్రం వ్రణే తుద్యేవ సూచినా. ౧౭

పపాత చరణౌ తస్యా స్తదా సంభ్రాంతచేతనః,
విలప్య బహుధాఽసంజ్ఞో లబ్ధసంజ్ఞ స్తత స్థ్సితః. ౧౮

కైకేయీకృతపాపానుబంధిన స్తవ రాజసంస్కారాధికారో నాస్తీతి ధ్వనయం త్యాహ (అథవేతి) అగ్నిహోత్రం, రాజాగ్నిహోత్రం అగ్నిహోత్రస్య జ్యేష్ఠభార్యాధీనత్వా ద్దశరథేన భరతసంస్కారప్రతిషేధా చ్చేతి భావః. ఏతేన రాజశరీరప్రాపణ మప్యర్థసిద్ధం. ౧౪

(కామ మితి.) తప స్తప్యతే తపః కరోతీ త్యర్థః, తప స్తపఃకర్మకస్యైవేతి కర్మవ ద్భావా దాత్మనేపదం. ౧౫

తవ ప్రస్థాపనే మమ కా శక్తిః? తత్రాహ (ఇద మితి.) దనధాన్యసమాచితం ధనధాన్య సంపూర్ణం, తయా కైకేయ్యా, నిర్యాతితం దాపితం 'నిర్యాతనం వైరశుద్ధౌ దానే న్యాసార్పణే మత' మితి విశ్వః. ౧౬

(ఇత్యాదిబహుభిరితి.) సంభర్త్సితః పరపక్షబుద్ధ్యా భాషితః, వ్రణే సూచినా, తుద్యేవ వ్యథయిత్వేవ, పూర్వ మేవ భ్రాతృపితృవియోగఖిన్నోపి కౌసల్యావాక్యశ్రవణఖిన్న ఇత్యర్థః. ౧౭

(పపాతేతి.) చరణౌ, ప్రతీతి శేషః. బహుధా సంజ్ఞ ఇత్యత్ర అసంజ్ఞ ఇతి పదచ్ఛేదః. ౧౮

(భరతేన ఆత్మశుద్ధిప్రకాశనం)

ఏవం విలపమానాం తాం భరతః ప్రాంజలి స్తదా,
కౌసల్యాం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్బహుభి రావృతాం. ౧౯

ఆర్యే కస్మా దజానంతం గర్హసే మా మకిల్బిషం,
విపులాం చ మమ ప్రీతిం స్థిరాం జానాసి రాఘవే. ౨౦

కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధి ర్మా భూ త్తస్య కదాచన,
సత్యసంధ స్సతాం శ్రేష్ఠో యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౧

ప్రేష్యం పాపీయసాం యాతు సూర్యం చ ప్రతి మేహతు,
హంతు పాదేన గాం సుప్తాం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౨

(ఏవ మితి.) ఏవం విలపమానాం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలపంతీం. ౧౯

(ఆర్య ఇతి.) అజానంతం, అభిషేకాదిక మితి శేషః. ౨౦

కౌసల్యయా స్వస్మి న్నారోపితం దోషం పరిహర్తుం శపథవాక్యా న్యాహ (కృతేత్యాదినా.) ఆర్యః రామః, యస్యానుమతే సంమతౌ సత్యాం, గతః, తస్య, శాస్త్రానుగా కృతా బుద్ధిః గురుణా విధినిషేధబోధకశాస్త్రానుసారిత్వేన సుశిక్షితా బుద్ధిః, కదాచన మా భూ దితి సంబంధః. యద్యహ మార్యప్రవాసనే అనుమంతాస్మి తర్హి శ్రుతిస్మృతిజ్ఞానాత్ ప్రచ్యుతో భూయాస మిత్యర్థః. ఏవ ముత్తరత్రాపి సామాన్యనిర్దేశో భరతవిషయతయా యోజనీయః, నిర్విశేషం న సామాన్య మితి న్యాయాత్. అత్ర శపథవ్యాజేన ధర్మవిశేషాశ్చ శిక్ష్యంతే మునినేతి బోధ్యం. అత్ర చ సత్పురుషవిష యాపరాధే శాస్త్రజ్ఞానభ్రంశో భవతీతి సూచితం. ౨౧

(ప్రేష్యమితి.) ప్రేష్యం ప్రేష్యభావం, పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం. హీనజాతీనాం ప్రేష్యత్వం హి పాపహేతుః. సూర్యం ప్రతి, మేహతు మూత్రపురీషోత్సర్గం కరోతు. సూర్యాభిముఖేన మేహనే యత్పాపం తత్ ప్రాప్నో త్వి త్యర్థః. అనేన సూర్యం ప్రతి మేహనం న కర్తవ్య మితి సిద్ధం గాం పాదేన హంతు పాదేన గోహననపాపం ప్రాప్నోతు. పాదేనగోహననం దోషః. సుప్తా మిత్యనేన స్వహననప్రవృత్తగోహననం న దోషాయే త్యుక్తం. ౨౨

కారయిత్వా మహ త్కర్మ భర్తా భృత్య మనర్థకం,
అధర్మో యోఽస్య సోఽస్యాఽస్తు య స్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౩

పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞో భూతాని పుత్రవత్,
తత స్తం ద్రుహ్యతాం పాపం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౪

బలిషడ్భాగ ముద్ధృత్య నృపస్యాఽరక్షతః ప్రజాః,
అధర్మో యోఽస్య సోఽస్యాస్తు యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౫

సంశ్రుత్య చ తపస్విభ్య స్సత్రే వై యజ్ఞదక్షిణామ్,
తాం విప్రలపతాం పాపం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౬

హ స్త్యశ్వరథసంబాధే యుద్ధే శస్త్రసమాకులే,
మా స్మ కార్షీ త్సతాం ధర్మం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౭

(కారయిత్వేతి.) యో భర్తా భృత్యం మహ త్కర్మ కారయిత్వా. హృక్రో రన్యతరస్యా మితి ద్వికర్మకత్వం. అనర్థకం తం ప్రయోజనశూన్యం, కరోతీతి శేషః. అస్య భర్తుః యః అధర్మః, సోఽస్తు. ౨౩

(పరిపాలయమానస్యేతి.) పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞః రాజ్ఞి పరిపాలయతి సతి, తం ప్రతి ద్రుహ్యతాం పాపం, తతః తస్య. ౨౪

(బలిషడ్భాగమితి.) బలిషడ్భాగం–బలిః కరః 'బలిః పూజోపహారే చ దైత్యభేదే కరేపి చే'తి వైజయంతీ. షష్ఠో భాగ షడ్భాగః, బలి శ్చాసౌ షడ్భాగ శ్చేతి విశేషణసమాసః. ఉద్ధృత్య ఆదాయ. ౨౫

(సంశ్రుత్యేతి,) సత్రే యాగే, తపస్విభ్యః వ్రతోపవాసశీలేభ్యః, ఋత్విగ్భ్యః, యజ్ఞదక్షిణాం, సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ, తాం దక్షిణాం, విప్రలపతాం విరుద్ధోక్త్యా అపలపతాం. ౨౬

(హస్త్యశ్వరథ సంబాధ ఇతి.) సతాం శూరాణాం, ధర్మం అపరావర్తనం, మా స్మ కార్షీత్, పరా వర్తమానస్య యత్పాపం తద స్త్వితృర్థః. ౨౭

(భరతేన ఆత్మశుద్ధిప్రకాశనం)

ఉపదిష్టం సుసూక్ష్మార్థం శాస్త్రం యత్నేన ధీమతా,
స నాశయతు దుష్టాత్మా యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౮

మా చ తం వ్యూఢబాహ్వంసం చంద్రార్కసమతేజసం,
ద్రాక్షీ ద్రాజ్యస్థ మాసీనం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౨౯

పాయసం కృసరం ఛాగం వృథా సోఽశ్నాతు నిర్ఘృణః,
గురూంశ్చా ప్యవజానాతు యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౦

గాశ్చ స్పృశతు పాదేన గురూన్ పరివదే త్స్వయం,
మిత్రే ద్రుహ్యేత సోఽత్యంతం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౧

(ఉపదిష్ట మితి.) ధీమతా గురుణా, యత్నేనోపదిష్టం, సుసూక్ష్మార్థం పరలోకసాధకరహస్యార్థయుక్తం, శాస్త్రం వేదాంతాదివిశిష్టార్థం, నాశయతు విస్మరతు. ౨౮

(మేతి.) వ్యూఢబాహ్వంసం - వ్యూఢౌ సంహతౌ మాంసళౌ బాహూ అంసౌ చ యస్య తం "వ్యూఢౌ విన్యస్తసంహతౌ' విత్యమరః. రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం, ఆసీనం సింహాసనే ఆసీనం, తం రామం, మా ద్రాక్షీత్, తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్వి త్యర్థః. ౨౯

(పాయసమితి.) కృసరం తిలోదనం, ఛాగం అజం, మాంసమాత్రోపలక్షణ మేతత్. వృథా ఽశ్నాతు దేవతాపితృతిథినివేదనమంతరేణ భుఙ్క్తా మిత్యర్థః. అవజానాతు ప్రత్యుత్థానాభివాదనాదికం న కరోత్వి త్యర్థః. ౩౦

(గా ఇతి.) గాః పాదేన స్పృశతు, హంతు పాదేనేత్యత్ర హననముక్తం, ఇహ తు పాదస్పర్శోఽపి పాపహేతు రిత్యుచ్యతే. పరివదేత్ అపవదేత్, మిత్రే ద్రుహ్యేత మిత్రాయ ద్రుహ్యత్వి త్యర్థః. ౩౧

విశ్వాసా త్కథితం కించి త్పరివాదం మిథః క్వచిత్,
వివృణోతు స దుష్టాత్మా యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౨

అకర్తా హ్యకృతజ్ఞశ్చ త్యక్తాత్మా నిరపత్రపః,
లోకే భవతు విద్వేష్యో యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౩

పుత్రదారైశ్చ భృత్యైశ్చ స్వగృహే పరివారితః,
స ఏకో మృష్టమశ్నాతు యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౪

అప్రాప్య సదృశాన్ దారా ననపత్యః ప్రమీయతాం,
అనవాప్య క్రియాం ధర్మ్యాం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౫

మాఽఽత్మన స్సంతతిం ద్రాక్షీత్స్వేషు దారేషు దుఃఖితః,
ఆయు స్సమగ్ర మప్రాప్య యస్యాఽఽర్యోనుమతే గతః. ౩౬

(విశ్వాసా దితి.) పరివాదం అపవాదం 'అపవాదోపక్రోశనిర్వాదావర్ణపరివాదా' ఇతి హలాయుధః. మిథః రహస్యే 'మిథోఽన్యోన్యరహస్యయో'రితి వైజయంతీ. విశ్వాసా ద్రహఃకథితస్య పరివాదస్య క్వచి దన్యత్ర ప్రకటీకరణం పాతకమితి భావః. ౩౨

(అకర్తేతి.) అకర్తా ప్రత్యుపకారస్యాకర్తా, అథా ప్యకృతజ్ఞః. ఆభ్యామేకం పాపముక్తం. త్యక్తాత్మా సద్భిః పరిహృతః. అథాపి నిరపత్రపః నిర్లజ్జః, అకృతప్రాయశ్చిత్త ఇతి యావత్. ఇదమేకం పాపం. ౩౩

(పుత్రదారై రితి.) మృష్ట మశ్నాతు ఇతరేషు కదన్నభుక్షు స్వయం మృష్టం సమీచీనం అశ్నాతు. ౩౪

(అప్రాప్యేతి.) సదృశాన్ సమానకులాన్, ధర్మ్యాం క్రియాం అగ్నిహోత్రాదికం చ, అప్రాప్య, అనపత్యస్సన్ ప్రమీయతాం. ౩౫

అప్రాప్యేత్యాదివివరణం (మాఽఽత్మన ఇతి.) అనేన ఋణాపకరణం వినా బ్రహ్మచర్యాదేవ సన్యాసః ప్రతిషిధ్యతే. అవిరక్తవిషయమిద మితిచేత్ న, బ్రహ్మచర్యా దేవ ప్రవ్రజే దిత్యాదే రాగాలాభవిషయత్వాత్, పత్రైవహి ఇతరథే త్యనేనాఽయమర్థో దర్శితః. ౩౬

(భరతేన ఆత్మశుద్ధిప్రకాశనం)

రాజస్త్రీబాలవృద్ధానాం వధే య త్పాప ముచ్యతే,
భృత్యత్యాగే చ య త్పాపం త త్పాపం ప్రతిపద్యతాం. ౩౭

లాక్షయా మధుమాంసేన లోహేన చ విషేణ చ,
సదైవ బిభృయా ద్భృత్యాన్ యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౮

సంగ్రామే సముపోఢే స్మ శత్రుపక్షభయంకరే,
పలాయమానో వధ్యేత యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౩౯

కపాలపాణిః పృథివీ మటతాం చీరసంవృతః,
భిక్షమాణో యథోన్మత్తో యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౦

పానే ప్రసక్తో భవతు స్త్రీ ష్వక్షేషు చ నిత్యశః,
కామక్రోధాభిభూతస్తు యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౧

(రాజస్త్రీ బాలవృద్ధానా మితి.) రాజస్త్రీ త్యత్రాపి యస్యార్యోనుమతే గత ఇత్యనుషం జనీయం. ౩౭.

(లాక్షయేతి.) భృత్యాన్ భరణీయాన్, లాక్షాదివిక్రయ లబ్ధద్రవ్యేణ బిభృయాత్ రక్షేదిత్యర్థః. 'లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ' ఇతి స్మృతేః. 'అప్యకార్యశతం కృత్వే' త్యస్యాపవాదోయం. ౩౮

(సంగ్రామ ఇతి.) సముపోఢే నికటే 'ఉపోఢో నికటోఢయో'రితి వైజయంతీ. ౩౯

(కపాలపాణి రితి.) అటతాం చరతు. చీరం మలినం జీర్ణవస్త్రం. అనేన శైవమతప్రవేశో నింద్యతే. ౪౦.

(పానే ప్రసక్త ఇతి.) స్పష్టం. ౪౧.

మా స్మ ధర్మే మనో భూయా దధర్మం స నిషేవతాం,
అపాత్రవర్షీ భవతు యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౨

సంచితా న్యస్య విత్తాని వివిధాని సహస్రశః,
దస్యుభి ర్విప్రలుప్యంతాం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౩

ఉభే సంధ్యే శయానస్య యత్ పాపం పరికల్ప్యతే,
తచ్చ పాపం భవే త్తస్య యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౪

య దగ్నిదాయకే పాపం య త్పాపం గురుతల్పగే,
మిత్రద్రోహే చ యత్పాపం త త్పాపం ప్రతిపద్యతాం. ౪౫

దేవతానాం పితౄణాం చ మాతాపిత్రో స్తథైవ చ,
మా స్మ కార్షీ త్స శుశ్రూషాం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౬

(మా స్మేతి.) అపాత్రవర్షీ అపాత్రే బహుదాయీ. ౪౨

(సంచితానీతి.) దస్యుభి స్తస్కరైః. ౪౩

(ఉభే ఇతి.) ఉభయో స్సంధ్యయోః, ౪౪

(యదితి.) గురుతల్పగే గురుదారగే. ౪౫

(దేవతానామితి.) దేవానాం శుశ్రూషా అగ్నిహోత్రాదికర్మసంభృతై రాజ్యచరుపశుపురోడాశాదిభిః ప్రీణనం, పితౄణాం తు ఉపరాగాదిషు మాతాపితృమరణతిథ్యాదిషు చ పూర్వోక్తై రన్యైశ్చ తిలాదిభి రారాధనం, పితృశుశ్రూషయైవ మృతమాతాపితృశుశ్రూషాగ్రహణసంభవాత్ మాతాపిత్రో రిత్యత్ర జీవతో రితి వివక్షితం. ౪౬

(భరతేన ఆత్మశుద్ధిప్రకాశనం)

సతాం లోకాత్ సతాం కీర్త్యా త్సంజుష్టా త్కర్మణ స్తథా,
భ్రశ్యతు క్షిప్ర మద్యైవ యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౭

అపాస్య మాతృశుశ్రూషా మనర్థే సోఽవతిష్ఠతాం,
దీర్ఘబాహు ర్మహావక్షా యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౮

బహుపుత్రో దరిద్రశ్చ జ్వరరోగసమన్వితః,
స భూయా త్సతతక్లేశీ యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౪౯

ఆశా మాశంసమానానాం దీనానా మూర్ధ్వచక్షుషాం,
అర్థినాం వితథాం కుర్యా ద్యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౦

మాయయా రమతాం నిత్యం పరుషః పిశునోఽశుచిః,
రాజ్ఞో భీత స్త్వధర్మాత్మా యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౧

(సతా మితి.) సతాం కీర్త్యాత్ సద్భిః క్రియమాణశ్లాఘనాత్. సంజుష్టాత్ సత్సేవితాత్. ౪౭

(అపాస్యేతి.) పున ర్మాతృశుశ్రూషాగ్రహణం తత్త్యాగే ప్రత్యవాయభూయస్త్వయా తన్నిత్యతయా చ. మాతృశుశ్రూషా హి నిత్యా, యతస్తస్యాం పతితాయా మపి శుశ్రూషాం విదధతి స్మృతయః. అనర్థే అధర్మే. ౪౮

(బహుపుత్ర ఇతి.) బహుపుత్రస్యాపి ధనినో దుఃఖాఽభావా దపుత్రస్య దారిద్ర్యేపి భరణీయాల్పతయా క్లేశాల్పతేతి చ విశేషణద్వయం. ౪౯

(ఆశామితి.) ఆశంసమానానాం స్తువతాం, ఊర్ధ్వచక్షుషాం ఉన్నతాసనస్థదాతృముఖనిరీక్షకాణాం, అర్థినాం, ఆశాం, వితథాం కుర్యాత్. ౫౦

(మాయయేతి.) మాయయా వంచనయా, రమతాం సక్తో భవతు. ౫౧

ఋతుస్నాతాం సతీం భార్యా మృతుకాలానురోధినీం,
అతివర్తేత దుష్టాత్మా యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౨

ధర్మదారా౯ పరిత్యజ్య పరదారా న్నిషేవతాం,
త్యక్తధర్మరతి ర్మూఢో యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౩

విప్రలుప్తప్రజాత్యస్య దుష్కృతం బ్రాహ్మణస్య యత్,
తదేవ ప్రతిపద్యేత యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౪

పానీయదూషకే పాపం తథైవ విషదాయకే,
య త్తదేక స్స లభతాం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౫

బ్రాహ్మణాయోద్యతాం పూజాం విహంతు కలుషేంద్రియః,
బాలవత్సాం చ గాం దోగ్ధు యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౬

తృష్ణార్తం సతి పానీయే విప్రలంభేన యోజయేత్,
లభేత తస్య య త్పాపం యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౭

(ఋతుస్నాతా మితి.) ఋతుకాలానురోధినీం ఋతుస్నానదివసే స్వసన్నిహితాం. ౫౨

(ధర్మదారా నితి.) నిషేవతాం భజతాం. ౫౩

(విప్రలుప్తప్రజాతస్యేతి.) విప్రలుప్తప్రజాతస్య నష్టాపత్యస్య, సంతతిహీనస్యేత్యర్థః. తదేవ దుష్కృతం ప్రతిపద్యేత. ౫౪

(పానీయేతి.) పానీయదూషకే విషదాయకే చ య త్పాపం తత్ ద్వయం ఏకో లభతా మిత్యర్థః. ౫౫

(బ్రాహ్మణాయేతి.) బాలవత్సాం అనిర్దశాం. ౫౬

(తృష్ణార్త మితి.) పానీయే, సతి గృహే విద్యమానే సతి, విప్రలంభేన వంచనయా, యో యోజయేత్, న దదాతీత్యర్థః, తస్య యత్పాపం, త ల్లభేత. ౫౭

(కౌసల్యాయా ఆశ్వాసనం)

భక్త్యా వివదమానేషు మార్గ మాశ్రిత్య పశ్యతః,
తస్య పాపేన యుజ్యేత యస్యాఽఽర్యోఽనుమతే గతః. ౫౮

విహీనాం పతిపుత్రాభ్యాం కౌసల్యాం పార్థివాత్మజః,
ఏవ మాశ్వాసయన్నేవ దుఃఖార్తో నిపపాత హ. ౫౯

* తథా తు శపథైః కష్టై శ్శపమాన మచేతనం,
భరతం శోకసంతప్తం కౌసల్యా వాక్య మబ్రవీత్. ౬౦

మమ దుఃఖ మిదం పుత్ర భూయ స్సముపజాయతే,
శపథై శ్శపమానో హి ప్రాణా నుపరుణత్సి మే. ౬౧

దిష్ట్యా న చలితో ధర్మా దాత్మా తే సహలక్ష్మణః,
వత్స సత్యప్రతిజ్ఞో మే సతాం లోకా నవాప్స్యసి. ౬౨

ఇత్యుక్త్వా చాంక మానీయ భరతం భ్రాతృవత్సలం,
పరిష్వజ్య మహాబాహుం రురోద భృశదుఃఖితా. ౬౩

(భక్త్యేతి) వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు వివాదం కుర్వత్సు, భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన, మార్గం జయోపాయ మాశ్రిత్య, పశ్యతః బ్రువతః, తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః. ౫౮-౬౦

(మమేతి.) ఉపరుణత్సి పీడయసీ త్యర్థః. యద్వా, ప్రాణా నుపరుణత్సి రామవియోగేన మే నిర్గచ్ఛతః ప్రాణాన్ స్థాపయసి, శపథకరణేన మమాఽఽశ్వాసో జాత ఇత్యర్థః. ౬౧

(దిష్ట్యేతి,) దిష్ట్యా భాగ్యేన, ఆత్మా అంతఃకరణం, ధర్మాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనధర్మాత్, మే మహ్యం, సహలక్ష్మణ స్సత్యప్రతిజ్ఞోఽసి లక్ష్మణవత్ సత్యప్రతిజ్ఞోఽసీత్యర్థః. అత స్సతాం లోకా నవాప్స్యసి. ౬౨-౬౩

* అస్మిన్ శపథప్రకరణే శ్లోకానాం పూర్వోత్తరవ్యత్యాసః పునరుక్తిశ్చ దృశ్యతే. తత్ శపథవిషయత్వాన్న దోషః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఏవం విలపమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః,
మోహాచ్చ శోకసంరోధా ద్బభూవ లుళితం మనః. ౬౪

లాలప్యమానస్య విచేతనస్య ప్రణష్టబుద్ధేః పతితస్య భూమౌ,
ముహుర్ముహు ర్నిశ్శ్వసతశ్చ ఘర్మం సా తస్య శోకేన జగామ రాత్రిః. ౬౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ షట్సప్తతితమ స్సర్గః

త మేవం శోకసంతప్తం భరతం కైకయీసుతం,
ఉవాచ వదతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠ శ్శ్రేష్ఠవా గృషిః. ౧

అలం శోకేన భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః,
ప్రాప్తకాలం నరపతేః కురు సంయాన ముత్తమం. ౨

(ఏవమితి.) ఏవం విలపమానస్య పూర్వోక్తశపథరూపేణ విలపతః, శోకసంరోధాత్ శోకకృతసంరోధాత్. ౬౪

(లాలప్యమానస్యేతి.) లాలప్యమానస్య భృశం ప్రలపతః, విచేతనస్య మూర్ఛితస్య, ప్రణష్టబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య, ఘర్మం ఉష్ణం యథా భవతి తథా, నిశ్శ్వసతః. ౬౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ షట్సప్తతితమ స్సర్గః

(త మితి.) కైకయీసుతమిత్యత్ర 'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదే రియ' ఇతి విహితస్యేయాదేశస్యాఽభావః. ౧

(అల మితి.) సంయానం సమ్యగ్యానం, స్వర్గప్రాపకక్రియాజాత మిత్యర్థః. ౨

(దశరథస్యాఽగ్నిసంస్కారః)

వసిష్ఠస్య వచ శ్శ్రుత్వా భరతో ధారణాం గతః,
ప్రేతకార్యాణి సర్వాణి కారయామాస ధర్మవిత్. ౧

ఉద్ధృతం తైలసంరోధా త్స తు భూమౌ నివేశితం,
ఆపీతవర్ణవదనం ప్రసుప్తమివ భూపతిం. ౨

సంవేశ్య శయనే చాఽగ్ర్యే నానారత్నపరిష్కృతే,
తతో దశరథం పుత్రో విలలాప సుదుఃఖితః. ౩

కిం తే వ్యవసితం రాజ న్ప్రోషితే మ య్యనాగతే,
వివాస్య రామం ధర్మజ్ఞం లక్ష్మణం చ మహాబలం. ౪

క్వ యాస్యసి మహారాజ హిత్వేమం దుఃఖితం జనం,
హీనం పురుషసింహేన రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా. ౫

యోగక్షేమం తు తే రాజ న్కోఽస్మి న్కల్పయితా పురే,
త్వయి ప్రయాతే స్వ స్తాత రామే చ వనమాశ్రితే. ౬

(వసిష్ఠస్యేతి.) ధారణాం గతః ధైర్యం ప్రాప్తః 'మర్యాదా ధారణా స్థితి' రిత్యమరః. స్వస్థాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. కారయామాసేతి సంక్షేపోక్తిః. ౧

(ఉద్ధృత మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తత స్స పుత్రః, తైలసంరోధాత్ తైలద్రోణ్యాః, ఉద్ధృతం, తత స్తైలాపమార్జనాయ భూమౌ నివేశితం, చిరం తైలే స్థాపనా దాపీతవర్ణవదనం, అవయవశైథిల్యాభావాత్ ప్రసుప్తమివ స్థితం, దశరథం భూపతిం, ఉక్తవిశేషణే శయనే, సంవేశ్య శాయయిత్వా, సుదుఃఖితస్సన్ విలలాప. ౨-౩

(కి మితి.) కిం తే వ్యవసితం త్వయా కి మద్య వ్యవసితం? స్వర్గగమనాయేతి శేషః. ౪-౫

(యోగక్షేమ మితి.) తే పురే అయోధ్యాయాం, కః జనః, యోగక్షేమం స్వకీయపురయోగక్షేమం, కల్పయితా కరిష్యతి? స్వః స్వర్గం. ౬-౧౦

విధవా పృథివీ రాజం స్త్వయా హీనా న రాజతే,
హీనచంద్రేవ రజనీ నగరీ ప్రతిభాతి మా. ౯

ఏవం విలపమానం తం భరతం దీనమానసం,
అబ్రవీ ద్వచనం భూయో వసిష్ఠస్తు మహామునిః. ౧౦

ప్రేతకార్యాణి యాన్యస్య కర్తవ్యాని విశాంపతేః,
తా న్యవ్యగ్రం మహాబాహో క్రియంతా మవిచారితం. ౧౧

తథేతి భరతో వాక్యం వసిష్ఠస్యాఽభిపూజ్య తత్,
ఋత్విక్పురోహితాచార్యాం స్త్వరయామాస సర్వశః. ౧౨

యే త్వగ్నయో నరేంద్రస్య చాగ్న్యగారా ద్బహిష్కృతాః.
ఋత్విగ్భి ర్యాజకైశ్చైవ తేఽహ్రియంత యథావిధి. ౧౩

శిబికాయా మథారోప్య రాజానం గతచేతనం,
బాష్పకంఠా విమనస స్త మూహుః పరిచారకాః. ౧౪

(ప్రేతకార్యాణీతి.) విశాంపతేః ప్రజానాం పత్యుః. ౧౧

(తథేతీతి.) ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్-ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః, పురోహితాః పురో హిత పరత్వేన శాంతికపౌష్టికాదిక్రియాప్రవర్తకాః, ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః. 'త్రయ్యాం చ ధర్మకృత్యే చ శాంతికర్మణి పౌష్టికే, అధ్వరే య శ్చ కుశల స్సస్యా ద్రాజపురోహితః' 'ఉపనీయ వదేద్వేద మాచార్య స్స ఉదాహృత' ఇతి లక్షణమ్. ౧౨

(య ఇతి.) అగ్న్యగారాత్ అగ్నిగృహాత్, అంత శ్శవవత్త్వాత్ బహిః ప్రతిష్ఠాపితాః, అగ్నయో గార్హపత్యాదయః, యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః ఋత్విగ్భిశ్చ, అహ్రియంత అనీయంత. ౧౩-౧౪

(దశరథస్యాఽగ్నిసంస్కారః)

హిరణ్యం చ సువర్ణం చ వాసాంసి వివిధాని చ,
ప్రకిర్వంతో జనా మార్గం నృపతే రగ్రతో యయుః. ౧౫

చందనాగరునిర్యాసాన్ సరళం పద్మకం తథా,
దేవదారూణి చాహృత్య క్షేపయంతి తథాఽపరే. ౧౬

గంధా నుచ్చావచాం శ్చాన్యాన్, తత్ర గత్వాఽథ భూమిపం,
తత స్సంవేశయామాసు శ్చితామధ్యే త మృత్విజః. ౧౭

తథా హుతాశనం దత్వా జేపు స్తస్య త మృత్విజః,
జగుశ్చ తే యథాశాస్త్రం తత్ర సామాని సామగాః. ౧౮

(హిరణ్యమితి.) హిరణ్యం చ సువర్ణం చ రజతం చ సువర్ణం చ, తత్కృతపుష్పాణీత్యర్థః. ౧౫

(చందనాగరునిర్యాసా నితి.) చందనాగరునిర్యాసాన్ – నిర్యాసో గుగ్గులుః 'గుగ్గులుః కాలనిర్యాసా' ఇతి నిఘంటుః. చందనాగరుజనితధూపద్రవ్యాణీతి యావత్. సరళం ధూపసరళం, పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషం, క్షేపయంతి, పురతః పార్శ్వతశ్చ ధ్రియమాణసౌవర్ణరాజతాంగారధానీషు ధూపార్థ మితి శేషః. చందనాదీని గంధాంతాని చితాకాష్ఠద్రవ్యాణీ త్యేవ తు యుక్తం తదా క్షేపయంతి దహనార్థం చితా మకుర్వ న్నిత్యర్థః. ౧౬

(తత్ర గత్వాఽథ భూమిప) మిత్యుత్తరశేషః. అథ చితాకల్పనానంతరం, తత్ర చితాసమీపే, గత్వా తం భూమిపం, చితామధ్యే, తతః శిబికాయాః, ఉద్ధృత్యేతి శేషః. సంవేశయామాసుః శాయయామాసుః (తథేతి.) హుతాశనం దత్వా భరతేన దాపయిత్వా, జేపుః, పైతృమేధికమంత్రవిశేషా నితి శేషః. తస్య, పరమ గత్యర్థ మితి శేషః. (తమితి.) హుతాశనవిశేషణం. హుతం త్రేతాగ్ని మిత్యర్థః. తే ఉద్గాతృప్రభృతయః ఋత్విజః. ౧౭-౧౮

శిబికాభిశ్చ యానైశ్చ యథార్హం తస్య యోషితః,
నగరా న్నిర్యయు స్తత్ర వృద్ధైః పరివృతా స్తదా. ౧౯

ప్రసవ్యం చాపి తం చక్రుః ఋత్విజోఽగ్నిచితం నృపం,
స్త్రియశ్చ శోకసంతప్తాః కౌసల్యాప్రముఖా స్తదా. ౨౦

క్రౌంచీనామివ నారీణాం నినాద స్తత్ర శుశ్రువే,
ఆర్తానాం కరుణం కాలే క్రోశంతీనాం సహస్రశః. ౨౦

తతో రుదంత్యో వివశా విలప్య చ పునఃపునః,
యానేభ్య స్సరయూతీర మవతేరు ర్వరాంగనాః. ౨౨

కృత్వోదకం తే భరతేన సార్ధం నృపాంగనా మంత్రిపురోహితాశ్చ,

(శిబికాభి రితి) యానైః అశ్వాదిభిః, వృద్ధైః పరిచారకైః. ౧౯

(ప్రసవ్య మితి.) అగ్నిచితం అగ్నిశయనం కృతవంతం, తం నృపం, ఋత్విజః స్త్రియశ్చ, ప్రసవ్యం సవ్యాపసవ్యం ప్రదక్షిణ మప్రదక్షిణం చ చక్రుః. పాఠభేదః – ప్రసవ్యం అప్రదక్షిణం. ఇదం ప్రదక్షిణ స్యా ప్యులక్షణం. భరతశ్చే త్యర్థసిద్ధం ఇదం చాగ్నిదానాత్ పూర్వం శిబికాస్థే ప్రేతే. క్రమస్యాఽవివక్షితత్వా దత్రోక్తం. దేశవిశేషాచారోఽయం వా. ౨౦-౨౨

(కృత్వేతి.) తా శ్చ తే చ తే. పుమాంస్త్రియే త్యేకశేషః. దశాహం, కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా. భూమౌ శయానా ఇతి శేషః. 'కియల్లబ్ధాశనా భూమౌ స్వపేయు స్తే పృథక్పృథ' గిత్యాశౌచినాం పృథక్ శయనం హి విహితం దుఃఖ మాశౌచం, వ్యనయంత అగమయన్. నను 'షోడశాహేన భూపాలా' ఇతి క్షత్రియస్య షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం దశాహమి త్యుచ్యత? ఇతి చేత్, సత్యం. 'క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మణి రత శ్శుచి' రిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి న దోషః. అత్ర స్త్రీణాం ప్రేతప్రదక్షిణ ముదకదానం చ సూత్రాంతరోక్తం జ్ఞేయం, తథా చితాస్థస్య ప్రదక్షిణం చ. అత వివాహ బోధాయనః – 'ప్రదక్షిణమపి భాంధవాః కుర్వం త్యేవం మార్గేపి

(దశరథస్య అస్థిసంచయనం)

పురం ప్రవిశ్యాఽశ్రుపరీతనేత్రా భూమౌ దశాహం వ్యనయంత దుఃఖం. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తసప్తతితమ స్సర్గః

తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః,
ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మా ణ్యకారయత్. ౧

బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ రత్నం ధన మన్నం చ పుష్కలం,
వాసాంసి చ మహార్హాణి రత్నాని వివిధాని చ. ౨

చితా మారోప్య చితాయా మేవే త్యేక' ఇతి. అత్ర ప్రేతేన సహాగ్న్యానయనం చితారోపణం సమంత్రక మగ్నిదానం ప్రదక్షిణీకరణ ముదకదానం దశాహ మాశౌచేన భూమౌ శయనమిత్యేతావన్మాత్రం దేశకులసూత్రభేదేన ఔర్ధ్వదైహికవిశేష ఉక్త ఇతి'వా, ప్రధానోక్తిస్సర్వగ్రహణార్థమితి వా జ్ఞేయం. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకండవ్యాఖ్యానే, షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తసప్తతితమ స్సర్గః

(తత ఇతి.) దశాహే, అతిగతే అతీతే, ఏకాదశాహ ఇత్యర్థః. కృతశౌచః కృతశౌచాపాదక పుణ్యాహవాచననవశ్రాద్ధాదిక ఇత్యర్థః. ద్వాదశేఽహని, శ్రాద్ధకర్మాణి షోడశమాసికాని సపిండీకరణాంతానీ త్యర్థః. అకారయత్ అకరోది త్యర్థః. స్వార్థే ణిచ్. ౧-౨

బాస్తికం బహుశుక్లం చ గాశ్చాపి శతశ స్తదా,
దాసీదాసం చ యానం చ వేశ్మాని సుమహాంతి చ.
బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ పుత్రో రాజ్ఞ స్తస్యౌర్ధ్వదైహికం, ౩

తత: ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే,
విలలాప మహాబాహు ర్భరత శ్శోకమూర్ఛిత:,
శబ్దాఽపిహితకంఠస్తు శోధనార్థ ముపాగత:. ౪

చితామూలే పితు ర్వాక్య మిద మాహ సుదు:ఖిత:, ౫

తాత యస్మి న్నిసృష్టోఽహం త్వయా భ్రాతరి రాఘవే.
తస్మిన్ వనం ప్రవ్రజితే శూన్యే త్యక్తోఽస్మ్యహం త్వయా, ౬

(బాస్తికమిత్యాది.) బస్తానాం ఛాగానాం సమూహో బాస్తికం, ఛాందస ష్ఠక్ - 'అజా ఛాగీ శుభ శ్ఛగ బస్త చ్ఛాగలకా అజ' ఇత్యమరః. బహుశుక్లమితి ఛాగవిశేషణం. రజతం వా, పితృప్రియత్వాత్ 'శుక్లో యోగాంతరే శ్వేతే శుక్లే చ రజతే తథే' తి విశ్వః. దాసీదాసం, గవాశ్వప్రభృతిత్వాదేకవద్భావః. ఊర్ధ్వం దేహా దూర్ధ్వదేహః, తత్రభవ మౌర్ధ్వదైహికం. ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్యమితి ఠక్. ౩

శబ్దాపిహితకంఠః రోదనధ్వనినా వ్యాప్తకంఠః, శోధనార్థం స్థలశోధనార్థం 'దహనదేశముదకుంభై స్స్వవోక్షతీ' తి సూత్రాత్. అస్థిసంచయనార్థ మిత్యర్థః. సావశేషాస్థినిచయ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. త్రయోదశేఽప్యస్థిసంచయనం సూత్రాంతరే దృశ్యతే. యథాహ బోధాయనః – 'ద్వితీయేఽహ్ని యుగ్మదివసే ష్వర్ధ మాసాన్ మాసానృతూన్ సంవత్సరం వా సంచయనం కుర్యా' దితి. ౪

(చితామూల) ఇత్యర్థం. ౫

(తాతేతి) నిసృష్టః దత్తః. ప్రవ్రజితే ప్రవ్రాజితే, ఛాందసో హ్రస్వః. ౬-౭

(దశరథస్య అస్థిసంచయనం)

యస్యా గతి రనాథాయాః పుత్రః ప్రవ్రాజితో వనం.
తా మంబాం తాత కౌసల్యాం త్యక్త్వా త్వం క్వ గతో నృప, ౭౪

దృష్ట్వా భస్మారుణం తచ్చ దగ్ధాస్థిస్థానమండలం.
పితు శ్శరీరనిర్వాణం నిష్టనన్ విషసాద సః, ౮౪

స తు దృష్ట్వా రుదన్ దీనః పపాత ధరణీతలే
ఉత్థాప్యమాన శ్శక్రస్య యంత్రధ్వజ ఇవ చ్యుతః, ౯౪

అభిపేతు స్తత స్సర్వే తస్యాఽమాత్యా శ్శుచివ్రతం.
అంతకాలే నిపతితం యయాతి మృషయో యథా, ౧౦౪

(దృష్ట్వేతి.) భస్మారుణం భస్మయుక్తమరుణం చ. అరుణత్వ మతిదగ్ధత్వాత్. పితుః శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్యతే వినాశ్యతేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం. అధికరణే ల్యుట్. "నిర్వాణో నిర్వృతే మోక్షే వినాశే గజమజ్జనే' ఇతి వైజయంతీ. నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్, అభినిస్తన శ్శబ్దసంజ్ఞాయామితి షత్వం, పాఠభేదః - భస్మారుణం భస్మనా అరుణం అవ్యక్తరాగం, దగ్ధాస్థిస్థానమండలం-దగ్ధానా మస్థ్నాం యాని స్థానాని విన్యాసవిశేషాః, తేషాం మండలం సమూహం, దృష్ట్వా, అస్థిమండలం దృష్ట్వేత్యర్థసిద్ధం. పితుః శరీరనిర్వాణం శరీరవినాశం ప్రతి నిష్టనన్ నితరాం రోదనశబ్దం కుర్వన్, విషసాద దుఃఖితోఽభూత్. ౮౪

(స ఇతి.) ఉత్థాప్యమానః రజ్జుభి రుత్థాప్యమానః, చ్యుతః స్రస్తః, శక్రస్య యంత్రబద్ధో ధ్వజో యంత్రధ్వజః రజ్జుయుక్తో ధ్వజ ఇవ, పపాత. యథా యంత్రపతనాత్ ధ్వజపతనం ఏవం రాజపతనాత్ భరతపతనమితి భావః. ౯౪

(అభిపేతు రితి.) అమాత్యాః జ్ఞాతయః, శుచివ్రతం తం, అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే, నిపతితం, యయాతిం, ఋషయః దౌహిత్రభూతా ఇవ. అభిపేతుః. ౧౦౪

శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం దృష్ట్వా శోకపరిప్లుతం.
విసంజ్ఞో న్యపతద్ భూమౌ భూమిపాల మనుస్మరన్, ౧౮౪

ఉన్మత్త ఇవ నిశ్చేతా విలలాప సుదుఃఖితః.
స్మృత్వా పితు ర్గుణాంగాని తాని తాని తదా తదా, ౧౨౫

మంథరాప్రభవ స్తీవ్రః కైకేయీగ్రాహసంకులః.
వరదానమయోఽక్షోభ్యోఽమజ్జయ చ్ఛోకసాగరః, ౧౩౫

సుకుమారం చ బాలం చ సతతం లాలితం త్వయా.
క్వ తాత భరతం హిత్వా విలపంతం గతో భవాన్, ౧౪౫

నను భోజ్యేషు పానేషు వస్త్రే ష్వాభరణేషు చ.
ప్రవారయసి న స్సర్వాం స్త న్నః కోఽన్యః కరిష్యతి, ౧౫౫

అవదారణకాలే తు పృథివీ నావదీర్యతే.
యా విహీనా త్వయా రాజ్ఞా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా, ౧౬౫

(శత్రుఘ్న ఇతి.) భరతపతనావధి శత్రుఘ్నస్య ధైర్యం స్థితం. తత్పతనానంతరం తు భూమిపాల మనుస్మరన్ న్యపతత్. ౧౧౫

(ఉన్మత్త ఇతి.) గుణాంగాని, గుణా నంగాని చేత్యర్థః. తదా తదా తాని తాని తత్తత్కాలో చితాభిమతప్రదానోపలాలనకరాణి గుణాంగాని. ౧౨౫

(మంథరేతి.) మంథరేతి సగరవ్యావృత్తిః. తీవ్రః అగాధ ఇతి యావత్. అమజ్జయత్, అస్మా నితి శేషః. ౧౩౫–౧౪౫

(నన్వితి.) ప్రవారయసి వస్త్రాభరణాదిషు కిం తవేష్టం గృహాణేతి ప్రకర్షేణ స్వయం గ్రాహయసి, త త్ప్రవారణం. ౧౫౫

(అవదారణేతి.) యా పృథివీ, ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా, నావదీర్యతే న భిద్యతే, స్వయ-

(దశరథస్య అస్థిసంచయనం)

పితరి స్వర్గ మాపన్నే రామే చాఽరణ్య మాశ్రితే.
కిం మే జీవిత సామర్థ్యం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం, ౧౭॥

హీనో భ్రాత్రా చ పిత్రా చ శూన్యా మిక్ష్వాకుపాలితాం.
అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామి ప్రవేక్ష్యామి తపోవనం, ౧౮॥

తయో ర్విలపితం శ్రుత్వా వ్యసనం చాఽన్వవేక్ష్య తత్.
భృశ మార్తతరా భూయ స్సర్వ ఏవాఽనుగామినః, ౧౯॥

తతో విషణ్ణౌ విశ్రాంతౌ శత్రుఘ్నభరతా వుభౌ.
ధరణ్యాం సంవ్యవేష్టేతాం భగ్నశృంగా వివర్షభౌ, ౨౦॥

తతః ప్రకృతిమా న్వైద్యః పితు రేషాం పురోహితః.
వసిష్ఠో భరతం వాక్య ముత్థాప్య త ముదాచ హ, ౨౧॥

మితి శేషః. సా, అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలేఽపి. నావదీర్యతే, నావదీర్యేతే త్యర్థః. పాఠభేదః- అవదారణకాలే త్వద్విహీనతయా అవదారణస్య ప్రాప్తకాలే. అవదారణకాలత్వే హేతుః (త్వయా విహీనేతి.) ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా త్వయా రాజ్ఞా ఏతాదృశ గుణాఢ్యేన త్వయేత్యర్థః. విహీనా యా సా పృథివీ అవదారణకాలే నావదీర్యత ఇత్యన్వయః, ౧౬॥

(పితరీతి.) జీవితసామర్థ్యం జీవనశక్తిః. ౧౭-౧౮॥

(తయోరితి.) ఆర్తతరాః, ఆస న్నితి శేషః. ౧౯॥

(తత ఇతి.) విశ్రాంతౌ విశేషేణ శ్రాంతౌ, వ్యవేష్టేతాం వ్యలుఠేతాం. ౨౦॥

(తత ఇతి.) ప్రకృతిమా న్ప్రశస్తస్వభావః 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే' ఇతి వైజయంతీ. వైద్యః విద్యాం తత్త్వజ్ఞానహేతుభూతాం వేదాంతవిద్యాం వేదేతి వైద్యః, వేదాంతవిద్యాధిగతపరావరతత్త్వయాథాత్మ్యవిజ్ఞానః. సర్వజ్ఞ ఇతి యావత్. తదధీతే తద్వేదే త్యణ్. "సర్వజ్ఞభిషజౌ వైద్యా' వి త్యమరః. (ఏషామితి) బహువచననిర్దేశో బుద్ధిస్థ రామాద్యపేక్షయా. పితుః దశరథస్య. ౨౧॥

త్రయోదశోఽయం దివస: పితు ర్వృత్తస్య తే విభో.
సాఽవశేషాస్థినిచయే కి మిహ త్వం విళంబసే, ౨౨॥

త్రీణి ద్వంద్వాని భూతేషు ప్రవృత్తా న్యవిశేషత:.
తేషు చాఽపరిహార్యేషు నైవం భవితు మర్హసి, ౨౩॥

సుమంత్రశ్చాపి శత్రుఘ్న ముత్థాప్యాఽభిప్రసాద్య చ.
శ్రావయామాస తత్త్వజ్ఞ స్సర్వభూతభవాభవౌ, ౨౪॥

ఉత్థితౌ చ నరవ్యాఘ్రౌ ప్రకాశేతే యశస్వినౌ.
వర్షాతపపరిక్లిన్నౌ పృథ గింద్రధ్వజా వివ, ౨౫॥

అశ్రూణి పరిమృద్నంతౌ రక్తాక్షౌ దీనభాషిణౌ.
అమాత్యా స్త్వరయంతి స్మ తనయౌ చాఽపరా: క్రియా:. ౨౬॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తసప్తతితమ స్సర్గ:.

(త్రయోదశ ఇతి.) వృత్తస్య సంస్కృతస్య, త్రయోదశోఽయం దివసః. సావశేషాస్థినిచయే అస్థిసంచయనాఖ్యే కర్మ ణ్యవశిష్ట ఇత్యర్థః. దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానావయవాస్థిసంచయనం కృతం, త్రయోదశే దివసే తద్దేశీయ శిష్టాచారప్రాప్తస్థలశోధన మాత్రం కృత మితి న స్మృతివిరోధ ఇత్యప్యాహుః. స్మృతి శ్చాఽస్మాభి ర్దర్శితైవ. ౨౨॥

(త్రీణీతి.) 'అశనాయాపిపాసే శోకమోహౌ జరామృత్యూ' ఇత్యుక్తాని త్రీణి ద్వంద్వాని. భూతేషు జంతుషు, అవిశేషతః ప్రవృత్తాని, తేషు చాఽపరిహార్యేషు ప్రాప్తేషు, త్వ మేవం భవితుం నార్హసి అజ్ఞ వన్మోహేన ప్రలపితుం నార్హసి. ౨౩॥

(సుమంత్ర ఇతి.) భవాభవౌ సర్వభూతోత్పత్తివినాశౌ. ౨౪-౨౫॥

(అశ్రూణీతి.) పరిమృద్నంతౌ మార్జయంతౌ. తనయౌ రాజపుత్రౌ. అపరాః క్రియాః అస్థిసంచయనాదికాః, ప్రతీతి శేషః. ౨౬॥

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే.
సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టసప్తతితమ స్సర్గః

అథ యాత్రాం సమీహంతం శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః,
భరతం శోక సంతప్త మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧

గతి ర్య స్సర్వభూతానాం దుఃఖే కిం పున రాత్మనః,
స రామ స్సత్త్వసంపన్నః స్త్రియా ప్రవ్రాజితో వనం. ౨

బలవాన్ వీర్య సంపన్నో లక్ష్మణో నామ యోఽప్యసౌ,
కిన్న మోచయతే రామం కృత్వా స్మ పితృనిగ్రహం. ౩

పూర్వ మేవ తు నిగ్రాహ్య స్సమవేక్ష్య నయానయౌ,
ఉత్పథం య స్సమారూఢో నార్యా రాజా వశం గతః. ౪

అథ అష్టసప్తతితమ స్సర్గః

(అథేత్యాది.) అథ అపరక్రియాం నిర్వర్త్య గృహం ప్రతి గమనానంతరం, యాత్రాం రామ సమీపగమనం, సమీహంతం సమీహమానం, యాత్రోద్యుక్త మిత్యర్థః. ౧

(గతి రితి.) సర్వభూతానాం ప్రాణిమాత్రస్య, దుఃఖే సతి యో గతిః, సః ఆత్మనో దుఃఖే సతి గతిరితి, కిం పునః కిం వక్తవ్యం? ఏవం దుఃఖనిస్తార క్షమో రామః, సత్వసంపన్నోఽపి బలసంపన్నోఽపి, స్త్రియా అత్యంతాబలయా, వనం ప్రవ్రాజితః. ఇద మత్యంతచిత్ర మితి భావః. ౨

పితృపరతంత్రో రామః కింకరో త్విత్యత్రాహ (బలవా నిత్యాదినా.) నామేతి కుత్సనే. 'నామ ప్రకాశ్య సంభావ్య క్రోధోపగమకుత్సన' ఇతి వైజయంతీ. లక్ష్మణో నామ యోఽపీ త్యనాదరోక్తిః. అసౌ పితృనిగ్రహం కృత్వాపి రామం వనవాసాత్, కిం న మోచయితే ష్మ కిం న మోచితవాన్. ఇద మప్యపర మాశ్చర్య మితి భావః. ౩

పితృనిగ్రహే దోషో నాస్తీ త్యాశంకాం పరిహరతి (పూర్వ మిత్యాదినా.) యో రాజా నార్యా

ఇతి సంభాషమాణే తు శత్రుఘ్నే లక్ష్మణానుజే,
ప్రాగ్ద్వారేఽభూ త్తదా కుబ్జా సర్వాభరణభూషితా. ౫

లిప్తా చందనసారేణ రాజవస్త్రాణి బిభ్రతీ,
వివిధం వివిధై స్తై స్తై ర్భూషణైశ్చ విభూషితా. ౬

మేఖలాదామభి శ్చిత్రై రన్యైశ్చ శుభభూషణైః,
బభాసే బహుభి ర్బద్ధా రజ్జుబద్ధేవ వానరీ. ౭

తాం సమీక్ష్య తదా ద్వార్స్థా సుభృశం పాపకారిణీం,
గృహీత్వా కరుణాం కుబ్జాం శత్రుఘ్నాయ న్యవేదయన్. ౮

వశం గతః, ఉత్పథం సమారూఢః అపథం ప్రాప్తః, సః, నయానయౌ నీత్యనీతి, సమవేక్ష్య సమ్య గ్విచార్య, పూర్వ మేవ అన్యాయప్రవృత్తిసమాపనాత్ పూర్వమేవ. నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా. ౪

(ఇతీతి.) కుబ్జా ప్రాగ్ద్వారేఽభూత్ స్వాభిలషితో భరతాభిషేకః కదా భవిష్యతీ త్యవసరం ప్రతీక్షమాణా భరతశత్రుఘ్నాధిష్ఠితరాజగృహస్య ప్రాగ్ద్వారే దైవా దాగతాఽభూత్. ౫

(లిప్తేతి.) చందనసారేణ చందనపంకేన, రాజవస్త్రాణి రాజార్హవస్త్రాణి కైకేయీదత్తాని, కంచుకాంతరీయోత్తరీయాదిభేదా ద్బహువచనం. (తై స్తై రితి.) తత్తదవయవౌచిత్య ముచ్యతే. ఏకైకాభరణే రత్నఖచితత్వాదివైవిధ్య మాహ (వివిధై రితి.) వివిధ మితి క్రియావిశేషణం తేన భూషణసంస్థానవిశేష ఉచ్యతే. ౬

(మేఖలాదామభి రితి.) భూషణశబ్దోఽపి మేఖలాదామభిన్నపరః, గోబలీవర్దన్యాయాత్, అన్యైః మేఖలాప్రదేశధారణీయైః, బద్ధేతి విశేషణాత్ భూషణాని బంధన స్థానీయాని, న తు శోభాకరాణీ త్యుక్తం. ౭

(తా మితి.) అకరుణాం నిర్దయాం. ౮

(శత్రుఘ్నేన మంథరాయా నిగ్రహః)

యస్యాః కృతే వనే రామో న్యస్తదేహశ్చ వః పితా,
సేయం పాపా నృశంసా చ తస్యాః కురు యథామతి. ౯

శత్రుఘ్న శ్చ త దాజ్ఞాయ వచనం భృశదుఃఖితః,
అంతఃపురచరా న్సర్వా నిత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౧౦

తీవ్ర ముత్పాదితం దుఃఖం భ్రాతౄణాం మే తథా పితుః,
యయా సేయం నృశంసస్య కర్మణః ఫల మశ్నుతాం. ౧౧

ఏవ ముక్తా తు తేనాఽఽశు సఖీజనసమావృతా,
గృహీతా బలవ త్కుబ్జా సా తద్గృహ మనాదయత్. ౧౨

తత స్సుభృశసంతప్త స్తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః,
క్రుద్ధ మాజ్ఞాయ శత్రుఘ్నం విపలాయత సర్వశః. ౧౩

అమంత్రయత కృత్స్నశ్చ తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః,
యథాఽయం సముపక్రాంతో నిశ్శేషా న్నః కరిష్యతి. ౧౪

సానుక్రోశాం వదాన్యాం చ ధర్మజ్ఞాం చ యశస్వినీం,
కౌసల్యాం శరణం యామ సా హి నోఽస్తు ధ్రువా గతిః. ౧౫

(యస్యా ఇతి.) వనే, అభూ దితి శేషః. కురు, శిక్షణ మితి శేషః. ౯-౧౨.

(తత ఇతి.) విపలాయతేతి ఉపసర్గస్యాయతౌ వితి రేఫస్య లత్వం. ౧౩

(అమంత్రయతేతి.) అమంత్రయత అన్యోన్య మాహ్వాయత్, తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః, కృత్స్నః తదితర స్సర్వోఽపి జనః, యథా యేన ప్రకారేణ, అయం శత్రుఘ్నః, ఉపక్రాంతః, తథా, నః నిశ్శేషా న్కరిష్యతి, జనాపేక్షయా పుంస్త్వం. వదాన్యాం వల్గువాచం 'వదాన్యో వల్గువాగపి' ఇ

స చ రోషేణ తామ్రాక్షః శ్శత్రుఘ్న శ్శత్రుతాపనః,
విచకర్ష తదా కుబ్జాం క్రోశంతీం ధరణీతలే. ౧౬

తస్యా హ్యాకృష్యమాణాయా మంథరాయా స్తత స్తతః,
చిత్రం బహువిధం భాండం పృథివ్యాం త ద్వ్యశీర్యత. ౧౭

తేన భాండేన సంస్తీర్ణం శ్రీమ ద్రాజనివేశనం,
అశోభత తదా భూయ శ్శారదం గగనం యథా. ౧౮

స బలీ బలవత్క్రోధా ద్గృహీత్వా పురుషర్షభః,
కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్య బభాషే పరుషం వచః. ౧౯

తై ర్వాక్యైః పరుషై ర్దుఃఖైః కైకేయీ భృశదుఃఖితా,
శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణ మాగతా. ౨౦

వైజయంతీ. కౌసల్యాం శరణం యామః. సా నో ధ్రువా గతి రస్త్వి త్యనేన్య మాహ్వయ దిత్యన్వయః. ౧౫-౧౬

(తస్యా ఇతి,) భాండం భూషణం, 'వణిఙ్మూలధనే పాత్రే భాండం భూషాఽశ్వభూషయో' రితి వైజయంతీ. పృథివ్యాం, త ద్వ్యశీర్యత విశీర్ణ మాసీత్, పాఠభేదః - పృథివ్యాం, తద్విశీర్యతే విశీర్ణ మాసీత్. ౧౭

(తేనేతి.) శారదం ప్రసన్ననక్షత్ర మిత్యర్థః. ౧౮

(స ఇతి.) బలవత్క్రోధాత్ అతీవ క్రోధాత్, కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్య త్యనేన మంథరామోచనార్థం తదా కైకేయీ సమాగతే త్యవగమ్యతే. ౧౯

(తై రితి.) 'శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణ మాగతే' త్యనేన భర్త్సనానంతరం తాం ప్రహర్తు మభ్యుద్యుక్తవా నితి సూచ్యతే. ౨౦

(శత్రుఘ్నేన మంథరాయా నిగ్రహః)

తాం ప్రేక్ష్య భరతః క్రుద్ధం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్,
అవధ్యా స్సర్వభూతానాం ప్రమదాః క్షమ్యతా మితి. ౨౦

హన్యా మహ మిమాం పాపాం కైకేయీం దుష్టచారిణీం,
యది మాం ధార్మికో రామో నాఽసూయే న్మాతృఘాతుకం. ౨౧

ఇమా మపి హతాం కుబ్జాం యది జానాతి రాఘవః,
త్వాం చ మాం చ హి ధర్మాత్మా నాఽభిభాషిష్యతే ధ్రువం. ౨౩

భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః,
న్యవర్తత తతో రోషా త్తాం ముమోచ చ మంథరాం. ౨౪

సా పాదమూలే కైకేయ్యాః మంథరా నిపపాత హ,
నిశ్వసంతీ సుదుఃఖార్తా కృపణం విలలాప చ. ౨౫

శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం సమీక్ష్య కుబ్జాం భరతస్య మాతా,
శనై స్సమాశ్వాసయ దార్తరూపాం క్రౌంచీం విలగ్నా మివ వీక్షమాణాం. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.

(తా మితి.) క్షమ్యతా మిత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౦

(హన్యా మితి.) నాసూయేత్ న గర్హేత. ౨౧

మా భూ న్మాతృహత్యా, సర్వకుహనామూలభూతేయ మేవ కుబ్జా హన్యతా మిత్యత్రాహ (ఇమా మిత్యాదినా.) నాఽభిభాషిష్యతే, ఇత్యబ్రవీ దిత్యనుకృష్టేన పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩-౨౫

(శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞా మితి.) విక్షేపో భ్రామణం, తేన విమూఢసంజ్ఞాం అన్యథాభూత మతిం, విలగ్నాం వాగురాలగ్నా మితి భావః, వివిగ్నా మితి పాఠే-కంపవతీ మిత్యర్థః. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః.

తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే,
సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్య మబ్రువన్. ౧

గతో దశరథ స్స్వర్గం యో నో గురుతరో గురుః,
రామం ప్రవ్రాజ్య వై జ్యేష్ఠం లక్ష్మణం చ మహాబలం. ౨

త్వ మద్య భవ నో రాజా రాజపుత్ర మహాయశః,
సంగత్యా నాఽపరాధ్నోతి రాజ్య మేత దనాయకం. ౩

అభిషేచనికం సర్వ మిద మాదాయ రాఘవ,
ప్రతీక్షతే త్వాం స్వజన శ్శ్రేణయశ్చ నృపాత్మజ. ౪

రాజ్యం గృహాణ భరత పితృపైతామహం ధ్రువం,
అభిషేచయ చాత్మానం పాహి చాఽస్మా న్నరర్షభ. ౫

అథ ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః

(తతః ప్రభాత ఇత్యాది.) త్రయోదశదివసపర్యంత మపరక్రియావ్యాపృతత్వా చ్చతుర్దశ ఇత్యుక్తం. సమేత్య ఏకీభూయ. ౧

(గత ఇతి.) గురుతరో గురుః, పరమగురు రిత్యర్థః. ౨

(త్వమితి.) 'రాజానం ప్రథమం విందే త్తతో భార్యాం తతో ధన' మితి మాతాపిత్రాదే రపి రాజ్ఞ ఏవాంతరంగరక్షకత్వోపదేశాత్ అనాయకమ ప్యేతద్రాజ్యం, సంగత్యా దైవయోగేన, నాఽపరాధ్నోతి రాజ్యస్థ జనజాత మన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీ త్యర్థః. ౩

ప్రకృతాభిముఖ్యమ ప్యస్తీత్యాహ (అభిషేచనికం) అభిషేక ప్రయోజనం పదార్థజాతం, స్వజనః అమాత్యాదయః, శ్రేణయః నైగమాః, ప్రతీక్షంత ఇతి విపరిణామః. ౪-౫

(భరతేన స్వపట్టాభిషేకతిరస్కారః)

అభిషేచనికం భాండం కృత్వా సర్వం ప్రదక్షిణం,
భరత స్తం జనం సర్వం ప్రత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౬

జ్యేష్ఠస్య రాజతా నిత్య ముచితా హి కులస్య నః,
నైవం భవంతో మాం వక్తు మర్హంతి కుశలా జనాః. ౭

రామః పూర్వో హి నో భ్రాతా భవిష్యతి మహీపతిః,
అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి వర్షాణి నవ పంచ చ. ౮

యుజ్యతాం మహతీ సేనా చతురంగమహాబలా,
ఆనయిష్యా మ్యహం జ్యేష్ఠం భ్రాతరం రాఘవం వనాత్. ౯

అభిషేచనికం చైవ సర్వ మేత దుపస్కృతం,
పురస్కృత్య గమిష్యామి రామహేతో ర్వనం ప్రతి. ౧౦

తత్రైవ తం నరవ్యాఘ్ర మభిషిచ్య పురస్కృతం,
ఆనేష్యామి తు వై రామం హవ్యవాహ మివాధ్వరాత్. ౧౧

(అభిషేచనిక మితి.) భాండం ఉపకరణం. ౬

(జ్యేష్ఠస్యేతి.) రాజతా రాజత్వం. ౭

(రామ ఇతి.) వత్స్యామి, రామప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః. ౮

(యుజ్యతా మితి) ఆనయిష్యామి త్యత్ర ఇడార్షః. ౯

(అభిషేచనిక మితి.) ఉపస్కృతం సంస్కృతం, ఉపకరణ మితి వాఽర్థః. రామహేతోః రామాభిషేకార్థం. ౧౦

(తత్రైవేతి.) పురస్కృతం పూజితం-'పురస్కృతః పూజితే స్యా దభియుక్తేఽగ్రతః కృతే'

న సకామాం కరిష్యామి స్వా మిమాం మాతృ గంధినీం,
వనే వత్స్యా మ్యహం దుర్గే రామో రాజా భవిష్యతి. ౧౨

క్రియతాం శిల్పిభిః పంథా స్సమాని విషమాణి చ,
రక్షిణ శ్చానుసంయాంతు పథి దుర్గవిచారకాః. ౧౩

ఏవం సంభాషమాణం తం రామహేతో ర్నృపాత్మజం,
ప్రత్యువాచ జన స్సర్వ శ్శ్రీమద్వాక్య మనుత్తమం. ౧౪

ఏవం తే భాషమాణస్య పద్మా శ్రీ రుపతిష్ఠతాం,
యస్త్వం జ్యేష్ఠే నృపసుతే పృథివీం దాతు మిచ్ఛసి. ౧౫

ఇతి వైజయంతీ. యద్వా, పురస్కృతం స్వజనదర్శనేనాఽభిముఖీకృత మిత్యర్థః. అధ్వరాత్-యాగశాలాయాః, హవ్యవాహం త్రేతాగ్నిం. ౧౧

(నేతి.) మాతృగంధినీం కేవలమాతృవ్యపదేశాం, లేశమాత్రమాతృభావా మితి వా. 'గంధో లేశే మహీగుణ' ఇతి వైజయంతీ. ౧౨

(క్రియతా మితి.) తత్సమీపగమనాయేతి శేషః. విషమాణి నిమ్నోన్నతస్థలాని, సమాని క్రియంతాం, పథి దుర్గవిచారకాః మార్గే దుర్గస్థలశోధకాః, యద్వా, దుర్గాభిజ్ఞా రక్షిణః. ౧౩

(ఏవ మితి.) రామహేతోః అనుత్తమం శ్రీమద్వాక్యం ఏవం సంభాషమాణం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౧౪

(ఏవ మితి.) పద్మా పద్మాలయా, శ్రీః, తే ఉపతిష్ఠతాం-త్వత్సమీపే అనపాయినీ తిష్ఠత్వి త్యర్థః. నృపసుతే నృపసుతాయ, స ఏవ సుతః, జ్యేష్ఠత్వాత్-'ఇతరే కామజాః స్మృతా' ఇతి వచనా దితి భావః. ౧౫

(భరతస్య శ్రీరామానయనయాత్రాసన్నాహః)

అనుత్తమం తద్వచనం నృపాత్మజప్రభాషితం సంశ్రవణే నిశమ్య చ,
ప్రహర్షజా స్తం ప్రతి బాష్పబిందవో నిపేతు రార్యాననేత్రసంభవాః. ౧౬

ఊచుస్తే వచన మిదం నిశమ్య హృష్టా స్సామాత్యా స్సపరిషదో వియాతశోకాః,
పంథానం నరవర భక్తిమా& జనశ్చ వ్యాదిష్టా స్తవ వచనాచ్చ శిల్పివర్గః. ౧౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః.

అథ అశీతితమ స్సర్గః

అథ భూమిప్రదేశజ్ఞా స్సూత్రకర్మవిశారదాః,
స్వకర్మాభిరతా శ్శూరాః ఖనకా యంత్రకా స్తథా. ౧

(అనుత్తమ మితి.) సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే. 'ఆగూ సంగరసంధాః ప్రతిశ్రవ స్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞా' చేతి హలాయుధః. నిశమ్య, స్థితానా మితి శేషః. ఆర్యాననేత్రసంభవా ఇత్యత్ర ఆర్యే త్యవిభక్తికనిర్దేశః. ఆర్యాణా మితి యావత్. ౧౬

(ఊచు రితి.) హే నరవర, తవ వచనాత్, శిల్పివర్గః, భక్తిమా& జనః రక్షకజనశ్చ. పంథానం ప్రతి, వ్యాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః, ఇతీద మూచు రితి సంబంధః. ౧౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః

అథ అశీతితమ స్సర్గః

(అథేత్యాది.) భూమిప్రదేశజ్ఞాః నిమ్నోన్నతాదిప్రదేశజ్ఞాః, యద్వా, నానాదేశవిదః, సూత్రకర్మవిశారదాః, సూత్రకర్మణి నిర్జలప్రదేశే ష్వగాధవాపీకూపాదిజలోద్ధారసూత్రకర్మణి, విశారదాః

కర్మాంతికా స్థపతయ: పురుషా యంత్రకోవిదా:,
తథా వర్ధకయ శ్చైవ మార్గిణో వృక్షతక్షకా:. ౨

కూపకారా స్సుధాకారా వంశకర్మకృత స్తథా,
సమర్థా యే చ ద్రష్టార: పురత స్తే ప్రతస్థిరే. ౩

స తు హర్షా త్త ముద్దేశం జనౌఘో విపుల: ప్రయాన్,
అశోభత మహావేగ స్సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౪

తే స్వవారం సమాస్థాయ వర్త్మకర్మణి కోవిదా:,
కరణై ర్వివిధోపేతై: పురస్తా త్సంప్రతస్థిరే. ౫

సమర్థాః. యద్వా, సూత్రైః కర్ష సూత్రకర్మ. తత్ర విశారదా స్సమర్థాః, తంతువాయా ఇత్యర్థః. స్వకర్మాభిరతాః మార్గరక్షణాదిస్వకర్మసావధానాః, ఖనకాః ఖననోపజీవినః, సురంగాదికృత ఇత్యర్థః. యంత్రకాః మహాకుల్యాదితరణాయ కాష్ఠాదినా ఉపయంత్రప్రవర్తకాః, వాగురికా వా. కర్మాంతికాః-కర్మణి అంతోఽవసాన మేషా మస్తీతి కర్మాంతికాః, పరికల్పిత కర్మకారిణః, భృతి జీవిన ఇతి యావత్. స్థపతయః కారవః, 'స్థపతిః కారుభేదేఽపీ' త్యమరః. పురుషాః అధ్యక్షరాజ పురుషాః, యంత్రకోవిదాః క్షేపణీయాదియంత్రకరణసమర్థాః, వర్ధకయః తక్షాణః - 'తక్షా తు వర్ధకి' రిత్యమరః. మార్గిణః మార్గసమీకరణసమర్థాః, వృక్షతక్షకాః మార్గనిరోధక వృక్షచ్ఛేదకాః, కూప కారాః కూపనిర్మాణసమర్థాః, సుధాకారాః ప్రాసాదస్థలక్షిత్యాదిలేపనకరాః, వంశకర్మకృతః వంశైః కటపిటకశూర్పాదికర్మకరాః, సమర్థాః కార్యాంతరేషు సమర్థాః, ద్రష్టారః పూర్వానుభూత మార్గాః, మార్గప్రదర్శకా ఇతి యావత్. ౧-౩

(స త్వితి.) హర్షాత్, కర్మకరణస్య దుఃఖాత్మకత్వేఽపి జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శన కుతూహలాత్. త ముద్దేశం ప్రయాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశ ముద్దిశ్య గచ్ఛన్. ౪

(త ఇతి.) తే మార్గశోధకాః, స్వవారం సమాస్థాయ స్వస్వశోధ్యమార్గశోధనే అన్యోన్యపర్యాయ కరణం ప్రాప్య 'నివహావసరౌ వారౌ' విత్యమరః. వివిధోపేతైః- వివిధాః నానాప్రకారాః, తా నుపేతైః, నానావిధై రిత్యర్థః. కరణైః ఖనిత్రపిటకకుఠారాదిభి స్సహ, పురస్తాత్ ప్రతస్థిరే, ౫

(భరతస్య శ్రీరామానయనయాత్రాసన్నాహః)

లతా వల్మీశ్చ గుల్మాంశ్చ స్థాణూ నశ్మన ఏవ చ,
జనా స్తే చక్రిరే మార్గం ఛిందంతో వివిధా న్ద్రుమాన్. ౬

అవృక్షేషు చ దేశేషు కేచి ద్వృక్షా నరోపయన్,
కేచి త్కుఠారై ష్టంకైశ్చ దాత్రై శ్ఛింద న్క్వచి త్క్వచిత్. ౭

అపరే వీరణస్తంబా న్బలినో బలవత్తరాః,
విధమంతి స్మ దుర్గాణి స్థలాని చ తత స్తతః ౮

అపరేఽపూరయ న్కూపా న్పాంసుభి శ్శ్వభ్ర మాయతం,
నిమ్న భాగాం స్తతః కేచిత్ సమాం శ్చక్రు స్సమంతతః. ౯

(లతా ఇతి.) లతాః మార్గావరణభూతా శ్శాఖాః 'సమే శాఖాలతే' ఇత్యమరః. వల్లీః వీరుధః, గుల్మా న్కక్షా న్, స్థాణూ న్శంకూన్. 'స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శంకు' రిత్యమరః. ౬

(అవృక్షేష్వితి.) టంకైః పాషాణభేదనాదిసాధనైః 'టంకః పాషాణదారణ' ఇత్యమరః. దాత్రైః లవిత్రైః 'దాత్రం లవిత్ర' మిత్యమరః. ఛింద న్నచ్ఛిందన్. ౭

(అపర ఇతి) వీరణస్తంబా న్వీరణతృణకాండాన్, విధమంతి స్మ అదహన్, ధ్మా శబ్దాగ్ని సంయోగయో రిత్యస్మాద్ధాతో ర్ధమాదేశః. బలినః రూఢమూలాన్, ఛేత్తు మశక్యా నిత్యర్థః. దుర్గాణి గంతు మశక్యాని, నిమ్నోన్నతస్థలానీ త్యర్థః. స్థలాని, సమాని చక్రు రితి శేషః. ౮

(అపర ఇతి.) కూపా న్మార్గస్థాన్, ఆయతం శ్వభ్ర మవటం చ, పాంసుభి రపూరయన్, నిమ్నభాగాం శ్చ పాంసుభి స్సమాం శ్చక్రుః, ప్రపూర్యేతి శేషః. యద్వా, పూర్వశ్లోకే దుర్గాణి తృణలతాదిచ్ఛన్నాని స్థలాని చ, విధమంతి స్మేతి యోజనా. అతో న పునరుక్తిః. ౯

బబంధు ర్బంధనీయాంశ్చ క్షోద్యాన్ సంచుక్షుదు స్తదా,
బిభిదు ర్భేదనీయాంశ్చ తాంస్తాన్ దేశా న్నరా స్తదా. ౧౦

అచిరేణైవ కాలేన పరివాహాన్ బహూదకాన్,
చక్రు ర్బహువిధాకారాన్ సాగరప్రతిమాన్ బహూన్. ౧౧

నిర్జలేషు చ దేశేషు ఖానయామాసు రుత్తమాన్,
ఉదపానాన్ బహువిధాన్ వేదికాపరిమండితాన్. ౧౨

ససుధాకుట్టిమతలః ప్రపుష్పితమహీరుహః,
మత్తోద్ఘుష్టద్విజగణః పతాకాభి రలంకృతః. ౧౩

చందనోదకసంసిక్తో నానాకుసుమభూషితః,
బహ్వశోభత సేనాయాః పంథాః సురపథోపమః. ౧౪

(బబంధు రితి.) బంధనీయాన్ జలప్రదేశాన్, బబంధుః సేనాసంతరణార్థం సేతుభి ర్బబంధుః. క్షోద్యాన్ క్షోదార్హాన్ శర్కరాభూయిష్ఠప్రదేశాన్, సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః, భేదనీయాన్ కచ్ఛాదిబహుజలప్రదేశాన్, జలనిర్గమార్థం బిభిదుః. ౧౦

(అచిరేణేతి.) పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్, జలోచ్ఛ్వాసాన్ బన్ధనేన బహూదకాన్. చక్రుః, యద్వా, పరివాహాన్ దూరస్థతటాకప్రవర్ధితాన్, బహువిధాకారాన్ సోపానావతారాద్యనేకప్రకారా నిత్యర్థః. ౧౧

(నిర్జలేష్వితి.) ఉదపానాన్ కూపాన్ 'పుంస్యేవాఽన్ధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసి వే'త్యమరః. బహువిధాన్ నరగజతురగాదిపానయోగ్య సరోవాప్యాదిభేదేన బహువిధాన్. వేదికాపరిమండితాన్ జలపానకాలే విశ్రాంత్యర్థం తీరే వేదికాలంకృతాన్. ౧౨

(ససుధేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సుధాలిప్తకుట్టిమతలోపేతః 'కుట్టిమోఽస్త్రీ నిబద్ధా భూ' రిత్యమరః. ప్రపుష్పితమహీరుహః, జలసేచనేనేతి శేషః. చందనోదకసంసిక్తః విశ్రాంతిప్రదేశేషు చందనయుక్తవారిసిక్తః. నానాకుసుమభూషితః ప్రకీర్ణనానాపుష్పశోభితః. ౧౩-౧౪

(భరతస్య శ్రీరామానయనయాత్రాసన్నాహః)

ఆజ్ఞాప్యాఽథ యథాజ్ఞప్తి యుక్తాస్తేఽధికృతా నరాః,
రమణీయేషు దేశేషు బహుస్వాదుఫలేషు చ. ౧౫

యో నివేశ స్త్వభిప్రేతో భరతస్య మహాత్మనః,
భూయ స్తం శోభయామాసు ర్భూషాభి ర్భూషణోపమం. ౧౬

నక్షత్రేషు ప్రశస్తేషు ముహూర్తేషు చ తద్విదః,
నివేశా\nస్థాపయామాసు ర్భరతస్య మహాత్మనః. ౧౭

బహుపాంసుచయా శ్చాపి పరిఖాపరివారితాః,
తత్రేంద్రకీలప్రతిమాః ప్రతోళీవరశోభితాః. ౧౮

ప్రాసాదమాలావితతా స్సౌధప్రాకారసంవృతాః,
పతాకాశోభితా స్సర్వే సునిర్మితమహాపథాః. ౧౯

విసర్పద్భి రివాకాశే విటంకాగ్రవిమానకైః,
సముచ్ఛ్రితై ర్నివేశా స్తే బభు శ్శక్రపురోపమాః. ౨౦

(ఆజ్ఞాప్యేత్యాది.) అథ మార్గకరణానంతరం, అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః, యుక్తాః పరస్పరం యుక్తాః, బహు స్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు. భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశోఽభిమతః, తం తాదృశసన్నివేశం, యథాజ్ఞప్తి యథామతి, ఆజ్ఞాప్య కర్తుం నియమ్య, భూషణోపమం భూషణభూతం, స్వతోఽలంకృత మితి యావత్. నివేశం, భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః, భూయోపి శోభయామాసుః భూషయామాసుః. ౧౫-౧౬

(నక్షత్రే ష్విత్యాది.) తద్విదః వాస్తుశాస్త్రజ్ఞాః, నివేశా\nశిబిరాణి. ౧౭

(బహ్విత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. తత్ర మార్గే, బహుపాంసుచయాః - పాంసుశబ్దే నాఽత్ర సూక్ష్మసికతా ఉచ్యంతే. బహవః పాంసుచయా యేషు తే తథోక్తాః, పరిఖాపరివారితాః ఖేయై ర్వృతాః, ఇంద్రకీలప్రతిమాః ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః, ప్రతోళీవరశోభితాః - ప్రతోళీ వీధిః,

జాహ్నవీం తు సమాసాద్య వివిధద్రుమకాననాం,
శీతలామలపానీయాం మహామీనసమాకులాం. ౨౧

సచంద్రతారాగణమండితం యథా నభః క్షపాయా మమలం విరాజతే,
నరేంద్రమార్గ స్స తథా వ్యరాజత క్రమేణ రమ్య శ్శుభశిల్పినిర్మితః. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అశీతితమ స్సర్గః.

'రథ్యా ప్రతోళీ విశిఖే'త్య మరః. ప్రాసాదమాలావితతాః - ప్రాసాదాః దేవగృహాణి 'ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. సౌధప్రాకారసంవృతాః-సౌధాః రాజగృహాణి. యద్వా, సౌధాః సుధాధవళితాః, తేన రక్తం రాగాది త్యణ్. సముచ్ఛ్రితైః ఉన్నతైః, అతఏవ ఆకాశే విసర్పద్భి రివ స్థితైః. విటంకాగ్రవిమానకైః విటంకయుక్తాగ్రవిమానైః. 'కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. విమానాని సప్తభూమికాః ప్రాసాదాః, తైః, బభుః. శక్రపురోపమాః అమరావతీసదృశాః. ౨౦

(జాహ్నవీ మితి.) సమాసాద్య అవధీకృత్య, తత్పర్యంత మిత్యర్థః. నివేశా బభు రితి పూర్వేణాన్వయః, ఉత్తరేణ వా. గంగావిశేషణై స్తతఃపరం నివేశకరణాఽశక్యత్వం ద్యోత్యతే. ౨౧

(సచంద్ర తారాగణమండిత మితి.) సచంద్రో య స్తారాగణ, స్తేన మండితం. ౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అశీతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకాశీతితమ స్సర్గః.

తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతం సూతమాగధాః,
తుష్టువు ర్వాగ్విశేషజ్ఞా స్స్తవై ర్మంగళసంహితైః. ౧

సువర్ణకోణాభిహతః ప్రాణద ద్యామదుందుభిః,
దధ్ము శ్శంఖాంశ్చ శతశో నాదాం శ్చోచ్చావచస్వరాన్. ౨

స తూర్యఘోష స్సుమహా న్దివ మాపూరయ న్నివ,
భరతం శోకసంతప్తం భూయ శ్శోకై రరంధ్రయత్. ౩

తతః ప్రబుద్ధో భరత స్తం ఘోషం సన్నివర్త్య చ,
నాఽహం రాజేతి చా ప్యుక్త్వా శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౪

అథ ఏకాశీతితమ స్సర్గః

(తత ఇత్యాది.) నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం. యద్వా, భరతాభిషేకాయ వసిష్ఠేన కృతనాందీముఖాభ్యుదయయుక్తాం, యద్వా, శోకవిగమాయ కృతాభ్యుదయామిత్యర్థః. రాత్రిం రాత్రౌ, అపరరాత్ర ఇత్యర్థః. యద్వా, రాత్రిం, ప్రాప్యేతి శేషః. మంగళసంహితైః మంగళశబ్దసహితైః. ౧

(సువర్ణకోణాభిహత ఇతి.) కోణో వాదనదండః, యామావసానసూచకో దుందుభిః యామదుందుభిః, ప్రాణదత్ నదతి స్మ, నాద్యంతే ఏభి రితి నాదాః, కాహళ్యాదయః. తాన్, ఉచ్చావచస్వరాన్ నిమ్నోన్నతస్వరాన్, మంద్ర మధ్యమతారరూపేణ నానాస్వరా నిత్యర్థః ౨

(స ఇతి.) అరంధ్రయత్ వ్యదారయత్, అరంధయ దితి పాఠే- అపచత్, అతప దిత్యర్థః. ౩-౪

పశ్య శత్రుఘ్న కైకేయ్యా లోకస్యాఽపకృతం మహత్,
విసృజ్య మయి దుఃఖాని రాజా దశరథో గతః. ౫

తస్యైషా ధర్మరాజస్య ధర్మమూలా మహాత్మనః,
పరిభ్రమతి రాజశ్రీ ర్నౌ రివాఽకర్ణికా జలే. ౬

యో హి న స్సుమహా న్నాథ స్సోఽపి ప్రవ్రాజితో వనం,
అనయా ధర్మ ముత్సృజ్య మాత్రా మే రాఘవ స్స్వయం. ౭

ఇత్యేవం భరతం ప్రేక్ష్య విలపంతం విచేతనం,
కృపణం రురుదు స్సర్వా స్సస్వరం యోషిత స్తదా. ౮

తథా తస్మి న్విలపతి వసిష్ఠో రాజధర్మవిత్,
సభా మిక్ష్వాకునాథస్య ప్రవివేశ మహాయశాః. ౯

శాతకుంభమయీం రమ్యాం మణిరత్నసమాకులాం,
సుధర్మా మివ ధర్మాత్మా సగణః ప్రత్యపద్యత. ౧౦

స కాంచనమయం పీఠం సుఖాస్తరణసంవృతం,
అధ్యాస్త సర్వవేదజ్ఞో దూతా ననుశశాస చ. ౧౧

(పశ్యేతి.) కైకేయ్యా హేతుభూతయా జాయమానం, లోకస్య సూతమాగధాదేః, అపకృతం అనుచితం కర్మ, పశ్య. యద్వా, లోకస్య జనస్య. కైకేయ్యా, మహద్యథా భవతి తథా అపకృతం. తదేవాహ (విసృజ్యేత్యాది.) ౫

(తస్యేతి.) రాజశ్రీః ప్రధానే రాజని వర్తమానే జ్యేష్ఠపుత్రస్య యువరాజత్వేన ప్రాప్తే త్యేవమవిచ్ఛిన్నా రాజ్యలక్ష్మీః, అకర్ణికా — కర్ణోఽరిత్రం 'కర్ణ శ్శ్రోత్ర మరిత్రం' చేతి భువనః. సోఽస్యాస్తీతి కర్ణీ, స ఏవ కర్ణికః, కర్ణధార ఇతి యావత్. తద్రహితా. ౬-౭

(శాతకుంభమయీ మితి.) శాతకుంభమయీం స్వర్ణమయీం, మణిరత్నసమాకులాం-

(శ్రీరామానయనాయ భరతప్రస్థానం)

బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యా నమాత్యాన్ గణవల్లభాన్,
క్షిప్ర మానయతాఽవ్యగ్రాః కృత్య మాత్యయికం హి నః. ౧౨

స రాజపుత్త్రం శత్రుఘ్నం భరతం చ యశస్వినం,
యుధాజితం సుమంత్రం చ యే చ తత్ర హితా జనాః. ౧౩

తతో హలహలాశబ్ద స్సుమహాన్ సమపద్యత,
రథై రశ్వై ర్గజై శ్చాపి జనానా ముపగచ్ఛతాం. ౧౪

తతో భరత మాయాంతం శతక్రతు మివాఽమరాః,
ప్రత్యనందన్ ప్రకృతయో యథా దశరథం తథా. ౧౫

హ్రద ఇవ తిమినాగసంవృత స్స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః,

మణిశ్రేష్ఠసమావృతాం - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీ' త్యమరః. యద్వా, మణయో ముక్తాః. 'మణి ర్ద్వయో రశ్మజాతౌ ముక్తాదికేపి చే' త్యమరః. రత్నాని పద్మరాగాదీని. అత్ర సభా మితి విశేష్యం. సగణః సశిష్యగణః. ౧౦-౧౧

(బ్రాహ్మణా నితి.) గణవల్లభాన్ గణాధ్యక్షాన్, ఆత్యయికం - అత్యయః కృచ్ఛ్రం, తత్ర భవ మాత్యయికం, యత్నసాధ్య మిత్యర్థః. సరాజభృత్యం, రాజాంతరంగభృత్యసహితం, యుధాజి దితి విజయాఖ్యమంత్రిణో నామాంతరం, సుమంత్రశబ్దసాహచర్యాత్. యేచ, తత్ర భరతే, హితాః హితపరాః జనాః, తాన ప్యానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౨-౧౩

(హ్రద ఇతి.) శర్కరాశబ్దేనాఽత్రస్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే. హ్రదశ్చ సముద్ర సమీపస్థః,

దశరథసుతశోభితా సభా సదశరథేవ బభౌ యథా పురా. ౧౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకాశీతితమస్సర్గః.

అథ ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః

తా మార్యగణసంపూర్ణాం భరతః ప్రగ్రహాం సభామ్,
దదర్శ బుద్ధిసంపన్నః పూర్ణచంద్రో నిశా మివ. ౧

ఆసనాని యథాన్యాయ మార్యాణాం విశతాం తదా,
వస్త్రాంగరాగప్రభయా ద్యోతితా సా సభోత్తమా. ౨

సా విద్వజ్జనసంపూర్ణా సభా సురుచిరా తదా,
అదృశ్యత ఘనాపాయే పూర్ణచంద్రేవ శర్వరీ. ౩

తిమిశంఖాదిసాహచర్యాత్. అత్ర స్తిమితజలేన వసిష్ఠస్య, తిమినాగాభ్యాం భరతశత్రుఘ్నయోః, మణ్యాదిభి రమాత్యాదీనాం చ సామ్యం. ౧౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకాశీతితమ స్సర్గః.

అథ ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః

(తామితి.) ప్రగ్రహాం నియమవతీం. యద్వా, శుక్రబృహస్పత్యాది ప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం, తదా నిశావిశేషణ మిదం. ౧

(ఆసనానీతి.) ఆసనాని విశతాం ఆసనే షూపవిశతా మిత్యర్థః. ౨

(సేతి.) ఘనాపాయే వర్షాపగమే, శరదితి యావత్. భరతాభిషేకాయ సర్వే అలంకృతా స్సమాగతా ఇతి భావః. ౩

(పౌరై స్సహ భరతప్రస్థానం)

రాజ్ఞస్తు ప్రకృతీ స్సర్వా స్సమగ్రాః ప్రేక్ష్య ధర్మవిత్,
ఇదం పురోహితో వాక్యం భరతం మృదు చాఽబ్రవీత్. ౪

తాత రాజా దశరథ స్స్వర్గతో ధర్మ మాచరన్,
ధనధాన్యవతీం స్ఫీతాం ప్రదాయ పృథివీం తవ. ౫

రామ స్తథా సత్యధృతి స్సతాం ధర్మ మనుస్మరన్,
నాఽజహా త్పితు రాదేశం శశీ జ్యోత్స్నా మివోదితః. ౬

పిత్రా భ్రాత్రా చ తే దత్తం రాజ్యం నిహతకంటకం,
త ద్భుఙ్క్ష్వ ముదితామాత్యః క్షిప్ర మేవాఽభిషేచయ. ౭

ఉదీచ్యా శ్చ ప్రతీచ్యాశ్చ దాక్షిణాత్యా శ్చ కేవలాః,
కోట్యాఽపరాంతా స్సాముద్రా రత్నా న్యభిహరం తు తే. ౮

(రాజ్ఞ ఇతి.) ప్రేక్ష్య సంవాదార్థ మవలోక్య. ౪

(తాతేతి.) తాత వత్స, ధర్మం సత్యపరిపాలనరూపం, తవ తుభ్యం. ౫

(రామ ఇతి.) తథా పితృవత్, సత్యే ధృతిః ప్రీతి ర్యస్య స సత్యధృతిః, ధృఙ్ ప్రీతా వితి ధాతోః స్త్రియాం క్తిన్ ప్రత్యయః. సతాం పితృనిదేశ వర్తినాం, ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం 'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయాయాం పిండదానా చ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతే' తి వచనాత్. ౬

(పిత్రేతి.) అభిషేచయ, ఆత్మాన మితి శేషః. ౭

(ఉదీచ్యా ఇతి.) ప్రాచ్యా ఇత్యపి సిద్ధం. కేవలాః సింహాసనాదిరహితా ఇత్యపరాంతాది విశేషణం. అపరాంతాః అపరాంతదేశవాసినో యవనాః. కోట్యా కోటిసంఖ్యయా ఉపలక్షితాని, రత్నాని, సాముద్రాః సముద్ర ద్వీపవాసినః. ౮

త చ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం శోకేనాఽభిపరిప్లుతః,
జగామ మనసా రామం ధర్మజ్ఞో ధర్మకాంక్షయా. ౯

స బాష్పకలయా వాచా కలహంసస్వరో యువా,
విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం. ౧౦

చరితబ్రహ్మచర్యస్య విద్యాస్నాతస్య ధీమతః,
ధర్మే ప్రయతమానస్య కో రాజ్యం మద్విధో హరేత్. ౧౧

కథం దశరథా జ్జాతో భవే ద్రాజ్యాపహారకః,
రాజ్యం చాఽహం చ రామస్య ధర్మం వక్తు మిహాఽర్హసి. ౧౨

(తదితి.) ధర్మజ్ఞః కులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూప ధర్మజ్ఞః, ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూప ధర్మలిప్సయా, రామం మనసా జగామ. సస్మారే త్యర్థః. ౯

(స ఇతి.) బాష్పకలయా అధర్మస్మరణా ద్రామస్మరణా ద్వా బాష్పేణాఽవ్యక్తయా. (కలహంసస్వర ఇత్యనేన) అభినివేశవిశేషో ద్యోత్యతే. (యువేత్య నేన) భోగకాలేపి భోగోపకరణజిహాసా చిత్ర మితి బుధి స్స్నాతి. (సభామధ్యే జగర్హే) నియమాతిక్రమం రహసి బోధయే దితి నియమోపి భగ్నః. (అతిక్రూర మధర్మం నియుక్తవా నితి) దుఃఖపారవశ్యా ద్రహ స్సదోవిభాగవిస్మరణేన గర్హితవాక్. (పురోహితం జగర్హే) సమ్యక్ త్వయాఽస్య కులస్య భావి హిత మవేక్షిత మితి వినింద. (సభామధ్యే) బహవ స్సమేత్య మమైకస్య పారతంత్ర్యం కి మపజిహీర్షంతి? (సభామధ్యే) కిమవనేపి మద్ధనం ముష్ణంతి? ౧౦

(చరితేతి,) చరితబ్రహ్మచర్యస్య అనుష్ఠితగురుకులవాసస్య, విద్యాస్నాతస్య 'వేద మధీత్య స్నాయా' దితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనానంతరభావి స్నానకర్మయుక్తస్య, ధీమతః తదర్థజ్ఞస్య, ధర్మే ప్రయతమానస్య తదర్థానుష్ఠానవతః, మద్విధః శాస్త్రవశ్యో మాదృశః. ౧౧

మద్విధ ఇత్యేత ద్వివృణోతి (కథ మిత్యాదినా.) రామవిరహోత్తరక్షణే మృతస్య కుక్షౌ జాతోఽహం కథం తత్త్యక్తం రాజ్యం పరిగృహ్ణీయాం? మత్స్వరూపపర్యాలోచనయాపి నాఽహం రాజ్యార్హ ఇత్యాహ (రాజ్యం చేతి) విశేషవస్తు ష్వేక మేకస్య కిమీష్టే? ప్రత్యుత, రాజ్యం వా కిమితి

(పౌరైస్సహ భరతప్రస్థానం)

జ్యేష్ఠ శ్శ్రేష్ఠశ్చ ధర్మాత్మా దిలీపనహుషోపమః,
లబ్ధు మర్హతి కాకుత్స్థో రాజ్యం దశరథో యథా. ౧౩

అనార్యజుష్ట మస్వర్గ్యం కుర్యాం పాప మహం యది,
ఇక్ష్వాకూణా మహం లోకే భవేయం కులపాంసనః. ౧౪

యద్ధి మాత్రా కృతం పాపం నాఽహం తదపి రోచయే,
ఇహస్థో వనదుర్గస్థం నమస్యామి కృతాంజలిః. ౧౫

మాం నేచ్ఛేః? (రాజ్యం చాహం చ రామస్య) రాజ్య మపి రామసంబంధి, అహ మపి రామసంబంధీ. ఉభయ మపి రామశేష మిత్యర్థః. (ధర్మం వక్తు మిహార్హసి) లోకే స్వపిత్రాదికం నిగృహ్య స్వయం రాజ్యస్య కర్తార స్సంతి. త దేతద్వ్యక్త్రావపి భవతీతి మా మంస్థాః. (ఇహ) మద్విషయే, మత్ప్రకృతిం జ్ఞాత్వా ధర్మం వక్తు మర్హసి. (ధర్మం) పాల్యత్వపాలకత్వరూపం వక్తు మర్హసి. రామశేషత్వాఽవిశేషే, ఏకం శేషం కథ మపరం రక్షేత్? తథా సతి రాజ్య మేవ మాం కి మితి న రక్షేదితి భావః. నను రత్నపేటికయో ర్ద్వయో శ్శేషత్వాఽవిశేషే ప్యేకం రక్ష్య మపరం రక్షకం చ దృష్టం, తద్వ దస్త్వితి చేత్ న. తత్ర హి. పేటికా కుంచికాదివ్యాపారేణ స్వామినా రక్షకత్వేన వినియుక్తా. నాఽహ మేవం రామేణ వినియుక్తః. యథా స్వైకభార్య మపి రత్న మనవసరే పేటికాస్థం కరోతి, తద్వత్ స్వేనైవ పాల్య మపి రాజ్య మస్మాభి ర్వ్యావచ్ఛక్తి ప్రసాదితో ప్యనవసరతయా రామో యదా మదధీనం కుర్యాత్, తదా తదాహితశక్తి స్తత్పరతంత్రః పేటికావత్ యావ త్తదాగమనం రక్షేయం. అత స్తన్నివర్తనప్రయత్న ఏవ సర్వధా కార్యః. ప్రథమతో వరనిర్బంధాదికృతా రాజ్యస్యాఽస్మదీయత్వబుద్ధిః రామసమక్షం గత్వా పరిహరణీయేతి భావః. ౧౨

వక్తవ్యం ధర్మ మాహ (జ్యేష్ఠ ఇత్యాదినా.) దిలీపనహుషశబ్దౌ చంద్రసూర్యవంశశ్రేష్ఠ రాజోపలక్షణార్థౌ. ౧౩

(అనార్యేతి.) ఇక్ష్వాకూణాం లోకే న స్సంబంధిని జనే. ౧౪

(యద్ధీతి.) అనేనాఽప్రాప్తభాషణశ్రవణపాపస్య ప్రాయశ్చిత్త మనుష్ఠితం. ౧౫

రామ మేవాऽనుగచ్ఛామ రాజా స ద్విపదాం వరః,
త్రయాణా మపి లోకానాం రాజ్య మర్హతి రాఘవః. ౧౬

తద్వాక్యం ధర్మసంయుక్తం శ్రుత్వా సర్వే సభాసదః,
హర్షా న్ముముచు రశ్రూణి రామే నిహితచేతసః. ౧౭

యది త్వార్యం న శక్ష్యామి వినివర్తయితుం వనాత్,
వనే తత్రైవ వత్స్యామి యథాऽऽర్యో లక్ష్మణ స్తథా. ౧౮

సర్వోపాయం తు వర్తిష్యే వినివర్తయితుం బలాత్,
సమక్ష మార్యమిశ్రాణాం సాధూనాం గుణవర్తినాం. ౧౯

విష్టికర్మాంతికా స్సర్వే మార్గశోధకరక్షకాః,
ప్రస్థాపితా మయా పూర్వం యాత్రాऽపి మమ రోచతే. ౨౦

ఏవ ముక్త్వా తు ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః,
సమీపస్థ మువాచేదం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం. ౨౧

(రామమితి.) ద్వౌ పాదౌ యేషాం తే ద్విపదః, సంఖ్యాసుపూర్వస్యేతి లోప స్సమాసాంతః. తేషాం పురుషాణా మిత్యర్థః. ౧౬

మధ్యే కవివాక్యం. (తద్వాక్య మితి.) సభాసు సీదంతీతి సభాసదః సభ్యాః. ౧౭

(యదితి.) కనిష్ఠే లక్ష్మణే ఆర్యశబ్దప్రయోగో జ్యేష్ఠానువర్తనరూప ధర్మనిరతత్వాత్. యథార్యో లక్ష్మణ స్తథా అహం లక్ష్మణశ్చే త్యర్థః. ౧౮

(సర్వోపాయ మితి.) సర్వోపాయం వర్తిష్యే సర్వోపాయమితి క్రియావిశేషణం. సర్వోపాయై ర్యత్నం కరిష్య ఇత్యర్థః. ఆర్యమిశ్రాణాం సదస్యానాం - 'ఆర్యమిశ్రాః పారిషదా స్సదస్యా స్సామవాయికా' ఇతి సజ్జనః. భవద్భి రాగంతవ్య మిత్యర్థా దుక్తం భవతి. ౧౯

(విష్టికర్మాంతికా ఇతి.) విష్టయో భృతి మంతరేణ జనపదేభ్య స్సమానీతాః కర్మకరాః,

(పౌరై స్సహ భరతప్రస్థానం)

తూర్ణ ముత్థాయ గచ్ఛ త్వం సుమంత్ర మమ శాసనాత్,
యాత్రా మాజ్ఞాపయ క్షిప్రం బలం చైవ సమానయ. ౨౨

ఏవ ముక్త స్సుమంత్రస్తు భరతేన మహాత్మనా,
హృష్ట స్త దాదిశ త్సర్వం యథా సందిష్ట మిష్టవత్. ౨౩

తాః ప్రహృష్టాః ప్రకృతయో బలాధ్యక్షా బలస్య చ,
శ్రుత్వా యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం రాఘవస్య నివర్తనే. ౨౪

తతో యోధాంగనా స్సర్వా భర్తౄ న్సర్వా న్గృహే గృహే,
యాత్రాగమన మాజ్ఞాయ త్వరయంతి స్మ హర్షితాః. ౨౫

తే హయై ర్గోరథై శ్శీఘ్రై స్స్యందనై శ్చ మహాజవైః,
సహ యోధై ర్బలాధ్యక్షా బలం సర్వ మచోదయన్. ౨౬

కర్మాంతికాః కర్మాంతే భృతిగృహీతారః, మార్గశోధకరక్షకా ఇతి విష్ట్యాదివిశేషణం. 'ప్రస్థాపితా మయా పూర్వ' మిత్యభిధానా ద్వసిష్ఠ శ్శిబిరకరణనియోగ మజాన న్నభిషేకప్రస్తావం కృతవా నిత్యవగమ్యతే. ౨౦-౨౨

(ఏవ మితి.) ఇష్టవత్ ఇష్టార్థం, ఇష్టానురూప మితి యావత్. ౨౩

(తా ఇతి.) తాః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః. 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చే' త్యమరః. బలాద్యక్షాః సేనాపతయ శ్చ. రాఘవస్య, నివర్తనే నివర్తన నిమిత్తం, సమాజ్ఞప్తాం, బలస్య సైన్యస్య, యాత్రాం శ్రుత్వా, ప్రహృష్టాః, ఆసన్నితి శేషః. ౨౪

(తత ఇతి.) యాత్రాగమనం - యాత్రాయాః ఆగమనం సిద్ధిం, యాత్రారూప గమన మితి వా. ౨౫

(త ఇతి.) గోరథైః వృషభ యుక్తరథైః, శకటైరిత్యర్థః. బలం సర్వ మిత్యవయవావయవినో ర్భేద నిర్దేశః. ౨౬

సజ్జం తు తద్బలం దృష్ట్వా భరతో గురుసన్నిధౌ,
రథం మే త్వరయస్వేతి సుమన్త్రం పార్శ్వతోఽబ్రవీత్. ౨౭

భరతస్య తు తస్యాఽఽజ్ఞాం ప్రతిగృహ్య చ హర్షితః,
రథం గృహీత్వా ప్రయయౌ యుక్తం పరమవాజిభిః. ౨౮

స రాఘవ స్సత్యధృతిః ప్రతాపవాన్ బ్రువన్ సుయుక్తం దృఢసత్యవిక్రమః,
గురుం మహారణ్యగతం యశస్వినం ప్రసాదయిష్యన్ భరతోఽబ్రవీ త్తదా.

తూర్ణం సముత్థాయ సుమన్త్ర గచ్ఛ బలస్య యోగాయ బలప్రధానాన్,
ఆనేతు మిచ్ఛామి హి తం వనస్థం ప్రసాద్య రామం జగతో హితాయ. ౩౦

స సూతపుత్రో భరతేన సమ్య గాజ్ఞాపిత స్సంపరిపూర్ణకామః,
శశాస సర్వాన్ ప్రకృతిప్రధానాన్ బలస్య ముఖ్యాం శ్చ సుహృజ్జనం చ. ౩౧

తత స్సముత్థాయ కులే కులే తే రాజన్యవైశ్యా వృషలా శ్చ విప్రాః,
అయూయుజ న్నుష్ట్రఖరాన్ రథాం శ్చ నాగాన్ హయాం శ్చైవ కులప్రసూతాన్.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః.

(సజ్జ మితి) సజ్జం సన్నద్ధం, గురుసన్నిధా విత్యనుజ్ఞాకరణార్థ ముక్తం. ౨౭-౨౮

ఉక్త మర్థం పున స్సంగ్రహేణ దర్శయతి (స ఇత్యాదినా.) సత్యధృతిః అప్రచ్యుతధైర్యః, సుయుక్తం బ్రువన్, గురుం ప్రసాదయిష్యన్ ఉచితవచనేన రామం ప్రీణయిష్య న్నిత్యర్థః. ౨౯

(తూర్ణమితి.) బలస్య యోగాయ బలస్య సన్నహనాయ, బలస్య సంగతయే వా. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్వి త్యమరః. బలప్రధానాన్ గచ్ఛ. ప్రధానశబ్దః పుల్లింగో ప్యస్తి. ౩౦-౩౧

(తత ఇతి.) వృషలాః శూద్రాః, కులే కులే గృహే గృహే. 'కులం జనపదే గృహే' ఇత్యమరః. అయూయుజన్ సజ్జా నకుర్వన్, కులప్రసూతాన్ ఉత్తమా నిత్యర్థః. ౩౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః.

అథ త్ర్యశీతితమ స్సర్గః

తత స్సముత్థిత: కాల్య మాస్థాయ స్యందనోత్తమం,
ప్రయయౌ భరత శ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా. ౧

అగ్రత: ప్రయయు స్తస్య సర్వే మంత్రిపురోధస:,
అధిరుహ్య హయై ర్యుక్తాన్ రథాన్ సూర్యరథోపమాన్. ౨

నవ నాగసహస్రాణి కల్పితాని యథావిధి,
అన్వయు ర్భరతం యాంత మిక్ష్వాకుకులనందనం. ౩

షష్టి రథసహస్రాణి ధన్వినో వివిధాయుధా:,
అన్వయు ర్భరతం యాంతం రాజపుత్రం యశస్వినం. ౪

శతం సహస్రా ణ్యశ్వానాం సమారూఢాని రాఘవం,
అన్వయు ర్భరతం యాంతం సత్యసంధం జితేంద్రియం. ౫

అథ త్ర్యశీతితమ స్సర్గః

(తత ఇతి.) కాల్యం అహర్ముఖం- 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః. ప్రాప్యేతి శేషః. ౧-౨

(నవనాగసహస్రాణీతి.) యథావిధికల్పితాని భరతనియోగ మనతిక్రమ్య కల్పితాని, నవనాగసహస్రాణీ త్యనేన పురస్థగజేషు నవనాగసహస్రసమ్మాత్రం ప్రయాణే కల్పిత మిత్యవగమ్యతే. ౩

(షష్టి రితి.) ధన్వినో వివిధాయుధా శ్చేత్యనేన యోధా ఉక్తాః. ౪

(శత మితి.) సమారూఢాని, సాదిభిరితి శేషః. ౫

కైకేయీ చ సుమిత్రా చ కౌసల్యా చ యశస్వినీ,
రామానయనసంహృష్టా యయు ర్యానేన భాస్వతా. ౬

ప్రయాతా శ్చార్యసంఘాతా రామం ద్రష్టుం సలక్ష్మణం,
తస్యైవ చ కథా శ్చిత్రాః కుర్వాణా హృష్టమానసాః. ౭

మేఘశ్యామం మహాబాహుం స్థిరసత్త్వం దృఢవ్రతం,
కదా ద్రక్ష్యామహే రామం జగత శ్శోకనాశనం. ౮

దృష్ట ఏవ హి న శ్శోక మపనేష్యతి రాఘవః,
తమ స్సర్వస్య లోకస్య సముద్యన్నివ భాస్కరః. ౯

ఇత్యేవం కథయంత స్తే సంప్రహృష్టాః కథా శ్శుభాః,
పరిష్వజానా శ్చాన్యోన్యం యయు ర్నాగరికా జనాః. ౧౦

(కైకేయీతి.) అగ్రతో గమనం పశ్చాత్తాపాతిశయాత్, యానేనే త్యేకవచనం ప్రత్యేకాపేక్షయా ౬

(ప్రయాతా ఇతి.) ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసంఘాః, తస్యైవ కథాః తత్సంబంధి వార్తాః. ౭

తా ఏవాహ (మేఘేత్యాదినా.) (మేఘశ్యామం) దూరస్థితత్వేపి త్యక్తు మశక్యం సౌందర్య ముచ్యతే. 'ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్య' మితివత్. (మేఘశ్యామం) దర్శనమాత్రేణ సర్వసంతాపహరం, (మహాబాహుం) ఆయతా శ్చ సువృత్తా శ్చేతి హ్యుక్తం. (మహాబాహుం) తాదృశసౌందర్యానుభవదానవిషయౌదార్యయుక్తం (మహాబాహుం) తాదృశసౌందర్యభోగప్రదానసమర్థం. 'రామ మిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణ' మితివత్. (స్థిరసత్త్వం) స్థిరవ్యవసాయం 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః. స్థిరచిత్త మితి చ పాఠః – ఆశ్రితప్రాతికూల్యేనాప్యవికృతమనస్కం. (దృఢవ్రతం) అంతరంగై రప్యుపకంప్యాశ్రితరక్షణదీక్షం. (కదా ద్రక్ష్యామహే రామం) తన్ముఖావలోకనమాత్రం లభ్యతే చేత్ కైకేయీవచనజనితతాపా స్సర్వేపి నివర్తేరన్. (జగత శ్శోకనాశనం) తస్మిన్ సర్వలోకశోకనివర్తకే సతి కథం వయం శోకాకులా స్స్యామ? తదీయసర్వలోకశోకనివర్తకత్వస్య అస్మచ్ఛోకస్య చ క స్సంబంధః? మా శుచ ఇత్యుక్తవతోఽప్య

(పౌరైః సహ భరతప్రస్థానం)

యే చ తత్రాఽపరే సర్వే సమ్మతా యే చ నైగమాః,
రామం ప్రతి యయు ర్హృష్టా స్సర్వాః ప్రకృతయ స్తథా. ౧౧

మణికారాశ్చ యే కేచి త్కుంభకారా శ్చ శోభనాః,
సూత్రకర్మకృత శ్చైవ యే చ శస్త్రోపజీవినః. ౧౨

మాయూరకాః క్రాకచికా రోచకా వేధకా స్తథా,
దంతకారా స్సుధాకారా స్తథా గంధోపజీవినః. ౧౩

సువర్ణకారాః ప్రఖ్యాతా స్తథా కంబళధావకాః,
స్నాపకోచ్ఛాదకా వైద్యా ధూపకా శ్శౌండికా స్తథా. ౧౪

రజకా స్తున్నవాయాశ్చ గ్రామఘోషమహత్తరాః,
శైలూషా శ్చ సహ స్త్రీభి ర్యయుః కైవర్తకా స్తథా, ౧౫

సమాహితా వేదవిదో బ్రాహ్మణా వృత్తసమ్మతాః,
గోరథై ర్భరతం యాంత మనుజగ్ము స్సహస్రశః. ౧౬

స్యాతిశయ ఉక్తః. (దృష్ట ఇతి.) దృష్ట ఏవ రామ స్సన్నిహిత శ్చేత్, సమందస్మితో మా భూత్. కటాక్షపూర్వకం కించిత్ ప్రియవచనం చ మాఽవోచత్, అస్మాభి శ్చ న యత్నః కార్యః. కింతు దూరే దర్శనమాత్రేణాఽస్మ చ్ఛోకా స్సర్వే వినశ్యేయుః. (తమ ఇత్యాది) యథోద్యన్నాదిత్యో దూర స్థితోపి సకలలోకాంధకారం నివర్తయతి. (ఇతీతి) పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః, నగరే చరంతీతి నాగరికాః చరతీతి ఠక్. ౧౦

(య ఇతి.) తత్ర నగరే, యే రామస్య సమ్మతాః, యే చ నైగమాః వణిజః, తే సర్వే. సర్వాః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయశ్చ, రామం ప్రతి యయుః ౧౧

తాః ప్రపంచయతి (మణీత్యాదినా.) అత్ర యచ్ఛబ్దరహితస్థలే సోఽనుషంజనీయః. మణికారాః పద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః, కుంభకారాః కులాలాః, శోభనాః స్వకార్యదక్షా ఇతి యావత్.

సువేషా శ్శుద్ధవసనా స్తామ్రమృష్టానులేపనాః,
సర్వే తే వివిధై ర్యానై శ్శనై ర్భరత మన్వయుః. ౧౭

ప్రహృష్టముదితా సేనా సాఽన్వయా త్కైకయీసుతం,
భ్రాతు రానయనే యాంతం భరతం భ్రాతృవత్సలం. ౧౮

తే గత్వా దూర మధ్వానం రథయానాశ్వకుంజరైః,
సమాసేదు స్తతో గంగాం శృంగిబేరపురం ప్రతి. ౧౯

సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః, శస్త్రోపజీవినః శస్త్రకారకాః, మాయూరకాః మయూరపింఛై శ్ఛత్రవ్యజనాదికారిణః, క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రైః శ్చందనాది దారుదళనకారిణః. 'క్రకచోఽస్త్రీ కరపత్ర' మిత్యమరః. రోచకాః దండకుడ్యవేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః, వేధకాః దారురత్నాది రంధ్రకారిణః, దంతకారాః దంతైః పుత్రికా పీఠశిబికాదికారకాః, సుధాకారాః ప్రాసాదతలకుడ్యాదిషు సుధాలేపనకర్మకరాః, గంధోపజీవినః చందనకస్తూరీకర్పూరకుంకుమాదిద్రవ్యవిక్రయజీవినః, సువర్ణకారాః ప్రసిద్ధాః. కంబళధావకాః కంబళ శోధకాః, స్నాపకోచ్ఛాదకాః- స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః. ఉచ్ఛాదకాః అంగమర్దకాః. 'ఉచ్ఛాదనం సముల్లేఖోద్వాహనోద్వర్తనేషు' చేతి విశ్వః. దూపకాః గృహాదిషు ధూపవాసకాః, శౌండికా మద్యకరాః. 'శుండా కరికరే మద్య' ఇతి వైజయంతీ. రజకాః నిర్ణేజకాః 'నిర్ణేజకః స్యా ద్రజక' ఇత్యమరః. తున్నవాయాః సౌచికాః. 'తున్నవాయస్తు సౌచిక' ఇత్యమరః. గ్రామఘోష మహత్తరాః గ్రామమహత్తరాః ఘోషమహత్తరాశ్చ, మహత్తరాః ప్రధానభూతాః. 'ఘోష ఆభీర పల్లీ స్యా' దిత్యమరః. శైలూషాః భూమికాధారిణః, స్త్రీజీవినో వా. అతఏవ సహస్త్రీభి రిత్యుక్తం. 'శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవా' ఇత్యమరః. కైవర్తాః ధీవరాః 'కైవర్తే దాశధీవరా' విత్యమరః. తే సర్వే యయు రిత్యన్వయః. (సమాహితా ఇతి.) సమాహితాః యోగినః, గోరథైః వృషభయుక్త రథైః, శకటైరితి యావత్. ౧౬

(సువేషా ఇతి.) తామ్రమృష్టానులేపనాః రక్తవర్ణసంపూర్ణాంగరాగాః. ౧౭

(ప్రహృష్టముదితేతి.) ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః, ప్రమోదో మానసో హర్షః. ఆనయనే ఆనయననిమిత్తే. ౧౮

(తే ఇతి.) శృంగిబేరపురం ప్రతి దూర మధ్వానం గత్వా గంగాం సమాసేదు రితి

(పౌరైః సహ భరతస్య శృంగిబేరపురగమనం)

యత్ర రామసఖో వీరో గుహో జ్ఞాతిగణై ర్వృతః,
నివస త్యప్రమాదేన దేశం తం పరిపాలయ౯. ౨౦

ఉపేత్య తీరం గంగాయా శ్చక్రవాకై రలంకృతం,
వ్యవాతిష్ఠత సా సేనా భరతస్యాఽనుయాయినీ. ౨౧

నిరీక్ష్యానుగ(గ)త్థ తాం సేనాం తాం చ గంగాం శివోదకాం,
భరత స్సచివా౯ సర్వా న బ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౨౨

నివేశయత మే సైన్య మభిప్రాయేణ సర్వతః,
విశ్రాంతాః ప్రతరిష్యామ శ్శ్వ ఇదానీ మిమాం నదీం. ౨౩

దాతుం చ తావ దిచ్ఛామి స్వర్గతస్య మహీపతేః,
ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ మవతీ ర్యోదకం నదీం. ౨౪

తస్యైవం బ్రువతోఽమాత్యా స్తథే త్యుక్త్వా సమాహితాః,
న్యవేశయం స్తాం ఛందేన స్వేన స్వేన పృథక్పృథక్. ౨౫

సంబంధః. యద్వా, శృంగిబేరపురం ప్రతీతి లక్షణే కర్మప్రవచనీయః. శృంగిబేరపుర ఇత్యర్థః. (యత్రేతి.) అప్రమాదేన సావధానతయా, రామవిరోధ్యాగమనవారణపర ఇత్యర్థః. తత్ర దేశే విద్యమానం శృంగిబేరపురం ప్రతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦

(ఉపేత్యేతి.) వ్యవాతిష్ఠత వ్యవస్థితాఽభూత్. ౨౧-౨౨

(నివేశయతేతి.) అభిప్రాయేణ తత్తదిచ్ఛయా, ఇదానీం విశ్రాంతా శ్శ్వో నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౩

(దాతు మితి.) ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం, ఊర్ధ్వదేహభవ సుఖప్రయోజనాయేత్యర్థః. నదీ మవతీర్య పితుః ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ ముదకం దాతు మిచ్ఛా మీత్యన్వయః. ౨౪

(తస్యేతి.) ఛందేన ఇచ్ఛయా. 'ఛందః శ్రుతీచ్ఛాపద్యే' ష్వితి వైజయంతీ. ౨౫

నివేశ్య గంగా మను తాం మహానదీం చమూం విధానై: పరిబర్హశోభినీం,
ఉవాస రామస్య తదా మహాత్మనో విచింతయానో భరతో నివర్తనం. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్ర్యశీతితమ స్సర్గ:.

అథ చతురశీతితమ స్సర్గః

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం,
నిషాదరాజో దృష్ట్వైవ జ్ఞాతీన్ సంత్వరితోఽబ్రవీత్. ౧

మహతీయ మిత స్సేనా సాగరాభా ప్రదృశ్యతే,
నాఽస్యాంత మధిగచ్ఛామి మనసాపి విచింతయన్. ౨

(నివేశ్యేతి.) గంగా మను నివేశ్య గంగా మనుసృత్య నివేశ్య, గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి యావత్. విధానైః తత్తజ్జాతివ్యవస్థాకల్పనాదిభిః, పరిబర్హశోభినీం - పరిబర్హో యాత్రోపయుక్త పటవేశ్మాద్యుపకరణం. 'తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలాయుధః. ౨౬

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

అథ చతురశీతితమ స్సర్గః.

(తత ఇత్యాది.) గంగాం అన్వాశ్రితాం ప్రాప్తాం, అతఏవ నివిష్టాం కృతనివేశాం, ధ్వజినీం సేనాం. దృష్ట్వా. సంత్వరితః ససంభ్రమః. ౧

(మహతీతి.) ఇతః, ఇహ శృంగిబేరపురే, అస్య సేనారూపవస్తునః, చింతయ న్నహమ్ మనసాపి నాస్యాఽంత మధిగచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨

(భరతస్య గుహసంభాషణం)

యథా తు ఖలు దుర్బుద్ధి ర్భరత స్స్వయ మాగతః,
స ఏవ హి మహాకాయః కోవిదారధ్వజో రథే. ౩

బంధయిష్యతి వా దాశా నథవాఽస్మా న్వధిష్యతి,
అథ దాశరథిం రామం పిత్రా రాజ్యా ద్వివాసితం. ౪

సంపన్నాం శ్రియ మన్విచ్ఛం స్తస్య రాజ్ఞ స్సుదుర్లభాం,
భరతః కైకయీపుత్రో హంతుం సమధిగచ్ఛతి. ౫

భర్తా చైవ సఖా చైవ రామో దాశరథి ర్మమ,
తస్యాఽర్థకామా స్సనద్ధా గంగానూపే ప్రతిష్ఠత. ౬

తిష్ఠంతు సర్వే దాశా శ్చ గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం,
బలయుక్తా నదీరక్షా మాంసమూలఫలాశనాః. ౭

(యథేతి.) సః ఇక్ష్వాకులక్రమాగతః, కోవిదారధ్వజః, రథే దృశ్యతే. హి యస్మాత్, అతః భరతః స్వయ మాగతః, యథా తు ఖలు ధ్రువ మిత్యర్థః. కోవిదారధ్వజః దుర్బుద్ధిః ఇత్యనేన భరతో రామద్రోహకాంక్షయా ఆగచ్ఛతీతి శంకితవానితి గమ్యతే. ౩

తదేవ స్థాపయిష్యతి (బంధయిష్యతీ త్యాదినా.) దాశా నస్మాన్, బంధయిష్యతి, అథవా, వధిష్యతి హనిష్యతి. హనో లృటి వధాదేశ ఆర్షః. అథ అథవా, దాశరథిం, జ్ఞాతిభూత మితి భావః. వివాసితం దుర్బల మిత్యర్థః. సంపన్నాం అప్రచ్యుతాం, రామాగమనే హి శ్రీః ప్రచ్యుతా స్యాత్. కైకేయీపుత్ర ఇతి దుష్ప్రకృతిత్వే హేతుః. తస్య రాజ్ఞః, రాజత్వార్హస్య రామస్య, సుదుర్లభాం. ౫

కి మతో భవత ఇత్యత్రాహ (భర్తేతి.) అర్థకామాః అర్థేచ్ఛవః, యూయ మితి శేషః. అనూపే తీరే. ౬

(తిష్ఠంత్వితి.) సర్వే దాశా శ్చ గంగా మన్వాశ్రితా స్సంతః, బలయుక్తాః సేనాయుక్తాః. నదీరక్షాః నదీతరణమార్గం రక్షంతః, మాంసమూలఫలాశనాః నావారోపితమ్మాంసాద్యశనా స్తిష్ఠంతు ౭

నావాం శతానాం పంచానాం కైవర్తానాం శతం శతం,
సన్నద్ధానాం తథా యూనాం తిష్ఠం త్వి త్యభ్యచోదయత్. ౮

యదా తు (ఽదు)ష్టస్తు భరతో రామస్యేహ భవిష్యతి.
సేయం స్వస్తిమతీ సేనా గంగా మద్య తరిష్యతి ౯

ఇత్యుక్త్వోపాయనం గృహ్య మత్స్యమాంసమధూని చ,
అభిచక్రామ భరతం నిషాదాధిపతి ర్గుహః. ౧౦

త మాయాంతం తు సంప్రేక్ష్య సూతపుత్రః ప్రతాపవాన్,
భరతాయాఽఽచచక్షేఽథ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧

ఏష జ్ఞాతిసహస్రేణ స్థపతిః పరివారితః,
కుశలో దండకారణ్యే వృద్ధో భ్రాతు శ్చ తే సఖా. ౧౨

తస్మా త్పశ్యతు కాకుత్స్థ త్వాం నిషాదాధిపో గుహః,
అసంశయం విజానీతే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౩

ఏత త్తు వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రా ద్భరత శ్శుభం,
ఉవాచ వచనం శీఘ్రం గుహః పశ్యతు మా మితి. ౧౪

(నావా మిత్యాది.) పంచానాం శతానాం నావాం, ఏకైకస్యా నావః, కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంతు శతం శతం కైవర్తా స్తిష్ఠం త్విత్యర్థః. ౮

(యదేతి) రామస్య తుష్టః రామవిషయే తుష్టః, యదా దుష్ట ఇతి పాఠే అదుష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః. (స్వస్తిమతీతి) అన్యథా హంతవ్యేతి భావః. ౯

(ఇతీతి.) ఉపాయనం కౌశేయాది. మాంసం మృగాణాం. ౧౦-౧౨

(ఏష ఇతి.) స్థపతిః ప్రభుః, దండకారణ్యే కుశలః, తత్ర సంచరణసమర్థ ఇత్యర్థః. విజానీతే, తం దేశ మిత్యర్థః. ౧౩-౧౪

(భరతస్య గుహేన సహ సంభాషణం)

లబ్ధ్వా భ్యనుజ్ఞాం సంహృష్టో జ్ఞాతిభిః పరివారితః,
ఆగమ్య భరతం ప్రహ్వో గుహో వచన మబ్రవీత్. ౧౫

నిష్కుటశ్చైవ దేశోఽయం వంచితా శ్చాపి తే వయం,
నివేదయామ స్తే సర్వే స్వకే దాసకులే వస. ౧౬

అస్తి మూలం ఫలం చైవ నిషాదై స్సముపాహృతం,
ఆర్ద్రం చ మాంసం శుష్కం చ వన్యం చోచ్చావచం మహత్. ౧౭

ఆశంసే స్వాశితా సేనా వత్స్యతీమాం విభావరీం,
అర్చితో వివిధైః కామై శ్శ్వ స్ససైన్యో గమిష్యసి. ౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతురశీతితమ స్సర్గః.

(లబ్ధ్వేతి.) ప్రహ్వః కృతప్రణామః. ౧౫

(నిష్కుట ఇతి.) అయం దేశః మదధిష్ఠితవనప్రదేశః, తే నిష్కుటః గృహారామభూతః. 'గృహారామస్తు నిష్కుట' ఇత్యమరః. త్వద్భోగయోగ్య ఇతి యావత్. వయంచ వంచితాః అత్ర గమనాఽనివేదనేన వంచితాః ఇత్యర్థః. నివేదనే హి ప్రత్యుద్గమనాదికం కర్తుం శక్య మితి భావః. సర్వే. వయం, తే త్వదీయా ఇత్యర్థః. అతః స్వకే దాసకులే దాసగృహే, వసేతి, నివేదయామః విజ్ఞాపయామః. పూర్వం 'గంగా మాసాద్యే'తి గంగాపర్యంతమార్గకరణేపి అద్య మనుష్యప్రేరణాభావాత్ త్వదాగమనం న జ్ఞాతవా నస్మీతి గుహేనోచ్యతే. ౧౬

(అస్తీతి.) వన్యం నీవారశ్యామాకప్రియంగ్వాది ధాన్యం, ఆశంసే ప్రార్థయామి, స్వాశితా సుష్ఠు భోజితా. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే. చతురశీతితమ స్సర్గః.

అథ పంచాశీతితమ స్సర్గః

ఏవ ముక్తస్తు భరతో నిషాదాధిపతిం గుహం,
ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో వాక్యం హేత్వర్థసంహితం. ౧

ఊర్జిత: ఖలు తే కామ: కృతో మమ గురో స్సఖే,
యో మే త్వ మీదృశీం సేనా మేకోఽభ్యర్చితు మిచ్ఛసి. ౨

ఇత్యుక్త్వా తు మహాతేజా గుహం వచన ముత్తమం,
అబ్రవీ ద్భరత శ్శ్రీమా న్నిషాదాధిపతిం పునః. ౩

కతరేణ గమిష్యామి భరద్వాజాశ్రమం గుహ,
గహనోఽయం భృశం దేశో గంగానూపో దురత్యయః. ౪

అథ పంచాశీతితమ స్సర్గః

(ఏవ మితి.) హేత్వర్థసంహితం ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం. ౧

(ఊర్జిత ఇతి.) స్వస్య రామవిషయభక్తిం ద్యోతయితుం 'మమ గురో స్సఖే' ఇత్యుక్తం. యస్త్వ మేక ఏవ, ఈదృశీం అపరిచ్ఛిన్నాం, సేనా మభ్యర్చితు మిచ్ఛసి, తస్య తే, ఊర్జితః అభివృద్ధః, కామః అర్చనామనోరథః, కృతః ఖలు కృత ఏవ. తవాదరణేనైవ వయ మర్చితా ఇతి భావః. ౨

(ఇతీతి.) మహాతేజా ఇతి గాంభీర్యద్యోతనం. ఉత్తమ మిత్యనేనాఽర్చనోద్యోగ మాత్రేణ తృప్తత్వకథనా దవాప్తసమస్తకామత్త్వ ముక్తం. శ్రీమా నితి తాత్కాలికహర్షః. ౩

(కతరేణేతి.) కతరేణ కేన మార్గేణ. భృశం గహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః, అనూపో దేశః జలప్రాయో దేశః. 'జలప్రాయ మనూపం స్యా' దిత్యమరః. ౪

(భరతస్య గుహేన సహ సంభాషణం)

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః,
అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం గుహో గహనగోచరః. ౫

దాశా స్త్వాఽను గమిష్యంతి ధన్విన స్సుసమాహితాః,
అహం త్వాఽనుగమిష్యామి రాజపుత్ర మహాయశః. ౬

కచ్చి న్న దుష్టో వ్రజసి రామస్యాఽక్లిష్టకర్మణః,
ఇయం తే మహతీ సేనా శంకాం జనయతీవ మే. ౭

త మేవ మభిభాషంత మాకాశ ఇవ నిర్మలః,
భరత శ్శ్లక్ష్ణయా వాచా గుహం వచన మబ్రవీత్. ౮

(తస్యేతి.) గహనం కాననం, గోచర స్సంచారప్రదేశో యస్య స గహనగోచరః. 'గహనం కాననం వన' మిత్యమరః. ౫

(దాశా ఇతి.) అహ మనుగమిష్యామి, అతో న మార్గవిషయవిచారః కర్తవ్య ఇతి భావః. ౬

(కచ్చిదితి.) న దుష్టః అదుష్టః, సుప్సుపేతి సమాసః రామస్య రామవిషయే, అదుష్టో వ్రజసి కచ్చిత్? దుష్టో న వ్రజసి కచ్చిదితి వా సంబంధః. అక్లిష్ట కర్మణ ఇత్యనేన నిరపాయత్వ ముక్తం. శంకా ప్రసక్తౌ హేతు మాహ (ఇయమితి.) అనుకూలో వ్రజసి చేత్ సేనా వ్యర్థేతి భావః ఇవశబ్ద శ్శంకాయా ఈషత్త్వం ద్యోతయతి. ౭

(తమితి) ఆకాశ ఇవ నిర్మల ఇత్యనేన తచ్ఛంకితదోషస్య తత్ర ప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యుచ్యతే. ఆకాశే హి పంకానులేపే స తత్ర న ప్రసజతి, కిం తు స్వహస్త ఏవ మలినో భవతి. శ్లక్ష్ణయా స్వస్మిన్ దోషారోపే ప్యక్రోధయా. ౮

మా భూ త్స కాలో యత్కష్టం న మాం శంకితు మర్హసి,
రాఘవ స్స హి మే భ్రాతా జ్యేష్ఠః పితృసమో మతః. ౯

తం నివర్తయితుం యామి కాకుత్స్థం వనవాసినం,
బుద్ధి రన్యా న తే కార్యా గుహ సత్యం బ్రవీమి తే. ౧౦

స తు సంహృష్టవదన శ్శ్రుత్వా భరతభాషితం,
పున రేవాఽబ్రవీ ద్వాక్యం భరతం ప్రతి హర్షితః. ౧౧

ధన్య స్త్వం న త్వయా తుల్యం పశ్యామి జగతీతలే,
అయత్నా దాగతం రాజ్యం య స్త్వం త్యక్తు మిహేచ్ఛసి. ౧౨

శాశ్వతీ ఖలు తే కీర్తి ర్లోకా ననుచరిష్యతి,
య స్త్వం కృచ్ఛ్రగతం రామం ప్రత్యానయితు మిచ్ఛసి. ౧౩

ఏవం సంభాషమాణస్య గుహస్య భరతం తదా,
బభౌ నష్టప్రభ స్సూర్యో రజనీ చాఽభ్యవర్తత. ౧౪

(మా భూ దితి.) యత్ యస్మిన్ కాలే, నష్టం త్వయా ఆశంకితం కష్టం, జాయతే. స కాలో మా భూత్. కలికాలే హి తాదృశప్రసంగః. అతో మాం శంకితుం నార్హసి, తత్ర హేతుః (రాఘవ ఇత్యాది.) న తే కార్యా త్వయా న కార్యా. ౧౦

(స త్వితి.) సంహృష్టవదనః ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః. హర్షితః సంజాతహర్షః. ౧౧-౧౨

(శాశ్వతీతి.) కృచ్ఛ్రగతం వ్యసనగతం, ప్రత్యానయితుం ప్రత్యానేతుం, ఇడార్షః. ౧౩

(ఏవ మితి.) సంభాషమాణస్య సంభాషమాణే సతి, నష్టప్రభః అదృష్టప్రభః. ౧౪

(భరతస్య గుహేన సహ సంభాషణం)

సన్నివేశ్య స తాం సేనాం గుహేన * పరితోషితః,
శత్రుఘ్నేన సహ శ్రీమాణ్ శయనం పున రాగమత్. ౧౫

రామచింతామయ శ్శోకో భరతస్య మహాత్మనః,
ఉపస్థితో హ్యనర్హస్య ధర్మప్రేక్షస్య తాదృశః. ౧౬

అంతర్దాహేన దహన స్సంతాపయతి రాఘవం,
వనదాహాభిసంతప్తం గూఢోఽగ్ని రివ పాదపం. ౧౭

ప్రసృత స్సర్వగాత్రేభ్య స్స్వేదం శోకాగ్నిసంభవం,
యథా సూర్యాంశుసంతప్తో హిమవాణ్ ప్రసృతో హిమం. ౧౮

(సన్నివేశ్యేతి.) (శయనం పున రాగమ దితి.) అత్ర పున శ్శబ్దేన గుహాఽఽగమనాత్ పూర్వం శ్రాంత శ్శయనే స్థిత ఇతి గమ్యతే. సముపాగమ దితి వా పాఠః. పునః పరితోషిత ఇతి వా సంబంధః. వాక్యాలంకారో వా. ౧౫

(రామచింతామయ ఇతి.) అనర్హస్య గరైశ్వర్యేణ శోకానర్హస్య, మహాత్మనః మహాధీరస్యాపి, ధర్మప్రేక్షస్య శోకమూలపాపశూన్యస్య, తాదృశః అవాఙ్మనసగోచరః, భ్రాతృభక్తస్యేతి భరత విశేషణం వా. ౧౬

(అంతర్దాహేనేతి) దహనః శోకాగ్నిః, అంతర్దాహేన చింతాగ్నినా, తప్తం, రాఘవం భరతం, సంతాపయతి సమ్యక్ గ్లపయతి స్మ, వనదాహాభిసంతప్తం – వనదాహేన పర్యంతవనాగ్నే రూష్మణా, సంతప్తం శుష్కం, పాదపం, గూఢోగ్ని రివ కోటరాగ్ని రివ, అంతరారభ్య బహి రదహత్. అంతస్థో హ్యాత్మా దహ్యతే, అదాహ్యత్వం కేవలాగ్నే ర్హి. ౧౭

(ప్రసృత ఇతి.) శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం, ప్రసృతః, భరత ఇతి శేషః. స్వేద శ్శోకాగ్ని సంభవ ఇతి పాఠస్తు న దృష్టాంతానురూపః. స్వేదం ప్రసృతః, హిమం ప్రసృత ఇత్యత్ర గత్య ర్థత్వాత్ కర్తరి క్తః. ౧౮

* పరిరక్షిత ఇతి పాఠే పరిహృతచోరాదిబాధ ఇత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ధ్యాననిర్దరశైలేన వినిశ్వసితధాతునా,
దైన్యపాదపసంఘేన *శోకాయాసాధిశృంగిణా.

ప్రమోహానంతసత్త్వేన సంతాపౌషధివేణునా,
ఆక్రాంతో దుఃఖశైలేన మహతా కైకయీసుతః. ౨౦

వినిశ్వసన్ వై భృశదుర్మనా స్తతః ప్రమూఢసంజ్ఞః పరమాపదం గతః,
శమం న లేభే హృదయజ్వరార్దితో నరర్షభో యూథగతో యథర్షభః. ౨౧

భరతస్య దుఃఖం శైలత్వేన రూపయతి (ధ్యానేత్యాదినా,) ధ్యాననిర్దరశైలేన- దరో గర్తః, తస్మాన్నిర్గతం నిర్దరం, శిలానాం సమూహః శైలం, రామవిషయధ్యానమేవ నిర్దరశైలం యస్మిన్ తేన, ధ్యానస్య నిరంతరత్వేన దరివిదీర్ణశిలాపఙ్క్తిసామ్యం వివిధం నిశ్వసితం వినిశ్వసితం, తదేవ ధాతు ర్యస్మిన్, వివిధత్వసామ్యాత్. దైన్యం కరణానాం స్వస్వవిషయప్రవృత్తివైముఖ్యం, తస్య పాదప సామ్య మబోధరూపతయా. శోకాయాసాధిశృంగిణా-శోకాదయ ఏవ శృంగిణః కృష్ణసారాదయో యస్మిన్ తేన. యద్వా, శోకాయాసాదిభిః శృంగిణా శృంగవతా. దృఢత్వసామ్యాత్- ప్రమోహానంతసత్త్వేన - ప్రమోహా ఏవ అనంతాని సత్వాని జంతవో యస్మిన్ తేన, 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః. ప్రాణభయశంకాకరత్వాత్. సంతాపౌషధివేణునా-సంతాపా ఏవ ఓషధయో వేణవ శ్చ యస్మిన్ తేన, ఓషధివేణుసామ్యం దుష్ప్రవేశత్వాత్. ఆక్రాంతః, అభూదితి శేషః. మహతా అతిగురుణా, మజ్జతేతి పాఠే - మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా. ౨౦

(వినిశ్వస న్నితి.) వినిశ్వసన్ చింతాతిరేకేణ శ్వాసం కుర్వన్, భృశదుర్మనాః అత్యంతకలుషహృదయః, ప్రమూఢా నష్టా సంజ్ఞా యస్య సః, ప్రమూఢ సంజ్ఞః, అత ఏవ పరమాపదం మరణాయార్థసంపత్తిరూపాం మూర్ఛాం, గతః, శమం జ్వరశాంతిం, అయూథగతః యూథాత్ భ్రష్ట ఇత్యర్థః. యూథహత ఇతి పాఠే - హతయూథ ఇత్యర్థః. ౨౧

---

* శోకశ్చ ఆయాసశ్చ అధిశ్చ తా ఏవ శృంగాణి యస్మిన్ తేన.

(గుహేన భరతాయ లక్ష్మణగుణనివేదనం)

గుహేన సార్ధం భరత స్సమాగతో మహానుభావ స్సజన స్సమాహితః,
సుదుర్మనా స్తం భరతం తదా పున ర్గుహ స్సమాశ్వాసయ దగ్రజం ప్రతి. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచాశీతితమస్సర్గః.

అథ షడశీతితమ స్సర్గః

అచచక్షేఽథ సద్భావం లక్ష్మణస్య మహాత్మనః,
భరతాయాఽప్రమేయాయ గుహో గహనగోచరః. ౧

అథ గుహస్సమాగత ఇత్యాహ (గుహేనేతి.) సజన స్సపరివారః, సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః, భరతః గుహేన, సార్ధం సహ, సమాగతః సంగతః. అథ గుహ స్సుదుర్మనాః భరతక్లేశదర్శనేన భరతా దపి భృశం దుర్మనా స్సన్, భరతం, అగ్రజం ప్రతి అగ్రజం లక్షీకృత్య, సమాశ్వాసయత్. ౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచాశీతితమ స్సర్గః.

అథ షడశీతితమ స్సర్గః

(అచచక్ష ఇత్యాది) అథ ఆశ్వాసనానంతరం, సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం సమీచీనస్వభావం, (అచచక్ష ఇత్యాది) భగవద్విషయోపదేశే నూతనపురాతనవిభాగో నాస్తి, దేశికా వక్తారః, సాదరాః శ్రోతార ఇత్యాహ. ఆజీషదర్థే. స్వవాగింద్రియవిషయమేవాఽవదత్, న తు కార్త్స్న్యేన. (అథ) భరతస్వభావజ్ఞానానంతరం, (సద్భావం) 'బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధ' ఇతి సత్త్వావ్యాప్తం స్వభావం. (లక్ష్మణస్య మహాత్మనః) పయోధిం పాణినా పరిచ్ఛేత్తు ముద్యుక్తః. (భరతాయాఽప్రమేయాయ) ఏతాదృశస్యోపదేష్టేతి నాస్తి. (గుహో గహనగోచరః) వన్యవృక్షాది తారతమ్యమాత్రజ్ఞః ఏతాదృశస్య భావ మవిజ్ఞాతవాన్, యద్వా, రామ విరహేణ కుత్రచిత్ కుంజే స్థితః. తద్దేశీయాగమనే సముత్థాయనిర్గతః. ౧

తం జాగ్రతం గుణై ర్యుక్తం శరచాపాసిధారిణం,
భ్రాతృగుప్త్యర్థ మత్యంత మహం లక్ష్మణ మబ్రువమ్. ౨

ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థ ముపకల్పితా,
ప్రత్యాశ్వసిహి శేష్వాఽస్యాం సుఖం రాఘవనందన. ౩

ఉచితోఽయం జన స్సర్వో దుఃఖానాం త్వం సుఖోచితః,
ధర్మాత్మం స్తస్య గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామహే వయం. ౪

న హి రామా త్ప్రియతరో మమాఽస్తి భువి కశ్చన,
మోత్సుకో భూ ర్బ్రవీ మ్యేత దప్యసత్యం తవాఽగ్రతః. ౫

అస్య ప్రసాదా దాశంసే లోకేఽస్మిన్ సుమహద్యశః,
* ధర్మావాప్తిం చ విపులా మర్థావాప్తిం చ కేవలాం. ౬

భరతస్య రామవిషయస్నేహమభివర్ధయితుం లక్ష్మణస్య జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం పూర్వ వృత్తాంత మాహ (తం జాగ్రత మిత్యాదినా.) భ్రాతృగుప్త్యర్థం అత్యంతం జాగ్రతం, శరచాపాసిధారిణం ఏకహస్తే శరయుక్తచాపం అపరహస్తే అసిం చ దధాన మిత్యర్థః. గుణైః భ్రాతృభక్త్యాదిగుణైః, యుక్తం. ౨-౩

(ఉచిత ఇతి.) తస్య రామస్య. ౪

(న హీతి.) మోత్సుకో భూః అస్యాం రాత్రౌ రామరక్షణౌత్సుక్యం మా కృథా ఇత్యర్థః. ఏతత్ రక్షణం ప్రతి తవాగ్రతః, అసత్యం బ్రవీమ్యపి బ్రవీమి కిం? న బ్రవీమ్యేవే త్యర్థః. ౫

స్వస్యైహిక మాముష్మికం చ ఫలం రామాయత్త మిత్యాహ (అస్యేత్యాదినా.) ధర్మావాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనసిద్ధిం, కేవలాం న్యాయప్రాప్తా మితి యావత్. ౬

---

* తనిశ్లోకే. కేవలాం ప్రతిబంధరహితాం, ధర్మావాప్తిం ఫలాభిసంధిరహితాం, విపులాం మోక్షపర్యంతాం, అర్థావాప్తిం స్వర్గాదిపురుషార్థప్రాప్తిం, అస్మిన్ లోకే సుమహద్యశః, ఐహిక పురుషార్థం, మహాభాగవతత్వప్రయుక్తప్రసిద్ధిం వా, అస్య రామస్య, ప్రసాదాత్, ఆంశసే ప్రార్థయామి.

(గుహేన భరతాయ లక్ష్మణగుణ నివేదనం)

సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా,
రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి స్సర్వై స్స్వై ర్జ్ఞాతిభి స్సహ. ౭

న హి మేఽవిదితం కించి ద్వనేఽస్మిఙ్ చరత స్సదా,
చతురంగం హ్యపి బలం ప్రసహేమ వయం యుధి. ౮

ఏవ మస్మాభి రుక్తేన లక్ష్మణేన మహాత్మనా,
అనునీతా వయం సర్వే ధర్మ మేవాఽనుపశ్యతా. ౯

కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహ సీతయా,
శక్యా నిద్రా మయా లబ్ధుం జీవితం వా సుఖాని వా. ౧౦

యోఽను దేవాసురై స్సర్వై శ్శక్యః ప్రసహితుం యుధి,
తం పశ్య గుహ సంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౧

మహతా తపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః,
ఏకో దశరథస్యైష పుత్ర స్సదృశలక్షణః. ౧౨

అస్మిఙ్ ప్రవాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి,
విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్రమేవ భవిష్యతి. ౧౩

(నేతి.) మే విదిత మిత్యత్ర అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః. ౮-౧౧

(మహతేతి.) తపసా అనశనేన, పరిశ్రమైః. యజ్ఞాదిభి రిత్యర్థః. ఏకః ముఖ్యః 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః. ౧౨

ప్రవ్రాజనకాలికదశరథదశాం స్మరన్నాహ (అస్మిన్నితి.) వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి. ౧౩

వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతా స్త్రియః,
నిర్ఘోషోపరతం తాత మన్యే రాజనివేశనం. ౧౪

కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ,
నాఽఽశంసే యది జీవేయు స్సర్వే తే రజనీ మిమాం. ౧౫

జీవేదపి చ మే మాతా శత్రుఘ్నస్యాఽన్వవేక్షయా,
దుఃఖితా యా తు కౌసల్యా వీరసూ ర్వినశిష్యతి. ౧౬

అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం,
రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి. ౧౭

సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్ కాలే హ్యుపస్థితే,
ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపం. ౧౮

రమ్యాచత్వరసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథాం,
హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం సర్వరత్నవిభూషితాం. ౧౯

(వినద్యేతి.) సుమహానాదం వినద్య, కృత్వే త్యర్థః. (అద్య స్త్రియః ఉపరతా ఇతి.) మన్యే ఇత్యుపస్కార్యం నివేశనం నివేశనం చ. ౧౪

(కౌసల్యేతి.) సర్వే తే జీవేయు రితి నాశంసే. యది జీవేయు రిమాం శర్వరీ మేవేతి సంబంధః. ౧౫

(జీవే దితి.) శత్రుఘ్నస్యాఽన్వవేక్షయా శత్రుఘ్నసంబంధ్యవేక్షణేచ్ఛయా, వీరసూః కౌసల్యా దుఃఖితేతి యత్, అతో వినశిష్యతి. దుఃఖితా యా త్వితి పాఠ స్సమీచీనః, తత్పక్షే—యా దుఃఖితా వీరసూః కౌసల్యా సా తు వినశిష్యత్యే వేత్యర్థః ౧౬

(అతిక్రాంత మితి.) అతిక్రాంత మతిక్రాంతం, సర్వం ప్రయోజన మతీత్యే త్యర్థః. ౧౭

(సిద్ధార్థా ఇతి.) వృత్తం అతీతం, మృత మితి యావత్. ౧౮

(రమ్యాచత్వరసంస్థానా మిత్యాది.) హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి, ప్రాసాదాః దేవానాం రాజ్ఞాంచగృహాణి, తై స్సంపన్నాం సమృద్ధాం, సర్వరత్నవిభూషితాం – సర్వైః శ్రేష్ఠవస్తుభి

(భరతస్య శోకావేశః)

గజాశ్వరథసంబాధాం తూర్యనాదవినాదితాం,
సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులాం. ౨౯

ఆరామోద్యానసంపూర్ణాం సమాజోత్సవశాలినీం,
సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితు ర్మమ. ౨౧

అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయం,
నివృత్తే సమయే హ్యస్మి౯ సుఖితాః ప్రవిశేమహి. ౨౨

పరిదేవయమానస్య తస్యైవం సుమహాత్మనః,
తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాఽత్యవర్తత. ౨౩

ప్రభాతే విమలే సూర్యే కారయిత్వా జటా ఉభౌ,
అస్మి౯ భాగీరథీతీరే సుఖం సంతారితౌ మయా. ౨౪

రలంకృతాం, తూర్యనాదవినాదితాం – తూర్యస్య నృత్తగీతాదికస్య, నాదేన, వినాదితాం హర్మ్యాదిషు కృతప్రతిధ్వని మిత్యర్థః. సర్వ కల్యాణై స్సర్వమంగళై, స్సంపూర్ణాం, సర్వోత్సవై స్సంపూర్ణాం వా, ఆరామోద్యాన సంపూర్ణాం - ఆరామాః ఉపవనాని, ఉద్యానాని రాజ్ఞా మసాధారణవనాని, తై స్సమృద్ధాం, సమాజోత్సవ శాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం.౧౯- ౨౧

(అపీతి.) సత్యప్రతిజ్ఞేన తీర్ణవనవాసప్రతిజ్ఞేన, రామేణ ప్రవిశేమహి, పురీ మితి శేషః. ౨౨

(పరిదేవయమానస్యేతి.) తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య రాజపుత్ర సంబంధినీ, శర్వరీ అత్యవర్తత, నిరంతరపరిదేవనేన రాత్రిం యాపితవా నిత్యర్థః. ౨౩-౨౪

జటాధరౌ తౌ ద్రుమచీరవాససౌ మహాబలౌ కుంజరయూథపోపమౌ,
పరేముచాపాసిధరౌ పరంతపౌ వ్యవేక్షమాణౌ సహ సీతాయా గతౌ. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షడశీతితమస్సర్గః.

అథ సప్తాశీతితమ స్సర్గః

గుహస్య వచనం శ్రుత్వా భరతో భృశ మప్రియం,
ధ్యానం జగామ తత్రైవ యత్ర తచ్ఛ్రుత మప్రియం. ౧

సుకుమారో మహాసత్వ స్సింహస్కంధో మహాభుజః,
పుండరీకవిశాలాక్ష స్తరుణః ప్రియదర్శనః. ౨

ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తం తు కాలం పరమదుర్మనాః,
పపాత సహసా తోత్త్రై ర్హృతివిద్ధ ఇవ ద్విపః. ౩

(జటాధరా వితి.) వ్యవేక్షమాణౌ సర్వతో దత్తావధానౌ. ౨౫

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షడశీతితమస్సర్గః.

అథ సప్తాశీతితమ స్సర్గః

(గుహస్యేతి.) యత్ర తత్రైవ యత్ర క్షణే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవేత్యర్థః. యద్వా, యత్ర విషయే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవ, ధ్యానం జగామ స్వాభిలషితకార్యసంకటం జాతమితి చింతాపారవశ్యం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౧

(సుకుమార ఇత్యాది) శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తం కాలం పరమ దుర్మనా స్సన్ సహసా పపాత, ససాదేతి వా పాఠః. (సుకుమార ఇత్యాదినా) తదవస్థాఽనర్హత్వ ముచ్యతే. ౨-౩

(కౌసల్యాయాః భరతసాంత్వనం)

తదవస్థం తు భరతం శత్రుఘ్నోఽనంతరస్థితః,
పరిష్వజ్య రురోదోచ్చై ర్విసంజ్ఞ శ్శోకకర్శితః. ౪

తత స్సర్వా స్సమాపేతు ర్మాతరో భరతస్య తాః,
ఉపవాసకృశా దీనా భర్తృ వ్యసనకర్శితాః. ౫

తా శ్చ తం పతితం భూమౌ రుదంత్యః పర్యవారయన్,
కౌసల్యా త్వనుసృత్యైనం దుర్మనాః పరిషస్వజే. ౬

వత్సలా స్వం యథా వత్స ముపగూహ్య తపస్వినీ,
పరిపప్రచ్ఛ భరతం రుదంతీ శోకలాలసా. ౭

పుత్ర వ్యాధి ర్న తే కచ్చి చ్ఛరీరం పరిబాధతే,
అద్య రాజకులస్యాఽస్య త్వదధీనం హి జీవితం. ౮

త్వాం దృష్ట్వా పుత్ర జీవామి రామే సభ్రాతృకే గతే,
వృత్తే దశరథే రాజ్ఞి నాథ ఏక స్త్వ మద్య నః. ౯

(తదవస్థ మితి.) అనంతర స్థితః నిరంతరం సమీపే స్థితః. ౪-౫

(తా ఇతి.) అనుసృత్య సమీపం ప్రాప్య. ౬

(వత్సలేతి.) ఉపగూహ్య పరిష్వజ్య. ౭

(పుత్రేతి.) నహి భరతస్య వ్యాధి శ్చాతుర్థికః, అపితు రామవిరహ ఏవ. రామవిరహః తే శరీరం బాధతే కచ్చి దిత్యర్థః. (అద్యేతి.) రామో వనం గతః, చక్రవర్తీ తు సంస్థితః. అత స్త్వ మేవేదానీ మస్మాకం రక్షక ఇతి నాఽర్థః. కింతు, రామో భవతో ముఖవైవర్ణ్యం దృష్ట్వా న పున రనాగతో భవేత్, అవశ్య మాగమిష్యతీ త్యేత దవేక్ష్య వయం జీవామః. భవా న్నాస్తీతి శ్రుతం చేత్, క ఇమాం దిశ మవలోకయేత్ ? ౮-౯

కచ్చి న్న లక్ష్మణే పుత్ర శ్రుతం తే కించి దప్రియం,
పుత్రే వా హ్యేకపుత్రాయా స్సహభార్యే వనం గతే. ౧౦

స ముహూర్తం సమాశ్వస్య రుదన్నేవ మహాయశాః,
కౌసల్యాం పరిసాం త్వ్యేదం గుహం వచన మబ్రవీత్. ౧౧

భ్రాతా మే క్వాఽవస ద్రాత్రౌ క్వ సీతా క్వ చ లక్ష్మణః,
అస్వప చ్ఛయనే కస్మిన్ కిం భుక్త్వా గుహ శంస మే. ౧౨

సోఽబ్రవీ ద్భరతం హృష్టో నిషాదాధిపతి ర్గుహః,
యద్విధం ప్రతిపేదే చ రామే ప్రియహితేఽతిథౌ. ౧౩

అన్న ముచ్చావచం భక్షాః ఫలాని వివిధాని చ,
రామాయాఽభ్యవహారార్థం బహు చోపహృతం మయా. ౧౪

త త్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీ ద్రామ స్సత్యపరాక్రమః,
న తు త త్ప్రత్యగృహ్ణాత్ సః క్షత్రధర్మ మనుస్మరన్. ౧౫

(కచ్చి దితి.) లక్ష్మణే విషయే, తే త్వయా. ఏకపుత్రాయాః, మమేతి శేషః. ౧౦

(స ఇతి.) పరిసాంత్వ్య త్వచ్ఛంకితం కి మపి న భవే దితి వదన్, పరిసాంత్వ్యే త్యర్థః. ౧౧—౧౨

(స ఇతి.) గుహః, హృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనస్యాఽవకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్ష స్సన్. రామే యద్విధం యాదృశ ముపచారాదికం, ప్రతిపేదే, అకరో దితి యావత్. త దబ్రవీత్, చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే. ౧౩

(అన్న మితి) ఉచ్చావచం నానావిధ మిత్యర్థః. భక్షాః భక్షణీయా న్యపూపాదీని, అభ్యవహారార్థం భోజనార్థం. (బహుచేతి.) అన్యచ్చ బహు చోష్యలేహ్యాదిక ముపాకృతం. ౧౪

(తత్సర్వ మితి.) రామః త న్న ప్రత్యగృహ్ణాత్. కింతు, తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ ప్రత్యన్వజ్ఞాసీత్, పున ర్నీయతామి త్యనుజ్ఞాతవాన్. క్షత్రధర్మం దాన మేవ క్షత్రధర్మః, న త్వాదానమితి. అత్ర హీనజాతిపరిగ్రహత్వా త్తత్ప్రత్యాఖ్యానం, ఋషిభ్యస్తు స్వీకరిష్యతీ త్యాహుః. ౧౫

(గుహేన శ్రీరామస్య రాత్రిచర్యానివేదనం)

న హ్యస్మాభిః ప్రతిగ్రాహ్యం సఖే దేయం తు సర్వదా,
ఇతి తేన వయం రాజ న్ననునీతా మహాత్మనా. ౧౬

లక్ష్మణేన సమానీతం పీత్వా వారి మహాయశాః,
* ఔపవాస్యం తదాఽకార్షీ ద్రాఘవ స్సహ సీతయా. ౧౭

తతస్తు జలశేషేణ లక్ష్మణోఽప్యకరో త్తదా,
వాగ్యతా స్తే త్రయ స్సంధ్యాం సముపాసత సంహితాః. ౧౮

ప్రత్యనుజ్ఞానే హేతు మాహ (నేత్యాదినా.) ఇత్యనునీతా వయ మిత్యనేన స్వాంఘ్రిభక్తాగ్రేసర గుహసమర్పిత ఫలాదే ర్భక్తిపూతత్వేన శబరీవిదురాదిన్యాయేన పరమభాగవతతయా స్వీకార్యత్వేపి స్వప్రియతమపితృమాతృప్రముఖ బహుజనవిశ్లేషదుఃఖప్రాగ్భారానుభవజనిత వైమనస్యేన పుణ్యనదీతీరే ఉపవాసచికీర్షయా చ గుహసమర్పితం న ప్రతిజగ్రాహ రామ ఇతి చ గుహేనాపి విదిత మితి గమ్యతే. ౧౬

(లక్ష్మణేనేతి.) ఔపవాస్యం ఉపవాసం, స్వార్థే ష్యఞ్. ౧౭

(తత ఇతి.) జలశేషేణ రామపీతజలశేషేణ, అకరోత్, పాన మితి శేషః. వాగ్యతాః నియతవాచః, సీతాయా అపి సంధ్యాయాం ధ్యానజపాదిక మస్త్యేవ. సంహితాః సమాహితాః. నను పూర్వం పురోవాదే - 'తత శ్చీరో త్తరాసంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం, జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాఽఽహృతం స్వయ' మిత్యుక్తం. కథ మత్రానువాదే ప్రథమం జలాదానం పశ్చాత్ సంధ్యోపాసనం చోచ్యతే? సత్యం. తథైవ క్రమః. ఇహతు గుహానీతాన్నానంగీకారే కిం భుక్తవా న్రామ ఇత్యాకాంక్షాయాం లక్ష్మణేన యద్వా ర్యానీతం త త్పీత మితి ప్రసంగసంగత్యా జలపానం ప్రథమ ముక్త్వాఽథ సంధ్యోపాసన ముక్తి మితి న దోషః. ౧౮

* ఔపవస్తం. పా.

సౌమిత్రి స్తు తత: పశ్చా దకరో త్స్వాస్తరం శుభం,
స్వయ మానీయ బర్హీంషి క్షిప్తం రాఘవ కారణాత్. ౧౯

తస్మి న్సమావిశ ద్రామ స్స్వాస్తరే సహ సీతయా,
ప్రక్షాళ్య చ తయో: పాదా వపచక్రామ లక్ష్మణ:. ౨౦

ఏత త్త దింగుదీమూల మిద మేవ చ తత్తృణం,
యస్మి న్రామ శ్చ సీతా చ రాత్రిం తాం శయితా వుభౌ. ౨౧

నియమ్య పృష్ఠే తు తలాంగుళిత్రవా న్శరై స్సుపూర్ణా విషుధీ పరంతప:,
మహ ద్ధను స్సజ్య ముపోహ్య లక్ష్మణో నిశా మతిష్ఠత్ పరితోఽస్య కేవలం. ౨౨

(సౌమిత్రి రితి.) తతః పశ్చాత్ వారిపానానంతరం, స్వయం, బర్హీంషి కుశా న్, 'బర్హి ర్నాఽగ్నౌ నవా కుశ' ఇతి వైజయంతీ. క్షిప్ర మానీయ, రాఘవ కారణాత్ రాఘవనిమిత్తం, శుభం పవిత్రం, స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తీర్ణం, శయనమితి యావత్. అకరోత్ కృతవా న్. ౧౯

(తస్మి న్నితి.) పాదౌ ప్రక్షాళ్య, గంగాతీర గమనకృత పంకశోధనం కృత్వేత్యర్థః. ఇదం చ రామస్య స్వహస్తాభ్యాం, సీతాయా స్తూదక ప్రదానేనేతి బోధ్యం, అపచక్రామ శయనకాలే సమీప వర్తనస్యాఽనుచితత్వా ద్దూరే స్థితః. ౨౦

(ఏత దితి.) శయితౌ, గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీజిత్యాదినా కర్తరి నిష్ఠా. ౨౧

(నియమ్యేతి.) పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే, ఇషుధీ తూణీరద్వయం, నియమ్య బధ్వా, శూరాణాం సవ్యాపసవ్య ప్రయోగార్థ మిషుధిద్వయధారణ మస్తి. తలాంగుళిత్రవా న్-'తలం జ్యాఘాతవారణ' మిత్యమరః. ఉపోహ్య ధృత్వా, అస్య పరితః అతిష్ఠత్ సర్వతోరక్షణార్థం ప్రదక్షిణం చచారే త్యర్థః. నిశాం నిశాయాం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. కేవల మిత్యనేన శయననిద్రారాహిత్యం లక్ష్మణ స్యోచ్యతే. ౨౨

(ఇంగుదీతరుతలం దృష్ట్వా భరతస్య శోకాతిశయః)

తత స్త్వహం చోత్తమబాణచాపధృక్ స్థితోఽభవం తత్ర స యత్ర లక్ష్మణః,
అతంద్రిభి ర్జ్ఞాతిభి రాత్తకార్ముకై ర్మహేంద్రకల్పం పరిపాలయం స్తదా. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టాశీతితమ స్సర్గః

త చ్ఛ్రుత్వా నిపుణం సర్వం భరత స్సహ మంత్రిభిః,
ఇంగుదీమూల మాగమ్య రామశయ్యా మవేక్ష్య తాం. ౧

అబ్రవీ జ్జననీ స్సర్వా ఇహ తేన మహాత్మనా,
శర్వరీ శయితా భూమా విద మస్య విమర్దితం. ౨

(తత ఇతి.) అహం చోత్తమ బాణచాప ధృత్ 'ఏకో భ్రాతా నగరా ద్వనాని నిరగమయత్ అయ మపర స్సుషుప్తిదశాయాం కిమపి కుర్యా' దితి శంకయా సజ్జాయుధస్సన్, యత్ర యత్ర స లక్ష్మణ స్స్థితః తత్ర తత్ర స్థితోఽభవం, ప్రతిపదం త మనుసృతవానభవ మిత్యర్థః. (అతంద్రిభిః జ్ఞాతిభి రాత్తకార్ముకైః) మమ పరికరాశ్చ 'అయం వనచరో నిషాదజాతీయః. రామే కించిత్ కరిష్యతి చే దేనం చ ప్రహరామ' ఇతి సావధానా మాం ప్రతిపద మన్వసర న్నిత్యర్థః. ఏవ మస్థానే భయశంకిభిః కృతం వస్తుత స్స న కేనచిత్ పరిభావ్య ఇత్యాహ (మహేంద్రకల్ప మితి.) ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టాశీతితమ స్సర్గః

(తదిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నిపుణం సావధాన మిత్యర్థః. తేన రామేణ, ఇహ భూమౌ, శర్వరీ శయితా శర్వర్యాం శయనం కృతం. నిష్ఠయా అధికరణత్వస్యాభిహితత్వాత్

మహాభాగకులీనేన మహాభాగేన ధీమతా,
జాతో దశరథేనోర్వ్యాం న రామ స్స్వప్తు మర్హతి. ౩

అజినోత్తరసంస్తీర్ణే వరాస్తరణసంచయే,
శయిత్వా పురుషవ్యాఘ్రః కథం శేతే మహీతలే. ౪

ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు వలభీషు చ సర్వదా,
హైమరాజతభౌమేషు వరాస్తరణశాలిషు. ౫

పుష్పసంచయచిత్రేషు చందనాగరుగంధిషు,
పాండరాభ్రప్రకాశేషు శుకసంఘరుతేషు చ. ౬

శర్వరీ శబ్దాత్ ప్రథమా, ఇదమేషా మాసిత మితివత్. ఇద మస్య విమర్దిత మిత్యత్రా ప్యధికరణే నిష్ఠా క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కర్తరి షష్ఠీ. అస్మి న్నేతత్కర్తృకం విమర్దన మిత్యర్థః. ౧-౨

(మహాభాగేతి.) మహాభాగేన మహానుభావేన, దశరథేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా. ౩

(అజినోత్తరసంర్తస్తీ ఇతి.) అజినోత్తరసంస్తీర్ణే అజినరూపోత్తరచ్ఛదేన సంస్తీర్ణే. అజినశబ్దేన 'కదళీ కందళీ చీన శ్చమూరు ప్రియకావపి, సమూరు శ్చేతి హరిణా అమీ అజినయోనయ' ఇత్యుక్త కదళ్యాద్యజినం వివక్షితం. వరాస్తరణసంచయే – వరాణి అమూల్యాని, ఆస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు తేషాం సంచయే సమూహే. పర్యంకానాం బహుత్వం శీతోష్ణాదికాలోచితాంతర్గృహశిరోగృహాదిబాహుళ్యాత్. యద్వా, మార్దవాతిశయాయానేకాస్తరణత్వం. అతిమృదుత్వా దజినస్యోపర్యాస్తరణత్వం. ౪

(ప్రాసాదాగ్రవిమానేష్విత్యాది.) ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానతుల్యప్రాసాదశిఖరేషు, వలభీషు కూటాగారేషు 'కూటాగారే తు వలభీ' తి వైజయంతీ. హైమరాజతభౌమేషు – హైమాని రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తేషు, వరాస్తరణశాలిషు చిత్రకంబళాదిశాలిషు, పుష్పసంచయచిత్రేషు చిత్రపుష్పసమూహేషు, చందనాగరుగంధిషు చందనాగరుధూపగంధిషు, పాండరాభ్రప్రకాశేషు తద్వద్ధవళేషు, శుకసంఘరుతేషు శుకసమూహనాదవత్సు, అర్శఆదిత్వా దచ్ మత్వర్థీయః. ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణా ముత్తమేషు, శీతవత్సు శైత్యవత్సు-'శీతం గుణే' ఇత్యమరః.

(ఇంగుదీతరుతలం దృష్ట్వా భరతస్య శోకాతిశయః)

ప్రాసాదవరవర్యేషు శీతవత్సు సుగంధిషు,
ఉషిత్వా మేరుకల్పేషు కృతకాంచనభిత్తిషు. ౬

గీతవాదిత్రనిర్ఘోషై ర్వరాభరణనిస్స్వనైః,
మృదంగవరశబ్దైశ్చ సతతం ప్రతిబోధితః. ౭

వందిభి ర్వందితః కాలే బహుభి స్సూతమాగధైః,
గాథాభి రనురూపాభిః స్తుతిభిశ్చ పరంతపః. ౮

అశ్రద్ధేయ మిదం లోకే న సత్యం ప్రతిభాతి మా,
ముహ్యతే ఖలు మే భావ స్స్వప్నో௨య మితి మే మతిః. ౧౦

సుగంధిషు, ఘనసారాదిభిరితి శేషః, ఉషిత్వా శయిత్వేత్యర్థః, ఉపరి ప్రతిబోధోక్తేః. మేరుతుల్యత్వే హేతుః కృతకాంచనభిత్తి ష్వితి. గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైః గీతై స్తదనుగుణవీణాదిరావైః, వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాపాణిచరణనూపురకంకణాద్యాభరణశింజితైః. మృదంగవరశబ్దైః మర్దళ విశేషధ్వనిభిశ్చ, సతతం ప్రతిబోధితః. అథ ప్రబోధనానంతరం, కాలే ప్రాతఃకాలే, వందిభిః కర్తృభిః, సూతమాగధైశ్చ, గాథాభిః గద్యవిశేషైః, పాఠభేదః - పద్యవిశేషైః, స్తుతిభిః స్తోత్రప్రబంధై శ్చ, వందితః స్తుతః. వది అభివాదన స్తుత్యో రితి ధాతుః. పరంతపః అన్యరాజశిక్షణపరో రామః, పాఠభేదః – అథ రాజ్యశిక్షణపరో రామః, కథం భూమౌ కేవలాయాం శేతే? కథం శ్వాపదరవైః ప్రతిబోధ్యతే? కథమేకాకి తిష్ఠతీతి చోపస్కార్యం. గమ్యమానత్వా దప్రయోగః. 'య శ్చ నింబం పరశునా యశ్చైనం మధుసర్పిషా, యశ్చైనం గంధమాల్యాభ్యాం సర్వస్య కటురేవ సః' ఇత్యాదివత్. ౫-౮

(అశ్రద్ధేయ మితి.) ఇదం రామస్య తృణశయ్యాశయనాదికం, అశ్రద్ధేయం. లోకే పశ్యామి. లోకృ దర్శన ఇతి ధాతుః, తత్ర హేతుమాహ (న సత్య మితి.) కించ, మే భావః హృదయం, ముహ్యతే ఖలు ముహ్యతి కిము రామస్య భూమిశయనశ్రవణాదికం భ్రమో వేత్యర్థః. అథవా, అయం పూర్వోక్తశ్రవణం, స్వప్నాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. స్వప్న ఇతి మే, మతిః మతం, సిద్ధాంత ఇత్యర్థః. కథ మన్యథా సర్వమిద మసంభావ్యం సంభావ్యత? ఇతి భావః. ౧౦

న నూనం దైవతం కించిత్ కాలేన బలవత్తరం,
యత్ర దాశరథీ రామో భూమావేవ శయీత సః. ౧౮

విదేహరాజస్య సుతా సీతా చ ప్రియదర్శనా,
దయితా శయితా భూమౌ స్నుషా దశరథస్య చ. ౨౨

ఇయం శయ్యా మమ భ్రాతు రిదం హి పరివర్తితం,
స్థండిలే కఠినే సర్వం గాత్రై ర్విమృదితం తృణం. ౨౩

మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాఽస్మిఞ్ శయనోత్తమే,
తత్ర తత్ర హి దృశ్యంతే సక్తాః కనకబిందవః. ౨౪

ఉత్తరీయ మిహాసక్తం సువ్యక్తం సీతయా తదా,
తథా హ్యేతే ప్రకాశంతే సక్తాః కౌశేయతంతవః. ౨౫

(నేతి.) కాలేన కాలాత్, దైవతం బలవత్తరం న, నూనం కాల ఏవ బలీయా నిత్యర్థః. యత్ర యస్మాత్. దాశరథిః దశరథపుత్రోపి, భూమావేవ శయీత, తస్మాది త్యర్థః. ౨౦

(విదేహరాజస్యేతి.) ప్రియదర్శనా, అతదర్హేత్యర్థః. దయితా రామస్య ప్రాణేభ్యోపి ప్రేయసీ, శయితా శయితవతీ, కర్తరి క్తః. హంతేతి శేషః. ౨౨

(ఇయ మితి.) పరివర్తితం పరివర్తనం, స్వాపకాలే శ్రమాతిశయా దితస్తత శ్శరీరపరివర్తన పదం, పరివర్తనజ్ఞాపక మాహ (స్థండిల ఇతి.) స్థండిలే భూతలే, కఠినస్థలత్వాత్ గాత్రైః క్షుణ్ణం తృణం, ఇద మిత్యనుషంగః. ౨౩

(మన్య ఇతి.) సాభరణా సుప్తా మార్గశ్రమా దాభరణ మనున్ముచ్య సుప్తవతీ, శయనోత్తమే భర్తృశయ్యాత్వాదితరతల్పేభ్య శ్శ్రేష్ఠతమే. సాభరణా సుప్తేత్యత్ర సూచకమాహ (తత్ర తత్రేతి) తత్ర తత్ర తృణేషు, సక్తాః కనకబిందవః జాంబూనదాభరణనిర్గళితా స్సూక్ష్మ రేణవః ౨౪

(ఉత్తరీయ మితి.) ఇహ కుశాగ్రేషు, ఆసక్తం ఇదమాసంజనం, సువ్యక్తం, సీతయా సీతాయాః ౨౫

(ఇంగుదీతరుతలం దృష్ట్వా భరతస్య శోకాతిశయః)

మన్యే భర్తు స్సుఖా శయ్యా యేన బాలా తపస్వినీ,
సుకుమారీ సతీ దుఃఖం న విజానాతి మైథిలీ. ౧౬

హా హంతాఽస్మి నృశంసోఽహం యత్సభార్యః కృతే మమ,
ఈదృశీం రాఘవ శ్శయ్యా మధిశేతే హ్యనాథవత్. ౧౭

సార్వభౌమకులే జాత స్సర్వలోకస్య సంమతః,
సర్వలోకప్రియ స్త్యక్త్వా రాజ్యం సుఖ మనుత్తమం. ౧౮

కథ మిందీవరశ్యామో రక్తాక్షః ప్రియదర్శనః,
సుఖభాగీ న దుఃఖార్హః శయితో భువి రాఘవః. ౧౯

ధన్యః ఖలు మహాభాగో లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః,
భ్రాతరం విషమే కాలే యో రామ మనువర్తతే. ౨౦

సిద్ధార్థా ఖలు వైదేహీ పతిం యాఽనుగతా వనం,
వయం సంశయితా స్సర్వే హీనా స్తేన మహాత్మనా. ౨౧

(మన్య ఇతి.) యా కాపి భర్తు శ్శయ్యా పతివ్రతాయా స్సుఖేతి మన్యే, యత స్సుకుమారీ మైథిలీ, సతీ పతివ్రతా, అస్మిన్నపి శయనే శయితా దుఃఖం న జానాతి, హా హంతే త్యేకనిపాతః ఖేదార్థః. అహం నృశంసోఽస్మి నిర్దయోఽస్మి, మమ కృతే మన్నిమిత్తం. కృతే ఇత్యవ్యయం. ౧౭

జన్మనా శక్తిమత్తయా ప్రజారంజకత్వేన శరీరలక్షణేన చ రాజ్యార్హో రామః కథ మేతాదృశీం దుర్దశాం ప్రాప్త ఇతి ఖిద్యతి (సార్వభౌమకులేజాత ఇత్యాదినా) శ్లోకద్వయేన. ౧౮-౧౯

(ధన్య ఇతి.) విషమే కాలే సంకటే కాలే. ౨౦

(సిద్ధార్థేతి.) పతి మను పతి మనుసృత్య, వనం గతేతి సంబంధః. సంశయితాః అస్మత్సేవాం రామోఽంగీకరిష్యతి, న వేతి సంశయితాః. ౨౧

అకర్ణధారా పృథివీ శూన్యేవ ప్రతిభాతి మా,
గతే దశరథే స్వర్గం రామే చారణ్య మాశ్రితే. ౨౨

న చ ప్రార్థయతే కచ్చి న్మనసాపి వసుంధరామ్,
వనేపి వసత స్తస్య బాహువీర్యాభిరక్షితాం. ౨౩

శూన్యసంవరణారక్షా మయంత్రితహయద్విపాం,
అపావృతపురద్వారాం రాజధానీ మరక్షితాం. ౨౪

అప్రహృష్టబలాం న్యూనాం విషమస్థా మనావృతాం,
శత్రవో నాఽభిమన్యంతే భక్షా న్విషకృతా నివ. ౨౫

అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేఽహం తృణేషు వా,
ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్. ౨౬

(అకర్ణధారేతి.) అకర్ణధారా ప్రధానపురుషరహితేతి యావత్. అతఏవ శూన్యేవ ప్రతిభాతి. ౨౨

అనాయకత్వే కథం రాజ్యం నిరుపద్రవం? తత్రాహ (న చేతి.) కశ్చిత్ సామంతః, న ప్రార్థయతే ఆక్రమితుం నేచ్ఛతి. ౨౩

రామవీర్యం వినా రక్షకాంతరశూన్యత్వ మాహ (శూన్యసంవరణేత్యాది.) శూన్యసంవరణాఽఽరక్షాం అవిద్యమానప్రాకారరక్షకాం, యద్వా, శూన్యసంవరణః గుప్తిరహితః, ఆరక్షః గుల్మస్థానం యస్యా స్సా, తథా, అయంత్రితాః రక్షకాణాం రామపారవశ్యేన, తైరబద్ధాః హయద్విపాః యస్యా స్తాం, అపావృతాని అపిహితాని, పురద్వారాణి యస్యా స్తాం, అప్రహృష్టబలత్వ మరక్షితత్వేహేతుః. న్యూనాం సాధనవిహీనాం, విషమస్థాం దుర్దశాపన్నాం, అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం. నాభిమన్యంతే అభిభవితుం న స్మరంతి, భక్షాన్ అపూపాదీన్, విషైః విషమిశ్రైః కృతాన్ ౨౫

ఉక్తసర్వానర్థస్యాఽఽత్మమూలకతయా తత్ప్రాయశ్చిత్త మాహ. (అద్యేత్యాది) శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం, అనుచ్య స్వస్మి న్నాసజ్య, తస్యార్థం రామార్థ

(భరతస్య శోకావేశః)

తస్యార్థ ముత్తరం కాలం నివత్స్యామి సుఖం వనే,
తం ప్రతిశ్రవ మాముచ్య నాస్య మిథ్యా భవిష్యతి. ౨౭

వసంతం భ్రాతు రర్థాయ శత్రుఘ్నో మాఽనువత్స్యతి,
లక్ష్మణేన సహ త్వార్యో హ్యయోధ్యాం పాలయిష్యతి. ౨౮

అభిషేక్ష్యంతి కాకుత్స్థ మయోధ్యాయాం ద్విజాతయః,
అపి మే దేవతాః కుర్యు రిమం సత్యం మనోరథం. ౨౯

ప్రసాద్యమాన శ్శిరసా మయా స్వయం బహుప్రకారం యది నాఽభిపత్స్యతే,
తతోఽనువత్స్యామి చిరాయ రాఘవం వనే వస న్నార్హతి మా ముపేక్షితుం. ౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టాశీతితమ స్సర్గః.

మిత్యర్థః. ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకే కాలే రామానుష్ఠిత వ్యతిరిక్తోత్తర కాలం, వనే వత్స్యామి. మిథ్యా న భవిష్యతి, ప్రతిజ్ఞేతి శేషః. ౨౬-౨౮

(అభిషేక్ష్యంతీతి.) దేవతాః ఇమం మనోరథం సత్యం కుర్యు రపి, సంభావనాయా మపిశబ్దః. ౨౯

(ప్రసాద్యమాన ఇతి.) శిరసా ప్రణామపూర్వకం. స్వయం, న తు మంత్రిముఖేన, నాభిపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి, ప్రసాద మితి శేషః. తతః తదా, వనే వసన్, రాఘవ మనువత్స్యామి తదనుచరో భవామి, అనుచరణం వా కథ మంగీకరిష్యతీ త్యత్రాహ (నార్హతి మా ముపేక్షితు మితి.) మాం భ్రాతరం, శిష్యం, దాస మిత్యర్థః. ౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టాశీతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోననవతితమ స్సర్గః

వ్యుష్య రాత్రిం తు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః,
భరతః కాల్య ముత్థాయ శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౧

శత్రుఘ్నో త్తిష్ఠ కిం శేషే నిషాదాధిపతిం గుహం,
శీఘ్ర మానయ భద్రం తే తారయిష్యతి వాహినీం. ౨

జాగర్మి నాఽహం స్వపిమి తమేవార్యం విచింతయన్,
ఇత్యేవ మబ్రవీ ద్భ్రాతా శత్రుఘ్నోపి ప్రచోదితః. ౩

ఇతి సంవదతో రేవ మన్యోన్యం నరసింహయోః,
ఆగమ్య ప్రాంజలిః కాలే గుహో భరత మబ్రవీత్. ౪

అథ ఏకోననవతితమ స్సర్గః

(వ్యుష్యేతి.) వ్యుష్య ఉషిత్వా, రాత్రిం రాత్రౌ, తత్రైవ యత్ర రామో శయిష్ట తత్రైవ, కాల్యం ప్రత్యూషః - 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః. తస్మి న్నిత్యర్థః. ౧

(శత్రుఘ్నేతి.) శత్రుఘ్నభద్రం త ఇతి సాంత్వోక్తిః, వాహినీం గంగాం, అస్మా నిత్యర్థసిద్ధం. ౨

(జాగర్మీతి.) నాహం స్వపిమి జాగర్మీతి భ్రాత్రా ప్రచోదిత శ్శత్రుఘ్నోపి, తమేవార్యం, య స్త్వయా చింత్యతే తమేవార్యం విచింతయన్ సన్, అహమపి జాగర్మి న స్వపిమీత్యేవ మబ్రవీత్, తథై వేతి పాఠే–యథా త్వం తథైవాహ మార్యం విచింతయ న్నిత్యర్థః. చరమపర్వనిష్ఠస్య ప్రథమ పర్వాభినివేశస్తత్ప్రీత్యర్థతయేతి వ్యంజితం, 'తదవస్థం తు భరతం శత్రుఘ్నోఽనంతరస్థిత' ఇతి హి పూర్వ మవ్యుక్తం. ౩

(ఇతీతి.) సంవదతో స్సతోః, కాలే గమనోచితకాలే. ౪

(భరతస్య భరద్వాజాశ్రమగమనం)

కచ్చిత్ సుఖం నదీతీరేఽవాత్సీః కాకుత్స్థ శర్వరీం,
కచ్చి త్తే సహసైన్యస్య తావత్ సర్వ మనామయం. ౫

గుహస్య తత్తు వచనం శ్రుత్వా స్నేహా దుదీరితం,
రామస్యాఽనువశో వాక్యం భరతో పీద మబ్రవీత్. ౬

సుఖా న శ్శర్వరీ రాజన్ పూజితా శ్చాపి తే వయం,
గంగాం తు నౌభి ర్బహ్వీభి ర్దాశా స్సంతారయంతు నః. ౭

తతో గుహ స్సంత్వరితం శ్రుత్వా భరతశాసనం,
ప్రతిప్రవిశ్య నగరం తం జ్ఞాతిజన మబ్రవీత్. ౮

ఉత్తిష్ఠత ప్రబుధ్యధ్వం భద్ర మస్తు చ వ స్సదా,
నావ స్సమనుకర్షధ్వం తారయిష్యామ వాహినీం. ౯

(కచ్చిదితి.) శర్వరీం తావత్ శర్వర్యాం సాకల్యేన - 'యావ త్తావచ్చ సాకల్య' ఇత్యమరః. సహసైన్యస్య తే సేనాసహితస్య తవ, సర్వం ఉపకరణం, అనామయం నిరుపద్రవం. ౫

(గుహస్యేతి.) రామస్యాఽనువశః రామాయత్తః. ౬

(సుఖేతి.) సుఖా సుఖావహా, జాతేతి శేషః. (రాజన్నితి.) రామ భక్తతయా స్తౌతి. తే త్వయా. ౭

(తత ఇతి.) ప్రతిప్రవిశ్య పునః ప్రవిశ్య. ౮

(ఉత్తిష్ఠతేతి.) ప్రబుధ్యధ్వం ఉత్తిష్ఠతేతి క్రమః. తారయిష్యా మేత్యత్ర విసర్గలోప ఆర్షః. తారయిష్యామీతి చ పాఠః. ౯

తే తథోక్తా స్సముత్థాయ త్వరితా రాజశాసనాత్,
పంచ నావాం శతా న్యాశు సమానిన్యు స్సమంతత:. ౧౦

అన్యా స్స్వస్తికవిజ్ఞేయా మహాఘంటాధరా వరా:,
శోభమానా: పతాకాభి ర్యుక్తవాతా స్సుసంహతా:. ౧౧

తత స్స్వస్తికవిజ్ఞేయాం పాండుకంబళసంవృతామ్,
సనందిఘోషాం కల్యాణీం గుహో నావ ముపాహరత్. ౧౨

తా మారురోహ భరత శ్శత్రుఘ్న శ్చ మహాబల:. ౧౨½

కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా రాజయోషిత:,
పురోహిత శ్చ తత్పూర్వం గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే,
అనంతరం రాజదారా స్తథైవ శకటాపణా:. ౧౪

(త ఇతి.) నావాం పంచశతానీ త్యన్వయః. సమంతతః సర్వావతారేభ్యః. ౧౦

(అన్యా ఇతి) అన్యాః క్షుద్రాభ్యః పంచశతనౌభ్యః అన్యాః, స్వస్తికవిజ్ఞేయాః 'స్వస్తిక స్సర్వతో భద్ర' ఇత్యుక్త స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వాత్ స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః, తా శ్చ నౌద్వయసంఘటనేన సంపద్యంతే చతుర్షు కోణేషు. మహాఘంటాధరాః, వరాః రాజార్హతయా శ్రేష్ఠాః, శోభమానాః కనకరూషితతయా శోభమానాః. యుక్తవాతాః ఫలకకుడ్య కరణేన మధ్యే మధ్యే గవాక్షనిర్మాణేన చ మహావాతనివారణా దుచితవాతాః, సుసంహతాః రాజారోహణ స్థానత్వేనాఽఽయసకీలాదిభిః దృఢసంధిబంధాః. అత్రాపి నావ అనిన్యు రిత్యను కృష్యతే. ౧౧

(తత ఇతి.) తతః, తాసు స్వస్తికవిజ్ఞేయాదిషు మధ్యే, పాండుకంబళేన, సంవృతాం ఆచ్ఛన్నతలప్రదేశాం, సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం, కల్యాణీం శోభనాం. ౧౨½

భరతశత్రుఘ్నవ్యతిరిక్తానా మన్యాసు నౌ ష్వారోహణక్రమ మాహ (కౌసల్యేత్యాదినా.) రాజయోషితః, ఆగతా ఇతి శేషః. తత్పూర్వం తాసాం పూర్వం, పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ

(భరతస్య భరద్వాజాశ్రమగమనం)

ఆవాస మాదీపయతాం తీర్థం చా ప్యవగాహతాం,
భాండాని చాఽఽదదానానాం ఘోష స్త్రిదివ మస్పృశత్. ౧౫

పతాకిన్యస్తు తా నావ స్స్వయం దాశై రధిష్ఠితాః,
వహంత్యో జన మారూఢం తదా సంపేతు రాశుగాః. ౧౬

నారీణా మభిపూర్ణా స్తు కాశ్చి త్కాశ్చి చ్చ వాజినాం,
కాశ్చి దత్ర వహంతి స్మ యానయుగ్యం మహాధనం. ౧౭

యే ఆగతాః, తే ఆరురుహుః. అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాదయః. ఆరురుహుః. తథైవ శకటా పణాః-శకటా శ్చాపణస్థపదార్థా శ్చారురుహుః. ఏత దారోహణం కర్తృద్వారా. ౧౩-౧౪

(ఆవాసం) సేనానివేశం, ఆదీపయతాం అగ్నినా జ్వలయతాం, రాజభటా హి నిర్గమనకాలే శ్రీసమాగమార్థ మావాసం దహంతీతి ప్రసిద్ధిః. తీర్థం అవతరణప్రదేశం, అవగాహతాం, నావా రోహణార్థ మహమహమికయా ఆగచ్ఛతా మిత్యర్థః, స్నానం కుర్వతా మితి వా. భాండాని ఉపకరణాని, ఆదదానానాం మదీయ మిదం మదీయ మిద మితి త్వరయా స్వీకుర్వతాం జనానాం, ఘోష స్త్రిదివ మస్పృశత్ మహాన్ ఘోషో జాత ఇత్యర్థః. ౧౫

(పతాకిన్య ఇతి.) పతాకిన్యః వాయ్వాకర్షణాయ కృతపతాకాః, స్వయం సంపేతుః ఆశుగత్వేన దాశాధిష్ఠానమాత్రేణాఽనాయాసేన జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౬

సంప్రతి తా నావః కీదృగ్విధా ఇత్యపేక్షాయామాహ (నారీణా మిత్యాది.) నారీణా మభిపూర్ణాః నారీభి రభిపూర్ణాః, వాజినా మభిపూర్ణాః ఆరోహణార్హవాజిభి రభిపూర్ణాః. దధ్నః పూర్ణ ఇతి మహాభాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్ పూర్ణశబ్దయోగే పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ. తృతీయార్థే షష్ఠీ వా. యానయుగ్యం - యానాని రథశకటాదీని, యుగ్యాని అశ్వతరబలీవర్దాదీని. సర్వో ద్వంద్వో విభాష యైకవత్ భవతీ త్యేకవద్భావః. మహాధనం బహుమూల్యం 'బహుమూల్యం మహాధన' మిత్యమరః. ౧౭

తా స్స్మ గత్వా పరం తీర మవరోప్య చ తం జనం,
నివృత్తాః కాండచిత్రాణి క్రియంతే దాశబంధుభిః. ౧౮

సవైజయంతాస్తు గజా గజారోహప్రచోదితాః,
తరంత స్స్మ ప్రకాశంతే సధ్వజా ఇవ పర్వతాః. ౧౯

నావ శ్చాఽఽరురుహు శ్చా న్యే ప్లవై స్తేరు స్తథా పరే.
అన్యే కుంభఘటై స్తేరు రన్యే తేరు శ్చ బాహుభిః. ౨౦

సా పుణ్యా ధ్వజినీ గంగాం దాశై స్సంతారితా స్వయం,
మైత్రే ముహూర్తే ప్రయయౌ ప్రయాగవన ముత్తమం. ౨౧

(తా ఇతి.) కాండచిత్రాణి - కాండే వారిణి, చిత్రాణి చిత్రగమనాని, క్రియంతే అక్రియంత. 'కాండోఽస్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిష్వి' త్యమరః. దాశబంధుభిః దాశాభాసైః. దాశస్య గుహస్య బంధుభి రితి వా, భారాభావకృతలాఘవాతిశయేన నివర్తనకాలికదాశలీలోచ్యతే. ౧౮

(సవైజయంతాః) సపతాకాః, సగృహా వా. రాజానో హి గజోపరి గృహాణి నిర్మాయ గచ్ఛంతి. తరంతః ప్లవంతః, తౄ ప్లవనతరణయోః. సధ్వజా స్సగమనాః. ధ్వజ గతౌ. జంగమపర్వతా ఇవ ప్రాకాశంతే త్యర్థః. ౧౯

(నావ ఇతి.) నావః క్షుద్రనావః, ప్లవైః తృణకాష్ఠనిర్మితైః, కుంభఘటైః కుంభరూపఘటైః, సూక్ష్మవదనా ఘటాః కుంభాః, తే హి తరణసాధనాని, న ఘటమాత్రం. బాహుభిః కేవలబాహుభిః. ౨౦

(సేతి.) పుణ్యా గంగాస్నానాదినా పూతా, ధ్వజినీ సేనా, స్వయం, న తు పరప్రేరణేన, మైత్రే ముహూర్తే దివసస్య పంచదశభాగేషు ఘటికాద్వయాత్మకే తృతీయే ముహూర్తే. 'ద్వే తు నాడ్యౌ ముహూర్తోఽస్త్రీ' తి వైజయంతీ. ముహూర్తసంఖ్యోక్తా బృహస్పతినా -- 'రౌద్ర స్సార్ప స్తథా మైత్రః పైత్రో వాసవ ఏవ చ, ఆప్యో వైశ్వ స్తథా బ్రాహ్మ ప్రాజేశైంద్రా స్తథైవ చ, ఐంద్రాగ్నో నైరృతశ్చైవ వారుణార్యమణౌ భగీ. ఏతేఽహ్ని క్రమశో జ్ఞేయా ముహూర్తా దశ పంచ చే' తి. పాఠభేదః-తస్య మైత్రనామత్వం వింధ్యమాధవీయే ప్రోక్తం. యథా 'ఆర్ద్రోరగమిత్రమఘావసుజల

(భరతస్య భరద్వాజాశ్రమగమనం)

ఆశ్వాసయిత్వా చ చమూం మహాత్మా నివేశయిత్వా చ యథోపజోషం,
ద్రష్టుం భరద్వాజ మృషిప్రవర్య మృత్విగ్వృత స్సన్ భరతః ప్రతస్థే. ౨౨

స బ్రాహ్మణస్యాఽఽశ్రమ మభ్యుపేత్య మహాత్మనో దేవపురోహితస్య,

విశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః, ఐంద్రాగ్నమూలవరుణార్యమభగయుక్తా దివా ముహూర్తా స్స్యు' రితి. మైత్రే ముహూర్తే తారితా సతీ ప్రయాగవనం యయా విత్యన్వయః. ఘటికాషట్కఏవ గంగాతరణ మితి భావః. యద్వా, మైత్రే ప్రయాగవనం యయా విత్యన్వయః. తత్రాతిథ్యేన నిరవధికభోగలాభా న్ముహూర్తవిశేషోక్తిః. ౨౧

(ఆశ్వాసయిత్వేతి.) ఆశ్వాసయిత్వా సాంత్వయిత్వా, యథోపజోషం యథాసుఖం-'తూష్ణీ మర్థే సుఖే జోష' మితి వైజయంతీ, ఋషిప్రవర్యం ఋషిశ్రేష్ఠం పాఠభేదః - (ఆశ్వాసయిత్వేతి) మహాత్మా మహామతిః స్వయం ఖిన్నో ప్యఖిన్న ఇవ పరాశ్వాసనపరః భరతః రాజ్యభరణదక్షః, 'భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణా'దితి సహస్రానీకవచనాత్. చమూం మహాజనం, అవిశేషేణ ఆశ్వాసయిత్వా మహా నాయాసో వో జాత ఇతి ప్రియోక్తిభి స్సాంత్వయిత్వా, యథోపజోషం యథాసుఖం, నివేశయిత్వా యత్ర ప్రదేశే తేషాం సుఖం భవతి తత్ర ప్రదేశే తా న్నివేశయిత్వా, ప్రవర్షం ప్రకృష్టవర్షం, బహువయస్కమితి యావత్. 'భరద్వాజో హ త్రిభి రాయుర్భి ర్బ్రహ్మచర్య మువాస, తం హ జీర్ణగ్గ్ స్థవిరగ్ం శయాన' మితి శ్రుతేః, ఏతేన వయోవృద్ధత్వ ముక్తం జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ (ఋషి మితి) ఋష దర్శన ఇతి ధాతుః, భరద్వాజం 'బృహతో భరద్వాజ' ఇతి శ్రుతి ప్రసిద్ధం. ద్రష్టుం దర్శనపూర్వక మభివందితుం, తాదృశస్య ఋషే ర్వినీతవేషదర్శనీయత్వేన ఋత్విగ్భి ర్వసిష్ఠాదిభి ర్వృతస్సన్, ప్రతస్థే పద్భ్యామేవ జగామ. ౨౨

(స బ్రాహ్మణస్యేతి.) బ్రాహ్మణస్య – బ్రహ్మ వేదః. తదధీతే బ్రాహ్మణః. తదధీతే తద్వేదే త్యణ్ ప్రత్యయః. అధీతబహువేదస్యే త్యర్థః. 'భరద్వాజో హ త్రిభి రాయుర్భి ర్బ్రహ్మచర్య మువాసే' త్యాదినా కాఠకే తథాఽభిధానాత్. మహాత్మనో మహాజ్ఞానస్య, దేవపురోహితస్య బృహస్పతిపుత్రత్వేన దేవపురోహితత్వం, 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీతి' న్యాయాత్. భరద్వాజో మమతాఖ్యాయా ముచథ్య భార్యాయాం బృహస్పతే ర్జాత ఇతి భాగవతే ప్రసిద్ధం. ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య ఆశ్రమ ముద్దిశ్య గత్వా, ప్రథమం తస్య మహ ద్వనం దదర్శ. పాఠభేదః (స ఇతి) బ్రాహ్మణస్య - బ్రహ్మ

దదర్శ రమ్యోటజవృక్షషండం మహ ద్వనం విప్రవరస్య రమ్యం. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

అథ నవతితమ స్సర్గః

భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశా దేవ నరర్షభః,
బలం సర్వ మవస్థాప్య జగామ సహ మంత్రిభిః. ౧

పద్భ్యా మేవ హి ధర్మజ్ఞో న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః,
వసానో వాససీ క్షౌమే పురోధాయ పురోధసం. ౨

పరమాత్మానం, వేత్తీతి బ్రాహ్మణః, తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ ప్రత్యయః. ఉత్తరసర్గరీత్యా సమాధి బలేన సమ స్తవస్త్వాహ్వానక్షమస్యే త్యర్థః. యద్వా, 'బ్రహ్మ బృహస్పతి' రితి శ్రుత్యా బ్రహ్మణో బృహస్పతే రపత్యం బ్రాహ్మణః. తస్య, మహాత్మనః మహాస్వభావస్య, అచింత్యశక్తే రిత్యర్థః, దేవపురోహితస్య, దేవపురోహితపుత్రత్వాత్ - 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ' తి శ్రుతేః. విప్రవరస్య నిరవధికవేదాధ్యయనసంపన్నస్య, 'జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజః, వేదాభ్యాసేన విప్రత్వం బ్రహ్మ జానాతి బ్రాహ్మణ' ఇత్యాది స్మృతేః. శ్రుతి శ్చాస్య నిరవధికవేదాధ్యయన సంపత్తిం దర్శయతి 'భరద్వాజ, యత్తే చతుర్థ మాయు ర్దద్యాం, కిమేనేన కుర్యా' ఇతి – 'బ్రహ్మ చర్య మే వైనేన చరేయ మితి హోవాచే' త్యాదినా. ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య ప్రాప్య, రమ్యోటజ వృక్షషండం రమణీయపర్ణశాలాప్రాంతవర్తివృక్షసమూహయుక్తం, రమ్యం స్వతఏవ మనోజ్ఞ ప్రదేశం, మహత్ స్వసేనానివేశక్షమం, వనం దదర్శ. ౨౩

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

అథ నవతితమ స్సర్గః

(భరద్వాజాశ్రమ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రోశాదేవ క్రోశాత్ పూర్వమేవ, క్రోశమాత్రవ్యవహితదేశ ఇత్యర్థః. న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః – పరిచ్ఛదః ఆభరణాదికం, భృంగారా ద్యుపకరణజాతం చ. వసానో వాససీ క్షౌమే భరద్వాజసేవార్థ ముష్ణీషకంచుకాదిక మపహాయ

(భరతాయ భరద్వాజాతిథ్యం)

తత స్సందర్శనే తస్య భరద్వాజస్య రాఘవః,
మంత్రిణ స్తా నవస్థాప్య జగామాఽనుపురోహితం. ౩

వసిష్ఠ మథ దృష్ట్వైవ భరద్వాజో మహాతపాః,
సంచచాలాఽఽసనా త్తూర్ణం శిష్యా నర్ఘ్య మితి బ్రువన్. ౪

సమాగమ్య వసిష్ఠేన భరతేనాఽభివాదితః,
అబుధ్యత మహాతేజా స్సుతం దశరథస్య తం. ౫

తాభ్యా మర్ఘ్యం చ పాద్యం చ దత్వా పశ్చాత్ ఫలాని చ,
ఆనుపూర్వ్యా చ్చ ధర్మజ్ఞః పప్రచ్ఛ కుశలం కులే. ౬

పరిధాన ముత్తరీయం చ ధృత్వా గత ఇత్యర్థః. నను పూర్వం జటాచీరాణి ధారయ న్నిత్యుక్తం, 'జటిలం చీరవసన' మితి చ వక్ష్యతి. కథ మత్ర క్షౌమవాసస్త్వ ముచ్యతే? నైష దోషః. పూర్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రం కృతం, భరద్వాజాశ్రమాత్ పరం జటాధారణ మితి. పురోధాయ పురస్కృత్య. ౧-౨

(తత ఇతి.) సందర్శనే దూరా ద్దర్శనే, రాఘవః రఘువంశవృత్తాభిజ్ఞః, అనుపురోహితం పురోహితస్య పశ్చాత్, అనోః పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః. ౩

(వసిష్ఠమితి.) సంచచాల ఉదతిష్ఠత్, అర్ఘ్యం, ఆనయతేతి శేషః. ౪

(సమాగమ్యేతి.) సవయస్కత్వా న్నమస్కారాభావః. (అబుధ్యతేతి) వసిష్ఠసాహచర్యా దితి భావః. ౫

(తాభ్యా మితి.) అనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమాత్, ధర్మజ్ఞః పూజాక్రమ ధర్మజ్ఞః, కులే గృహే. ౬

అయోధ్యాయాం బలే కోశే మిత్రేష్వపి చ మంత్రిషు,
జానన్ దశరథం వృత్తం న రాజాన ముదాహరత్. ౭

వసిష్ఠో భరత శ్చైనం పప్రచ్ఛతు రనామయం,
శరీరేఽగ్నిషు వృక్షేషు శిష్యేషు మృగపక్షిషు. ౮

తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ భరద్వాజో మహాతపాః,
భరతం ప్రత్యువాచేదం రాఘవస్నేహబంధనాత్. ౯

కి మిహాఽఽగమనే కార్యం తవ రాజ్యం ప్రశాసతః,
ఏత దాచక్ష్వ మే సర్వం న హి మే శుధ్యతే మనః. ౧౦

సుషువే య మమిత్రఘ్నం కౌసల్యానందవర్ధనం,
భ్రాత్రా సహ సభార్యో య శ్చిరం ప్రవ్రాజితో వనం. ౧౧

నియుక్తః స్త్రీనియుక్తేన పిత్రా యోఽసౌ మహాయశాః,
వనవాసీ భవేతీహ సమాః కిల చతుర్దశ. ౧౨

కచ్చి న్న తస్యాఽపాపస్య పాపం కర్తు మిహేచ్ఛసి,
అకంటకం భోక్తుమనా రాజ్యం తస్యాఽనుజస్య చ. ౧౩

(అయోధ్యాయా మితి.) వృత్తం అతీతం, మృత మితి యావత్. నోదాహరత్ తత్ప్రసంగమేవ న కృతవాన్. ౭

తపోధనానాం శరీరాగ్న్యాదే స్తపస్సాధనత్వా న్మృగపక్ష్యాదీనా మాశ్రమవాసిత్వేన శిష్యవత్ప్రీతివిషయత్వా చ్చ తద్విషయః ప్రశ్నః కృత ఇత్యాహ (వసిష్ఠ ఇత్యాదినా.) ౮

(తథేతి.) తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ సర్వత్ర తత్పృష్టమనామయ మంగీకృత్య, రాఘవస్నేహబంధనాత్ రాఘవవిషయే స్నేహానుబంధనాత్, న తు భరతే దోషదర్శనాత్. ౯

(కిమితి.) న శుధ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి. న విశ్వసితీతి యావత్. ౧౦

(సుషువ ఇత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ఆనందవర్ధనం ఆనందసంవర్ధనం,

(భరతాయ భరద్వాజాతిథ్యం)

ఏవముక్తో భరద్వాజం భరతః ప్రత్యువాచ హ,
పర్యశ్రునయనో దుఃఖా ద్వాచా సంసజ్జమానయా. ౧౪

హతోఽస్మి యది మా మేవం భగవా నపి మన్యతే,
మత్తో న ధోష మాశంకే నైవం మా మనుశాధి హి. ౧౫

న చైత దిష్టం మాతా మే య దవోచ న్మదంతరే,
నాఽహ మేతేన తుష్ట శ్చ న తద్వచన మాదదే. ౧౬

అహం తు తం నరవ్యాఘ్ర ముపయాతః ప్రసాదకః,
ప్రతినేతు మయోధ్యాం చ పాదౌ తస్యాఽభివందితుం. ౧౭

చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాలముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః. య ఏతాదృశః. తస్య రామస్య. రాజ్య మకంటకం భోక్తుమనాః, అపాపస్య తస్యాఽనుజస్య చ పాపం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చి ? దితి సంబంధః. ౧౨-౧౩

(ఏవ మితి.) పర్యశ్రునయనః పరిశ్రుతాశ్రునయనః, సంసజ్జమానయా స్ఖలంత్యా. ౧౪

(హత ఇతి.) హతోఽస్మి వ్యర్థజన్మాఽస్మి, భగవానపి భూతభవిష్యద్వర్తమానజ్ఞో పీత్యర్థః. మత్తః మత్సకాశాత్, మయి దోషం, నాశంకే నోత్ప్రేక్షే. మత్కృతో దోషో నాస్తీతి సందేహోపి మే నాస్తీ త్యర్థః. అభావా దితి భావః. అతో మా మేవం నానుశాధి ఏవం కర్ణారుంతుదం వక్తుం నార్హసి. ౧౫

మాతృకృతం త్వత్కృత మేవేత్యాశంక్యాహ (నేతి.) మదంతరే మదసన్నిధౌ, నాదదే నాంగీకృతవా నస్మి. (అహ మితి.) ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం, తుముణ్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా మితి ణ్వుల్. ౧౭

త్వం మా మేవంగతం మత్వా ప్రసాదం కర్తు మర్హసి,
శంస మే భగవన్ రామః క్వ సంప్రతి మహీపతిః. ౧౮

వసిష్ఠాదిభి ఋత్విగ్భి ర్యాచితో భగవాం స్తతః,
ఉవాచ తం భరద్వాజః ప్రసాదా ద్భరతం వచః. ౧౯

త్వ య్యేత త్పురుషవ్యాఘ్ర యుక్తం రాఘవవంశజే,
గురువృత్తి ర్దమశ్చైవ సాధూనా మనుయాయితా. ౨౦

జానే చైత న్మనస్స్థం తే దృఢీకరణ మస్త్వితి,
అపృచ్ఛం త్వాం తథాఽత్యర్థం కీర్తిం సమభివర్ధయన్. ౨౧

జానే చ రామం ధర్మజ్ఞం ససీతం సహలక్ష్మణం,
అసౌ వసతి తే భ్రాతా చిత్రకూటే మహాగిరౌ. ౨౨

(త్వ మితి.) ఏవం గతం ఏనం బుద్ధ్యా ప్రాప్తం, మహీపతిః, వర్తత ఇతి శేషః. ౧౮

(వసిష్ఠాదిభి రితి.) యాచితః భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః, ప్రసాదా దువాచ ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచ, ల్యబ్లోపే పంచమీ. ౧౯

(త్వయీతి.) గురువృత్తిః జ్యేష్ఠానువర్తనం, దమః ఇంద్రియనిగ్రహః, రాజ్యాలోలత్వ మితి యావత్. సాధూనాం చాఽనుయాయితా సచ్చిత్తానువర్తనం, ఇత్యేత త్త్రయం త్వయి యుక్త మిత్యన్వయః. ౨౦

(జాన ఇతి.) జానే, యోగప్రభావేణేతి శేషః. దృఢీకరణ మస్త్వి త్యపృచ్ఛం స్థూణానిఖనన న్యాయేన దృఢీకర్తు మపృచ్ఛ మిత్యర్థః. కీర్తిం రామవిషయసౌభ్రాత్రజనితాం, సమభివర్ధయన్, లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. ౨౧

(జాన ఇతి.) రామం జానే దేశవిశేషస్థితం రామం జాన ఇత్యర్థః. ౨౨

(భరద్వాజాతిథ్యం)

శ్వస్తు గంతాసి తం దేశం వసాఽద్య సహ మంత్రిభిః.
ఏతం మే కురు సుప్రాజ్ఞ కామం కామార్థకోవిద. ౨౩

తత స్తథే త్యేవ ముదారదర్శనః ప్రతీతరూపో భరతోఽబ్రవీ ద్వచః,
చకార బుద్ధిం చ తదా తదాశ్రమే నిశానివాసాయ నరాధిపాత్మజః. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, నవతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకనవతితమ స్సర్గః

కృతబుద్ధిం నివాసాయ తత్రైవ స ముని స్తదా,
భరతం కైకయీపుత్ర మాతిథ్యేన న్యమంత్రయత్. ౧

(శ్వ ఇతి.) కామం అభీష్టం, కామార్థకోవిద కాంక్షితార్థప్రదానదక్షే త్యర్థః. ౨౩.

(తత ఇతి.) ప్రతీతరూపః ప్రసిద్ధకీర్తిః 'రూపం యశస్యాభిరూప్యే వర్ణే చైవ నిరూపణే' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా, ప్రతీతరూపః ప్రకర్షేణ హృష్టః, ప్రశంసాయాం రూపప్. (చకార బుద్ధిం చేతి.) న హ్యుక్తి రన్యా బుద్ధి రన్యేతి భావః. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, నవతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకనవతితమ స్సర్గః

(కృతబుద్ధి మితి.) తత్రైవ ఆశ్రమే, నివాసాయ, కృతబుద్ధిం నిశ్చితబుద్ధిం, భరతం, స మునిః, ఆతిథ్యేన భోజనపర్యంతాతిథిసత్కారాయ, న్యమంత్రయత్ ప్రార్థయామాస. ౧

అబ్రవీ ద్భరత స్త్వేనం నన్విదం భవతా కృతం,
పాద్య మర్ఘ్యం తథాఽఽతిథ్యం వనే య దుపపద్యతే. ౨

అథోవాచ భరద్వాజో భరతం ప్రహస న్నివ,
జానే త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం తుష్యే స్త్వం యేన కేనచిత్. ౩

సేనాయా స్తు తవైతస్యాః కర్తు మిచ్ఛామి భోజనం,
మమ ప్రీతి ర్యథారూపా త్వ మర్హో మనుజర్షభ. ౪

కిమర్థం చాపి నిక్షిప్య దూరే బల మిహాఽఽగతః,
కస్మా న్నేహోపయాతోఽసి సబలః పురుషర్షభ. ౫

భరతః ప్రత్యువాచేదం ప్రాంజలి స్తం తపోధనం,
ససైన్యో నోపయాతోఽస్మి భగవన్ భగవద్భయాత్. ౬

(అబ్రవీ దితి.) వనే యత్ ఫలమూలాదికం, ఉపపద్యతే లభ్యతే, తేన తాపసాహారేణాతిథ్యం కృతం నను, ఏతావన్మాత్రేణ తుష్టోఽస్మీతి భావః. ౨

(అథేతి.) ప్రహసన్నివ ప్రహాసావేదకానుభావయుక్త ఇత్యర్థః. ముని రితఃపరం కింకరిష్యతీతి భరతాశయజ్ఞానేన హాసః, త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం మద్విషయే సంతుష్టం, జానే, అతఏవ కేనచి దుపచారేణ, తుష్యేః తుష్టో భవేః. ౩

(సేనాయా ఇతి.) భుజ్యత ఇతి భోజనం అన్నం, అత్రాదౌ తథాపీ త్యుపస్కార్యం. తథాపి మమ ప్రీతి, ర్యథారూపా యాదృశప్రకారా, తథా త్వ మర్హః త్వం తథా ప్రీతో భవితు మర్హ ఇత్యర్థః. తథానుమంతు మర్హసీ త్యర్థో వా. ౪

(కిమర్థ మితి.) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేనా ప్యాహ (కస్మా దిత్యాదినా.) ౫

(భరత ఇతి.) భగవద్భయాత్ భవాన్ కుప్యేదితి భయాత్. ౬

(భరతభరద్వాజాతిథ్యం)

రాజ్ఞా చ భగవ న్నిత్యం రాజపుత్రేణ వా సదా,
యత్నత: పరిహర్తవ్యా విషయేషు తపస్వినః. ౭

వాజిముఖ్యా మనుష్యాశ్చ మత్తా శ్చ వరవారణాః,
ప్రచ్ఛాద్య భగవన్ భూమిం మహతీ మనుయాంతి మాం. ౮

తే వృక్షా నుదకం భూమి మాశ్రమే షూటజాం స్తథా,
న హింస్యు రితి తేనాఽఽహ మేకఏవ సమాగతః. ౯

ఆనీయతా మిత స్సేనే త్యాజ్ఞప్త: పరమర్షిణా,
తత స్తు చక్రే భరత స్సేనాయా స్సముపాగమం. ౧౦

అగ్నిశాలాం ప్రవిశ్యాఽథ పీత్వాఽప: పరిమృజ్య చ,
ఆతిథ్యస్య క్రియాహేతో ర్విశ్వకర్మాణ మాహ్వయత్. ౧౧

ఆహ్వయే విశ్వకర్మాణ మహం త్వష్టార మేవ చ,
ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౨

(రాజ్ఞేతి.) విషయేషు తపస్వినః స్వకీయదేశేషు వర్తమానాః ఋషయః, యత్నతః పరిహర్తవ్యాః, ససైన్యేన తత్సమీపం న గంతవ్య మిత్యర్థః. ౭

కోపనిమిత్తమాహ (వాజిముఖ్యా ఇత్యాదినా.) ఉటజాః పర్ణశాలాః. ౮-౯

(ఆనీయతా మితి.) తతః సేనానివేశస్థలాత్, ఇతః ఇహ, సముపాగమం సమానయనం. ౧౦

(అగ్నిశాలా మితి.) అగ్నిశాలాప్రవేశః పావనత్వార్థః, దేవతాసన్నిధానస్థలత్వాత్. అపః పీత్వా, త్రిరితి శేషః. 'త్రిరాచామే' దితి శ్రుతేః. పరిమృజ్య ఆస్యం, ద్విరితి శేషః. 'ద్విః పరిమృజ్యే' తి శ్రుతేః. చకారేణ 'సకృ దుపస్పృశ్య శిరశ్చక్షుషీ నాసికే శ్రోత్రే హృదయ మారభ్య' ఇత్యుక్తి సంగ్రహః. అనేన సర్వకర్మాంగ మాచమన మితి దర్శితం. క్రియాహేతోః కరణనిమిత్తం. ౧౧

ఆహ్వానమంత్రమాహ (ఆహ్వయ ఇత్యాదినా,) ఆహ్వయ ఇత్యాత్మనేపద మార్షం, విశ్వకర్మా

అహ్వాయే లోకపాలాం స్త్రీ౯ దేవా౯ శక్రముఖాం స్తథా,
ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౩

ప్రాక్స్రోతసశ్చ యా నద్యః ప్రత్యక్స్రోతస ఏవ చ,
పృథివ్యా మంతరిక్షే చ సమాయాంత్వద్య సర్వశః. ౧౪

అన్యా స్స్రవంతు మైరేయం సురా మన్యా స్సునిష్ఠితాం,
అపరా శ్చోదకం శీత మిక్షుకాండరసోపమం. ౧౫

అహ్వాయే దేవగంధర్వా౯ విశ్వావసుహహాహుహూ౯,
తథైవాఽప్సరసో దేవీ ర్గంధర్వీ శ్చాపి సర్వశః. ౧౬

సర్వశిల్పకర్తా, త్వష్టా తు తక్షణేన గృహాదినిర్మాతా. యద్వా, త్వష్టారమేవ చేత్యవధారణేనాఽసుర విశ్వకర్మా మయో వ్యావర్త్యతే. తత్ర అతిథ్యనిమిత్తం, సంవిధీయతాం గృహాదిసంవిధానం క్రియతాం. ౧౨

వక్ష్యమాణాఽన్నపానాదిరక్షణాయ లోకపాలా నాహ్వయతి (అహ్వాయ ఇతి.) శక్రముఖా౯ ఇంద్రప్రధానా౯, శక్రస్య పృథ జ్నిర్దేశాత్ త్రీ౯ లోకపాలా౯ యమవరుణకుబేరాన్. దేవానిత్యగ్న్యాదయ ఉచ్యంతే. సంవిధీయతాం పాలనం క్రియతాం. ౧౩

సర్వా నదీః ద్వేధా విభజ్యాహ్వయతి (ప్రాక్స్రోతస ఇతి.) సహ యుగపత్. ౧౪

తాసాం కర్తవ్య మాహ (అన్యా ఇతి.) అన్యాః కాశ్చన, మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరాది హేతుకం మద్యవిశేషం, సురాం 'గౌడీ పైష్టీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురే' త్యుక్తాం త్రివిధాం సురాం, సునిష్ఠితాం సునిష్పాదితాం, ఇక్షుకాండరసోపమం - కాండో వర్గః. ౧౫

గానార్థ మాహ్వయతి (అహ్వాయ ఇతి.) దేవగంధర్వా౯ మనుష్యగంధర్వభిన్నా౯, హహాహుహూ నితి ఛాందసో హ్రస్వః. అప్సరసాం ద్వైవిధ్యమాహ (దేవీ ర్గంధర్వీ రితి.) దేవీః దేవజాతీః, గంధర్వీః గంధర్వజాతీః, అతఏవ 'ఏతే వై గంధర్వాప్సరసాం గృహా' ఇతి శ్రౌతప్రయోగః. ౧౬

(భరద్వాజాతిథ్యం)

ఘృతాచీ మథ విశ్వాచీం మిశ్రకేశీ మలంబుసాం,
నాగదంతాం చ హేమాం చ హేమా మద్రికృతస్థలాం. ౧౭

శక్రం యా శ్చోపతిష్ఠంతి బ్రహ్మాణం యాశ్చ యోషితః,
సర్వా స్తుంబురుణా సాక మాహ్వాయే సపరిచ్ఛదాః. ౧౮

వనం కురుషు యద్దివ్యం వాసో భూషణపత్రవత్,
దివ్యనారీఫలం శశ్వ త్తత్కౌబేర మిహైతు చ. ౧౯

అవశ్యకత్వేన ప్రధానాప్సరసో విశిష్యాహ్వయతి (ఘృతాచీ మిత్యాదినా.) ఘృతవ దంచ్యతే పూజ్యత ఇతి ఘృతాచీ, విశ్వే స్సమస్తై రంచ్యత ఇతి విశ్వాచీ, మిశ్రకేశీం నిరంతరకేశీం. శ్రేష్ఠకేశీం వా, బుసేభ్యోఽల మలంబుసాం, బుసా బుధాః దేవాః, వర్ణవిపర్యయః. నాగానాం దంతా ఇవ శుభ్రాః దంతాః యస్యా స్తాం నాగదంతాం, హేమాం హేమవర్ణాం. పున శ్చ హేమా మితి పాఠే-పూర్వోక్తహేమాపేక్షయా అస్యా వ్యావృత్తిమాహ (అద్రికృతస్థలామితి.) అద్రౌ మహేంద్రే మయేన కృతనివాసాం, స్వయంప్రభాబిలస్థా మిత్యర్థః. హిమా మితి పాఠే-హిమవచ్ఛీతలాంగీం. యద్వా, హిమ మస్యా ఇతి హిమా, అద్రికృతస్థలా చాఽన్యా. ఏవమేతా న్యన్వర్థనామాని. ౧౭

(శక్ర మితి.) శక్రం. యా ఉపతిషంతి రంభోర్వశీమేనకాదయః, బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం, తల్లోకేఽప్యప్సరస స్సంతి. 'తం పంచశతా న్యప్సరసాం ప్రతిధావంతి' తి శ్రుతేః. ఇదం చ మతాంతర మనుసృత్యోక్తం. తుంబురుణా తాసాం గానశిక్షకేణ, సపరిచ్ఛదాః నృత్తగీతాద్యుపకరణసహితాః, సాలంకారా వా. ౧౮

భోగోపకరణా న్యాహూయ భోగస్థానా న్యాహ్వయతి (వన మితి.) వనం చైత్రరథాఖ్యం, తచ్చోత్తరకురుదేశే వర్తతే. దివ్యం దేవార్హం, వాసో భూషణాన్యేవ పత్రా ణ్యస్మిన్ సంతీతి వాసోభూషణపత్రవత్, శశ్వత్ సర్వదా, దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్మిన్ తత్తథా. ఏవంభూతం యత్ కౌబేర మస్తి. తత్, ఇహ వనే, ఏతు ఆగచ్ఛతు, ఉత్తరదిక్పాలకత్వేన కుబేరాధిష్ఠితత్వాత్ కౌబేర మిత్యుక్తం. ఇయం చ కుబేరం ప్రత్యేవోక్తిః. నదీనా మివ వనస్యాహ్వానం తదధిష్ఠాతృ దేవతాద్వారా. ౧౯

ఇహ మే భగవాన్ సోమో విధత్తా మన్న ముత్తమం,
భక్ష్యం భోజ్యం చ చోష్యం చ లేహ్యం చ వివిధం బహు. ౨౦

విచిత్రాణి చ మాల్యాని పాదపప్రచ్యుతాని చ,
సురాదీని చ పేయాని మాంసాని వివిధాని చ. ౨౧

ఏవం సమాధినా యుక్త స్తేజసాఽప్రతిమేన చ,
శిక్షాస్వరసమాయుక్తం తపసా చాఽబ్రవీ న్మునిః. ౨౨

మనసా ధ్యాయత స్తస్య ప్రాఙ్ముఖస్య కృతాంజలేః,
ఆజగ్ము స్తాని సర్వాణి దైవతాని పృథ క్పృథక్. ౨౩

ఏవం కుబేరం ప్రత్యుక్త్వా అన్నపతిం చంద్రం ప్రత్యాహ (ఇహేతి.) మే మన్నిమిత్తం, భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్, సోమః ఓషధీనా మధిపతి శ్చంద్రః, ఉత్తమ మన్నం, విధత్తాం సంపాదయతు, అన్నం చతుర్విధత్వేన విశేషయతి (భక్ష్య మిత్యాది.) భక్ష్యం ఖాద్య మపూపాది, భోజ్యం ఓదనాది, చోష్యం శుష్కాది, లేహ్యం రసాయనాది, వివిధం ఏకైక మనేకవిధం, తదపి బహు అనల్పం. ౨౦

(విచిత్రాణీతి.) పాదపప్రచ్యుతాని నవానీతి భావః. ౨౧

ఏవ మాహ్వానే శక్తివిశేషం దర్శయతి (ఏవ మిత్యాదినా.) సమాధినా యోగేన, తపసా జ్ఞానేన. యద్వా, అనశనాదికాయక్లేశరూపేణ. అతఏవ తేజసా అనాగమే దండనసామర్థ్యేన చ యుక్తః. మునిః. శిక్షాస్వరసమాయుక్తం - శిక్ష్యంతే ఉపదిశ్యంతే వర్ణస్వరాదయోఽనయేతి శిక్షా, ఛాందసో దీర్ఘః. శిక్షాప్రతిపాద్యస్వరయుక్తమితి క్రియావిశేషణం. 'దుష్ట శ్శబ్ద స్స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయుక్తో న త మర్థ మాహ, స వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి యథేంద్రశత్రు స్స్వరతోఽపరాధా' దితి స్వరాపరాధస్య ప్రత్యవాయహేతుత్వశ్రవణాత్. ఏవం 'ఆహ్వయే విశ్వకర్మాణ' మిత్యారభ్యోక్తరీత్యా, అబ్రవీత్ ఆహ్వానమంత్రా నజప దిత్యర్థః. ౨౨

(మనసేతి.) మనసా అనన్యపరేణే త్యర్థః. ధ్యాయతః నిరంతరం చింతయతః, ప్రాఙ్ముఖస్యే త్యదృష్టవిశేషార్థం. కృతాంజలే రిత్యాహ్వానముద్రోక్తా. తాని పూర్వోక్తాని, దైవతాని విశ్వకర్మాదీని, మునిదృష్టివిషయత్వాయ పృథక్ పృథ గాజగ్ముః. ౨౩

(భరద్వాజాతిథ్యం)

మలయం దర్దురం చైవ తత స్స్వేదనుదోఽనిలః,
ఉపస్పృశ్య వవౌ యుక్త్యా సుప్రియాత్మా సుఖ శ్శివః. ౨౪

తతోఽభ్యవర్తన్త ఘనా దివ్యాః కుసుమవృష్టయః,
దివ్యదున్దుభిఘోష శ్చ దిక్షు సర్వాసు శుశ్రువే. ౨౫

ప్రవవు శ్చోత్తమా వాతా ననృతు శ్చాప్సరోగణాః,
జగుశ్చ దేవగన్ధర్వా వీణాః ప్రముముచు స్స్వరాన్. ౨౬

స శబ్దో ద్యాం చ భూమిం చ ప్రాణినాం శ్రవణాని చ,
వివేశో చ్చారిత శ్శ్లక్ష్ణ స్సమో లయగుణాన్వితః. ౨౭

(మలయ మితి.) మలయ శ్చన్దనాలయః, దర్దుర స్తత్సమీపస్థ శ్చన్దనోత్పత్తిస్థాన భూతో గిరిః. తదుభయం చోపస్పృశ్య, సుప్రియాత్మా సుప్రియస్వభావః, సుగన్ధ ఇత్యర్థః. అతఏవ సుఖః సుఖకరః, శివః శీతలః, యుక్త్యా అఙ్గస్పర్శేన. స్వేదనుదః స్వేదనివర్తకః, ఇగుపధేత్యాదినా కప్రత్యయః. అనిలః వాయుః, తతః గిరిద్వయాత్, వవౌ. ఇన్ద్రాద్యాహ్వానేన వాయ్వాద్యాహ్వాన మర్థసిద్ధం. ౨౪

(తత ఇతి.) ఘనాః నిరన్తరాః 'ఘనం నిరన్తరం సాన్ద్ర' మిత్యమరః. వృష్టివృష్టయో ఽభ్యవర్తన్త, ఆసన్ని త్యర్థః. ౨౫

(ప్రవవు రితి.) 'ప్రవవు శ్చోత్తమా వాతా' ఇతి పూర్వోక్తస్యైవాఽవిచ్ఛేద ఉచ్యతే. వీణాః ప్రముముచు స్స్వరాన్ - వీణాశబ్దేన వీణావన్తో లక్ష్యన్తే తదేకపరత్వవ్యఞ్జనాయ, స్వరాన్ ముముచుః ఉత్పాదయామాసుః, అసి శ్ఛినత్తీతివత్ కరణే కర్తృత్వోపచారో వా. ౨౬

(స శబ్ద ఇతి.) స శబ్దః, ద్యాం చ భూమిం చ, అధివసతా మితి శేషః. ప్రాణినాం, శ్రవణాని శ్రోత్రాణి, వివేశ. స శబ్దః కీదృశః? ఉచ్చారితః వీణాదిభి రుత్పాదితః, శ్లక్ష్ణః కోమలః, సమః

తస్మి న్నుపరతే శబ్దే దివ్యే శ్రోత్రసుఖే నృణాం,
దదర్శ భారతం సైన్యం విధానం విశ్వకర్మణ:. ౨౮

బభూవ హి సమా భూమి స్సమంతా త్పంచయోజనా,
శాద్వలై ర్బహుభి శ్ఛన్నా నీల వైడూర్యసన్నిభై:. ౨౯

తస్మిన్ బిల్వా: కపిత్థా శ్చ పనసా బీజపూరకా:,
ఆమలక్యో బభూవు శ్చ చూతా శ్చ ఫలభూషణా:. ౩౦

ఉత్తరేభ్య: కురుభ్యశ్చ వనం దివ్యోపభోగవత్,
ఆజగామ నదీ దివ్యా తీరజై ర్బహుభి ర్వృతా. ౩౧

చతుశ్శాలాని శుభ్రాణి శాలాశ్చ గజవాజినాం,
హర్మ్యప్రాసాదసంబాధా స్తోరణాని శుభాని చ. ౩౨

నిషాదాదిషు కుత్రచి దౌత్కట్యరహిత:, మంద్రమధ్యతారశ్రుతిసామ్యయుక్తో వా, లయగుణాన్విత:- లయో నామ నృత్తగీతవాద్యానా మేకకాలవిరామ:, సఏవ గుణ:, తేనాఽన్విత:. ౨౭

(తస్మి న్నితి.) అనేన గంధర్వాప్సరసా మాగమనమాత్రం సూచితం. విధానం నిర్మాణం. తచ్చ ప్రపంచయిష్యతి (చతుశ్శాలానీత్యాదినా) ౨౮

దేవతాకృత్యమాహ (బభూవేతి.) శాద్వలై: బాలతృణవత్ప్రదేశై:, ఛన్నా వ్యాప్తా, నీలవైడూర్య సన్నిభై: ఇంద్రనీలవైడూర్యాభ్యాం తుల్యై:. ౨౯

(తస్మిన్నితి.) తస్మిన్ భూప్రదేశే, బీజపూరకా: మాతులుంగకా:, ఫలాన్యేవ భూషణాని యేషాం తే ఫలభూషణా ఇతి సర్వవృక్షవిశేషణం. ఆమలక్యో బభూవు రితి పాఠ:. ౩౦

(ఉత్తరేభ్య ఇతి.) వనం ఆహూతం కౌబేరవనం, దివ్యోపభోగవత్ దివ్యోపభోగార్హం, నదీతి జాత్యేకవచనం. తీరజై:, వృక్షై రితి శేష:. ౩౧

(చతుశ్శాలా నీతి.) చతుశ్శాలాని సంజవనాని 'చతుశ్శాలం సంజవన' మితి హలాయుధ:.

(భరద్వాజాతిథ్యం)

సిత మేఘనిభం చాపి రాజవేశ్మ సుతోరణం,
దివ్యమాల్యకృతాకారం దివ్యగంధసముత్క్షితం. ౩౨

చతురశ్ర మసంబాధం శయనాసనయానవత్,
దివ్యై స్సర్వరసై ర్యుక్తం దివ్యభోజనవస్త్రవత్,
ఉపకల్పితసర్వాన్నం ధౌతనిర్మలభాజనం. ౩౪

క్లుప్తసర్వాసనం శ్రీమత్ స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమం,
ప్రవివేశ మహాబాహు రనుజ్ఞాతో మహర్షిణా,
వేశ్మ త ద్రత్నసంపూర్ణం భరతః కైకయీసుతః. ౩౬

ఆజగ్ము రితి విపరిణామః. తోరణాని బంధనమాలాః—'బంధీ బంధనమాలా తు తోరణం పరికీర్తిత' మితి హలాయుధః. వందనమాలేతి పాఠాంతరం. ౩౨

(సితమేఘే త్యారభ్య ధౌతనిర్మలభాజన మిత్యంత) మేకం వాక్యం. ఆజగామేతి క్రియా ద్రష్టవ్యా. సితమేఘనిభం సుధాలేపనధవళత్వాత్, దివ్యమాల్యకృతాకారం దివ్యమాలాభిః కృతాలంకారం, దివ్యగంధైః దివ్యచందనైః, సముత్క్షితం సిక్తం, చతురశ్రం చతుష్కోణం, అసంబాధం విశాలం. శయనాసనయానవత్-యానం శిబికాది, రసైః శర్కరాదిభిః, దివ్యభోజన వస్త్రవత్ దివ్యభోజనాని సూక్ష్మశాల్యన్నాదీని, దివ్యవస్త్రాణి సూక్ష్మవస్త్రాణి, ఉపకల్పితాని సర్వాన్నాని నానావిధాపూపాదీని యస్మిన్ తత్, ధౌతనిర్మలభాజనం-ధౌతత్వేన నిర్మలాని భాజనాని యస్మిన్ త త్తథా. ౩౩-౩౫

(క్లుప్త సర్వాసన మితి.) క్లుప్తసర్వాసన మిత్యత్ర స్నాన భోజనాద్యాసనా న్యుచ్యంతే. శయనాసనే త్యత్ర రాజాసనం, తత్సాహచర్యా చ్ఛయనం చ మహాశయనం, స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమ మిత్యత్ర నిద్రార్థశయనం. తత్ర భరతస్య ప్రవేశ మాహ (ప్రవివేశేతి.) మహాబాహు రిత్యనేన తదర్హత్వ ముచ్యతే. కైకయీసుత ఇత్యనేన కైకయీదత్తరాజ్యే ప్యనాదరః కిమత్రాదరం కరిష్యతీతి ద్యోత్యతే. మహర్షిణా భరద్వాజేన. ౩౬

అనుజగ్ము శ్చ తం సర్వే మంత్రిణ స్సపురోహితా:,
బభూవు శ్చ ముదా యుక్తా దృష్ట్వా తం వేశ్మసంవిధిం. ౩౬

తత్ర రాజాసనం దివ్యం వ్యజనం ఛత్రమేవ చ,
భరతో మంత్రిభి స్సాక మభ్యవర్తత రాజవత్. ౩౭

ఆసనం పూజయామాస రామాయాఽభిప్రణమ్య చ,
వాలవ్యజన మాదాయ న్యషీద త్సచివాసనే. ౩౮

అనుపూర్వ్యా న్నిషేదు శ్చ సర్వే మంత్రిపురోహితా:,
తత స్సేనాపతి: పశ్చాత్ ప్రశాస్తా చ నిషేదతు:. ౪౦

తత స్తత్ర ముహూర్తేన నద్య: పాయసకర్దమా:,
ఉపాతిష్ఠంత భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౧

(అనుజగ్ము రితి.) వేశ్మసంవిధిం వేశ్మసంవిధానం. ౩౬

(తత్రేతి.) రాజాసనం నం, అభ్యవర్తత అభితోఽవర్తిష్ట, ప్రదక్షిణం కృతవా నితి యావత్. రాజవత్ రాజతుల్యం. రామ మివే త్యర్థః. ౩౭

(ఆసన మితి.) ఆసనం పూజయామాసేత్యత్ర రాజవది త్యనుకర్షః. రామాయ ఆసనోపస్థిత త్వేన భావితాయ, వాలవ్యజన మాదాయ స్వశేషత్వానుగుణతయేతి భావః. సచివాసనే సచివార్థం క్లృప్తే ఆసనే, సింహాసనాదఃప్రదేశస్థ ఇత్యర్థః. ౩౮

(అనుపూర్వ్యా దితి.) సేనాపతిః దండనాయకః, ప్రశాస్తా శిబిరనియంతా. ౪౦

(తత ఇతి.) ముహూర్తేన అల్పకాలేన. ౪౧

(భరద్వాజాతిథ్యం)

తాసా ముభయతః కూలం పాండుమృత్తికలేపనాః,
రమ్యా శ్చావసథా దివ్యా బ్రహ్మణస్తు ప్రసాదజాః. ४२

తేనైవ చ ముహూర్తేన దివ్యాభరణభూషితాః,
అగు ర్వింశతిసాహస్రా బ్రహ్మణా ప్రహితాః స్త్రియః. ४३

సువర్ణమణిముక్తేన ప్రవాళేన చ శోభితాః,
అగు ర్వింశతిసాహస్రాః కుబేరప్రహితాః స్త్రియః. ४४

యాభి ర్గృహీతః పురుష స్సోన్మాద ఇవ లక్ష్యతే,
అగు ర్వింశతిసాహస్రా నందనా దప్సరోగణాః. ४५

(తాసా మితి.) ఉభయతః కూలం ఉభయోః కూలయో రిత్యర్థః ...త్తికలేపనాః సుధానులిప్తా ఇత్యర్థః. జ్యాపో రితి హ్రస్వః. బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య, ఉపాతిష్ఠంతే త్యేత దనుషజ్యతే. ४२

(తేనేతి.) అగుః ఆజగ్ముః, సహస్ర మేవ సాహస్రం. బ్రహ్మణా చతుర్ముఖేన, స్త్రియః అప్సరసః. ४३

(సువర్ణమణిముక్తేనేతి.) సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని, మణయో రత్నాని, ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం, తేన. జాతి ర్పాణినా మిత్యేకవద్భావః. ४४

(యాభి రితి) గృహీతః ఆలింగితః, యాభిః, యై రిత్యర్థః. ఏతదర్థస్య పూర్వేణ వాఽన్వయః. కుబేరప్రహితాః గంధర్వాప్సరసః. తథా హి శ్రుతిః 'గంధర్వాప్సరసో వా ఏత మున్మాదయంతి, య ఉన్మాద్యతీ'తి. 'యాభి ర్గృహీతాః పురుషా స్సోన్మాదా ఇతి హోచ్యత' ఇతి చ పాఠః. తదా ఉచ్యతే, శ్రుత్యేతి శేషః. హేతి ప్రసిద్ధౌ. ४५

నారద స్తుంబురు ర్గోప: ప్రవరా స్సూర్యవర్చస:,
ఏతే గంధర్వరాజానో భరతస్యాఽగ్రతో జగు:. ౪౬

అలంబుసా మిశ్రకేశీ పుండరీకాఽథ వామనా,
ఉపానృత్యం స్తు భరతం భర ... శాసనాత్. ౪౭

యాని మాల్యాని దేవేషు యాని చైత్రరథే వనే,
ప్రయాగే తా న్యదృశ్యంత భరద్వాజస్య తేజసా. ౪౮

బిల్వా మార్దంగికా ఆస౯ శమ్యాగ్రాహా విభీతకా:,
అశ్వత్థా నర్తకా శ్చాస౯ భరద్వాజస్య శాసనాత్ ౪౯

(నారద ఇతి.) నారదో బ్రహ్మపుత్రా దన్యః, తుంబురుసాహచర్యాత్. సహి పర్వతసహచరః. ఆహ్వానసమయే ... ణే త్యస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. గంధర్వరాజాన ఇతి టజభావ ఆర్షః. ౪౬

(అలంబుసేతి.) భరత ముపానృత్యన్ భరత ముద్దిశ్యాఽధిక మనృత్య౯. ఉపోధికే చేతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా. అత్ర భరద్వాజస్య శాసనా దుపానృత్య న్నిత్యనేన భరతస్య రామే వృత్తి విశేష మాతిథ్యవ్యాజేన పరీక్షితవా నృషి రితి గమ్యతే. ౪౭

ఏవం భరతస్య రామశేషతయైవాఽవస్థానం, నతు భోగలాల్యేనే త్యుక్త్వా సేనాభోగం ప్రపంచయతి (యానీ త్యాదినా.) దేవేషు దేవోద్యానేషు, నందనాది ష్విత్యర్థః. చైత్రరథస్య పూర్వం కురుదేశస్థత్వేనోక్తే రిదం చైత్రరథం తత్ బోధ్యం. ప్రయాగే ప్రయాగస్థభరద్వాజాశ్రమవన వృక్షే ష్విత్యర్థః. తేజసా ప్రభావేన. ౪౮

అ ... శేషత్వేన వినియోగాత్ సైనికానాం నర్తకాదీని దర్శయతి (బిల్వాః) బిల్వ వృక్షాః, మార్దంగికాః మృదంగవాదకాః, తదస్య శిల్ప మితి ఠక్. ఆసన్ తద్రూపా స్తత్కార్య కారిణోఽభవ న్నిత్యర్థః. విభీతకాః కలివృక్షాః, శమ్యాగ్రాహాః తాళగ్రాహకా ఆసన్. 'శమ్యా యజ్ఞాయుధే తాళే మశకే చ క్రియాంతర' ఇతి వైజయంతీ. భరతే చోక్తం 'వహ్నితాళక్రియా' ఇతి. ౪౯

(భరతాయ భరద్వాజాతిథ్యం)

తత స్సరళతాళాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః,
ప్రహృష్టా స్తత్ర సంపేతుః కుబ్జా భూత్వాఽథ వామనాః. ౫౦

శింశుపామలకీజంబ్వో యా శ్చాన్యాః కాననేషు తాః,
మాలతీ మల్లికా జాతి ర్యాశ్చాన్యాః కాననే లతాః.
ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా భరద్వాజాశ్రమేఽవదన్, ౫౧౼

సురా స్సురాపాః పిబత పాయసం చ బుభుక్షితాః.
మాంసాని చ సుమేధ్యాని భక్ష్యంతాం యావ దిచ్ఛథ, ౫౨౼

ఉచ్ఛాద్య స్నాపయంతి స్మ నదీతీరేషు వల్గుషు.
అప్యేక మేకం పురుషం ప్రమదా స్సప్త చాష్ట చ, ౫౩౼

సంవాహంత్య స్సమాపేతు ర్నార్యో రుచిరలోచనాః.
పరిమృజ్య తథాఽన్యోన్యం పాయయంతి వరాంగనాః, ౫౪౼

(తత ఇతి.) సరళాః దేవదారువిశేషాః, తాళాః ప్రసిద్ధాః, తిలకాః క్షురకనామకా వృక్షాః, నక్తమాలకాః కరంజనామ్యా వృక్షాః, కుబ్జాః స్థగుమంతః, వామనాః హ్రస్వాః, సంపేతుః సంపన్నాః ౫౦

అథ స్త్రీలింగవృక్షాణాం స్త్రీభావపరిగ్రహ మాహ. (శింశుపేత్యాది) సార్ధ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శింశుపాదయః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావ ద్భక్ష్యంతా మిత్యవద న్నితి సంబంధః. హే సురాపాః హేసురాపానప్రవృత్తాః, ఇమా స్సురాః పిబత, హే బుభుక్షితాః పాయసపానేచ్ఛవః, ఇదం పాయసం భక్ష్యతా మితి వచనవిపరిణామేనాఽనుషజ్యతే, సుమేధ్యాని పరిశుద్ధాని. ౫౧-౫౨౼

(ఉచ్ఛాద్యేతి.) ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా, 'ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనే ద్వే' ఇత్యమరః. తైలాదినా శరీరమర్దనం కృత్వేత్యర్థః. వల్గుషు రమ్యేషు, ఏక మేక మితి ఏకం బహువ్రీహివ దితి బహువ్రీహివద్భావాభావ ఆర్షః. సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః, పాదసంవాహనం కుర్వంత్యః,

హయా౯ గజా౯ ఖరా నుష్ట్రాం స్తథైవ సురభే స్సుతా౯.
అభోజయ౯ వాహనపా స్తేషాం భోజ్యం యథావిధి, ౫౫౹

ఇక్షూంశ్చ మధులాజాంశ్చ భోజయంతి స్మ వాహనా౯.
ఇక్ష్వాకువరయోధానాం చోదయంతో మహాబలాః, ౫౬౹

నాఽశ్వబంధోఽశ్వ మాజానా న్న గజం కుంజరగ్రహః.
మత్తప్రమత్తముదితా చమూ స్సా తత్ర సంబభౌ. ౫౭౹

తర్పితా స్సర్వకామై స్తే రక్తచందనరూషితాః.
అప్సరోగణసంయుక్తా స్సైన్యా వాచ ముదైరయ౯, ౫౮౹

పరిమృజ్య జలార్ద్ర మంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య, అలంకృత్యేతి వాఽర్థః. అన్యోన్యం రహసి. పాయయంతి, సురా ఇతి శేషః ౫౪౹

(హయా నితి.) వాహనపాః ఋషిప్రభావసిద్ధా వాహనపాః, వాహనరక్షకాః. తేషాం హయాదీనాం, యథావిధి యథాయోగ్యం. భోజ్యం తత్తద్వాహనానుగుణం భోజ్య మిత్యర్థః. హయాదీ నభోజయన్, ణ్యంతత్వా ద్ద్వికర్మకత్వం. సురభే స్సుతా౯ వృషభాన్. ౫౫౹

(ఇక్షూ నితి.) మహాబలాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః, ఇక్ష్వాకువరయోధానాం, వాహనాన్ వాహనాని, ఇక్షూన్, [illegible] న్ మధుమిశ్రలాజా౯, భక్షేణ మిశ్రీకరణ మితి సమాసః. చోదయంతః భక్షణార్థం ప్రేరయంత స్సంతః, భోజయంతి స్మ. ౫౬౹

(నేతి.) అశ్వం బధ్నాతీ త్యశ్వబంధః. అశ్వగ్రాహకః. నాఽజానాత్ న జ్ఞాతవాన్, తత్రహేతు మాహ (మత్తేతి.) మదకరద్రవ్యసేవయా మత్తాః, ప్రమత్తాః మధుపానాదినా కార్యాకార్యవివేక శూన్యాః, [illegible] స్రక్చందనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః, తత్ర తదా. ౫౭౹

(తర్పితా ఇతి.) అప్సరోగణాః వనలతాభూతాః, న త్వాహూతాః. తాసాం భరతవేశ్మ ప్రవేశకథనాత్. సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః, ఉదైరయ౯ ఉక్తవంతః. ౫౮౹

(భరతాయ భరద్వాజాతిథ్యం)

నైవాఽయోధ్యాం గమిష్యామో న గమిష్యామ దండకాన్.
కుశలం భరతస్యాస్తు రామస్యాస్తు తథా సుఖం, ౭౯

ఇతి పాదాతయోధాశ్చ హస్త్యశ్వారోహబంధకాః,
అనాథా స్తం విధిం లబ్ధ్వా వాచ మేతా ముదైరయన్. ౮౦

సంప్రహృష్టా వినేదు స్తే నరా స్తత్ర సహస్రశః,
భరతస్యాఽనుయాతార స్స్వర్గోఽయ మితి చాఽబ్రువన్. ౮౧

నృత్యంతి స్మ హసంతి స్మ గాయంతి స్మ చ సైనికాః,
సమంతాత్ పరిధావంతి మాల్యోపేతా స్సహస్రశః. ౮౨

తతో భుక్తవతాం తేషాం త దన్న మమృతోపమం,
దివ్యా నుద్వీక్ష్య భక్ష్యాం స్తా నభవ ద్భక్షణే మతిః. ౮౩

ఉదీరణప్రకార మాహ (నేత్యాదినా.) న గమిష్యామ ఇత్యత్ర విసర్గలోప శ్ఛాందసః. ?రః స్య కుశలమస్తు భరతో యథా తథా వా తిష్ఠత్విత్యర్థః. ఏవం రామస్యే త్యత్రాపి. పాదాభ్యా మతంతీతి అత సాతత్యగమన ఇతి ధాతుః. తే చ తే యోధాశ్చ పాదాతయోధాః, చకారా ద్రథికసముచ్చయః. హస్త్యాదిబంధకా స్తద్భృత్యాః. తం విధిం సత్కారం, లబ్ధ్వా, అనాథాః స్వామిరహితాః, స్వతంత్రా ఇతి యావత్. నైవాఽయోధ్యా మిత్యేతాం వాచ ముదైరయ న్నితి సంబంధః.

(సంప్రహృష్టా ఇతి.) వినేదుః జగర్జుః.

(తత ఇతి.) తదన్నం పూర్వోక్త భక్ష్యాది చతుర్విధాన్నం, భక్షణే పున ర్భక్షణే, మతి రభవ?, భక్ష్యసౌష్ఠవాదితి భావః. ౮౩

ప్రేష్యా శ్చేట్యశ్చ వధ్వశ్చ బలస్థాశ్చ సహస్రశః,
బభూవు స్తే భృశం దృప్తా స్సర్వే చాఽహతవాససః. ౬౪

కుంజరాశ్చ ఖరోష్ట్రాశ్చ గోశ్వాశ్చ మృగపక్షిణః,
బభూవు స్సుభృతా స్తత్ర నాన్యో హ్యన్య మకల్పయత్. ౬౫

నాఽశుక్లవాసా స్తత్రాఽఽసీత్ క్షుధితో మలినోపి వా,
రజసా ధ్వస్తకేశో వా నరః కశ్చి దదృశ్యత. ౬౬

అజైశ్చాపి చ వారాహై ర్నిష్ఠానవరసంచయైః,
ఫలనిర్యూహసంసిద్ధై స్సూపై ర్గంధరసాన్వితైః, ౬౭

పుష్పధ్వజవతీః పూర్ణా శ్శుక్లస్యాఽన్నస్య చాఽభితః.
దదృశు ర్విస్మితా స్తత్ర నరా లౌహీ స్సహస్రశః, ౬౮

(ప్రేష్యా ఇతి.) ప్రేష్యాః పరిచారకాః, చేట్యః దాస్యః, వధ్వః యోధాంగనాః, బలే సేనాయాం తిష్ఠంతీతి బలస్థాః, సర్వవిశేషణ మేతత్ ఆహతవాససః నూతనవస్త్రాః. యద్వా, అహతవాససః నిర్ణిక్త వాససః, ౬౪

(కుంజరా ఇతి) ఖరసహితోష్ట్రాః ఖరోష్ట్రాః. మృగపక్షిణః క్రీడార్థం సైనికై రానీతాః, సుభృతా స్సుతృప్తాః సుపుష్టా వా, తత్ర సేనాయాం, అన్యః అన్యం నాఽకల్పయత్, ఋషికృతవ్యతిరిక్త మన్నాదికం నాఽకరో దిత్యర్థః.

(అజై రిత్యాది) శ్లోకద్వయ . అజైః [illegible] వారాహైః వరాహమాంసైః, నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః 'నిష్ఠానం వ్యంజనం స్మృత' మితి హలాయుధః. ఫలనిర్యూహసంసిద్ధైః సమ్య క్సిష్పన్నఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః. 'ద్వార్యాపీడే క్వాథరసే నిర్యూహో నాగదంతక' ఇతి వైజయంతీ. సూపైః ముద్గాఢకీచణకాదిసూపైః, గంధరసాన్వితైః [illegible]థగంధరసయుక్తైః, పుష్పధ్వజవతీః [illegible]ర్థం పరికల్పిత పుష్పశిల్పవతీః, శుక్ల స్యాన్నస్య పూర్ణాః శుక్లేనాన్నేన చ పూర్ణాః, లౌహీః లోహమయపాత్రీః, సర్వలోహేషు ప్రధానత్వాత్ సువర్ణ మత్ర లోహశబ్దేనోచ్యతే. ౬౮

(భరద్వాజాతిథ్యం)

బభూవు ర్వనపార్శ్వేషు కూపాః పాయసకర్దమాః,
తాశ్చ కామదుఘా గావో ద్రుమా శ్చాస న్మధుస్రుతః. ౬౯

వాప్యో మైరేయపూర్ణాశ్చ మృష్టవ ర్వృతాః,
ప్రతప్తపిఠరై శ్చాపి మార్గమాయూరకౌక్కుటైః. ౭౦

పాత్రీణాం చ సహస్రాణి స్థాలీనాం నియుతాని చ,
న్యర్బుదాని చ పాత్రాణి శాతకుంభమయాని చ, ౭౧

స్థాల్యః కుంభ్యః కరంభ్యశ్చ దధిపూర్ణా స్సుసంస్కృతాః,
యౌవనస్థస్య గౌరస్య కపిత్థస్య సుగంధినః, ౭౨

హ్రదాః పూర్ణా రసాలస్య దధ్న శ్శ్వేతస్య చాపరే.
బభూవుః పాయసస్యాఽన్యే శర్కరాయా శ్చ సంచయాః, ౭౩

(బభూవు రితి.) పాయసాన్యేవ కర్దమాని యేషు తే తథోక్తాః, తాః గావః, పూర్వమేవ వనచర్యః, కా యావదభీష్టక్షీరపూరకాః. ఆసఙ, దుహః కప్ ఘశ్చ. మధుస్రుతః మధుస్రావిణః, పాఠాంతరం - మధు చ్యుతః మధుస్రావిణః. ౬౯

(వాప్య ఇతి.) అత్ర ఆసన్ని త్యనుషజ్యతే. ప్రతప్తపిఠరైః ప్రతప్తపిఠరసంస్కృతైః, సంస్కృతం భక్షా ఇత్యణ్. తస్య లుక్. పిఠరాః కుండాని 'ఉఖా స్థాలీ చరుః కుంభీ పిఠరః కుండ ముచ్యత' ఇతి హలాయుధః. మార్గమాయూరకౌక్కుటైః మృగమయూరకుక్కుటమాంసైః. ౭౦

(పాత్రీణా మిత్యారభ్య సంచయా ఇత్యంత) మేకం వాక్యం. పాత్రీణాం అన్నదానకు స్థాలీనాం వ్యంజన నియుతాని లక్షాణి, న్యర్బుదాని దశకోట్యః, పాత్రాణి భోజన పాత్రాణి, తి యావత్. దధిపూర్ణా ఇతి స్థాల్యాదిత్రయవిశేషణం, స్థాల్యః పిఠరాః, కుంభ్యః క్షుద్రకుంభాః, కరంభ్యః వి స్థాల్యః, కరంభ్యః కర్కర్య సుసంస్కృతాః దధిసంస్కారకశుంఠ్యాదియుక్తాః, యౌవనస్థస్య నాతినూతనస్య నాతిపురాణస్యే త్యర్థః. మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః. కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః. 'తక్రం కపిత్థం మథిత' మితి వైజయంతీ. గౌరస్య శుభ్రస్య, రసాలస్య తక్రవిశేషస్య. 'అపక్వ

కల్కాం శ్చూర్ణకషాయాంశ్చ స్నానాని వివిధాని చ.
దదృశు ర్భాజనస్థాని తీర్థేషు సరితాం నరాః, ౭౪౫

శుక్లా నంశుమత శ్చాపి దంతధావనసంచయాన్.
శుక్లాం శ్చందనకల్కాంశ్చ సముద్గే ష్వవతిష్ఠతః, ౭౫౫

దర్పణాన్ పరిమృష్టాంశ్చ ం చాపి సంచయాన్.
పాదుకోపానహం చైవ యుగ్మాని చ సహస్రశః, ౭౬౫

ఆంజనీః క - కూర్చాన్ శస్త్రాణి చ ధనూంషి చ.
మర్మత్రాణాని చిత్రాణి శయనా న్యాసనాని చ. ౭౭౫

ప్రతిపానహ్రదాన్ పూర్ణాన్ ఖరోష్ట్ర ం.
అవగాహ్య సుతీర్థాం శ్చ హ్రదాన్ సోత్పలపుష్కరాన్, ౭౮౫

ఆకాశవర్ణ ప్రతిమాన్ స్వచ్ఛతోయాన్ సుఖప్లవాన్,
నీలవైడూర్యవర్ణాం శ్చ మృదూన్ యవససంచయాన్, ౭౯౫

త్రకం సవ్యోషం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం, సజీరకం రసాలం స్యా న్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీ'తి వైజయంతీ. సవ్యోషం శుంఠీపిప్పలీమరిచియుక్తం, చతుర్జాతగుడార్ద్రకం - చతుర్జాతైః ఏలాలవంగతక్కోల నాగపుష్పైః, గుడేన శర్కరయా ఆర్ద్రకేణ చ యుక్తం. కపిత్థేన పూర్ణాః, అపరే హ్రదాః, బభూవుః రసాలేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవుః. దధ్నా పూర్ణా శ్చాపరే హ్రదాః. అన్యే పాయసేన పూర్ణాః, పాయసస్యాన్య ఇతి పాఠః, సర్వత్ర తృతీయార్థే షష్ఠీ. తద్వ్యంజనార్థం శర్కరాయా స్సంచయా రాశయశ్చ, బభూవు రిత్యర్థః. 'శర్కరాయావసంచయా' ఇతి చ పాఠః - శర్కరామిశ్రయవవికారాఽపూపసంచయా ఇత్యర్థః.

(కల్కా నితి.) కల్కాన్, ఆమలక్యాదికల్కాన్, చూర్ణకషాయాన్ - చూర్ణాని మాషాది చూర్ణాని, కషాయాః క్వథితాని, స్నాం త్యేభి రితి స్నానాని తైలోష్ణోదకాదీని, ని కటాహాది మహాపాత్రస్థాని, తీర్థేషు అవతారేషు. ౭౪౫

(శుక్లానితి.) శుక్లాన్ నిర్మలాన్, అంశుమతః కూర్చవతః, దంతధావనసంచయాన్ దంతకాష్ఠ సమూహాన్. స్నానానంతర కరణాని దర్శయతి, (చందనకల్కాన్) చందనపంకాన్

నిర్వాపార్థా౯ పశూనాం తే దదృశు స్తత్ర సర్వశః. ౮౦

వ్యస్మయంత మనుష్యా స్తే స్వప్నకల్పం తదద్భుతం,
దృష్ట్వాఽఽతిథ్యం కృతం తాదృ గ్భరతస్య మహర్షిణా. ౮౧

ఇత్యేవం రమమాణానాం దేవానా మివ నందనే,
భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే సా రాత్రి ర్వ్యత్యవర్తత. ౮౨

ప్రతిజగ్ముశ్చ తా నద్యో గంధర్వాశ్చ యథాగతం,
భరద్వాజ మనుజ్ఞాప్య తాశ్చ సర్వా వరాంగనాః. ౮౩

సముద్గేషు సంపుటేషు 'సముద్గక స్సంపుటక' ఇత్యమరః. అవతిష్ఠతః వర్తమానా౯, పరిమృష్టా౯ నిర్మలీకృతా౯, పాదుకాః దారునిర్మితాః, ఉపానహ శ్చర్మనిర్మితాః, యుగ్మాని ద్వంద్వాని, అంజనీః అంజనయుక్తాః కరండికాః, కంకతా౯ కేశమార్జనా౯ 'కంకతః కేశమార్జన' మితి నిఘంటుః. కూర్చా౯ స్నానాద్యు [illegible] ని, శ్మశ్రుప్రసాధకా౯ వా. శస్త్రాణి యోధై రలంకారార్థం ధార్యాణి, మర్మత్రాణాని కవచాదీని, ప్రతిపానహ్రదా౯ గ్రాసగ్రహణానంతరం భుక్తజీర్ణార్థం పానార్హహ్రదా౯. అవగాహ్యసుతీర్థా౯ అవగాహనయోగ్యావతారప్రదేశయుక్తా౯, సోత్పలపుష్కరా౯ - ఉత్పల మిందీవరం, పుష్కరం పద్మం, ఆకాశవర్ణప్రతిమా౯ ఆకాశవన్నిర్మలా నిత్యర్థః. [illegible] సుఖేన ప్లవః స్నానం యేషు తథోక్తా౯, యవససంచయా౯ తృణసమూహా౯ 'యవసం తృణ మర్జున' మిత్యమరః. పశూనాం నిర్వాపార్థా౯ పశుభ్యో వి[illegible]

(వ్యస్మయంతేతి.) స్వప్నకల్పత్వోక్తి రయత్నసిద్ధత్వా దపూర్వత్వా దాశ్చర్యకరత్వా చ్చ. తాదృక్ తథా మభూమిం, భరతస్య భరతాయ.

(ప్రతిజగ్ము రితి.) అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా. ౮౩

తత్రైవ మత్తా మదిరోత్కటా నరా స్తత్రైవ దివ్యాగరుచందనోక్షితాః,
తత్రైవ దివ్యా వివిధా స్స్రగుత్తమాః పృథక్ప్రకీర్ణా మనుజైః ప్రమర్దితాః. ౮౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకనవతితమ స్సర్గః.

అథ ద్వినవతితమ స్సర్గః

తత స్తాం రజనీం వ్యుష్య భరత స్సపరిచ్ఛదః,
కృతాతిథ్యో భరద్వాజం కామా దభిజగామ హ. ౧

త మృషిః పురుషవ్యాఘ్రం ప్రాంజలిం ప్రేక్ష్య చాఽఽగతం,
హుతాగ్నిహోత్రో భరతం భరద్వాజోఽభ్యభాషత. ౨

ఇదం చాతిథ్యకరణ మైంద్రజాలికవ న్న మిథ్యేత్యాహ (తత్రై వేతి.) మత్తాః దృప్తాః భోగై స్తృప్తాః, మదిరోత్కటాశ్చ మద్యేన మత్తాశ్చ 'మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా' ఇత్యమరః. తత్రైవ ఇవ అవర్తిషతే త్యర్థః. ప్రమర్దితాః ప్రకీర్ణా శ్చ, భోగవశాదితి భావః. పృథక్ పూర్వస్రగ్భ్యో విలక్షణాః. ౮౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా ణే, నే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకనవతితమ స్సర్గః.

అథ ద్వినవతితమ స్సర్గః

(తతస్తా మిత్యాది.) వ్యుష్య విశేషేణ ఉషిత్వా, సపరిచ్ఛదః సపరివారః - 'పరివారః పరికరః పరిష్కందః పరిగ్రహః, తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలా . కామా రామప్రాప్తీచ్ఛయా. ౧-౨

(భరద్వాజాశ్రమాత్ భరతప్రస్థానం)

కచ్చి దత్ర సుఖా రాత్రి స్తవాఽస్మద్విషయే గతా,
సమగ్ర స్తే జనః కచ్చి దాతిథ్యే శంస మేఽనఘ. ౩

త ముపాచాఽంజలిం కృత్వా భరతోఽభిప్రణమ్య చ,
ఆశ్రమా దభినిష్క్రాంత మృషి ముత్తమతేజసం. ౪

సుఖోషితోఽస్మి భగవన్ సమగ్రబలవాహనః,
తర్పిత స్సర్వకామైశ్చ సామాత్యో బలవ త్త్వయా. ౫

అపేతక్లమసంతాపా స్సుభిక్షా స్సుప్రతిశ్రయాః,
అపి ప్రేష్యా నుపాదాయ సర్వే స్మ సుసుఖోషితాః. ౬

(కచ్చిదితి.) అస్మద్విషయే అస్మదాశ్రమే, రాత్రి స్సుఖా గతా కచ్చి? దిత్యన్వయః. ఆతిథ్యే విషయే, సమగ్రః సంపూర్ణః, తృప్త ఇతి యావత్. అనఘేత్యనేన పూర్వం భరతాశయపరీక్షణార్థ మేవాతిథ్యకరణ మితి ద్యోతితం. రామవిషయే భక్త్యభావే భోగప్రవణస్స్యా దితి హృదయం. ౩

(త మితి.) అభినిష్క్రాంత మిత్యనేన కౌసల్యాది సర్వజనదర్శనార్థం భరతాగమనకాల ఏవ బహి ర్నిర్గతవా నృషి రితి వ్యంజితం. ౪

(సుఖోషితోఽస్మీతి.) బలవత్తర్పితః అతీవ తర్పితః-'కిముతాతీవ బలవత్ స్వతి సుష్ఠు చ నిర్భర' ఇతి వైజయంతీ. ౫

(అపేతేతి.) క్లమో గ్లానిః, సంతాపో దేహౌష్ణ్యం, అపి ప్రేష్యా నుపాదాయ ప్రేష్యాన ప్యారభ్య, సుభిక్షాః సమృద్ధాన్నపానాః, సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః, శోభనగృహా ఇతి యావత్ - 'స్థానే గోష్ఠ్యాం సత్రయాగే ప్రత్యాహారే ప్రతిశ్రయ' ఇతి వైజయంతీ. ౬

ఆమన్త్రయేఽహం భగవన్ కామం త్వా మృషిసత్తమ,
సమీపం ప్రస్థితం భ్రాతు ర్మైత్రేణేక్షస్వ చక్షుషా. ౬

ఆశ్రమం తస్య ధర్మజ్ఞ ధార్మికస్య మహాత్మనః,
ఆచక్ష్వ కతమో మార్గః కియా నితి చ శంస మే. ౭

ఇతి పృష్టస్తు భరతం భ్రాతృదర్శనలాలసం,
ప్రత్యువాచ మహాతేజాః భరద్వాజో మహాతపాః. ౮

భరతాఽర్ధతృతీయేషు యోజనే ష్వజనే వనే,
చిత్రకూటో గిరి స్తత్ర రమ్యనిర్దరకాననః. ౧౦

(ఆమన్త్రయ ఇతి.) కామం యథేష్టం 'కామం ప్రకామం పర్యాప్తం నికామేష్టం యథేప్సిత' మిత్యమరః. హే భగవన్, త్వా మామన్త్రయే ఆపృచ్ఛే, భ్రాతు స్సమీపం కామం ప్రస్థితం మాం త్వం, మైత్రేణ మిత్రసంబంధినా, చక్షుషా ఈక్షస్వ. ౬

(ఆశ్రమ మితి.) ధర్మేణ యోగజధర్మేణ జానాతీతి ధర్మజ్ఞ, యోగప్రభావవిదిత సర్వ వృత్తాంతేత్యర్థః. ధార్మికస్య పితృవచనపరిపాలనరూపం ధర్మ మాచరతః, మహాత్మనః మహాధైర్యస్య, తస్య రామస్యాశ్రమ మాచక్ష్వ, స చాశ్రమః, కియాన్ కియద్దూరతః ? తస్య మార్గః కతమ ? ఇతి పృచ్ఛతే మే మహ్యం, శంసేతి యోజనా. ౭

(ఇతీతి.) మహాతపాః, అతఏవ మహాతేజాః సర్వజ్ఞానసమర్థ ఇత్యర్థః. రామాశ్రమ ప్రదేశాభిజ్ఞేషు గుహజ్ఞాతిషు విద్యమానేషు మునిం ప్రతి ప్రశ్న స్తస్య పూజార్థం. ౮

(భరతేతి.) (అర్ధతృతీయే ష్వితి.) అర్ధం తృతీయం యేషాం తేషు అర్ధతృతీయేషు, సార్ధ యోజనద్వయ ఇత్యర్థః. అతీతేష్వితి శేషః. అజనే మునివ్యతిరిక్తగ్రామ్యజనరహితే, వనే, తత్ర ప్రసిద్ధో గిరిః, వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦

(భరద్వాజాశ్రమాత్ భరతప్రస్థానం)

ఉత్తరం పార్శ్వ మాసాద్య తస్య మందాకినీ నదీ,
పుష్పితద్రుమసంఛన్నా రమ్యపుష్పితకాననా. ౧౧

అనంతరం తత్సరిత శ్చిత్రకూటశ్చ పర్వతః,
తయోః పర్ణకుటీ తాత తత్ర తౌ వసతో ధ్రువం. ౧౨

దక్షిణేనైవ మార్గేణ సవ్యదక్షిణ మేవ వా,
గజవాజిరథాకీర్ణాం వాహినీం వాహినీపతే.
వాహయస్వ మహాభాగ తతో ద్రక్ష్యసి రాఘవం, ౧౩౪

ప్రయాణ మితి తచ్ఛ్రుత్వా రాజరాజస్య యోషితః.
హిత్వా యానాని యానార్హా బ్రాహ్మణం పర్యవారయన్, ౧౪౪

(ఉత్తర మితి.) తస్య గిరే రుత్తరం పార్శ్వ మాసాద్య స్థితా మందాకినీ నామ కాచి న్నదీ, అస్తీతి శేషః. ద్రుమాః కాననభిన్నాః. ౧౧

(అనంతర మితి.) తత్సరితో మందాకిన్యాః, అనంతరం సమీపే, చిత్రకూట స్తిష్ఠతి, న తు వ్యవహితపార్శ్వే. తయో స్సరిద్గిర్యో ర్మధ్యే, పర్ణకుటీ పర్ణశాలా కృతా. తత్ర వసతః, ధ్రువం యోగప్రభావేన జానామీత్యర్థః. ౧౨

(దక్షిణే నేతి.) అస్మా దాశ్రమా ద్దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా, తతః సవ్యదక్షిణం నైరృతదిగ్భాగో యథా భవతి తథా, వాహినీం వాహయస్వ. కించిద్దూరం దక్షిణ ఏకో మార్గః. తత శ్శాఖామార్గేణ నైరృతదిగ్భాగ గామినా గంతవ్య మితి భావః. కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వా ద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విరళప్రదేశే వాహినీం ప్రాపయస్వే త్యర్థ ఇత్య ప్యాహుః. ౧౩౪

(ప్రయాణ మితి.) ఇతి ఉక్తప్రకారేణ, తత్ ప్రయాణం ప్రస్థానం, శ్రుత్వా, రాజరాజస్య

వేపమానా కృశా దీనా సహ దేవ్యా సుమిత్రయా.
కౌసల్యా తత్ర జగ్రాహ కరాభ్యాం చరణౌ మునేః, ౧౫౯

అసమృద్ధేన కామేన సర్వలోకస్య గర్హితా.
కైకేయీ తస్య జగ్రాహ చరణౌ సవ్యపత్రపా, ౧౬౦

తం ప్రదక్షిణ మాగమ్య భగవంతం మహామునిం.
అదూరా ద్భరతస్యైవ తస్థౌ దీనమనా స్తదా, ౧౬౧

తతః పప్రచ్ఛ భరతం భరద్వాజో దృఢవ్రతః.
విశేషం జ్ఞాతు మిచ్ఛామి మాతౄణాం తవ రాఘవ, ౧౬౨

మహారాజస్య దశరథస్య, యోషితః కౌసల్యాద్యాః. యానత్యాగానర్హా అపి, యానాని త్యక్త్వా, బ్రాహ్మణం బ్రహ్మవిదం భరద్వాజం, పర్యవారయన్, వందనాయేతి శేషః. ౧౫౮

(వేపమానేతి.) వేపమానా వార్ధకా దృషిదర్శనాచ్చ, కృశా దీనా, రామవిరహా దితి శేషః. ౧౫౯

(అసమృద్ధేనేతి.) అసమృద్ధేన అపూర్ణేన, ఫలాపర్యవసాయినేతి యావత్. కామేన మనోరథేన, ఉపలక్షితేతి శేషః. లోకస్య గర్హితా లోకేన గర్హితా, సవ్యపత్రపా సలజ్జా, రామవివాసన హేతుత్వాత్. ౧౬౦

లజ్జావశా దేవ కౌసల్యాదిభి స్సహ మునేః పురత స్థాతు మశక్తా ప్రదక్షిణ వ్యాజేన భరతం గతే త్యాహ (త మిత్యాదినా.) దీనమనాః కైకేయీ. ౧౬౧

(తత ఇతి.) దృఢవ్రత ఇత్యనేన సర్వజ్ఞత్వం లక్ష్యతే, సర్వజ్ఞోపి కైకేయీశిక్షార్థం పప్రచ్ఛే త్యర్థః. విశేషం సంజ్ఞాసంజ్ఞిసంబంధాదివిశేషం, ఇతికరణ మధ్యాహృత్య ఇతి పప్రచ్ఛే త్యన్వయః. ౧౬౨

(భరద్వాజాశ్రమాత్ భరతప్రస్థానం)

ఏవ ముక్తస్తు భరతో భరద్వాజేన ధార్మికః.
ఉవాచ ప్రాంజలి ర్భూత్వా వాక్యం వచనకోవిదః, ౧౯

యా మిమాం భగవన్ దీనాం శోకానశనకర్శితాం.
పితు ర్హి మహిషీం దేవీం దేవతామివ పశ్యసి, ౨౦

ఏషా తం పురుషవ్యాఘ్రం సింహవిక్రాంతగామినం.
కౌసల్యా సుషువే రామం ధాతార మదితి ర్యథా, ౨౧

అస్యా వామభుజం శ్లిష్టా యైషా తిష్ఠతి దుర్మనాః.
కర్ణికారస్య శాఖేవ శీర్ణపుష్పా వనాంతరే, ౨౨

ఏతస్యా స్తు సుతౌ దేవ్యాః కుమారౌ దేవవర్ణినౌ.
ఉభౌ లక్ష్మణ శత్రుఘ్నౌ వీరౌ సత్యపరాక్రమౌ, ౨౩

(ఏవమితి.) ధార్మికః సత్యవాదీ త్యర్థః. వచనకోవిదః వచనే పండితః, భరద్వాజవచన తాత్పర్యజ్ఞ ఇత్యర్థః. భరతముఖేన మాతౄణాం స్వభావవిశేషప్రతిపాదనం హి మునే రాశయః. ౧౯

(యా మితి.) శోకానశనకర్శితాం శోకానశనాభ్యాం కర్శితాం, దేవతా మివ ధర్మదేవతా మివ, సింహవిక్రాంతగామినం – సింహవత్ విక్రాంతం విక్రమయుక్తం యథా భవతి తథా, గామినం గమనశీలం, ధాతారం విష్ణుం. 'ఏష ధాతా విధాతా చే' తి వక్ష్యమాణత్వాత్. సర్వగుణసంపన్నా రామమాతా ఏషా కౌసల్యే త్యర్థః.

(అస్యా ఇతి.) శ్లిష్టా కౌసల్యాయా వేపమానాంగత్వాత్ తద్ధారణార్థం తద్వామభుజ మవధృత్య స్థితే త్యర్థః దుర్మనాః దుఃఖితమనాః. దుర్మనస్త్వే దృష్టాంతః కర్ణికారస్యేతి. శీర్ణపుష్పా మ్లానపుష్పా. (ఏతస్యా ఇతి.) ఏతస్యా ఇత్యత్ర ఉక్తగుణసంపన్నయో ర్లక్ష్మణ శత్రుఘ్నయో ర్మాతేయ మితి బోధ్యం. దేవవర్ణినౌ అశ్వినీదేవతుల్యౌ.

యస్యా: కృతే నరవ్యాఘ్రౌ జీవనాశ మితో గతౌ.
రాజపుత్రవిహీనశ్చ స్వర్గం దశరథో గతః; ౨౪

క్రోధనా మకృతప్రజ్ఞాం దృప్తాం సుభగమానినీం.
ఐశ్వర్యకామాం కైకేయీ మనార్యా మార్యరూపిణీం, ౨౫

మమై తాం మాతరం విద్ధి నృశంసాం పాపనిశ్చయాం.
యతోమూలం హి పశ్యామి వ్యసనం మహ దాత్మనః, ౨౬

ఇ త్యుక్త్వా నరశార్దూలో బాష్పగద్గదయా గిరా.
స నిశశ్వాస తామ్రాక్షో నాగ: క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్, ౨౭

భరద్వాజో మహర్షి స్తం బ్రువంతం భరతం తథా.
ప్రత్యువాచ మహాబుద్ధి రిదం వచన మర్థవత్, ౨౮

న దోషేణాఽవగంతవ్యా కైకేయీ భరత త్వయా. ౨౯

(యస్యా ఇతి.) జీవనాశం - రాక్షసభూయిష్టం దండకారణ్యం ప్రతి వివాసనా. జీవస్య వనస్య, నాశం, ఇతః ఇహ వనే, క్రుధ్యతీతి క్రోధనా, కర్తరి ల్యుట్. అకృతప్రజ్ఞాం అశిక్షిత బుద్ధిం, సుభగమానినీం - సుభగాం సుందరీ మాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమానినీ. తాం, వస్తుతోఽనార్యాం, ఆర్యరూపిణీ మార్యవత్ భాసమానాం, యతోమూలం యత్కారణకం, ఆత్మనో మమ. ౨౬

(ఇతీతి.) బాష్పగద్గదయా – రామవివాసనస్మర ణేన, గద్గదయా స్ఖలంత్యా, గిరా, ఇత్యుక్త్వా, నాగః సర్పః. ౨౭

(భరద్వాజ ఇతి.) తథా బ్రువంత మిత్యన్వయః. మహాబుద్ధిః భావిజ్ఞః, అర్థవత్ ప్రయోజనవత్. ౨౮

(నేతి.) దోషేణ దోషవత్తయా, నావగంతవ్యా. తస్యాః దేవప్రేరితత్వా దిత్యభిప్రాయః. తత్ర

(భరద్వాజాశ్రమాత్ భరతప్రస్థానం)

రామప్రవ్రాజనం హ్యేత త్సుఖోదర్కం భవిష్యతి,
దేవానాం దానవానాం చ ఋషీణాం భావితాత్మనాం.
హితమేవ భవిష్య ద్ధి రామప్రవ్రాజనా దిహ, ౩౦౪

అభివాద్య తు సంసిద్ధః కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణం.
ఆమంత్ర్య భరత స్సైన్యం యుజ్యతా మిత్యచోదయత్, ౩౦౫

తతో వాజిరథా న్యుక్త్వా దివ్యా న్హేమపరిష్కృతాన్.
అధ్యారోహ త్ప్రయాణార్థీ బహూ న్బహువిధో జనః, ౩౨౫

గజకన్యా గజాశ్చైవ హేమకక్ష్యాః పతాకినః.
జీమూతా ఇవ ఘర్మాంతే సఘోషా స్సంప్రతస్థిరే, ౩౩౫

వివిధాన్యపి యానాని మహాంతి చ లఘూని చ.
[illegible] స్సుమహార్హాణి పాదై రేవ పదాతయః, ౩౪౫

హేతు మాహ (రామేతి.) సుఖోదర్కం సుఖోత్తరం, అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః భావి రావణవధాదికం హృది నిధాయ దేవాదీనాం సుఖోదర్కం భవిష్యతీ త్యుక్తవాన్.

(అభివాద్యేతి.) సంసిద్ధః లబ్ధాశీర్వాదః. ఆమంత్ర్య ఆపృచ్ఛ్య, యుజ్యతాం గమనాయ సన్నహ్యతా మితి, స్వసైన్య మచోదయత్. ౩౦౫

(తత ఇతి.) వాజిరథాన్ వాజినో రథాంశ్చ, యుక్త్వా సన్నహ్య, యుక్తానితి పాఠే-సజ్జీకృతాన్, ప్రయాణార్థీ ప్రయాణకాంక్షీ. ౩౨౫

(గజకన్యా ఇతి.) గజకన్యాః కరేణవః, హేమకక్ష్యాః హే[illegible] ధనరజ్జవః, సఘోషాః [illegible] పతాకిన ఇత్యత్ర పుమాన్ స్త్రియే త్యేకశేషః. ౩౩౫

(వివిధానీతి.) [illegible] రిత్యత్ర సాదిన ఆరుహ్యేతి శేషః. యద్వా, యానానీతి తత్స్థా లక్ష్యంతే. పదాతయః పాదై రేవ [illegible] యానై స్సమం యయు రితి భావః. ౩౪౫

అథ యానప్రవేకైస్తు కౌసల్యాప్రముఖాః స్త్రియః.
రామదర్శనకాంక్షిణ్యః ప్రయయు ర్ముదితా స్తదా, ౩౫

చంద్రార్కతరు ం నియుక్తాం శిబికాం శుభాం.
ఆస్థాయ ప్రయయౌ శ్రీమాన్ భరత స్సపరిచ్ఛదః, ౩౬

సా ప్రయాతా మ గజవాజిరథాకులా.
దక్షిణాం దిశ మావృత్య మహామేఘ ఇవోత్థితః, ౩౭

వనాని తు వ్యతిక్రమ్య జుష్టాని మృగపక్షిభిః.
గంగాయాః పరవేలాయాం గిరిష్వపి నదీషు చ, ౩౮

సా సంప్రహృష్టద్విపవాజియోధా విత్రాసయంతీ మృగపక్షిసంఘాన్.
మహ ద్వనం తత్ ప్రతిగాహమానా రరాజ సేనా భరతస్య తత్ర, ౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వినవతితమ స్సర్గః.

(అథేతి.) యానప్రవేకైః యానోత్తమైః - 'ప్రవేకాఽనుత్తమోత్తమా' ఇత్యమరః. ౩౫

(చంద్రార్కతరుణాభాసా మితి.) చంద్రార్క తరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్క కాంతిం, నియుక్తాం రాజ్ఞ ప్తాం, సపరిచ్ఛదః సపరివారః. ౩౬

(సేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గంగాయాః దక్షిణవాహిన్యాః, పరవేలాయాం పశ్చిమభాగే, స్థితేతి శేషః. మహాసేనా వనాని వ్యతిక్రమ్య, గిరిషు నదీషు చ, విశ్రమ్యేతి శేషః. ఉత్థితో మేఘ ఇవ దక్షిణాం దిశం ఆవృత్య ప్రయాతేతి సంబంధః. యద్వా, మహాసేనా గిరిషు నదీషు చ వనాని వ్యతిక్రమ్యేతి వాఽన్వయః. ౩౮

(సేతి.) తత్ర తదేత్యర్థః. ౩౯

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ఖ్యనే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వినవతితమ స్సర్గః.

అథ త్రిణవతితమ స్సర్గః

తయా మహత్యా యాయిన్యా ధ్వజిన్యా వనవాసినః,
అర్దితా యూథపా మత్తా స్సయూథా స్సంప్రదుద్రువుః ౧

ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ రురవశ్చ సమంతతః,
దృశ్యంతే వనరాజీషు గిరిష్వపి నదీషు చ. ౨

స సంప్రతస్థే ధర్మాత్మా ప్రీతో దశరథాత్మజః,
వృతో మహత్యా నాదిన్యా సేనయా చతురంగయా. ౩

సాగరౌఘనిభా సేనా భరతస్య మహాత్మనః,
మహీం సంఛాదయామాస ప్రావృషి ద్యా మివాఽంబుదః. ౪

తురంగౌఘై రవతతా వారణైశ్చ మహాజవైః.
అనాలక్ష్యా చిరం కాలం తస్మిన్ కాలే బభూవ భూః. ౫

అథ త్రిణవతితమ స్సర్గః

(తయేత్యాది.) యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా, అర్దితాః పీడితాః, యూథపాః గజాదియూథనాథాః - "యూథనాథస్తు యూథప' ఇత్యమరః. ౧

(ఋక్షా ఇతి.) పృషతసంఘాః బిందుమన్మృగసంఘాః. ఋక్షాః భల్లూకాః, రురవో బిందురహితా స్థూలకాయాః వికటశృంగా మృగాః. దృశ్యంతే అదృశ్యంత. వనరాజీ ష్విత్యాదినా అపూర్వమనుష్యాది దర్శనేన స్తబ్ధేక్షణా స్థితా ఇత్యుచ్యంతే. ౨

(స ఇతి.) నాదిన్యా, రథఘోషహేషితబృంహితాదిభి రితి శేషః. ౩

(సాగరౌఘేతి.) ద్యాం ఆకాశం. ౪

(తురంగౌఘై రితి.) అవతతా నిరంతరా, తస్మిన్ కాలే గమనకాలే, చిరకాల మిత్యనేన కదాచి ల్లక్ష్యత ఇతి గమ్యతే. ౫

స యాత్వా దూర మధ్వానం సుపరిశ్రాంతవాహనః,
ఉవాచ భరత శ్శ్రీమాన్ వసిష్ఠం మంత్రిణాం వరం.

యాదృశం లక్ష్యతే రూపం యథా చైవ శ్రుతం మయా,
వ్యక్తం ప్రాప్తా స్స్మ తం దేశం భరద్వాజో య మబ్రవీత్. ౭

అయం గిరి శ్చిత్రకూట ఇయం మందాకినీ నదీ,
ఏత త్ప్రకాశతే దూరా న్నీలమేఘనిభం వనం. ౮

గిరే స్సానూని రమ్యాణి చిత్రకూటస్య సంప్రతి,
వారణై రవమృద్యంతే మామకైః పర్వతోపమైః. ౯

ముంచంతి కుసుమా న్యేతే నగాః పర్వతసానుషు,
నీలా ఇవాఽఽతపాపాయే తోయం తోయధరా ఘనాః. ౧౦

(స ఇతి.) మంత్రిణాం మంత్రవిదాం. యద్వా, ఔచిత్యా న్మంత్రశబ్దః కార్యవిచారే వర్తతే. ౬

(యాదృశ మితి.) అస్య దేశస్య యాదృశం రూపం లక్ష్యతే మందాకినీ చిత్రకూటమధ్యవర్తిత్వరూపం, మయా చ, యథా యేన ప్రకారేణ. శ్రుతం భరద్వాజాత్, తథా దృశ్యత ఇతి శేషః. ౭

తదేవాహ (అయ మిత్యాదినా.) అయం పురోవర్తీ గిరిః, చిత్రకూటో భవతి, తథా ఇయం మందాకినీ భవతి, ఏతత్ అనయో ర్మధ్యవర్తి వనం, నీలమేఘనిభం ప్రకాశతే. ౮

అథ తద్దేశప్రాప్తిం దర్శయతి (గిరే స్సానూనీతి.) సానూని, ఏతానీతి సిద్ధం. అవమృద్యంతే భజ్యంతే. ౯

అథ రామనివాసత్వేన భోగ్యతాబుద్ధ్యా తద్వనం భ్రాతరం ప్రతి వర్ణయతి (ముంచంతీత్యాది.) ఏతే వకులా ఇత్యర్థః. ఆతపాపాయే ఘర్మాంతే, వర్షాకాల ఇతి యావత్. తోయధరా ఇతి నీలత్వే హేతుః. ౧౦

(భరతస్య శ్రీరామాశ్రమదర్శనం)

కిన్నరాచరితం దేశం పశ్య శత్రుఘ్న పర్వతం,
మృగైస్సమంతా దాకీర్ణం మకరై రివ సాగరం. ౧౦

ఏతే మృగగణా భాంతి శీఘ్రవేగాః ప్రచోదితాః,
వాయుప్రవిద్ధా శరది మేఘరాజి రివాఽంబరే. ౧౧

కుర్వంతి కుసుమ శిరస్సు సురభీ నమీ,
* మేఘప్రకాశైః ఫలకై ర్దాక్షిణాత్యా యథా నరాః. ౧౨

నిష్కూజ మివ భూత్వేదం వనం ఘోరప్రదర్శనం,
అయోధ్యేవ జనాకీర్ణా సంప్రతి ప్రతిభాతి మా. ౧౪

(కిన్నరాచరిత మితి.) కిన్నరాచరితం దేశం కిన్నరాచరితదేశరూపం పర్వతం. ౧౦

(ఏత ఇతి.) ప్రచోదితాః, సైనికై రితి శేషః. ప్రవిద్ధా ప్రేరితేతి యావత్. ౧౧

(కుర్వంతీతి) అమీ భటాః, మేఘప్రకాశైః, ఫలకైః కేశబంధవిశేషైః. వనసంచారార్థం కల్పితై రుపలక్షితా స్సంతః, దాక్షిణాత్యా నరా యథా దాక్షిణాత్యా నరా ఇవ, శిరస్సు, కుసుమాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్, కుర్వంతి-'అపీడశేఖరోత్తంసాఽవతంసా శ్శిరసి స్రజ' ఇతి హలాయుధః దాక్షిణాత్యా హి కేశా నుద్ధృత్య బద్ధ్వా కుసుమాపీడై రలంకుర్వంతి ౧౩

(నిష్కూజ మితి.) ఘోరప్రదర్శనం క్రూరదర్శన మిదం వనం, పురా నిష్కూజ మివ భూత్వా నిర్జనం భూత్వేతి యావత్. సంప్రతి, జనాకీర్ణా, అయోధ్యా సామ్యనగరీవ, మా మాం, ప్రతిభాతి. ౧౪

* మేఘప్రకాశైః ఋక్షాదినీలచర్మపినద్ధతయా నీ లైః, ఫలకైః సాధనభూతైః, శిరస్సు, కుసుమాపీడాన్ కుసుమసమూహాన్, యథా కుర్వంతి యథా ధారయంతి, తథైవామీ వృక్షాః, కుసుమాపీడాన్ కుసుమస్తబకాన్, శిరస్సు ధారయంతి - దాక్షిణాత్యా హి ఫలకాన్ ఋక్షాదిచర్మపినద్ధాన్ కృత్వా తేషు పుష్పాణి వికీర్య శిరస్సు ధారయంతీతి ప్రసిద్ధిః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఖురై రుదీరితో రేణు ర్దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి,
తం వహ త్యనిల శ్శీఘ్రం కుర్వన్నివ మమ ప్రియం. ౧౫

స్యందనాం స్తురగోపేతాన్ సూతముఖ్యై రధిష్ఠితాన్,
ఏతాన్ సంపతత శ్శీఘ్రం పశ్య శత్రుఘ్న కాననే. ౧౬

ఏతాన్ వి‌ ‌ పశ్య బర్హిణః ప్రియదర్శనాన్,
ఏత మావిశత శ్శీఘ్ర మధివాసం పతత్రిణః. ౧౭

అతిమాత్ర మయం దేశో మనోజ్ఞః ప్రతిభాతి మా,
నివాసోఽయం వ్యక్తం స్వర్గపథో యథా. ౧౮

మృగా మృగీభి స్సహితా బహవః పృషతా వనే,
మనో‌ ‌ లక్ష్యంతే కుసుమై రివ చిత్రితాః. ౧౯

(ఖురై రితి.) హయాదిఖురైః, ఉదీరతః ఉత్థాపితః, రేణుః, దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి, వహతి ద్రుత మపనయతి, కుర్వన్నివ మమ ప్రియం, రామాశ్రమదర్శనప్రదానా దితి భావః. అనేనావఽగమ్యతే రామాశ్రమవర్ణనం తదధిష్ఠితత్వేన ప్రీతిహేతుత్వా దితి. ౧౫

వక్ష్యమాణత్రాసహేతుత్వేనాహ (స్యందనా నితి.) సూతముఖ్యైః సారథిముఖ్యైః, సంపతతః రామదర్శనకుతూహలేన సమ్య గ్గచ్ఛతః. ౧౬

(ఏతా నితి.) వి‌ ‌ రథై రితి శేషః. బర్హిణః మయూరాన్, ఏతం శైలం, పతత్రిణః ప్రశస్తపక్షా నితి బర్హివిశేషణం. ౧౭

(అతిమాత్ర మితి.) అతిమాత్రం మనోజ్ఞ ఇతి సంబంధః. అత ఏవ స్వర్గపథో యథా స్వర్గప్రదేశ ఇవ, మా మాం, ప్రతిభాతి. ౧౮

(మృగా ఇతి.) పృషతాః ‌ ృగాః. ౧౯

(భరతస్య శ్రీరామాశ్రమ దర్శనం)

సాధుసైన్యాః ప్రతిష్ఠంతాం విచిన్వంతు చ కాననే,
యథా తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ దృశ్యేతే రామలక్ష్మణౌ. ౨౦

భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా పురుషా శ్శస్త్రపాణయః,
వివిశు స్త ద్వనం శూరా ధూమం చ దదృశు స్తతః. ౨౧

తే సమాలోక్య ధూమాగ్ర మూచు ర్భరత మాగతాః,
నాఽమనుష్యే భవ త్యగ్ని ర్వ్యక్త మత్రైవ రాఘవౌ. ౨౨

అథ నాఽత్ర నరవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రౌ పరంతపౌ,
మన్యే రామోపమా స్సంతి వ్యక్త మత్ర తపస్వినః. ౨౩

త చ్ఛ్రుత్వా భరత స్తేషాం వచనం సాధుసమ్మతం,
సైన్యా నువాచ సర్వాం స్తా నమిత్రబలమర్దనః. ౨౪

యత్తా భవంత స్తిష్ఠంతు నేతో గంతవ్య మగ్రతః,
అహ మేవ గమిష్యామి సుమంత్రో గురు రేవ చ. ౨౫

(సాధ్వితి.) సాధుసైన్యాః ఉచితా స్సైనికాః 'సాధు స్త్రిషూచితే సౌమ్యే సజ్జనే వార్ధుషౌ పుమా' నితి వైజయంతీ. ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంత్వి త్యర్థః. దృశ్యేతే దృశ్యేయాతాం, లకారవ్యత్యయ ఆర్షః.

(త ఇతి.) ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం, అమనుష్యే మనుష్యరహితే దేశే, అగ్నిః ధూమరేఖా విశేషనిశ్చితః, న భవతి. అత్ర అత్రైవ వహ్నిమత్ప్రదేశే, రాఘవౌ స్తః, వ్యక్తం ధ్రువం. ౨౨

(అథేతి.) అథ న యది న స్త ఇత్యర్థః. తపస్విన స్సంతి, తే ప్రష్టవ్యా ఇతి భావః. ౨౩

(తదితి.) సాధుసమ్మతం సాధూనాం న్యాయవిదాం సమ్మతం. అమిత్రబలమర్దనః అమోఘ శాసన ఇతి యావత్. ౨౪

(యత్తా ఇతి.) యత్తాః నిశ్శబ్దాః, ఇతః అస్మా ద్దేశాత్ పరం, అగ్రతః భవద్భి ర్న గంతవ్యం.

ఏవముక్త్వా స్తత స్సర్వే తత్ర తస్థు స్సమంతతః,
భరతో యత్ర ధూమాగ్రం తత్ర దృష్టిం సమాదధాత్. ౨౮

వ్యవస్థితా యా భరతేన సా చమూ ర్నిరీక్షమాణాపి చ ధూమ మగ్రతః,
బభూవ హృష్టా నచిరేణ జానతీ ప్రియస్య రామస్య సమాగమం తదా. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రిణవతితమ స్సర్గః.

అథ చతుర్ణవతితమ స్సర్గః

దీర్ఘకాలోషిత స్తస్మిన్ గిరౌ గిరివనప్రియః,
వైదేహ్యాః ప్రియ మాకాంక్షన్ స్వం చ చిత్తం విలోభయన్. ౧

అథ దాశరథి శ్చిత్రం చిత్రకూట మదర్శయత్,
భార్యా మమరసంకాశ శ్శచీ మివ పురందరః. ౨

అహమేవ రాజసు, మంత్రిషు సుమంత్ర ఏవ, ఋత్విక్షు గురు ర్వసిష్ఠ ఏవ, ధృతి రితి పాఠే — సుమంత్ర ఏవోచ్యతే. ౨౫-౨౬

(వ్యవస్థితేతి.) అగ్రతో ధూమం నిరీక్షమాణాపి చ, అనేన రామదర్శనత్వరాతిశయ స్సూచ్యతే. వ్యవస్థితా భరతేన వ్యవస్థాపితే త్యర్థః. భరతేన హేతునా వ్యవస్థితా వా, సా చమూః, ప్రియస్య రామస్య, నచిరేణ అచిరేణ, సమాగమం జానతీ సతీ, తదా వ్యవస్థాకాలేపి, హృష్టా బభూవ. జానకీ ప్రియస్యేతి చ పాఠః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా[illegible]ణే, [illegible]నే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిణవతితమ స్సర్గః.

అథ చతుర్ణవతితమ స్సర్గః

ఏవ మేతావత్పర్యంతం భరతకథాం ప్రస్తుత్య, రామస్య చిత్రకూటప్రవేశనానంతరదినేషు విహారతారతమ్యాభావాత్ భరతప్రాప్తిదివససంభూతవిహారవిశేషాన్ వర్ణయతి (దీర్ఘకాలేత్యాదినా)

(చిత్రకూటే సీతారామయో ర్విహారః)

* న రాజ్యా ద్భ్రంశనం భద్రే న సుహృద్భి ర్వినాభవః,
మనో మే బాధతే దృష్ట్వా రమణీయ మిమం గిరిం. ౩

పశ్యేమ మచలం భద్రే నానాద్విజగణాయుతం,
శిఖరైః ఖ మివోద్విద్ధై ర్ధాతుమద్భి ర్విభూషితం. ౪

సర్గద్వయేన. అదౌ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అథ ప్రాతః కర్తవ్యకర్మానుష్ఠానానంతరం, తస్మిన్ గిరౌ చిరపరిచయేపి వైలక్షణ్యాతిశయా దపూర్వవత్ భాసమానే, దీర్ఘకాలోషితః మాసమాత్ర ముషితోపి, గిరివనప్రియః 'నవం నవం ప్రీతి రహో కరోతి' త్యుక్తరీత్యా గిరివనయో ర్నవనవత్వాపాదకప్రీతికః, వైదేహ్యాః ప్రియేణ సహైవ వనదర్శనకుతూహలాయాః, ప్రియం ప్రీతి మాకాంక్షన్, తద్ద్వారా స్వచిత్తంచ, విలోభయన్ ప్రీణయన్, అమరసంకాశః కుత్రాపి నిర్భయ ఇత్యర్థః. దాశరథీ రామః, చిత్రం అన్వర్థం, చిత్రకూటం, భార్యాం సర్వాత్మనా భరణీయాం సీతాం, శచీం పురందర ఇవ, అదర్శయత్, గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. ౨

(నేతి.)రాజ్యాత్ భక్తజనపూర్ణాత్, వినాభవో వినాఽవస్థానం, అప్ చ్ఛాందసః. దృష్ట్వా స్థితస్యేతి శేషః. మనో న బాధతే న ... తి త్యర్థః. అయోధ్యావాసిజనవిరహజః ఖేద స్సర్వో నివృత్త ఇతి భావః. ౩

స్వచిత్తవిలోభన ముక్త్వా మైథిలీప్రియకరణం దర్శయతి (పశ్యేతి.) ఖ మాకాశం, ఉద్విద్ధైరివ స్థితైః విద్ధోత్థితైరివ స్థితైః, అభ్రంలిహై రితి యావత్. కర్తరి నిష్ఠా. ౪

* తనిశ్లోకి. రాజ్యాత్ పరమపదైశ్వర్యాత్. భ్రంశనం తత్త్యాగ ఇత్యర్థః. 'త్యక్త్వా వైకుంఠ ముత్తమ' మితి వత్. సుహృద్భి ర్వైనతేయప్రభృతిభిః వినా, భవః నివాసస్థానం, మే మనో న బాధతే. రమణీయం లీలావిభూతిగతత్వేపి పరమవ్యోమ్నో వ్యతిరమణీయం. ఇమం గిరిం వక్ష్యమాణవిశేషయుక్తం.

కేచి ద్రజతసంకాశా: కేచిత్ క్షతజసన్నిభా:,
పీతమాంజిష్ఠవర్ణాశ్చ కేచి న్మణివరప్రభా:.

పుష్యార్క కేతకాభాశ్చ కేచి జ్జ్యోతీరసప్రభా:,
విరాజంతేఽచలేంద్రస్య దేశా ధాతువిభూషితా:. ౬

నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణై ర్వృత:,
అదుష్టై ర్భా త్యయం శైలో బహుపక్షిసమాయుత:. ౭

ఆమ్ర సనై ర్లోధ్రై: ప్రియాళై: పనసై ర్ధవై:,
అంకోలై ర్భవ్యతినిశై ర్బిల్వతిందుకవేణుభి:. ౮

కాశ్మర్యరిష్టవరుణై ర్మధూకై స్తిలకై స్తథా,
బదర్యామలకై ర్నీపై ర్వేత్రధన్వనబీజకై:. ౯

పుష్పవద్భి: ఫలోపేతై శ్ఛాయావద్భి ర్మనోరమై:,
ఏవమాదిభి రాకీర్ణ శ్శ్రియం పుష్య త్యయం గిరి:. ౧౦

(కేచి దితి.) ధాతువిభూషితా: నానాధాత్వలంకృతా:, అతఏవాచలేంద్రస్య చిత్రకూటస్య, కేచి ద్దేశా:, రజతసంకాశా: అత్యంతశుభ్రా:, కేచిత్ క్షతజసంకాశా: రుధిరసదృశవర్ణా:, మణివర ప్రభా: ఇంద్రనీలప్రభా:, పుష్యార్కకేతకాభా: - పుష్య: పుష్యరాగ:, అర్క: స్ఫటిక:, 'అర్క: స్ఫటికసూర్యయో' రిత్యమర:. కేతకాభా: ఈషత్పాండురా:, జ్యోతీరసప్రభా: - జ్యోతీంషి తారా: జ్వాలా వా. 'జ్యోతి స్తారాగ్నిభాజ్వాలా దృక్పుత్రార్థాఽధ్వరాఽగ్ని'ష్వి తి వైజయంతీ రస: పారద:, శ్వేతవర్ణాఽవాంతరభేదా ఉచ్యంతే. ౬

(నానామృగగణేతి.) ద్వీపీ మహావ్యాఘ్ర:, తరక్షు: క్షుద్రవ్యాఘ్ర:, అదుష్టై: మునిజన సన్నిధానేన శాంతతయా హింసాదిదోషరహితై:. ౭

(ఆమ్రేత్యాది.) అసనై: పీతసాలై:, లోధ్రై: తిరీటై:, ప్రియాళై: రాజాదనై:, అంకోలై:, భవ్యై: న్యుబ్జై:, తినిశై: స్యందనై:, బిల్వై:, తిందుకై: కాళస్కంధై:, వేణుభి: వంశై:,

(చిత్రకూటే సీతారామయోర్విహారః)

శైలప్రస్థేషు రమ్యేషు పశ్యేమాన్ రోమహర్షణాన్,
కిన్నరాన్ ద్వంద్వశో భద్రే రమమాణాన్ మనస్వినః. ౧౧

శాఖావసక్తాన్ ఖడ్గాంశ్చ ప్రవరా ణ్యంబరాణి చ,
పశ్య విద్యాధరస్త్రీణాం క్రీడోద్దేశాన్ మనోరమాన్. ౧౨

జలప్రపాతై రుద్భేదై ర్నిష్యందైశ్చ క్వచి త్క్వచిత్,
స్రవద్భి ర్భా త్యయం శైల స్స్రవన్మద ఇవ ద్విపః. ౧౩

గుహాసమీరణో గంధా న్నానాపుష్పభవాన్ వహన్,
ఘ్రాణతర్పణ మభ్యేత్య కం నరం న ప్రహర్షయేత్. ౧౪

కాశ్మరీభిః మధుపర్ణికాఖ్యై ర్వృక్షైః. అరిష్టైః నింబైః, వరుణైః తిక్తశాకైః, మధూకైః గుడపుష్పైః, తిలకైః క్షురకైః, బదరీభిః, ఆమలకైః, నీపైః కదంబైః, వేత్రైః, ధన్వనైః ఇంద్రవృక్షైః, బీజకైః బీజప్రచురఫలైః దాడిమైః, పుష్పవద్భి రిత్యాది సర్వవృక్షవిశేషణం. పుష్యతి వర్ధయతి. ౮-౧౦

(శైలప్రస్థే ష్వితి.) రోమహర్షణాన్ దర్శనమాత్రతః పులకకరాన్. ద్వంద్వశః స్త్రీపురుషౌ ద్వౌ ద్వా విత్యర్థః. మనస్వినః అన్యోన్యబద్ధమనస్కాన్. ౧౧

(శాఖావసక్తా నితి.) ఖడ్గాదీని విద్యాధరాణామేవ. విద్యాధరాః దేవయోనివిశేషాః. ౧౨

(జలప్రపాతై రితి.) జలప్రపాతైః నిర్ఝరైః, ఉద్భేదైః భువ ముద్భిద్య నిర్గతైః, స్రవద్భి రితి సర్వవిశేషణం. ౧౩

(గుహాసమీరణ ఇతి.) ఘ్రాణతర్పణ మితి క్రియావిశేషణం. ౧౪

యదీహ శరదోఽనేకా స్త్వయా సార్ధ మనిందితే,
లక్ష్మణేన చ వత్స్యామి న మాం శోకః ప్రధక్ష్యతి. ౧౫

బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాద్విజగణాయుతే,
విచిత్రశిఖరే హ్యస్మిన్ రతవా నస్మి భామిని. ౧౬

అనేన వనవాసేన మయా ప్రాప్తం ఫలద్వయం,
పితు శ్చానృణతా ధర్మే భరతస్య ప్రియం తథా. ౧౭

వైదేహి రమసే కచ్చి చ్చిత్రకూటే మయా సహ,
పశ్యంతీ వివిధా న్భావా న్మనోవాక్కాయసంయతాన్. ౧౮

(యదీతి.) హే అనిందితే సర్వాంగసుందరి, ఇహ వనే, అనేకాః శరదః సంవత్సరాన్, త్వయా, లక్ష్మణేన కైంకర్యలక్ష్మీవతా చ, సార్ధం, యది వత్స్యామి, తదా మాం, శోకః నగరత్యాగజం దుఃఖం, న ప్రధక్ష్యతి న పీడయిష్యతీ త్యర్థః. అత్ర యదీ త్యుక్త్యా భావివివాస స్సూచ్యతే. ౧౫.

(బహుపుష్పఫల ఇతి.) ఘ్రాణరసనచక్షుస్త్వక్శ్రోత్రప్రీతికరే అస్మిన్ వనే, రతవా నస్మి ప్రీతియుక్తోస్మి, భామిని విశేషత స్త్వత్సన్నిధానా దితి భావః. ౧౬.

న కేవలం సుఖస్య లాభః, కింతు పిత్రానృణ్యబంధుహర్షావపీ త్యాహ (అనేనేతి.) ఫలద్వయ మేవాహ (పితురితి) ధర్మే విషయే, పితుః అనృణతా ఆనృణ్యం, తద్వాక్యకరణ మిత్యర్థః. భరతస్య ప్రియం చ భరతస్య భావి స్వకైంకర్య మితి భావః. ౧౭.

ఏవం స్వప్రీతి ముక్త్వా సీతాప్రీతిం పృచ్ఛతి (వైదేహీత్యాదినా) వైదేహి, 'భోగోపోద్ఘాతకే ముకితభగవదైశ్వర్యరూపాద్యనుభావాం' త్వాం జానాసి కిం? మయా భోగస్రోతసి త్వాం ప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి? పాఠభేదః - మయా భోగస్రోతసి త్వా మప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి కిం? చిత్రకూటే - భోగస్థానసౌభాగ్య మపి వాఙ్మనసాఽవిషయం జానాసి? తటస్థోద్దీపనవిభవాన ప్యాహ (పశ్యంతీతి.) మనోవాక్కాయైః సంయతా యై స్తాన్, స్వవశీకృతజన మనోవాక్కాయా నిత్యర్థః. మనోవాక్కా తేతి పాఠే - సన్నియమితకరణత్రయే త్యర్థః.

(చిత్రకూటే సీతారామయో ర్విహారః)

ఇదమేవాఽమృతం ప్రాహూ రాజ్ఞి రాజర్షయః పరే,
వనవాసం భవార్థాయ ప్రేత్య మే ప్రపితామహాః. ౧౯

శిలా శ్శైలస్య శోభంతే విశాలా శ్శతశోఽభితః,
బహులా బహులై ర్వర్ణై ర్నీలపీతసితారుణైః. ౨౦

నిశి భాంత్యచలేంద్రస్య హుతాశనశిఖా ఇవ,
ఓషధ్యః * స్వప్రభాలక్ష్మ్యా భ్రాజమానా స్సహస్రశః. ౨౧

వివిధాన్ మలయానిలకోకిలాలాపభ్రమరఝుంకారపుష్పహాసప్రభృతిభేదాన్, భావాన్ విభావాన్, పశ్యంతీ రమసే కచ్చిత్? యద్వా, భావాన్ కిన్నరమృగాదీనాం చేష్టాః 'భావో లీలాక్రియాచేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతు' ష్వితి వైజయంతీ. ౧౮

న కేవల మయం వనవాసో భోగాయ, ఆముష్మికసాధకశ్చే త్యాహ (ఇద మితి,) వనవాసం వనవాసరూప మిదం, అమృతం అమృతవత్ భోగ్యం వస్తు, మే ప్రపితామహాః మత్పితృవంశ్యాః, పరే పూర్వే రాజర్షయః, ప్రేత్య ప్రారబ్ధశరీరవియోగం ప్రాప్య, భవార్థాయ సంసారవినాశాయే త్యర్థః. 'తమసే దీపో మశకార్థో ధూమ' ఇత్యాదివ న్నిర్దేశః. ప్రాహుః ప్రోచుః. యద్వా, ఇద మితి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. ఇదం ఇమం, వనవాసం వానప్రస్థోచిత నియమసహితం వనవాసం, అమృతం ప్రాహుః మోక్షసాధనం ప్రాహుః. 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ పీయూషే సలిలే ఘృతే, అయాచితే చ మోక్షే చ ధన్వంతరిసువర్ణయో' రితి వైజయంతీ. ప్రేత్యభవార్థాయ దేవాది దేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయ చ, ప్రాహుః రఘువంశ్యా రాజర్షయః వానప్రస్థోచితం వనవాసం స్వర్గసాధన మపవర్గసాధనం చ ప్రాహు రిత్యుక్తం భవతి. ౧౯

(శిలా ఇతి.) విశాలాః విపులాః, బహులైః ఉల్బణైః, నీలాదిభి ర్వర్ణైః ఉపలక్షితాః, బహులాః బహువిధాః, శైలస్య చిత్రకూటస్య, శిలా శ్శతశః అభిత శ్శోభంతే. ౨౦

(నిశీతి.) అచలేంద్రస్య ఓషధ్యః మహౌషధయః, స్వప్రభాలక్ష్మ్యాః ప్రభాలక్ష్మ్యస్వస్వరూపాః, అతఏవ భ్రాజమానాః భాసమానాః. నిశి సహస్రశో భాంతి. ౨౧

* స్వప్రభాలక్ష్మ్య ఇతి పాఠః. స్వకాంతి సంపదా ఇతి తస్యార్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

కేచిత్ క్షయనిభా దేశాః కేచి దుద్యానసన్నిభాః,
కేచి దేకశిలా భాంతి పర్వతస్యాఽస్య భామిని. ౨౨

భిత్త్వేవ వసుధాం భాతి చిత్రకూట స్సముత్థితః,
చిత్రకూటస్య కూటోఽసౌ దృశ్యతే పర్వత శ్శుభః. ౨౩

కుష్ఠపున్నాగస్థగరభూర్జపత్త్రో త్తరచ్ఛదాన్,
కామినాం స్వాస్తరాన్ పశ్య కుశేశయదళాయుతాన్. ౨౪

మృదితా శ్చాఽపవిద్ధాశ్చ దృశ్యంతే కమలస్రజః,
కామిభి ర్వనితే పశ్య ఫలాని వివిధాని చ. ౨౫

వస్వౌకసారాం నళినీ మత్యేతీవో త్తరాన్ కురూన్,
పర్వత శ్చిత్రకూటోఽసౌ బహుమూలఫలోదకః. ౨౬

(కేచిదితి.) అస్య పర్వతస్య దేశాః, కేచిత్ క్షయనిభాః గృహసదృశాః. 'దిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం వర్త్యం చ వాస్తు క్షయ' ఇతి హలాయుధః. బహుగుహావత్త్వా దితి భావః. ఉద్యానసన్నిభాః, వృక్షవత్త్వాత్. ఏకశిలాః శిలాభేదరహితాః.

(కుష్ఠేతి.) కుష్ఠం పారిభావ్యం 'వ్యాధిః కుష్ఠం పారిభావ్యం వాప్యం పాకల ముత్పల' మిత్యమరః. పున్నాగపుష్పాణి, స్థగరాణి పుత్రకసంజ్ఞికవృక్షవిశేషపుష్పాణి, భూర్జపత్త్రాణి భూర్జ వృక్షత్వచః, ఏతాని ఉత్తరచ్ఛదాః ఉపర్యాస్తరణాని యేషాం తాన్, కుశేశయదళా పద్మదళవ్యాప్తాన్, స్వాస్తరాన్ శయనానీత్యర్థః. ౨౪

(మృదితా ఇతి.) మృదితాః కృతమర్దనాః, ఘ్రాణాదిభోగేన మ్లానా ఇత్యర్థః. అపవిద్ధాః త్యక్తాః, ఫలాని త్యత్రాపి మృదితా న్యపవిద్ధానీతి యోజ్యం. ౨౫

(వస్వౌకసారా మితి.) వస్వౌకసారా పూర్వదిగవస్థితా శక్రపురీ 'వస్వౌకసారా శక్రస్య పూర్వస్యాం దిశి సంస్థితే' తి విష్ణుపురాణవచనాత్. యద్వా, వస్వౌకసారా కుబేరపురీ 'పురీ వస్వౌకసారా స్యా ద్విమానం పుష్పకోఽస్త్రియా' మితి యాదవః. నళినీం మానససరసీం, సౌగంధికాఖ్య సరసీం వా, అత్యేతీవ రమణీయతయా అతిక్రామతీవ. ౨౬

(సీతారామయోః చిత్రకూటే విహారః)

ఇమం తు కాలం వనితే విజహ్రివాం త్వయా చ సీతే సహ లక్ష్మణేన చ,
రతిం ప్రపత్స్యే కులధర్మవర్ధనీం సతాం పథి స్వై ర్నియమైః పరైః స్థితః. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుర్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ పంచనవతితమ స్సర్గః

అథ శైలా ద్వినిష్క్రమ్య మైథిలీం కోసలేశ్వరః,
అదర్శయ చ్ఛుభజలాం రమ్యాం మందాకినీం నదీం. ౧

అబ్రవీ చ్చ వరారోహాం చారుచంద్రనిభాననాం,
విదేహరాజస్య సుతాం రామో రాజీవలోచనః. ౨

(ఇమ మితి.) హే వనితే సీతే, పరైః శ్రేష్ఠైః, నియమైః, సతాం రాజర్షీణాం, పథి స్థితస్సన్, ఇమం కాలం చతుర్దశసమాసమ్మితం కాలం. త్వయా లక్ష్మణేన చ సహ, ఇహ చిత్రకూటే, విజహ్రివాన్ విహృతవాన్, విపూర్వా ద్ధరతే ర్లిటః క్వసు రాదేశః. పశ్చాత్, కులధర్మవర్ధనీం — కులధర్మః ప్రజాపాలనం, తద్వర్ధనీం, రతిం ప్రపత్స్యే. ౨౭

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీ [illegible] ర్ణనే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుర్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ పంచనవతితమ స్సర్గః

ఏవం వనగిరిప్రదర్శనేనోపలాల్య, నదీప్రదర్శ నేనాపి లాలయతి (అథేత్యాదినా.) ౧

(అబ్రవీదితి.) వచనే హేతు స్తత్సౌందర్య మిత్యాశయేనోక్తం. (వరారోహ మిత్యాది.) వరారోహాం-ఆరుహ్యత ఇత్యారోహో జఘనం, గురుజఘనా మిత్యర్థః. చారుచంద్రనిభాననా మిత్యనేన

విచిత్రపులినాం రమ్యాం రససేవితాం,
కమలై రుపసంపన్నాం పశ్య మందాకినీం నదీం. ३

నానావిధై స్తీరరుహై ర్వృతాం పుష్పఫలద్రుమైః,
రాజంతీం రాజరాజస్య నళినీ మివ సర్వతః. ४

మృగయూథ నిపీతాని కలుషాంభాంసి సాంప్రతం,
తీర్థాని రమణీయాని రతిం సంజనయంతి మే. ५

జటాజినధరాః కాలే వల్కలోత్తరవాససః,
ఋషయ స్త్వవగాహంతే నదీం మందాకినీం ప్రియే. ६

ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతే నియమా దూర్ధ్వబాహవః,
ఏతే పరే విశాలాక్షి మునయ స్సంశితవ్రతాః. ७

రతిరమణనిదర్శితనవగిరివిలోకనకుతూహలవికసితవదనత్వ ముక్తం. రాజీవలోచనః విస్మయోత్ఫుల్లనయన ఇత్యర్థః. २

(విచిత్రేతి.) పులినస్య విచిత్రత్వం నవోపలాలంకృతత్వాత్. సారసాః హంసవిశేషాః, అత్ర వస్తునా పృథుజఘనకలనూపురసుందరకరపదవదనవతీ భవతీవ భాతీ త్యలంకారధ్వనిః. ३

(నానావిధై రితి.) రాజరాజస్య కుబేరస్య. నళినీం సౌగంధికసరసీం. ४

(మృగయూథేతి.) మృగయూథనిపీతాని, అతఏవ కలుషాణి, రమణీయాని. కుంకుమరసాభాని అంభాంసి యేషు తాని. తీర్థాని అవతారాః, రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం. ५

(జటేతి.) కాలే స్వనియమోచితకాలే, అవగాహంతే మజ్జంతి, ప్రియే ఇత్యన్యత్ర దృష్టి ర్నివార్యతే. ६

(ఆదిత్య మితి.) ఉపతిష్ఠంతే, ఉపా న్మంత్రకరణ ఇత్యాత్మనేపదం. నియమాద్ధేతోః. పరే పూర్వోక్తమునిభ్యోఽన్యే. సంశితవ్రతాః తీక్ష్ణనియమాః. ७

ః చిత్రకూటే విహారః)

మారుతోద్ధూతశిఖరైః ప్రనృత్త ఇవ పర్వతః,
పాదపైః పత్రపుష్పాణి సృజద్భి రభితో నదీం. ౮

క్వచి న్మణినికాశోదాం క్వచిత్ పులినశాలినీం,
క్వచిత్ సిద్ధజనాకీర్ణాం పశ్య మందాకినీం నదీం. ౯

నిర్ధూతా న్వాయునా పశ్య వితతా న్పుష్పసంచయా న్,
పోప్లూయమానా నపరా న్పశ్య త్వం జలమధ్యగా న్. ౧౦

తాం శ్చాతివల్గువచసో రథాంగాహ్వయనా ద్విజాః,
అధిరోహంతి కల్యాణి వికూజంత శ్శుభా గిరః. ౧౧

(మారుతోద్ధూత శిఖరై రితి.) మారుతోద్ధూతశిఖరైః వాయుకంపితశాఖైః, పుష్పాణి సృజద్భిః ముంచద్భిః, పాదపైః, ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తు ముద్యుక్త ఇవ. ఆదికర్మణి క్తః. లోకే హి నృత్తోద్యుక్తః పుష్పాణి పరివికీర్య హస్తౌ చాలయతి తద్వది త్యుత్ప్రేక్షా. ౮

(క్వచి దితి.) మణినికాశోదాం ముక్తామణినిభజలాం, ఉదకస్యోదభావ ఆర్షః. క్వచి త్తీరే, సిద్ధజనేనావగాహనోద్యుక్తేన, అవకీర్ణాం, ఏతేన శ్వేతవసనా ప్ర[illegible] కాముకావృతా నారీ ద్యోత్యతే. ౯

(నిర్ధూతా నితి.) వాయునా నిర్ధూతా న్, వితతా న్ తీరే వ్యాప్తా న్, పుష్పసంచయా న్ పశ్య. జలమధ్యగాన్, పోప్లూయమానా న్ భృశం పునఃపున ర్వా ప్లవమానా న్, అపరాన్ పుష్పసంచయాంశ్చ, త్వం పశ్య. ప్రియహృతార్ధగళితవసనా నారీవ లక్ష్యత ఇతి వ్యంగం. (తా నితి.) వల్గువచసః రత్యర్థాహ్వానకాలిక రమ్యవచసః, శుభాః గిరః నిమ్కూజంతః రతికాలికస్వరా న్ కుర్వంతః, రథాంగాహ్వయనాః చక్రాహ్వయాః, ద్విజాః చక్రవాకాః, తా న్ పుష్పసంచయా నధిరోహంతి శయన మారోహం తీత్యర్థః. అనేన చక్రవాకరతి ర్దర్శితా. ౧౧

దర్శనం చిత్రకూటస్య మందాకిన్యా శ్చ శోభనే,
అధికం పురవాసాచ్చ మన్యే చ తవ దర్శనాత్. ౧౨

విధూతకలుషై స్సిద్ధై స్తపోదమశమాన్వితైః,
నిత్యవిక్షోభితజలాం విగాహస్వ మయా సహ. ౧౩

సఖీవచ్చ విగాహస్వ సీతే మందాకినీం నదీం,
కమలా న్యవమజ్జంతీ పుష్కరాణి చ భామిని. ౧౪

త్వం పౌరజనవ ద్వ్యాళా నయోధ్యా మివ పర్వతం,
మన్యస్వ వనితే నిత్యం సరయూవ దిమాం నదీం. ౧౫

లక్ష్మణ శ్చాపి ధర్మాత్మా మన్ని దేశే వ్యవస్థితః,
త్వం చానుకూలా వైదేహి ప్రీతిం జనయథో మమ. ౧౬

(దర్శన మితి.) హే శోభనే నిర్మత్సరే, చిత్రకూటస్య దర్శనం పురవాసాధికం చిత్రకూటవాసః పురవాసాద ప్యధికసుఖావహః, ఏకాంతభోగస్థానత్వా దితి భావః. మందాకిన్యా దర్శనం తవ దర్శనాద ప్యధిక సుఖకరం, ఉద్దీపనత్వాదితి భావః. (విధూతకలుషై రితి.) తపోదమశమాన్వితైః, అత ఏవ విధూతకలుషైః నిష్పాపైః సిద్ధైః సిద్ధసాధననిష్ఠైః, నిత్యవిక్షోభితజలాం సదా తత్స్నానేన తత్పాదరేణుధన్యాం, మందాకినీం మయా సహ విగాహస్వ, మా మప్రధానీకృత్య జలక్రీడారస మనుభవే త్యర్థః. నిత్యవిక్షోభితజలా మిత్యనేన జలక్రీడోపకరణకుసుంభాదిసామగ్రీ దర్శితా. ౧౨-౧౩

(సఖీవ దితి.) సఖ్యా యథా సలిలమవగాహసే తథా మయా సహ విగాహస్వ. కమలాని రక్తాబ్జాని, పుష్కరాణి సితాంభోజాని, అవమజ్జంతి అవమజ్జయంతీ. స్తనజఘనాఘాతజనితతరంగైరితి భావః. యద్వా, తవ వదన కాంతినిర్జితతయా లజ్జయా అవ జ తీవే త్యుత్ప్రేక్షా. ౧౪

(త్వమితి.) త్వం, వ్యాళాన్ వనచరజంతూన్, పౌరజనవత్ పశ్య పౌరజనప్రీతిం వ్యాళేషు కుర్వి త్యర్థః, ఏవ ముత్తరత్రాపి. అతః పౌరజనాద్యనవలోకనక్లేశో న కార్య ఇతి భావః. ౧౫

(లక్ష్మణ ఇతి.) సౌభ్రాత్ర మనుకూలభార్యత్వం చ సౌఖ్యరసాయన మితి భావః. ౧౬

(సీతారామయోః చిత్రకూటే విహారః)

ఉప స్పృశం స్త్రిషవణం మధుమూలఫలాశనః,
నాఽయోధ్యాయై న రాజ్యాయ స్పృహయేఽద్య త్వయా సహ. ౧౭

ఇమాం హి రమ్యాం మృగయూథపాళినీం నిపీతతోయాం గజసింహవానరైః,
సుపుష్పితైః పుష్పధరై రలంకృతాం న సోఽస్తి యస్స్యా దగతక్లమస్సుఖీ.

ఇతీవ రామో బహుసంగతం వచః ప్రియాసహాయ స్సరితం ప్రతి బ్రువన్,
చచార రమ్యం నయనాంజనప్రభం స చిత్రకూటం రఘువంశవర్ధనః. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచనవతితమ స్సర్గః.

(ఉపస్పృశన్నితి.) హే వైదేహి, త్వయా సహ, త్రిషవణం త్రిసంధ్యం, ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్, మధుమూలఫలాశనోఽహం, అయోధ్యాయై న స్పృహయే. రాజ్యాయ చ న స్పృహయే. స్పృహే రీప్సిత ఇతి సంప్రదానసంజ్ఞా. ౧౭

(ఇమా మితి.) ఇమాం మందాకినీం. మృగయూథపాళీనీం మృగయూథశాలినీం, మృగయూథలోళితా మితి చ పాఠః. గజసింహవానరైః ఆశ్రమమహిమ్నా శాంతవైరై రిత్యర్థః. నిపీతతోయా మితి పాపహరత్వ ముక్తం. పుష్పధరై ర్వృక్షైః, అనేనోద్దీపనత్వ ముక్తం. ఉపస్పృశ న్నిత్యనుషజ్యతే. యః అగతక్లమ స్సుఖీ న స్యాత్ స నాస్తి సర్వోప్యత్ర స్నాత్వా గతక్లమో భవతీ త్యర్థః. ౧౮

(ఇతీతి.) ప్రియాసహాయో రామః, సరితం ప్రతి సరిద్విషయే, సంగతం ప్రసక్తానుప్రసక్తం, బహువచో బ్రువన్ సన్, నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్యాంజనకాంతిం, తద్వన్నీల మిత్యర్థః, చిత్రకూటం చచార చిత్రకూటప్రాంతే చచారే త్యర్థః. ఏతేన పునః పురవాసనిస్పృహత్వద్యోతనాయ రామస్య వనవాసనిర్భరత్వ ముక్తం. ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే.

పంచనవతితమ స్సర్గః.

అథ షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

తాం తథా దర్శయిత్వా తు మైథిలీం గిరినిమ్నగాం,
నిషసాద గిరిప్రస్థే సీతాం మాంసేన ఛందయన్. ౧

ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్టప్త మిద మగ్నినా,
ఏవ మాస్తే స ధర్మాత్మా సీతయా సహ రాఘవః. ౨

తథా తత్రాఽఽసత స్తస్య భరతస్యోపయాయినః,
సైన్యరేణుశ్చ శబ్దశ్చ ప్రాదురాస్తాం నభస్స్పృశౌ. ౩

ఏతస్మి న్నంతరే త్రస్తా శ్శబ్దేన మహతా తతః,
అర్దితా యూథపా మత్తా స్సయూథా దుద్రువు ర్దిశః ౪

స తం సైన్యసముద్ధూతం శబ్దం శుశ్రావ రాఘవః,
తాం శ్చ వి[illegible] సర్వాన్ యూథపా నన్వవైక్షత. ౫

అథ షణ్ణవతితమ స్సర్గః

ఏవం ప్రాసంగిక ముక్త్వా ప్రకృత మనుసరతి (తా మిత్యాదినా.) గిరినిమ్నగాం గిరినదీం, మాంసేన ఛందయన్ వశీకుర్వన్ - 'వశాభిప్రాయయోశ్ఛంద' ఇతి వైజయంతీ. ౧

వశీకరణప్రకార మాహ (ఇద మిత్యాదినా.) ఇదం మాంసం, మేధ్యం శుద్ధం, నిర్మల మితి యావత్. స్వాదు రసవత్, నిష్టప్తం ప్రతప్తం. ఇదం శబ్దేన స్వభుక్తశేష మితి గమ్యతే. ఏవ మాస్తే ఏవం బ్రువ న్నాస్త ఇత్యర్థః. ౨

(తథేతి.) తథా ఉక్తరీత్యా, తత్ర గిరిప్రస్థే, తస్య ఆసతః తస్మిన్నాసీనే సతి, సైన్యరేణుః, శబ్దః సైన్యశబ్దశ్చ, ఉభౌ నభస్స్పృశౌ సంతౌ, ప్రా[illegible] ౩

(ఏతస్మి న్నితి.) ఏతస్మి న్నంతరే అస్మిన్ శబ్దశ్రవణసమయే. తతః తేన ౪

(స ఇతి.) సైన్యసముద్ధూతం, సైన్యోత్పాదితం. ౫

(లక్ష్మణేన భరతసైన్యసందర్శనం)

తాంశ్చ విద్రవతో దృష్ట్వా తం చ శ్రుత్వా చ నిస్వనం,
ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం దీప్తతేజసం. ౬

హంత లక్ష్మణ పశ్యేహ సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా,
భీమ స్తనితగంభీర స్తుములః శ్రూయతే స్వనః. ౭

గజయూథాని వాఽరణ్యే మహిషా వా మహావనే,
విత్రాసితా మృగా స్సింహై స్సహసా ప్రద్రుతా దిశః. ౮

రాజా వా రాజమాత్రో వా మృగయా మటతే వనే,
అన్యద్వా శ్వాపదం కించి త్సౌమిత్రే జ్ఞాతు మర్హసి. ౯

సుదుశ్చరో గిరి శ్చాయం పక్షిణా మపి లక్ష్మణ,
సర్వ మేత ద్యథాతత్త్వ మచిరాద్ జ్ఞాతు మర్హసి. ౧౦

(తా నితి.) దీప్తతేజస మిత్యనేన వక్ష్యమాణావేక్షణక్షమత్వ ముచ్యతే. ౬

(హంతేతి.) వ్యగ్రతాయా మవ్యయం. వాక్యారంభే వా 'వాక్యారంభేఽనుకంపాయాం హంత హర్షవిషాదయో' రితి వైజయంతీ. పశ్య వృక్షమారుహ్య ప్రేక్షస్వ, సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా త్వయా సుమిత్రా సత్పుత్రేతి సాంత్వోక్తిః. భీమ స్తనితగంభీరః భయంకరమేఘనిర్ఘోషవ-గంభీరః, మహీ స్తనితగంభీర ఇతిపాఠే - భూకంపజనితశబ్దవత్ గంభీర ఇత్యర్థః. ౭

(గజయూథా నీతి.) మృగా ఇత్యత్రాపి వాశబ్ద స్సంబంధనీయః. ౮

(రాజేతి.) రాజమాత్రః రాజతుల్యః కశ్చిత్. మృగయా ముద్దిశ్య అటతే, ఆత్మనేపద మార్షం. శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః, నపుంసకత్వ మార్షం. 'వ్యాఘ్రాదయో వనచరాః పశవః శ్వాపదా మతా' ఇతి హలాయుధః. అన్యో వా యః కశ్చి చ్ఛ్వాపదః అటత ఇతి సంబంధః. ౯

(సుదుశ్చర ఇతి.) అయం గిరిః, పక్షిణా మపి సుదుశ్చరో వర్తతే పక్షిసంచారో పీదానీం నాస్తీ త్యర్థః. సర్వ మేతత్ పూర్వోక్తకారణేషు అన్యతమం, జ్ఞాతు మర్హసీ త్యర్థః. ౧౦

స లక్ష్మణ స్సంత్వరిత స్సాల మారుహ్య పుష్పితం,
ప్రేక్షమాణో దిశ స్సర్వాః పూర్వాం దిశ ... ౧౧

ఉదఙ్ముఖః ప్రేక్షమాణో దదర్శ మహతీం చమూం,
రథాశ్వగజసంబాధాం యత్తై ర్యుక్తాం పదాతిభిః. ౧౨

తా మశ్వగజసంపూర్ణాం రథధ్వజవిభూషితాం,
శశంస సేనాం రామాయ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧౩

అగ్నిం సంశమయ త్వార్య స్సీతా చ భజతాం గుహాం,
సజ్యం కురుష్వ చాపం చ శరాం శ్చ కవచం తథా. ౧౪

తం రామః పురుషవ్యాఘ్రో లక్ష్మణం ప్రత్యువాచ హ,
అంగావేక్షస్వ సౌమిత్రే కస్యేమాం మన్యసే చమూం. ౧౫

(స ఇతి.) పుష్పిత మిత్యనేన విరళపత్రతయా నావారకత్వ ముక్తం. సర్వా దిశః ప్రేక్షమాణః సామాన్యేన ప్రేక్షమాణస్సన్, పూర్వాం దిశ ముదైక్షత సవిశేష మలోకయత్. ౧౧

తత్ర దర్శన హేతుమాహ (ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాదినా.) యత్తై స్సన్నద్ధైః. ౧౨

(తా మితి.) రథధ్వజవిభూషితాం రథబద్ధధ్వజై రలంకృతాం. ౧౩

(అగ్నిమితి.) అగ్నిం సంశమయతు, అన్యథా ధూమానుసారేణాఽఽగచ్ఛేత్ సేనేతి భావః. సజ్యం జ్యయా మౌర్వ్యా సహితం, కురుష్వ, శరాం శ్చ కవచం తథా శరాం శ్చ కవచం చ, గృహాణేతి శేషః. యద్వా, కురుష్వే త్యనుషంగః, కరోతేః క్రియాసామాన్యవాచిత్వా దౌచిత్యేన శరాన్ గృహాణ కవచం ధారయే త్యర్థః. ౧౪

(తమితి.) తం ఏవం సమీక్ష్య వదంతం, పురుషవ్యాఘ్రః సమీక్ష్యకారీతి భావః. అంగేతి

(లక్ష్మణేన భరతసైన్యసందర్శనం)

ఏవ ముక్త స్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్,
దిధక్షు న్నివ తాం సేనాం రుషితః పావకో యథా. ౧౬

సంపన్నం రాజ్య మిచ్ఛం స్తు వ్యక్తం ప్రాప్యాఽభిషేచనం,
ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి కైకేయ్యా భరత స్సుతః. ౧౭

ఏష వై సుమహాం ఛ్ఛ్రీమాన్ విటపీ సంప్రకాశతే,
విరాజ త్యుద్గతస్కంధః కోవిదారధ్వజో రథే. ౧౮

(అసౌ హి సుమహాస్కంధో విటపీ చ మహాద్రుమః,
విరాజతే మహాసైన్యే కోవిదారధ్వజో రథే.)

భజం త్యేతే యథాకామ మశ్వా నారుహ్య శీఘ్రగాన్,
ఏతే భ్రాజంతి సంహృష్టా గజా నారుహ్య సాదినః. ౧౯

సంబోధనే. అవేక్షస్వ ధ్వజచిహ్నేన సమ్య గవలోకయ, ఇమాం త్వయా దృష్టాం చమూం, కస్యేతి మన్యసే ? వదేతి శేషః. ౧౫

(ఏవ మితి.) రుషితః కుపితః, కర్తరి క్తః. పావకో యథా వహ్నితుల్యః. ౧౬

(సంపన్న మితి.) కైకేయ్యా స్సుతః తత్సుతత్వేన క్రూరప్రకృతి ర్భరతః. అభిషేచనం ప్రాప్య, కైకేయీవరానురోధే నాఽభిషిక్త స్తావతా ప్యతృప్తః. సంపన్నం సమృద్ధం, నిష్కంటక మితి యావత్. రాజ్య మిచ్ఛన్ సన్, తదంశభాగినౌ ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి. ౧౭

భరతాగమనే కిం చిహ్న మిత్యత్రాహ (ఏష ఇతి.) విటపీ ధ్వజచిహ్నభూతో వృక్షః. ప్రకాశతే స్పష్టం దృశ్యతే, తమేవ విశినష్టి (విరాజతీతి.) ఉద్గతస్కంధః ఉన్నతస్కంధః, ఉన్నతస్కంధత్వం లిఖితవృక్షద్వారా. కోవిదారధ్వజః కోవిదారవృక్షయుక్తో ధ్వజః. ౧౮

(భజంతీతి.) ఏతే అశ్వారోహాః, అశ్వా నారుహ్య, భజంతి ఇమం దేశం ప్రాప్నువంతీ త్యర్థః. సాదినః గజారోహాః. ౧౯

గృహీతధనుషౌ చావాం గిరిం వీర శ్రయావహై,
అథ వే హైవ తిష్ఠావ స్సన్నద్ధా వుద్యతాయుధౌ. ౨౦

అపి నౌ వశ మాగచ్ఛే త్కోవిదారధ్వజో రణే, ౨౦½

అపి ద్రక్ష్యామి భరతం యత్కృతే వ్యసనం మహత్.
త్వయా రాఘవ సంప్రాప్తం సీతయా చ మయా తథా, ౨౧½

య న్నిమిత్తం భవా న్రాజ్యా చ్చ్యుతో రాఘవ శాశ్వతాత్.
సంప్రాప్తోఽయ మరి ర్వీర భరతో వధ్య ఏవ మే, ౨౨½

భరతస్య వధే దోషం నాఽహం పశ్యామి రాఘవ.
పూర్వాపకారిణాం త్యాగే న హ్యధర్మో విధీయతే, ౨౩¼

పూర్వాపకారీ భరత స్త్యక్తధర్మశ్చ రాఘవ.
ఏతస్మి న్నిహతే కృత్స్నా మనుశాధి వసుంధరాం, ౨౪½

అద్య పుత్రం హతం సంఖ్యే కైకేయీ రాజ్యకాముకా.
మయా పశ్యే త్సుదుఃఖార్తా హస్తిభగ్న మివ ద్రుమం, ౨౫½

(గృహీతధనుషా వితి.) దుర్గే స్థిత్వా యుద్ధార్థం గిరేః శ్రయణం. ౨౦

(అపీతి.) అపిః కామప్రవేదనే. నౌ ఆవయోః. ౨౦½

(అపి ద్రక్ష్యామి) త్యారభ్య శ్లోకః. ౨౧

(యన్నిమిత్త మితి.) యన్నిమిత్తం యస్మాత్ భరతా ద్ధేతోః. ౨౨¼

(భరతస్యేతి.) త్యాగే వధే. ౨౩½

(పూర్వాపకారీతి.) అపకార శ్చ న ప్రామాదిక ఇత్యాహ (త్యక్తధర్మ ఇతి.) ౨౪¼

(అద్యేతి.) సంఖ్యే యుద్ధే 'మృధ మాస్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ౨౫

(లక్ష్మణేన భరతసైన్యసందర్శనం)

కైకేయీం చ వధిష్యామి సానుబంధాం సబాంధవాం.
కలుషేణాఽద్య మహతా మేదినీ పరిముచ్యతాం, ౨౮

అద్యేమం సంయతం క్రోధ మసత్కారం చ మానద.
మోక్ష్యామి శత్రు సైన్యేషు కక్షేష్వివ హుతాశనం, ౨౯

అద్యైత చ్చిత్రకూటస్య కాననం నిశితై శ్శ :,
భిందన్ శత్రుశరీరాణి కరిష్యే శోణితోక్షి ం, ౩౦

శరై ర్నిర్భిన్న హృదయాన్ కుంజరాం స్తురగాం స్తథా,
శ్వాపదాః పరికర్షంతు నరాం శ్చ నిహతా న్మయా, ౩౧

శరాణాం ధనుష శ్చాహ మనృణోఽస్మి మహామృథే.

(కైకేయీ మితి.) వధిష్యామి, హంతే ర్వధాదేశ ఆర్షః. సానుబంధాం మంథరాద్యనుబంధ సహితాం, కలుషేణ పాపేన 'కలుషం వృజినై నోఘ' మిత్యమరః. ౨౮

(అద్యేతి.) సంయతం స్తంభితం, అసత్కారం తిరస్కారం, మోక్ష్యామి తత్కార్యం కరిష్యామీ త్యర్థః. శరవ్యాజేన మోక్ష్యామీతి వాఽర్థః. కక్షేషు శుష్కగుల్మేషు, మానదే త్యనేన మానం మా చ్ఛైత్సీ రిత్యుచ్యతే. ౨౯

(అద్యైత దితి.) శత్రుశరీరాణి భిందన్ ఏతత్ కాననం శోణితోక్షితం కరిష్య ఇత్యన్వయః.

(శరాణా మితి.) అహం, యతః పూర్వం తత్ర తత్ర యుద్ధే, శరాణాం దనుషశ్చ విషయే, అనృణః ఋణరహితః శత్రుకళేబరాహారదానేన పరిహృత ఋణః, స్వయం యుద్ధే క్వాప్యపరాజిత శ్శత్రుజయైకశీల ఇత్యర్థః. అతః అస్మీ త్యహ మర్థేఽవ్యయం. అస్మి అహం, మహామృథే భావి న్యపి యుద్ధే, ససైన్యం భరతం హత్వా, అనృణ ఇత్యనుకర్షః. అనృణో భవిష్యామీ త్యన్వయః. వనవాసాత్ పూర్వ మపి శంబరసుతజయాదిప్రతిపాదనా త్తత్ర లక్ష్మణస్యాపి సహభావావశ్యం

ససైన్యం భరతం హత్వా భవిష్యామి న సంశయః, ౨౦౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తనవతితమ స్సర్గః

సుసంరబ్ధం తు సౌమిత్రిం లక్ష్మణం క్రోధమూర్ఛితం,
రామ స్తు పరిసాంత్వ్యాఽథ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧

కి మత్ర ధనుషా కార్య మసినా వా సచర్మణా,
మహేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞే భరతే స్వయ మాగతే. ౨

భావా ద్యుద్ధసంభవః. అస్మీతి క్రి వా. తదా అభవమి త్యర్థః. యతః అనృణోఽభవమి త్యన్వయః, త్వయాపి మద్వీర్యం జ్ఞాతపూర్వ మిత్యర్థః. ౨౦౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీ యనే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తనవతితమ స్సర్గః

అథ కుపితపరిసాంత్వనం సప్తనవతితమే (సుసంరబ్ధ మిత్యాది.) పూర్వం సుసంరబ్ధం సుతరాం ప్రేః ం, 'సంరంభః చే' త్యమరః. అద్య తు, తద్వైలక్షణ్యేన క్రోధమూర్ఛితం. యద్వా, క్రోధమూర్ఛితత్వాదేవ సుసంరబ్ధం క్రోధకార్యయుద్ధోన్ముఖ్యయుక్తం, తత్ర హేతు స్సపః ఽపుత్రత్వ మిత్యాహ (సౌమిత్రి మితి.) యద్వా, సుమిత్రాపుత్రత్వస్మారణపూర్వక ముక్తవా నితి ద్యోత్యతే. రామస్తు, ఇదం చ వచనం రామా దన్యై ర్వక్తుమశక్య మితి భావః. ౧

(కిమితి.) అత్ర ఇదానీం పరిదృష్టే. మహేష్వాసే ఉచితవిషయశరసంధాతరి. తత్ర హేతుః **(మహాప్రాజ్ఞ ఇతి.)** స్వయం పురుషప్రేరణం వినా, ఆగతే భరతే విషయే, ధనురాదిభిః

(శ్రీరామేణ లక్ష్మణక్రోధావేశనిరాకరణం)

పితు స్సత్యం ప్రతిశ్రుత్య హత్వా భరత మాగతం,
కిం కరిష్యామి రాజ్యేన సాపవాదేన లక్ష్మణ. ౩

య ద్ద్రవ్యం బాంధవానాం వా మిత్రాణాం వా క్షయే భవేత్,
నాఽహం తత్ప్రతిగృహ్ణీయాం భక్షా న్విషకృతా నివ. ౪

ధర్మ మర్థం చ కామం చ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ,
ఇచ్ఛామి భవతా మర్థే ఏత త్ప్రతిశృణోమి తే. ౫

భ్రాతౄణాం సంగ్రహార్థం చ సుఖార్థం చాపి లక్ష్మణ,
రాజ్య మప్యహ మిచ్ఛామి సత్యేనా ధ మాలభే. ౬

కిం కార్యం? న కిమపీ త్యర్థః. మహాప్రాజ్ఞో భరతోఽపి యది ధను ర్గృహీత్వా స్వయ మాగతః, తదా కి మస్మాకం యుద్ధోద్యోగేనేతి భావః. ౨

తత్ర యుక్తిమాహ (పితు రితి.) సాపవాదేన పిత్రా భరతాయ దత్తం రాజ్యం రామ స్తం హత్వా గృహీతవా నిత్యేవం రూ దేన యుక్తం. ౩

యుక్త్యంతర మాహ (యదితి.) బాంధ క్షయే నాశే, లబ్ధం య ద్ధనం. త న్న గృహ్ణీయాం, నేచ్ఛేయ మిత్యర్థః. విషకృతాన్ విషమిశ్రద్రవ్యకృతాన్, భక్షాన్ అపూపాదీ నివ. ౪

(ధర్మ మితి.) అర్థం పృథివీభిన్నం రత్నాదికం, భవతాం భ్రాతౄణా మర్థే భవన్నిమిత్త మిత్యర్థః. ఏతత్ ఉక్తరూపం, ప్రతిశృణోమి, నాతివర్త ఇత్యర్థః. ౫

(భ్రాతౄణా మితి.) సంగ్రహార్థం ధనసంచయార్థం, సుఖార్థం తత్సుఖార్థం, తత్తదభిమతవస్తు ప్రదానేన తత్ప్రీత్యర్థ మిత్యర్థః. అపినా తద్వృద్ధి స్సముచ్చీయతే. బహుచ్ఛిద్రత్వేనా ఽపరిగ్రాహ్యతయా మమాఽనిష్ట మపి, ఆలభే స్పృశామి, స్పృష్ట్వా శప ఇత్యర్థః. (సత్యేనేతి.) మదుక్తం యథా సత్యం భవతి తథా స్పృశా మీత్యర్థః. ౬

నేయం మమ మహీ సౌమ్య దుర్లభా సాగరాంబరా,
న హీచ్ఛేయ మధర్మేణ శక్రత్వ మపి లక్ష్మణ. ౭

యద్వినా భరతం త్వాం చ శత్రుఘ్నం చాపి మానద,
భవే న్మమ సుఖం కించి ద్భస్మ త త్కురుతాం శిఖీ. ౮

మన్యేఽహ మాగతోఽయోధ్యాం భరతో భ్రాతృవత్సలః,
మమ ప్రాణా త్ప్రియతరః కులధర్మ మనుస్మరన్. ౯

శ్రుత్వా ప్రవ్రాజితం మాం హి జటావల్కలధారిణం,
జానక్యా సహితం వీర త్వయా చ పురుషర్షభ ౧౦

స్నేహేనాఽఽక్రాంతహృదయ శ్శోకేనాఽఽకులితేంద్రియః,
ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేష భరతో నాఽన్యథాఽఽగతః ౧౧

అంబాం చ కైకయీం రుష్య పరుషం చాఽప్రియం వదన్,
ప్రసాద్య పితరం శ్రీమాన్ రాజ్యం మే దాతు మాగతః. ౧౨

(నేతి.) నేచ్ఛేయం, ఇమా మితి శేషః. ౭

(యదితి.) శిఖీ అగ్నిః, భరతాదిసుఖాఽననుగుణం యత్ సుఖం తదగ్ని ర్భస్మీకురుతాం న న్మమ గ్రాహ్య మిత్యర్థః. ౮

ఏవం లక్ష్మణచిత్తానుసారేణ పరిహృత్య వస్తుతత్త్వ మాహ (మన్య) ఇత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం, ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేష భరతో నాన్యథాగత ఇతి మన్యే ఇత్యన్వయః. అయోధ్యా మాగతః, మాతులగృహాదితి శేషః. భ్రాతృవత్సలః భ్రాతృషు వత్సలః, స్నేహీ, కులధర్మం జ్యేష్ఠస్య రాజ్యపరిపాలనరూపం, స్నేహేన మద్విషయప్రీత్యా, ఆక్రాంతహృదయః తత్పరవశ ఇత్యర్థః. శోకేన మద్వివాసజనితదుఃఖేన, ఆకులితేంద్రియః వ్యాకులహృదయః, అన్యథా మద్విరోధితయా, నాఽఽగతః. ౧౧

(అంబా మితి.) రుష్య సంరుష్య. ౧౨

(శ్రీరామేణ లక్ష్మణక్రోధావేశనివర్తనం)

ప్రాప్తకాలం య దేషోఽస్మాన్ భరతో ద్రష్టు మిచ్ఛతి,
అస్మాసు మనసా ప్యేష నాఽప్రియం కించి దాచరేత్. ౧౩

విప్రియం కృతపూర్వం తే భరతేన కదా ను కిం,
ఈదృశం వా భయం తేఽద్య భరతం యోఽత్ర శంకసే. ౧౪

న హి తే నిష్ఠురం వాచ్యో భరతో నాఽప్రియం వచః,
అహం హ్యప్రియ ముక్త స్స్యాం భరతస్యాఽప్రియే కృతే. ౧౫

కథం ను పుత్రాః పితరం హన్యుః కస్యాంచి దాపది,
భ్రాతా వా భ్రాతరం హన్యా త్సౌమిత్రే ప్రాణ మాత్మనః. ౧౬

(ప్రాప్తకాల మితి.) ఏషః భరతః, అస్మాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి యత్, ఏతత్, ప్రాప్తకాలం కాలోచిత మిత్యర్థః. ౧౩

(విప్రియ మితి.) తే తుభ్యం, భరతేన, కదా ను కదాచిత్, విప్రియం కృతపూర్వం కిం? ఈదృశం భయం వా త్వదుక్తసదృశం భయజనకవాక్యం వా, కృతపూర్వం కిం ఉక్తపూర్వం కిం? య స్త్వ మద్య, అత్రార్థే, అత్ర స్థానే వా, భరతం శంకసే ఇతి యోజనా. ౧౪

(న హీతి.) త ఇతి కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ. తే త్వయా, భరతః నిష్ఠురం అప్రియం చ వచః న వాచ్యః, భరతస్య అప్రియే అప్రియవచనే, కృతే ఉక్తే సతి, అహం హి అహమేవ, అప్రియ ముక్త స్స్యా మితి సంబన్ధః. స్వాశ్రితవిషయే కృతాపచార స్స్వస్మిన్నేవ కృత ఇతి భగవ దభిప్రాయోఽనేన గమ్యతే. ౧౫

పూర్వం దశరథో వధ్యతా మిత్యుక్తం, ఇదానీం భరతో వధ్యత ఇతి. ఇత ఉపరి తూష్ణీ మవస్థానే కార్యహాని ర్భవిష్యతీతి భయా త్తాం రౌద్రీం బుద్ధిం నియమ్య నివర్తయతి (కథ న్న్విత్యాదినా.) ప్రాణం ప్రాణభూతం. ౧౬

యది రాజ్యస్య హేతో స్త్వ మిమాం వాచం ప్రభాషసే,
వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మస్మై ప్రదీయతాం. ౧౭

ఉచ్యమానోపి భరతో మయా లక్ష్మణ తత్త్వత:,
రాజ్య మస్మై ప్రయచ్ఛేతి బాఢ మిత్యేవ వక్ష్యతి. ౧౮

తథోక్తో ధర్మశీలేన భ్రాత్రా తస్య హితే రత:,
లక్ష్మణ: ప్రవివేశేవ స్వాని గాత్రాణి లజ్జయా. ౧౯

త ద్వాక్యం లక్ష్మణ శ్శ్రుత్వా వ్రీళిత: ప్రత్యువాచ హ,
త్వాం మన్యే ద్రష్టు మాయాత: పితా దశరథ స్స్వయం. ౨౦

(యదీతి.) యది రాజ్యస్య హేతోః త్వం. ఇమాం భరతహింసారూపాం, వాచం ప్రభాషసే, తర్హి, వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మస్మై ప్రదీయతాం. ప్రదీయతా మి త్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౭

(ఉచ్యమాన ఇతి.) భరతః. అస్మై రాజ్యం ప్రయచ్ఛేతి మయా, ఉచ్యమానోపి అహృదయ ముక్తోపి, తత్త్వతః బాఢ మితి వక్ష్యత్యేవ తథా దాస్యామీతి వక్ష్యత్యేవే త్యర్థః. ఏవకారేణ తస్య పున ర్నివృత్త్యభావ ఉచ్యతే. ౧౮

(తథేతి.) తస్య రామస్య, హితే రతః, న తు స్వార్థపరః. అతఏవ మంగళాశాసనపరత్వా దస్థానే భయశంకయా తథోక్తవా నితి గమ్యతే. గాత్రాణి అవయవాః, ప్రవివేశేవ లజ్జాతిశయేనా ఽత్యంతసంకుచితగాత్రోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౯

(తద్వాక్య మితి.) వ్రీళయా [illegible] తరం ప్రస్తౌతి (త్వా మితి.) లోకే స్వోక్తిభంగేన వ్రీళితః పురుషః ప్రస్తావాంతరం హి వదతి. (ఆయాత ఇతి.) మన్య ఇత్యన్వయః. ౨౦

(లక్ష్మణక్రోధావేశనివర్తనం)

వ్రీళితం లక్ష్మణం దృష్ట్వా రాఘవః ప్రత్యువాచ హ,
ఏష మన్యే మహాబాహు రిహాఽస్మాన్ ద్రష్టు మాగతః. ౨౦

అథవా నౌ ధ్రువం మన్యే మన్యమాన స్సుఖోచితౌ,
వనవాస మనుధ్యాయ గృహాయ ప్రతినేష్యతి. ౨౧

ఇమాం వా ప్యేష వైదేహీ మత్యంతసుఖసేవినీం,
పితా మే రాఘవ శ్శ్రీమాన్ వనా దాదాయ యాస్యతి. ౨౨

ఏతౌ తౌ సంప్రకాశేతే గోత్రవంతౌ మనోరమౌ,
వాయువేగసమౌ వీర జవనౌ తురగోత్తమౌ. ౨౪

స ఏష సుమహాకాయః కంపతే వాహినీముఖే,
నాగ శ్శత్రుంజయో నామ వృద్ధ స్తాతస్య ధీమతః. ౨౫

న తు పశ్యామి త చ్ఛత్రం పాండురం లోకసత్కృతం,
పితు ర్దివ్యం మహాబాహో సంశయో భవతీహ మే. ౨౬

భావజ్ఞో రామో ప్యౌచిత్యేన లక్ష్మణకృతప్రస్తావం వ్రీళాశమనాయ ప్రపంచయామాసేత్యాహ (వ్రీళిత మితి.) తదేవోచ్యతే (ఏష ఇత్యాదినా.) నౌ ఇతి ద్వివచనం ప్రాధాన్యాత్ మన్యమానః స్మరన్. వనవాసం వనవాసక్లేశం, అనుధ్యాయ అనుచింత్య, (ఇమా మితి.) అత్యం- త్యనేన తన్మాత్రనయనే హేతు రుక్తః. గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ. యద్వా, ప్రశస్తకులప్రసూతౌ, గోత్రం నామ్ని కులేపి చే' తి వైజయంతీ. వాయువేగసమౌ వేగేన వాయుసమా విత్యర్థః. తురగోత్తమౌ రాజోపవాహ్యౌ. (స ఏష ఇతి.) కంపతే కపి చలన ఇతి ధాతుః. మత్తగజస్వభావోఽయం. వృద్ధః ఉన్నతః, ధీమతః గజపరిపాలనజ్ఞస్య తాతస్య, నాగ శ్శత్రుంజయః, న తు మయా సుయజ్ఞాయ దత్తో మాతులా ల్లబ్ధ శ్శ[illegible] ఇత్యర్థః. లోకసత్కృతం లోకోత్తర మిత్యర్థః. ఇహ పితరి విషయే, సంశయో భవతీహ మే ఇతి రాఘవః ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౬

వృక్షాగ్రా దవరోహ త్వం కురు లక్ష్మణ మద్వచః,
ఇతీవ రామో ధర్మాత్మా సౌమిత్రిం త మువాచ హ. ౨౭

అవతీర్య తు సాలాగ్రా త్తస్మా త్స సమితింజయః,
లక్ష్మణః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తస్థౌ రామస్య పార్శ్వతః. ౨౮

భరతేనాపి సందిష్టా సమ్మర్దో న భవే దితి,
సమంతా త్తస్య శైలస్య సేనా వాస మకల్పయత్. ౨౯

అధ్యర్ధ మిక్ష్వాకుచమూ ర్యోజనం పర్వతస్య సా,
పార్శ్వే న్యవిశ దావృత్య గజవాజిరథాకులా. ౩౦

సా చిత్రకూటే భరతేన సేనా ధర్మం పురస్కృత్య విధూయ దర్పం,

(వృక్షాగ్రా దితి.) మద్వచః భరతవిషయే శాంతో భవేతి మత్సూచితం వచః, ప్రథమ మర్ధ ముత్తరార్ధేన యోజనీయం. ౨౭

(అవతీర్యేతి.) సమితిం పరసైన్యం జయతీతి సంజ్ఞాయాం భృతృవృజధారి సహితపిదమ ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన ఖచ్, శ్చ. సన్నద్ధ ఇతి యావత్. పార్శ్వతః భ్రాత ర్యస్థానే భయశంకయేతి భావః. ౨౮

(భరతేనేతి.) సమ్మర్దః రామాశ్రమస్య పీడా. న భవే దితి భరతేన, సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా. సేనా, తస్య శైలస్య సమంతాత్, న తు తదాశ్ర ౨౯

(అధ్యర్ధ మితి.) అధిక మర్ధం యస్మిం త దధ్యర్ధం సార్ధయోజన మిత్యర్థః, పర్వతస్య పార్శ్వే, అవృత్య న్యవిశత్ మండలాకారేణ స్థితా. ౩౦

(సేతి.) చిత్రకూటే చిత్రకూ నీతిమతా సేనయోపరోధే రామస్య ప్రసాదో న స్యా దితి నీతిజ్ఞేన భరతేన, ధర్మం పురస్కృత్య వినీతవేషేణ రాజాఽభిగంతవ్య ఇతి ధర్మ మనుసృత్య

(భరతేన పాదచారేణ శ్రీరామాశ్రమగమనం)

ప్రసాదనార్థం రఘునందనస్య విరాజతే నీతిమతా ప్రణీతా. ౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ‐ ్యకాండే, సప్తనవతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టనవతితమ స్సర్గః

నివేశ్య సేనాం తు విభుః పద్భ్యాం పాదవతాం వరః,
అభిగంతుం స కాకుత్స్థ మియేష గురువర్తకం. ౧

నివిష్టమాత్రే సైన్యే తు యథోద్దేశం వినీతవత్,
భరతో భ్రాతరం వాక్యం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౨

క్షిప్రం వన మిదం సౌమ్య నరసంఘై స్సమంతతః,
లుబ్ధైశ్చ సహితై రేభి స్త్వ మన్వేషితు మర్హసి. ౩

గుహో జ్ఞాతిసహస్రేణ శర రిణా,
సమన్వేషతు కాకుత్స్థా వస్మి న్పరివృత స్స్వయం. ౪

దర్పం విధూయ స్థితేన, రఘునందనస్య ప్రసాదనార్థం, ప్రణీతా ఆనీతా, సా సేనా, విరాజతే భాతి స్మ. ౨౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా ణే, నే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తనవతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టనవతితమ స్సర్గః

అథ భరతస్య రామప్రాప్తి రష్టనవతితమే (నివేశ్యేత్యాది.) గురువర్తకం గురువచనానువర్తకం. ౧-౨

(క్షిప్ర మితి,) లుబ్ధైః వ్యాధైః. ౩-౪

అమాత్యై స్సహ పౌరైశ్చ గురుభిశ్చ ద్విజాతిభిః,
వనం సర్వం చరిష్యామి పద్భ్యాం పరివృత స్స్వయం. ౫

యావ న్న రామం ద్రక్ష్యామి లక్ష్మణం వా మ
ద్రు వా వ న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౬

యావ న్న చంద్రసంకాశం ద్రక్ష్యామి శుభ మాననం,
భ్రాతుః పద్మపలాశాక్షం న మే శాంతి ర్భవిష్యతి ౭

యావ న్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ,
శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౮

యావ న్న రాజ్యే రాజ్యార్హః పితృపైతామహే స్థితః,
అభిషేకజలక్లిన్నో న మే శాంతి ర్భవిష్యతి ౯

సిద్ధార్థః ఖలు సౌమిత్రి ర్య శ్చంద్రవిమలోపమం,
ముఖం పశ్యతి రామస్య రాజీవాక్షం మహాద్యుతి. ౧౦

(అమాత్యై రితి.) అమాత్యై స్సహ పౌరై స్సహ గురుభి ర్ద్విజాతిభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం వనం చరిష్యామీతి సంబంధః. ౫

(యావ దితి.) శాంతిః తిః, మంగళం వా. 'శాంతిః ప్రశమమంగళే' ఇతి వై జయంతీ. ౬-౭

(యావదితి.) పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రధ్వజారవిందాంకుశసుధాకలశాది క్షణయుక్తౌ, చరణౌ యావ న్నశిరసా ధారయిష్యామి తావత్పర్యంతం మే శాంతి ర్న భవిష్యతి. యదా రామ స్స్వయోగ్యసింహాసనాధిరాజ్యమౌళిం ధృత్వా మమ యోగ్యం శ్రీపాదాఖ్యమౌళిం దదాతి, తదా మే సకల దుఃఖశాంతి ర్భవిష్యతీతి భావః. ౮-౯

(సిద్ధార్థ ఇతి.) చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం. ౧౦

(భరతేన పాదచారేణ శ్రీరామాశ్రమగమనం)

కృతకృత్యా మహాభాగా వైదేహీ జనకాత్మజా,
భర్తారం సాగరాంతాయాః పృథివ్యా యాఽనుగచ్ఛతి. ౧౮

సుభగ శ్చిత్రకూటోఽసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః,
యస్మి న్వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ నందనే. ౧౨

కృతకార్య మిదం దుర్గం వనం వ్యాళనిషేవితం,
య దధ్యాస్తే మహాతేజా రామ శ్శస్త్రభృతాం వరః. ౧౩

(కృతకృత్యేతి.) మహాకులప్రసూతా వైదేహీ, మహాభాగా మహాభాగ్యవతీ, కృతకృత్యా కృతార్థా చ. తత్ఫలం తద్ధేతుం చాహ (భర్తార మితి.) పృథివ్యా భర్తార మిత్యన్వయః. ౧౧

(సుభగ ఇతి.) అసౌ చిత్రకూటః, సుభగః భాగ్యశాలీ, గిరిరాజోపమశ్చ - గిరిరాజోపమః హిమవత్పర్వతసదృశః, నందనే.నందయతీతి నందనం చైత్రరథం (సుభగ ఇత్యాది.) సుభగః ప్రదేశాంతరేభ్యోఽతిరమణీయః, (సుభగః) సర్వేషా ముద్దేశ్యతమః. అత్ర హేతుం (యస్మి న్ని) త్యుత్తరార్ధే వక్ష్యతి. (చిత్రకూటః) స్వభావతోపి రమణీయః, (అసౌ గిరిః) అయోధ్యాం పరిత్యజ్యాపి రామేణాఽదరణీయః. యద్వా, (గిరిరాజోపమః) గిరిరాజోఽత్ర శ్రీనివాససాన్నిధ్యస్థానభూతో వేంకటాచలః. తత్రోభయత్ర హేతు మాహ (యస్మి న్నితి.) (కాకుత్స్థః) అయోధ్యాధిపతిః, స్వదేశం విహాయాఽపరిచితే (యస్మి న్వసతి) తత్రానుఽరూపం దృష్టాంత మాహ (కుబేర ఇతి.) చైత్రరథవాసయోగ్యః కుబేరః ఇంద్రోద్యానే (నందన ఇవ.) యద్వా, స్వగృహం విహాయ స్వగృహోద్యానే విహరమాణో వైశ్రవణ ఇవ వసతీ త్యర్థః. ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాననే త్యుక్తే శ్చిత్రకూటోపి రామవిషయో హి. నందనోపమానేన రామస్య చిత్రకూటే భోగ్యతాప్రకర్ష ఉచ్యతే. (కాకుత్స్థః) కకుత్స్థకులోద్భవః, యథా స్వకుల మకృతార్థయత్ తథా స్వవాసస్థలమప్యకృతార్థయ దితి భావః. యద్వా, (కుబేర ఇవ నందనే) భూవాచకేన కుశబ్దేన జగ దుపలక్ష్యతే. బేరం శరీరం. కుబేరో జగచ్ఛరీరః పరమాత్మా, నందన ఇవ వైకుంఠనందనవన ఇవ. ౧౨

(కృతకార్య మితి.) కృతకార్యం కృతార్థం, దుర్గం దుష్ప్రవేశం, వ్యాళనిషేవితం- దుష్టసర్పాశ్రితం, కృతకృత్యత్వే హేతుః (యదిత్యాది.) వనం దుర్గ మితి స్థలస్వభావేన వాసానర్హత్వముక్తం. మహాతేజా ఇత్యాదినా రామవైభవాపేక్షయాపి వాసాఽనర్హత్వ ముచ్యతే. ౧౩

ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా భరత: పురుషర్షభ:,
పద్భ్యా మేవ మహాబాహు: ప్రవివేశ మహ ద్వనం. ౧౪

స తాని ద్రుమజాలాని జాతాని గిరిసానుషు,
పుష్పితాగ్రాణి మధ్యేన జగామ వదతాం వర:. ౧౫

స గిరే శ్చిత్రకూటస్య సాల మాసాద్య పుష్పితం,
రామాశ్రమగతస్యాఽగ్నే ర్దదర్శ ధ్వజ ముచ్ఛ్రితం. ౧౬

తం దృష్ట్వా భరత శ్శ్రీమాన్ ముమోహ సహబాంధవ:,
అత్ర రామ ఇతి జ్ఞాత్వా గత: పార మివాంభస:. ౧౭

స చిత్రకూటే తు గిరౌ నిశమ్య రామాశ్రమం పుణ్యజనోపపన్నం,
గుహేన సార్ధం త్వరితో జగామ పున ర్నివేశ్యైవ చమూం మహాత్మా. ౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టనవతితమ స్సర్గ:.

(ఏవ మితి.) మహాతేజా ఇత్యాదినా పద్భ్యాం గమనానర్హత్వ ముచ్యతే. ౧౪

(స ఇతి.) [illegible]ని మధ్యేన [illegible] మధ్యేనే త్యర్థః. మధ్యశబ్దస్య దిగ్వాచిత్వా దేనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా. వదతాంవర ఇత్యనేన రామసన్నిధౌ వక్తవ్యవిశేషం చింతయన్నేవ జగామే త్యుక్తం. ౧౫

(స ఇతి.) అగ్నే ర్ధ్వజం ధూమం, పూర్వం ధూమాగ్రదర్శనం, అధునా [illegible] [illegible]న్మూలదర్శన మితి న పునరుక్తిః. ౧౬

(త మితి.) ముమోహ మోహసదృశం పారవశ్యం ప్రాప, ముమోదేతి చ పాఠః. అంభసః సముద్రస్య, పారం గత ఇవ, అభూదితి శేషః. ౧౭

(స ఇతి.) నిశమ్య దృష్ట్వా, దీర్ఘాభావ ఆర్షః. తత్సమీపస్థజనేభ్యః శ్రుత్వేతి వాఽర్థః. అతఏవ పుణ్యజనోపపన్న మిత్యుచ్యతే. గుహేనేతి ప్రధానజనోపలక్షణపరం. చమూం పున ర్నివేశ్య అన్వేషణార్థ మాగతాం చమూ మపి [illegible], మహాత్మా దృఢాధ్యవసాయః. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీ[illegible]్యనే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టనవతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనశతతమ స్సర్గః

నివిష్టాయాం తు సేనాయా ముత్సుకో భరత స్తదా,
జగామ భ్రాతరం ద్రష్టుం శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్. ౧

ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య మాతౄ ర్మే శీఘ్ర మానయ,
ఇతి త్వరిత మగ్రే స జగామ గురువత్సలః. ౨

సుమన్త్ర స్త్వపి శత్రుఘ్న మదూరా దన్వపద్యత,
రామదర్శనజ స్తర్షో భరతస్యేవ తస్య చ. ౩

అథ ఏకోనశతతమ స్సర్గః

అథ భరతస్య రామసంగమ ఏకోనశతతమే (నివిష్టాయా మిత్యాది.) నివిష్టాయాం సేనాయాం, స్వయం తత్ర క్షణం నివిష్ట స్సన్, ఉత్సుకః సాభిలాషః, శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్. అనుః కర్మప్రవచనీయః శత్రుఘ్నస్య రామాశ్రమసామీప్యచిహ్నాని ప్రదర్శయన్, జగామ. ౧

(ఋషి మితి.) 'మాతౄ ర్మే శీఘ్ర మానయే' తి ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య జగామే త్యన్వయః అనేన రామావాసం నిశ్చిత్య పశ్చా దానేష్యామీతి ధియా మహాసేనానివేశే మాతౄ ర్నివేశితవా నితి గమ్యతే. ౨

తత్పశ్చా చ్ఛత్రుఘ్న స్తత్పశ్చాత్ సుమన్త్రశ్చ గత ఇత్యాహ (సుమన్త్ర ఇతి.) సుమన్త్రో ప్యదూరాత్ సమీపే, శత్రుఘ్న మన్వపద్యత అన్వగచ్ఛత్, తత్ర హేతు మాహ (రామేతి.) రామదర్శనజ స్తర్షః రామదర్శన ముద్దిశ్య జనితోఽభిలాషః 'కామోఽభిలాష స్తర్షశ్చే' త్యమరః. తస్య శత్రుఘ్నస్య, చకారాత్ శ్చాఽస్తి హీ త్యర్థః. సుమన్త్రస్య త్వరితాఽఽగమనాద్వసిష్ఠ ఏవ మాత్రానయనే నియుక్త ఇత్యావేదితం. ౩

గచ్ఛన్నేవాఽథ భరత స్తాపసాల   ంస్థితాం,
భ్రాతుః పర్ణకుటీం శ్రీమా నుటజం చ దదర్శ హ. ౪

శాలాయా స్త్వగ్రత స్తస్యా దదర్శ భరత స్తదా,
కాష్ఠాని చాఽవభగ్నాని పుష్పా ణ్యుపచితాని చ. ౫

స లక్ష్మణస్య రామస్య దదర్శాఽఽశ్రమ మీయుషః,
కృతం వృక్షే ష్వభిజ్ఞానం కుశచీరైః క్వచి త్క్వచిత్. ౬

దదర్శ చ వనే తస్మిన్ మహత స్సంచయాన్ కృతాన్,
మృగాణాం మ   ం చ కరీషై శ్శీతకారణాత్. ౭

(గచ్ఛన్నితి.) తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయానాం మధ్యే స్థితాం,   యసమాన సంస్థానా మితి వాఽర్థః. పర్ణకుటీం అగ్న్యగారభూతాం పర్ణశాలాం, ఉటజం దిదృక్షయా సమాగతై స్తాపసై స్సహ సుఖావస్థానార్థ ముపకల్పితాం పర్ణశాలాం. యద్వా, భ్రాతుః పర్ణకుటీం సీతయా సహ శయనార్థం నిర్మితాం పర్ణశాలాం. శ్రీమాన్ తాదాత్వికప్రీతిజనితకాంతిమాన్, ఉటజం దివా ఽవస్థానార్థం కల్పితం పర్ణమండ   ,. పర్ణ   ఉటజం తన్మధ్యవర్తి సదా ఽవ   ం. తథైవ వక్ష్యతి (దదర్శ మహతీ మిత్యాదినా.) దదర్శ చిహ్నై రుత్ప్రేక్షితవాన్. ౪

చిహ్నా న్యేవాహ (శాలాయా ఇత్యాదినా.) కాష్ఠాని రాత్రౌ ప్రకాశాయ జ్వలనీయాని, పుష్పాణి పూజార్థాని. ౫

(సలక్ష్మణస్యేతి.) ఈయుషః జలాశయా దాశ్రమం గచ్ఛతో రామస్య.   నునాశ్వా ననూచానశ్చేత్యత్ర 'నాత్రోపసర్గ స్తంత్రం, అన్యోపసర్గపూర్వా న్నిరుపసర్గాచ్చ భవత్యేవే'తి వృత్తి కృతోక్తత్వా దనుపసర్గపూర్వా దిణః క్వసుః. కుశాదిభిః కృతం, అభిజ్ఞానం చిహ్నం, అన్యోన్యస్య గమనాగమనపరిజ్ఞానార్థం కృతం చిహ్నం దదర్శ. ౬

(దదర్శ చేతి.) కరీషైః కృతాన్ సంచయా నిత్యన్వయః. శీతకారణాత్ శీతనివారణార్థం. ౭

(భరతస్య శ్రీరామసందర్శనం)

గచ్ఛన్నేవ మహాబాహు ర్ద్యుతిమా న్భరత స్తదా,
శత్రుఘ్నం చాఽబ్రవీ ద్ధృష్ట స్తా నమాత్యాంశ్చ సర్వశః. ౮

మన్యే ప్రాప్తా స్స్మ తం దేశం భరద్వాజో య మబ్రవీత్,
నాఽతిదూరే హి మన్యేఽహం నదీం మందాకినీ మితః. ౯

ఉచ్చై ర్బద్ధాని చీరాణి లక్ష్మణేన భవే దయం,
అభిజ్ఞానకృత: పంథా వికాలే గంతు మిచ్ఛతా. ౧౦

ఇదం చోదాత్తదంతానాం కుంజరాణాం తరస్వినాం,
శైలపార్శ్వే పరిక్రాంత మన్యోన్య మభిగర్జతాం. ౧౧

(గచ్ఛన్నితి.) అమాత్యా న్సుమంత్రం, బహువచనం పూజార్థం. యద్వా, అనేనై వాఽవగమ్యతే అన్యే ప్యమాత్యా స్సుమంత్రేణ సహాఽఽగతా ఇతి. ౮

(మన్య ఇతి.) ఇతః అస్మాత్ ప్రదేశాత్. మందాకినీం, నాతిదూరే మన్యే ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః. అతః యం దేశం భరద్వాజోఽబ్రవీత్ తం దేశం ప్రాప్తాః స్మేతి మన్యే. ప్రాప్తాః స్మే త్యేవ వక్తవ్యే మన్య ఇత్యుక్త్యా అయ మర్థోఽవగమ్యతే - కైకేయ్యా రాజ న్నిత్యాహూతస్య భాగ్యహీనస్య మే నేయం తద్దేశప్రాప్తి ర్భవితు మర్హతి. కింతు భ్రమస్వప్నాది ష్వన్యతమోఽయ మితి. ౯

(ఉచ్చై రితి.) ఉచ్చై ర్బద్ధాని చీరాణి ఉన్నతప్రదేశే చీరాణి బద్ధాని, దృశ్యంతే, తస్మాత్ అయం పంథాః, వికాలే అకాలే సాయంకాలాదౌ, గంతు మిచ్ఛతా ఫలమూలజలాదిసంగ్రహణార్థం గంతుమిచ్ఛతా, లక్ష్మణేన, అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవేత్, అతోఽనేనై వాఽస్మాభి ర్గంతవ్య మితి భావః. ౧౦

మార్గచిహ్నకరణం గజపదమర్దనక్లిష్టత్వేన దుర్జ్ఞానా దిత్యాశయే నాహ (ఇదం చేతి.) ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం 'మహ త్యుదాత్త ఉచ్ఛ్రేక్తా' ఏతి వైజయంతీ. తరస్వినాం. వేగవతాం, అన్యోన్య మభిగర్జతాం అన్యోన్యం ప్రతిగర్జతాం, గజానాం, శైలపార్శ్వే, పరిక్రాంత

యమేవాఽఽధాతుమిచ్ఛంతి తాపసా స్సతతం వనే,
తస్యాఽసౌ దృశ్యతే ధూమ స్సంకులః కృష్ణవర్త్మనః. ౧౨

మిదం పరిక్రమణస్థాన మిదం. క్తోఽధికరణే చే త్యధికరణే క్తః. ఇద మేషా మాసిత మిత్యాదివత్. అస్మిన్ మార్గే కుంజరాః పరిక్రాంతా ఇత్యర్థః. అన్యోన్యకోపాతిశయేన వేగా ద్దంతాదంతి ప్రహారం కుర్వతా మాశ్రమప్రవేశస్యాఽశక్యత్వా ద్దాశ్రమప్రాంతగమన మాశ్రమప్రదేశం సూచయతీ త్యర్థః. ౧౧

రామాశ్రమస్యాఽత్యంతసన్నిహితత్వజ్ఞాపకం ధూమబాహుళ్యం దర్శయతి (య మితి) తాపసాః యమగ్ని, మాధాతు మిచ్ఛంతి సాయంప్రాయతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితు మిచ్ఛంతి, తస్య కృష్ణవర్త్మన స్సంకులోఽసౌ ధూమో దృశ్యతే. పచనాగ్నే ర్హోమాగ్నేశ్చ వ్యావృత్తం సంతతస్థాయి గార్హపత్యాగ్నిం దర్శయితుం సంకులశబ్దః. అతినిబిడ ఇత్యర్థః. పచనే జ్వాలానాం, హోమే చ శిరో మపేక్షితత్వా న్న తదా ధూమనిబి వ ఇతి భావః. అనేన రామస్యాగ్న్యా ధానాభావా చ్ఛ్రౌతాగ్ని రత్ర నోచ్యతే. కింతు, ధార్యః స్మార్తాగ్నిః. యది హి తస్య త్రేతాగ్ని స్స్యా త్తదా 'రామః క పురోధస మథాఽబ్రవీత్. అగ్నిహోత్రం వ్రజ త్వగ్రే సర్పిర్జ్వలిత పావక' మితి చరమయాత్రాయా మగ్నిహోత్రపురస్కారశ్రవణా ద్వనయాత్రాయా మపి తథా దృశ్యేత. అనుసరంతోపి హి పౌరవృద్ధా స్సాగ్నయ ఏవ సమాగతా ఇత్యుచ్యంతే. కించ, 'దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజినధరం శుచిం, కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజా మ్యహ' మితి సీతామనోరథశ్రవణా ద్రాజ్యాభిషేకాత్ పూర్వం న యజ్ఞోఽనుష్ఠిత ఇతి గమ్యతే. తతోఽయ మగ్ని ర్గృహ్యాగ్ని రేవ. న చ తస్యాఽప్యానయనం న పూర్వ ముక్త మితి వాచ్యం, తస్యాఽఽత్మసమారోపణేనా నేతుం శక్యత్వాత్. న చాత్మసమారోపణేపి సా మః కార్యః, స తు నోక్తః, ప్రత్యుత, తమసాతీరే గంగాకూలే వృక్షమూలే భరద్వాజాశ్రమే యమునాతటే చ సంధ్యావందన మేవోక్తం. అత్ర చ శ్లోకే శబ్దాభ్యాం వనే శీతనివారణ ప్రకాశకరణ కందమూలాదిపచన సాధనతయా సంగ్రాహ్య ఏవాగ్ని రుచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే. ఆధాతుం సంగృహీతు మిత్యర్థః. అతోఽయ మగ్నిః పచనాద్యర్థ ఏవ. న తు ధార్యః స్మార్తాగ్ని రితిచే న్న. 'ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకా' మితి వక్ష్యమాణవిరోధాత్. న హ్యసంస్కృతాగ్నే ర్వేదిసంబంధః ప్రసిద్ధః. ప్రాగుదక్ప్రవణత్వాది వేదిలక్షణం చోచ్యమానం వేదిం తత్ర్స మగ్నిం చ సంస్కృతా వవగమయతి. య ద్యేవం, కథం తర్హి సా ర్హోమవచన మితి చేత్, న హ్యేకం స్వచ్ఛంద గామినా మునినా అసత్యా మిచ్ఛాయా మసతి చ ఫలే పునః పున ర్వక్తవ్యం, వక్ష్యతి తూపరిష్టాత్

(భరతస్య శ్రీరామసందర్శనం)

అత్రాఽహం పురుషవ్యాఘ్రం గురుసంస్కారకారిణం,
ఆర్యం ద్రక్ష్యామి సంహృష్టో మహర్షి మివ రాఘవం. ౧౩

అథ గత్వా ముహూర్తం తు చిత్రకూటం స రాఘవః,
మందాకినీ మనుప్రాప్త స్తం జనం చేద మబ్రవీత్. ౧౪

జగత్యాం పురుషవ్యాఘ్ర ఆస్తే వీరాసనే రతః,
జనేంద్రో నిర్జనం ప్రాప్య ధిఙ్మే జన్మ సజీవితం. ౧౫

సుతీక్ష్ణాశ్రమే 'అథ తేఽగ్నిం సురాంశ్చైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ, కాల్యం విధివ దభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే, ఉదయంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః, సుతీక్ష్ణ మభిగమ్యైవ మిదం వచన మబ్రువ' న్నితి. అత్రాఽనుదితహోమపక్షేణ ఉదయాత్ పూర్వ మగ్నికార్యవచనా దగ్నిమిత్యేక వచనాచ్చ ఔపాసనం సమ్య గుక్త మి త్యేవమేవ సర్వత్ర ద్రష్టవ్య మితి. అత్ర చాగ్నికార్యే రామస్య సాక్షా త్ప్రధానకర్తృత్వేన, సీతాయా స్సహభావేన ప్రణయనాదినా చ, లక్ష్మణస్య సమిదాది సంపాదనరూ పిత్వేన చాఽన్వయ ఇతి జ్ఞేయం. తపస్విశరణే వన ఇత్యనేనాఽతిసంకటదేశేపి యథావ దనుష్ఠానశ్రద్ధావిశేష ఉచ్యతే అత శ్చతుర్దశసు వనవాససంవత్సరేషు సీతాహరణ పర్యంతం రామస్య చిత్రకూటాదిపంచవట్యంతేషు ప్రదేశేషు యత్ర మాససంవత్సరాదివాసేన చిరకాలావస్థానం తత్ర బహిః స్మార్తనిత్యాగ్నిధారణం, అన్యత్రాఽఽత్మని సమిధి వా సమారోప్య హోమకాలేఽవరోప్య సాయంప్రాతరౌపాసన మితి దిక్. అస్మిన్ శ్లోకే చ తాపసా య మాధాతు మిచ్ఛంతీ త్యస్యార్థశ్చ వర్ణితః. తేన చ రామాశ్రమచిహ్నత్వవ త్పావనత్వమ ప్యుక్తం భవతి. ౧౨

(అత్రేతి.) గురుసంస్కారకారిణం - గురుః శ్రేష్ఠసంస్కారః మంత్రోపదేశాదిః, తత్కారిణం. ౧౩

(అథేతి) రాఘవః భరతః, తం జనం సహాగతం శత్రుఘ్నాదికం. (జగత్యా మిత్యాది.) జగత్యాం భూమౌ, వీరాసనే దక్షిణజానూపరిన్యస్తవామపాదతయాఽవస్థానే. (ధి జ్మే జన్మ సజీవిత మితి.) మే జన్మ ప్రాణం చ ధిగి త్యర్థః.

మత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తో లోకనాథో మహాద్యుతిః,
సర్వాన్ కామాన్ పరిత్యజ్య వనే వసతి రాఘవః. ౧౬

ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదే ష్వద్య ప్రసాదయన్,
రామస్య నిపతిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య చ. ౧౭

ఏవం స విలపం స్తస్మిన్ వనే దశరథాత్మజః,
దదర్శ మహతీం పుణ్యాం పర్ణశాలాం మనోరమాం, ౧౮

సాలతాలాశ్వకర్ణానాం పర్ణై ర్బహుభి రావృతాం,
విశాలాం మృదుభి స్తీర్ణాం కుశై ర్వేది మివాఽధ్వరే. ౧౯

శక్రాయుధనికాశైశ్చ కార్ముకై ర్భారసాధనైః,
రుక్మపృష్ఠై ర్మహాసారై శ్శోభితాం శత్రుబాధకైః. ౨౦

అర్కరశ్మిప్రతీకాశై ర్ఘోరై స్తూణీగతై శ్శరైః,
శోభితాం దీప్తవదనై స్సర్పై ర్భోగవతీ మివ. ౨౧

(మత్కృత ఇతి.) మత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తః కైకేయ్యా మమ కృతే రాజ్య భ్రంశరూపవ్యసనం ప్రాప్తః, ఇతి లోకసమాక్రుష్టః ఏవంప్రకారేణ లోకై రపవాదం ప్రాపితః. ప్రసాదయన్ ప్రసాదనా ద్ధేతోః (లక్ష్మణస్య చేతి.) తస్య కనిష్ఠత్వేపి కార్యగౌరవాత్ పాదపతనం. యది మయా ప్రసాద్యమానే రామే లక్ష్మణః కైకేయీకృతాపకారం మయ్యారోప్య మా ప్రసీదేతి రామం నిరుంధ్యా త్తర్హి లక్ష్మణస్యాపి పాదయో ర్నిపత్య త మపి ప్రసాదయిష్యామి, యది రామప్రసాదనరూపం కార్యం కేవలం సుసాధితం భవేత్ తదానీం కనిష్ఠపాదపతనం దోషాయేతి భరతహృదయం. పాఠభేద శ్చ పునః పున రితి పాఠః. సీతాయా లక్ష్మణస్య చేతి పాఠే రామభక్తత్వేన వయో నాఽఽదృత మితి బోధ్యం. 'న పరీక్ష్య వయో వంద్యా' ఇతి స్మరణాత్. ౧౭

(ఏవ మిత్యారభ్య) గుహామివేత్యంత మేకం వాక్యం. సాలోఽశ్వకర్ణా దన్యో వృక్షః. అశ్వకర్ణ స్సర్జతరుః. తాలో మృదుపర్ణ కార్ముకై రితి బహువచనా దభ్యాసయోగ్యం కార్ముకాంతర మస్తీతి గమ్యతే. భారసాధనై ర్గుర్వవయవైః. యద్వా, అతి గురుతరరణకార్యసాధన

(భరతస్య శ్రీరామసందర్శనం)

మహారజతవాసోభ్యా మసిభ్యాం చ విరాజితాం,
రుక్మబిందువిచిత్రాభ్యాం చర్మభ్యాం చాపి శోభితాం. ౨౨

గోధాంగుళిత్రై రాసక్తై శ్చిత్రైః కాంచనభూషితైః,
అరిసంఘై రనాధృష్యాం మృగై స్సింహగుహా మివ. ౨౩

ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకాం,
దదర్శ భరత స్తత్ర పుణ్యాం రామనివేశనే. ౨౪

నిరీక్ష్య స ముహూర్తం తు దదర్శ భరతో గురుం,
ఉటజే రామ మాసీనం జటామండలధారిణం. ౨౫

భూతైః, యద్వా, భారో ధనుఃపరిమాణవిశేషః. యథోక్తం ధనుర్వేదే ఈశానసంహితాయాం - 'భారం పలశతం విదుః, తేన భారేణ ప్రమాణ త' ఇతి. రుక్మపృష్ఠైః. కనకానులిప్తపృష్ఠప్రదేశైః. మహాసారైః శైః 'సారో బలే స్థిరాంశే చే' త్యమరః. భోగవతీ సర్పనగరీ, మహారజతవాసోభ్యాం స్వర్ణమయకోశాభ్యాం, రుక్మబిందు విచిత్రాభ్యాం శోభావిశేషాయ మధ్యే శిల్పినిర్మితకనకబిందు విచిత్రాభ్యాం. పాఠభేదః-ఆత్మబిందు విచిత్రాభ్యాం వ్యాఘ్రచర్మకృతతయా స్వాభావికనానావర్ణబిందువిచిత్రాభ్యాం, చర్మభ్యాం ఖేటకాభ్యాం, 'ఖేటకం ఫలకం చర్మే' తి హలాయుధః. గోధాంగుళిత్రైః - గోధా జ్యాఘాతవారణం, అంగుళిత్రం అంగులిత్రాణం, ఉపలక్షణే తృతీయా, శోభితా మిత్యనుకర్షో వా. అనాధృష్యాం అప్రధృష్యాం. ౨౩

(ప్రాగుదక్ప్రవణా మితి.) ప్రాగుదక్ప్రవణాం ప్రాగుదగ్భాగే క్రమనిమ్నాం, 'ప్రవణో దక్షిణే ప్రహ్వే క్రమనిమ్నే చతుష్పథ' ఇతి వైజయంతీ. తత్ర రామనివేశనే, పూర్వోక్తపర్ణశాలయా మిత్యర్థః. ౨౪

(నిరీక్ష్యేతి.) జటామండలధారిత్వ వైలక్షణ్యేన నిశ్చయార్థం ముహూర్తం నిరీక్ష్య, తేజో విశేషేణ సామాన్యేన స్వగురుం జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. అస్మిన్ శ్లోకే ఉత్తరార్ధే జటామండలధారిణ మిత్యత్ర ణకారో గాయత్ర్యా స్సప్త మాక్షరం. షట్ సహస్రం శ్లోకా గతాః. ౨౫

తం తు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం,
దదర్శ రామ మాసీన మభిత: పావకోపమం. ౨౬

సింహస్కంధం మహాబాహుం పుండరీకనిభేక్షణం,
పృథివ్యా స్సాగరాంతాయా భర్తారం ధర్మచారిణం. ౨౭

ఉపవిష్టం మహాబాహుం బ్రహ్మాణ మివ శాశ్వతం,
స్థండిలే దర్భసంస్తీర్ణే సీతయా లక్ష్మణేన చ. ౨౮

తం దృష్ట్వా భరత: శ్రీమా౯ దు:ఖశోకపరిప్లుత:,
అభ్యధావత ధర్మాత్మా భరత: కైకయీసుత:. ౨౯

విశేషతో దర్శన మాహ (తం త్విత్యాదినా.) మహార్హవసనోపేతస్య ఇదానీం తతో వైలక్షణ్య మాహ (తం త్వితి.) తదేవ వైలక్షణ్యం దర్శయతి (కృష్ణాజినధర మితి) కృష్ణాజినధరం ఉత్తరీయతయా కృష్ణాజినధరం, అధరాంబరత్వేన చీరవల్కలవాససం. (కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం) పూర్వస్మా చ్ఛోభావిశేషయుక్తం రామం, వల్కలాదిధారణే ప్యపరావర్తమానం రామణీయక ముచ్యతే. (ఆసీనం) కించి దాసన మాస్థాయాఽఽత్మానం ధ్యాయంతం. (అభితః పావకోపమం) తాదృశతపోవిశేషేణ సమంతా త్తేజఃపరివృతం. యద్వా 'నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా' ఇత్యుక్తరీత్యా విద్యుల్లేఖామధ్యవర్తి నీలతోయద మివ స్థిత మిత్యర్థః. యద్వా, విరోధినా మనభిభవనీయమి త్యర్థః. యద్వా, (ఉటజే రామ మాసీనం) అయోధ్యాస్థితసమాజాపేక్షయాఽల్పతరాపీయం సభా మహతీ జాతా. కుతః? (అభితః పావకోపమం) తత్ప్రభాయాం సమీపస్థస్య భ్రాతురపి హ్యత్ర సమీప మాగంతుం న శక్యతే న హి జ్వలత్యనలే కస్యాపి సమీప మాగంతుం శక్యం. యద్వా, (ఉటజే రామ మి త్యత్ర) రామం శ్యామం, 'అధో రామౌ సావిత్రౌ' విత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్. యద్వా, (పావకోపమం) దుర్దర్శ మిత్యర్థః. అత ఏవ పూర్వశ్లోకే 'నిరీక్ష్య స ముహూర్త' మిత్యుక్తం. బ్రహ్మాపేక్షయాఽస్య వైలక్షణ్య ముచ్యతే. (శాశ్వత మితి.) స్థండిలే భూమౌ. ౨౮

(త మితి.) ద్వితీయో భరతశబ్ద ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే. ౨౯

(భరతస్య శ్రీరామసందర్శనం)

దృష్ట్వైవ విలలాపాఽఽర్తో బాష్పసందిగ్ధయా గిరా,
అశక్నువ న్ధారయితుం ధైర్యా ద్వచన మబ్రవీత్. ౩౦

య స్సంసది ప్రకృతిభి ర్భవే ద్యుక్త ఉపాసితుం,
వన్యై ర్మృగై రుపాసీన స్సోఽయ మాస్తే మమాఽగ్రజః. ౩౧

వాసోభి ర్బహుసాహస్రై ర్యో మహాత్మా పురోచితః,
మృగాజినే సోఽయ మిహ ప్రవస్తే ధర్మ మాచరన్. ౩౨

అధారయ ద్యో వివిధా శ్చిత్రా స్సుమనస స్తదా,
సోఽయం జటాభార మిమం వహతే రాఘవః కథం. ౩౩

యస్య యజ్ఞై ర్యథోద్దిష్టై ర్యుక్తో ధర్మస్య సంచయః,
శరీరక్లేశసంభూతం స ధర్మం పరిమార్గతే. ౩౪

చందనేన మహార్హేణ యస్యాఽఙ్గ ముపసేవితం,
మలేన తస్యాంగ మిదం కథ మార్యస్య సేవ్యతే. ౩౫

(దృష్ట్వేతి.) దృష్ట్వైవ దర్శనమాత్రేణే త్యర్థః. ఆర్తః ఖిన్నః, తా మార్తిం ధారయితు మశక్నువన్, బాష్పసందిగ్ధయా శోకోష్మణా సందిగ్ధవర్ణయా, గిరా ఉపలక్షితః. ౩౦

(య ఇతి.) సంసది సభాయాం, యుక్తః అర్హః. ౩౧

(వాసోభి రితి.) బహుసాహస్రైః బహుసహస్రమూల్యైః, ఉచితః, అలం కర్తుమితి శేషః. షష్ఠ్యర్థే తృతీయా వా. మృగాజినే మృగచర్మణి, ప్రవస్తే అచ్ఛాదయతి. ౩౨-౩౩

(యస్యేతి.) యథోద్దిష్టైః యథా విహితైః, యథా దృష్టై రితి పాఠే-శాస్త్రే ష్వితి శేషః. యుక్తః యోగ్యః. ౩౪-౩౫

మన్నిమిత్త మిదం దుఃఖం ప్రాప్తో రామ స్సుఖోచితః,
ధి గ్జీవితం నృశంసస్య మమ లోకవిగర్హితం. ౩౮

ఇత్యేవం విలప న్దీనః ప్రస్విన్నముఖపంకజః,
పాదా వప్రాప్య రామస్య పపాత భరతో రుదన్. ౩౯

దుఃఖాభితప్తో భరతో రాజపుత్రో మహాబలః,
ఉక్త్వాఽఽర్యేతి సకృ ద్దీనం పున ర్నోవాచ కించన. ౩౦

బాష్పాఽపిహితకంఠశ్చ ప్రేక్ష్య రామం యశస్వినం,
ఆర్యే త్యేవాఽథ సంక్రుశ్య వ్యాహర్తుం నాఽశక త్తదా. ౩౯

శత్రుఘ్న శ్చాపి రామస్య వవందే చరణౌ రుదన్,
తా వుభౌ స సమాలింగ్య రామ శ్చాశ్రూ ణ్యవర్తయత్. ౪౦

తత స్సుమంత్రేణ గుహేన చైవ సమీయతూ రాజసుతా వరణ్యే,
దివాకరశ్చైవ నిశాకరశ్చ యథాఽంబరే శుక్రబృహస్పతిభ్యాం. ౪౧

తా న్పార్థివా న్వారణయూథపాభా న్సమాగతాం స్తత్ర మహ త్యరణ్యే,
వనౌకస స్తేపి సమీక్ష్య సర్వే ప్యశ్రూ ణ్యముంచ న్ప్రవిహాయ హర్షం. ౪౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోనశతతమ స్సర్గః.

వక్తు మశక్యత్వే హేతు మాహ (బాష్పాపిహితకంఠ ఇత్యాదినా.) బాష్పాపిహితకంఠః బాష్పనిరుద్ధకంఠః. ౩౯—౪౦

(తత ఇతి.) రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ. ౪౧

(తా నితి.) తాన్ తాదృశసుఖయుక్తాన్, సమాగతాన్ సంగతాన్. ౪౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనశతతమ స్సర్గః.

అథ శతతమ స్సర్గః

జటిలం చీరవసనం ప్రాంజలిం పతితం భువి,
దదర్శ రామో దుర్దర్శం యుగాంతే భాస్కరం యథా. ౧

అథ శతతమ స్సర్గః

దర్శనమాత్రేణ భరతో రాజ్యం పాలయతీతి కృత్వా రాజ్యనీతిం పృచ్ఛతి శతతమే (జటిల మితి.) యద్వా, అథ భగవాన్ రామః ప్రశ్నవ్యాజేన రాజ్యరక్షణ నీతిప్రకారాన్ శిక్షయతి, పశ్చా ద్దశరథాత్యయశ్రవణ భరతస్థండిలశయనాదివ్యాపారేణ తదుపదేశావ ... త్. (జటిల మిత్యాది.) (జటిలం) సమీచీనమాలికా దృష్ట్వా చే దియం భరతస్య కేశార్హే త్యేవం దశరథో వదతి సఏవ జటాం బధ్వా తిష్ఠతీతి రామో విస్మయతే. (చీరవసనం) శ్లాఘ్యచీనాంబరం దృష్ట్వం చేత్ బాలస్య భరతస్య వసనార్హ మిద మితి పితా వదతి, స ఏ వేదానీం వల్కలధారీ తిష్ఠతి. (ప్రాంజలిం) పితా యాచనాపూర్వకం దిశతి చే ద్య స్స్వీకరోతి స సంప్రతి స్వాభిమతస్య స్వయ మర్థీ భవతి (పతితం భువి) 'అంకే భరత మారోప్యే' తి స్థితి ర్నలబ్ధా. కుసుమశయ్యాపి కఠినీభవే దితి మత్వా ఉత్సంగ ఏవ పిత్రా శాయితః, స సంప్రతి స్థలే పతితః. (దదర్శ రామో దుర్దర్శం) దత్తాం దృష్టి మనాకృష్య స్థితస్య రామస్య దర్శనాఽయోగ్యతయా స్థితం. యద్వా, (దుర్దర్శం) జటిలత్వాదివేషేణ స్నేహితజనస్య దుష్ప్రేక్షం. (దుర్దర్శం) దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం, కృచ్ఛ్రేణా ప్యభిజ్ఞాతు మయోగ్య మితి యావత్. (యుగాంతే భాస్కరం యథా) న కేవలం రామస్య, సర్వస్యాపి జనస్య దుర్దర్శతయా స్థిత మితి భావః. యద్వా, (యుగాంతే భాస్కరం యథా) యుగాంతే భువి పతితం భాస్కర మివ స్థితం. అనేన పూర్వవ న్మహత్తర తేజోరాహిత్యం తాదృశా వస్థాఽనర్హత్వం చ వ్యజ్యతే. పాఠభేదః - (యుగాంతే భువి పతితం భాస్కరం యథే త్యనేన) మహత్తరతేజోరాశిత్వం తాదృశావస్థానర్హత్వం చోచ్యతే. నను గంగాతీరే-'అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేఽహం తృణేషు వా, ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయ' న్నితి జటావల్కల ధారణం ప్రతిజ్ఞాతం. పున ర్నవతితమే భరద్వాజదర్శనసమయే 'వసానో వాససీ క్షౌమే' ఇతి క్షౌమవస్త్రం ధృతవా నిత్యుచ్యతే అత్ర తు 'జటిలం చీరవసన' మితి సిద్ధవ దనూద్యతే. కథ మేతత్ సంగచ్ఛత? ఇతి చేత్, అత్రాహుః - ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌ కృతత్వా దపరేద్యు ర్భరద్వాజదర్శనా నంతరం జటావల్కలే ధృతవా నిత్యవిరోధ ఇతి. అయం చ పరిహారః పురైవాఽస్మాభిః ప్రతిపాదితః. ౧

కథంచి దభివిజ్ఞాయ వివర్ణవదనం కృశం,
భ్రాతరం భరతం రామః పరిజగ్రాహ బాహునా. ౨

ఆఘ్రాయ రామ స్తం మూర్ధ్ని పరిష్వజ్య చ రాఘవః,
అంకే భరత మారోప్య పర్యపృచ్ఛ త్సమాహితః. ౩

క్వ ను తేఽభూ త్పితా తాత య దరణ్యం త్వ మాగతః,
న హి త్వం జీవత స్తస్య వన మాగంతు మర్హసి. ౪

చిరస్య బత పశ్యామి దూరా ద్భరత మాగతం,
దుష్ప్రతీక మరణ్యేఽస్మిన్ కిం తాత వన మాగతః. ౫

కచ్చి ద్ధారయతే తాత రాజా య త్త్వ మిహాగతః,
కచ్చి న్న దీన స్సహసా రాజా లోకాంతరం గతః, ౬
కచ్చి త్సౌమ్య న తే రాజ్యం భ్రష్టం బాలస్య శాశ్వతం. ౬½

(కథంచి దితి.) కథంచి దభిజ్ఞాతత్వే హేతుద్వయం వివర్ణవదనం కృశమితి. ౩

అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖ మపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన ధర్మా నుపదిశతి (క్వ న్విత్యాది.) తే పితా క్వ న్వభూ? దితి ప్రశ్నభంగ్యా లోకాంతరం గతః కిమితి సిద్ధ్యతి. తత్ర హేతుః (యదితి.) తదుపపాదయతి (న హీతి.) జీవతః జీవతి, అనాదరే షష్ఠీ. వనం నాఽఽగంతు మర్హసి. శుశ్రూషణ పరత్వా దితి భావః. యద్వా, తస్య త్వద్విరహాఽసహిష్ణుత్వా దితి. రామస్య ప్రశ్నాంతరసంబంధ దర్శనేన భరతో నోత్తర ముక్తవా నితి బోధ్యం. ౪

(చిరస్యేతి.) బతే త్యద్భుతే. 'ఖేదానుకంపాసంతోషవిస్మయామంత్రణే బతే' త్యమరః. దూరాత్ దూరావస్థితకేకయనగరాత్. దుష్ప్రతీకం వైవర్ణ్యాదినా దుర్జ్ఞేయావయవం 'అంగం ప్రతీకోఽవయవ' మి త్యమరః. కిం కిమర్థం ? ౫

అస్మి న్నరణ్యే తవ కిం ప్రయోజనం? ప్రయోజనం ద్వేధా సంభవతి - రాజని జీవతి తదాజ్ఞయా మమ దర్శనం, రాజని మృతేఽస్య బాల్యేన బలవద్భి రపహృతరాజ్యత్వే వా. అద్య మాహ (కచ్చి దితి.) (ధారయత ఇతి) ప్రాణా నితి శేషః. యస్మా త్త్వ మిహాగతః తస్మా ద్రాజా ప్రాణాన్

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

కచ్చి చ్ఛుశ్రూషసే తాత పితరం సత్యవిక్రమమం. ౬

కచ్చి ద్దశరథో రాజా కుశలీ సత్యసంగరః,
రాజసూయాశ్వమేధానా మాహర్తా ధర్మనిశ్చయః. ౭

స కచ్చి ద్బ్రాహ్మణో విద్వాన్ ధర్మనిత్యో మహాద్యుతిః,
ఇక్ష్వాకూణా ముపాధ్యాయో యథావ త్తాత పూజ్యతే. ౯

సా తాత కచ్చి త్కౌసల్యా సుమిత్రా చ ప్రజావతీ,
సుఖినీ కచ్చి దార్యా చ దేవీ నందతి కైకయీ. ౧౦

ధారయతే కచ్చిత్? రాజా జీవతిచే త్త్వా మత్రాగచ్ఛంతం న సహేతేతి భావః. కచ్చి న్న ధరత ఇతి పాఠాంతరం - తదా, దేహం ధారయితుం న శక్నోతి కచ్చి? దిత్యర్థః. ద్వితీయం పక్షం ప్రశ్న ద్వయేన దర్శయతి (కచ్చి దిత్యాది.) రాజ్యం భ్రష్టం న కచ్చిత్? ప్రజానురాగో విద్యతే కచ్చి? దిత్యర్థః. ౬౫

(కచ్చి చ్ఛుశ్రూషస ఇతి.) పితృశుశ్రూషాఽనాదరేణ కి మాగతో సీతి పక్షాంతరం. ౬

అథ రాజ్ఞ ఆరోగ్యం పృచ్ఛతి (కచ్చి ద్దశరథ ఇతి.) కుశలీ అనామయః, రాజ్ఞో వ్యాధిపరి భూతత్వా త్తత్కథనాయ కి మాగతోసీతి పక్షాంతరం. సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః, సత్యప్రతిజ్ఞాం ప్రేక్ష్య పశ్చాత్తాపేన కి మకుశలం ప్రాప్త? ఇతి హార్దో భావః. (కచ్చి దితి) ఆహర్తా సంపాదయితా, కర్తేతి యావత్. ధర్మే నిశ్చయో యస్య స ధర్మనిశ్చయః. ౭

(స కచ్చిదితి.) సః ప్రసిద్ధః, బ్రాహ్మణః బ్రహ్మవిత్. తదధీతే తద్వేదే త్యణ్. విద్వాన్ సర్వవిద్యాసు కుశలః, ధర్మనిత్యవిజ్ఞానానుగుణ మనుష్ఠాతే త్యర్థః. మహాద్యుతిః తత్కృత బ్రహ్మవర్చసయుక్తః, ఇక్ష్వాకూణా ముపాధ్యాయః కులగురు ర్వసిష్ఠః, యథావత్ యథాపూర్వం తాతవత్. సంపూజ్యతే బహుమన్యతే ? ౯

(సా తాతేతి.) సా పూర్వం దుఃఖితతయాఽనుభూతా, కౌసల్యా, సుఖినీ కచ్చిత్ ? ప్రజావతి

కచ్చి ద్వినయసంపన్నః కులపుత్రో బహుశ్రుతః,
అనసూయు రనుద్రష్టా సత్కృత స్తే పురోహితః. ౧౨

కచ్చి దగ్నిషు తే యుక్తో విధిజ్ఞో మతిమా నృజుః,
హుతం చ హోష్యమాణం చ కాలే వేదయతే సదా. ౧౩

కచ్చి ద్దేవా న్పితౄ న్మాతౄ ర్గురూ న్పితృసమా నపి,
వృద్ధాంశ్చ తాత వైద్యాంశ్చ బ్రాహ్మణాం శ్చాఽభిమన్యసే. ౧౪

సుప్రజాః సుమిత్రా చ, సుఖినీ కచ్చి దిత్యన్వయః. ఆర్యేతి స్వమాతు రపి బహుమానోక్తిః. కైకేయీ నందతి కచ్చిత్? రాజ్యలాభేనేతి శేషః. ౧౦

(కచ్చి ద్వినయసంపన్న ఇతి.) వినయసంపన్నః నిరహంకారః, కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః, బహు శ్రుత మవధారణం యస్య స తథా, అనసూయుః, ఛాందస ఉప్రత్యయః. అనుద్రష్టా వసిష్ఠోపదిష్టానా ముపద్రష్టా. తే పురోహిత ఇత్యనేన రామస్య సుయజ్ఞ ఇవ భరతస్యాపి ప్రాతిస్వికః కశ్చిత్ పురోహితోఽస్తీతి గమ్యతే. సుయజ్ఞ ఏవోచ్యత ఇత్యప్యాహుః. సత్కృతః పూజితః కచ్చి దిత్యన్వయః. అనేన పురోహిత స్సదా సత్కర్తవ్య ఇతి శిక్షితం. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజనీయం. ౧౧

'పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరనారీసుతేషు చ, వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో న దూషణ' మితి స్మరణా ద్వైమాతురే ష్వధివేదనదోషాభావా ద్యజ్ఞోపి కృత ఇత్యారోప్య పృచ్ఛతి (కచ్చి దగ్నిష్వితి.) అథవా అగ్ని ష్వగ్నికార్యేషు, యుక్త స్సావధానః, నియుక్తో వా, అగ్నిశుశ్రూషణపర ఇత్యర్థః. విధిజ్ఞః అగ్నిహోత్రాద్యశ్వమేధాంత సకలయాగవిధిజ్ఞః, మతిమాన్ ఊహాపోహాదికల్పనచతురః, ఋజుః ప్రత్యక్షపరోక్షయో రేకరూపానుష్ఠానవాన్, ఏకరూపకరణత్రయ ఇతి వాఽర్థః. పురోహిత ఇతి శేషః. కాలే తత్తద్ధోమకాలే, వేదయతే తుభ్యం జ్ఞాపయతి కచ్చిత్? ౧౩

(కచ్చిద్దేవా నితి.) అభిమన్యసే బహుమన్యసే, దేవేషు బహుమతి ర్యజ్ఞాదిభి రారాధనం, పితృషు మాతృషు చ వచనకరణశుశ్రూషణే. భృత్యా నితి పాఠే - తత్ర బహుమతి ర్దానం, గురుష్వనువర్తనాభిమతకరణాది, పితృసమేషు జ్ఞాతి ష్వర్థదానం, వృద్ధాదిషు నమస్కారాది. వృద్ధాః జ్ఞానశీలవయోభిః, విద్యా ఏషాం సంతీతి వైద్యాః విద్వాంసః, తాన్, బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః.

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మర్థశాస్త్రవిశారదం,
సుధన్వాన ముపాధ్యాయం కచ్చి త్త్వం తాత మన్యసే. ౧౪

కచ్చి దాత్మసమా శ్శూరా శ్శ్రుతవంతో జితేంద్రియాః,
కులీనా శ్చేంగితజ్ఞాశ్చ కృతా స్తే తాత మంత్రిణః. ౧౫

మంత్రో విజయమూలం హి రాజ్ఞాం భవతి రాఘవ,
సుసంవృతో మంత్రధరై రమాత్యై శ్శాస్త్రకోవిదైః. ౧౬

కచ్చి న్నిద్రావశం నైషీః కచ్చి త్కాలే ప్రబుధ్యసే,
కచ్చి చ్చాపరరాత్రేషు చింతయ స్యర్థనైపుణం. ౧౭

యద్వా, వైద్యాః భిషజః, తేషాం బహుమతిశ్చ ధనాదినా పరితోషణం, బ్రాహ్మణానితి జాతిమాత్ర పరో వా. తదా విద్యాశీలాదిక మపరీక్ష్య బ్రాహ్మణత్వమాత్రేణ యథాయోగ్యం బహుమానం వివక్షితం. ౧౩

(ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మితి.) ఇషవః అమంత్రకా బాణాః, అస్త్రాణి సమంత్రకాః, వరశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే. అర్థశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, సుధన్వానం సుధన్వనామకం, ఉపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం, మన్యసే బహుమన్యసే. ౧౪

(కచ్చి దాత్మసమా ఇతి.) ఆత్మసమాః విశ్వసనీయా ఇతి యావత్. శూరాః ధీరాః ఇతి యావత్. శ్రుతవంతః నీ[illegible]జ్ఞాః 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. జితేంద్రియాః పరై రలోభనీయా ఇతి యావత్. కులీనాః ప్రామాణికకులోత్పన్నాః, తే త్వయా. ౧౫

ఏతాదృశమంత్రకరణే కిం కారణం? తత్రాహ (మంత్ర ఇతి.) సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః, శాస్త్రకోవిదైః నీతిశాస్త్రనిపుణైః, మంత్రధరై రమాత్యై స్సుసంవృతో మంత్రో హి విజయమూలం భవతీ త్యన్వయః. ౧౬

(కచ్చి న్నిద్రావశ మితి.) అర్థనైపుణం అర్థవిషయసామర్థ్య మితి యావత్. ౧౭

కచ్చి న్మంత్రయసే నైకః కచ్చి న్న బహుభి స్సహ,
కచ్చి త్తే మంత్రితో మంత్రో రాష్ట్రం న పరిధావతి. ౧౮

కచ్చి దర్థం వినిశ్చిత్య లఘుమూలం మహోదయం,
క్షిప్ర మారభసే కర్తుం న దీర్ఘయసి రాఘవ. ౧౯

కచ్చి త్తే సుకృతాన్యేవ కృతరూపాణి వా పునః,
విదుస్తే సర్వకార్యాణి న కర్తవ్యాని పార్థివాః. ౨౦

కచ్చి న్న తర్కై ర్యుక్త్యా వా యేచాఽప్యపరికీర్తితాః,
త్వయా వా తవ వాఽమాత్యై ర్బుధ్యతే తాత మంత్రితం. ౨౧

(కచ్చి న్మంత్రయస ఇతి.) ఏకో న మంత్రయసే కచ్చిత్? ఏకేన మంత్రే క్రియమాణే తస్య కుత్రచి దభినివేశేన గుణాగుణయో ర్యాథార్థ్యగ్రహణం న సిద్ధ్యే దితి భావః. బహుభి స్సహ న మంత్రయసే కచ్చిత్? బహుభి స్సహ మంత్రణేపి ప్రథమం తావ దైకమత్యం న ఘటతే, మంత్రభేదశ్చ భవే దితి భావః. రాష్ట్రం జనపదం, న పరిధావతి న వ్యాప్నోతి. పూర్వం మంత్రసంవరణ మన్యహేతుతయోక్తం. అత్ర తు స్వతంత్రతయోచ్యత ఇతి న పునరుక్తిః. ౧౮

(కచ్చి దర్థ మితి.) లఘుమూలం లఘుసాధనం, మహోదయం మహాఫలం. అర్థం కార్యం. వినిశ్చిత్య క్షిప్ర మారభసే కచ్చిత్? న దీర్ఘయసి న విళంబసే కచ్చిత్? ఏవ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం. 'క్షిప్ర మక్రియమాణస్య కాలః పిబతి సంపద' ఇతి భావః. ౧౯

(కచ్చి త్తే సుకృతానీతి.) పార్థివాః సామంతనృపాః, తే సర్వకార్యాణి మంత్రిత సర్వకార్యాణి, సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ, విదుః కచ్చిత్? కృతరూపాణి కృతప్రాయాణి వా, క్షిప్రమేవ ఫలోన్ముఖానీతి యావత్. కర్తవ్యాని న విదుః? మంత్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్ పూర్వం న విదు? రిత్యర్థః. ౨౦

(కచ్చిన్నేతి.) మంత్రితం కార్యం, త్వయా వా, తవాఽమాత్యై ర్వా హేతుభిః, తర్కైః ఊహైః, యుక్త్యా వా అనుమానేన వా, యే చా ప్యపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః, తైర్వా న బుధ్యతే కచ్చిత్? పరై రితి శేషః. భవాన్ భవదీయామాత్యాశ్చ [illegible] ర్థవి [illegible] హ్యస్థానాని సూక్ష్మాణ్యపి స్థగయంతి కచ్చి? దిత్యర్థః. ౨౧

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

కచ్చి త్సహస్రాత్ మూర్ఖాణా మేక మిచ్ఛసి పండితం,
పండితో హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు కుర్యా న్నిశ్శ్రేయసం మహత్. ౨౨

సహస్రాణ్యపి మూర్ఖాణాం య ద్యుపాస్తే మహీపతిః,
అథవా ప్యయుతాన్యేవ నాస్తి తేషు సహాయతా. ౨౩

ఏకో ప్యమాత్యో మేధావీ శూరో దక్షో విచక్షణః,
రాజానం రాజమాత్రం వా ప్రాపయే న్మహతీం శ్రియం. ౨౪

కచ్చి న్ముఖ్యా మహత్స్వేవ మధ్యమేషు చ మధ్యమాః,
జఘన్యాస్తు జఘన్యేషు భృత్యాః కర్మసు యోజితాః. ౨౫

అమాత్యా నుపధాతీతాన్ పితృపైతామహాం చ్ఛుచీన్,
శ్రేష్ఠాన్ శ్రేష్ఠేషు కచ్చి త్త్వం నియోజయసి కర్మసు. ౨౬

(కచ్చి త్సహస్రా దితి.) మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూర్ఖసహస్రం పరిత్యజ్యాపి, ల్యబ్లోపే పంచమీ. పండితం విమృశ్యకారిణం, ఏకం ఇచ్ఛసి కచ్చిత్? పండితపరిగ్రహే హేతు మాహ (పండిత ఇతి.) అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు. పాఠాంతరం - అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు, మహ న్నిశ్శ్రేయసం మహ దైశ్వర్యం, ప్రాపయే దిత్యర్థః. పాఠాంతరం – మహ న్నిశ్శ్రేయసం అవ్యభిచరితఫలసాధనోపాయం. కుర్యాత్ ఉపదిశే దిత్యర్థః. ౨౨

ఏవ మన్వయే నోపపాద్య వ్యతిరేకముఖే నోపపాదయతి (సహస్రాణీతి.) ఉపాస్తే ఆశ్రయతి, సంగృహ్ణాతీత్యర్థః. నాస్తీ త్యస్మాత్ పూర్వం తథాపీ త్యుపస్కార్యం. సహాయతా మంత్రోపాయసహాయత్వం. పండితశబ్దార్థం వివృణ్వ న్నాహ (ఏక ఇతి.) మేధాఽస్యాస్తీతి మేధావీ. అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిః. ఝటితి పరోపన్యస్తార్థగ్రహణపటు రిత్యర్థః. శూరః స్థిరబుద్ధిః, దక్షః విచారసమర్థః, విచక్షణః అభ్యస్తనీతిశాస్త్రః. ౨౩-౨౪

(కచ్చి న్ముఖ్యా ఇతి.) ముఖ్యాః భృత్యాః, మహత్సు ముఖ్యేష్వేవ, కార్యేషు పచన

కచ్చి న్నోగ్రేణ దండేన భృశ ముద్వేజితప్రజం,
రాష్ట్రం తవాఽనుజానంతి మంత్రిణః కైకయీసుత. ౨౬

కచ్చి త్త్వాం నాఽవజానంతి యాజకాః పతితం యథా,
ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం కామయాన మివ స్త్రియః. ౨౭

ఉపాయకుశలం వైద్యం భృత్యసందూషణే రతం,
శూర మైశ్వర్యకామం చ యో న హంతి స వధ్యతే. ౨౮

పరివేషణాదిషు, కచ్చి న్నియోజితాః? న తు హీనేషు కార్యేషు. మధ్యమాః జాత్యాదినా మధ్యమా భృత్యాః, మధ్యమేష్వేవ కార్యేషు శయ్యాసనానయనాదిషు. నియోజితాః? న తూత్తమాధమ కార్యేషు. జఘన్యాః జాత్యాదిహీనాః భృత్యాః, జఘన్యేష్వేవ కార్యేషు పాదప్రక్షాళన పాదుకానయన పాదసంవాహనాదిషు. నియోజితాః? న తూత్తమమధ్యమేషు కార్యేషు యోజితాః కచ్చిత్? అన్యథా మహ ద్వైశసం భవే దితి భావః. భృత్యేషూక్తం న్యాయ మమాత్యే ష్వతిదిశతి (అమాత్యానితి.) ఉపధాతీతాన్ స్వవ్యతిరిక్తే ష్వర్థాద్యుపాధిరహితాన్. యద్వా. సుపరీక్షాతీతాన్ 'ఉపధా సుపరీక్షా స్యా' దితి వైజయంతీ. శ్లాఘ్యవస్త్రాభరణాదికం పురుషముఖేన సంప్రేష్య అంతఃపుర ప్రేషితం పరరాజప్రేషిత మితి ప్రలోభ్య పరీక్షాం కుర్వంతి రాజానః. తా మతీతా నిత్యర్థః. పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్, శుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్. ౨౩-౨౫

(కచ్చి న్నోగ్రేణేతి.) తవ ఉగ్రేణ దండేన, ఉద్వేజితప్రజం పీడితప్రజాయుక్తం, రాష్ట్రం రాజ్యం, మంత్రిణః నాఽనుజానంతి నాఽనుమన్యంతే కచ్చిత్? రాజానం త్వాం ఉగ్రదండా న్నివర్తయంతి కచ్చి? దిత్యర్థః. (కచ్చి త్త్వా మితి.) ఉగ్రప్రతిగ్రహీతార మిత్యుపమానోపమేయయో స్సాధారణ విశేషణం. ఉగ్రేణ దండోపాయేన అదండ్యేభ్యో ధనగ్రహణం కుర్వంతం త్వాం, ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం-ఉగ్రేణ దుర్దానేన ధనప్రతిగ్రహీతారం, పతితం యష్టుకామం పతితం, యాజకా ఋత్విజ ఇవ. ఉగ్రేణ కర్మణా బలాత్కారేణ, ప్రతిగ్రహీతారం కామయానం పురుషం, స్త్రియ ఇవ చ నావజానంతి కచ్చిత్? ప్రజా ఇతి శేషః. ప్రజావమానహేతుభూతం న్యాయాతిక్రమేణ ఉగ్ర కరగ్రహణం త్వయి నాస్తి కచ్చి? దితి భావః. ౨౬-౨౭

(ఉపాయకుశల మితి.) ఉపాయేషు సామాద్యుపాయేషు, కుశలం నిపుణం, వైద్యం కణికోక్తకుటిలనీతివిద్యావిదం, పాఠాంతరం - చాణక్యా ద్యుక్తకుటిలనీతిశాస్త్రవిదం. భృత్య

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

కచ్చి ద్ధృష్టశ్చ శూరశ్చ మతిమా న్ధృతిమాం చ్ఛుచిః,
కులీన శ్చాఽనురక్తశ్చ దక్ష స్సేనాపతిః కృతః. ౩౦

బలవంతశ్చ కచ్చి త్తే ముఖ్యా యుద్ధవిశారదాః,
దృష్టాపదానా విక్రాంతా స్త్వయా సత్కృత్య మానితాః. ౩౧

కచ్చి ద్బలస్య భక్తం చ వేతనం చ యథోచితం,
సంప్రాప్తకాలం దాతవ్యం దదాసి న విలంబసే. ౩౨

సందూషణే రతం – అంతరంగభృత్యానాం సందూషణే అసద్దోషోద్ఘాటనేన తద్విఘటనే రతం,. శూరం రాజహింసనేపి నిర్భయం, ఐశ్వర్యకామం క్రమేణ రాజైశ్వర్యాక్రమణకామం చ. పురుషం. యో న హంతి, స రాజా, తేనైవ వధ్యతే రాజ్యాత్ భ్రష్టో భవతీత్యర్థః. ఏవంవిధః పురుష స్త్వత్సన్నిధౌ న వర్తతే కచ్చి? దిత్యర్థః. ౨౯

సంగ్రాహ్యసేనాపతిగుణా నాహ (కచ్చి ద్ధృష్ట ఇతి.) హృష్యతీతి హృష్టః, రాజకృత సత్కారేణ సంతుష్టః. యద్వా, ధృష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః. ధృష్టః వ్యవహారేషు ప్రగల్భః, శూరః పరనిగ్రహపరః. మతిమా న్ తత్తత్సమయానుగుణస్వపరసేనావ్యూహ తద్భేదన సేనానయనాది. చతురబుద్ధియుక్తః. ధృతిమా న్ విపది ప్రశస్తధైర్యః, శుచిః బాహ్యాభ్యంతర శుద్ధియుక్తః. యద్వా, శుచిః స్వామిని సవిశ్వాసః. కులీనః సత్కులప్రసూతః, అనురక్తః స్వస్మి న్నిరవధిక ప్రీతిమా న్, దక్షః కార్యకుశలః, ఏవంవిధ స్సేనాపతిః కృతః కచ్చిత్? తాదృశం పూర్వసేనాపతిం విహాయాఽతాదృశ మన్యం న పరిగృహీతవా నసి కచ్చి? దిత్యర్థః. ౩౦.

(బలవంత ఇతి.) బలవంతః అత్యంతబలాః, తే ప్రసిద్ధాః, ముఖ్యాః గణముఖ్యాః, యుద్ధవిశారదాః యుద్ధే సమర్థాః, దృష్టం సాక్షాత్కృతం, అపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం యేషాం తే తథోక్తాః, విక్రాంతాః శూరాః 'శూరో వీరశ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః. సత్కృత్య మానితాః పారితోషికదానపూర్వకం శ్లాఘితాః కచ్చిత్ ? ౩౧

(కచ్చి ద్బలస్యేతి.) బలస్య సైన్యస్య, సంప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం, దాతవ్యం తత్తత్కాలే దేయం, భక్తం అన్నం, వేతనం ప్రతిమాసం దేయాం భృతిం చ, యథోచితం తత్తత్కార్యోచితం,

కాలాతిక్రమణా చ్చైవ భక్తవేతనయో ర్భృతాః,
భర్తుః కుప్యంతి దుష్యంతి సోఽనర్థ స్సుమహా న్స్మృతః. ౩౩

కచ్చి త్సర్వేఽనురక్తా స్త్వాం కులపుత్రాః ప్రధానతః,
కచ్చిత్ ప్రాణాం స్తవాఽర్థేషు సంత్యజంతి సమాహితాః. ౩౪

కచ్చి జ్జానపదో విద్వా న్దక్షిణః ప్రతిభానవాన్,
యథోక్తవాదీ దూత స్తే కృతో భరత పండితః. ౩౫

కచ్చి దష్టాదశాఽన్యేషు స్వపక్షే దశ పంచ చ,
త్రిభి స్త్రిభి రవిజ్ఞాతై ర్వేత్సి తీర్థాని చారకైః. ౩౬

దదాసి న విళంబసే కచ్చిత్ ? కాలాతిక్రమణం వినా దదాసి కచ్చిత్? ౩౨

విళంబే దోష మాహ (కాలాతిక్రమణా దితి.) భృతాః భృతిజీవినః, భటా ఇతి యావత్, భర్తుః కుప్యంతి భర్తారం ప్రతి కుప్యంతి, దుష్యంతి కోపేన వికృతా భవంతి, స వికారః, సుమహా నవర్థ స్స్మృతః, అనర్థకరో భవే దిత్యర్థః. ౩౩

(కచ్చి త్సర్వ ఇతి.) కులపుత్రాః క్షత్రియకులప్రసూతాః, జ్ఞాతయ ఇతి వా, ప్రధానతః ప్రధానాః, సార్వవిభక్తిక స్తసిః. ౩౪

(కచ్చి జ్జానపద ఇతి.) జానపదః స్వజనపదభవః, పరజనపదభవశ్చేత్ పక్షపాత మాచరేత్. విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః, దక్షిణః సమర్థః, ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః, పరోక్తస్యాఽవిళంబ ముచితోత్తరజ్ఞ ఇతి యావత్. యథోక్తవాదీ ఉక్త మనతిక్రమ్య సందేశ ప్రతిసందేశవచనశీలః, కార్యోపయోగితయా బహుముఖం వ్యాహరన్నపి స్వామ్యుక్త మజహదేవ వ్యవహర్తేతి యావత్. పండితః పరిచ్ఛేత్తా, పరిచ్ఛేదో హి పాండిత్య మిత్యుక్తేః. ౩౫

(కచ్చి దష్టాదశాఽన్యే ష్వితి.) అన్యేషు పరపక్షేషు, అష్టాదశతీర్థాని, స్వపక్షే పంచదశ తీర్థాని చ, అవిజ్ఞాతైః పరస్పర మన్యైశ్చాఽవిజ్ఞాతైః, విజ్ఞాతత్వే తేషాం సాంకేతికవ్యవహారః ప్రాదుష్ష్యాత్. ఏకస్మిన్ తీర్థే త్రిభి స్త్రిభిః, చారకైః వేషాంతరధారిభి శ్చారైః, కృత్రిమార్థే కప్రత్యయః. వేత్సి కచ్చిత్ ? ఏతాని న్యాయతోఽన్యాయతో వా ప్రవర్తంత ఇతి జానాసి కచ్చి ?

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

కచ్చి ద్వ్యపాస్తా నహితాఞ్ ప్రతియాతాంశ్చ సర్వదా,
దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తసే రిపుసూదన. ౩౭

దిత్యర్థః. తానీమా న్యష్టాదశ నీతిశాస్త్రోక్తాని తీర్థాని – మంత్రి పురోహిత యువరాజ సేనాపతి దౌవారికాఽంతర్వంశిక కారాగారాధికృతాఽర్థసంచయకృ త్కార్యనియోజక ప్రాడ్వివాక సేనా నాయక నగరాధ్యక్ష కర్మాంతిక సభ్య ధర్మాధ్యక్ష దండపాల దుర్గపాల రాష్ట్రాంతపాలాః. ఏష్వేవ మంత్రి పురోహిత యువరాజ వ్యతిరిక్తాని స్వపక్షే పంచదశ తీర్థాని, మంత్రి పురోహిత యువరాజ సేనాపతయః ప్రసిద్ధాః. దౌవారికః అంతఃపురాది ద్వారరక్షణాధికృతజననిర్వాహకః, అంతర్వం శికః అంతఃపురకార్యనిర్వాహకః, కారాగారం అపరాధినాం బంధనగృహం, తత్రాఽధికృతః కారాగారాధికృతః, అర్థసంచయకృత్ ధనాధ్యక్షః, కార్యనియోజక: రాజాజ్ఞాయాః బహిః ప్రచార కర్తా, ప్రాడ్వివాకః వ్యవహారప్రష్టా. తల్లక్షణ ముక్తం 'వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతిప్రశ్నం తథైవ చ, ప్రియపూర్వం ప్రా గ్వదతి ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృత' ఇతి. సేనానాయకః సేనాయాః భృతిజీవనాదిదానాధ్యక్షః, నగరాధ్యక్షః రాత్రౌ నగరశోధన నగరద్వారప్రాకారాదిరక్షణ సంవిధానాదికర్తా, కర్మాంతికః కార్యాంతే వేతనగ్రాహిణాం సైనికవ్యతిరిక్తానాం సర్వేషాం రాజ్ఞ స్సకాశా దేకధా స్వయం వేతనం గృహీత్వా ప్రత్యేకం త ద్యో దాపయతి సః. సభ్యః ప్రతిదినం సభాలంకరణ రాజమంత్రిప్రభృతి సముచితాసనవిధాన సభ్యానయనాఽసభ్యనిరోధన యథోచిత నివేశన సభానిశ్శబ్దీకరణ సభారక్షణాదివిధాయిజననిర్వాహకః, ధర్మాధ్యక్షః దాయభాగాది విషయే వివాదం కుర్వతాం వివాదపదవిశోధనపూర్వకం యథాధర్మశాస్త్రం వివాదశమనకరః, దండపాలః పరస్వాపహరణాద్యపరాధకారిణాం రాజాజ్ఞాప్రకారేణ కరశిరశ్ఛేదాదివిధాయిజన నియోజకః, దుర్గపాలః గిరిజలవనాదిదుర్గసంతతరక్షకజననిర్వాహకః, రాష్ట్రాంతపాలః స్వరాష్ట్ర సీమాంతే సర్వాసు దిక్షు పరరాజాక్రమణాదినివారణాయ సదా తద్రక్షణం కుర్వతాం నిర్వాహకః, స్వకీయమంత్రిపురోహితయువరాజా న పరీక్ష్యాః. తేషాం సదా స్వసమీపవర్తిత్వేన తత్స్వభావస్య స్వేనైవ జ్ఞాతత్వాత్. తథోక్తం నీతిశాస్త్రే 'చారాఞ్ విచారయే త్తీర్థే ష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ, పాషండాదీ నవిజ్ఞాతా నన్యోన్య మితరై రపి, మంత్రిణం యువరాజం చ హిత్వా స్వేషు పురోహిత' మితి. స్వేషు మంత్రిణం యువరాజం పురోహితం చ హిత్వే త్యన్వయః. ఏషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వ ముక్తం హలాయుధే 'యోనౌ జలావతారే చ మంత్రా ద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యా ద్దర్శనే ష్వపీ' తి. ౩౬

(కచ్చి ద్వ్యపాస్తా నితి.) వ్యపాస్తాఞ్ సమ్యాసితాఞ్. ప్రతియాతాఞ్ పున రాగతాఞ్. అహితాఞ్

కచ్చి న్నలోకాయతికాన్ * బ్రాహ్మణాం స్తాత సేవసే,
అనర్థకుశలా హ్యేతే బాలాః పండితమానినః. ౩౮

ధర్మశాస్త్రేషు ముఖ్యేషు విద్యమానేషు దుర్బుధాః,
బుద్ధి మాన్వీక్షికీం ప్రాప్య నిరర్థం ప్రవదంతి తే. ౩౯

శత్రూన్, దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తసే కచ్చిత్ దుర్బలా ఇత్యవజ్ఞాం కృత్వా న వర్తసే కచ్చి? దితి భావః. ప్రతియాన మవష్టంభ మంతరేణ న సంభవతీతి మత్వా తేషు సావధానతయా స్థాతవ్య మితి భావః. ౩౭.

(కచ్చి న్న లోకాయతికా నితి.) లోకాయతికాన్ – లోకే ష్వాయుతం విస్తృతం లోకాయతం ప్రత్యక్షప్రమాణం. యద్వా. లోకాయతశబ్దాభ్యాం ప్రత్యక్ష మనుమానం చోచ్యతే. లోక్యతే సాక్షాత్క్రియతేఽనేనేతి లోకః ప్రత్యక్షప్రమాణం, ఆ సమంతాత్ వ్యాప్య ధూమాదిసమీపవర్తి వహ్న్యాది ర్యత్యతే గృహ్యతేఽనేనే త్యాయత మనుమానం. తదేషా మస్తీతి లోకాయతికాః, అత ఇనితనా వితి ఠన్ప్రత్యయః. నాస్తికాః బౌద్ధచార్వాకాదయః, తాన్, బ్రాహ్మణాన్ న సేవసే కచ్చిత్? అసేవాయాం హేతు మాహ (అనర్థేతి.) అర్థేషు తత్త్వార్థేషు, కుశలాః యథావద్ జ్ఞానవంతః, తే న భవంతీ త్యనర్థకుశలాః, యద్వా, అనర్థః ధర్మానుష్ఠానశ్రద్ధావైకల్య తన్మూలక సజ్జన బహిష్కార నరకపతనాదిః, తత్ర కుశలాః, దుర్బోధనేన తత్సంపాదకా ఇత్యర్థః. బాలాః తత్త్వజ్ఞాన విరోధ్యజ్ఞానయుక్తాః. అథ చ పండితమానినః, అపండిత మాత్మానం పండితం మన్వానాః, ఏతే అనర్థకుశలా హి. ౩౮

అనర్థకుశలత్వమేవోపపాదయతి (ధర్మశాస్త్రే ష్వితి.) దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః, తే, ముఖ్యేషు తామసస్మృతి పురాణాదివ్యావృత్తేషు సాత్వికమహర్షి ప్రణీతేషు సజ్జనాదరణీయేషు, ధర్మశాస్త్రేషు ధర్మప్రమాపక శాస్త్రేషు, విద్యమానేషు తత్సంప్రదాయ పరంపరయా పఠ్యమానేషు సత్సు, ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధి మాస్థాయ, నిరర్థం నిష్ప్రయోజనం, ప్రవదంతి 'ఆర్షం ధర్మోపదేశం చ వేదశాస్త్రాఽవిరోధినా, య స్తర్కేణాఽనుసంధత్తే స ధర్మం వేద నేతర' ఇతి స్మృతేః. ౩౯

---

* బ్రాహ్మణాన్ – బ్రాహ్మణాన్ యథా సేవసే తథా.

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

వీరై రధ్యుషితాం పూర్వ మస్మాకం తాత పూర్వకైః,
సత్యనామాం దృఢ హస్త్యశ్వరథసంకులాం. ౪౦

బ్రాహ్మణైః క్షత్రియై ర్వైశ్యై స్స్వకర్మనిరతై స్సదా,
జితేంద్రియై ర్మహోత్సాహై ర్వృతా మార్యై స్సహస్రశః. ౪౧

ప్రాసాదై ర్వి రై ర్వృతాం వైద్యజనాకులాం,
కచ్చిత్ సుముదితాం స్ఫీతా మయోధ్యాం పరిరక్షసి. ౪౨

కచ్చి చ్చిత్యశతై ర్జుష్ట స్సునివిష్టజనాకులః,
దేవస్థానైః ప్రపాభిశ్చ తటాకై శ్చోపశోభితః. ౪౩

ప్రహృష్టనరనారీక స్సమాజోత్సవశోభితః,
సుకృష్టసీమా పశుమాన్ హింసాభిః పరివర్జితః. ౪౪

అదేవమాతృకో రమ్య శ్శ్వాపదైః పరివర్జితః,
పరిత్యక్తో భయై స్సర్వైః ఖనిభి శ్చోపశోభితః. ౪౫

వివర్జితో నరైః పాపై ర్మమ పూర్వై స్సురక్షితః,
కచ్చి జ్జనపద స్స్ఫీత స్సుఖం వసతి రాఘవ. ౪౬

(వీరై రిత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి కచ్చిత్? సత్యనామాం - డాబుభాభ్యా మన్యతరస్యా మితి డాప్. అయోధ్యేతి నామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చి? దిత్యర్థః. సత్యనామత్వమూలం (వీరైరధ్యుషితా మిత్యాది.) తత్ఫలాని సత్యనామత్వాదీని. ఆర్యైః పూజ్యైః, తత్రహేతవ స్స్వకర్మనిరతత్వాదయః. వైద్యజనాకులాం - వైద్యజనాః విద్వజ్జనాః, తైరావృతాం, సుముదితాం సుసంతుష్టజనా మిత్యర్థః. స్ఫీతాం సమృద్ధాం. ౪౦-౪౨

(కచ్చిచ్చిత్యశతై రిత్యాది) శ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం. చిత్యశతైః, చైత్యశతైరితి చ పాఠః - ఉభయత్రా ప్యశ్వమేధాంత మహాయజ్ఞ చయనప్రదేశ సమూహై రిత్యర్థః. సునివిష్ట

కచ్చి త్తే ద్దయితా స్సర్వే కృషిగోరక్షజీవినః,
వార్తాయాం సంశ్రిత స్తాత లోకో హి సుఖ మేధతే. ౪౭

జనాకులః సుప్రతిష్ఠితజనవ్యాప్తః, సుప్రతిష్ఠితత్వం చ రాజన్యత్వసువృష్ట్యారోగ్యాదిదేశగుణాకృష్టచిత్తతయా దేశాంతరజిగమిషారాహిత్యేన తత్రైవాఽఽసక్తత్వం, దేవస్థానై ర్దేవాలయైః, ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః, మార్గప్రవర్తితాభి రితి శేషః. 'ప్రపా పానీయశాలికే' త్యమరః. తటాకైః సస్యాదివృద్ధినిమిత్తైః మహాజలాశయైః, సమాజోత్సవశోభితః-సమాజైః ధర్మనిర్ణయార్థసభాభిః. యద్వా, నదీతటాకాదితీరవనేషు సమస్తవస్తువిక్రయసౌకర్యాయ నిఖిలజనవిదితతయా కృతవారసంకేతః కృతాపణో వణిజాం సమూహ స్సమాజ ఇత్యుచ్యతే. యద్వా, సమాజయుక్తోత్సవశోభితః, సుకృష్టసీమా, అకృష్టా ఈషత్కృష్టా చ భూమి ర్న తత్రాస్తీత్యర్థః. యద్వా, సర్వదా సుకృష్టప్రాయసీమా, అకృష్టపచ్యభూమియుక్త ఇత్యర్థః. పశుమాన్ గవాజాదిపశుసమృద్ధః, హింసాభిః ఈతిభి ష్షడ్భిః - 'అతివృష్టి రనావృష్టి ర్మూషికా శ్శలభాః ఖగాః. అత్యాసన్నాశ్చ రాజాన ష్షడేతా ఈతయ స్స్మృతా' ఇత్యుక్తాభిః, పరివర్జితః. యద్వా, పరస్పరహింసారహిత ఇత్యర్థః. అదేవమాతృకః దేవమాతృకదేశరహితః, వృష్ట్యైకనిష్పాద్యసస్యకదేశరహిత ఇత్యర్థః. సరయూతీరస్థత్వేన సర్వతో నదీమాతృక ఇతి యావత్. 'నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే. వృష్టినిష్పాద్య సస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక' ఇతి హలాయుధః. రమ్యః ఆరామాదిశోభితత్వేన రమణీయః. శ్వాపదైః వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుభిః, పరివర్జితః, భయై స్సర్వైః భయహేతుభి శ్చోరాదిభి స్సర్వైః. పరిత్యక్తః పరితస్త్యక్తః, తత్సమీపదేశేపి చోరాదిభయం నాస్తీ త్యర్థః. ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః. 'ఖని స్త్రియా మాకర స్స్యా' దిత్యమరః. పునః కచ్చి చ్ఛబ్దేన ప్రతివిశేషణం ప్రశ్న ఇతి గమ్యతే. అద్యంతయోః ప్రయుక్తోఽయం కుతోనాన్వేతి మధ్యతః, ప్రష్టవ్యతాయాం తుల్యాయాం కేనాఽర్ధజరతీక్రమః. అదరాతిశయో అనేన శ్రీమత్కోసలగోచరః, గమ్యతే రఘునాథస్య ముక్తి ర్యేనాఽఽపిపీలికం'. ౪౩-౪౬.

(కచ్చి త్తే దయితా ఇతి.) కృషిగోరక్షజీవినః వైశ్యాః, దయితాః కచ్చిత్ అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః, వార్తాయాం క్రయవిక్రయాత్మకవాణిజ్యే సతి, 'వార్తా వా గింగితోదంత వాణిజ్యాదిషు వర్తత' ఇతి వైజయంతీ. సంశ్రితో లోకః త్వత్సంశ్రితో జనః, సుఖ మేధతే హి. ౪౭.

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

తేషాం గుప్తిపరీహారైః కచ్చిత్తే భరణం కృతం,
రక్ష్యా హి రాజ్ఞా ధర్మేణ సర్వే విషయవాసినః. ౪౮

కచ్చిత్ స్త్రియ స్సాంత్వయసి కచ్చిత్తాశ్చ సురక్షితాః,
కచ్చి న్న శ్రద్దధా స్యాసాం కచ్చి ద్గుహ్యం న భాషసే. ౪౯

కచ్చి న్నాగవనం గుప్తం కచ్చిత్తే సంతి ధేనుకాః,
కచ్చి న్న గణికాఽశ్వానాం కుంజరాణాం చ తృప్యసి. ౫౦

కచ్చి ద్దర్శయసే నిత్యం మనుష్యాణాం విభూషితం,
ఉత్థాయోత్థాయ పూర్వాహ్ణే రాజపుత్ర మహాపథే. ౫౧

(**తేషామితి.**) గుప్తిపరీహారైః ఇష్టప్రాపణాఽనిష్టనివారణైః, తే త్వయా, తేషాం భరణం పోషణం, కృతం కచ్చిత్? తస్యాఽవర్జనీయత్వ మాహ (రక్ష్యాహీతి) ౪౮

(కచ్చిత్ స్త్రియ ఇతి.) స్త్రియః స్వస్త్రియః, సాంత్వయసి తదనుకూలతయా వర్తసే, సురక్షితాః, అన్యపురుషసంభాషణాదిభ్య ఇతి శేషః. ఆసాం స్త్రీణాం, వచన మితి శేషః. న శ్రద్దధాసి ఆదరేణ యథార్థబుద్ధ్యా న శృణోషీ త్యర్థః. గుహ్యం న భాషసే, తాభ్య ఇతి శేషః. స్త్రీణా మతిచంచలమతిత్వేన రహస్యభేదప్రసంగా దితి భావః. ౪౯

(కచ్చి న్నాగవన మితి.) నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం, తదరక్షణే పరై ర్గజగ్రహణప్రసంగ ఇతి భావః. ధేనుకాః గజగ్రహణసాధనభూతాః కరిణ్యః 'కరిణీ ధేనుకా వశే' త్యమరః గణికాశ్వానాం-గణికాః కరిణ్యః 'వేశ్యాకరిణ్యో ర్గణికే' తి వైజయంతీ. గణికా శ్చాశ్వాశ్చ గణికాశ్వాః, తేషాం గణికాశ్వానాం, కుంజరాణాం చ, న తృప్యసి కచ్చిత్? తత్సంపాదనవిషయే తృప్తిం న ప్రాప్నోషి కచ్చి? దిత్యర్థః. పూరణగుణేత్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సూచితా షష్ఠీ. (కచ్చి ద్దర్శయస ఇతి.) విభూషితం, ఆత్మాన మితి శేషః. మహాపథే సభాయా మితి యావత్. ప్రాత స్సభాయాం స్థిత్వా మనుష్యాణాం విభూషిత మాత్మానం దర్శయసే కచ్చి? దితి సంబంధః. అన్యథా రాజారోగ్యే తేషాం శంకా స్యాదితి భావః. ౫౧

కచ్చి న్న సర్వే కర్మాంతాః ప్రత్యక్షా స్తే విశంకయా,
సర్వే వా పున రుత్సృష్టా మధ్య మేవా౽త్ర కారణం. ౨౨

కచ్చిత్ సర్వాణి దుర్గాణి ధనధాన్యాయుధోదకైః,
యంత్రైశ్చ పరిపూర్ణాని తథా శిల్పిధనుర్ధరైః. ౨౩

అయ స్తే విపులః కచ్చిత్ కచ్చి దల్పతరో వ్యయః,
అపాత్రేషు న తే కచ్చిత్ కోశో గచ్ఛతి రాఘవ. ౨౪

దేవతార్థే చ పిత్రర్థే బ్రాహ్మణా౽భ్యాగతేషు చ,
యోధేషు మిత్రవర్గేషు కచ్చి ద్గచ్ఛతి తే వ్యయః. ౨౫

(కచ్చి న్న సర్వ ఇతి.) కర్మాంతాః కర్మాంతికాః, కర్మకరా ఇతి యావత్. అవిశంకయా తే న ప్రత్యక్షాః కచ్చిత్? నిర్భయతయా త్వత్సన్నిధిం ప్రాప్తా న కచ్చి? దిత్యర్థః. అథవా తే సర్వే పునః ఉత్సృష్టా న కచ్చిత్ దర్శనాప్రదానేన పరిత్యక్తా న కచ్చి? దిత్యర్థః. అవిశంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభవేత్. దర్శనాభావే కార్యహాని స్స్యాత్. అతః అత్ర కర్మాంతికవిషయే, మధ్య మేవ కారణం అతిదర్శనాదర్శనయో ర్మధ్యమరీత్యాశ్రయణ మేవార్థసిద్ధికారణం. అతిదర్శనే దృప్తానాం తేషాం స్వామి న్యనాదర స్స్యాత్. అత్యదర్శనే స్వకార్యవిజ్ఞాపనావసరాలాభా త్క్రమనేనేతి కోప స్స్యాత్, రాజకార్యహానిశ్చ. తస్మా ద్యథోచితసమయే దర్శనప్రదాన మేవోచిత మితి భావః. ౨౨

(కచ్చి త్సర్వాణీతి.) దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని, ధనధాన్యాయుధోదకైః యంత్రైః శిల్పిభి ర్ధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్? అత్ర కామందకః 'ఔదకం పార్వతం వార్క్ష మైరిణం ధాన్వనం తథా, జలా౽న్నాయుధయంత్రాఢ్యం వీరయోధై రధిష్ఠితం, గుప్తిప్రధాన మాచార్యా దుర్గం సమనుమేనిర' ఇతి. ౨౩

(అయ ఇతి.) ఆయః ధనాగమః, కోశః సంచితధనం, అపాత్రేషు నటవిటగాయకేషు, న గచ్ఛతి కచ్చిత్? తేభ్యో౽పరిమితం న దేయ మితి భావః. ౨౪

ధనవ్యయస్యోచితం విషయమాహ (దేవతార్థ ఇత్యాదినా.) (కచ్చిదార్య ఇతి.) విశుద్ధాత్మా శుద్ధస్వభావః, శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః, ఆర్యః సజ్జనః, యదృచ్ఛయా, చోరకర్మణా,

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

కచ్చి దార్యో విశుద్ధాత్మా ఽఽక్షారిత శ్చోరకర్మణా,
అపృష్ట శ్శాస్త్రకుశలై ర్న లోభా ద్వధ్యతే శుచిః. ౫౬

గృహీత శ్చైవ పృష్టశ్చ కాలే దృష్ట స్సకారణః,
కచ్చి న్న ముచ్యతే చోరో ధనలోభా న్నరర్షభ. ౫౭

వ్యసనే కచ్చి దాఢ్యస్య దుర్గతస్య చ రాఘవ,
అర్థం విరాగాః పశ్యంతి తవాఽమాత్యా బహుశ్రుతాః. ౫౮

యాని మిథ్యాభిశస్తానాం పతం త్యాస్రాణి రాఘవ,
తాని పుత్రపశూ న్ఘ్నంతి ప్రీత్యర్థ మనుశాసతః. ౫౯

కచ్చి ద్వృద్ధాంశ్చ బాలాంశ్చ వైద్యముఖ్యాంశ్చ రాఘవ,
దానేన మనసా వాచా త్రిభి రేతై ర్బుభూషసే ౬౦

ఆక్షారితః అభిశస్తః 'అక్షారితః క్షారితోఽభిశస్త' ఇత్యమరః. శాస్త్రకుశలై రపృష్టః ప్రశ్నేనా ఽశోధిత స్సన్, **లోభాత్** ధనలోభాత్, న వధ్యతే కచ్చిత్? (గృహీత ఇతి.) పృష్టః ప్రశ్నై **శ్శోధితః**, కాలే కాలవిశేషే, దృష్టః, సకారణః చౌర్యలబ్ధద్రవ్యవత్తయా వా దృష్టః, **లోభాత్** ముషితం ధనం తవ దాస్యామీతి తద్దత్తధన లోభాత్, న ముచ్యతే కచ్చిత్? ౫౬-౫౭

(వ్యసన ఇతి.) ఆఢ్యస్య, దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ, వ్యసనే వివాదరూపసంకటే ప్రాప్తే, అర్థం వ్యవహారం 'అర్థ స్స్యా ద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే, వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తి ష్వి' తి వైజయంతీ. విరాగాః విగతధనరాగాః, పశ్యంతి పరీక్షంతే కచ్చిత్? (యానీతి.) మిథ్యాభిశస్తానాం రాజ్ఞాం, అవిచార్యప్రవర్తితమిథ్యాభియోగానాం ప్రజానాం, యాని అస్రా ణ్యశ్రూణి పతంతి, తాని, ప్రీత్యర్థ మనుశాసతః రాజ్యే న్యాయాన్యాయా వవిచార్య కేవలభోగార్థం రాజ్యం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౫౮-౫౯

(కచ్చి ద్వృద్ధా నితి.) దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన, మనసా స్నేహేన, వాచా సాంత్వ వచనేన, ఏతై స్త్రిభిః, బుభూషసే ప్రాప్తు మిచ్ఛసి? వశీకర్తు మిచ్ఛసి కచ్చి ? దితి యావత్.

కచ్చి ద్గురూంశ్చ వృద్ధాంశ్చ తాపసా న్దేవతాఽతిథీన్,
చైత్యాంశ్చ సర్వా న్ధ ధ బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యసి. ౬౧

కచ్చి దర్థేన వా ధర్మ మర్థం ధర్మేణ వా పునః,
ఉభౌ వా ప్రీతిలోభేన కామేన చ న బాధసే. ౬౨

కచ్చి దర్థం చ ధర్మం చ కామం చ జయతాంవర,
విభజ్య కాలే కాలజ్ఞ సర్వా న్వరద సేవసే. ౬౩

కచ్చి త్తే బ్రాహ్మణా శ్శర్మ సర్వశాస్త్రార్థకోవిదాః,
ఆశంసంతే మహాప్రాజ్ఞ పౌరజానపదై స్సహ. ౬౪

ఞూ ప్రాప్తా వాత్మనేపదీతి గణపాఠే పఠితత్వా దాత్మనేపదీ. (కచ్చి ద్గురూ నితి.) చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పథస్థ మహావృక్షాన్, సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్న[illegible], యాగాదినా లబ్ధా [illegible] ృక[illegible] నీతి యావత్. ౬౧

(కచ్చి దర్థే నేతి.) అర్థేన ధర్మం న బాధసే కచ్చిత్ ధర్మార్జనయోగ్యే పూర్వాహ్ణే అర్థార్జనం కృత్వా ధర్మం న బాధసే కచ్చి? దిత్యర్థః. ధర్మేణాఽర్థం న బాధసే అర్థార్జనయోగ్యే [illegible]ణ ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థం న నాశయసి కచ్చి? దిత్యర్థః. ప్రీతిలోభేన సుఖాభిలాషేణ హేతునా. కామేన సాయంకాలవిహితేన కామేన, ఉభౌ వా న బాధసే కచ్చిత్? యద్వా, అర్థేన హేతునా, ధర్మం న బాధసే కచ్చిత్ ధర్మం హిత్వాఽర్థం న గృహ్ణాసీ? త్యర్థః. తథా దర్మేణ హేతునా కుటుంబనిర్వాహా ద్యపేక్షిత మర్థం న బాధసే? ధర్మార్థా వుభావపి, ప్రీతిలోభేన సుఖేచ్ఛయా, కామేన చ హేతునా, న బాధసే? గణికాదిసక్తా వుభయ మపి హి నశ్యతి. ౬౨

ఉక్త మర్థం సవిశేష మాహ (కచ్చి దితి.) అర్థం చ ధర్మం చ కామం చ సర్వాన్, కాలే విభజ్య సేవసే? ప్రాతర్దానాదిధర్మకాలః, తదనంతర మాస్థాన్యాం రాజ్యవిచారేణాఽర్థకాలః, రాత్రౌ కామకాల ఇత్యేవం విభజ్య సేవస? ఇత్యర్థః, జయతాంవర, తేషాం కాలాంతరే ప్రవృత్తి నివర్తనసమర్థే త్యర్థః. ౬౩

(కచ్చి త్తే ఇతి.) శర్మ సుఖం, ఆశంసంతే ప్రార్థయంతే. ౬౪

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

నాస్తిక్య మనృతం క్రోధం ప్రమాదం దీర్ఘసూత్రతాం,
అదర్శనం జ్ఞానవతా మాలస్యం పంచవృత్తితాం. ౬౫

ఏకచింతన మర్థానా మనర్థజ్ఞైశ్చ మంత్రణం,
నిశ్చితానా మనారంభం మంత్రస్యాఽపరిరక్షణం. ౬౬

మంగళస్యాఽప్రయోగం చ ప్రత్యుత్థానం చ సర్వతః,
కచ్చి త్త్వం వర్ధయ స్యేతాన్ రాజదోషాం శ్చతుర్దశ. ౬౭

దశ పంచ చతుర్వర్గాన్ సప్తవర్గం చ తత్త్వతః,
అష్టవర్గం త్రివర్గం చ విద్యా స్తిస్రశ్చ రాఘవ. ౬౮

(నాస్తిక్య మిత్యాది.) నాస్తి పరలోక ఇతి మతి ర్యస్య స నాస్తికః, అస్తినాస్తిదిష్టం మతి రితి ఠక్. తస్య భావః నాస్తిక్యం, అనృత మసత్యవచనం, క్రోధం మాతాపిత్రాచార్య బ్రాహ్మణదుర్బలాదిషు కృతాపరాధేష్వపి తద్విషయకం క్రోధం, ప్రమాదం అనవధానత్వం, దీర్ఘసూత్రతాం చిరక్రియత్వం 'దీర్ఘసూత్ర శ్చిరక్రియ' ఇత్యమరః. జ్ఞానవతాం సజ్జనానాం, అదర్శనం దర్శనాకరణం, జ్ఞానినాం దర్శనం హి నిఖిలశ్రేయోమూలం. ఆలస్యం మదకరవస్తు సేవాజనితం, కార్యాపటుకరణకత్వమి త్యర్థః. పంచవృత్తితాం పంచేంద్రియపరవశతాం, అర్థానా మేకచింతనం రాజ్యకార్యాణాం మంత్ర్యనాదరేణ స్వయ మేకఏవ స్థిత్వా పర్యాలోచనం, అనర్థజ్ఞైః విపరీతార్థదర్శిభిః, మంగళస్య ప్రాతర్దర్పణాద్యవలోకనస్య, అప్రయోగం అననుష్ఠానం, మంగళా ద్యప్రయోగ మితి పాఠే – అమంగళాచరణ మిత్యర్థః. సర్వతః ప్రత్యుత్థానం నీచస్యానీచస్యాప్యాగమనే ప్రత్యుత్థాన మిత్యర్థః. యద్వా, సర్వదిగవస్థితశత్రూద్దేశేన యుగపద్దండయాత్రా మితి వా. ఏతాం శ్చతుర్దశే త్యనేనాఽన్యేషా మపి బహూనాం దోషాణాం విద్యమానత్వం, తేషు సర్వేషూక్తానా మవశ్యహేయత్వం చ జ్ఞాయతే. ౬౭

(దశేత్యా.) దశవర్గాదికాన్ బుధ్వా యథావ దనుమన్యసే కచ్చిత్ దశవర్గాదికాన్ త్యాజత్వే నోపాదేయత్వేన చ జ్ఞాత్వా యథావ దనుతిష్ఠసి కచ్చి? దితి వాక్యార్థః. పూర్వోక్త సంగ్రహోఽయ ముపదేశః. దశవర్గ స్తావత్ – 'మృగయాఽక్షో దివా స్వాపః పరివాదః స్త్రియో

ఇంద్రియాణాం జయం బుద్ధ్వా షాడ్గుణ్యం దైవమానుషం,
కృత్యం వింశతివర్గం చ తథా ప్రకృతిమండలం.

మదః, తౌర్యత్రికం వృథాట్యా చ కామజో దశకో గుణః' ఇతి మనునోక్తః. తౌర్యత్రికం నృత్తగీత వాద్యం, వృథాట్యా వృథాపర్యటనం. కామందకస్తు ప్రకారాంతరేణ లోభక్రోధాలస్యాఽసత్య వచనత్వ ప్రమాద భీరుత్వాస్థిరత్వమౌఢ్యాఽనయావమంతృత్వాని దశవర్గ ఇత్యాశయే నాహ 'లుబ్ధః క్రూరోఽలసోఽసత్యః ప్రమాదీ భీరు రస్థిరః, మూఢోఽనయో చ సుఖచ్ఛేద్యో రిపు ర్మత' ఇతి. (పంచవర్గః) పంచ దుర్గాణి. తథాహ మనుః 'ఔదకం పార్వతం వార్క్ష మైరిణం ధాన్వనం ...థా, శస్తం ప్రశ స్తమతిభిః దుర్గం దుర్గోపచింతకై' రితి. యద్వా, పంచవర్గః పంచవిధవైరాణి, అత్రాపి కామందకః 'సాపత్నం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాత మపరాధజం, వైరప్రభేదనిపుణై ర్వైరం పంచవిధం స్మృత' మితి. (చతుర్వర్గః) సామదానభేదదండాః; యథా కామందకీయే 'సామ దానం చ భేదశ్చ దండశ్చేతి చతుర్విధ' మితి. యద్వా, చతుర్విధమిత్రాణి వా. యథాహ కామందకః 'ఔరసం త ధం తథా వంశక్రమాగతమ్, రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధ' మితి. యద్వా, ధనానాం న్యాయార్జనాదిధర్మచతుష్టయం వా. తదపి తత్రైవోక్తం 'న్యాయే నార్జన మర్థస్య రక్షణం వర్ధనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి. (సప్తవర్గ) స్వామ్యమాత్యాదిః. యథోక్తం 'స్వామ్యమాత్యాశ్చ రాష్ట్రం చ దుర్గం కోశో బలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగ ముచ్యత' ఇతి. యద్వా, స్వపక్షస్థజనావాంతరభేదసప్తకం వా. యథాహ 'నిజోఽథ మైత్రశ్చ సమాశ్రితశ్చ, సుబంధుజః కార్యసముద్భవశ్చ, భృత్యో గృహీతో వివిధోపచారైః పక్షం బుధా స్సప్తవిధం వదంతీ' తి. యద్వా, ప్రధానవ్యూహా స్సప్త వా సప్తవర్గః. యథా -- 'శ్యేన స్సూచీ చ వజ్రశ్చ శకటో మకర స్తథా, దండాఖ్యః పద్మనామా చ వ్యూహా స్సప్త ప్రధానత' ఇతి. (అష్టవర్గ) మాహ కామందకః 'కృషివాణిజ్య దుర్గాణి సేతుః కుంజరబంధనం, ఖన్యాకరః కరాదానం శూన్యానాం చ నివేశనం, అష్టవర్గ మిమం సాధు స్వస్థవృత్తో న లోపయే' దితి. యద్వా. పైశున్యాద్యష్టకం వాఽష్టవర్గః. యథా - 'పైశున్యం సాహసం ద్రోహం ఈర్ష్యాఽసూయాఽర్థ వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోపి గుణో ష్టక' ఇతి. ఈర్ష్యా క్షాంత్యభావః, క్షాంతివిరోధీ వా కశ్చిత్ గుణః. అజ్ఞదుర్బలకృ ఽసహిష్ణుత్వ మితి యావత్. అసూయా తు గుణేష్వపి దోషారోపః. వాక్పారుష్యం దండపారుష్యం చ గుణద్వయం. (అథ త్రివర్గః) ధర్మార్థకామాః. యద్వా, ఉత్సాహప్రభుత్వమంత్రశక్తయ స్త్రివర్గః. యద్వా, పరేషాం క్షయస్థానవృద్ధయః - 'క్షయః స్థానం చ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినా

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

-మిత్యమరః. యద్వా, అశక్య సముద్యమాదికార్యవ్యసనత్రయం వా. యథాహ కామందకః - 'వస్తు ష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహా దసముద్యమశ్చ. శక్యే ష్వకాలేషు సముద్యమశ త్రిధైవ కార్యవ్యసనం వదంతీ'తి. (తిస్రో విద్యాః) త్ర _ దండనీతయః, 'అన్వీక్షకి త్రె దండనీతి' శ్చేతి. విద్యాయా శ్చతుర్విధత్వే ప్యాన్వీక్షక్యా స్త్రయ్యా మంతర్భావః. తథాహ కామంద . త్రయీ వార్తా దండనీతి రితి విద్యా హి మానవాః, త్రయ్యా ఏవ విశేషోఽయ మియ మాన్వీక్షకీ మతే'తి. త్రయీ వేదః, వార్తా కృషిగోరక్షణవాణిజ్యం, దండనీతి ర్నీతిశాస్త్రం, (ఇంద్రియాణాం జయం) జయోపాయం. (షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం.) స్వార్థే ష్యఞ్. తేచ సంధివిగ్రహయానాసన -ధీ భావసమాశ్రయాః. (దైవమానుషం) దేవమనుష్యేభ్య ఆగతం వ్యసన మిత్యర్థః. వం మానుషం చ వ్యసనం ప్రత్యేకం పంచవిధం. యథాహ కామందకీయే - 'హుతాశనో జలం వ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవిధం దైవం, మానుషం వ్యసనం పర క్తకేభ్య శ్చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతిలోభాచ్చ వ్యసనం పంచధా భవే' దితి. అయుక్తకాః అధికారిణః. (కృత్యం) అలబ్ధవేతనాఽవమానితకోపితభీషితేషు శత్రుసంబంధి ష్వభిమతవస్తు ప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం అత్రాప్యాహ కామందకః. 'అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీ చా ప్యవమానితః, క్రుద్ధశ్చ కోపితోఽకస్మా త్తథా భీతశ్చ భీషితః, యథాభిలషితైః కామై ర్భింద్యా దేతాం శ్చతుర్విధా' నితి. అసంధే _ య్యః, బాలవృద్ధాదయో వింశతివిధాః ప్రతిపక్షనృపతయో (వింశతివర్గ) ఇత్యుచ్యతే. యథాహ కామందకీయే - 'బాలో వృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతి బహిష్కృతః, భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా, విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయే ష్వతిసక్తి మాన్, అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః, _ తక శ్చైవ దైవచింతక ఏవ చ, దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః, అదేశస్థో బహురిపు ర్యుక్తో కాలేన యశ్చ సః, సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ, ఏతై స్సంధిం న కుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవల' మితి జ్ఞాతిబహిష్కృతః బంధుజనబహిష్కృతః, భీరవః జనాః మంత్రిసేనాపతియోధాః యస్య సః భీరుజనకః. ఏవమేవ లుబ్ధజన ఇత్యత్రాపి. లుబ్ధాః అత్యంతధనాశాపరాః. దైవోపహతకః మహర్షిశాపాద్యభిహతః, దైవచింతకః దైవమేవ సర్వం కుర్యా దితి మత్వా పురుషవ్యాపార మకుర్వాణః, బలవ్యసనం సేనావిలయః, అదేశస్థః ప్రోషితః, అకాలేన యుక్తః క్రూరగ్రహ దశాభాగాదియుక్తః. యద్వా, విగ్రహకారణభూతో రాజ్యాపహారాదిర్వా వింశతివర్గః. అత్ర చ కామందకః 'రాజ్యస్త్రీస్థానదేశానాం జ్ఞాతీనాం చ ధనస్య చ, అపహారో మదో మానః పీడా వైషయికీ తథా, జ్ఞానార్థశక్తిధర్మాణాం విఘాతో దైవ మేవ చ, మిత్రార్థయో శ్చావమాన _ వినాశనం, భూతానుగ్రహవిచ్ఛేద స్తథా మండలదూషణం, ఏకార్థాభినివేశిత్వ మితి విగ్రహయోనయ' ఇతి.

యాత్రాదండవిధానం చ ద్వియోనీ సంధివిగ్రహౌ,
కచ్చి దేతాన్ మహాప్రాజ్ఞ యథావ దనుమన్యసే. ౭౦

అత్రాఽపహారశబ్దః పూర్వై ష్షడ్భి స్సంబధ్యతే. వైషయికీ పీడా విషయపారవశ్యం. విఘాతశబ్దో జ్ఞానాదిభి శ్చతుర్భి రన్వేతి. దైవశబ్దేన దేవా ఇంద్రాదయః ఉచ్యంతే. తేషాం విరోధ్యపి విగ్రాహ్యః. యథా దశరథస్యేంద్రవిరోధీ శంబరః. మిత్రార్థయో రిత్యత్ర మిత్ర మత్రాఽర్థ స్తదనుబంధీ చేత్యర్థః. యద్వా మిత్రం మిత్రస్యార్థ స్తద్ధనం. అర్థస్యావమానో హరణమేవ. భూతానుగ్రహవిచ్ఛేదో లోకానుగ్రహరాహిత్యం, మండలదూషణం-మండలశబ్దేన స్వమంత్రిసేనాపతిసుహృదాది రుచ్యతే. తస్య దూషణం తద్విఘటనం, ఏకార్థాభినివేశిత్వం స్వాభిమతవిషయాభిలాషిత్వం. (ప్రకృతయశ్చ మండలం చ.) ప్రకృతయస్తావత్ 'అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశో దండశ్చ పంచమః, ఏతాః ప్రకృతయ స్తద్జ్ఞై ర్విజిగీషో రుదాహృతా' ఇతి కామందకోక్తాః. మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం-మధ్యతో విజిగీషుః, తస్య శత్రుః, శత్రోర్మిత్రం, మిత్రమిత్రం, శత్రుమిత్రం చేతి పురోవర్తినః పంచ. పార్ష్ణిగ్రాహః, ఆక్రందః, పార్ష్ణిగ్రాహాసారః, ఆక్రందాసారశ్చేతి పృష్ఠభాగస్థా శ్చత్వారః, పార్శ్వస్థో మధ్యమః. తేషాం బహి రవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి. తథా చ కామందకః-'సంపన్నస్తు ప్రకృతిభి ర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః. జేతు మేషణశీలశ్చ విజిగీషు రితి స్మృతః, అరిర్మిత్ర మరే ర్మిత్రం మిత్రమిత్ర మతఃపరం, తథాఽరిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః. పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరః, ఆసారా వనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః, అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో ర్వ్యస్తయో ర్నిగ్రహే ప్రభుః, మండలా ద్బహి రేతేషా ముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధే ప్రభు' రితి. అత్ర శత్రుమిత్రశబ్దౌ పురస్తా దవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతి మేకవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతిం చ క్రమేణ వదతః. పార్ష్ణిగ్రాహాక్రందశబ్దావపి పృష్ఠత స్తాదృశౌ క్రమేణ వదతః, న తు ప్రసిద్ధశత్రుమిత్రపరౌ. 'విషయానంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతఃపరం, ఉదాసీనః పరతరః పార్ష్ణిగ్రాహస్తు పృష్ఠత' ఇత్యమరః. ఆసార స్సుహృద్బలం 'ఆసార స్స్యా న్మిత్రబలే' ఇతి రత్నమాలా. మధ్యమశబ్దేన చాఽరివిజిగీషో ర్వ్యస్తయో స్సమస్తయోశ్చ నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః పార్శ్వదేశస్థః కశ్చి దుక్తేభ్యోఽన్యో రాజోచ్యతే, న తు మధ్యవర్తీ. ఉదాసీనశబ్దే చ ఏతేషాం సర్వేషామపి వ్యస్తానాం సమస్తానాం చ నిగ్రహానుగ్రహ సమర్థః కశ్చి ద్విప్రకృష్టదేశస్థో రాజోచ్యతే. (యాత్రాదండవిధానం) యాత్రా యానం, దండస్య సైన్యస్య, విధానం సంవిధానం, వ్యూహభేదవిధానం. యద్వా. దండ శ్శత్రునిరసనం, తస్య విధానం ప్రకారః, యాత్రా చ దండవిధానం చ

(శ్రీరామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన రాజనీతిబోధనం)

మంత్రిభి స్త్వం యథోద్దిష్టై శ్చతుర్భి స్త్రిభిరేవ వా,
కచ్చి త్సమస్తై ర్వ్యస్తైశ్చ మంత్రం మంత్రయసే మిథః. ౭౧

యాత్రాదండవిధానం, ప్రకృతిమండల మిత్యత్రాఽత్ర చైకవద్భావః. సేనావ్యూహభేదాః పూర్వ ముక్తాః, శత్రునిరసనప్రకారాశ్చ స్ఫుటా స్సుజ్ఞేయా ఇతి. యాత్రాశబ్దితం యానం ప్రదర్శ్యతే. తచ్చ పంచవిధం. బలాతిశయేన పార్ష్ణిగ్రాహాదిభి ర్విగృహ్య శత్రూద్దేశేన యానం విగృహ్యయానం, పార్ష్ణిగ్రాహాదిభి స్సంధిం కృత్వా శత్రూద్దేశేన యానం సంధాయ యానం, సామంతై స్సమేత్యయానం సంభూయయానం, అన్యోద్దేశేన యాత్రాప్రసంగ ముత్పాద్య అన్యం ప్రతి యానం ప్రసంగతో యానం, అన్యప్రసంగం కృత్వా బలవత్తయా త ముపేక్ష్య తన్మిత్రోద్దేశేన యాన ముపేక్ష్య యానమితి. యథా కామందకీయే 'విగృహ్య సంధాయ తథా సంభూయాఽథ ప్రసంగతః, ఉపేక్ష్యచేతి నిపుణై ర్యానం పంచవిధం స్మృత' మితి. (ద్వియోనీ ఇతి.) సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావ సమాశ్రయా షడ్గుణాః పృథక్పృథక్ ప్రతిపాదితాః. ఇదానీం ద్వైగుణ్యమతాఽవలంబనేన యానాదీ౯ సంధివిగ్రహయో రంతర్భావ్య వదతి. యానాసనే విగ్రహస్య స్వరూపం, ద్వైధీభావ సమాశ్రయౌ సంధే రూపం. తత్ర విజిగీషో రరింప్రతి యాత్రా యానం, తయో ర్మిథః ప్రతిబద్ధ శక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనం, దుర్బలస్య ప్రబలయో ర్ద్విషతో ర్వాచిక మాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః .తథాఽఽహ 'బలినో ర్ద్విషతో ర్మధ్యే వాచాఽఽత్మానం సమర్పయ౯, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివ దలక్షిత' ఇతి. అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయ ఇతి వివేకః. తదుక్తం కామందకేన 'యానాసనే విగ్రహస్య రూపం సద్భి రితి స్మృతం, సంధేశ్చ సంధిమార్గజ్ఞై ర్ద్వైధీభావసమాశ్రయా' వితి. ఏతా౯ పూర్వోక్తా౯ యథావ దనుమన్యసే? అనుతిష్ఠసి కచ్చి? దిత్యర్థః. ఉక్తదశవర్గాదీనాం తత్త్వం జ్ఞాత్వా హేయా౯ జహాసి? గ్రాహ్యా౯ గృహ్ణాసి కచ్చి? దితి యావత్. ౭౦

(మంత్రిభి రితి.) యథోద్దిష్టైః శాస్త్రోక్తమంత్రిలక్షణలక్షితైః, యథోద్దిష్టమితి పాఠే-నీతిశాస్త్రోక్త మంత్రవిచారమార్గ మనతిక్రమ్యే త్యర్థః. బహుభి ర్మంత్రకరణే మంత్రభిన్నత్వసంభవా దైకమత్యా భావాచ్చ (చతుర్భి స్త్రిభి రేవవే) త్యుక్తం. వ్యస్తై స్తత్తన్మతం పరిజ్ఞాయ సమస్తై శ్చతుర్భి స్త్రిభి ర్వా పరిగణితై ర్మంత్రిభి ర్మిథో రహసి మంత్రం మంత్రయసే కచ్చిత్? ౭౧

కచ్చి త్తే సఫలా వేదా: కచ్చి త్తే సఫలా: క్రియా:,
కచ్చి త్తే సఫలా దారా: కచ్చి త్తే సఫలం శ్రుతం. ౭౨

కచ్చి దేషైవ తే బుద్ధి ర్యథోక్తా మమ రాఘవ,
ఆయుష్యా చ యశస్యా చ ధర్మకామార్థసంహితా. ౭౩

యాం వృత్తిం వర్తతే తాతో యాం చ న: ప్రపితామహా:,
తాం వృత్తిం వర్తసే కచ్చి ద్యా చ సత్పథగా శుభా. ౭౪

కచ్చి త్స్వాదుకృతం భోజ్య మేకో నాఽశ్నాసి రాఘవ,
కచ్చి దాశంసమానేభ్యో మిత్రేభ్య స్సంప్రయచ్ఛసి. ౭౫

రాజ్ఞా మవశ్యం సంపాదనీయా నర్థాన్ పృచ్ఛతి (కచ్చి_ సఫలా వేదా ఇతి.) తే వేదా: త్వదధీతా వేదా:, సఫలా: కచ్చిత్? అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేన సఫలీకృతా: కచ్చిత్? క్రియంతే సాధ్యంత ఇతి క్రియా: ధనాని. ధనాని త్వత్సంపాదితాని దానభోగాభ్యాం సఫలీకృతాని కచ్చి ? తే దారా స్సఫలా: కచ్చి ? రతిపుత్రాభ్యాం సఫలా: కచ్చిత్? తే శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం, సఫలం కచ్చిత్? శీలవృత్తాభ్యాం సఫలం కచ్చిత్? తథా చ మహాభారతే 'అగ్నిహోత్రఫలా వేదా దత్తభుక్తఫలం ధనం, రతిపుత్రఫలా దారా శ్శీలవృత్తఫలం శ్రుత' మితి. ౭౨

(కచ్చిదేషైవేతి.) ఆయుష్యా యశస్యా ధర్మకామార్థసంహితా ఉక్తా ఏషా బుద్ధి ర్మమ యథా తథైవ తవ వర్తతే కచ్చిత్? ౭౩

అథ ఉక్తానుక్తం సకలం సంగ్రహేణ దర్శయతి (యా మిత్యాదినా.) వృత్తిమాచరణం, వర్తతే అవర్తిష్ట? యద్వా, దశరథమరణస్యాఽజ్ఞాతత్వా ద్వర్తత ఇత్యుక్తి:. పితామహస్యాజస్య చిరం భావాత్ ప్రపితామహా ఇత్యుక్తం. ప్రపితామహా: ప్రపితామహప్రభృతయ:, యథా సప్తమీ శౌండై రిత్యత్ర శౌండాదిభి రితి వృత్తికార:. అత్ర అవర్తంతే త్యధ్యాహార్యం. పిత్రా ద్యననుష్ఠితస్యాఽననుష్ఠానే ప్రాప్తే ఆహ (యా చ సత్పథగా శుభేతి.) సత్పథగా సన్మార్గాను సారిణీ, శుభా అనిందితా. ౭౪

(కచ్చిదితి.) స్వాదుకృతం మధురతయా సిద్ధం. ఆశంసమానేభ్య:, ధన మితి శేష:. ౭౫

(భరతేన పితృమరణనివేదనం)

రాజా తు ధర్మేణ హి పాలయిత్వా మహామతి ర్దండధరః ప్రజానాం,
అవాప్య కృత్స్నం వసుధాం యథావ దిత శ్చ్యుత స్స్వర్గ ముపైతి విద్వాన్ ౭౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే శతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః

* రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచ హ,

ఏవమాచరతో రాజ్ఞ ఐహికాముష్మికఫలే దర్శయతి (రాజా త్విత్యాదినా.) తు శబ్దేన రాజ వైలక్షణ్య ముచ్యతే. హిః ప్రసిద్ధౌ, పాలయిత్వా, మహీ మితి శేషః. మహామతిః ఉక్తనీతిధర్మజ్ఞః, దండధరః యుక్తదండధరః, యథావత్ పూర్వరాజవత్, ఇతః అస్మాల్లోకాత్, చ్యుతః ప్రారబ్ధ కర్మావసానే మృత ఇత్యర్థః. విద్వాన్ శరీరభిన్నాత్మజ్ఞానవాన్. ౭౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, శతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః

(రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహే త్యాది) అయంసర్గ ఏవాఽత్ర లేఖనీయః. 'తంతు రామ స్సమాశ్వాస్య భ్రాతరం గురువత్సల' మిత్యాది (౧౦౪) సర్గస్తు లేఖకైః ప్రమాదా ల్లిఖితః. తస్య ఉక్త ప్రశ్నో త్తరత్వాభావాత్. అత్ర భరతోచ్యమాన పితృమరణశ్రవణానంతరం రామస్య దుఃఖితత్వాఽశ్రవణాత్. అత్ర మహేశ్వరతీర్థేన సర్గపౌర్వాపర్య వైపరీత్య మనాలోచ్య స్వదృష్టకోశమాత్ర ప్రామాణ్యేన 'తంతు రామ స్సమాశ్వాస్యే' త్యాదికం సర్గమే వైకోత్తర

---

* రామానుజీయం. (రామస్యేత్యాది.) రాజనీతిప్రతిపాదక పూర్వసర్గస్యానంతరం 'రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచ హ, కిం మే ధర్మాద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి' తి

కిం మే ధర్మా ద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి.

శతతమం మన్వానేన తత్సర్గ వ్యాఖ్యానాంతే తత్రత్యార్థవిరోధ మాలో చ్యైవ మాక్షేపపరిహారా వుక్తౌ - నను 'ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడిత' ఇతి. 'ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తా' ఇతి చ భరతేనోక్తే, రామ స్తదాని మశోచ న్ త ...ఽభిషేకప్రత్యాఖ్యానమేవ కిమితి కృతవాన్? నైష దోషః – తస్మిన్భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణ మానుషంగికత్వేనోక్తం, రాజ్యస్వీకరణమేవ ...నోక్తం. అతో రామ స్త దేవం మన్యతే - పితా పుత్రశోకేన మృతకల్పో న పున ర్జీవిష్యతీతి మృత ఇత్యుచ్యతే, మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవా ఇత్యుచ్యంతే, అనేన మమాఽభిషేచనమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యత ఇత్యశోచ న్నభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాన్. స్వవాక్యే పితృమరణానువాదస్య చాఽయమేవాఽర్థ ఇతి. ... పరిహారో న యుజ్యతే. యది చ పితా మృతకల్పత్వేన మృత ఇత్యుచ్యత ఇతి రామో గృహ్ణీయాత్, తదా, 'వ్యాదిశ్య చ మహాతేజా దివం దశరథో గత' ఇతి నాఽనువదేత్. యస్తు స్వాశయం స్వయమే వైవ మితి వదతి, తస్యాఽన్యేన గత్యంతరే సతి తద్విరుద్ధాభిప్రాయకల్పనం కథం కర్తుం శక్యం? అతో ఽనేనైవాఽనువాదేన రామేణ పితా మృత ఇత్యేవ గృహీత మితి భావః. కిం చ ప్రకృతీనాం

ప్రశ్నోత్తరపరస్యాఽస్య సర్గస్య స్థానే 'తంతు రామ స్సమాశ్వాస్య భ్రాతరం గురువత్సలం లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమ' ఇత్యయం సర్గః కేషుచి త్కోశేషు దృశ్యతే., తత్తు న సంగచ్ఛతే. పూర్వసర్గకృత ప్రశ్నస్యో త్తరాఽశ్రవణాత్. 'ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మ ... పుత్రశోకాభిపీడిత' ఇత్యుక్త పితృమరణ శ్రవణానంతరం దుఃఖితత్వా శ్రవణాత్. ప్రకృతీనాం మాతౄణాం చ సమాగమనా త్పూర్వం 'ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తు మర్హసీ' త్యంగుళినిర్దేశానుపపత్తేశ్చ. 'తం తు రామ' ఇత్యాదిసర్గస్య స్థానం తు 'వసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారాన్ దశరథస్య చ, అభిచక్రామ తం దేశం రామదర్శనతర్షిత' ఇత్యాది సర్గస్యానంతరం.

† తనిశ్లోకి. 'కిం మే ధర్మా ద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి. శాశ్వతోఽయం సదా ధర్మః స్థితోఽస్మాసు నరర్షభ'. ధర్మాత్ రామ కైంకర్యరూప పరమైకాంతిధర్మాత్, స్వరూపనిరూపకశేషత్వ ధర్మాద్వా, విహీనస్య, రాజధర్మః తద్విరోధిసామాన్యధర్మః, అయం పూర్వోక్తః, శాశ్వతో నిత్యసిద్ధః, అస్మాసు సదా స్థితః, శత్రుఘ్నలక్ష్మణాపేక్షయా బహువచనం. నరర్షభ పురుషోత్తమ.

(భరతేన పితృమరణనివేదనం)

శాశ్వతోఽయం సదా ధర్మ స్థ్సితోఽస్మాసు నరర్షభ,
జ్యేష్ఠపుత్రే స్థితే రాజన్ న కనీయా న్నృపో భవేత్. ౨

స సమృద్ధాం మయా సార్ధ మయోధ్యాం గచ్ఛ రాఘవ,
అభిషేచయ చాత్మానం కులస్యాఽస్య భవాయ నః. ౩

* రాజానం మానుషం ప్రాహు ర్దేవత్వే స మతో మమ,
యస్య ధర్మార్థసహితం వృత్త మాహు రమానుషం.

మాతౄణాం చ సమాగమనా త్పూర్వం 'ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తు మర్హసి' త్యంగుల్యాదినిర్దేశాఽనుపపత్తేశ్చ. అతః 'తం తు రామ స్సమాశ్వాస్యే' త్యాదిసర్గః 'వసిష్ఠం పురతః కృత్వే'తి త్ర్యుత్తరశతతమసర్గానంతరం చతురుత్తరశతతమసర్గత్వేన లేఖనీయః, పఠనీయశ్చ. తథాచే త్సంగత స్స్యాత్. అతోఽత్ర రామస్య వచనం శ్రుత్వే త్యయం సర్గ ఏవ వ్యాఖ్యాయతే.

(రామస్య వచనం శ్రుత్వేత్యాది.) ధర్మాత్ త్వత్సేవారూపముఖ్య ధర్మాత్. యద్వా, ధర్మాత్ త్వదుక్తరాజధర్మానుష్ఠాన హేతుభూత రాజభావాత్. రాజధర్మః. త్వదుక్తనీతిష్ఠః. ౧

కుత స్తే రాజభావాభావ ఇత్యత్రాహ (శాశ్వత ఇతి.) అస్మాసు అస్మత్పూర్వేషు. ౨

(స సమృద్ధా మితి.) భవాయ భద్రాయ 'భవో భద్రే హ ప్రాప్తౌ సత్తాసంసారజన్మ స్వి'తి వైజయంతీ. ౩

న సర్వసులభం రాజత్వ మిత్యాహ (రాజాన మితి.) ప్రాహుః, ప్రాకృతా జనా ఇతి శేషః. స రాజా మమ, దేవత్వే మతః దేవత్వేన సమ్మత ఇత్యర్థః. ౪

* తనిశ్లోకీ. యే లోకాః రాజానం మానుషం ప్రాహుః, తవీవ యస్య తే, ధర్మార్థసహితం వృత్త మమానుషం ప్రాహుః, మనుష్యసంస్థానత్వేపి అతిమానుషశీలవృత్తవిశేషై రతిలంఘిత సర్వలోకసామ్యత్వేన, దేవత్వే నారాయణత్వే, మమ సమ్మత ఇత్యర్థః.

కేకయస్థే చ మయి తు త్వయి చాఽరణ్య మాశ్రితే.
దివ మార్యో గతో రాజా యాయజూక స్సతాం మతః. ౫

నిష్క్రాంతమాత్రే భవతి సహసీతే సలక్ష్మణే.
దుఃఖశోకాభిభూతస్తు రాజా త్రిదివ మభ్యగాత్. ౬

ఉత్తిష్ఠ పురుషవ్యాఘ్ర క్రియతా ముదకం పితుః,
అహం చాఽయం చ శత్రుఘ్నః పూర్వ మేవ కృతోదకౌ. ౭

ప్రియేణ ఖలు దత్తం హి పితృలోకేషు రాఘవ,
అక్షయ్యం భవతీ త్యాహు ర్భవాం శ్చైవ పితుః ప్రియః. ౮

త్వా మేవ శోచం స్తవ దర్శనేప్సు స్త్వయ్యేవ సక్తా మనివర్త్య బుద్ధిం,
త్వయా విహీన స్తవ శోకరుగ్ణ స్త్వాం సంస్మర న్నస్తమితః పితా తే. ౯

ఇతి శ్రీమద్రామయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఏవం సన్నిహితనీతిప్రశ్న స్యోత్తర ముక్త్వా ప్రాథమికరాజవిషయప్రశ్న స్యోత్తర మాహ-(కేకయస్థ ఇతి.) యాయజూక ఇజ్యాశీలః 'ఇజ్యాశీలో ఇత్యమరః. ౫.

మన్నిర్గమనానంతరం కతమదివసేషు రాజా దివం గత? ఇత్యత్రాహ (నిష్క్రాంత మాత్ర ఇతి.) ౬-౭.

భవద్భ్యాం దత్తే, కిం మయాపి దాతవ్య? మిత్యత్రాహ (ప్రియేణేతి.) ౮.

ప్రియత్వ మేవ దర్శయతి (త్వామేవేతి.) రుగ్ణః పీడిత ఇతి యావత్ ౯.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

తాం శ్రుత్వా కరుణాం వాచం పితు ర్మరణసంహితాం,
రాఘవో భరతేనోక్తాం బభూవ గతచేతనః. ౧

తం తు వజ్ర మివోత్సృష్ట మాహవే దానవాఽరిణా,
వాగ్వజ్రం భరతే నోక్త మమనోజ్ఞం పరంతపః. ౨

ప్రగృహ్య బాహూ రామో వై పుష్పితాగ్రో యథా ద్రుమః,
వనే పరశునా కృత్త స్తథా భువి పపాత హ. ౩

తథా నిపతితం రామం జగత్యాం జగతీపతిం,
కూలఘాతపరిశ్రాంతం ప్రసుప్త మివ కుంజరం. ౪

భ్రాతర స్తే మహేష్వాసం సర్వత శ్శోకకర్శితం,
రుదంత స్సహ వైదేహ్యా సిషిచు స్సలిలేన వై. ౫

అథ ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

(తా మిత్యాది.) కరుణాం శోకావహాం, యద్వా, అకరుణాం కరుణారహితాం, క్రూరా మితి యావం. ౧

(తం త్విత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దానవారిణా ఇంద్రేణ, బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య. ఉద్ధృత్య వా, వాగ్వజ్ర మిత్యస్య పూర్వశ్లోకా దనుషక్తేన శ్రుత్వే త్యనేనాఽన్వయః. ౨-౩

(తథేత్యాది) శ్లోకద్వయం. కూలఘాతేన మదేన దంతకండ్వా చ కృతేన కూలప్రహారేణ, పరిశ్రాంతం, అతఏవ ప్రసుప్తం, కుంజర మివ స్థితం, మూర్ఛిత మిత్యర్థః. సలిలేన, సర్వశ స్సిషిచుః సర్వగాత్రాణి మోహశాంతయే సిక్తవంతః, యతః 'అమృతం వా ఆప స్తస్మా దద్భిరవతాం త మభిషించంతీ'తి శ్రుతి రపి హి వదతి. ౪-౫

స ౦ు సంజ్ఞాం పున ర్లబ్ధ్వా నేత్రాభ్యా మాస్ర ముత్సృజన్,
ఉపాక్రామత కాకుత్స్థః కృపణం బహు భాషితం. ౬

స రామ స్స్వర్గతం శ్రుత్వా పితరం పృథివీపతిం,
ఉవాచ భరతం వాక్యం ధర్మాత్మా ధర్మసంహితం. ౭

కిం కరిష్యా మ్యయోధ్యాయాం తాతే దిష్టాం గతిం గతే,
క స్తాం రాజవరాద్ధీనా మయోధ్యాం పాలయిష్యతి. ౮

కింను తస్య మయా కార్యం దుర్జాతేన మహాత్మనః,
యో మృతో మమ శోకేన మయా చాపి న సంస్కృతః. ౯

అహో భరత సిద్ధార్థో యేన రాజా త్వయాఽనఘ,
శత్రుఘ్నేన చ సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు సత్కృతః. ౧౦

(స త్వితి.) ఉపాక్రామత ఉపాక్రమత, దీర్ఘ ఆర్షః. ౬-౭

(కి మితి.) దిష్టాం కాలకల్పితాం 'కాలో దిష్టో ప్యనేహాపి' త్యమరః. యద్వా, దిష్టాం దైవకల్పితాం 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్యమరః, రాజవరాత్, తృతీయార్థే పంచమీ. పాఠాంతరం-కింకరిష్యామీ త్యస్య బావ ఘు తి (రాజవరేతి) రాజవరాధీనాం, తద్రక్షణాధీనా మిత్యర్థః. ౮

పితృమరణ హేతుభూతత్వా త్తత్సంస్కారాఽనుపయోగా చ్చాఽఽత్మానం విగర్హతే. (కింను ॰ స్యేతి.) ౯

(అహో ఇతి.) అనఘ 'పుత్ర మంత్యే తు కర్మణీ' త్యుక్త పితృసంస్కారరూప భాగ్యవిఘటక పాపరహిత, అహం హి తాదృశ పాపవా నితి భావః. యేన కారణేన, త్వయా శత్రుఘ్నేన చ సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు ప్రాప్తేషు, రాజా సత్కృతః. ౧౦

(పితుః శ్రాద్ధనిర్వర్తనం)

నిష్ప్రధానా మన నరేంద్రేణ వినాకృతాం,
నివృత్తవనవాసోపి నాఽయోధ్యాం గంతు ముత్సహే. ౧

సమాప్తవనవాసం మా మయోధ్యాయాం పరంతప,
కో ను శాసిష్యతి పున స్తాతే లోకాంతరం గతే. ౨

పురా ప్రేక్ష్య సువృత్తం మాం పితా యా న్యాహ సాంత్వయన్,
వాక్యాని తాని శ్రోష్యామి కుత శ్శ్రోత్రసుఖా న్యహం. ౩

ఏవ ముక్త్వా స భరతం భార్యా మభ్యేత్య రాఘవః,
ఉవాచ శోకసంతప్తః పూర్ణచంద్రనిభాననాం. ౪

* సీతే మృత స్తే శ్వశురః పిత్రా హీనోఽసి లక్ష్మణ,
భరతో దుఃఖ మాచష్టే స్వర్గతం పృథివీపతిం. ౫

తతో బహుగుణం తేషాం బాష్పో నేత్రే ష్వజాయత,
తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే కుమారాణాం యశస్వినాం. ౬

(నిష్ప్రధానా మితి.) ఏకాగ్రా అనాకులా 'అనాకులేపి చైకాగ్ర' ఇత్యమరః. సా న భవతి త్యనేకాగ్రా, తాం, ఆకులా మితి యావత్. ౧

(సమాప్తవనవాస మితి.) శాసిష్యతి, కార్యేషు నియోక్ష్యతీ త్యర్థః. ౨

(పురేతి.) సువృత్తం - శోభనం నియోగాచరణరూపం, వృత్తం యస్య తం, కుతః కస్మాత్ పురుషాత్? ౩

(ఏవ మితి) అభ్యేత్య అభిముఖో భూత్వా. (సీత ఇతి.) దుఃఖ మిత్యేతత్ క్రియా విశేషణం. ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాఽన్వయః. ౪-౬

* తనిశ్లోకీ. తే శ్వశురః త్వ య్యత్యంతప్రీతియుక్తః శ్వశురః. 'పిత్రా హీనోఽసి లక్ష్మణే' త్యనేన త్వమేవ పిత్రా హీనః, నాహ మితి గమ్యతే. 'న సంవృత్తః పితా మమే' తి వక్ష్యమాణత్వాత్.

తత స్తే భ్రాతర స్సర్వే భృశ మాశ్వాస్య రాఘవం,
అబ్రువ‌న్ జగతీభర్తుః క్రియతా ముదకం పితుః. ౧౬

సా సీతా శ్వశురం శ్రుత్వా స్వర్గలోకగతం నృపం,
నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యా మశక న్నేక్షితుం పతిం. ౧౮

సాంత్వయిత్వా తు తాం రామో రుదంతీం జనకాత్మజాం,
ఉవాచ లక్ష్మణం తత్ర దుఃఖితో దుఃఖితం వచః. ౧౯

ఆనయేంగుదిపిణ్యాకం చీర మాహర చోత్తరం,
జలక్రియార్థం తాతస్య గమిష్యామి మహాత్మనః. ౨౦

సీతా పురస్తా ద్వ్రజతు త్వ మేనా మభితో వ్రజ,
అహం పశ్చా ద్గమిష్యామి గతి ర్హ్యేషా సుదారుణా. ౨౧

తతో నిత్యానుగ స్తేషాం విదితాత్మా మహామతిః,
మృదు ర్దాంతశ్చ శాంతశ్చ రామే చ దృఢభక్తిమా‌న్. ౨౨

(తత ఇతి.) క్రియతా మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౬-౧౯

(ఆనయేతి.) ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుబీజపిణ్యాకం, అనిస్సారితతైలం పిష్ట్వా చూర్ణీకృత్య పిండీకృత మింగుదీబీజమేవ పిణ్యాకత్వేనోపచర్యతే. 'ఇంగుదీ తాపసతరు' రిత్యమరః, చీరం వాస ఉదకదానార్థం. పాఠభేదః - చీరం స్నానార్థం, పరిధానం ఉత్తరం ఉత్తరీయం చ. ౨౦

(సీతేతి.) అభితః పశ్చాత్, అభితః పరిత ఇత్యాదినా ఏనా మితి ద్వితీయా, సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా, గతిః దుఃఖినాం గతిః. ఏషా హి స్నానాద్యర్థం స్త్రీబాలపురస్సరా ఖల్వి త్యర్థః. తథా చ సూత్రం 'సర్వే కనిష్ఠప్రథమా అనుపూర్వ ఇతరే స్త్రియోఽగ్ర' ఇతి. ౨౧

(తత ఇతి.) నిత్యానుగః కులక్రమానుగతానుచరః, విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః. ౨౨-౨౩

(శ్రీరామేణ పితుః శ్రాద్ధనిర్వర్తనం)

సుమంత్ర స్తై ర్నృపసుతై స్సార్ధ మాశ్వాస్య రాఘవం,
అవాతారయ దాలంబ్య నదీం మందాకినీం శివాం. ౨౩

తే సుతీర్థాం తతః కృచ్ఛ్రా దుపాగమ్య యశస్వినః,
నదీం మంధాకినీం రమ్యాం సదా పుష్పితకాననాం. ౨౪

శీఘ్రస్రోతస మాసాద్య తీర్థం శివ మకర్దమం.
సిషిచు స్తూదకం రాజ్ఞే తతైత త్తే భవ త్వితి. ౨౫

ప్రగృహ్య చ మహీపాలో జలపూరిత మంజలిం,
దిశం యామ్యా మభిముఖో రుద న్వచన మబ్రవీత్. ౨౬

ఏత త్తే రాజశార్దూల విమలం తోయ మక్షయం,
పితృలోక గతస్యాఽద్య మద్దత్త ముపతిష్ఠతు. ౨౭

(త ఇతి.) తే సీతాలక్ష్మణరామాః, స్త్రియో వ్యవకం దిశంతీతి శాస్త్రప్రసిద్ధం, శీఘ్రస్రోతసం నదీ ముపాగమ్య, అకర్దమం తీర్థం అవతారప్రదేశం ఆసాద్య. తత హే తాత, తే తుభ్యం, ఏతత్ భవతు. ఇ త్యుచ్చార్య, ఉదకం, సిషిచుః దదు రిత్యర్థః. స్నాన మర్థాత్ సిద్ధం. సీతాయాః స్నానమాత్రేఽన్వయో వా. కృచ్ఛ్రా దిత్యనేన తేషాం దుఃఖాతిశయాత్ స్ఖలితగమన ముచ్యతే. సుతీర్థా మిత్యనేన పుణ్యతీర్థత్వ ముక్తం. ఉపగమ్యే త్యనేన నదీతీరేపి కంచిత్ కాలం రోదనాచార ఉక్తః. యశస్విన ఇత్యనేన శాస్త్రాఽనతిక్రమ ఉక్తః. రమ్యా మి త్యనేన దుఃఖశాంతిహేతుత్వ ముక్తం. పుష్పితకాననా మిత్యనేన ఉదకదాన సమాప్తిపర్యంత మనాతపత్వ ముక్తం. శీఘ్రస్రోతస మి త్యనేన స్నానకాలే స్రోతోభిముఖత్వ ముక్తం. శివం శుద్ధం, అకర్దమం తీర్థ మాసాద్యే త్యనేన తీరే సేచన ముక్తం. ౨౫

దానప్రకార మాహ (ప్రగృహ్యేత్యాదినా.) ౨౬

దానమంత్రమాహ (ఏత దిత్యాదినా.) ౨౭

తతో మందాకినీ తీరా త్ప్రత్యుత్తీర్య స రాఘవః,
పితు శ్చకార తేజస్వీ నివాపం భ్రాతృభి స్సహ. ౨౮

ఐంగుదం బదరీమిశ్రం పిణ్యాకం దర్భసంస్తరే,
న్యస్య రామ స్సుదుఃఖార్తో రుద న్వచన మబ్రవీత్. ౨౯

ఇదం భుఙ్క్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయం,
యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా స్తస్య దేవతాః. ౩౦

తత స్తైనైవ మార్గేణ ప్రత్యుత్తీర్య నదీతటాత్,
ఆరురోహ నరవ్యాఘ్రో రమ్యసానుం మహీధరం. ౩౦

తతః పర్ణకుటీద్వార మాసాద్య జగతీపతిః,
పరిజగ్రాహ బాహుభ్యా ముభౌ భరతలక్ష్మణౌ. ౩౨

తేషాం తు రుదతాం శబ్దా త్ప్రతిశ్రుత్కోఽభవ ద్గిరౌ,
భ్రాతౄణాం సహ వైదేహ్యా సింహానా మివ నర్దతాం. ౩౩

మహాబలానాం రుదతాం కుర్వతా ముదకం పితుః,
విజ్ఞాయ తుములం శబ్దం త్రస్తా భరతసైనికాః. ౩౪

అబ్రువం శ్చాపి రామేణ భరత స్సంగతో ధ్రువం,
తేషా మేవ మహాఞ్ఛబ్ద శ్శోచతాం పితరం మృతం. ౩౫

(తత ఇతి.) భ్రాతృభి స్సహ మందాకినీతీరాత్ ప్రత్యుత్తీర్య, పితు ర్నివాపం పిండప్రదానం, చకార, మందాకినీతీరాత్ సముత్తీర్యే త్యుదకదానదేశాత్ కించిత్ప్రదేశాంతరగమనవచనాత్ సపిండీకరణమేవ కృత మి త్యవగమ్యతే. దశాహాత్యయే ఉదకదానం వినా పిండదానస్యాఽచోదితత్వాత్. ఉదకసేచనవత్ కనిష్ఠేన లక్ష్మణేన పిండదానాఽనుక్తే శ్చ. ౨౮-౩౨

(తేషా మితి.) ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః. ౩౩

(మహాబలానా మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. త్రస్తాః కిం భవిష్యతీతి ధియా

(శ్రీరామేణ పితుః శ్రాద్ధ నిర్వర్తనం)

అథ వాసా౯ పరిత్యజ్య తం సర్వేఽభిముఖా స్స్వనం,
అప్యేకమనసో జగ్ము ర్యథాస్థానం ప్రధావితాః. ౩౬

హయై రన్యే గజై రన్యే రథై రన్యే స్వలంకృతైః,
సుకుమారా స్తథైవాఽన్యే పద్భిరేవ నరా యయుః. ౩౭

అచిరప్రోషితం రామం చిరవిప్రోషితం యథా,
ద్రష్టుకామో జన స్సర్వో జగామ సహసాఽఽశ్రమం. ౩౮

భ్రాతౄణాం త్వరితా స్తత్ర ద్రష్టుకామా స్సమాగమం,
యయు ర్బహువిధై ర్యానైః ఖురనేమిస్వనాకులైః. ౩౯

సా భూమి ర్బహుభి ర్యానైః ఖురనేమిసమాహతా,
ముమోచ తుములం శబ్దం ద్యౌ రివాఽభ్రసమాగమే. ౪౦

ఉద్విగ్నాః, ఉద్వేగానంతరం నిశ్చిత్య వదంతి స్మే త్యాహ (అబ్రువ న్నిత్యాదినా.) మృతం పితరం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩౪-౩౫

(అథేతి.) స్వన మభిముఖాః స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖా ఇత్యర్థః. యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశ మనతిక్రమ్య, ప్రధావితాః శీఘ్రగతియుక్తాః. ౩౬

(హయై రితి.) సుకుమారా ఇతి హయై రిత్యాదిభి రుక్తానాం త్రయాణాం విశేషణం, సుకుమారత్వాభావే దుఃఖితం రామం ప్రతి పద్భ్యామేవ గంతవ్యత్వాత్. ౩౭-౩౮

(భ్రాతౄణా మితి.) ఏషాం యానై ర్గమనం దర్శనత్వరయా, 'యయు ర్బహువిధై ర్యానైః ఖురనేమిసమాహతే' తి పాఠః. యయు ర్బహువిధై ర్యుక్తై రితి పాఠే – యుక్తైః సజ్జైః, యానై రితి శేషః. ౩౯-౪౦

తేన విత్రాసితా నాగాః కరేణుపరివారితాః,
ఆవాసయంతో గంధేన జగ్ము రన్యా ద్వనం తతః. ౪౧

వరాహవృకసంఘాశ్చ మహిషా స్సర్పవానరాః,
వ్యాఘ్రగోకర్ణగవయా విత్రేసుః పృషతై స్సహ. ౪౨

రథాంగసాహ్వా నత్యూహా హంసాః కారండవాః ప్లవాః,
తథా పుంస్కోకిలాః క్రౌంచా విసంజ్ఞా భేజిరే దిశః. ౪౩

తేన శబ్దేన విత్రస్తై రాకాశం పక్షిభి ర్వృతం,
మనుష్యై రావృతా భూమి రుభయం ప్రబభౌ తదా ౪౪

తత స్తం పురుషవ్యాఘ్రం యశస్విన మరిందమం,
ఆసీనం స్థండిలే రామం దదర్శ సహసా జనః. ౪౫

విగర్హమాణః కైకేయీం సహితో మంథరా మపి,
అభిగమ్య జనో రామం బాష్పపూర్ణముఖోఽభవత్. ౪౬

తా న్నరాన్ బాష్పసం ణ న్ సమీక్ష్యాఽథ సుదుఃఖితాన్,
పర్యష్వజత ధర్మజ్ఞః పితృవ న్మాతృవచ్చ సః ౪౭

(తేనేతి,) ఆవాసయంతః మదగంధేన వాసయంతః. ఏతేన వనగజానా మపి రామదర్శనహర్షో ద్యోత్యతే. ౪౧

(వరాహేతి.) గోకర్ణః గో రివ కర్ణౌ యస్య స గోకర్ణః, మహాపృషతవిశేషః. ౪౨

(రథాంగేతి,) నత్యూహాః జలరంకవః 'నత్యూహో జలరంకు స్స్యా' దితి హలాయుధః. ప్లవాః స్థూలబకవిశేషాః.

(విగర్హమాణ ఇతి.) సహితః అన్యోన్యసంగతః,

(వసిష్ఠాదీనాం శ్రీరామసందర్శనం)

స తత్ర కాంశ్చి త్పరిషస్వజే నరా న్నరాశ్చ కేచిత్తు త మభ్యవాదయ౯,
చకార సర్వా౯ స వయస్యబాంధవా౯ యథార్హ మాసాద్య తదా నృపాత్మజః. ౪౭

స తత్ర తేషాం రుదతాం మహాత్మనాం భువం చ ఖం చాఽనునినాదయ౯ స్వనః
గుహా గిరీణాం చ దిశశ్చ సంతతం మృదంగఘోషప్రతిమః ప్రశుశ్రువే. ౪౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

వసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారా౯ దశరథస్య చ,
అభిచక్రామ తం దేశం రామదర్శనతర్షితః. ౧

రాజపత్న్యశ్చ గచ్ఛంత్యో మందం మందాకినీం ప్రతి,
దదృశు స్తత్ర తత్తీర్థం రామలక్ష్మణసేవితం. ౨

కౌసల్యా బాష్పపూర్ణేన ముఖేన పరిశుష్యతా,
సుమిత్రా మబ్రవీ ద్దీనా యా శ్చాన్యా రాజయోషితః. ౩

(స ఇతి.) చకార, సమ్మాన మితి శేషః. ౪౭-౪౮

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,

ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ మాతృసమాగమస్త్ర్యుత్తరశతతమే సర్గే. (వసిష్ఠ ఇతి.) రామదర్శనతర్షితః రామదర్శనే సంజాతాభిలాషః 'కామోఽభిలాష స్తర్ష' ఇత్యమరః. ౧-౩

ఇదం తేషా మనాథానాం క్లిష్ట మక్లిష్టకర్మణాం,
వనే ప్రాక్కేవలం తీర్థం యే తే నిర్విషయీకృతాః.

ఇత స్సుమిత్రే పుత్ర స్తే సదా జల మతంద్రితః,
స్వయం హరతి సౌమిత్రి ర్మమ పుత్రస్య కారణాత్.

జఘన్య మపి తే పుత్రః కృతవా న్నతు గర్హితః,
భ్రాతు ర్య దర్థసహితం సర్వం త ద్విహితం గుణైః.

అద్యాఽపి యదపి తే పుత్రః క్లేశానా మతథోచితః,
నీచానర్థసమాచారం సజ్జం కర్మ ప్రముంచతు.

(ఇదం తేషా మితి.) తే ప్రసిద్ధాః రామాదయః, యే ప్రాక్, నిర్విషయీకృతాః రాజ్యా న్నిష్కాసితాః, వనే తేషాం, క్లిష్టం ఉపమర్దితం, ఇదం తీర్థం అవతరణం, కేవలం నిశ్చితం 'కేవలం నిశ్చితే క్లీబే వాచ్యవ త్త్వేకకృత్స్నయో' రితి వైజయంతీ.

(జఘన్య మితి.) జఘన్యం హీనం జలాహరణాదికర్మ, కృతవా నపి న గర్హితః. కుతః? ఇత్యత్రాహ (భ్రాతు రితి.) భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః, అర్థసహితం ప్రయోజనసహితం, యత్ కర్మ, తత్ సర్వం, గుణై ర్విహితం 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇతి వచనాత్ పితృశుశ్రూషావత్ గుణాయ కల్పత ఇత్యర్థః.

(అద్యాఽపి మితి.) క్లేశానా మతథోచితః ఇదానీం యాదృశక్లేశానుభవః తాదృశక్లేశానా మనుచితః, తే అయం పుత్రః, నీచానర్థసమాచారం నికృష్ట దుఃఖప్రచుర సమాచారసహితం, సజ్జం ఉద్యుక్తం, కర్మ, అద్య ప్రముంచత్వపి, అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం, 'అపి స్సంభావనా ప్రశ్న గర్హా శంకా సముచ్చయ' ఇతి వైజయంతీ. భరత ప్రార్థనయా రామేణ స్వరాజ్యే స్వీకృతే లక్ష్మణస్య నీచకర్మప్రమోచనం సంభవే దితి భావః.

(వసిష్ఠాదీనాం శ్రీరామసందర్శనం)

స దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు సా దదర్శ మహీతలే,
పితు రింగుదిపిణ్యాకం న్యస్త మాయతలోచనా. ౮

తం భూమౌ పితు రార్తేన న్యస్తం రామేణ వీక్ష్య సా,
ఉవాచ దేవీ కౌసల్యా సర్వా దశరథ స్త్రియః. ౯

ఇద మిక్ష్వాకునాథస్య రాఘవస్య మహాత్మనః,
రాఘవేణ పితు ర్దత్తం పశ్యతైత ద్యథావిధి. ౧౦

తస్య దేవసమానస్య పార్థివస్య మహాత్మనః,
నైత దౌపయికం మన్యే భుక్తభోగస్య భోజనం. ౧౧

చతురంతాం మహీం భుక్త్వా మహేంద్రసదృశో విభుః,
కథ మింగుదిపిణ్యాకం స భుఙ్క్తే వసుధాధిపః. ౧౨

అతో దుఃఖతరం లోకే న కించి త్ప్రతిభాతి మా,
యత్ర రామః పితు ర్దద్యా దింగుదీక్షోద మృద్ధిమాన్. ౧౩

రామేణేంగుదిపిణ్యాకం పితు ర్దత్తం సమీక్ష్య మే,
కథం దుఃఖేన హృదయం న స్ఫోటతి సహస్రధా. ౧౪

(దక్షిణాగ్రే ష్వితి.) పితురితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౮-౧౦

(తస్యేతి.) ఔపయికం ప్రాప్తం 'యుక్తం స్యా దుచితం న్యాయ్యం ప్రాప్త మౌపయికం తథే' తి హలాయుధః. ౧౧-౧౨

(తత ఇతి.) రాజ్యైశ్వర్య యోగ్యతయా బుద్ధిమా నిత్యుక్తిః. ౧౩

(రామేణేతి.) స్ఫోటతి స్ఫుటతి. ౧౪

శ్రుతిస్తు ఖల్వియం సత్యా లౌకికీ ప్రతిభాతి మా,
యదన్న: పురుషో భవతి తదన్నా స్తస్య దేవతా:. ౧౫

ఏవ మార్తాం సపత్న్య స్తా జగ్ము రాశ్వాస్య తాం తదా,
దదృశు శ్చాశ్రమే రామం స్వర్గచ్యుత మివాఽమరం. ౧౬

సర్వభోగై: పరిత్యక్తం రామం సంప్రేక్ష్య మాతర:,
అర్తా ముముచు రశ్రూణి సస్వరం శోకకర్శితా:. ౧౭

తాసాం రామ స్సముత్థాయ జగ్రాహ చరణా౯ శుభా౯,
మాతౄణాం మనుజవ్యాఘ్ర స్సర్వాసాం సత్యసంగర:. ౧౮

తా: పాణిభి స్సుఖస్పర్శై ర్మృద్వంగులితలై శ్శుభై:,
ప్రమమార్జు రజ: పృష్ఠా ద్రామస్యాఽఽయతలోచనా:. ౧౯

సౌమిత్రి రపి తా స్సర్వా మాతౄ స్సంప్రేక్ష్య దు:ఖిత:,
అభ్యవాదయతాఽసక్తం శనై రామా దనంతరం. ౨౦

యథా రామే తథా తస్మి౯ సర్వా వవృతిరే స్త్రియ:,
వృత్తిం దశరథా జ్జాతే లక్ష్మణే శుభలక్షణే. ౨౧

(శ్రుతి రితి.) సత్యా సత్యార్థా, లౌకికీ లోకవిదితా, లోకప్రసిద్ధేతి యావత్. 'దేవతా' ఇతి శ్రుతి స్సత్యే త్యన్వయః. ౧౫-౧౮

(తా ఇతి.) రామస్యాయతలోచనా ఇతి పాఠః. ౧౯

(సౌమిత్రి రపీతి.) అసక్తం అవిరతం 'అవిరత మనవరతం స్యా దేకార్థ మనారత మసక్త మపీ' తి హలాయుధః. ౨౦

(యథేతి.) వవృతిరే చక్రు రిత్యర్థః. ౨౧

(వసిష్ఠాదీనాం శ్రీరామసందర్శనం)

సీతాపి చరణాం స్తాసా ముపసంగృహ్య దుఃఖితా,
శ్వశ్రూణా మశ్రుపూర్ణాక్షీ సా బభూవాఽగ్రత స్థితా. ౨౨

తాం పరిష్వజ్య దుఃఖార్తాం మాతా దుహితరం యథా,
వనవాసకృశాం దీనాం కౌసల్యా వాక్య మబ్రవీత్. ౨౩

విదేహరాజస్య సుతా స్నుషా దశరథస్య చ,
రామపత్నీ కథం దుఃఖం సంప్రాప్తా నిర్జనే వనే. ౨

పద్మ మాతపసంతప్తం పరిక్లిష్ట మివోత్పలం,
కాంచనం రజసా ధ్వస్తం క్లిష్టం చంద్ర మివాంబుదైః, ౨౫

ముఖం తే ప్రేక్ష్య మాం శోకో దహ త్యగ్ని రివాశ్రయం,
భృశం మనసి వైదేహి వ్యసనారణిసంభవః. ౨౬

బ్రువంత్యా మేవ మార్తాయాం జనన్యాం భరతాగ్రజః,
పాదా వాసాద్య జగ్రాహ వసిష్ఠస్య చ రాఘవః. ౨౭

పురోహితస్యాఽగ్నిసమస్య వై తదా బృహస్పతే రింద్ర ఇవాఽమరాధిపః,
ప్రగృహ్య పాదౌ సుసమృద్ధతేజస స్సహైవ తేనోపవివేశ రాఘవః. ౨౮

తతో జఘన్యం సహితై స్స మంత్రిభిః పురప్రధానైశ్చ సహైవ సైనికైః,
జనేన ధర్మజ్ఞతమేన ధర్మవా ఉ . ట భరత స్తదాఽగ్రజం. ౨౯

(పద్మ మిత్యాది.) తే ముఖం ప్రేక్ష్య, స్థితా మితి శేషః. మాం, మనసి, స్థిత స్సన్నితి శేషః. ఆశ్రయం ఆశ్రయభూతం కాష్ఠాదికం. ౨౫-౨౬

(తతః ఇతి.) తతో జఘన్యం వసిష్ఠరామోపవేశా దనంతరం, ఉపోపవిష్టః 'ప్రసముపోదః పాదపూరణ' ఇతి ద్విర్వచనం. ౨౯

ఉపోపవిష్టస్తు తదా స వీర్యవాం స్తపస్వివేషేణ సమీక్ష్య రాఘవం,
శ్రియా జ్వలంతం భరతః కృతాంజలి ర్యథా మహేంద్రః ప్రయతః ప్రజాపతిం. ౩౦

కి మేష వాక్యం భరతోఽద్య రాఘవం ప్రణమ్య సత్కృత్య చ సాధు వక్ష్యతి,
ఇతీవ తస్యాఽఽర్యజనస్య తత్త్వతో బభూవ కౌతుహల ముత్తమం తదా. ౩౧

స రాఘవ స్సత్యధృతిశ్చ లక్ష్మణో మహానుభావో భరతశ్చ ధార్మికః,
వృతా స్సుహృద్భిశ్చ విరేజు రధ్వరే యథా సదస్యై స్సహితా స్త్రయోఽగ్నయః.

ఇతి శ్రీమద్రామయణే, అయోధ్యాకాండే, త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః

తం తు రామ స్సమాజ్ఞాయ భ్రాతరం గురువత్సలం,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౧

(ఉపోపవిష్ట ఇతి.) కృతాంజలిః, అభూ దితి శేషః. ౩౦

(కమితి.) ఇతీవే త్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩౧-౩౨

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీ రామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రామభరతయో రుక్తి ప్రత్యుక్తీ చతురుత్తరశతతమే (తం త్వి త్యాదినా.) గురువత్సలం–గురౌ స్వస్మిన్ భక్తం, సమాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా, ప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారణాదినా చ స్వస్మిన్ భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వే త్యర్థః. సమాశ్వాస్యేతి పాఠే–ప్రియవచనాదిభి స్సమ్యగాశ్వాస్యే త్యర్థః. ౧

(భరతేన రాజ్యస్వీకరణాయ శ్రీరామప్రార్థనం)

కిమేత దిచ్ఛేయ మహం శ్రోతుం ప్రవ్యాహృతం త్వయా,
యస్మా త్త్వ మాగతో దేశ మిమం చీరజటాజినీ. ౨

కిన్ని మిత్త మిమం దేశం కృష్ణాజినజటాధరః,
హిత్వా రాజ్యం ప్రవిష్ట స్త్వం త త్సర్వం వక్తు మర్హసి. ౩

ఇత్యుక్తః కైకయీపుత్రః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా,
ప్రగృహ్య బలవ ద్భూయః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౪

ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం,
గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడితః. ౫

స్త్రియా నియుక్తః కైకేయ్యా మమ మాత్రా పరంతప,
చకార సుమహ త్పాప మిద మాత్మయశోహరం. ౬

(కిమితి.) యస్మా త్కారణాత్, త్వం చీరజటాజినీ సన్ ఇమం దేశ మాగతః, ఏతత్ ఏతత్కారణం, కిం? అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం, శ్రోతుమిచ్ఛేయం శ్రోతు మిచ్ఛామి. న తు ఊహేయేతి భావః. ౨

ఏవ ముక్తేపి శోకేన తూష్ణీం స్థితం పునః పృచ్ఛతి (కిన్నిమిత్తమిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. కాకుత్స్థేన, బలవత్ ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య, తత్సర్వం వక్తు మర్హసీతి భూయః ఉక్తః కైకయీపుత్రః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౪

(ఆర్యమితి.) సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్వే త్యర్థః. ఆర్యం త్వాం, పరిత్యజ్య వివాస్య. ౫

(స్త్రియేతి.) సుమహత్ పాపం సుపుత్రస్య వనే ప్రవ్రాజనరూపం. ౬

సా రాజ్యఫల మప్రాప్య విధవా శోకకర్శితా,
పతిష్యతి మహాఘోరే నిరయే జననీ మమ. ౭

తస్య మే దాసభూతస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి,
అభిషించస్వ చాఽద్యైవ రాజ్యేన మఘవా నివ. ౮

ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః,
త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౯

త దానుపూర్వ్యా యుక్తం చ యుక్తం చాఽఽత్మని మానద,
రాజ్యం ప్రాప్నుహి ధర్మేణ సకామాన్ సుహృద: కురు. ౧౦

భవ త్వవిధవా భూమి స్సమగ్రా పతినా త్వయా,
శశినా విమలేనేవ శారదీ రజనీ యథా. ౧౧

ఏభిశ్చ సచివై స్సార్ధం శిరసా యాచితో మయా,
భ్రాతు శ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౨

(సేతి.) సా ఏవంరూపపాపప్రేరణకర్త్రీ. ౭

(తస్యేతి.) తస్య కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తాపవాదస్యే త్యర్థః. రాజ్యేన హేతునా. ౮-౯

(తదానుపూర్వ్యేతి.) ఆనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠానుక్రమేణ సంగతం, ఆత్మని యుక్తం చ భరణసమర్థే త్వయ్యేవ ప్రాప్తం. ౧౦

(భవ త్వితి.) పతినేతి నాభావ ఆర్షః. రజనీ యథా రజనీవ భూమిః. శశినేవ త్వయా, అవిధవా భవతు. ౧౧

(ఏభి శ్చేతి) మమైకస్య శోకాశ్రుపాత మసహమానః కథ మేషా మశ్రూణి సహిష్యత? ఇతి మత్వా యుద్ధాయ సన్నద్ధై రివ రథగజతురగపదాతిభి స్సార్ధ మాగతోఽస్మి. (సచివైః) మమ హి యాచన ముపేక్ష్యం, అస్మద్రాజ్యనిర్వాహకైః పూజనీయై స్సచివై ర్యాచితం తవా నతిక్రమణీయం హి.

(భరతేన రాజ్యస్వీకరణాయ శ్రీరామప్రార్థనం)

తదిదం శాశ్వతం పిత్ర్యం సర్వం ప్రకృతిమండలం,
పూజితం పురుషవ్యాఘ్ర నాతిక్రమితు మర్హసి. ౧౩

ఏవ ముక్త్వా మహాబాహు స్సబాష్పః కైకయీసుతః,
రామస్య శిరసా పాదౌ జగ్రాహ విధివ త్పునః. ౧౪

తం మత్త మివ మాతంగం నిశ్శ్వసంతం పునఃపునః,
భ్రాతరం భరతం రామః పరిష్వజ్యేద మబ్రవీత్. ౧౫

కులీన స్సత్త్వసంపన్న స్తేజస్వీ చరితవ్రతః,
రాజ్యహేతోః కథం పాప మాచరే త్త్వద్విధో జనః. ౧౬

(యాచితః) మమాఽగ్రత స్స్థితిరేవాఽలం తవ కార్యకరణాయ. కిం పున ర్యాచనేఽపి కృతే? (శిరసా యాచితః) 'శిరసా యాచత స్తస్య వచనం న కృతం మయే' తి ఖలు తవ హృదయ మనుశేతే. (మయా) ఏతావత్పర్యంతం త్వమేవ మాం యాచిత్వా మమ మనోరథం పూరితవా నసి. (భ్రాతుః) కిమర్థం యాచితవ్యం? తవాఽనుజో న భవామి కిం? (శిష్యస్య) అనుజో భూత్వా భవతా సహ కి మంశభాక్ తిష్ఠామి? మంత్ర సంబంధోఽపి త్వత్తః ఖలు. (దాసస్య) శిష్యో భూత్వా క్రయవిక్రయార్హో న భవామి కిం? అతః (ప్రసాదంకర్తు మర్హసి) ఉక్తై రమోఘై ర్హేతుభి ర్మమ యాచ్ఞాం సఫలాం కురుష్వ. ౧౨

ఏభిశ్చ సచివై రిత్యస్య వివక్షితం దర్శయతి (త దితి.) త త్పురవర్తనదశాయా మసన్నిహితం, ఇదం ఇదానీం సన్నిహితం, శాశ్వతం సనాతనం, పరంపరాప్రాప్తమితి యావత్. పూజితం పూజార్హం, ప్రకృతీనాం మంత్రిప్రభృతీనాం, మండలం సమూహం, నాఽతిక్రమితు మర్హసి తద్వచనం నాతిక్రమణీయ మిత్యర్థః. ౧౩

(ఏవ మితి.) మహాబాహుః ప్రసారితబాహు రితి యావత్. (కైకయీసుతః) మాతు ర్దోషా దియ మవస్థేతి భావః. (పున రితి.) పూర్వం యాచితవాన్, తత శ్శరణాగతి మకరో దిత్యర్థః. ౧౪-౧౫

(కులీన ఇతి.) కులీనః మహాకులప్రసూతః, సత్త్వసంపన్నః సత్త్వగుణసంపన్నః. పాపం జ్యేష్ఠవిషయప్రాతికూల్య రూపం. ౧౬

న దోషం త్వయి పశ్యామి సూక్ష్మ మప్యరిసూదన,
న చాపి జననీం బాల్యా త్త్వం విగర్హితు మర్హసి. ౧౭

కామకారో మహాప్రాజ్ఞ గురూణాం సర్వదాఽనఘ,
ఉపపన్నేషు దారేషు పుత్రేషు చ విధీయతే. ౧౮

వయ మస్య యథా లోకే సంఖ్యాతా స్సౌమ్య సాధుభిః,
భార్యాః పుత్రాశ్చ శిష్యాశ్చ త్వ మనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౧౯

వనే వా చీరవసనం సౌమ్య కృష్ణాజినాంబరం,
రాజ్యే వాపి మహారాజో మాం వాసయితు మీశ్వరః. ౨౦

యావ త్పితరి ధర్మజ్ఞే గౌరవం లోకసత్కృతం,
తావ ద్ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ జనన్యా మపి గౌరవం. ౨౧

(న దోష మితి.) బాల్యాత్ అజ్ఞానా దిత్యర్థః. ౧౭

(కామకార ఇతి.) కామకారః స్వచ్ఛందకరణం. ఉపపన్నేషు శిష్యదాసాదిషు. ౧౮

(వయ మితి.) లోకే భార్యాదయః సాధుభి ర్యథా, సంఖ్యాతాః నియామ్యత్వేన పరిగణితాః, వయ మపి తథా దశరథస్యేతి త్వం జ్ఞాతు మర్హసి. అను ర్నిరర్థకః. ౧౯

(వన ఇతి.) చీరం ద్రుమవల్కలం, వసన ముత్తరీయం యస్య తం, కృష్ణాజినం అంబరం అధరాంబరం యస్య తం, ఈశ్వరః నియంతా. ౨౦

(యావ దితి.) పితరి, యావత్ యత్పరిమాణకం, గౌరవం, జనన్యామపి, తావత్ తత్పరిమాణకం గౌరవం. కర్తవ్య మితి శేషః. యత్త చ్ఛబ్దాభ్యాం యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుబితి వతుప్. ౨౧

(భరతేన రాజ్యస్వీకరణాయ శ్రీరామప్రార్థనం)

ఏతాభ్యాం ధర్మశీలాభ్యాం వనం గచ్ఛేతి రాఘవ,
మాతాపితృభ్యా ముక్తోఽహం కథ మన్య త్సమాచరే. ౨౨

త్వయా రాజ్య మయోధ్యాయాం ప్రాప్తవ్యం లోకసత్కృతం,
వస్తవ్యం దండకారణ్యే మయా వల్కలవాససా. ౨౩

ఏవం కృత్వా మహారాజో విభాగం లోకసన్నిధౌ,
వ్యాదిశ్య చ మహాతేజా దివం దశరథో గతః. ౨౪

స చ ప్రమాణం ధర్మాత్మా రాజా లోకగురు స్తవ,
పిత్రా దత్తం యథా భాగ ముపభోక్తుం త్వ మర్హసి. ౨౫

చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య దండకారణ్య మాశ్రితః,
ఉపభోక్ష్యే త్వహం దత్తం భాగం పిత్రా మహాత్మనా. ౨౬

య దబ్రవీ న్మాం నరలోకసత్కృతః పితా మహాత్మా విబుధాధిపోపమః,
తదేవ మన్యే పర మాత్మనో హితం న సర్వలోకేశ్వరభావ మప్యహం ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఫలితమాహ (ఏతాభ్యా మితి.) సమాచరే సమాచరామి, కథం సమాచరాణీ త్యర్థః. ౨౨-౨౪

(స చేతి.) పిత్రా దత్తం భాగం, యథా యథావత్, ఉపభోక్తు మిత్యన్వయః. ౨౫-౨౬

(యదితి.) పర మాత్మనో హితం ఆత్మనః పరం హితం, ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ పంచోత్తరశతతమ స్సర్గః

తతః పురుషసింహానాం వృతానాం తై స్సుహృద్గణైః,
శోచతా మేవ రజనీ దుఃఖేన వ్యత్యవర్తత. ౧

రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతర స్తే సుహృద్వృతాః,
మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామ ముపాగమన్. ౨

తూష్ణీం తే సముపాసీనా న కశ్చి త్కించి దబ్రవీత్,
భరతస్తు సుహృన్మధ్యే రామం వచన మబ్రవీత్. ౩

సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్య మిదం మమ,
త ద్దదామి తవై వాఽహం భుఙ్క్ష్వ రాజ్య మకంటకం. ౪

అథ పంచోత్తర తతమ స్సర్గః

అథ పున ర్భరతస్య కైకేయీనిర్బంధకృతపితృవియోగపరిహారోచిత వచనపూర్వకం ప్రార్థనం రామస్య చ తత్సమాశ్వాసనం తత్త్వోపదేశేనే త్యేతత్ పంచోత్తరశతతమే (తతః పురుష సింహానా మిత్యాది.) ౧

(రజన్యా మితి,) హుతం హోమం. ౨-౩

దత్త మన్యథయితు మశక్తోఽహ మితి రామో వదే దితి మత్వా తస్య పరిహారానుగుణం వచన మాహ (సాంత్వితేతి.) మామికా, శైషికోఽణ్. తవకమమకా వేకవచన ఇత్యణ్. సన్నియోగేనాఽస్మచ్ఛబ్దస్య మమకాదేశః, ఆదివృద్ధిశ్చ. ప్రత్యయస్థా దిత్యత్ర మామకనరకయో రుపసంఖ్యానాత్ కకారాత్ పూర్వస్యాఽకారస్య ఇకారః. మాతృవిరోధే న స్వీకుర్యా దితి మత్వాహ (సాంత్వితేతి.) దత్తస్యాన్యథాకరణ మనుచిత మితి రామో వదేదితి పరిహరతి (దత్త మితి.) త్రయ ఏవాఽధనా ఇతి న్యాయేన దాసస్య స్వం త్వదీయ మితి దదమి త్యర్థః. ౪

(భరతేన రాజ్యస్వీకరణాయ శ్రీరామప్రార్థనం)

మహతేవాఽంబువేగేన భిన్న స్సేతు ర్జలాగమే,
దురావారం త్వదన్యేన రాజ్యఖండ మిదం మహత్. ౫

గతిం ఖర ఇవాఽశ్వస్య తార్క్ష్యస్యేవ పతత్రిణః,
అనుగంతుం న శక్తి ర్మే గతిం తవ మహీపతే. ౬

సుజీవం నిత్యశ స్తస్య యః పరై రుపజీవ్యతే,
రామ తేన తు దుర్జీవం యః పరా నుపజీవతి. ౭

యథా తు రోపితో వృక్షః పురుషేణ వివర్ధితః,
హ్రస్వకేణ దురారోహో రూఢస్కంధో మహాద్రుమః. ౮

స యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని న విదర్శయేత్,
స తాం నాఽనుభవే త్ప్రీతిం యస్య హేతోః ప్రరోపితః. ౯

·వమేవ రాజ్యం రక్షే త్యాశంక్యాహ (మహతేతి.) జలాగమే వర్షాకాలే, దురావారం ఆవరీతు మశక్యం, రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యం రాజ్యం, కోసలరాజ్యఖండం వా. ౫

రాజ్యస, ·రావారత్వ ముక్త్వా స్వస్యాఽశక్తి మాహ (గతి మితి.) ఖరేఽత్యవిభక్తికనిర్దేశః. ఖరస్యే·త్యర్థః. ప్రకృతిభావ ఆర్షః. పతత్రిణః పక్షిమాత్రస్య, అశ్వస్య గతి మనుగంతుం ఖరస్య యథా న శక్తిః, గరుడస్య గతి మనుగంతుం కేవలపక్షిణో యథా చ శక్తి ర్నాస్తి తథే త్యర్థః. ౬

తవ శక్తి ర్నాస్తి చే దన్యః కశ్చి ద్రాజ్యం రక్ష త్విత్యాహ (సుజీవ మితి.) నిత్యశః నిత్యం. ౭

ఉచితం చ త్వద్రక్షణ మేవేత్యాహ (యథేత్యాదినా.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. యథాత్వితి నిపాత ముదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థః. కేనచిత్ పురుషేణ, రోపితః బీజవాపేన ఉత్పాదితః, యో వృక్షః, పున స్సంవర్ధితః. హ్రస్వకేణ వామనేన, దురారోహః, క్రమేణ రూఢస్కంధః, మహాద్రుమో జాతః, స యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని న విదర్శయేత్,

ఏషోపమా మహాబాహో త మర్థం వేత్తు మర్హసి,
యది త్వ మస్మా న్వృషభో భర్తా భృత్యా న్న శాధి హి. ౧౦

శ్రేణయ స్త్వాం మహారాజ పశ్యం త్వగ్ర్యాశ్చ సర్వశః,
ప్రతపంత మివాఽఽదిత్యం రాజ్యే స్థిత మరిందమం. ౧౧

తవాఽనుయానే కాకుత్స్థ మత్తా నర్దంతు కుంజరాః,
అంతఃపురగతా నార్యో నందంతు సుసమాహితాః. ౧౨

తస్య సాధ్వి త్యమన్యంత నాగరా వివిధా జనాః,
భరతస్య వచః శ్రుత్వా రామం ప్రత్యనుయాచతః. ౧౩

త మేవ దుఃఖితం ప్రేక్ష్య విలపంతం యశస్వినం,
రామః కృతాత్మా భరతం సమాశ్వాసయ దాత్మవాన్. ౧౪

స రోపయితా, యస్య ఫలస్య, హేతోః హేతునా, తం వృక్షం రోపితవాన్, తాం ఫలవిషయిణీం, ప్రీతిం నాఽనుభవేత్, ఏనయేన ప్రత్యేకం వక్తు మశక్త స్సముదాయరూపేణ దర్శయతి (భర్తా త్వ మస్మాన్ భృత్యా న్న శాధి యది ఏషోపమేతి.) ఏషా పూర్వోక్తమర్థజాతం ఉపమా, ఉపమాశబ్దాపేక్షయా స్త్రీలింగత్వం. రోపయితా, అభివృద్ధో వృక్షః, పుష్పదర్శనం, ఫలాఽదర్శనం చోపమే త్యర్థః. త మర్థం ఉపమేయ మర్థజాతం, వేత్తు మర్హసి, భావజ్ఞానకుశలః ఖల్వసీ త్యర్థః. రోపయితు ర్దశరథ ఉపమేయః, వర్ధితమహావృక్షస్య భవాన్. పుష్పదర్శనస్యాఽభిషేచనోన్ముఖ్యం, ఫలాననుభవతో రాజ్యాఽపరిపాలన మిత్యేతత్ సర్వం త్వం జానాసీ త్యర్థః. ఏతత్ సర్వం మహాబాహో ఇత్యనేన సూచితం. ౮-౧౦

(శ్రేణయ ఇతి.) శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః, అగ్ర్యాః ప్రధానాః. ౧౧-౧౩

(త మితి.) దుఃఖితం స్వప్రార్థనానంగీకారేణ దుఃఖితం, విలపంతం మమ హేతో రార్యవివాసనం పితృమరణ మిత్యాది జాత మితి ప్రలపంతం, కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః, ధైర్యవాన్ వా. ౧౪

(శ్రీరామేణ భరతసాంత్వనం)

నాఽఽత్మనః కామకారోఽస్తి పురుషోఽయ మనీశ్వరః,
ఇత శ్చేతరత శ్చైనం కృతాంతః పరికర్షతి. ౧౫

సర్వే క్షయాంతా నిచయాః పతనాంతా స్సముచ్ఛ్రయాః,
సంయోగా విప్రయోగాంతా మరణాంతం చ జీవితం. ౧౬

యథా ఫలానాం పక్వానాం నాఽన్యత్ర పతనా ద్భయం,
ఏవం నరస్య జాతస్య నాఽన్యత్ర మరణా ద్భయం. ౧౭

యథాఽగారం దృఢస్థూణం జీర్ణం భూత్వాఽవసీదతి,
తథైవ సీదంతి నరా జరామృత్యువశం గతాః. ౧౮

కైకేయీప్రేరితో రాజా భవాంశ్చ న మద్వనవాసహేతుః, కింతు, దైవమేవేతి తత్త్వదృష్ట్యా భరతం దుఃఖా న్నివర్తయితు ముపక్రమతే (నాత్మన ఇత్యాది.) ఆత్మనః పురుషస్య, కామకారః ఇచ్ఛికవ్యాపారో, నాస్తి, యతోఽయం పురుషః, అనీశ్వరః అస్వతంత్ర ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ ఏతస్మా ద్దేశా ద్దేశాంతరం, ఇతరతః అన్యదేశా చ్చైనం దేశం, కృతాంతః స్వతంత్రం దైవమేవ, పరికర్షతి ఆకర్షతి. 'దైవే కృతాంత స్సిద్ధాంతే యమాఽకుశలకర్మణో' రితి వైజయంతీ. యథోక్తం భగవతా గీతాచార్యేణ 'ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి, భ్రామయ౯ సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని మాయయే' తి. ౧౫

అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనాయాం పితృమరణేనాపి శోకస్యాఽవకాశో నాస్తీ త్యము మర్థ మాహ (సర్వ ఇతి.) నిచయాః ధనసంచయాః, సర్వే బహుశ స్సంపాదితా అపి. సముచ్ఛ్రయాః క్షయాంతాః క్షయపర్యవసాయినః, చోరేణ కామేన రాజ్ఞా వా నశ్యం తీత్యర్థః. స్వస్వాధికార అత్యంతసమున్నతా అపి, పతనాంతాః అత్యున్నతపదస్థితాః బ్రహ్మేంద్రాదయోపి పుత్రమిత్రకళత్రాది సమాప్తిదశాయాం తత్పదభ్రంశపర్యవసాయిన ఇతి యావత్, సంయోగాః ఉత్కృష్టజీవన మపి, సంబంధా అపి, విప్రయోగాంతాః విరహపర్యవసాయినః, జీవితం చ ముచ్యతే భరతేనే మరణాంతం అపరిహార్యమరణాధీనభంగశాలీ త్యర్థః. పితృమరణశోకేనైవ దృష్టాంతార్థతురీయ త్యారోప్య తదపనోదనం కృతం అస్మి౯ శ్లోకే. పాదత్రయోక్తార్థత్రయం

* అత్యేతి రజనీ యా తు సా న ప్రతినివర్తతే,
యాత్యేవ యమునాపూరా సముద్ర † ముదకాకులం. ౧౯

అ॰ ణి గచ్ఛంతి సర్వేషాం ప్రాణినా మిహ,
ఆయూంషి క్షపయం త్యాశు గ్రీష్మే జల మివాంశవః. ౨౦

ఆత్మాన మనుశోచ త్వం కి మన్య మనుశోచసి,
ఆయు స్తే హీయతే యస్య స్థితస్య చ గతస్య చ. ౨౧

సహైవ మృత్యు ర్వ్రజతి సహ మృత్యు ర్నిషీదతి,
గత్వా సుదీర్ఘ మధ్వానం సహ మృత్యు ర్నివర్తతే. ౨౨

పాదశ్చ దార్ష్టాంతికం దశరథమరణ మభిప్రైతి. అతః అపరిహార్యకాలకృతత్వాత్ పితృమరణ మపి న శోచనీయ మితి భావః. ప్రథమశ్లోకే వనగమనం న మయా స్వతంత్రేణ కృతం, అపి త్వీశ్వర కృత మిత్యుక్తం, ద్వితీయశ్లోకే దశరథమరణం చ కాలకృత మత స్తత్రాపి న శోచనీయ మిత్యుక్తం. అథ ద్వి॰ యశ్లోకోక్తం సదృష్టాంతం ప్రపంచయతి (యథేత్యాదినా.)

(అత్యేతీతి.) సముద్రస్యోదకాకులత్వవిశేషణం యమునాయా స్సర్వథా అనివర్త్యత్వాయ. ౧౯

(ణీతి) గచ్ఛంతీతి ప్రథమాబహువచన మహోరాత్రవిశేషణం. అంశవః, సూర్య ఇతి ॰ షః. ౨౦

శోకవిషయం నిర్ధారయతి (ఆత్మాన మితి.) ఆయు స్తే యతో హీయతే, అతః పరలోక చింతామేవ కుర్వి త్యర్థః. ౨౧

మృత్యు స్సర్వదా దుష్పరిహర ఇత్యాహ (సహైవేతి.) ౨౨

* రామానుజీయం. (అత్యేతీతి.) సముద్రం లవణార్ణవ మితి పాఠ స్సమ్యక్.

† ఉదకార్ణవం. పా.

(శ్రీరామేణ భరతసాంత్వనం)

గాత్రేషు వళయః ప్రాప్తాః శ్వేతాశ్చైవ శిరోరుహాః,
జరయా పురుషో జీర్ణః కిం హి కృత్వా ప్రభావయేత్. ౨౩

నందం త్యుదిత ఆదిత్యే నందం త్యస్తమితే రవౌ,
ఆత్మనో నాఽవబుధ్యంతే మనుష్యా జీవితక్షయం. ౨౪

హృష్యం త్యృతుముఖం దృష్ట్వా నవం నవ మిహాగతం,
ఋతూనాం పరివర్తేన ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయః. ౨౫

యథా కాష్ఠం చ కాష్ఠం చ సమేయాతాం మహార్ణవే,
సమేత్య చ వ్యపేయాతాం కాల మాసాద్య కంచన. ౨౬

ఏవం భార్యాశ్చ పుత్రాశ్చ జ్ఞాతయశ్చ ధనాని చ,
సమేత్య వ్యవధావంతి ధ్రువో హ్యేషాం వినాభవః. ౨౭

కాలాంతరే తథైవ కరిష్యామీ త్యత్రాహ (గాత్రేష్విత్యాదినా.) తస్మాత్ బాల్య ఏవాత్మజ్ఞానాయ యతేతే త్యుక్తం భవతి. కిం హి కృత్వా పూర్వోక్తోపద్రవపరిహారత్వేన క ముపాయం కృత్వా, ఆత్మానం ప్రభుం కుర్యా దిత్యర్థః. ౨౩

బాల్యేపి పురుషాణాం వివేకో దుర్లభ ఇత్యాహ (నందంతీత్యాదినా.) ఆదిత్యే ఉదితే నందంతి అర్థార్జనకాలోఽయ మాగత ఇతి. రవా వస్తమితేపి నందంతి కామోపభోగకాలోఽయ మాగత ఇతి. ఆత్మనో జీవితక్షయం నాఽవబుధ్యంతే సచ్ఛిద్రఘటే గృహీతం జల మివ ప్రతిక్షణ మాయుః క్షీయత ఇతి న జానంతి. జీవితకాల ఏవ పరలోకహితం కర్తుం నేచ్ఛంతీ త్యర్థః. ౨౪

(హృష్యం తీతి.) తత్ర దృత్వాగమం దృష్ట్వా నానాభోగహేతు రితి హృష్యంతి, ప్రత్యుత ఋత్వాగమోఽనర్థహేతు రిత్యాహ (ఋతూనాం పరివర్తేనేతి.) ౨౫

శ్లిష్టానాం విశ్లేషస్యాఽవశ్యంభావిత్వా త్తదపి న శోచనీయ మి త్యభిప్రాయేణాహ (యథా కాష్ఠ మితి) శ్లోకద్వయేన. వినాభవః వియోగః, ౨౬-౨౭

నాఽత్ర కశ్చి ద్యథాభావం ప్రాణీ సమభివర్తతే,
తేన తస్మి న్న సామర్థ్యం ప్రేతస్యాఽస్త్యనుశోచతః. ౨౮

యథా హి సార్థం గచ్ఛంతం బ్రూయా త్కశ్చి త్పథి స్థితః,
అహ మప్యాగమిష్యామి పృష్ఠతో భవతా మితి. ౨౯

ఏవం పూర్వై ర్గతో మార్గః పితృపైతామహో ధ్రువః,
త మాపన్నః కథం శోచే ద్యస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః. ౩౦

వయసః పతమానస్య స్రోతసో వాఽనివర్తినః,
ఆత్మా సుఖే నియోక్తవ్య స్సుఖభాజః ప్రజా స్స్మృతాః. ౩౧

(నాఽత్రేతి.) అస్మి౯ లోకే కశ్చి దపి ప్రాణీ, యథాభావం న సమభివర్తతే యథాభిలాషం బంధుభి స్సహ న వర్తతే, తేన కారణేన, ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః, అనుశోచతః పురుషస్య, తస్మి౯ మరణనివారణే, సామర్థ్యం నాస్తి. పాఠాంతరం - అస్మి౯ బద్ధలోకే. కశ్చి దపి బ్రహ్మాది స్తంబపర్యంతేషు కోపి జంతుః, యథాభావం యథాభిలాషం, అప్రతిహతసంకల్పతయే త్యర్థః. న సమభివర్తతే. కశ్చి దిత్యనేన మానుషాద్యపేక్షయా చిరకాలవర్తినాం శక్త్యతిశయభాజా మపి బ్రహ్మాదీనా వసానే మరణం దుర్నివార మేవే త్యాశయః. తేన ఏవ మప్రతిహత సంకల్పత్వాభావేన, ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః, అనుశోచతః పురుషస్య, తస్మి౯ మరణనివారణే, సామర్థ్యం నాస్తి. అతః బ్రహ్మాదీనా మ ప్యపరిహార్యే శోకం విహాయ సర్వానర్థనివృత్తయే ప్రయతేతేతి భావః. ౨౮

(యథేత్యాది) శ్లోకద్వయం. గచ్ఛంతం, సార్థం పథికసమూహం, పథి స్థితః పురుషో యథా అహ మ ప్యాగమిష్యామీతి బ్రూయా దనుగచ్ఛతి చ, ఏవం పూర్వై ర్వంశ్యైః, గతః ప్రాప్తః మార్గః, పితృపైతామహః పితృపితామహసంబంధీ, తైరపి ప్రాప్త ఇతి యావత్. ధ్రువః పుత్రాదిభి రపి గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః.

ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి (వయస ఇత్యాదినా.) యస్య చ భావేన భావలక్షణ మిత్యర్థే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. వాశబ్ద ఇవార్థః. అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి, పతమానే అనివర్తితయా గచ్ఛతి సతి, ఆత్మా, సుఖహేతౌ ధర్మే, నియోక్తవ్యః, పరలోకహిత చింతయేతి శేషః. యతః ప్రజాః సుఖభాజః ధర్మసాధ్యసుఖాసక్తాః స్మృతా ఇతి యోజ్యం. ౩౧

(శ్రీరామేణ భరతసాంత్వనం)

ధర్మాత్మా స శుభైః కృత్స్నైః క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః,
ధూతపాపో గత స్స్వర్గం పితా నః పృథివీపతిః. ౩౨

భృత్యానాం భరణా త్సమ్య క్ప్రజానాం పరిపాలనాత్,
అర్థాఽఽదానాచ్చ ధర్మేణ పితా న స్త్రిదివం గతః. ౩౩

కర్మభిస్తు శుభై రిష్టైః క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః,
స్వర్గం దశరథః ప్రాప్తః పితా నః పృథివీపతిః. ౩౪

ఇష్ట్వా బహువిధై ర్యజ్ఞై ర్భోగాం శ్చాఽఽవాప్య పుష్కలాన్,
ఉత్తమం చాయు రాసాద్య స్వర్గతః పృథివీపతిః. ౩౫

ఆయు రుత్తమ మాసాద్య భోగా నపి చ రాఘవః,
స న శోచ్యః పితా తాత స్స్వర్గత స్సత్కృత స్సతాం. ౩౬

స జీర్ణం మానుషం దేహం పరిత్యజ్య పితా హి నః,
దైవీ మృద్ధి మనుప్రాప్తో బ్రహ్మలోకవిహారిణీం. ౩౭

ఏవం లోకస్థితిః, అస్మ త్పితరం ప్రతి తు న శోకగంధోపి కార్య ఇత్యాశయేనాహ (ధర్మాత్మేత్యాదినా.) ౩౨

(భృత్యానా మితి.) ధర్మేణార్థాఽఽదానాత్ ధర్మేణ కరాదిగ్రహణాత్. ౩౩

(కర్మభి రితి.) ఇష్టైః జనానాం స్వస్య చాఽభిమతైః, శుభైః కర్మభిః మహాపథేషు తటాకనిర్మాణాదిభిః. ౩౪-౩౫

(ఆయు రితి.) ఉత్తమం తత్పూర్వరాజాయురపేక్షయా అధికతమం, ఆయుః, భోగా నపి చాసాద్య, స్వర్గతః సతాం సత్కృతః, స పితా న శోచ్య ఇత్యన్వయః. ౩౬

(స జీర్ణమితి.) దైవీ మృద్ధిం దేవసంబంధి సంపదం, దివ్యదేహాదిలాభరూపా మిత్యర్థః. ౩౭

తం తు నైవంవిధః కశ్చి త్ప్రాజ్ఞ శ్శోచితు మర్హతి,
తద్విధో యద్విధ శ్చాపి శ్రుతవా& బుద్ధిమ త్తరః. ౩౮

ఏతే బహువిధా శ్శోకా విలాపరుదితే తథా,
వర్జనీయా హి ధీరేణ సర్వావస్థాసు ధీమతా. ౩౯

స స్వస్థో భవ మా శోచీ ర్యాత్వా చాఽఽవసతాం పురీం,
తథా పిత్రా నియుక్తోఽసి వశినా వదతాంవర. ౪౦

యత్రాఽహ మపి తేనైవ నియుక్తః పుణ్యకర్మణా,
తత్రైవాఽహం కరిష్యామి పితు రార్యస్య శాసనం. ౪౧

న మయా శాసనం తస్య త్యక్తుం న్యాయ్య మరిందమ,
త త్త్వయాపి సదా మాన్యం స వై బంధు స్స నః పితా. ౪౨

త ద్వచః పితు రేవాఽహం సమ్మతం ధర్మచారిణః,
కర్మణా పాలయిష్యామి వనవాసేన రాఘవ. ౪౩

ధార్మికేణాఽనృశంసేన నరేణ గురువర్తినా,
భవితవ్యం నరవ్యాఘ్ర పరలోకం జిగీషతా. ౪౪

(తం త్వితి.) (ఏవంవిధః ప్రాజ్ఞ ఇతి.) భరతగుణం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి. ఏవంవిధ ఇత్యుక్త ముద్ఘాటయతి (తద్విధ ఇతి.) శ్రుతవా& బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి తద్విధ ఇత్యర్థః. ౩౮

(ఏత ఇతి.) బహువిధాః దశరథమరణ మద్వివాసనాదిభేదేన బహుప్రకారాః, విలాపరుదితే ప్రలాపాఽశ్రుమోచనే చ, వర్జనీయే ఇతి విపరిణామేనాఽన్వయః. ౩౯

మద్వివాసనం త్వయాపి మాన్య మిత్యాహ (స స్వస్థ ఇత్యాదినా.) యాత్వా గత్వా, తాం పురీం, ఆవస అధితిష్ఠ. ౪౦

(యత్రేతి.) యత్ర వనరూపే స్థానే. ౪౧-౪౪

(శ్రీరామం ప్రతి భరతస్య సదుత్తరం)

ఆత్మాన మనుతిష్ఠ త్వం స్వభావేన నరర్షభ,
నిశామ్య తు శుభం వృత్తం పితు ర్దశరథస్య నః. ౪౫

ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా పితు ర్నిదేశ ప్రతిపాలనార్థం,
యవీయసం భ్రాతర మర్థవచ్చ ప్రభు ర్ముహూర్తా ద్విరరామ రామః. ౪౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ షడుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఏవ ముక్త్వా తు విరతే రామే వచన మర్థవత్,
తతో మందాకినీతీరే రామం ప్రకృతివత్సలం.
ఉవాచ భరత శ్చిత్రం ధార్మికో ధార్మికం వచః, ౧౫

(ఆత్మాన మితి.) స్వభావేనాఽఽత్మాన మనుతిష్ఠ రాజభావేన భవంతం యోజయే త్యర్థః. నిశామ్య దృష్ట్వా, జ్ఞాత్వేతి యావత్. ౪౫

(ఇతీతి.) యవీయసం యవీయాంసం. ౪౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే. పంచోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ షడుత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రామం ప్రతి భరతస్య శ్లాఘ్యతరోచితోత్తరం షట్ఛతతమే. (ఏవ ముక్త్వేత్యాది.) అస్మిన్ సర్గే శ్లోకవ్యత్యాస స్సర్గభేదశ్చ దృశ్యతే, తచ్ఛుద్ధయే క్రమేణ వ్యాక్రియతే. (ఏవ ముక్త్వాత్వితి.) నిరుత్తర ముక్తవంతం రామం ప్రతి ముఖాంతరేణోత్తరస్యోచ్యమానత్వా చ్చిత్ర మిత్యుక్తం. ౧౫-౨౫

కో హి స్యా దీదృశో లోకే యాదృశ స్త్వ మరిందమ.
న త్వాం ప్రవ్యథయే ద్దుఃఖం ప్రీతి ర్వా న ప్రహర్షయేత్, ౨

సమ్మతశ్చాసి వృద్ధానాం తాంశ్చ పృచ్ఛసి సంశయాన్. ౩

యథా మృత స్తథా జీవన్ యథాఽసతి తథా సతి,
యస్యైష బుద్ధిలాభ స్స్యా త్పరితప్యేత కేన సః. ౪

పరాపరజ్ఞో యశ్చ స్యా త్తథా త్వం మనుజాధిప,
స ఏవం వ్యసనం ప్రాప్య న విషీదితు మర్హతి. ౫

అమరోపమ సత్త్వ స్త్వం మహాత్మా సత్యసంగరః,
సర్వజ్ఞ స్సర్వదర్శీ చ బుద్ధిమాం శ్చాఽసి రాఘవ. ౬

(సమ్మత ఇతి.) వృద్ధానాం త్రైవిద్యవృద్ధానాం, సమ్మతః సర్వజ్ఞత్వేన సమ్మతః. తథాపి తాన్ సంశయాన్ పృచ్ఛసీతి సంబంధః. ౩

పితృవియోగాదిజనితదుఃఖేన మయా కథితమితి హి భవతోక్తం, మమ తాదృశదుఃఖప్రసంగ ఏవ నాస్తీత్యాహ (యథా మృత ఇతి.) మృతః పురుషః, యథా ద్వేషవిషయో న భవతి, జీవన్నపి తథా. యథా అసతి తథా సతి అవిద్యమానే వస్తుని యథా రాగో నాస్తి విద్యమానే వస్తున్యపి తథా, ఇత్యేష బుద్ధిలాభో యస్య, స, కేన హేతునా పరితప్యేత? న కేనాపీ త్యర్థః. భవదుక్తప్రకారేణ మమ దుఃఖలేశోపి నాస్తీతి భావః ౪

కిమర్థం తర్హి శోకమూలవచనం త్వయోక్త మిత్యాశంక్య భవద్వ్యసనాఽసహతయేత్యాహ (పరావరజ్ఞ ఇతి.) యః పరావరజ్ఞః త్రికాలజ్ఞః, ఆత్మానాత్మజ్ఞో వా, పరమాత్మజీవాత్మస్వరూపజ్ఞో వా, సః, ఏవం వ్యసనం ప్రాప్యాపి వ్యథితుం నార్హతి, తథా త్వమపీతి సంబంధః, అథాపి తవ రాజ్యభ్రంశవనవాసరూపవ్యసనం త్వద్విశ్లేషం చాఽహం కథం సహేయేతి భావః. ౫

(అమరేతి.) అమరోపమేతి పృథక్పదం. సత్త్వః సత్త్వగుణసంపన్నః, అర్శఆద్యచ్. స్వాశ్రితానాం సత్త్వగుణకార్యతత్త్వజ్ఞానప్రవర్తకత్వా ద్వా సత్త్వ ఇత్యుచ్యతే. 'సత్త్వస్యైష

(శ్రీరామం ప్రతి భరతస్య సదుత్తరం)

న త్వా మేవం గుణై ర్యుక్తం ప్రభవాభవకోవిదం,
అవిషహ్యతమం దుఃఖ మాసాదయితు మర్హతి. ౭

ప్రోషితే మయి యత్పాపం మాత్రా మత్కారణా త్కృతం,
క్షుద్రయా త దనిష్టం మే ప్రసీదతు భవా న్మమ. ౮

ధర్మబంధేన బద్ధోఽస్మి తేనేమాం నేహ మాతరం,
హన్మి తీవ్రేణ దండేన దండార్హాం పాపకారిణీం. ౯

కథం దశరథా జ్జాత శ్శుద్ధాభిజనకర్మణః,
జానన్ ధర్మ మధర్మిష్ఠం కుర్యాం కర్మ జుగుప్సితం. ౧౦

గురుః క్రియావాన్ వృద్ధశ్చ రాజా ప్రేతః పితేతి చ,
తాతం న పరిగర్హేయం దైవతం చేతి సంసది. ౧౧

ప్రవర్తక' ఇతి హి శ్రుతిః. మహాత్మా మహాధైర్యః, అత ఏవ సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః. సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిభి స్త్రిభి ర్భూత వర్తమాన భావి యావద్వస్తుజ్ఞానవత్వ ముక్తం. ౬

(న త్వామితి.) ప్రభవాభవకోవిదం ఉత్పత్తివినాశజ్ఞ మిత్యర్థః. భూతానా మితి శేషః. అవిషహ్యతమ మపి, అస్మదాదీనా మితి శేషః. దుఃఖం రాజ్యభ్రంశవనవాసాదిహేతుకం. నాఽఽసాదయితు మర్హతి నాఽభిభవితు మర్హతి. ౭-౮

(ధర్మబంధేనేతి.) ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన. ౯

(కథ మితి.) జుగుప్సితం లోకగర్హితం. ౧౦

(గురు రితి.) క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్, సంసది సభాయాం. ౧౧

కో హి ధర్మార్థయో ర్హీన మీదృశం కర్మ కిల్బిషం,
స్త్రియాః ప్రియం చికీర్షు స్సన్ కుర్యా ద్ధర్మజ్ఞ ధర్మవిత్. ౧౨

అంతకాలే హి భూతాని ముహ్యంతీతి పురా శ్రుతిః,
రాజ్ఞైవం కుర్వతా లోకే ప్రత్యక్షం సా శ్రుతః కృతా. ౧౩

సాధ్వర్థ మభిసంధాయ క్రోధా న్మోహాచ్చ సాహసాత్,
తాతస్య య దతిక్రాంతం ప్రత్యాహరతు త ద్భవాన్. ౧౪

పితు ర్హి సమతిక్రాంతం పుత్రో య స్సాధు మన్యతే,
త దపత్యం మతం లోకే విపరీత మతోఽన్యథా. ౧౫

త దపత్యం భవా నస్తు మా భవాన్ దుష్కృతం పితుః,
అభిపత్తా కృతం కర్మ లోకే ధీరవిగర్హితం. ౧౬

(క ఇతి.) ధర్మార్థయో ర్హీనం ధర్మార్థాభ్యాం హీనం, కామప్రధాన మితి యావత్. ౧౨

(అంతకాల ఇతి.) అంతకాలే వినాశకాలే, ముహ్యంతి మోహం ప్రాప్నువంతి, విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీతి యావత్. పురాశ్రుతిః పురాతనీ గాథే త్యర్థః. ౧౩

(సాధ్వర్థమితి.) క్రోధాత్ విష మద్యైవ పాస్యామి త్యుక్త కైకేయీక్రోధాత్, మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్, సాహసాత్ సాహసకరణాత్, అవిమృశ్యకారిత్వాదితి యావత్. తాతస్య య దతిక్రాంతం య ద్ధర్మాతిక్రమణం తత్, సాధ్వర్థ మభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా. భవాన్, ప్రత్యాహరతు నివర్తయతు. ౧౪

(పితు రితి.) సాధు మన్యతే సాధు కర్తుం మన్యత ఇత్యర్థః. త దపత్యం మతం పితు రపతన హేతుత్వా త్తదేవాఽపత్యత్వేన సమ్మతం. ౧౫

(తదితి.) త దపత్యం భవా నస్తు తాదృశ మపత్య మస్తు, మాఽభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీ త్యర్థః.

(శ్రీరామం ప్రతి భరతస్య సదుత్తరం)

కైకేయీం మాం చ తాతం చ సుహృదో బాంధవాంశ్చ నః,
పౌరజానపదాన్ సర్వాం స్త్రాతు సర్వ మిదం భవాన్. ౧౭

క్వ చాఽరణ్యం క్వ చ క్షాత్రం క్వ జటాః క్వ చ పాలనం,
ఈదృశం వ్యాహతం కర్మ న భవాన్ కర్తు మర్హతి. ౧౮

ఏష హి ప్రథమో ధర్మః క్షత్రియస్యాఽభిషేచనం,
యేన శక్యం మహాప్రాజ్ఞ ప్రజానాం పరిపాలనం. ౧౯

కశ్చ ప్రత్యక్ష ముత్సృజ్య సంశయస్థ మలక్షణం,
ఆయతిస్థం చరే ద్ధర్మం క్షత్రబంధు రనిశ్చితం. ౨౦

అథ క్లేశజ మేవ త్వం ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి,
ధర్మేణ చతురో వర్ణాన్ పాలయన్ క్లేశ మాప్నుహి. ౨౧

చతుర్ణా మాశ్రమాణాం హి గార్హస్థ్యం శ్రేష్ఠ మాశ్రమం,
ప్రాహు ర్ధర్మజ్ఞ ధర్మజ్ఞా స్తం కథం త్యక్తు మర్హసి. ౨౨

తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామ ప్యస్తీ త్యాశంక్యాహ (ఏష హీత్యాదినా.) ౧౯

(క ఇతి.) ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగయుక్తం, ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం, ప్రజాపాలనరూపం ధర్మ ముత్సృజ్య, సంశయస్థం అప్రత్యక్షం, అంగలోపాదిసంభావనయా సంశయితఫలసిద్ధిక మిత్యర్థః. అలక్షణం లక్షణరహితం, క్రియాశక్తి రపూర్వం వేతి దుర్నిరూప మిత్యర్థః. ఆయతిస్థం కాలాంతరభావిఫలం, అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమ మిద మనుష్ఠేయ మితి కేనాపి ప్రమాణేనాఽనిశ్చితం తాపసధర్మం, కః క్షత్రియ శ్చరేత్? న కోపీ త్యర్థః. ౨౦

అథ క్లేశజమేవ త్వం ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి, తథాపి చాతుర్వర్ణ్యపాలన తత్తద్ధర్మ స్థాపనాది క్లేశయుక్తత్వా ద్రాజ్యపాలనమేవాఽఽచరేత్యాహ (అథేతి.) ౨౧

సర్వాశ్రమధర్మాపేక్షయా శ్రేష్ఠతమో గార్హస్థ్యధర్మః కథం త్యజ్యత ? ఇత్యాహ (చతుర్ణా మితి.) ౨౨

శ్రుతేన బాల స్థానేన జన్మనా భవతో హ్యహం,
స కథం పాలయిష్యామి భూమిం భవతి తిష్ఠతి. ౧౩

హీనబుద్ధిగుణో బాలో హీన స్థానేన చాప్యహం,
భవతా చ వినాభూతో న వర్తయితు ముత్సహే. ౧౪

ఇదం నిఖిల మవ్యగ్రం రాజ్యం పిత్ర్యా మకంటకం,
అనుశాధి స్వధర్మేణ ధర్మజ్ఞ సహబాంధవైః. ౧౫

ఇహైవ త్వాఽభిషించంతు సర్వాః ప్రకృతయ స్సహ,
ఋత్విజ స్సవసిష్ఠాశ్చ మంత్రవ న్మంత్రకోవిదాః. ౧౬

అభిషిక్త స్త్వ మస్మాభి రయోధ్యాం పాలనే వ్రజ,
విజిత్య తరసా లోకాన్ మరుద్భి రివ వాసవః. ౧౭

ఋణాని త్రీ ణ్యపాకుర్వన్ దుర్హృద స్సాధు నిర్దహన్.
సుహృద స్తర్పయన్ కామై స్త్వమేవాఽత్రాఽనుశాధి మాం. ౧౮

అద్యాఽఽర్య ముదితా స్సంతు సుహృద స్తేఽభిషేచనే,
అద్య భీతాః పలాయంతాం దుర్హృద స్తే దిశో దశ. ౧౯

స్వశక్త్యాపి భవతైవ రాజ్యం పాలయితవ్య మిత్యాహ (శ్రుతేనేతి.) శ్రుతేన విద్యయా, స్థానేన పదేన, ప్రాప్తిక్రమేణేతి యావత్. ౧౩

కథ మేవ ముచ్యతే ? బాలత్వస్య మమాపి తుల్యత్వాత్. భవదపేక్షయాఽహం కియాన్ వృద్ధ? ఇత్యత ఇహ (హీనేతి) హీనబుద్ధిగుణః ద్ధిరహితః. వర్తయితుం స్థాతుం, భవతా వినా తూష్ణీం స్థాతు మపి, నోత్సహే, కింపునః రాజ్యం కర్తు? మితి భావః.

(ఇహేతి.) సహ సంభూయ. ౧౬

(అభిషిక్త ఇతి.) విజిత్య, స్థిత ఇతి శేషః. మరుద్భిః దేవైః. ౧౭

రామం రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి (ఋణానీత్యాదినా) దుర్హృదః శత్రూన్.

(శ్రీరామం ప్రతి భరతస్య సదుత్తరం)

ఆక్రోశం మమ మాతుశ్చ ప్రమృజ్య పురుషర్షభ,
అద్య తత్రభవంతం చ పితరం రక్ష కిల్బిషాత్. ౩౦

శిరసా త్వాఽభియాచేఽహం కురుష్వ కరుణాం మయి,
బాంధవేషు చ సర్వేషు భూతేష్వివ మహేశ్వరః. ౩౧

అథైత త్పృష్ఠతః కృత్వా వనమేవ భవా నితః,
గమిష్యతి గమిష్యామి భవతా సార్ధమ ప్యహం. ౩౨

తథా హి రామో భరతేన తామ్యతా ప్రసాద్య మాన శ్శిరసా మహీపతిః.
నచైవ చక్రే గమనాయ సత్త్వవాన్ మతిం పితు స్తద్వచనే వ్యవస్థితః. ౩౩

(ఆక్రోశ మితి.) ఆక్రోశం శాపం, 'శాప ఆక్రోశ అక్షేప' ఇతి హలాయుధః. జనకర్తృక మితి శేషః. ౹త్రభవంతం పూజ్యం, తత్రభవా నత్రభవా నితి శబ్దౌ వృద్ధైః పూజ్యే ప్రయుజ్యేతే. ౩౦

(శిరసేతి.) మయి బాంధవేషు చ కరుణాం కుర్వితి సంబంధః. మహేశ్వరో విష్ణుః 'య ద్వేదాదౌ స్వరః ప్రోక్తో వేదాంతే చ ప్రతిష్ఠితః, తస్య ప్రకృతిలీనస్య యః పర స్స మహేశ్వరః' ఇతి. పూర్వప్రకృత దహరవిద్యాప్రకరణమంత్రప్రణవప్రకృతిభూతాకారవాచ్యో మహేశ్వర ఇత్యుక్తేః. దహరోపాస్య శ్చాపహతపాప్మత్వాదిగుణకః పురుషోత్తమః. 'స ఉత్తమః పురుష' ఇతి తత్సమానే ప్రకరణే ఛాందోగ్యే శ్రవణాత్. అపహతపాప్మత్వం చ రుద్రస్య నాస్తి, 'అనపహతపాప్మా వా అహ మస్మీ' తి రుద్రేణైవోక్తేః. భూతసంహారాధికృతస్య రుద్రస్య భూతేషు కరుణా చ గగన కుసుమతుల్యా. అత 'స్స ఏకాకీ న రమేత, న తతో విజుగుప్సత' ఇత్యాది శ్రుతిస్మృత్యాదిభి స్సుప్రసిద్ధాపారకారుణ్యవాత్సల్యాదిగుణగణః పురుషోత్తమ ఏవ మహేశ్వర ఇతి దిక్. ౩౧-౩౨

(౦థేతి.) గమనాయ, అయోధ్యాం ప్రతీతి శేషః. తద్వచనే తస్మిణ వచనే. ౩౩

త దద్భుతం స్థైర్య మవేక్ష్య రాఘవే సమం జనో హర్ష మవాప దుఃఖితః,
న యాత్యయోధ్యా మితి దుఃఖితోఽభవత్ స్థిరప్రతిజ్ఞత్వ మవేక్ష్య హర్షితః. ౩౪

త మృత్విజో నైగమయూథవల్లభా స్తదా విసంజ్ఞాశ్రుకళాశ్చ మాతరః,
తథా బ్రువాణం భరతం ప్రతుష్టువుః ప్రణమ్య రామం చ యయాచిరే సహ. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షడుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః

పున రేవం బ్రువాణం తం భరతం లక్ష్మణాగ్రజః,
ప్రత్యువాచ తత శ్శ్రీమాన్ జ్ఞాతిమధ్యేఽభిసత్కృతః. ౧

ఉపపన్న మిదం వాక్యం య త్త్వ మేవ మభాషథాః,
జాతః పుత్రో దశరథా త్కైకేయ్యాం రాజసత్తమాత్. ౨

(త దద్భుత మితి.) సమం యుగపత్. ౩౪

(తదితి.) నైగమయూథవల్లభాః – నిగమః పురం. తత్ర భవాః నైగమాః 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ' ఇతి వైజయంతీ. యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః, విసంజ్ఞాశ్రుకళాః విగతసంజ్ఞాః అశ్రుక్లిన్నాశ్చే త్యర్థః. ౩౫

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీ రామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, షడుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః

(పున రిత్యాది.) అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్య గభిపూజితః. ౧-౨

(కైకేయీశుల్కప్రస్తావపూర్వకం భరతస్య స్వరాజ్యార్హత్వ ప్రతిపాదనం)

పురా భ్రాతః పితా నస్స మాతరం తే సముద్వహన్,
* మాతామహే సమాశ్రౌషీ ద్రాజ్య శుల్కమనుత్తమం. ౩.

దైవాసురే చ సంగ్రామే జనన్యై తవ పార్థివః,
సంప్రహృష్టో దదౌ రాజా వర మారాధితః ప్రభుః. ౪.

తత స్సా సంప్రతిశ్రావ్య-తవ మాతా యశస్వినీ,
అయాచత నరశ్రేష్ఠం ద్వౌ వరౌ వరవర్ణినీ. ౫.

తవ రాజ్యం నరవ్యాఘ్ర మమ ప్రవ్రాజనం తథా,
తౌ చ రాజా తదా తస్యై నియుక్తః ప్రదదౌ వరౌ. ౬.

కామమోహేన పిత్రా కృత మితి పితరం నిందంతం భరతం ప్రతి రామో మోహహేతు ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి దుష్పరిహరం హేత్వంతర మాహ (పురేత్యాదినా) రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ తవ పుత్రికాయాం యో జనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్. ౩.

(దైవాసుర ఇతి.) దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని, వరం వరద్వయం. ౪.

(తత ఇతి.) తవ మాతా, సంప్రతిశ్రావ్య శపథం కారయిత్వా. తతః ద్వౌ వరౌ అయాచతేతి సంబంధః. ౕ ర మాహ (తవేత్యాదినా.) నను, కైకేయీ స్వోద్వాహకాలే కన్యాశుల్కత్వేన భరతస్య ప్రాప్తం రాజ్యం వరవిషయత్వేన కథ మయాచత? ఉచ్యతే. బాల్యవృత్తాంతత్వా చ్చిరకాలాంతరితత్వాచ్చ సన్నిహితం వరద్వయమేవ యాచితవతీతి న దోషః. మధ్యే ప్రాప్తస్యాపి వరద్వయస్య 'కిన్న స్మరసి కైకేయీ' తి మంథరయా స్మారితత్వా చ్చిరకాలవృత్తాంతస్య విస్మరణ

* తథా చ ఉమాసంహితాయాం పార్వతీం ప్రతి శివవచనం 'పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్మారితో హ్యహం. త్వయా వాऽన్యేన భూపాల తథాచే త్కరవా ణ్యహం. ఇత్థం ప్రతిజ్ఞా మకరో దాహితాగ్న్యగ్రణీ ర్నృప' ఇతి కైకేయీవివాహసమయే కేకయదశరథసంకేతస్య విద్యమానత్వా చ్చాऽదోషః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తేన పిత్రాఽహ మ ప్యత్ర నియుక్తః పురుషర్షభ,
చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వరదానికం. ౭

సోఽహం వన మిదం ప్రాప్తో నిర్జనం లక్ష్మణాన్వితః,
సీతయా చాఽప్రతిద్వంద్వ స్సత్యవాదే స్థితః పితుః. ౮

భవానపి తథేత్యేవ పితరం సత్యవాదినం,
కర్తు మర్హతి రాజేంద్ర క్షిప్ర మేవాఽభిషేచనాత్. ౯

ఋణా న్మోచయ రాజానం మత్కృతే భరత ప్రభుం,
పితరం చాపి ధర్మజ్ఞం మాతరం చాఽభినందయ. ౧౦

శ్రూయతే హి పురా తాత శ్రుతి ర్గీతా యశస్వినా,
గయేన యజమానేన గయేష్వేవ పితౄన్ ప్రతి. ౧౧

ముపపన్నమేవ. నను దశరథః ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం రామాయ దాతుం కథ ముద్యుక్తవాన్? సత్యం. 'ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వ ధనాపహారే, విప్రస్య చార్థే హ్యనృతం వదేయుః పంచాఽనృతా న్యాహు రపాతకాని' తి న్యాయేన దోషాభావం హృది నిధాయ తథా కృతవా నితి న దోషః. కేకయోపి రామగుణానువిద్ధతయా రాజ్యం న దౌహిత్రాయ యాచితవాన్. రామోపి సు [illegible] య ఇదం రహస్యం శ్రుతవాన్. అత ఏవ హి తే శృణ్వంతోఽనుమాన్య స్థితవంత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౬

(తేనేతి.) తేన కైకేయ్యై ప్రతిశ్రుతరాజ్యేన, అత్ర వనే దండకారణ్యే, వరదానికం వరదాన నిమిత్తకం, వాసం నియుక్త ఇతి సంబంధః. ౭

(స ఇతి.) అప్రతిద్వంద్వః కేనాపి వారయితు మశక్య ఇతి యావత్. ౮-౯

(ఋణాదితి) స్వోక్తస్యాఽఽవశ్యకత్వే సమ్మతి మాహ (శ్రూయత ఇత్యాదినా.) గయేన గయాఖ్యేన, గయేషు గయాఖ్యేషు ప్రదేశేషు. ౧౦-౧౧

(కైకేయీశుల్కప్రస్తావపూర్వకం భరతస్య స్వరాజ్యార్హత్వ ప్రతిపాదనం)

పున్నామ్నో నరకా ద్యస్మా త్పితరం త్రాయతే సుతః,
తస్మా త్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః పితౄ_ య త్పాతి వా సుతః. ౧౨

ఏష్టవ్యా బహవః పుత్రా గుణవంతో బహుశ్రుతాః,
తేషాం వై సమవేతానా మపి కశ్చి ద్గయాం వ్రజేత్. ౧౩

ఏవం రాజర్షయ స్సర్వే ప్రతీతా రాజనందన,
తస్మా త్త్రాహి నరశ్రేష్ఠ పితరం నరకా త్ప్రభో. ౧౪

అయోధ్యాం గచ్ఛ భరత ప్రకృతీ రనురంజయ,
శత్రుఘ్నసహితో వీర సహ సర్వై ర్ద్విజాతిభిః. ౧౫

ప్రవేక్ష్యే దండకారణ్య మహమ ప్యవిళంబయ_,
ఆభ్యాం తు సహితో రాజ_ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౧౬

త్వం రాజా భరత భవ స్వయం నరాణాం వన్యానా మహమపి రాజరా ణ్మృగాణాం,
గచ్ఛ త్వం పురవర మద్య సంప్రహృష్ట స్సంహృష్ట స్త్వహ మపి దండకా_ ప్రవేక్ష్యే.

(పున్నామ్న ఇతి) పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి పుత్రః, పితౄ_ పాతి తదుద్దేశ కృతేష్టాపూర్తాదినా స్వర్లోకం ప్రాపయ్య రక్షతీ త్యర్థః. ౧౨

(ఏష్టవ్యా ఇతి.) ఏ్ట ్ల క్షితవ్యాః. ౧౩

(ఏవ మితి.) ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, ప్రతీతాః నిశ్చితవంతః. ౧౪-౧౬

(త్వమితి.) మృగాణాం రాజరాట్ భవామి మృగాణాం రంజక శ్శిక్షకశ్చ భవామీ త్యర్థః. అత్ర మృగశబ్దేన తత్తుల్యా మునయో లక్ష్యంతే. యద్వా, భావి సుగ్రీవరంజన వాలివధాదీనాం బీజన్యాసోఽయం. ౧౭

ఛాయాం తే * దినకరభాః ప్రబాధమానాం వర్షత్రం భరత కరోతు మూర్ధ్ని శీతాం,
ఏతేషా మహ మపి కాననద్రుమాణాం ఛాయాం తా మతిశయినీం సుఖీ శ్రయిష్యే. ౧౮

శత్రుఘ్నః కుశలమతి స్తు తే సహాయ స్సౌమిత్రి ర్మమ విదితః ప్రధానమిత్రం,
చత్వార స్తనయవరా వయం నరేంద్రం సత్యస్థం భరత చరామ మా విషాదం. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః

ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్బ్రాహ్మణోత్తమః,
ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః. ౧

సాధు రాఘవ మా భూ త్తే బుద్ధి రేవం నిరర్థికా,
ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధే ర్మనస్వినః. ౨

(ఛాయాం త ఇతి.) వర్షత్రం ఛత్రం, సుఖీ శ్రయిష్య ఇతి పాఠః. ౧౮

(శత్రుఘ్న ఇతి.) చరామ కరవామే త్యర్థః. ౧౯

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః

ఏవం రామేణోక్తే, నిరుత్తరతయా స్థితం భరత మాలోక్య హితపరతయా జాబాలి శ్చార్వాక మత మాశ్రిత్యోత్తర మాహాష్టోత్తరశతతమే (ఆశ్వాసయంత మిత్యాదినా.) బ్రాహ్మణోత్తమ ఇత్యనేన వక్ష్యమాణం నాస్తికవచన మహృదయ మితి ద్యోత్యతే. ధర్మాపేతం వైదికధర్మాపేతం. ౧

(సాధ్వితి.) బుద్ధి స్సాధు మా భూత్ సమ్యక్ నివర్త్యతా మిత్యర్థః. ౨

* దినకరభా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం

(జాబాలేశ్చార్వాకానుసార్యుత్తరం)

కః కస్య పురుషో బంధుః కి మాప్యం కస్య కేనచిత్,
య దేకో జాయతే జంతు రేక ఏవ వినశ్యతి. ౩

తస్మా న్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః,
ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచి . ౪

యథా గ్రామాంతరం గచ్ఛ న్నరః కశ్చి త్క్వచి ద్వసేః,
ఉత్సృజ్య చ త మావాసం ప్రతిష్ఠేతాఽపరేఽహని. ౫

ఏవ మేవ మనుష్యాణాం పితా మాతా గృహం వసు,
ఆవాసమాత్రం కాకుత్స్థ సజ్జంతే నాఽత్ర సజ్జనాః. ౬

పిత్ర్యం రాజ్యం పరిత్యజ్య స నార్హసి నరోత్తమ,
ఆస్థాతుం కాపథం దుఃఖం విషమం బహుకంటకం. ౭

సమృద్ధాయా మయోధ్యాయా మాత్మాన మభిషేచయ,
ఏకవేణీధరా హి త్వాం నగరీ సంప్రతీక్షతే. ౮

(క ఇతి.) కస్య పురుషస్య కేనచిత్ సాధనేన కిమాప్యం? న కిమపీ త్యర్థః. ౩-౪

(యథేత్యాది.) (ఆవాసమాత్ర మితి) మార్గస్థసత్రశాలాయాం విశ్రమార్థం క్షణం నివాసేపి త ద్విసృజ్య గచ్ఛతః పథికస్య తచ్చింతాఽననువృత్తివ ద్యావత్సంశ్లేషమేవ మాతాపిత్రాదయో ఽనువర్తనీయాః, విశ్లేషే తత్స్మృతి రపి విఫలా. కిముత తత్ప్రీత్యర్థకార్యాచరణ? మితి భావః. ౬

(పిత్ర్యమితి.) రామాభిప్రాయేణేదం, పరప్రతీత్యా పరో బోధనీయ ఇతి న్యాయాత్. కాపథం కుత్సి మార్గం. దుఃఖం దుఃఖప్రదం, విషమం యౌవనానుచితం, బహుకంటకం అనేకోపప్లవ సహితం, కాపథ మిత్యనేన అనుచితవానప్రస్థమార్గ వివేచ్యం . ౭

(సమృద్ధాయా మితి.) ఏకవేణీధరా, వ్రత ... త్యర్థః. నగరీ తదధిదేవతా. ౮-౯

రాజభోగా ననుభవన్ మహార్హాన్ పార్థివాత్మజ,
విహర త్వ మయోధ్యాయాం యథా శక్ర స్త్రివిష్టపే. ౯

న తే కశ్చి ద్దశరథ స్త్వం చ తస్య న కశ్చన,
అన్యో రాజా త్వ మన్య స్స తస్మా త్కురు య దుచ్యతే. ౧౦

బీజమాత్రం పితా జంతో శ్శుక్లం రుధిర మేవ చ,
సంయుక్త మృతుమన్మాత్రా పురుషస్యేహ జన్మ తత్. ౧౧

గత స్స నృపతి స్తత్ర గంతవ్యం యత్ర తేన వై,
ప్రవృత్తి రేషా మర్త్యానాం త్వం తు మిథ్యా విహన్యసే. ౧౨

అర్థధర్మపరా యే యే తాం స్తాన్ శోచామి నేతరాన్,
తే హి దుఃఖ మిహ ప్రాప్య వినాశం ప్రేత్య భేజిరే. ౧౩

(న తే కశ్చిదితి.) య దుచ్యతే, మయేతి శేషః. ౧౦

(బీజమాత్ర మితి.) పితా జంతో ర్బీజమాత్రం అల్పకారణం, ప్రధానకారణం ఋతు సంయుక్తం ధృతం, శుక్లం రుధిరమేవ చ శుక్లశోణితమేవ, తత్ శుక్లశోణితం, పురుషస్య జన్మకారణం. ౧౧

(గత ఇతి.) తేన నృపేణ, యత్ర యేషు భూతేషు, గంతవ్యం, స నృపతి స్తత్ర గతః. పంచభూతేషు లయం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. పంచభూత న్నరపతిశరీరస్య తదతిరిక్తస్యాత్మనో ఒభావాత్. మర్త్యానాం మరణశీలానాం. ఏషా ప్రవృత్తిః అయం స్వభావ ఇత్యర్థః. త్వం తు మిథ్యా విహన్యసే మిథ్యాభూతేన సంబంధేన పీడ్యసే. ౧౨

(అర్థధర్మపరా ఇతి.) అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యం విహాయ కేవలార్థసంపాదనపరాః ధర్మపరాశ్చ, ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాన్. అర్థధర్మపరవిషయశోకహేతు మాహ (తే హీతి.) ప్రేత్యాపి వినాశం దుఃఖం భేజిర ఇతి సంబంధః. ౧౩

(జాబాలేశ్చార్వాకానుసార్యుత్తరం)

అష్టకా పితృదైవత్య మిత్యయం ప్రసృతో జనః,
అన్నస్యోపద్రవం పశ్య మృతో హి కి మశిష్యతి. ౧౪

యది భుక్త మిహాఽన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి,
దద్యా త్ప్రవసత శ్శ్రాద్ధం న త త్పథ్యశనం భవేత్. ౧౫

దానసంవననా హ్యేతే గ్రంథా మేధావిభిః కృతాః,
యజస్వ దేహి దీక్షస్వ తప స్తప్యస్వ సంత్యజ. ౧౬

ధర్మస్యాఽఫలత్వే స్థాలీపులాకన్యాయేన కించి దుదాహరణ మాహ (అష్టకా పితృదైవత్య మి.) అయం జనః, అష్టకా ... ద్ధం, పి... దైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరిక మితి యత్ కర్మ, కర్తు మితి ...షః. ప్రసృ...ః ప్రవృత్తః, అత్ర తత్సర్వ మితి శేషః. అన్నస్య, ఉపద్రవం క్షయం పశ్య. తత్సర్వం స్వభోజ్యాన్నస్య నిరర్థక క్షయహేతు మాలోచయే త్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (మృతో హి ... మశిష్యతీతి.) ౧౪

ఉక్తమేవార్థం తర్కముఖేన ద్రఢయతి (యదీతి.) అన్యేన భుక్త మన్న మన్యస్య దేహం గచ్ఛతి యది, తర్హి ప్రవసతః, శ్రాద్ధం దద్యాత్, పథి గచ్ఛంత ముద్దిశ్య భోజయేత్, తత్ అన్యభుక్త మన్నం, పథ్యశనం భవేత్ పథికస్య పాథేయం భవేత్, న చైవం దృశ్యతే. అతః శ్రాద్ధాదికం మృతస్యాఽశనం న భవతీతి భావః. ౧౫

ఏవ మేకత్ర వైదికకర్మణి ఫలవ్యభిచారదర్శనాత్ సర్వత్రాపి వైదికే న ఫలప్రసక్తి రిత్యాహ (దానసంవననా ఇత్యాదినా.) దానసంవననాః దానాయ వశీకరణోపాయాః 'సంవననం కర్మణా వశీకరణ' మితి హలాయుధః. మేధావిభిః పరద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః, యజస్వ దేవతారాధనం కురుష్వ, సంత్యజ అర్థేషణాదీన్ సమ్యక్త్యజ, అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. యజస్వేత్యాదిరూపా గ్రంథాః మేధావిభిః కృతా ఇత్యన్వయః. ౧౬

స నాస్తి పర మిత్యేవ కురు బుద్ధిం మహామతే,
ప్రత్యక్షం య త్త దాతిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కురు. ౧౭

సతాం బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వలోకనిదర్శినీం,
రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదితః. ౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ నవోత్తరశతతమ స్సర్గః

జాబాలేస్తు వచ శ్శ్రుత్వా రామ స్సత్యాత్మనాం వరః,
ఉవాచ పరయా భక్త్యా స్వబుద్ధ్యా చాఽవిపన్నయా. ౧

(స ఇతి.) సః పితృవచనం పరిపాలనీయ మితి మన్యమాన స్స త్వం, పరం పరలోకానుభావ్యం, యత్ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం, త దాతిష్ఠ ప్రతిగృహ్ణీష్వ. పరోక్షం పరోక్షసుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం. ౧౭

(స ఇతి.) తాం బుద్ధిం ప్రత్యక్షా దన్య న్నాస్తీతి బుద్ధిం, సర్వలోకనిదర్శినీం సర్వజనసమ్మతా మిత్యర్థః. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ నవోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ జాబాలిమతనిరాసపూర్వకం వైదికమతస్థాపనం నవోత్తరశతతమే సర్గే (జాబాలేరిత్యాదినా.) సత్యాత్మనాం సత్యబుద్ధీనాం, భక్త్యా వైదికకర్మశ్రద్ధయా, అవిపన్నయా జాబాలివచనై స్సాందృష్టికై ర వ్యచలితయా. ౧

(చార్వాకమతనిరాకరణపూర్వకం వైదికమత ప్రతిపాదనం)

భవా న్మే ప్రియకామార్థం వచనం య దిహోక్తవా న్,
అకార్యం కార్యసంకాశ మపథ్యం పథ్యసమ్మితం. ౨

నిర్మర్యాదస్తు పురుషః పాపాచారసమన్వితః,
మానం న లభతే సత్సు భిన్నచారిత్రదర్శనః. ౩

కులీన మకులీనం వా వీరం పురుషమానినం,
చారిత్ర మేవ వ్యాఖ్యాతి శుచిం వా యది వాఽశుచిం. ౪

అనార్య స్త్వాఽఽర్యసంకాశ శ్శౌచా ద్ధీన స్తథా శుచిః,
లక్షణ్యవ దలక్షణ్యో దుశ్శీల శ్శీలవా నివ. ౫

అధర్మం ధర్మవేషేణ యదీమం లోకసంకరం,
అభిపత్స్యే శుభం హిత్వా క్రియావిధివివర్జితం. ౬

(భవానితి.) ప్రియకామార్థం ప్రియవిషయేచ్ఛాసిద్ధ్యర్థం, యద్వచన ముక్తవాన్, తత్, కార్యసంకాశం కార్యవత్ ప్రతీయమాన మకార్యం, పథ్యసమ్మితం పథ్యవ దవభాసమాన మపథ్యం, దుఃఖోదర్క మితి యావత్. ఏవం వచనం దూషితం. ౨

అథ వక్తారం దూషయతి (నిర్మర్యాద ఇత్యాదినా.) నిర్మర్యాదః మర్యాదారహితః, అత ఏవ పాపాచారసమన్వితః, తత్ర హేతుః (భిన్నచారిత్రదర్శన ఇతి.) దర్శనం మతం, వేదవిహితాత్ భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః. ఏవంభూతః పురుషః సత్సు, మానం పూజాం, న లభతే. ప్రత్యుత నిందామేవ లభత ఇత్యర్థః. ౩

పాపాచారత్వే కిం ప్రమాణ మిత్యాశంక్య తదుక్తిరేవ ప్రమాణమిత్యాహ (కులీనమిత్యాదినా.) పురుషమానినం అతిధీర మిత్యర్థః. చారిత్రం ఉక్తరూపాచారః. ౪

ఏతాదృశపురుషోపదేశశ్రవణే స్వస్యాఽనర్థం దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ (అనార్య ఇత్యాదినా.) అనార్య ఏవ స న్నార్యసంకాశః, శౌచా ద్ధీన ఏవ సన్ శుచిరివ, లక్షణ్యవత్ శిష్టలక్షణయుక్తతుల్య

క శ్చేతయానః పురుషః కార్యాకార్యవిచక్షణః,
బహుమంస్యతి మాం లోకే దుర్వృత్తం లోకదూషణం. ౭

కస్య ధాస్యా మ్యహం వృత్తం కేన వా స్వర్గ మాప్నుయాం,
అనయా వర్తమానో హి వృత్త్యా హీనప్రతిజ్ఞయా. ౮

కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్న స్సముపవర్తతే,
యద్వృత్తా స్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తా స్సంతి హి ప్రజాః. ౯

సత్యమేవాఽనృశంసం చ రాజవృత్తం సనాతనం,
తస్మా త్సత్యాత్మకం రాజ్యం సత్యే లోకః ప్రతిష్ఠితః. ౧౦

ఏవ సన్, అలక్షణ్యః లక్షణహీనః, శీలవానివ సన్ దుశ్శీలః, అహం శుభం హిత్వా శుభసాధనం వైదికధర్మం హిత్వా, లోకసంకరం లోకసంకరకారకం, క్రియావిధివివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినా చ వివర్జితం, ఇమం త్వదుక్తం అధర్మం, ధర్మవేషేణ ధర్మ్యత్వేనాఽభిప్రేత్య స్వీకరిష్యామి యది, దుర్వృత్తం మాం, చేతయానః జ్ఞానవాన్, కః పురుషః లోకే బహుమంస్యతి? న కోపీ త్యర్థః. ౭

న కేవలం బహుమానహానిః, పరలోకహానిశ్చే త్యాహ (కస్యేత్యాదినా.) అహం, హీనప్రతిజ్ఞయా వనవాసప్రతిజ్ఞారహితయా, అనయా వృత్త్యా పరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వితి త్వదుక్తయా వృత్త్యా, వర్తమాన స్సన్, వృత్తం త్వదుక్తాచరణం, కస్య ధాస్యామి అధాస్యామి? ఉపదేక్ష్యామీ త్యర్థః. దాస్యామితి పాఠాంతరం – కేనవా సాధనేన స్వర్గ మాప్నుయా? మితి యోజనా. ౮

త్వదుక్తాచరణే సర్వలోకస్యాపి పరలోకహాని స్స్యా దిత్యాహ (కామవృత్త ఇత్యాదినా.) ౯

సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్, సత్యపరత్వరూపస్వమతం స్థాపయతి (సత్యమేవే త్యాదినా.) అనృశంసం భూతానుకంపాప్రధానం, సనాతనం చ రాజవృత్తం, సత్యమేవ సత్యరూప మేవ. తస్మాత్ రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్. రాజ్యం రాజ్యస్థ జనజాతం, సత్యాత్మకం సత్యరూపం, సత్య ప్రధాన మితి యావత్. లోక ఇతి జాత్యేకవచనం. ౧౦

(చార్వాకమతనిరాకరణపూర్వకం వైదికమత ప్రతిపాదనం)

ఋషయశ్చైవ దేవాశ్చ సత్య మేవ హి మేనిరే,
సత్యవాదీ హి లోకేఽస్మిన్ పరమం గచ్ఛతి క్షయం. ౧౦

ఉద్విజంతే యథా సర్పా న్నరా దనృతవాదినః,
ధర్మ స్సత్యం పరో లోకే మ ర్గస్య చోచ్యతే. ౧౧

సత్యమే వేశ్వరో లోకే సత్యం పద్మా శ్రితా సదా,
సత్యమూలాని సర్వాణి సత్యా న్నాస్తి పరం పదం. ౧౩

దత్త మిష్టం హుతం చైవ తప్తాని చ తపాంసి చ,
వేదా స్సత్యప్రతిష్ఠానా స్తస్మా త్సత్యపరో భవేత్. ౧౪

ఏకః పాలయతే లోక మేకః పాలయతే కులం,
మజ్జ త్యేకో హి నిరయే ఏక స్స్వర్గే మహీయతే. ౧౫

సోఽహం పితు ర్నియోగం తు కిమర్థం నాఽనుపాలయే,
సత్యప్రతిశ్రవ స్సత్యం సత్యేన సమయీకృతః. ౧౬

(ఋషయ ఇతి.) మేనిరే. ఉత్కృష్ట మితి శేషః. పరమం క్షయం పరమం ధామ 'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం వస్త్యం చ వాస్తు క్షయ' ఇతి వైజయంతీ. ౧౦

(ఉద్విజంత ఇతి) ఉద్విజంతే, జనా ఇతి శేషః. ౧౧

(సత్య మితి.) ఈశ్వరః నియంతా, వ్యవస్థాపక ఇతి యావత్. ౧౩

(దత్త మితి.) సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః, సత్యప్రతిష్ఠానానీతి విపరిణమ్య పూర్వార్ధేన యోజ్యం. ౧౪

ప్రస్తుతసత్యనిష్ఠాతస్య ఐహికాముష్మికఫలం తద్రహితస్య నిరయప్రాప్తిం చ దర్శయతి (ఏక ఇత్యాదినా.) ౧౫

(స ఇత్యాది.) సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః. ౧౬

నైవ లోభాన్న మోహా ద్వా న హ్యజ్ఞానా త్తమోన్వితః,
సేతుం సత్యస్య భేత్స్యామి గురో స్సత్యప్రతిశ్రవః. ౧౭

అసత్యసంధస్య సత శ్చలస్యాఽస్థిరచేతసః,
నైవ దేవా న పితరః ప్రతీచ్ఛంతీతి న శ్శ్రుతం. ౧౮

ప్రత్యగాత్మ మిమం ధర్మం సత్యం పశ్యా మ్యహం స్వయం,
భార స్సత్పురుషాచీర్ణ స్తదర్థ మభిమన్యతే. ౧౯

క్షాత్రం ధర్మ మహం త్యక్ష్యే హ్యధర్మం ధర్మసంహితం,
క్షుద్రై ర్నృశంసై ర్లుబ్ధైశ్చ సేవితం పాపకర్మభిః. ౨౦

కాయేన కురుతే పాపం మనసా సంప్రధార్య చ,
అనృతం జిహ్వయా చాఽఽహ త్రివిధం కర్మపాతకం. ౨౧

(నైవేతి.) లోభాత్ రాజ్యలోభాత్, మోహాత్ విప్రలంభవాక్యజనితచిత్తవిభ్రమాత్, అజ్ఞానాత్, తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః, సత్యస్య 'కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే' ఇత్యస్య సత్యవచనస్య, సేతుం మర్యాదాం. ౧౭

(అసత్యసంధస్యే తి.) చలస్య చలస్వభావస్య, ప్రతీచ్ఛంతి, హవ్యకవ్యాదిక మితి శేషః. నః అస్మాభిః, శ్రుతం. ౧౮

(ప్రత్యగాత్మ మితి.) అహం, సత్యం సత్యరూప మిమం ధర్మం, ప్రత్యగాత్మం స్వయం పశ్యామి, ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేన ప్రవృత్తం పశ్యామీ త్యర్థః. సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషై రాచరితః, సంపాదిత ఇతి యావత్. భారః జటావల్కలాదిభారః. తదర్థం సత్యరూపధర్మార్థం, అభిమన్యతే అభిమతో భవతి. ౧౯

పూర్వై రాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగికరిష్యామీత్యాహ (క్షాత్ర మిత్యాదినా.) అధర్మం అధర్మప్రచురం, ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం, అధర్మప్రచుర ధర్మలేశయుక్త క్షత్రియధర్మ మహం త్యక్ష్యే ఇత్యర్థః.

(చార్వాకమతనిరాకరణపూర్వకం వైదికమతప్రతిపాదనం)

భూమిః కీర్తి ర్యశో లక్ష్మీః పురుషం ప్రార్థయంతి హి,
స్వర్గస్థం చాఽనుపశ్యంతి సత్యమేవ భజేత తత్. ౨౨

శ్రేష్ఠం హ్యనార్యమేవ స్యా ద్యద్భవా నవధార్య మాం,
ఆహ యుక్తికరై ర్వాక్యై రిదం భద్రం కురుష్వ హ. ౨౩

కథం హ్యహం ప్రతిజ్ఞాయ వనవాస మిమం గురౌ,
భరతస్య కరిష్యామి వచో హిత్వా గురో ర్వచః. ౨౪

స్థిరా మయా ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా గురుసన్నిధౌ,
ప్రహృష్యమాణా సా దేవీ కైకేయీ చాఽభవ త్తదా. ౨౫

వనవాసం వస న్నేవం శుచి ర్నియతభోజనః,
మూలైః పుష్పైః ఫలైః పుణ్యైః పితౄన్ దేవాంశ్చ తర్పయన్. ౨౬

(భూమి రితి.) కీర్తిః వితరణజనితా ప్రథా, యశః పౌరుషనిబంధనం, పురుషం కరణత్రయేణ సత్యనిష్ఠం, అనుపశ్యంతి అనుసృత్య పశ్యంతి, అనుబధ్నంతీతి యావత్. ౨౨

(శ్రేష్ఠ మితి.) శ్రేష్ఠమి త్యవధార్య నిశ్చిత్య, ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్ యుక్తికరై ర్వాక్యై ర్యదాహ త దనార్యమేవ స్యాత్. ౨౩

'ప్రత్యక్షం య త్త దాతిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వి' త్యంతస్య జాబాలివాక్యజాతస్యోత్తర మభిధాయ, 'రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత' ఇత్యస్యా వ్యుత్తర మాహ (కథ మిత్యాదినా.) ౨౪

(స్థిరేతి.) ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా కృతే త్యర్థః. ౨౫

(వనవాస మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనవాసం వసన్, కుర్వ న్నిత్యర్థః. నియతభోజనః నియతవన్యాహారః, సంతుష్టపంచవర్గః పరితుష్ట పంచేంద్రియవర్గః.

సంతుష్టపంచవర్గోఽహం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయే,
అకుహ శ్శ్రద్ధధానస్స న్ కార్యాకార్యవిచక్షణః. ౨౭

కర్మభూమి మిమం ప్రాప్య కర్తవ్యం కర్మ య చ్ఛుభం,
* అగ్ని ర్వాయుశ్చ సోమశ్చ కర్మణాం ఫలభాగినః. ౨౮

శతం క్రతూనా మాహృత్య దేవరాట్ త్రిదివం గతః,
తపాం స్యుగ్రాణి చాఽఽస్థాయ దివం యాతా మహర్షయః. ౨౯

అమృష్యమాణః పున రుగ్రతేజా నిశమ్య తం నాస్తికవాక్యహేతుం,
అథాఽబ్రవీ త్తం నృపతే స్తనూజో విగర్హమాణో వచనాని తస్య. ౩౦

లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం 'గమనే వర్తనే యాత్రే' తి వైజయంతీ. అకుహః అకృత్రిమః.

అష్టకోదాహరణేన వైదికకర్మణాం నిష్ఫలత్వం యదుక్తం తత్ర పరిహార మాహ (కర్మభూమి మిత్యాదినా.) య చ్ఛుభం కర్మ తత్ కర్తవ్యం, జనై రితి శేషః. తత్ర ఫలవదనుష్ఠానం దర్శయతి (అగ్ని రిత్యాది.) కర్మణాం కర్మభూమికృతస్వస్వకర్మణాం, ఫలభాగినః అగ్నిత్వాది ఫలం ప్రాప్తవంతః. ౨౮

(శతమితి.) క్రతూనాం శతం ఆహృత్య, కృత్వే త్యర్థః. ప్రవాసినం ప్రతి శ్రాద్ధకరణవిధే రభావాత్ విహితస్థలే కుత్రాపి న వ్యభిచార ఇతి భావః. ౨౯

(అమృష్యమాణ ఇతి.) నాస్తికవాక్యహేతుం 'యది భుక్త మిహాన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి, దద్యా త్ప్రవసత శ్శ్రాద్ధం న తత్పథ్యశనం భవే' దిత్యాది [illegible] క్యరూపతర్కం, విగర్హమాణః మనసి విగర్హమాణః. ౩౦-౩౧

* శుభకర్మ కర్తవ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ (అగ్ని రిత్యాదినా.) కర్మణాం కర్మభూమౌ కృత స్వస్వకర్మణాం, ఫలభాగినః అగ్ని త్వాదికం కర్మఫలత్వేన ప్రాప్తవంతః, అగ్న్యాదయస్తు జన్మాంతరే కర్మభూమౌ శుభకర్మకృత్వా ఇదానీ మగ్నిత్వ వాయుత్వ సోమత్వాదికం ప్రాప్తాః. అత స్సర్వై రపి శుభకర్మైవ కర్తవ్య మితి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(చార్వాకమతనిరాకరణపూర్వకం వైదికమతప్రతిపాదనం)

సత్యం చ ధర్మం చ పరాక్రమం చ భూతానుకంపాం ప్రియవాదితాం చ,
ద్విజాతిదేవాతిథిపూజనం చ పంథాన మాహు స్త్రిదివస్య సంతః. ౩౧

తేనైవ మాజ్ఞాయ యథావదర్థ మేకోదయం సంప్రతిపద్య విప్రాః,
ధర్మం చరంత స్సకలం యథావ త్కాంక్షంతి లోకాగమ మప్రమత్తాః. ౩౨

నిందా మ్యహం కర్మ పితుః కృతం త ద్య స్త్వా మగృహ్ణా ద్వి [illegible] ద్ధిం,
బుద్ధ్యాఽనయైవంవిధయా చరంతం సునాస్తికం ధర్మపథా దపేతం. ౩౩

యథా హి చోర స్స తథా హి బుద్ధ స్తథాగతం నాస్తిక మత్ర విద్ధి,
తస్మా ద్ధి య శ్శంక్యతమః ప్రజానాం న నాస్తికేనాఽభిముఖో బుధ స్స్యాత్ ౩౪

(తేనేతి.) తేన హేతునా, విప్రాః ఏవ మర్థం, యథావ దాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా, ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఐకకంఠ్యం ప్రాప్య, సకలధర్మం స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితధర్మం, అప్రమత్తాః సావధానాః, యథావ చ్చరంతః అనుతిష్ఠంతః, లోకాగమం స్వర్గాదిలోకప్రాప్తిం, కాంక్షంతి. ౩౨

(నిందామీతి.) విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ఠాతబుద్ధిం, అనయా బుద్ధ్యా చరంతం చార్వాకమతానుసారిణీం బుద్ధిం పరాన్ ప్రత్యుపదిశ్యాఽఽచరంతం మిత్యర్థః. సునాస్తికం పరలోకో నాస్తీతి బుద్ధియుక్తం, సుశబ్దేన వైదికమా[illegible]స్థిత్వా చార్వాకమతప్రవర్తక ఇత్యుచ్యతే. నిందామి వై[illegible]కకర్మభ్యో బహిష్కరోమి. ౩౩

ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీ యః కశ్చి ద్రాజ్యే స్యాత్ సోపి బహిష్కరణీయ ఇత్యాహ (యథేత్యాదినా.) చోరో యథా నిరాకరణీయః, సః వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధోపి, తథాహి తథైవ, అత్ర అస్మిన్ లోకే, నాస్తికం చార్వాకం, తథాగతం బుద్ధతుల్యం, విద్ధి, తస్మాత్ యః [illegible] [illegible]ంక్య అవైదికత్వేన శంకనీయః, తేన నాస్తికేన, బుధోఽభిముఖో న స్యాత్. ౩౪

త్వత్తో జనా: పూర్వతరే వరాశ్చ శుభాని కర్మాణి బహూని చక్రు:,
జిత్వా సదేమం చ పరం చ లోకం తస్మా ద్ద్విజా స్స్వస్తి హుతం కృతం చ. ౩౫

ధర్మే రతా స్సత్పురుషై స్సమేతా స్తేజస్వినో దానగుణప్రధానా:,
అహింసకా వీతమలాశ్చ లోకే భవంతి పూజ్యా మునయ: ప్రధానా:. ౩౬

ఇతి బ్రువంతం వచనం సరోషం రామం మహాత్మాన మదీనసత్త్వం,
ఉవాచ తథ్యం పున రాస్తికం చ సత్యం వచ స్సానునయం చ విప్ర:. ౩౭

న నాస్తికానాం వచనం బ్రవీ మ్యహం న నాస్తికోఽహం నచ నాస్తి కించన,
సమీక్ష్య కాలం పున రాస్తికోఽభవం భవేయ కాలే పునరేవ నాస్తిక:. ౩౮

ఐహికాముష్మికఫలసాధనే ధర్మే శిష్టాచారం ప్రమాణయతి (త్వత్త ఇత్యాదినా.) త్వత్త: పూర్వతరే పురాతనాశ్చ, వరాశ్చ జ్ఞానత: శ్రేష్ఠాశ్చ, జనా:, బహూని శుభాని కర్మాణి చక్రు:, తే ఇమం పరం చ లోకం జిత్వా, సదావర్తంత ఇతి శేష:. సదావర్తమానత్వం చ గ్రహనక్షత్రాది రూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ 'సుకృతం వా ఏతాని జ్యోతీగ్ంషి య న్నక్షత్రాణీ' తి శ్రుతే:. తస్మాత్ కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికసకలఫలసాధనత్వాత్, ద్విజా:, స్వస్తి మంగళాత్మకం కర్మ, హుతం యజ్ఞాది, కృతం చ, తపో దానాదికం చ, కుర్వంతీతి శేష:. ఏవం ప్రత్యక్షమేవ న ప్రమాణం, తదతిరిక్తానాం వేదానామపి ప్రమాణత్వాత్. తత్త్వం చ తేషాం మహాజనపరిగ్రహాత్. స చాఽపౌరుషేయత్వేన. తచ్చాఽవిచ్ఛిన్నసంప్రదాయత్వే స త్యస్మర్యమాణకర్తృకత్వాత్. వైదికాని చ కర్మాణి సఫలాని, అగ్ని రవి సోమ నక్షత్రేంద్రాది ఫలభోగస్యాఽబాధిత ప్రత్యక్ష సిద్ధత్వాత్. అన్యకృతభోజనస్య పథికాశనత్వాభావ స్త్వవర్ణనా దవిహితత్వా చ్చేత్యుక్తం. ౩౫-౩౬

(ఇతి బ్రువంత మితి.) తథ్యం యథార్థం, సత్యం సద్భ్యో హితం. ౩౭

ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్కించి న్మత మవలంబ్యాపి తస్య పరిహరణీయత్వా న్మహతో రాజ్యస్యాఽనాయకత్వరూపసంకటపరిహారాయ త్వాం నివర్తయితుం మయా నాస్తికమత ముపన్యస్తం, న త్వహం వస్తుతో నాస్తిక ఇత్యాహ (న నాస్తికానా మిత్యాదినా.) కించన పరలోకాదికం నాస్తీతి న, అస్త్యేవ. సమీక్ష్యకాలంపునరాస్తికోఽభవం యదా వాదినాఽన్యేన నాస్తికమత మవలంబ్యతే, తం కాలం సమీక్ష్య అహం పున రాస్తికమతావలం బ్యభవం.

(జాబాలి ప్రత్యుత్తరం)

స చాపి కాలోఽయ ముపాగత శ్శనై ర్యథా మయా నాస్తికవా గుదీరితా,
నివర్తనార్థం తవ రామ కారణా త్ప్రసాదనార్థం చ మయైత దీరితం. ౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, నవోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అన్యైర్వ్యాదిభి ర్నాస్తికమత మవలంబ్య కుతర్కోద్ఘాటనే తదానీ మహమేవ త్వదుక్తరీత్యా శతశ స్తత్ఖండన మకార్ష మిత్యర్థః. తర్హీదానీం నాస్తికమతం కుతోఽవలంబితవానసీ త్యత్రాహ (భవేయ కాలే పునరేవ నాస్తిక ఇతి.) తాదృశోఽహమేవ, పునః కాలే ధర్మసంకటకాలే, నాస్తికో భవేయ. ధర్మసంకటకాలే ప్రయుక్తోఽయం మమ నాస్తికవాద ఇత్యర్థః, భవేయేత్యనేన ఇతః పరమపి కస్మింశ్చి ద్ధర్మసంకటకాలే నాస్తికమత మవలంబనీయ మేవ న చ తావతా వస్తుతో నాస్తికత్వం మమ భవేదితి భావః. ౩౮

తాదృశ ధర్మసంకటకాల ఏవాఽయ మిత్యాహ (స చాపీతి.) ఏవమపి పరమవైదికస్య తవ న యుక్త మేతాదృశం వచన మిత్యాశంక్యాహ (నివర్తనార్థ మిత్యాదినా.) నివర్తనార్థం తవ నివృత్తి జ్ఞాపనార్థం, తవ వేదమార్గా దవిచాల్యత్వస్య లోకానాం ప్రకటీకరణార్థ మిత్యర్థః. కారణాత్ భరతకారణాత్, భరత ముఖోల్లాసాయ తవ ప్రసాదనార్థం చేత్యర్థః. ౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, నవోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద[illegible]త్తరశతతమ స్సర్గః

క్రుద్ధ మాజ్ఞాయ రామం తు వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ,
జాబాలి రపి జానీతే లో[illegible] గతాగతిం. ౧

నివర్తయితుకామస్తు త్వా మేత ద్వాక్య ముక్తవాన్,
ఇమాం లోకసముత్పత్తిం లోకనాథ నిబోధ మే. ౨

సర్వం సలిల మేవాఽఽసీ త్పృథివీ యత్ర నిర్మితా,
తత స్సమభవ ద్బ్రహ్మా స్వయంభూ ర్దైవతై స్సహ. ౩

స వరాహ స్తతో భూత్వా ప్రోజ్జహార వసుంధరాం, ౩౹

అసృజచ్చ జగ త్సర్వం సహ పుత్రైః కృతాత్మభిః. ౪

* ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః,
తస్మా న్మరీచి స్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యప స్సుతః. ౫

అథ దశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ వసిష్ఠో జాబాలివచనయాథార్థ్యప్రదర్శనేన తద్విషయకోపం నివర్త్య స్వాభిమతం జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతారూపం నివర్తనోపాయం ప్రతిపాదయతి (క్రుద్ధ మిత్యాదినా.) లోకస్య జనస్య, గతం గమనం, భావే నిష్ఠా. పరలోకప్రాప్తిం, తత ఇహాగతిం చ, జానీతే. నాఽసౌ నాస్తిక ఇత్యర్థః. (నివర్తనార్థ మితి.) తదుక్తమపి సత్య మిత్యాహ (నివర్తయితుకామ ఇత్యాదినా.) జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతాం వక్తు మారభతే (ఇమా మిత్యాది.) లోకనాథ, తవైవ తత్ ప్రత్యక్షం హీతి భావః. ౨-౩౹

(అసృజ దితి.) ఆకాశప్రభవ ఇత్యత్రాకాశశబ్దః పరబ్రహ్మపరః, 'ఆకాశో హ వై నామ రూపయో ర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మే' తి శ్రుతేః, ఇత్థమే 'వావ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మే' తి

* ఆకాశప్రభవః ఆకాశశబ్దేన తత్కారణ మవ్యక్తం లక్ష్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(వసిష్ఠోద్బోధనం)

వివస్వా౯ కాశ్యపా జ్జజ్ఞే మను ర్వైవస్వత స్స్మృతః,
స తు ప్రజాపతిః పూర్వ మిక్ష్వాకుస్తు మనో స్సుతః. ౬

యస్యేయం ప్రథమం దత్తా సమృద్ధా మనునా మహీ,
త మిక్ష్వాకు మయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకం. ౭

ఇక్ష్వాకోస్తు సుత శ్శ్రీమా౯ కుక్షి రేవేతి విశ్రుతః,
కుక్షే రథాఽఽత్మజో వీరో వికుక్షి రుదపద్యత. ౮

వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణః పుత్రః ప్ర ,
బాణస్య తు మహాబాహు రనరణ్యో మహాయశాః. ౯

నాఽనావృష్టి ర్బభూవాఽస్మి౯ న దుర్భిక్షం సతాం వరే,
అనరణ్యే మహారాజే తస్కరో నాపి కశ్చన. ౧౦

అనరణ్యా న్మహాబాహుః పృథూ రాజా బభూవ హ,
తస్మా త్పృథో ర్మహారాజ స్త్రిశంకు రుదపద్యత. ౧౧

స సత్యవచనా ద్వీర స్సశరీరో దివం గతః, ౧౨

క్తమపి. శాశ్వతః ప్రవాహరూపేణ నిత్యః, నిత్యః ఇత చిర
అన్యథా ఆకాశ ప్రభవ ఇతి విరుధ్యతే. అవ్యయః తస్మాత్ స్థానా త్తస్య మోక్షసిద్ధేః. ౫

(వివస్వా నితి.) వైవస్వతః వివస్వత్సంబంధీ. తస్యేక్ష్వాకువంశకూటస్థత్వం దర్శయతి (స త్విత్యాదినా.) 'మనునా మానవేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయ' మితి తస్యాయోధ్యా నిర్మాతృత్వోక్తిః.

త్రిశంకో రభవ త్సూను ర్ధుందుమారో మహాయశాః,
దుందుమారో మహాతేజా యువనాశ్వో వ్యజాయత. ౧౨౯.

యువనాశ్వసుత శ్శ్రీమా న్మాంధాతా సమపద్యత,
మాంధాతుస్తు మహాతేజా స్సుసంధి రుదపద్యత. ౧౩౦.

సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసంధిః ప్రసేనజిత్,
యశస్వీ ధ్రువసంధేస్తు భరతో రిపుసూదనః. ౧౩౧.

భరతాత్తు మ. . . రసితో నామ జాయత,
యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః,
హైహయా స్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః. ౧౩౨.

తాంస్తు సర్వాన్ ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః,
స చ శైలవరే రమ్యే బభూవాఽభిరతో మునిః. ౧౩౩

ద్వే చాస్య భార్యే గర్భిణ్యౌ బభూవతు రితి శ్రుతిః,
ఏకా గర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ. ౧౩౪

(త్రిశంకో రితి.) యువనాశ్వ ఏవ మహాతేజాః మహాతేజఃప్రభావేన మహానామకాసురమారణా ద్ధుందుమారసంజ్ఞా మలభతేత్యర్థః. ౧౨౯

(సుసంధేరితి.) జ్యేష్ఠస్య ధ్రువసంధే ర్వంశకథనా జ్జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యే స్థాపితత్వ ముక్తం. ౧౩౧.

(భరతాదితి.) జాయతేత్యత్రాఽడభావః అనిత్యత్వాత్. ప్రతిరాజానః సామంతాః, శత్రవః ఉదపద్యంత, అభ న్నిత్యర్థః. హైహయాద్యా స్తత్తద్దేశాధిపతయః. ౧౩౨

(తానితి.) ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధం కృత్వా, రాజా అసితః, శైలవరే హిమవతి, రమ్యే నిర్భయతయా స్థాతుం యోగ్యే, మునిస్స న్నభిరతో బభూవ. అన్యథా తస్మాదపి శైలాత్ ప్రవాసయేయు రితి భావః. ౧౩౩

(ద్వే ఇతి.) శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః, జనవాద ఇత్యర్థః. ౧౩౪-౧౩౫

(వసిష్ఠోద్బోధనం)

భార్గవ శ్చ్యవనో నామ హిమవంత ముపాశ్రితః,
తమ్మ్ ° పాగమ్య కాళిందీ త్వభ్యవాదయ .   ౧౯

స తా మభ్యవద ద్విప్రో వరేప్సుం పుత్రజన్మని,
పుత్ర స్తే భవితా దేవి మహాత్మా లోకవిశ్రుతః.
ధార్మికశ్చ సుశీలశ్చ వంశకర్తాఽరిసూదనః.   ౨౦౻

కృత్వా ప్రదక్షిణం హృష్టా మునిం త మనుమాన్య చ,
పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభం,
తత స్సా గృహ మాగమ్య దేవీ పుత్రం వ్యజాయత.   ౨౨

సపత్న్యా తు గర స్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా,
గరేణ సహ తేనైవ జాత స్స సగరోఽభవత్.   ౨౩

స రాజా సగరో నామ య స్సముద్ర మఖానయత్,
ఇష్ట్వా పర్వణి వేగేన త్రాసయంత మిమాః ప్రజాః.   ౨౪

(స ఇతి.) సః అభివాదన ప్రసన్నో విప్రః, పుత్రజన్మని విషయే, వరేప్సుం తాం, అభ్యవదత్ ఉవాచ, మహాత్మా మహామతిః, లోకవిశ్రుతః సర్వలోక ప్రసిద్ధః, పుత్రో భవితే త్యభ్యవద దిత్యన్వయః.   ౨౦౻

(కృత్వేతి.) సా దేవీ, త మృషిం, అనుమాన్య సంపూజ్య, తతో గృహ మాగమ్య, పద్మపత్ర సమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభం, పుత్రం, వ్యజాయత వ్యజీజనత్.   ౨౨-౨౩

(స రాజేతి.) యః, ఇష్ట్వా దీక్షాం కృత్వా, పర్వణి, వేగేన అంబువేగేన, ఇమాః ప్రజా స్త్రాసయంతం సముద్ర <   ౨౪

అసమంజస్తు పుత్రోఽభూత్ సగరస్యేతి న శ్శ్రుతం,
జీవన్నేవ స పిత్రాతు నిరస్తః పాపకర్మకృత్. ౨౫

అంశుమా నితి పుత్రోఽభూ దసమంజస్య వీర్యవాన్,
దిలీపోఽంశుమతః పుత్రో దిలీపస్య భగీరథః. ౨౬

భగీరథా త్కకుత్స్థస్తు కాకుత్స్థా యేన విశ్రుతాః,
కకుత్ స్థస్య చ పుత్రోఽభూ ద్రఘు ర్యేనతు రాఘవాః. ౨౭

రఘోస్తు పుత్ర స్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాదకః,
కల్మాషపాద స్సౌదాస ఇత్యేవం ప్రథితో భువి ౨౮

కల్మాషపాదపుత్రోఽభూ చ్ఛంఖణ స్త్వితి విశ్రుతః,
యస్తు తద్వీర్య మాసాద్య సహసైన్యో వ్యనీనశత్. ౨౯

శంఖణస్య చ పుత్రోఽభూ చ్ఛూర శ్శ్రీమాన్ సుదర్శనః,
సుదర్శనస్యాఽగ్నివర్ణ అగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగః. ౩౦

శీఘ్రగస్య మరుః పుత్రో మరోః పుత్రః ప్రశుశ్రుకః,
ప్రశుశ్రుకస్య పుత్రోఽభూ దంబరీషో మహాద్యుతిః. ౩౧

అంబరీషస్య పుత్రోఽభూ న్నహుష స్సత్యవిక్రమః,
నహుషస్య చ నాభాగః పుత్రః పరమధార్మికః. ౩౨

అజశ్చ సువ్రత శ్చైవ నాభాగస్య సుతా వుభౌ,
అజస్యైవ చ ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్సుతః. ౩౩

(అసమంజ ఇతి.) నః శ్రుతం అస్మాభి శ్శ్రుత మిత్యర్థః.

(కల్మాషపాదేతి.) తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రాప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమ, మాసాద్య, వ్యనీనశత్. వినాశం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. రాక్షసత్వాత్ కల్మాషపాదేన స్వపుత్ర ఏవ వినాశిత ఇత్యర్థః. ౨౯-౩౩

(వసిష్ఠోద్బోధనమ్)

తస్య జ్యేష్ఠోఽసి దాయాదో రామ ఇత్యభివిశ్రుతః,
తద్గృహాణ స్వకం రాజ్య మవేక్షస్వ జనం నృప. ౩౪

ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వేషాం రాజా భవతి పూర్వజః,
పూర్వజేనాఽవరః పుత్రో జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే. ౩౫

స రాఘవాణాం కులధర్మ మాత్మన స్సనాతనం నాఽద్య విహంతు మర్హసి,
ప్రభూతరత్నా మనుశాధి మేదినీం ప్రభూతరాష్ట్రాం పితృవన్మహాయశః. ౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామయణే, అయోధ్యాకాండే, దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) దాయాదః సుతః, 'దాయాదౌ సుతబాంధవౌ' ఇత్యమరః. ౩౪

(ఇక్ష్వాకూణా మితి.) పూర్వజే విద్యమానే, అవరః కనిష్ఠపుత్రో, రాజ్యే నాఽభిషిచ్యతే, కింతు జ్యేష్ఠ ఏవే త్యన్వయః. ౩౫

(స రాఘవాణా మితి.) స త్వం, ఆత్మన స్సంబంధినాం రాఘవాణాం, సనాతనం పరంపరయాగతం, కులధర్మం జ్యేష్ఠాభిషేచనరూపం, అద్య భవంత మారభ్య, న విహంతు మర్హసి. అన్యేన రక్షితుం చాఽశక్యమిత్యాహ (ప్రభూతేతి.) రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని, ప్రభూతరాష్ట్రాం బహువిధాఽవాంతరజనపదయుక్తాం. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

వసిష్ఠస్తు తదా రామ ముక్త్వా రాజపురోహితః,
అబ్రవీ ద్ధర్మసంయుక్తం పునరేవాఽపరం వచః. ౧

పురుషస్య హి జాతస్య భవంతి గురవ స్త్రయః,
ఆచార్య శ్చైవ కాకుత్స్థ పితా మాతా చ రాఘవ. ౨

పితా హ్యేనం జనయతి పురుషం పురుషర్షభ,
ప్రజ్ఞాం దదాతి చాఽఽచార్య స్తస్మా త్స గురు రుచ్యతే. ౩

సోఽహం తే పితు రాచార్య స్తవ చైవ పరంతప,
మమ త్వం వచనం కుర్వ న్నాఽతివర్తే స్సతాం గతిం. ౪

ఇమా హి తే పరిషద శ్శ్రేణయశ్చ ద్విజా స్తథా,
ఏషు తాత చర న్ధర్మం నాఽతివర్తే స్సతాం గతిం. ౫

అథ ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రామనివర్తనోపాయా న్పున రుపన్యస్య నిరస్య త్యేకాదశోత్తరశతతమే (వసిష్ఠ స్త్విత్యాదినా.) ౧

ఏవం కులధర్మోపపాదనేపి సర్వం త త్పితృనియోగవ్యతిరిక్తవిషయ మితి మత్వా తూష్ణీం స్థితస్య రామస్యాఽఽశయం జానన్ వసిష్ఠః పున ర్నివర్తనహేత్వంతర మాహ (పురుషస్యే త్యాదినా.) ౨

(పితేతి.) మాతుర ప్యుపలక్షణం. శరీరమేవ మాతాపితరౌ జనయత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదానాత్, గురుః మాతాపితృభ్యాం గరీయా నిత్యర్థః. 'స హి విద్యాత స్తం జనయతి, త చ్ఛ్రేష్ఠం జన్మే' తి వచనా దితి భావః. ౩—౪

(ఇమా ఇతి.) పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః, శ్రేణయః పౌరజనాః, ద్విజాః క్షత్రియా

(భరతస్య ప్రాయోపవేశః)

వృద్ధాయా ధర్మశీలాయా మాతు ర్నార్హ స్యవర్తితుం,
అస్యాస్తు వచనం కుర్వ న్నాఽతివర్తే స్సతాం గతిం. ౯

భరతస్య వచః కుర్వ న్ యాచమానస్య రాఘవ,
ఆత్మానం నాతివర్తే స్త్వం సత్యధర్మపరాక్రమ. ౭

ఏవం మధుర ముక్తస్స న్ గురుణా రాఘవ స్స్వయం,
ప్రత్యువాచ సమాసీనం వసిష్ఠం పురుషర్షభః ౮

య న్మాతాపితరౌ వృత్తం తనయే కురుత స్సదా,
న సుప్రతికరం తత్తు మాత్రా పిత్రా చ య త్కృతం. ౯

యథాశక్తి ప్రదానేన స్నాపనో చ్ఛాదనేన చ,
నిత్యం చ ప్రియవాదేన తథా సంవర్ధనేన చ. ౧౦

వైశ్యాశ్చ, తే త్వత్సంబంధినః, ఏషు విషయే, ధర్మం పరిపాలనరూపం, చరన్, సతాం గతిం — సతాం పూర్వేషాం రాజ్ఞాం మార్గం, నాఽతివర్తేః నాఽతివర్తేథాః. ౫

(వృద్ధాయా ఇతి.) అవర్తితుం శుశ్రూషా మకర్తుం, నార్హసి. అస్యాస్తు పితుశ్శతగుణం మాతేత్యుక్తాయాః. ౬

(భరతస్యేతి.) 'సాంత్వితా మామికా మాతే' త్యాది ప్రార్థయమానస్య. ఆత్మానం ఆత్మభూతం భరతం, నాతివర్తేథా ఇత్యుదారః. సత్యధర్మనిష్ఠాతత్వస్వభావ మిత్యపరే. స్వసాధారణధర్మత్వాదాశ్రితపారతంత్ర్యం నాతివర్తేథా ఇత్యాచార్యాః. స ఏవ హి సర్వేశ్వరస్య స్వభావ స్స్వతస్సిద్ధః. సత్యధర్మపరాక్రమేతి దృష్టాంతార్థం. యథా సత్యవచన మనతిక్రమణీయం, యథా చ ధర్మో నాఽతిక్రమణీయః, తథా ఆశ్రితపారతంత్ర్యమపీ త్యర్థః. సత్యధర్మయోః పరాక్రమః అనుష్ఠానశూరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిః. ౭.౮

'సతి ధర్మిణి ధర్మా శ్చింత్యంత' ఇతి న్యాయేన సర్వధర్మసంపాదన బీజ భూత శరీరోత్పాదకత్వా దత్యంతాఽజ్ఞానదశాయా మపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన బహువిధోపకారకత్వా చ్చాచార్య

స హి రాజా జనయితా పితా దశరథో మమ,
ఆజ్ఞాతం యన్మయా తస్య న తన్మిథ్యా భవిష్యతి. ౧౧

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ భరతః ప్రత్యనంతరం,
ఉవాచ పరమోదార స్సూతం పరమదుర్మనాః. ౧౨

ఇహ మే స్థండిలే శీఘ్రం కుశా నాస్తర సారథే,
ఆర్యం ప్రత్యుపవేక్ష్యామి యావ న్మే న ప్రసీదతి. ౧౩

అనాహారో నిరాలోకో * ధనహీనో యథా ద్విజః,
శేష్యే పురస్తా చ్ఛాలాయా యావ న్న ప్రతియాస్యతి. ౧౪

వచనాదపి పితృవచన మవశ్యం కర్తవ్యం. అతఏవ, 'మాతృదేవో భవ, పితృదేవో భవ, ఆచార్య దేవో భవే' తి చరమపర్వ ణ్యాచార్య ఉపాత్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ (యన్మాతే త్యాదినా) శ్లోకద్వయేన. తనయే తన దననిమిత్తం, య ద్వృత్తం వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం కురుతః, త న్న సుప్రతికరం సుతరా మశక్యప్రత్యుపక్రియం, మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం, యథాశక్తి ప్రదానేన స్తన్యాన్నాదిప్రదానేన, స్నాపనోచ్ఛాదనేన, నిత్యం ప్రియవాదేన, సదా సంవర్ధనేన చ, యత్ కృతం తచ్చ, న సుప్రతికరం. ౧౦

(స హీతి.) జనయితా పితేతి గౌణపితృవ్యావృత్తిః. ఆజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాతం, ఏవం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతత్వా న్మాతృవచనం భ్రాతృవచనం చ కర్తుం నాఽర్హామీతి భావః. (ఏవమితి.) ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం, పరమోదారః మామికేత్యాదినా దత్తరాజ్యనిర్వాహకః. ౧౨

(ఇహేతి.) ఇహ స్థండిలే భూమౌ, కుశా నాస్తర ఆస్తృణీహి, పావనత్వార్థ మిత్యర్థః. అతఏవ వక్ష్యతి 'కుశా నాస్తీర్య రాఘవ' ఇతి. ప్రత్యుపవేక్ష్యామి ప్రతిరోత్స్యా మీత్యర్థః. ౧౩

ప్రత్యుపవేశప్రకార మాహ (అనాహార ఇతి.) నిరాలోకః అవకుంఠితాననః, ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణ ప్రదానా న్నిర్ధనః, శేష్యే శయిష్యే, ఇడభావ ఆర్షః. ౧౪

* ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణం దత్త్వా తద్గ్రహణార్థ మధమర్ణావరోధకో త్తమర్ణో ధనహీన ఇత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(భరతస్య ప్రాయోపవేశః)

స తు రామ మవేక్షంతం సుమంత్రం ప్రేక్ష్య దుర్మనాః,
కుశోత్తర ముపస్థాప్య భూమావేవాఽఽస్తరం స్వయం. ౧౫

త మువాచ మహాతేజా రామో రాజర్షిసత్తమః,
కిం మాం భరత కుర్వాణం తాత ప్రత్యుపవేక్ష్యసి. ౧౬

బ్రాహ్మణో హ్యేకపార్శ్వేన నరాన్ రోద్ధు మిహాఽర్హతి,
నతు మూర్ధాభిషిక్తానాం విధిః ప్రత్యుపవేశనే. ౧౭

ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల హిత్వైత ద్దారుణం వ్రతం,
పురవర్యా మితః క్షిప్ర మయోధ్యాం యాహి రాఘవ. ౧౮

ఆసీన స్త్వేవ భరతః పౌరజానపదం జనం,
ఉవాచ సర్వతః ప్రేక్ష్య కి మార్యం నాఽనుశాసథ. ౧౯

తే త మూచు ర్మహాత్మానం పౌరజానపదా జనాః,
కాకుత్స్థ మభిజానీమ స్సమ్య గ్వదతి రాఘవః. ౨౦

(స త్వితి.) రామ మవేక్షంతం రామానుజ్ఞాం కాంక్షంత మిత్యర్థః. కుశోత్తరం కుశాస్తరణం. ఉపస్థాప్య ఆనీయ, స్వయమేవ ఆస్తరత్ ఆస్తృణాత్, శయనం కృతవా నిత్యర్థః. ౧౫

(త మితి.) కింకుర్వాణం కిమపకారం కుర్వాణం, తాతేతి సాంత్వనార్థ ముక్తం. ౧౬

(బ్రాహ్మణ ఇతి.) ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన, మూర్ధాభిషిక్తానాం అభిషిక్త క్షత్రియాణాం. ౧౭-౧౮

(ఆసీన ఇతి.) నానుశాసథే త్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౯

(త ఇతి.) కాకుత్స్థం రామం, అభిజానీమః అభితో జానీమః, సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః.

ఏషోఽపి హి మహాభాగః పితు ర్వచసి తిష్ఠతి,
అతఏవ న శక్తా స్స్మో వ్యావర్తయితు మంజసా. ౨౧

తేషా మాజ్ఞాయ వచనం రామో వచన మబ్రవీత్,
ఏవం నిబోధ వచనం సుహృదాం ధర్మచక్షుషాం. ౨౨

ఏతచ్చై వోభయం శ్రుత్వా సమ్య క్సంపశ్య రాఘవ,
ఉత్తిష్ఠ త్వం మ. . మాం చ స్పృశ తథోదకం. ౨౩

అథోత్థాయ జలం స్పృష్ట్వా భరతో వాక్య మబ్రవీత్,
శృణ్వంతు మే పరిషదో మంత్రిణ శ్శ్రేణయ స్తథా. ౨౪

న యాచే పితరం రాజ్యం నాఽనుశాసామి మాతరం,
ఆర్యం పరమధర్మజ్ఞం నాఽనుజానామి రాఘవం. ౨౫

యది త్వవశ్యం వస్తవ్యం కర్తవ్యం చ పితు ర్వచః,
అహమేవ నివత్స్యామి చతుర్దశ సమా వనే. ౨౬

ధర్మాత్మా తస్య తథ్యేన భ్రాతు ర్వాక్యేన విస్మితః,
ఉవాచ రామ స్సంప్రేక్ష్య పౌరజానపదం జనం. ౨౭

సమ్య గ్వదతీత్యేత దుపపాదయతి (ఏష ఇత్యాదినా.) అంజసా శీఘ్రం, వ్యావర్తయితుం న శక్తాః స్మ ఇతి తం భరత మూచు రిత్యన్వయః.

(ఏతదితి.) ఏత దుభయం మద్వచనం పౌరజనవచనం చేత్యర్థః. సమ్యక్ సంపశ్య కర్తవ్యం సమ్యఙ్నిరూపయ, (మాం చ స్పృశ తథోదకమితి.) క్షత్రియాఽవిహితప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థ మిత్యర్థః. వసిష్ఠాదిషు విద్యమానేషు స్వస్పర్శనవిధేః ఇతః పర మేవంవిధం న క్రియత ఇతి శపథార్థం జలం స్పృష్ట్వా మాం స్పృశే త్యపి సిద్ధం. ౨౩

(అథేత్యాది.) న యాచే న యాచితవాన్, నానుశాసామి నానుశాస్మి, ఏవం కుర్వితి నానుశిష్టవా నస్మీత్యర్థః. నానుజానామి వనవాసాయ నానుజ్ఞాతవా నస్మీత్యర్థః. (యదీతి.) అవశ్యం

(భరతస్య ప్రాయోపవేశః)

విక్రీత మాహితం క్రీతం య త్పిత్రా జీవతా మమ,
న తల్లో   శక్యం మయా వా భరతేన వా. ౨౮

ఉపధి ర్న మయా కార్యో వనవాసే జుగుప్సితః,
యుక్త ముక్తం చ కైకేయ్యా పిత్రా మే సుకృతం కృతం. ౨౯

జానామి భరతం క్షాంతం గురుసత్కారకారిణం,
సర్వ మేవాఽత్ర కల్యాణం సత్యసంధే మహాత్మని. ౩౦

అనేన ధర్మశీలేన వనా త్ప్రత్యాగతః పునః,
భ్రాత్రా సహ భవిష్యామి పృథివ్యాః పతి రుత్తమః. ౩౧

పితు ర్వచః కర్తవ్యం, వనే వస్తవ్యం చేతి యది మన్యసే, తర్హి అహమేవ త్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనే వత్స్యామి. త్వం తు మత్ప్రతినిధిత్వేనాఽయోధ్యాం పాలయ. ఏవం చ స త్యుభాభ్యాం సమ్య క్పితృవచనం కృతం భవేదితి భావః. ఇతి భరతో వాక్య మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౬ ౨౭

(విక్రీతమితి.) ఆహితం అధిరూపేణ న్యస్తం, విక్రయ స్త్యాగః, క్రయస్స్వీకార ఇతి భేదః. మహ్యం వనవాసం దత్వా తన్మూల్యత్వేన రాజ్యం స్వీకృతవాన్. యద్వా, మమ వనవాసమాధిం కృత్వా తవ రాజ్యం దాపితవాన్. త ల్లోపయితుం న శక్య మిత్యర్థః. ౨౮

వారుణస్నానాశక్తస్య మాన్త్రస్నానవ దశక్తస్యైవ ప్రతినిధిస్వీకారః. అహం తు వనవాసే శక్తః. అతః ప్రతినిధ్యాచరణం న పితృఋణమోచన మిత్యాహ (ఉపధి రిత్యాదినా.) ఉపధిః ప్రతినిధి రిత్యర్థః. మయా శక్తేన, జుగుప్సితః హీనకల్పత్వేన నిందితః 'హీనకల్పం న సేవేత పురుషో విభవే సతీ' తి వచనాదితి భావః. కైకేయ్యా, యుక్తం యోగ్య మేవోక్తం, పిత్రా చ, సుకృతం ధర్మ్యం కృతం, ఆవాభ్యాం తదకరణే హీనకల్పకరణే చ పితు రనృతం స్యాత్

వృతో రాజా హి కైకేయ్యా మయా తద్వచనం కృతం,
అనృతా న్మోచయా౽నేన పితరం తం మహీపతిం. ౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద్వాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

త మప్రతిమతేజోభ్యాం భ్రాతృభ్యాం రోమహర్షణం,
విస్మితా స్సంగమం ప్రేక్ష్య సమవేతా మహర్షయః. ౧

అంతర్హితా స్త్వృషిగణా స్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
తౌ భ్రాతరౌ మహాత్మానౌ కాకుత్స్థౌ ప్రశశంసిరే. ౨

(వృత ఇతి.) పితరం, అనేన రాజ్యపరిపాలనేన. అనృతా న్మోచయే త్యర్థః. ౩౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద్వాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ భరతస్య సమాధానం కృత్వా ప్రస్థాపనం ద్వాదశోత్తరశతతమే (త మిత్యాది.) భ్రాతృభ్యాం సంగమం భ్రాతృభ్యా మన్యోన్యసౌహార్దేన కృతం సంగమం. ప్రేక్ష్య విస్మితాః అభూవ న్నితిశేషః. ౧

(అంతర్హితా ఇతి.) అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానం ప్రాప్తాః. ఋషిగణాః రాజర్షిగణాః. సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః, పరమర్షయః దేవర్షయః, ఇద ముత్తరత్ర 'ఏతావ దుక్త్వా వచనం గంధర్వా స్సమహర్షయః, రాజర్షయ శ్చైవ' త్యత్ర వ్యక్తీభవిష్యతి. ౨

(భరతాయ పాదుకాప్రదానం)

స ధన్యో యస్య పుత్రౌ ద్వౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మవిక్రమౌ,
శ్రుత్వా వయం హి సంభాషా ముభయో స్స్పృహయామహే. ౩

తత స్త్వృషిగణాః క్షిప్రం దశగ్రీవవధైషిణః,
భరతం రాజశార్దూల మిత్యూచు స్సంగతా వచః. ౪

కులే జాత మహాప్రాజ్ఞ మహావృత్త మహాయశః,
గ్రాహ్యం రామస్య వాక్యం తే పితరం య ద్యవేక్షసే. ౫

సదాఽనృణ మిమం రామం వయ మిచ్ఛామహే పితుః,
అనృణత్వా చ్చ కైకేయ్యా స్స్వర్గం దశరథో గతః. ౬

ఏతావ దుక్త్వా వచనం గన్ధర్వా స్సమహర్షయః,
రాజర్షయ శ్చైవ తదా సర్వే స్వాం స్వాం గతిం గతాః. ౭

హ్లాదిత స్తేన వాక్యేన శుభేన శుభదర్శనః,
రామ స్సంహృష్టవదన స్తా నృషీ నభ్యపూజయత్. ౮

త్రస్తగాత్రస్తు భరత స్స వాచా సజ్జమానయా,
కృతాంజలి రిదం వాక్యం రాఘవం పున రబ్రవీత్. ౯

(స ధన్య ఇతి.) ధర్మవిక్రమౌ ధర్మశూరౌ, వయ ముభయో స్సంభాషాం శ్రుత్వా, స్స్పృహయా మహే పునః పునః శ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః. వయం యయో రుభయో స్సంభాషాం శ్రుత్వా స్పృహయామహే, తాదృశౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మవిక్రమౌ ద్వౌపుత్రౌ యస్య స ధన్య ఇత్యన్వయః. ౩

(తత ఇతి.) సంగతాః ఐకకంఠ్యం ప్రాప్తాః. ౪

(కుల ఇతి.) పితరం యదవేక్షసే పితరం సుఖాస్థితం యది మన్యస ఇత్యర్థః. ౫-౮

(త్రస్తగాత్ర ఇతి.) సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా, స్వమనోరథస్య సర్వథా అసిద్ధత్వా చ్ఛిథిల గాత్రత్వం సజ్జమానవాక్త్వం చ. ౯

రాజధర్మ మనుప్రేక్ష్య కులధర్మానుసంతతిం,
కర్తు మర్హసి కాకుత్స్థ మమ మాతుశ్చ యాచనాం. ౧౦

రక్షితుం సుమహ ద్రాజ్య మహ మేక స్తు నోత్సహే,
పౌరజానపదాం శ్చాపి రక్తాన్ రంజయితుం తథా. ౧౧

జ్ఞాతయశ్చ హి యోధాశ్చ మిత్రాణి సుహృదశ్చ నః,
త్వా మేవ ప్రతికాంక్షంతే పర్జన్యమివ కర్షకాః. ౧౨

ఇదం రాజ్యం మహాప్రాజ్ఞ స్థాపయ ప్రతిపద్య హి,
శక్తిమా నసి కాకుత్స్థ లోకస్య పరిపాలనే. ౧౩

ఇత్యుక్త్వా న్యపత ద్భ్రాతుః పాదయో ర్భరత స్తదా,
భృశం సంప్రార్థయామాస రామ మేవ ప్రియంవదః. ౧౪

త మంకే భ్రాతరం కృత్వా రామో వచన మబ్రవీత్,
శ్యామం నళినపత్రాక్షం మత్తహంసస్వరం స్వయమ్. ౧౫

(రాజధర్మ మితి.) రాజధర్మం రాజ్యపరిపాలనధర్మం, కులధర్మానుసంతతిం జ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యాఽనుస్యూతిం. ౧౦-౧౧

(జ్ఞాతయ ఇతి.) సుహృదః శోభనహృదయాః, పర్జన్యం రసదబ్దం, ఇంద్రం వా, 'పర్జన్యౌ రసదబ్దేంద్రౌ' ఇత్యమరః. ౧౨-౧౩

ఏవం స్వబుద్ధిశక్త్యుపన్యస్తోపాయాంతరవైఫల్యదర్శనేన గత్యంతరాభావాత్ భరతో రామమేవ ప్రపద్యతే (ఇత్యుక్త్వేతి.) ౧౪

(త మంక ఇతి,) స్వప్రపదనస్యాఽమోఘత్వా త్తదానీం పూర్వకృత దేవసంఘశరణాగతి ఫలప్రధాన ప్రవృత్త్యనుకూల పితృవచన పరిపాలనాఽవరుద్ధాఽవసరతయా తన్నిర్వర్తనానంతరం ఫలప్రదిత్సు స్తావద్విళంబసహనాయ సాంత్వపూర్వ మంక మారోపయతి. రామదివ్యదేహసంస్పర్శకృతపుష్ట్యతిశయద్యోతనాయ (శ్యామమిత్యాది) విశేషణం. (మత్తహంసస్వరత్వ)

(భరతాయ పాదుకాప్రదానం)

ఆగతా త్వా మియం బుద్ధి స్స్వజా వైనయికీ చ యా,
భృశ ముత్సహసే తాత రక్షితుం పృథివీమపి. ౧౬

అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ బుద్ధిమద్భిశ్చ మంత్రిభిః,
సర్వకార్యాణి సమ్మంత్ర్య సుమహాంత్యపి కారయ. ౧౭

* లక్ష్మీ శ్చంద్రా దపేయా ద్వా హిమవాన్ వా హిమం త్యజేత్,
అతీయా త్సాగరో వేలాం న ప్రతిజ్ఞా మహం పితుః. ౧౮

మాదరాతిశయం ద్యోతయతి. కించ, స్వరరామణీయకేన పూర్వహంసభూతావస్థాసూచకేన సదా త్వత్కరపుష్కరహంసభూతమపి మాం కథం వియోజయితు మిచ్ఛసీతి చ సూచ్యతే. స్వయ మంకే కృత్వే త్యన్వయః. ౧౫

(ఆగతేతి.) స్వజా సహజా, వైనయికీ - వినయో గురుశిక్షా, తతః ప్రాప్తా, ఇయ ముభయాకారా బుద్ధిః, త్వా మాగతా త్వాం పూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ. అతో భృశ ముత్సహసే శక్నోషి. ౧౬

(అమాత్యై రితి.) అమాత్యైః ప్రధానసచివైః. ఉపమంత్రిభిః. ౧౭

మయా దేవర్షిసంఘైశ్చ పునఃపున రుచ్యమానో ప్యయం నివర్తనేచ్ఛాం న త్యజేదితి తదిచ్ఛాపనాతనా త్యాజయితవ్యేతి స్వప్రతిజ్ఞాదార్ఢ్యం దర్శయతి (లక్ష్మీ రిత్యాదినా.) న ప్రతిజ్ఞాం, అతీయా మితి శేషః. ౧౮

* తనిశ్లోకీ. లక్ష్మీః కాంతిః, చంద్రా దపేయాత్, ఇందుక్షయాదిషు తథా దర్శనాత్. ఉదాహరణాంతరమాహ (హిమవాన్వేతి.) గ్రీష్మకాలే హిమవతోపి హిమపరిక్షయసంభవాత్. సాగరో ప్యతీయా ద్వేలాం ప్రళయే వేలోల్లంఘనసంభవాత్.

కామా ద్వా తాత లోభా ద్వా మా్రతా తుభ్య మిదం కృతం,
న త న్మనసి కర్తవ్యం వర్తితవ్యం చ మాతృవత్. ౧౯

ఏవం బ్రువాణం భరత: కౌసల్యాసుత మబ్రవీత్,
తేజసాఽఽదిత్యసంకాశం ప్రతిపచ్చంద్ర దర్శనం. ౨౦

అధిరోహార్య [illegible] ర్యం పాదుకే హేమభూషితే,
ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత:. ౨౧

సోఽధిరుహ్య నరవ్యాఘ్ర: పాదుకే హ్యవరుహ్య చ,
ప్రాయచ్ఛ త్సుమహాతేజా భరతాయ మహాత్మనే. ౨౨

స పాదుకే సంప్రణమ్య రామం వచన మబ్రవీత్,
చతుర్దశ హి వర్షాణి జటాచీరధరో హ్యహం, ౨౩

ఫలమూలాశనో వీర భవేయం రఘునందన,
తవాఽఽగమనమాకాంక్ష న్వసన్వై నగరా ద్బహి:. ౨౪

ప్రియా కామకృతత్వా త్త్యక్తు మియం ప్రతిజ్ఞార్హేత్యాశంక్యాహ (కామా దిత్యాదినా.) కామాత్ విషయస్నేహాత్, లోభాత్ త్వద్వ్యాజేన రాజ్యకరణలోభాత్, మాతృవత్ మాతరీవ. ౧౯

(ఏవ మితి.) తేజసా ఆదిత్యసంకాశమిత్యనేనాఽనివర్త్యప్రతిజ్ఞత్వ ముచ్యతే. ప్రతిపచ్చంద్రదర్శన మిత్యనేన క్రమేణ రాజ్యే పూర్ణప్రతిష్ఠత్వం సర్వైరపి పూజ్యత్వం చ ద్యోత్యతే. ౨౦

అథ మధ్యస్థేనోభయో ర్హితపరేణ వసిష్ఠేన నియుక్తో భరత: ప్రార్థయతే (అధిరోహేత్యాదినా.) అత ఏవ భరద్వాజం ప్రతి భరతో వసిష్ఠోక్తి మనువదిష్యతి 'ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్ట: పాదుకే హేమభూషితే' ఇతి. ౨౧

అథ రామ స్స్వప్రతిజ్ఞాం భరతకృతప్రపత్తిం చ నిర్వహన్ తథా కరోతి (స ఇతి.) ప్రాయచ్ఛత్ గృహాణే త్యన్వయుఙ్క్త. ౨౨-౨౪

(భరతాయ పాదుకాప్రదానం)

తవ పాదుకయో ర్న్యస్తరాజ్యతంత్రః పరంతప,
చతుర్దశే హి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ. ౨౫

న ద్రక్ష్యామి యది త్వాం తు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం, ౨౫½

తథేతి చ ప్రతిజ్ఞాయ తం పరిష్వజ్య సాదరం.
శత్రుఘ్నం చ పరిష్వజ్య భరతం చేద మబ్రవీత్, ౨౬½

మాతరం రక్ష కైకేయీం మా రోషం కురు తాం ప్రతి.
మయా చ సీతయా చైవ శప్తోసి రఘుసత్తమ,
ఇత్యుక్త్వాఽఽశ్రుపరీతాక్షో భ్రాతరం విససర్జ హ. ౨౮

స పాదుకే తే భరతః ప్రతాపవా న్స్వలంకృతే సంపరిపూజ్య ధర్మవిత్,
ప్రదక్షిణం చైవ చకార రాఘవం చకార తే చోత్తమనాగమూర్ధని. ౨౯

అథానుపూర్వ్యా త్ప్రతినంద్య తం జనం గురూంశ్చ మంత్రిప్రకృతీ స్తథాఽనుజౌ,
వ్యసర్జయ ద్రాఘవవంశవర్ధన స్థ్సిర స్స్వధర్మే హిమవా నివాఽచలః. ౩౦

తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నాఽఽమంత్రయితుం హి శేకుః,
స త్వేవ మాతౄ రభివాద్య సర్వా రుద న్కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, ద్వాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(స ఇత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. చతుర్దశే వర్షే సంపూర్ణే సతి, అహని, ఉత్తరవర్షాదిమదినే, ప్రవేక్ష్యామీ త్యంతే ఇతికరణం. ఇత్యబ్రవీ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౨౫-౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః

* తత శ్శిరసి కృత్వా తు పాదుకే భరత స్తదా,
ఆరురోహ రథం హృష్ట శ్శత్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౧

వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలిశ్చ దృఢవ్రతః,
అగ్రతః ప్రయయు స్సర్వే మంత్రిణో మంత్రపూజితాః. ౨

మందాకినీం నదీం రమ్యాం ప్రాఙ్ముఖా స్తే యయు స్తదా,
ప్రదక్షిణం చ కుర్వాణా శ్చిత్రకూటం మహాగిరిం. ౩

పశ్యన్ ధాతుసహస్రాణి రమ్యాణి వివిధాని చ,
ప్రయయౌ తస్య పార్శ్వేన ససైన్యో భరత స్తదా. ౪

అథ త్రయోదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశ (ప్ర)యోదశోత్తరశతతమే (తత ఇత్యాది.) పాదుకే శిరసి కృత్వా శత్రుంజయమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదర మాదాయ స్వమూర్ధ్న్యభిధాయే త్యర్థః. ౧

(వసిష్ఠ ఇతి.) మంత్రపూజితాః అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యాత్ పూజితాః. ౨

(మందాకినీ మితి.) సీతారామయో ర్జలక్రీడాదిభిః రమ్యాం మందాకినీం, రామనివాసత్వేన మహాప్రభావం చిత్రకూటగిరిం చ, ప్రదక్షిణం కుర్వాణా స్సంతః ప్రాఙ్ముఖా యయుః. ౩

(పశ్యన్నితి.) ద్రుతగతిం విహాయ నానాధాతూన్ దృగ్భ్యాం పిబన్నివ పశ్యన్, తస్య చిత్రకూటస్య పార్శ్వేన యయౌ. ౪

---

* తనిశ్లోకి. పాదుకే శిరసి కృత్వా హృష్టః. 'యావ న్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతి ర్భవిష్యతీ' తి స్వప్రార్థితస్యాఽనుగుణకిరీటధారణం కృత్వా. హృష్టః, పూర్వం స్వాతంత్ర్యభీతః, ఇదానీం పాదుకాప్రాప్త్యా హృష్టః.

(భరతస్య భరద్వాజాశ్రమప్రవేశః)

ఆదూరా చ్చిత్రకూటస్య దదర్శ భరత స్తదా,
ఆశ్రమం యత్ర స ముని ర్భరద్వాజః కృతాలయః. ౫

స త మాశ్రమ మాగమ్య భరద్వాజస్య బుద్ధిమాన్,
అవతీర్య రథా త్పాదౌ వవందే భరత స్తదా. ౬

తతో హృష్టో భరద్వాజో భరతం వాక్య మబ్రవీత్,
అపి కృత్యం కృతం తాత రామేణ చ సమాగతం. ౭

ఏవ ముక్త స్స తు తతో భరద్వాజేన ధీమతా,
ప్రత్యువాచ భరద్వాజం భరతో భ్రాతృవత్సలః. ౮

స యాచ్యమానో గురుణా మయా చ దృఢవిక్రమః,
రాఘవః పరమప్రీతో వసిష్ఠం వాక్య మబ్రవీత్. ౯

పితుః ప్రతిజ్ఞాం తామేవ పాలయిష్యామి తత్త్వతః,
చతుర్దశ హి వర్షాణి యా ప్రతిజ్ఞా పితు ర్మమ. ౧౦

(అదూరాదితి.) చిత్రకూటసౌందర్యదర్శనాకృష్టచిత్తతయా అదూరాదివ భాసమానం. ౫

(స ఇతి.) భరద్వాజస్య పాదౌ వవంద ఇత్యన్వయః. ౬

(తత ఇతి.) అపిశబ్దః ప్రశ్నే. రామేణ. కిం సమాగతం సంగతం భవతా? రామేణ, కృత్యం భవత్ప్రయోజనం, కిం కృత మిత్యర్థః. ౭-౮

(స ఇతి.) గురుణా వసిష్ఠేన. ౯

(పితురితి.) చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్య మితి కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితు ర్యా ప్రతిజ్ఞాస్తి, తామేవ పితుః ప్రతిజ్ఞాం తత్త్వతః [illegible] ష్యామీ త్యబ్రవీదితి సంబంధః. ౧౦

ఏవ ముక్తో మహాప్రాజ్ఞో వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ,
వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం రాఘవం వచనం మహత్. ౯

ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే,
అయోధ్యాయాం మహాప్రాజ్ఞ యోగక్షేమకరే తవ. ౧౦

ఏవ ముక్తో వసిష్ఠేన రాఘవః ప్రాఙ్ముఖ స్థ్సితః,
పాదుకే అధిరుహ్యైతే మమ రాజ్యాయ వై దదౌ. ౧౧

నివృత్తోఽహ మనుజ్ఞాతో రామేణ సుమహాత్మనా,
అయోధ్యామేవ గచ్ఛామి గృహీత్వా పాదుకే శుభే. ౧౨

ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరతస్య మహాత్మనః,
భరద్వాజ శ్శుభతరం ముని ర్వాక్య మువాచ తం. ౧౩

నైత చ్చిత్రం నరవ్యాఘ్ర శీలవృత్తవతాం వర,
య దార్యం త్వయి తిష్ఠేత్తు నిమ్నే సృష్ట మివోదకం. ౧౪

అమృత స్స మహాబాహుః పితా దశరథ స్తవ,
యస్య త్వ మీదృశః పుత్రో ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః. ౧౫

(ఏవమిత్యాది.) (హేమభూషితే) ఇత్యనేన రామాయ ప్రీత్యా సమర్పయితు మభినవతయా నిర్మాయ నగరాత్ భరతేనాఽఽనీతే ఇతి గమ్యతే. (యోగక్షేమకరే) అపూర్వవస్తులాభో యోగః. లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః. ఏతే పాదుకే ప్రయచ్ఛేతి వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహేతి సంబంధః. ౧౦

(నైతదితి.) ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః, నిమ్నే తటాకాదౌ, సృష్టం ధృతం. ౧౪

'ప్రజా మను ప్రజాయసే, తదు తే మర్త్యామృత' మితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా సత్పుత్రలాభా న్మృతోపి దశరథః అమృత ఇత్యాహ (అమృత ఇతి.) ౧౫

(భరతస్య అయోధ్యాప్రవేశః)

తమృషిం తు మహాత్మాన ముక్తవాక్యం కృతాంజలిః,
ఆమంత్రయితు మారేభే చరణా వుపగృహ్య చ. ౧౮

తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా భరద్వాజం పునః పునః,
భరతస్తు యయౌ శ్రీమా నయోధ్యాం సహ మంత్రిభిః. ౧౯

యానైశ్చ శకటైశ్చైవ హయై ర్నాగైశ్చ సా చమూః,
పున ర్నివృత్తా విస్తీర్ణా భరతస్యాఽనుయాయినీ. ౨౦

తత స్తే యమునాం దివ్యాం నదీం తీర్త్వోర్మిమాలినీం,
దదృశు స్తాం పున స్సర్వే గంగాం * శుభజలాం నదీం. ౨౧

తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహబాంధవః,
శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః. ౨౨

(తమితి.) ఆమంత్రయితు మారేభే వినయేనాఽఽమంత్రణోద్యుక్త ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౧౮

(తత ఇతి.) తతః తదనుజ్ఞానంతరం, అత్ర పునఃపున రిత్యనేన ఏకం ప్రదక్షిణం న కార్య మిత్యుక్తం. ప్రదక్షిణవిశేషేణ ప్రణామస్తు సకృదేవే త్యుక్తం భవతీ త్యాచార్యాః. కేచిత్తు, ఏకహస్త ప్రణామైకప్రదక్షిణయోరివ ఏకప్రణామస్యాపి నిషిద్ధత్వాత్, పునఃపున రితి విశేషణస్యాఽత్రార్థికే వా పూర్వశ్లోకాభివాదనబలలబ్ధే వా ప్రణామే ప్యన్వయేన న కోపి విరోధ ఇత్యాహుః. అయోధ్యా ముద్దిశ్య యయా విత్యన్వయః ౧౯

భరతస్యేవ సేనాయా శ్చిత్రకూటా న్నివృత్తి మాహ (యానై రితి.) ౨౦

భరత మనుసృత్య సేనానుయానప్రకారమాహ (తత ఇతి.) యమునాం తీర్త్వా గచ్ఛంత స్తే సర్వే గంగాం దదృశు రితి సంబంధః. ౨౧-౨౨

---

* శివజలాం. పా. జలస్య శివత్వం నామ దర్శనమాత్రేణ సకలపాపాపహంతృత్వం. రమ్యత్వం తు మధురత్వం. ఇతి తిలకం.

శృంగిబేరపురా ద్భూయ స్త్వయోధ్యాం సందదర్శ హ. ౨౨

అయోధ్యాం చ తతో దృష్ట్వా పిత్రా భ్రాత్రా వివర్జితాం.
భరతో దుఃఖసంతప్త స్సారథిం చేద మబ్రవీత్, ౨౩

సారథే పశ్య విధ్వస్తా సాఽయోధ్యా న ప్రకాశతే,
నిరాకారా నిరానందా దీనా ప్రతిహతస్వరా. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామయణే, అయోధ్యాకాండే, త్రయోదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః

స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణ స్యందనేనో పయా న్ప్రభుః,
అయోధ్యాం భరతః క్షిప్రం ప్రవివేశ మహాయశాః. ౧

(సారథ ఇతి.) నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా. ౨౪

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీ రామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే త్రయోదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతిమశ్లోకోక్తం విస్తరేణ దర్శయతి చతుర్దశోత్తరశతతమే (స్నిగ్ధగంభీర ఘోషేణేత్యాది.) ఉపయాన్ సమీప మాగచ్ఛన్. ౧

(భరతస్య అయోధ్యాపురప్రవేశః)

బిడాలోలూకచరితా మాలీననరవారణాం,
తిమిరాభ్యాహతాం కాళీ మప్రకాశాం నిశామివ. ౨

రాహుశత్రోః ప్రియాం పత్నీం శ్రియా ప్రజ్వలితప్రభాం,
గ్రహేణాఽభ్యుత్థితే నైకాం రోహిణీమివ పీడితాం. ౩

అల్పోష్ణక్షుబ్ధసలిలాం ఘర్మోత్తప్తవిహంగమాం,
లీనమీనఝషగ్రాహాం కృశాం గిరినదీ మివ. ౪

విధూమా మివ హేమాభా మధ్వరాగ్నే స్సముత్థితాం,
హవిరభ్యుక్షితాం పశ్చా చ్ఛిఖాం విప్రళయం గతాం. ౫

విధ్వస్తకవచాం రుగ్ణగజవాజిరథధ్వజాం,
హతప్రవీరా మాపన్నాం చమూమివ మహాహవే. ౬

సఫేనా సస్వనా భూత్వా సాగరస్య సముత్థితాం,
ప్రశాంతమారుతోద్ధూతాం జలోర్మిమివ నిస్స్వనాం. ౭

త్యక్తాం యజ్ఞాయుధై స్సర్వై రభిరూపైశ్చ యాజకైః,
సుత్యాకాలే వినిర్వృత్తే వేదిం గతరవా మివ. ౮

(బిడాలేతి.) కాళీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం. (రాహుశత్రో రితి.) రాహుశత్రో శ్చంద్రస్య. ౨-౪

(విధూమా మితి.) హవిరభ్యుక్షితాం దధ్యాదిహవిషా అభ్యుక్షితాం, శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థి[illegible] జ్వాలాం. ౫-౭

(త్యక్తామితి.) యజ్ఞాయుధైః స్ఫ్యాదిభిః, సుత్యాకాలే సుత్యాదివసే. ౮

గోష్ఠమధ్యే స్థితా మార్తా మచరంతీం తృణం నవం,
గోవృషేణ పరిత్యక్తాం గవాం * పత్తి మివోత్సుకాం. ౯

ప్రభాకరాద్యై స్సుస్నిగ్ధైః ప్రజ్వలద్భి రివోత్తమైః,
వియుక్తాం మణిభి ర్జాత్యై ర్నవాం ముక్తావళీ మివ. ౧౦

సహసా చలితాం స్థానా న్మహీం పుణ్యక్షయా ద్గతాం,
సంహృతద్యుతివిస్తారాం తారామివ దివ శ్చ్యుతాం. ౧౧

పుష్పనద్ధాం వసంతాంతే మత్తభ్రమరనాదితాం,
ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం   వనలతా మివ. ౧౨

సమ్మూఢనిగమాం స్తబ్ధాం సంక్షిప్తవి   ం,
ప్రచ్ఛన్నశశినక్షత్రాం ద్యా మివాఽంబుధరై ర్వృతాం. ౧౩

క్షీణపానోత్తమై ర్భిన్నై శ్శరావై రభిసంవృతాం,
హతశౌండా మివాకాశే పానభూమి మసంస్కృతాం. ౧౪

(గోష్ఠమధ్య ఇతి.) అచరంతీ మభక్షయంతీం. ౯

(ప్రభాకరాద్యై రితి.) ప్రభాకరాద్యైః పద్మరాగాద్యైః. ౧౦-౧౧

(పుష్పనద్ధా మితి.) వసంతాంతే గ్రీష్మే, ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం. ౧౨

(సమ్మూఢనిగమామితి.) సమ్మూఢనిగమాం జనసంచారరహితమార్గాం 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథే' ఇతి వైజయంతీ. సంక్షిప్తవి   సంకుచితవిక్రయాం సంకుచిత నిషద్యాం చ. ౧౩

(క్షీణపానోత్తమై రితి.) క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమధూత్తమైః, శరావైః చషకాకారైః, హతశౌండాం

* పత్తిం = పంక్తిం.

(భరతస్య అయోధ్యాపురప్రవేశః)

వృక్ణభూమితలాం నిమ్నాం వృక్ణపాత్రై స్సమావృతాం,
ఉపయుక్తోదకాం భగ్నాం ప్రపాం నిపతితా మివ. ౧౫

విపులాం వితతాం చైవ యుక్తపాశాం తరస్వినాం,
భూమౌ బాణై ర్వినిష్కృత్తాం పతితాం జ్యా మివాయుధాత్. ౧౬

సహసా యుద్ధశౌండేన హయారోహేణ వాహితాం,
నిక్షిప్తభాండా ముత్సృష్టాం కిశోరీమివ దుర్బలాం. ౧౭

శుష్కతోయాం మహామత్స్యైః కూర్మైశ్చ బహుభి ర్వృతాం,
ప్రభిన్నతటవిస్తీర్ణాం వాపీమివ హృతోత్పలాం. ౧౮

పురుషస్యాఽప్రహృష్టస్య ప్రతిషిద్ధానులేపనాం,
సంతప్తామివ శోకేన గాత్రయష్టి మభూషణాం. ౧౯

ప్రావృషి ప్రవిగాఢాయాం ప్రవిష్టస్యాఽభ్ర ,
ప్రచ్ఛన్నాం నీలజీమూతై ర్భాస్కరస్య ప్రభామివ. ౨౦

హః మత్త జనాం, ఆకాశే అనావృతప్రదేశే. (వృక్ణభూమితలా మితి.) వృక్ణభూమితలాం విదీర్ణ భూమితలాం, వృక్ణపాత్రైః భిన్నపాత్రైః. ౧౪-౧౫

(విపులా మితి.) వితతాం అటనీద్వయవ్యాప్తాం, ఆరోపితా మితి యావత్. యుక్తపాశాం యుక్తరజ్జుం, తరస్వినాం వీరాణాం, బాణైః వినిష్కృత్తాం, ఛిన్నామితి యావత్. ఆయుధాత్ ధనుషః. ౧౬

(సహసేతి.) యుద్ధశౌండేన ఆహవసమర్థేన, నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం, ఉత్సృష్టాం దుర్బలాం వాహనానర్హాం, కిశోరీం ౧౭-౧౯

(ప్రావృషీతి.) ప్రవిగాఢాయాం ప్రవృద్ధాయాం, భాస్కరస్య ప్రభామివ స్థితాం. ఉక్తవిశేషణ విశిష్టా మయోధ్యాం ప్రవివేశేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦-౨౧

భరతస్తు రథస్థ స్సన్ శ్రీమాన్ దశరథాత్మజః,
వాహయంతం రథశ్రేష్ఠం సారథిం వాక్య మబ్రవీత్. ౨౧

కిన్ను ఖల్వద్య గంభీరో మూర్ఛితో న నిశమ్యతే,
యథాపుర మయోధ్యాయాం గీతవాదిత్రనిస్స్వనః. ౨౨

వారుణీమదగంధశ్చ మాల్యగంధశ్చ మూర్ఛితః,
ధూపితాగరుగంధశ్చ న ప్రవాతి సమంతతః. ౨౩

యానప్రవరఘోషశ్చ స్నిగ్ధశ్చ హయనిస్వనః,
ప్రమత్తగజనాదశ్చ మహాంశ్చ రథనిస్స్వనః.
నేదానీం శ్రూయతే పుర్యా మస్యాం రామే వివాసితే, ౨౪½

చందనాగరుగంధాంశ్చ మహార్హాశ్చ నవస్రజః.
గతే హి రామే తరుణా స్సంతప్తా నోపభుంజతే, ౨౫½

బహి ర్యాత్రాం న గచ్ఛంతి చిత్రమాల్యధరా నరాః.
నోత్సవా స్సంప్రవర్తంతే రామశోకార్దితే పురే, ౨౬½

సహ నూనం మమ భ్రాతా పురస్యాఽస్య ద్యుతి ర్గతా.
నహి రాజ త్యయోధ్యేయం సాసారేవాఽర్జునీ క్షపా, ౨౭½

(కిన్న్వితి.) కిన్ను ఖలు, అహో కష్టం జాత మిత్యర్థః, ౨౨

(వారుణీమదగంధ ఇతి.) వారుణీమదగంధః వారుణ్యాః మదోత్పాదకో గంధ ఇత్యర్థః.

(సహేతి.) సాసారా వేగవద్వృష్టిసహితా, 'ఆసార స్స్యాత్ ప్రసరణే వేగవృష్టౌ సుహృద్బలే' ఇతి వైజయంతీ. అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ, ౨౭½

(భరతస్య అయోధ్యాపురప్రవేశః)

కదా ను ఖలు మే భ్రాతా మహోత్సవ ఇవాగతః.
జనయిష్య త్యయోధ్యాయాం హర్షం గ్రీష్మ ఇవాఽమ్బుదః, ౨౮

తరుణై శ్చారువేషైశ్చ నరై రున్నతగామిభిః,
సంపతద్భి రయోధ్యాయాం నాఽభిభాన్తి మహాపథాః. ౨౯

ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః,
తేన హీనాం నరేన్ద్రేణ సింహహీనాం గుహామివ. ౩౦

తదా తదన్తఃపుర ముజ్ఝితప్రభం సురై రివోత్సృష్ట మభాస్కరం దినం,
నిరీక్ష్య సర్వం తు వివిక్త మాత్మవాన్ ముమోచ బాష్పం భరత స్సుదుఃఖితః. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(కదా న్వితి.) మహోత్సవః, గ్రీష్మే అంబుద ఇవ చ అయోధ్యాయాం కదా మే భ్రాతా హర్షం జనయిష్యతీతి సంబంధః. ౨౮

(తరుణై రితి) ఉన్నతగామిభిః సగర్వగమనై రిత్యర్థః. మహాపథాః రాజమార్గాః. ౨౯

(ఏవ మితి.) ఏవం బహువిధం జల్ప న్నితి పాఠః. ౩౦

(తదేతి.) సురై రుత్సృష్టం అభాస్కరం దినమివ ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః. వివిక్తం విజనం 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' విత్యమరః. పురా కిల దేవాసురయుద్ధే అసురై ర్దేవాః పరాజితాః. స్వర్భానునా చ భానుః పాతితః. తదానీం కియాన్ కాలో దివారాత్రవిభాగ రహితోఽభూత్, తతః పరం బ్రహ్మనియోగా దత్రి స్స్వతేజసా సప్తరాత్రం సూర్యాధిపత్యం చకారేతి పౌరాణికీ కథా. అగ్ని స్స్వతేజసేతి పాఠాంతరం. ౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

॥ పంచదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

తతో నిక్షిప్య మాతౄ స్స అయోధ్యాయాం దృఢవ్రతః,
భరత శ్శోకసంతప్తో గురూ నిద మథాఽబ్రవీత్. ౧

నందిగ్రామం గమిష్యామి సర్వా నామంత్రయేఽద్య వః,
తత్ర దుఃఖ మిదం సర్వం సహిష్యే రాఘవం వినా. ౨

గతశ్చ హి దివం రాజా వనస్థశ్చ గురు ర్మమ,
రామం ప్రతీక్షే రాజ్యాయ సహి రాజా మహాయశాః. ౩

ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరతస్య మహాత్మనః,
అబ్రువ న్మంత్రిణ స్సర్వే వసిష్ఠశ్చ పురోహితః. ౪

సుభృశం శ్లాఘనీయం చ య దుక్తం భరత త్వయా,
వచనం భ్రాతృవాత్సల్యా దనురూపం తవైవ తత్. ౫

నిత్యం తే బంధులుబ్ధస్య తిష్ఠతో భ్రాతృసౌహృదే,
ఆర్యమార్గం ప్రపన్నస్య నానుమన్యేత కః పుమాన్. ౬

అథ పంచదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ భరతస్య నందిగ్రామే స్థిత్వా రాజ్యపరిపాలనం పంచదశోత్తరశతతమే (తతః ఇత్యాదినా.) ౧

(నందిగ్రామ మితి.) రాఘవం వినా దుఃఖం రాఘవం వినా ప్రాప్తం దుఃఖం. ౨-౪

(సుభృశ మితి.) సుభృశం శ్లాఘనీయం చేతి పాఠః. సదృశమితి పాఠే-కులస్య సదృశ మిత్యర్థః. ౫

(నిత్య మితి.) నానుమన్యేత, వచన మితి శేషః. ౬-౭

(భరతస్య నందిగ్రామవాసః రాజ్యపాలనం చ)

మంత్రిణాం వచనం శ్రుత్వా యథాఽభిలషితం ప్రియం,
అబ్రవీ త్సారథిం వాక్యం రథో మే యుజ్యతామితి. ౬

ప్రహృష్టవదన స్సర్వాః మాతౄ స్సమభివాద్య సః,
ఆరురోహ రథం శ్రీమాన్ శత్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౮

ఆరుహ్య చ రథం శీఘ్రం శత్రుఘ్న భరతా వుభౌ,
యయతుః పరమప్రీతౌ వృతౌ మంత్రిపురోహితైః. ౯

అగ్రతో గురవ స్తత్ర వసిష్ఠప్రముఖా ద్విజాః,
ప్రయయుః ప్రాఙ్ముఖా స్సర్వే నందిగ్రామో యతో భవేత్. ౧౦

బలం చ తదనాహూతం గజాశ్వరథసంకులం,
ప్రయయౌ భరతే యాతే సర్వే చ పురవాసినః. ౧౧

రథస్థ స్స హి ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః,
నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిర స్యాధాయ పాదుకే. ౧౨

తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్య సః,
అవతీర్య రథా త్తూర్ణం గురూ నిద మువాచ హ. ౧౩

(ప్రహృష్టవదన ఇతి.) సమ్యక్. ౮-౯

'అగ్రతో గురవ స్తత్ర'...'నందిగ్రామో యతోఽభవ' దితి పాఠః.

'నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే' ఇత్యతః పరం, 'తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్య సః, అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూ నిద మువాచహే' తి శ్లోకః. ౧౩

ఏత ద్రాజ్యం మమ భ్రాత్రా దత్తం సన్న్యాసవ త్స్వయం,
యోగక్షేమవహే చేమే పాదుకే హేమభూషితే. ౧౪

భరత శ్శిరసా కృత్వా సన్న్యాసం పాదుకే తతః,
అబ్రవీ ద్దుఃఖసంతప్త స్సర్వం ప్రకృతిమండలం. ౧౫

ఛత్రం ధారయత క్షిప్ర మార్యపాదా విమౌ మతౌ,
ఆభ్యాం రాజ్యే స్థితో ధర్మః పాదుకాభ్యాం గురో ర్మమ. ౧౬

భ్రాత్రా హి మయి సన్న్యాసో నిక్షిప్త స్సౌహృదా దయం,
త మిమం పాలయిష్యామి రాఘవాగమనం ప్రతి. ౧౭

క్షిప్రం సంయోజయిత్వా తు రాఘవస్య పున స్స్వయం,
చరణౌ తౌ తు రామస్య ద్రక్ష్యామి సహపాదుకౌ. ౧౮

మాతృవరవ్యాజేన పిత్రా దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతి జనవాదో మా భూదితి ధియా వదతి (ఏతదిత్యాదినా.) సన్న్యాసవత్ సమ్యఙ్నిక్షిప్తద్రవ్య మివ. అనేనాఽన్యూనతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే. నిక్షేపవ ద్దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతన్త్ర్యమపి స్వస్య నాస్తీతి దర్శయతి (యోగక్షేమవహే చేతి.) ౧౪

(భరత ఇతి.) సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన న్యస్తే పాదుకే. ౧౫

(ఛత్ర మితి.) ఛత్ర మిత్యేత చ్చామరాదీనా ముపలక్షణం. అత ఏవ ధారయతేతి బహువచనం. ఆర్యపాదాఽభేదభావనయా పాదుకయో రిమావితి పుల్లింగనిర్దేశః. పాదుకాభ్యా మితి హేతౌ తృతీయా. ౧౬

(భ్రాత్రేతి.) అయం సన్న్యాసః పాదుకారూపప్రతినిధిః, పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి. ౧౭-౧౮

(భరతస్య నందిగ్రామవాసః రాజ్యపరిపాలనం చ)

తతో నిక్షిప్తభారోఽహం రాఘవేణ సమాగతః,
నివేద్య గురవే రాజ్యం భజిష్యే గురువృత్తితాం. ౧౯

రాఘవాయ చ సన్న్యాసం దత్త్వేమే వరపాదుకే,
రాజ్యం చేద మయోధ్యాం చ ధూతపాపో భవామి చ. ౨౦

అభిషిక్తే తు కాకుత్స్థే ప్రహృష్టముదితే జనే,
ప్రీతి ర్మమ యశశ్చైవ భవే ద్రాజ్యా చ్చతుర్గుణం. ౨౧

ఏవం తు విలప న్దీనో భరత స్స మహాయశాః,
నందిగ్రామేఽకరో ద్రాజ్యం దుఃఖితో మంత్రిభి స్సహ. ౨౨

స వల్కలజటాధారీ మునివేషధరః ప్రభుః,
నందిగ్రామేఽవస ద్వీర స్ససైన్యో భరత స్తదా. ౨౩

రామాగమన మాకాంక్ష న్భరతో భ్రాతృవత్సలః,
భ్రాతు ర్వచనకారీ చ ప్రతిజ్ఞాపారగ స్తథా, ౨౪

పాదుకే త్వభిషిచ్యాఽథ నందిగ్రామేఽవస త్తదా,
భరత శ్శాసనం సర్వం పాదుకాభ్యాం న్యవేదయత్. ౨౫

(తత ఇతి.) రాఘవేణ, సమాగత స్సంగతః, గురవే రాజ్యం నివేద్య రామాయ రాజ్యం ప్రత్యర్ప్య, తతః గురువృత్తితాం భజిష్యే, పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యా మీత్యర్థః. ౧౯

(రాఘవాయేతి,) ధూతపాప ఇత్యత్ర పాపశబ్దేన కైకేయీనిమిత్త మయశ ఉచ్యతే. ౨౦

(అభిషిక్త ఇతి.) ప్రహృష్టముదితే, ప్రహృష్టః పులకితగాత్రః, ముదితః సంజాతమానసహర్షః. ౨౧—౨౨

(రామాగమన మాకాంక్షన్నిత్యాది.) పాదుకాభ్యాం, న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస. ౨౫

తతస్తు భరత శ్శ్రీమా నభిషిచ్యాఽఽర్యపాదుకే,
తదధీన స్తదా రాజ్యం కారయామాస సర్వదా. ౨౬

* తదా హి యత్కార్య ముపైతి కించి దుపాయనం చోపహృతం మహార్హం,
స పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య చకార పశ్చా ద్భరతో యథావత్. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, పంచదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(తతస్త్వితి.) ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య రాజ్యాభిషేక మార్య పాదుకయోః కృత్వే త్యర్థః. తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః. ౨౬

(తదేతి.) తదా పాదుకే పురస్కృత్య రాజ్యపాలనసమయే, ఉపాయనం ఉపహారః. "ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార" ఇత్యమరః, ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, పంచదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

---

* తనిశ్లోకి. యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం, ఉపాయన మిత్యత్ర య దిత్యనువర్తతే. ఉపాయనం పత్రఫలపుష్పాదికం, పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్యేత్యనేన ప్రతిదినం పాదుకార్చా తన్నివేదితస్వీకారశ్చ ధ్వన్యతే. యథావ చ్చకారేతి హవ్యకవ్యాదిషు వినియోగో వ్యజ్యతే.

(ఋషీణాం చిత్రకూటాశ్రమా దన్యత్ర గమనం)

అథ షోడశోత్తరశతతమ స్సర్గః

ప్రతిప్రయాతే భరతే వస న్రామ స్తపోవనే,
† లక్షయామాస సోద్వేగ మథౌత్సుక్యం తపస్వినాం. ౧

యే తత్ర చిత్రకూటస్య పురస్తా త్తాపసాశ్రమే.
రామ మాశ్రిత్య నిరతా స్తా నలక్షయ దుత్సుకాన్. ౨

నయనై ర్భ్రుకుటీభిశ్చ రామం నిర్దిశ్య శంకితాః,
అన్యోన్య ముపజల్పంత శ్శనై శ్చక్రు ర్మిథః కథాః. ౩

అథ షోడశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రామస్య చిత్రకూటా న్నిర్గమనం షోడశోత్తరశతతమే (ప్రతిప్రయాత ఇత్యాది.) సోద్వేగం సభయం, ఔత్సుక్యం ఆశ్రమాంతరగమనాభిలాషం, లక్షయామాస, ఇంగితాకారాదిభి రితి శేషః. ౧

(య ఇతి.) పురస్తాత్ పూర్వం, చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామ మాశ్రిత్య యే నిరతాః తా నుత్సుకా నలక్షయత్, రామ ఇత్యనుషంగః. ౨

(నయనై రితి) రామం, నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య, మిథః రహస్యే 'మిథోఽన్యోన్యరహస్యయో' రితి వైజయంతీ. ౩

---

† అత్రేదం బోధ్యం - జ్యేష్ఠమాసే భరతస్య చిత్రకూటం ప్రతి ప్రస్థానం. అగ్రే వర్షా సన్నిహితత్వేన కార్తిక్యంతం చిత్రకూటే వాసో రామస్య, తదనంతరం తాపసౌత్సుక్యలక్షణం, న తు భరతనివృత్త్యనంతరమేవేతి. అత ఏవ పాద్మే భరతస్యాయోధ్యాం ప్రతి నివృత్త్యనంతరం' 'రాఘవ శ్చిత్రకూటాద్రౌ సానుజోఽరమత ప్రియా, కదాచి దంకే వైదేహ్యా నిద్రాణే రఘునందనే, ఇంద్రః కాక స్సమాగమ్య జానకీం వీక్ష్య కాముక' ఇత్యాదిగ్రంథసందర్భేణ చిత్రకూటే చిరకాలవాస ఏవోక్తః. ఇతి తిలకం.

తేషా మౌత్సుక్య మాలక్ష్య రామ స్త్వాత్మని శంకితః,
కృతాంజలి రువాచేద మృషిం కులపతిం తతః. ౪

న కచ్చి ద్భగవ న్కించి త్పూర్వవృత్త మిదం మయి,
దృశ్యతే వికృతం యేన విక్రియంతే తపస్వినః. ౫

ప్రమాదా చ్చరితం కచ్చి త్కించి న్నాఽవరజస్య మే,
లక్ష్మణస్య ర్షిభి ర్దృష్టం నాఽనురూప మివాఽఽత్మనః. ౬

కచ్చి చ్ఛుశ్రూషమాణా వ శ్శుశ్రూషణపరా మయి,
ప్రమదాభ్యుచితాం వృత్తిం సీతా యుక్తం న వర్తతే. ౭

అథ ర్షి ర్జరయా వృద్ధ స్తపసా చ జరాం గతః,
వేపమాన ఇవోవాచ రామం భూతదయాపరం. ౮

కుతః కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణాభిరతే స్తథా,
చలనం తాత వైదేహ్యా స్తపస్విషు విశేషతః. ౯

(తేషా మితి.) ఆత్మని శంకితః స్వస్మి న్సంజాతశంకః. ౪

(న కచ్చిదితి.) హే భగవన్, మయి పూర్వవృత్తం వికృతం న దృశ్యతే కచ్చిత్? యేన తపస్వినో విక్రియంతే, ఇదం కించిత్? కి మిద? మిత్యర్థః. ౫

(ప్రమాదా దితి.) ప్రమాదాత్ అనవధానాత్, మే అవరజస్య లక్ష్మణస్య, ఆత్మనో నానురూప మివ కించి చ్చరితం ఋషిభి ర్దృష్టం న కచ్చి దిత్యన్వయః. ౬-౭

(అథేతి.) తపసా చ జరాం గతః సుదీర్ఘతపా ఇత్యర్థః. ౮

(కుత ఇతి.) కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణస్వభావాయాః 'సత్త్వోఽస్త్రీ జంతుషు క్లీబో వ్యవసాయే పరాక్రమే, ఆత్మభావే పిశాచాదౌ ద్రవ్యే సత్తాస్వభావయో' రితి వైజయంతీ. ౯

(ఋషీణాం చిత్రకూటాశ్రమా దన్యత్ర గమనం)

త్వన్నిమిత్త మిదం తావ త్తాపసా న్ప్రతి వర్తతే,
రక్షోభ్య స్తేన సంవిగ్నాః కథయంతి మిథః కథాః. ౧౦

రావణావరజః కశ్చి త్ఖరో నామేహ రాక్షసః,
ఉత్పాట్య తాపసా న్సర్వా న్జనస్థాననికేతనా న్. ౧౧

ధృష్టశ్చ జితకాశీ చ నృశంసః పురుషాదకః,
అవలిప్తశ్చ పాపశ్చ త్వాం చ తాత న మృష్యతే. ౧౨

త్వం యదాప్రభృతి హ్యస్మి న్నాశ్రమే తాత వర్తసే,
తదాప్రభృతి రక్షాంసి విప్రకుర్వంతి తాపసా న్. ౧౩

దర్శయంతి హి బీభత్సైః క్రూరై ర్భీషణకైరపి,
నానారూపై ర్విరూపైశ్చ రూపై ర్వికృతదర్శనైః. ౧౪

అప్రశస్తై రశుచిభి స్సంప్రయోజ్య చ తాపసా న్,
ప్రతిఘ్నం త్యపరా న్క్షిప్ర మనార్యాః పురతః స్థితాః. ౧౫

(త్వన్నిమిత్త మితి.) త్వన్నిమిత్తం త్వత్తో హేతోః, రక్షోభ్య స్సమాగతం, ఇదం వక్ష్యమాణ ముపద్రవజాతం, తాపసా న్ప్రతి వర్తతే. తేన రక్షస్సంజాతోపద్రవేణ, సంవిగ్నాః తాపసాః, మిథః రహసి. కథాః రక్షోవిషయిణీః తదుపద్రవ విషయిణీశ్చ, కథయంతి. ౧౦

తా వివాహ (రావణావరజ ఇత్యాదినా.) శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ఉత్పాట్య ఉత్థాప్య, నిష్కాస్యేతి యావత్. జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ. యద్వా, జితాహవః 'జితకాశీ జితాహవ' ఇతి హలాయుధః.

(త్వ మితి.) విప్రకుర్వంతి అపకుర్వంతి. బీభత్సైః జుగుప్సితైః, క్రూరైః భీషణకైః, నానారూపైః అనేకప్రకారైః, విరూపైః లోకవిలక్షణసంస్థానైః, వికృతదర్శనైః వికృతదృష్టిభిః, రూపైః శ్శరీరైః, దర్శయంతి, భయ మితి శేషః. ౧౩-౧౪

(అప్రశస్తైరితి.) అప్రశస్తైః అశుభైః, అశుచిభిః అశుచిద్రవ్యైః, సంప్రయోజ్య. ౧౫

తేషు తేష్వాశ్రమస్థానే ష్వబుద్ధ మవలీయ చ,
రమంతే తాపసాం స్తత్ర నాశయంతోఽల్పచేతసః. ౧౬

అపక్షిపంతి స్రుగ్భాండా నగ్నీ న్సించంతి వారిణా,
కలశాంశ్చ ప్రమృద్నంతి హవనే సముపస్థితే. ౧౭

తై ర్దురాత్మభి రామృష్టా నాశ్రమా న్ప్రజిహాసవః,
గమనాయాఽన్యదేశస్య చోదయం త్యృషయోఽద్య మాం. ౧౮

త త్పురా రామ శారీరా ముపహింసాం తపస్విషు,
దర్శయంతి హి దుష్టా స్తే త్యక్ష్యామ ఇమ మాశ్రమం. ౧౯

బహుమూలఫలం చిత్ర మతిదూరా దితో వనం,
పురాణాశ్రమ మేవాఽహం శ్రయిష్యే సగణః పునః. ౨౦

ఖర స్త్వయ్యపి చాఽయుక్తం పురా తాత ప్రవర్తతే,
సహాస్మాభి రితో గచ్ఛ యది బుద్ధిః ప్రవర్తతే. ౨౧

సకళత్రస్య సందేహో నిత్యం యత్తస్య రాఘవ,
సమర్థస్యాపి హి సతో వాసో దుఃఖ మిహాఽద్య తే. ౨౨

(తేషు తేష్వితి.) అబుద్ధం అవిదితం యథా భవతి తథా, అవలీయ నిలీయ, రమంతే విహరంతి, అల్పచేతసః క్షుద్రబుద్ధయః. ౧౬

(అపక్షిపంతీతి.) హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తే. ౧౭

(తై రితి.) ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతు మిచ్ఛవః. ౧౮

(తదితి.) పురా దర్శయంతి దర్శయిష్యంతి. యావత్పురానిపాతయో ర్లడితి లట్. ౧౯-౨౦

(ఖర ఇతి.) అయుక్త మితి క్రియావిశేషణం. పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే. ౨౧

(సకళత్రస్యేతి.) సందేహః సందేహజనకః, యత్తస్య సన్నద్ధస్య, దుఃఖం దుఃఖహేతుః. ౨౨

(ఋషీణాం చిత్రకూటాశ్రమా దన్యత్ర గమనం)

ఇత్యుక్తవంతం రామ స్తం రాజపుత్ర స్తపస్వినం,
న శశాకోత్తరై ర్వాక్యై రవరోద్ధుం సముత్సుకః. ౨౩

అభినంద్య సమాపృచ్ఛ్య సమాధాయ చ రాఘవం,
స జగామాశ్రమం త్యక్త్వా కులైః కులపతి స్సహ. ౨౪

రామ స్సంసాధ్య త్వృషిగణ మనుగమనా ద్దేశా త్తస్మా త్కులపతి మభివాద్య ఋషిం,
సమ్యక్ప్రీతై స్తై రనుమత ఉపదిష్టార్థః పుణ్యం వాసాయ స్వనిలయ ముపసంపేదే. ౨౫

ఆశ్రమం త్వృషివిరహితం ప్రభుః క్షణమపి న విజహౌ స రాఘవః,
రాఘవం హి సతతమనుగతా స్తాపసా శ్చార్ష చరితధృతగుణాః. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, షోడశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(ఇతీతి.) ఉత్తరై ర్వాక్యై రవరోద్ధుం న శశాక మయి వర్తమానే యుష్మాకం కా భీతిః? **అహమేవ పరితో రక్షామి త్యుత్తరవాక్యైః నిరోద్ధుం న శశాక.** ౨౩

(అభినంద్యేతి.) కులైః ఋషిసంఘాతైః, 'కులం సంఘాతవంశయో' రితి వైజయంతీ. ౨౪

(రామ ఇతి.) రామః, ఋషిగణం, తస్మాద్దేశాత్ ఆశ్రమప్రదేశాత్, అనుగమనాత్, సంసాధ్య ప్రస్థాప్య, కులపత మభివాద్య తై రుపదిష్టార్థః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్, వాసాయ పుణ్యం స్వనిలయం ఉపసంపేదే ఇతి సంబంధః. ౨౫

(ఆశ్రమ మితి.) రాఘవః ఋషివిరహిత మప్యాశ్రమం, క్షణం న విజహౌ మునిశూన్యతయా తద్దైవ త్యాజ్యమ ప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమ్ణా క్షణం న త్యక్తవా నిత్యర్థః. ఆర్షచరితధృతగుణాః రామస్యార్షచరిత్రేణ సంచితగుణాః, హి యస్మాత్ కారణాత్, తాపసాః రామ మనుగతాః, తస్మా తత్ప్రేమ్ణా క్షణం న జహా వితి. వృత్తం తు శ్లోకద్వయస్యాపి చింత్యం. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
షోడశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

రాఘవ స్త్వథ యాతేషు తపస్విషు విచింతయ౯,
న తత్రాఽరోచయ ద్వాసం కారణై ర్బహుభి స్తదా. ౧

ఇహ మే భరతో దృష్టో మాతరశ్చ సనాగరాః,
సా చ మే స్మృతి రన్వేతి తా న్నిత్య మనుశోచతః. ౨

స్కంధావారనివేశేన తేన తస్య మహాత్మనః,
హయహస్తికరీషైశ్చ ఉపమర్దః కృతో భృశం. ౩

తస్మా దన్యత్ర గచ్ఛామ ఇతి సంచిన్త్య రాఘవః,
ప్రాతిష్ఠత స వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ సంగతః. ౪

సోఽత్రే రాశ్రమ మాసాద్య తం వవందే మహాయశాః,
తం చాపి భగవా నత్రిః పుత్రవ త్ప్రత్యపద్యత. ౫

అథ సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రామస్యాఽత్ర్యాశ్రమప్రవేశ స్సప్తదశోత్తరశతతమే (రాఘవ ఇత్యాదినా.) ౧

బహుకారణా న్యేవాహ (ఇహ మ ఇత్యాదినా) ౨

(స్కందావారనివేశేనేతి.) స్కంధావారనివేశేన సేనానివేశేన. కరీషైశ్చ ఉపమర్ద ఇత్యత్ర వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వా న్న సంధికార్యం. 'పదేషు సంహితా నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షా మపేక్షత' ఇతి వచనాత్. ౩

(తస్మాదితి.) ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః. ౪-౫

(శ్రీరామస్య అత్ర్యాశ్రమగమనం)

స్వయ మాతిథ్య మాదిశ్య సర్వ మస్య సుసత్కృతం,
సౌమిత్రిం చ మహాభాగాం సీతాం చ సమసాంత్వయత్. ౬

పత్నీం చ సమనుప్రాప్తాం వృద్ధా మామంత్ర్య సత్కృతాం,
సాంత్వయామాస ధర్మజ్ఞ స్సర్వభూతహితే రతః. ౭

అనసూయాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మ చారిణీం,
ప్రతిగృహ్ణీష్వ వైదేహీ మబ్రవీ దృషిసత్తమః.
రామాయ చాఽఽచచక్షే తాం తాపసీం ధర్మచారిణీం, ౮

దశవర్షా ణ్యనావృష్ట్యా దగ్ధే లోకే నిరంతరం.
యయా మూలఫలే సృష్టే జాహ్నవీ చ ప్రవర్తితా, ౯

ఉగ్రేణ తపసా యుక్తా నియమై శ్చాప్యలంకృతా.
దశ వర్షసహస్రాణి యయా త ప్తం మహ త్తపః, ౧౦

అనసూయా వ్రతై స్స్నాతా ప్రత్యూహాశ్చ నివర్తితాః.
దేవకార్యనిమిత్తం చ యయా సంత్వరమాణయా,
దశరాత్రం కృతా రాత్రి స్సేయం మాతేవ తేఽనఘ. ౧౧

(స్వయ మితి.) ఆతిథ్య మాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా. ౬

(పత్నీ మితి.) సత్కృతాం సర్వై స్సత్కృతాం. (అనసూయా మితి.) ప్రతిగృహ్ణీష్వే త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౮

(దశవర్షాణీ త్యారభ్య సేయం మాతేవ తేఽనఘే) త్యంతమేకం వాక్యం. దశవర్షా ణ్యనావృష్ట్యా లోకే దగ్ధే సతి, యయా స్వతపోమహిమ్నా, నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే, జాహ్నవీ చ ప్రవర్తితా, యయా దశవర్ష సహస్రాణి మహ త్తపః, త ప్తం కృతం, యయా వ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః

తా మిమాం సర్వభూతానాం నమస్కార్యాం యశస్వినీం,
అభిగచ్ఛతు వైదేహీ వృద్ధా మక్రోధనాం సదా.
అనసూయేతి యా లోకే కర్మభిః ఖ్యాతి మాగతా, ౧౩½

ఏవం బ్రువాణం త మృషిం తథే త్యుక్త్వా స రాఘవః.
సీతా మువాచ ధర్మజ్ఞా మిదం వచన ముత్తమం, ౧౪½

రాజపుత్రి శ్రుత మిదం మునే రస్య సమీరితం.
శ్రేయోఽర్థ మాత్మన శ్శీఘ్ర మభిగచ్ఛ తపస్వినీం, ౧౫½

* సీతా త్వేత ద్వచ శ్శ్రుత్వా రాఘవస్య హితైషిణః.
తా మత్రిపత్నీం ధర్మజ్ఞా మభిచక్రామ మైథిలీ, ౧౬½

ప్రత్యూహాః తపోవిఘ్నాశ్చ, నివర్తితాః నిరస్తాః, దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయా యయా, దశరాత్ర మేకరాత్రిశ్చ కృతా దశరాత్రావధికః కాలః ఏకరాత్రిత్వేన కృత ఇత్యర్థః. ఇయం కథా పురాణేషు ద్రష్టవ్యా. ఉగ్రేణ తపసా యుక్తా నియమై శ్చాప్యలంకృతా, సేయ మనసూయా, తే, మాతేవ మాతృవత్, పూజనీయే త్యర్థః. ౧౨

(తామిత్యాది.) యా, కర్మభిః అనన్యశక్యైః పరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః, అనసూయా అసూయారహితేతి, లోకే ఖ్యాతి మాగతా. యద్వా, కర్మభిః పాతివ్రత్యవర్ధకైః అన్యాభిః కర్తుమ శక్యైః పతిరక్షణాదికర్మభిః, అనసూయా అస్పర్ధనీయమాహాత్మ్యయుక్తత్వా దసూయితు మశక్యేతి లోకే ఖ్యాతి మాగతా, తా మిమాం, వైదేహీ అనుగచ్ఛత్వితి సంబంధః. ౧౩½–౧౬½

---

* రామానుజీయం. 'శ్రేయోర్థ మాత్మన శ్శీఘ్ర మభిగచ్ఛ తపస్వినీ' మిత్యతఃపరం 'సీతా త్వేత ద్వచః శ్రుత్వా రాఘవస్య హితైషిణః, తా మత్రిపత్నీం ధర్మజ్ఞా మభిచక్రామ మైథిలీ' త్యయం శ్లోకః.

(అనసూయా దర్శనం)

శిథిలాం వలితాం వృద్ధాం జరాపాండురమూర్ధజాం.
సతతం వేపమానాంగీం ప్రవాతే కదళీ యథా, ౧౭॥

తాం తు సీతా మహాభాగా మనసూయాం పతివ్రతాం.
అభ్యవాదయ దవ్యగ్రా స్వనామ సముదాహరత్, ౧౮॥

అభివాద్య చ వైదేహీ తాపసీం తా మనిందితాం.
బద్ధాంజలిపుటా హృష్టా పర్యపృచ్ఛ దనామయం, ౧౯॥

తత స్సీతాం మహాభాగాం దృష్ట్వా తాం ధర్మచారిణీం.
సాంత్వయం త్యబ్రవీ ద్ధృష్టా దిష్ట్యా ధర్మ మవేక్షసే, ౨౦॥

త్యక్త్వా జ్ఞాతిజనం సీతే మాన మృద్ధిం చ భామిని.
అవరుద్ధం వనే రామం దిష్ట్యా త్వ మనుగచ్ఛసి, ౨౧॥

నగరస్థో వనస్థో వా పాపో వా యదివా శుభః.
యాసాం స్త్రీణాం ప్రియో భర్తా తాసాం లోకా మహోదయాః, ౨౨॥

దుశ్శీలః కామవృత్తో వా ధనై ర్వా పరివర్జితః.
స్త్రీణా మార్యస్వభావానాం పరమం దైవతం పతిః, ౨౩॥

(శిథిలామిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం. వలితాం సంజాతపలికాం. ౧౭-౧౮॥

(అభివాద్యేతి) అనామయం ఆరోగ్యం. 'అనామయం స్యా దారోగ్య' మిత్యమరః. ౧౯॥

(తత ఇతి.) దిష్ట్యా భాగ్యేన, ధర్మ మవేక్షసే పాతివ్రత్యధర్మమవధానేన సమీక్షసే ? జ్ఞాతిజనం బంధుజనం, మానం అహంకారం, వనే అవరుద్ధం చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్య మితి పిత్రా నియుక్తం, సర్వత్ర యోగ్యం సర్వావస్థాసు రక్షణసమర్థం, కామవక్తవ్యహృదయాః

నాఽతో విశిష్టం పశ్యామి బాంధవం విమృశం త్యహం.
సర్వత్ర యోగ్యం వైదేహి తపః కృత మివాఽవ్యయం, ౨౪॥

న త్వేన మవగచ్ఛంతి గుణదోష మసత్స్త్రియః.
కామవక్తవ్యహృదయా భర్తృనాథా శ్చరంతి యాః, ౨౫॥

ప్రాప్నువం త్యయశశ్చైవ ధర్మభ్రంశం చ మైథిలి,
అకార్యవశ మాపన్నా స్త్రియో యాః ఖలు తద్విధాః, ౨౬॥

తద్విధాస్తు గుణై ర్యుక్తా దృష్టలోకపరావరాః.
స్త్రియ స్స్వర్గే చరిష్యంతి యథా ధర్మకృత స్తథా, ౨౭॥

తదేవ మేనం త్వ మనువ్రతా సతీ పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ.
భవస్వ భర్తు స్సహధర్మచారిణీ యశశ్చ ధర్మం చ తత స్సమాప్స్యసి, ౨౮॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అయోధ్యాకాండే, సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

కామరూపార్థాభిలాషిణ్య ఇతి యావత్. యద్వా, మదనవిధేయహృదయాః, భర్తృనాథాః భర్తౄణాం నాథభూతాః, భర్తనియామికా ఇత్యర్థః. యద్వా, భర్తారం నాథంతే యాచంత ఇతి తథా, పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః. సమయానువర్తినీ ఆచారానువర్తినీ, 'సమయా శ్శపథాచారకాల సిద్ధాంత సంవిద' ఇత్యమరః. భర్తు స్సహధర్మచారిణీ, భవస్వ భవ. ఆర్షమాత్మనేపదం. తతః భర్తు స్సహధర్మచారిణీత్వేన, యశశ్చ, ధర్మం చ కాలాంతరానుభావ్యసుఖసాధన మదృష్టం చ, సమాప్స్యసి. యద్వా, భర్తు స్సహధర్మచారిణీ ఏవం భూతా త్వం, తతః భర్తు స్సహధర్మచారిణీత్వ రూపహేతోః, యశశ్చ, భవస్వ ప్రాప్నుహీ త్యర్థః. ధర్మం చ సమాప్స్యసి. భూ ప్రాప్తా వాత్మనేపదీతి గణపాఠాత్ ప్రాప్త్యర్థస్య భవతే రాత్మనేపదం. పాతివ్రత్యధర్మేణ సర్వైః శ్లాఘాం ప్రాప్య, కాలాంతరే తజ్జన్యాదృష్టద్వారా నిరతిశయం శ్రేయ స్సమవాప్స్యసీ త్యర్థః. ఇతి ధర్మచారి ణ్యనసూయా సీతా మబ్రవీదితి సంబంధః. ౨౮॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ అష్టాద త్తరశతతమ స్సర్గః.

సా త్వేవ ముక్తా వైదేహీ అనసూయాఽనసూయయా,
ప్రతిపూజ్య వచో మందం ప్రవక్తు ముపచక్రమే. ౧

నైత దాశ్చర్య మార్యాయా య న్మాం త్వ మఽభిభాషసే,
విదితం తు మమాప్యేత ద్యథా నార్యాః పతి ర్గురుః. ౨

యద్య ప్యేష భవే ద్భర్తా మమాఽఽర్యే వృత్తవర్జితః,
అద్వైధ ముపచర్తవ్య స్తథాప్యేష మయా భవేత్. ౩

కింపున ర్యో గుణశ్లాఘ్య స్సానుక్రోశో జితేంద్రియః,
స్థిరానురాగో ధర్మాత్మా మాతృవ త్పితృవ త్ప్రియః. ౪

యాం వృత్తిం వర్తతే రామః కౌసల్యాయాం మహాబలః,
తామేవ నృపనారీణా మన్యాసామపి వర్తతే. ౫

సకృ ద్దృష్టాస్వపి స్త్రీషు నృపేణ నృపవత్సలః,
మాతృవ ద్వర్తతే వీరో మాన ముత్సృజ్య ధర్మవిత్. ౬

అథ అష్టాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ సీతానసూయాసంవాదోఽష్టాదశోత్తరశతతమే (సేతి.) అనసూయా అసూయారహితా, పాతివ్రత్య ధర్మోపదేశం గుణత్వేన గృహీతవతీ త్యర్థః. ౧-౨

(యద్యపీతి.) అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం, ఉపచర్తవ్యః గుణవత్త్వ నిర్గుణత్వ భేదం విహాయ సమ్య గుపచరణీయ ఇత్యర్థః. మాతృవత్ ప్రియః ప్రియపరత్వాత్. పితృవ త్ప్రియః అత్యంతహితపరత్వేన. ౪

(యా మితి.) నృపనారీణాం సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. ౫-౬

ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ విజనం వన మేవం భయావ
సమాహితం మే శ్వశ్వ్రా చ హృదయే త ద్ధృతం మహత్. ౭

పాణిప్రదానకాలే చ య త్పురా త్వగ్ని సన్నిధౌ,
అనుశిష్టా జనన్యాఽస్మి వాక్యం తదపి మే ధృతం. ౮

నవీకృతం తు తత్సర్వం వాక్యై స్తే ధర్మచారిణి,
పతిశుశ్రూషణా న్నార్యా స్తపో నాన్య ద్విధీయతే. ౯

సావిత్రీ పతిశుశ్రూషాం కృత్వా స్వర్గే మహీయతే,
తథావృత్తి శ్చ యాతా త్వం పతిశుశ్రూషయా దివం. ౧౦

వరిష్ఠా సర్వనారీణా మేషా చ దివి దేవతా,
రోహిణీ న వినా చంద్ర మ్ముహూ ర్తమపి దృశ్యతే. ౧౧

ఏవంవిధాశ్చ ప్రవరా స్త్రియో భ ర్తృదృఢవ్రతాః,
తేన లోకే మహీయంతే పుణ్యేన స్వేన కర్మణా. ౧౨

తతోఽనసూయా సంహృష్టా శ్రుత్వోక్తం సీతయా వచః,
శిర స్యాఘ్రాయ చోవాచ మైథిలీం హర్షయం త్యుత. ౧౩

(ఆగచ్ఛంత్యా ఇతి.) శ్వశ్వ్రా కౌసల్యయా, యత్ పాతివ్రత్యధర్మాచరణం, సమాహితం ఉపదిష్ట మిత్యర్థః. ౭-౯

(సావిత్రీతి.) తథావృత్తి స్త్వం చ దివం యాతే త్యుక్తిః పాతివ్రత్యతపోమాహాత్మ్యేన స్వర్గస్య హ స్తగతత్వాత్.

(ఏవంవిధా ఇతి.) భ ర్తృదృఢవ్రతాః అతిసంకటదశాయామపి భ ర్తృ విషయదృఢ వ్రతయుక్తాః.

(సీతానసూయయో స్సంవాదః)

నియమై ర్వివిధై రాప్తం తపో హి మహ ద స్తి మే,
త త్సంశ్రిత్య బలం సీతే ఛందయే త్వాం శుచిస్మితే. ౧౪

ఉపపన్నం మనోజ్ఞం చ వచనం తవ మైథిలి,
ప్రీతా చాఽస్మ్యుచితం కిం తే కరవాణి బ్రవీహి మే. ౧౫

తస్యా స్త ద్వచనం శ్రుత్వా విస్మితా మందవిస్మయా,
కృతమి త్యబ్రవీత్ సీతా తపోబలసమన్వితాం. ౧౬

సా త్వేవ ముక్తా ధర్మజ్ఞా తయా ప్రీతతరాఽభవత్,
సఫలం చ ప్రహర్షం తే హంత సీతే కరో మ్యహం. ౧౭

ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్ర మాభరణాని చ,
* అంగరాగం చ వైదేహి మహార్హం చాఽనులేపనం, ౧౮

మయా దత్త మిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయేత్,
అనురూప మసంక్లిష్టం నిత్యమేవ భవిష్యతి. ౧౯

(నియమై రితి.) ఛందయే వరం వృణీష్వేతి ప్రార్థయే.

(తస్యా ఇతి.) మందవిస్మయా మందస్మితే త్యర్థః. ౧౬

(సేతి.) ప్రహర్షం, తే తుభ్యం, సఫలం. కరోమి కరిష్యామి. అంగరాగః కుంకుమహరి- చందనాదిః, అనులేపనం కర్పూరాగరుకస్తూరీప్రముఖ పరిమళమిళితం, అనురూపం త్వద్గాత్రా-

* ఉద్వర్తనాదినా అంగాని రంజయతీ త్యంగరాగః, కుంకుమచందనాదిః. అనులేపనం తు, 'కర్పూరాగరు కస్తూరి తక్కోలై ర్యక్షకర్దమ' ఇత్యుక్త యక్షకర్దమవ న్మహాపరిమళ ద్రవ్యసహి- మనులేపన మిత్యంగరాగానులేపనయో ర్భేదః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అంగరాగేణ దివ్యేన లిప్తాంగీ జనకాత్మజే,
శోభయిష్యసి భర్తారం యథా శ్రీ ర్విష్ణు మవ్యయం. ౨౦

సా వస్త్ర మంగరాగం చ భూషణాని స్రజ స్తథా,
మైథిలీ ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిదాన మనుత్తమం. ౨౧

ప్రతిగృహ్యచ త త్సీతా ప్రీతిదానం యశస్వినీ,
శ్లిష్టాంజలిపుటా తత్ర సముపాస్త తపోధనాం. ౨౨

తథా సీతా ముపాసీనా మనసూయా దృఢవ్రతా,
వచనం ప్రష్టు మారేభే కాంచి త్ప్రియ కథా మను. ౨౩

స్వయంవరే కిల ప్రాప్తా త్వ మనేన యశస్వినా,
రాఘవేణేతి మే సీతే కథా శ్రుతి ముపాగతా. ౨౪

తాం కథాం శ్రోతు మిచ్ఛామి వి స్తరేణ చ మైథిలి,
యథాఽనుభూతాం కార్త్స్న్యేన త న్మే త్వం వక్తు మర్హసి. ౨౫

ఏవ ముక్తా తు సా సీతా తాం తతో ధర్మచారిణీం,
శ్రూయతామితి చోక్త్వా వై కథయామాస తాం కథాం. ౨౬

మిథిలాధిపతి ర్వీరో జనకో నామ ధర్మవిత్,
క్షత్రధర్మే హ్యభిరతో న్యాయత శ్శాస్తి మేదినీం. ౨౭

నురూపం, అసంక్లిష్టం అబాధితశోభ మిత్యర్థః. భర్తారం శోభయిష్యసీ త్యంతే ఇత్యబ్రవీచ్చే త్యధ్యాహారః. సా అనసూయా, ప్రీతతరా ఽభవత్, శోభయిష్యసీ త్యబ్రవీ చ్చేతి సంబంధః. ౨౨

(తథేతి.) ప్రియకథా మను ప్రియాం కథా ముద్దిశ్య, సీతాం ప్రష్టుం, వచన మారేభే వచనం వక్తు మారేభ ఇత్యర్థః. ౨౩

(స్వయంవర ఇతి.) శ్రుతి ముపాగతా శ్రుతిపథం ప్రాప్తా. ౨౪-౨౭

(సీతానసూయయో స్సంవాదః)

తస్య లాంగలహస్తస్య కర్షతః క్షేత్ర మండలం,
అహం కిలోత్థితా భిత్త్వా జగతీం నృపతే స్సుతా. ౨౮

స మాం దృష్ట్వా నరపతి ర్ముష్టివిక్షేపతత్పరః,
పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం జనకో విస్మితోఽభవత్. ౨౯

అనపత్యేన చ స్నేహా దంక మారోప్య చ స్వయం,
మమేయం తనయే త్యుక్త్వా స్నేహో మయి నిపాతితః. ౩౦

అంతరిక్షే చ వా గుక్తా ప్రతి మా మానుషీ కిల,
ఏవ మేత న్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవ. ౩౧

తతః ప్రహృష్టో ధర్మాత్మా పితా మే మిథిలాధిపః,
అవాప్తో విపులా మృద్ధిం మా మవాప్య నరాధిపః. ౩౨

(తస్యేతి.) కర్షతః 'షడ్గవేన కృషతీ' తి శ్రుత్యా శోభనం కుర్వతః, క్షేత్రమండలం యాగోపయోగి క్షేత్రం, చయనస్థాన మిత్యర్థః. ౨౮

(స ఇతి.) ముష్టివిక్షేపతత్పరః 'యా జాతా ఓషధయ ఇతి చతుర్దశభి రోషధీ ర్వపతీ' త్యుక్త ప్రకారేణ ఓషధిముష్టి వికిరణతత్పరః. ౨౯

(అనపత్యేన చేతి.) అనపత్యేన చ తేన, స్నేహా న్మా మంక మారోప్య ఇయం మమ తనయేతి చోక్త్వా స్నేహో మయి నిపాతితః. అంకం ఉత్సంగం. ౩౦

(అంతరిక్ష ఇతి.) మా ప్రతి మా ముద్దిశ్య, 'ఏవ మేత న్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవేతి' అంతరిక్షే అమానుషీ వా గుక్తా. యద్వా, వా గుక్తా ప్రతిమే త్యత్ర అప్రతిమేతి చ్ఛిత్వా వాగ్విశేషణతయా వా యోజ్యం. ౩౧-౩౨

దత్తా చాస్మి * ష్టవద్దేవ్యై జ్యేష్ఠాయై పుణ్యకర్మణా,
తయా సంభావితా చాస్మి స్నిగ్ధయా మాతృసౌహృదాత్. ౩౩

పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా తు మే పితా,
చింతా మభ్యగమ ద్దీనో విత్తనాశా దివాఽధనః. ౩౪

సదృశా చ్చాఽపకృష్టా చ్చ లోకే కన్యాపితా జనాత్,
ప్రధర్షణా మవాప్నోతి శక్రేణాపి సమో భువి. ౩౫

తాం ధర్షణా మదూరస్థాం దృష్ట్వా చాత్మని పార్థివః,
చింతార్ణవగతః పారం నాఽఽససాదాఽప్లవో యథా. ౩౬

(దత్తేతి.) ఇష్టవద్దేవ్యై ఇచ్ఛావత్యై దేవ్యై, పుణ్యకర్మణా అనవరతయజ్ఞాదికర్మయుక్తేన జనకేన, సంభావితా సంవర్ధితే త్యర్థః. ౩౩

(పతి సంయోగసులభ మితి.) పతి సంయోగే సతి సులభం, అన్యథా దుర్లభ మిత్యర్థః. పతిసంయోగం వినా స్థాతు మశక్యయౌవనావస్థావ దిత్యర్థః. ౩౪

(సదృశా దితి.) ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం. ౩౫

(తా మితి.) అప్లవః ప్లవరహితః. ౩౬

† రామానుజీయం. (దత్తేతి.) పుణ్యకర్మణేతి తృతీయాంతః పాఠః. కేచి చ్చతుర్థ్యంతం పఠిత్వా దేవీవిశేషణం కుర్వంతి.

* ఇష్టవద్దేవ్యై ఇష్టాయై దేవ్యై. ఇష్ట మితి భావే క్తః. ఇష్ట మిచ్ఛా. తద్వత్యై అర్షం వా సాధుత్వ ముక్తార్థే. ఇతి తిలకం.

(సీతానసూయయో స్సంవాదః)

అయోనిజాం హి మాం జ్ఞాత్వా నాధ్యగచ్ఛ ద్విచింతయన్,
సదృశం చాఽనురూపం చ మ . పతిం మమ. ౩౭

తస్య బుద్ధి రియం జాతా చింతయానస్య సంతతం,
స్వయంవరం తనూజాయాః కరిష్యామీతి ధీమతః. ౩౮

* మహాయజ్ఞే తదా తస్య వరుణేన మహాత్మనా,
దత్తం ధనుర్వరం ప్రీత్యా తూణీ చాఽక్షయసాయకౌ. ౩౯

అసంచాల్యం మనుష్యైశ్చ యత్నేనాపి చ గౌరవాత్,
త న్నశక్తా నమయితుం స్వప్నేష్వపి నరాధిపాః. ౪౦

తద్ధనుః ప్రాప్య మే పిత్రా వ్యాహృతం సత్యవాదినా,
సమవాయే నరేంద్రాణాం పూర్వ మామంత్ర్య పార్థివాన్. ౪౧

(అయోనిజా మితి.) సదృశం అభిజనవృత్తాదినా తుల్యం, అనురూపం ప్రాదుర్భూత యౌవనాప్రతిమరూపలావణ్యాదినా యోగ్యం. ౩౭-౩౮

(మహాయజ్ఞ ఇతి.) వరుణేన దత్తం వరుణేనాతిసహకారిణా దత్తం. ౩౯-౪౧

* (మహాయజ్ఞ ఇతి.) వరుణేన దత్తం దేవైః ప్రేరితేన వరుణేన దత్త మిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా. మహాయజ్ఞే దక్షయజ్ఞే. తస్య మత్పితృపూర్వజస్య దేవరాతస్య, తదా శ క్ష. ధనుర్లాభాయ తపఃకరణకాలే. దక్షయజ్ఞే హి శివేన పీడితా దేవాః శివం సంప్రార్థ్య ధను ర్యాచి వంతః. స చ దేవేభ్యో దత్వోక్తవాన్ 'ఇదం దేవరాతాయ దీయతా' మితి. తతో దేవై ర్వరుణద్వారా దేవరాతాయ దత్తం. యద్వా, వ్రియతే సర్వై రితి వ్యుత్పత్త్యా వరుణ శ్శివ ఏవ. ఇతి తిలకం.

ఇదం చ ధను రుద్యమ్య సజ్యం యః కురుతే నరః,
తస్య మే దుహితా భార్యా భవిష్యతి న సంశయః. ౪౨

తచ్చ దృష్ట్వా ధనుశ్శ్రేష్ఠం గౌరవా ద్గిరిసన్నిభం,
అభివాద్య నృపా జగ్ము రశక్తా స్తస్య తోలనే. ౪౩

సుదీర్ఘస్య తు కాలస్య రాఘవోఽయం మహాద్యుతిః,
విశ్వామిత్రేణ సహితో యజ్ఞం ద్రష్టుం సమాగతః.
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా రామ స్సత్యపరాక్రమః, ౪౪½

విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా మమ పిత్రా సుపూజితః.
ప్రోవాచ పితరం తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, ౪౫½

* సుతౌ దశరథస్యేమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ.
ధను ర్దర్శయ రామాయ రాజపుత్రాయ దైవికం, ౪౬½

ఇత్యుక్త స్తేన విప్రేణ తద్ధను స్సముపానయత్. ౪౭

నిమేషాంతరమాత్రేణ త దానమ్య స వీర్యవాన్,
జ్యాం సమారోప్య ఝటితి పూరయామాస వీర్యవత్. ౪౮

తేన పూరయతా వేగా న్మధ్యే భగ్నం ద్విధా ధనుః,
తస్య శబ్దోఽభవ ద్భీమః పతితస్యాఽశనేరివ. ౪౯

(ఇద మితి) భవిష్యతి న సంశయ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౨

(తదితి.) తోలనే చాలనే. ౪౩-౫౦

* రామానుజీయం. 'సుతౌ దశరథస్యేమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ' విత్యతః పరం. 'ధనుర్దర్శయ రామాయ రాజపుత్రాయ దైవికం, ఇత్యుక్త స్తేన విప్రేణ తద్ధనుస్సముపానయ' దితి పాఠక్రమః.

(సీతానసూయయో స్సంవాదః)

తతోఽహం తత్ర రామాయ పిత్రా సత్యాభిసంధినా,
నిశ్చితా దాతు ముద్యమ్య జలభాజన ముత్తమం. ౫౦

దీయమానాం స తు తదా ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః,
అవిజ్ఞాయ పితు శ్ఛంద మయోధ్యాధిపతేః ప్రభోః. ౫౧

తత శ్శ్వశుర మామంత్ర్య వృద్ధం దశరథం నృపం,
మమ పిత్రా త్వహం దత్తా రామాయ విదితాత్మనే. ౫౨

మమ చైవాఽనుజా సాధ్వీ ఊర్మిళా ప్రియదర్శనా,
భార్యార్థే లక్ష్మణస్యాపి పిత్రా దత్తా మమ స్వయం. ౫౩

ఏవం దత్తాస్మి రామాయ తదా తస్మిన్ స్వయంవరే,
అనురక్తాస్మి ధర్మేణ పతిం వీర్యవతాం వరం. ౫౪

ఇతి శ్రీమద్రామయణే, అయోధ్యాకాండే, అష్టాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(దీయమానా మితి.) ఛందం అభిప్రాయం 'వశాభిప్రాయయో శ్ఛంద' ఇతి వైజయంతీ. ౫౧-౫౪

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే.
అష్టాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అనసూయాతు ధర్మజ్ఞా శ్రుత్వా తాం మహతీం కథాం,
పర్యష్వజత బాహుభ్యాం శిర స్యాఘ్రాయ మైథిలీం. ౧

వ్యక్తాక్షరపదం చిత్రం భాషితం మధురం త్వయా,
యథా స్వయంవరం వృత్తం త త్సర్వం హి శ్రుతం మయా.
రమేఽహం కథయా తే తు దృఢం మధురభాషిణి, ౨

రవి ర స్తంగత శ్శ్రీమా నుపోహ్య రజనీం శివాం.
దివసం ప్రతికీర్ణానా మాహారార్థం పతత్రిణాం,
సంధ్యాకాలే నిలీనానాం నిద్రార్థం శ్రూయతే ధ్వనిః. ౪

ఏతే చాఽప్యభిషేకార్ద్రా మునయః కలశోద్యతాః,
సహితా ఉపవర్తంతే సలిలాప్లుతవల్కలాః. ౫

అథ ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అథాత్ర్యాశ్రమే రజనీ ముషిత్వా ప్రాత ర్నిర్గమ ఏకోనవింశోత్తరశతతమే. (అనసూయేత్యాది.) (రవి రిత్యాది.) ఉపోహ్య సమీపం ప్రాపయ్య, స్వసంచారా ద్విముక్తం ప్రదేశం ప్రాపయ్యే త్యర్థః. ౧-౪

(ఏత ఇతి) కలశోద్యతాః ఉద్యత కలశాః. ౫

(శ్రీరామాదీనాం అత్ర్యాశ్రమాత్ ప్రస్థానం)

ఋషీణా మగ్నిహోత్రేషు హుతేషు విధిపూర్వకం,
కపోతాంగారుణో ధూమో దృశ్యతే పవనోద్ధతః. ౬

అల్పపర్ణా హి తరవో ఘనీభూతా స్సమంతతః,
విప్రకృష్టేపి దేశేఽస్మి న్న ప్రకాశంతి వై దిశః. ౭

రజనీచరసత్వాని ప్రచరంతి సమంతతః,
తపోవనమృగా హ్యేతే వేదితీర్థేషు శేరతే. ౮

సంప్రవృద్ధా నిశా సీతే నక్షత్రసమలంకృతా,
జ్యోత్స్నాప్రావరణ శ్చంద్రో దృశ్యతేఽభ్యుదితోఽంబరే. ౯

గమ్యతా మనుజానామి రామస్యాఽనుచరీ భవ,
కథయంత్యా హి మధురం త్వయాఽహం పరితోషితా. ౧౦

(ఋషీణా మితి.) కపోతాంగారుణః కపోతకంధరావ దవ్యక్తరాగః, 'అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణ' ఇత్యమరః. ౬

(అల్పపర్ణా ఇతి.) విప్రకృష్టేపి దేశే అల్పపర్ణాః యే తరవః, తేపి, సమంతతః ఘనీభూతా హి అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్ సాంద్రీభూతా ఇవ. తత్ర హేతు మాహ (న ప్రకాశంతి వై దిశ ఇతి.) ౭

(రజనీచరేతి.) వేదితీర్థేషు వేద్యవతరణప్రదేశేషు, 'తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రే ష్వంభసి పావనే, పాత్రోపధావతరణే' ష్వితి వైజయంతీ. ౮-౯

(గమ్యతా మితి,) అనుజానామి అనుమతిం కరోమి. అనుచరీ భవేతి పాఠః. ౧౦

అలంకురు చ తావ త్త్వం ప్రత్యక్షం మమ మైథిలి,
ప్రీతిం జనయ మే వత్సే దివ్యాలంకారశోభితా. ౧౧

సా తథా సమలంకృత్య సీతా సురసుతోపమా,
ప్రణమ్య శిరసా తస్యై రామం త్వభిముఖా యయా. ౧౨

తథా తు భూషితాం సీతాం దదర్శ వదతాంవరః,
రాఘవః ప్రీతిదానేన తపస్విన్యా జహర్ష చ. ౧౩

న్యవేదయ త్తత స్సర్వం సీతా రామాయ మైథిలీ,
ప్రీతిదానం తపస్విన్యా వసనాభరణస్రజం. ౧౪

ప్రహృష్ట స్త్వభవ ద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహారథః,
మైథిల్యా స్సత్క్రియాం దృష్ట్వా మానుషేషు సుదుర్లభాం. ౧౫

తత స్తాం శర్వరీం ప్రీతః పుణ్యాం శశినిభాననః,
అర్చిత స్తాపసై స్సిద్ధై రువాస రఘునందనః. ౧౬

తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్,
ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రౌ తాపసా న్వనగోచరాన్. ౧౭

(అలంకుర్వితి.) అలంకురు, ఆత్మాన మితి శేషః. ౧౧-౧౩

(న్యవేదయదితి.) ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతిదానం, కర్మణి ల్యుట్. వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వనవాసభరణస్రజం, ద్వంద్వా చ్చుదషహాంతాత్ సమాహార ఇతి సమాసాంత ష్టచ్. వసనాభరణస్రజా మితి పాఠే–ప్రీతిదాన మితి భావే ల్యుట్. ౧౪-౧౬

(తస్యా మితి.) అభిషిచ్య హుతాగ్నికా న్స్నాత్వా కృతహోమాన్. ౧౭

(శ్రీరామాదీనాం అత్ర్యాశ్రమాత్ ప్రస్థానం)

తా వూచు స్తే వనచరా స్తాపసా ధర్మచారిణ.,
వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసై స్సమభిప్లుతం. ౧౮

రక్షాంసి పురుషాదాని నానారూపాణి రాఘవ,
వసం త్యస్మిన్ మహారణ్యే వ్యాళా శ్చ రుధిరాశనాః. ౧౯

ఉచ్ఛిష్టం వా ప్రమత్తం వా తాపసం ధర్మచారిణం,
అదం త్యస్మి న్మహారణ్యే తా న్నివారయ రాఘవ. ౨౦

ఏష పంథా మహర్షీణాం ఫలా న్యాహరతాం వనే,
అనేన తు వనం దుర్గం గంతుం రాఘవ తే క్షమం. ౨౧

(తా ఇతి.) వనస్య సంచారం కందమూలఫలాద్యాహరణార్థం సంచారం, రాక్షసై స్సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రుత మూచుః. ౧౮

(రక్షాంసీతి) వ్యాళాః హింస్రపశవః, 'సర్పహింస్రపశూ వ్యాళా' విత్యమరః. ౧౯-౨౦

(ఏష ఇతి.) క్షమం యుక్తం. ౨౧

ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః,
వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవ స్సలక్ష్మణ స్సూర్య ఇవాఽభ్రమండలం.

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే, ఆదికావ్యే, శ్రీమద్వాల్మీకీయే, చతుర్వింశ
త్సహస్రికాయాం సంహితాయాం, శ్రీమదయోధ్యాకాండే,
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

(ఇతీవేతి.) తైః ప్రాంజలిభిః, తపస్విభిః ద్విజైః, కృతస్వస్త్యయనః కృతమంగళాశీర్వచనః. ౨౨

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీ రామాయణభూషణే, పీతాంబరాఖ్యానే, అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారే శ్చరణసరసిజద్వంద్వనిర్ద్వంద్వసేవా
నిర్ధూతాశేషమోహో నిరుపమధిషణః కౌశికానాం కులేందుః,
గోవిందార్యోఽనివార్య ప్రతికథకగజస్తోమపంచాస్యరూప
ష్టీకాం పీతాంబరాఖ్యాం వ్యతనుత విపులాం సాధు సాకేతకాండే.

అయోధ్యాకాండ స్సమాప్తః.

య దక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం చ యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తుతే.